DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03101

Radom Memorial Book

Radom

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	Shṭain, A. Sh. (Avraham Shemu'el), 1911-1960.
TITLE	Radom / [ha-'orekh: A. S. Shṭain]
IMPRINT	2 v. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Radom (Radom)
	Radom (Radom, Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Radom (Radom)
ADD'L NAME	Perlow, Itzjok, 1911-1980.
ADD'L TITLE	Radom : a memorial to the Jewish community of Radom (Poland)

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ראדום

RADOM

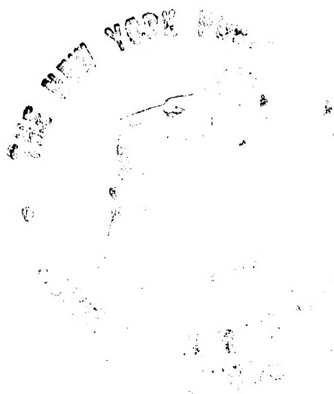
A Memorial to the Jewish Community of Radom (Poland)

Published by

Irgun Yotzei Radom in Israel

and United Radomer Relief for U. S. and Canada, Inc.

הוצאת ארגוני יוצאי ראדום בישראל ובתפוצות

נדפס בישראל תשכ״ב 1961

Printed in Israel 1961

דפוס הפועל המזרחי, רח' הרצל 78, ת"א, טל. 84458

העורך

א. ש. שטיין

ועדת הספר:

משה רוטנברג
יו״ר ארגון יוצאי ראדום בישראל

יהודה (לייבוש) צוקר
יו״ר הועדה

אריה (לייבל) ריכטמן
מזכיר הועדה

משה סטשבסקי

פנחס גל (פוגלמן)

שמואל אלי מרגלית

דברי מבוא

הבא להעריך את תולדות הישוב היהודי בראדום, בעל כרחו שיתן דעתו תחילה על מקומה של העיר בכללה ועל טיב הישוב היהודי בה. הישוב בראדום, אף אם אינו מגיע לוותיקותן של ערים כלובלין, קליש וכו' — שהן מן הערים הראשונות בפולין, וגם יישובן היהודי עתיק — קדומה אעפ"כ הזכרתו דייה ביחס לזמן התפתחותו של הישוב היהודי בכלל בפולין (שחל בעיקרו במאות הט"ו־ט"ז). אמנם יישובה היהודי של ראדום לא היה משוך בה אלא לסרוגין. קרוב למאתים שנה מתקיים הוא בדי עמל, מעין יישוב של „להכעיס", מתוך התעצמות עם ה„עירוניים". אלא שבדבר זה אין ראדום יחידה. גם וורשה גם ווילנה, הגדולות ממנה, לא הגיעו למה שהגיעו אלא אחרי מלחמות ממושכות ומרובות.

אך מאידך, אף כאן כמו בערים אחרות, יש לנו עדות לרצון חיים ולתנופת העזה ולכוח החיוניות שפיכו באנשים אלה, שביקשו דרכים לפעולה ולמעשה גדול — גדול יותר משמסוגלים היו להם בתחומם הקודם, בעיירות שבסביבה.

מבחינה כלכלית־מדינית היה לראדום היתרון, ששימשה צומת דרכים חשובה בפולין העיקרית; מצפון לדרום־מזרח נמשכה מכאן הדרך מטורן עד לודמיר וממזרח למערב מלובלין קוזמיר לאופצנו וויליון עד לברסלו. סיבה מיוחדת שמשכה לכאן, בטובתם ושלא בטובתם, יהודים ושליחי ד' ארצות בראשם, היתה מלבד ה„ירידים", שלהם הורשו לבוא, הטריבונל לענינים פיסיקאליים, שנתקיים פה כמעט עד לחלוקת פולין (ובטל באותו זמן שבטל ועד ארבע ארצות). אבל הסיבות החיצוניות רק שימשו לוואי כשלימים נתערה פה יישוב יהודי והוא הראה גדולות בתחומים רבים. קבע קודם־כל טיבו של היהודי שבא לכאן.

ראדום שוכנת בפולין קטן, באמצע בין לובלין לקראקא. אבל האומר „לובלין" ו„קראקא" כבר אמר בזה ש„ראדום" שכנה בעיצומו של הישוב היהודי הוותיק בפולין. ניתן לומר אולי, ללא הפרזה, שכמעט כל גדולי ההוראה שהעמידה יהדות פולין במאות הראשונות ל„בואה" מאשכנז — יהדות זו היתה, בגוף וברוח, היורשת של יהדות אשכנז שמאז רגמ"ה, רש"י, בעלי התוספות וכו' — ישבו או בלובלין או בקראקא או באחת העיירות שביניהן, כגון אפט, פשיסחה, שמהן ומדומיהן נתלקט, ברבות הימים, הישוב בראדום העיר. בלובלין ישב לא רק המהרש"ל, מי שנחשב כמבקר נוסח ראשון בתלמוד, אולי מכריע מזה העובדה, שבפולין קטן, בקראקא, ישב מי שהעמיד לדורות מנהג אשכנז (ותורה של אשכנז) כנגד מנהג ספרד ותורתה, למימי הרמב"ם עד לר' יוסף קארו. ולא דבר ריק הוא, שמשך כל המאה הט"ו לא היו בפולין בתי דפוס עבריים אלא בקראקא ובלובלין. ובודאי גם לא דבר ריק, שמכל הניבים היידיים המדוברים ברחבי פולין, לא היה כניבם של בני פולין קטן למלוא הבעה עברית ומליצות עבריות מעורבות בירושת ה„טייטש"; והלוא אין הלשון העממית, בחלקה המכריע, אלא מצבר ללשונות המשתפכים אליה משולחן גבוה של תלמידי חכמים. — סימן גדול לאבטונומיה הרוחנית של הישוב היהודי בכאן, הוא אולי הפרט המופלא, שבסביבה זו לא רק התאימה הלשון היידית את שמות המקומות לכלליה, אלא יתרה מזה: כאן קראו היהודים פעמים רבות למקומות „מגוריהן" לא בשם הרשמי המקובל ל„עממיים", אלא בשם אחר לגמרי, מיוחד רק לישוב היהודי.

אבל בפולין קטן — פולין של סביבת ראדום — עמדה לא רק עריסתם של גדולי הוראה. כאן גם נולדה החסידות הפולנית, זו החסידות הלמדנית, הרוחנית, הנלהבת, המפלפלת בפלפולא חריפתא של תורה, ועולה עם זה לשמי מרום של מחשבה. החסידות ניצחה בפולין, כמעט בבת־אחת על־ידי שניים: ע"י הרבי מלובלין, „החוזה", וע"י המגיד מקוז'ניץ. הרבי מלובלין היה בלשון המונית של ימיני „גליצאי" (לנצוט), אבל החסידות הפולנית, שנתקיימה לדורות, היתה במוצאה ובדרכה — „פולנית". המגיד מקוז'ניץ, מגדולי הלמדנים בדורו בחסידות (והוא רבו בתורה של „חדושי הרי"ם"), היה יליד אַפט (עיר מולדתו של ר' יחזקאל לנדוי), והחסידות של לובלין נכבשה, בסופו של דבר, גם היא על־ידי איש פולין קטן — ע"י „היהודי הקדוש" מפשיסחה (מהוז ראדום) וחסידות פשיסחה היא שקבעה, ליד קוז'ניץ ומעליה, דמותהּ של החסידות הפולנית. מכאן גם בא הרבי ר' שמחה בונם מפשיסחה, אותו צדיק מופלא שהיה רוקח, סוחר לדנציג, ומהלך עם אשכנזים בארץ אשכנז עד לבתי שעשועיהם, מרצה פירושים ל„מבחר הפנינים", והוא רבם — ע"י תלמידיו ותלמידי תלמידיו — של רוב בתי הצדיקים בפולין: גער, קוצק, אלכסנדר, רדזין וכו', בעל „חדושי הרי"ם". בעל „סדרי טהרות", בעל „אבני נזר", וכו' וכו'. היתה זו יצירה חדשה; חסידות שכורכת תלמוד תורה מתוך גדלות, עם הסתערות כלפי שמים; החסיד הקוצקאי היה שם דבר ללמדנות גם במבצרי העוז של המתנגדים (בביאליסטוק, סובלק וגרודנה). וודאי היו „רביים" למדנים גם בליטה, אבל יש להסתפק אם בקהל החסידים לא רבו, למשל, למדני גער על כל אחרים בדורם. הרוח הרומנטית, התנופה הנועזת וההברקה הפתגמית המסחררת של פשיסחה וקוצק, הניכרים כל־כך בדברי גדוליהם, מצויים באותה מידה בכלל בפלפול הפולני. תכונות אלו ניכרות, לאחר זמן, במידה רבה גם בספרות העברית החדשה (או היידיש), שיצאה מפולין (פרץ). עוד יצטרכו פעם לדון, אם למרות כל התהום הכרותה בין היהודי והגוי בפולין — לא היה בגילוי מושכל נועז זה, משהו המשותף לנוף בכללו.

כזה וכזה היה — דומני כך יש לנו לתפוס את היישוב היהודי שבא מקוז'ניץ, פשיסחה וכו', וכבש את ראדום העיר במשך שניים־שלושה דורות. אמרתי „כָּבַשׁ" — כי אכן כבשו יהודי ראדום את ראדום.

נדמה לי שזה אחד הפלאים, ואם כי פלאים אלה היו לוקאליים, הרי הם כה אופייניים ליהדות הפולנית, עד כי יש לראות בכך חזיון כללי. עכ"פ הרי זה חזיון פלאים, שעה שאנו מדברים בראדום, לראות כיצד השתררה היהדות שבמקום, במשך זמן קצר כזה, על כל פיתוח העיר העיקרית, על המסחר ועל החרושת, ובמידת־מה גם על המלאכה.

עד 1812 עוד ידובר ביהודים יחידים כיושבי המקום (34 איש). כעבור שלש שנים כבר ימנו 413 יהודים (שהם 16.5%). ב־1838 כבר מגיע מספרם לכדי שליש מן האוכלוסיה, ואחוז זה מתקיים כל הזמן עד לשמד. מה שלא נתקיים אלא עלה משנה לשנה בתנופה ועוז, זה כח היצירה שגילתה יהדות המקום, שפתחה שערים נרחבים לפעולה לעצמה, ושערי כלכלה רחבים לפרנסתם של אחרים (פועלי החרושת היו רוב רובם גויים).

אין ספק, שאם יבוא אדם לאמד מספר הבתים שבנו היהודים בראדום, ודאי יתגלה לו, שרוב הבתים נבנו על־ידי יהודים; הגויים היו מרובים מן היהודים בכפליים, אבל העיר או מה שנקרא „העיר" — הרחובות המרכזיים הגדולים מסביב לרחוב לובלין (אח"כ ז'רומסקי) וואלובה וכו' — היתה יהודית (הגויים ישבו בפרברים). הבתים המפוארים ביותר (במאריאצקי ושארוקה) היו מעשי ידי בעלי בתים יהודיים. וגדול מזה מעשה החרושת.

הבורסקאות בראדום, שהיתה יחד עם ספיחיה, הסנדלרות, התפרות וכו', החרושת העיקרית של העיר והשניה בכל פולין, אחרי וארשה, נוסדה בראשונה על־ידי כמה גרמנים. אבל מיד אחרי זה באה עמה כרוכה היזמה היהודית הברוכה. כבר בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, היו רוב בתי החרושת לעורות, של היהודים, אבל בימים שבין שתי המלחמות, נעשו כמעט כולם יהודיים. בתקופה הרוסית הגיע הסחר עד למרחבי רוסיה המזרחית ועד לחרבין, וסניפים היו לבני ראדום ברוסטוב. בתקופה הפולנית (כשהמזרח נסגר) נתפשט הסחר לפוזן, פומורז'ה ולגליציה לקצה. אבל אם בזה עדיין היתה ראשית התעשיה משותפת ליהודים וגויים, הנה נתקיימו בעיר תעשיות גדולות (שהעסיקו כ"א מהן כדי מספר הפועלים שעבדו בחרושת העורות, כאלף איש ומעלה), שכל עיקרן לא נוצרו אלא בידי יהודים: 6 בתי יציקה (לצנורות ביוב, לרדיאטורים, לטורבינות וכו'); 2 בתי חרושת לקרמיקה ולחרסינה, מן המיוחדים בפולין כולה. יהודיים היו גם בתי החרושת לעץ ולרהיטים מתקפלים, ללבידים, ולמסמרי עץ; גם התעשיה הכימית וגם בית החרושת היחידי לעולש (ציקוריה). פלא כלכלי, מיוחד במינו, היה הריכוז התעשיתי הגדול של בית בקרמן, שהחל כמעט עם ראשית גידול הישוב היהודי במקום, ומיד אחרי זה נתפתח לממדים גדולים. בפרבר פירלי הוקמו שורה של בתי חרושת, כגון: טחנת הקיטור הגדולה בפולין, טחנת גריסים, טחנת קילוף לאורז, בית־בד לייצור וזיקוק שמן צמחים, ביח"ר למכשירים חקלאיים. ביח"ר למסמרים, ומלבן לייצור לבנים בכח קיטור.

ועם החרושת הגדולה חלה התפתחות בתעשיה הקטנה: התפרות היתה כולה בידי יהודים; החיטות הסטנדרטית היתה כולה יהודית; וחייטים יהודים מומחים הגיעו לדרגה כלכלית חשובה. רוב מוחלט היה ליהודים במקצוע הבשר; גם הסנדלרות היתה מחציתה בידי יהודים (הסנדלרים הגויים ישבו גם בזה מחוץ לעיר); גם כמחצית האופים היו יהודים. בידם היו לרוב גם מקצוע הפרוונות, הפחחות, הנגרות, הרפדות, הרצענות, (האוכפות), חרטות העץ, הצורפות, השענות, הזגגות, הצבעות, תעשית השמיכות, הקרטונז', תעשית הסבון והדבק. נרות, וילונות וכו' וכו'. מעמדות לעצמם היו הסבלים והעגלונים והרכבים (בעלי מרכבת הצב — דראז'שקע בלע"ז). בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהתחילו השלטונות מוציאים „חוקים" שנתכוונו כאילו לשיכלול טכני, והנהיגו אבטובוסים בינעירוניים, נכנסו העגלונים למקצוע חדש — לנהגות ולבעלות באוטובוסים. מאוחר יותר ניטל גם על הרכבים לשאת קשות מידי ה„חרם" המאורגן נגדם.

המסחר והחנויות היו כולן, או כמעט כולן, יהודיים. עוד בשנות 1867/70 ריכזו היהודים בידם את הסחר עם רוסיה. רק בעזרת ה„חרם" והעזר הממשלתי הסמוי או הגלוי ניסו הפולנים. לפני מלחמת העולם השניה, להקים חנויות מפוארות במרכז העיר, ואף הם לא הצליחו לעקור נטוע, עד...

עמדנו במשהו על כוחו הישובי של היהודים בעיר. נתבונן־נא עכשיו קמעה בפעלם הרוחני של בני העיר.

היהודים שיישבו את ראדום באו, כפי שראינו, רובם כחסידים. מכאן ראוי לומר, שהאיגוד של השטיבל היה להם טבעי מלכתחילה. ואמנם כך היה המצב עוד בימים שמלפני המלחמה הראשונה. החסידות אם זו של קוז'ניץ, אם זו של פשיסחה־קוצק־גער (או אלכסנדר, רדזין וכו'), היתה מגובשת משכבר, וכוחה של האמונה היה כוח חיים וכוח של חיות לעם וליחיד. בימים של חול שימשו השטיבלך, אותם ימים, יחד עם בתי המדרשות — מקומות של לימוד תורה לבחורים. וגם בהם ובבתי המדרשות הפרטיים, היו נוהגים ללמוד בשבת „שעור", אם לפני התפילה, אם לעת מנחה וכד'. השטיבל שימש מעין מועדון להיכרות וגם לכיבודים; גם הטינה, גם האהבה ההדדית, היו כאן חזקים יותר. „רביים" בעיר גופא לא היו, הצדיקות מטבעה היתה כפרית, בת־העיירה, אבל שנות המלחמה, שהביאו עמן התמעטות כח החסידות וכח הדת בכלל, הביאו עמן מצד אחר לעיר, מחמת הגירושים מן העיירות על־ידי הרוסים, כמה רביים מבתי אבות גדולים, ובראשם את ר' שרגא יאיר מביאַלובז'ג הסמוכה, צדיק ולמדן ובעל מופת גדול, ואת ר' ישראל ממודז'יץ, ה„מנגן" הגדול (אבי בית מודז'יץ המפורסם). גם כשנפטרו אלה, המשיכו בעיר הרבי ר' משהלי (פרימר), הרבי ר' יוסלי (מביאַלובז'ג־קונצק) הרבי ר' אלעזר־אלימלך (רוקח) והרבי ר' יעקלי ממודז'יץ (אחי הרבי ממודז'יץ המפורסם הנ"ל), שסביבם רוכזו המוני עם.

אבל זכתה ראדום, והיא היתה לא רק עיר מחוז למרכזי חסידות גדולים; בראדום גם נולדה, במידת־מה, חיבת ציון הדתית, ובה הונחו יסודות לציונות מדינית. מי שייצג, אותם ימים, את הציונות בפולין, הרבי ר' שמואל מוהליבר, היה אז רבה של העיר, וירושתו התנחלה במישרין למשכילים העבריים במקום, ר' ישראל פרנקל, ה„מופלג" ר' מוטי וייסמן, ר' שלום דיאמנט, ר' בונם שוחט, פרץ בושצקי, פלטי מושקטבליט. לאחר שנפטר ישראל פרנקל, הרוח החיה בחבורה, עמד בראש התנועה בנו יחיאל, והוא וחבריו הצעירים עשו חייהם קודש לתנועה וקיימוה מאז ללא הפסק. יחיאל פרנקל היה מן היחידים בפולין, שהשתתפו, בשנת 1905, בכינוס הסודי מטעם מ. מ. אוסישקין. שנה זו ושלאחריה, היו שנות הסתערות למהפכה הסוציאַליסטית בפולין. גם בראדום יצאו לחוצות „שובתים" מהפכנים, אבל אם במקומות אחרים כמעט ששותקה בגללה כל פעולה לציונות ולעברית, בראדום לא שבתה הציונות מעודה. אותם ימים יצאו בחורים להחתים את הציונים למען בעלות הקולוניאַל־בנק ברשות הציונים (נגד פעולת הטריטוריאַליסטים); בכוח פעולתם של לייבוש מילמן (אותו „בן יהודה" של ראדום, שעשה חייו קודש למטרה זו של דיבור עברי) ואחרים, פרצה הלשון העברית בפי הנוער לראש חוצות. וכך נתקיימה ראדום היהודית, עד לימיה האחרונים, עיר ציונית, אולי מכל עיר אחרת בפולין. בימי ה„ספר הלבן", ערב ימי היטלר בפולין, כשננעלו על ידי ממשלת המנדט כל השערים לעליה — ובפולין גופא גבר החרם הממשלתי — מצאה להם מחאת היהודי הנחנקה מוצא, על־ידי הצבעה „להכעיס" בשביל אלמנטים השמאלנים גם של הבונד והקומוניסטים, בקהילה ובמועצות העירוניות. אבל פרט לימי משבר מופלגים ממין זה ומחאה־לשעה היתה הציונות השליטה העיקרית. גם הפועל הסוציאַליסטי המאורגן, היה קודם־כל מאורגן בתנועה, שקשרה את עצמה בציון. ואין זה אלא „טבעי" שמראדום עלו, עוד בשנות 1908־1909, חסידים ו„חילונים" כאחד. עלה עשיר, למדן וחסיד נכבד מחסידי אלכסנדר

כר׳ אברהם איטשי ווירגין, ועלו חלוצים שנעשו שותפים לבנין דגניה, גן־שמואל וכדומה. היו מהם מראשוני בוני הפועל־המזרחי בא״י מזה, ומראשוני „סולל ובונה" מזה; בין ה־„105", שפתחו את העליה השלישית, עם גמר מלחמת עולם הראשונה, עוד לפני סן־רימו, היו 65 מבני העיר (מטובי הנוער המשכיל) והוא הדבר בעליות הבאות. לא נתמה על־כן, אם ביחס למספרם עולים אולי אנשי ראדום בארץ על כל באי עיר אחרת בפולין. לא נתפלא גם, שבראדום נוסד אולי קיבוץ ההכשרה הראשון בפולין, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, ולא בכדי הוצג כאן מחזה בעברית עוד בשנת 1918.

גם מבחינה אחרת ניכר היה כוחו של המקום. עיקר יישובה של ראדום מאוחר למדי, אעפ״כ העמידה העיר שורה של חכמים וסופרים ואנשי מדע, שנתפרסמו הרחק בפולין ומעברה. אף אם אנו מתעלמים מן אפיזודה, כאותו נפתלי הלוי שנתווכח עם דארווין בחייו, או ממשכיל מן החוץ כליברמן, הרי מצויים לנו סופרים חסידיים כאותו מאיריל מלאך (בורנשטיין), שהיה שקוד וחרוץ להההדיר ספרי חסידות וקבלה (קיצור מחברת הקודש; אור נתן, ועוד הרבה); מצוי לנו חכם בעל העזה כר׳ אידל רוזנברג, שהעיז ותירגם את ה„זהר" לעברית, כמעט בשלמותו; חוקר תלמודי מובהק ומחבר ספרים במחקר תורני, בפולקלור ובפובליציסטיקה, היה ר׳ ישעיה זלוטניק שרוב ימיו ישב בעיר. ושמא ראוי לנו לחשב גם את ר׳ יועץ קים קדיש מפשיטיק (בעל „שיח שרפי קודש", „נפלאות היהודי", „תפארת היהודי", „קול צדיקים", „מבחר פנינים" ועוד) על אנשי העיר?. סוף־סוף לא היתה פשיטיק אלא כמין פרבר לראדום. בראדום נולד וגדל אחד מגדולי הפילולוגים בלשונות שמיות בדורו בפולין, ד״ר יצחק ויינברג. גם ההשכלה נתנה בכוריה בעיר: ישראל פרנקל היה סופר ומתרגם מובהק, מגרמנית ופולנית, ובעל השכלה יהודית רחבה. בראדום פעל גם מנחם מנדל וולמן, גיאוגרף א״י וחוקר רציונאליסטי־משכילי, בעל־דרך משלו בחקר המקרא והתלמוד (בעל „מסתרי אגדה", „תקופת ישעיהו וחזיונותיו", ועוד). ומן הראוי גם להזכיר כאן אחד מופלא בזמנים ההם, ד״ר אברהם (אדולף) פומפר, רופא ומשכיל תורני, שלא מעט נתן עידוד והשפיע על המשכילים בעיר כר׳ ישראל פרנקל וחבריו.

מחוגים אחרים יצאו, מאוחר יותר, סופרי יידיש החשובים, יהושע פ״לא המכפר, ולייב מלאך המשורר והמספר; המשורר משה דוד גיסר, הסופר־הפובליציסט ליאו פינקלשטיין, ועוד.

עתונות ניכרת היתה בעיר ביידיש ובמקצת גם פולנית. העתונים השבועיים ביידיש היו: „ראדאמער צייטונג", „ראדאמער קעלצער לעבן", ולאחר מכן „ראדאמער שטימע". יצא כאן השבועון הפולני „Trybuna" שנתקיים בעיקר על־ידי סטודנטים. בעיר נעשה נסיון גם ליסוד הוצאה ספרותית קבועה ביידיש על ידי שטרייכמן.

אל נשכח כאן גם את חלקם של עסקנים ציבוריים ובעלי צדקה. אנשים כראובן בקרמן, אביו (נתנאל) ואחיו (איטשלי), הם חזיון אנושי־סוציאלי מופלא במינו, שטעון עוד חקירה. אנו נפגשים כאן בטיפוס היסטורי, המיוחד אולי לתקופות של ראשית השכלה (טיפוסים כגון ר׳ שמשון ורטהיים בוינה, משפחת הבנקירים איציג בברלין בימי מנדלסון). זה סוג האנשים שאנו מוצאים בימי בית שני כנראה ב„בני טוביה" הידועים. עכ״פ נזכור, שראובן בקרמן בלבד, הוא שבנה או שסייע בבנינם של בית החולים היהודי, של מושב הזקנים ובית היתומים, בית הכנסת הגדול וכו׳ והוא ששימש, במשך שנים, כמליץ יושר בפני השלטונות, בדרכים צבוריים ואישיים.

ומן הראוי כאן להזכיר עוד איש מיוחד במינו, שהוציאה העיר ראדום. מדובר ב„משומד" ולא היה דבר רחוק מבני העיר כחזיון הזה. ואעפ״כ הרי לפנינו „משומד" מיוחד במינו, שדומני שהוא עולה הרבה גם על כ׳וולסון הידוע. אני מתכוון ליאַן בלוך. בלוך היה כלכלן מן המדרגה העליונה, לא רק גופו היה עשיר מופלג, אלא גם מחבר של ספרים ראשונים במעלה במקצוע זה, ועם זה בעל רעיונות אוניברסליים מופלגים שהוציאו לו מוניטין ברחבי עולם. אפשר מכוחו נולד ביה״ד העליון בהאג. אבל החשוב בכל אלה, שכל כוחו במעשה ובמחשבה כאילו לא עשה אלא כמין כסא לפעולה ולעזר ליהודים, אם בפולין אם בכלל ליהדות בעולם. זה חזיון „יוצא דופן", ומופלא וראוי לזכרון טוב בספר של שרידי יהדות העיר.

מה היה יחס האוכלוסיה הפולנית לתושביה היהודים?. מי שיקרא את הסקירות ההיסטוריות, יראה לפניו יישוב מתעצם „בשיניו"; הוא יראה מה הרבה חייב היה היהודי לתת ומה מעט קיבל הוא תמורת מסיו־של־עצמו. אכן, צרת ראדום לא היתה צרה יחידה: זו היתה צרת כלל ישראל בפולין. אך דבר שראוי לציון הוא אולי זה, שעד שנת 1936, כשבתוקף הסתה מלמעלה, נגרם פוגרום בפשיטיק והגיעו ימים של חרם כלכלי, לא קרה בראדום, מאז יישובה המחודש בראשית המאה ה־19, מעשה התגרות קשה. הקצבים היהודים והכתפים היהודים, עשויים היו להטיל אימה על שסאים ומתפרעים. בדרך כלל חי היהודי את חייו — אם לא בלא־פחד מפני הגוי ה„רוצח" והשיכור — בייחודו ובפעלתנותו, והוא ידע למצוא דרך אל הפולני ולסחור אתו, „לחיות ולחַיות"; ידע למצוא מסילות להרוויח לחמו. רק פעם בתולדותיה קרה בראדום מעשה נורא: בסוף שלטונה של רוסיה בעיר, כשנכנסו הרוסים שנית (אחר שגורשו קודם על־ידי הגרמנים בשנת 1914), ותלו שלושה יהודים צדיקים חפים מפשע: את הצדיק המופלא ר׳ פייבלי, אחי הרבי מאלכסנדר, יחד עם גיסו צבי מרדכי (אחיו של הר״מ של ישיבת „שפת אמת" בירושלים ח.ה. סנקביץ) ויעקב אייזמן קרוב משפחתו. מעשה זה הידהד עוד הרבה שנים בעיר, כשם שמצא לו, לאחר שנים, הד בשירתו של המשורר האחרון של יהדות פולין, יחיאל לרר (מז׳ליחוב הסמוכה לראדום), בשירו „בית אבא" (תרגם שמשון מלצר, תש״ו, עמ׳ 180־181). *)

---

*) — — בְּעוֹדוֹ בְּחַיָּיו לֹא הָיָה עוֹד יָדוּעַ / לְשׁוּם אָדָם כָּל גָּדְלוֹ הָאֲמִיתִּי" — הַשִּׂיחָה / מוּסַבָּה עַל ר׳ פַּיְוְלִי זִכְרוֹנוֹ לִבְרָכָה / שֶׁה„יָארְצַיְט" שֶׁלּוֹ חָל בְּזֶה הַשָּׁבוּעַ.

כָּל הַקָּהָל הַמֵּסֵב כָּאן עוֹד זוֹכְרוֹ כְּמוֹ עַכְשָׁו. / לְרַבּוֹת גַּם אָחִי. עוֹדוֹ יֶלֶד, לִפְנֵי שָׁנִים / הוּא נָסַע לַאֲלֶכְּסַנְדֶּר לְ„יִשְׂמַח יִשְׂרָאֵל" / וְזָכָה לִרְאוֹתוֹ שָׁם פָּנִים אֶל פָּנִים:

הַזָּקָן וְהַפֵּאוֹת שֶׁצֵּינָם צֵין־זָהָב / וְהַטּוּב בְּלֹא שִׁעוּר שֶׁמִּן הָעֵינַיִם הָהֵל. / מֵאֲחוֹרֵי הָאַלְמֵימָר מְקוֹמוֹ, מוּל הַדֶּלֶת / הַטַּלִּית עַל רֹאשׁוֹ מִלְּפָנָיו מְשֻׁלְשֶׁלֶת, / שֶׁלֹּא לִרְאוֹת בְּעֵינָיו אֶת הָעוֹלָם מִסָּבִיב — / וְעוֹמֵד כָּךְ בִּתְפִלָּה כְּשָׁעָה וְיוֹתֵר.

לְאַחַר הַתְּפִלָּה זֵר חֲסִידִים אוֹתוֹ עוֹטֵר / לְבָרְכוֹ בְּחַג טוֹב. כִּי אַף־עַל־פִּי שֶׁבֶּן־אָחִיו / שֶׁל הָרַבִּי הוּא בִּלְבַד — הֲרֵי קְצָת חֲסִידִים / בְּמִקְצָת מִגְּדֻלָּתוֹ וּקְדֻשָּׁתוֹ כְּבָר יוֹדְעִים. / הָרַבִּי מְכַנֶּה אוֹתוֹ „פֶּה זָהָב" — וְתָדִיר / הוּא שׁוֹתֵק בֶּאֱמֶת וְדִבּוּרוֹ מַה־נָּדִיר.

וּמִשּׁוּם שֶׁכָּזֶה הוּא הָיָה — זֶה מַכְפִּיל / הַמּוֹרָא עֵת זוֹכְרִים אֵיךְ עָלָיו, רַב הַטּוּב, / בָּא הַמָּוֶת, וּמִי הוּא זֶה שֶׁנִּתֵּק מִשֵּׁי־הַפְּתִיל / שֶׁל חַיָּיו כָּךְ פִּתְאֹם, בִּמְהֵרָה, בְּחָטוּף!

הספר שלפנינו הוא ספר־זכרון לעיר שמתה, שנחנקה, שנהרגה וכו׳. בעיר התהלכו, לפני השמדת יהודיה, כ־30,000 יהודים, יהודים בני פולין בעלי־יחוס, בעלי־מעשה, נושאים בגאווה עול ירושת דורות מסיני, מציון, מאשכנז וכו׳, וסוללים דרכים חדשות לדורות באים — במרחק; אנשים ערים, מלאים כח חיים וכוח פעולה, בעצם הסתערותם החדשה, בעצם חיפושיהם לסינתזה ולגדלות מעשה. והנה עלה עליהם אשמדאי, אך לא כמו במעשיה העממית — מבטן האדמה, אלא מארץ אשכנז. עלה עליהם גדול המרצחים של כל הדורות והשמידם מעל פני האדמה; והמעוללים החבלנים הפולנים, שאיתם התהלכו בארץ זו יהודים כימי אלף שנה, כרחוקים וקרובים, קמו והכריתו את השריד האחרון — את בית־הכנסת המפואר, את בית־המדרש הגדול; את בית־העלמין פרקו אבן מעל אבן ונתצו את המצבות, ודבר אין עוד במקום אשר יזכיר לדור יבוא, כי העיר הזאת היתה כימי מאה שנה בראש וראשונה עיר יהודית, עיר של יצירה יהודית בחומר וברוח, עיר של גדלות יהודית.

הרעיון להקמת גל־עד בצורת ספר היסטוריה של הישוב היהודי במקום, עלה עוד בשנת 1945 משהתחילו מגיעות ה„בשורות" הרעות, והכל היה ברור... אבל מנין יבוא החומר? רק בדור האחרון קמו מלומדים מבני העיר, שניסו להעלות זכרון־דברים לראשית הישוב. הרעיון הראשון מדרך הטבע, היה על־כן להסתייע בעתונות היהודית מפולין. בעצתו של ר׳ יחיאל פרנקל ז״ל התחלתי לקבץ נדחי־ידיעות מתוך העתונות העברית (הצפירה, המליץ וכו׳), הפולנית־יהודית („Izraelita" „Jutrzenka") ומתוך האינציקלופדיות למיניהן. רובו של חומר זה היה מצוי בבית הספרים הלאומי בירושלים ובמקצת ב„בית האדום" (של הסתדרות העובדים) בתל־אביב. ביד פרנקל גופו נשמרו תעודות משנות עסקנותו, שהספיק להעלותן עם עלייתו ארצה בשנת תרצ״ו; תמונות וזכרונות בודדים נשמרו גם עם יחידים, בפי זקני העיר וצעיריה, שהקדימו לעלות מלפני המלחמה. ברם, עוד אנו עושים במלאכה, והנה הגיעו לישוב ימים גדולים, אך גם ימי מהומה, ובית־הספרים על הר הצופים „ניתק" וגם אחרי שנתכוננה מדינת־ישראל, נשאר השטח של הספריה מחוץ למדינה, ובינתיים נפטר פרנקל ונעשה ברור ש„אם לא עכשיו — אימתי". ואמנם נבחרה ועדה, והוחלה בעבודה נמרצה על־מנת לאסוף מה שאפשר, אם דברים שבכתב ואם דברים שבעל־פה; למזלנו, הגיעו באותם ימים, גם אנשים מבני־העיר, שהביאו אתם גם חומר ארכיוני וידיעה ומרץ, ומעל הכל הרגשת הצורך המקודש שבדבר, והעבודה נכנסה לשלב של מעשה ממש.

גם בארה״ב החלו ד״ר שאצקי ומגר׳ יהושע רוטנברג לקבץ חומר היסטורי למען ספר זכרון וכאשר נפסקה העבודה, בגלל מותו של ד״ר שאצקי, הועבר החומר לידי ארגון יוצאי ראדום בישראל, עליו הטילו בני־ראדום באמריקה את המשימה הגדולה של הוצאת הספר, ונתנו לה מלוא ידם.

כעורך נבחר מר א. ש. שטיין, סופר מובהק בעתונות הפועלית בארץ, איש בעל מרץ, שעבר גלגולי תנועות בחייו, ולא שכח גם גירסא דינקותא; סופר מהיר וזריז, שפירסם רומנים וסיפורים לרוב, וביחוד היתה ידו רבה בסיפור ההיסטורי (אש מריבה, האש השאירה אפר, החבר ארתור, וכו׳) מתקופות הרות עולם שביהדות, ומצד אחר גם בחיבורים תעודתיים על תולדות היישוב. משהוחלה בימינו בעבודת הכינוס הגדולה של הוצאת קובצי זכרון לערים נכחדות, נעשה שטיין אחד העורכים המובהקים, ודבר זה הוא שהכשירו ליעשות גם עורך לקובץ של עירנו. ואמנם נכנס שטיין בעובי־הקורה, ובכל טרחו והגיגו הרבים הצליח להוציא מתחת ידו ספר עדות גדול, שעוד ישמש אולי נדבך חשוב בתולדות הישוב היהודי בפולין. אבל שטיין נפטר באמצע העבודה. וכאן יש לציין את עבודתם המסורה של חברי ועדת הספר, וביחוד של מזכיר הועדה הח׳ לייבל ריכטמן, שהשלימו את המשימה והביאו, בשקידה רבה, לידי גמר הדפסת הספר.

כשאנו באים כעת, עם גמר המלאכה, להעריך את הספר מקרוב, אפשר שלא נמצא אותו מניח את הדעת בכל, כמות שהיינו רוצים. וודאי לא כל החומר היה מצוי לרשות הועדה, אבל גם בעריכת ה„מצוי" ניתן היה וודאי לדקדק יותר ולמנוע חזרות, ולהקפיד יותר על הסדר. אולם, בכל ה„חסרונות" שאנו מכירים כעת בעצמנו, הרי עלינו ליתן על הדעת מה היתה עמידת הועדה קודם, שעה שניגשה בידים ריקות כמעט למלאכה הרבה והגדולה, ומה לאחר הכל מצוי בפועל בידה כעת. בכל הפרטים הטעונים תיקון, הלא הועלה כאן אחד מספרי העדות החשובים, שחוברו לעיר בת מאה בשנים, ומעל הכל נזכור את הפרק המסעיר האחרון, מלאכת קודש מאוצר הדמעות והכאב.

מחצית החומר על חורבן הקהילה, נדפס בספר שיצא בשטוטגרט, עוד בשנת 1948, על־ידי שרידי העיר, שנתרכזו שם, לאחר שיחרורם ממחנות הריכוז. מלקטי החומר ועורכי הספר היו: מגר׳ יהושע רוטנברג, רחל רוטנברג, מרק גוטמן, לייבל ריכטמן, יעקב ז׳בנר, מגר׳ גודל קורמן ודוד גרייזדורף. עבודה גדולה ומופלאה לעצמה (בת 277 עמוד), ומה גם אם נזכר שעוד כשלוש שנים לפני כן היו אנשים אלה מובלים כצאן לטבח, לשמד ולאבדן!

כשהתחילו השרידים, שנמצאו רובם אז בשטוטגרט, מתפזרים ויוצאים ועולים (אם לישראל, אם לאמריקה), הועבר יתר החומר הנשאר — לארץ. חומר זה ובעיקר גביית העדויות מניצולי השואה, נכתב תחילה רובו פולנית, ותורגם כאן ליידיש על־ידי בן־עירנו יצחק ווייסבורד ז״ל מעפולה, וכאן שוקע בתוך הספר שלפנינו.

הפרק על ה„מרכז" של בני ראדום בשטוטגרט, הוא הפרק האחרון בספר, אבל אפשר שהוא גם הפרק הנפלא בין פרקי הספר. צאו וראו את הפעולות המופלאות ואת הארגון והמרץ שגילו שרידים אלה, אנשים מתים למחצה עוד תמול! כי על מה לא ידובר כאן? על מוסדות צבור ותרבות, בתי־ספר לחינוך כללי ומקצועי, ישיבה, שרותי בריאות ואספקה, תעסוקה וסעד, ספורט, שידורים ברדיו, מקהלה והופעות מוסיקליות, אירועים דתיים, פירסום עתונות ביידיש בכתב־יד (עד היות בידם דפוס) ולאחר מכן — בדפוס, הוצאת ספר זכרון, משטרה אבטונומית לשמירה על הסדר ובית־דין לשפיטת עבריינים; מוסדות שניהלו משא־ומתן עם שלטונות הכיבוש וארגונים צבוריים וממלכתיים; פעילות ציונית וחלוצית ענפה, ועוד ועוד. אבל, דברים אלה אין לפרט פה כרוכל. יש לקרוא ולהשתומם עליהם ויבורכו העושים שהעלו לתומם עדות מופלאה זו, על החיוניות הבלתי רגילה של ניצולי התופת־הנאצית — על הכתב, לזכרון עולם.

ירושלים, בשבט תשכ״ב — ד״ר י. מ. גרינץ

א. פרקי עבר

ד"ר נ. מ. גלבר / תולדות יהודי ראדום

א.

העיר ראדום היא אחת הערים העתיקות ביותר בפולין ונזכרה כבר בשנת 1154 בתעודת־הענקת הכפר סלאַוונו שליד ראדום לקתדרה הקתולית בוורוצלאַוו. מתוך רמזים תעודתיים יש להניח, שביקר בראדום בנו של המלך בולסלב קז׳יבואוסטי, הנריק סאַנדור־מירסקי. בשנת 1187 הקים פה המלך קאזימיר ספראַוואֶדליבי כנסיה וארמון־מבצר.

במאה הי"ב והי"ג עבר דרך ראדום הכביש מרייסין לפולין הגדולה. בשנת 1216 הקים בראדום לשק ביאַלי את הכנסיה ע"ש סטניסלב. סביב ראדום נתרחשו אירועים פוליטיים שהעלו את מעמדה של העיר. משנת 1282 יושב כאן קאַשטאֶלאַן, ומשנת 1326 היה בראדום מושב הארכידיאַקון. היא היתה עיר מבצר עם ארמון־מבצר שהוקם עוד במאה הי"ב, ושוקם מחדש על־ידי המלך קאזימיר הגדול שיסד את ראדום החדשה והקיף את העיר גם בחומה רחבה ומבצר מגן [1]).

בראדום נערכו מספר טקסים ממלכתיים היסטוריים, כגון בחירת המלכה יאַדביגאַ בסיים שנתכנס בראדום בשנת 1383, וחתימת ברית־האיחוד השניה עם ליטא בשנת 1401. החל משנת 1362 התקיימו בראדום שלוש פעמים בשנה כינוסים (wiece) שמילאו, למעשה, תפקידי בית דין.

בשלטון העיר חל בשנים 1370—1376 מפנה מנהלי. השלטון היה לא רק בידי הקאשטאֶלאַן אלא נוסף אליו גם סטאַרוסטה והוא ממלא, פרט לתפקיד מינהלי־כלכלי, גם תפקידי שיפוט. היו קיימות למעשה ראדום עתיקה וחדשה, וקיום שתי הערים אושר בפריבילגיה מיוחדת של יאַגיאֶלו בזמן שהותו בעיר בשנת 1390.

במרוצת הזמן זכתה העיר בהקלות ניכרות. בשנת 1409 שוחררה מההתחייבות להעמיד לרשות המלך אמצעי־תחבורה מיוחדים. בשנים 1428—1436 מכהן כקאשטאֶלאַן יאן מגושליץ, ואחריו מיקולאַי מאוסולין עד 1438, ובשנים 1444 עד 1445 גרז׳גורז׳ מבראַניצה.

בתקופה זו שוחררה העיר מסילוק מסים ודמי מכס, כדי שתוכל לתקן את חומותיה.

העיר ותושביה נסתבכו במריבות ומשפטים עם משפחת האצילים לאבדז׳יא, שחוסלו בשנת 1447, בפקודת המלך, על־ידי וואיצ׳אך ממירוב.

מצבה הגיאוגרפי של ראדום השוכנת בצומת כבישי מסחר, תרם תרומה ניכרת להתפתחותה ומשך אליה את אנשי צמרת הממלכה. תודות לביקורים אלה זכתה העיר בכל הזדמנות בפריבילגיות חדשות וכך, למשל, זכתה בשנת 1456 בבעלות על הפרבר „זאמלוניה", בשחרור משירותים למען הסטרוסטה. ראדום תופסת מעמד מרכזי גם מבחינה פוליטית. בשנת 1464 מקיים כאן המלך קאז׳ימיאֶז׳ יאַגאֶלונ־צ׳יק התיעצויות בעניני בטחון המדינה, ובענין הצעת נשואין של ולאדיסלב עם לודמילה מצ׳כיה ההוסיטית. בראדום מתכנסים גם הסיימים בשנות 1464, 1473, 1488, 1489, 1491, 1492. בהזדמנויות הללו זכתה העיר במספר הקלות מסחריות, והפרבר „זאמליניה" (Zamłynie) צורף לראדום החדשה. מענין לציין, שראדום החדשה היא העיר Oppidum וראדום העתיקה כפר לשעבר, עיירה, ובמרוצת הזמן מפרידים זו מזו.

כשפרצה ב־1494 דליקה שגרמה נזקים לעיר, העניק לה המלך אולברכט שחרור מכל המסים למשך 18 שנה. בשנת 1508 פרע המלך את משכנתאות העיר, ותמורת זאת צירפה לאחוזותיו המלכותיות.

בראדום נתקיים בשנת 1505 הסיים המפורסם בתולדות פולין, שהגביל הגבלה ניכרת את סמכויות המלך, בתקנה Nihil novi של המלך אלכסנדר יאגאֶלונצ׳יק, לפיה התחייב המלך שבלי הסכמת הסיים לא יוציא לפועל שום דבר שיגביל את חוק הפריבילגיות של האצולה — תקנה, ששיתקה למעשה את סמכויות המלך והרפובליקה והיה בה הגרעין היסודי שגרם להתמוטטותה האטית של הממלכה, הואיל והוא הצמיח את היסודות לאנרכיה של השלאַכטה שראתה עצמה כגורם השולט והמכריע בחיי הממלכה [2]).

למן שנת 1362 נערכו שלוש פעמים בשנה בראדום כינוסים (Wiece) שמילאו למעשה תפקידים של בתי הדין.

בתקופה זו כבר קיים בראדום בית־ספר כנסייתי, שמנה בשנת 1539 — 170 תלמידים, ורבים מהם המשיכו את למודיהם באקדמיה בקראקא. בשנת 1613 הקימה הממשלה ועדת אוצר, שמתפקידה היה לאגור אמצעים לקיום הצבא. זהו מוסד ארעי בראשותו של סגן שר האוצר, מורכב סנטורים וצירים. אולם לא יצא זמן רב והועדה היתה מוסד קבוע בשם „טריבונאל סקאַרבובי ראַדומסקי". סמכויותיו נתרחבו והלכו, והוא היה למעין רשות בקורת שנתקימה עד 1764. קביעת מושב הטריבונאל הקבוע הביאה תועלת כלכלית לעיר, וייצבה את מצבה החמרי והתחוקתי.

בשנת 1656 סבלה העיר מפלישות השוודים, ובשנת 1657 התנפלו עליה הקוזאַקים והטאַטאַרים.

הנוסע הידוע ואֶרדום שביקר בשנת 1671 בראַדום כותב בספר מסעותיו, שראדום היא עיר נאה, מוקפת חומות עם מגדלים רבים, ובה 3 עד 4 כנסיות גדולות ומספר רב של בתים בנויים יפה [3]).

החל מהמאה הט"ו קיים בראדום בית־חולים שהוחזק על חשבון העיר, ובתרומות שהיו מנדבים אצילים ועירונים בודדים. הרוקח הראשון הידוע לנו הוא שמעון, בשנת 1606, והרופאים הראשונים הם ד"ר אנדרז׳יי רוסאֶל וד"ר אנדרז׳יי קרושנינסקי.

עוד בשנת 1564 היו בראדום 180 בתים. בשנת 1388 הוקם מחוץ לחומות העיר בית־מרחץ. בשנת 1564 בנו מרחץ נוסף. ראַדום סבלה רבות מהמגיפות והמחלות שפרצו בשנים 1622—1656. מספר האוכלוסין ירד והלך עד כדי כך, שבשנת 1629 היו רק 84 בתים ובשנת 1660 37 בתים ו 395 תושבים.

שיפור ניכר חל במחצית הראשונה של המאה הי"ח תודות לקיום בית־הדין לאוצר, שתרם תרומה לא מבוטלת לייצוב מצבה הכלכלי. בשנת 1776 נמנו כבר 252 בתים. אולם עקב חיסול בית הדין

לאוצר חלה ירידה כלכלית, אף־על־פי־כן נמנתה ראדום לסוג הערים ששילמו סכומים גדולים במסים.

בשנים הללו סבלה העיר מהשתוללותם של קציני הצבא הפולני ששירתו בראדום[4]). עם זאת, גם בתקופת הסיבוכים הפוליטיים שפקדו את פולין במחצית המאה הי"ח, נחשבה ראדום מבחינה כלכלית־פיננסית לאחת הערים היציבות. בשנת 1767 נתכנסו בראדום, ביזמתו של הציר הרוסי ראפנין, הדיסידאנטים הפולנים[5]), ממתנגדיו של המלך סטניסלאו אוגוסט פוניאטובסקי והתאגדו ל„קונפדרציה" בראשותו של הנסיך קארול ראדז'יביל, לשם הפלת המלך ועיכוב התיקונים המוצעים על ידי סיעת צ'ארטוריסקי. הקונפדרציה העמידה את עצמה תחת חסותה של הצארית יאקתרינה, וכנגדה הוקמה הקונפדרציה בבאר.

רוב תושבי העיר קיומם היה על המלאכה. בעלי המלאכה היו מאורגנים ב־7 גילדות, ששרר בהן משטר קפדני בשאלות תעסוקה, החזקת שוליות, זכויות וחובות והתחייבויות לגבי אחרים. גם בין בעלי המלאכה לבין עצמם פרצו מריבות, וביחוד עם השוליות שראו עצמם מקופחים. אגודת בעלי מלאכה הקדומה ביותר היא הגילדה של האורגים, שקיימת היתה כבר בשנת 1525. באותה שנה נוסדה גם גילדה של כובענים. במחצית המאה הי"ח כבר היו 7 גילדות של מלאכות שונות. כן היתה גילדה מיוחדת של מוכרי מלח (prasołowie), שאליה השתייכו גם המוכרים היהודיים שריכזו בידם את רוב סחר־המלח. בשנת 1724, כשהוכרזה ראדום כעיר בעלת הפריבילגיה de non tolerandis Judaeis בוטלה בפקודת המלך אוגוסט השני חברותם של היהודים בגילדה זו.

מאז ייסוד הכנסיה קיים היה בראדום בית־ספר ובו מספר ניכר של תלמידים. במאה הט"ו למדו אחדים מתלמידי ראדום באקדמיה בקראקא. ליד בית־הספר היתה ספריה שמנתה בשנת 1539 1700 ספרים. בית־הספר קיים היה עד לפלישת השוודים. הירידה הכלכלית כתוצאה מהפלישות גרמה לחיסול בית־הספר.

בשנת 1674 נפתח בית הספר מחדש על־ידי המיסדר הישועי. אצילי הסביבה הרימו תרומות להחזקתו, שאושרו על־ידי הסיימים.

השלטון העירוני היה בידי אזרחי העיר, על הרוב בעלי המלאכה. בראדום לא היתה קיימת שכבת סוחרים נוצרים דוגמת הערים האחרות בפולין. לרוב היו אלה סוחרים קמעוניים. מעטים עסקו בסחר־מעבר בדגים מלוחים, דונג, מלח, סחר שראשיתו עוד במאה השלוש־עשרה. באותה תקופה היתה בראדום תחנת־מכס למלח שהובא מבוכניה, ויליצ'קה ודרוהוביץ'.

דרך ראדום עבר גם סחר ניכר בבקר, סוסים, כבשים, שוורים. בשנת 1564 עברו דרך ראדום ותחנת־המכס שלה 8000 שוורים. משנת 1349 עבר דרך ראדום הכביש המסחרי מטהורן לולודז'ימירז' ברייסין. מלבדו חצו את ראדום הכבישים מבאלז, הרוביאשוב, קראסניסטאוו, לובלין, קאזימיר—זוואלן וכן מברסלאו בכיוון אופוצ'נו—וויאלון. רשת כבישים זו סייעה להתפתחותם של יחסי־הסחר בין ראדום לבין יתר שטחי פולין. בראדום קויים במאה הט"ו וט"ז בכל יום ג' בשבוע יום שוק ו־3 ירידים שנתיים.

מצבה של ראדום במאה הי"ח היה ירוד, ושיפור חל אך בתחילת המאה הי"ט, וביחוד בימי נסיכות וארשה ואחר כך בימי ממלכת פולין, כאשר הוקם פה מושב הוויבודזטוו סאנדומיר, ומשנת 1844 — של הגוברניה. בשנת 1812 היו בראדום המאוחדת (העיר העתיקה עם החדשה) 2550 תושבים, ובשנת 1821 נמנו בה 285 בתים ו־3400 תושבים. בשנת 1863 326 בתים ו־9359 תושבים. משנת 1817 קיימת היתה בראדום אגודת סוחרים (Zgromadzenie Kupieckie) בראשותו של יאן פושטין. בשנת 1828 היו בראדום 18 סוחרים ו־28 חנוונים. בשנת 1838 20 סוחרים (יין, תבלין, אריגים, סדקית) ו־15 חנוונים. עם עשירי הסוחרים נמנו: קאז'ימרז' פשיבילסקי, ורוניקא אולשבסקא, פיוטר קוץ'יובסקי, והיהודיה פרומה מרגלית. הרכב זה נשאר עד 1844. בשנה זו כבר היו בראדום 34 סוחרים וחנוונים, 20 רוכלים, 3 סרסורים, 11 מוכרי מלח, 9 בעלי אולמי־ביליארד, 64 מוזגים, 2 מחלקי כרטיסי־הגרלות.

מן המאה הי"ט מתחילים להקים בראדום מפעלי תעשייה. בשנת 1818 הקים הבורסקאי מפוזנא אדם שנירשטיין בית־ברוס (בית־מלאכה לבורסקאות), שהורחב בשנים 1829—1830. בשנת 1844 עלה שווי תוצרתו ל־8920 רובל. בשנת 1816 ייסד ואלאנטי קאלינסקי מביטום בית־חרושת לאריגים.

מפנה ניכר בהתפתחות העיר וסביבתה חל בשנות הששים, כאשר נוסד בשנת 1867 מחוז ראדום, מורכב מ־21 ישובים של המחוז הקודם. עד 1887 הוקמו 10 בתי־ברוס שהעסיקו 189 פועלים ושווי תוצרתם השנתית עלה ל־70,295 רובל, 4 משרפות יי"ש (561,770 רובל), 5 בתי־מבשל בירה, 3 בתי־זיקוק, 4 טחנות־קמח אמריקאיות, בית־חרושת לחומץ, בית־חרושת לשמן, 2 בתי־חרושת למכשירים חקלאיים, בית־חרושת לגפרורים, 2 כבשני־סיד, 3 בתי־משרפות לבנים.

עד לסלילת קו־הרכבת איבנגורוד—קיאלצה התפתחה העיר במהירות מבחינה תעשייתית ומסחרית. בתחילת המאה העשרים היתה ראדום עיר מודרנית על כל הישגי הטכניקה של הזמן. מספר תושביה גדל מ־29,896 נפש בשנת 1897 ל־61,599 נפש בשנת 1921 ו־77,902 בשנת 1931.

ב.

הידיעה הקדומה ביותר על יהודים בראדום היא משנת 1568[1]). פרט לידיעה זו אין בידינו נתונים על מספר היהודים שהיו בה, שהקימו קהילה, ומתי גורשו בפעם הראשונה מתוך העיר. העובדה, שראדום קיבלה אך במאה הי"ז, לפי דרישת אזרחיה, את הפריבילגיה שהעניק לה בשנת 1633 המלך ולאדיסלאוו הרביעי (1632—1648) de non tolerandis Judaeis, מוכיחה, שפריבילגיה זו ניתנה אחרי גירוש היהודים. אולם אין בידינו ידיעות על מה שהתרחש לפני מתן הפריבילגיה. ידוע רק שבראדום, כמו ביתר ערים דומות בעלות פריבילגיה זו, התיישבו היהודים בעיירה פשיטיק.

למן שנת 1613 היה בראדום מושב הטריבונאל לעניני אוצר, אליו היו באים נציגי ועד ארבע ארצות ושתדלניו בענין חשבונות המסים היהודיים, והיה עליהם להתעכב לזמן מה בעיר, ולכן קוראים אנו לא אחת בפנקס ועד ארבע הארצות ש„נאמן שלנו מחוייב ללקט מתוך פנקסו כל הוצאות שהיו בעסק פרעון כרגא דמלכא מיום שנעשה הקונסטיטוציא לתת להסקרב ה"א ט"ג עד היו' הן בעניני משפט ראדום והחשבון בראדום וכל הוצאות בוועד יערסלב ופקחו מי ומי הגורם להוצאות ההם"[2]).

לראדום באו שתדלנים, שליחי קהלות ופרנסי ועד דד' ארצות לשם סידור חשבונות מס גלגולת והערכתו, ובראדום נעשו גם פשרות בין קהילות בעניני תשלומי מסים, כגון בשנת 1725 בין קהלת סאנוק וועד הגליל רייסין *), או בשנת 1756 בין הקהילה בזאוויארצ'ה לבין ועד הגליל **).

כמעט לכל התוועדות בראדום נשלחו האישים המוסמכים כדי

*) פנקס ועד דד"א סימן תר"א ע' 301 (שנת תפ"ה).

**) פנקס סימון תרע"ה ע' 361.

לעמוד על משמר סידור עניני היהודים. כל נאמן, השתדלן הראשי של ועד דד"א קיבל כשנסע „לחלוקות" (מסים) לוארשה, להורודנה או לראדום לכל שבוע 50 זהובים ומזה היה לשלם גם למחיה וגם לעגלה". לסיפוק הנאמנים הנ"ל בשעת „חלוקות" וכינוס הסיי־מים" אנו קוצבים מלבד משכורת, לכל אחד 200 זה', ולשתדלן 100 זה' שכר עגלה ומזונות לשבוע 36 זה'[3]". מובן, שלרגל המגע המתמיד של המוסדות היהודיים עם הטריבונאל בראדום, באו לעיר לא רק הנציגים המוסמכים אלא גם אנשי פמלייתם שהתעכבו בה גם זמן ממושך עד לסידור עניניהם.

ערי הפריבילגיה de non tolerandis Judaeis מוכרחות היו, כנודע, בזכות פריבילגיות מלכותיות מיוחדות, להרשות ליהודים להיכנס בשעת הירידים בכל ערי הממלכה. הדבר חל גם על ראדום. נוסף לכך מותר היה ליהודים להכנס לראדום, בזכות החוק שהרשה להכנס לעיר בזמן מושב הסיים או ועדותיו.

על יסוד זה היו יהודים באים לראדום בזמן כינוס הסיים או מושב הטריבונאל, שנמשך על הרוב 3—4 חדשים, ויש להניח שהיו נוקטים כל מיני תחבולות, כדי להשאר בפרבר גם אחרי גמר הירידים או מושב הטריבונאל. בזמן שנאמנים, שתדלנים, פרנסי קהילות, שבאו לראדום לסדר ענינים בבית־הדין של האוצר, או שהוזמנו להופיע לפניו, זקוקים היו לאכסון, לתזונה וכו'. יש להניח שבסביבם הוקם לאט לאט ישוב יהודי קטן שקיים אכסניות, מסעדות ואפשר גם כ־20 חנויות בסמוך לארמון המלכות — מושב הטריבונאל. הטריבונאל משך לישיבותיו ודיוניו מספר רב של אצילים, אנשי כמורה והצדדים שהוזמנו למשפטים ודיונים בעניני הטלות האוצר. גם הללו זקוקים היו בזמן שהותם למיצרכים שונים, וסוחרים יהודים ניצלו זאת וסיפקו להם בחנויותיהם סחורות במחירים זולים יותר מאשר בחנויות הנוצרים. העיריה ואזרחיה לא הסכימו לשהות ממושכת של יהודים בתחומיה, ולחצו על השלטונות לקיים את הפריבילגיה שלהם de non tolerandis Judaeis כרוחה וכלשונה. הסוחרים והחנוונים הנוצרים ראו ברוכלים ובחנוונים היהודים, המוזילים את מחירי הסחורות, מתחרים הגורמים להם נזק חמרי. בלחץ זה, כנראה, אישר המלך אוגוסט השני, אשר בעברו דרך ראדום בשנת 1724 התעכב בה, לפי בקשת ראש העיר (1724.11.28), את הפריבלגיה שהוענקה לעיר כבר בשנת 1633. אולם על אף חידושה נשארו עוד יהודים בראדום או בפשיטיק, ומשם היו באים בעלי מלאכה יהודים למכור בירידים את תוצרתם — דבר שהסעיר את הגילדות הנוצ־ריות[4]) עד כדי כך, שהעלו בשנת 1743 את הענין בבית הדין האססורי־המלכותי שבסמכותו היו הן הערעורים של בתי הדין העירוניים, הן משפטים בעניני הכרת פריבילגיות וקיומן. במשפט הגילדה נגד היהודים הוצא דקרט, שיש לגרש את היהודים מראדום.

דקרט זה נשאר על הנייר, כי הסטארוסטה סטניסלאוו אנטוני שבידזינסקי, שהיה בעל סמכות שיפוטית[5]), לקח אותם תחת חסותו השיפוטית ונתן להם תמורת מיטב כספם רשות להשאר בעיר.

העירונים לא השלימו עם המצב והמשיכו מלחמתם הפעם נגד היהודים והסטארוסטה כאחד. המשפט בא שוב לפני בית הדין האסטורי־המלכותי ב־10 בינואר 1746, שהוציא פסק דין נגד היהודים, היות והם לא נענו לדקרט משנת 1743[6]), והאריכו את מגוריהם בראדום, והענישם בתשלום קנס בסך 1000 גז'יבני — ואחרי סילוק הקנס עליהם לעזוב במשך ג' ימים את העיר. במקרה של אי־קיום פסק־הדין הם ייעצרו ויכלאו בבית הסוהר[7]). אחרי פסק דין זה לא נותר ליהודים מוצא אלא לעזוב את העיר ולהשאיר את כל רכושם.

העירונים נחלו נצחון מלא, אולם הנצחון לא הביא את התוצאות המקוות — היינו העברת כל המסחר והמלאכה לידיהם אחרי שהתפטרו מהמתחרים. להיפך — גירוש היהודים הביא שפל כלכלי.

נוסף לזה, הרסה הדליקה ב־2.7.1752 חלק גדול מהעיר העתיקה והחדשה. שיקום העיר היה קשה מאוד למרות עזרת השלטונות.

בשנת 1758 התכנסה בראדום התוועדות ועד הגליל, בה השתתפו גם שליחי המחוז פשאמישל, והיא ההתוועדות האחרונה של ועד הגליל לפני שנת 1764, בה חוסלו ועד ארבע ארצות וכל ועדי הגלילות.

חיסול הטריבונאל, לפי החלטת הסיים משנת 1764, החמיר את המצב הכלכלי, מחמת חוסר ההכנסות שכינוסי הטריבונאל גרמו למסחר ולמלאכה. ראדום היתה לעיירה דלה דומה יותר לכפר, ללא סיכויים לשגשוג כלכלי.

לפי המפקד משנת 1765 נמנו בראדום ובפראפיות (המקומות המסונפים לעיר) 67[8]) יהודים, שכולם התגוררו בכפרים ואפשר בעיירה פשטיק[9]).

בשנות השמונים, כאשר הועדות המיוחדות "boni ordinis" התחילו עוסקות בתיקונים בערים ושיפורן, החליט הסטרוסטה של ראדום אלכסנדר פוטקאנסקי, לנקוט צעד מרחיק־לכת ולהשיג הסכמה מטעם העיריה להכניס לעיר יהודים. הדבר אושר פה אחד. על יסוד החלטת העיריה ביטל הוא את תוקף הדקרט משנת 1746, ולאחר משא ומתן הגיע, ב־3.3.1789, להסכם עם יהודים, לפיו רשאים וזכאים הם להתיישב בראדום, אולם רק בשטח אחד, בסביבות ארמון המלכותי Podzamcze. היהודי הראשון שהורשה להכניס 5 יהודים לעיר היה הכובען מנדל זעליג שמולוביץ[10]). כאן הקימו היהודים את הרובע היהודי הראשון בנוי בתי־עץ. מעניין, שלפי המפקד משנת 1789 שילמו רק הקצבים היהודים מסים בסך 512 זה'[11]). הפוקדים רשמו שאין בעיר סוחרים פרט לחנווני יהודי אחד זליג, בעל חנות מזונות ליד הארמון, ששילם 800 זה'[12]), ורוב התושבים שילמו רק 4 זה' כל אחד.

עם כניסת היהודים שופר מצבה הכלכלי של העיר, קודם כל מדמי־התשלומים בעד הרשות להתישב מחדש וכן מהמסים ששילמו היהודים. בכספים אלה ניגש הסטארוסטה לתקן את הארמון שהיה במצב הרוס, ולחפירת תעלה מאחורי הרובע היהודי לשם שמירת העיר מפני שטפונות.

מצב היהודים בתחילת התישבותם לא היה מזהיר, ועל אף ההסכם הנ"ל סבלו מהתושבים הנוצריים, שלא רצו להשלים, כי יהודים יתגוררו בראדום, ולו גם במספר כה מועט[12] א).

במחצית השניה של המאה הי"ח היה בראדום פעיל הרופא היהודי ד"ר שלמה יוסף דונאט Donath שלמד רפואה באוניברסיטה בפרנקפורט ע"נ אודר. הוא גר בפשיטיק.

חלוקת פולין, פלישות צבאות זרים, השפיעו לא מעט על חיי העיר. כתוצאה מהחלוקה השלישית של פולין בשנת 1795, באה ראדום תחת השלטון האוסטרי, ועל יהודי ראדום חלו כל התקנות שהיה להן תוקף לגבי יהודי גליציה, כולל המסים והתשלומים. השלטון האוסטרי נמשך רק 14 שנה.

והרי מספר היהודים בשנות 1796—1802 במחוז ראדום:

בשנת 1796/97 : 2529 משפחות יהודיות — 9999 נפש ;
בשנת 1798 : 2419 משפחות יהודיות — 97716 נפש ;
בשנת 1799 : 1811 משפחות יהודיות — 8035 נפש ;
בשנת 1800 : 1747 משפחות יהודיות — 7175 נפש ;
בשנת 1801 : 1785 משפחות יהודיות — 7332 נפש ;
בשנת 1802 : 2022 משפחות יהודיות — 7728 נפש[13]).

ב־4 ביולי 1809 נכבשה ראדום מידי האוסטרים על־ידי הצבא הפולני בפיקודו של הנסיך יוזף פוניאטובסקי, במלחמה בשנת 1809

סופח לנסיכות וארשה חלק גדול מגליציה המערבית, בסך הכל 7 מחוזות: זאמושץ', קראקא, ביאַלצה, ראדום, לובלין, בילסקו ושאֶד־לצה. מחוז ראדום כלל 171 מילין מרובעים ו־1441 מקומות־ישוב עם 235,739 תושבים [14]).

מהשטחים המסופחים קבעו 4 מחוזות: א) קראקא עם 2488 משפחות יהודיות; ב) לובלין (7,750); ג) שדלאֶץ (7,821) ו־ד) ראדום (8,058). בשטחים אלה כמו בכל נסיכות וארשה, הונהגו חוקי פרוסיה משנת 1797, שקשים היו ביחוד בנוגע לקנין נחלאות בידי היהודים [15]).

לכל איש יהודי אסור היה לקנות ולרכוש קרקע ואף לסוחרים מותר היה לשבת בערים ולהיות בעלי בתים. מותר היה ליהודי למכור את ביתו וקרקעותיו ולהנחילם ליורשיו. בחלקה של העיר, שלפי זכויותיה אסור ליהודים לדור בה, אסור היה ליהודי לרכוש קרקעות. רק במגרשים פנויים, ששום נוצרי אינו רוצה לבנות עליהם, מותר היה להם לבנות לעצמם בתים, אולם בתנאי שהאזרחים הנוצרים יתנו להם רשות לבנות.

אסור היה ליהודים לקנות קרקעות ואחוזות מידי נוצרים, פרט לקרקעות פנויות, כדי לבנות עליהן בתים ולהקים לעצמם משק; ואם יקבלו רשות קנייה, הרי רק במכסה המספיקה לכלכלת משפחת איכר כפרי. במחוזות החדשים הוטל על היהודים לשלם מס בשר כשר שנקבע בסך 1,906,541 זה' לשנה, ובממוצע שילמה כל משפחה 73 זה' לשנה. מס הבשר במחוזות החדשים הוחכר לשלוש שנים ליוסף וואהלברג מטארנוב, לרפאל שפירא מקשיונז'ה וויאַלקי ולרב מנדיל טטינגר מחאֶלם.

שאלת מס הבשר הכשר נדונה בישיבת הסיים מ־18 במארס 1809, כשהוצע חוק מיוחד על מס משחיטת בשר כשר (Pobór od rzeźi mięsa koszernego) בויכוח הציע הציר ממחוז פוזנא, הכומר תיאופיל וואַלוצקי, חבר ועדת הסיים לענייני מסים, שכל מי שאינו נחשב מטעמים פוליטיים כאזרח המדינה צריך להיות משוחרר גם מהטלת מסים [16]). דעה זו נקט גם במועצת הממלכה, אולם היא לא נתקבלה — לא במועצה ולא בועדת המסים. לכן העלה הוא את הצעתו לפני הסיים. חבר ועדת המסים ציר מגאַסטין, וואיציאֶך ציאחומסקי, יצא נגד דעתו של וואַלוצקי בטענה, שבמצב הנוכחי בו מוטלים על כל תושבי פולין מסים, אין העם היהודי Naród starozakonny רשאי לזכות בשחרור ממסים, „ביחוד שעם זה נהנה מכל תועלת". בהצבעה בפתקאות נתקבל החוק ב־95 נגד 11 קולות [17]). היהודים נשארו במצב התחוקתי הירוד, ולא הורשו לצאת את הגיטו ולא נהנו מזכויות.

במסווה ליברלי ביצע שר המשפטים לוביאַנסקי עקרונות אנטי־יהודיים, בטענה, ששויון קונסטיטוציוני לגבי החוק עדיין אינו הופך את כל התושבים לאזרחים שווי־זכויות. אזרח יכול להיות רק כל הנאמן למלך ורואה בפולין את מולדתו. היות והיהודים מרגישים את עצמם כעם נבדל ונכספים לחזור לארץ אבותיהם — אין לראותם כבני המולדת.

דוקא בימי הנסיכות סבלו היהודים מעול מסים קשה, ומלבד מס מזונות (Nahrungs Steuer), מס בשר כשר, נשאו גם במס סובלנות מ־10 עד 2½ טאלר מכל משפחה, לפי מצבה הכלכלי, ממס־נשואים בסך 25 טאלר וכן משאר המסים הכלליים.

אמנם בוארשה היתה קבוצת יהודים נאורים שהתחילה במאבק לשווי־זכויות וחיסול עומס המסים, אולם היהודים בערי השדה, ובכללם יהודי ראדום, עדיין רחוקים היו מכל פעולה פוליטית למען שיפור מצבם. הם ראו במצבם הכרח שאין להמנע ממנו, אפילו תוך שביעות רצון, מתוך פחד שכל שינוי תחוקתי יפגע בחייהם הדתיים. וכך קיבלו בסיפוק את הטלת מס־הטירונים בדקרט מ־29.1.1812 בסך 700,000 זה' לשנה, כי בדרך זו שוחררו מגיוס לשרות צבאי. בראדום גופה לא נפסק המאבק נגד התושבים היהודים על אף מספרם הזעום, שהגיע בשנת 1812 ל־34 נפשות. העירונים לא השלימו עם מציאותם בעיר, וניהלו הסתה נגד קומץ היהודים מתוך כוונה לקיים הלאה את הפריבילגיה de non tolerandis Judaeis הם פנו אל השלטונות המרכזיים בוארשה, והצליחו להשיג צו המועצה העליונה מיום 1814.11.3, לפיו הותר ליהודים לגור רק ברחובות מסויימים בקצה העיר, בפודוואלה ובעיר העתיקה. מיתר האיזורים היה עליהם לצאת.

בגלל החורף המליץ הפרפקט של מחוז ראדום לדחות את ביצוע הצו עד ל־1 ביולי 1815. בהזדמנות זו הציע לראש העיר לתבוע מהיהודים להכין חמרי בנין, כדי שיוכלו לגמור בזמן את בנית בתיהם באיזור מגוריהם.

המלצותיו של הפרפקט נדונו בישיבת מועצת העיר ב 1 בדצמבר 1814, והוחלט לשגר לראש העיר ד"ר יוזף קרוליקובסקי מכתב, בהדגשה מפורשת, שאף על פי שאין ליהודים הרשות החוקית לגור בראדום, הורשו על־ידי הממשלה להתגורר בה, אמנם רק בשני מקומות, ועל ראש העיר הוטל להוציא לפועל את הצו ולהשאיר את היהודים עד אפשרות העברתם ממרכז העיר. העיריה [18]) תבעה, שנוכח חוסר מקום נוסף לבנייה בפודוואַלה, רצוי לרכז את בנייני היהודים בנובי־שוויאַט ולהודיע להם בדיוק את מקומות־מגוריהם. ראש העיר נדרש, לטובת העירונים, להוציא לפועל את הרחקת היהודים ממרכז העיר.

אולם, על אף מאמצי המועצה להחיש את הרחקת היהודים ממרכז העיר, לא התקדם העניין.

אמנם ב־28.1.1815 הודיע ראש העיר לכל בעלי הבתים הנוצריים בעיר על איסור להשכיר דירות ליהודים מחוץ לגיטו, ואיים עליהם אפילו בהחרמת הבתים במקרה של אי־מילוי האיסור. בהודעה זו צויינו מקומות־המגורים המותרים ליהודים והם: בנובי שוויאַט החל מהפסל בחומה, מהדרך המובילה לסטאַרה־מיאסטו לאורך השביל מהצד השני; ברוחב: במקביל לאדמות בית החולים למלודז'י־נוב עד לבית־המרזח של לודבינובסקה; בפודוואַלה: מהחומה המקיפה את העיר עד למרחק 35 מטר בכיוון לרחוב פרץ; ברוחב: מהארמון עד לטחנת־הרוח הקטנה. (בימים ההם היה פודוואַלה שטח מלא בוץ. מטעם זה היו תנאי המגורים חמורים מחמת חוסר מקום ואי־אפשרות לבנות בתים חדשים. לנובי שוויאַט לא יכלו לעבור כי, היה זה רחוק מהעיר שבה מקור פרנסתם).

נוכח התנאים האלה החליטו הדיירים היהודים במרכז העיר: משה האגלשטיין חוכר מס שחיטה כשרה, וולף ציטרין, חיים מושקאַט־בלאַט, חיים פרנקל, יצחק ויינטרויב, יונס פינקוס וזליג מאנדיל, לא להיענות להכרזתו של ראש העיר ולהשאר בדירותיהם.

זמן קצר לפני 1 ביולי 1815 הוכרז בחצוצרות ברחובות העיר על התאריך המתקרב להוצאת היהודים, וב־28 ביוני שלח ראש העיר הודעות מיוחדות לבעלי־הבתים ולדיירים באיום שיוצאו בכוח מהדירות.

ראש העיר הזמין ל־1 ביולי 16 חיילים ו־32 אנשים מהגילדות לעזרה. הפרפקט אישר להאַגלשטיין דחייה לשלושה חדשים, אולם ראש העיר לא התחשב בכך. ב־1 ביולי התחילו בהוצאה לפועל של הגזירה לגבי היהודים. על אף כל האמצעים שנקט ראש העיר ודמי תשלומים לחיילים, לא זז אפילו דייר יהודי אחד ממקומו. אז הוגדלו הקנסות בסכומים כה ניכרים, שהיהודים לא היו יכולים לסלקם. כעבור כמה ימים עזבו פרנקל ומושקאטבלאט את העיר, בהשאירם אחריהם את המשפחות ואת הרכוש. לגבי יהודי אחד — ציטרין שגר בעיר זמן ממושך, עיכב הפרפקט את ההוצאה לפועל.

לפתע יצא נגד הוראות ההרחקה בעל בית־מרחץ ברחוב סטרוי־קראקובסקה וו. אולבלינסקי, וביקש את הפרפקט להתיר ליהודים לגור בבנינים על אדמותיו, בנימוק שנובי שביאט מתחיל, למעשה, מעבר לנהר מלאֶצ׳נה. הפרפקט נענה לבקשתו והודיע על כך לראש העיר.

ראש העיר התנגד למפנה החיובי הזה, והגיש מחאה לפרפקטורה בטענו, שהגבול שסימן אולבלינסקי שם לאל את פריבילגיות העיר. הפרפקט ענה, שאין להפר את הוראתו בדבר השארת היהודים בבניני אולבלינסקי ויש רק למנוע החכרת בנינים חדשים במקום הזה. ראש העיר סירב להיענות להוראתו. הפרפקט ראה בכך אי־התחשבות בסמכותו ובזיון השלטון וכן צעד חוצפני, דרש הסבר מפורט בכתב וציוה למפקד הצבא לקחת בחזרה את עשרת החיילים שהציב לרשות ראש העיר.

ראש העיר מצדו שלח אחרי ישיבת המועצה תזכיר למועצה העליונה של הממשלה נגד הוראת הפרפקט העושה לאל את מאמצי העיר לבער את היהודים ממקומות מגוריהם. על אף זאת ציוה הפרפקט לראש העיר לבצע את הוראתו באחריותו האישית.

בינתיים התחיל סגן ראש העיר להוציא לפועל את הרחקתם של שני היהודים האגלשטיין וציטרין, אף על פי שקיבלו מהפרפקט דחייה עד 1.10. על צעד זה, שהפרפקט ראה בו אי־ציות לשלטונות, נקנס סגן העיר ב־6 זהובים. סגן העיר ביקש לבטל את הקנס, לפי שאין היהודים ראויים לפרוטקציה שלו. סו״ס הוכרחו הדיירים לצאת, כי בינתיים נכנסה לענין גם הקהילה, ממנה דרש ראש העיר תשלום בעד הוצאות החזקתם של החיילים בדירות. פרנסי הקהילה חיים שמחוביץ ואהרון לנדאו, לייזר מרגליות, אברהם לאזרוביץ וזליג מנדלביץ, ביקשו לערוך מפקד של כל המשפחות שהגיעו לראדום ולתבוע מהן תשלום כל המסים כמו מיתר המשפחות היהודיות. ראש העיר נקט עמדה, ששום יהודי זר לא נתקבל בעיר, והקהילה אחראית בעד כל אחד שייכנס לראדום.

גם בעלי הבתים הנוצרים הגישו קובלנות לשלטונות וביקשו לשחררם מקנס על החזקת דיירים יהודים. בקשתם נדחתה. בעלי בתים פולנים שהיו להם חוזי־השכרה ביקשו את הפרפקט להאריך את זמן המגורים, שכן יצטרכו להחזיר את התשלומים שקיבלו. ראש העיר ענה לפרפקט, שאין להתחשב בחוזי־ההשכרה וליהודים אין היכולת לבוא בתביעות. ההארכה תגרום שהיהודים לא יעזבו לעולם את העיר. כן דרש ראש העיר מהנהלת הטירה המלכותית, שהיהודים הגרים בשטח זה יעזבו את המקום. הסטאַרוסטה התנגד לדרישתו בנימוק, שאין לבטל הסכם שנחתם בין הסטאַרוסטה לבין העיריה (בשנת 1789).

בין בעלי הבתים הנוצריים היו שהשתדלו בכל האמצעים להשאיר את היהודים בדירותיהם, והם ניהלו מאבק עקשני על זכויותיהם להחזיק בהן יהודים, וכך השיג אולבלינסקי באוגוסט 1816 רשיון מיוחד בשביל וולף ציטרין.

ראש העיר לא הכיר בכך, ואולבלינסקי לא התחשב במחאתו והכניס את ציטרין. צעד זה הרגיז את מועצת העיר שהתכנסה ב־26.9, כדי לדון בהתנהגותו של אולבלינסקי. באותו יום נתקבלה ממנו הודעה, כי הדייר שלו יצחק וינטרויב, שהוצא מהדירה, השאיר אצלו את חפציו והביא ממיניסטריון הפנים בוארשה תעודה, שלפיה אין להוציא את היהודים מהדירות עד שהועדה לא תכריע אם ביתו של אולבלינסקי נמצא בשטח המותר או האסור. מועצת העיר פנתה לכן אל המיניסטריון, בהאשימה את אולבלינסקי בתחבולות להערים על השלטונות. בינתיים הורשתה כניסתם של היהודים עד להכרעת הועדה. סו״ס ניצח אולבלינסקי, בהשיגו מהועדה הוויבודית היתר להכניס חזרה את הדיירים היהודים לביתו, והוראה לראש העיר, לבל יטריד את בעל הבית.

יהודי עשיר, לוי, קיבל רשיון לבנות את הבית היהודי הראשון, משום ש„קיבל את מנהגי המקום״. בפודוואלה הקים בשנת 1813 את הבית הראשון מעץ הכובען יוסף מנדלוביץ; בשנת 1814 בנה שם בית יעקב ברקוביץ, ובשנת 1815 לבק מיורקוביץ.

בשנים 1813—1816 בנו היהודים במחוז ראדום 32 בתים, 3 מבתים אלה נקנו בשידלוביץ עוד בימי השלטון האוסטרי.

עם הקמת ממלכת פולין לפי החלטות קונגרס וינה, לא חל מפנה ביחס אל היהודים — אף על פי שב־25 במאי 1815 חתם הצאר אלכסנדר על עקרונות החוקה לממלכה, שנוסחו בידי הנסיך אדם צ׳ארטוריסקי בימי קונגרס וינה. בסעיף 35 נאמר: „לעם הישראלי יישמרו הזכויות האזרחיות המובטחות לו כבר מאז על ידי החוקים והסדרים הקיימים. תקנות מיוחדות יתוו את התנאים, שיקלו על היהודים להגיע לידי הנאה מרובה יותר מזכויות הציבור [19]״. אולם, למרות תקנה זו הוסיפה שאלת היהודים להיות עוד זמן לאחר הקמת ממלכת פולין אחת מבעיות המדינה הדחופות.

בראדום ומחוזה באה בשנת 1816 במקום הפרפקט הועדה הווי־בודית, שהיתה — בניגוד לקווי המדיניות הרשמית כלפי היהודים — פחות נוחה להם. ב־28 בספטמבר 1818 תבעה הועדה מראש העיר לחקור, מי מהיהודים חכר או קנה מגרש או בית מפולני החל משנת 1815. תוצאת החקירה היתה, שרק היהודי ליבוש בורוכוביץ מכפר קפטור קנה מהנוצרי וואיציאֶך לודבינובסקי בית בנובי שוויאַט, שהוא מקום מיועד ליהודים.

פרט להגבלות בדיור נקטה מועצת העיר מדיניות של הפקעת המסחר והמלאכה מידי היהודים. מחמת האיסור להחזיק בעיר חנויות, היו היהודים נאלצים לנהל את מסחרם בסתר בתוך הבתים והדירות. הסחר היהודי התנהל בעיקר בדרכי רוכלות. כמובן, שהעיריה עשתה הכל כדי לחסל את הרוכלים שהיו רצויים דוקא על האוכלוסים, כי מכרו את הסחורות בזול יותר מאשר החנוונים הנוצרים. למעשה לא היה בראדום מסחר מפותח, לא היתה חנות מושלמת, היה מחסור בסוחרים מנוסים, ואלה דרשו בעד סחורותיהם מחירים גבוהים יותר מאשר בערים השכנות. גם המלאכה היתה ללא רמה מתאימה, ותוצרתה גרועה ביותר. מספר האוכלוסין בשנת 1815 עלה ל־2726 [20] נפש, מהם 413 יהודים (202 גברים, 211 נשים). היהודים היוו 16.5% מכלל האוכלוסיה. מספר הבתים ומצבם הבליט עד מה ירודה היתה העיר. בכל העיר היו 236 [21] בתים מהם רק 36 בתי־לבנים והיתר בתי־עץ [22]).

לפי ההרכב המקצועי ב־1815 היו עסוקים במסחר 138 סוחרים, מהם 40 מוכרי משקאות פשוטים, 18 מוכרי טבק, 17 מוכרי מלח, 1 אפונה, 10 קטניות וקמח, 12 סדקית, 4 מוכרי יין, 4 בעלי מעדניות ו־1 בעל בית קפה, 2 בתי־מרזח, 4 אולמי־ביליארד, 10 קיוסקים, 14 פרי, 1 בית־מרחץ. ואלה היו מפעלי התעשייה: 2 בתי־חרושת לסבון, 2 ליי״ש, 2 לבירה. במלאכה היו עסוקים 157 איש: 42 סנדלרים, 28 חייטים, 16 קצבים, 10 אופים, 15 מסגרים, 5 נפחים, 8 נגרים, 4 מבשלי־בירה, 6 מבשלי יי״ש, 2 מייצרי־סבון, 2 שענים, 2 צורפים, 2 כובענים, 1 עושה כפפות, 2 רצענים, 3 בורסקאים, 1 פחח, 3 ספרים, 5 צבעים, 2 מוסיקאים, 2 גננים, 6 שונים. במקצועות חפשיים

עסקו 12: 1 רופא, 2 חירורגים, 2 רוקחים, 1 מנהל ירידים, 1 רושם, 1 מתווך, 1 רב, 1 שמש, 1 פרנס קהילה, 1 חוכר בשר כשר[23].

ב־1828 היו בראדום 18 סוחרים יהודים, 28 חנוונים, ובשנת 1838 20 סוחרים, רובם סוחרי יין, אריגים, בשמים, וכל רכושם עלה ל־20,000—100,000 זהוב. מלבדם היו 4 ממתקאים ו־15 חנוונים. הרכב זה נשאר כמעט במלואו עד שנת 1844.

באותה שנה נמנו בראדום 34 סוחרים וחנוונים, 20 רוכלים, 3 סרסורים, 11 מוכרי מלח, 9 בעלי אולמי־ביליארד, 5 מחלקים, 2 בעלי חנות־כרטיסי־הגרלה, 64 מוזגים[24].

הסוחרים הפולנים המאורגנים ב־ Zgromadzenie Kupieckie בראשותו של יאן פושטוניק היו מתלוננים, שהיהודים מביאים סחורות שונות לעיר ומוכרים אותן במחירים מוזלים, הואיל ואינם משלמים מסים. ביזמתם החליטה המועצה, שיש לחטוף כל יהודי שיימצא עם סחורתו בתוך בתי העיר, להחרימה ולהביאה למשטרה, ורק חלק להחזיר לו לצרכי עצמו. רק במקרה שהסחורה הובאה לפי הזמנה בכתב בשביל לקוח פולני, היה היהודי פטור מעונש. כמובן, שיד הסוחרים הנוצרים היתה על העליונה במסחר. למרות ההגבלות בזכויות־ישיבה, מסחר ומלאכה, הלך וגדל מספר היהודים בראדום בתקופה הראשונה של פולין הקונגרסאית שהוקמה בקונגרס הוינאי בשנת 1815.

השלטונות המרכזיים התחילו להכיר ולהעריך את תפקידם של היהודים ומעמדם הכלכלי בחיי המדינה, ועל כן לא ראו בעין יפה את המדיניות השואפת לצמצם את פעילותם הכלכלית.

אדרבא, השלטונות היו מעונינים לתת חסות ליהודים ולהתיר להם לעסוק בכל ענפי המסחר והתעשיה, על אף התנגדותם של הגילדות או גורמים אחרים. הוראה בכיוון זה נשלחה ב־2.1.1816 גם על ידי הפרפקט לראש עירית ראדום.

אולם למרות הכל, עשתה המנהלה העירונית קשיים לבעלי המלאכה בהעסקת שוליות[25], סוחרים שרצו להתישב בראדום לא קיבלו את הרשות לכך. ראש העיר ראה ביהודים אלה המון „פולשים" המרבים ללא צורך את מספר בעלי־המלאכה הבלתי־מאומנים.

לכן אין פלא, שהעיריה עמדה על שלה מתוך רצונה לא לבטל את הפריבילגיות שהעיריה רכשה מזה דורות, ודחתה כל בקשה יהודית. והיה אפילו מקרה, שהועדה הוויבודית נתנה הוראה לרשום יהודי שגורש על אף העובדה שגר בראדום יותר מארבע שנים, בספרי תושבי העיר, אולם תנאי הזמן וההתפתחות הכריחו את העיריה לשנות את תקיפותה ולעשות פשרות, וכך הציעה לחלק את היהודים לשני סוגים — אלה המביאים תועלת כגון סוחרים, בעלי־בתים ובעלי־מלאכה, בקיצור בעלי מקצוע ישרים, ואלה שאין להם שום עיסוק, שאותם יש להחזיר למקומות מגוריהם הקודמים. בינתיים הצליח מספר בעלי הון או מקצוע להשתקע בראדום, להקים בתים, לחכור חנויות, אמנם ברובעים מוגבלים. בדרך כך באו יהודים רבים לראדום והסתדרו במסחר ותעשיה.

רבים מהם הומלצו תודות ליחסיהם הטובים עם הפולנים, אפילו לשם קבלת רשיונות להשתקע ישיבת קבע בעיר. העיריה לא השלימה עם הדבר, ושלחה ב 31.8.1827 לועדה הוויבודית דו"ח עם רשימת היהודים מחוסרי רשיונות־ישיבה בעיר.

הרשימה אושרה על ידי השלטונות המינהלים, והיהודים קיבלו צווי־גירוש עד 1.5.1828. המגורשים הגישו לעיריה בקשות, בהן טענו, שכבר הקימו בתים, והם בעלי עסקים ומשלמי מסים, וצירפו המלצות של נכבדי העיר[26].

למן שנת 1828 היתה הועדה הוויבודית המחמירה והתובעת מהעיריה לגרש את היהודים, אפילו אלה שכבר גרו בה 20 שנה. הפיקוח על היהודים גבר והלך. כל יהודי שבא לעיר באופן חוקי, חייב היה למלא שאלון ולהוכיח באיזה ענין ולאיזו מטרה בא. במקרה שלא עזב את העיר בזמן שנקבע לו, גורש למקום מושבו הקבוע. בעל הבית שאצלו גר נקנס ב־50 זהוב.

כמובן, שדבר זה עודד את פקידי העיריה ומפקחי המשטרה לסובב על בתי יהודים ולסחוט מהם כספים באיום של גירוש מהעיר.

מחששות של התחרות מקצועית לא נרתעו בעלי־מלאכה יהודים לדרוש גרושו של בעל־מלאכה יהודי שבא לראדום. כך ביקש אביגדור זילברשטיין בשם הכובענים היהודים, להרחיק את הרשל צ'אפניק מלברטוב, שהשתדל להתיישב בעיר, ועמד לשאת לאשה בת ראדום ועל ידי כך להשיג רשיון קבע לגור בעיר, בניגוד לחוק, ולקפח את פרנסתם.

המדיניות האנטי־יהודית של הועדה הוויבודית פגעה לא מעט גם ביהודי הכפרים הסמוכים לראדום. מצד הכפריים שהתיחסו ביחס הוגן לתושבים היהודים, לא באו שום תלונות נגדם, ואדרבא, מאושרים היו שהיהודים אינם גורמים להם, לדבריהם, נזק.

בשנת 1830 היו בכפר דרזרקוב 24 משפחות יהודים שהתגוררו אצל 11 בעלי־בתים פולניים, בגולומביוב 13 משפחות אצל 9 בעלי־בתים, בוולא גולומביובסקה 3 משפחות אצל 3 בעלי־בתים. לפי צו הועדה קוויבודית מ־16.6.1830, הוטל על העיר להורות ליהודים לעזוב את הכפרים עד 10.8.1830 בלי יוצא מן הכלל, אפילו אלה שכבר ישבו בהם עשרות בשנים. רק לחוכר היהודי משה גולדשטיין הוסכם להאריך את גירושו עד סוף ספטמבר, לפי המלצת בעל הבית שהוכיח, כי החוזה בינם הוא בתוקף עד 30.9. הוא לא עזב באותו יום את דירתו, לכן הוצבו בה חיילים, ועליו היה להחזיקם על חשבונו ולשלם להם דמי שכירות.

בשנת 1820 היו בראדום, שהיתה בשנים 1816—1844 בירת הוויוובודזטבו סאנדומיר: 3365 נוצרים ו־505 יהודים, שהם 13% של האוכלוסיה.

בשנת 1822 עלה מספרם ל־505 (13.34%, 247 גברים, 258 נשים) על 3278 נוצרים (1663 גברים, 1615 נשים[27]). בשנת 1827 היה מספר האוכלוסיה כולה 4302 נפשות, ובכללם 1000 יהודים (23.2%) [27א]. ובשנת 1828 כבר גדל מספרם מ־505 ל־992 (מ־13.34%—23.03%) על 3314 נוצרים (76.97%).

בימי ממלכת פולין הקונגרסאית התחילה העיר להתפתח מבחינה כלכלית. שיקום הבנייה וגידולה מצד אחד, וכן הקמת בתי חרושת וחנויות, תרמו תרומה גדולה גם לייצוב הישוב היהודי וביסוסו הכלכלי.

בתקופה זו השתתפו יהודי פולין ברובם בפיתוח תעשיות הבית. במכשירים טכניים היו משפחות יחידות מייצרות בביתן, בעבודת כל בני המשפחה, סחורות שונות, על הרוב סחורות אריגה וטווייה, ומשווקות תוצרתן באמצעות סוחרים. מימון התעשייה הביתית הזו היה בידי מלווים יהודים. גם בראדום התמסרו יהודים מספר לתעשיה ביתית שהעסיקה מספר לא קטן של תושבים. על אף התפקיד הגדול שמילאו יהודי פולין בפריחה הכלכלית, לא נמנעו השלטונות להוציא בשנת 1822 גזירה על תיחום רובעים יהודים מיוחדים. אף על פי שיהודים לא עזבו את מקומות מגוריהם בראדום, חלה גזירה זו גם עליהם. פריצת תחום הגיטו עלתה על סדר היום אך בשנת 1841.

ד.

תקופת המרד בשנת 1830 רישומה לא ניכר במיוחד בחיי היהודים בראדום.

במחוז סאנדומיר אליה השתייכה גם ראדום הביאו היהודים תועלת גדולה לריגול הפולני, וכמו בסוחאצ׳וב, דזיאלושין הקימו היהודים יחידות־מתנדבים. בסוחצ׳וב בלבד התיצבו למעלה מ־70 מתנדבים יהודים לשרות בצבא המתקוממים הפולני. בקוצק עזרו היהודים בשעת הקרבות לצבא הגנרל רוז׳יצקי להקים מתרסים ברחובות העיר[28].

אולם — על פעילותם והשתתפותם של יהודי ראדום אין בידינו ידיעות. נראה, שיחסם למרד היה אדיש — אפשר מחמת יחסם של השלטונות אליהם. ודאי ידועה היה ליהודי ראדום שעמדו בקשרי סחר עם וארשה, השקפתם של השלטונות המרכזיים ומפקד הצבא גנרל אומינסקי, ש„הם (היהודים), כפי שלימדנו הנסיון, אינם אוהדים את ענין המולדת" — ולכן העדיפו לעמוד מן הצד, בניגוד לקבוצות היהודים אוהדי המרד במספר ישובים במחוז סאנדומיר.

מאורעות המרד איפשרו ליהודים להתיישב שוב בכפרים, אולם אחרי המרד וייצוב המצב הפוליטי־הצבאי התחילו השלטונות העי־רוניים שוב להרחיק מהכפרים את היהודים שלא ישבו על קרקע חקלאית.

בשם תושבי הכפר גולומביוב הגיש ברק וינטראוב, בשם יהודי דרזקוב הרשל חמיה, בקשות לעיכוב גירושם — אולם לשוא. ב־18 במאי 1832 המליצה העיריה לפני הועדה הוויבודית על דחיית הבקשות. היהודים לא ויתרו, ופנו בתלונה למפקד הצבא בחבל סאנדומיר, והוא תבע הסבר לגירוש. בהסברתה מאוקטובר 1832 הסתמכה העיריה על הפריבילגיות של הצאר אלכסנדר הראשון, שאוש־רו על ידי ניקולאי הראשון — והענין נגמר בלא כלום, היהודים הוכרחו לעזוב את הכפרים.

אחרי המרד התחולל מאבק קשה בין הבורסקאי הנוצרי אוגוסט שנירשטיין לבין הבורסקאים היהודים, שהוא פרק מענין בתולדות התבססותם של היהודים בתעשיה הצעירה בראדום. אוגוסט שניר־שטיין בא לראדום מפוזנא יחד עם אחיו בראשית 1818 והקים בה בשנת 1823, עם 3 פועלים, בית ברוס. בעזרת אשראי בסך 8000 זהוב, שקיבל מאת הממשלה, הרחיב את המפעל עד כדי כך, שב־22.6.1826 קיבל מנשיא העיר אלויזי פאַלינסקי, כאות הכרה בטיב תוצרתו, מדליון כסף. בשנת 1827 העסיק 5, בשנת 1829 7, בשנת 1832 6 פועלים. בתקופה מאוחרת יותר קיימים היו גם בתי ברוס של היהודים שמלקה אדלר ולייב ניימן. האחים שנירשטיין עשו מאמצים בשלטונות הוויבודזטבו לחסל את המתחרים בנימוק, שהבורסקאים היהודים אינם חברי הגילדה של בעלי־מלאכה, ושהם יהודים ואינם משלמים מסים ותשלומים לטובת הממלכה. המאמצים לא הצליחו. הועדה הוויבודית הודיעה למועצת העיר שלא ייאסר על האחים שנירשטיין וכן לא על היהודים לייב ניימן ושמלקה אדלר, להחזיק בית ברוס בראדום (שנירשטיין) ובשכונה היהודית (ניימן ואדלר), אם יוכיחו שישיבתם בראדום היא חוקית. שנירשטיין המשיך בשנת 1837[29] בתלונותיו נגד היהודים, בלי תוצאות חיוביות. אולם במרוצת הזמן פקד את כל בתי־הברוס משבר כלכלי קשה בגלל חוסר שוק לתוצרתם.

בשנת 1843 העסיקו האחים שנירשטיין 5 פועלים ושווי תוצרתם השנתית עלה ל־2000 רובל. בשנת 1844 כבר העסיקו 10 פועלים ושווי תוצרתם השנתית עלתה ל־8920 רובל. בשנת 1849 עבר מפעלם לידי הגרמני פריליך שהרחיבו. בכלל גדלו סדנאות בעלי המלאכה למפעלים תעשייתיים, אמנם עדיין בממדים מוגבלים. בשנת 1816 הקים ואלנטי קאלינסקי סדנה לייצור אריגים בהון של 1200 זה׳. חשיבותה הכלכלית של העיר גדלה משנות השלושים לרגל קיומה של אגודת סוחרים (Resursa Kupiecka).

בשנים 1838—1840 גדל הישוב היהודי במידה ניכרת, מ־1161 נפש בשנת 1838 ל־1640 נפש, באוכלוסיה נוצרית בת 4205 נפשות[30]. לשנת 1840 יש בידינו נתונים על ההרכב המקצועי במחוז סאנדומיר אליה השתייכה העיר ראדום, לצערנו בלי פירוט מקצועות היהודים בעיר ראדום גופה[31]. אולם ממספרי המחוז נוכל להסיק על ההרכב המקצועי באותו מחוז, ולצייר לעצמנו לפחות תמונה כללית. לפי המספרים האלה, הלקוחים מתיקים בארכיון הישן בוארשה על „מסי בשר כשר", „רשיונות ליהודים", „יהודים בערי הגבול", „יהודים בערי ההרים", „דירות היהודים", היו במחוז סאנדומיר 52790 יהודים, מהם 44220 (83.8%) בערים ו־8570 (16.2%) בכפרים[30א]. ההרכב המקצועי היה כדלקמן:

1) 55 בעלי הון: מהם 37 מלווים ברבית, 18 בעלי טחנות קמח.

2) 443 חוכרים: 282 חוכרי בתים, 83 טחנות, 13 דמי־גשרים, 4 אחוזות פרטיות, 1 בית־חרושת לנייר, 59 בעלי חלוקת־טבק, 2 מחלקי יי"ש.

3) 694 מוזגים ובעלי מסעדות: 179 מוזגי מלח, 208 מוזגי יי"ש, 15 מוזגי יין, 272 בתי־מרזח, 13 בעלי אכסניות, 2 בעלי מבשלים (גארקיכען), 5 בעלי בתי משחק ביליארד.

4) 867 חנוונים ורוכלים: 265 סוחרים, 332 קמעונים, 222 סוחרי תבואות, 30 סוחרי נרות, 9 זכוכית, 4 עצים, 14 טבק, 1 כורך ספרים.

5) 25 עמילים.

6) 9 ספקים.

7) 1935 קבלנים זעירים, בעלי מלאכה, פועלים: 655 חייטים, 109 סנדלרים, 198 נחתומים, 143 חרטים, 152 קצבים, 111 פרוונים, 97 ספרים וחובשים, 44 זגגים, 16 אורגים, 16 נגרים, 12 כורכים, 2 נפחים, 1 צבעי, 4 עושי קישוטים, 20 חרשתני חלב, דונג ונרות סטיאַרין, 9 חרשתני אריגים, 4 שענים יצורפים, 20 כובענים, 3 בוני ספינות, 10 חרשתני שמן, 4 בורסקאים, 1 מייצר־לאַכה, 13 זפתים, 6 גודרים, 8 תופרות, 4 חרשי־עצים, 11 חובלים(Strickdreher), 4 עושי־גבינות, 11 יוצקי ברזל, 5 יוצקי פליז, 4 חוטבי־עצים, 2 צבעים, 6 מכתמאים (Juweliere), 2 שואבי מים, 1 עושה רצפות, 13 חבתנים 6 עושי חומץ, 18 עושי עמילן, 4 רצענים, 2 עושי־גלגלים, 19 אומנים במשרפות יי"ש, 7 פועלי אשלג ודשן, 2 רעפנים, 15 ספני־רפסודות, 1 חרש, 1 מייצר טרפנטין, 4 יוצקי בדיל, 10 פוזמקאים, 11 עושי־מקטרות, 2 לוטשים.

8) 1255 משרתים, שכירים: 1114 משרתות כפריות[32], 27 משרתים כפריים, 60 עוזרות, 30 חדרנים, 21 שומרי בית, 3 שכירים פרטיים.

9) 129 בעלי עגלות, סבלים: 108 עגלונים וכרכראים, 21 סבלים.

10) 186 בחקלאות: 43 חוכרים זעירים, 143 בעבודה חקלאית ביתית (chałupnicy).

11) 86 במקצועות חפשיים: 48 מלמדים, 33 כלי־זמר, 4 מילדות, 1 רופא מומחה.

12) 199 כלי־קודש: 61 רבנים, 138 שמשים.

13) 4782 שכירים יומיים.

14) 87 מקצועות שונים, ללא פירוט.

15) 176 מחוסרי מקצוע.

בסוגים 1—15 היו עסוקים 10,928 אנשים מתוך אוכלוסיה יהודית בת 52,790 נפש[33].

מלבד זה נרשמו 57 אסירי־סוהר ו־941 ילדים שלמדו בחדרים.

במספרים הנ"ל מפליא המספר הקטן של סוחרים וחנוונים (867), אולם הדבר מובן, נוכח העובדה שבידי הרוב המכריע של היהודים לא היה ההון הדרוש להנהלת מסחר אפילו במידה קטנה, ושנית העיכוב שבהגבלות השונות ובהיטלים הממלכתיים והעירוניים הקשו־רים ברשיון סחר. רוב היהודים במסחר קמעוני ואפילו ברוכלות לא היה בידם לסלק את התשלומים והמסים, ולכן ציינו את מקצועם כשכירים ארעיים. לעומת זה ניכר מספרם של בעלי־המלאכה, קבלנים זעירים ופועלים (1935). על העוני והדלדול הכלכלי למדים אנו ממספר המשרתים (1255) שהיו מוכרחים לצאת לכפרים לעבודה זמנית בקיץ, מבלי יכולת להשתרש בחיים הכפריים מחמת הגבלות חוקיות וכדומה. בחקלאות גרידא היו עסוקים אך 186 יהודים, בתור חוכרי־אדמה זעירים ובעלי חלקות אדמה קטנות עם משק זעיר.

אחרי הקמת מחוז ראדום שהורכב מפלכי סאנדומיר וקיאֶלצה[34], התחיל בשנים אלה בעיר ראדום גופה מבחינה כלכלית להסתמן מפנה ניכר. בשנת 1841 יצא מתחום הגיטו חוכר מטעם האוצר הממלכתי, היהודי שבתי פינקלשטיין, ושכר לעצמו דירה אצל פולני בכיכר המרכזית בעיר, שם הקים גם את משרדו. לשינוי רדיקלי כזה, שעמד בניגוד חריף לגזירה משנת 1822 (בדבר הקמת רובעים יהודים לבדיים), לא יכלה הועדה הוויבודית להסכים בשום אופן והגישה את קובלנתה, והנה באה ההפתעה המדהימה. מיניסטריון הפנים פסק, שיש להרשות לפינקלשטיין המביא תועלת לאוצר המדינה לגור במרכז העיר[35].

בשנת 1840 הקים נתנאל בקרמן בית־חרושת לזיקוק כוהל, לייצור ליקרים ויי"ש. מפעלו התרחב והלך. בשנת 1859 קנה בנו איטשעלע את שכונת הטוחנים פירליי והקים שם את טחנת־קיטור הגדולה ביותר בפולין ולידה טחנת גריסים, טחנה לקילוף אורז וכן בית־חרושת לייצור וזיקוק שמן־צמחים. ונוסף למפעלים אלה בית־חרושת למכשירים חקלאיים. כל בתי החרושת נתמזגו אחר כך במפעלי פירליי (Zakłady Firlej). בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה, התעשייה התרחבה, מפעלי הבקמן, על ידי הקמת בתי־חרושת למסמרים ובית־מלאכה לייצור לבנים בכוח קיטור[36]. בשנים 1845—1867 הוקמו מספר מפעלי תעשייה, חלק מהם היו סדנאות של בעלי מלאכה שהתרחבו, לאחר שבעליהם התעשרו והשקיעו כספים בהקמת בתי חרושת, כגון יעקיל זייפנזידר (ביח"ר לסבון ונרות), ולשנים ה. א. גולדבלום (מתכת), ואחרים [36א]. כשיצאה בשנת 1859 מוארשה הסיס־מה למלחמה „בעולם היהודי", ובעתונות נתחולל פולמוס חריף על הבעיה היהודית בפולין, בליווי מאבק כלכלי מטעם „אגודת החקלאים" Tow. Rolnicze נוסד גם בראדום „בית הזמנות של חקלאים" (Dom Zleceń Rolników) שסיפק סחורות, וקיבל הזמנות לתוצרת חקלאית והכל במטרה להרחיק את היהודים מהמסחר ומהפ־עילות הכלכלית בכלל. חוגי בעלי האחוזות הסתערו גם על סחר יצוא התבואות, העצים, העורות והכותנה לרוסיה, גרמניה, אנגליה, שהיה מרוכז בידי היהודים.

בשנת 1862 נמנו בעיר ראדום 2724 יהודים, שרובם באו העירה מסביבתה. מספר התושבים היה 10.073 נפש. לפי החוק מ־28 במאי 1861 הוענקה ליהודים זכות בחירה למועצות מחוזיות וגם למועצות הערים. היה זה השלב הראשון בפעולתו של אלכסנדר וויאלופולסקי למתן שווי זכויות ליהודי פולין.

למועצה המחוזית במחוז ראדום, שמנתה 18 חברים, נבחר יהודי אחד, הרש רוזנבלט. למועצת העיר ראדום בת 12 חברים ו־12 ממלאי־מקום נבחרו רק 2 ממלאי־מקום יהודיים, יעקב האלדכמאן ועמנואל קירשנבוים [36ב].

בשנת 1867—1870 הצליחו היהודים בראדום וסביבתה לרכז בידיהם את כל המסחר עם רוסיה, ובעיר ובעיירות היה מספר ניכר של סוחרים אמידים, כפי שידוע מתוך הדוחו"ת של הגוברנטורים באותן השנים[37]. גם מפעלי התעשייה היו בידי היהודים. הסחר הקיף ברובו המכריע תבואות, עצים, צמר, וברזל.

מאישי ראדום שתרמו תרומה מקיפה להתפתחות הכלכלה בפולין כולה ואף ברוסיה יש להזכיר את נתן (יאן בוגומיל) בלוך. הואיל ואביו היה תושב ראדום והוא, הבן הצעיר נתן, נולד פה ב־24 ביולי 1836, רצוי לעמוד עליו במיוחד. אביו שלמה־סעלים קיבל, כבעל מלאכה שכבר התלבש אירופית ושלח את ילדיו לבית הספר הכללי, רשיון־ישיבה, ובעזרת סובסידיה מטעם הממלכה פתח בראדום מארגה. נולדו לו בראדום חמישה בנים ושתי בנות. הבנים למדו באופן פרטי למודים יהודיים וביקרו בבית הספר הכללי. אחיו הבכור של יאן, פייבל, עבר בגיל 17, ב־1842, לוארשה ולאחר זמן קצר התנצר. בשנת 1851 בא לוארשה האח השני נתן. ביזמתו של אחיו התנצר גם הוא וקיבל את השם יאן בוגומיל[38]. בוארשה למד בלוך בבית־ספר ריאלי. אחרי הצהרים עבד בבנק של בן־עירו דוד (קארול) רוזנבלום, ואח"כ בבנק של הנריק טפליץ.

בגמר למודיו בבית הספר הריאלי מוכרח היה להשתכר לפרנסתו. הוא עבד כמנהל אחוזות אצל פריץ פולני. אחרי שחסך קצת כסף נסע לפטרבורג. התקשר עם קבוצת בנקאים יהודים ועסק בקבלנות בבניית מסילות הברזל וארשה־פטרבורג, קבלנות שהביאה לו רווחים עצומים. אחרי שובו לוארשה פתח בנק. דוד רוזנבלום עבד אצלו כפרוקורנט. בשנות המרד עבר לברלין ולמד שם. תודות לכשרונותיו והתמדתו רכש ידע מקיף במדעי הכלכלה. כן גילה ענין מיוחד בשטחים הנוגעים לבעיות האסטרטגיה הצבאית והכלכלית־הפוליטית.

אחרי שובו לוארשה נשא לאשה את אמיליה קרוננברג, בת ד"ר (רופא) קרוננברג, אחיו של הבנקאי המפורסם ליאופולד קרוננ־ברג. הוא עסק בבנית מסילות הברזל בקו לודז, ליבאו, בריסק־קיוב, דרום־מערב־דומברובה. ניהל מאבק קשה עם ליאופולד קרוננברג שהיה מתחרו החריף ביותר, מאבק שהונצח אפילו באחד הרומנים של יוזף איגנצי קראשאֶבסקי[39]. מלבד בנית קווי־מסילות ברזל הקים תעשית טחנות־קיטור, תעשית סוכר, מנסרות עצים בפולסיה. העסיק פועלים יהודים רבים שהיו מתגוררים בבתיו בלי שכר־דירה. היה מטיף לפרודוקטיביזציה של המוני ישראל, והיה לו לענינים אלה יועץ מיוחד, עו"ד יוזף קירשרוט פראבניצקי.

על אף התנצרותו הרגיש עצמו כיהודי, וכל התענינותו החברתית הקדיש לענינים יהודיים. השפעתו החברתית והכלכלית גדלה והלכה בפולין ורוסיה.

היה נדבן גדול, תרם סכומים גדולים למוסדות יהודיים קיימים ולהקמת חדשים. בימי הפרעות בשנת 1881 מימן בכספו את חיפוש החומר עליהן וריכוזו, שיתף פעולה עם עסקנים יהודים בפטרבורג, דרש הקמת בית־דין צבאי שידון את פושעי הפרעות למוות — דבר שלא מצא חן בעיני הפולנים...

בכל הזדמנות הגן על האינטרסים של היהודים, והרגיש את עצמו קשור עמם. דרש פשרה פולנית־רוסית, והתנגד לכל נסיון של מרד הפולנים.

בשנת 1885 אירגן משלחות לחקר המצב הסטטיסטי־הכלכלי בפולין ורוסיה. על סמך החומר הזה פירסם בעצמו ספרים על „התעשיה החרשתית בפולין בשנים 1871—1881", „השפעת הרכבות על המצב הכלכלי של רוסיה", „הפיננסים ברוסיה במאה הי"ט". בכל חיבוריו האלה הדגיש הדגשה בולטת את המומנט היהודי.

בעניני היהודים עמד בחליפת מכתבים עם ברון הירש, שמואל מונטגיו, ברון גינצבורג ותיאודור הרצל, שהכירו בהאג בקונגרס השלום (10.5.1899) שכונס ביזמתו על ידי הצאר — באמצעותה של הברונית סוטנר. בלוך ביקר אצל ד"ר הרצל בוינה ב־29 בדצמבר

1899. הרצל ראה בו סוחר יהודי ותיק, משכיל „פיקח״ [40]. בלוך הבטיח לסדר לו ראיון אצל הצאר, ולעניין אותו בענין הציוני. הוא דיבר על חקר מדעי של האנטישמיות, ובשנת 1901 הציע להרצל להוציא לאור ספר משלו על הבעיה היהודית בו רצה לנתח את הסיבות הכלכליות שגרמו לרדיפות היהודים. הוא המציא להרצל את החומר של לשכתו היהודית (בשנת 1890 הקים לשכה מיוחדת לחקר המצב הכלכלי של יהודי פולין, במזכירותו של שמואל אדלברג (1867—1939) ובהשתתפותו של י. ל. פרץ).

בחיבור של 5 כרכים תיאר בלוך את המצב הכלכלי והמוסרי ברוסיה ופולין. ניצלו רק 25 אכסמפלרים, כי כל המהדורה עלתה באש דליקה בשנת 1896.

בלוך התמסר במיוחד לרעיון השלום העולמי. כפציפיסט משוכנע כתב את חיבורו „המלחמה העתידה״ ב־7 כרכים, שתורגם מרוסית לארבע שפות. כל ימי חייו הדגיש את יהדותו והתגאה בה, עד כדי כך שרבים לא ידעו אפילו שהוא מומר.

נפטר ב־25 בדצמבר 1901 בוארשה. בצוואתו קבע שכל ימי חייו היה יהודי והוא מת כיהודי.

בנקאי מטיפוס אחר לגמרי היה בן עירו, יליד ראדום, דוד (קארול) רוזנבלום (1829—1899). היה שותף בבנק לדיסקונטו מיסודו של אלכסנדר גולדשטאנד בוארשה, והוא היה יחד עם מיאֶצ׳יסלב אפשטיין, ממייסדי תעשית־הסוכר הגדולה בפולין. בימי מלחמת רוסיה־תורכיה (1877) היה קבלן לסלילת הרחובות בבוקרשט והתעשר מאוד.

פרט לתעשייה השתתף רוזנבלום בבנקאות, היה חבר הנהלת „בנק דיסקונטובי״, „באנק האנדלובי״ בלודז, חברת המניות קארול שייבלר, הנהלת חברת מכרות פחם בסוסנוביץ וגם בהנהלת „בנק פולסקי״. כחבר „אגודת־הסוחרים״ היתה לו השפעה גדולה על הסחר הפולני.

תמך באמנות הפולנית וקנה מידי הצייר יאן מאטייקו בסך 40,000 רובל את תמונתו המפורסמת „הקרב על גרונוואלד״ והעניקה למוזיאון הפולני בוארשה. תודתו של מאטייקו באה על ביטוייה בכתב־העת האנטישמי "Rola" בו הזהיר מפני „מאמיני התלמוד הרואים בנו מתים מפני שהם בעלי הכסף״ [41]...

באותה תקופה למד רפואה ב־Szkoła Główna בוארשה בנו של דוד ביערערף, שנולד בראדום ב 1845. סיים גימנסיה בגרמניה וא״כ למד רפואה בוארשה בשנים 1863—1868 ולקח חלק פעיל בחיי הסטודנטים. עבד שנים מספר בבתי־חולים בגרמניה, צרפת ואנגליה. משנת 1882 גר בוארשה והיה אסיסטנט בבית־החולים Dzieciątka Jezus מעורכי כתב־העת הידוע לחקר רפואה "Kronika Lekarza" התמחה בפתולוגיה של עצבים ופרסם מחקרים בשטח זה. מידידיהם הקרובים של סופרי פולין הנריק סיאֶנקיאביץ ובוסלב פרוס.

בימי המרד הפולני בשנות 1861—1863 היו בקרב יהודי ראדום אוהדים לתנועה הלאומית הפולנית:

כך נאסר בוארשה היהודי מ. בנציון מראדום בגלל „קנוניות״ פוליטיות, והועמד עוד בנובמבר 1861 לפני בית־הדין הצבאי [42].

מהפעילים במרד משנת 1862 בראדום היה היהודי האנדלסמן, על יסוד ההלשנה של ווינצנטי מורבסקי לנשיא ועדת חקירה נאסר בשנת 1863. יש להניח, שהוא זהה עם היהודי יוזף האנדלסמן שהיה רופא ולקח חלק פעיל במרד. בפרוץ המרד תרם 500 רובל. בשנת 1863 השתתף בו בפעילות ומספר שבועות מילא תפקיד של מפקד המרד במחוז גוסטין. בספטמבר 1863 יצא לחוץ לארץ, לשם ביקורת פעולתם של שליחי הממשלה הלאומית באספקת נשק לפלוגות המורדים.

בית הדין הצבאי שלפניו הועמד הוציא ב־21 באוקטובר 1865 פסק דין, בו צויין, שנוכח העובדה שד״ר האנדלסמן הסגיר את עצמו לשלטונות הצבאיים והודה, ולפי הוראותיו נתגלה מחסן ציוד מהפכני, הוא נידון למאסר שלושה חדשים במבצר דמבלין והועמד תחת פיקוח המשטרה [44].

ה.

בשנים 1830—1845 התבסס למדי הארגון הקהילתי של יהודי ראדום. עד שנת 1831 לא היה להם בית עלמין. את המתים הביאו לקבורה לפשיטיק.

רק בימי החולירע הקשה שפרצה בראדום בשנת 1831 הוקם בית־עלמין יהודי על אדמות רויאֶץ.

באותה שנה אורגנה גם הקהילה עם פרנסים בראשה. ראשי הציבור ניגשו גם לבניית בית כנסת. בענין זה טיפלו יצחק קירשנבוים, מנדל קירשנבוים, יעקב יחיאל מרגליות, נתנאל בקומן ויעקב דיטמן. דיטמן, שהיה בעל בית־מלאכה לסבון וידוע בכינויו ר׳ יעקיל זייפנזידר, היה הפעיל ביותר בענין בית הכנסת. בדצמבר 1844 נחתם חוזה עם החרט הוארשאי שמואל ריינגוורץ שקיבל על עצמו לבצע את עבודות הנגרות, גילוף, צבעות ומסגרות לפי התכנית.

במארס 1845 הגיש האדריכל המומחה את החשבון בעד עבודותיו בסך 4036 זה׳ 20 גר׳, וזמן קצר אחר כך נחנך בית הכנסת. באותה התקופה — החל משנת 1840 — התחילו לטפל גם בתכנית להקמת בית־חולים יהודי. למטרה זו נוסדה קרן מיוחדת על ידי הטלת מס בסך גרוש על הבשר הכשר. בדצמבר 1840 הוגש על ידי שלטון המחוז סאנדומיר, לועדה הממלכתית לעניני־פנים, „פרוטוקול על כוונת היהודים לייסד בתי חולים ולציידם בדרוש״. בדו״חות מיוני 1841 ויאנואר 1842 נמסר על גודל הקרן, שנצטברה ממס הגרוש שהוטל על בשר כשר לשם הקמת בית חולים בראדום. שלטונות המחוז לא קיבלו שום החלטה בענין. בינתיים גדל והלך הישוב היהודי בעיר ובסביבה, ועמו מספר חולים עניים זקוקים לרפוי בבית חולים, ביחוד מתוך הנימוק, שמגורי היהודים בשטח הם מוגבלים. שלטון המחוז פנה לכן לוארשה בבקשה לקבל החלטה בענין דחוף זה. הענין נמשך שנים. ב־10 בנובמבר 1847 נתנה הועדה לעניני פנים הוראות למועצת הפיקוח למוסדות צדקה ועזרה, לבדוק את הענין במקום גופה. חקירת השלטונות [45] בדקה במיוחד את תנאי הדיור ברובע היהודי, והגיעה למסקנות עגומות מכל בחינה. הקהילה ראתה הכרח להקים לעת עתה בית חולים זמני, בבית שהיה קניין הקהילה ועמד בבוץ ספוג עובש ליד הנהר ראדומיאֶנקה, במרחק של 50 אמות מבית הכנסת. בחדרון תחת הגג אושפזו 15 חולים ששכבו על הרצפה, מכוסים סמרטוטים רטובים בתוך לכלוך ובאויר דחוס. תקציבו היה 120 רובל שלא הספיקו אפילו לרכישת רפואות. בדו״ח הועדה צויין, שתנאים אלה השפיעו לרעה על החולים. (בית־החולים הישן נודע בשמו „הקדש״).

בבית החולים הנוצרי לא יכלו לאשפז חולים יהודים, כי לא היו חדרים מיוחדים הדרושים לבעלי דת אחרת.

מתוך דו״ח זה אנו למדים, שהרוב המכריע של האוכלוסין היהודים היה חי בימים ההם בעוני העולה על כל דמיון. רק כמה עשרות בעלי־יכולת, כחלק השלושים של עדת ישראל בראדום, ויתרם היו שכירי יום או התקיימו על נדבות [46].

גם 80 משפחות שגרו בכפרים הסמוכים מצבן היה ירוד מאוד: קשה היה להם להשתתף בהחזקת החולים והעניים.

לפי מסקנות החקירה היה רק מוצא אחד — בעזרת הממשלה ובדרך תחוקתית להוצאה לפועל. ראשי הקהילה והרב ר' יהושע לנדא הצהירו בשנת 1847 בפירוש, שאין באפשרותם להקים בית חולים כהלכה בכוחות עצמם. כל תקוותם בעזרת הממשלה, שיוכלו להשתמש בקרן שנצטברה ממס הבשר הכשר ומהמס של בגדים לשם הקמתו וציודו של מוסד מסודר לחולים לכל המחוז שבו נמצאים 3000 יהודים.

עוד בשנת 1847 הוקמה מועצה מיוחדת לענין בית החולים היהודי, עם מפקח המשרד הרפואי פופריעק כיו"ר, פ. רובצינסקי, חבר מועצת המחוז, ראש העיר מאקובסקי, נציגי היהודים הרב יהושע לנדא, יצחק קירשנבוים, ג. קורמן, נתנאל בקרמן חברים. על מועצה זו הוטל, לפי הוראת המושל האזרחי, להקים מהר בית חולים ארעי בבנין שהתרוקן מבית החולים הנוצרי.

לכיסוי תקציב ההוצאות השתמשו מלבד בתרומות, במס בשיעור פרוטה אחת לכל ליטרה בשר כשר של בקר או עופות בכל המחוז, שנגבה על ידי החוכרים, שנקבעו לפי מכרז פומבי ב־30 ביולי 1839: מנדל אלטמן ויעקב ויסברוט, תמורת הסך 37,000 זהוב.

לבניית בית החולים השתמשו גם במס שהוטל על בגדים יהודיים. מס זה כמו מס בשר כשר היו מיועדים תחילה למפעלים סוציאליים ולמוסדות ציבור יהודיים.

באדמות אחוזת מאריצקי שהיתה שייכת למיסדר הבנדיקטינים בסיציכוב קבעו חלקה של מורג וחצי, שניתנה מקודם כקניין נצח למיכאל סובולבסקי, ונמסרה בשנת 1848 לבניית בית החולים היהודי, באישור הועדה הממלכתית להכנסות והאוצר בשנת 1853.

גם הפיקוח הכנסייתי העביר את זכויותיו לחלקה זו לבית החולים היהודי, תודות להשתדלותו של מפקח בית החולים ראובן בקרמן. הוא עצמו תרם לבית החולים קרקע הגובלת בבית החולים על שטח של 34,656½ אמות מרובעות. גם החברה הראדומאית לענינים סוציאליים שליד הועדה הסנדומירית, העבירה את זכויותיה למגרש שהיה קניין בית החולים הנוצרי ומסרה אותו לועדה הנ"ל בחכירה נצחית, למטרת בית החולים היהודי.

לאחר שנעשו הצעדים היורידיים ניגשו להקמת הבניין שנפתח ב־13 לספטמבר 1859, ובו 20 מיטות לחולים. מעמודי התווך בהושטת עזרה לבית החולים היה נתנאל בקרמן. ביזמתו הוקמה מועצת בית־החולים, מורכבת מנכבדי היהודים והוא הועמד בראשה. גם בנו ראובן היה מפקח בית החולים ותרם ביד רחבה. הוא המייסד של מושב זקנים ובית היתומים.

למנהל בית החולים והמנתח בו נתמנה ד"ר שפילריין, עמו יחד עבדו ד"ר פידלר (מחלות פנימיות), וכעוזר ישראל פינקלשטיין. המנהל האדמיניסטרטיבי היה קאמר. להחזקת בית החולים החליטה מועצת העיר להטיל מס מיוחד, מס בית חולים.

הישוב היהודי גדל והלך. בשנת 1856 היו בעיר 1495 יהודים ו־6,546 נוצרים. בשנת 1857 — 1618 יהודים (30.3%) ו־7,962 נוצרים [47].

שגשוג מוגבר התחיל בשנת 1862, כאשר אלכסנדר וויאלופולסקי ביטל את הפריבילגיות והעניק ליהודי פולין במידה ידועה שווי זכויות. בשנת 1863 היו בכל הגוברניה 966,946 נפש, ובכללם 103,730 יהודים. שיפור במצב חל גם בשנת 1867, כשהוקם המחוז ראדום [48], והגוברניה ראדום שהורכבה ממחצית הגוברניה הקודמת.

עם ייצוב החיים הקהילתיים התחילה גם פעולתה של הרבנות *).

*) על הרבנות בראדום — בספר זה להלן.

ו.

מבחינה תרבותית־רוחנית חל בשנות הששים־השבעים של המאה הי"ט מפנה ניכר בחיי היהודים בראדום.

בצבור היהודי פעלו שני מחנות: החרדים והחסידים שדבקו במסורת היהודית והתנגדו לשינוי באורח חייהם ובמיוחד בחינוך הנוער והתקרבותו לתרבות הכללית מזה, וקבוצת נאורים הקשורים כבר באורח חיים אירופי אולם נאמן למסורת יהודית, אינטליגנציה אשר שאפה להתבוללות בתרבות הפולנית בהשפעת האחווה היהודית־הפולנית מימי המרד הפולני מ־1863 והזכויות שהעניק וויאללופולסקי ליהודי פולין מזה. ומפליא הדבר שדוקא בראדום היתה נקודת הכובד של המאבק לא בין נאורים לחסידים, אלא להיפך, בתוך מחנה הנאורים והמשכילים גופו. מאבק זה — את סיבותיו ונימוקיו הרעיוניים קשה לגלות — היה יותר תוצאה של מלחמות אישיות במחנה הנאורים.

ראוי לציין, שבשנות העשרים של המאה הי"ט היה בראדום מורה, מנחם מנדל בר' שמשון זילבערשטיין, פעיל בהפצת השכלה. חיבר מחזה אלאגי „צדק ורשע, מליצה בארח שיר ושיחה ע"ד ההוה" (דראמאן בשנת תקפ"ב (1822).

בשנת 1859 השתקע בראדום המשכיל יהודה ליאון ליברמן (1821—1915), יליד קראקא, ופתח בה חנות ספרים בעזרת השלטונות. נוכח חוסר השכלה כללית באוכלוסיה היהודית ניסה לפעול בדרך החינוך. לעגו לו, אולם הוא לא נתיאש. ברוב עמל הצליח למצוא אנשים שהיו מוכנים להניח לילדיהם ללמוד למודי חול. בשנת 1865 פתח בי"ס פרטי לנערים, שנה ומחצית השנה, כיסה את הוצאות ביה"ס מכיסו, בתקווה, שבני הקהילה יעריכו מפעלו האנושי, אולם לשוא. רדפו אותו וחתרו תחתיו, עד שבית הספר נסגר. אך הוא לא נתיאש. בשנת 1869 נבחר על־ידי רוב העדה ונכבדיה לפרנס הקהילה. גם בקהילה ניסה להכניס תיקונים, אסף לשם כך נדבות אצל העשירים, „שתי שעות ליום הקדיש להורות את הנערים את דת ישראל והשפה העברית על פי כללי הדקדוק". מצד השלטונות קיבל עידוד, והם נענו לכל בקשותיו לטובת הקהילה.

ליברמן ביצע מפעלים טובים ומועילים, אולם תמורת זאת „נחל מהמתחסדים חרפה ובוז". הלשינו עליו בפני השלטונות ולא נחו ולא שקטו להוציא דיבתו רעה לפני בתי המסחר אשר היה ליברמן באמנה אתם, כי דלל מקור כספו ואם יוסיפו לתת לו לעשות אתו אמנה וקניין אז יאבדו כספים באין מציל, וכה הלכו רכיל עד כי גם האנשים היודעים כי אך טוב פעל ה' ליברמן וגם המה נהפכו לו לאויבים בשמעם לקול מלחשים בסתר. והיה כי לחצו את הא' ליברמן לשלם נשיו, הריק את מסחרו מבית ושילם לכל הנושים ויסכר פי מלשיניו... אכן עוד 2 שטרי מעות לסך 600 רובל נשארו בעיר של ליברמן וזאת נודע לשוטניו ויקנו השטרות מבעליהם ויבואו אליו פתאום ללחצו ע"ז. לשוא שאל והתחנן להרפות ממנו. איימו עליו במשפטים, ואז נסע ליברמן לטומאשוב להשיג שם כסף כ־300 רובל המגיע לו מאיש אחד, ויהי אך יצוא יצא ליברמן מהעיר וימהרו השוטנים לתת דבריהם במשפט וישיגו את התעודה, וכזאבי טבח התנפלו על רכושו ועל כל כלי הבית רק לשלם די מכסת הכסף המשפט, והחוב 600 רובל עוד לא שולם אם כי מחיר כלי הבית עלה פי שנים מערך החוב" [49].

אך בכך לא נסתיים העניין. שוטניו רצו גם לאסרו. אשתו שלחה לו מברק על המתרחש והזהירה אותו לבל ישוב בלי כסף מספיק לנושים. ליברמן בראותו את מצבו המיואש, נאלץ לעזוב ביתו והנהו „נודד כיום ממקום למקום למנות מחמת רודפיו", ואילו הכותב אינו מתפלא למעשי החסידים, „אשר בעצות רביהם וקדושיהם יעשו כלה את כל אשר לא יאמין בהבליהם"... אבל יתר מאד

נתפלא על האנשים המעטים הנמצאים בעיר ראדום אשר הבינו לפעולות ה׳ ליברמן בהפיצו אור ויהי אור איך עמדו מנגד ולא עמדו לימינו ואף אחד לא נמצא לו מעיר לעזר. איך מיהרו לשכוח את כל הטוב אשר הרבה ליברמן להיטיב עמהם לפלס נתיב לבלי ילכו דרך עקלתון״.

למכתב זה השיב ישראל פרנקל מראדום [50] הפותח במליצות רבות על עם ישראל, מאמינים בני מאמינים, המאמינים „כי כל איש הנושא שם ההשכלה על שפתיו, שפתו שפת אשכנז צחה עליוניו קצרים ותחתוניו ארוכים, זקנו מגולח, בתי עיניו זהב מאופז, בתי ידיו צחו משלג, איש כזה — יאמינו — איש ישר הולך ותם דרך היה משכיל הולך קדימה״. פרנקל מתלונן, שליברמן היה כותב בעתונים „נאצות וגידופים על יושבי עירנו״ ו״מתעה קוראי מ״ע בשקריו ובתעתועיו״, לכן בא הוא „לגלות את הלוט מעל האיש״. לפי דבריו בא ליברמן לראדום לפני 16 שנה (1859) בתור מורה לילדי הגבירים. „המצב בעיר בעת ההיא היה נורא. כולה מתחסדים צבועים, כולה מתקדשים פראים, משכילים בה שנים שלושה אשר שמו לפיהם מחסום מגלות דעתם בקהל״. רק לאחר שנים אחדות החליט ליברמן לייסד לו חנות ספרים, והוא הצליח לעשות זאת. „לולא הלוקסוס והמודה אשר פערו פיהם בביתו לבלי חוק, כי עתה היה לסוחר נכבד בעירנו. הם היו בעוכריו כפעם בפעם. לא פעם ולא שתים דלל מקור כספו ולצעדי בית מסחרו מעדו לנפול, לולא הגבירים בקרמן אשר יתמכו בידיו פעמים רבות, כי אז אבד בעונין אך לשוא היתה תשועתם, כל חסדיהם לא הספיקו למלא אף קצת תאוותו. בראותו כי „בית מסחרו הולך הלך ודל״ הצליח להטות לב המתחסדים כי יבחרוהו לראש העדה „כי במשרה הזאת שמן חלק נושאיה ומאכלם בריאה״. ליברמן נבחר לראש העדה מטעם החרדים בשנת 1869. „אך ליברמן ידע כי משפחת הנגידים בקרמן מצאה חן בעיני שר הפלך אשר רק השכלה ואור ידרוש מאת היהודים והנה פתאום הפך לבו (של ליברמן) לשנוא את החסידים בוחריו ויחל לעשות למען טובת ההשכלה . הוא סגר 4 אהלי המתחסדים על מסגר, קערות ערבי יום כיפורים בער מקרב הקהילה, כונן בעיר עגלת מתים שחורה, הכניס מקהלה של 4 משוררים. בתיקונים אלה קנה לו אמנם את לב שרי הממשלה אולם השניא עצמו על הקהל״.

בינתיים רבו, לפי דברי פרנקל, חובותיו ואז עלה בידו לפתוח מטעם הממשלה (1871) 2 בתי־ספר „לפי רוח ההשכלה אשר שרתה עליו ובתנאי קודם למעשה, כי יהיה הוא המשגיח על הבתים האלה וכי הוא יהיה מפקד מורים ומהעדה מורם״. נגד דעת כל יושבי העיר נשאר בתפקידו כממונה מטעם הממשלה עוד ג׳ שנים. „המורים בהם בחר לא ידעו מאומה, שלא מצאו את הסכמת המוסד המפקח לחינוך ואז לקחו ממנו את משרת ההשגחה״.

גם השפעתו בחוגי הממשלה הלכה ואפסה. הוא התחבר עם החרדים והשתדל שיבחרו בו שוב לראש העדה, אולם הם סירבו. הנושים שלו הציקו לו והגישו משפט נגדו. לפי תיאורו של פרנקל מופיע ליברמן באור אחר לגמרי מאשר בתיאור הקודם. פרנקל פונה בקריאה לחדול „מהאמין לקול כל איש המתיימר בשם משכיל״ [51]. ביזמתו שלחה ראשות הקהילה בראדום ל„השחר״ מכתב, בו אושרו כל האשמות שהביא פרנקל נגד ליברמן. המכתב הוא מיום כ״ז אדר תרל״ו (1876 .3.5) וחתום בידי שאול פרנקל, יואל ביאלסקי, חיים קירשנבלט [52].

אולם בתשובתו של פרנקל לא נסתיים הפולמוס. שכן, תשובתו הרגיזה את המשכיל גבריאל יהודה ליכטנפלד [53] מאפטא. הוא יצא במאמר חריף ב„השחר״ נגד תאורו של „פי המדבר בצדקה״ שהוא, לדבריו, מסולף לחלוטין וחד צדדי בהחלט [54]. בראשית מכתבו מציין ליכטנפלד, שמצא לנכון לחקור מיהו פרנקל. „בראדום נודע לי, כי הכותב פרנקל הוא צעיר לימים והוא נכד לאחד מהקדושים, וזה ימים רוח ההשכלה התנוססה בו ונעשה פרוזאליט — הצעיר הזה יודע לה״ק וכותב כראוי — גם הוא איש טוב, כאשר שמעתי, ולא ירע ולא ישחית ומקור זה הפלסתר (קורא אני את מאמרו פלסתר כי איש יבזה עמיתו וגם קלון יעטה חרפה בקהל ולא יחתום שמו עושה מעשה פלסתר וגם הוא ממלשיני סתר) הוא ר׳ נפתלי לוי הנודע למעלתך. ר׳ לוי (נפתלי לוי) היה ג״כ מחוג המשכילים, ולפני ריבו עם ליברמן ממעריציו הודיע אפילו במכתב שהכין בשביל „המגיד״ בליק „את הטוב אשר עשה ליברמן הראדומי״. וכך „אחרי הריב הוא שונא לה׳ ליברמן כי איזו שנים נצו יחד בבית הכנסת בראדום והרי המחלוקת היה כי הוכרח ה׳ לוי לשלם כסף ענושים 10 רובל לבי״ח היהודי מראדום, ומן היום ההוא הוא אויב לה׳ ליברמן״. לפי חקירתו של ליכטנפלד יוצא, שפרנקל שימש כמכשיר בידי נפתלי לוי [55]. „הוא הסית את הצעיר הנ״ל (פרנקל) שיכתוב עליו״ מה שכתב. הסיבה שלוי עצמו לא כתב את המאמר היא, שהיה מסופק אם יאמינו לדבריו. הוא השתמש בתחבולה זו ופרנקל נענה לבקשות. ו„מה שנוגע להחטאים אשר נשא ה׳ לוי על ה׳ ליברמן, אך שנאתו הניעתו לדבר עליו תרמית ולטפול עליו שקר ואכזיב את הדברים אחד אחד״. לפי חקירתו של ליכטנפלד לא כנות ההאשמות שהוטחו נגד ליברמן.

בסוף מאמרו קובע ליכטנפלד, שהכתוב במאמרו של פרנקל הוא „דברי נרגן ושטות כזב מההתחלה ועד הסוף״. בזה נגמר הפולמוס, שהוא דף עגום בתולדות משכילי ראדום.

ליברמן השתקע אחר כך בוארשה כמורה עברי. הוציא לאור את הסידור עם תרגום גרמני „קול יהודה״ ופירוש לתורה שלא נגמר. חי בדוחק והיה זקוק לתמיכות נכדיו, וביניהם המנצח הידוע זדז׳יסלב בירנבוים, וכמחזר על הפתחים. בגיל 90 נדרס על־ידי חשמלית.

במחלוקת זו אין שום רקע רעיוני־פוליטי. משל התנגדו פרנקל וחוג המשכילים שדגלו בסיסמאות אחווה יהודית־פולנית לליברמן, שהיה בעיניהם רוסיפיקאטור כביכול.

אין להניח שליברמן, יליד קראקא, היה אנטי־פולני. הרקע למחלוקת הוא אישי גרידא, נקמנותו של המשכיל נפתלי לוי נבעה מתוך ריב אישי, וישראל פרנקל הצעיר שירת את לוי בעטו.

מובן שהפולמוס הזה עורר תסיסה לא רק בציבוריות היהודית בראדום, אלא כפי שאנו רואים מחליפת המכתבים ב„השחר״, גם בחוגי הסופרים העברים שהעריכו והעריצו את ליברמן הערצה מלאה. על אף השגיאה והעוול שגרם פרנקל לחלוץ ההשכלה בראדום — נשאר הוא, אחרי שליברמן עזב את העיר, עמוד־התווך של המשכילים והנאורים וטבע חותמו על התפתחותו הרוחנית של הציבור היהודי *).

הוא עמד בין המסורת לבין ההשכלה הכללית שהיתה רוויה פטריוטיזם ותרבות פולנית. מגמתו היתה להאציל בכוח רוחו היהודית על חלק גדול מהמתבוללים ולהחזירם למקורות היהדות. לא מועטה היתה השפעתו גם על העם הפשוט.

עם חוג הנאורים מאוהדיו של ישראל פרנקל יש למנות את אברהם יצחק (אדולף) צוקר, בנו של החובש ישעיהו צוקר בפשי־טיק, חניך בית־המדרש לרבנים בוארשה. היה פטריוט פולני נלהב. בשובו לראדום היה מעוזריו הנאמנים של פרנקל, ניהל בהתנדבות את קופת התלמוד תורה וכל שאיפתו להפיץ את הרוח הפולנית בקרב היהודים. עם זאת נשאר נאמן למסורת היהודית. סוחר ספרים.

*) על פרנקל ושאר ראשי משכילי ראדום ראה במדור המיוחד בספר זה.

הדמות המרכזית במאבק שבין החסידים והנאורים, והשתדל להשלים ביניהם.

עם התעוררות התנועה הציונית היה צוקר בין אוהדיה ועסקניה הראשונים.

בין אלה שגילו אהדה למגמת ההתקרבות לעם הפולני, לקשירת יחסים חברתיים־תרבותיים עמו, היה ראובן בקרמן (1832—1915). האמין שבדרך כך ישופרו תנאי הקיום של יהודי פולין. לא סבר שההתבוללות נועדה לחסל את הייחוד היהודי. ביחוד יצאו הוא וחוגו נגד הרוסיפיקציה של השלטונות הרוסיים. אולם התנועה האנטי־שמית גברה והלכה בשנים השמונים והתשעים של המאה הי״ט בהדרכתו של עורך ה־ Rola יאן ולנסקי. הסיסמאות האנטי־יהודיות הקנאיות של הצמרת החברתית הפולנית, הכיוון האנטישמי ברוב העתונות, חשפו את אשליות ההתבוללות התרבותית־החברתית.

בינתיים נתעוררה ברחוב היהודי התנועה הלאומית־הציונית, וראובן בקרמן מצא את דרכו אליה, הצטרף אליה וייצג בקונגרס השני בבאזל את ציוני ראדום. מני אז היה בין פעיליה והשפיע על נכבדי ועשירי היהודים. היה פעיל עד שחלה במחלת ריאות בשנת 1914. נסע לחו״ל להבראה. בשווייץ נותק ממשפחתו ומעסקיו. בי״א ניסן תרע״ה נפטר.

מקרב האדוקים התורניים המתנגדים לחסידות, שהתקרבו לחוג מפיצי ההשכלה ואוהדיו של פרנקל היו השו״ב שמחה בונם צוקר ומאיר מלצמן. מבין האינטליגנציה האקדמאית השתתפו בחיי הקהילה והצטרפו לחוגו של פרנקל ד״ר אברהם פומפר, ד״ר הלל אייזנבט, עו״ד ליכטנשטיין, פרופ׳ פלטי מושקטבליט, שתירגם לעברית מכתבי קונופניצקה ושימנסקי, ציוני פעיל. —

בשנת 1921 נמנו בראדום על 61.599 תושבי העיר 24.465 יהודים (39,7%).

בידי היהודים היו 1174 מפעלי תעשיה פעילים בענפי ייצור אלה:

1) מוצרי שמן 3, 2) מתכת 52, 3) מכונות 25, 4) עצים 37, 5) גומי, ג׳ם (קאוצ׳וק) 2, 6) עורות 3ז4, 7) אריגים 12, 8) הלבשה, אופנה 790, 9) נייר 15, 10) מזונות 105, 12) חמיקליים 4, 12) חמרי בנין 58, 13) גרפיקה 11 14) ניקוי 20 60א.

מהמפעלים הנ״ל העסיקו 634 פועלים שכירים, ב־540 עבדו רק בעלי המפעלים ובני משפחותיהם. בסך הכל היו מועסקים 3706 עובדים מהם היו 1156 בעלי המפעל (31,2%) 218 בני משפחה (5,9%) 1932 פועלים שכירים (62,9%)) מהם 1702 יהודים (45,9%) (1327 גברים, 229 נשים 14,6 ילדים) — 630 נוצרים (17%) (525 גב־רים, 105 נשים).

הפועלים היהודים היוו 73% מכל הפועלים השכירים 60ב).

ו.

במאה הי״ט גדלה האוכלוסיה היהודית בראדום בקצב מהיר. מ־1000 יהודים שהיו בשנת 1827, 23,2½ של כל האוכלוסיה ל־1161 בשנת 1838, ואילו בשנת 1852 מנתה האוכלוסיה 2126 נפשות (1033 גברים, 1093 נשים). לא מן הנמנע שמחמת מגיפות ותנאים סניטריים לקויים הלה שוב בשנים 1852—1856 ירידה במספר היהודים מ־2126 בשנת 1856 ל־1618 נפש, 20,3½ מהאוכלוסיה הכללית (7,962 נפש). בשנת 1863 היו בכל הגוברניה הראדומית 966,946 תושבים, מהם 103,730 יהודים. מתאריך זה יש לציין גידול הדרגתי במניין היהודים בראדום [57].

לפי המפקד משנת 1897 היו במחוז ראדום 146,779 תושבים, ומהם 20,930 יהודים. בישובים בעלי אוכלוסיה של לא פחות מ־500 תוש־בים, היוו היהודים את האחוז הגדול ביותר במקומות הבאים: ביאלובז׳אג 2,307 תושבים, מהם 1534 יהודים; וויארזביצה 1429 תושבים — 297 יהודים; וולאנוב 491 — 233 יהודים; וויסמיארזיצה 1454 — 220 יהודים; גליניץ 2092 — 441; יאַדלינסק 1361 — 622, פשיטיק 1802 — 1504 [58]), סקאַרישב 1756 — 775, סטרומיאץ 880 — 174, יאסטשאמב 623 — 113 יהודים.

בכל הגוברניה הראדומית היו בשנת 1897 814.000 תושבים, מהם 112,329 יהודים. בכפרים היוו היהודים 2,4%, בישובים 50,5% ובערים 50,6%, בכל הגוברניה 13,8%. רוב היהודים התגוררו בערים: 45.18%, בישובים 41.4% ובכפרים 13.38%. הקתולים היוו בגוברניה % 83.5, הפראבוסלאבים 1.5%.

חברת „דעת״, שקיבלה אישור השלטונות, קיימה בשנת 1908 בפולין 21 בתי־ספר: 9 בוארשה, 9 בלובלין ו־3 בראַדום.

אגודה זו היתה סניף של הארגון לייסוד בתי־ספר יהודיים בפולין, „דעת״ (wiedza) שנוסד בתמיכת ה„אליאנס״ על־ידי היפוליט וואוואלברג וידיו המתבוללים כדי למנוע בפולין ייסוד סניפים של „חברת מפיצי השכלה״ בפטרבורג שניהלה, לפי השקפת המנהי־גות היהודית בוארשה, פעולה רוסיפיקטורית.

בשנת 1894 היו בגוברניה 251 „חדרים״ ובהם 4534 ילדים.

מבחינה כלכלית פירנסו 19,000 עצמאיים 82,000 חברי משפחות. על כל 100 נפשות יהודים היו עסוקים 40.4% במסחר, 33.1% בתעשיה, במקצועות פרטיים 8%, תעסוקה בלתי יצרנית 6,9%, בפקידות ממשלתית וציבורית ובמקצועות חפשיים 4.3%, במשקים חקלאיים 3.3%. בעלי מלאכה היוו 20% של האוכלוסיה היהודית. 21.7% ממספר המשפחות היהודיות נזקקו לתמיכה. בתעשיה היו 29 בתי־חרושת, מהם 13 בעלי מנועים ובהם 18 פועלים יהודים. בידי לא־יהודים — 136 (מהם 116 בעלי מנועים); בידי יהודים עם 387 פועלים יהודים.

מן הענין להכיר את מצב הרכוש של יהודים בראדום בנכסי דלא ניידי, בהשוואה לרכושם של לא־יהודים בעיר, לפי הנתונים המספריים בשנים 1896—1902: בשנת 1897 היו מ־576 נכסי דלא ניידי עם משכנתאות 357 (62%) נכסי דלא ניידי פרטיים בידי 470 נוצרים (303 גברים, 167 נשים) ו־219 (38%) נכסי דלא ניידי בידי 406 יהודים (269 גברים, 137 נשים). בשנת 1902 היו מ־664 נכסי דלא ניידי פרטיים 390 (59%) בידי הנוצרים, ובידי היהודים — 274 (41%).

לעומת שנת 1897 פחת הרכוש היהודי ב־3%, אולם מספר נכסי דלא ניידי גדל ב־55 לעומת 33 שנוספו לנוצרים. מעניינים המספרים על הרכב בעלי נכסי דלא ניידי. אצל היהודים היו בידי גברים בלבד 93 נכסים, בידי נשים 18 (על הרוב אלמנות) וזוגות נשואים, יחד 72, שהיו שייכים ל־235 אנשים. אצל הנוצרים: מ־390 היו 189 בידי גברים לבד, בידי נשים 73, בידי זוגות נשואים 73 (146 אנשים), ובבעלות מספר אנשים יחד 55 (200 אנשים). בסך הכל היו 608 נוצרים בעלי נכסי דלא ניידי (372 גברים, 236 נשים). יהודים - - 528 בעלים, מהם 316 גברים ו־212 נשים. בכל העיר ראדום היו 1136 בעלי נכסי דלא ניידי, מהם 638 גברים ו־448 נשים. בהשוואה לשנת 1896 גדל מספר נכסי דלא ניידי [59]) ב־88, ומספר הבעלים ב־260. בשנת 1902 היו 4 יהודים בעלי המספר הגדול ביותר של נכסי דלא ניידי.

בראדום גופה חל השגשוג הכלכלי לאחר גמר סלילת קווי הרכבת ראדום—איבנגורוד (דמבלין). הוקמו בתי־חרושת לעורות, קרמיקה, ברזל, וראדום היתה למרכז תעשייתי חשוב. בעקבות התעשייה התפתח גם המסחר. בהתפתחות המלאכה היהודית חלו שיפו־רים ניכרים בענף הסנדלרות[61]), וביחוד בייצור המגפיים, שהיתה כולו בידי היהודים ולא פחות בחייטים, פרוונות וכובענות[62]).

גם בקהילה חלו שינויים. בשנת 1898 נערכו בחירות לראשי הקהילה ונבחרו שלושה מקרב הנאורים. בשדה המוסדות הסוציאליים חלו שיפורים רבים בבית החולים, שהוקם עוד בשנת 1847, לידו נוסד בשנת 1857 בית־עבוט (לומבארד) יהודי, וכן מספר חברות־עזרה כגון „לינת צדק", „מושב זקנים" (בשנת 1912) ובית יתומים.

בשנת 1899 נוסדה קופת מלווה הדדית ליהודים ופולנים בהנהלת יהודים ופולנים (50%—50%), אולם מוסד זה לא היה ביכולתו לספק את צרכי הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים. בשנת 1901 נוסדה קופת מלווה וחסכון בהשפעת גוף ציבורי יהודי בהון של 13,150 רובל. מספר חבריה עלה בשנת 1902 ל־1102[63]). מבחינה חברתית־פוליטית חלו שינויים רבים עם התעוררות חיבת ציון והתנועה הציונית שגברה תודות להשפעתם של הרב שמואל מוהליבר וישראל פרנקל, מרדכי וייסמן, בונם צוקר, אדולף צוקר, המורים יעקב פוטשניק ופלטי מושקאטבליט שהפכוה לתנועה עממית. ראדום היתה ערב מלחמת העולם הראשונה מרכז ציוני תוסס. גם בימי מלחמת העולם הראשונה לא פסקו חיי הציבור והתרבות. פרט ל־45 „חדרים" מוכרים על־ידי שלטונות הכיבוש נוסד בית־ספר יהודי.

בימי הכיבוש האוסטרי נתרחבה עוד יותר הפעולה הציונית. משנת 1916 היה בראדום המרכז הציוני, והעיר נחשבה מצודה ציונית באזור הכיבוש.

עם חידוש פולין העצמאית מתחיל פרק חדש בתולדות יהודי ראדום.

יהודים ולא־יהודים בראדום 1815—1938

שנה	יהודים		לא יהודים		יחד יהודים ולא יהודים
	מספר	%	מספר	%	
1815	413	15,5	2.313	84.5	2,726
1820	505	13,0	3.364	87.0	3 869
1822	505	13.3	3,278	86.7	3.783
1827	1.000	23,2	3.302	76,8	4.302
1828	992	23.0	3,314	77,0	4.306
1838	1.161	—	—	—	—
1852	2.126	—	—	—	—
1856	1.618	20.3	6.344	79.7	7.962
1862	2,724	27,0	7,349	73,0	10,073
1893	8.021	42,6	10.799	57,4	18.820
1897	11 277	37,7	18.619	62,3	29,896
1909	16.976	42,4	23.005	57.6	39,981
1910	20.530	43,1	27,074	56,9	47.594
1921	24.465	39,7	37.134	60,3	61,599
1931	25.159	32,3	52.743	67,7	77,902
1938	24.745	29,0	60.368	71,0	85,113

בשנת 1905 מנתה האוכלוסיה בכל המחוז (גוברניה) ראדום, כולל איזורים (פאָוויאַט): ראדום, קונסק (קינצק), אפאטשנאָ, אַפּט. קאז'ניץ, אילז'א (דרילץ'), סאנדומיר (צויזמיר):

קתולים	816,169	נפשות
אוונגלים	14.231	נפשות
פרבסלבים	2.254	נפשות
יהודים	143.229	נפשות
ס"ה	975.883	נפשות

(הטבלה, לפי ל. פישמן).

הערות

א.

1) לעיר ראדום מיוחסת האגדה, שהמלך קאזימרז' הכיר בזמן הציד בעיר את היהודיה אסתר'קה, התאהב בה ובנה לה בית בעיר, „בית אסתר'קה".

2) בסיים זה אסרה האצולה על היהודים לחכור את המכס והכנסות־מלכות אחרות.

3) Xawery Liske: Cudzoziemcy w Polsce Lwów 1876 p. 117

4) Kitowicz: opis obyczajów I p. 12.

5) דיסידנטים נקראו בפולין נוצרים שלא היו כפופים לכנסיה הקתולית. בעיית הדיסידנטים העיקה החל מהמאה ט"ו על מדיניות־חוץ של פולין, והיא אחד הגורמים שהביאו להתערבותן של רוסיה ופרוסיה ולבסוף — לחלוקות פולין.

6) בזמני משבר, בעונת בחירת המלך, הוקמו בפולין על־ידי האצילים ובמקרים רבים גם בשיתוף עם העירונים, איגודים (Konfederacje) לשם ביצוע משימות פוליטיות מסויימות. בניגוד לפרלמנט הפולני (סיים) נתקבלו החלטות וחוקים בקונפדרציה ברוב קולות. לא אחת התכנס הפרלמנט בצורת קונפדר־ציה, כדי להמנע מהצבעת liberum veto. האיגודים היו כלליים של כל הממלכה עם המרשלק הכללי בראש.

מענין להזכיר, שבזמן הקונפדרציה בראדום (1767) הפיצו כתב פלסתר:

Manifest skonfederowanej Izraelskiej Szlachty, państw zagranicznych, Jerozolimskich niegdyś dziedziców

(כתב־יד באוסולינאאום, לבוב, מספר 1071) ובו מבקשים היהודים — לשעבר „בעלי־ירושלים" להעניק להם זכויות, המגיעות להם יותר מאשר ללותראנים ולסכיזמאַטיים.

כתב־פלסתר זה הפיצו בקרב האצולה הפולנית ונשארו ממנו רק אכזמפלרים בודדים, שנרשמו בתעודות המבצר (Grod) בצורת תעודות אמיתיות. הוא כתוב בסגנון המשרדים דאז, ומתאר בקווים בולטים את חיי היהודים, את הבזיון והגידופים שהם סובלים, עומס המסים והתשלומים המוטלים עליהם. המחבר, שהוא קתולי, מדבר גם על ועד ארבע ארצות וועדי הגלילות. הכתב חתום בידי המרשלק היהודי, יועציו, מזכיריו, כיאה לתעודה רשמית.

ב.

1) בוויבודזטבו סאנדומיר לפי תעודות בארכיון משרד האוצר בוארשה I 62 fol 363 במאמרו של אליעזר פלדמן: די עלטעסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14—15 יאהרה', ב„בלעטער פאר געשיכטע", ווארשה 1934 ע' 66. בתולדות ראדום, וכן ביהודי ראדום קשור גם הסיפור על הציד של המלך קאזימירז' ביערות סוליוב, שבשעת רדיפה אחר צבי נתקל בחיה פראית והגיע לסביבת ישוב, ובין רגע הבחין בסכנה הנשקפת מהצבי הפראי לנערה שעסקה בליקוט עשבים. הוא הצליח לפגוע בצבי, לפני שהספיק לטרוף את הנערה ששמה אסתר, והיתה בתו של מתיישב יהודי במקום. המלך התרשם מיפיה ואצילותה במידה כזו, שהביא אותה לארמונו בראדום, בנה בתים והפך את ראדום למושבה של אסתר, הקים בשבילה ארמון חדש. עד כאן האגדה, שאין לה שום מיסמך היסטורי בייחוד בקשר להתחלת הישוב היהודי. תוכן דומה לאגדה אחרת על אסתרקה בקשר לאופוצ'נא.

2) ישראל היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה ע' 135, ס' שי"ט (משנת תל"ב 1672).

3) ד"ר נ. מ. גלבר, ישראל היילפרין: ב„ציון" שנה ב' ע' 164.

4) לגילדות — אגודות בעלי מלאכות, היתה בעיר השפעה גדולה, ביחוד לנציגיהם במוסדות העיר.

הגילדה הותיקה ביותר היתה זו של אורגים, שנוסדה בשנת 1423,

ואח"כ של פרוונים (נוסדה בשנת 1484), כובענים (1523), קצבים (1564), סנדלרים (1611), שואבי מלח (1676 cech solny).

5) בראדום כיהן סטארוסטה החל משנת 1290. הראשון נתמנה ע"י המלך לודביק ההונגרי, לסטארוסטה ששמו הרשמי היה Starosta grodowy. היתה לו סמכות ושלטון שיפוטי.

סטניסלב אנטוני שבידזינסקי היה סטארוסטה בשנים 1730—1748, אחריו קאזימיר גרנובסקי עד 1758. בשנים 1758—1773 מיכאל שבידזינסקי, הסטארוסטה האחרון בפולין העתיקה היה אלכסנדר פוטקאנסקי, שכיהן גם בימי השלטון האוסטרי עד 1810, ואחריו חתנו פיוטר חואינסקי עד 1822. בשנת 1822 הוחזרה הסטארוסטבו לאוצר הממלכה.

6) בשנת 1743 נשרף, לפי שסופר בראדום, יהודי באשמת חילול הצלב בכיכול. הרי תקופה זו עשירה בכל מיני משפטים דומים נגד יהודים באשמת עלילת-דם, חילול הוסטיות וכו', ואין זה מן הנמנע שגם בראדום בויים משפט דומה.

7) לפי מסמכים של הארכיון של תעודות העתיקות בוארשה, במאמרו של בנט: Samuel Benet: Ghetto Radomskie — wiadomości krajoznawcze Warszawa 1927 Nr. 2 marzec-kwiecień

וזה נוסח פסק הדין: „הואיל והיהודים בשל קשיחותם הפכו את פסק דיננו (משנת 1743) ונשארו לגור בראדום, על כן אנו פוסקים כי הם אשמים ונקנסים באלף גרזיבני. אחרי סילוק הקנס עליהם לעזוב את ראדום במשך שלושה ימים, אחרת ייעצרו ויכלאו — זהו פסק דיננו."

7א) לפי הידיעה בפנקס „קהילת דרוהיביץ" מצוטט במאמרו של ד"ר יצחק שיפר: Beitraege zur Geschichte der partiellen Judenfrage, Monatsschrift f. d. Geschichte des Judentums 1912, S. 461.

8) Józef Kleczyński i Franciszek Kluczyski! Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf 1765, Kraków 1898 p. 9

9) מענין פה להזכיר שבמפקד (lustracja) משנת 1765 רשום: "Przy brannie (zamku) kamienica dwupiętrowa w arendzie Żydowskiej za 800 fl." כנראה, שסכום זה זהה עם תשלומו של חוכר יהודי, סימן שישב בעיר ראדום.

10) ד"ר יוסף בקרמן מוסר במאמרו: „דברי ימי יהדות ראדום" את נוסח האישור לפי „אוסף ההוכחות של ספר רישום הקרקעות" מספר 219 מיום 15 ביוני 1789: „אני החתום מטה, נותן בהסכם זה להנדל שמולוביץ מבעלותי ורכושי על הפודזאמצ'ה או פודוואלה בראדום, ליד המגרש שהיה שייך מקודם ליאן סטרובל, באורך של המגרש של יאן סטרובל וברוחב של שבעה סוסני..."

11) 1789, brano łopatkowego od rzeźników Żydów 512 zł. 60 gr. katolików rzeźników nie było"(Słownik geogr. IX. p. 405). כל השחיטה היתה בידי היהודים.

12) Baliński-Lipinski: Starożytna Polska

12א) Dr. L. Lewin: Die jüdischen Studenten an der Universitaet Frankfurt a/o Jahrbuch der juedisch-Literarischen Gesellschaft in Frankfurt a/M. 1921 XIV.

13) מענין לציין שבשנים 1715 ו־1786 התנצרו בראדום 22 יהודים, מהם 9 גברים, 12 נשים וילד אחד.

שמותיהם היהודיים לא נמסרו אלא השמות שקיבלו לאחר טבילתם. ואלה הם: בשנת 1715 — ביאנואר קתרינה עם בתה אגוניאשקא; 1717 — אנא; 1726 — (אליהו) פראנציששק היאצנט מאיודסקי; 1729 — אנא מאריאנא; 1729 — זופיא אנא; 1736 — קתרינה סכולאסטוקא; 1740 — פאנטוס סטניסלב אנטוני, בן 8 שנים, בנו של החוכר היהודי מנאלנצין ליד ראדום; 1747 — רוזא; 1748 — יוסף יהודה; 1760 — אנטוני יאן נאפומוצן מאיובסקי; 1769 — אַנַא נוביצקא; 1769 — נובומיאיסקא; 1770 — טקלא ברברה נוביצקא, 1770 (ספטמבר) — בארטלומיי ווז'שינסקי; 1770 (אוקטובר) — יוזף וואווז'ינאיט פאז'דז'יארניצקי; 1771 — טקלאַ דוביז'נסקא מ„זאַמליניה" (פרבר בראדום); 1776 — יוסטינא מאריאנא יואנה גורינסקא; 1779 — אנטוני ראדומסקי מאגדאלנה, ליפצינסקא; 1780 — יוזף אנטוני קביאצינסקי.

לפי: Jeske—Choinski: Neofici Polscy 1904, p. 37-8, 84.

בראדום היה גם אחד מכת הפראנקיסטים, אילדפונס קרישינסקי, שהיה בראשית המאה הי"ט רופא מחוזי (פיזיק) בראדום.

14) Übersicht des vormaligen Standes Ost -und West Galiziens v. 14.X. 1809 dann der nach dem Wiener Friedenstraktate Russland und das Herzogstum Warschau geschehenen Abtretungen.

15) Generalne Urządzenie Żydów w. prowincjach Prus południowych i nowowschodnich, Berlin 17.4.1791 II, § 1.

16) ע. נ. פרענק, תולדות היהודים בנסיכות ורשה, „התקופה" כ' ע' 212.

17) Dziennik posiedzeń izby poselskiej sejmu r. 1809 wydał Marceli Handelsmann Warszawa 1913 p. 25-26.

18) חברי המועצה היו הופמן יו"ר, י. ראציבורסקי, יאן פושטימקה, יאן בורכארד, מיקולאי קויאמובסקי, פיוטר קוציבורסקי ואנטוני מאייבסקי, ל. פישמן „תולדות יהודי ראדום". תודתי נתונה למר פישמן על אדיבותו להעמיד לרשותי את החומר התעודתי שבידיו.

ג.

19) "Ludowi Izraelskiemu, zachować będą prawa cywilne, które ma już sobie dotąd zapewnione przez ustawy i urządzenia teraźniejsze. Szczególne przepisy oznaczą warunki pod któremi łatwo będzie starozakonnym uzyskać obszerniejsze uczestnictwo dobrodziejstw społecznych".

20) לשם השוואה, נציין כי מספר היהודים בממלכת פולין כולה היה בשנת 1816: 212,944 בתוך האוכלוסיה של 2,732,324.

21) להשוואה נביא את מספר הבתים במאות הקודמות:
בשנת 1629 נמנו בראדום 84 בתים, בשנת 1660 — 37, ב־1662 — 395 תושבים, ב־1776 — 252 בתים.

בשנים 1802—1811 היו בעיר העתיקה והחדשה עם הכפרים הסמוכים 2550 תושבים, ואז אוחדו שתי הערים ביחידה אחת. בשנת 1821 כבר מצויים 285 בתים, מהם 20 בתי חומה, ו־3400 תושבים, מהם 649 יהודים. בשנת 1863 — 326 בתים ו־9,359 תושבים.

22) על מצב הבנייה למדים אנו מהמספרים הבאים: בכל המחוז סאנדומיר נבנו בתי-לבנים:
בשנת 1826 — 1, 1827 — 11, 1828 — 14, ובכל פולין קונגרסאית בשנת 1826 — 204, 1827 — 226, 828 — 181 בתי-לבנים ושווים הכללי 2,453,358 זל'.

Ryszard Kołodziejczyk: Kształtowanie się burżuazji w. Kr. Polskim (1815—1850) Warszawa 1957 p. 61.

23) לפי רשימותיו של מר פישמן. להשוואה אנו מביאים את ההרכב המקצועי של יהודי פולין מתוך המיפקד המפורט של שנת 1825, שתוצאותיו ידועות מהדו"ח על המצב הכלכלי שהוגש לצאר ע"י מזכיר המדינה המיניסטר ו. סובולבסקי. ההרכב המקצועי של יהודי פולין שמספרם היה 355,737 נפשות היה כדלקמן:

1)	חקלאים יהודים (רובם חוכרים או בעלי פרנסות הכרוכות בחקלאות עם משפחותיהם)	8,803 נפשות
2)	חלבנים	" 6,157
3)	בעלי מלאכה	" 113,593
4)	מוכרי מכולת וקמעונים	" 14,896
5)	חנוונים	" 28,008
6)	מוזגים	" 26,514
7)	סרסורים	" 4,525
8)	עגלונים	" 3,737
9)	משרתים (גברים ונשים)	" 42,509
10)	מורים ומלמדים	" 6,445
11)	רבנים ו„כלי קודש"	" 3,892
12)	רופאים מומחים, חובשים ובדחנים	" 2,674
13)	בלי אומנות	" 93,988

מכאן, ש־36% של האוכלוסיה היהודית היו עסוקים במלאכה ואומנויות, 28.4% מחוסרי אומנות ומקור פרנסה קבוע, 7.5% במזיגה, 4.25% בחקלאות וחלבנות, 12.27% במסחר, 12.5% בשירות ורק 1.27% בסרסרות. (ד"ר נ. מ. גלבר, שאלת היהודים בפולין בשנות 1815—1830 ב„ציון" ירושלים, תש"ח—תש"ט ע' 106—143).

24) מצוטט לפי:
Akta Urzędu Municypalnego miasta woj. Radomia vol. 1-19, kartki 30, 35, 37, 41, 252-269. i Akta Magistratu Statystyki vol. VI, 355
בספרו של Ryszard Kołodziejczyk 1. c. p. 141.

25) מענין להזכיר, שבשנת 1828 התלוננו ראשי הגילדה של המסגרים, הקצבים, הנגרים הנוצרים והגישו (ב־12.2) למועצת העיר בקשה, שכניסתם של שוליות לראדום מקפחת את בעלי-המלאכה הנושאים בכל עומס המסים הממלכתיים והתשלומים העירוניים, על-ידי קבלת עבודות ומעסיקים אפילו

שוליות מקומיים בלי להרשם ברשימת הגילדה לפי Akta Zgromadzenia ślusarskiego, cechu rzeźnickiego, stolarzy
מצוטט בספרו של Kołodziejczyk l. c. p. 155.

אפייני גם המקרה הבא: בשנת 1816 התלוננו בעלי המלאכה הנוצרים בראדום בפני הועדה הממלכתית לעניני פנים, שהשלטונות העירוניים החכירו לקבלן יהודי רשיון־מלאכה. בשנת 1817 החכיר ראש העיר רשיון לשחיטת בקר לקצב יאן קוצישבסקי מוארשה, דבר שהסעיר את קצבי ראדום, למרות שהפעם נגע הענין בנוצרי. Kołodziejczyk, p. 243.

26) ואלה שמות המבקשים הראשונים: חיים פרנקל, שלמה ליפשטיין, ראובן רוזנבוים, יוסף לייב וורבר, לייזר קויפמן, שלמה ראדומסקי, מיכאל איינבינדר, יעקב דיטמן (בעל בי"ח לסבון ולנרות משנת 1811), שמעון לבדינר, שלמה אלבוים, שלמה נייסטמפלי, נתן גולדשטיין, יעקב פוקסמן, כובען שהתגורר בראדום כבר משנת 1809 ורכש לו נכסי דלא ניידי (לפי הרשימה של מר פישמן).

27) לפי רשימתו של מר פישמן.

27א) Bohdan Wasiutyński: Ludność żydowska w Polsce w w. XIXI Warszawa 1930 p. 32.

ד.

28) מאמר של היהודי M ב־Polak Sumienny 1831 Nr. 156, 30.V.

29) לפי תעודות Magistrat m. Radomia 56, vol. 281, מצוטט ב: Ryszard Kołodziejczyk l. c. p. 165-166.

30) שפריפט פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק כ' א' ברלין 1928 ע' 94.

31) ע. נ. פרענק: די צאל אידן און זייערע באשעפטיגונגען אין קעניגרייך פוילן 1843. ב: בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק, בערלין 1924 ע' 187—191.

30א) מספר כל האוכלוסיה הלא־יהודית היה 406,553 נפשות, מהם 60,032 (12.2%) בערים ו־346,521 (85.2%) בכפרים.

32) בנות משפחות עניות בערים ובעיירות היו יוצאות לעבודה בכפרים.

33) מענין לציין עוד, שמספר זונות יהודיות בכל פולין היה 76 — אולם במחוז סנדומיר לא היתה אף זונה יהודית אחת. מ־214 בעלי בתי־בושת בכל פולין היו רק 7 יהודים (5 במחוז מזאוביה, 2 בוארשה).

34) ב־49 ערים ועיירות לא חלו על היהודים שום הגבלות. 42 ערים ועיירות היו בעלות פריבילגיות, לפיהן היו ערים בהן לא הורשו יהודים להשתקע או ערים בהן הוכרחו לגור ברובעים יהודיים. 32 מקומות הסמוכים לגבול היו אסורים ליהודים. כל הגבלות אלו בוטלו בשנת 1862.

בשנת 1867 נותק חלק מהגוברניה והוקמה בו גוברניה חדשה — קיאלצה. בגוברניה ראדום היו 7 מחוזות: אילזה, קוזיניץ, קונסק, אפטא, אופוצנא, ראדום, סנדומיר.

35) שמואל בנס: אחרי גירוש ראדום (דפים היסטוריים).

36) ע' בניו של איטשעלע בקרמן: המהנדס ליאון, פיוטר, השופט יוזאף והבנקאי יעקב.

36א) בשנת 1867 נפקדו בגוברניה ראדום בס"ה 325 בתי חרושת עם 3,157 פועלים, מהם היו 94 בידי יהודים שהעסיקו 306 פועלים ושווי תוצרתם השנתית עלה ל־318,188 רובל. מ־34 בתי החרושת של היהודים היו: 2 בי"ח לברזל, 1 משרפת זפת, 2 לאריגים, 1 גלנטריה, 2 לנייר, 4 בתי ברוס, 2 מנשרות עצים, 1 לסוכר, 3 בתי זיקוק לי"ש, 3 לבירה, 3 לחומץ, 1 טחנת־מים אמריקאית, 5 לשמן, 2 לעמילן, 1 מלבנה, 1 לכלי־פאיאנס. בסך הכל 34. (ד"ר ב. וויינריב: צו דער געשיכטע פון יידישן אנטייל אין דער פוילישער אינדוסטרי. עקאנאמישע שריפטן, 1932 ע' 45.

36ב) Jutrzenka 1862 Nr. 14 p. 107-108.

37) Dr. B. Weinryb: Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen, Breslau 1934, P. 45, 59.

38) הוא הדגיש כל ימי חייו בגאווה את מוצאו ממשפחת בלוך. סבו ר' פייבל היה מהאמבורג ובא לבוהמיה. היה סוחר טליתים ונסע מיריד ליריד. בשנת 1795 היה בוארשה, אח"כ השתקע בברסלוי ופתח בית־חרושת קטן לטליתים, משם בא ללסלו בנסיכות וארשה ונפטר בשנת 1813. אביו שלמה היה אורג — נולד בשנת 1790 ואחרי נשואיו השתקע בשנת 1812, בערך, בראדום נפטר בשנת 1876. לתולדותיו ומשפחתו:

M. Grunwald: Aus der Geschichte der Familie Bloch. Mitteilungen zur jždischen Volkskunde 1917-1918, Bd. XXp. 28-29.

Teodor Jeske — Choinski Neofici Polscy p. 227-228.

Mateusz Mieses: Polacy — Chrześcijanie pochodzenia żydowskiego Warszawa 1938 p. 43-54.

Dr. Ignacy Schipper: Dzieje Handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, p. 478-479, 484-485, 507-509.

ד"ר הערמאן פראנק: דער פויליש־אידישער קעמפער פאר יושר און וועלט־פרידן. פוילישע אידן, ניו־יארק יוני 1934 ע' 29—33. נחום סוקולוב: אישים. ד"ר יעקב שטצקי: געשיכטע פון יידן אין ווארשע, ניו־יארק 1953, באנד ג'. ז. 80—85.

39) Roboty i prace, Warszawa 1875.

40) "Ein kluger gebildeter alter Kaufjude. Er interessierte mich und mir scheint ich ihn" Tagebuecher II p. 320.

41) ד"ר יעקב שאצקי: געשיכטע פון יידן אין ווארשע באנד ג', ע' 417.

42) Archivum Akt Dawnych — Warszawa Komisja Śledcza Fasc. 1437.

43) "W Radomiu byli najważniejszymi promotorami w stronnictwie ruch m. i. Żyd Handelsmann. Fasc. 1437.
דו"ח משנת 1862.

44) Henryk Cederbaum: Powstanie styczniowe, wyroki audytorjatu polowego z lat 1863, 1964, 1865, 1866. Warszawa 1917. Nr. 360, p. 329.

ה.

45) היות והעובדות והמספרים מדברים בפני עצמם, הנני מביא בזה את תוצאות החקירה שהיתה בנוכחותם של מפקד הועד הרפואי, מנהל מחלקת המשטרה וראש העיר בצורתם ובלשונם, והנה מה שהעלו:

1) אצל היהודי אייזיק גרוספלד ב־42 חדרונים, המכילים מ־90 עד 700 קוב־אמה אוויר גרים 178 נפש. 2) אצל היהודי ברק ניימן ב־39 חדרונים, המכילים מ־100 עד 1000 קוב־אמה אוויר — 192 נפש. 3) אצל היהודי לייבוש גליקסון, ב־25 חדרונים, המכילים מ־300 עד 1000 קוב־אמה אוויר — 82 נפש. 4) אצל היהודי הרל משה ב־22 חדרונים המכילים מ־120 עד 800 קוב־אמה אוויר — 97 נפש. 5) בביתו של שמיט יאן ב־25 חדרים, המכילים מ־220 עד 1000 קוב־אמה אוויר — 128 נפש. 6) אצל היהודי יצחק ויסברוט ב־19 חדרונים, המכילים מ־200 עד 500 קוב־אמה אוויר — 63 נפש. 7) אצל היהודי יצחק קורמן ב־24 חדרונים, המכילים מ־120 עד 600 קוב־אמה אוויר — 98 נפש. 8) אצל היהודי אבוש רוטמן ב־13 חדרונים, המכילים מ־80 עד 170 קוב־אמה אוויר גרים 61 נפש".

להלן מסרה הועדה את הפרטים הבאים:

„בין החולים במחלות שונות יש 53 נפשות. החולים האלה נמצאים באותם המבנים הצפופים. התמותה כמו עד עתה — 6 למאה. הרחבת הדירות, וכן נקיון הכרחי בחוץ ובפנים הדירות אי אפשר לבצע, משום שאזור המגורים של היהודים עדיין לא אושר על־ידי השלטונות הגבוהים. הישוב גדל מיום ליום. היהודים — מתוך הכרח לשכן את המשפחות המתווספות — בונים לכן כל מיני צריפונים, חסרי צורה ותנאים מינימליים, אין להם מקום לבתים נוחים ונרחבים — ולכן, על אף כל השמירה של המשטרה, קיום סדר ונקיון הוא בלתי אפשרי — ערמות האשפה, חוסר בתי שימוש או סידורים בין המבנים הצפופים, מעוררים ריחות מאוסים ועיפוש. (מתוך מאמרו של השופט יוסף בקרמן: „דברי ימי יהודות ראדום".)

46) הדו"ח מדבר על כמאה מקבצי נדבות שנתמכו על־ידי בעלי היכולת, שאת מספרם מגדילים עוד עניי הכפרים שבסביבה.

47) Wasiutyński l. c. p. 32.

48) בשנת 1867 היו במחוז ראדום 76,266 תושבים, 1870 — 84,809, 1879 — 97,706 תושבים — 625 בתי־חומות ו־10,520 בתי־עץ. בשנת 1887 גדלה האוכלוסיה ל־114,466 נפש בכללם 97,490 קתולים, 170 פרבוסלבים, 1633 לותרנים ו־15,143 יהודים.

ו.

49) מכתבו של אברהם צוקרמן ב„השחר" תרל"ה חוב' ו'.

אברהם צוקרמן יליד אושמיאני (1843—1892) מוכר ספרים והסוכן הראשי של „השחר" ברוסיה. משנת 1870 בוארשה, פתח פה חנות לספרי השכלה. פירסם מלבד מאמרים בכתבי עת ספרים: „המתנחם" 1875, ובאידית „יענטע די נגידה".

50) „פי המדבר בצדקה", „השחר" תרל"ה, חוב' ו' ע' 485—488.

51) „השחר" תרל"ו חוב' ו' ע' 485—488.

52) „השחר" תרל"ו, ח' ז' ע' 331.

53) ליכטנפלד: גבריאל יהודה (1811—1887) נולד בלובלין, סופר עברי

ומתמטיקאי, השתתף ב„השחר", „הצפירה", פירסם מאמרים על מתימטיקה בכתבי־עת פולניים. חיבוריו: ידיעות השעורים, ספר לימוד לגיאומטריה (וארשה 1865), צפנת פענח, ביקורת על ספרו של סלונימסקי „יסודי חכמת השעור" ו„מוסדי חכמה (וארשה 1874) ותוספת להערבון (1875) „כהן ללא אלהים" (1876). יחד עם חתנו י. ל. פרץ הוציא קובץ שירים: סיפורים בשיר ושירים שונים (וארשה 1877). הערכת שיריו נמצאת במכתבו של י. ל. גורדון אליו בסתו 1877, נדפס ב„פון נאנטען עבר", וארשה 1938, ח' ד', ע' 308—309.

בוארשה שימש ביתו מין סלון ספרותי. בשנת 1872 השתתף במסיבה שנערכה לכבוד אחיו של פרץ כמולנסקין, יהודה לייב שביקר בוארשה.

54) „והצדיקו את הצדיק" ב„השחר" תרל"ו חוב' ד', ע' 117—180.

55) נפתלי לוי היה מורה פרטי בבית משפחת בקרמן. השתתף בפעולות ציבוריות בחוג של ישראל פרנקל וראובן בקרמן. היה חבר לועדת הבחינות הפדגוגיות יחד עם הרב מוהליבר. ליברמן הסתכסך עם השלטונות והיה מוכרח לעזוב את ראדום. תירגם לעברית „תולדות האדם" לדרווין (נדפס כהוספה ב„השחר" כרך ד' 1874). עמד בחליפת מכתבים עם דרווין.

היגר ללונדון והוציא שם לאור בשנת 1878 כתב־עת „הכורם". מראשוני „חובבי־ציון" באנגליה. חיבור: „חקרי קדמוניות", (ברסלוי 1862), „מנחת זיכרון", שיר לכבוד אלכסנדר השני, וארשה 1867. השתתף גם ב„המגיד", „המליץ", „הקול".

56) בית הספר של פרנקל היה קיים כמוסד חינוכי עצמאי עד 1912 ואח"כ עבר לרשות חברת „מפיצי דעת". עקב יסוד בי"ס זה הוכרחו גם החרדים להכניס למסגרת הלימודים גם לימודים כלליים.

57) Wasiutyński. l. c. 62.

58) בפשיטיק היו ב־1887 על 1230 תושבים 1060 יהודים. בשנת 1909 על 4037 תושבים 3722 יהודים.

59) לפי Skorowidz czyli spis nieruchomości m. Radomia, Radom 1902.

60) בימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה עבדו 300 סנדלרים יהודים.

60א) יודישע אינדוסטריעלע אונטערנעהמונגען אין פולין לויט דער אנקעטע פון 1921, בעארבייט אונטער דער לייטונג פון אינזש. אליעזר העלער, ווארשא 1923, באנד 4, טבלה 1א', ע' 123.

60ב) טבלה א', ע' 114.

61) לייזער פישמאן: וועגן יידישן ראדאם ב„דער פריינט פון ראדאם", פאריז 1950, ע' 48.

62) מאמרו של ל. פישמאן, עמ' 48—49.

ד"ר יוזף בקרמן / במערכה לשווי זכויות

מאימתי גרים יהודים בראדום? מחוסר נתונים מספיקים לא קל לענות על השאלה הזאת. לפי קרשינסקי, התעכב בראדום אוגוסט השני בנסעו להכתרתו, וכאן נתקבל יפה על־ידי הברנרדי־נים. בלבו נשארו, כנראה, זכרונות נעימים מהמקום, וב־28 לנובמבר 1724 העניק להם את הזכות של de non tolendis judaeis כלומר זכות של אי־החזקת יהודים במקום. הזכות הזאת היתה לענין של ויכוחים וריב ממושכים בין העיר לבין הסטרוסטה — המושל.

עם זאת קרוב לאמת, שהיו יהודים בראדום גם לפני ה„זאכסים". יש להסיק זאת מהעובדה, שמשנת 1613 עד 1766 ישב כאן הטריבו־נאל, המכונה „ועדת ראדום" או „ועדת האוצר". בציגי ועד ארבע הארצות נאלצים היו לבוא לכאן לסידור עניניהם.

על רקע ה„זכות" הנ"ל התנהלה מלחמה בין העיר לבין המושל. הוא הושיב יהודים על אדמות „סטרושצינסקי", מאחורי הדייק שנמצא יחד עם התעלה (ונראים עדיין על מפת 1845) והחומה מול המבצר העירוני (שם נמצא כעת משרד הכנסיה). היה זה אותו חלק העיר, בו נמצא כעת רחוב הוואַעל, הגובל בנכסיהם של משפחת אדלר, והרחובות פודוואַלנה (כעת ע"ש פרץ), ברזשיניצ'נה, זאַטילנה וסטאַרו־ קראַקובסקה, שם הוקם בזמן מאוחר יותר כעין גיטו יהודי, שהחזיק מעמד עד שנת 1862.

אף על פי כן לא היו אזרחי ראדום מרוצים מהמצב ועל סמך הזכות הנ"ל פנו למלך בבקשה לאסור על המושל להושיב יהודים בעיר. כתוצאה מפניות אלה הוצא ב־10 לינואר 1746 פסק דין להרחיק את היהודים מהעיר, ולאסור עליהם לעולם להתיישב בראדום. על אף זאת כלולים ברשימת התושבים של שנת 1765 67 יהודים הגרים בראדום.

מאוחר יותר היה זה, דומה, יוסף פוטקנסקי, מושל ואחר כך קאַשטאַלאַן עירוני, האיש שבנה מחדש את המבצר העירוני במחצית השניה של המאה השמונה עשרה, לאחר שנהרס, כנראה, על ידי השוודים, וסידר בו את הגנזך המשפטי, שהגיע לפשרה עם התושבים שהרשו לו להכניס 5 יהודים לעיר. אחד מהמאושרים הנ"ל היה, כפי שסיפר לי סבא שמת בגיל קשיש מאוד, יהודי בעל מקצוע — כובען. אישור לכך מצאתי ב„אוסף ההוכחות של ספר רישום הקרק־עות" מס. 211, שם אנו קוראים: „אני החתום מטה נותן בהסכם זה למנדל שמולוביץ מבעלותי ורכושי על הפודזאמצ'ה או פודוואַל בראדום, ליד המגרש שהיה שייך קודם ליאן סטריבל, באורך המגרש של יאן סטריבל וברוחב של שבעה סונז'ן... ניתן בחלביסקי ב־15 ליוני 1789." אותו מנדל שמולוביץ היה מצאצאי משפחת קורמן.

*

יותר מסערה פוליטית אחת עברה על הארץ. באותה שנה שבה בא הכובען קורמן לגור בראדום, פרצה המהפכה הצרפתית, שעתידה היתה להביא לשינוי מפת אירופה ומשטרה החברתי.

צבאות נפוליאון, בהרסם כסאות מלכים ומשטרים פיאודליים, הגיעו במסעם עטור הנצחונות, לגדות הויסלה והנימאן, בהכריזם שווי־זכויות האזרח לפני החוק. „הו אביב! מי, מי בארצנו ראה אז את עצמו! אביב המלחמה הבלתי־נשכח, אביב היבול!" — בלשון נמלצת זו הזכיר את התקופה הזאת משוררו של פאן טדאוש. אבל זכויות אזרח אלה לא הוענקו ליהודים. אותם קראו אז בשפה הרשמית בצורה בלתי־מדוייקת „מאמיני הדת הישנה", שלא הורשו לצאת מהגיטו ולא זכו בזכויות, והוא הדין באכרים שנמקו ב„עבדות"! ההנחיות הנאות של הקודקס הנפוליאוני, שנתגשמו בחיים בשנת 1808 בנסיכות וארשה, לא הגיעו עדיהם.

בשנת 1814 ניתן רשיון לסדר ליהודים בראדום שכונה מיוחדת ברחוב ואַלובה, מאחורי החומות הקודמות של העיר. קרוב לאמת, שכבר אז נמצאו שם מבנים קטנים אחדים וכנראה פשוטים מאוד. הדבר מתברר מתוך הרשיונות שניתנו. קודם היתה שם שממה. ועדות לכך תיאור המבצר משנת 1567; „היתה זו חצר בנויה, על ידה חומה וחפירות, ובתוכן 3 בריכות מלאות מים תמיד. בפינת הבנינים הנמוכים היתה יציאה לדייק".

ה„מלוכה הקונגרסאית" שהוקמה בשנת 1815 על הריסותיה של

נסיכות וארשה, לא שינתה באופן ממשי את המצב, — להמוני היהודים נשמרו אותן זכויות האזרח, מהם נהנו עד עתה, בהתאם להוראות ולחוקים הקיימים. למעשה היו אלה יותר הגבלות מהנאה בזכויות, מאשר זכויות עצמן. בשנת 1831 חויבו היהודים לצרף לעצמם שמות משפחה. באותה השנה בוטלו מוסדות ה„קהל" שהיו קיימים עד אז, ובמקומם באו „ראשי או פרנסי קהל".

אם ניתן לשנות תקנות שנקבעו בידי אדם הרי את חוקי הטבע אין לשנות. יהודים שחיו בראדום מוכרחים היו גם למות שם. בית־קברות לא היה להם עדיין. את מתיהם הובילו לפשיטיק, וכפי שנאמר לי, אפילו לאופוצ'נו. רק משנת 1831, בזמן מגיפת החולירע הגדולה בראדום, נרשמה הקמת בית־הקברות היהודי באדמות רויאָן.

על אף התאריך הקצר נתמלא בית הקברות מהר. החלק הישן, במקום שפשטה צמחיה טבעית לא מטופחת בידי אנוש, כוסה גבעות, טושטש כל זכר הטמונים שם.

...ובכן, בגלל מגיפת החולירע ניתן ליהודי ראדום בית־קברות משלהם, אבל חסר היה להם עדיין בית־כנסת. עסקו בענין זה אנשים אחדים, והם: יצחק קירשנבוים, מנדל קירשנבוים, יעקב יחיאל מרגלית, נתנאל בקרמן ויעקב דיטמן. את שירותו של האחרון לענין זה היה סבא מזכיר תמיד בכבוד ובהוקרה. הוא היה ידוע בשם „ר' יעקיל זייפנזידער", היות והיה לו בית־מלאכה לייצור סבון. בדצמבר 1844 נחתם הסכם עם תושב וארשה, החרט שמואל רייגוירץ, שהתחייב להוציא לפועל כלי מיני עבודות נגרות, גלוף, צבעות ומסגרות לפי התכנית. „אדריכל למקצוע הצבעות" (כפי שכינה את עצמו) קזימיז'ש רוזה הגיש במארס 1845 חשבון על 4036 זלוטי ועשרים גרושים. מזה אני מסיק, כי זמן קצר אחרי זה נגמר בניין בית־הכנסת ונמסר לשימוש.

כידוע, מוליכה הדרך מבית־החולים לעתים לבית־הקברות. אצל יהודי ראדום קרה ההיפך. היה להם בית־קברות לפני בית־החולים. בשנת 1840 התחילו בטיפול להקמת בית־חולים ליהודים. ממשלת מחוז סנדומיר, בדו"ח מ־29.11־5.12 1840, הביאה לפני הועדה הממשלתית לעניני פנים „פרטיכל של שאיפות היהודים לייסוד וציוד בתי־חולים יהודיים", עם דו"חים מ־20.5־1.6 1841 ומ־26.1־7.2 1842, והודיעה על גודל הקרן, שנאספה ממס הגרוש שהוטל על בשר כשר לשם הקמת בית־החולים בראדום.

„היות וממשלת המחוז לא קיבלה עד עתה כל החלטה והישוב היהודי בראדום והסביבה גדל, לרבות המספר הגדל והולך של חולים, הרי שהדבר מחייב הקמת מחסה קבוע לחולים עניים. ממשלת המחוז, בהתחשב בפניית פרנסי הקהילה למושל המחוז האזרחי, ובשאיפתו, לקרב את רצונו של ציבור כה גדול למטרתו, יש לו הכבוד לבקש את הועדה הממשלתית לקבל החלטה בענין הקמת בית־החולים". במלים הומניטריות וברורות אלה פנתה ממשלת המחוז בראדום בשנת 1846 בבקשת החלטה מהירה בנידון.

נקל להבין לדאגת השלטון האדמיניסטרטיבי, נוכח תנאי הדיור החמורים, מבחינה סניטארית, שבהם נתון היה אז הישוב היהודי, מחמת שטח המגורים הצר והמצומצם. תיאור נאמן למצב אפשר למצוא במיסמך רשמי, שהוכן לפי דרישת מושל המחוז האזרחי, המודיע ב־11 לאוקטובר 1847 לועדה הממשלתית לעניני פנים, כי „בהתחשב בבקשות הבלתי־פוסקות של יהודי המקום, להגיש להם עזרה לשם הקמת בית־חולים ארעי, פניתי למועצת הפיקוח למוסדות צדקה ועזרה, וביקשתי לבדוק את הענין במקום ולעמוד עליו".

בית־החולים הארעי (קיים היה, כנראה, בית־חולים פרוביזורי ליהודים) מקומו היה בבניין הקהילה, הנמצא בין בתי המגורים על־יד הנחל במרחק כ־50 אמות מבית הכנסת. הבית הזה עמד בבוץ, כולו ספוג עובש. גם גגו היה בלתי־מוגן. בחדרון קטן מתחת לגג, בגודל של 45/9/4 אמות, הוכנסו 15 איש (לפי זה — 86 רגל מעוקב אוויר לנפש) השוכבים על הרצפה, מכוסים סמרטוטים רטובים, תוך לכלוך וצחנה, באוויר דחוס של הפרשת אדם. שני חולים שלא נמצאה בשבילם שום אפשרות להשכיבם בחדרון סודרו — אחד על חלק של גג גבוה עוד יותר, והשני למטה, בחדר־רחצה, סמוך לחדר המתים. שבתנאי הדיור הצפופים ובזמן התמותה הגדולה, במיוחד בקיץ, השפיע בצורה מאוד מזיקה על מצב בריאותם של החולים. רבים ממקבצי הנדבות העניים — שמספרם כמאה והם נתמכים על־ידי בעלי היכולת — נתגלגלו במקרה של מחלה ממקום למקום, וכשהשגיחה בהם המשטרה, מסרה אותם — כדי שלא ימותו ברחוב — לבית החולים הנוצרי שם לא היו שום סידורים מיוחדים או אולמות ליהודים, „הנחוצים מתוך עצם הבדל הדת". (הדגשה שלי).

„העוני המוחלט השורר בין תושבי אותה הסביבה — אנו קוראים להלן באותו פרטיכל, החשוב מכל הבחינות — עובר כל דמיון. מחוץ לכמה עשרות בעלי יכולת, המהווים בקושי החלק השלושים מעדתם בראדום, חיים יתרם כשכירי יום או מנדבות. את מספרם מגדילים עוד עניי הכפרים שבסביבה. למעלה מ־80 משפחות גרות בכפר, וגם הם נמצאים במצב חמרי דחוק מאוד. בעלי היכולת, בהמצאם תחת הלחץ של מתן נדבות באורח מתמיד והעול הקשה להחזקת מספר כה רב של חולים ועניים, הגיעו למצב של אדישות ואי־רצון כזה, שרק בעזרת הממשלה וחוקים להוצאה לפועל נאלצו ליטול על עצמם את כל החובות, שטובתם הם והרגש לאדם הסובל מחייבם. פרנסי הקהילה יחד עם הרב דמתא, הודיעו, שאין באפשרותם להקים מוסד הגון לחולים עניים בכוחות עצמם, שהסכום של 120 רובל שהוקצב לכך, לא יספיק אפילו לרפואות בלבד, ואת כל התקווה להקלת מצבם של העניים הם תולים במעשים טובים של הממשלה אליה עומדים לפנות, כדי לקבל את הרשות להשתמש בכל הקרן שנאספה מהמס של הבגדים, לשם הקמתו וציודו של המוסד, בו יוכלו לתת מחסה, רפואות ומזון, לא רק לחולים עניים של העיר עצמה אלא של כל המחוז". אם איננו טועים, תאריך המיסמך הזה הוא 28 באוקטובר שנת 1847. והוא נוקב שלושת אלפים יהודים בעיר ויחד עם מקומות אחרים — עשרת אלפים.

הבאנו את הפרטיכל הזה, ללא קיצור, היות והוא מתאר בצורה נאמנה, את המצב של יהדות ראדום אז. עמדנו בהרחבה על המיסמכים הנ"ל, מכיון שענין בית החולים היהודי בראדום היה בזמן האחרון אקטואלי, וכל שלבי הקמתו מענינים את הציבור היהודי וזורעים אור על התהוותו, התפתחותו ויעודו.

*

אנו חוזרים לאחור, כדי להסביר את ערך הקמתו של בית־החולים ושלבי התפתחותו הראשונים. את המיסמכים הקשורים בכך נביא בהרחבה, בהתחשב בנדירותם וחוסר ארכיון, אם במשרדי הקהילה היהודית או בבית־החולים.

בשנת 1847 הוקמה מועצה מיוחדת לענין בית־החולים היהודי בראדום, בהרכב של: יו"ר פ. פריטק, מפקח המשרד הרפואי, פ. ריבצינסקי — חבר מועצת המחוז, ראש העיר מקובסקי והיהודים: הרב יהושע לנדוי, יצחק קירשנבוים, ג. קורמן וסנה (נתנאל) בקרמן. המושל האזרחי הורה למועצה להקים בית־חולים ארעי בתוך הבנין שהתרוקן זה עתה מבית־החולים הנוצרי.

כאן המקום להעיר, כי בית־החולים הנוצרי ע"ש אלכסנדר הקדוש, לפני שהועבר לרחוב ורשאבסקה וקיבל את השם הנוכחי קז'ימיז' הקדוש, שכן ברחוב סטאַרו־קראַקובסקה, (אותו רכש במכירה פומבית

ה' לטומסקי או יורשיו). שם נוסד באופן זמני בית־החולים היהודי, עד להקמת בנין עצמי על אדמות אחוזת ה' מריצקי. בית־החולים החדש ליהודים תוכנן לשלושים נפש, והקמתו עלתה 10876 רובל ו־17 קופיקות.

המקור העיקרי להחזקת בית־החולים צריך היה להיות, מלבד לתרומות, מס של פרוטה אחת לכל פונט בשר כשר של בקר או עופות בכל המחוז. גביית המס נמסר בהחכרה, לפי מיכרז פומבי שנערך ב־30 ליולי 1839, ובעד החכירה שילמו מנדל אלטמן ויעקב ויסברוט את הסכום של 37 אלף זלוטי פולני.

לשם הסברת המס יכול לשמש הקטע הבא: „מס הפרוטה של בשר כשר ועופות הבית לשם החזקת בית־החולים היהודי, קיים ברוב ערי הארץ, ובמיוחד בחלק שהיה תחת שלטון פרוסיה, כגון וארשה והמחוזות מזובייצק, פלוצק וקליש".

מקור שני לאמצעים לבניית בית־החולים, צריכים היו לשמש הקרנות של המס המוטל על בגדים יהודיים. קרנות אלה, בהתאם לסעיף 28 של ההוראות לתקנות המועצה האדמיניסטרטיבית מיום ה־16 לנובמבר שנת 1845, צריכים היו לשמש למטרות של מפעלים סוציאליים ומוסדות ציבור יהודיים.

צריך היה למצוא קרקע לבניית בית־החולים. תחילה קבעו לכך שטח של מורג וחצי בזכות חכירה לנצח, באדמות השייכות לאחוזת מריצקי. אחוזה זאת היתה שייכת בשעתו לעדת הבנדיקטינים בסיצי־כוב, שנוסדה בזמנו של אלכסנדר הראשון, והכנסותיו איפשרו את החזקת המנזר הקטן שלהם בראדום, וכן נכסים אחרים של מוסדות דתיים — עברו לוועדת ההכנסות והאוצר וניתנו חלקית למכירה. החלקה, עליה עמד להיבנות בית־החולים היהודי, ניתנה מקודם בחכירה נצחית למיכאל סובולבסקי, ובשנת 1848 נלקחה לטובת בית־החולים היהודי והעברתה אושרה בהוראות הוועדה הממשלתית להכנסות והאוצר בשנת 1853. היה זה מקום שסביבו רוכזו אחר כך נכסים נוספים של בית־החולים. שטחה היה מורג אחד ו־46 פראֶנדים. שולם בעדה תשלום ראשון בשעור 12 רובל ו־46 קופיקות, עם תשלום חכירה שנתי של 3 רובל ו־9 קופיקות. להרחבת המגרש הקטן הזה, צורפו אחרי כן חלקות נוספות, כגון חלקה ב', שנלקחה בשנת 1848 בשביל בית־המתים של הקהילה הנוצרית בראדום. שטחה היה 102 פראֶנד, והתשלום הראשון 4 רובל ו־46 קופיקות, תשלום חכירה שנתי או כפי שקראו לזה „קנון" — 1 רובל ו־11 קופיקות. הפיקוח הכנסייתי העביר את זכויותיו לחלקה זאת לבית־החולים היהודי, על סמך הפרטיכל מיום 4 לנובמבר שנת 1875, לפי השתדלותו של מפקח בית־החולים מאז ראובן בקרמן. ראובן בקרמן תרם לבית־החולים — לפי התעודה מ־7 למאי 1912 — קרקע הגובלת עם בית־החולים, ששטחה היה 34,656 וחצי אמות מרובעות. עוד חלקה אחת בגודל של 1 מורג ו־56 פראֶנד, שהיתה קודם קניין בית־החולים הנוצרי ונמסרה בחכירה נצחית לחברה הראדומאית לענינים סוציאליים על־ידי ועדת מחוז סנדומיר, הועברה ב־11 לפברואר 1859 לבית־החולים היהודי.

בתוך הבית היה קודם בית־החולים ע"ש אלכסנדר הקדוש, אחרי כן בית־החולים היהודי, ועתה הוא קניין יורשי משפחת גרשטין. הבית הזה יחד עם המגרשים שלידו, נרכשו על־ידי בית־החולים היהודי בכספים, שנחסכו בזמן הקמת הבנין הנוכחי של בית החולים, היינו בשלושת אלפים רובל. הבית הזה נמכר לטובת בית־החולים היהודי בשנת 1881. כעת הוא שייך לה' לטומסקי.

גם המגרשים נמכרו במכירה פומבית.

בית־החולים היהודי בראדום היווה יחידה לעצמה, שהתנהלה על־ידי הנהלה ומועצת הפיקוח המחוזית שמפקח בית־החולים היה חבר בה.

לאחר שהיה מגרש וגם כסף ממסי בשר כשר ובגדים יהודיים, ניגשו המארגנים להקמת בנין בית־החולים. הוא עלה 11039 רובל ו־28 וחצי קופיקות, הבנין לעובדי השירותים 646 רובל ו־56 קופיקות.

בדרך אדמיניסטרטיבית נחסכו בזמן הבנייה 3003 רובל ו־25 קופיקות, בכסף הזה נקנה הבית, בו נמצא בית־החולים ע"ש אלכסנדר הקדוש, עליו דובר לעיל.

פתיחת בית־החולים היתה ביום 13 בספטמבר 1851. התקציב היה לעשרים מיטות, אבל למעשה תפוסות היו 35 מיטות.

*

באחד משיריו שהקדיש לדודו העשיר, הפילנטרופ שלמה היינה — מהלל אותו היינריך היינה על שבנה בית־חולים לאנשים הסובלים מאסון משולש, והוא: עוני, מחלה ויהדות, והגרוע מהם — לדעת המשורר — האחרון, האסון התורשתי שלא ניתן לריפוי. כשבנו את בית־החולים היהודי באדמת מריצקי, לא ניתן היה לנחש מראש, שיביא לשיפור מצבם של יהודי ראדום. הסבא שלי סיפר לי: כשרצה להקים לעצמו מבנה־עץ קטן על ה„וואעל", קרא אותו אחד מהסוחרים המכו־בדים (את שמו ראיתי על קבר ישן בבית־הקברות האבנגלי) והתרה בו, שיזניח את תכניתו זאת, אם אינו רוצה שהסוחרים בראדום יפסיקו את קשרי המסחר שלהם אתו. במלה אחת: „בויקוט".

יום ה־24 למאי 1862, היה לתאריך בעל משמעות בחיי היהודים בראדום. שווי הזכויות הוענק דוקא על־ידי איש השלטון, שהיה אריסטוקרט בלב ונפש, שבעמידתו על דעתו קומם את הכל נגדו, וביחוד את אנשי הכמורה.

מי שהאמין בנסים, התקנות של המרגרביה (תואר אצילי גבוה) אלכסנדר וילופולסקי, נראו ודאי בעיניו כנס. וכך ראו זאת אנשי הדור. כשהובאה גווייתו של המרגרביה, — שמת בדרזדן נשכח על־ידי כולם — לפולין, ולווייתו עברה בעיירה דז'אלושיץ, הכניסו יהודי העיירה את הארון לבית־הכנסת, והתפללו למנוחתו ולעלוי נשמתו של האדם הגדול המיטיב הבלתי־נשכח. מחונך ברוח הקודקס הנפוליאוני, ראה המרגרביה באי־שוויון האנשים בפני החוק, פגימה חמורה. בזמן קבלת משלחת יהודית באחוזה שלו בחרובוש, אמר להם: „הנני שואף נאמנה לבטל כל הגבלה המכבידה עליכם, גם בתור שר הדתות וגם בתור עורך דין. רוח הקודקס האזרחי שהוא חוליה המאחדת אותנו עם אירופה, מתנגד לכל יוצא מהכלל לפני המשפט האזרחי. ואני שולל ההשקפה החדשה, האומרת, כי לפני השגת שווי־הזכויות עליכם לנטוש את המסחר ואת התעשיה — ולהירתם למחרשה.

המקצוע החקלאי הוא מכובד מאוד. אני עצמי — חקלאי במקצוע, אבל חקלאים היו תמיד לנו במספר מספיק, וחסר היה לנו מעמד בינוני. השתדלו לפתחו — וזה יהיה חלקכם בחברה".

בקראנו דברים אלה לאחר 70 שנה, המפרידות אותנו מאותה התקופה, איננו מאמינים למראה עינינו. כך התחלף הכל. כעת סטו־דנט למשפטים בשנתו הראשונה, שעדיין לא עמד בבחינה, רואה עצמו בקי יותר בפוליטיקה מהמרגרביה וילופולסקי. מכל מקום, היהודים חייבים תודה וזכרון לטובה לאותו איש השלטון, שהיה הראשון שפתח לפניהם את שערי הגיטו. יבול הריפורמות יכול היה להיות גדול פי מאה לולא הוציאו את השלטון מידו הנמרצת.

קהלת פרנקפורט תובעת חוב מראדום...

(לפי סיפורו של פיוטר בקרמן)

לא יפליאני, ילדי היקרים, מיעוט בקיאותכם במאמצים הרבים שהשקענו, וההשפלות המבישות שנפלו בחלקי עד שזכינו ובראדום העיר הוקם בית־כנסת על מכונו" — סח לנו, בין היתר, סבא סנה בקרמן.

„התוכלו לדמות לעצמכם מצב משונה זה, מצב ללא מוצא? ראדום בלי בית־כנסת, ובהעדר בית־כנסת, אין החוק מתיר קיום מוסדות הקהילה. ועיר שאין בה קהילה אסורה בהחזקת בית־קברות משלה. היינו אנוסים, איפוא, ללוות את מתינו לבית־הקברות בפשיטיק ולקברם שם".

בהזדמנות זו נציין זכרם של ד"ר שנצר איש ראדום, שמנוחתו כבוד בביה"ק בפשיטיק (האין הוא ענף מהגזע האציל — ממנו יצא בזמנו ראש הממשלה באיטליה?) של רוזנטל — הוא אבי הבנקאי הנודע בברלין, שמצאו מנוחתם בבית־הקברות בפשיטיק.

אהה! המצבות בביה"ק בפשיטיק, לולא חוללו וטומאו, היו יודעות לגלות צפונות רבות!

„אולם, הכרח החיים עושה לאל כל הגבלה וכל מכשול, ולפעמים פורצים החיים בשטפם סייגים ועוברים על חוקים אף קשים וחמורים ביותר" — המשיך סבא... והנה, בתוקף הנסיבות וההכרח חרגו יהודי ראדום מעבר לגבולות שנתחמו בשבילם, התפשטו והציפו את הוואעל כולו על סמטאותיו הצרות ובקתותיו. וזה נראה כהתקדמות־מה ואפילו התקדמות ב„צעד רחב" לעומת ה־De non tolerandis Judaeis המאיים. אולם אשר להשתדלותנו הנואשת בענין בית־הכנסת, כמו עמדנו עדיין לפני קיר אטום" — אמר סבא בצער, בהנמכת קול.

ואם קיים אצלנו בית־כנסת, הרי עלינו להודות על כך למאורע חשוב ומיוחד במינו: הרוזן אופרמן — שר פלך ראדום בזמן ההוא, שבמגע אתו הייתי מתנה לפניו את צער העדה היהודית, באין לה מקום קדוש לתפילה. והנה באה שעת הכושר: פעם בהוועדי עמו, גילה לי השר, כי אפשר לפתור את בעיית בית־הכנסת בראדום, ובידי אני ההזדמנות לפעול למען הפתרון.

„רשיון להקמת בית־כנסת ניתן אך ורק על־ידי הקיסר", אמר לי השר (מדובר בצאר אלכסנדר השני). רצה הגורל, והברון רוטשילד הוצג בפני הקיסר, בזמן שהותו בקרלסבד, בקשר להל־וואה לרוסיה. והשר הוסיף ואמר: הייתי אז שלישו של הקיסר, ונוכחתי שהקיסר התרשם מאוד לטובה מהברון. בעת ברכת הפרידה הביע הקיסר את אהדתו הרבה לברון, והבטיח לו, כי הוא ייענה תמיד למשאלותיו בכל עת שיפנה אליו, ואני משוכנע — הדגיש השר, כי בהתערבותו של הברון יוכתר הדבר בהצלחה.

הוא, המושל, יודע כי לעתים אני שוהה בקרלסבד לשם ריפוי, ואף על פי שאין קו מסילת ברזל ראדום—קרלסבד, הרי קיים קו מסילת הברזל קרלסבד—פרנקפורט—על־המיין. וזה הענין.

„אתן לך, איפוא, מכתב לברון, בתנאי שתמסור אותו בעצם ידיך. לפני צאתך לקרלסבד סורה אלי" — סיים המושל דבריו.

קיבלתי את המכתב מידי המושל, ומובן שמסרתיו לידי הברון.
הברון קיבלני בסבר פנים יפות, וכבר למחרת היום המציא לידי שני מכתבים: האחד — חתום לשר הפלך בראדום, והשני לבנקאי הנודע מאז — הרמן אפשטין".

„אשר למכתבים, הסביר לי הברון — הראשון הוא פנייה לקיסר, ואקווה כי לא ידחנה. השני הוא אקרדיטיב, כלומר, כאשר יהיה ביה"כ בראדום בבניינו, ישולם על־ידי בנק הרמן אפשטין סכום כסף — תרומתי לבנין ביה"כ".

חלפה מחצית השנה. לשמחתי הרבה הודיעני השר, כי הקיסר נתן את חתימתו והרשיון נתקבל — סיים סבא שיחתו.

כפי שנתגלה, תרמה גם קהילת ישראל בפרנקפורט חלקה בבנין ביה"כ בראדום.

*

ב־1936 הגיע מכתב מאת מר קירשנבוים בפרנקפורט להרב קסטנברג בראדום, ובמכתב כתוב לאמור: — „בזמנה תרמה קהילתנו באמצעותו של הברון רוטשילד 3600 פלור, כדי לסייע בבניית ביכ"נ בראדום. בידינו קבלה על הסכום הנ"ל בחת"י של ראובן רוזנבוים ויצחק קורמן, נציגי הקהילה. לצערנו, נאלצים אנו לבקש מכם את הסכום הנ"ל בחזרה".

מכאן נקל לתאר את מצבן של קהילות ישראל בגרמניה עוד בשנים הראשונות להשתלטות הנאצים. קהילה גדולה וחשובה כפרנקפורט על נ"מ נאלצה לבקש שיחזירו לה כסף תרומה מלפני קרוב למאה שנה!

(תרגם מ־ "Trybuna" והביא לבית־הדפוס מ. סטשבסקי)

שמואל בנט / דפים היסטוריים (1830–1815)

שני עתונאים בני ראדום עסקו בחקר תולדות יהודי העיר — שמואל בנט, תלמידו של פרופסור מ. בלבן וליייזר פישמן, עורך ה„ראדאמער שטימע". הראשון פירסם את עבודותיו ב„ראדאמער צייטונג" ובעתונות לידיעת הארץ והשני — ב„טריבונה". גם השופט יוזף בקרמן פירסם כמה מונוגרפיות היסטוריות בעתונות המקומית. עבודותיהם מצטרפות לתמונה כולל של תקופת ראשית התאחזותם של יהודים בראדום. ל. פישמן אף הצליח להוציא, אחרי מלחמת העולם השניה, תעודות עירית ראדום, שעניינם בתולדות היהודים.

אסתר׳קה בראדום

מה מקורו של השם „ראדום"? ראשיתה של ראדום לוטה בערפל קדומים, ועד היום אין בידינו הוכחות בדוקות על התהוותה של העיר. ואולם, העם רקם אגדות מדורי דורות...

בשדות שליד רחוב מלצ׳נה הקימו כמה שבטים סלאביים את מחנותיהם. מתוך השדות נזדקר הר ששימש מבצר ומקום לכינוסים דתיים ומדיניים. סביב ההר היתה חומה של חול ואבנים, ועל טירה בנויה עצים, שבה התגורר השליט הכל־יכול („ווֹלוֹדאר") של כל שבטי הסלאביים סביב. ההר הזה נמצא עד היום בסביבת העיר העתיקה, ובמאה ה־16 הוכח, כי אמנם עמדה עליו טירה, לפי שבת־קופה ההיא קראו סביבה זו בלטינית: mons gondam areis — ההר הקדום של הטירה. במאה הקודמת קראו להר זה בשם mons S. Petri ההר של פטר הקדוש, ששרד עד היום וכל הסביבה נקראה פיוטרובקה. משנוצר סביב להר ישוב גדול, כינוהו התושבים ראד־דאם, שפירושו בית להתיעצויות. זו גירסה אחת למקום השם ראדום.

*

בימי קדם היתה אדמת פולין מכוסה יערות. גם איזור ראדום השתרע בין יערות עבותים: מצד מזרח יער זוולין הגדול, מצד מע־רב — יער אופוטשנו, מצד דרום — יער אילז׳ה ומצד צפון — יער קוז׳ניץ. ביערות שרצו חיות פרא וחבורות רובחים וגזלנים.

פעם יצא מלך הפולנים קאז׳ימיאז׳ הגדול לציד והגיע לישוב סמוך. תושביו המופתעים נתכנסו סביב המלך, שנודע בידידותו לנתיניו, וביקשוהו להעניק להם זכויות, ובעיקר הגנה מפני השודדים. השיב להם המלך: ראד־דאם, שפירושו — אעוץ לכם עצה. מיד ציווה להשמיד את היערות סביב, ויסד כמה ישובים חדשים. את הישוב העיקרי שאליו נזדמן, פקד המלך להגדיל, ולהקים חומות וכנסיות. לאות תודה על פעולותיו של המלך קראו תושביו את המקום באותן המלים שהפליט — ראד־דאם. זו גירסה שניה למקור השם ראדום.

*

ופעם, כשרדף המלך אחר צבי ביערות סוליוב, הוא נתקל בחית פרא טורפת. אותה שעה הוא נזדמן לסביבת ישוב ובין רגע הבחין בסכנה הנשקפת לנערה שעסקה בליקוט עשבים. הרג את החיה לפני שהספיקה לטרוף את הנערה. שם הנערה היה אסתר, בתו של אחד המתיישבים היהודים במקום. המלך נשפע מאוד מיפיה ואצילו־תה, עד שהביאה לטירה בראדום, ציווה מיד לתקנה ולהרחיבה, ובנה בתים, נטע גנים וקבע את ראדום למקום משכנה של אסתר׳קה. את הרובע החדש בנה המלך סביב לטירה (הרחובות רוואנסקא ורינק), הקים ארמון מיוחד לאהובתו (הבתים מס. 5 ו־6 ברינק) ובילה שם עמה. הבתים האלה קרויים עד היום „בית אסתר׳קה". ומכיון שהמלך בנה את הרובע החדש הזה, ולעתים תכופות היה מבקר בבית אסתר׳קה, קראו התושבים את המקום ראד־ראם, שפירושו גם: שמח על הבית הזה. הגירסה השלישית למקור השם ראדום.

ב. אחרי גירוש ראדום (דפים היסטוריים)

בשנת 1724 אישר המלך אוגוסט השני את ה„פריבילגיה" De non tolerandis Judaeis שלפיה אסור היה על יהודי ראדום לעסוק במסחר. על־ידי כך עורער מצבו הכלכלי של הישוב היהודי הקטן שהיה אז בראדום. אולם האזרח הנוצרי המשיך לפחד מפני ההתחרות היהודית בשטח המלאכה. חברי הצאכים היו אחוזי קנאה נוכח גידול מספרם של בעלי המלאכה היהודים שהמשיכו למכור תוצרתם במחירים מוזלים. האוכלוסיה הפולנית לא שקטה, וכל הצאכים פתחו במשפט נגד היהודים.

בשנת 1743 ניגש בית הדין האסאסורי־ממלכתי לדון בתביעתם, ואחרי עיון הוציא פסק־דין שלפיו יש לגרש את היהודים מראדום. אולם לפי רשיונו המיוחד של הסטארוסטה המקומי, סטניסלב אנטוני שווירזינסקי, הורשו כמה משפחות להשאר בראדום. היהודים שילמו במיטב כספם בעד הרשיון הזה. הסטארוסטה גם ידע אילו תוצאות חמורות נשקפות לעיר מגירוש היהודים.

אולם האזרחים הפולניים המשיכו מלחמתם, והפעם — גם נגד הסטרוסטה. הם הגישו קובלנה נגד המשפחות היהודיות וגם נגד הסטארוסטה על הפרת הדקרט מ־1743. בית הדין המלכותי דן שוב בענין בשנת 1746, ופירסם דקרט חדש, שזה תמציתו: „הואיל והיהודים בשל מרדותם הפרו את פסק דיננו ונשארו לגור בראדום, על כן אנו מודיעים כי הם מורשעים בדין ונקנסים באלף גז׳יבנים. אחרי תשלום הקנס עליהם לעזוב את ראדום במשך שלושה ימים, אחרת ייתפסו וייחבשו בכלא — זהו פסק דיננו *)".

הגזירה הזאת גרמה לעזיבה סופית של יהודי ראדום שהאירו את כל רכושם שעמלו עליו במשך שנים. עתה נתפנה שדה נרחב לפעולה לסוחרים ולבעלי המלאכה הפולנים, ללא כל פחד מפני התחרותם של היהודים. אום כעבור שנה אחרי הגירוש פקד את ראדום חורף בלתי־רגיל, ומיד אחריו פרצה שריפה שהשמידה את רובה הגדול של העיר העתיקה וחלק מהחדשה **). הנשרפים לא היה ביכולתם, על אף עזרת הממשלה, להקים את הריסותיהם ולבנות מחדש את בתיהם. ומשהתחילו להתאושש קמעה, האמיר יוקר החיים בעקבות הבצורת בשנת 1781, ולאחר שנתיים התחיל השטפון הגדול של נהר מלצ׳נה שהציף את העיר והשאיר אחריו בוץ שכיסה את כל הרחובות הסמוכים.

אין בה בהיסטוריה של ראדום תקופה כה גדושה אסונות, כפי שקרה אחרי גירוש יהודיה. אין פלא, שהאוכלוסיה הפולנית ביקשה מפלט בהתלהבות דתית שתקפה את הכול. כשראה הכומר הראשי בראדום, גרירזוויץ, את ההתלהבות הדתית שתקפה את האוכלוסיה, הביא מוארשה מיסיונרים, שבדרשותיהם ניחמו את האוכלוסיה **).

הירידה של העיר הורגשה היטב. מה שהשאירה הדליקה הגדולה, נחרב בחורף הקשה, והבתים הקטנים שניצלו מהשריפה כוסו בבוץ אחרי השטפון הגדול. החומות החזקות והנאות שהקיפו את העיר

(*) Archiwa akt dawnych (Jezuicka). Urządzenie mieszkań dla Żydów po miastach w Królewstwie.

(**) Ks. Józef Rokoszny; Zapiski XX Pijarów radomskich.

היו לעיי מפולת, ומהמגדלים המלכותיים לא נשאר זכר. גם הטירה המלכותית נעזבה ונהרסה בחלקה.

עד למלחמת שוודיה־פולין לא סבל הארמון נזקים מיוחדים. אולם ברגע שמלך שוודיה, קרל גוסטב, עבר בפעם השניה את ראדום, הוא העניש את העיר על שתושביה השמידו מחנה צבא שוודי, והחריב את הטירה המלכותית. הטירה נשארה זמן ממושך במצב של חרובה. עברו עליה כל הפגעים מהם סבלה העיר מזמן גירוש היהודים מתוכה. גם הדליקה הגדולה מ־2 ביולי 1752 לא פסחה על הארמון, ובשעת השטפון הגדול של נהר מלצ'נה, סבל הארמון יותר מכל הבנינים. במצב זה של עזובה נשארה הטירה המלכותית זמן רב.

ראדום אינה תופסת מקום מיוחד בתולדות פולין, ולא התרחשו בה מאורעות מדיניים חשובים. אולם היה מוסד אחד שאליו היו נשואות עיניהם של כל אזרחי פולין וזהו הטריבונאל הראדומאי המפורסם, שהוקם על־ידי הסיים בשנת 1613, כדי להסדיר את הענינים הקשורים בגביית החובות והמסים לטובת האוצר הממלכתי, לבקר את הוצאות הצבא ולדון את הנאשמים בארגון מהומות או עריקות מן הצבא.

הטריבונאל בראדום, שנקבע בשביל כל הארץ, כולל ליטא ווילנא, נתכנס שנה בשנה למשך 6 שבועות עד 3 חדשים. ובזמן הזה נהנתה העיר מהאורחים שנתכנסו. בראדום שהו אז מיניסטר הכספים, סנטורים, נציגי האצולה, בישופים ואישים חשובים שנקבעו כקומיסרים וצירים, כדי לנהל את עניני הטריבונל, מלבד המעונינים עצמם שנדרשו להופיע בפני הטריבונל יחד עם מלוויהם ועדיהם. לכל תקופת־שיפוט הובא גדוד מיוחד של צבא כדי לשמור על הסדר בשעת הדיונים.

הטריבונל היה פעיל בראדום במשך 150 שנים, ובמשך הזמן הזה נתגלו אפשרויות רבות להתפתחות העיר. נתרבו החנויות והבתים, הרחובות גדלו, המסחר והתעשיה התרחבו בהתמדה. לא מעט מההכ־נסות נפלו לידי הסוחרים היהודים, שפתחו ליד מקום מושב הטריבונל כ־20 חנויות. האזרחים הפולנים התחילו בהסתה נגד היהודים, וכידוע השם השיגו את הפריבילגיה הידועה משנת 1724 שצוינה לעיל, ולבסוף הצליחו לגרש את כל היהודים מהעיר. אפס, גם אחרי כל האסונות שפקדו את העיר אחרי גירוש היהודים (החורף הקשה, הדליקה הגדולה והשטפון), התאמצו הסוחרים הפולנים לרשת את עמדות היהודים ולצבור את ההכנסות בשעת כנוסי הטריבונל. אולם המזל לא האיר להם פנים, כי בשנת 1764 החליט הסיים לפזר את הטריבונל בראדום — ובא הקץ לתקוותיהם של העירוניים במקום.

המצב הכלכלי בעיר החמיר והלך ולעזרה מן החוץ אי אפשר היה לקוות. כל הארץ היתה מזועזעת מאסון חלוקתה של פולין בין המעצמות. מלחמת האזרחים גברה, והנה, במצב זה לא נותרה לסטאַרוסטה פוטקנסקי ברירה, אלא לסמוך על כוחותיו עצמו. הוא ידע, כי רק בעזרת היהודים קיימת אפשרות כלשהי להחיות את המסחר בעיר ולהגביר בדרך כך את ההכנסות, אולם ההחלטה (הדקרט) משנת 1746 של בית־הדין האססורי בדבר גירוש היהודים — שם לאל את תכניותיו.

מה עשה הסטאַרוסטה פוטקנסקי? כידוע הופיעו בשעת המשפט בפני בית הדין האססורי שני צדדים: העיר האשימה את היהודים על הפרת פסק הדין משנת 1743 ואת הסטאַרוסטה של אז, שווידזינסקי, שלא הוציא לפועל את פסק הדין. על כן היה צורך, כי שני הצדדים יגיעו לידי הסכם, ואז יאבד הדקרט את תקפו. הואיל והקהילה הנוצרית היתה המאשימה, היה צורך לשכנע את נציגיה להגיע לידי הסכם בדבר החזרת זכויותיהם של היהודים להתיישב בעיר. במצב של חוסר ברירה הסכימו העירונים להצעתו של הסטאַרוסטה. היה צורך ב־43 שנות זעזועים ואסונות, כדי שיתוקן העוול שנגרם על־ידי אבותיהם ליהודים. הדבר אירע בשלושה במארס 1789. בהסתמך על החלטה שנתקבלה פה אחד, ביטל הסטאַרוסטה פוטקנסקי את תקפו של הדקרט מ־1746, ונתן ליהודים את הזכות להתיישב מחדש. מאותו הזמן התחיל קיומו של הגיטו היהודי בראדום, שקיבל לרשותו את השטח שליד הארמון המלכותי (פודזאמצ'ה).

בשעת האסונות שפקדו את ראדום, סבל במיוחד הרובע שליד הארמון המלכותי, השטח שנמסר על־ידי הסטארוסטה ליהודים להת־יישב בו מחדש. שלוש הבריכות הנאות והשדרה לטיולים שפיארו את הוואל, כוסו אחרי השטפון בבוץ ונעלמו מתחת פני האדמה. היהודים לא נתייאשו, והתחילו להקים את בתי העץ הראשונים בשטח של השול־גאס של ימינו. שם נבנה הרובע היהודי הראשון, שנבדל מהחומה ההרוסה של הארמון המלכותי. מהסכומים שנכנסו מהיהודים תמורת הרשות להתיישב מחדש, וכן בכספי המסים שהתחילו לזרום, ניגש הסטאַרוסטה לתקן את הארמון שעמד להתמוטט והוא חפר תעלה מאחורי הרובע היהודי, בקרקובסקא וסטרה־מיאסטו, כדי לשמור מפני שטפונות.

באותו הזמן פקדו את פולין הימים הקשים ביותר בתולדותיה. כל הארץ כותרה וחולקה בין שכניה. בשעת אסון החלוקה השלישית שפקדה את פולין בשנת 1795 ושמה קץ לעצמאותה המדינית, נפלה העיר לידי האוסטרים. היא הית הלעיר מחוז אוסטרית, וכל ההוראות נתקבלו מהלשכה המלכותית בווינה.

אולם הפולנים לא השלימו עם הכיבוש והגבירו ביתר שאת את מלחמתם בכובשים. הלגיונים ניצלו כל הזדמנות, כל פירצה כדי להלחם באויביהם ולחלץ את מולדתם מידי כובשיהם. אחרי הקמת נסיכות וארשה, גירש הצבא הפולני, בראשותו של הנסיך יוזף פוניאַטובסקי, את האוסטרים מראדום; וכאן התאחד עם הגנרל דומב־רובסקי וצבאו. היה זה ב־4 ביולי 1809. אולם נסיכות וארשה שהוקמה על־ידי נפוליאון לא יכלה להתקיים בלי עזרתו. מפלתו של נפוליאון בישרה גם את קיצה של הנסיכות, והצבא הרוסי כבש את פולין. לפי חוזה וינה משנת 1815 הוקמה פולין הקונגרסאית וחולקה ל־8 מחוזות, שאחד מהם היה מחוז סנדומיר עם העיר ראדום כבירת המחוז.

מאותו הזמן מתחילה תקופה של פריחה כלכלית בעיר. יום יום מוקמים בניינים חדשים, בתי חרושת וחנויות. ההתפתחות היתה כה מהירה, עד שהועדה האזורית לא מצאה כבר מגרש פנוי לבניינה אלא בקצה רחוב לובלסקא, במקום שבו נמצא כיום בנין הסטארוסטה. הכרזת צאר ניקולאי הראשון מ־21 באוגוסט שנת 1844, בדבר איחוד מחוזות סנדומיר וקילץ והכללתם בפלך ראדום, העמיד בבת אחת את ראדום בראש הערים הגדולות בפולין.

הגזירה משנת 1822 בדבר יצירת רובעים מיוחדים לא פסחה גם על ראדום, אם כי כאן לא יצאו היהודים מהגיטו שלהם במשך זמן ממושך. אולם החיים היו חזקים מהגזירות. הרובע היהודי התפתח במהירות והתרחב, ונוצר רחוב חדש בשם וולובה. היהודי הראשון שפרץ את חומות הגיטו היה שבתאי פינקלשטיין, חוכר מטעם האוצר. הוא שכר דירה אצל הפולני בוינק והקים בה את לשכתו בשנת 1841. הועדה האזורית הגישה קובלנה, אולם משרד הפנים בוארשה פסק, כי הוא, פינקלשטיין, מביא תועלת לאוצר ויורשה לו לגור ברינק *).

*) Zapiski Pijarów.

ם. ש. גשורי / 1. מלחמת „גוג ומגוג" בשערי ראדום

(נפולאון ומלחמותיו באספקלריה של צדיקי סביבת ראדום)

מדור זה בא כציון לקהילת ראדום החרדית וכנר־נשמה לאישיה, קברניטיה ודבריה, רבניה וחכמיה, סופריה ומוריה, גדיביה ועסקניה והמון אנשי־עם הנלבבים; מזכרת לבתי תורה ותפילה — חטיבת חיים מפוארת שנכחדה בידי עמלק הנאצי.

ראדום היתה עיר של לומדות וחסידות ואינטליגנציה דתית יהודית נכבדה. טבעת פלאית בשלשלת חיי היהודים בפולין.

יחד עם שאר קהילות ישראל נחרבה גם קהילת ראדום. בית־הכנסת המפואר שלה הרוס, שדוד ומחולל. ספרי־התורה היו למאכולת אש. גם בבית העלמין שלחו האשמדאים את ידיהם הטמאות, הרסו את החומה, שברו את המצבות ורצפו בהן את המדרכות. בהמותיהם שלחו לרעות על הקברים, שיהודי היה נזהר מלדרוך עליהם מפני כבוד המת.

לא נתברכה ראדום בספרות היסטוריוגרפית ומונוגרפית והמעט שהיה אבד. עשינו מאמצים ללקט שרידי תעודות ולדובב אנשים מפעילי הצבוריות בראדום בעבר ולעודדם לספר מזכרונותיהם על מוסדות ותנועות, רבנים וחכמים, סופרים ואישים ועוד. במדור דתי זה צרורה נשמתה של יהדות עממית־שרשית יקרת־סגולות על תום מסירות נפשה ויושר דרכה, על אהבת־האדם ואהבת־העם שפיכו בה, על להט הצדק והאמת שהיה נשמת אפה, ועל חדוותיה ויגונותיה ואסון שברה.

יבואו על הברכה חברי ועדת הספר אריה ריכטמן, שטרח באיסוף החומר ובזכות מסירותו הוקם מדור זה, משה רוטנברג, אליעזר פינמן, וכן החוקר והמלומד ד"ר יהושע גרינץ ואחיו ישראל על עזרתם הרבה.

ראשית החסידות בפולין ובשטח ראדום

החסידות בפולין צמחה בסוף המאה הי"ח. היא היתה פעילה עוד בדור הראשון לקיומה בארץ זו, ליד שערי העיר ראדום, עם יסוד הצדיקות בקוזניץ הסמוכה לראדום (כ־15 ק"מ), בעוד שבדור השני בלט שם העיירה פשיסחה, שבה התיישב ה„יהודי הקדוש", תלמידו של ה„חוזה" מלובלין. וסגולה נודעה לה לחסידות פולין בתקופה היא, ששלטון הצדיקים העצום והצדיקות המעשית חברו בה יחדיו עם תורה חסידית, שרעיון הגאולה עמד במרכזה.

בדורות הבאים התקרבו ראשי החסידות עוד יותר לשערי ראדום, עד שהעיר הוקפה במעגל של צדיקים שישבו „כשתילי זיתים סביב". הם ישבו בשידלובצה, ביאלובז'ג, זבולין, אוסטרובצה, פשיטיק הקרובה יותר מכולם לראדום, ובאחרונה נכבשה ראדום עצמה לצדיקות וישבו בה ישיבת־קבע ארבעה אדמו"רים, מלבד אדמו"רים שישבו בה ישיבת ארעי בעקב מלחמת העולם הראשונה או בנסיבות אחרות, כרבי ישראל טויב הצדיק ממודז'יץ שיצאו לו מוניטין כמנגן בחסד ומלחין נודע. כן קיימים היו בראדום עשרות קלויזים של צדיקים שהטיפו לשיטות השונות שבחסידות, ועל ידם היתה ראדום לעיר שרוב אוכלוסייתה היהודית חסידית.

עם המלחמות הרבות והממושכות של נפולאון, היה ברור לכל צדיקי הדור הראשון בפולין, כי נצחונו של הקיסר הצרפתי הוא סכנה גדולה ליהדות. אך הרגש שבלב גבר על המחשבה שבמוח, ורובם קיוו והתפללו לנצחונם של הצרפתים. ברגשות שבלב היו כמעט כולם קשורים אל פולין, היא הארץ אשר בה חיו ומתו אבותיהם ואבות אבותיהם מאות בשנים. בטוב ליושביה — טוב היה גם להם, ובצר לכולם — צר היה גם להם. אויבי פולין ועמה היו גם אויביהם. והיו שראו בו גם את לוחם היושר, השר המצביא של מלחמת גוג־ומגוג הקודמת לגאולה. ואכן, צדיקים וחסידיהם התפללו בלובלין, בפשיסחה, בליז'נסק וברימנוב, לנצחונו של נפולאון. ואולם נמצאו גם צדיקים אחדים ש„כוח השכל" שבהם גבר על רגש האהבה לפולין, ובעיניהם רע היה הנצחון של נפולאון. מן הסיפורים השגורים בפי החסידים למדים אנו, שהצדיקים הרבו להתווכח ביניהם על נפולאון[1], והוויכוח ביניהם היה קָשֶׁה מְאוֹד.

הנה רבי אלימלך הצדיק הנודע מליז'נסק, רבם של החוזה מלובלין, רבי מנדלי מרימנוב, ה„אוהב ישראל" מאפטא, והמגיד מקוזניץ, היה חושש לכפירה שלא תתפשט על־ידי נפולאון. אך אחרי שסיפרו לו שאין דרכו של הקיסר הזה לגזור גזירות רעות על היהודים, התפלל לנצחונו, שהוא נצחונו של „עשו", שימשול על היהודים עד שישובו לקבל עליהם עול שמים.

ראדום נכללה, איפוא, במערכת הפעולה הענפה של צדיקי החסידות בקשר להתקרבות ימי הגאולה, ומקוז'ניץ ופשיסחה יצאו שליחים ורצים לחצרות צדיקים אחרים, במטרה לפעול בצוותא ובדעה אחידה בכל הנוגע לשליחותו של נפולאון במערכת הגאולה[2].

קוז'ניץ מול ראדום

הישוב היהודי בראדום בא רובו מהאוכלוסיה היהודית בקוז'ניץ ופשיסחה, שהיו סמוכות וקשורות בה ביחסי מסחר. המגיד מקוז'ניץ היה מקורב לנסיך אדם צ'רטוריסקי וגם מכובד על שלטונות המחוז. בסוף שנת 1811 נתמנה המגיד על־ידי הפרפקט כאחד משלושת הצירים של הדפרטמנט ראדום לועד צירי הקהלות בוארשה, לשם משא ומתן עם שר הכספים בענין סכום מס הבשר הכשר ומס חלף עבודת הצבא, אך מחמת זקנתו והולשת בריאותו נמנע מלנסוע[3].

מכאן, שהמגיד מקוז'ניץ עמד בקשרים עם העיר ראדום בענינים שונים, אבל כדרך כל צדיקי החסידות בחר לשבת בעיירה ולא בעיר. קוז'ניץ היתה חשובה בעיניו פי כמה מראדום הגדולה יותר. בכלל השתדלו הצדיקים הראשונים להרחיק מהערים הגדולות.

רבי ישראל הופשטין, המגיד מקוז'ניץ, בן כורך־ספרים, היה

נערץ ביותר על המוני החסידים בפולין. נולד קרוב לשנת תצ״ז בעיר אפטא, למדן ומקובל מופלג, מחבר ספרים רבים בהלכה, בקבלה ובתורת החסידות, ויצאו לו מוניטין דוקא כצדיק עממי מעורב עם הבריות ובעל־מופת. שמעו של קדוש רופא־חולים ופוקד עקרות הלך גם בקרב הפולנים, אצילים רמי־מעלה ופשוטי־עם כאחד. הוא החזיק במיטב המסורת של הבעש״ט ותלמידיו, וכסף רב הוציא לכלכלת חסידים אוכלי שולחנו ולפרנסת עניים, יתומים ואלמנות, בהתאם לחובת הצדיק „להזקק לבריות ולעסוק ולפקוח בצרכיהם״.

אש התלהבות דתית עצומה בערה בגוף הקטן והצנום של הצדיק מקוז׳ניץ, שמרוב חולשתו היה מוטל על משכבו ימים רבים. האגדה החסידית עטרה את המגיד בכתר הפלא. אגדות למכביר נתרקמו סביב אישיותו. בולט בהן יסוד המופת, הנס. לא הודגש קו הגאונות בתלמוד, לא עומק המסתורין שבתורתו. הועמדה בצל גם צדקת המגיד לעניים ומדוכאים. יצירת העם הבליטה בעיקר את התופעה הפלאית ושרה שירי־תפארת ליהודי מגיד־מישרים, דל־הגוף, שכבש עמדה מרכזית ביהדות פולין, עד כדי השפעה עצומה על גדולי הרבנים, פרנסי הקהילות והמון העם.

המגיד מקוז׳ניץ תפס מקום מרכזי בוויכוח הצדיקים ביחסם למלחמות נפוליאון. לפי מסורת חסידית, ניבא המגיד, כעשרים שנה לפני הופעת נפולאון, ש„עומד לקום גבור נערץ, כובש עמים, שיהיה „מושל בכפה״, אבל לבסוף תבוא מפלתו״ (אהרן מרכוס: החסידות). אגדה חסידית אחרת מספרת, שהמגיד חזה מראש גם שעבודה של מלכות פולין. „שר פולין בלי ראש״ — היה אומר, ו„אין פולין לאור הנר״ (השווה שבת דף יג ע״ב). כשעבר מרשל יוזף פוניאטוב־סקי, שר צבא פולין דרך קוז׳ניץ יצאו כל אנשי העיר והמגיד בראשם לקראתו. על שאלת המרשל אם יצליח במלחמה למען תקומת פולין בעזרת נפולאון, ענה המגיד בשלילה. כשנפרד ממנו נאנח המגיד במרירות ואמר: „וי לחסיד מחסידי אומות העולם הזה, שפיטר את היהודים מהשרות בצבא, שלא ישוב עוד לביתו ולא ימות על מיטתו״ (עשר אורות, עמוד 78).

על עמדתו של המגיד מקוז׳ניץ לנפולאון רווחות אגדות רבות הסותרות זו את זו, ובהן צפון כנראה גרעין של אמת היסטורית. מתברר, שתחילה היה יחסו לנפולאון שלילי. בימי דוכסות וארשה התפלל לנצחונו, ואחר תבוסתו הראשונה פנה מעמו וניבא למפלתו. אך הוא היה מן הצדיקים שלבם רחש יראת הרוממות לקיסר גדול זה. מאידך אין לשכוח, כי המגיד היה חובב פולין, ולפי סיפורי החסידים היה בקי בלשון פולין. פתגמים פולניים היו שגורים בפיו, ולפעמים היה מבאר פסוקים לפיהם. וכן היה מנהגו לשיר שירי־עם של פולין, המושרים עד היום בין החסידים.

אכן, קשה היתה עליו ההכרעה ביחס לנפולאון. מי כמגיד מקוז׳ניץ ראה את הצרות והעינויים והדכאון שבגלות, ומי כמוהו קיווה וחיכה בכליון עינים לגאולת ישראל? פעם —מספרת האגדה — אמר המגיד לבני ביתו: אילו רציתי יכולתי להביא את משיח צדקנו!

— נו, אבא, עשה כדבריך! — אמרה לו מרגלית (פרלה) בתו.

— כן, בתי — ענה המגיד — דם ישראל ישפך אז כמים. בנרות יחפשו יהודי חי ולא ימצאוהו. אפילו מרגלית כמותך לא תמצא!

— אם כן, חבל גם על יהודי אחד — השיבה מרגלית. (יהודה יפת: נפולאון במלחמותיו בראי חיי היהודים״, „מאָמענט״, מארס־אפריל 1931). [2]

אגדת חסידי חב״ד מספרת על קרב שנטש בין הרב מליאדי, מתנגדו של נפולאון, לבין המגיד מקוז׳ניץ שעמד לצדו. שני הצדדים לא זזו מדעותיהם. לבסוף הסכימו שבימי ראש השנה יתאמצו להביא את הדבר לידי הכרעה. הם יעשו את חובת היום בתפילה ועבודת הקודש ,כל אחד במקומו, ומי משניהם שיזדרז להקדים בתקיעת־שופר יהא הנצחון לצדו. ביום הראשון השכים ר״י מקוז׳ניץ לקום, מיהר לגמור את ההכנות לקראת התפילה, טבל במקווה והתחיל מיד בתפילה, בחפצו להגיע לסדר תקיעת שופר לפני שהרב מליאדי יתחיל להתפלל. המגיד בעצמו היה התוקע. וכשהגיש את השופר לפיו לתקוע בו את התקיעה הראשונה פג לבו, והרגיש שהרב מליאדי כבר גמר את תקיעותיו. ה„ליטאי״ (כך קרא את הרב) הקדימני — אמר — הזדרז וחטף את התקיעות מידי וניצחני... הרב מליאדי נמלך לתקוע בשופר לפני התפילה וב„המצאה״ זאת קרב את מפלתו של נפולאון... (היילמן: בית רבי, עמוד 80).

המגיד מקוז׳ניץ היה חלוש כל ימיו ולא הרבה בנסיעות אל חבריו הצדיקים וחסידיו, ועם זאת אין ספק, שהיה קיים קשר בינו לבין ראדום הסמוכה. קשר דתי וחברתי, מוסרי ומדיני, והשפעתו על יהודי ראדום היתה חזקה לא פחות מאשר על יהודי ערים אחרות, וביחוד בקשר לשאלת היחס לנפולאון ומתן שווי־זכויות ליהודי פולין, שהמגיד ראה בכך סכנה ליהדות.

ראדום במרכז הפעילות המדינית בצדיקות

קוז׳ניץ הסמוכה לראדום עמדה בקשרים לא רק עם ראדום וממנה יצאו רצים ושליחים לחצרות הצדיקים השונים, אלא גם עם לובלין שמעבר לנהר ויסלה ועם רימנוב הגליצאית. נתרחב המעגל סביב ראדום היהודית, הכבישים שעברו בעיר־הצומת היו מלאי תנועה בקשר לענין הגדול, כולל צדיקים כרבי דוד מלילוב וחבריו.

לפי המסורת נתוועדו שלשת גדולי הדור, הצדיקים מקוז׳ניץ, לובלין ורימנוב, כדי לעורר בתפילותיהם בצוותא את מידת הרחמים ולהביא את המשיח. באותו ועד נמנו וגמרו הלכתא למשיחא, להפוך את תשעה־באב ליום חג אחרי שיבוא המשיח. זמן הפגישה הזאת נקבע לפי האגדה בשנת 1814, אחרי שכבר נחתמה תבוסתו של נפולאון. קודם לכן, בימי דוכסות וארשה, נתפלגו הצדיקים בדעותיהם על שליחותו של נפולאון במערכת הגאולה, ביחוד ב־1812. בקרבות ליד מוסקבה ועוד לקחו חבל גם צדיקי פולין, לא בחיל ולא בכח כי אם בתפילות ויחודים. החוזה מלובלין והמגיד מקוז׳ניץ עמדו לצד מתנגדי נפולאון — והכריעו את הכף לרעתו.

מצדדו המוחלט של נפולאון, שנלחם בעוז לצדו, היה רבי מנדלי מפריסטיק שהעתיק את מושבו לרימנוב שבגליציה. השפעתו לא חרגה מתחום גליציה התיכונית, אף על פי ששמעו הלך למרחקים. הוא ראה במלחמה זו מלחמת גוג־ומגוג וחבלי משיח, ובנפולאון — לוחם היושר ושר־מצביא של מלחמת גוג־ומגוג הקודמת לגאולה. צדיק זה, שכל ימיו התמוגג בבכי על צרות הגלות וקושי השעבוד בין הגויים, חשב שכבר הגיע הזמן לגאולת ישראל...

פשיסחה הסמוכה לראדום כמושב צדיקים

מלבד קוז׳ניץ ששימשה בדור הראשון לחסידות פולין מושב לצדיק רבי ישראל הופשטין ה„מגיד״, היתה בסוף ימיו של החוזה מלובלין גם העיר פשיסחה הסמוכה לראדום מרכז לחסידות. המגיד קיבל שם את חינוכו, ובאותו זמן גר בה המגיד רבי אברהם, שהיה מפורסם בדורו בלמדנותו (הרב יוסף לוינשטין ב„עשר אורות״, עמ׳ 72). פשיסחה היתה איפוא מקום של תורה וחכמה ליהודי פולין עוד לפני בוא החסידות, ויהודיה היו מבקרים תכופות בראדום הסמוכה בענינים שונים, בעניני חומר ורוח כאחד.

יהודי פולין היו אז ברובם סוחרים ורוכלים, ויהודי ראדום והסביבה בכללם. ולרגל עסקיהם היו נוסעים ממקום למקום ובאים

בדברים עם בני עמם. לא פחות מהסוחרים והרוכלים — ואולי יותר — היו נעים ונדים החסידים, והדרכים היו תמיד מלאות חסידים הנוסעים לחצרות צדיקי קוז'ניץ, פשיסחה, לובלין, אפטא ואחרים, מאז הפכה ראדום צומת־דרכים־וכבישים וגדל כוח משיכתה. בראדום ישב זמן מסוים ה„יהודי הקדוש" מפשיסחה עוד קודם שהוכתר לצדיק בידי תלמידיו. בראדום נראו פני צדיקי החסידות שהיו בנסיעות יותר מאשר בבתיהם, כמו רבי דוד'ל מלילוב, רבי חיים דוב ברנרד, הרופא מפיוטרקוב, ה„סב הקדוש" מראדושיץ, רבי ישעיה מפשדבורז' וכיוצא בהם, וראדום היתה להם כעין פרשת־דרכים למסעיהם, ועם זה הפיצו בה את רעיונות החסידות.

וראדום היהודית היתה עדה למאורעות שנתרחשו ליד שעריה ממש. יוצאי שושלת ה„יהודי" התיישבו במעגל סביבה — בשידלובצה, וונחוצק, ביאלובז'ג ועוד, עד שקבעו להם מקום בראדום עצמה, שהפכה למרכז צדיקות וחסידות.

פשיסחה השניה. קשריה עם ראדום

אחרי הסתלקותו של ה„יהודי" מפשיסחה לא נפסקה השלשלת. רבי שמחה־בונם תלמידו ירש את מקומו והמשיך בשיטת רבו והתפשטותה בחסידות, ואף הוסיף עליה לביסוסה.

באורח בלתי־אמצעי היה אף הוא מעורב במאורעות נפולאון. הוא היה רוקח וייסד בפשיסחה, ברחוב ראדום, בית־מרקחת, והיה מרבה לעסוק במלאכת התרופות בשביל שרי הצבא הפולנים והחיילים. בעקב עסקיו היה מרבה לבקר בראדום ובחצרות האצילים והכמרים ומספק את צרכיהם בריפוי הגוף. על בית־המרקחת התפרנס רבי בונם בכבוד, והיה ידוע לאצילים הפולנים ולרופאי הסביבה. בזמן מלחמות נפולאון היה מספק רפואות לחיל הצרפתים (רמתים, צופים, עמ' 231).

רש"ב מפשיסחה היה אהוב על השלטונות בגלל ידיעותיו בשפות ובעניני החיים, ואחד ממקורביו המשכילים העיד עליו, שהוא יידבר בהתלהבות ובאמונה פנימית כל כך, עד שהאמין ש„יש ביכלתו להחזיר בתשובה את כל הכופרים". יחס של אהבה והערצה לרש"ב גילו גם משכילי זמנו וגם חוגי המתבוללים. השפעתו של רש"ב על יהדות ראדום הסמוכה היתה חזקה, והיא גדלה עוד יותר אחרי שנפתח בה קלויז לחסידי פשיסחה, שבו נמצאו אנשי רוח ובעלי־תורה ש„ידעו מה להשיב". השפעתה של מהפכת נפולאון לא השאירה עקבות בראדום, והוויכוח בין המשכילים והחסידים של ראדום, בזמנים יותר מאוחרים, שהגיע עד לעתונות („המגיד", „השחר" ועוד) — לא חרג מתחומי ויכוח שנשאר בבחינת „תיקו".

זכתה ראדום, שליד שעריה נסבו צדיקי החסידות על תוצאות מלחמות נפולאון בפולין שהוכתרו כמלחמת גוג־ומגוג. „שווי הזכויות" שלו הביא עמו גם חובת שרות בצבא ולימוד בבתי־ספר חילוניים. צדיקי החסידות, ובראשם צדיקי קוז'ניץ ופשיסחה התאמצו לבטל „מתנה טובה" זו, ולא נחו ולא שקטו עד שנדחה ביצוע שווי־הזכויות, חובות־השרות בצבא והלימוד בבתי־הספר החילוניים. אך מלחמת גוג־ומגוג זו התירה מעט את האזיקים שידי ישראל היו אסורות בהם בימי הבינים. רוח חופש וסבלנות התחיל מרחף בחלל העולם וניצוצי הגאולה אלה הלהיבו את הלבבות להאמין, כי תשועת ישראל קרובה לבוא.

ציונים

1) את הויכוחים אפשר למצוא בספרי הרב ישראל ברגר „עשר עטרות", „עשר קדושות" וכו', ובספרי א. ח. מיכלזון „אהל נפתלי", „אהל אלימלך", „תפארת מנחם" ואחרים.

2) בשעת המלחמות בין צבאות פולין וצבאות רוסיה היו שליחים יוצאים כל יום — לפי המסורה שבידי החסידים — מקוז'ניץ ללובלין ומלובלין לקוז'ניץ, כי שני הצדיקים היו מודיעים איש לרעהו כל אשר חזו במשך היום על המלחמות. החסידים מספרים, שרבי נפתלי, מרופשיץ כיתת את רגליו בשעת המלחמות, בלי שים לב לסכנת הדרכים, והלך ללובלין ולקוז'ניץ לשמוע שם פשר דבר המלחמות ותוצאותיהן.

3) „דברי ימי ישראל" דורות אחרונים לרפאל מאהלר, כרך שלישי, עמ' 93.

2. לקורות החסידות בראדום

בימים קשים ליהדות התחילה החסידות להכות שורש בפולין, ורבים מן היהודים דימו למצוא ישועתם ברבי הראשון בפולין, רבי ישראל מקוז'ניץ (1773—1815), שהתאמץ להפיץ את תורת החסידות של הבעש"ט ותלמידיו, היא תורת ביטול העצבות, התחזקות הבלגה על היסורים ושמחת תמיד.

החסידות בפולין לא נבדלה בתקופת צמיחתה ופריחתה מן החסידות באוקראינה. בדור הראשון לקיומה לא היו בכל פולין אלא שתים־שלש חצרות צדיקים בזמן אחד, מרכזי התנועה החסידית, ואליהם נהרו חסידים מכל קצוי המדינה ואף מעבר לגבול, מגליציה. למעשה חילקו ביניהם את חוג השפעתם בפולין שני מנהיגי החסידים, אחד בלובלין ואחד בקוז'ניץ.

כבר צויין, שהנערץ ביותר על המוני החסידים בפולין (וכן בקרב הפולנים, לרבות האצילים כנסיך אדם צ'רטוריסקי) היה המגיד מקוז'ניץ), ממשיך מובהק לדרכו העממית ומסורתו של הבעש"ט ועמד ביחוד לימין הסובלים והנצרכים. תודגש תמיכתו בישוב החסידים בארץ־ישראל. מתורתו עולים כיסופי־הגאולה שגברו בדורו.

רבי יעקב יצחק הורוויץ, הצדיק מלובלין, חברו של המגיד מקוז'ניץ, היה מושל בעולם החסידות בפולין, אפוף תלמידים רבים והטיל את מרותו גם על צדיקים מנהיגי עדות. הוא נתפרסם בכינויו „החוזה מלובלין", שבו כמוס כל סוד אישיותו וכוחו על רבבות חסידים. בלמדנות ובתור הוגה בתורת החסידות נפל מחברו זה המפליא בחידושי רעיונותיו ובעמקות נפשו הלירית. אך הצדיק מלובלין היו טבועות בו כל התכונות של מנהיג תנועה דתית, בעל התלהבות דתית עצומה שידע להלהיב את מעריציו בלהט האמונה

וההתפעלות ובעל אינטואיציה רבה. ונוסף לכשרונותיו השכיל למשוך תלמידים ולאצול עליהם מרוחו. העיר ראדום שימשה לו נקודה חשובה מבחינות שונות, בין במספר גדול של חסידיו שישבו בה והתרכזו בקלויז לובלין, ובין בחשיבותה בכבישיה המחברים אותה עם ערים רחוקות.

העיר לובלין היתה רחוקה יותר מראדום, ונהר הויסלה הבדיל ביניהם. לעומת זה שכנה קוז'ניץ בקרבת ראדום. גירוש היהודים מראדום חל בשנת הבר־מצוה של המגיד מקוז'ניץ. ברם, גם בשנות הגירוש מותר היה ליהודים לעבור בה, ואולי גם ללון, והמגיד ודאי היה עובר בה לעתים קרובות, וביחוד כשכל גדולי הפולנים התיחסו אליו בהערצה. יתכן, שעזר לביטול גזירת הגרוש, או אולי יחד עם החוזה מלובלין. בשנת תקמ"ט בוטלה גזירת הגירוש, וקוז'ניץ היהודית שימשה מרכז להתישבות תושביה בראדום. בין שתי הערים הללו נוצר מאז קשר הדוק יותר, ויחד עם ישוב היהודים בראדום התאזרחה בה גם החסידות. וכן גברה בה גם השפעת חסידי לובלין. חבל, שאבדו פנקסי הקלויזים בראדום עם השואה, ועמם רשימות אנשי הקלויזים ,הגבאים והחשובים שבחסידים, שהיו בבחינת „חסי־דים ראשונים" בראדום. לא ידוע אפילו באיזה רחובות ובתים שכנו הקלויזים הראשונים, ומי היו יוזמיהם.

אחד מתלמידיו המובהקים של החוזה מלובלין הקים בסביבת ראדום, בדור השני לחסידות פולין בית־צדיקים חדש, בפשיסחה, שהתורה שיצאה ממנה הכתה שרשים בחסידות פולין ועציבה את דמותה לדורות הבאים. היה זה רבי יעקב־יצחק „היהודי הקדוש", שגם הוא נהג לבקר בראדום. „היהודי" מפשיסחה ראה את תפקיד הצדיק ממש בהדרכת עדתו במדות טובות ויראת שמים. וסגולה מיוחדת נודעה לחסידי פשיסחה שהיו מצטיינים בלומדונם והיו עדה נבחרת של אנשי מעלה.

התפתחותה של ראדום כמקום חסידות התחילה עם חידוש הישוב היהודי בה אחרי ביטול גזירת הגירוש. היא היתה מרכז לתורה ומעוז לחסידות — וזאת בתקופה של ירידת הדת ושקיעת החסידות באוקראינה. מראשוני המתישבים אחרי הגרוש היה ר' עובדיה מרגליות, שהחזיק בראדום אכסניה לעוברים ושבים. ורבי יחזקאל הצדיק מקוזמיר סיפר, שלפני נדודיו בעולם, נזדמן לו במשך ימי גלותו להיות אצלו באכסניה, ואחרי שעזב את המקום ארזה לו השפחה קדירה עם חמאה וכמה כיכרות לחם כיבר, שהספיק לו למחיה במשך כמה שבועות ואיפשרו לו להמשיך נדודיו. ור' עובדיה היה איש חסיד ועוזר בהתפשטות החסידות.

3. אגדות על הבעש"ט בראדום

ביקורו של הבעש"ט בראדום מצלצל באזני יהודי ראדום כאגדה, בדומה לעצם דמותו של מייסד החסידות. אולם באגדות על אישיותו של הבעש"ט והן על ביקורו בראדום, כמוסים גרעינים היסטוריים.

הבעש"ט נפטר במזיבוז בשנת תק"כ (1760). מאידך נאסרה ישיבת היהודים בראדום בשנת 1743, כלומר, עוד בחיי הבעש"ט, אך משפחה יהודית אחת, משפחת מנדיל־זליג, הצליחה בעזרת מושל המחוז שווידזינסקי להחזיק מעמד ולהשאר בראדום. בשנת 1747 העלו הקנאים הנוצרים בראדום יהודי אחד על המוקד באשמת גידוף אלהיהם. דבר זה מוכיח, שמלבד המשפחה היהודית שישבה בעיר באורח חוקי נמצאו עוד יהודים. וכותב דברי־הימים (אני סומך על הכרוניקה של לייזר פישמן), מספר, שתעמולת ההסתה נגד משפחת מנדיל־זליג בראדום נמשכה כשלוש שנים, ורק אחרי שיצא פסה־דין של בית־הדין הממשלתי, בשנת 1750 (תק"י), נאלצה המשפחה לעזוב את ראדום ולשלם דמי ענושים. אך ענין המשפחה צף מחדש בשנת 1789 (תקמ"ט), שאז הורשה לחדש ישיבתה בראדום לכל ימי חייה, לפי הצעת מושל המחוז פוטקאנסקי, בהסכמת מועצת העיר. ורשיון זה, כיוצא מהכלל פתח פתח לאפשרות, שיהודים בודדים יכלו לתפוס אחיזה בעיר. מכאן, ש„ראדום בלי יהודים" קיימת היתה רק במשך 39 שנים.

גירוש יהודי ראדום בוצע, איפוא, עשר שנים לפני פטירתו של הבעש"ט, והוא יכול היה לפני זה לבקר, בין השאר, גם בראדום, שבה היה קיים ישוב יהודי. יש לשער, שביקורו בעיר עשה רושם עז על יהודיה, ולזכר ביקורו קראו את המקווה הנמצאת ברחוב זאטילנה שבקרבת בית־הכנסת — על שמו. יהודי המקום מייחסים את המקווה לבעש"ט שטבל בה, והזהירים אומרים שגילה את המעין, ושם הוקמה המקווה ונקראה על שמו. רחוב זאטילנה היה רחוב הישוב היהודי, ואחרי ביטול הגירוש היה זה הרחוב הראשון שבו שוב התחילו היהודים לשבת, ומשם גדל הישוב ופשט לרחובות אחרים. מובן, שפרטים ברורים על תולדות המקווה לא נשארו לנו. ברם, גם מתוך האגדות המרחפות סביב המקווה אפשר להניח, שיש מקצת אמת היסטורית בדבר. מקווה זו חשובה ויקרה בעיני יהודי העיר, ורק במאוחר נוסדה מקווה חדשה, שלא העיבה את שמי המקווה ה„היס־טורית" והחסידים הרבו לתת לה יתרון ולטבול בה.

יש שואלים: לשם מה בא הבעש"ט לראדום? הרי הבוחן את פרשת מסעיו ופעולותיו אינו מוצא את פולין בין ארצות ביקוריו. ובפולין הרי נמצאו ישובי יהודים גדולים מראדום. מה מצא, איפוא, בראדום שכדאי היה לו לבקרה ולתת לה תיקון? אכן, בתחנות ביקוריו בולטת העיר פוזנא הרחוקה יותר, ואף על ביקור זה מרחף רוח האגדה. פוזנא היתה קרובה כבר אז להשפעת פרוסיה, ויהודיה התחילו להנתק בהדרגה מבחינה רוחנית מאחיהם בפולין ולהתקרב יותר ליהודי המערב. והבעש"ט השתדל שלא לאבד את הקשר הרוחני אתם ולדאוג לעתידם. אך לא צויין, שבדרך שובו מפוזנא היה מתעכב בערי פולין. עם זאת אין ספק, שהבעש"ט ביקר לפחות פעם אחת בראדום, וביקור זה נחרת בזכרון יהודיה. מקור אחד מצאתי בבטאון לעניני חיזוק התורה, הדת והאמונה שהופיע בראדום („ראדאמער גייסט", בעריכת משה יעקב דוידזון, שבט, תרצ"ב, 26 עמודים, באידית), ואני מביא את הסיפור במלואו:

„בימי הבעש"ט, לפני כמאתים שנה, ישב יהודי אחד בראדום, איש רע מעללים, עריץ ומלשין שהיה מלשין על היהודים בפני הרשות. אך, כל מעשיו עשה בהסתר, בלי שידעו כיצד להזהר מפניו. לשונו היתה לשון רמיה. עם כל אדם דיבר בלשון יפה, והיה

משתתף בצערו של כל אדם. רבים נתעו להאמין כי הוא אוהב הבריות, והכניסוהו בסוד מצפונם ושחו לו את המעיק על לבם. אך בחשאי הרבה להרע לאנשים. ולא זו בלבד שהיה מלשין בסתר, גם מלשין בשקר היה, שלא נרתע מעשות עול לחפים מפשע, עד שיהודי ראדום גילו את הדבר, ופרצופו השטני נחשף לעיני כל.

כל יהודי ראדום רחקו מעליו. שום איש לא חפץ לעמוד בתוך ד' אמותיו, ובכל אשר פנה ידעו הכול שיש לנקוט בזהירות ולא להחליף עמו אפילו מלה אחת. המלשין היה בודד בסביבתו, כאילו הטילו עליו חרם. הוא כעס מאוד, ולכן המיר דתו והתנצר, ואחרי זה הגביר מעלליו בהלשנה פי כמה באמצעים שונים. הוא העליל עלילות שונות על יהודים רבים וערך כתב־רשימות שהכילו שמות רבים של אנשים, גם של רבנים, והגיש עליהם קובלנה למלכות, עד שנשקפה סכנה לחייהם ללא תקווה ופדות.

בימים ההם, בשבת הבעש"ט במזיבוז, הרגיש ברוח־הקודש במתרחש בראדום ואמר לתלמידיו: רואה אני בחוש, שנשקפת סכנת חיים לאנשים רבים ויש לחוש לרווחים ולשועתם. עת צרה לראדום, ויש להזדרז להצילם מהלשנת־שוא. לא עבר זמן קצר, והבעש"ט, בלווית אחדים מתלמידיו, עברו בקפיצת־הדרך את המרחק הרב שבין עיר מגוריו לבין ראדום והופיעו אצל יהודי העיר. כשראה המשומד את הבעש"ט נפל עליו פחד גדול. הבעש"ט כיוון אליו מבטו, עד שהלה התחיל לרעוד בכל איבריו, ומחמת החיל והרעדה נתעורר בו הרהורי תשובה והוא נפל לרגלי הבעש"ט. הבעש"ט הורה לו את דרך התשובה והוא חזר למוטב, ואף שב לחיק היהדות. כך הציל הבעש"ט יהודים רבים מרדת שחת.

אגדה אחרת על ביקורו של הבעש"ט בראדום קשורה בלידתו של המגיד מקוז'ניץ, שנולד בכוח ברכתו של הבעש"ט לימי זקנתו של אביו רבי שבתי כורך־ספרים בעיר אפטא שבפולין. הבעש"ט היה הסנדק של המגיד ונקרא בשמו ישראל. העיר אפטא היתה קהילה עתיקה ומפורסמת בסדריה הנאים, דוגמת קהילות פולין הוותיקות.

פנקס הקהל הישן (משנת תכ"ו ואילך) מראה על פעילות פרנסיה ומנהיגיה בחיי הרוח והכלכלה למען יהודי העיר לטובת „כלל ישראל". רבני העיר נתפרסמו לגאוני הדור, מחברי ספרים, ראשי ישיבות ומנהיגי ועד ארבע הארצות. האגדה החסידית עוטרת זר־תפארת ללידת המגיד מקוז'ניץ. וכך מספרת האגדה:

הבעש"ט ישב פעם בסעודת ליל שבת במזיבוז במסיבת תלמידים וחסידים ופניו קרנו משמחה. מיד אחרי הקידוש פרץ בצחוק, וקם באמצע הסעודה. כל הנאספים התפלאו לצחוק מוזר זה, אבל לא העיזו לשאול אותו. במוצאי־שבת, כשהבעש"ט הצית את המקטרת (לולקה) שלו, ניגש אליו רבי זאב קיצעס, תלמידו הותיק, ושאלו לפשר הצחוק. מיד ציווהו הבעש"ט לרתום את הסוסים במרכבה ולנסוע. נסעו כל הלילה מבלי לדעת לאן. בבוקר הגיעה המרכבה לאפטא, והבעש"ט שלח לקרוא אליו את ר' שבתי כורך־ספרים, וציווהו לספר מהנעשה בליל שבת בביתו.

ר' שבתי סיפר: כל ימי אני מתפרנס מיגיע כפי, מעבודתי בכריכת ספרים, ומנהגי ביום ששי, בערב שבת קודש, לגמור את העבודה וללכת לבית־הכנסת ללמוד פרשת השבוע ו„שיר השירים" ולשהות עד אחרי התפילה. בזמן האחרון, לימי זקנתי, נהפך עלי הגלגל ואין לי כוח לעבוד. ביום ששי זה לא היה לי כסף להכין צרכי שבת, לא מזון ולא נרות. אולם לא רציתי ליהנות ממתנת בשר־ודם וגמרתי בדעתי לצום כל יום השבת ולא להדליק נרות, וגם אשתי הבטיחתני לא ללוות כסף להוצאות שבת. בשעה עשר הלכתי כמנהגי לבית־הכנסת ללמוד ושהיתי עד שהלכו כל אנשי העיר לביתם. כשבאתי הביתה, ראיתי אור שבת יוצא מחלונות ביתי והשולחן ערוך ביין ובשר וכל מעדני שבת. לא רציתי לצער את אשתי ולא שאלתיה למקור ההוצאות. אולם בתוך הסעודה סיפרה לי, שבנקותה את הבית מצאה כפפות ישנות, שעליהן היו כפתורי זהב וכסף. מכרה את הכפתורים וערכה שבת כדת וכדין. בשמעי שאשתי לא נהנתה ממתנת בשר ודם ושהקב"ה הזמין לנו לשבת מיגיע כפנו והוננו, יצאתי במחול סביב לשולחן עם אשתי ושניתי ושילשתי.

שמע הבעש"ט את דבריו ואמר לו: — דע, שכל הפמליא של מעלה רקדה עמך בשעת הריקוד שלך. וכעת, מה שאלתך ומה בקשתך ויינתן לך? רבי שבתי ביקש שיזכהו ה' בבן זכר לעת זקנתו. הבעש"ט ברכהו, ולשנה הבאה כעת חיה נולד לו בן, הוא ישראל המגיד מקוז'ניץ. היה זה בשנת תצ"ז בערך (המגיד היה בן ע"ח בפטירתו בתקע"ד ,ולפי זה נולד בשנת תצ"ז (1737). הבעש"ט בא שנית לאפטא לברית־מילה, בירך את הברכות והיה הסנדק, והילד נקרא בשמו „ישראל". רבי שבתי אבי הילד היה איש פשוט, „תם וישר", בלי יחוס משפחה, מקצועו כורך־ספרים, שפרנסתו בדוחק. אולם תמימותו הגדולה ומסירותו לחינוך עמדו לו, שנולד לו בן מאיר עיני הגולה כמגיד מקוז'ניץ. על לידת המגיד מספרים עוד אגדות אחרות.

ומקובל אצל יהודי הסביבה, שבדרך נסיעתו חזרה למז'יבוז', ביקר הבעש"ט את כל העיירות שבסביבה ובהן גם בראדום (שאז עוד ישבו בה יהודים בתקופה שלפני הגירוש) — טשמילוב, סטאַשוב, אוז'ירוב, ליפסק, סולץ, ראַחוב, גניוואשוב, איוואַנצק ועוד. וכן מקובל בפי החסידים, שדברים גדולים תיקן הבעש"ט בנסיעתו זו. מלבד זה זרע את זרע החסידות בערים ההן, ומאז התחילה החסידות להתפשט בפולין. אישיותו של הבעש"ט הלוטה אגדות, השפיעה גם על דמיונם של יהודי ראדום, וזכרו הבעש"ט היה תמיד נערץ ומקודש בקרבם.

4. צדיקים ורביים בראדום

א. צדיקי בית טויב בראדום והסביבה

שושלת טויב, שתחילתה באבי השושלת רבי יחזקאל הצדיק קוזמיר (נפטר תרנ"ז) הוציאה מקרבה צדיקים מנגנים שעלו לשיא הפיסגה בנגינה החסידית. מבניו של רבי יחזקאל הגיע הצדיק רבי שמואל־אליהו מזוולין להצטיינות בנגינה, הן בביצוע ווקלי והן בחיבור ניגונים. וביחוד רכש לו שם בנו, רבי ישראל הצדיק ממודזיץ, כמנגן בעל חשיבות יתירה. לולא נגינתו של הצדיק מזוולין, לא היה רבי ישראל ממודז'יץ יכול ליצור מה שיצר. היכל הנגינה בזוולין ובמודז'יץ לא הוקם בבת אחת, אלא קמעא קמעא, במשך דורות אחדים. ענף זה הסתעף, עד שרבי יעקב־ירחמיאל, בן הצדיק רבי שמואל אליהו מזוולין, התיישב בראדום וניהל בה את עדת חסידיו. רבי יחזקאל מקוזמיר הניח ארבעה בנים, כולם צדיקים בחסידות. מהם מילא רבי שמואל אליהו את מקום אביו אחר פטירתו ועבר לשבת בזוולין.

רבי שמואל אליהו הצדיק מזוולין

חידה סתומה היה הצדיק רבי שמואל אליהו מזוולין ביחסו המוזר לנגינה. עד אז היה ידוע שרבים, מחוסרי קול נעים ונעדרי רגש מוסיקלי, היו עושים במיטב יכולתם לעבור לפני התיבה או להנעים זמירות במסיבות. וכאן קרה ממש ההיפך. הצדיק מזוולין חונן בקול בריטון חזק ונעים והיה חובב נמרץ לנגינה. אחד ההיסטוריונים של החסידות מכנה אותו בשם „מנגן מפליא פלאות [1]". לא היתה, איפוא, שום סיבה שתמנע בעדו מלעלות בשלבי הזמרה. פעם כשעבר לפני התיבה עוד בחיי אביו הצדיק בבית־המדרש בחג השבועות והנעים את ההלל, הפתיע את הקהל במתק קולו ובקצב ניגוניו.

והנה, רק משום שהצדיק ידע את ערכו של ניגון וכוחו למעלה, היסס לקבל עליו את האחריות לזמרה והיה בבחינת „שנה ופירש". והגיע לפסיביות, צעד מהפכני שלא הסכינו לראותו בחיי הנגינה בחצר ולא בשום שושלת אחרת. והוא השמיע הטחה כבדה כלפי המתיחסים לניגון בקלות דעת, ובדברים חוצי להבות הזהיר על הזלזול הרב בניגון. מאז חל שינוי לטובה ביחס לתוי־הנגינה, שראו בו תריס לרישום מדויק של הניגון על תנועותיו. דבריו הנמרצים של הצדיק מזוולין השאירו רושם עמוק וכמה מבעלי־תפילה שהיו באותו מעמד הסתלקו מרצונם הטוב מתפקיד בעל־תפילה. ובשעה שבנו, ר' ישראל (ממודז'יץ), ניגש לעבור לפני התיבה בפעם הראשונה, אמר לו, שיתאר לעצמו כאילו בית המקדש קיים והלויים מנגנים בעזרה. בעל־תפילה דומה בתפקידו לפני העמוד לזה של הלויים בשירם ובזמרם במקדש. ואולם זהירותו לא עמדה לבניו ולנכדיו, שקמו בהם מנגנים גדולים ידועי שם, ואחד מקרוביו תפס עמדה מתנגדת, במצאו שהזמרה חובה היא לאדם.

נפטר בכ"ו אייר תרמ"ח בגיל 69 שנים, והניח אחריו חמישה בנים: א) הבכור ר' משה־אהרן (נולד תקצ"ז, נפטר תרע"ה) הצדיק מזוולין (אבי הצדיק ר' חיים ירחמיאל מזוולין, הי"ד, מנגן ומחבר ידוע בעולם הנגינה של החסידים), ב) רבי ישראל ממודז'יץ, ג) רבי יעקב־ירחמיאל מראדום, שהצטיין כמנגן גדול, ד) ר' עובדיה, ה) ר' חיים־בנימין. שני האחרונים לא הוכתרו לצדיקים.

רבי ישראל הצדיק ממודז'יץ בישיבתו בראדום

השם „מודז'יץ" הוא שם־דבר, בה ישב ישיבת קבע רבי ישראל טויב, וזמרתו של איש־הפלאים החסידי כבשה לבבות רבים. ודרך מיוחדת הוא סלל לו בעולמו זה. ביצירותיו הנעלות והמקוריות אין מרגישים בחיקויים של הסביבה ועם־הארץ שבו ישב. הוא ברא עולם מיוחד, בלי תערובת מן החוץ. יצירותיו מצטיינות בזכות ורום, בעצמיות הנפש.

להפצה יוצאת־מהכלל זכה ה„ניגון למחוסרי בית", שחיבר בימי מלחמת העולם הראשונה, בהיותו בראדום, כשרעב ומצוקה היו מנת חלקם של אלפי הפליטים שעברו בעיר למצוא להם מקלט ומרגוע מהתקפות הגרמנים. ניגון זה — זר אגדות חופף עליו. יש שקוראים אותו „ניגון מלחמה או שלום". אומרים, שהניגון חובר על־ידי הרבי, כשהקיסר וילהלם פנה לאנגליה וצרפת בהצעת־שלום. אחרים קוראים לניגון „מזמור לדוד", הואיל והרבי שר את „מזמור לדוד" בניגון זה כל שבת במסיבות שלש־סעודות. בניגון זה שפך הצדיק את צערו וכאבו על צרת היהודים, ואין לך יהודי בלי צרות, ומשום כך נקלט מרגלא בפומיה של הצדיק, ש„רק בניגון אפשר להגיע לישועה", רעיון שכל גדולי החסידות, החל בבעש"ט, היו דוגלים בו ומפיצים בקהל.

הניגון חובר, כאמור, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשחיילות הצאר של רוסיה גירשו את היהודים מתחומי ערי־המבצר. הצדיק רבי ישראל, אף הוא נאלץ בעל כרחו לקחת מקל נדודים בידו יחד עם כל קהל היהודים אשר במודז'יץ, היא מבצר איוונגורוד. הגזירה בוצעה חיש, ולא הועילו שידולים והמלצות. איוונגורוד יושבת על נהר הויסלה ונחשבה למצודת־מפתח, וביהודים ראו מרגלים ואויבי ה„מולדת". ר' ישראל נכנע לרוע הגזירה ועבר לשבת בראדום. שם ראה את השואה שבאה על יהדות פולין, רבבות פליטים חסרי־בית, הנודדים ממקום למקום. דבר זה החריד את נימי נשמתו, והצליח לפתח ניגונים חדשים. בניגון שחיבר בראדום ל„מזמור לדוד" נתן ביטוי ללבו הדואב, המלא גם תקווה ובטחון. מה רבה האמונה במלות הפסוק: „גם כי אלך בגא צלמות לא אירע רע, כי אתה עמדי". והניגון — כאב ונחמה משמשים בו בערבוביה. העקורים והפליטים מצאו בניגון צרי בסבלם, ושרוהו בכל עת מצוא. הוא היה למעין המנון הפליטים ומחוסרי בית, ונישא על שפתות רבים ברטט — ניגון עם במלוא מובן המלה. הושר במסיבות שבת וחג, אצל חסידים ושאינם חסידים, שימש נושא ראשי בתכנית הניגונים של הכלי־זמרים בחתונות וסתם מוסיקאים. הניגון „מזמור לדוד" (וניגון „אזכרה") הפך את השם מודז'יץ למונח מוסיקלי מקסים. וביחוד נפוץ הניגון אחרי סיום המלחמה, כשחודש הקשר החפשי במדינה, וחסידים ואנשי־מעשה הפיצוהו בכל מקום בואם. הוא הקסים הלבבות בלבביותו ובחמימותו, בהשתפכות־הנפש שבו וברכותו הלירית. תפוצתו עלתה למעלה מהמשוער, אפילו על ניגון „אזכרה" שרק יחידי־סגולה מסוגלים לזכרו על סיבוכיו הרבים. הניגון „מזמור לדוד" אינו ארוך למדי, מתאים לרוח ההמונים, קל התנועה ומשול לסיפור מושך שקשה לקורא להפרד ממנו באמצע. הניגון מעורר גלים מיד בראשיתו, ובבה רודפת בבה, עד גמירא.

יסודו של הניגון בסולם הפריגי, הנקרא בפי המוסיקאים בשם „הסולם היהודי". הוא מושר בקצב מתון ומכיל שש בבות, מהן ארוכות מהן קצרות, כולן שלובות כאחד. נדפס בכתב־התווים בעתו־

נים רבים בפולין, גרמניה, ארגנטינה, אמריקה, עם פרטים רבים מחיי יוצרו הצדיק ממודז׳יץ, וחזקה על מי ששומע את הניגון שלא ישכחהו מהר.

בתקופת שהותו בראדום במלחמת העולם הראשונה היה ליהודי העיר ענין לענות בו. בית הרבי היה תמיד מלא וגדוש המוני אנשים חובבי־נגינה, ורבים עמדו בחוץ מרוב צפיפות בפנים. ביתו של הרבי היה ל„בית האופירה", שמשם הסתלסלו צלילים רכים ועגוגים שמשכו כבחבלי־קסם את השומעים. ראדום היהודית מלאה אז זמרה וצלילים. עם סיום המלחמה עבר הרבי ר׳ ישראל לוארשה, ושם חלה רצינית. כוח הנגינה לא סר ממנו גם בשעותיו האחרונות. שעות מספר לפני פטירתו חזר בנו לפי דרישתו על כל ניגוניו ותפילותיו, על תפילות הימים־הנוראים, וגם על אקדמות וברכת טל לפסח, והוא נפטר שבע ימים ויסורים בחודש כסליו תרפ״א בוארשה.

בנו רבי שאול ידידיה אלעזר טויב, המשיך מסורת המוסיקה של אביו וסבו מזוולין וישב באוטבוצק, והוא עלה בכוח יצירתו בניגון על אביו, וקרוב לאלף ניגונם חוברו על ידו. ביקר שלוש פעמים בארץ־ישראל. בשובו לפולין פרצה מלחמת העולם השניה, והוא נמלט ומצא לו מקלט זמני בברית המועצות, עד שהצליח להגיע לאמריקה. ביקר שוב בישראל, ואחרי כמה שבועות חלה קשות, וביום שהוכרז בו על תקומת מדינת ישראל העצמאית נפטר והוטמן כאחרון המתים בהר־הזיתים. ביקר לעתים קרובות אצל חסידיו בראדום, ובכל ביקור „השאיר" אחריו ניגונים ושירי־לכת חדשים. בנו ר׳ שמואל־אליהו ממשיך בתל־אביב את שושלת טויב, ואף הוא חורז חרוזי־ניגונים מצלילי החסידים, וביתו ברחוב דיזנגוף משמש כוח מושך לחובבי נגינה בימי שבת ומועד.

רבי יעקב־ירחמיאל טויב, הצדיק מראדום (תרל״ד־תרצ״ד)

אחד מחבורת המנגנים, היוצרים בשדה הנגינה החסידית, בן למשפחת מנגנים ונצר לשושלת שהתבצרה בעולם הניגון, היה רבי יעק׳לה טויב שבחר לו לשבתו את העיר ראדום ובה פעל עד ליומו האחרון. הבן השלישי במנין של רבי שמואל אליהו הצדיק מזוולין, צעיר משני אחיו הצדיקים, רבי משה אהרן מזוולין ורבי ישראל ממודז׳יץ, שהספיקו לבצר לעצמם מקום בחסידות, ואולי משום כך הועם זיוו גם בתורה גם בנגינה. לא גילה נטיה לתפוס מקום ראשי בנגינה, ובחיבור ניגונים ובצליל קולו מבחינה טכנית־זמרתית לא הגיע לדרגת אחיו הגדול ממודז׳יץ. נטיתו לנגינה ירש מאביו ומסבו. כמוהם אף הוא ראה בנגינה גורם חשוב בעבודה. אבל הנגינה שבו לא דחקה את רגלי הלמדן. הוא אחז בשני העמודים במידה שווה. הלמדן והמנגן היו ממוזגים בו מזיגה הרמונית.

היה חתנו של הצדיק רבי ליב אפשטיין מאוז׳ירוב (נפטר תרע״ד) שבקרבת אפטא, בנו של הצדיק ר׳ יחיאל, בנו של ר׳ ליבוש הגדול מאוז׳ירוב שהיה רב באופולה שליד קוזמיר, תלמידו של החוזה מלובלין. הנטיה לנגינה היתה חזקה בכל צדיקי שושלת אוז׳ירוב החל ממיסדה ועד האחרון ר׳ ליבוש, שקולו היה צרוד. ברם, הם לא שמו עליה את הדגש, ולא עלתה אצלם בחשיבות למעלה מגורמים חשובים אחרים בחסידות.

ר׳ יעק׳לה בהיותו סמוך על שולחן חותנו הצדיק, דחה מקודם דחיה מוחלטת את הצעת החסידים להיות להם לצדיק. ולבסוף ביטל את רצונו מפני רצונם, בקבלם עליהם אחריות לפרנסתו ועבר לגור בראדום, במקום שהחסידים שהקימו לו בית־מדרש ודירה. חוג חסידיו לא היה גדול, ורובם מרוכזים בפלך ראדום. לא הלך בגדולות, והיה שמח בחלקו. היה עובר לפני התיבה בחגים ובשבתות. בראש־השנה וביום־כיפור התפלל מוספים, וכן כל־נדרי ונעילה. חונן בקול נעים ואדיר. לנגינתו יצאו מוניטין, אבל חסידיו לא עשו לו נפשות לפי בקשתו.

אף בחיבור ניגונים ניסה כוחו. מקצוע זה היה כעין מסורת משפחה. ואולם גם בזה לא הלך בגדולות. הוא חיבר ניגונים קטנים, וביחוד ניגוני־ריקוד ל„מזמור לדוד" לשלוש־סעודות. בניגוניו אין דרכי־הבעה חדשים. אבל יש בהם מן הישן והחדש בהרמוניה. כן יש בניגוניו לירקה ועליזות. עם כל זה לא טושטשה הנימה המזר־חית, האפינית בנגינת השושלת, החדורה יגון יהודי עמוק. ניגוני אחיו, ממודז׳יץ היו חביבים עליו, והפיצם בין חסידיו. לא התגאה בניגונים שיצר, ולא גילה מחברם ,אבל החסידים הכירו בהם, בקי ביטויים המיוחד, את יוצרם.

ששים שנה היו ימי חייו, ניהל את עדת חסידיו בענווה ובשקט בראדום, ושם מנוחתו כבוד.

ר׳ יעקב ראדאמער, ממשוררי מודז׳יץ

תרומה ניכרת לנגינת מודז׳יץ בשחר התעוררותה נתן ר׳ יעקב ראדאמער (איש ראדום), שעמד אף הוא במרכז ההתענינות של החצר והחסידים. דרך יצירתו דמתה לזו של ר׳ יודל קויפמן, שהיה אחד היוצרים האהובים בזמנו על רבי ישראל ממודז׳יץ וניגוניו היו קרובים קירבה רוחנית־מוסיקלית לניגוני רבו. מצבו הכלכלי הקשה לא הפריע בעדו לעסוק בצירופי צלילים. היה מכובד בגלל גדולתו בתורה. עסק בשני עולמות, בתורה ובנגינה, ובשניהם עלה והצליח. היה המעין המעולה ביותר לניגוני הרבי. ידיעת תווי־הנגינה ממנו והלאה, ואף־על־פי־כן יצר ניגונים, רובם ניגוני־מוסר, כבדי הגות, בני חמש, שש ושמונה בבות, ובמלאכת־מחשבת שבהן ניכר היה שטיפל בהם בעל כשרון השומר בעקביות על הרעיון המרכזי של הניגון לבל יטושטש בשפע התנועות והמשפטים הבאים שהם פרי התפתחות והתעמקות. ייתכן, שהאופי המוראלי של הניגונים הוא גם תוצאה של המצב החמרי הקשה.

לא היה יוצר בסיטונות, ואמרו עליו שהוא יוצר ניגון אחד לשלוש שנים. הרעיון שבניגוניו היה הסבר קשה, אבל הרבי הבינו. היה חביב על הצדיק בניגוניו. שירת כגבאי בבית־התפילה של חסידי מודז׳יץ ברחוב טוארדה בוארשה.

---

1) „נפלאות התפארת־שלמה", מאת אברהם שמואל צבי זילברשטיין, פיוטרקוב, תרפ״ג.

ב. צדיקי בית „היהודי הקדוש" בראדום

רבי שרגא־יאיר רבינוביץ, הצדיק מביאלובז'ג

1. תולדותיו ופעולותיו כצדיק

פרשת הצדיק מביאלובז'ג עשירה, חשובה ורבת־ענין. הוא שירת בצדיקות עשרות שנים. השם „ביאלובז'ג" רומז על השראה פיוטית, ותרגומו מפולנית הוא: החוף הלבן. השם נתחבב עליו, עד שלא וויתר עליו גם אחרי עברו לראדום. קומתו בצדיקות כבשה את הלב.

כי את שמו של הצדיק החסידי רבי שרגא־יאיר מביאלובז'ג נזכור — ועלה לאזננו קול ענבלים של פעמוני־הזהב אשר למעילי השרד של פרחי הכהנים, ולעינינו עולה דמותו של הבעש"ט. משירי הענקים של גדולי הצדיקים הראשונים. הופעתו בצדיקות עשתה רושם נמרץ. צדיק גדול ונעלה בכמה בחינות מעל לדורו.

הוא יצא מבית מדרשו של סבו „היהודי הקדוש". אולם עם זה נשאר עצמי, מיוחד. כי היה שונה בהרבה מצדיקים אחרים. וזכתה ראדום העיר שצדיק גדול זה בא אליה. גם בשנותיו האחרונות, שנות מגוריו בראדום, הוא עמד כמונומנט חי של החסידות החיה התוססת.

*

בן רבי נתן־דוד (הראשון) משידלובצה, בן רבי ירחמיאל הצדיק מפשיסחה, בן „היהודי הקדוש" רבי יעקב יצחק מפשיסחה. אביו תפס מקום נכבד בין צדיקי דורו. אלפי חסידים הסתופפו בצלו, ובהם מצדיקי הדור. קדושתו ופרישתו היו להפליא, עובד השם במסירות הנפש, ונפטר ז' מרחשון תרכ"ו.

ארבעה בנים צדיקים הניח אחריו, והם: רבי צמח משידלובצה, רבי פנחס מקינצק, רבי יעקב יצחק מביאלה ורבי שרגא יאיר. האחרון היה הגדול שבהם בצדיקותו. החסידים מספרים, שאמו של הצדיק היתה אומרת (באידית): איך האָב דריי זין און איין יאָהר (יאיר). היו ששמעו בזה מעין בדיחה... והיו ששמו לב להבלטת השם יאיר. שרגא־יאיר נולד בשנת תקצ"ט בשידלובצה, למד תורה מפי אביו ומפי צדיקים אחרים, והיה נוסע לצדיקים שונים [1].

נשא לאשה את בת רבי יקותיאל־שמלקה הצדיק מסאָסוב. נולדו לו בן אחד, רבי נתן דוד (השני) משידלובצה ושתי בנות. אחת נישאה לרבי חיים־אלעזר שפירא הצדיק ממונקאטש, והשניה נישאה לבן אחיו רבי יוסף אליעזר רבינוביץ „הצדיק מראדום".

אחרי פטירת אביהם הצדיק נתהווה פירוד בין האחים, ורבי שרגא־יאיר עזב את שידלובצה וקבע מושבו בעיר־חדש, עיירה קטנה ליד ראווא, ומשם העתיק מושבו לביאלובז'ג (ששה מילין מראדום) שיצאו לה מוניטין עם פירסומו של הצדיק, וחסידים רבים נהרו אליו מקרוב ומרחוק. אחרי השריפה הגדולה בביאלובז'ג עבר הצדיק בשנת תרס"ז לראדום הסמוכה, וחסידיו המשיכו לנהור אליו לראדום ולהתענג מדברי תורתו ופקחותו.

אביו הצדיק רנ"ד מסר לו בצוואה, שיהיה צנוע בהליכותיו ובדרכיו, והוא חי כל ימיו בהצנע לכת עד מאוד. היה מפורסם כאיש פלא ופועל ישועות וכבעל רוח הקודש בכל קצווי פולין, וכל דבר קשה שהיה זקוק לישועה גדולה הביאו אליו, והוא קידש שם שמים ברבים בהראותו נפלאות בחסדי הבורא. רבים מהצדיקים הנודעים שלחו אליו את הדברים הקשים בעניני משפטים, באמרם, שמן השמים מסרו לו את הדעת בענינים אלה. ואכן, התמחה במשפטים פליליים, ופעמים רבות קרה שהבטיח בהבטחה גמורה קודם מעשה על הישועה העתידה לבוא, ואף נתן לפעמים הבטחה בכתב־ידו אחרי ששילמו לו סכום הגון לפי התנאי שהתנה.

לא מעטים הצדיקים משושלות נודעות שהיו נוסעים אליו ועמדו לפניו בהכנעה כחסידים בפני רבם, ובהם: רבי ירחמיאל־משה מקוזניץ, רבי ישראל טויב ממודז'יץ, רבי יחזקאל הכהן רבינוביץ מראדומסק (בעל „כנסת יחזקאל"), אחיו רבי יעקב־יצחק מביאלה, ואף רבנים למדנים מופלגים היו מבקרים אצלו ונהנים מאור תורתו ומזיו דיוקנו.

הרב אברהם שטרן מכנהו בספרו „מליצי אש" בתואר „שר התורה, בוצינא דנהורא ואיש קדוש שרבים הלכו לאורו". וחתנו רבי חיים אלעזר שפירא ממונקאטש מכנהו בספרו „מילי דהספידא" בתואר „הרב הקדוש איש אלקים שר התורה בוצינא דנהורא, עמיקא וטמירא, ברזא יקירא, רבים הלכו לאורו", ובהמשך דבריו כתב שאין באפשרות לתאר ולספר בשבחו, ואף שאפשר לעמוד על חכמת תורתו ודרכי עבודתו בספרו שהופיע בדפוס, אין זה אלא מיעוטא דמיעוטא כמעט כטיפא מן הים מחכמתו שחידש והעלה באמרי חידושי תורתו במוחו ולבו".

2. צדיקותו בראדום

קטן וצנום היה, ואולם אף לעת זקנתו, כשישב בראדום היה כולו מלא רוח, ומספר חסידיו בראדום ומחוצה לה היה רב. בלילות שבת היה ביתו מלא תמיד חסידים, והניגון מילא את מסיבותיו. בדרכי חידוש תורתו הלך בעקבות סבו „היהודי הקדוש" מפשיסחה, שאף הוא היה דורש בדרך גימטריאות ורמזים, ודרך קודש זו ירושה היתה לו מסבו הגדול [2]. את דברי תורתו השמיע באזני חסידיו במסיבות שלש־סעודות, במועדים וקודם התפילה בר"ה וחג השבועות. כי לא רצה להשמיע באזני אנשים שאינם ראויים לכך. ואף כשישבו מקורביו לפניו בביתו, הסתכל מקודם בפני היושבים, ואם נמצא ביניהם אדם שאינו ראוי, נמנע מלהשמיע דבריו. הוא היה נאמן לשיטתו, כי דברי תורה קדושים בטבעם ועל השומעים להטהר מקודם. בבוא הצדיק אחרי השריפה בביאלובז'ג לשבת בראדום, לא נמצאה דירה מתאימה למגוריו ולצרכיו, והוא ישב באורח זמני בדירת אחד מחסידיו, מנכבדי ראדום. ורק אחרי חדשים מספר נמצא מקום שיכון נאות, מחוץ לעיר, בבתים ששימשו פעם קסרקטינים לצבא („שטלמאנס"), במרחק קילומטר אחד מהעיר, בדרך המלך לקוז'ניץ, ושם הקים בית־מדרש גדול, במקום של אוויר צח ומרענן.

הצדיק שם לבו לתיקון חשוב בענין התפילה. ופעם אחת ישב בתוך קהל ועדה ואמר: אילו היה בכוחי ובבריאותי הייתי מתפלל בהשכמה ובציבור. שאלו אחד ממקורביו: האפשר לשנות מן המנהג והמסורה הרי גם אבותיו וגם „היהודי הקדוש" היו מן המאחרים בזמן התפילה. השיב: אל לנו להדמות לקדושי דורות עברו שהיו במדרגה רמה מאוד, שתפילתם עלתה ישר למרום ללא עיכוב ולא בידי מלאכים. ואגב סיפר, שפעם בא חסיד לצדיק אחד בבקשת רחמים בעת צרתו, וביקשו להתפלל בעדו. שאלו הצדיק: לאיזה רבי הוא נוסע. השיב: ל„יהודי הקדוש". אמר לו הצדיק: אם החסיד יקבל עליו מהיום והלאה שלא לנהוג כמנהג ה„יהודי" באיחור זמן התפילה — יוושע מהר. החסיד, מחמת שהיה בעת צרה, נענה לדברי הצדיק. תוך כדי דיבור נתנמנם הצדיק על שולחנו, ונראה לו שהיה הולך בעולמות העליונים מהיכל להיכל, וכשבא להיכל אחד אמרו לו שאין לו רשות ליכנס, שהוא היכל „היהודי", ונתחשק לו מאוד להציץ לתוך אותו חדר והציץ לתוכו דרך חור הדלת, ומחמת שפע האור שבחדר כהתה עינו עד יום מותו. הצדיק, אחרי שהקיץ מתנומתו, שלח לקרוא לחסיד ואמר לו, לבל ישנה שום דבר מהמנהג שנהג רבו „היהודי" [3].

אוהב היה הביאלובז'גאי לספר מעשיות מצדיקי משפחתו מהדורות הקודמים. היה חובב נגינה, שתפסה מקום חשוב בעבודתו.

בעצמו לא היה מנגן ולא עבר לפני התיבה. תחת זה היו לו יודעי־נגן בין חסידיו, והצטיין החסיד ר׳ אייזיק ר׳ טוביה׳ס (גרויאר), שהיה מחבר ניגונים משלו, וניגוניו זכו לתהילה מפי הצדיק, שאמר עליו: ניגון ישן מעורר דינים, ניגון חדש מעורר רחמים, ואולם ניגוני ר׳ אייזיק — אף הישנים שבהם מעוררים רחמים...

הוא קבע את מקום מנוחתו באוהל קבר אביו בשידלובצה, בלי שרצה לקבוע שם גם מקום משכנו בחייו, ולא פעם שאלוהו צדיקים וחסידים, למה אינו קובע את דירתו בשידלובצה, ולדעת חתנו הצדיק ממונקאטש היתה לו בזה כוונה מיוחדת, כי ירא מפני אריכות ימיו, ואחרי שכוונתו היתה ברורה ליודעיו השלימו עם המציאות, וכה המשיך ימים ושנים ו„רצון יראיו יעשה״.

3. שיטתו בגימטריאות ונוטריקון

כשהשמיע דברי תורתו בפני חסידיו נבעו דבריו מפיו כמעין, ושומעיו נתרשמו כאילו השכינה מדברת מתוך גרונו. הירבה בחידושי תורה, אף שדרכו היה להסתיר הרבה בדברי תורתו. וגדולה מזה עשה ש„חברם באמרי פנינים, באופנים שונים״ ב„חשבון כמה פסוקים של־מים, יחדיו מתאימים״, כעדות חתנו ממונקאטש, והיה בזה יחידי בדורו. לא שלט בו חולי ומכאוב. הדבקים בו, ת״ח וחסידים הקרובים אליו, התענגו מנועם דבריו. ובמקום גדולתו גם ענוותנותו ואהבת ישראל שבו, בהרחיבו את שיחו עם כל אחד מהבאים אליו, ואף עם בני העיר, שקירבם והתפלל בעדם והיה מליץ יושר בעד כל ישראל.

הגימטריאות והנוטריקון המסובכים שיצאו מפיו מצאו ענין רב אצל החסידים הלמדנים, שתמיד היו טורחים להשוות ולמצוא אם החשבון נכון. במוצאי־שבתות וחגים היו מהחסידים שהיו רושמים את דברי תורתו שנאמרו ביום. הצדיק עצמו לא רשם את תורותיו בכתב. הרושם העיקרי היה רבי שמואל־שמרל גולדברג מראדום בן רבי יחיאל־ישעיה מביאלובז׳ג, ולזכותו זקפו את סידורו והכנתו בצורת ספר לדפוס, כדי לקיים את שאיפת הצדיק להפיץ דבריו הטהורים בתוך קהל ועדה.

ספרו „ארן עדת״ הופיע בשני חלקים: א) על התורה, ב) על מועדים [4]). החלק השני הופיע מאוחר יותר על־ידי נכדו, הרב חיים־ישראל שלום יקותיאל רבינוביץ, המציין לשבח את החסיד ר׳ שמואל־שמרל שסייע בסידור כתבי קודש של הצדיק שהיה ממתי סודו וממקורביו.

מלבד הנוטריקון והגימטריאות שבספר גילה הצדיק כוחו בחיבור משלי מלכים, וכחובב נגינה שילב במשליו גם פסוקים שתכנם זמרה. היה מחונן בדמיון של פייטן ובכשרון הסתכלות ברחשי החיים.

4. גדולתו בנפלאות

הוא הראה הרבה נפלאות ויצא לו שם כבעל מופת בכל רחבי פולין, ואפילו אצל אנשים הרחוקים מהדת. ואכן, הוא קידש במופתיו את השם ובאמצעותם קירב אליו מתבוללים וחפשים בדעות. חונן בראיה רחוקה בדומה ל„חוזה״ מלובלין וראה דברים לא ישורם צדיק אחר. צדיקי פולין הכירו בעליונותו ושלחו אליו מקרים מסובכים, והוא עמד לימינם רק לשם שמים.

סיפר ר׳ שמואל־שמרל גולדברג מראדום: כשהכתירו את הקיסר הרוסי האחרון ניקולי, אמר לי הרבי: בחוץ שמחה. אך לנו היהודים צפויות ממנו גזירות קשות שונות. כשאמרתי לרבי שלדברי העתונים הוציא הקיסר „מניפסט״ חתום בידי עצמו על „שווי זכויות״ לכל אזרחי המדינה, וכל איש יוכל לנצור את אמונתו באורח חפשי, אמר לי הרבי, שהוא עוד יעלה ברשעותו על אביו. אביו עוד התחשב קצת ברגש הבושה. פעמים התבייש לעשות רעות ליהודים מפני „מה יאמרו בעולם״, ואילו קיסר זה לא יתבייש כלל. ואכן דברי הרבי נתקיימו, ועריצותו של הקיסר כלפי היהודים עלתה למעלה מהמשוער, עד שלבסוף נפל ולא הוסיף קום. ומטעם זה השתדל הרבי לעזור הרבה לצעירי היהודים שנצטוו להתגייס לצבא הרוסי, או שכבר גויסו, ועזר לרבים להחלץ מעונש.

סיפר ר׳ נתן מינצברג מראדום: בשנת תרס״ד, כשישבתי אחרי חתונתי בקאזיניב, חליתי ובני משפחתי חששו מאוד לחיי. השתמשתי בתרופות שונות, שלא העלו ארוכה. נסעתי לראדום לרופא, והלה הודיעני כי מחלתי אנושה. לא חזרתי לקאזיניב אלא למגורי הורי, ליידלינסק. אבי ואמי התעצבו מאוד. תרופות הרופא לא הועילו. פעם אמר לי אבי: סע לרבי מביאלובז׳ג ותן לו פתקא עם פדיון, וודאי יתן לך סגולה ומרפא. נסעתי מיד לרבי והגשתי לו פתקא. אחרי שקרא בה אמר לי, שעלי לשפוך ממי יידלינסק לתוך כל בארות קאזיניב. עשיתי כדבריו, ולקחתי איתי מיידלינסק 12 בקבוקי מים, ובכל באר בקאזיניב שפכתי בקבוק מים. מאז הוטב לי עד שהחלמתי לגמרי.

סיפר ר׳ צמח רבינוביץ משידלובצה, בן אחיו של הרבי: מעשה בעורך־דין יהודי מכובד בראדום, אפיקורס להכעיס, שבתו יצאה מדעתה ר״ל. הובילה לרופאי וארשה וערים אחרות, ולא הצליחו לרפאותה. אחד מידידיו החסידיים יעץ לו לגשת לרבי מביאלובז׳ג שישב בראדום, ולהגיש לו פתקה. אך הוא לעג לדברי ידידו. בינתיים החריף מצב בתו לרעה. חותנתו של העו״ד ניסתה להשפיע עליו לפנות אל הרבי, וללא הצלחה. אחרי שהבת הסתערה פעם על אנשי הבית נענה העו״ד להפצרתה ונכנס לרבי. הלה אמר לו, שאם רצונו שבתו תהיה בריאה ושלימה עליו לשמוע בקולו, ללכת הביתה ולשבור את כל כלי הטריפה שהשתמש בהם עד כה, להכשיר את הבית בכלים מיוחדים לבשר וחלב, והעו״ד עצמו יתפלל יום־יום, יניח תפילין ויתעטף בטלית, יקבע מזוזות על כל הדלתות וינהג כיהודי כשר במשך שבועיים, ואחרי שבועיים יבוא שוב אליו עם בתו החולה ויחזה בעזרת ה׳. עם זה אמר לו, הרבי, שאל יחשוב שיוכל לרמותו, כי הוא רואה למרחוק ויודע, אם ישמע בעצתו אם לא.

שב העו״ד לביתו ומיד ניגש לקיים את דבר הרבי — והעיר ראדום תמהה.

אחרי שבועיים התאספו לפני בית העו״ד ידידיו הרבים, שבאו ללוותו לבית הרבי ולראות, האמנם יעמוד בדיבורו וירפא את הבת החולה שכמעט נואשו ממנה. העו״ד נסע עם בתו לבית הרבי בכרכרתו הנהדרה, ואחריו כמה עשרות כרכרות עם חבריו, עד שהגיעו לחצר הרבי. הלה לא נתן להם להכנס לביתו, וציווה להם להמתין בחצר, והם פיהם מלא צחוק וליצנות. ניגש הרבי לחולה, הסתכל בפרצופה, ומיד אמר ש„דיבוק״ נכנס בה, וציווה, ראשית כל, על הדיבוק לספר בפומבי את פשעי המתלוצצים ותעלוליהם. הדיבוק התחיל למנות את פשעיהם של כל אחד מהנוכחים, והם ברחו על נפשם מבושה, עד שנשאר העו״ד עם בתו. הרבי דרש במפגיע מהדיבוק לצאת מן הבת, ללא פגיעה בגופה ובבריאותה. הדיבוק סירב. „אין לו מקום אחר מאשר בגופה״. הרבי המריץ בתביעתו. הדיבוק התחיל לבקש הנחות, שהרבי יאמר קדיש במשך כמה שבועות לתיקון פשעיו. הרבי סירב בטענו, שעצומים פשעיו, ולפי שעה אין לו תרופה ועליו להמשיך לסבול. לבסוף נענה הדיבוק ויצא מגוף הבת ללא פגיעה, והיא הלכה משם עם אביה בריאה ושלווה...

הדבר היה לשיחת רבים בראדום, ואחד מעשירי העיר, ראובן בקרמן, שהיה חפשי בדעות, נעשה מאז לבעל־תשובה ולחסיד נלהב של הרבי. וכעו״ד, חברו, אף הוא טיהר את ביתו והכשירו. ומאז בילה את זמנו הפנוי בבית הרבי ואכל אצלו שיריים, ובמות הרבי היה ממקורביו שליווהו ששה מילין מהעיר עד שידלובצה, שם טמנוהו

באוהל אביו רנ״ד הראשון משידלובצה, ונשאר חסיד מובהק עד מותו. ראובן בקרמן היה לסמל של „חוזר בתשובה״. אחד מרבים.

וסיפר ר׳ צמח, שלפני כמה שנים נפגש בתל־אביב בר׳ יודל־בר, חייט ראדומאי שנשא אשה משידלובצה, והלה סיפר לו, שתודות לדודו הרבי חיה אשתו עד היום. בעת מגוריו בראדום חלתה, והרופאים נואשו מחייה, באמרם שלקתה במחלת הסרטן. בצר לו פנה לרבי והוא הבטיח לו רפואה שלימה, אם ילך לביתו ויקח לעזרתו אנשים אחדים בעלי כוח, שיעזרו לו לתפוס את האשה החולה השוכבת במטתה בראשה וברגליה ולהפכה תוך זריקה ממטה למטה וחזרה שלוש פעמים, ואחר זה תחלים ממחלתה. הוא עשה כדבר הרבי, ואחרי הפעם השלישית שנזרקה, נפתחו פצעיה ויצאה מהם מוגלה, ואחרי זה החלימה ממחלתה, והיא חיה עד היום.

5. מחלתו ופטירתו

הרבי לא חונן בגוף בריא, סבל ממיחושים, אך הבליג על יסוריו, וגם בשנותיו האחרונות, כשחלה בהסתיידות עורקים ונחלש מאוד, נשא חליו בסבלנות, אף שקשה היה עליו הדיבור מרוב חולשתו. ופעם בליל כל־נדרי אינגד ואיתנח מאוד. בני ביתו עוררוהו בבכיות והתפחות, והוא ביקשם להניח לו, באמרו, כי שם כבר מוכנים בשבילו אוצרות גן־עדן, ולמה לו עוד ליגע עצמו בעולם שפל ואפל זה? ואכן, עוד באותו לילה נתרפא, ולדברי חתנו הצדיק ממונקאטש הוסיפו לו שנים רבות בעד עבודתו לטובת הרבים.

בן אחיו, ר׳ צמח רבינוביץ, היושב בתל־אביב, שגדל בבית דודו הרבי, מספר, שאחרי פטירת דודתו הצדקת, בא פעם משידלובצה לראדום, ודודו הרבי שחבבו מאוד הציע לו ללון בביתו. הרבי ישן במכנסים תחתונים, בטלית־קטן ובפוזמקאות. ליד מטתו עמד דלי עם מים וכלי לנטילת ידים, וכל כמה רגעים ירד ממיטתו ונטל ידיו. כל הלילה שמעו עוסק בתיקון נשמות נפטרים. לנשמה זו אמר: אינני יכול לעזור לך, ולנשמה אחרת הבטיח לעזור. כן היה משוחח אתן כל הלילה. ר׳ צדוק לא ישן כל הלילה מרוב פחד, ובביקוריו אחרי כן היה לן בעיר, על אף שידולי הצדיק לישון אצלו ללא כל פחד, ושהנשמות לא תעשינה לו מאומה.

הרבי חלה, כאמור לעיל, מהסתיידות העורקים. גם בימי מחלתו ובשלש־סעודות אמר חידושי תורה על שולחנו בהתלהבות כזו, שקשה היה להאמין שמפי איש חולה במחלה מסוכנת יצאו הדברים, משל לא שלטה בו המחלה. בשנות מחלתו דיבר באורח תמציתי, ולא באריכות.

ע״ב שנים חי הצדיק, ורמז שנותיו בפסוק „את מספר ימיך אמלא״ — אמל״א בגימטריה ע״ב. ומכיון שהגיע לגיל זה הרגיש ברגעי הסתלקותו הקרובה. חסידי ראדום התקשרו אליו מאוד ופרידתו קשתה עליהם. ביקוריהם במעונו לא פסקו. ביום י״ג בסיון תרע״א נסתלק לעולמו, וחסידים ואנשי מעשה גומלי חסד לאלפים הלכו אחר מיטתו וליווהו דרך שישה מילין עד שידלובצה. צדיקים באו מרחוק להשתתף בלוויה, ועל הסדר ניצח הרב טרייסטמן מראדום שעבר אחר כך לכהן כרב בלודז. העתונים הירבו לכתוב עליו. חתנו רבי חיים אלעזר שפירא ממונקאטש פירסם עליו הספד במאמר „מילי דהספידא״ שהופיע בדפוס, והאבל במחנה החסידים וביהדות החרדית בראדום היה גדול. נטמן בשידלובצה ב„אוהל״ אביו רבי נתן דוד (הראשון), בהתאם לצוואתו, וכממלא מקומו נתמנה בנו יחידו רבי נתן דוד. זכרו של הצדיק מביאליבז׳ג שמור בקרב היהודים יוצאי ראדום שניצלו מן השואה בפולין, ועד היום מרבים לספר על אישיותו, גדולתו בתורה ומופתיו.

רישומיו של הביאלובז׳גאי ניכרים בספרים ובכתבי־עת תורניים שבהם מובאים דברי־תורה ופנינים יקרים בשמו, כמו בספר „אמרי ישועה״ על התורה והמועדים לרבי יהושע אורי אלחנן מפוריסוב, ב„תפארת היהודי״, „נפלאות היהודי״, „בית שלמה״ לגיסו של הרבי שלמה שפירא ממונקאטש, וכן בגליונות הירחון התורני „הבאר״ בעריכת הרב צבי־הירש פרידלינג מזאמושץ (במדורי החסידות), ב„שיח שרפי קודש״ ליועץ קים קדיש, ועוד).

בישראל נמצאים כמה מקרוביו, האדמו״ר מביאלה (נכד אחי הביאלובז׳גאי רבי יעקב יצחק מביאלה) ובניו, רבי צמח רבינוביץ בן אחי הצדיק, רבי נתן־דוד משידלובצה העומד להוציא מחדש את ספר דודו „ארון עדות״ שאזל משוק הספרים, ולהנציח את זכר דודו בהפצת ספרו ודברי תורתו, מאחר שבשואה ניספו נכדיו וניניו.

---

1) על הצדיק רבי דוד מראדושיץ היה אומר: הריני מעיד על ה„סב הקדוש״ מראדושיץ שהיה יכול להחיות מתים.

2) כמבואר בספר „תפארת שלמה״ לרבי שלמה הכהן רבינוביץ מראדומסק, ר״פ מצורע.

3) ׳נפלאות היהודי״, עמוד 64—65, מאת יועץ קים קדיש, פיוטר־קוב, תרס״ט.

4) ספר „ארון עדות״ על חמישה חומשי תורה, מאת הרב שרגא־יאיר רבינוביץ הצדיק מביאלובז׳ג, יצא לאור ע״י בן המחבר רנ״ד משידלובצה, ווארשה, תרע״ו, חלק ראשון: בראשית שמות, ויקרא — 150 עמודים; חלק שני: במדבר, דברים — ג״כ על־ידי בן המחבר, ווארשה, תרע״ו, 86 עמ׳ החלק השני על „מועדים״ יצא לאור על־ידי נכד הצדיק, הרב חיים ישראל שלום יקותיאל רבינוביץ, בצירוף ליקוטי תורה „זר זהב״, תרפ״ב.

5׳ וכאן המקום להודות במיוחד להרב דוד פרקוביץ מירושלים (מנכדי „היהודי הקדוש״), שהואיל בטובו למסור לי רוב הפרטים על הצדיק מביאלובז׳ג בצירוף רשימה ביבליוגרפית.

בנו רבי נתן־דוד (השני) רבינוביץ משידלובצה

רבי נתן־דוד, בנו יחידו של רבי שרגא־יאיר מביאלובז׳ג, היה מלווהו הנאמן של אביו הצדיק, ואחרי השריפה הגדולה בביאלובז׳ג עבר יחד עם אביו לראדום. כל ימי חיי אביו היה יושב אתו יחד, ועוד בחייו מילא במקומו שליחויות שונות והשפעתו היתה ניכרת בין חסידי אביו ובעדת ישראל בראדום. היה תלמיד חכם גדול, למד בנעוריו מפי אביו ומפי מלמדים וחכמים גדולים בתורה. לא בכדי מכתירו גיסו הצדיק ממונקאטש בתואר „הרב הגאון הצדיק סיני ועוקר הרים נודע בשערים״ [6]), שנתקבל לראב״ד של שידלובצה מיד אחרי הסתלקות אביו, ואף היה לאדמו״ר למסתופפים בצל אביו, ונשא שתי עטרות: עטרת הרבנות ועטרת האדמו״רות. וכן אנו קוראים בהספדו של גיסו, שבנערותו היו שניהם חברים מקשיבים לקול אביהם הצדיק והיו לומדים תורה בצוותא. היה חותם בשם אביו על הסמכות לספרים, שמעולם לא נתן חתימתו עליהן „מטעם כמוס״, וגם אביו רנ״ד (הראשון) משידלובצה לא בא על החתום בהסכמות. במקום זה חתם רנ״ד בנו וממלא־מקומו, בהעידו שהוא מסר למלקט כמה מאמרים מסבו „היהודי״ שהיו מונחים אצלו למשמרת.

הצדיק מביאלובז׳ג לא כתב בעצמו את חידושי תורותיו, אבל הביע משאלתו להוציאם בצורת ספר, ומשאלתו זו בוצעה בידי בנו רנ״ד, שהקדים דברי הקדמה לספר „ארון עדות״. ההקדמה חתומה בחתימת ידו בתאריך „ט״ו באלול תרע״ו״, כלומר, באמצע מלחמת העולם הראשונה, אחרי פטירת אביו. מלבד זה הביא כמה דברי תורה משל עצמו.

בזקנותו היה סגי־נהור ולימד בעל־פה שיעורים בתלמוד. נפטר במלחמת העולם הראשונה, ובצוואתו ביקש להניח את הספר „ארון

עדות" על מיטתו עד לקברו, ואמר, שסגולה גדולה היא להחזיק את הספר הזה בבית מבחינות שונות. ספר זה היה אחד משני הספרים החסידיים שהיו מונחים תמיד על שולחנו של הגאון וראב"ד בוילנה, רבי חיים עוזר גרודזנסקי.

רנ"ד אהב לפרסם פה ושם חידושי־תורה, ושמו נזכר בספרי חסידות שונים. באחד מספרי החסידות מובא בשמו דין־ודברים בענין אתרוג של ערלה.

עם ידיעתו הרבה בתורה היה חובב נגינה וגילה ענין רב בשירת הזמירות על שולחן אביו, וכשהיה נוסע שנה־שנה למעינות הרחצה בקרלסבד, מרינבד ופרנצנסבד (באוסטריה) היה מביא ניגונים חדשים מכפי ששמעם בגני־חמד הפתוחים לאורחים. השתדל לקרב לחוג חסידי אביו יודעי־נגן שעזרו לו בחידוש מלאי הניגונים בבית־מדרשם. הוא עצמו היה מתפלל לפני העמוד, וקולו קול נעים זמירות, מחבר ניגונים ובעצמו מנגן מופלא. היה בעל מופת ושמעו נודע במקצת. לא האריך ימים ונפטר בדמי ימיו בשנת עטר"ת (תרע"ט) בשידלובצה, שמונה שנים אחרי פטירת אביו. גיסו, רבי חיים אלעזר שפירא הספידו בקונטרס „מילי דהספידא", בהדגישו, כי היה לו „כרע כאח". אף אחרי עברו לכהן ברבנות ובאדמו"רות בשידלובצה הירבה לבקר בראדום, שבה היו לו ידידים וחסידים רבים, כי נפשו נקשרה בעיר זו בה בילה מספר שנים.

את מקומו בצדיקות מילא בנו ר' חיים ישראל שלום יקותיאל, שהיה חתנו בזיווג ראשון של ר' משה בצלאל אלתר בן ה„שפת אמת" מגור, וישב בשידלובצה, והוא שהוציא בדפוס את החלק השני של „ארון עדות" על המועדים, והשלים את הדפסת הספר כחפץ סבו הגדול ואביו. היה הצדיק האחרון בשידלובצה, ועם כיבוש העיר בידי הנאצים נהרג יחד עם יהודי העיר.

---

6) מאמר „מילי דהספידא" על שלושה מטיבי לכת שהלכו מאתנו למנוחות, בהם דו"ז רבינו הרב הקדוש המפורסם אור יקרות וקפאון וכו' לו דומיה תהילה מוהר"ר שרגא־יאיר זצלה"ה מביאלובז'ג (בע"מ „ארון עדת") וגם על אודות בנו ה"ה ש"ב הרב הגה"צ המפורסם מוהר"ר נתן־דוד זצלה"ה אבד"ק שידלובצה מאת רבי חיים אלעזר שפירא, אבד"ק מונקאטש והגלילות בראטיסלאבה, תרפ"ב, 25 עמ'.

רבי יוסף־אליעזר רבינוביץ „הצדיק מראדום"

בראדום ישבו בה ישיבת קבע חמישה צדיקים, שהכניסו רוח חיים בחסידות שבעיר. לא קלה היתה דרכו של הצדיק רבי יוסף־אליעזר רבינוביץ, שעברו עליו כמה גילגולים עד הגיעו אל הנחלה בראדום. משעת מסעו מקינצק, עיר מגורי אביו הצדיק שבה נולד והונך, היה עושה תחנות־תחנות. ברם את קרבנו העלה תמיד מתוך חרדת קודש ורגש אמונה חזק. בראדום קבע מושבו בבית בוימינגר אשר ברחוב סבורנה, ומשם עבר לרחוב ויטולדה 2 קרן רחוב לובלסקה 23, ששם היה לו בביתו בית־מדרש מרווח, וחסידים היו באים אליו להתפלל. ביתו המה תמיד מבקרים וחסידים שהס־תופפו בצלו.

בן רבי פנחס הצדיק מקינצק, אחי הצדיק הביאלובז'גאי ולוקח בתו הרבנית פסיה־לאה. היה תלמיד־חכם גדול, למד בנעוריו מפי אביו הצדיק ובבית־מדרשו, הוסמך לרבנות על־ידי „חלקת יואב", והתכונן במידות טובות ובמעשים טובים לקראת תפקידו כרב וצדיק. תחילה היה רב בוונחוצק, עיירה השוכנת בין קאלץ לראדום (כשלושים ק"מ מראדום), ואחרי שהשיא את בתו חנה־צ'ה לאחיו הצעיר ר' חיים שרגא צבי (שהיה דוד לאשתו), ויתר לזכותו על הרבנות בוונחוצק ואף צירפו לרבנותו את העיירה בידטשין הסמוכה. ורבי יוסף אליעזר עבר לשבת בעיירה וירז'בניק (כ־28 ק"מ מראדום), ששם עמד בראש עדת חסידים. אחרי שבנו ר' בנציון הוכתר לרב בווירז'בניק ויתר על המקום ועבר לשבת בראדום. היה זה בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ושם נהג באדמו"רות.

בבית־מדרשו היו לו כחמישה־ששה מניינים, והיו מתפללים אצלו בשבתות. לחגים היו באים אליו חסידים גם מחוץ לעיר. לסעודות השבת היו באים רבים, ובכל סעודה היה אומר דברי תורה על השולחן. לא היה מן הצדיקים המפורסמים ביותר, ודוקא היה „פועל ישועות", אלא שלא נענה להן הד בעולם. הוא נהג מפעם לפעם להתפלל לפני התיבה, בלי להבליט עצמו בדרך הניגון והשיר, שלא שלט בהם יפה. אבל היו לו חסידים מנגנים שהיו שוקדים לתקנת הניגון בתפילה ודאגו שלא יחסר המזג בשדה הניגון, אם בלימוד ניגוני־חוץ ואם בחיבורים משלהם. הרי הניגון שימש אמצעי חשוב אז בעבודת החסידות בכל חצרות הצדיקים.

בתור חתן הצדיק מביאלובז'ג ראה לנכון לכתוב הקדמה בראש החלק השני של הספר „ארון עדות", ואחריו באה הקדמת אחיו (וגם חתנו) הרב חיים שרגא צבי אב"ד וונחוצק ובידטשין, ושניהם באו על החתום בספר בעשירי באלול תרפ"ב.

שלושה בנים ובת אחת היו לו. בנו ר' ידידיה ישב עם אביו הצדיק בראדום. ר' בנציון כהן רב בווירז'בניק ובן אחד, איש נכבד ונחמד, ישב בוארשה. הבת חנה היתה נשואה לאחיו ר' חיים. בשואה נספו כל זרעו של הצדיק.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה וכיבוש העיר על־ידי הנאצים, הצליח הרבי ר' יוסל'ה לחיות זמן־מה בעילום, כי הנאצים חיפשוהו. אך עם הידוק המצור קשתה עליו ההתחמקות ובאחת ה„אקציות", באוגוסט 1942, הובילו אותו הגרמנים לגן של פאנץ ושם רצחוהו בדם קר. בן שמונים היה במותו כשיצאה נשמתו בקדושה ובטהרה.

יש עליו סיפור ושיר על מעשה בשופר, שחובר בידי מ. אבישאול (ע' — מדור השואה).

ג. צדיקות ליפסק-אוסטרובצה-ראדום

אחת הדמויות הבולטות בשורת האישים שפעלו בראדום — היא ללא ספק דמותו של „הצדיק מאוסטרובצה" שישב בראדום כמה עשרות שנים, ופרשת חייו עלילה נסערת בחיי החסידות. היה בן הדור השלישי לאדמו"רי משפחתו. שלושה ארזים נטעה שושלת זו בכרם החסידות במשך שלושה דורות. שושלת זו לדורותיה לא נזכרה במיוחד בספרות החסידות. מאז פטירתו של „רושם הרשימות" הרב הנודע רבי יוסף לוונשטין מסירוצק בעל „דור דורשיו", לא נמצא ממלא מקום וממשיך ברישום הצדיקים ותלמידיהם, ואפילו ברישום ספרי החסידים שהופיעו במספר לא קטן.

א. רבי יהודה לייביש פסח פרימר מליפסק

הוא נקרא על שם העיר ליפסק, אף שקדמו לה מקומות מגוריו בזוולין ובויוסיפוף־גדול. ליפסק שוכנת במרחק 32 ק"מ מראדום, והוא שירה אבן־הפינה הראשונה לשושלת זו, וממנו הסתעפו עצים רמים ונישאים.

היה תלמידם של צדיקי דורו הגדולים, ומילדותו התבודד באהלי ה„חוזה מלובלין, רבי מאיר'ל מאפטא (בעל „אור לשמים" — רבו המובהק), רבי ירחמיאל מפשיסחה, רבי משה אליקים בריעה מקוז־ניץ, ר' חיים מאיר יחיאל ממוגלניץ ור' שלום מבלז, והם השפיעו

עליו מהוד קדשם עד שנעשה לצדיק הדור, בעל רוח־הקודש, וצדיקי הדור הירבו בשבחו.

בשנות נעוריו, כשהיה יושב בעיר זוולין, היה ממש מחוסר לחם. ובכל זאת לא סטה מעבודתו ומבטחונו ופניו היו מלאות אור ושמחה. מזוולין עבר ליוזיסוף והיה מכובד על כל העדה ונערץ בכל הסביבה. המשיך בעבודתו ובלימודיו בתורה, ונדמה היה כי מצא לו מקום מנוחה מתאים לצרכיו הרוחניים. אך לא כן חפץ הגורל. מכאן עבר לליפסק, שם כיהן ברבנות ובמשך הזמן הוסיפו לו עטרת הצדיקות. מאות חסידים היו נוהרים אליו, ומדי שבת בשבתו, אמר לפניהם תורה. וביחוד יצא לו שם כבעל רוח־הקודש ועושה נפלאות. מאות חשוכי בנים נושעו על ידו. לרגל מופתיו עלה קרנו בעיני צדיקי דורו, כי כמעט שלא היה איש שבא אליו בלי שיראה מופת. צדיקים רבים היו שולחים אליו אנשים שהיו זקוקים לישועה ונושעו על ידו.

בכלל חביב היה בעיני צדיקי דורו שהכירו בגדולתו, ובהם רבי מנחם־מנדל הצדיק מוורקה ורבי יצחק־מאיר בעל „חידושי הרי״מ״ מגור. והוא שהמליץ בפני אנשי גריצה לקבל עליהם לרב את הצדיק ר׳ יחיאל דנציגר מאלכסנדר, אביו זקנו של הרב דנציגר מראדום, שהיה אז ראב״ד בעיר טורטשין. חידש הרבה חידושי תורה בשבתות וחגים, בלי להשאיר אחריו ספר בדפוס, והם מובאים בספרים שונים.

אגב, סבל מקנאים מלשינים שהוציאו דיבתו רעה בפני ר׳ חיים מאיר יחיאל ממוגלניץ. באחד מבקוריו אצלו שאלו הצדיק: — אינך חושש מפני המלעיזים עליך בפני? והוא ענה בקול גדול: את השם אני ירא. בן ששים ושלוש היה במותו.

ב. רבי ירחמיאל פרימר הצדיק מאוסטרובצה

רבי ירחמיאל נולד לאביו הצדיק מליפסק בשנת תקצ״ד, למד ונתחנך אצל אביו בתורה ויראה, נשא את בת רבי יצחק־שלמה הצדיק מזיליחוב שהיה חתנו של רבי משה׳לה מקוז׳ניץ, בן המגיד.

בסוף ימיו עבר לשבת באוסטרובצה, ועל שם המקום הזה נקרא. זיקתו לניגון ולזמר עברה אליו כעין ירושה משפחתית, שבאה לה במסורה מהחוזה מלובלין ותלמידיו. עוד אצל אביו הרבי מליפסק, היה כל ניגון מעין תפילה זכה שהרעידה את נפש שומעיו, בהביעה את צער גלות ישראל וצרות ישראל. היה משמיע דברי תורותיו באזני חסידיו, וקצתם מובאים פה ושם בספרי חסידות. נכדיו מצאו ענין בחידושיו והעלו אותם לידי גילוי.

נפטר באוסטרובצה בשבועות תרס״ט. ברגעיו האחרונים קודם פטירתו התחיל לזמר „האדרת והאמונה לחי עולמים וכו׳, וכשהגיע ל„הטכס והטוהר לחי עולמים״ יצאה נשמתו בקדושה ובטהרה. ומנוחתו כבוד באוסטרובצה.

ג. רבי משה אליקים בריעה פרימר „הצדיק מראדום״.

אביו רבי ירחמיאל חיבב מאוד את צדיקי בית קוז׳ניץ ובא אתם בברית חיתון, ולאות חיבה קרא את בנו בשם בנו הגדול של המגיד מקוז׳ניץ שחיבר ספרים הרבה. רבי משה, עתים חתם את שמו המלא ועתים הצטמצם בשם „משה״ בלבד, אולי בגלל אריכותו. אך הוא ידע להעריך את יחוסו למגיד מקוז׳ניץ והזכירו בהבלטה יתירה. בנעוריו היה מבקר בקוז׳ניץ ומבלה באווירת המסורת בת־הדורות. נולד בשנת תרל״ז. התבלט במרצו ובפקחותו כבר בימי נעוריו. אף הוא היה מרבה לנסוע לחצרות צדיקים, להתבונן ולעמוד על השיטות השונות בחסידות, ללמוד כדי ללמד, ועם זה השתדל להעלים את זהותו הרוחנית.

לא ידוע משום מה לא רצה ר׳ משה להמשיך בצדיקות אביו באוסטרובצה. אולי משום צדיקותם של רבי מאיר יחיאל הלוי הלשטוק, הגאון והרב מאוסטרובצה. הוא ידע את סוד הצדיקות שאיבדה הרבה מזוהרה בדורות האחרונים. היסוד של אהבת ישראל נשאר בתקפו בכל שושלת. ואף לא היו בני עליה רבים בצדיקות כמקודם, רבו הדורשים לצדיקים וחצרותיהם המו המוני־עם פשוטים וסובלים. אחרי שיקול דעת מרובה החליט רבי משה, שנים אחדות אחרי פטירת אביו, לקבוע מושבו בראדום. היה זה בשנת תרס״ב. שכר דירה עם בית־מדרש ברחוב סטארו־קראקובסקה 12 והתחיל נוהג בצדיקות.

הוא לא בא לחדש דבר בחסידות. מצא, כי עליו להיות ממשיך המסורת של חסידות קוז׳ניץ, כנכד לדינסטיה מפוארת זו, וכנכד לרבי פסח ליפסקר שלא יצא מגזע צדיקים ולא יצר שיטה חדשה בחסידות, אלא המשיך בקו החסידות הלובלינית. והיה הבדל ניכר בינו לבין צדיקי בית קוז׳ניץ האחרונים. הללו חששו כי מסורתה של קוז׳ניץ עלולה להתקרב אל השיגרה והוסיפו על המסורת, אך ר׳ משה השתדל להתקרב למסורת המקורית ולשמור עליה.

היה רבי עממי, שווה לכל נפש. ביחוד הסביר פנים לאומנים ולבני „עמך״, הדריכם בעצות טובות, ניהל שולחנות בבית־מדרשו ורבים היו חסידיו מהעיר ובני הסביבה. היה נעים לשוחח עמו גם על עניני ה„זמירות החדשות״ שקנו שביתה ברחוב היהודי. התחבב על האומנים, והיו שכינוהו בשם „הרבי של הנשים״, כי הנשים הירבו לדגול בעצותיו וסגולותיו. ובכלל נמשכו אליו חסידיו בעבותות אהבה. האווירה העממית ששררה בחצרו הגבירה השפעתו. אווירת אהבת ישראל רחפה בביתו. אווירה של חמימות מיוחדת במינה ובאפיה. סביבו נתלכדו אנשים פשוטים, עניים מרודים וסתם ארחי־פרחי. הכול מצאו אצל רבם קורת גג. ל„שולחנותיו״ באו בכל שבת ומועד גם לא־חסידים שהרבו להתחמם באווירת הבית. לתורותיו יצאו מוניטין בגלל פשטותן ועמקותן כאחת. הוא ידע לשוות לדבריו צורה עממית, מוסרית ורוח־טובה, ובדרך זו הצליח להחדיר בלב חסידיו את האמונה הפשוטה ואת ההתלהבות החסידית. ידע לקרב כל נפש מישראל בלשון רכה.

הגורל הקשה לא פסח גם על ר׳ משה. אחד מבניו, תלמיד־חכם ובעל כשרון, מת עליו בחייו בגיל צעיר, בן 18־19. הבן הגדול יותר, הרב ישראל אלימלך, נשא אשה מבית צדיקי אלכסנדר וניהל צדיקות בסביבת לודז. מאשתו הראשונה נולדו לו כמה בנות. חתנו הרב יחיאל מיכל גולדברג שהיה גם קרוב משפחתו, ישב אתו יחד בראדום, והוא שמילא את מקום חותנו עוד בחייו ועזר לו במילוי תפקידו. היה חותם בשם חותנו הרבי על הסכמות בספרים. הוא עשה פירסום לכתבי רבי פסח הליפסקאי ובנו רבי ירחמיאל שהיו גנוזים באוצר כתביו של ר׳ משה, ותודות לו עלה זכרם פה ושם בספרי חסידות ואף עוררו תשומת־לב מסויימת בקרב למדני החסידים. נספה באחת ה„אקציות״ בראדום, אוגוסט 1942, עם בני משפחתו. הרבנית, פקחית וטובת־לב, נפטרה סמוך למלחמת העולם השניה וקבורתה בראדום.

צדיק מראדום — נצר מצדיקי בלז

רבי אלעזר־אלימלך רוקח „הצדיק מקוז׳ניץ״ שקבע מושבו בראדום, היה מהדמויות המופלאות בעיר, שבלט בגדלותו, ושמו הוזכר ברטט בפי מאות חסידיו ונישא לתהילה. יחוסו היה מגזע רבנים גאונים וצדיקים מפוארים ונודעים בספרות הרבנית והחסידית.

מייסד השושלת הוא רבי שלום רוקח (תקל״ט—תרט״ז) מבלז, בנו של ר׳ אליעזר רוקח מברוד, מתלמידיו של ה„חוזה״ ועמד

בקשר עם המגיד מקוז'ניץ. במשך ארבעים שנה היה מראשי יהדות גליציה, ולבסוף עבר מרכז בלז לישראל.

השלישי שבבניו, ר' משה רוקח — הצדיק מקורוב, נפטר בניסן תרל"ג.

בנו, ר' שמלקה רוקח מקוז'ניץ, נשא בשנת תר"כ את פרלה־מלכה, בת רבי אלעזר הצדיק מקוז'ניץ והתיישב כאן. במלחמת העולם הראשונה הופצצה העיר על־ידי הגרמנים, וחלק מיהודיה נמלט לראדום, ובכללם ר' שמלקה עם בני משפחתו ובראשם בנו, ר' אליעזר־אלימלך. לאחר כמה חדשי ישיבה בעיר נסתלק ר' שמלקה לעולמו, ובבית העלמין הוקם לו „אוהל", ראשון מסוגו שם. נפטר בתרע"ה, בגיל למעלה משבעים.

הרב ר' אליעזר־אלימלך, נכד מייסדי השושלות בלז וקוז'ניץ, בא לראדום עם גירוש יהודי קוז'ניץ בסוף 1914. הוא היה התנא דבי נשיאה רבי מאיר־שלום הצדיק מקאלושין, מחבר ספר „נהר שלום".

רע ומר היה מצבו בהגיעו לראדום. עזרה בצרה החישה לו האשה הנדיבה מראדום רייזל דן, שמסרה לרבי הפליט מקוז'ניץ דירה מרווחה בביתה ברח' שפיטלנה 2, וסיפקה לו את כל צרכיו. אף סיפקה לו פחם להסקה, ומאור חשמל, הכינה לו בגדים רבניים מקטיפה ומשי, ולכל שבת שלחה לו מכל טוב.

רבי אלעזר־אלימלך היה למדן גדול, בעל מידות תרומיות, והוא ידע למזג את שתי שיטות החסידות של קוז'ניץ ובלז. אף הוא הצטרף לדעת הצדיקים, כי לא רק בתורת החסידות אפשר להשפיע אלא גם בניגון החסידות, ועל הכל היתה מקובלת עליו אהבת ישראל ללא שיעור, ירושת בית קוז'ניץ.

מחבר ספר חסידי אחד הכתירו בתואר „הרב החסיד המופלג יראת ה' אוצרו, שלשלת היוחסין". נתחבב מאוד על החסידים מקרב בעלי־הבתים שבעיר. וכן דבקו בו בחורי בית־המדרש שאהבו לבקר אצלו בשעת הפנאי, כי הוא היה מקרב בחורים לומדי תורה. היו לו חסידים רבים ואמר לפניהם דברי תורה וחכמת צדיקים. וגם אחרי שעלה קרנו ושמו, נישא בפי רבים בעיר ובסביבה ונהג בענניות. השכיל להפיח את אש החסידות הלוהטת בין מבקריו ולהשפיע בקסמו האישי ובגדלות נפשו.

תורה וחסידות היו לתוכן חייו ומגמת נפשו האצילה. מחונן היה במידות נעלות ביותר. איש אמת, ומסביר פנים לכל אדם כקטן וגדול. פניו העדינים היו מפיקים תמיד קרני אור ובת צחוק היתה בכל עת מרחפת על שפתיו. הענווה היתה טבועה בדמו, והיתה זו ענווה טבעית, פשוטה ומלבבת.

היה מכניס אורחים גדול, ומצווה זו יקרה בעיניו מאוד. ביתו היה פתוח לרווחה לעניים שאכלו ולנו אצלו. בבית־מדרשו מצאו את מקומם המוכסן הנבער מדעת והרב הלמדן, ודירתו היתה למקדש מעט ולמקלט להמוני יהודים פשוטים, מקור ישועה ועידוד להמונים. בעניים טיפל בעצמו כמו בילדיו.

הסכמותיו נמצאות בספרי חסידים שונים. היה מעודד את המחברים בעמלם להפצת החסידות. כן היה בא על החתום על כרוזים שונים מטעם רבני העיר.

היו לו בן ושתי בנות. בנו מת עליו בחייו. ר' משה'לה חתנו ישב אתו יחד בראדום. רבי אלעזר־אלימלך נסתלק כמה שנים לפני מלחמת העולם השניה ונקבר ב„אוהל" אביו בבית־העלמין שליד קברם של שלושת הקדושים (התלויים) משנת 1914. בהלוויתו השתתפו כל יהודי ראדום מגדול ועד קטון. בשעת ההלוויה נסגרו החנויות והושבתה המלאכה. חסידיו נשאו את המיטה קילומטרים שלמים והספדים נרגשים נישאו על־ידי רבני ופרנסי העיר.

אחרי פטירת הרבי מילא את מקומו בצדיקות חתנו ר' משה'לה. עם פרוץ השואה נמלט לשטח הכיבוש הרוסי ומשם שלחוהו למאסר, וכל הזמן לא התגאל במאכלי טריפות.

---

1) בהסכמתו בספר „גן הדסים" הוא מעיד על המחבר כאיש נאמן לכתוב הדברים כהווייתם, ובפרט שכבר אתמחי גברא מהרבנים הצדיקים שהעידו על ספרו הראשון „ספרן של צדיקים".

לייזר פישמן / הרבנות בראדום - מבוא כללי

המקור היחידי על הרבנים והדיינים בשנים הראשונות להתהוות הישוב היהודי בראדום, הוא ספרי מרשם התושבים (ציוויל־שטאנד־ביכער) הנמצאים (אגב, במצב טוב) בארכיונים של בית המשפט העירוני בראדום. עם זאת אין במקור, כמובן, נתונים ביו־גראפיים על חייהם ופעליהם, דמותם והשפעתם של הישוב היהו־די וכו׳. בימים ההם היה הרב בר־סמכא והשפעתו על חיי היהודים היתה מכרעת. אגב, מידת־ההשפעה תלויה היתה גם באופיו של הרב, תבונתו, למדנותו וכו׳.

מהחתימות על התעודות בספרי־הרישום המסומנות בתאריכים, יש בידנו לדעת, מאימתי ועד מתי כיהן רב פלוני או אחר בתפקיד של רב או דיין בראדום. הרישום האזרחי הונהג בראדום בתחילת שנת 1826, והתעודה הראשונה — תעודת מוות היא מתאריך 11 בינואר 1826.

ומתעוררת השאלה, האם כיהנו רבנים בראדום לפני התאריך הזה? התשובה על השאלה הזאת מושתתת על השערות, שיש להן סמוכין בעובדות מסויימות, ביחוד בנתונים הסטאטיסטיים מחיי היהודים בראדום.

עד שנת 1826 לא היה רב רשמי לקהילה.

בשנת 1812 היה מספר היהודים בראדום מועט, ואילו כעבור שלוש שנים מנה 413 נפשות. הגידול עד שנת 1822 לא היה ניכר, ומספר הנפשות עלה בשנה זו ל־505, ובשנת 1827 עד 1000 בערך. את הגידול הזה יש ליחס — במידה מסויימת — לצרופם של הפר־ברים והכפרים בעיבורה של העיר, בהם גרו יהודים, לשטח השיפוט העירוני.

הישוב היהודי בראדום היה צעיר לימים בזמן ההוא. מהתעודות השונות המפורסות בספר זה יודעים אנו, כי עוד בעשור השני למאה התשע עשרה, נאלצו יהודי ראדום לנהל מלחמה עקשנית על עצם זכות־המגורים והקיום הכלכלי שלהם.

חיי־הקהילה היהודית לא היו מבוססים כלל וכלל, אפילו בית עלמין מיוחד משלהם לא היה להם. ורק בשנת 1831 היא שנת־המגי־פה, נוסד בית־העלמין היהודי בראדום. ייתכן, שמספר המשפחות המצומצם בשנים האלה (בערך 100 משפחות — אם נחשב 4 נפשות בממוצע למשפחה, ובשנת 1822 מנה הישוב היהודי 247 גברים ו־258 נשים) — לא יכול היה להחזיק ברב ולכלכלו.

ברם, שאלת הכהונה של הרב נעשתה אקטואלית, עם הנהגת חובת הרישום האזרחי במאי 1826. ההשגחה והאחריות לרישום הנ־שואין והגירושין, לידות ומיתות — הוטלה על נציג הדת, אם נוצרי ואם יהודי. עם גידול הישוב היהודי קם ההכרח לקיים רב בעיר.

הרב הרשמי הראשון בראדום

תעודת הנשואין הראשונה מיום 28 ליוני 1826 שנרשמה במשרד הרישום האזרחי היחיד, היא של תושבת וולודבה — לודוויקא בעטל חיימאוויטש עם מיכאל לוי, בנו של הרופא יוזף לוי, חתומה בידי הרב מוולודבה בשם לייב נח כהן. ואולם, באותה השנה מוצאים אנו תעודת־נשואין של החתן הרש ויסבורד והכלה רחל רויזנבלאט, בציון תאריך ה־31 באוגוסט 1826, בחתימת הרב חיים לעבענדיגער רב מקומי. (rabin tutejszy) ואילו בעברית הוא חותם: „נאום חיים לעבענדיגער משידלובצה, המתגורר ברדום". אין הוא נוקב בתואר הרב, אלא מציין, כי הוא משידלובצה ומתגורר בראדום. יש, איפוא להסיק מכאן, כי הרב הראשון בראדום, או, האיש שמילא תפקידים כאלה היה הרב ר׳ חיים לעבענדיגער. הוא לא כיהן זמן ממושך בתפקידו. כבר בשנת 1831 ובשנת 1832 נרשם בפרטיכלים משותפים לבאי כוח היהודים ונשיא העיר, כי בשנים אלו לא נרשמו חתונות יהודיות מחמת המגפה. על החתום: אהרן הימעלבלוי „א גייסטליכער" (duchowny) חתימותיו של הימעלבלוי מופיעות עד שנת 1835.

משנת 1835 עד שנת 1845 חותם שלמה ליכטנשטיין „במקום הרב" והדבר מוכיח, כי בכל השנים ההן לא היה רב רשמי בראדום.

הרב הרשמי הראשון בראדום, היה — בלי כל ספק — הרב יהושע לאנדוי, שחתימתו מתנוססת על תעודה מיום 2 בדצמבר 1845 בתואר „הרב יהושע לאַנדוי", (החתימה וציון התואר בפולנית). ובטכסט של התעודה (תעודת נשואין): רשום: „רב הסינגוגה דפה" (rabin tutejszej synagogi) לאחרונה חותם הרב יהושע לנדוי על תעודה מיום 27 בדצמבר 1855. מכאן, שישב על כס הרבנות בראדום במשך עשר שנים.

מאז ועד להופעת הרב שמואל מוהליבר בשנת 1868, לא היה רב רשמי בעל סמכויות מלאות, אף־על־פי שהישוב היהודי גדל במספ־רים ניכרים. הסיבות לכך אינן ידועות לנו, ברם, יש לשער, כי הגורם לכך היה — אי־האפשרות להגיע לידי הסכם בין חברי הקהי־לה על מועמד רצוי לכולם.

בתקופת 31 בינואר 1856 — 15 במאי 1857 חותם „במקום הרב" ר׳ מרדכי צעדערבוים ז"ל בתואר „בא־כוח הרוחני" של הסינגוגה בראדום".

מ־22 בפברואר 1857 עד 25 במארס 1868 חותם על התעודות ר׳ גבריאל דנציגר ז"ל, בתואר „ממלא מקום של רב".

כל החתימות וציון התוארים של הרבנים וממלאי־מקומם (מלבד החתימותשל הרב יהושע לאנדוי), הן באותיות יהודיות. לראשונה חותם הרב דנציגר את שמו ותארו באותיות פולניות, אפילו כשמשרד הרישום כבר מתנהל בשפה הרוסית (19 בינואר 1868).

אחרי הרב דנציגר חותם ר׳ מנדל פרידמן ז"ל, החל מאפריל 1868 וגמר ב־28 ביולי 1868 לפי הלוח הביזנטי, בתואר, „ממלא מקום הרוחני של הרב".

תקופת הרב שמואל מוהילבר

תקופת כהונתו נמשכת מאוקטובר 1868 עד פברואר 1883. בפעם הראשונה הוא חתום על תעודת־נשואין בתאריך 27 באוקטובר 1868 (ברוסית), ולאחרונה ביום 1 לפברואר 1883.

בתקופה זו וגם לאחר מכן, אנו מוצאים מזמן לזמן את חתימתו של לייזר וויינזאפט על תעודות משרד הרישום, והוא חותם „ממלא מקום של הרב". סיבת הדבר — נסיעותיו התדירות של הרב מוהליבר

בשליחות תנועת „חובבי ציון". תקופת חתימתו של הרב ווינזאפט נמשכה מ־6 באפריל 1877 עד ליום 18 באוגוסט 1885.

ר' אהרן מילדמן, בתור „איש רוחני של עיר ראדום" חותם בפעם הראשונה ב־20 באוגוסט 1885. כן חותם הוא, לעתים מזומ־נות, בתקופות כהונתם של הרבנים פרלמוטר וטרייסטמן. בשנת 1913, עם עזיבת הרב טרייסטמן את העיר, מופיעה חתימתו על תעודות רבות.

הרב פרלמוטר חתום לראשונה, על תעודה מיום 12 באוגוסט 1886, ולאחרונה על תעודה מיום 9 באפריל 1902.

במשך זמן־מה, בשנת 1902, חותם על התעודות, מלבד ר' אהרן מילדמן גם ר' משה מיכאל כהן.

ב־10 באפריל 1904 חותם לראשונה ר' מנדל קסטנברג בתור מחליף של ר' אהרן מילדמן.

הרב אליעזר לייב טרייסטמן חותם לראשונה ב־15 באוגוסט 1904 ולאחרונה ב־15 באוקטובר 1913.

זמן קצר לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ביום 15 בדצמבר 1914, חותם הרב יחיאל קסטנברג ברוסית בתואר „ממלא תפקידי הרב".

יחיאל קסטנברג ואביו מנדל קסטנברג חותמים על תעודות עד שנת 1927.

שלטונות הממשלה הפולנית נענו לפניות המרובות של הקהילה היהודית, בדבר שלילת זכות־החתימה של הרב יחיאל קסטנברג על תעודות־הרישום של הקהילה היהודית, ומשנת 1927 אין לו הרשות לחתום על התעודות האלו. משנת 1927 ועד לפרוץ מלחמת העולם השניה, בספטמבר 1939 חתם על התעודות בתור „ממלא מקום של הרב" הרב שמואל טייטלבוים.

ברם, ב„בין השמשות", בימים האחרונים לקיום הישוב היהודי בראדום, ב־1940, אנו מוצאים את חתימתו של הרב יחיאל קסטנברג על תעודות של הקהילה.

*

מהאמור לעיל מתברר כי לעתים קרובות לפעמים במשך שנים לא מעטות, היתה קהילת ראדום שרויה בלי רב רשמי. הנה כי כן הופיע הרב חיים לעבענדיגער כרב מטעם השלטונות בשנים 1826 עד 1831. לעומת זאת, בשנים 1831—1845 לא היה רב רשמי בראדום אלא „ממלאי מקום" במשך 15 שנה. לאחר תקופת כהונתו של הרב הרשמי הראשון, ר' יהושע לנדוי (1845—1855) שוב שרויה ראדום בלי רב רשמי עד לתקופת הרב שמואל מוהליבר, בשנת 1868, היינו בערך 13 שנה. לאחר שיצא הרב מוהליבר לביא־ליסטוק, בשנת 1883, נשארה ראדום שוב בלי רב במשך שנתיים, עד להיבחרו של הרב פרלמוטר ב־1886, ועם צאתו של הרב פרלמוטר לוארשה, ב־1902, עברו שנתיים עד שנבחר הרב טרייסטמן ב־1904.

כאשר עבר הרב טרייסמן בשנת 1913 ללודז, לא זכתה קהילת ראדום לרב נבחר על־ידי הקהילה כדת וכדין עד לחורבן הקהילה.

*

קשה להתחקות על הסיבות והגורמים להפסקות הארוכות בין רב למשנהו, וביחוד בין הרב לאנדוי להרב מוהליבר. אין זאת אלא שחילוקי־הדעות על המועמדים לכס הרבנות בין בעלי הבתים היו גדולים ורבים. הישוב היה צעיר מדי, ולא היו בו אישים ברי־סמכא מקובלים על הציבור שדבריהם נשמעים ודעותיהם מקובלות על הבריות.

מהתקופה המאוחרת יותר — משנת 1885 ידוע לנו על מועמד לכס הרבנות, בוגר בית המדרש לרבנים בז'יטומיר ושמו יוסף דרייזין.

היו אלה ימים קשים ליהודי העיר, כי הלחץ מטעם השלטונות הרוסיים היה חזק למדי. הם היו מעונינים בבחירת רב שלהם (בוגר בית המדרש לרבנים מטעם השלטונות) — ודבר זה החיש את חי־סול חלוקי־הדעות והרב פרלמוטר נבחר לתפקיד זה. יצויין שדרייזין עבר לדת הפרבוסלבית עם עזיבתו את ראדום, לאחר שהספיק להציק ליהודיה.

התקופה שבין הרב פרלמוטר להרב טרייסטמן היתה שקטה באופן יחסי, אם כי בחיים ציבוריים נתבלטו שתי מגמות: החרדית והמתקדמת.

ראדום כבר היתה עיר ואם בישראל, ומספר יהודיה עלה ל־10 אלפים נפשות. אולם, זכות הבחירה הישירה היתה רק למשלמי האטאט, היינו מס הקהילה. ולכן מספר בעלי זכות־הבחירה היה קטן באופן יחסי.

עם הבחרו של הרב טרייסטמן לרב בראדום (1904) התחילה תקופת הייצוב של הקהילה בהתאם לרוח הזמן. הנהלת הקהילה היתה מורכבת מ"דוזורים". (מונח פולני ופירושו — מפקחים על בתי־הכנסת). בראש הקהילה עמדו שלושה חברים. תפקידם היה לד־אוג לגביות מס הקהילה, „באָזניצנע" ולצרכי בית־החולים (בית החולים היהודי לא נהנה אז מהתקציב הכללי של העיריה). כן היתה דאגת הקהילה נתונה לכלכלת „כלי הקודש" — רבנים, דיינים, שמ־שים, לפקוח על בתי הכנסת ובית־המדרש הגדול, לבית־המרחץ — מקוה — טהרה, לבית־הקברות וליתר הענינים הקשורים בדת.

עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה שימש חדר אחד ברחוב וורשווסקיגו מס' 2, בבית פול, משרד הקהילה. ה„פקידות" היתה מורכבת מפקיד אחד וסופר הקהילה (קהילה־שרייבער), איש בעל זקן־שיבה ושמו היה ר' בן־ציון פלאמענבוים. כינויו: „בן ציון קהי־לה־שרייבער".

מראשית המאה ה־20 ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914 כיהנו בתפקיד של דיינים (מורה־הוראה) 3 תלמידי חכמים, בעת ובעונה אחת עם הרב הראשי. לפי חוקת הבחירות הנהוגה אז, נבחרו הדיינים במישרין על־ידי הפרנסים („דאזארי בוז'ניטשנע"). ואכן, משום כך לא עוררה בחירתם חילוקי־דעות כבחירת הרב הרא־שי. על הרוב היו אלה בעלי זכויות שעברו אליהם בירושה. הם פעלו אך ורק בשדה הדת, כגון, בעניני כשרות ובוררויות בעניני כספים (בסכומים לא גדולים), „דיני תורה" בהסכמת שני הצדדים וכיוצא בזה.

לא היה לדיינים שום מגע לעניני ייצוג כלפי חוץ. הם היו יהודים למדנים, יראים ושלמים, אבל רחוקים מהוויות העולם, אפילו לא שמעו את שפת הארץ (פולנית).

בתקופת כהונתו של הרב טרייסמן היו בראדום 3 דיינים, הזקן שבהם ר' אהרן מילדמאן, חתנו של ר' גבריאל דנציגר, שימש בתפ־קיד זה עוד בשנות ה־80 במאה הי"ט. נפטר בשנת 1916 בזקנה מופלגת. בעל מידות תרומיות ומכובד בציבור.

מורה הוראה בשם משה מיכאל כהן שימש בתפקידו בשנת 1902 זמן קצר.

באותו הזמן, בערך, נתקבל כדיין ר' מנדל קסטנברג (קראוהו: „מענדל סקארישעווער"), שהתייחס על משפחת מרגלית הפופולארית בראדום. תלמיד חכם, ואיש תם וישר. נספה בשואה.

הדיין השלישי היה ר' מנדל ווינגארטן (בארזינער).

בא להוראה מעולם המסחר, לאחר שירד מנכסיו. בתקופת כהונתו פירסם כמה ספרים בנושאים תורניים. נפטר בגיל 66 ב־1926.

בחדשים הראשונים של מלחמת העולם הראשונה גירשו השל־טונות הרוסיים את היהודים מכמה וכמה עיירות מהסביבה לראדום. ביניהם היו כמה רבנים שנשארו בעיר, והם הרב מקוויוו, מחשובי החסידים של הרבי מאלכסנדר, הרב מקזנובה, הרב מדרילץ, ר' נחמן פערקאל, חתנו של הרבי מדרילץ'. אף־על־פי שלא היה לרבנים האלה מעמד רשמי, הם מילאו תפקידים רבניים באופן בלתי־רשמי והיו מכובדים בציבור.

שני הרבנים הראשונים נפטרו בראדום כעבור זמן קצר לבואם לשם. השלישי נספה בשואה.

לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה נתקבל כדיין הרב שמואל טייטלבוים מסקארישעוו. תחילה שימש דיין ומורה־הוראה באיזור גליניצה, פרבר שגדל ונתרחב עם הקמת בתי־חרושת במקום.

במשך הזמן עבר למרכז העיר. כאשר שללו השלטונות הפולניים (ב־1927) את זכויות הייצוג של הרב קסטנברג כיהן הוא כממלא מקום הרב. במקומו נכנס לתפקיד דיין בפרבר גליניצה ר׳ ישראל־קע לינדנבוים, יליד ראדום, שהצטיין עוד בנעוריו כלמדן ובעל־הוראה. היה מקובל על החוגים הלמדניים והחסידיים. נספה בשואה.

*

תקופה סוערת בחיי הקהילה בראדום התחילה עם התפנות כסא־הרבנות אחרי הרב טרייסטמן.

המועמדים שהופיעו היו רבנים נכבדים וחשובים מפולין וגם מחוץ לארץ.

כדאי לעמוד על אחד ומצויין שביניהם והוא הרב צירלסון מקישינוב. אישיות רבנית מעולה שכל קהילה בישראל היתה מת־ברכת בו. אמנם, הוא נבחר פה אחד ואף כתב המינוי לכס הרבנות בראדום הוכן בשבילו, כשהוא חתום בידי כל בעלי זכות הבחירה. אבל ברגע האחרון הודיע הרב צירלסון שלא יבוא לראדום.

הסיבות — הלשנות עליו לשלטונות הרוסיים, מכתבי־איומים שנשלחו לו מראדום, בהם איימו עליו, שאם יקבל את המשרה יתנקמו בו כו׳ וכו׳. לאחר המקרה המביש הזה, שוב קויימו בחירות, לרב, וכמעט פה אחד נבחר הרב לנדא מזאוויארצ׳ה, רב ידוע בפולין — ושוב חזרו ונשנו המזימות והחתירות. וגם הרב לנדא לא מיהר לקבל על עצמו את תפקיד רב העיר בתנאים כאלה.

החשד ברקימת המזימות נגד בחירות כשרות של רבנים מפור־סמים נפל על יחיאל קסטנברג, בנו הצעיר של ר׳ מנדל קסטנברג, שכבר אז היה חדור אמביציות לקבל את התפקיד של הרב הרשמי בראדום. התמרמרות הציבור היהודי נגדו גדלה והלכה עם קבלת הידיעות, שהגוברנטור (המושל) הרוסי בראדום בימים ההם, ה׳ זאסיאדקה מגלה אליו יחס חיובי.

ואכן, הוא השתמש בשעת־החירום של פרוץ המלחמה וקיבל מינוי מהגוברנטור לכהן בתפקיד הרב של ראדום.

בשנות המלחמה וכל התלאות הכרוכות בהן, לא נתפנה הציבור היהודי להביע את התנגדותו לרבנותו.

הקהילה שמנתה בימים ההם כ־20 אלף נפשות ועלתה לדרך־המלך של יצירת חיים יהודיים מסודרים ותקינים, נאלצה לנהל מלחמה קשה על זכותה לבחור לעצמה רב כרצונה. המלחמה התלק־חה בעוז וחרגה מגבולות העיר.

הבעיה לא מצאה את פתרונה במשך מחצית יובל עד לחורבן בו נתנו נפשם רוב יהודי ראדום, ובכללם המיעוט שעמד לימינו של הרב קסטנברג.

ישראל גרינץ

הרב יהושע לנדא

עם גידולו של הציבור היהודי בעיר ועליית חשיבותו ומשקלו, ניתנה הדעת על בחירת רב שלא להסתפק במשרת דיין בלבד.

בשנת 1845 נתמנה לרב העיר, ר׳ יהושע לנדא, המכונה בתעודות הפולניות של אותו הזמן כ„רב דבית הכנסת המקומי". היה נכדו של הגאון, הנשר הגדול מפראג ר׳ יחזקאל לנדא בעל ה„נודע ביהודה". משפחת לנדא היתה מהמיוחסות והנכבדות בישראל, ובמשך מאות בשנים הוציאה מקרבה אנשי־שם, פרנסים בוועד ארבע־ארצות, ורבנים נודעים, שהעשירו את הספרות הרבנית בחיבוריהם. מוצאה של המשפחה הוא מהעיר לנדא, בפפאלץ שבארץ אשכנז. במאה הט"ז עברו לפולין ונתיישבו בקראקא ובאפט. הפרוכת המפור־סמת של גב׳ ויטיש לבית לנדא (נפטרה תנ"ב), בבית הכנסת באפט, היתה אחת משכיות החמדה של האמנות היהודית העממית מן המאה ה־17. אביה ר׳ יצחק שפיצקאָפּ היה אב"ד ור"מ בחננצ׳ין ואפט ומן תל"א—תמ"ב ראב"ד ור"מ בקראקא (עי׳ אזולאי, שם הגדולים, עמ׳ 309). זכרה של המשפחה מגיע עד לחצי המאה השניה לאלף הנוכחי, שבה חי „מורנו הרב יהודה לנדא אשכנזי", שלפי עדות בנו בהקדמתו לספר אגור היה זה האיש „שאסף התורה והקיאה והשפיע שפע לרוב לתלמידים לאלפים, כאשר נודע ומפורסם לכל בני אשכנז וצרפת". ורבנים פנו אליו בשאלותיהם בעניני דת ודין, ואף הוא השיב להם בתשובות שהניח אחריו.

הרב ר׳ יהושע לנדא היה אחד משלושת הבנים ששימשו ברבנות של הרב ישראל לנדא, בנו שלא ה„נודע ביהודה" ובעל הספר „חק לישראל" (פראג, תקנ"ח). אביו של רבנו הוציא ספרים רבים מלוות הערותיו הרבות, ואף בכתובים נשארו ממנו ספרים אחדים. הוא נפטר בפראג בשנת תק"ץ.

רבנו ר׳ יהושע לנדא היה גם הוא תלמיד חכם גדול ויד לו גם בעבודה ציבורית. שימש ברבנות ראדום במשך 12 שנה ויותר, וחתימתו במיסמכים הרשמיים, כגון תעודות נשואין, מופיעה עד סופה של שנת 1855 ובתעודות אחרות עד 1857 ועד בכלל.

היה, כנראה, אישיות דינאמית, וחלקו היה רב בכל עניני הקהילה. מקומו של הרב לא נעדר משום פעולה ציבורית, שנעשתה ביזמת העסקנים בני זמנו. היה מהיוזמים להקמתם של המוסדות החשובים, כגון בית־החולים היהודי ובית־המשכונות, שנוסדו בימי כהונתו כרב העיר, והוא שהניע את נכבדי העדה ועשיריה לתת ידם למפעלים אלו, שנוסדו בזמנו והוא ישב בהנהלתם.

וכך אנו מוצאים את הרב לנדא (יחד עם ר׳ נתנאל בקרמן, יוסף בקרמן, ראובן בקרמן, הירש רוזנבלט, דוד רוזנבלט ואליהו רוטמן) בין מייסדי וחברי הנהלת בית המשכון הראשון, שהוקם בשנת 1857 למטרת מתן הלוואות קונסטרוקטיביות בריבית נמוכה של 4% לשנה ,כדי לחלץ בני העניים מהמלווים בריבית קצוצה.

עניני הציבור הרבים, שלהם הקדיש הרב הרבה מזמנו, מנעו ממנו לטפל בתפקידיו הפורמאליים כחתימת תעודות־הנישואין שבספ־רי העיריה, והוא מסר את תפקידו זה לדיין ששימש בשנים האחרו־נות כחבר בית הדין והוא ר׳ מרדכי צדרבוים, שחתימותיו מופיעות בתעודות הרשמיות בתקופה שבין 15.5.1857 — 3.1.1856.

על גדלותו של הרב לנדא בעולם הרבנות יעיד הסיפור הבא, שהובא בעתון „ראדאמער־קעלצער לעבען" (מס. 595), שנכתב בידי עורכו.

הרבי ר׳ בינם מפשיסחא — המפורסם בעולם החסידות בלמדנותו ופקחותו, שהעמיד תלמידים הרבה שעמדו במשך הימים בראש השושלות הצדיקים המפורסמים בפולין (כר׳ מנדלי מקוצק, הרבי מגור ר׳ יצחק מאיר בעל ה„חידושי הרי"ם", הרבי מאלכסנדר, הרבי ר׳ יצחק מוורקא ועוד), ושמכל קצוי פולין השכימו החסידים לפתחו. — שם עיניו בהרב מראדום. מספרים, שהרבי ר׳ בנים שלח שליח מיוחד, מיושבי שולחנו, ר׳ יעקב־לה אופוצ׳נר לראדום שיפעל להצטרפותו של הרב מראדום לחבר חסידיו. למלוי המטרה היה עליו להשפיע על הרב לבוא לחצרו של הרבי, בתקוה, שפגישתו של הרב עם גאון החסידות תביא להצטרפותו לפמליה שלו. חסידי פשיסחא ראו דבר זה לכבודם, אף־על־פי שעם גדולי חסידי פשיסחא כבר נמנו אז לומדים מופלגים וידועי־שם. החסידים ידעו היטב, כי

הצטרפותו של הרב עלולה להרים קרנם בין החצרות של יתר הצדיקים. אולם השליחות הזאת — מספר הכותב — העלתה חרס בידה. בהיוודע הכשלון בחצרו של הרבי, הוחלט על שיגורו של שליח מכובד מקודמו והוא הרב מאופוצ׳נו, ר׳ איצ׳לה חריף, הידוע בלמדנותו וגאוניותו. כשהיסס ר׳ איצ׳לה חריף למלא את השליחות, ניסו ללחוץ עליו והכניסוהו להרבי ר׳ בינם בעצמו, כדי להשפיע עליו. ואכן, הסביר לו הרבי את חשיבות הדבר. אולם, הרב מאופוצ׳נו עמד בסירובו, באמרו, שפחד נסתר טמון בלבו, והוא נרעש ונפחד מפני הביקור בראדום. הוא ניסה להציע במקומו את אחד שבחשובי החסידים, ר׳ מנדל טומשובר, אולם הרבי בשלו, בהסבירו שהאחרון הוא חם־מזג ועלול לגרום למחלוקת בעיר, ואילו הרב מאופוצ׳נו, שהוא נוח לבריות ורודף־שלום — שאני. כשנסתתמו כל טענותיו, לקח הרב מאופוצ׳נו את מקלו ועזב את בית רבו, כדי למלא את השליחות שהוטלה עליו.

אולם, כפי שממשיך המספר, עכבוהו מן השמים, והעגלה שבה נסע נשברה בדרך, במרחק שלושה ק״מ מראדום ו„הועף הגלגל מהעגלה שבה נסע ונתדרדר למטה, והרב קיבל מכה ברגלו והיה זקוק לרפוי. בינתים חזר מראדום ר׳ יעק׳לה מאופוצ׳נו, ולשם חיפוי על כשלונו הוציא דיבת הרב לנדוי שנתפס כביכול לאפיקורסות וקורא ספרי גויים. ובעקב שמועה זו פרצה מחלוקת בין החסידים והמתנגדים״.

מ. ש. גשורי

הרב גבריאל דנציגר

במלחמת ההשפעה בראדום בין החסידים והמתנגדים היתה לבסוף יד החסידים על העליונה, והם בחרו לרב אב״ד את רבי גבריאל דנציגר, ממשפחת דנציגר המהוללה, אב״ד פשיטיק וראדום.

משפחת דנציגר היתה מהוותיקות והנודעות בעיר; היא משפחת הרבנים והאדמו״רים דנציגר באלכסנדר שראשיתה ברבי שרגא־פייבל אב״ד בערים שעפס, גומבין, גריצה ומאקובה, שבסוף ימיו, אחרי פטירת רבי יצחק קליש, האדמו״ר הזקן מוורקה, נהרו אליו אלפים מישראל והיה לאדמו״ר ורבי במאקובה. והוא אביו של מייסד בית הצדיקים באלכסנדר, הרבי ר׳ יחיאל דנציגר.

את השם דנציגר סיגל לעצמו אבי המשפחה, רבי הירש דנציגר מוארשה, בתקופת שלטון ממשלת פרוסיה, שהוציאה בשנת 1797 פקודה, כי כל יהודי יבחר כינוי לשמו, או שם משפחה, שבו יקרא הוא ובניו ובני בניו. ואולם, אך גורשו הפרוסים מוארשה, שוב התחי־לו היהודים לבטל את הכינויים, ורבים מהם, כפי שנראה מהתעודות הרשמיות, נמנעו מלחתום בכינוייהם, גם על הבקשות שהגישו לממש־לה, וחתמו את שמותיהם ושמות אבותיהם בלבד.

אבי המשפחה היה רבי הירש דנציגר, שתפס מקום חשוב בין המשפחות המפוארות בוארשה. היה מפורסם כלמדן גדול, גביר נכבד וצדיק בכל דרכיו, עוסק במצוות, פודה שבויים ומשיא יתומים. לא היה חסיד אך לקח לבתו חתן מן החסידים. חתנו זה, הרב מאיר חיים, היה בן אחותו של ה„קדושת לוי״. וכך היה רבי הירש למחותנו של הרב הקדוש מברדיצ׳וב שהעריצו, וכל פעם שהיה מבקר בוארשה היה מתאכסן בביתו.

בבית־הכנסת אשר ב„בית הברזל״, שנקרא גם בשם „פוצ׳איוב״ שברחוב באגנו בוארשה, נשמר, עד לחורבנו בידי הנאצים, העמוד שלידו התפלל רבי לוי־יצחק, כשנזדמן לוארשה בימים ההם. העמוד היה קדוש בעיני המתפללים בבית־הכנסת הזה. בביקוריו בפוזנא לרגל מסחרו, היה מפסיק עסקיו באמצע היום והולך לשמוע את שעוריו בתורה של הגאון רבי עקיבא אייגר.

מספרים בשמו של ר׳ עזריאל בן ר׳ מנדיל בן הגאון רבי גבריאל אב״ד ראדום, שבביקורו של רבי בינם בוארשה ראה את ר׳ הירש דנציגר הולך לתפילת מנחה וסדורו תחת בית שחיו. אמר רבי בינם: ביהודי זה רואים את זרע אברהם אבינו בר־ציפות הדורות.

רבי הירש כתב בצוואתו לבניו, שאם יהיו פעם בצרה ישתטחו על קברו והוא יתפלל בעדם. ובצוואה זו התחשב הרב יחיאל, הרבי הקדוש מאלכסנדר, בן בנו של רבי הירש. ופעם כשחלה שלח שליחים לחסידי וארשה שילכו לעורר רחמים על קבר סבו.

על מצבתו בבית־העלמין בוארשה כתוב, בין השאר, שכל ימיו עסק בתורה, פדה שבויים והשיא יתומים וביתו פתוח לאביונים. נפטר בשם־טוב בכ״ז ניסן תקפ״ג.

בי גבריאל, יליד וארשה, היה השלישי בבני רבי הירש דנציגר, בן אחיו רבי יחיאל האדמו״ר מאלכסנדר, עמד אתו בשנות נעוריו בשנת תרט״ו בחילופי מכתבים בשו״ת בעניני גטין וקדושין וחליצה וה׳ בכורות, שנשארו בכתובים. באחת מהשו״ת כותב הרבי הזקן מאלכסנדר לדודו הגאון רבי גבריאל בזה הלשון: „כל דברי דודי מעכ״ת שיחי׳ הנאמרים בקיצור נמרץ הם מעט הכמות ורב האיכות, ואני מעיין בהם מאוד כמו בספרן של גדולי קדמאי, וכבר ידוע לי שכל רז לא אניס לי׳ וכו׳. והנה ידעתי גם ידעתי, כי אתו דעת ומזימה בתורת ה׳ תמימה, מנגח ימה וקדמה, ובעמקי ים התלמוד יורד תהומה, ומה גם בדיני הוראה עכ״ז התורה היא כמדבר והיא מסורה לכל וכו׳.״

על גודל האהבה בין הגאון רבי גבריאל לבין בן־אחיו הרבי הזקן מאלכסנדר, אפשר לעמוד מתוך אחד המכתבים שכותב הרבי הזקן לרבי גבריאל, דדלהלן:

„ת״ל אתנו החו״ש יוסף ה׳ כרוב טוב לחיים. אהובי דודי החקוק במורשי לבבי השוכן בחדרי חדרים ובמחשבותי, על טובתו כל מזימות לבי, יהמו מעי ונקרות לבי תמו המו לראות הצלחתו וברום קרנו למעלה כל הימים. מי יודע אם גודל געגועו אלי בגדר ההוא, להיות כי מאד נפלאתי על מר דודי שיחי׳ כי הבטיח לי שיהיה פה בחזירתו מוארשה. והנה אני הכנתי את עצמי לכבודו כראוי, והכי־נותי כבר את המכתב הלוטה בענין השאלה ששאלתי בענין חליצה שיש לי עג״נ גדול מזה, ואמרתי לברר כפי כוחי ולהראות לכב׳ גאונו אם יסכים לדברי, ובזה תהא נחה דעתי כו׳ גא בזה מאד.

מאת בן אחיו הדו״ש באהבה עזה ונאמנת ויקבל החג הק׳ הבעל״ט בדיצה ובבריאות.

הק׳ יחיאל בהרב מוהרש״פ זצלה״ה זי״ע״.

בנו של רבי גבריאל, רבי מנדלי דנציגר, סיפר, שראה פעם את אביו הולך אנה ואנה בביתו, ובידו מכתב עם חידושי תורה מבן אחיו הגאון הרבי ר׳ יחיאל, הרבי מאלכסנדר, ואומר בשמחה: „ברוך ה׳ אשר לא עזב חסדו ואמתו מעם בית אבי״.

רבי גבריאל נמנה עם מאות תלמידיו של רבי יצחק הצדיק מוורקה, יחד עם אחיו ר׳ פייבל, רבי יעקב הצדיק מרדזימין, רבי בריש הצדיק מביאלה, רבי יחיאל הצדיק מאלכסנדר, רבי זושא אב״ד שדליץ ופלוצק, רבי שלמה כהן מזאלושין ורבנים מפורסמים אחרים.

כיהן ברבנות בראדום בשנים 1857—1868. ר׳ מנדל בנו, בעל־בית, היה מחסידי גור החשובים, למדן וחריף. בתו של הרב גבריאל דנציגר נישאה למו״צ ר׳ אהרן מילדמן.

ביבליוגרפיה:

ספר „קדושת יצחק״, חיי האדמו״רים מאלכסנדר. מאת הרב יהודה משה טהיברג, האדמו״ר מאלכסנדר.

מ. ש. גשורי

הרב שמואל מוהילבר

בשנת תרכ"ח נתקבל הרב שמואל מוהילבר לראב"ד בעיר ראדום, וישב בה על כסא הרבנות ט"ו שנה.

נולד בכ"ז ניסן תקפ"ד בעיירה הלובוקה, פלך וילנה, לאחת המשפחות המיוחסות בישראל, ומסורה בפי אנשי משפחתו כי עש־רים ושנים דורות לפניו היו כולם גדולי תורה ששימשו בכתר הרבנות, או שהיו ראויים לאותה אצטלא. אביו של ר' שמואל היה גדול בתורה ושלם במדעים, אך לא חפץ ליהנות מכתרה של תורה ושלח במסחר ידו, ורק לעת זקנתו קיבל עליו את משרת הרבנות בעיר שאלאק.

אמו היתה בת הרב יהושע יפה, מגדולי החסידים, תלמידו של הצדיק הקדוש רבי שלמה מקרלין. ר' שמואל נחל, איפוא, ממשפחת אביו את החריפות והבקיאות, וממשפחת אמו, גאוני החסידות — את עדנת הרגש. במלאות לו ט"ו שנה השיאוהו אשה מבנות החסי־דים, ואכל על שולחן חותנו שלוש שנים. אך הוא עצמו לא היה חסיד.

אחרי סיום שלוש השנים בבית חותנו הלך לישיבה המפורסמת וולוז'ין ללמוד שם תורה, ונתקבל בכבוד ע"י ראשי הישיבה ר' יצחק מוולוזין וחתנו ר' אליעזר יצחק, כי שם ה"עילוי מהלובוקה" הלך לפניו. אחרי מחצית שנה סמכוהו ראשי המתיבתא להורות ולדון. אך הוא בחר במסחר וסחר בפשתן כחמש שנים, ואת השעות הפנויות הקדיש לתורה ובא בכתובים עם גאוני הדור בשאלות־ותשובות שונות בהלכה. בשנת תר"ח, והוא בן כ"ד, אחרי מות חותנו וחותנ־תו, כשמסחרו העיק עליו, הסכים לקבל עליו משרת הרבנות בעיר מולדתו הלובוקה, ובה כיהן שש שנים.

בשנת תרי"ד נקרא לעיר שאקו ונתמנה שם ראב"ד, ואחרי שישב שם כשש שנים הוזמן בשנת תר"ך לעיר הפלך סובאלק למלאות מקומו של הגאון ר' יחיאל הליר כרב העיר. בשמונת השנים שכיהן שם הצליח לעשות סדרים מועילים בעניני הקהילה, וביחוד בעניני ה„תלמוד תורה".

בשנת תרכ"ח נתקבל לרב בראדום וישב בה ט"ו שנה. כל אותן השנים היתה עינו פקוחה על כל עניני העדה, והיה גם מרביץ תורה בראדום. בעבודתו רחבת־האפקים ובתכונותיו התרומיות נתחבב על בני קהילתו מכל השכבות והמפלגות.

אך היו חסידים שראוהו כ„משכיל". ה„ראדומאי" היה שם־דבר אצל חסידי פולין ונחשב בעיניהם אפיקורס. פעם אחת נזרקה אבן לביתו בזמן שישב אחרי חצות ולמד. האבן לא פגעה בו[1]). למחרת נודע הדבר לשר העיר, שחקר בדבר ונודע לו, שבאותו זמן היה פתוח רק קלויז חסידי אחד. השר הפך את הקלויז לבית־דירה לשומר העיר, ואחדים מיוזמי הפעולה המבישה גירש מן העיר.

היה מפורסם בבקיאותו הנפלאה בתלמוד ופוסקים, ראשונים ואחרונים, חכם בחכמת החשבון והתכונה, וגם ידיעה רבה לו בדברי ימי ישראל. תלמודו מן הטיפוס של גדולי ישראל בדורות שלפניו.

בראדום התחילה עסקנותו הציבורית לקבל צורה רחבה וכללית יותר. הוא התחיל לפעול ולעשות לא רק לטובת עדתו אלא גם לטובת עמו בכלל, ומאז נתפרסם בעולם היהדות כאחד מיחידי־הסגולה ובני־העליה שאליהם נשואות עיני האומה. את השקפתו על החיים היהודיים בפולין, הביע במאמר בשם „משא פולין" שתורגם אחר־כך לגרמנית ונדפס בשנת תרל"ב באחד העתונים הגרמנים, ועל כמה יסודות מהשקפתו ביחוד בשדה החינוך חזר אחר־כך במאמרים שונים ב„הלבנון". על מאמריו אלה חתם „שמואל מוה־ליווער אבד"ק ראדום והגליל".

אולם גולת הכותרת של מעשיו היא פעולתו לטובת ישוב ארץ ישראל. כבר משנת תרל"ה, בהיותו רב בראדום. על פעולתו החלוצית וההירואית למען הציונות נכתב רבות.

בשנת תרל"ג, בהתאסף ראשי־עם לפטרבורג לטכס עצה בשאלות עמנו ברוסיה, נקרא גם רבי שמואל לחוות דעתו ועצתו והצעותיו, שעליהן עמד אחר־כך במאמר מיוחד ב„הלבנון" (תרל"ד, גליון כ"ט).

בשנת תרמ"א, ימי הפרעות ברוסיה, היגרו רבבות יהודים מחוץ לגבולות ארץ הדמים. בלבוב קוימה ועידה לשם החשת עזרה. לאספה זו בא גם רבי שמואל מראדום. שם התודע לברון שמואל מונטאגיו מלונדון וליתר גדולי עמנו, והשתדל להשפיע עליהם להושיב את הנמלטים בארץ־ישראל. הדברים שיצאו מלבו הטהור נכנסו ללבות מונטאגיו וחבריו, שהיו אחר־כך לידידיו ולחובבי ציון.

בימים ההם היה מספר חובבי־ציון מועט. המון העם החרדי עמד מרחוק להתעוררות הלאומית. בשובו לרוסיה עבר רבי שמואל דרך וארשה ועורר גם שם את טובי אחינו לייסד מושבות בא"י, ובשנת תרמ"ב ייסד את האגודה הראשונה של חובבי־ציון, והוא מחלוצי התנועה. כן ביקר במערב אירופה, כדי להשפיע על נדיבי העם לקחת חבל בעבודת הישוב, ובכלל זה בערים רבות בגרמניה — והכל על הוצאותיו.

עוד בישבו בראדום עשה הכרה עם האנגלי הנוצרי לורנס אוליפנט, שהיה מסור בכל לבו לרעיון ישוב א"י. דעתו של רש"מ על אוליפנט ניכרת ממכתבו לאחד מידידיו, הנושא את מקום הכתיבה „ראדום ג' בהר"ב לה' למב"י תרמ"ב".

מגרמניה המשיך דרכו לפאריס. שם ישב אז הברון הירץ גינז־בורג, וכפי השמועה קיבל על עצמו לייסד מושבה בא"י לחמשים משפחות מיהודי רוסיה. אבל בהגיעו לפריס ציפתה לו אכזבה. גם יהודי צרפת גילו אדישות לרעיון ישוב א"י. רש"מ לא אמר נואש וניסה להשפיע על הרב צדוק הכהן ראש הרבנים בפאריס, לתת ידו לענין ישוב א"י. הלה. אף שהתייחס בתשומת־לב לדברי רש"מ, העיר במנוד ראש, כי „היהודים ברוסיה אינם מוכשרים לעבודת האדמה". על כך שקל למטרפסיה מפי רש"מ, שהעיר בעצב: „גם קולו של הברזל נשמע יותר אם הוא מוכה על־ידי הברזל אחיו"... לבסוף הסכים רבי צדוק לקבוע פגישה בינו לבין ברון יהודי אלמוני צעיר, והפגישה נקבעה בראשון לחג הסוכות. היה זה הברון אדמונד רוטשילד, „הנדיב הידוע", והלה שוכנע להטות שכם. רישומי פגישה ראשונה זו עם הברון היו חרותים בזכרונו של רש"מ כתוצאה ממנה הסכים הברון לעשות נסיון בעבודת הישוב, ומילא את ידי הרב מוהליבר למצוא מספר משפחות המסוגלות לעבודת האדמה ולקנות בשבילן קרקעות בארץ־ישראל, לעבדן. אכן, הוא היה הראשון שהשפיע על הברון לתת ידו לעבודת הישוב. בלב מלא שמחה חזר לרוסיה, לחפש את האנשים הדרושים למטרתו, ובעזרת הרב מרדכי גימפל יפה ור' יחיאל בריל בעל „הלבנון", נבחרו י"א משפחות שעלו לארץ ובשבילן הוקמה המושבה הראשונה, עקרון, שנקראה גם בשם „מזכרת בתיה" על שם אם הנדיב.

במסעיו בערים שונות ברוסיה, כדי לעורר את העשירים לקנות קרקעות בא"י, סר בשנת תרמ"ג לביאליסטוק והצליח להשפיע על ראשי העיר ונכבדיה לקנות להם חלקות אדמה במושבה פתח־תקוה. ראשי העדה שמו בו עיניהם להושיבו על כסא הרבנות. ואמנם בתרמ"ד נתקבל שם לרב והמשיך בפעולתו הישובית למען א"י. ופעולתו בביאליסטוק אינה אלא המשך לפעולתו בראדום.

---

1) ד"ר יוסף מוהליבר, נכדו של רש"מ, יליד ראדום, היה מספר, שהוא זוכר, כי בהיותו בראדום זרקו אבנים לדירת סבו הרב, ואבן אחת שנפלה דרך החלון פגעה בו ופצעה אותו.

ישראל גרינץ

הרב אברהם צבי פרלמוטר

אחרי שיצא הרב ר' שמואל מוהליבר את העיר, בעברו לשמש ברבנות בביאליסטוק, קשה היה לקהילה להתאים לעצמה רב, שיהא בו מהמידות הטובות שמנו באישיותו הנעלה. שליחים יצאו לקהילות החשובות לתהות על קנקן היושבים מדין, על רצונם לשרת בקודש ולשבת על כסאו של הרב מוהליבר בראדום. מאידך, נתקבלו הצעות מרבנים אחרים, אולם ההחלטה היתה קשה, לאחר שהעיר נהנתה במשך שנים מזיוו ואורו של הגאון. הבחירה הושהתה שלוש שנים, עד שהתערבה הרשות ואיימה לבחור ברב מטעם, הוא יוסף דריזין שחשק בכסא הרבנות בראדום וראשי הקהל פסלוהו (עיין להלן, בתעודות ומקורות).

המאורע הזה, והלחץ של השלטונות השכיחו את כל חילוקי־הדעות שבין החסידים והמשכילים, קמה חזית מאוחדת של כל האוכלוסיה היהודית, והדבר איפשר בחירתו של רב חדש בהקדם. על הבוחרים היה גם לקחת בחשבון את הדרישה הנוספת שהוצגה לרב החדש, והיא — ידיעת השפה הרוסית, כפי שחייבה הממשלה. ואמנם נמצא מועמד שהצטיין כעלוי, ושלט בשפה הרשמית, הוא הרב מפביאניץ, ר' אברהם צבי פרלמוטר.

נצר מגזע הרב ר' לייבל'ה כצנלבוגן מבריסק ומוצאו ממשפחת „מתנגדים". זקנו היה ר"מ מפורסם ואביו, שהוסמך להוראה, שימש בחזנות במרכזים היהודיים הגדולים שבפולין כגון צאנז, לודז' ועוד. עוד בהיותו עול ימים הצטיין בכשרונותיו. בן 7 למד גפ"ת ובן י"ב נתקבל לישיבתו של הגאון ר' יהושע'לה קוטנר, ובגיל י"ד הוסמך להוראה על־ידו, והוא כתב בהורמנא: „כי ראוי הבחור לשמש בכתר התורה בעיר הגדולה ביותר". הצעיר המשיך לצקת מים על ידי גדולי הרבנים שבדור, כר' חיים מצאנז, ר' שמעון סופר, הרב מקראקא, ר' אברהמ'לי מטשכאנוב והרב מוארשה ר' דב בר מייזל. בן י"ז נשא לאשה את בתו של אחד מעשירי שיראַדז, ובגיל י"ח נתקבל כרב בעיירה בוז'נין, שמיד עם בואו אליה יסד בה ישיבה.

מבוז'נין עבר לשמש ברבנות לשנצין ומשם לראַצ'ונז. בשמשו ברבנות בעיר זו חל בחייו מפנה, שלעתיד אמנם סייע לו בפעולתו, אולם באותה שעה גרם לעזיבתו את העיר: מושל הפלך של פלוצק ביקר בעיירה ונתקבל על־ידי משלחת היהודים שבראשם עמד הרב. הואיל והרב לא שמע רוסית נאלץ היה להשתמש במתורגמן. המושל הביע צערו על כך, והציע לו ללמוד את השפה. באישורו של אביו, ובהתיעצות עם הרבי מגוסטינין, התחיל ללמוד את השפה הרוסית. הדבר העלה עליו את חמת חסידי זוולין שבעיירה, שדרשו ממנו לעזוב את העיר — ולא לשמש בכך דוגמה לצעירים. הזדמנות ליהנות מידיעותיו שרכש, ניתנה לו בעברו לשמש ברבנות בקלטשוב. סמוך לבואו, ביקר בה שר הפלך הנסיך שבלסקי. קיבלה את פניו משלחת יהודי המקום ובראשה הרב פרלמוטר, שקידמו בנאום נמלץ ברוסית. הדבר השפיע על הנסיך, שהבטיח בו במעמד לעמוד לימינו בשעת הצורך, ואמנם ניצל הרב את ההיכרות לטובת העדה.

מקלטשוב עבר הרב פרלמוטר לשמש ברבנות של פביאניץ, ומשם נקרא, כעבור תשעה חדשים, לראדום, שעל שמה נקרא כל הימים — „הרב מראדום", גם לאחר שעבר לשבת ברבנות שבוארשה.

הקהילה בראדום היתה אז אחת הקהילות הגדולות והחשובות ומנתה 15,000 נפש. מבחינת מעמדם בתעשיה ובמסחר תפסו מקום מכובד בציבור המקומי ובמוסדות העירוניים. חשוב היה, לכן, שבראש הקהילה יעמוד רב, שלא זו בלבד, שיצטיין בידיעותיו התורניות, אלא שיהא מוכשר לעסוק גם בצרכי ציבור ויהא מקובל גם על האוכלוסיה הלא־יהודית. ואמנם, הרב פרלמוטר לא הסתגר בד' אמות של הלכה, על אף זהירותו בקלה כבחמורה, אלא התמסר בכל נימי נפשו לצרכי הציבור, ובנוסף לכך היו לו קשרים מצויינים עם רבי המדינה, שהעריכו את פקחותו וידיעותיו.

הרב פרלמוטר נתקבל לרבה של ראדום בשנת 1886, אחרי שחלפו למעלה משלוש שנים אחרי יציאתו של הרב ר' שמואל מוהליבר מהעיר. עם בואו, הטיל עצמו לעבודה צבורית ענפה. אם במקומות הקטנים שבהם שימש ברבנות, היה בידו להתפנות להקמת ישיבות, הרי בראדום (ואחרי כן בוארשה), ראה תפקידו העיקרי בעסקנות הציבורית. באותו זמן היתה ראדום מקום ריכוז של הצבא ובו, כמובן, גם חיילים יהודיים. ראשית עבודתו היתה לכן, הדאגה להקמת מטבח כשר לחיילים יהודיים. כן השיג משלטונות הצבא רשות לשחרר לשבתות ומועדים את החיילים מהמחנה, שסעדו על שולחנות בעלי־הבתים שבעיר. כעבור מספר שנים התקין מטבח מיוחד, שבו סעדו החיילים במועדים, ולא נזקקו עוד לשולחנות של אחרים. ב„הצפירה" מה' סיון תרנ"ט, מעלה הכותב על נס את פעולתו זו של הרב, ואומר: „זו הפעם הראשונה התקינו בפסח, בשמונה ימי החג, שערכו שולחן לחיילים היהודיים המשרתים בעיר. עד עכשיו היו הבע"ב מזמינים חיילים לבתיהם ו„העזובה היתה רבה". המתחיל במצווה זו היה הרב פרלמוטר".

יחסיו הטובים עם השלטונות נתנו לו הזדמנויות להקל על גזירות שנגזרו על יהודים. סמוך לבואו, יצא הקצף של ממשלת הצאר על יהודים נתיני־חוץ. ניתנה הוראה, שעל כל נתין־חוץ לעזוב את תחומי הארץ תוך 24 שעות. עם אלה שעליהם חל הצו נמנו גם הרבנים מלוקוב, אפטה, פלוצק ואחרים. בראדום פגעה הגזירה בגדול עשירי העיר, הלמדן והחסיד ר' יואל (המכונה ר' יואל'ש) בוימינגר, חתנו של ר' מנדל מקוז'ניץ (בנו ר' יצחק שימש בשנים שלאחר כך סגן יו"ר קהילת קרקוב וחבר הסינט בפולין המשוחררת), בעל בית־חומה ברחוב לובלסקה (ז'רומסקגו) 23, שהיה נתין אוסטרי. ביחוד רצו השלטונות להחיש את יציאתו בגלל מלשינותם של ה„פריצים", שביניהם היה מחולק רוב כספו, על קבלתו ריבית. הם זממו להתנקם ביהודי ולא להחזיר לו את כספו.

הרב פרלמוטר יצא למטרה זו לוארשה ונתקבל על־ידי המושל, בכדי להשפיע עליו לדחות לזמן־מה את הגזירה. הנציב, על אף היותו שונא ישראל, נעתר לבקשת הרב ודחה את גירושם של הרבנים לשלושה חדשים ושל ר' יואל בוימינגר לששה שבועות.

הרב פרלמוטר לא הניח מוסד עירוני יהודי שלא נתן את ידו לו. הוא עזר לתלמוד־תורה שהיה נתון במצוקה, אחרי מות מייסדה ר' ישראל פרנקל. בכתבה מכ"ג סיון תר"ן מסופר ב„הצפירה" על אספת נדבנים שהתכנסה בביתו של הרב, במטרה להרמת קרנה של התלמוד־תורה. כל הנאספים „הרימו את תרומתם אשר ידבנו לבם, לבלתי תת למוט לבית־ספר זה, אשר ממנו תצא תורה ל־130 ילדים, שהשליש מהם המה מבני עניים, אשר גם תורתם וגם כסותם לא תגרענה". בו במעמד נבחר גם ועד קבוע מורכב מ־12 איש, והרב פרלמוטר בראשו, ועליו הוטל לדאוג למוסד ולהשגיח על רמת־הלימודים. כעבור שנים אחדות אנו מוצאים את הרב בטיפולו בעניני הת"ת, במגמה להרחבת מסגרתו. בישיבה שבה השתתפו הנדבנים ר' יצחק בקרמן, ר' ראובן בקרמן, ליאון ופטר בקרמן, וכן הרופא פומפר והעסקן אדולף צוקר, ועליהם הרב פרלמוטר, הועלתה הצעה להקמת מחלקה מיוחדת ליד ביה"ס ללימוד מלאכה.

בספטמבר 1901 (תרנ"א) נוסד מוסד עירוני כללי חדש בשם: קופה לחסכונות והלוואות", שבו השתתפו גם היהודים וגם הנוצרים שבעיר.

בין המאצילים ברכתם על המוסד, הכומר הראשי שבעיר, וכן הרב דמתא, ש„הרצה בשפת המדינה בפני קהל הנאספים, שביניהם נמצא ראש העיר וב"כ השלטון ונציגי העתונות. הרצאתו, שהתבססה על הפסוק „אוהב צדקה ימצא צדקה חיים ושלום", עשתה רושם רב על הקהל היהודי ולא־יהודי כאחת". הרב עמד על כך, שאין לחכות עד שיבוא העני, אלא יש להקדימו ולעשות למענו בטרם נזקק לתמיכה. אגב, במעמד זה נתקיימו הבחירות למנהלת המוסד, ומהיהודים נכנסו להנהלה שני נציגים ומועמד אחד, למועצה — שני חברים ולוועדת הביקורת — שלושה חברים.

לא היה מאורע חשוב הן של שמחה והן של אבל, בלי השתתפות הרב.

בפרוץ השריפה הגדולה בפשיטיק, בשנת 1895, מיהר לשם הרב, ובשובו כינס את נכבדי העיר והודיע להם על האסון, שבתוצאתו נשארו ללא קורת גג למעלה מ־500 יהודים וביקש את עזרתם המיידית. ואמנם, נענו יהודי ראדום לעזרת אחיהם הנזקקים. אך אסון רודף אסון, ושוב מגיעות ידיעות מערים אחרות על הצורך בעזרה דחופה. ושוב לא נח הרב ומאסף אספות ומעורר לרחמים את בני העיר הנתבעים ונותנים. ב„הצפירה" מח' אלול תרנ"ה פורסם מכתב, שעליו באו על החתום עסקני העדה: א. צוקר, אברהם יודל רוזנבלום, חיים צמברקוביץ, אליעזר פרנקל, ד"ר פומפר, ובו נאמר, כי דרשת הרב פרלמוטר בשבת בבית הכנסת הגדול ובבית המדרש הגדול השפיעה, והיהודים מיהרו להביא את נדבותיהם. בעתון מפורטת רשימת התורמים המלאה, וביניהם הרב בעצמו ואחריו הנדבנים יצחק בקרמן ב־50 ר"כ ואחיו ראובן בסך 25 ר"כ. בסך הכל אספו למטרה זו, (אף על פי שאותה שעה שהו עשירי העיר בקיטנות) 326.50 ר"כ, שהועברו לחלוקה למקומות הנגועים: אפטא — 135 ר"כ, קופשניצה — 75, בריסק — 50, קוברין — 20, אישישוק— 20 וזמברוב — 26.50 ר"כ. אך, כאמור, לא נעדר מקומו של הרב גם בשמחות בעלי אופי ציבורי. בשלהי שנת תרנ"ה נערכה בבית־הכנסת הגדול „יום חג ועצרת", מוקדשת ל־25 שנות פעולתו הציבורית של הנדבן ר' ראובן בקרמן, כמפקח נאמן על בית־החולים היהודי. בעצרת השתתפו כל חשובי העדה, ראשי השלטון ונכבדי העדה הנוצרית. אולם בית־הכנסת היה מלא על גדותיו. הנואם הראשי היה הרב, שהשמיע נאום נמלץ בשפת אשכנז, שבו העלה על נס את פעולת הנדבן ומפעלו הכביר המשרת את האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית. אחריו החזיקו ד"ר פידלר בנאום־ברכה ברוסית וא. צוקר פ. מושקטבליט הגיש לבעל היובל „אדריסה" בצורת שיר בשפת עבר, בשם תלמידי בית־הספר מיסודו של פרנקל. על חשבון הנדבן ניתנה באותו יום סעודה לכל חולי בית־החולים, למעלה מ־40 נפש.

אך כפי שהדגשנו, שמעו של הרב הלך לפניו לא רק בין אחיו, אלא גם בין השליטים הרחק ממקום מגורו. הגורם הראשון לכך היתה הופעתו ביום הכתרתו של ניקולאי השני לקיסר רוסיה. בו ביום הופיע הרב בעצרת מיוחדת בעיר לכבוד המאורע, בדרשה „נכבדה ביותר" (הדגשת העתון מ־14.12.1894), שעשתה רושם עז על הנאספים וביחוד על נציגי השלטון. לפי הוראותיו של שר הפלך, נדפסה הדרשה ככתבה וכלשונה ברוסית בכתב־העת של הפלך „גוברניסקיה־ויאֶדוֹמוֹסטי". כעבור זמן־מה קיבל הרב מעיר הבירה מדליה של כסף לאות הערכה. כפי שמוסר בנו בספרו על הרב, זכה הרב כמה שנים לפני כן למדליה של זהב מידו של הקיסר אלכסנדר השלישי, שעבר את ראדום במסעו בפולין; אולם, לא מצאנו סמוכין לכך ממקור אחר, ויתכן שכוונת בנו למדליה שקיבל בימי הכתרת ניקולאי.

גם בביקורם, במחצית הראשונה של שנת 1897, של הנציב הכללי בפולין, הנסיך אומרטינסקי והמפקח הכללי לענייני חינוך בפולין ליגין, היה הרב ראש המדברים והמברכים. סיורם הראשון היה בכנסיה הפרבוסלבית, והרב הוזמן על־ידי הכמורה והשלטונות להשתתף בקבלת־הפנים יחד עם הנדבן ר' ראובן בקרמן. מהכנסיה יצאו האורחים לבית־החולים היהודי מתוך הדגשה, שבגלל חשיבותו משמש המוסד מטרה ראשונה לביקורם. הם נהנו למראה עיניהם, והתעניינו במיוחד במחלקה הבקטריולוגית שהיתה מצוידת במיטב הציוד.

בשלהי שנת תרנ"ט, כששר הפלך פודגרודניקוב יצא את העיר, כדי לקבל משרתו החדשה כסגנו של נציב המדינה בוארשה, נפרד בצער מידידו היהודי — הרב. הרב בירכהו לעלייתו בדרגה, והשר הבטיח לו את עזרתו לעת־מצוא. ואמנם הביאה הידידות הזו לרב ולציבור היהודי תועלת גדולה.

עם כל טרדותיו הרבות בצרכי ציבור, לא „שכח" הרב חובת כל יהודי לעלות לארץ ישראל, לפחות כתייר, אם אין בידו להתיישב בה. הנסיעה באותם הימים היתה קשורה בהוצאות מרובות ובקשיי דרך. אולם תקיפותו שעמדה לו בכל דבר, עמדה לו גם בזה. הנדבן ר' נתנאל בקרמן נתן לו למטרה זו, כפי שמספר בנו של הרב, במתנה כמה מאות רובל. הרב יצא לדרכו, ואף־על־פי שחלה בדרך, לא נענה לעצת הרופאים לשוב, הגיע בשלום לארץ הקדושה, ונתקבל על־ידי ראשי רבני ירושלים, ר' שמואל סלאנט, יהושע לייב דיסקין ואחרים. לפי בקשתם השמיע הרב פרלמוטר דרשותיו בביהכ"נ שבעיר העתיקה, המכונה חורבת ר' יהודה החסיד, וכן במקומות אחרים.

בתחילת שנת 1902, עם פטירתו של ראש בית הדין בוארשה, ר' זיינוול קלאפפיש, הוזמן הרב פרלמוטר במקומו, ועזב את ראדום. בוארשה המשיך הרב ביתר שאת עבודתו הציבורית. סמוך לבואו יצא קצף השלטונות על היהודים הרוכלים בדוכנים הארעיים לפני החגים והחגאות, וזה מקור פרנסתם. השתדלותו של הרב עזרה לביטול האיסור. גם בראדום היה הוא פעיל בקשר לגזירה שיצאה משלטונות הצבא.

בגיוס המילואים היו, כמובן, גם חיילים יהודים. בין החיילים היהודים שמקום כינוסם היה בראדום, היו כ־600 איש בעלי זקן ופיאות. הממונה על המחנה, שונא ישראל, הוציא הוראה — מנוגדת להוראות המקובלות — שעל כל חייל לגזוז את זקנו ואת פיאותיו. הדבר הובא לידיעת הרב, שישב כבר בוארשה. הוא יצא מיד למקום, ובהשפעתו בוטל רוע הגזירה.

בימי כהונתו ברבנות וארשה השתתף הרב גם בועידת הרבנים בפטרבורג, וביחוד היו ידיו מלאות עבודה להצלת יחידים רבים מכלייה ומגירושים בימי מלחמת העולם הראשונה, תודות לקשריו הטובים עם ראשי השלטון ושמעו שהלך לפניו. בעבודתו הציבורית המשיך בימי פלישת הגרמנים, ואחר כך, במשנה מרץ, עם תקומתה של פולין. בבחירות לסיים הפולני נבחר כאחד משני נציגיה של אגודת ישראל, ובתור זקן הצירים פתח את הסיים הראשון בנאום בשפה הפולנית, שהקנה לו כבוד ויקר בין השלטונות, ומאז היה יוצא ונכנס בין ראשי השלטון וראשי הכמורה, ופעל לטובת הציבור היהודי. כעסקן ה„אגודה" עשה למען מוסדות החינוך שלה. עם תום מלחמת העולם הראשונה הקדיש הרבה מזמנו להתרת עגונות, והרבה בכתובים בענין זה עם גדולי הרבנים והקהילות היהודיות. חיבר כמה ספרים וביניהם: דמשק אליעזר, ארץ הצבי.

ביבליוגרפיה: מ. פרלמוטער „הרב ר' אברהם צבי פערעלמוטער, זיין לעבן און שאפן", אנטווערפן 1933.

הרב אליעזר טרייסטמן

נולד בשנת 1864 (תרכ״ד) בעיירה יאנובה, לאביו הרב ברוך מרדכי, מחבר הספר „ברכת מרדכי״, נכדו של בעל „פרי מגדים״.

עוד בימי חרפו נתפרסם כעלוי, והצטיין בזכרון יוצא מגדר הרגיל. בן 15 שנה היה כאשר נשא לאשה בת של סוחר עשיר באוסטרובה, וסעד על שולחן חותנו, כדרך הימים ההם. לשנים הציע לו חותנו להכנס לחיי המסחר, אך החתן הצעיר לא מצא ענין במסחר, עזב זמנית את ביתו והלך לישיבת וולוז׳ין להמשיך לימודו.

בישיבה הצטיין האברך בלימודיו ובהתנהגותו, נחשב כאחד המעולים והמובחרים שבבני הישיבה וכינוהו „אליעזר הגדול״.

לימים התחיל לדאוג ל„תכלית״, ולמד „הוראה״. גם בשטח זה הצטיין וקיבל סמיכות לרבנות מגדולי ראשי ישיבת וולוז׳ין.

כעבור זמן קצר נבחר לכהונת רב בז׳ליכוב, והוא בן עשרים וכמה. העיר ז׳ליכוב משכה אותו, אף על פי שהקהילה היהודית לא היתה גדולה, כי בה כיהן הרב ר׳ לוי יצחק מברדיצ׳וב.

הרב הצעיר הוכיח את כשרונותיו ויכלתו, ובשנת 1904 נתקבל כרב העיר. נערכה לו קבלת פנים מפוארת. הקהילה סידרה לו דירה מתאימה, הקציבה לו משכורת הגונה ונתנה לו אפשרות לפעול ולהקדיש את עצמו לעניני העדה.

מיד עם כניסתו לכהונתו רכש את חיבת האוכלוסיה היהודית. וכן של השלטון המוניציפאלי והאדמיניסטראטיבי של הפלך, וזאת תודות לעמידתו הגאה לפני השלטונות ושליטתו בשפה הרוסית. שלושת הדיינים שהיו אז בראדום, למדנים גדולים, עבדו אתו בהרמוניה ואחדות־דעות. לימים התפרסם הרב טרייסטמן כפוסק מעולה „בדיני תורה״, וכאיש היודע למצוא דרך של פשרה מתקבלת על דעת המעורבים בסכסוכים המסובכים ביותר. גם סוחרים מפורסמים מחוץ לראדום הביאו לפניו „דיני תורה״, ושמו הלך לפניו.

בזכות קרבתו לחוגי שלטון הפלך השיג השיגים ניכרים לטובת הכלל והפרט. בכלל זה ראוי לציין הצלחתו במקרים של האשמות פליליות נגד יהודים בראדום, וביחוד, בשנה הסוערת 1905.

בשנת 1907 אירגן הרב טרייסטמן ועידה מחוזית של רבנים ואדמו״רים של פלך ראדום. הועידה נערכה בכפר גרבאָטקה, ששימש מקום־קיט ליהודי ראדום והסביבה. בין המשתתפים בועידה היה גם העלוי מאוסטרובצה (לימים, הרבי המפורסם מאוסטרובצה), הרב מאיר יחיאל הלוי זצ״ל וכן רבנים מפורסמים אחרים.

בראדום כיהן הרב טרייסטמן תשע שנים (1904—1913), והצטיין בפעלתנותו ובמסירותו לטובת הכלל, ובעמידתו האמיצה נגד גזירות ופורענויות של שנות המלחמה. בשנת 1914 נבחר לרב בלודז, המשיך פעילותו הברוכה לטובת הקהילה היהודית ועשה רבות לביטול גזירות שונות בשנות חירום. לקה במחלת שחפת הריאות, והוציא נפשו בטהרה, לאחר שתי התקפות, והוא בן נ״ו. המוני יהודים ליווהו לבית עולמו.

הניח שני בנים. הבכור, הרב ד״ר שמחה, יו״ר אגודת הרבנים בלודז ומראשי „המזרחי״ בפולין. נפטר בשואה. הצעיר, הרב ד״ר שלום, לשעבר רב בוארשה ורב ראשי בפינלנד, מחבר, כיום בישראל.

ביבליוגרפיה: טננבוים — ארזי „לודז ויהודיה״ (יידיש, בואנוס איירס, 1956).

הרב יחיאל קסטנברג והטרגדיה האישית שלו

שעה שספר קהילת ראדום נועד להיות לא כרונולוגיה בעלמא, אין בה אסיפת עובדות מחיי ישראל שבה, אלא מצבת־זכרון לקהילה שלמה שעברה מן העולם ולבניה ההרוגים — קשה מאוד לכלול בספר־עדות כזה קטע מצער ומעציב מחיי הקהילה בענין זה של קסטנברג.

במשך 25 השנים האחרונות שמלפני חורבן־ראדום, הפך „ענין הרב קסטנברג״ להיות לא ענין מקומי בלבד אלא ענין צבורי הנוגע ליהדות פולין בכללה. דברים שנתרחשו בראדום — שיטות ודרכים שהשתמש בהן האיש כדי להגיע לדרגת מנהיג רוחני של העדה, היו בהן כדי לעורר את דעת־הקהל היהודית ברחבי המדינה למל־חמה על שמירת זכויותיו האבטונומית. היתה זו מלחמה קשה, ממושכת שבסופו של דבר לא היה בה כדי להוציא מוניטין טובים למקום. כיום, למראה החורבן האיום, שוב אין בלבנו שמץ של טינה לאלה שגרמו לחילול שמה של עירנו: נשמותיהם של אלו כבר צורפו מזמן בדרכם המאויימת אל תאי־הגאזים וקדושים גם אלה ואלה לנו, ואחת היא המצבה שאנו מציבים — לכל אחינו בא־שר הם.

אף־על פי־כן, כלום אפשר לנו שנעבור בשתיקה על פרשה זו בתולדותיה הסוערים של הקהילה? במשך 25 שנה, יום יום, היתה פרשה זו ענין רב לדון בה מעל דפי העתונות היהודית בפולין, ופעמים הרבה נשמעו דברי־מחאה בענין זה גם מפי נציגי היהודים־בסיים. ועוד היום ניתן למצוא בארכיוני משרדים פולניים שונים ומשונים — אחד בערכאות ובתי־דין אפילו במשרדי הטריבונל האדמיניסטרטיבי העליון, ואחד בפרוטוקולים של הסיים — תעודות ותזכירים למאות הקשורים בפרשת קסטנברג. כל כמה שהדבר מצער — הרי עובדה היא, ולעבור בשתיקה — פירוש הדבר לעורר תמיהה לדורות. על כן מוטב אולי שמרחק הזמן נבוא לספר על הענין, ללא רוגז אלא בעניניות, דברים לאמתם, בדרך סיפור הטרגדיה האישית של בן־עירנו הרב יחיאל קסטנברג. להתבונן בדרך המתעתעת שעלה עליה עוד בצעירותו, ואפשר שהיה חוזר בו במשך הזמן אלמלא נקמלו חייו באבם?

*

שנות בגרותו של ר׳ יחיאל קסטנברג חלו בתקופת התעוררות ליהודי פולין, בימי המהפכה (1905) שברוסיה ובפולין ובימי התחיה הלאומית — שנות הקונגרסים הציוניים. אותה שעה היה קסטנ־ברג עדיין אדם צעיר, בן 17, בנו של מורה־הוראה מקומי ר׳ מנדל, ונצר למשפחה הראדומאית המסועפת מרגלית. בימי בגרותו נסחף גם הוא במידת־מה עם זרם הזמן, ולא התחשב למדי במוצאו השמרני האדוק וסביבתו והתחיל סולל דרך לעצמו. מתלבש היה באורח מודרני, במקצת בהידור, מטפח זקנו הצומח וטורח לבוא בחוגים שנטשו את ספסלי בית־המדרש ועשו צעדים ראשונים בדרך לעולם החוץ. מתערב היה קסטנברג הצעיר בשיחותיהם ויש שקרא שיר משלו, לעתים היו רואים אותו מהלך וספר מודרני תחת בית שחיו — סימן ראשון לחילוניות. אבל גורלו היה כשל רבים אחרים בבני־דורו: אף הוא חסר לו אומץ להתייצב מנגד לרצון הוריו להשיאו צעיר. נושא לאשה בת בעל בית אמיד מזאמושץ׳, ועובר לסביבה חדשה, אך דומה שהשידוך העשיר לא צלח בידו לא עברו ימים מרובים וניטל עליו להתעסק במסחר שלא הלם את אפיו — והיה לסוחר זעיר. אבל גם בסחר זה לא האריך ימים ולאחר זמן

קצר עזב קסטנברג הצעיר בית חותנו וחזר לבית אביו וכבר ריחיים על צווארו והוא כבר אז בעל ואב.

ימים קשים החלו אז לקסטנברג. חוק לחיים — הדאגה לפרנסת ביתו. ואז נחרץ גורלו. הוא גמר בדעתו להמשיך מסורת אביו, ולדרוש משרת רב באחת העיירות הקטנות בסביבה. שעה זו נתפנה מקום הרבנות בווירז'בניק, עיירה קטנה בקו מסילת הברזל סקאר־ז'יסק—אוסטרובצה. לפי הנהוג אז, נכנסו קרוביו לעובי הקורה להשפיע על „פני" הקהל. קסטנברג התחיל משמש רב בווירז'בניק. אבל דומה, שהצעיר לא נראה משום־מה לבעלי הבתים שבעיירה, פרצה מחלוקת והוא נאלץ לעזוב את המקום ולחזור לעירו.

שעה שחזר נבחר רב העיר טרייסטמן לרב בלודז', ובני העיר התעתדו לבחור רב חדש. והנה נשמעה שמועה בעיר, שראש הקהל יצחק ביאלסקי, שהיה מצוי בביתו של הגוברנאטור (המושל), זאסי־אדקא, משתדל אצל שלטונות המחוז למינויו של קסטנברג הצעיר לממלא־מקום זמני, שיהא עושה בדברים של רב כלפי השלטונות — כזו היתה ראשית צעדו של קסטנברג בחיי הצבור של העיר, וכעבור זמן קצר גם הורגשו התוצאות. בני העיר כמעט שלא נתנו תחילה דעתם על פרט זה; מעייניהם היו נתונים לבחור ברב לעדה. תוך זמן קצר התחילו רבים נענים למכרז. רבנים מפורסמים מפולין ומחוצה נתאוו לשמש בכהונה ששימשו בה גדולי תורה כהרבנים לאנדוי, דנציגר, מוהילבר, פרלמוטר וטרייסטמן. מובן, שכל מועמד השתדל לרכוש לצדו תומכים מבעלי־הבתים החשובים שב־עיר. אלא שלפתע בא מפנה ששם לאל כל מחלוקת. עלתה על הפרק מועמדותו של הרב צירלסון מקישינוב, ומיד נתבטלו בפניו כל האחרים; חסידים ומתקדמים וכל בני־העיר באשר הם, כולם גמרו בדעתם לבחור בהרב צירלסון, שהיה מפורסם כאחד מגדולי חכמי ישראל, שידיעתו רבה גם בלימודי חול. לאחר שנים, כשבסרביה באה תחת שלטון רומניה, נבחר הרב צירלסון לסינאט הרומני והיה בין אישי־הפרלמנט המקובלים ביותר.

לפי משפט הקהילה היהודית בפולין שלפני מלחמת העולם הראשונה. לא היה הרב נבחר על־ידי הפרנסים שבעיר אלא במיש־רין על־ידי משלמי המסים. אותם ימים היו בראדום 654 משלמי מס כאלה. בבחירות לרב שנערכו ב־10 בפברואר 1914 בבית־העיריה בראדום הצביעו 599 משלמי־מס, מהם 596 בעד הרב צירלסון.

עדיין זכורה ליהודי ראדום השמחה שאחזה את בני העיר לרגל תוצאות הבחירות. היו מתברכים ב„מזל טוב" והכל התכוננו לקבל את פני הרב. לפי המקובל כתבו כתב־רבנות על קלף, וכל הבעלי־בתים שבעיר חתמו עליו (כתב הרבנות שמור ברשות ארגון יוצאי ראדום). משלחת „פני" העיר יצאו לקישינוב למסור רשמית את הכתב להרב צירלסון. בינתיים תיכנו את קבלת הפנים בצורה הנאותה, אך הנה באה לפתע השמועה, שהרב צירלסון מסתלק מכתר הרבנות. הדבר עשה רושם קשה על בני העיר, וביחוד כשנודע שדבר זה אינו אלא תוצאה של מרקמי תחבולות: נתברר, שלרב צירלסון היו מגיעים מכתבים אנונימיים, כתובים בכתב רשי"; וכן שנעשה חיפוש „בבית הרב צירלסון, כתוצאה מהלשנה, ונחשד בשיתוף־פעולה אנטי־רוסי. בעיר נתעורר חשד, שהמעורר לכל הפעולה הזאת נגד הרב צירלסון אינו אלא קסטנברג הצעיר.

יהודי העיר לא רצו לוותר על הרב צירלסון. ונציגיהם יצאו להשפיע עליו שיחזור בו מסירובו. והנה בא מפנה: יהודי קישינוב סירבו לוותר על רבם. הדברים הגיעו לדין־תורה בין קהילת ראדום לקהילת קישינוב בפני רבה של בוברויסק, שמערל נח שניאורסון. יהודי ראדום זכו בדין, אלא שנוכח התנגדותה התקיפה של קהילת קישינוב ולעומת חוסר־המעש של הרב צירלסון, מחמת האינטריגות הנ"ל, ויתרו בני ראדום בעל כרחם על הרב צירלסון.

היתה זו מהלומה קשה ליהודי העיר. אולם החשד שקסטנברג הצעיר מחבל תחבולות נוספות היה הגורם לדבר, שהוחשו הבחירות החדשות. הפעם לא היתה אותה אחדות דעות כמקודם. הרב לנדוי מזאַויארצ'ה, אף הוא אישיות מפורסמת ותלמיד חכם גדול ויהודי העיר קיבלו גם בחירה זו בשמחה רבה. ושוב חזרו הדברים כמו במקרה בחירת הרב צירלסון. מעבר מזה התכוננו בני העיר לקראת קבלת הרב לנדוי לכהונתו והגשת כתב הרבנות וכד', ומעבר מזה עשה קסטנברג כמעט בגלוי הכל להפריע בעד הרב לנדוי מלבוא לעיר, והרב לנדוי לא מצא עוז בנפשו להחליט אם לקבל את הכהונה המוצעת לו. וכך נמשך הדבר עד שפרצה מלחמת העולם.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה היו חיי ישראל כהפקר: שמועות רעות הגיעו על מעשי־אימים מידי מחנות הקוזקים בערים ובעיירות. רצח, שוד ואונס היו למעשי יום־יום. אלפי יהודים שפונו על־ידי שלטונות הצבא הרוסי ממקומותיהם, ביקשו מפלט בראדום. מאות מיהודי ראדום גויסו לצבא ושולחו לקרב. בראדום תלו הרוסים שלושה יהודים (י"ב אלול תרע"ד), וב„בין ערבים" זה הצליח קסטנברג הצעיר לקבל מינוי מידי השלטון הרוסי כ„מר־ציא לפועל של תפקידי הרב בראדום". ב־11 בדצמבר 1914 מוצאים אנו בפעם הראשונה בספרי האזרחות את חתימתו של קסטנברג עם הכינוי הזה. מובן, בעת ההיא עבר המנוי כמעט ללא תגובה מצד הקהל היהודי, וביחוד שהשלטון הרוסי התחיל אוסר ומשלח לפנימה של רוסיה כבני ערובה את פרנסי העדה ואנשים חשודים בעבר פוליטי או פלילי. בין הנאסרים על־מנת להשלח לרוסיה היו גם אחדים שלא היו בכלל מהסוגים הנ"ל, אבל נודעו כמתנגדים חריפים להרב קסטנברג כשלום דיאמנט, משכיל ידוע בעיר, תלמידו וממלא־מקומו של ר' ישראל פרנקל, או כנח רוזנברג, מחריפי החסידים של גור. במשפחות הנאסרים חשדו בהרב קסטנברג שזה מעשה נקם מידו. והשערה זו קיבלה יתר־תוקף, משמסרו משמו של ישראל דיאמנט (בנו של שלום דיאמנט), כי משהתערב אצל הגנרל של חיל־המצב פיאבצוב לשחרר את אביו, ענה לו הלה, שהדבר נעשה על פי הוראת קסטנברג. אגב, כעבור עשר שנים חזר אותו דיאמנט, בעדותו במשפט פוגלמן־קסטנברג, על טענה זו.

לא עברו ימים מרובים וראדום נכבשה על־ידי שלטון־הכיבוש האוסטרי והחיים חזרו לתקנם בתנאי־המלחמה. אותו זמן התחיל הרב קסטנברג מבצר את כהונתו רשמית: מידי שלטון הכיבוש האוסטרי בלובלין הוא מקבלי מינוי מפורש כרב העיר, ולא היה אז מי שיעמוד לו מנגד. יותר ויותר הרגיש את עצמו בנוח כרב העיר, והוא מתחיל לאסוף סביבו חוג־אוהדים, רובם אנשים בעלי־זרוע. ביחוד טורח הוא למשוך אליו מבין בעלי־מלאכה, וכן קושר ידידות עם חוגי המתבוללים ואף עם אנשים ספורים מבין המעמד הבינוני.

וכך עברו שנות השלטון הכיבוש האוסטרי והשנים הראשונות לתקומת פולין. מובן, במשך אותן 6—7 שנים היה בידו של קסטנברג, במעמדו כרב העיר, לקשור קשרים גם עם אישים רשמיים מקרב האוכלוסיה הנוצרית שבעיר ולהתחבב עליהם כידיד.

באותן השנים הראשונות של שנות ה־20, כשהוסדרו בפולין החדשה סדרי השלטון הכלליים במדינה, כגון הסיים, הסינאט, מועצת עירוניות, בא התור גם על השלטון האבטונומי היהודי — הקהילה. וגם בראדום, בדומה לשאר הערים הגדולות בפולין, נתכוננו המפל־גות השונות — מפלגה ומפלגה והאידיאולוגיה שלה — לכיבוש מקום ועמדה בשלטון הקהילה המקומית, וביותר שהתקנות הממשל־תיות החדשות הרחיבו בהרבה את תוקף פעולתן של הקהילות גם בתחום התפקידים וההרשאות, וההגבלות בזכות הבחירה לקהילה בוטלו; כעת היה כל תושב יהודי בעיר (פרט לנשים) רשאי לבחור. שוב לא היתה הקהילה זכותם המיוחדת של מספר משלמי מס.

היה רק הבדל אחד בין ראדום לשאר הערים בפולין, שמלבד למפלגות הרשמיות או הסיעות הכלכליות — כגון סיעת בעלי־המלאכה — צץ כאן גם גורם מקומי — „אנשי קסטנברג". כל שאר הסיעות האזרחיות בעיר — כציונים הכלליים, כמזרחי וכאגודת ישראל וכקבוצת בעלי־המלאכה הלאומית — יהיו הניגודים הפנימיים ביניהן בתחום הקהילה אשר יהיו, בדבר אחד היו תמימי־דעים — בשאיפה לפתור את שאלת הרבנות ולהסדיר את חיי הקהילה.

הבחירות לקהילה (ביום 14 בספטמבר 1924) עברו ללא תחבולות מיוחדות מצד „אנשי קסטנברג". מבין 25 הפרנסים („יועצים") קיבלה קבוצה זו רק שלושה. הסיעות האזרחיות ניגשו, איפוא, מיד בתוקף תפקידן לבחור ברב. הבחירות נועדו ל־1 בנובמבר 1924. ההכנות נעשו בזהירות רבה. התחילו מגיעות הודעות של מועמדים מרבנים חשובים בפולין. כל הסיכויים היו שהרב שטיינברג מיאַרוסלב ייבחר לרב העיר. לפי תקנות הקהילה החדשות היה הרב נבחר על־ידי הפרנסים, והללו היו מאוחדים בדבר זה.

החלטת מוסדות הקהילה לבחור ברב, וכן כל הדברים הפורמאליים וההכנות ואף זמן הבחירה, אושרו על־ידי כל רשויות הפיקוח של השלטונות. ועל כן מובן הרוגז שנתעורר בקהילה, ואף ביהדות פולין בכללה, משהגיעה הידיעה, שעל פי בקשת הרב קסטנברג הוחלט מטעם הטריבונל האדמיניסטרטיבי העליון, לעכב לפי שעה את הבחירות. משקבלו, איפוא, מוסדות הקהילה, המועצה והועד את החלטת הטריבונל האדמיניסטרטיבי, נאספו להתיעצות מיוחדת ב־9 בנובמבר 1924. בהצהרה שפורסמה על־ידי נבחרי המפלגות האזרחיות: הציונים, המזרחי ואגודת ישראל, שהוקראה על־ידי משה רוטנברג, הובע כל רוגז העדה. בין היתר נאמר בה:

„מוחים אנו על האמצעים המקולקלים שנתפס להם מר קסטנברג, שהעיז בקובלנותו לטריבונל העליון להטיל דופי באוכלוסיה היהודית ולהאשימה בחוסר־נאמנות, וכן שועד הקהילה ענין לו בבחירות חדשות של רב מפני שהוא עשוי ממפלגות פוליטיות ואילו הוא, הרב קסטנברג, מסרב להשתייך למפלגות פוליטיות. ביחוד מוחים אנו על הדבר, שתוצאותיהן של בחירות אלו סופן אנדרלמוסיה וקלקול המידות בחיי הקהילה של ראדום. אנו, הנציגים החוקיים, רואים בכך מעשה נפסד מצד קסטנברג המרשה לעצמו להשתמש בנימוקים מסוכנים ממין זה כלפי קהילה נבחרת כחוק".

באותה ישיבה נתקבלה גם ההחלטה — רק שנים הצביעו נגד לערער בטריבונל העליון על הקובלנה. בכך נסתיים הצד הפורמאלי שבדבר. אולם עדיין לא נפתר כלל עצם הענין, ושוב ושוב בוזבז מרץ חברתי ואמצעים כספיים וגברה שנאת־האחים: העיר ראדום היתה ליהדות פולין סמל המלחמה לשמירת הזכויות האבטונומיות.

שעה זו, כשהענין עבר לאינסטנציה העליונה, נתגלה קושי בפתרון הבעיה. גם הנציגות היהודית בסיים, שבכוח השפעתה ובתוקף התערבותה לעתים קרובות אצל השלטונות האדמיניסטרטיביים, הצליחה עד כה לחלץ את הקהילה מן המיצר פעמים רבות, אנוסה היתה הפעם להפסיק את השתדלויותיה, עד שהטריבונל יפסוק את פסקו. לעומת זה נתגברה תגובת אישים והעתונות. במאמרים שנתפרסמו בעתונות, הצביעו על כל התוצאות הרעות העלולות לצמוח משיטות ממין זה שנתפס להם הרב קסטנברג, לזכויותיהן האבטונומיות של הקהילות. עניינה של ראדום היה לבעיה כללית ועברה לרשות הרבים.

יצחק גרינבוים, שהיה אז ציר בסיים הפולני ומראשי התנועה הציונית במדינה, נגע בענין מכאיב זה. בין היתר הראה, על יסוד מאמר שנתפרסם בעתון „ראדאָמער צייטונג" שקסטנברג שיתף פעולה עם ה„אוכרנה" (המשטרה החשאית הרוסית), ולאחר מכן עם שלטונות הכיבוש האוסטריים. האשמה קשה זו ברבים גרמה לכך, שבאין־ברירה אנוס היה קסטנברג לתפוס בדרך היחידה שעשויה היתה לטהרו מן ההשמצה: הוא הביא למשפט בבית־הדין המחוזי את עורך העתון הנ"ל, מר פנחס פוגלמן. ההזדמנות הזאת לא היה בה כדי לגרום נחת רוח לקסטנברג, אם כי מבחינה פורמאלית זכה הוא בדין: העורך נדון ע"י בית־הדין המחוזי למאסר.

המשפט התנהל בפומבי. משני הצדדים הופיעו חמישה עורכי־דין ,עדים לעשרות ועסקנים יהודיים מראדום ומחוצה לה (בכללם פרופ' מאיר בלבן), שהוזמנו על־ידי הנאשם, וגם בני ברית ושאינם בני־ברית שהוזמנו על־ידי קסטנברג. למהלך המשפט היה הד רב בין יהודים ובין נכרים. אך נודה על האמת: גם אם לכל אדם הזכות להטהר מדופי שהוטל בו, הרי הרב קסטנברג נהג שלא במידה ושלא כהוגן בענין זה. ובכמה פנים: קודם כל בכך, שהצביע על נאמנותו לעם הפולני, שעליה הוא כאילו נרדף; וכן בכך, שבחר לעצמו כסניגורים עורכי דין מנהיגים ידועים של התנועה האנטישמית. די אם נזכיר שמו של העורך־דין כמורסקי, צורר יהודים מובהק, או שמו של נידז'וויצקי, מנהיגה של קבוצת „רוזבוי" (חלוצת האנטישמיים בפולין) הראדומית. אכן, אפשר ואפשר שאישים אלה ודרכיהם לא היו לרצון להרב קסטנברג ,ורק מחמת יאוש נתפס להם. אבל היה זה מעוות שלא ניתן לתקן. למשפט הראשון היה המשך באינסטנציה אחרת, והוא הפך משפט־ראווה כלל־יהודי. הופיעו בו איש־רוח נעלה כד"ר יהושע טהון, ציר לסיים, כד"ר רוטנשטרייך וגם עורך־הדין ברנזון. בפסקו הבא חרץ הטריבונל העליון את דינו, שבידי הקהילה הזכות להביע את רצונה בגלוי ולבחור רב כרצונה. ואמנם, כעבור זמן (בשנת 1926), נבחר הרב שטינברג כרב ואושר על־ידי כל האינסטנציות האדמיניסטרטיביות, ואף הוכן כתב־רבנות וקבלת פנים מפוארת, אלא שהוא נמנע מלקבל את הכהונה בגלל התככים מצד הרב קסטנברג. ואין חשיבות אם נבוא לספר על כל ההשתוללות מסביב לקהילה ומוסדותיה, אשר פוזרו לבסוף, ובמקומם נתמנו על־ידי השלטונות אנשים מסודו של קסטנברג. וכך חזר הדבר כמה פעמים. עד שחיי הקהילה בראדום נדמו לגמרי (בשנת 1939). במשך שנים דיכא הרב קסטנברג את רצונה החפשי של הקהילה רבתי, וצר — שלא מצא דרך חזרה.

ובכך יש לראות את הטרגדיה האישית של קסטנברג, איש מעצמנו ובשרנו, בן העיר. היו לו כל הסיכויים להכנס לחיים תקינים ואולי גם במשהו להתעלות בכוח אומץ רוחו, מרצו והשכלתו — ולהכשיר עצמו לעמדה בחיים. והנה, עלה האיש בזמן של בין־השמשות וערבוב התחומים על דרך תועה וסוררת. במשך 25 שנים משנות חייו דישדש בדרך־לא־דרך; דימה, כי ימצא את כתר הרבנות של ראדום, ואל הכתר לא בא...

והנה באה השעה הנוראה ליהדות פולין, ימי החורבן והאימים. ואז ישב הרב קסטנברג, חישב מחדש את דרכו בעבר ורבות למד.

בימי השואה לא נשתעבד לרצון השלטון הנאצי, ושמו לא חולל בימים הקודרים ההם. הוא הסתגר בעולמו, בד' אמותיו, שותק ומהרהר הרהוריו. אין יוצא ואין בא ואין רואה אותו לעין. הוא נראה בחוצות העיר רק ביום המר והנמהר של 16 באוגוסט 1942, בין שורות 18 אלף יהודי ראדום בדרכם האחרונה לתאי־הגאזים של טרבלינקה.

מקורות ותעודות

להלן צרור קטעים מתוך העתונות של הזמן, ובהם פרטים אפייניים להווי החיים של קהילת ראדום ורבניה.

לפרשת המשומד דרייזין

על ה„מועמד" לרבנות, דרייזין, שביקש להשתלט על הקהילה בכוח, מספר פרופ. מושקטבליט בזכרונותיו ב„ראדאָמער צייטונג":

„היה זה בערב שבת פרשת שלח תרמ"ו „כשאני, תלמיד צעיר בבית ספרו של דיקשטיין בוארשה, נתבקשתי ע"י ישראל פרנקל לקבל את פני נחום סוקולוב שעמד לבוא לראדום בקשר לסגירת „הצפירה". כבר הייתי נכנס ויוצא אצל סוקולוב, כמשתתף קבוע בה„הצפירה", יחד עם י. ח. זגורודיזקי. מטרת בואו של סוקולוב לראדום היתה, בין היתר, גם להשפיע על המלשין דרייזין שיפסיק מעשיו וחתירתו תחת קיומם של החדרים ובתי־הספר. סוקולוב ביקש להביאו למלון יהודי ועל אף הסברותי שאין בראדום מלון יהודי מתאים, עמד על דעתו. באין ברירה הבאתי את האורח למלון „קרקובסקי" שהיה אז ברחוב וולובה 7, בביתו של ר' נתנאל בקרמן. מיד הגיע לשם ישראל פרנקל, בעל „משא אסתר" ו„האסיף". אחרי השיחה המוקדמת הזאת, התחיל סוקולוב במו"מ עם דרייזין שנמשך כשני ימים. ליתר שכנוע הביא סוקולוב עמו מכתב מהמפקח לשעבר של סמינר הרבנים בז'יטומיר, ר' חיים זליג סלונימסקי. קודם כל הוא רצה לבלבל את השטן המקטרג, ואחר כך להשלים בין דרייזין לפרנקל. המטרה הראשונה הושגה במלואה. המלשין הכשיר מחדש את הספרים המוחרמים שהיה עליהם אישורו של הצנזור. אולם מטרתו השניה — השלום, נכשלה בגלל התנגדותו של פרנקל. סוקולוב נסע מראדום לפטרבורג, ושם השיג, הודות לעזרתו של הברון גינזבורג, היתר להופעת „הצפירה" מחדש. מיניסטר־הפנים ביטל גם את המשפט נגד העורכים, ואיפשר הופעת „הצפירה" אחרי 24 ימי שתיקה. סופו של המלשין היה סופו של המן. הוא התנהג כפקיד רוסי טיפוסי, שתה לשכרה, לקח שוחד, עד שהמורה מרדכי מרקוס גילה את פרצופו האמיתי ברבים. אמנם מרקוס פוטר מטעם זה ממשרתו, אולם כשעזב איש חסותו של דרייזין, דוברובולסקי, את משרתו בוארשה, נשלחה הוראה מהמפקח של גליל וארשה בזו הלשון: להדיח את יוסף דרייזין מן ההוראה בבתי הספר! וכך נסתיימה הקריירה של המלשין שהטיל טרור על האוכלוסיה היהודית במשך שלוש שנים רצופות — משנת תרמ"ה עד תרמ"ח. דרייזין התנצר אחר כך, וקיבל משרה של מנהל תחנת־הרכבת בקו טארספול. הוא שינה את שמו לפאוול וחיבר ספר בשם „המשיח כבר הופיע". מרוב שיכרות חלה בשחפת ומת בידד ועזוב".

ישראל פרנקל ניצל אז מגירוש לסיביר תודות לפסבדונים „מקרי דרדקי", שבו חתם על מאמרו החריף ב„הצפירה", בו התקיף את דרייזין ואת הממשלה גם יחד. דבר זה גילה לו צורר היהודים והפולנים, מנהל בתי־הספר, דוברובולסקי, שרחש לו כבוד. קרבן ראשון למאמרו של פרנקל היה הצנזור א. ש. פרידברג, שמתוך יחס אישי לפרנקל העלים עין מהמאמר. קרבן שני היתה „הצפירה" שנסגרה לפרק זמן. הקרבן השלישי היו נחום סוקולוב וחיים זליג סלונימסקי הישיש, שצפויים היו למשפט, למאסר וקנסות.

הבחירות לקהילה בשנת 1902

ביולי 1902 נדפסה ב„איזראעליטאַ" הקורספונדנציה הבאה, פרי עטו של פ. מושקטבליט:

„הבחירות לקהילה שעמדו להערך זה כמחצית שנה, לא נערכו עדיין. בבחירות השניות שהיו במארס שעבר השתתפו 800 בוחרים — דבר שלא היה כמוהו בתולדות ראדום. מלחמת הסיעות הנמרצה גם היא עוררה חיים בקהל. הבחירות היו סוערות, מלאות מהומה ורעש, כמעט כמו באמריקה. לא חסכו כל עמל ובלבד להגיע לתכלית... התחילו בכוס שכר וגמרו במלשינות. החסידים נלחמו בחירוף נפש בציונים. והמלחמה הוציאה אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה, הסנדלר הניח מרצעו והחייט מחטו והמלמד רצועתו... אולם סוף־סוף נבחר אחד מטעם הנאורים. אשר למועמד השמרנים — בגלל פילוג הקולות נדרשות בחירות חדשות. בינתיים נתפנה מקומו של הרב פרלמוטר, שיצא לוארשה".

בקורספונדניה אחרת מספטמבר אותה שנה מסופר:

„הצעות צצות לבקרים. זה מקרוב נערכה אסיפת משרתים ובעלי מלאכה זעירים, ושוב עלתה הצעה לכונן „קופת חסד של אמת", כדרך שיש להם לנוצרים. אולם חרפה תכסה פנינו, כי לא נעשה מאומה לחורבה הקרוייה בית־כנסת. תקציב הקהילה עולה השנה 12,125 רובל. ההוצאות העיקריות הן לבית־חולים ותרופות: 6,609 רובל, לצרכים של הקהילה — 3,794 רובל, לקופת מלווה העירונית — 683 רובל ועוד".

ב„איזראעליטאַ" מאפריל 1907, אנו קוראים:

„בשנה שעברה נכנסו לקהילה שלושה חברים מהנאורים. לבקשת כמה חברים אישר הגוברנטור עוד שלושה מועמדים, וכן ועדה מתמדת שתשתתף בפעולות ה„דוזור" (הקהילה). העלו את שכר פקידי הקהילה, כי עלה מחיר צרכי המזון.

התקציב עלה עד ל 15,400 רובל, היינו ב־2,500 רובל יותר מאשתקד. מזה יוצא חלק לשכר הפקידים וחלק להוספת סגן שלישי של הרב, משרה מיותר לחלוטין; לבית החולים — 6,300 רובל, והיתר לצרכי בית־המדרש והרבנים. במלים אחרות — לצרכי תרבות וחינוך לא הוקצבה אף פרוטה אחת. כזה הוא ה„דוזור" (הקהילה) של הנאורים!"

ובמאי אותה השנה סופר בעתון:

„לקריאתו של הרב טריסטמן נערכה בראדום בימים ה' וו' במאי אסיפת רבנים. באו 27 רבנים שהוצגו לפני הגוברנטור

זסיאדקו, שאיחל להם כל טוב. הישיבות היו סגורות, אבל נרשם פרטיכל. דנו בעניני גרושין, נשואין, יחס רבנים לשוחטים, עניני החינוך והרבנים, הקמת ועדה מיוחדת לעניני הרבנים ב„מלכות פולין" וצירוף נציגי ועדת הרבנים לועדה לעניני דת במיניס־טריון הפנים. השאיפה היתה לפשרה בין דיני תורה לבין דין מלכות".

באפריל 1901 כותב פ. מושקטבליט:

„הקהילה העלתה את קצבתה לבית־החולים מ־2,000 ל־6,000 רובל. בעניני החברה קדישא הוכנסו סדרים, תחת ההפקרות ששררה עד כה.

נשף פורים שנערך על־ידי חובבים הכניס 330 רובל. הקהילה הקציבה את הכסף לסידור שתי מיטות בחדר־הניתוח של בית־החולים".

בפברואר 1903 פורסמה הקורספונדנציה הבאה:

„ר' אביש אדלר הניח בצוואתו סכום של 6,000 רובל, שהריבית שלו תוקדש לצרכי הלבשת ילדי תלמוד תורה. אלא שהתנה תנאי, שאם לא יתקיים בעתיד בית התלמוד תורה, תועבר הקרן לבית־החולים, או למוסד אחר. מצבם של שני מוסדות התלמוד תורה הוא בכל רע. האחד הוא מיסודו של ישראל פרנקל, והשני של החסידים. לשניהם אין תמיכה מה־קהילה, ואין להניח שהקהילה תאשר מתקציבה למטרה זו, כי אחרי ששיחררו את העניים מעול המסים, הרימו העשירים קול צעקה. זה מצבם של בתי־הספר בקהילת ראדום במאה העשרים!"

הרב מוהילבר ויחסיו עם הקהילה

על פרשת כהונתו של הרב מוהילבר כרב בראדום ויחסיו עם הקהילה, מספר ר' מרדכי וייסמן (מוטיה מופלג), ב„ראדאמער־קעלצער לעבן":

„הרב מוהילבר קיווה, שיעלה בידו להשפיע על הציבור בראדום ולפקוח את עיניו על העזובה הרבה בחיים הרוחניים והסוציאליים. ואמנם, תחילה קיבל הציבור בהתפעלות כל מלה שיצאה מפיו של הרב, אולם למן הרגע שהמלמדים פתחו במלחמה נגד בית ספרו של המשכיל יהודה ליאון ליברמן והאשי־מוהו באפיקורסות, נצטננו גם היחסים עם הרב מוהילבר על שום תמיכתו בבית הספר הזה. בעלי הבתים לא זה בלבד שלא שמעו בקולו של הרב לתמוך בבית־הספר המתקדם, אלא החרימו כל אחד שהעז לשלוח את בנו לבית ספר זה. על אף תמיכתה של הממשלה, האינטליגנציה והחוגים האמידים, לא יכול היה ליברמן לעמוד מול הרדיפות של החסידים והמלמדים ונאלץ היה לסגור את בית הספר המתקדם הראשון.

באותו הזמן התחילו הקנאים לרדוף את הרב ולמרר את חייו. באותה התקופה שרר המנהג, לפיו החכירה הקהילה את הזכויות ל„קמחא דפסחא" לאדם שקיבל על עצמו לספק קמח ומצות לפסח. על החוכר היה להביא קודם לפני בית הדין, דוג־מה של חיטה, לשם אישור כשרותה, ורק אחר כך קיבל את הכשר הרב. והנה, מאז התחיל מחול השדים סביב בית ספרו של ליברמן, הפיצו הקנאים שמועה, כי השנה יאכלו יהודי ראדום והסביבה חמץ... כשהגיעה השמועה לאוזניו של הרב מוהילבר, הוא נבהל ונשתומם, קרא מיד לחוכר ושלחו יחד עם בית הדין לבדוק עוד הפעם את הכשרות של החיטה וכל אביזרי הטחנה. לאחר שנתברר, כי החוכר לא שינה אפילו בקוצו של יוד מהמקובל לפי הדין, קיווה הרב, שבשבת יוכל להבהיר את הדבר בשעת התפילה בבית־הכנסת. ברם, כל הסברה לא הועילה, והדמגוגים הוסיפו ביתר שאת וחוצפה להאשים את הרב באי־כשרות. נקל לתאר את מצבו של הרב מוהליבר. פני העיר באו אליו לנחמו ולעודדו, והגביר הזקן ר' נתנאל בקרמן בכבודו ובעצמו בא לביתו כדי לעמוד לימינו. אולם קשה היה להרגיע את רוחו, לפי שלא היה רגיל לעלילה כזאת עליו ועל בית דינו, ושום מלת עידוד לא היה בכוחה להשקיט את נפשו הנסערת. הרב ישב אז לכתוב פרק של שאלת־תשובה בענין זה והפליט: אם אין קמח אין תורה...

בשבת הגדול יצא הרב מוהליבר בדרשה חוצבת אש להבות, וחשף את המסווה מעל פני הצבועים המכניסים מחלוקת של קרח לעדתו לא לשם שמים, אלא למען האינטרסים החשוכים שלהם, ועשאם לעפר ואפר. הנה כי כן, קיבל הרב הגאון את המלחמה שהקנאים כפו עליו. מדי שבת בשבתו נשא דרשותיו בבית־הכנסת לפני קריאת התורה, ושפך אש וגפרית על ראשיהם של החשוכים המפיצים דיבות ושקרים, עד שהצליח להרגיע את הרוחות ולסתום את פיותיהם של המסיתים. מאז ניהל הרב את הרבנות ביד רמה, עד שהקהילה הגדולה בביאליסטוק הזמינה אותו בשנת תרמ"ג לכהן בה כרב".

*

ועוד אפיזודה מחייו של הרב מוהליבר בראדום סיפר וייסמן. היה זה בשנות השבעים של המאה הקודמת, כשיצאה גזירה מהגנרל־גוברנטור בוארשה, שעל כל יהודי פולין לגלח את זקניהם. משהגיעה הפקודה למושלה של ראדום, הוא קרא אליו את הרב ודרש ממנו שיהיה ראשון למלוי הפקודה וישמש לדוגמה לעדה כולה, למען שלא יצטרך לנקוט אמצעי כפיה. מובן שהרב השיב בשלילה בהסתמכו על האיסור שבתורה. כשהראה לו המושל צילומים של רבנים בחוץ לארץ המגלחים זקניהם, ענה לו הרב, שאין ברצונו להכנס בויכוח בדיני תורה, אולם הוא עצמו לעולם לא יסכים לכך ואם יכפו עליו — מוכן יהיה לעזוב את כסא הרב־נות בראדום. מכל מקום, ביקש רשות לנסוע לוארשה, כדי לבוא בדברים עם הגנרל־גוברנטור. נסע הרב מוהליבר לוארשה וביקר תחילה אצל הרב ר' יעקב געזונדהייט שהרגיעו, ואמר שהגזירה נתבטלה עקב התערבותו אצל הנסיך בערג, אולם הואיל והביטול טרם הוכרז באופן רשמי, יעץ לו להשאר בוארשה כמה ימים.

הרב מוהליבר התארח בינתיים במלון. הגיעו לוארשה באותו הענין גם רבנים ממקומות אחרים, וביניהם הרבי מאמשינוב שהתארח במלונו. מאות פנו אליו באותו זמן בבקשות ובפתקאות ואף הביאו עמם פדיונות.

יום אחד נכנס הרבי לחדרו של הרב מוהליבר והודיע לו, שהגנרל־גוברנטור כבר הגיע לוארשה, והוא קבע עמו ראיון. סירב הרב מוהליבר ללכת לאלתר, לפני שהמושל ינוח ממסעו, אך הרבי התעקש והלך לבדו. על סף הארמון נתקל הרבי בשומר שלא הניח לו להכנס פנימה. למחרת בבוקר הלך הרב לארמון, וקיבל את הכתב המבטל את הגזירה. לפי בקשתו הוכנו העתקים של התעודה בשביל הרבנים שחיכו לו. אולם מה רב היה תמהונו של הרב כשבדרך בחזרה לראדום נודע לו מפי הנוסעים, כי בעזרת הרבי מאמשינוב בוטלה הגזירה... אז — העיר הרב מוהליבר — עלה במוחו הפסוק בקהלת: כי יש אדם שעמלו בחכמה ובדעת ובכשרון, ולאדם שלא עמל בו יתננו חלקו...

„החוט המשולש״

פרופ. פלטי מושקטבליט מספר בזכרונותיו ב„ראדאָמער צייטונג״ על החוט המשולש: הרב מוהליבר, ישראל פרנקל וליאון ליברמן, שיחד היוו את ועדת־הבחינות של המלמדים. הועדה הזאת נשאה בכל עול המלחמה בבורות ובעזובה ששררו בקהילה בזמן ההוא. ליאון ליברמן, שהיה אז ראש הקהילה, הנהיג את הבחינות הראשונות למלמדים, לבל יהיה שדה החינוך הפקר. פעם ניגש לבחינות מלמד בשם לייבוש ציטרינוביץ, שכונה „טאטע כהן״. פתחו הגדה של פסח ושאלוהו לפירוש „והיא שעמדה״. המדובר בשרה אמנו, ענה „טאטע כהן״ — לקול צחוקם של חברי הועדה...

הרב מוהילבר — והחסידים

ב„שרי המאה״, חחלק ה׳, עמ׳ 123 (הוצאת מוסד הרב קוק, תשי״ב), כותב הרב י. ל. הכהן מימון, בין היתר:

„בשנת תרכ״ח נתקבל (הרב שמואל מוהליבר) בתור אב־בית־דינה של ראדום. בעיר פלך זו ישב על כסא הרבנות כחמש־עשרה שנה, ובכל אותן השנים היתה עינו פקוחה על כל ענייני העדה, והוסיף גם להרביץ תורה ברבים. בעבודתו הציבורית ובתכונותיו המוסריות הפיק רצון מכל המפלגות, עד כי גם החסידים בראדום רצו את מעשיו, התחילו לבוא אליו כי יתפלל בעדם ויברכם. פעם אחת בא אליו אברך אחד חשוך־בנים והציע לפניו סכום של איזה מאות רובל בשכר שיבטיח לו בן־זכר. חייך רבי שמואל ואמר לו:

— התחת השם אנכי כי אתן לך בן?

והחזיר לו הלה בתמימות:

— הריני רוצה רק את הבטחת הרב בלי כל התחייבות מצדו, אבל מאמין אני כי הקדוש־ברוך־הוא יקיים מה שצדיק כמוהו גוזר.

אמונתם של החסידים בראדום הגיעה לידי כך, עד שחשקה נפשם לעטרהו בעטרת „רבי״. בכל סעודה שלישית של שבת היו באים אליו ויושבים מסביב לו באימה ויראה וגם ביקשו תורה מפיו. הדבר היה למורת רוחו של הגאון הליטאי הזקן, והיה משתמט מהם בכמה דרכים, אבל לא עלתה בידו. פעם אחת, בסעודה שלישית של שבת, ניסו החסידים לחטוף „שיריים״ מקערתו. ראה רבי שמואל, כי החסידים חושבים ברצינות לעשותו לרבי, והחליט להשתמש באמצעי רדיקלי אחד: לשבת הבאה, כשבאו החסידים לביתו לסעודה שלישית, קרא רבי שמואל לאשתו:

— רבנית, בואי לשולחן ותשבי לידי...

מיד נשמטו החסידים אחד אחד, ואחדים נעשו גם למתנגדיו״.

*

„...והרב מראדום (הרב ש. מוהילבר) החשיב אז מאד את חסידי פולין, ובכל כוח השפעתו רצה לקרב אותם לתנועה הצעירה״ — מספר מנשה מאירוביץ, מראשנוי ביל״ו ב„רשומות״ (עמ׳ 283). והוא מספר להלן על השליחות שמילא בפקודתו אצל הרבי אייגר בלובלין.

(ע׳ ספר הציונות, מאת ש. יבניאלי, כרך ב׳, ספר א׳, עמוד 205).

למועמדותו של הרב צירלסון והבוררות עליה

ב„הצפירה״ משנת 1914 (כ״ח שבט תרע״ד), אנו מוצאים תיאור הקהילה בראדום בזמן ההוא, כתוב בידי שמי״ר (כנראה פסבדונים של אחד המשכילים בעיר שלא הצלחנו לזהותו):

„עירנו היא עיר שלווה תמיד ולא יבואו בה ריבי מפלגות שונות הנמצאות בה. וכל אחת תעשה במקצועה ולא תשיג גבול רעותה. ואף כי לא כל הנעשה בעירנו הוא הטוב והישר, כי אמנם נוכל להתלונן גם על המגרעות הנמצאות בה, כמו על החינוך הפרוע והעזוב, על חוסר ספריות לנעורים ועוד, וביותר על הנהגת העיר כולה אשר נתונה בידי „החברה הקדושה״, אך כל זה אינו משמש מעולם תואנה להפרעת השלום. וגם בבחירת הרבנים תוכל עירנו להיות למופת לערי פולין הגדולות, כי לא כהרי לודז׳ ובנדין — אשר גילו את קלונן לעיני כל בבחירותיהן — עירנו. ובשתי הבחירות אשר היו לה במשך חצי השנה הזאת: בחירת חזן לבית־הכנסת ובחירת רב אב״ד, לא נשמע קול שאון וקול ריב ומדון לא באיבה.

מאז נבחר הרב טרייסטמן ללודז׳, החלו סרסורי הרבנים לבוא יום־יום. זה בא בגאוניות וזה בא בחכמתו. זה גם בא בכספו לשחד כל איש אשר ידיים לו לקבל שוחד. אולם כל עמלם לשוא היה, כי כאשר נתקבל מכתב מאת הרב הגאון צירלסון מקישיניב, כי חפץ הוא להבחר כרב בעירנו, נתפשטה תיכף השמועה הזאת בכל קצות העיר וכל העדה כולה, מן ההתבולל הקיצוני, אשר לא יבוא לבית־הכנסת גם ביום הכיפורים, עד החסיד הטובל ש״י טבילות בכל יום — שמחה לקראת הבשורה הזאת, ויאספו אסיפות ויקראו עצרת. ובאסיפה הראשונה החליטו לבטל כל הקנדידטים לפני הקנדידטורה של הרב הקישינובי. טלגרמות למאות עפו מהכא להתם ומהתם להכא ומלאכות שבעת אנשים נשלחה לקישינוב. ומאז שוב המשלחת הנה, גדלה עוד יותר התשוקה לראות את הרב צירלסון עומד בראש עדתנו, ובכליון עיניים חיכו ליום 10 בפברואר — היום המיועד לבחירות. ואף כי נרגנים אחדים רגנו באהליהם וגם כתבו פלסתר על הבחירות, אך מי שמע לדבריהם? ואתמול ביום הבחירה, עזב החייט את מחטו, הסנדלר את מרצעו והסוחר את חנותו ומאז הבוקר נאספו כולם לפני בית מועצת העיר למסור את הפתקאות. מ־654 האנשים אשר יש להם זכות הבחירה, באו 599 איש וגם אחרי מסרם את הפתקאות לא עזבו את רחוב בית המועצה אשר שמה נאספו אנשים, נשים וטף ויחכו עד חצות הלילה לדעת את תוצאות הבחירה. כאשר נודע כי 596 איש נתנו את דעותיהם להרב צירלסון ויבחרו בו, מלאו כל פנים שמחה וכל לב גיל. וברכת מזל טוב נשמעה בכל חוצות העיר. מי יתן ולא נבייש את הרב צירלסון וכי גם הרב יקיים את התקוות ששמנו בו״

ואולם בגליון הבא של „הצפירה״ אנו קוראים:

„השמחה במחננו לרגלי הבחרו של הרב צירלסון להרב אב״ד בעירנו לא ארכה. גם אחרי שזכינו בדין, נתקבל מכתב מקישיניב, כי הרב לא יבוא לעירנו. באחד ממכתביו מודיע הרב צירלסון, כי קיבל מכתבי איום כתוב אשורית וכתב רש״י, שלא יעיז לבוא לראדום. נודע הדבר, כי באשמת אחד מראשי עדתנו בערמתו הרבה ובעזרת משרתיו, הנודעים עוד במלשינותם על הרב טרייסטמן, נסבו הדברים. למען יוכל לבצע את מזימתו, כי לא יבוא הרב צירלסון לעירנו, החל ראש העדה לארגן קיר״עכביש עוד תיכף אחרי הבחר הרב טרייסטמן ללודז׳, בהשתדלותו אז

לפני שר הפלך, לאשר אחד הצעירים — אשר לא קרה ולא שנה — לרב זמני, לנהל את ספרי הנולדים והנפטרים. כאשר דחה שר הפלך אז את בקשתו, לא אמר עוד נואש ויארוג בסתר את מעשהו ויתחפש לראש המצדדים בעד צירלסון ויקרא אסיפות ויקבץ כאלפיים רובל לאגיטציה ויסע עם המלאכות לקישינוב. ובסתר שלח ידו עם אחדים מחברי החברה הקדושה ויעשו מה שעשו, עד כי חזר צירלסון מדבריו, ואמנם נתאשר עתה צעיר אחד (קרי קסטנברג) לרב זמני".

וכהמשך לשערוריה הזאת אנו קוראים בגליון הבא של „הצפירה":

„בימים אלה התברר אצל הרב האדמו"ר ר' שמריל נח שניאורסון מבוברויסק דין תורה בין הקהילה הראדומאית ובין הקהילה הקישינובית בגלל הרבנות של העדה. קהילת קישינוב לא רצתה לשחרר את הרב צירלסון וקהילת ראדום עמדה על זכותה היא שמאחר שהרב צירלסון הסכים לבחירה צריך לתת לה את הרשות לזכות ברב זה. הרב שניאורסון דרש ע"פ הטלגרף מאת קהילת קישינוב שיבטיחו לרב צירלסון את קיומו באופן נאות ובכבוד. על זה ענו ראשי הקהילה בקישינוב כי הם מתחייבים להבטיח את מצבו של הרב צירלסון בקישינוב, בין בצד החמרי ובין בצד הרוחני.

הדין תורה נגמר היום. כפי שמודיעים לנו צירי הקהילה הרדומאית בטלגרמה, נגמר פסק־הדין בנצחונה של הקהילה הראדומאית. הרב שניאורסון מצא, כי הזכות לקהילת ראדום לזכות בהרב צירלסון. עם הפסק־דין של האדמו"ר שניאורסון בבוברויסק, בנוגע לסכסוך שבין קהילת ראדום ובין קהילת קישינוב, לא נפתר עוד הסכסוך בין שתי הקהילות. המשלחת הקישינובית מודיעה, כי היא החליטה להתנגד לפסק־הדין ולא להכנע אליו משום טעמים אלה:

א) למרות התנאי המוקדם ששני הצדדים יבואו בעת ובעונה אחת לבוברויסק, הקדימו בני ראדום לבוא שלושה ימים לפני הבירור והספיקו לסדר שם תעמולה לטובתה של ראדום בין בני משפחתו של הרב שניאורסון והמקורבים אליו.

ב) המשלחת הקישינובית דרשה מאת הרב שישפוט לפי הדין של חושן משפט ולא לפי שיקול דעת, ואז היו הם זוכים במשפט. אך הרב סמך רק על דעתו ושפט לפי ראות עיניו ולא לפי הדין. מטעם זה החליטה קהילת קישינוב להשאר בדעתה היא ולהתאמץ בכל האמצעים להוסיף ולהחזיק ברב צירלסון ולא למסור אותו לקהילת ראדום".

לפרשת הרב קסטנברג

יוסף הפטמן כתב ב„מאָמענט" (אפריל 1931) בקשר לפרשת קסטנברג את הדברים הבאים:

„פרשת ראש הקהילה לשעבר, מר יחיאל פרנקל, ששמו נמחק מרשימות הבוחרים לקהילה היהודית על עמדתו האנטי־דתית כביכול, ראויה לתשומת־לב מיוחדת. מר פרנקל היה יותר משבע שנים ראש הקהילה היהודית בראדום, וברור שאין אדם שנבחר לכהונת רמה כזאת, יכול להיות חשוד על יחס של שלילה לערכי היהדות. זאת ועוד. שמו של מר פרנקל לא נמחק לפי המלצת אגודת ישראל, או איזהי סמכות דתית, אלא על־ידי אנשים פרטיים המעורבים בסכסוך סביב ענין הרבנות וכאן מתחיל פרק חדש הטבוע בכל הסימנים של ימי הביניים.

סעיף 20 בחוקת הקהילות, הכולל פיקוח מצד השלטונות על „הנאמנות ליהדות", מכניס תוהו ובוהו בחיי היהודים ופותח פתח לכל מיני שערוריות כמו בראדום, ומניח לכל אדם פרטי אפשרות להלשין על השני שאינו נאמן לדת ישראל. המלשין עצמו יכול להיות מחלל שבת בפרהסיא, אולם הוא מוגן, מכיון ששום אדם המכבד את עצמו לא יעסוק בבדיקת ה„אידישקייט" אצל זולתו. טיפוס חדש של מלשין קם ברחוב היהודי, מלשין המופיע כ„מגן", כביכול, על האינטרסים של המדינה, ומודיע לשלטון, כי פלוני אוכל בבית בלי כיסוי ראש או שותה תה שהורתחה בשבת. ובפתע יימצאו נציגיה הלגיטימיים של האוכ־לוסיה היהודית מחוץ למחנה, מגורשים מהקהילה היהודית. זהו אולי קוריוז שבארצות אחרות יישמע כמהתלה, אבל בשבילנו, יהודי פולין, עלול הדבר להביא תוצאות טראגיות".

גם הסופר הלל צייטלין יצא באותו עתון במאמר־אזעקה על הסכנות הכרוכות בשימוש בסעיף 20 על־ידי אלמנטים שונים הרו־צים להתנקם במתנגדיהם הפוליטיים. והוא מוסיף:

„המערכת קיבלה הכחשה מאת הקהילה הזמנית כאילו היא מחקה את שמו של פרנקל, אלא היא מודה שהיא נאלצה לעשות כך בגלל הרקלמציות של הבוחרים הדורשים להוציא את פרנקל מהרשימה מכיון שהוא „עובר על הדת". וכאן כל הסכנה שבדבר, כי הסעיף הזה נותן נשק בידי כל מיני „צדדים" להוציא את יריביהם מהקהילה בעזרתו הפעילה של השלטון".

ובעתון „נובי דז'ניק" שיצא בקראקא, הופיע מאמר מאת הרב ד"ר יהושע טהון באותו נושא, בו הוא מתקיף את הממשלה על שהנהיגה שיטה המביאה לבזוי שם המדינה בעולם.

„האין המקרה במר פרנקל מראדום מספיק, כדי לפקוח את העינים על התהום שלתוכו אנו מתדרדרים?"

*

בעתונות המקומית והארצית אנו מוצאים הדים מדיוני הנהגת הקהילה בראדום בימים ההם.

ב־14 בספטמבר 1924 נערכה הישיבה החגיגית של מועצת הקהילה שנבחרה בבחירות כלליות. יושב ראש המועצה, יחיאל פרנקל, פתח את הישיבה בדברים הבאים:

„הקהילה בראדום עודנה צעירה, היא קיימת קצת יותר ממאה שנה, ואף על פי כן היא כבר רשמה דפים נאים בכרוניקה שלה. המשפחות רוזנבלט, דיטמאן, לאנדוי, בקרמאן הניחו את היסודות למוסדות סוציאליים ודתיים, כגון בית החולים, בתי כנסת, קרנות פילנטרופיים וכו'. כמה רבנים גדולים כיהושע לאנדוי, גבריאל דנציגר ור' שמואל מוהליבר סייעו להעמקת הרגש הדתי, להרחיב את חכמת ישראל ולעורר בנו את ההכרה הלאומית. והאינטליגנציה הראדומאית שהיתה קשורה מבחינה רוחנית לקנייני האומה, הקימה בתי ספר ותלמודי תורה לדוגמה, אשר חינכו אנשים בעלי הכרה אנושית ולאומית הפעילים בכל תחומי הכלכלה והתרבות. הבה ונצטרף גם אנו אליהם מתוך רצון להמשיך בחוט המסורת ולפעול מתוך אחדות למען האי־דיאלים שלהם".

יושב ראש הנהלת הקהילה, יוסף קניגסברג, אמר בין השאר:

„עם קבלת שלטון הקהילה לידינו, אנו חדורים הכרה ואחריות, שעלינו לגשת מיד למעשים שיהפכו את ההבטחות למציאות. העובדה, שניתן לי לדבר בשם כל הקהילה, אף על פי שהיא מורכבת מכל הזרמים שבמחננו, מעידה על מידת האחדות השוררת בינינו ביחס לבעיות העיקריות והדוחקות של חיי קהילתנו".

מ. ש. גשורי

הרב אליעזר וויינזאפט, ראב"ד בראדום

זה למעלה משבעים שנה כבה אחד המאורות שהאירו את שמי ראדום — הרב הגאון והצדיק ר' אליעזר וויינזאפט (שנקרא בפי כל „ר' אליעזר'ל דיין"), ראב"ד בעיר ראדום.

נולד בעיירה פאצ'אנוב בשנת תקפ"ה. כשראה אביו ר משה יעקב, ת"ח ומדקדק במצוות, כי נפש הילד חשקה בתורה, החזיק לו מלמדים מובחרים. ואמנם הוא הצטיין בהתמדה גדולה. עוד בנעוריו ראו בו גדול הדור בעתיד. אביו השיאו עם בת ר' איסר משה מראַקוב הסמוכה לראדום, גביר נודע ומכניס אורחים, וכל הזמן שהיה סמוך על שולחן חותנו למד תורה.

לפי עצת חותנו התיישב בראדום, ולא יצא זמן רב והוא נתמנה ראב"ד, והאוכלוסיה היהודית התיחסה אליו ביראת־כבוד. לא נשא פנים לאיש ונודע כלמדן גדול. גם הרב מוהליבר מעיד עליו, כי הוא גאון גדול.

הניח אחריו חידושי תורה בכתב־יד על כל הש"ס וארבעה חלקי שו"ע, שלא נדפסו בשעתם, ובני משפחתו לא ידעו היכן למצוא את כתביו. הירבה לעשות צדקה וחסד, והיה מחלק כל מה שהיה לו.

נחשב בעיני רבים צדיק הדור, ומהם שהגישו לו פתקאות־פדיונים, היו מספרים עליו סיפורי־נפלאות.

עשיר נודע אחד בראדום, יהודי חסיד, ר' י. מ. ר., היה חשוך בנים זמן רב אחרי חתונתו. פעם, בערב ראש־השנה, נכנס לביתו של ר' אליעזר והביא לו יין. אמר לו הרב: כיוונת יפה את השעה. השנה ודאי תיוושע בזרע של קיימא. וכך היה. באותה השנה נולדה לו בת.

לר' אליעזר היה בן, לייבלה. בגיל ארבע חלה קשה. ארבעה רופאים הוזעקו וכולם נואשו מחייו. שני אנשי חברא־קדישא לנו בביתו.

ביקשה בתו של הרב להרגיע את אביה, ואמרה לו: רואה אני שרגליו של הילד חמות. ענה האב: לא, בתי. טרם בא שיפור במצבו, אך אני בוטח בה' כי יעזור לי. הסתובב בביתו אנה ואנה וקרא: רבש"ע! עתה היא שעת רחמים, אל תקח ממני את ילדי בעודי בחיים. אחרי כמה רגעים התעורר ופניו קרנו משמחה, ואמר: אני מודה לך, מרי דבשמיא, על שהחזרת לי את ילדי.

כשהקיצו אנשי הח"ק משנתם ראו שהוטב לילד, ואיחלו לר' אליעזר מזל־טוב. אמר הרב לבתו: תני מעט יי"ש. הגישה יי"ש, והרב שתה „לחיים" עם השנים ואמר: אני בוטח שוב ברחמי ה' שיהיה ילד טוב, כי בנס ניצל.

בקיץ האחרון לפני פטירתו, בשנת תרמ"ה, קנתה אשתו בד לתפירת לבנים. אמר לה לתפור לבנים לילדים ולעצמה, הוציא עצמו מן הכלל, כי לא יוכל להשתמש בהם עוד. וכך היה.

בן ששים נפטר, ביום ח' באלול תרמ"ה, בראדום, ושם מנוחתו כבוד.

על מצבתו בבית־העלמין בראדום חרתו את השורות דלהלן:

פ"נ הרב ר' **אליעזר** בן ר' **משה יעקב** זצ"ל
נאסף אל עמיו ביום ד' ח' לחודש אלול
שנת תרמ"ה תנצב"ה

אספו קהל קראו אבל ועצרה
לאטו כל פנים התכסו בשקים
ישר באדם אין הה לצרה
עם שפכו דמעות כמים מפכים
זיונו פנה הדרתנו עברה
ראש בית דיננו גוע לעיננו
מר יבכיון גם בנינו אחרינו
ודור יבוא יגיד בנפש מרה
רב הגבר פה מצא קבר
הגה בתורה יומם גם ליל.
צדק צדק רדף ויעש בו חיל, לכן
תיליל עדתנו על זה השבר
עודנו תרדינה עינינו מים
דין אמת חסיד ועניו איך
תם דרך ושפל ברך אן נמצאך?
ואתה שבת מעון שבתך השמים.

ביבליוגרפיה:
„דער ראדאָמער גייסט", ראדאָם, שבט, תרצ"ב.

רבי אהרן במהרי"ח הכהן מילדמן

דמות דיוקנו האצילה של רבי אהרן הכהן מילדמן, היתה כולה זיו וטוהר. ביראת הכבוד היו מספרים אנשי ראדום על גדולתו אך גם באהבה ובהערצה, שמו"צ מסור ורועה נאמן לעדתו היה ותוכו רצוף אהבת ישראל. ואף־על־פי שהיה שקוע בעולמות העליו־נים, הרי במשא ומתן בהלכה ובשו"ת לא התעלם מסבל הבריות.

היה חתנו של רב העיר רבי גבריאל דנציגר ולוקח בתו רוחמה. היתה מגובנת קצת, וחברותיה היו לועגות עליה. כשהתאוננה לפני אביה על חברותיה, אמר לה: סופך, שתינשאי לתלמיד־חכם גדול בישראל. אחרי נשואיו סעד ר' אהרן על שולחן חותנו הרב והוסמך על ידו להוראה. נמנה עם חסידי הצדיק מאלכסנדר והיה מתפלל בקלויז חסידיו בראדום, כבנו ר' שרגא־פייבל הדיין.

כדיין העיר הצטיין ר' אהרן במידות ובתכונות הראויות לשמש דוגמה. היה למדן גדול, לא ידע צורת מטבע, טוב לב. השלטונות התחשבו מאוד בדעותיו וראו בו אישיות רוחנית מוסמכת, ואף רצו שיהיה רב רשמי, אף־על־פי שלא ידע רוסית. הופעתו בערבי שבת ומועד בחוצות עיר, עוררה את החנוונים לנעול עסקיהם.

האוכלוסיה היהודית העריצה אותו, כי לא הלך בגדו־לות ולא רדף אחרי הכבוד. אך חביב היה במיוחד על המוני העם. רגש של אהבה חמלה ורחמים המה בו תמיד — השתתפות בצער הסובלים, המקופחים ומחוסרי פרנסה, ותשוקה עזה להחיש להם עזרה, להקל על סבלם. אהב את „עמך" את „עמי הארצות". עממיות חסידית קננה בו, אהבת ישראל. כדיין העיר היה מהמקילים בפסקיו

בענייני „בורורות" וסכסוכים בין יהודי ליהודי, חס על ממונם וסבלם של ישראל, ומהאי טעמא היה מקל תדיר גם בענייני טריפות, סירכות ועוד. רק לעתים רחוקות מאוד הטריף בהמה דקה או עוף. „המחמירים" — היה מרגלא בפומיה — הם קצת רשלנים... לא די ולא מספיק להסתמך רק על הט"ז, הב"ח וה„מגן אברהם" — ומן הראוי שיפשפשו גם בפסקי הלכות של האחרונים — אולי ימצאו שם הוכחה לקולא... ויש אומרים, שהיה מקפיד לחומרא בשאלות, ורק לעניים היה מקל.

היה מקובל מאוד על חברו הדיין ר' מנדל ויינגורט, המזכירו לטובה בכמה מקומות בספריו שהוציא, ודעתו היתה מקובלת עליו. שניהם, רבי מנדל ורבי אהרן, נשאו עליהם את עול ענייני הרבנות בראדום. ומשום כך עמדו בקשרים עם רבני פולין הנודעים והתייעצו עמם על המתרחש בעיר מבחינת ההלכה ועל תקלות שונות. על גודל הערכתו אצל רבני פולין אפשר לעמוד מהתואר שהוכתר על־ידי הרב שלום־מרדכי הכהן בריזן „הרב המאה"ג החריף ובקי". עמד על המצב הבלתי תקין בראדום בענין הניקור, ודרש לקבל מנקר מומחה. במכתבו של ר' אהרן שנדפס בספר „הגדת המבאר" לר' מנדל וינגורט (פיוטרקוב, תרע"ד), נאמר:

„אחרי שראיתי את כל המכתבים מגאוני זמננו יחיו, ראוי מן הד"ת לקבל מנקר מומחה בעירנו ראדום, למען שלא יהיה מכשול עוד, כי לפי הנראה אין הז"ז משגיחים על הניקור בזה כראוי, אם מצד התרשלות, או מצד שאינם בקיאים בניקור. לזאת מחויב כל אחד ואחד לעמוד בפרץ להסיר המכשלה הזאת בעירנו, ויהיה משגיח על כל ענייני הניקור כראוי לעדת ישראל בעירנו, ובזכות זו יושעו בכל העניינים, ויסיר מהם כל נגע ומחלה ויהי נועם עליהם לעולם אכי"ר. ועל זה באתי על החתום היום יום ב' בסדר ויחי יעקב תרע"ו לפ"ק.

נאום אהרן במהרי"ח הכהן ז"ל מו"צ דפה ראדום".

סערה עורר בעיר ענין „גט מוקדם" שסידר „הרב הידוע", והגאון רש"מ מבריזן כתב לר' אהרן מכתב (שנדפס בשלימותו בספר הנ"ל) שלפיו יש לחוש על כל הגטין של „אותו רב". ענין זה עורר תשומת־לב מרובה בין הרבנים, כר' יואב־יהושע אב"ד קינצק, האדמו"ר מגור, האדמו"ר מאלכסנדר, עד שראו צורך לשבת בסוד רבנים ולתקן תקנות קבועות בנוגע לגטין. אבל בעקב הצרות והתלאות בימי מלחמת העולם הראשונה נדחה הדבר (מכתבו של הרב מבריזן לר' אהרן הכהן נדפס בעמוד קי"א בספר „הגדת המבאר", מסמך היסטורי של התקופה).

בשנות המהפכה הרוסית ומלחמת העולם סבל ר' אהרן מהתגרות הקוזאקים בראדום, שהתאנו ליהודים ורבניהם. בתרס"ה, היא שנת המהפכה הרוסית, הלך באחד מימי ערבי־שבתות למקוה. בדרכו נתקל בקוזאקים. שאלוהו, לאן הוא הולך, והוא השיב: למקוה. אך נדמה היה להם שהוא אמר לאספה (במקום „דו זבאני" — חשבו שאמר „דו זעבראני" שפירושו: לאסיפה), הכוהו והוא חלה מהמכות.

בחורף תרע"ה, ראשית מלחמת העולם הראשונה, העלילו ראשי הצבא הרוסי על היהודים בראדום שהרגו שלושה קוזאקים בזאמלינה. ראשון נאסר בליל שבת ר' אהרן, והוא סירב ללכת אתם עד שיעשה קידוש. לאחר הקידוש הובילוהו למאסר. בשבת בבוקר אסרו גם את ר' מנדל ויינגורט ור' מנדיל סקארשיבר (קסטנברג). נתן זיגמן מעסקני העיר טיפל בשחרורים, נסע לוארשה והשתדל במשרד ראש הצבא. הם שוחררו.

זקן ושבע ימים נפטר בערב־שבת הגדול בתרע"ו. ימים אחדים לפני פטירתו ביקש בכתב (כי הדיבור כבר היה קשה עליו) לסדר את לוויתו במוקדם, וידע שהיא תהיה בערב שבת. בשעת ההלוויה ירד גשם שוטף ונאלצו להכניסו לבית־המדרש, ואמרו, שזכות גדולה היא לנפטר שהמלאכים בוכים עליו. הניח בכתב־יד חידושי־תורה רבים, ומהם נדפסו בכתבי־עת תורניים, ובכלל זה חיבור בעירובין.

ר' שרגא פייבל מילדמן, מו"צ בראדום

ר' שרגא־פייבל, בנו של רבי אהרן, נולד בשנת תרכ"ז, גדל על ברכי התורה והיראה בבית אביו. עוד בבחרותו נתפרסם בעולם הלמדנים כחריף וכחסיד־חכם. גדל ועלה למעלת אישיות רב־צדדית ונשתבח במעלות הרבה: למדן, חסיד, וביתר שאת בלטה בו מידת החסד. עשיית טובה ליהודי היתה לו צו קדוש ועינג. בהיותו מפורסם כאיש אשכולות, הציעו לו מכמה מקומות שיקבל בהן את הרבנות, וגם מז'רישקוב, פרבר העיר. אך הוא העדיף להיות בקרבת אביו. בשנת תר"ע רצו למנותו לדיין, אך לא רצה ללבוש בגדי המו"צים בגלל כבוד אביו.

ר' שרגא־פייבל זכה להוקרה כללית, דברו ודעתו הכריעו בכל והכל רחשו לו אמון. היה מקובל על הבריות, וכולם העריכוהו וכבדוהו. בבעיות מסובכות ביותר, עירוניות, או משפחתיות, היו פונים אליו ותמיד הצליח ליישב הדורים ולהשכין שלום.

בתור מו"צ ישב יחד עם אביו בחדר הדיינים. אך הדיינות לא סיפקה לו פרנסה די צרכה, והוא עסק גם בממכר אתרוגים ובכל הבא ליד. חי בדוחק אך פניו היו קורנות. צנוע, מסוגר בתוך עצמו, אהב להתבודד ומרחף בעולמות העליונים.

בימי מלחמת העולם הראשונה נתקל פעם ברחוב בקוזקים שהכוהו מכות רצח, חלה, ושבועות אחדים אחרי זה נפטר בשנת 1915, והוא רק בן 48, בחיי אביו הישיש. אביו בכה הרבה על מותו בלא עת של בנו. בנו השני, מנדל, מת מיתה חטופה במוצאי ראש השנה בהיותו אצל הרבי מאלכסנדר.

עזר בחייו לאביו בכתיבת חידושי תורה, ושניהם הניחו אחריהם בכתב־יד חידושים, שאבדו במלחמת העולם השניה.

רבי חיים מנחם־מנדל הלוי קסטנברג

תולדותיו של רבי חיים מנחם־מנדל בר' יחיאל הלוי קסטנברג קשורות קשר הדוק בתולדות הישוב היהודי בראדום, הקהילה ומוסדותיה. נולד בתרכ"ב. כינוהו: ר' „מנדל סקארשיבר", כי סבתתו, אם אביו, ישבה זמן קצר בסקארשוב הסמוכה לראדום. מבחינת יחוסו היה „צנתרא דדהבא". מצד אמו נכד הגאון הנודע ר' יהודה לייביש רכטביין אבד"ק דווארט, גריצה, גור, מיוצאי חלציו של הגאון מז'לקאב, בעתמ"ס „אבן העוזר" ורבי שלמה לוריה (המהרש"ל), וכן מגזע השל"ה, מהר"ל מפראג, ר' שאול וואהל ובעל ה„פנים מאירות". הוסמך להוראה על־ידי הגאון רבי חיים־אלעזר וואכס, אבד"ק קאליש ופיוטרקוב, הגאון רבי ישראל־יהושע טרונק מקוטנה והגאון רבי ישראל־יצחק אבד"ק פובונזק.

נשא לאשה את האשה הצנועה רחל בת החסיד הנודע, הגביר ובעל היחוס, מראשוני העיר, ר' פנחס מרגליות, נכד הגאון מהרא"ל צינץ מפלוצק, נין ונכד להרב מקראקא, בעל „מגלה עמוקות" והגאון רבי אבושל לוונשטיין מפרנקפורט דמיין. ר' מנדל היה סמוך

על שולחן חותנו ח"י שנים. מתמיד מופלג ויש שלמד ימים ולילות ללא הפוגות בלי להחליף בגדיו, פרט משבת לשבת. מעודו לא חשב על „תכלית", והיה מסתפק במיעוט. התגורר בחדר אחד בבית־הירושה של מרגליות בראדום, שעליו מספרים עד היום אגדות.

ומכיון שתולדותיו של ר' מנדל נשתלבו בחיי משפחת מרגליות, מן הראוי לגלות טפח על משפחה זו. עוד טרם היות בית־כנסת ובית־מדרש בראדום נמצא בבית סבו של רבי פנחס, הוא ר' אלעזר מרגליות הגדול, בית־מדרש. והבית היה קן של תורה ותפילה, צדקה והכנסת־אורחים. ר' אבוש מרגליות, אבי ר' פנחס, החזיק במיוחד משמר בן עשרה אברכים שהיו מתחלפים, ובלבד שלא תופסק לרגע קול תורה ותפילה. בכספו סידר הכנסת־אורחים, ויום־יום חילק שני פודים בשר לעניים. ואילו ר' אבוש מרגליות עצמו לא טעם בשר פרט משבת לשבת. כל צדיקי החסידות היו מתאכסנים בביתו. אומרים, כי הרבי הזקן רמ"מ מקוצק לן באותו בית בנסיעתו לפשיסחה. וכן הבעש"ט בימי שהותו בראדום התאכסן באותו בית. כשנפטר ר' אבוש מרגליות בעשירי בחשון תר"ג הספידו הצדיק רבי חיים מאיר יחיאל ממוגלניץ. אז הניחו אבן־היסוד להקמת בית־הכנסת בראדום. הרבי ממוגלניץ אמר, שגדול העיר נפטר בעת בניית בית־הכנסת כבני אהרן שנפטרו ליד המשכן...

לר' מנדל יצא שם כבקי ובעל הוראה מופלא. מערים ועיירות פנו אליו בהצעות לקבל את כסא הרבנות וסירב מחשש לביטול תורה. היה עוסק בתורה לשמה. ואכן, כל זמן שיד ההכרח לא העיקה עליו, לא אבה לשמוע על רבנות. בינתיים גדלו ילדיו וחותנו רבי פנחס זקן ומסחריו לא הספיקו לכל ההוצאות, והתחילו לדבר על לבו של ר' מנדל לחשוב על „תכלית". שנים אחדות נמשך המצב הזה, שמרוב שקידתו העצומה בלימוד התורה סירב לקבל עליו עול הרבנות, עד שגברה עליו יד ההכרח, ובשנת תרנ"ה (1895) נתקבל לדיין בראדום.

שנים רבות התגורר בבית מתתיהו קופר ברחוב לובלסקה 14. היה מפורסם כחכם ושנון, בקי בכל חדרי התלמוד, מצוי בכל המפר־שים ואין מכשול לפניו, ובמיוחד כ„פרשן" בסוגיות.

ביתו היה בית ועד לחכמים. רבים השכימו לפתחו. מי שבא בשאלה חמורה ומי בבקשה, מי להתפלפל בדברי תורה ומי ליהנות מעצה או לשמוע דעת תורה. מקבל היה כל אדם בסבר פנים יפות. מאידך היה איש ללא שמץ של הכנעה, ללא התבטלות, מלא אומץ־לב ורגש כבוד עצמי והכרת ערך עצמי, אדם שכולו אומר כבוד. נקי כפיים ובר לבב. היה מחסידי גור החשובים.

הרב מנחם־מנדיל ויינגורט

רבי מנדיל וויינגורט, המו"צ, תפס מקום חשוב בעיר. היה דיין, אף חיבר ספרים, למדן גדול, חריף ובקי, ורק אחרי שלא הצליח במסחרו נענה וכיהן ברבנות.

נולד בשנת תרי"ח לאביו ר' אלכסנדר־סנדר בן ר' מרדכי הירץ „רב חסיד ומפורסם בדורו" מזדונסקה־וולה (ואשתו מגזע בעל ה„תבואות־שור" ור' השיל הגדול וה„פני־יהושע"), בן הרב ר' ליב מקאליש, בן הגאון הצדיק ר' פייביל דומ"צ בקאליש, מגזע גאוני עולם ועמודי ההוראה: מהרש"ל, של"ה, מהר"מ פאדובה, מוהר"י מינץ, רבי פייבל תאומים מפרמישלה ולמעלה בקודש מיחוסי דור דור, מבית תאומים לפנים, בשינוי שם לבית וויינגורט.

בבחרותו למד בגור אצל ה„שפת אמת" וגם אצל הגאון הגדול רבי אברהם מסוכטשוב, והוסמך להוראה על־ידי ר' יואב־יהושע (בעל „חלקת יואב") אבד"ק קינצק, פלך ראדום. נשא לאשה את בת ר' ישעיה אופטובסקי מברזין, ושם ישב יומם ולילה על התורה. עם פטירתו של הרב המקומי באו פרנסי ברזין לר' ישעיה, ודרשו ממנו להשפיע על חתנו ר' מנדלי לקבל עליו את כהונת רב העיר. תשובתו היתה שלילית מוחלטת. הוא קיבל נדוניה הגונה, כיאות לבת גביר, והתחיל לסחור בקנה־מידה גדול במלח, נפט, זכוכית ועוד, אך לא הצליח במסחר.

אחרי שישב בברזין 12—13 שנה, עזב את העיר ועבר לראדום, ושוב התחיל במסחר. היה מביא מלודז סחורות טכסטיל. פעם בלילה חדרו גנבים לבית־מסחרו ברחוב רוואנסקה וגנבו הסחורה. ושוב פסק להיות סוחר. אחרי כן פתח בית־מסחר ליינות ברחוב לובלסקה 11 בקנה־מדה גדול. מסחר זה החל להראות לו פנים שוח־קות. והנה פנה אליו איטשה אייזמן, (איטשה ברידניבר), נגיד אמיד והציע לו להצטרף אליו כשותף, ולהשקיע בעסק כמה כספים שיחפוץ. ר' מנדל הסכים, השקיע סכום הגון בעסק, אך העסק לא הצליח.

באותו זמן באה אליו משלחת של יהודים נשואי־פנים מראדום, ובה מרדכי פרסטר, אברהם אישטה וירגין וחסידי גור מקומיים ואמרו לו: „אולי בכל־זאת תסכים לכהן אצלנו בשטח הרבנות הרי פרנסה אין לך". והואיל שלא היתה לו ברירה אחרת, הסכים ונעשה ראש בית־דין בראדום בשנת תר"ס. ומכיון שנכנס בעול הרבנות, נכנס בה ראשו ורובו, חדר לתוך העניינים המסובכים השונים של הרבנות המקומית ושיתף פעולה עם גדולי הרבנים והגאונים בפולין, שאתם עמד בקשרי מכתבים.

הרבי אברהם מסוכטשוב נתן לר' מנדל תעודה שכתב לפני פטירתו, ובה כתוב: „אחרי אשר הרב הגדול חריף ובקי מגזע יוחסין וכו' רבי מנדלי דומ"צ של ראדום נוסע להתרפאות למקום שאין מכירין אותו (עמד לנסוע לוינה לריפוי עיניו), הנני בזה להגיד לאדם ישרו, שהוא יושב באהלה של תורה יומם ולילה, והוא למדן מופלג מאוד, ומהראוי לקרבו ולכבדו בכל מקום בואו בכל מה דאפשר וכל המכבד את התורה וכו'."

היה מהראשונים בפולין שהכשירו מצות עשויות במכונה. על אף הרוגז ששרר אז נגד זה. באחד מספריו „הגדת המבאר" (פיוט־רקוב, תרע"ד, 224 עמודים) פירסם את חליפת המכתבים בינו ובין רבנים שונים בנידון היתר מצות מסוג האמור. היו רבנים זהירים בהיתריהם, כרבני מינסק ובריסק, שנתנו הכשרים על המכונות, ובהם כתוב, כי המכונה צריכה השגחה רבה מאנשים כשרים ונאמנים ע"י הבד"צ המקומי. הגאון מקינצק התנגד. וגם הרי"מ מגור היה מהאוסרים. ר' מנדל עמד בחילופי מכתבים בענין זה עם הרב יששכר־בר גרוברט מבנדין ורבי שמואל מסוכטשוב, שהיו נגד שימוש במכונות, ועם הגאונים מטשאַכאַנוב וצאַנז. הרבי מסוכטשוב, ר' שמואל, כעס מאוד על ר' מנדל על נטייתו להכשרת המכונות, ובהדפסת ספרי אביו ר"א מסוכטשוב נמצאו כמה תשובות שהרבי הצעיר כתב אליו בחיבה יתירה, והוא מחק מתוך רוגזה את שם ר' מנדל מהספר, בכנותו „רב פלוני" וכדומה, ולפעמים השמיט גם דברי החיבה שבתשובות. ור' מנדל מתריס „וכן לא יעשה, והחובה על המעתיק להעתיק אות באות כמו שכתב המחבר". חומר מענין מכילים המכתבים בספרו האמור. לדברי הרב אפרים שלמה זלמן מליפנה, שלחו המתנגדים לבעל „נפש חיה" שישלימו אתו אם ירשה להם להביא מכונות למצות, והוא השיב: שאין זו מכונה

למצות, אלא מכונה לריפויים. וכן הוא מזכיר: מי לא יזכור מה שאירע להרב מראדום בוארשה, כשאסר זה כשתי שנים את השלי־בוביץ שאסרו גאוני אונגרן, וימררוהו וישטמוהו בעלי חצים. וכן מביא פסקי הרב אלעזר רבינוביץ ממינסק והגאון הרוגטשובי ר׳ יוסף רוזין מדוינסק. לבסוף נענו רבני וגאוני פולין הגדולים והוציאו קול קורא, שבו מודיעים, שאם הרב הגאון המופלג בתורה, רבי מנדל הכשיר את מצות המכונות הן כשרות. בין הרבנים שהוציאו את הקו״ק היו: רבני בנדין, סוכאטשוב, ליפנה, ראסיץ, מינסק ודוינסק.

באותו ספר הדפיס המחבר סידרה של שטרי מכירת חמץ ושטרי מכירות אחרות, כתב הרשאה, שטר־מכר על בניינים ועסקים ועניי־נים שונים, נוסח שטר למכירת חמץ. וניכר, שהיה בקי בענייני מסחר וקנין, כלכלה וכסף, ולא היה „בטלן״ בענייני ממונות.

לספרו זה קדמו שני ספרים אחרים. הראשון „קונטרס המבאר״, הבא לבאר את דבר הגאון „חידושי הרי״מ״ מגור. בהקדמה הוא מס־ביר, כי זה שנים רבות שמע מלעיזים על מהר״מ מ״ץ בלודז בספרו „יד משה״ שבו תגובות על חידושי הרי״מ. אחרי שנוכח לראות שברוב המקומות שמשיג הנ״ל על חידושי הרי״מ שלא מדעת „וכפי הנראה רק הקנאה או השנאה מדברת מתוך גרונו של משה בשביל לדבר טועה ח״ו על רבינו הגדול״, שינס מתניו לצאת בספר מיוחד ללחום מלחמת חובה ולברר דברי הרי״מ. „קונטרס המבאר״ נדפס בוארשה, תרנ״ד, ובו 56 עמודים.

הספר השני „אור הישרים״, הבא לבאר דיני מי שהוחזק לשוטה ועושה מעשה שטות בקשר לגט־פטורין שסודר בעיר־הגליל דפלך ראדום על יסוד כמה תשובות מרבני הדור, והמחבר בא לברר שאין לסמוך על הדברים האלה, ומי שהוחזק לשוטה אין במעשיו כלום ולא מהני שום בדיקה עד שנדע שנתרפא, ושמניעתו היא מחמת פקחות. הספר הופיע בפיוטרקוב, תרע״א, 80 עמודים, ובו תשובת הרבנים גאוני הדור: האדמו״ר מסוכאטשוב, הגאון מקינצק, הרידב״ז מצפת, ר׳ דוד פרידמן מקרלין, רבי חיים ברלין מירושלים, ר׳ מאיר שמחה כהן מדוינסק ועוד.

ספרו הרביעי „דרך החיים״ עם פרושו „שולחן המבאר״, מכיל הערות המחבר על התמליל של „דרך החיים״. בספר הסכמות מאת הרב יואב יהושע מקינצק, הרב קלצקין מלובלין („חזיתי איש מהיר במלאכתו מלאכת הקודש, מוכתר בנימוסין וביראת שמים, עדיו לגאון בישראל הרב דומו״ץ בראדום שכבר יצאו לו מוניטין בעולם״), ורבי מנחם מנדיל אלתר מפביניץ. נדפס בפיוטרקוב, תרפ״ו, ומכיל 180 עמודים.

בכתב־יד הניח קונטרס „מיעוט המחזיק את המרובה״ על ענייני חזקה ורובא ומיעוט, „תשובות מנחם״, ועוד קונטרסים על הלכות שונות וחידושים על סוגיות הש״ס. מצבו בראדום לא היה בכי טוב. ופעם, בביקורו בחצר הרבי מגור, כשנשאל על־ידי הרבי למצבו, ענה, שמאוד היה רוצה לפשוט את הכובע הגדול ולעלות לארץ־ישראל. אחרי זה חלה קשה, ובכ״ג בטבת תרפ״ו נפטר בגיל 66. עם כיבוש ראדום בידי קלגסי הנאצים הושמדו ספרי המחבר יחד עם המשפחה, ורק שרידיה ובנו ר׳ יעקב נמצאים מעבר לים.

הרב והמו״צ שמואל טייטלבוים

נולד בשנת תר״מ בסקרישוב לאביו הרב אליעזר, שכיהן כרב העיר. ממשפחת רבנים נודעה בפולין מעיירת דרילטש על־יד ראדום. במשפחה היו מספרים תמיד על „בית דרילטש״ שמייסדו היה ר׳ מאיר׳ל דרילטשער, ידוע בכינויו: „סגי נהור״, ויוצאיו ממשפחת טייטלבוים כיהנו מדורי דורות כרבנים בישראל.

עוד בגיל צעיר ביותר, בלמדו תורה אצל אביו הגאון וגאונים מפורסמים אחרים בזמנו, הצטיין שמואל בהתמדתו הגדולה ורצונו העז ללימוד התורה ובידיעותיו בים התלמוד התבלט בין רבים מחבריו ללימודים.

אחר נשואיו עם שרה׳לה, אף היא ממשפחת רבנים נודעה, התיישב בראדום ובגיל צעיר, באופן יחסי, נתמנה למורה הוראה בעיר, בתחילה כדי לשרת את האוכלוסיה היהודית בשכונת גליניצה.

בהתחלת שנות העשרים, כשבראדום לא היה רב נבחר חוקית על־ידי הקהילה, נבחר הוא לשמש „ממלא מקומו של הרב״ ותוך שנים אחדות מילא את תפקידו הרם, פרט להפסקות קלות כשידו של הרב קסטנברג היתה על העליונה, בכבוד ובאחריות.

הרב טייטלבוים הצטיין בפשטותו ועממיותו, ביושרו והתמס־רותו. בפעילותו כ„ממלא מקום״ הוכיח משמעת רבה ושיתף פעולה עם מוסדות הקהילה החוקית, אפילו בתנאים הקשים ועל אף המכ־שולים ששמו לו בדרך פקידים מעוניינים בשלטון המקומי.

נהרג על קידוש השם, יחד עם בני משפחתו, עם חיסול הגיטו הגדול בימי אוגוסט 1942. הי״ד.

לבסוף פרט מעניין: אביו, הרב בסקרישוב, נפטר בשנת 1941 בהיותו בגיל 90. בגיטו ראדום היו לו אז שני בנים (ובהם הרב שמואל) ובת. על אף הסכנות הגדולות הכרוכות בנסיעה, יצאו כל בני משפחת הרב מגיטו ראדום לסקרישוב להלוויה, ובהליכה ברגל ליוו, יחד עם כל יהודי סקרישוב, את אביהם הרב בדרכו האחרונה לקבר אבות בדרילטש.

יהודה (לייב) צוקר

משפחת השו"בים לבית צוקר

מקובל היה בציבור היהודי בתפוצות, שלמלאכה הזאת נבחרו לרוב יהודים יודעי תורה ויראי־שמים, חסידים ואנשי מעשה, בעלי־תפילה ויודעי נגן, מכובדים בקהל, ובהליכותיהם הנעימות רכשו להם מעריצים רבים.

לידיעת המקצוע היתה דרושה בקיאות בהלכה ובמקורות אח־רים רבים ובקבלת סמיכות מרב בישראל. על השו"ב מוטל היה תפקיד חיוני של עיצוב חיי הדת בפיקוח על כשרות השולחן היהודי בקהילות הגולה.

גם השו"בים בראדום הצטיינו במידות תרומיות, בידיעה עמוקה של ההלכה ובמומחיות אומנותם, וביניהם נמצאו גדולי תורה שלא פעם היו לעזר לרבני המקום בבירור בעיות הלכה שונות, אגב היותם בקיאים גם בהשכלה כללית רחבה, ובעלי זיקה עמוקה לרעיון חיבת ציון והגשמתו.

*

ארבעה שו"בים מנתה משפחת צוקר בראדום, אב, שני בנים וחתן, אומנים ותיקים. הגדול שבהם היה ר' שמחה־בונם צוקר, יליד פשיטיק, אב המשפחה, למדן מופלג, מומחה באבן־עזרא עד שידעו כמעט בעל־פה ובתנ"ך, מחסידי אלכסנדר. הוא נשא לאשה את בילה־מלכה מראדום, שמתה בלידה ראשונה ואז לקח את אסנת. ממקורביו של הרב שמואל מוהליבר ונחשב מגדולי התורה בעיר, ועם זה אהב להציץ בספרות ההשכלה, וביחוד היתה חביבה עליו הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים. מספרים, כי אהב לעיין בקונקורדנציה של מנדלקרן, ובשלחו לקחת את הספר בהשאלה מאחד מידידיו, ביקש את המביא שלא לשאתו בפומבי, מפני עין רעה... נפטר בן 74, בשנת תרס"ה, והניח שלושה בנים: ירוחם פישל, יצחק־מנדל ומשה. שני הראשונים למדו מאביהם את מלאכת השחיטה.

*

הוא היה מגדולי התורה והעסקנות הציבורית בעיר, אבי משפחת שו"בים ולומדים מפורסמים בעיר, משפחה מסועפת ומסונפת בשטחים שונים, נתקרב בהשפעת הרב ר' שמואל מוהליבר ז"ל למפיצי ההשכ־לה, מידידיו הקרובים של ר' ישראל פרנקל ז"ל, בזמן החרם של הח־סידים נגדו, ואף יצא עמו לרחוב שלוב זרוע. ביתו — בית ועד לחכמים ומשכילי העיר, בו נתכנסו יום יום לקרוא בעתונות המדינה, לחטוף שיחה בענינא דיומא, וגם לצלול לעמקי התלמוד או לשאוב ממעייני התנ"ך.

מראשוני יודעי התנ"ך בעיר, בשפתו העברית המליצית והנאה. עמד בקשרי מכתבים עם גדולי הדור בענייני תורה ופלפול. בקי ברפואת הגוף והנפש, ואת ידיעותיו הפיץ בחוג קבוע של שומעי תורתו ולקחו, ובמיוחד התמסר להרחבת דעתם וחינוכם של נכדיו הרבים. הרבה מזמנו נמצא בחברתו של הרב ר' שמואל מוהליבר. בבוא היום והרב עוזב את העיר, הוא נשאל מי לדעתו ראוי לשבת על כסאו, והוא הצביע על ר' מרדכי ויסמן ה"מופלג" ור' בונים שוחט. שניהם דחו אז את ההצעה, ר' בונם שוחט מתוך שתי סיבות: א) שלא ראה עצמו ראוי לכהן במקומו של ר' שמואל מוהליבר וב־ משום "אל תעשה תורתך קרדום לחפור בה".

אשתו הצדקנית אסנת ז"ל, אשה צנומה, עדינת נפש וטהורת לב, פקחית ונבונה, עמדה תמיד לצדו, גם כשהתקיפוהו מתנגדיו ופרנסתו עלולה היתה להתקפח, עודדה אותו באמונתו הטהורה ובצדקת רעיונותיו, תמיד היתה בין האורחים הרבים עם מגש־הכיבוד ביד, על אף טרדותיה המרובות בשלושת בניה, ששת בנותיה ונכדיה הרבים. עזרתה שהגישה בצורות שונות ליוותה בבת צחוק על פניה, ורבים באו לבקש עזרתה במאכלים ותבשילים לחולים, והיא עשתה מעשיה בטעם ובחן רב. ביתה מלא היה תמיד מבקרים קבועים ואורחים רבים.

ציוני בלב ובנפש, חינך ר' שמחה־בונים את בניו לחיבת ארץ ישראל, לעליה ולהשתתפות בבנינה, וצאצאיו הלכו בדרכי סבם הדגול. הראשונים התחילו לעלות לארץ בשנת 1912, וכעת עולה מספרם למעלה ממאתים נפש, מהם רבים העוסקים בצרכי ציבור באמונה. שנים נפלו במלחמת השחרור — בנו של העתונאי יצחק בן־דור — חיים, ובנו של השופט המחוזי פנחס שוורצמן (שהסב את שמו לאבישר אחרי נפילת הבן) — ישראל. גם אביו של חיים בן דוד העתונאי יצחק, נפל במלחמת השחרור. אחד מניניו שמואל נועם־ צוקר נספה באסון אוויר בשליחות בארגנטינה. בין חתניו הסופר המנוח י. ל. וואלמן. וכך עלתה המשפחה רובה לארץ והש־תלבה בבניינה, בסדנה ובשדה, במסחר ובתעשיה, בקיבוץ ובמושב, במשפט וברפואה, והיא מעלה ברטט ובחרדת קודש את זכר אב המשפחה.

מרדכי צוקר

ר' ירוחם פישל

נולד בפשיטיק בשנת תרט"ז, למד בבית־המדרש בראדום, ואחר זה תלמיד מובהק אצל בעל "חלקת יואב". נשא אשה מטורטשין, בתו של חסיד אלכסנדר. אף הוא היה תלמיד־חכם גדול ובקי בתנ"ך ומכמניה. אחרי חתונתו פתח חנות והפסיד את כספי נדוניתו. הרבי יחיאל, הצדיק מאלכסנדר, יעצהו ללמוד שחיטה ולהיות לשו"ב. נענה לעצתו ולמד אצל אביו את אומנותו, הרב מוה־ליבר נתן לו סמיכות כשו"ב. 45 שנה כיהן כשו"ב בראדום והסביבה.

ניחן בסגולות ובכשרון. בקי בדקדוק השפה העברית, ואף בהל־כה, ובתקופה של "בין רב לרב" בראדום היה פוסק שאלות במשך כמה שנים, ומילא אז תפקיד של שו"ב ודיין כאחד. רק לאחר שרבי יחיאל מיכל הכהן, חתנו של הרב הראדומאי א"צ פרלמוטר, נתמנה מו"צ בראדום, ביקשו חותנו הרב להפסיק לפסוק לטובת חת־נו. עם זה היה בעל־תפילה מן המצויינים, ובימים הנוראים היה עובר לפני התיבה בקלויז חסידי אלכסנדר בראדום. לעת זקנתו נסתמא והיה מתפלל בעל־פה, בבקשו מהקהל להעיר לו על מה שהחסיר, אך הוא לא החסיר דבר, כי היה בעל זכרון מופלא. עוד במבחר שנותיו הרגיש, כנראה, שנכונים לו שנות אפלה, והקדים לשנן שלשים פר־קים מספרי התנ"ך כל יום, כדי שלא ישכח לעת זקנתו. כן היה נואם מצויין וידע להסביר מקומות קשים בתלמוד ובמדרשים, אף ידע לרפאות חולים בתרופות שונות, ופתקאותיו נחשבו בבתי־המרקחת.

נספה בשואת יהודי העיר. בחנוכה ת"ש נכנס מרצח פולני לביתו ורצחו עם אשתו. הובא לקבורה בבית־העלמין.

נולד בשנת תרי"ב (1852) לאביו השו"ב הנודע ר' שמחה בונים ז"ל. הבכור, ומילדותו הצטיין בשקידתו בתורה ובגפ"ת והלך בדרכי אביו. מופלג בתורה ולמד אצל הרב הגאון ר' שמואל מוהליבר ז"ל, שנתן לו סמיכה להוראה. כן למד אצל יואב יהושע ז"ל, רבה של קינצק.

בגיל שש עשרה נשא לאשה את זוגתו אסתר בת ר' ישראל יצחק קופר ז"ל מטרשטין שליד וארשה. חותנו היה מחסידי ווארקה, שנסע אחרי פטירת רבו לאלכסנדר וישב על שולחן רבו עד סוף ימיו.

אחרי שגמר את ה„סמיכה" על שולחן חותנו, חזר לראדום ונתמנה שו"ב בפרבר זמלינה. בשנת תרמ"ו עבר לגור לפרבר דז'רשקוב כשו"ב ומורה־הוראה, ובמשך שנים אחדות היה הפוסק, עד שהרב פרלמוטר, שכיהן אז רב בראדום, הושיב את חתנו הרב ר' משה מיכל הכהן ז"ל, מו"צ בפרבר.

צנא מלא ספרא, הצטיין במידותיו התרומיות ובטוב לבו. עזר לאנשים רבים כפי יכלתו בעצה טובה ובמתן בסתר. פעמיים בשבוע היה אומר שעורים בבית המדרש המקומי, ובשבתות דרש מפרשת השבוע. אוהב היה להסביר את המקומות הקשים בפרוש אבן עזרא, זכר את התנ"ך על פה עד כדי כך, שהיה בידו לחזור מכל מקום ולומר את מלת „בראשית".

ידע את סופרי ההשכלה ורכש את ספריהם, וכאשר יצא לאור ספרו של עורך „הצפירה", „ידיעות העולם והטבע" — רכש אותו והסביר לרבים מבאי ביתו את מהות הרכבת, הטלגרף והטלפון. ניסה כוחו בתרגומים מיידיש לעברית, אך בגלל טרדות שונות לא המשיך.

היה מומחה לרפואות, קרא את הרצפטים, וכאשר פרצה מגפת החולירע בעיר, ייסד חברת „ביקור חולים" בדזירזשקוב, והוא עצמו ביקר את החולים וסעדם. אחרי כל ביקור ידע, אם יצא האדם מכלל סכנה וכאשר ניבא כן היה.

לימד את בניו ונכדיו ללכת בדרכי התורה, להיות רצויים לשמים ולבריות. הוא היה אומר: מי שאינו נח לבריות אינו נח גם לשמים.

45 שנה שימש שו"ב, הצטיין גם כבעל קורא מעולה, בעל קול נעים וידע שירה. במשך כל השנים היה ה„בעל מוסף" בימים הנוראים. כל בניו ונכדיו הטיבו לשיר, והם היו המקהלה התמידית שלו.

זכורני מקרה אחד של חגיגת סיום כתיבת ספר תורה בבית המדרש של ר' יוסקה טיכמן ז"ל. לפי הנוהג נתכנסו אז גברים ונשים יחד, וכשפתח ר' פישל שוחט בשירת „ויהי בנסוע הארון" וסביבו פרצה השירה האדירה של כל בני משפחתו — רעדו ספי הבית... ואשתו, ר' אסתרל, כפי שכינוה רבים, התייפחה בבכי. כשנשאלה לטעם הדבר, אמרה, שראתה את שערי גן העדן נפתחים בפני שירת בניה, והיו אלה דמעות גיל, שמחה ונחת.

בגיל שמונים ושש לקתה ראייתו, ואף־על־פי־כן המשיך לעבור לפני התיבה, על פה, ולא החסיר מלה מכל הפיוטים של הימים הנוראים.

פרט מעניין: בהתחלת העליה השלישית העסיקה אותו בעיית הפעלת הרכבת בארץ בימי שבת וחג. ואם זכרוני אינו מטעה אותי, הגיע לנוסחה מסויימת, לפיה מותר להפעילה.

תיזכר לטובה אשתו הצדקת אסתרל, הידועה בנדיבותה וטוב לבה. כל יום חמישי מחלקת היתה לנשים נצרכות בשר ושומן. היתה לעזר בגידול בניה — ששה בנים ובת יחידה, לתורה ולמע"ט, ועוררה בהם את הרצון להצטיין בשקידה ובמעשים טובים. ליוותה את בעלה נאמנה עד ליומו האחרון.

ציוני מסור, והמריץ את בניו, בתו היחידה ונכדיו הרבים לעליה, אפילו בזמנים חמורים בארץ, היה פעיל בחוגו ונלחם למען הציונות ועורר לעליה. בירך את העולים עם פרידתם ממנו, וברכתו להם כברכת הרבי לחסידיו.

בחדשים הראשונים של המלחמה נכנס מרצח פולני לביתם ובראותו את שני הישישים לבדם, רצחם בדם קר, ביום השלישי של חנוכה שנת ת"ש. מן האחרונים שזכו לקבר ישראל ולוויית המונים, הי"ד!

ש. א. מרגלית

ר' יצחק מנדל

אף ר' יצחק מנדל כיהן בראדום כשו"ב, למד אצל אביו. מחסידי הצדיק מאלכסנדר ובר אוריין. לא התנזר מספרות ההשכלה. נשא את בת החסיד ר' משה הנדלסמן מסלומניק, שהיה גיסו של בעל „חלקת יואב". כשלושים שנה היה שו"ב בעיר.

תורה מחזרת על אכסניה שלה. ר' יצחק מנדל ירש מאביו ר' שמחה בונם ז"ל את הצמאון לדעת, ואת חכמת היודע שאינו יודע. היה צנא מלא ספרא — מלבד תלמוד ומפורשים, יורה דעה, חיי אדם וכו' וכו', ידע את התנ"ך כמעט על פה. קרא את כל הספרים בעברית וביידיש שילדיו הביאו לו, היה ספוג תורה וערכי רוח. מן המאמינים שאהב להתעמק בכבשונו של עולם. איש הרגש וההגיון, ולבו מלא אהבה ורחמים. עניו ואוהב את הבריות. עיניו השחורות היוקדות לטפו ברוך ועדנה, והיה זה פלא שאדם זה דווקא פרנסתו על שחיטת בהמות ועופות...

הוא נמנה עם השוחטים המעולים בפולין, את מלאכתו עשה ביד קלה במהירות ובזריזות. אמרו עליו שבידו העוף והבהמה אינם מרגישים ששוחטים אותם.

הרופא הוטרינארי הפולני בראדום שהתפעל מאופן שחיטתו, הזמין לבית־המטבחיים רופאים וטרינאריים ידועים (בזמן שהאנטישמים הציעו לאסור את השחיטה היהודית), כדי להראות להם כיצד שוחטים „אצלנו"... ור' יצחק מנדל הסביר להם את הערך המוסרי וההומאני של דיני השחיטה, והוכיח שהשוחטים היהודים הם אנשי צער בעלי החיים אמיתיים — ועל כך העידו בבוא הזמן.

ואלה דבריו על השוחטים והשחיטה:

— לא קל להיות שוחט בישראל ולא כל אחד זוכה לזה... אעפ"י שמסכת חולין פותחת „הכל שוחטין ושחיטתן כשרה" מדקדקים ומקפידים בשוחטים שיהיו יראים ושלמים, שיהיו בעלי רגש אהבה ורחמים — בבחינת „חמול על מעשיך", שידעו שהבהמה הטהורה והעוף שניתן לאכול על־ידי שחיטה יש בזה מפרד"ס — (פשט, רמז, דרש וסוד) ועל־ידי ברכת השחיטה וכיסוי הדם מעלים את החי לדרגה גבוהה ביחס למדבר.

— שוחטים צנומים הם, רזים, בעלי דרך ארץ ויראת שמים. „יהודים בלי מרה", ונמנים עם שכבת המיוחסים... ואף־על־פי שהשוחטים היו מיוחסים, לומדים, חסידים ואנשי מעלות ומידות טובות, לא שפרה עליהם נחלתם... והעבודה של השוחטים בראדום (וודאי גם בערים אחרות), פרנסתם לא היתה קלה, לא היו שעות קבועות לשחיטה. בבית השוחטים לא עלה על השולחן בימות חול אלא בשר טחול, ריאות ו„פוכעס" שהילדים בחלו בהם... ונשותיהם נאלצות היו לעסוק במסחר נוצות והבנות במריטת העופות. והכל כאילו אכלו לחם חסד — אינם עובדים ומקבלים כסף... וקנאו בהם, בעיקר בחודש תשרי, ימים שהשוחטים גורפים בהם זהב, מהכפרות ומהשחיטה לימי החג המרובים. והחודש הזה היה, למעשה, החודש הרע ביותר בשבילם — ימים ולילות עמדו על רגליהם לשחוט, וכל הכסף שנכנס נועד לסיוע לרבנים ודיינים (משכורת הקהילה לא הספיקה למחייתם), ואבוי לשוחט שהיה בטוח ביחסנותו, בלמדנותו, בידענותו את השחיטה ובעדת מעריציו — הקצבים, והיה משתמט לתת את חלקו (רבים מיהודי ראדום זוכרים את המקרים הללו).

על ר' יצחק מנדל עברו כל הגלגולים האלה, לא פעם היה לו שיח ושיג עם הרבנים והדיינים... אולם הוא לא נפל ברוחו. היה רודף שלום ואוהב הבריות, איש שלם בכל דרכיו, והכול בראדום רחש לו חיבה. דירתו הכילה שני חדרים בהם התגוררו שתי משפחות הוא ובני ביתו המרובים ומשפחת אביו ר' בונים שוחט.

ר׳ בונים היה ידוע חולי־קצרת וריאות (המחלה באה לו מחמת הערצה יתרה אליו. פעם עמדו בביהמ״ד בסוגיה חמורה — כשנכנס ר׳ בונים שמשנתו היתה בהירה וברורה והסביר את הסוגיה בפשטות בלי פלפולים, ממש פקח את עיניהם... ואחד, חברו וידידו הטוב, גברן בעל־כוח, הנחית על גבו מרוב התלהבות טפיחת־חיבה חזקה, והוא צנח בלי הכרה — ומאז לקה בבריאות).

כשהגיע ר׳ בונים לגיל עצה, לא רצה להמשיך בשחיטה וציווה על בנו יצחק מנדל שהיה סמוך על שולחן חותנו ר׳ משה הנדלסמן, בסלומניק, שיבוא לראדום להיות שוחט תחתיו (דבר שלא רצה בו), אך הוא קיים רצון אביו ועשה מלאכתו כאילו לא הוא השוחט אלא אביו. כל הכסף מהשחיטה מסר לידי אביו, והוא קיבל על עצמו בהיותו עול ימים להשיא את אחיותיו, לתת להן נדוניה, וסידר את הדברים משל לא הוא הנותן אלא אביו... שלא הוא מכלכל את הבית אלא אביו, והכל היה פשוט וטבעי ולא עשה דבר מבלי לשאול בעצת אביו (אחרי פטירת אביו נהג כך באמו — בכל התייעץ אתה) לא היה אחד שקיים מצוות „כבד את אביך ואת אמך" כמוהו.

נוסף לזה קיים „והיה ביתך פתוח לרווחה ויהיו עניים בני ביתך". בבית מגורו (בית שרה׳לה סאַוואַ) גרו משפחות עניות מכובדות. לפני כל ארוחה בימות חול, בשבת וחג, קרא את הילדים חסרי־הכל והושיבם ליד השולחן עם כל בני הבית. והוא גם דאג שילמדו קרוא וכתוב.

הוא אהב מאד את ילדיו. היה להם אב ואם (אשתו הראשונה מתה עליו בדמי ימיה בהשאירה שבעה ילדים קטנים) ובסופו — ה׳ בדד ינחנו.

את בנו הראשון שגילה כשרון לציור, שלח מיד אחרי בר־מצווה לירושלים, לבי״ס „בצלאל" להשתלם באמנות (הוא הצייר הנודע ז׳ק צוקר בפאריס וניו יורק שהציג תמונותיו גם במוזיאון דיזנגוף בתל־אביב).

בן אחד עלה לארץ בגיל שבע־עשרה וחצי... יתר בניו, לאחר גמר ביה״ס „חובבי דעת", יצאו להשתלם בצרפת — שם הקימו בתיהם.

בנותיו הנשואות וחתניו העתירו עליו אהבה בלי גבול, ביתם היה ביתו, מנהג קבוע היה לו לבוא אליהם מדי שבת בשבת השכם בבוקר ולשוחח עמם מהמתרחש במשך השבוע בעולם הגדול ובעולמנו, והיה תענוג לשמוע את דבריו, וליהנות מצלילות מחשבתו. וגם הם באו אליו עם ילדיהם בשבת בצהרים ובחג, בנים ונכדים, הוא מתרפק עליהם והם עליו. וכולם עלו לארץ, זה אחר זה, והוא שהאיץ בהם לעלות — ולא להתמהמה, אף על פי שידע, כי בלעדיהם חייו אינם חיים, שכל אחד מהם לוקח עמו חלק מלבו, היה אוהב ציון והעלה עצמו לקרבן עולה...

מרוב געגועים נתרופפה בריאותו. נוסף לזה נתפס בנו הצעיר (מאשתו השניה) לקומוניזם ובמלחמת האזרחים בספרד התנדב — ושם נפל. היתה זו מהלומה כבדה בשבילו.

בני בני, לא הפסיק לקונן בלשונו של דוד המלך, מי יתן מותי תחתיך בני... ואם נגזר על בני ליפול במלחמה, בכה, מדוע לא יצא לעזרת החלוצים לאנשי הגנה — בארץ ישראל... ומרוב צער חלה קשה ואחרי מחצית השנה של יסורים הלך לעולמו. נפטר בליל שבת כ״ז אייר תרצ״ח.

כשנה לאחרי מותו באה השואה הגדולה ואשתו מינדל, בתו גיטל, בנו שלום ובת הזקונים רבקה, ממיטב הנוער החלוצי בראדום, נספו בידי הנאצים.

בן־עיר

ר׳ חיים לייבוש הרץ

דמות פטריארכאלית, זקנו הלבן יורד לו על מידותיו, שופע חמימות בפגשו ילד בן תורה. צובט לחייו בחיבה ואומר: בן חכם ישמח אב. ר׳ חיים לייביש ור׳ שמחה בונים היו השוחטים הראשיים בראדום, ידידי נפש על אף השוני שביניהם. ר׳ שמחה בונים היה גבה קומה, רזה, ידוע־חולי, תפוש רעיונות במדע, בטבע ובמחקר — והילוכו כדיבורו בנחת. ואילו ר׳ חיים לייביש חסון, שופע בריאות, חיות ושמחה. תפוש בחידושים של „חדושי הרי״ם", והילוכו כדיבורו בתנופה, ברחבות חסידית.

בחוג המשכילים בראדום סיפרו על דו־שיח שהיה ביניהם:

ערב חרפי ור׳ בונים ור׳ חיים לייביש, השוחטים היחידים אז בראדום, הולכים מבית המטבחיים למקום מגוריהם — שול־גאַס ומקווה־געסל. הדרך רחוקה למדי, ר׳ חיים לייביש מדבר בהתלהבות, כדרכו, על חסידות, על ר׳ מנדל מקוצק. ר׳ בונים מסתכל ברקיע בכוכבים הנוצצים, ואומר:

— חיים לייביש, שא עיניך השמימה, ראה והתבונן בשבילי הרקיע. כוכב לכוכב יביע אומר, הבה אסביר לך מעשה בראשית. חכמת התכונה. זאת היא — הצביע באצבע — העגלה הגדולה וזאת היא הקטנה. בוא לביתי ונעבור על קידוש החודש של הרמב״ם.

— עזוב שטויות, ר׳ בונים, התבונן־נא מי עשה אלה. בוא לביתי ונלמד „מעשה מרכבה" בסדר רזיאל, שבו מצויירים הכוכבים והמזלות, ומדובר בו על הספירות והנסתרות שהרמב״ם לא ידעם...

*

ר׳ חיים לייביש ידוע היה בלמדנותו, בחריפותו. משכים קום לבית המדרש, מדקדק במצוות בהתלהבות חסידית, בקיא בנגלה ובנסתר. נצר למשפחת רבנים עסקנים מדורי דורות, נמנה בילדותו עם העילויים, והוריו בטוחים היו שיהיה רב. אולם הוא סירב וטען שמשכורת הרב — (כדי שהתורה לא תהיה קרדום לחפור בה) — היא דמי בטלה.

— ואינני רוצה להיות בטלן, ובבדיחות דעת הוסיף: — בשל דמי הבטלה רוב הרבנים ומורי־הוראה בטלנים הם... ובחר להיות שוחט.

השחיטה היתה אצלו כעבודת קודש, בבחינת כהן המקריב קרבנות, שלאו כל אחד ראוי לזה. מפורסם היה בעיר, שוחט היודע דיני שחיטה והלכות שחיטה מהפוסקים והמפרשים ועד מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש.... בשאלות מסובכות היו באים אליו מערים אחרות — שהוא יהיה הפוסק.

נמנה עם חסידי קוצק שעברו לחצר גור, מיושבי השולחן המקורבים ביותר של הצדיק. היתה בו שמינית שבשמינית יוהרה המותרת לתלמידי חכמים. פרקו נאה וזקנו מגודל. בדברו היה מתיז את „הרישין". נאה דורש ונאה מקיים; והכול אהבוהו והעריצוהו, נהגו בו בכבוד ונזהרו שלא יכוו בגחלתו. וידעו שהנוגע בו כאילו מזלזל בחצר גור.

בראדום אמרו, שהרב אינו מעז לדרוש מחיים לייבוש שו״ב שיראה לו את החלף, אם אין הוא מביאו לפניו בעצמו. בענייני כשרות — מן המחמירים ביותר. ודרכו היתה לקלל קללות נמרצות את הקצבים שחשד בהם בקלות־דעת. איים עליהם בגיהינום, בכף הקלע ובסגירת האטליז. — והכריז עליהם שהם מאכילי טריפות (ומזה פחדו יותר מהגיהנום).

בעל מידות תרומיות, ומלבד השיעורים שלו בשטיבל ושיחותיו בחסידות. עסק בענייני צדקה. מתנדב היה לבקר עשירים שידם

קמוצה — ביי מיר וועלן זיי זיך א שווארץ יאָר אויסרעכטן... ופניו היו תמיד מאירים. לא הניח לדאגות להשתלט עליו, ודאגות לא חסרו — צער גידול בנים. בת אחת היתה חולנית — דפקטיבית (ידועה בראדום בשם „די קאליקע") שלא ידעה ללכת ולדבר, ומגרונה נפלט כפעם בפעם צעקות פרא. גדלה במיטה, וקשה היה להזיזה. שמרו עליה כעל בבת־עין וטיפלו בה בחיבה.

בנו הניך וחתנו זיסקינד סוקולובסקי, שניהם עניים מרודים ומטופלים בילדים, וכל יהבם עליו. והוא קיבל הכל באהבה — ודרכו לומר — גירא בעיני דשטנא — הוא לא יביאני לידי עצבות.

היה ידוע גם בתור ש"ץ, בעל לחן מיוחד בתפילתו. בעברו לפני התיבה היה הדבר כמאורע ולשיחה במשך זמן רב. תפילתו היתה מהירה, כמנהג קוצק, אולם תפילה שהביאה לידי התפעלות. ברם לא היה ממהר לתת הסכמתו לגשת אל העמוד, אפילו בשבת מברכין, ושמר לעצמו את תפילת טל, גשם ומוספי ימים נוראים. את תפי־לתו שמעתי פעם אחת, ולא אשכחנה.

הייתי אז ילד, ואבי אחרי מחלה, לא יכול היה לנסוע לראש השנה לרבי, כמנהגו. וביום א' של ראש השנה הלכנו להתפלל בשטיבל של גור, כדי לשמוע את המוסף של ר' חיים לייביש שו"ב. לקראת המוסף נתמלא השטיבל מפה לפה, ור' חיים לייבוש בקיטל דומה היה לשרף (כך תיארתי לעצמי), כולו לפיד אש. כשפתח „אשרי העם יודע תרועה", כמו זרם חשמל עבר בציבור. וכשאמר „ומלאכים יחפזון וחיל ורעדה יאחזון", ראו בעין את המלאכים... תפילת המוסף לא נמשכה יותר משעה. הוא פסח על הרבה יוצרות. התפלל לבדו. לא הניח שיעזרו לו. אמרו: זו תפילה מהיכל הנגינה. בגרונו כינור בעל מיתרים דקים ביותר, צקון לחש מלא והשתפכות הנפש. חששתי שאתעלף מרוב מתיקות.

יותר לא נזדמן לי לשמוע תפילתו. (אבי לא נתן לי להתרגל לתפילה מהירה). בחסידות של אבא, התפילה נמשכה שעות, ותפילת מוסף בר"ה נגמרה כשאחרים חזרו מ„תשליך". מאוד הצטערתי על כך. אמרו — מי שלא שמע את השחרית של ר' ישראל יצחק שו"ב ואת המוסף של ר' חיים לייבוש שו"ב בימים הנוראים לא שמע תפילה מימיו.

אולם לא פעם, כשהנני עוצם עיני, הנני רואה ושומע אותו, ויהודים קרובים ורחוקים בראדום, את ניגונם ותפילתם הזכה, את טהרתם ושלימותם, ונדמה לי, שמעט הטוב והמוסר שיש בנו — שזכינו להכיר את היהודים הללו — אינו אלא כטיפה מהטוב והמוסר שלהם. אפילו אהבתנו לארץ מהם באה לנו. ניצוצות מהאב־וקה הגדולה שלהם.

ר' חיים לייביש מת בשיבה טובה.

מ. ש. גשורי

ר' הניך הרץ שו"ב (בכינויו: הניך חיים לייביש"ס)

אביו ר' חיים לייביש כיהן כשו"ב בראדום ארבעים שנה, ונחשב יחסן גדול. שושלת יחוסו נמשכה במשך 27 דורות של רבנים, גדולים וגאונים בתורה עד רש"י, ונפסקה בר' חיים לייביש'ס, שנעשה שו"ב לפי דרישתו הנמרצה של ה„חידושי הרי"מ" (אבי שושלת גור), שנימק את הדבר בכך, כי ראוי הוא ר' חיים לייביש להיות ממונה על כשרות אצל יהודים. צעד זה גרם לכיוון חדש במסורת המשפחה, שלפיו היה ר' הניך צריך להמשיך במסורת הח־דשה שהתחיל בה אביו ולהיות לשו"ב. ר' הניך התכונן לרב־נות, וגאוני הרבנים הביעו התפעלותם מלמדנותו הכבירה, אך סיבות שונות מנעו זאת ממנו. וכאן המקום לציין, שיחסו לשחיטות ולרבנות היה שלילי לגמרי, כי לפי מושגיו אסור היה להפכן ענין לפרנסה. ורק אחרי זמן, כשעל כסא הרבנות בראדום ישב הרב טרייסטמן, הסכים ר' הניך, בלחץ מקורביו וידידיו, להיות שו"ב, אבל ידיו רעדו, ובקושי התירו לו שחיטת עופות בלבד.

גדל בסביבה של לומדות וחסידות, שהמריצה את העילוי הצעיר להתעמק בתורה וחכמה. ומקורות אלה החדירו וחידשו את מהותו עד רגעו האחרון. ר' הניך הנעים בקול־תורה שלו את בתי־המדרשות, ואת ה„שטיבלך" החסידיים. לא פסח על שום מקום שנמצאו בו ספרים. מוחו החריף לא שקט. יומם ולילה ישב ולמד. בבתי־מדרשות ובקלויזים החסידיים היה נואם לעתים קרובות, מש־מיע תביעות מוסריות וקורא למעשים טובים. לא נשא פנים לאיש ולא החניף.

היה בקי גם בתולדות ישראל, בספרותנו לדורותיה, קרא הרבה וכתב, בלי לפרסם כתביו בדפוס, היה מנגן מעולה, מומחה בנוסח התפילה, יודע עברית להפליא, איש־העם במלוא מובן המלה, והיושר והאמת נר לרגליו. בשנותיו האחרונות נזדהה עם הציונות הדתית והיה מבאי בית הכנסת של ה„מזרחי" ברחוב רינק 10.

בשמחת־תורה תרצ"ט נסתלק לעולמו, ועיניו לא ראו בשואה. בלווייתו השתתפו אלפים מכל שכבות האוכלוסיה. הבכי בבית־הכנסת בעת ההספדים ובכל הדרך היה גדול. בנו, מאיר, היה עורך „ראדא־מער קעלצער לעבן". ניספה בשואה. בן שני — בחיפה.

ש. נ.

ר' ישראל יצחק ניידיק

הופעתו האצילית, נועם הליכותיו, שיחתו הנלבבת ולמדנותו הרבה, כל אלה גרמו שהיה מקובל על רבים. מבקרי ביתו היו מכל שכבות העיר, אם לשאול עצה בפרקמטיה, בהלכות איסור והיתר, או לשיחת־חולין של תלמידי חכמים. ביחוד זכורים „המלוה מלכות" בהשתתפותם של גדולי התורה בעיר, כר' מאיר לושיצר ור' חנוך ישראל'כיס ועוד, שהיו למעין סימפוזיונים בנושאים העומדים ברומו של העולם.

נולד בעיר וורקה בשנת 1859. בשנות נעוריו למד אצל רבי אברהמ'לה בורנשטיין, האדמו"ר מסוחאצ'וב, ואצל רבי יואב־יהושע מקינצק. מקורב לאדמו"רים מאמשינוב ואלכסנדר. חתנו וממלא מקומו של השו"ב הנודע ר' בונים צוקר. חביב על הבריות ובעל חוש הומור עדין. מבעלי־התפילה המצויינים שבעיר, ושנה שנה עובר היה לפני התיבה בימים־הנוראים בבית המדרש הגדול בתפילת שחרית, ובבית־הכנסת הגדול היה אומר את הסליחות הראשונות. מלמד תורה ברבים, בעל תפיסה ישרה ומתנגד חריף לשיטת הפלפול. בעל רגש עמוק ומוכן תמיד לעזור לזולת.

מהמתפללים הקבועים בקלויז של חסידי אמשינוב, וכשהיה עובר לפני התיבה בתפילת מוסף בימים הנוראים ותוקע בשופר, היו מתכנסים רבים, מלבד המתפללים במקום, להאזין לתקיעותיו ולת־פילותיו הערבות.

בחגים ובשמחות־משפחה היו מתאספים בביתו גדולי התורה ומכובדי העיר וקהל רב וכן בעלי־מלאכה פשוטים. שמח ליהנות את העניים בשמחותיו. בשיחותיו עם הבריות היה מכניס נימה של תורה, מאמר חז"ל או פסוק מהתנ"ך, ודבריו קולעים תמיד למטרה. גם שותפיו השו"בים התייחסו אליו בכבוד רב והחשיבו דעתו.

נפטר בשנת תרע"ד. והוא רק בן 55, בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשעת צרה ומצוקה ליהודי ראדום, כאשר הרוסים ביצעו פסק־דין מוות על שלושת קדושי העיר, חלקו לו המוני העם את הכבוד האחרון על אף הפחד שאפף את העיר. הוא נטמן בקבר אבות, בין חותנו ר' בונים שו"ב לבין ידידו בנפש ר' חיים לייבוש שו"ב הרץ.

אלמנתו, שיינדיל, המכונה „די שוחטין", בת השו"ב ר' בונים צוקר, טיפלה במסירות בילדיה הרכים. בלי רכוש וללא מקור מחיה עבדה ועמלה הרבה כדי לפרנס את משפחתה. בעזרת אחיה השו"בים ר' פישל ור' יצחק מנדל, ובעזרת נכבדי הקהילה, נתמנה בנה הצעיר שמואל לממלא מקום אביו, על אף היותו רווק וצעיר לימים. בתום מלחמת העולם עלה הבן לארץ, ובעקבותיו האם ושתי בנותיה.

היא עלתה בגיל 70, וכאן המשיכה חייה, וגילתה עירנות לחיי הישוב ושמחה בהתקדמותו. ביום חנוכת הנמל בתל־אביב לא ויתרה על המעמד החגיגי, על אף הגשם שירד, וכשהתחילו לנגן „התזקנה" הרימה ידיה למרום וקראה ברגש: הלואי שתחזקנה ידיהם של כל העושים במלאכה זו. נפטרה בשנת 1939, בגיל 81, והובאה למנוחת עולמים בנחלת־יצחק. הצטיינה בחיבתה לארץ והיתה מטיפה מוסר לנשים שהוציאו דיבת הארץ.

ידועים לתושבי ראדום בניה: אברהם יעקב בעל חנות־הספרים, שהיה מקום ועד למשכילי העיר, והוא בחריפותו ובלשונו הביקור־תית ניתח כל מאורע כ„פרשן־מדיני".

הבן השני דוד (אוסטרובצר) היה חביב על הכול בבדיחות דעתו ואמרותיו הקולעות והשנונות, על אף היותו בעל מחשבה מעמיקה.

בתה, חיה'לי, נתפרסמה במסירות נפשה לעזרת הסובלים במחנה וולאָנוב ובבית־חרושת לנשק בפרבר שליד ראדום בימי השואה.

בתה שרה'לי, היפה בנשים ועדינת־הנפש, שיכלה בערבות רוסיה את בנה איצ'י, הצ'ליסט המחונן שיהודי ראדום כל־כך התגאו בו. בעצמה נתמוטטה באסון ובבית בנה השני שמחה (שמצ'ו), המשמש עתה „קונצרטמייסטר" בג'נבה, שווייץ, הוציאה נשמתה מרוב צער.

בתה השלישית, לאה'קה, הנפש הפיוטית ותמירת הגוף, נספתה בגיטו ולא זכתה לעלות לארץ כיסופיה. כן ניספה במחנה אושוויץ בנה מרדכי מנדל, בעל כשרונות למוסיקה ולציור, שנשא לאשה את אחותו של משה רוטנברג. אציל־רוח ואנין־טעם.

כולם ניספו בשואה הגדולה אשר פקדה את יהדות פולין.

בן אחד, שתי בנות (אחת בעלה השופט אבישר) וחלק מנכדיה הצליחו להנצל ועלו לארץ, התבססו בה, והצטרפו למאות צאצאי הסבא הדגול, ר' בונים שו"ב צוקר, חדורי תורה ואהבת העם והארץ ומשתדלים ללכת בדרכי אבותיהם.

מ. צ.

ר' מנשה שו"ב צימרמן

ר' מנשה שו"ב נולד לאביו ר' אברהם בסקאַרישוב ליד ראדום, וכיהן כשו"ב בדזירשקוב, פרבר ראדום, כל ימי חייו. איש מושלם וזריז, אמן־יד להפליא, הן מוהל מומחה הן שו"ב מומחה. לא אחת קרה מעשה בסירכא מסובכת, ולא היה שו"ב כמוהו להסרתה והכשרתה.

היה לו תחביב מענין — שענות; נוהג היה לאסוף את השעו־נים הטעונים תיקון אצל מכריו וידידיו ותיקנם מתוך רצון שבהנאה ללא תשלום.

בעל קול נעים, והיה בעל מוסף בימים הנוראים כל ימי חייו. השטיבל בו עבר לפני התיבה נקרא על שמו גם אחרי מותו: מנשה שוחט'ס שטיבל.

הקים משפחה ענפה. היו לו שש בנות, ורבים מנכדיו עלו לארץ והתערו בה, אחד מהם היה „בקבוצת 105", שפתחו בעליה השלישית.

באחד מערבי חנוכה בשנת תרנ"ה, בקש לחטוף תנומה קלה לפני ההדלקה, ובתנומה זו נאסף אל עמיו.

בן־עיר

השו"ב ר' מנדל דוד

ר' מנדל דוד שו"ב נולד לאביו ר' אברהם בראדום בשנת 1858 ושימש בקודש עד סוף ימיו בשנת 1923.

היה תלמיד חכם, ולא רצה לכהן כרב בישראל, אלא לקיים את שלשלת חותנו השו"ב המכובד ר' חיים לייבוש הרץ ז"ל, החסיד הידוע של קוצק.

מוצאו ממשפחת גאונים ולומדים, החל בסבא ר' איצה החריף, הרב מאופוצנו, ובסבו השני הרב ר' שאול מקוריב, שהיה דודו של הרבי הקדוש ר' מנחם מנדל מקוצק ז"ל, עד לשר ולטפסר ר' שאול וואַהל הידוע ונין לרב ר' העשל מקראקא.

ביתו היה תמיד פתוח לרווחה לצדקה ולמתן בסתר, ושולחנו מלא אורחים ויושבים. סייעה עמו במעשיו אלה אשתו, שנקראה בפי כל „חייה'לע די שוחטין", שמסרה את רוב זמנה לצדקה, ובעיקר התמסרה למצוות „הכנסת כלה" באיסוף כספים. שימשה דוגמה ומופת לרבים בנדבת לבה ובתרומותיה הרחבות.

ר' שמואל ברמן, שו"ב

בכור שוחטי ראדום. יהודי בעל דמות פטריארכלית שעורר דרך ארץ גם בין הגויים. תלמיד חכם וישב כל שעה פנויה על יד הגמרא. הרבנים פרלמוטר וטרייסטמן סמכו עליו. הצטיין בהכנסת אורחים, ואשתו הדסה'לה, קיבלה פני כולם בסבר פנים יפות, כפי שהורגלה בביתה, בית הרב מקוויו.

היו לו שני בנים, ר' שמריה ור' אליעזר, שגם הם כיהנו כשוח־טים וכן שמונה בנות. כחסיד קוצק היה הוא נוסע לרבי, כדי להת־ייעץ בענייני ציבור ומשפחה. הרבי מצא חתנים לבנותיו, מבין חסידיו. כיהודי מכובד ושו"ב נלקח ר' שמואל על־ידי הרוסים והגרמנים כבן־ערובה בימי המלחמה. דירתו היתה בקרבת בית המדרש, והקוזקים היו לעתים פורצים לתוכה, אולם כשראו אותו יושב בשלווה ומעיין בספרים — הניחו לו.

השבת התחילה אצלו ביום ששי בצהריים, אחרי התפילה בשבת היו באים אליו בעלי בתים וידידים לקידוש. ר' שמואל מוהליבר היה קרוב משפחתו.

בן־עיר

ר' בינימל ליבראַך שו"ב

מוצאו מהרבי מוורקה, וכל ימיו מ„חריפי" חסידיו. גם לעת זקנה כינוהו בלשון־חיבה ר' בינימ'ל שוחט. הצטיין בלמדנותו ובח־ריפותו, במידותיו הטובות ובענוותו. ותמיד עלתה מאליה השאלה: כיצד מסוגל אדם אציל ולבבי זה ליטול חלף ביד לשחיטת בהמה? ואולם, הוא היה שוחט מן המכובדים והמוסמכים שבהם.

היה גם בעל־תפילה נאה, וכל חייו קודש לתורה, חסידות וגמי־לות חסדים. בעל הדרת פנים, נאה בלבושו, בלי פגם על בגדו.

מעל תצלומו, שניצל בדרך מקרה (הורד מ„יודן־קארטע" מת־קופת הגיטו), ניבטים פניו האציליים ותוגיה עמוקה נסוכה עליהם.

שמריהו ברמן. המשיך באומנות אביו ר׳ שמואל. מבני תורה מיוחסים. יהודי עממי ושופע מרץ .מסור לרעיון שיבת ציון. אוהב ישראל ודואג לעני ולנדכא. הצטרף למזרחי והיה בא לכל אספה ומסיבה. שאף לעלות לציון והתפלל לשלום הישוב. בשנת 1923 קנה חלקת אדמה בעפולה ושאף לעלות ולהשתקע.נספה בשואה.

ישראל יצחק הירשמן, המכונה „מלאך״. מחסידי קוז׳ניץ הנכ־בדים. שופע עממיות יהודית נלבבת. איחד בחייו ובהליכותיו רצי־נות וקפדנות שביראת שמים עם הומור טוב ובדיחות הדעת, וגירס־תו: „שמחת מצווה״ ו„מצוות שמחה״ חדא הן. למדן ובעל מידות. בנו זכריה, בן תורה ובעל מידות, היה מקורב לאדמו״ר מביאלובז׳ג.

אלעזר משה סופר׳ס. גר ברח׳ וואעל 13. תלמיד חכם, משכיל ופיקח. בעל מידות תרומיות, אשתו עבדה כדי שיוכל לשבת על התורה ועל העבודה. חביב היה ביראתו, במידותיו, בחכמתו.

וולול קירשברג, בנו של אלי מנדל האופה. חסיד אוטבוצק ומצטופף בצלו של הרבי. בן־תורה ובעל מידות. חונן בקול נעים וזמז־מה היה בעל שחרית בבית־הכנסת הגדול. יהודי עממי ומלבב. בעל הכרה ציונית־דתית ושואף לעלות לארץ הקודש. נספה בשואה.

סטוצקר. טיפוס חסידי יפה שלא שכח את יחוסו. נטה גם לרע־יון הלאומי ולהשתלמות בידיעות כלליות. תלמיד חכם ומצניע לכת.

קופל פייבישביץ, חתנו של מנדל דוד שוחט. תלמיד חכם מוב־הק. מחסידי גור החשובים ובעל קורא ב„שטיבל״. נעים הליכות ובעל מידות. אדם ישר ואציל רוח. דמותו הנאה זקופת־הקומה עוררה כבוד. נהג בניחותא והתייחס בכבוד לכל. רודף שלום ועושה חסד לשמו.

*

בתקופות שונות היו בראדום עוד שובי״ם אחדים, יהודים מסו־רים לאומנותם, חסידים ואנשי מעשה, אולם לצערנו לא זכורים שמותיהם ואין עליהם שום פרטים. תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

ה„שטיבלעך״ בראדום

מ. ש. גשורי / אכסניות של חסידים

המוני החסידים בראדום התרכזו בבתי־התפלה, בשטיבלעך, וכאן באו על ביטויים גם חיי הציבור וחיי הרוח שלהם. המתפללים טבעו חותמם בשטיבל עליו נמנו, והושפעו ממנו. וביחוד בשבתות ובמועדים. רוח של חברות שררה בין החסידים מכל השכבות — אנ־שי עמל וחנוונים, סוחרים וחרשתנים. נהגו להאריך בתפילה ובז־מירות. אחר הצהריים והתנומה של שבת — באה שעת העיון בש״ס. ועם „שלש הסעודות״ עלתה השמחה לשיאה, וכל אנשי השטיבל כמש־פחה אחות געגועי פרידה משבת מלכתא. העיר כבר שוקעת באפלה, בחולין, והחסידים עושים „הבדלה״ ומתכוננים למסיבת מלווה־מלכה.

בראדום היו „שטיבלעך״ לחסידי שושילתות שונות, כמו לחסידי גור, אלכסנדר, סטריקוב, קוז׳ניץ, אמשינוב, פילוב, סוחאטשוב, סוקולוב, מודז׳יץ, קוזמיר (ר׳ מוטיל), רדזין, אוסטרובצה, סקירנר־ביץ ופיאסיצנה. מלבד זה היו בעיר חסידים ללא קלויזים מיוחדים משלהם, כמו של חסידי ראדומסק, לובלין, ראדושיץ, רדזימין, גוס־טינין. והיו קלויזים חשובים, כמו של חסידי קוזניץ, גרודז׳יסק וורקה, לובלין, שבעקב שינויים בנשיאות השושלת פחת מספר החסידים והם בטלו, והחסידים נצטרפו לקלויזים אחרים.

ואם להוסיף את האדמו״רים השונים שהיו מבקרים לעתים קרו־בות בראדום כמו: האדמו״ר מביאלה, וירז׳בניק, אוטבוצק, מודז׳יץ, קוז׳ניץ ואחרים, אפשר לשער, מה גדלה השמחה במעונם של החסי־דים. האדמו״רים הכניסו לעיר שמחה וחגיגיות.

בשטיבלעך התפללו לא רק בשבתות אלא גם בימי חול בבוקר ובערב — וגם למדו תורה. רבים האריכו לשבת ולשוחח בדברי חסידות ופוליטיקה.

א. חסידי גור

גור של מטה היתה עיירה שקטה ששכנה במרחק כשעתיים בנסיעה ברכבת הזעירה מוארשה הבירה. שושלת החסידות שבה התחילה עם הרבי הגורי הזקן רבי יצחק מאיר אלטר, בעל „חידושי הרי״מ״. שהתחיל לנהוג בצדיקות גור אחרי קוצק.

בשנת תרכ״ו נפטר הרי״מ והשאיר אחריו כשלושים אלף חסידים מילא מקומו נכדו הצעיר רבי אריה לייב מגור, בעל „שפת אמת״, שנפטר בשנת תרס״ה. בנו רבי אברהם מרדכי היה הרבי האחרון בגור, ביקר כמה פעמים בארץ־ישראל, ובאמצע ימי השואה בפולין עלה לא״י, התיישב בירושלים ובה נפטר.

חסידי גור התבלטו מאוד בראדום. להם היו קלויזים אחדים בעיר. בגלל הצפיפות בקלויז הראשון המרכזי ועתים בעקב חי־לוקי דעות, התחלקו המתפללים לשטיבלעך אחדים. הידוע ביותר היה זה שברחוב רינעק 15.

כן היו לחסידי גור עוד שלושה שטיבלעך: ברחוב מריאצקה־גורקי 4, (פיעקלה), (שנוסד בידי ר׳ מנדיל הורביץ) וברחוב לובלינר (ז׳רומסקה 3). והיה עוד אחד שנוסד בידי ר׳ חיים ניימן ברחוב ז׳רומסקה 18, שמסיבות שונות נתבטל.

ר׳ שלמה מרגלית כיהן כגבאי כ־15 שנה. חסידי גור היו מתגאים בבעלי־תפילה הגונים שהיו שרים בקול נעים: חנוך וינטרויב, יחיאל־משה הירשברג, קופל פייבישביץ השו״ב, תלמיד חכם ונעים הליכות, „בעל קורא״ בשטיבל.

בין ה„יהודים היפים" נמנו: ר' אהרן הרשברג (זאוויכוסטאָר), ר' חיים לייביש הרץ שו"ב, ר' מנדל דנציגר (בנו של הרב ר' גב־ריאל דנציגר), חיים ניימן, מאיר בילנדר, אברהמ'צה פרל (מחותנו של שלמה אלטר אחיו של ה„שפת אמת"), יעקב־לייב שיינפלד, קלמן רואל, שלמה־יודל חמילארז, יואל רייכמן, קופיל פרצלמן, דוד־מנחם פרל (חתנו של ר' שלמה אלטר, אחיו של ה„שפת אמת"), מוטיל פרידמן, מנדיל הורביץ, פנחס גרינבלאט, המו"ץ ר' מנדיל וויינגורט, נוח רוזנברג, איטשה־מאיר רואל, אליהו גוטליב, איצ'ה מאיר לסלר, חרשתן ונדבן ועסקן דתי ידוע, איטשה־מאיר סמיאטיץ ויחזקאל פרסטר (בנו של ר' מרדכי פרסטר). רוב החסידים היו נוסעים לרבי לכל חג וימים נוראים.

בשטיבל חסידי גור אפשר היה לראות אישים שעוררו תשומת לב. הנה עומד אחד בזווית שבין ארון־הקודש לחלון ללא כל תנועה, בניגוד לרוב החסידים בשעת תפילת „שמונה־עשרה". גם שפתיו כמ־עט שלא נעו. כפי שסיפרו היה זה החסיד שהעז עוד בנעוריו להביא את בשורת הבעש"ט לעיר, הראשון שנלחם ל„רעיון" וראשון שיצר „חוג" חסידי מבין ה„אברכים", בני הטובים שבעיר.

והיה עוד חסיד שמשך תשומת לב בהופעתו החיצונית, והיה היפוכו של קודמו; גבוה וצנום כלולב. וגם „בפנימיותו" שונה מח־ברו: כולו תוסס ועד, בדיבורו כבתפילתו. תנועותיו, בידיו ובגופו כולו, היו נמרצות, עזות, ותפילתו, כדיבור החולין שלו, קולנית ות־קיפה. ונוהג היה בחיבה מיוחדת לצבוט את לחיי הילדים ולקרוא או־תם „שייגאץ". פרנסתו — חנות קטנה בבית־עץ ישן, רעוע, שמלבד שמרים לחלות, שעקרות הבית היו נוהגות לקנות ביום חמישי, לא היה בה שום מצרך אחר. ישב ימים כלילות בשטיבל שקוע בתורה ובתפילה ובשיחות־חולין של חסידות, וה„פלונית" — אשה גוצה וע־גולה, שביס רחב וגבוה לראשה, שירד כמעט עד לגבות עיניה, עוס־קת בחנות. שניהם כבר היו באותו זמן זקנים מופלגים, שניהם נער־צים על קהל השטיבל של חסידי גור כראשי העדה.

והמומנט רב־הרושם ביותר שנחרת בזכרון בקשר לאישיותם — אותו ליל־זועה ממש לחסידי העיר, כשפשטה הידיעה על מותו של הרבי מגור, בעל „שפת אמת". עוד בשעות המוקדמות שלאחר־הצה־רים התחילו חסידי גור להתכנס בשטיבלעך. הספסלים נהפכו על פניהם, לשמש שרפרפים לישיבה של אבלים .והנה נכנס החסיד השני, נכון יותר: הוכנס, כששני חסידים צעירים תומכים בו מימינו ומש־מאלו. עוד טרם הגיע אל הספסל ההפוך הראשון צנח, ישב על הקר־קע, הרים ידיו כמקונן ופרץ באנחה עמוקה.

בחוגי חסידי גור היו מתנגדים קנאים לציונות, והיו גם „חטו־פים" במקצת, שלא היו מקפידים בנסיעה לגור, התנהגו קצת ברוח העולם ומדובקים באהדה גם לארץ־ישראל. בשטיבלעך של גור אפ־שר היה לראות בערבי יום־כיפור ציונים דתיים המציעים לתרום למען ארץ־ישראל, ונערים באו וזרקו משם את הקערות ה„פסולות". ודוקא רבים מהנערים האלה נדחקו אחר כך בתור לעליה במשרדים הא"י, ועשו הכל לטשטש את „חטאת הנעורים"...

חסידי גור החזיקו עצמם גאים יותר מחסידים אחרים. ביניהם קשה היה למצוא בעל־מלאכה. רובם תקיפים, בעלי חוצפה יהודית אמיתית. ומאידך: למדנים גדולים ובעלי מוחות חריפים, מורשת רבי מנדלי מקוצק וחידושי הרי"מ. עם זה ידעו לשמוח לא פחות מאח־רים. בשמחת תורה, אחרי הסעודה, התרכזו החסידים בקבוצות והלכו לשמוח לכוס משקה. ובין ניגון למשנהו, בין ריקוד לריקוד, חזרו על דברי תורה של הרבי. בכלל היו החיים תוססים בשטיבלעך של גור, ואף היו לברכה בעסקנות ובמידות טובות שהיהדות הדתית הצטיי־נה בהן.

ב. חסידי אלכסנדר

אם נבוא להתחקות על פרטי השטיבל של חסידי אלכסנדר בראַ־דום, מי היו מייסדיו, היכן ובאיזה שנה נוסד — לשוא יהיה עמלנו. הוא נוסד עוד בדור הראשון של צדיקות אלכסנדר, ובמשך הזמן עברו עליו משברים פנימיים קשים.

השטיבל היה כעין מלוכה בזעיר־אנפין. תחילה שכן ברחוב וולובה בבית משה דרזנר, ומנה 70—80 מתפללים. ה„קו" האלכסנדרי בחסידותם התבטא בהליכה ב„שביל הזהב", באמצע, לא עצובים ביותר ובלי להניח את הדגש על אכילה ושתיה טובה. הליכתם רכה ואצילית, עם הנגינה הלבבית של וורקה, באש דת חסידית פנימית ופשטות חיצונית.

ברם, השטיבל בראדום סבל מהגלגולים שעברו על השושלת עם פטירת כל צדיק מהשורה. אחרי פטירת ה„ישמח ישראל" בתר"ע חל פילוג בין חסידי השטיבל בראדום. רבים נסעו לאלכסנדר ללויה, ואלה שנשארו בעיר היו אבלים. אחרי כמה ימים התחילו להתעניין במהלך המאורעות, והיו צדדים שונים, מי בעד ר' שמואל־הירש, אחי הצדיק המנוח, ומי בעד ר' אהרן מביאלה, בנו של ר' בריש לנדא (בנו של ר' אברהם הצדיק מצ'אֶחאנוב). הקלויז נתפלג לשתי פלגות, וכל צד רצה להשפיע על השני. לבסוף גברו האלכסנדרים, והרוב נשאר גם להבא חסידים נאמנים לרבי שמואל הירש מאלכסנדר, עד שנת תרפ"ד שאז נפטר. חלק מהחסידים שעברו לביאלה ומשם לסטריקוב חזרו לאלכסנדר. הצדיק רבי שמואל־הירש היה מבקר לעתים קרובות בראדום אצל חסידיו. בנו רבי שרגא־פייבל נשא לאשה בת דודו, ר' מאיר יחיאל רוטנברג וישב בראדום. הוא נתלה בידי חיילות הרוסים במלחמת העולם הראשונה עם עוד שני יהודים: גיסו, צבי מרדכי סנקביץ, אחיו של ראש ישיבת „שפת אמת" בירו־שלים ובן דודו ר' יעקב איזמאן.

עם פטירת רבי שמואל־הירש שוב נשקפה סכנת פילוג לשושלת. ושוב רצו חסידי סטריקוב לעזוב את אלכסנדר ולעבור לסטריקוב, אך לא הצליחו. חסידי אלכסנדר גברו והמשיכו לנסוע לבנו של הצדיק המנוח, הוא ר' יצחק־מנחם שניהל את הצדיקות כהלכה. חסידים רבים שלא נסעו ל„תפארת שמואל" חזרו לאלכסנדר, לרבי האחרון. הוא היה פעיל יותר בשטח של הפצת תורה וחסידות. וכך נוצרו בפולין ישיבות בשם „בית ישראל" על שם בעל „ישמח ישראל" מאלכסנדר.

בראשית המלחמה האחרונה, התחבא הרבי מאלכסנדר בלודז, ואחר כך בווארשה, באוטבוצק. עתוני גרמניה כינוהו „דער גראָסרא־בינער אויס אלכסנדר". בעתון הנאצי „שטירמר" נדפסה תמונת ה„אוהל" באלכסנדר, שבו קבורים שלושה אדמו"רים.

בשנת 1941 השתדלו חסידי אלכסנדר בא"י לקבל סרטיפיקט בש־ביל הרבי שיוכל לעלות לארץ, השתוו עם הגסטאפו בכסף רב, לתת לצאת לאיטליה לרבי, לאשתו ולבן אחד. הרבי לא הסכים. הוא אמר: בעת צרה כזו רוצים אתם שאשאיר את כלל ישראל ואציל את נפשי בלבד? לא. „בתוך עמי אנכי יושב" ויחד עם עמי אמסור את נפשי להורג. הוא נרצח יחד עם חסידיו בטרב־לינקה. הי"ד.

המלמד הירש־בר גומולקס היה מראשוני הגבאים בשטיבל אלכ־סנדר בראדום. אך עוד לפני מלחמת העולם הראשונה נסע לאמרי־קה, לפי דרישת בניו. אחרי הפילוג כיהן בגבאות ר' משה־חיים. בשטיבל היו מצויים יהודים מכובדים, כמו: מאיר־יחיאל רוטנברג, מחותנו של הרבי מאלכסנדר, שמחה בוימזיצר, חתנו של ר' איצקה לנדוי מביאלה, למדן וחסיד מובהק, הירש־מנדיל טננבוים, מראשי הקהילה, יהושע רוטנברג, בריש ויחזקאל לוין, ישראל־יעקב אייבשיץ (שהיה נוסע עוד לוורקה) ומאיר בנו. נח קאנופל — למדן מופלג,

ליבוש הנדל, מוטל איזמן, אברהם־מצ'ה שטיינהורן, אברהם־יעקב לנדוי, ר' ירוחם־פישל צוקר השו"ב, משה־בינם רכטמן, חיים שידלובצר, מרדכי־וולף בלושטיין, המו"צ רבי אהרן הכהן מילדמן ובנו פייבל, שהיה בעל־תוקע בשטיבל כל ימי חייו.

בשטיבל אלכסנדר התפלל גם ר' יוסלי, נכדו של הרבי (בנו של פייוול דנציגר, שנרצח במלחמת העולם הראשונה על־ידי הרוסים). ר' יוסלי היה אחר כך רב בלזוב ליד לודז ונרצח בידי הנאצים.

חסידי אלכסנדר היו מרבים לבקר בחצר הרבי, ותמיד היו נפגשים היוצאים והבאים מחסידי ראדום בתחנת המעבר סקארז'יסקו, והחסיד ר' שמואל מאציוויצר היה טורח לחטוף מנחה בתחנה ולזכות במצוה את החסידים. ולפני הימים הנוראים היו יורדים בתחנה הזו וערכו „סליחות" ללא הפרעה.

והיו בשטיבל זה בעלי־תפילה מובהקים. תענוג היה לשמוע את תפילתם של משה בינם רכטמן, מרדכי אייבשיץ, זיסקינד סוקולובסקי. בעלי־קריאה בתורה היו מוטל איזמן ויחזקאל לוין. בקלויז היו שרים בעיקר את ניגוני המנגן והמלחין החסידי ר' יעקב פראגר, שהיה הספק הראשי לחצר.

בין חסידי גור ואלכסנדר היתה קיימת מעין מחלוקת חשאית על המרות בקרב חסידי פולין, שהיתה לפני מחלוקתם של חסידי וורקה וקוצק. בראדום שרר שלום בין שני המחנות. בין החסידים היו שישבו רוב ימות השנה בחצר הצדיק. את העסקים בבית ניהלו נשותיהם ועזרו הבנים. והיו שאחרי שובם מהרבי הזמינו את ידידיהם בימי השבתות ל„קידוש" וסיפרו מנפלאות הרבי, או הביאו ניגונים חדשים ולפעמים גם השמיעו דברי תורה. מסיבות כאלה נשארו זמן רב בזכרון המשתתפים.

ג. חסידי קוז'ניץ

עשרים שנה חי ופעל ר' אהרן יחיאל, נצר שושלת קוז'ניץ, מוקף חסידים נלהבים, מרי נפש וידועי חולי, עד למלחמת העולם האחרונה. על אף נגישות הנאצים המשיך ר' אהרן בדרכו. במסירות נפש הביאו לו חסידיו הנאמנים צרכי אוכל נפש בימי המצור והרעב בוארשה, לשם עבר עם פרוץ המלחמה. בפרוס ימי ההשמדה קבע שיעור קבוע בגמרא. ופעם, בישבו ליד הגמרא, אמר: „אינני רוצה עוד", ובאותו רגע יצאה נשמתו בטהרה. ובלילה שלפני ערב יום־כיפורים תש"ג מיהרו חסידים ומעריצים להביא את רבם הנערץ לקבר ישראל. בהסתלקותו הפלאית נסתיימה פרשה מופלאה עטופת מסתורין.

השטיבל בראדום שכן ברחוב וואַל 13, בביתו של חיים יוסקה, ונחשב לאחד הוותיקים שבעיר. חסידיו הרגישו מעין יוהרה בהשתייכותם לחסידי שושלת מפוארת.

הרבי היה לעתים קרובות מבקר גם אצל חסידיו בראדום והתאכסן בביתו של ר' משה פישמן (זוולינר), ובשנים האחרונות בבית ר' שמעריל קורמן (וולקוש), החרשתן הידוע. השטיבל מנה כחמישה־שש מניינים. גבאים היו: זליג גולדפארב, בנציון מינצברג, ירחמיאל מילר, כבן תשעים־מאה כשנפטר ועד יומו האחרון כמעט היה משכים והולך להתפלל בבית־המדרש של רוזנברג ברחוב וואַל 3 (ברנרדינסקה 1) ודוד קופר. בין החסידים היו אישים טיפוסיים, כאלעזר שוחט (אנגלהרדט), בנו של ר' משה סופר, בנציון מינצברג, ר' צבי־הירש, ישראל־יצחק הירשמן שו"ב, מאיר'ל מלאך, איטשל לוכסמבורג, המלמד נתן־אלתר כ"ץ ומשה גורפינקל. חסידי קוז'ניץ היו בעלי תורה ושרו ניגונים שנחשבו כ„ניגונים קדושים" שהושרו ברגש קדוש בשטיבל. מלבד זה היו שרים גם ניגוני החצרות קרלין־סטולין שהיו קשורים בקשרי חיתון עם צדיקי קוז'ניץ. באחרונה נפוצו ביניהם גם ניגוני מודז'יץ. הם היו חובבי נגינה וידעו להעריך כוחה של נגינה בחסידות.

ד. חסידי אמשינוב

רבי יוסף הצדיק מאמשינוב (נולד תרל"ה) נתפרסם כאחד מבני העליה שבדורו, היה מן האישים הבולטים ביותר ביהדות פולין, בהמשיכו במסורת האמשינובית בעסקנותו ובאהבתו לישראל. בימיו חזרה העיר אמשינוב לתחיה, שהיתה שממה אחרי שנעזבה על־ידי אביו, ונתחדשה המסורת האמשינובית.

היה מבקר לעתים קרובות אצל חסידיו בעריהם השונות והגדיל את מספרם. כן היה מבקר בראדום והתאכסן אצל הזקן שבחבורה ר' הירש־לייב בוים. השטיבל של חסידי אמשינוב שכן תחילה ברחוב מאריאצקי־גורקי (אחר־כך ברנארדינסקה) בביתו של משה בנקר, ולבסוף ברחוב רינק 6, בביתו של איטשה פישמן. השטיבל מנה 50—60 מתפללים וקול התורה נשמע בו תמיד.

מה„יהודים היפים" שבקלויז נמנו: השו"ב ישראל יצחק ניידיק, בעל תפילה מעולה. שנים רבות היה מתפלל שחרית בימים הנוראים בבית המדרש הגדול ומוסף בשטיבל; יעקב דוד טייטלבוים, בן הרב מסקארישוב, בעל־תוקע מובהק; שלמה הנדל, בעל תפילה מלא תנועה; הירש־לייב בוים, גבאי שנים רבות; שמואל יעקב בוים; יעקב וואַגה, שהעריכוהו במאה וחמישים אלף רו"כ ובנו נתן; יצחק רובין, למדן ובעל מידות; משה בוים ויעקב שמחה הנדל, סוחר ברזל עשיר, ואחרים. בשטיבל נראו לעתים קרובות חסידים אחרים, שבאו ליהנות מהאצילות החסידית האמשינובית שקסמה לרבים.

ה. חסידי וורקה־סקרניביץ

בבית חסידי סקרניביץ בראדום היו זקנים אנשי שיבה שנסעו עוד לרבי יצחק ובנו ה„אמצעי" רבי מנדל, חסידים ואנשי מעשה, מופלגים בתורה ונלהבים בחסידות. הם לא הכניסו בנקל חסיד אליהם, תהו על קנקנו, בחנו ובדקו התנהגותו, ניסוהו בנסיונות, ורק אחר שעמד בהם קיבלוהו לרע ולאח. הרבי הזקן רבי שמעון מסקרניביץ ביקר כמה פעמים את חסידיו בראדום, והיה מתאכסן אצל ר' פיניה רוזנבלום. הרבי נודע כבעל יועץ מצוין, וגם בראדום רבו הפונים לעצתו. חסידי סקרניביץ היו בכללם שקטים וצנועים, ולימי החגים היו נוסעים לרבם. עד שנת 1928 התפללו בביתו של המו"צ מדרילטש ר' נחמן פרקל ברחוב וולובה 9. אח"כ עברו לבית־תפילה משלהם ברחוב סטרו־קרקובסקה.

החסיד ר' מאיר יוסף כיהן גבאי גם בשטיבל סקרניביץ וגם בשטיבל אלכסנדר. היה איש החברה־קדישא, מפקח על צרכי הציבור בסדר נאה, והחסידים סרו למשמעתו ביראת כבוד. פיניה רוזנבלום היה בעל־תוקע ובעל־תפילה והוא שדאג לאספקת ניגונים ממקור ראשון. בעל תפילה וותיק וידוע ניגון היה גם ר' איטשה סקארשובר. ל„חסידים היפים" השתייכו בין היתר: שמואל בקמן, בעל טחנה גדולה ואמיד. אהרן סופר — חתנו של ר' ירמיה סופר סתם — גדול בתורה, צם ימים רבים ולא אכל דגים פרט בסעודת מצווה וכל חייו קודש לתורה. השו"ב ר' בינימל ליברך, מצאצאי האדמו"ר מוורקה, אציל רוח, למדן ומנעים זמירות; מנדל בלאס, סיטונאי מכולת; בריש וויינאכט, האחים מנדל ודוד אשפיס, הישיש ר' לייב־בר, שהיה מש־

מח את הקהל בניגונים עתיקים ושירים חסידיים בפולנית; חיים גולדברג (חתנו של משה לייב אוסטרוביצקי), משה'לה פרידמאן (בנו של אהרן ירמיה פרידמאן), משה יאנובסקי, מנדל שצ'רנסקי (חתנו של אברהמ'צ'ה פרל, מחסידי גור הידועים) ויבדלו לחיים: השו"ב מנדל בקמן, ר' מנחם דב ורטהיים ובנו אלתר זאב (תל־אביב).

עם פטירתו של האדמו"ר ר' ישראל טויב זצ"ל הצטרפו לסקרני־ביץ אחדים מחסידי מודז'יץ, ביניהם: חיים הוכגלובר, פנחס בוים (חתנו של יעקב בוים), שניהם בעלי־תפילה מצויינים.

המתפללים היו בעלי־בתים נכבדים ונשואי־פנים. רובם סוחרים אמידים, ואחווה ורעות שררה ביניהם, משל היו בני משפחה אחת. היתה השמחה במעונו של אחד שמחו הכל בשמחתו. ולהיפך, ירד אחד החברים מנכסיו — היו מחזיקים בו מיד. רבים מהם בעלי השפ־עה ומצויינים בתכונותיהם.

ו. חסידי גרודזיסק

רבי אלימלך מגרודזיסק היה אחד מארבעת בניו של „השרף" מוגלניץ, הוא רבי חיים־מאיר־יחיאל שפירא, בן הרבנית פר־לה, בתו היחידה של המגיד מקוז'ניץ ובן לאביו ר' עזרא־זליג שהיה רב בגריניץ. בילדותו היה ילד שעשועים לסבו המגיד, שלמד אתו וגילה לו סודות מן השמים, ובסביבתו השופעת נגינה ינק את החיבה לניגונים. הוא היה לדמות מפוארת בין הצדיקים המובחרים בדורו בתורה ובעבודה. ההתלהבות היתה יסוד עבודתו.

עם פטירתו של רבי אלימלך נתמנה לרב ולצדיק בגרודזיסק רבי ישראל שפירא נכדו (נולד בתרל"י). גדול בתורה ובעל כשרונות בעסקנות ציבורית ובשדה הניגון. כתב ספר על ערך הנגינה וכתב התווים בצורת דברי־תורה מוסיקליים שבהם הסביר את חידושיו.

לבית גרודזיסק היו שטיבלעך רבים בערי פולין, ובראדום נחשב לאחד המעולים שבעיר. הזקנים שבחסידי גרודזיסק בראדום, שזכרו את הראשית בימי רבי אלימלך, היו מלאי רוממות־רוח והתעלות נפש בספרם על רבם הנערץ. ואכן, כמעט כל אחד מחסידי השטיבל בראדום היה אישיות לעצמה, אב־טיפוס שאפשר היה להרחיב עליו את הדי־בור. גם ר' ישראל פרנקל, טרם שהתמשכל, היה הסיד של גרודז'יסק וכן אביו.

עם הסופרים והאישים הדתיים של ראדום נמנה רבי מאיר בורנשטיין, או בכינוי „מאירל מלאך", (ממונה על קופסאות ר' מאיר בעל הנס), שהוציא הרבה ספרי חסידים. היה חסיד נלהב ותלמיד נאמן של הרבי.

אחד מחסידי גדודזיסק. ר' פישל משה מפשדבורש ותושב ראַ־דום, היה ישן על אבן 14 שנה לסירוגין ואשתו פירנסה אותו, ובשכר זה הבטיח לה מחצית עולם־הבא שלו. חתנו של ר' פישל קירשנבוים מראדום, יליד סקארישוב, ישב תמיד אצל הרבי ורק פעמיים בשנה בא הביתה. יצוינו גם ר' עקיבא יוסף — נכדו של הצדיק רבי מנדל מרימנוב, ר' הירש לייב גרין, ר' אברהמ'לה בר'איטשס קירשנבוים. דמות מיוחדת היא ר' אבנר ביננטל (ירושלים), חסיד וירא שמים ולמדן מופלג. היה קורא מאז בן 18 בתורה לפני הרבי. כשבא לירושלים ב־תרצ"ד, נעשה לקורא בספר לפני הכותל המערבי. ועדיין הוא יושב עם זוגתו סימא בירושלים (בשכונת אבן יהושע) מסתפק במועט שבמועט וימיו ולילותיו קודש לתורה ולעבודה ולגמילת חסדים שהוא עושה ומעשה בין חסידיו. היה תחילה חסיד של קוז'ניץ, וכשנפטר הצדיק התחיל נוסע לגרודזיסק, ואחריו לרבי מפיאסצנה. כשביקר הרבי בראדום, היה מתאכסן בביתו. ר' אבנר בא מעיירה ליד וארשה, אבל מאז תרנ"ב ישב בראדום. בתרצ"ד, עלה בעצת הרבי לארץ, התישב באבן יהודה ונשא את בת דודו סימה, קירשנבוים (בת ר' פישל). ועל מחצית ביתו פרנסתו הדלה.

בירושלים נמצאים חסידים ישישים המספרים מהתמורות המ־פוארות בחצר גרודזיסק שאלפי חסידים דבקו בה והעריצה ללא גבול.

בשטיבל היה מתפלל ר' יואליש בוימינגר (תחילה חסיד קוז'ניץ). עשיר מופלג (אביו של ר' יצחק (איטשע) בוימינגר, סגן ראש־הקהל של קראקא, יו"ר ה„אגודה" וסנטור מטעמה בסנט הפולני השני (תרפ"ד—תרצ"ב). כן התפללו בשטיבל: ר' אביגדור צמח, עשיר אדיר ולמדן וכל בני ר' מנדל קירשנבוים (ר' צבי־דוד, ר' פישל ואחרים); יצחק קופר, יעקב וויינריב (היה חסיד הרבי מניישטאט והתפלל בשטיבל גרודז'יסק), איטש'ל מלאך (היה חסיד הרבי מטריסק והתפלל בשטיבל גרודזיסק), פנחס מרגלית, ר' ישראל־שלמה, לייזר ר' משה'לים, ואחרים.

ז. חסידי פילוב—סוקולוב

צדיקות סוקולוב היתה ענף של קוצק, בשינויים מסויימים, ובראשה עמד ר' יצחק־זליג מורגנשטרן, שנולד בתרכ"ד בקוצק לאביו רבי חיים ישראל הרבי מפילוב, חמש שנים אחרי פטירת סבו ר"מ מקוצק. עלה על כסא הרבנות בסוקולוב בטרם היה לאדמו"ר בשנת תרנ"ד, ואחרי פטירת אביו הרבי מפילוב (בשנת תרס"ה) הכתירוהו רבים מחסידי אביו לאדמו"ר. והתקשרו אליו בעבותות אהבה וביקרו בביתו לעתים קרובות

אביו נודע בתכנית עליה המונית של יהודים דתיים לארץ־ישראל „לאלפים ולרבבות" (כדבריו במכתבו אל הרבי מגור בעל „שפת־אמת"), ולא כדי להתפרנס מתמיכתם של ה„כוללים" אלא לק־נות אדמה ולהתיישב עליה. את תכניתו פירסם בספר „שלום ירוש־לים". אסף סכומי כסף ניכרים בין מועמדים לעליה ועשירים למימון קנית הקרקע, בנית הבתים, הכנת הציוד החקלאי וכיסוי הוצאות הנ־סיעה. השקיע עמל רב אך מכשולים ואבני־נגף נערמו על דרכו. הרבי שלח את הכסף אל ה„נדיב הידוע" בפאריס, בצירוף בקשה להו־סיף על החסר ולעזור להגשמת התכנית. אך הברון סירב והחזיר את הכסף. עם פטירתו (תרס"ה) מילא את מקומו בנו רבי משה, שנשאו ב„חצר" אביו בפילוב.

אישיות מיוחדת במינה היה רבי יצחק־זליג, הרבי מסוקולוב, ובע־לת תכונות מנוגדות. דומה לסבו ושונה ממנו, וכסבו הקוצקאי לא הלך גם הנכד בתלם, ואף לא בתלם של סבו.

היה גדול בתורה, בשקידה ובהתמדה לאין שעור, בקי וחריף בכל מקצועות התורה שבכתב ותורה שבעל־פה, לרבות תנ"ך. את לילותיו הקדיש ללימודים ולכתיבת חידושי תורה. שיחותיו בתורה על שול־חנו בשבתות וחגים ארכו שעות רבות. גדול היה גם כמורה־מחנך, וכמעצב אפיים של תלמידיו, כריש מתיבתא, מגיד שעורים, כמנהיג באגודת־ישראל, כסופר־פובליציסטן, כנואם וכאדמו"ר בנוסח מיוחד, שמשך אליו חסידים לומדים בני דעת, והכל ברגשנות, בקולות וברקים.

ביקר בארץ־ישראל בשנת תרפ"ד, וביקורו עשה עליו רושם נמרץ. קרא לעליה לארץ. נפטר בגיל 76 באוטבוצק בת"ש והוטמן בבית־העלמין של בירת פולין, בקרבת קברו של רבי אבר־הם־מרדכי אלטר, בנו של „חידושי הרי"מ" ואבי בעל „שפת אמת".

השטיבל של חסידי סוקולוב בראדום שכן ברחוב בוז'ניצ'נה 17 (בביתו של אהרן בייגלבקר) בדירת ר' הרשל פילובר (צווייגנברג) שהיה הגבאי במשך שנים רבות והצטיין כבעל־תפילה מעולה. בשטי־בל התפללו כשלושה מניינים ועם החסידים החשובים, מלבד הנ"ל,

נמנו: יונה מאיר דנציגר, בביתו התאכסן הרבי בהיותו בראדום: ישראל אברהם זילברברג ובנו דניאל, שמואל אוסטרובצר (שלשתם בעלי־תפילה מצויינים); הרשל שיינקינד (נהרג בתאונת רכבת ב־1917), דוד שיטקובסקי, בעל־קורא מובהק, יונה זילברברג. אחר־כך חבר מועצת העיריה וראש הקהילה. בשטיבל התפלל גם ר' שלמה גרינץ, שהיה תחילה חסיד ילוב ואחר־כך של סוקולוב ועדיין כשהוא נער היה „עולה לרגל" לקוצק.

בשטיבל היו עורכים ימי הילולא של צדיקי קוצק. היחס לניגון לא היה מעולה והיו שרים ניגונים מכל הבא ליד וביחוד את ניגוני בעל־התפילה הנודע ר' הירש פארצ'בר, שלפני שעבר לחצר גור היה עובר לפני התיבה בקוצק אצל ר' מנדלי.

ח. חסידי מודז'יץ

בראדום מצויים חסידי מודז'יץ עוד בשנת 1913 במספר מספיק לייסוד שטיבל מיוחד, בבית קופר ברחוב רינק, ומכיון שהכריזו על קיומו נתרבו הנספחים אליהם, כי השירה היתה תמיד שרויה במעונם. החסידים היו שולחים למודז'יץ בעלי זכרון ותפיסה טובה, והם שלימדו בשובם לראדום את הניגונים החדשים. ניגוני מודז'יץ הושרו בכל השטיבלעך של החסידים בראדום, ואף בבתים של בלתי־דתיים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה אילצו הרוסים את יהודי מודז'יץ (שבקרבת המבצר איוונגרוד) לעזוב את העיר. הרבי ר' ישראל טאוב העתיק מושבו לעיר ראדום ושכר לו דירה מרווחת ברח' לובלסקה 61. אליו עבר קלויז חסידי מודז'יץ ונתקיים שם בשנים 1915—1921, גם אחרי שרבי ישראל עזב את העיר ועבר לשבת בוורשה, לרגל מחלתו ברגל. משנת 1921 עבר הקלויז לבית הרב ר' יעקב טויב, אחיו של רבי ישראל, שישב בקביעות בראדום ברחוב לובלסקה 29.

בין חסידי מודז'יץ בשטיבל אשר בראדום בולטים החסידים: אלעזר דיאמאנט (בעל מוסף), אייזיק פרידמאן, יוסף בנימין רוזנ־בלום, יחזקאל הוכגלובר, יידל טייטלבוים, מרדכי טייטלבוים, איתמר שטריימלמאכר (בעל שחרית וקורא בתורה). מיכל ריכטמן (בעל תפילה מצויין ובעל טעם בעולם הנגינה). שאול וייסמן (מטובי מנגני מודז'יץ), יחיאל קנובל (תל־אביב) ורבים אחרים.

השני בצדיקי בית מודז'יץ, ר' שאול ידידיה אלעזר, שנולד באוזירוב פלך ראדום בתרמ"ז ונפטר בארץ־ישראל, היה עורך לעתים קרובות מסעות בערי פולין שבהם כבש את לבות חובבי נגינה. בין הערים החביבות עליו ביותר נחשבה ראדום. כפעם בפעם היה מבקר את חסידיו בעיר זו, והמונים נהרו לשמוע את ניגוניו וזמירותיו ואף ללמדם. בכל ביקור מביקוריו „השאיר" לחסידיו ניגונים ושירי־לכת חדשים.

אל השטיבל של חסידי מודז'יץ בראדום היו נשואות עיני החסי־דים בעיר, כי נשמעו בו תמיד ניגונים חדשים של הרבי והאווירה היתה מלאת שירה וחדווה.

ט. חסידי רדזין

חסידי רדזין בראדום התרכזו בשטיבל שלהם אשר ברחוב ברנארדינסקה 6, ולא היו שונים מחסידי רדזין שבערים אחרות. עליזים מטבעם, מצוחצחים, חובבי שיר וניגון ואף ריקוד, ובכל הזדמנות לגמר כוס יי"ש... היו מלטפים בחיבה זה לזה על הכתף, איחלו „לחיים" בהסיחם דעתם מדאגות ומרעין־בישין...

צדיקי רדזין היו מבקרים אצל צאן מרעיתם בראדום ומתאכסנים אצל מתתיהו פינס, תלמיד חכם וממשפחה מיוחסת. ורבים היו הפונים אליהם, כי היה להם יד בידיעות העולם, מלבד גאונותם בלימוד התורה. מאנשי החבורה הרדזינית בעיר היו ר' אלי קאזא־נובר, תלמד־חכם עניו, מלמד, בעל תוקע בשטיבל בימים הנוראים, ר' שלמה ליב הוכמן ר' משה קלפפיש ויעקב פינס. כולם תלמידי חכמים.

הרדזינאים בראדום ייצגו חטיבה נאה של חסידים בעלי מידות ומשמעת למופת. בני החסידים הרדומאים שהיו נוסעים לרבם לרדזין, היו אוהבים להתגנב לגנו של הרבי ולצריף שעמד שם ולהסתכל כיצד ר' יהושע קייטלגיסר מטפל בכחול התכלת מדם החלזון וצובע פתילים לטליתות. בקלויז היו הוותיקים שבחבורה מספרים סיפורים רבים על אורח חייהם של טיפוסים חסידיים שונים ומנהגיהם. על אחד מחסידי ראדום היו מספרים, שהיה יהודי עשיר ובערוב ימיו מסר את כל העסקים לבניו, והוא עצמו ישב רוב הימים בקרבת הרבי ורחוק ממשפחתו. חדר מיוחד הוקצע לו בבית, ובו ארון ספרים. וברוב שעות הלילה למד ועיין בהם. לפנות בוקר ניגש אל בית הכנסת, בילה שעות מספר עם הרבי וחזר לחדרו, קם והמשיך לימודו. אכן, השטיבל חסידי רדזין היה אחד מהמכובדים בעיר.

א. ז. וורטהיים

י. חסידות אומן־ברסלב בראדום

מוקדש לזכרו של אחי היקר אברהם ליפא וורטהיים, מחסידי ברסלב הנאמנים, הי"ד.

מייסד התנועה הברסלבית ר' נחמן, בעל „לקוטי מוהר"ן", נולד במז'יבוז בשנת תקל"ב, נכדם של הבעש"ט ושל ר' נחמן מהור־רודנקה. מבני דורם של הרב בעל ה„תניא", החוזה מלובלין והמגיד הקדוש מקוז'ניץ. יוצר דרך חדשה בחסידות, אישיות מופלאה, משו־רר והוגה־דעות. מחבר ספרים: ליקוטי מוהר"ן, ספר המידות, סיפורי מעשיות ועוד. ממימיו העמוקים דולים עד היום פניני הגות. בשנת תקנ"ח עלה לארץ ישראל, במסירות־נפש, וכשחזר השתקע בברצלב ואחר־כך עבר לאומן שבאוקראינה. נפטר בשנת תקע"א ומנוחתו כבוד שם. חסידיו ומעריציו עולים להשתטח על קברו, ותנועת חסידותו קיימת עד היום בארץ ובתפוצות.

גרעין החסידות הברצלבית בראדום נזרע בשנת תרע"ח (1918) עם השתקעותו בעיר של ר' בן־ציון ארביטמן (אפטר), מחסידי ברצלב־אומן הנלהבים, וסביבו קבוצה של עשרות בחורים חוב־שי בית־המדרש, ביניהם: אליעזר ליפא גליבטר, האחים הרשנהורן, יחזקאל ארליך, משה רוזנברג, יעקב בריקמן, אהרן הרשנבוים, יהושע רוטנברג, משה אליעזר בוים, אברהם ליפא ורטהיים וכותב הטורים האלה, שהתחילה דרכה בחסידות זו בהפלגות מסתוריות אל מחוץ לעיר ובשיחות על מהות התנועה ויוצרה.

מקום ההתארגנות הראשון היה בבית מדרשו של דן בר־חוב שפיטלנה 2, ועם התרחבות הקבוצה עברה לבית מדרשו של רוטנברג ברחוב מלצ'נה. השדות המוריקים מאחורי בית המדרש והנחל שמימיו פיכו בסביבה, שימשו לבחורים הצעירים והנלהבים מקום התבודדות והתעמקות בעבודת הבורא, לפי הדרך המיוחדת של חסידות ברצלב.

המנהיג הרוחני של הקבוצה היה ר' בן־ציון הנ"ל, טיפוס מקורי. בעל זקנקן צהבהב וכפוף־גב, עיניים אדומות וארשת של חיוך על פניו. עני ומרוד, התפרנס בקושי על מכירת ספרי הקודש של תנועת ברצלב. אבל בהליכותיו ובחייו לא ניכר שום סימן של עצבות ודאגה. תמיד שקוע בתפילה ובתורה. אהב לספר מעשיות ואגדות

על מאורעות ומעשים בחיי הר"ן ותלמידיו הקדושים. בפשטותו ובעממיותו כבש את לבות הבחורים שדבקו בו בכל נימי נפשם. הוא הראה לנו את הדרך האמיתית בתפילה, והרגשנו במובן העמוק שבכל מלה. הוא הפיח בנו רוח ומחשבה, בכל מושגינו והשקפותינו על ענייני החיים והאמונה, וגילה יסודות וערכים חדשים.

בוקר בוקר היינו באים בהשכמה לבית־המדרש של רוטנברג, התחלנו בלימודי תורה ואחר־כך בתפילה מרוממת שנמשכה כמה שעות. אחרי התפילה פתח ר' בן־ציון בלימוד מאמריו של הר"ן, וסיים בשיחה על דרכי החסידות ובסיפוריו הנפלאים עליה. עבודת היום נסתיימה בריקודים משולהבים בקצב גובר והולך של ניגוני ברצלב.

השראה מיוחדת שאבנו ממסיבות „שלוש סעודות" בביתם של האחים הרשנהורן. שרנו בדביקות ובהתרוממות־נפש ניגוני ברצלב, בהם מזוגות תוגה וחדווה עילאית.

בבית המדרש נכונו לנו גם שעות אחרות של קורת־רוח שאין למעלה הימנה — לילות האשמורה בכל יום ה' בשבוע, כשהיינו ערים כל הלילה ולומדים גמרא. בגבור עלינו הרצון לישון, היינו יוצ־אים החוצה לצנן את הגוף, וממשיכים עד עלות השחר.

עם דמדומי בוקר ראשונים, יצאנו לנחל, טבלנו במים הצוננים והרגשנו עצמנו זכים ומטוהרים, וכך נכנסנו בשירה וברינה לבית־המדרש כשמפינו בוקע שירו של אבן גבירול, משולב בשיר ברצלבי:

— „אודה לא־ל לבב חוקר ברן יחד כוכבי בוקר. עס טאָגט שוין... עס טאָגט שוין.. אודה לא־ל וכו'.

ומיד אחרי זה השתפכנו, בדבקות ורוממות־רוח, בתפילה: מי אנכי שאזכה להתפלל וכו'.

רגעים מופלאים אלה של התעלות נפש זו, לא ימושו מזכרוני עד אחרון ימי.

ר' בן ציון ארביטמן (אפטר) זכה לעלות לארץ־ישראל ולהשת־רש בה, וממשיך בבני־ברק שירת חייו בחסידות הברצלבית.

בתי תפילה

מ. ש. גשורי

א. בית־הכנסת הגדול

בית־הכנסת הגדול בראדום לא היה עתיק כבערים אחרות, מכיוון שרק בתחילת המאה הי"ט בוטלה גזירת הגירוש נגד היהודים משנת 1743. על בניית בית־הכנסת הגדול בראדום מסופר ב„המגיד" (כ"ב כסליו תרנ"א) שקם תודות ליזמת נדיבי העיר ר' יעקב דיטמן ומשפחת בקרמן, שעוד בתקצ"ג יזמו והקימו אותו, פיארו ושיכללו את הבית הקדוש ועשו בו ארון־קודש יקר מאוד. נדיבים אלה השתד־לו לשוות לו צורה נאותה ומכובדת, וביחוד שהיו עורכים שם חגי־גות שונות שבהן השתתפו נציגי הממשלה והרשות המקומית וכן נכבדי הנוצרים.

בשנת תרנ"ט נתעורר ענין בית־הכנסת בסדר־היום של ועד הקהילה. ב„הצפירה" מיום ה' סיון תרנ"ט מסופר, שהבנין עומד על תלו זה ששים שנה והוא צר מלהכיל את כל המתפללים בו, כי בעת הקמתו היה מספר אנשי הקהילה קטן, ומאז עלה מספרם עד ט"ו אלף נפש. ראשי הקהילה החליטו לעשות תיקונים בבית, להחליף את הספסלים והעמודים שנתישנו ולהכניס חדשים, כנהוג בערים הגדולות, לתקנת המתפללים הרבים. וכן שמו אל לבם לבדק עזרת־הנשים שאף היא היתה קטנה מאוד, עד כי חששו מפני הסכנה בימים־הנוראים, ולכן החליטו לבנות מסעד מסביב לבית־הכנסת ולהוסיף מעליו מקומות חדשים. הוצאות התיקונים נערכו בעשרת אלפים רו"כ. לכיסוי חלק ההוצאות הביאו בחשבון מכירת המקומות החד־שים, או חכירתם וכספי תרומות של נדרים ונדבות שתרמו העולים לתורה. המודיע, כנראה אחד מבני העיר, עומד על הצורך בהקמת בית־כנסת חדש נוסף, ובו סדרים ותקנות לפי רוח הזמן.

ראשי הקהילה בראדום נתקלו בפעולתם לשיפור בית־הכנסת בתקלה שחיבלה הרבה בהכנסות. בכל התקופות היו כספי נדרים ונדבות קודש לבדק הבית. היה ששמש בית הכנסת גבה כספי הנדרים והנדבות. הוא היה הגבאי, מנהל החשבונות, הממונה וגם החולק כבוד לתורה. ראשי הקהל העמידוהו על מכונו, ואת יתר התפקידים העבירו לאחר. נתמנה גזבר אחראי, ומאז הרבו לתרום ולנדב לטובת בית־הכנסת. מלבד זה תקנו ראשי הקהילה עוד תקנות מועילות לתועלת הציבור, ובית־הכנסת היה למוסד שגאוות בני העיר עליו.

ב. בית־המדרש הגדול

ליד בית־הכנסת הגדול הוקם בית־המדרש הגדול, שבו התפללו במעורב חסידים ופרושים. הבנין הוקם בשנת תרכ"ח („המגיד" כ"ב כסליו תרנ"א). היה זה בנין גדול ויפה. נבנה ל"ב שנה אחרי בית־הכנסת, והיה אחד ממוסדות הצבור הראשונים שהוקם בראדום. רבני העיר היו מתפללים כנראה בבית־הכנסת, ולא בבית־המדרש, ושם היו נואמים ודורשים בפני העם.

בבית המדרש היה מתפלל ראש הדיינים. עד המלחמה הרא־שונה התפלל ר' אהרן מילדמן ואחר־כך ר' מנדל סקארישבר (קס־טנברג).

לתאר את בית־המדרש בראדום, פירושו לתאר את כל מהלך חייהם של רוב יהודי העיר. הוא שימש מקדש מעט להמוני העם.

ג. בתי־תפילה אחרים

בית־המדרש הגדול בראדום לא היה יחידי זמן רב. אחריו הוקמו בתי־מדרשות נוספים, כגון: ביה"מ של ר' יצחק רוזנברג ברחוב וולובה 3; ביה"מ של ר' ירחמיאל ביאלסקי, ברחוב סקרישבסקה; ביה"מ של ר' אברהם ליפה דן ברחוב שפיטלנה 2; ביה"מ של ר' נתן ניימן ברחוב לובלסקי 9; ביה"מ של משפחת רוטנברג ברחוב מלצ'נה 5; ביה"מ של טייכמן ברחוב לובלסקי 80; ביה"מ של משה רובינשטיין ברחוב ז'ביא; ביה"מ של איטשה מאיר לסלר.

כן היו קיימים עשרת בתי תפילה וביניהם: בבנין תלמוד תורה ברחוב וואַעל 28; בהסתדרות „מזרחי", ברחוב רינק 8; ב„עזרה" ברחוב דלוגה 51; ב„חברה קדישא" ברחוב זטילנה 3; בהסתדרות הציונית ברחוב לובלינר 25; בית תפילה ברחוב פיאסקי 4, ורבים אחרים, של בעלי מלאכה וסתם „יהודים מכל השנה" במקומות שונים שבעיר

מ. ש. גשורי / חזנים בראדום

בראדום כיהנו חזנים שומרי מסורת. ראדום היהודית, ספוגה מסורת ולאומיות, היתה נאמנה לליטורגיה היהודית במזרח־אירופה. חזנות וחיבה לניגוני־הרגש של גדולי בעלי־התפילה היו חלק בלתי־נפרד בהווי הקהילה הזאת. היא שמרה על מסורת הנגינה העתיקה של דביקות והתרוממות הנפש.

אך גם בראדום ניסה „איש משכיל ויודע דעת" שבא לשם מצ׳נסטחוב, לערער את היסודות המקובלים ביהדות, וממאמרי־פולמוס בכתב־העת „השחר" אנו רואים שחמתו של המשכיל ניתכה בין השאר גם על החזנות. באחד המאמרים אנו קוראים, שאיש משכיל שקבע את מגוריו בעיר ראדום, אחרי שהתבונן למעשי אחיו, ראה לדאבונו כי „האולת שוררת שם ומסך עלטה על פניהם והם שוכבים הוזים שנת הבערות באין מקיץ, ואין מעורר להגיד להם מה הזמן שואל מהם". הוא מצא, כי מעטים הבאים להתפלל בבית־הכנסת, באשר החסידים היו מתפללים בשטיבלך שלהם. ומכיוון שרוב יהודי העיר היו חסידים, לא היו כמעט פרושים או מתנגדים שיתפללו בבית־הכנסת. המשכיל אחז באמצעים לתקן את המצב, ובהתערבות השלטונות הצליח לסגור את השטיבלך של החסידים ולהתיר להתפלל רק בבית־הכנסת ובבית־המדרש. תשומת לב ניכרת הפנה גם לחזן ונושאי כליו שמילאו תפקידים בבית־הכנסת.

המשכיל מצא מגרעות בכל מקום, בחברא־קדישא ובשאר מוסדות ציבור. הוא הזהיר את החזן והקרובים אליו שלא לסובב בעיר בלילות חנוכה ולאסוף דמי חנוכה כמקובל בישראל, וכן שלא לאסוף נדבות מהמתפללים בעת התפילה ולחלל בזה קדושת המקום והתפילה. ואחרון הגדיל: מקודם היו לחזן כשמונה או עשרה משוררים „ההולכים בטל ועושים מעשה זמרה" שעל העדה לפרנסם. המשכיל הנאור פטרם מכהונתם, ובמקומם לקח כשלושים מבני הנערים ונתנם למורה בחכמת הניגון והשיר, ללמדם לשיר במקהלה ש„הם תפארת כיום לכל באי הבית", בלי שמקבלים כל שכר מבני העיר. ועוד תקנות „מועילות" תיקן בראדום שאינם מענינינו כאן. אך נראה, שתיקוניו עוררו מחאה בעיר, והכותב מסיים מאמרו בהודעה, כי „שוטניו (של המשכיל) מעדת המתחסדים ומורדי האור לא חדלו להרע וחגרו שארית כוחם לעמוד לשטנו" (השחר, וינה, כסלו תרל"ה, עמוד 314—138, „מכתב להמו"ל" מקובנה.) במאמר סתומים פרטים שונים ביחס לחזן. לא ברור, אם המשכיל מצא פגם בחזנות־הרגש שהיתה נהוגה בבית־הכנסת בראדום ובא להחליפה בחזנות־הסדר מיסודם של זולצר וליבנדובסקי, אלא שלא הצליח להחליף את החזן והוא הסתפק בתיקונים בלבד במקהלתו, ובהוראות שונות מסביב לאישיותו, לבל יעסוק החזן בקבצנות.

באותו כתב־העת („השחר", עמוד 485־488) באה תשובה מאת „פ"י המדבר בצדקה" (ישראל פרנקל מראדום), ותיאורו עולה תמונה אחרת, כי ל. נבחר לראש העדה מטעם רובי החסידים בשנת 1869, והוא הפך לבו לשנוא את החסידים בוחריו והתחיל לעשות לטובת ההשכלה ותיקן תיקונים חדשים, בהם קנה את לב שרי הממשלה לאהבה. אך לאחר שנכשל בעניני כספים וכו׳ ניסה לתקן בהבטחות־שוא את יחסו, בעזבו את בית־הכנסת הגדול ששם משמיעים רינתם משוררי מקהלתו.

אך התיקונים בבית־הכנסת לא נגעו בציבור החסידים, כי הם לא היו מתפללים בבית־הכנסת, והנהיגו בשטיבלעך את בעל־התפילה, ששם את הדגש בעיקר על הכוונה בתפילה ולא על הקול הנעים. בבית־הכנסת נשארו בעיקר אנשים שלא נסעו לצדיקי החסידות, ומיעוטם פרושים ומתנגדים, והם היו להוטים אחר חזן טוב עם מקהלה יפה, והעומדים בראש הקהילה השתדלו לספק את דרישתם.

החזן יצחק רובינשטיין

החזן יצחק רובינשטיין הוא הראשון מחזני ראדום הידוע לנו כחזן ותיק, בלי שנדע את שם קודמיו. ואף עליו אין ידיעות רבות.

נולד בעיר ליפנה שבקרבת סובלק, ובשנת תרנ"ה (1895) נתקבל לחזן בבית־הכנסת הגדול בראדום, אחרי שעמד בהצלחה במשאל מטעם ועד הקהילה. היה חזן מעולה בתכונות שונות, ומנעוריו ספג את החיבה לנגינה הדתית. בכשרונו סלל לעצמו דרך בזמרת החזנות שפתחה לפניו את השער לפירסום ולמשרה טובה ומכובדת.

אנשי ראדום מספרים עליו שבחים לא מעטים. היה מוסיקאלי מאוד, ידע את כתב תווי הנגינה על בורין (ואז החזנים טרם היו חייבים לדעת תווים, ותפילתם יצאה מתוך הלב ולא מתוך התווים...). ונוסף לכך ידע לנגן בכינור. מוצאו היה ממשפחה מוסיקאלית. אחיו גר בבוגורוץ שליד מוסקבה, ולקח חלק בחיים המוסיקאליים שבעיר. החזן רובינשטיין נתן לכל בניו חינוך מוסיקאלי, וכל בני משפחתו ידעו פרק בשירה ובנגינה. נכדו סאשא רובינשטיין כיהן כסוליסט בפילהרמוניה בפיטסבורג בארצות־הברית. השפעת החזן כיודע־נגן ובקי בנוסח ובתורת המוסיקה, היתה רבה בעיר, ביחוד על בני הנוער, ורבים מהם השתוקקו להמצא במחיצתו, אם כמשוררים במקהלתו, ואם כחובבי זימרה ולומדים מפיו שיעורים במוסיקה.

היה בעל תורה ומידות, התנהג באצילות, וכאמן המוקיר את אומנותו. השתמש במידה רבה בחומר החזני שירש מדורות ראשונים, כיסוד לזמרתו, היא „חזנות הרגש", ובא להוסיף עליה מהודה של המוסיקה המאוחרת המכונה „חזנות הסדר". בנגינתו היה משום עמקות הרעיון, אצילות ועדינות, ולא חסרה בה ליריות מושכת את הלב. מקור נגינתו היתה נשמתו, או נשמת העם שממנה חוצבה וניזונה, הן זמרתנו המסורתית הן זמרתנו החדשה. בקולו הנעים ידע לחבב את „חזנות הרגש" על שומעיה, ולתת לה המשך גם בראדום כעיר מסורתית, וזוהי אולי הסיבה שהצליח למשוך את טובי הקהל ובני הנוער.

אשתו בת־שבע היתה יראת־שמים והצטיינה בצדקתה ובמידותיה הטובות. תודות לזכייה של שלושת אלף רו"כ במלווה עממי

רכש החזן את הבית שברחוב שברליקובסקה 20, בו שכן עד למותו, וממנו נשמעו צלילי זימרה ונגינה. התבלט בכובע המיוחד האופייני ליהודי ליטא הרוסית שחבש לראשו. רובינשטיין היה מופיע, מלבד בבית־הכנסת, גם במסיבות שונות בעיר. באחד העתונים העברים מתקופת ההשכלה מסופר, שהחזן רובינשטיין ומקהלתו הופיעו בח־נוכת „מושב זקנים" בראדום בשירת „מזמור שיר חנוכת הבית", והנדבן הנודע ר' ראובן בקרמן לחץ את ידו לאות תודה והוקרה. כן היה שר בימי גנוסיה של השלטונות „הנותן תשועה" לכבוד קיסר רוסיה, ונציגי הרשות המקומית היו נוכחים ונהנים מנועם זימרתו.

בליל שמחת־תורה היה החזן ומקהלתו נוהגים לבוא לבית־המדרש של ה„חברא־קדישא" והשמיעו פרקי חזנות שונים. ראש החברא־קדישא ר' יצחק ביאלסקי כיבדם בעוגות ויין, ומשם הלכו ל„הקפות" לבית־הכנסת הגדול. בשנותיו האחרונות כינוהו בשם „החזן הזקן" („דער אַלטער חזן") וכל יהודי העיר התייחסו אליו בכבוד ובהערצה. אין לדעת, אם ניסה את כוחו גם בליחון יצירותיו.

החזן לא היה בודד בזימרתו, והחזיק מקהלה שעזרה לו בהנעמת התפילות, שמנתה כשלושים משוררים וביניהם: יעקב דובנקה, בנ־ימין קונסקר, משה פישר (האחרון פתח אחר־כך בית־דפוס ברא־דום), ישראל צווייגנברג (היושב בתל־אביב), יעקב הכטמן ואיסר ליפשיץ (אחר־כך מורים בבית־הספר „שול קולט" בראדום), יהושע פלמנבוים (בנו של בנציון סופר הקהל), יחיאל פופר (יושב במונט־ריאל הקנדית). לייבטשה דן, מוטל'ה קוסמן (בנו של הרשל קזנובר), ויושה דן (היושב בתל־אביב) ואחרים. ניצח על המקהלה החזן יחיאל אונגר מזוולין (נתקבל אחר־כך כחזן בוולושצ'יזנה), שנשא אישה רדומאית.

החזן גרשון יפה

אחרי החזן יצחק רובינשטיין שפרש בשנת 1910 לפנסיה עם הזדקנותו, פירסמה הקהילה תחרות לחזן חדש, ונתקבל החזן גרשון יפה לחזן ראשי בבית־הכנסת הגדול. הוא בא ממוהילוב שברוסיה, ואחרי שעמד במבחן אושר בתפקידו. אין לנו פרטים ביוגרפיים מדוייקים על חייו ולימודיו בחזנות. ברם, יש להניח, שככל חזן ברוסיה למד גם הוא אצל חזן ראוי לשמו והיה שר זמן מסויים כמשורר במקהלה של חזנים נודעים, ואחר כך התרכז בתורה לשמה והתמסר לנגינה. ידוע, שסיים לימודיו בקונסרבטוריון, וזמן־מה היה זמר אופירה באחת מערי רוסיה. הצטיין בקול מתכתי מיוחד, קול בס־בריטון בעל גונים נאים.

בראדום ישב ברחוב רינק 12 ויצא לו שם כאיש מוסיקאלי מאוד. ביתו היה בית ועד לחובבי החזנות והשירה היהודית המו־דרנית. בביתו עמד פסנתר וחזרות המקהלה נערכו בו. הוא העניק לבניו חינוך מוסיקאלי גבוה. בנו מירון היה פסנתרן ידוע בעיר וניצח על מקהלת אביו בבית־הכנסת הגדול שנים רבות. המנצח הראשון של המקהלה היה אחד בשם אנטימוני, שפרש ונסע לבאקו שבקווקז, ובמקומו בא המנצח המפורסם עקיבא דורמשקין, איש וילנה, והוא הוא שהעלה את המקהלה לרמה נאותה.

החזן יפה לא נחשב בין ה„אריות" הקוליים שאומנותם בכך. ידע את „חזנות הרגש" ואת „חזנות הסדר". אבל היה מאלה שהכירו את מקומם. התחשב בראדום כבעיר דתית שיש לשמור בה על החזנות המסורתית, בתוספת קטנה של „חזנות הסדר" כתבלין, וידע לרכוש את לב השומעים. ביחוד שם את הדגש על המקהלה שלצדו ושיקע מאמצים רבים במציאת מנצחים ראויים לשמם.

בזכרונותיו של שלום רוזנבוים מטורונטו (שנתפרסמו ב„ראדאָמער שטימע" בניו־יורק, ספטמבר 1959), אנו קוראים, שלפני 40 שנה שרו במקהלתו של החזן יפה המשוררים: י. קווירש (כעת יו"ר ה„רליף" הראדומאי בניו־יורק), ויינטראוב (בדטרויט), „מוטל'ה הקטן" (המדפיס), זל'יצקי מרחוב וורשבסקיגו (בישראל) ושלום רוזנ־בוים (בטורונטו) — אַלטים. כסופרנים שרו: יידל רקוץ, האחים צוקר (בניו של פישל שו"ב מרחוב וואָעל) ואחרים. מאוחר יותר שרו כבריטונים: בנימין קונסקי, בנימין פישר, הניג (מרחוב „נייע וועלט"), משה דוד קירשנבוים (בלונדון), פסח שמוינה (עבד בביה"ח לנעליים של גולדברג ברחוב לובלסקה), קורמן ויושה דן (בתל־אביב). כן נמנו עם המשוררים הטובים: יוסף לוין (תל־אביב), שלום מלאך (פריס), שלום ברלינסקי (כעת חזן ראשי בביה"כ הגדול ע"ש רוטשילד בפריס), וי. ל. גולדווסר (כעת חזן בדרום־אפריקה).

בשנות השלושים נמנו עם המקהלה: האחים משה ודוד קירש־ברג מרח' סטרו־קרקובסקה 12 (טנורים לריים וזמרים בחסד), שמו־אל רינגרמאַכר (שכונה „שמידט" מחמת גון קולו שהיה דומה לזה של הזמר הנודע יוסף שמידט. נהרג על־ידי הנאצים בחצר ביתו בגיטו ברחוב וואָעל 5), ואחיו, לייבל ריכטמן, סופרן־סוליסט, ורבים אחרים ששמותיהם לא זכורים. אחדים מחברי המקהלה השתלמו בקונסרב־טוריון בוארשה והופיעו כזמרים בשירה קלאסית ויהודית.

אחרי שהמנצח דורמשקין עזב את ראדום, ניצח על המקהלה בנו של החזן יפה מירון, שלא שינה משיטתו של דורמשקין והצליח בתפקידו.

החזן יפה הצטיין גם במידות שבין אדם לחברו. היה מכבד את קונו לא רק בגרונו אלא גם בהליכותיו ובנימוסיו. נעים הליכות ונימוסין. מבטאו הליטאי־רוסי ביידיש היה מצוחצח. מעולם לא ביזבז את כשרונו לבטלה והשתמש בו לצרכי כהונתו בלבד. כיהן בחזנות עד סוף 1937, ואז יצא לפנסיה והוכרזה תחרות לחזן. אחריו נתקבל כחזן ראשי החזן משה רונטל בוילנה.

המנצח והמלחין הדתי ר' עקיבא דורמשקין
(מנצח מקהלת בית־הכנסת הגדול בראדום)

ר' עקיבא דורמשקין, יליד וילנה, ששנים רבות ניצח על מקהלת ביה"כ הגדול, היה פעיל בשטחים שונים במוסיקה: מוסיקאי, מנצח, חזן, מלחין, מדריך לחזנים צעירים, וידו החזקה היתה מנצחת, מחברת, מעבדת צלילי קודש נשגבים לעבודת הבורא. הוא הדריך והעמיד חזנים ראויים לשמם.

בעל זקן שחור, ממושקף ודיבר ברי"ש חריפה, והוא עצמו חריף ומפולפל ושנון. מוסיקאי מבטן ומלידה, אהב את המוסיקה היהודית והמסורתית בכל נימי נפשו, ולא פעם הצטער שנאלץ לעשותה קרדום לחפור בה. סיפרו עליו, שבילדותו, כשהיה מצא דף תווים בחוצות העיר היה בוכה על שספרות־נגינה מתגוללת על הארץ... חיבר רצ'יטטיבים, עיבד לחנים ליטורגיים, שירים דתיים והיתה לו ספריה מוסיקלית גדולה. היה בעל קול טנור לא חזק ביותר. אך הסקאלה הגבוהה שירתה אותו יפה, והיה עובר לפני התיבה.

חי חיים צנועים מלאי רגש, והיה יהודי שלם, מרגיש ומשתתף בצער חברים ומכרים, ומושיט יד עוזרת ככל שהשיגה ידו — לנצרך. בתפילה לבבית, מלטפת ומנחמת, מצא פורקן ממרירות החיים ופגעי הזמן.

דורמשקין למד אף את מקצוע השחיטה והתמחה בו עוד

בהיותו בווילנה. אך בגלל ילדיו שהמשיכו ללמוד, לא יכול היה לעזוב את העיר ולהתיישב בעיירה כשוחט, ובווילנה עצמה לא היה צורך בשוחט נוסף. אחיו הצעיר היה צייר אמן, דתי, שבשנות העשרים הרעיש את ווילנה בציורו האמנותי „שיבת ציון" שהציגו בבנין הקהילה בווילנה. באמריקה מת בצעירותו. עקיבא עזב למס־פר שנים את ווילנה והתיישב בראדום, בה כיהן כמנצח מקהלת בית־הכנסת הגדול בשנים 1913—1918.

רכש שם טוב בראדום. לעתים קרובות היה יושב ליד הפסנתר ושר תפילה לבבית — חיבור עצמי — ומלווה עצמו באקורדים ומעברים (פסז'ים) שחדרו עמוק ללב השומע. התפרסם בעיר ובסביבה כמורה מצויין שיודע להדריך וללמד. צעירים ואברכים מראדום ומעיירות סמוכות היו נוהרים אליו ללמוד לקח מפיו בחזנות, בקריאת תווי־נגינה וכדומה. בראדום עצמה נחשב לקונ־סרבטוריון חי. ואין לשכוח כי ראדום היהודית נחשבה לחובבת נגינה, וביחוד החסידים המרובים שבה, והחסידים ידעו להעריך יפה את כשרונו. ניצוחו על מקהלת בית־הכנסת עמד על מדרגה אמנותית, ובית־הכנסת המה המוני מבקרים. הוא הכין את מקהלת בית־הכנסת לכמה הופעות משותפות. עם תלמידיו נמנה יעקב ברלינסקי, יליד ראדום, כעת מלחין ומנצח מקהלות מפורסם בפריס.

מראדום חוזר ר' עקיבא לווילנה עירו. שם שימש כמנצח בבית־הכנסת הגדול, כהונה מכובדת מאוד. לימד חזנים צעירים וניצח על מקהלות בזמנים שכיהנו כחזנים בבית־הכנסת הגדול, דוד כצמן (כעת בדטרויט), ומשה קוסביצקי. הוזמן כמנצח על תזמורת הגימנסיה העברית בווילנה בשנת תרפ"ד, והתחיל לחבר בעצמו תווים לניגונים עברים. „שיר העבודה" היה השיר העברי הראשון שנערך על־ידו לתזמורת.

נגינת מנגינות עבריות בתזמורות, ביחוד כשעברו בסך בר־חובות בל"ג בעומר, או בהזדמנויות אחרות, היה חידוש שהשאיר רושם כביר על הקהל העברי בווילנה. רושם גדול עשה בשעתו „מארש ביאליק" שניגנה התזמורת בשעת ביקורו של ביאליק בווילנה. דורמשקין הכניס ברפרטואר מארשים שונים, מנגינות עממ־יות ומחודשות של מנגינות לשירי חלוצים. התזמורת הופיעה בנשפים ובחגיגות בגימנסיה, באקדמיות ובאספות־עם ציוניות.

בסוף שנות העשרים או תחילת השלושים, שלח דורמשקין קומפוזיציה שלו (בשם „הכותל המערבי") לנשיא פולין וויצ'י־חובסקי, והלה השיב למחבר במכתב־תודה, שנדפס בשעתו בעתון „ווילנער טאָג". כן היה מורה לנגינה, והעמיד מקהלות ותזמורות תלמידים בבתי־ספר, ב„תלמוד תורה" ואחרים, ייסד מקהלות יל־דים וניצח עליהן, ובנו היה מלווה אותן בהרמוניום.

היה אב לשלושה ילדים. בכורו זאב היה ילד־פלא. מילדותו השתלט בפסנתר, היה עורך קונצרטים והקהל הפליג בשבחו. בעל שמיעה פנומנלית, וגמר את הקונסרבטוריון הפולני בווילנה. היה מלווה כל חזן גדול בקונצרטים.

מאות ניגוני מודז'יץ נרשמו על הכתב מפי הרבי ממודז'יץ בידי עקיבא, אחרי שנמלט עם פרוץ מלחמת הנאצים הגרמנים — לווילנה.

ב־1930 שוב הוזמן לראדום על־ידי החזן יפה, ובמשך כמה עונות ניצח על מקהלת בית־הכנסת הגדול, שהועלתה על־ידו לרמה מקצועית גבוהה והתפרסמה בכל הסביבה.

בגיטו ווילנה נספו מנצחים יהודים נודעים וביניהם גם דורמש־קין ובנו זאב, שהיה מלחין מוכשר ומנצח על התזמורת הסימפונית בגיטו. שתי בנותיו של דורמשקין — פנינה ומינה'לה ניצלו והן בארה"ב. הבכורה פסנתרנית והצעירה — זמרת בעלת קול ערב מאוד.

אריה ריכטמן מספר, כי בשנת 1946 נפגש אתן במקרה בגרמ־ניה, בקונצרט פומבי, ולאחר שהציג את עצמו לפניהן כחניכו של אביהן, לא היה גבול להתרגשותן ושאלו פרטים על חיי אביהם בראדום. למזכרת נתנו לו כמה משירי הגיטו.

החזן משה רונטל

(החזן האחרון של בית־הכנסת הגדול בראדום)

בקורות ראדום היהודית מאז ישובה מחדש נועד מקום גם לקורות החזנות. כל חזן וקורותיו, גילגוליו וחוויותיו. אך פרשת חייו של החזן האחרון של בית־הכנסת הגדול בראדום, משה רונטל, שעברו עליו פורעניות השואה בגיטו ראדום ובמחנות־ריכוז גרמניים והצליח לצאת בשלום, היא פרשה מיוחדת במינה. לא קלה היתה לפניו הדרך עד שנתקבל לחזן בראדום, אך לא רבו הימים וסערת המלחמה האיומה החריבה גם את קהילת ראדום — והחזן רונטל משמש עדות חיה לקהילה שהיתה ואיננה עוד.

נולד בווילנה, שנחשבה אחד משלושת מרכזי החזנות ברוסיה, ועוד בילדותו שר אצל המלחין והסופר החזן הנודע א. מ. ברנ־שטיין. בן 18 נתקבל בקונסרבטוריון ובית־הספר לחזנות בווילנה, ואף היה עובר לפני התיבה. בן 21 הוזמן כחזן באחת מערי גלי־ציה. אחרי־כן כיהן כחזן בבית־הכנסת „זאנביל שול" בווילנה. ב־1937 פורסמה בעתונות היהודית בפולין התחרות לחזן מטעם קהילת ראדום, וחזנים מכל קצות המדינה נענו ונתנו „שבתות" בבית־הכנסת. כמעט לא עברה שבת בלי „חזן מועמד" ובעיר היה שמח... כל יהודי נעשה „מבין" בחזנות, ועל כל צעד ושעל נשמעו ויכוחים בענין. גם החזן רונטל הציג את מועמדותו ועבר לפני התיבה פעמים מספר. לבסוף נפלה הבחירה על שני חזנים: פישלה פישביין (מטובי החזנים בפולין, שכיהן אחר־כך כחזן ראשי בבית־הכנסת נוז'יק בוארשה) ועל משה רונטל. ההתחרות בין שני אלה נמשכה זמן רב, ואנשי העיר נתחלקו לשני מחנות: חסידי פישביין וחסידי רונטל. את הכף הכריעו חסידי החזן רונטל, שבראשם עמדו בנימין רייך וראש הקהילה אז מרדכי דן, וב־3 ביולי 1938 נתקבל כחזן קבוע. תפילות הימים הנוראים הראשונים של החזן רונטל עברו בהצלחה, ובעיר התחילו לפזם „ניגונים" ופרקי חזנות שהביא עמו החזן החדש.

התקופה של „בין חזן לחזן" בראדום לא עברה בלי הד בעתו־נות המקומית והמקצועית. בעתון המקומי „ראדאמער־קעלצער לע־בן" יצא אחד הקוראים במכתב גלוי לראשי הקהילה, ושאל מדוע לא קיבלו חזן בעל זקן. כן נמצאו בעיר אנשים שהפיצו שמועות כאילו „חטף" החזן רונטל לעצמו את משרת החזן הקודם, גרשון יפה, והלה פירסם בביטאון ארגון החזנים בוארשה מכתב כדלהלן: „אני מודיע, כי אין לי כל טענות להחזן רונטל, אחרי שענייני סודר על הצד היותר טוב בידי גבאי בית־הכנסת. ועל החתום: „גרשון יפה, ש"ץ ביהכנ"ס הגדול בראדום, תשרי תרצ"ט."

ובעוד שהחזן החדש משנס מתניו לעשות חייל בכהונתו ולהו־סיף חן ולחן בתפילותיו, פרצה המלחמה. עוד הספיקו לומר סלי־חות בבית־הכנסת הגדול לפני הימים הנוראים של תרצ"ט, ובאמצע באו והודיעו מהקהילה שאסרו יהודים רבים ושהגרמנים דורשים גם לספק להם למחרת היום מאתיים יהודים לעבודה. בראש השנה הוציאו מבית־הכנסת בשעת התפילה יהודים רבים לעבודה, וגם את

החזן רונטל. במשך כל היום העבידו אותם עבודת־פרך, ללא מזון, אחדים הוכו מכות רצח ועל החזן ציוו לשיר „קטעים יהודיים"... אחרי יום־עבודה קשה שוחררו. למחרת — שוב החטיפות לעבודה. היהודים הסתתרו בבתיהם. מסיבה זו לא התפללו ביום הכיפורים בבית־הכנסת, כי אם בבתים פרטיים בקבוצות קטנות. אחרי יום הכפורים שקטה העיר במקצת, והחזן רונטל ערך בשבתות „מנין" בביתו ברחוב פרץ 5, כשבחוץ ניצבת שמירה כדי „לשים עין"..

אחרי חיסול הגיטו הגדול נלקח רונטל לעבודה בבית החרושת לנשק בראדום, בעוד שאשתו וילדתו צורפו ל„משלוח" הראשון וניספו בטרבלינקה. רונטל הוזמן כפעם בפעם לגיטו על־ידי ידידיו ומכריו, לשיר קצת, לעודד... ובהתקרב הרוסים לנהר ויסלה, הובלו כל שרידי קהילת ראדום, ורונטל בתוכם, לאושוויץ, ומשם למחנה ריכוז בפּיהינגן ליד הנהר אנץ, כ־35 קילומטר משטוטגרט. על אף המצב הקשה והמר, כשיושביו מזי רעב ותשושי כוח, היו מתאספים בלילות שבת באחד הצריפים והיו שרים את ה„וביום השבת" ו„ישמחו במלכותך", שהחזן רונטל השמיע תמיד בבית־הכנסת הגדול בראדום. אפילו תוך הליכה לעבודה ובחזרה היו מפזמים בלחש פרקי חזנות ושירים עממיים ששמעו מפיו, וכך המשיכו לחיות ולצפות לימים טובים יותר שכבר רמזו מרחוק.

אחרי שיחרורם ממחנות הריכוז, המשיכו שרידי קהילת ראדום החרבה לחיות במחנות פליטים, אמנם בתנאים נורמאליים, ולחכות ל„תכלית"... חלק ניכר מהשרידים התיישב בשטוטגרט. בראש השנה הראשון שלאחר השיחרור (בשנת 1945) עבר החזן רונטל לפני התיבה בגארמיש־פּנטרקירכן וביום הכיפורים — בבית האופרה המלכותית המפוארת בשטוטגרט מטעם הקהילה האשכנזית במקום, כשלצדו מקהלת חובבים של בחורים, כולם בני ראדום. בתפילה הזאת השתתפו גם החיילים היהודים ששרתו בכוחות הכיבוש האמריקניים באיזור וירטמברג־באדן, על מפקדיהם ורבניהם הצבאיים. היה זה מחזה נדיר לראות, אחרי שנות סבל ועינויים קשים, בית אופרה על אדמת גרמניה מלא עד אפס מקום אלפי יהודים, שרידי מחנות הריכוז (רובם בני־ראדום), צמודים לחיילים יהודים אמריקניים, ושומעים תפילת החזן ומקהלתו וכן דרשת הרב הצבאי על משמעות היום... תפילות כל־נדרי ומוסף התפלל החזן רונטל ובהצלחה רבה, אולם פתאום נצרד קולו ואחד ממשוררי המקהלה, לייבל ריכטמן, נאלץ היה לעלות על הבמה ולהתפלל תפילת „נעילה".

החזן רונטל התיישב בשטוטגרט ונתקבל כחזן קבוע של הקהילה האשכנזית במקום. בעזרת משוררו לייבל ריכטמן, אירגן מקהלה גדולה (רובם בני ראדום) שהופיעה בכמה קונצרטים בראדיו שטוטגרט, וכן במחנות פליטים שונים בגרמניה.

בשטוטגרט נשא החזן רונטל את העלמה רות גולד, ובהתחלת 1946 היגר לארה"ב ב„אפידייוויד" ששלח לו גיסו, חזן ומלחין ידוע ואחד מפעילי ארגון החזנים. במקומו, כחזן ראשי של הקהילה האשכנזית בשטוטגרט, נתקבל לייבל ריכטמן (שלמד מוסיקה ליטורגית אצל המנצח הידוע דורמשקין והחזן יפה), ששירת גם את הרבנות הצבאית בכוחות הכיבוש האמריקניים באיזור. החזן ריכטמן כיהן בתפקיד רם זה עד לעלייתו לארץ כמתנדב לצ.ה.ל. במחצית 1948.

החזן רונטל התיישב בשיקגו, שם נתקבל כחזן ראשי בבית־הכנסת הגדול באיזור „רומבולד", ועומד על הדוכן, זה 13 שנה, לשביעת רצון בני עדתו. ביקר עם בני משפחתו בישראל, ויוצאי ראדום, ידידיו ומכריו, קיבלוהו בסבר פנים יפות והוא שר לפניהם מזמורותיו.

החזן ל. מ. גולדוואסר

נולד בביאלובז'ג שליד ראדום, נולד בשנת 1898 למשפחת חסידים. אביו וסבו היו בעלי־תפילה נודעים בעירם. הניגון החסידי תפס מקום חשוב בחיי המשפחה. חווית ילדותו זו הכשירו את גולדוואסר הצעיר לקבלת השפעה במוסיקה. אך בביאלובז'ג קשה היה לחשוב על השתלמות מחוץ לחזן המקומי.

לאשרו ולמזלו של הנער עברו הוריו מביאלובז'ג לראדום הגדולה, ובה התפתחה זיקתו לנגינה יהודית. כחובב נגינה חיפש הזדמנות להיות קרוב למעינות הצלילים. הנה הוזמן לשיר בבית הצדיק רבי נתן דוד רבינוביץ, בנו של הרבי שרגא־יאיר מביאלובז'ג, ששמו הלך לפניו כיודע נגן וחובב שירה, הוא הרבי שעזב יחד עם בנו את ביאלובז'ג והתיישב בראדום, וביתו נעשה בית ועד לחסידים ושוחרי עצותיו. הרבי שם דגש מיוחד על הזמרה, כפעם בפעם הביא ניגונים חדשים ממסעיו בארץ ובחוץ־לארץ, ואף ניסה כוחו בליחון ניגונים משלו, שהיה שר בזמירות השבת.

השפעה יתירה נודעה לו מדודו ר' יעקל קופר שיצאו לו מוניטין כבעל־תפילה מעולה. השמחה והנגינה היו תמיד שרויים במעונו, ושם ינק גולדוואסר הנער יניקה ראשונה בחזנות ובנגינה החסידית. שני בניו של הדוד נודעו כחזנים, בנו שלמה מכהן כחזן בעיר מאנצ'סטר באנגליה ובנו השני ישראל היה החזן האחרון בבית המדרש הגדול בראדום. האווירה המוסיקאלית בבית הדוד העניקה חיבה והתעמקות בעולם הצלילים.

ראדום התחבבה עליו והאירה לו פנים. נתקבל כמשורר במקהלתו של החזן יפה, שעליה ניצח המלחין והמורה למוסיקה עקיבא דורמשקין. ניצל את ההזדמנות הטובה ולמד הרבה מפיו. שר במקהלה מספר שנים גם כסוליסט, ואף מילא לפעמים מקומו של החזן, והיה עובר לפני התיבה לנסיון בבתי־כנסיות שונים בעיר, כנהוג בימים ההם. וכך נתעמקה בו החיבה למוסיקה, והחליט להמשיך ולהשתלם בחזנות ולעשותה מקצועו.

בן עשרים נכנס לחופה, ושוב האיר לו המזל פניו. בעקב נשואיו היה לגיסו של החזן הנודע פנחס שירמן מבית־הכנסת טלומצקה בוארשה. נתקבל כמשורר אצל החזנים הנודעים פנחס סירוטה ופנחס שירמן. לבסוף יעצהו גיסו שירמן לנסוע ללמוד חזנות מפי רבו אברהם בר בירנבוים, החזן מצ'נסטחוב. בירנבוים, שסיים את תקופת כהונתו בחזנות בצ'נסטחוב, חזר לעיר מגוריו לודז. נסע, איפוא, ללודז, ומפי בירנבוים למד הרבה והשתלם לתורה ולתעודה עד שהוסמך לחזן. בירנבוים היה דואג לתלמידיו ומוצא להם מישרות.

בשנת 1922 נתמנה גולדוואסר כחזן בבית־הכנסת על־שם רייזמן בוארשה, ומשם נתקבל כחזן בבית־הכנסת הראשי בלייפציג. שם כיהן עד שנת 1935. עם השתלטות הצורר על גרמניה נאלץ לעזוב את המדינה ועבר לפאריס, שם הוזמן כחזן בבית־הכנסת הגדול בציריך. ושוב העיקו עליו החוקים הקשים לפליטים, ובשנת 1937 נאלץ לחזור לפאריס. בביקורו בלונדון הוזמן כחזן לאפריקה הדרומית, וזה 16 שנה הוא מכהן כחזן בקהילת מיוזנברג לשביעת רצון אנשי קהילתו.

החזן גולדוואסר פעיל גם כעסקן תרבות, ומשתתף לעתים קרובות בעתונות האידית־אנגלית במאמרים בבעיות יהודיות שונות. כן כתב מאמרים מספר על החזנות והמוסיקה היהודית, והערכות על חזנים נודעים באירופה שניספו בכבשני הנאצים. באחד מספרי־היובלות שהופיעו מטעם אגודת החזנים באמריקה וקנדה, גילה מה

שהתרחש מאחורי המסך הנאצי בגיטו וארשה ותיאר את רגעיהם האחרונים של חזנים ומנצחים מפורסמים.

בשנות נדודיו באירופה הופיע גולדווסר בקונצרטים והקליט מזמרתו .פעמים מספר ביקר את משפחתו בישראל, והוא שומר גם על זיקתו לראדום ושרידיה.

החזן שלום ברלינסקי

נולד ב־1918 בראדום, למד „עברי" מפי המלמד חיימ'ל, שהיה לו „חדר" בשפאַציר־גאס 12, וגם מפי המלמד ר' פנחס. אמנם, הרצועה שביד המלמד הטילה עליו אימים, אבל ה„עברי" שלמד אצלם הביאה לו תועלת רבה. בהיותו עדיין משורר אצל החזן יפה, חלם להיות זמר באופירה. יצא לחו"ל ולמד זמרה מפי הזמר האיטלקי הנודע מה„סקאלה" וולדרניני, ומוסיקה מפי פרופסור בקונסרבטוריון בפאריס ומנצח האופירה ע"ש מוריס פראנק. בעקב מלחמת העולם השניה חלו הפרעות בלימודיו.

בשנת 1948 נתקבל לחזן־ראשי בבית־הכנסת ע"ש רוטשילד בפאריס, התחיל בחזנות, אך לא נשאר בארבע אמותיה בלבד. נחשב כיום לאחד מחזני־המערב הבולטים, שהצטיינו בשטח הליטורגי. אך שמו הולך לפניו גם בקרב העולם הלא־יהודי, והופעותיו על הבמה מעוררות ענין רב. מופיע כסוליסט במקהלת „כינור" ולהקת התזמורת בניצוחו של הנרי מילשטיין, משתף פעולה עם המוסיקאים והמנצחים היהודים בעולם המוסיקה בפאריס כליאון אלגאזי, אנדרה לוי, אלברטו חמצי, העוגבן ז'אן בונפי. מבלי להזדהות עם קו מסויים במוסיקה היהודית המגוונת. בתכניותיו נכללים ניגונים חסידיים ליד יצירות של בך והנדל, בראהמס, ליסט, בלוך ואלגזי, מלבד יצירות של מלחינים ישראליים. בביצוע „שירי התנ"ך" אינו מבחין בין שירי אשכנזים וספרדים. הכל יפה בעיניו, ובלבד לעמוד על ה„יחודה היהודית" שבנגינת היהודות.

מכהן עד היום כחזן ראשי בבית־הכנסת הנ"ל בפאריס.

יעקב ברלינסקי — איש המוסיקה היהודית

נולד בראדום בשנת 1913 למשפחת חסידים אמידה. הוריו רצו לחנכו לתורה ולרבנות, אך הוא נמשך מילדותו לעולם הצלילים, ובן שבע התחיל לפעול בשדה המוסיקה, וללמדה מפי המנצח והמלחין ר' עקיבא דורמשקין. גדל בידיעה בעולם המוסיקה עד שהיה למוסיקאי רב־גונים.

מאחר שבראדום אפסו האפשרויות לעלות בשלבי לימוד המוסיקה, החליט להרחיק נדוד לפאריס. בשנת 1930 נתקבל לקונסרבטוריה הלאומית למוסיקה, שם למד יחד עם נדיה בולנגר, רוגר דוקס, פיליפ גיברט, נואל נלון ואנדרה בלון, אמנים נודעים בעולם האמנות הצרפתית. יצירו „כנען" זכתה ב־1948 בפרס של אלף דולר בתחרות למוסיקה יהודית. עמד בראש המרכז לאמנות יהודית בצרפת. התעניין בבעיות ספציפיות של הנגינה היהודית, ואת דעתו עליהן הביע במאמרים שונים בעתונות, ובעיקר נתקשר לירחון „ער־לם החזנים" שהופיע בוארשה בעריכת חזן בית־הכנסת בטלומצקה, פנחס שירמן, ובו פירסם מאמריו, על נושאים מעולם המוסיקה היהודי. בעתון „סמדי" מפאריס פירסם מחקר מעניין על „כל נדרי".

בכוחות עצמו היה לכוח מוסיקאי־ספרותי צעיר, וכל מה שכתב עורר תשומת לב. עוד לפני סיום חוק לימודיו בפאריס זכה בפרס השלישי בעד הנעמת השיר „מחול המתים" של דוד איינהורן מטעם קבוצת־אידלזון הדרום־אפריקאית. ייסד בפאריס בשנת תרצ"ח מקהלה מאומנת שביצעה יצירות יהודיות, ובהן יצירות עצמו. בקונצרט של החזן יעקב גולדשטיין מלונדון בפאריס, בניצוחו של ברלינסקי, נכלל בתכנית, הלחן „השכיבנו" פרי רוחו.

מקהלתו הוכתרה בשם העברי „נגינה", וכבר בזה חוללה חידוש. במועצת המקהלה היו אישים כרוברט באסי, ולאדימיר דיק (מלחין „גראנד פרי דה ראם"), החזנים דוברין, אייזנר, טויבה, פרופסור שונל, העלמה גרבר וליברס. הקונצרט הראשון שלה הדהים את הנוכחים. העתונות הצרפתית והיהודית (החזן א. הירשין ב„פאריזער היינט") הקדישה למקהלה מאמרים מלאי התפעלות.

מאז עלה קרנו של ברלינסקי בעולם המוסיקה כמנצח וכמלחין. היה מופיע במקהלתו לעתים קרובות, ובידיעותיו ובכשרונו, יחד עם תפיסתו הנועזה, היה לחביב הציבור הרחב בפאריס. גם מארגני מסיבות־מוסיקה אחרים התחילו לכלול בתכניותיהם מיצירותיו, שבולטת בהן הנימה המזרחית־יהודית בסולמות המזרחיים. ברלינסקי נחשב גם פובליציסט מוסיקאי מובהק, והוא מפרסם מפרי־עטו בשאלות הנגינה היהודית.

בפרוץ מלחמת העולם השניה התגייס לצבא צרפת, ולחם בלגיון הצרפתי. אחר השיחרור חידש פעולתו במוסיקה. חזר לפאריס והמשיך בליחון לקונצרטים לתזמורת ולמקהלה במוסיקה היהודית־עממית וגם בעבודותיו הסימפוניות. פועל גם כמנצח על מקהלות, הוזמן לבקר בבלגיה וניצח על תזמורות ומקהלות בבריסל. אחרי זה הוזמן למסע קונצרטים באפריקה הדרומית, שם נתקבל בהתלהבות על־ידי האוכלוסיה היהודית.

בהיותו שם חיבר, לפי מיכרז שפורסם על־ידי רדיו יוהנסבורג, סימפוניה בשם „סימפונית ואן ריבק", למלאת שלוש מאות שנה לבואו לאפריקה של ההולנדי ז'ן ואן ריבק, שהיה חלוץ המתיישבים בארץ זו. הסימפוניה זכתה בפרס ראשון ונוגנה על־ידי תזמורות גדולות בארה"ב ובצרפת.

יעקב ברלינסקי, היושב בפאריס, הוא כעת אחד האישים הבולטים בשדה המוסיקה היהודית.

ר׳ מושקה (משה) קורמן

בבית־המדרש הגדול בראדום היה מקום לאלפיים איש. ציבור מתפללים גדול כזה נצרך לשליח־ציבור ראוי לשמו. ואכן, בית־המדרש דאג אף הוא לתפילה נאה ומסודרת, אף־על־פי שמתפלליו היו רק אנשים דתיים שהתפילה היא לחם חוקם.

לא ידוע אם קדם בעל־תפילה קבוע בבית־המדרש למושקה קורמן, אבל על זה האחרון ידוע שנתקבל לבית־המדרש בתפקיד מנעים זמירות בשנת תר״ן (1890). היה טיפוס מקובל של חזן ירא־שמים ושומר תורה ומצוות — ועל הכל היה מקובל על בני העיר בגלל תכונה נוספת: היה יליד ראדום. השתדל למלא תפקידו באמונה ובכשרון. תפילתו וזמרתו לא היו שונות מזמנים קדומים, שכללו את החמימות והדביקות יחד עם ה„אנקה״ היהודית.

לא למד בבית־ספר לחזנות, ועיר הולדתו היתה רחוקה ממרכזי המוסיקה היהודית והכללית. השתלם בכוחות עצמו, עיין בספרים מעטים שטיפלו בנושא המוסיקה, בעברית ובאידית. משתדל היה להאזין לחזנים במקומות הקרובים. ידע שיש הבדלים דקים בין נוסח לנוסח בקרב האשכנזים, וכן לפי הארצות, ובין נוסחאות התפילה שבקרב החסידים, והוא בחר במזיגת הישן והטוב כאחד. מטבעו לא היה מלחין ומחבר יצירות, ואף לא היתה לו מקהלה. ידע קצת תווי־נגינה, בלי לדעת להשתמש בהם למעשה. בכשרונו ובכוח קליטתו המהירה העשיר את אוצר זכרונו בניגונים שעוררו תשומת־לב, והיו לו ידידים בערים שונות, מהם חזנים או יודעי תווים, שסיפקו לו ניגונים חדשים או נעימות־של־נוסח, והוא השלים את נוסח תפילתו, ועמל במשך שנים לשפרו.

גם בבית־המדרש של ראדום היה כוחו של בעל־התפילה בעיקר בימים־הנוראים, ואחריהם באו שלוש רגלים ושבתות. ר׳ מושקה קורמן היה עובר לפני התיבה בימים הנוראים בתפילת מוסף, כל־נדרי ונעילה, התפילות הקשות והמייגעות ביותר בימים אלה. נוסח תפילתו סיפק הן את החסידים הן את המתנגדים. ואין לשכוח, שהיה עליו לעמוד במבחן מול החזן בבית־הכנסת, שהשתדל להגניב פה ושם נעימות חדישות מתוך „חזנות הסדר״ מיסודם של זולצר וליבנ־דובסקי. לא ידוע, מה היה הקשר בין מושקה קורמן לבין „חזני־הרגש״ הנודעים בדורו, וביחוד ירוחם הקטן, ניסי בלזר ובצלאל אודיסר (שולזינגר) ואחרים. ברם, הוא זכה לנצל את כוחם המוסי־קאי ולהשמיע גם מיצירותיהם במשך התפילה. היו אלה פרקים נהדרים, שידם היתה על העליונה בתחרות עם חזן בית־הכנסת, והמתפללים ידעו לגמול לו בעד עמלו ולהתייחס אליו בידידות חמה וביראת־כבוד.

שחריות בימים־הנוראים בבית־המדרש היה מתפלל ר׳ ישראל־יצחק ניידיק, השו״ב. את תפקיד בעל־הקריאה בתורה מילא כל השנים ר׳ שמערל, ובמנין שני — גליקשטיין.

לחזן קורמן היה עוזר בשם ניסנ׳קה, יהודי ליטאי וטיפוס מעניין, שהיה נוהג לברך על ההבדלה במוצאי שבת. נעימתו ולחנו הליטאי גרם לשומעיו חוויה ממש, ומתפללים רבים מיהרו לגמור את ה„סעודה השלישית״ כדי להספיק לשמוע אותו.

החזן קורמן נפטר בראדום בשנות העשרים. מספרים, ששנה לפני מותו התפלל בימים־הנוראים נוסף למוסף גם שחרית. אחרי התפילה עלה על הבימה ובקול חנוק מדמעות אמר: „איזה מעשים טובים יזקפו על חשבוני בעולם הבא? ודאי שיזכירו לי, שהתפללתי השנה גם שחרית וגם מוסף״... נראה, שהרגיש כי קיצו קרוב. ואכן, באותה שנה נסתלק לעולמו.

ר׳ יונתן הרמן

נתקבל כבעל תפילה בבית־המדרש הגדול לעת זקנתו של החזן קורמן. יליד ראדום. בעל ידיעה עמוקה בתורת החזנות ובנגינה היהודית בכלל. לא התמצא הרבה בתווי־נגינה, אבל השתלם בכוחות עצמו ומצא עניין בכל דבר שיכול היה להעשיר את ידיעותיו ולשפר את נוסח־התפילה שלו. הכיר את נוסחאות־התפילה השונים וידע לבחור מהם את הטוב והיפה. היה נאמן לנוסח המסורתי ותפילתו יצאה מעומק לבו.

לחזן הרמן לא היתה מקהלה, אולם תפילתו היתה ערבה מאוד לאוזן וקהל המתפללים גמל לו בהערכה וביראת־כבוד. ירא־שמים, בעל מידות ומצניע לכת. נתן לבניו חינוך של „תורה עם דרך ארץ״ ובתו היתה מהמורות הראשונות בבית הספר היסודי בראדום.

ר׳ ישראל קופר

אחרי פטירתו של ר׳ יונתן הרמן נתקבל במקומו ר׳ ישראל קופר. נולד בביאלובז׳ג בשנת 1890 למשפחה שהנגינה היתה בה בת־בית. בא לראדום בשנות העשרים. חובב נגינה ומסור לה בכל נימי נפשו. בעודו נער הקסים את כל שומעיו בקול הסופרן הנאה שלו. ביאלובז׳ג היתה עיירה מלאה חובבי־נגינה ויודעי־נגן, והיו בה בעלי־תפילה מובהקים ומופלאים. שמואל היה מלא שאיפות וחלומות בקשר לעתידו בעולם המוסיקה, אך נתקל בקשיים אוביקטיביים. מכל מקום, הצליח לספוג הרבה מזימרת חזנים שעברו בעירו ובערים הקרובות, ומשום שהיה מוסיקאלי מאוד ועם זה נאמן למסורת שבמוסיקה ובנוסח המסורתי, הכריע תמיד את הכף לצד הישן. ומעניין לציין, שלא ידע תווי־נגינה למעשה.

עם חילופי קול הנעורים קיבל טנור לירי נאה שעשאו זמר נלבב, בעל־תפילה מופלא. התחיל להשתמש בבית־המדרש גם במקהלה על חשבון הקהל, שבה השתתפו בעיקר ילדי המתפללים. היה חסיד הנוסח המסורתי, ועם זה לא בחל בנעימות החדשות וידע לשלב יפה את המנגינות החדישות בתפילות ולשוות להן את הצורה המסורתית. מטבעו היה מחדש בנגינה, בלי להוסיף מפרי רוחו, כי לא נכנס בסוד היצירה והליחון: פעם שיר־לכת חדש ל„לכה דודי״ ופעם מוטיב של אופירה ל„אל אדון״. אזנו קלטה במהירות הבזק כל נגינה ונעימה ששמעה, וידע לתת לה לבוש מסורתי, ללטשה ולהוסיף לה ברק וחן. בקולו החם והערב היה מביא תמיד את הקהל להתרגשות ולהשתפכות הנפש.

מקהלת הילדים שעמדה לצדו, ובתוכה גם בניו, עזרה לו בהרבה לשיפור התפילה, והוא ידע להדריכה כמנצח מקצועי מנו־סה, וכל תפילה בהשתתפות הילדים היתה לחוויה גדולה לבאי בית־המדרש. המקהלה היתה לו למקל־נועם להוסיף יופי לחזנות הרגש.

הוא לא הסתפק בתפקידו בבית־המדרש בלבד. בהזדמנויות שונות נהג להשמיע קונצרטים מפרקי חזנות ושירה יהודית כללית. ביחוד משך המונים מכל קצוות העיר להדלקת הנר הראשון של חנוכה, בהשתתפות המקהלה. חיבה מיוחדת הגו לו הנשים, כי תפילתו בימים־הנוראים גרמה להן נחת־רוח מרובה.

כמה מבני משפחתו עלו לשלב גבוה בחזנות. אחיו היה חזן נודע בלונדון, אישיות בחוגי היהדות הדתית באנגליה. אף לבניו נתן חינוך מוסיקאלי, ואחד מהם למד בקונסרבטוריון בלבוב. בא על סיפוקו בחיי החזנות, וחי את חייו בראדום בכבוד ובשלווה. נספה בשואה עם רוב בני משפחתו.

מרביצי תורה לילדי ישראל

מעמד המלמדים מילא בראדום, כבכל ישוב יהודי אחר, תפקיד ההוראה לתלמידים בגילים שונים. היה זה משלוח־יד מקופח ומנוצל ביותר, שלא זיכה את בעליו בהערכה נכונה של הציבור (כמאמר הפתגם ביידיש: „שטאַרבן און קנעלן פּאַרשפּעטיקט מען נישט"). ולא ייפלא שהיו מצויים מלמדים ששפכו מרי נפשם על ראשי תלמידיהם, אולם הם הם שטיפחו וגידלו את היסוד האנושי של ראדום התורנית והחסידית. המלמדים היו שונים זה מזה בתכונותיהם החינוכיות, בידיעותיהם הפדגוגיות ובכשרונם ללמוד וללמד. מאידך, היו ביניהם תלמידי חכמים גדולים, חסידים ואנשי מעשה, שפנו למלמדות מתוך זיקה שבנפש להוראה ולחינוך, מהם שרצו להיות קרובים יותר לתורה ולעבודת הבורא, ומהם שצדיקי החסידות השונים, רבותיהם של החסידים, הטילו עליהם תפקיד זה כשליחות, אחרי שעמדו על טיבם ומצאו בהם תכונות מועילות כמרביצי תורה לילדי ישראל.

דרכי הלימוד בראדום מלפני שני דורות

(רשם ד"ר גרינץ מפי ר' משה רוטנברג)

כרגיל היה תחילת לימודו של חינוך אצל מלמד דרדקי. שם היה מתחיל בא"ב ומסיים בראשית לימודים של חומש. ה„סגן" — ה„בעלפער", היה מביא את הילדים מן הבית וחוזר ומוליכם הביתה. ואם היתה „קריאת שמע" של יולדת היה הוא מביא את הילדים — קהל גדול — ליולדת והם פוצחים פיהם בקול אחד „ק"ש", מקבלים ממתקים וחוזרים מאושרים לבית אמם.

סיימו חדר כזה, עברו למלמד אחר, של גמרא. היו מתחילים ב„לקח טוב". היה זה כמין מחברת קטנה, עשויה כמין סידור קטן, והיה בה משנה של „בבא מציעא" ופרק אחד גמרא „שנים אוחזין בטלית" עם פירוש רש"י. היו לומדים שם חומש, פרשת השבוע וגמרא, מתוך ה„לקח טוב". בתחילה היה הלימוד מועט ולא היו מספיקין אלא כדי פרשה אחת או שתיים. מלבד זה היו לומדים — ביחוד בשבתות — גם פרקי אבות.

ממלמד כזה היו עוברים למלמד גמרא ממש, וממנו לבית המדרש ולישיבה. היו מלמדי גמרא מיוחדים לגדולים. אלה היו אוס־פים נערים גדולים ומלמדים „שעור" לפניהם. כבתי מדרש מיוחדים ללמודים עצמאיים שימשו כל בתי המדרש שבעיר, אבל ביחוד בית מדרשו של דן ושל החברא קדישא. היו גם בחורים שנסעו לישיבות הליטאיות, לבריסק, ללומז'ה ואחרות.

היו קיימים גם שעורים לתורה. בשטיבלעך היו מתאספים כרגיל בלילי שבתות, ובשבת בשחרית ב־7 לפני תחילת התפילה ולומדים „שעור". יהודים עשירים בעיר היו בוחרים להם מבין הבנים המוכ־שרים ויושבים ומלמדים אתם שלא על מנת לקבל פרס. היו גם מקרים רבים שבעלי בתים עשירים היו כופים על חתניהם הצעירים לישב וללמוד מפי תלמיד חכם מובהק. כך עשה, דרך משל ר' יואליש בוימינגר בחתנו העשיר לוקח בתו הבכירה, שכפה עליו ללמוד תורה מפי מי שהיה עתיד אח"כ להיות אב"ד של לובלין, ר' אלעזר עזרא־קירשנבוים, יליד ראדום.

בימים שלפני מלחמת העולם הראשונה, למד כמעט כל בחור בבית המדרש, אבל קיימים היו בראדום, כבר אז, בחורים שהציצו ונפגעו, חצאי משכילים (כגון: משה סמיאטיץ', או בנו של משה'לה באצ'יס ואחרים). אבל היו גם פורצי גדר ממש שהיו לומדים בבתי ספר של גויים. בניו של מוליר (בא מליטה) למדו באוניברסיטה שב־פטרבורג. בשני בתי הספר התיכוניים שבעיר (שקולה הנדלובה של לורנץ ובביה"ס של המלכות) נמצאו גם כמה בחורים יהודים. למדו שם בניו של שמואל ווינברג — יצחק ווינברג הפילולוג המפורסם (ביחוד בלשונות שמיות ובלשונות החבשיות, מרצה ב„וושכניצה" בוארשה), ואחיו אוז'י, פרופסור בבית ספר לחרשים־אילמים ברוסיה. כן למדו שם בניו של בקרמאן, בניו של עו"ד דניאל שטילר וגם בניו של אנשר, של יעקב אייפר (אחד מהם נשתמד אח"כ), גרשון לווין, הרופא והסופר הידוע אח"כ (ביחוד ב„זכרונותיו" המעניינים שפיר־סמם תחילה ב„היינט", חתנו של שמואל אדלר), הרופאים ד"ר פומפר, פינקלשטיין, קלרוורם (כעת בישראל) ואחרים.

מלבד חדרים פרטיים נתקיימו אותם ימים גם שני בתי „תלמוד תורה" מיוחדים, לילדים עניים בעיקר, שהיו מקבלים מן הקהילה גם הנעלה והלבשה. מבין השניים נוסד האחד על־ידי מרדכי פרסטר ואח"כ שוכן בבית שקנו שתי נשים נדבניות בעיר: שרה'לי סובה (חתנה היה המשורר דוד איינהורן). ובריינדל ניימן (הסבתא של לייבל מינצברג, ציר בסיים מטעם „אגודת ישראל") והיה נשען על קיצבת העיריה, הקהילה ועל נדבות קבועות של יחידים. למדו בו למעלה מ־100 תלמיד. תלמוד תורה שני היה ברחוב גליניצה.

מלבד המלמדים ללימודי קודש ממש, היו המלמדים לעברית, ביניהם יהודים בעלי זקן, שומרי תורה קלה כחמורה, אבל מחבבים ואף נותנים נפשם על חיבת שפת עבר. היו שקודים על דקדוקה, על כתיבתה ועל פרסומה ב„שער בת רבים". לימדו בדרך כלל במבטא האשכנזי המקובל, אבל הספרים שלימדו בהם היו הספרים המקובלים בבתי־ספר לעברית במדינה, בשירה ובפרוזה של הספרות העברית החדשה ובעתונות העברית שיצאה אז (הצפירה, היום). ידיעתם בעברית של המלמדים הללו, היתה כרגיל גדולה מאוד. עדיין היו משורשים מילדותם בספרות העתיקה והיו גם למדנים בתנ"ך ובתל־מוד ובמפרשים המסורתיים. תלמיד שלמד מפיהם היתה ידיעתו בעברית גדולה הרבה ושרשית הרבה מתלמידים שלמדו בגימנסיות העבריות מפי מורים שבעצמם לא הכירו אלא את הספרות החדשה. בין אנשי סגולה ממין זה היו קודם־כל: ר' שלום דיאמנט, ממשיך דרך ההשכלה של ישראל פרנקל, ר' יחיאל יוסף בורנשטיין, ר' איטשה מאיר בלומן ואחרים.

יד ושם לזכרם

(ליקט ועיבד לייבל ריכטמן)

השתדלנו ללקט משרידי וזקני בני־עירנו בארץ פרטים על מלמדים בראדום מסוף המאה ה־19 ועד לשואה. אין ספק שהרשימה אינה מלאה וחסרים בה עוד הרבה מלמדים שהיקנו ב„חדרים" שלהם דעת לתלמידים. אבל, נברך לפחות על המיעוט, מאחר שלא נשאר כל זכר מפנקסי הקהילה.

תהא הרשימה הזאת מ צ ב ה למלמדים בראדום, שטיפחו את הגחלת היהודית בנשמת ילדינו וליוו את הקהילה בכל תקופותיה.

לייבל'ה עובדיה'ס. גר ברחוב מאַלי 1. מגדולי הלמדנים שבעיר. עניו ותם בכל הליכותיו. לא ידע צורת מטבע והיה שקוע יומם ולילה בלימוד התורה ועבודת הבורא. בעל מידות תרומיות. אישיות שכולה אמרה כבוד. עני ודל, אבל שמח תמיד בחלקו. בעל־תפילה שהלהיב שומעיו בימים הנוראים ברגש ובדבקות שבתפילתו. אהב לספר לתלמידיו סיפורים על חסידים וצדיקים. והכניס ללבם יראת שמים ומידות טובות. נפטר במלחמת העולם הראשונה.

מוטי בר בורנשטיין. גר ברחוב וואַעל 33, בביתה של „מאַלי די שענקערין", ואח"כ ברחוב זאַטילנה 8. בא לראדום מעיירה קטנה שבסביבה. למדן גדול ומתנגד. בר־אורין ובעל־מחשבות. משכיל ובקי בדקדוק. ידע את נפש תלמידיו והשפיע עליהם בכוח דוגמתו האישית. בסוף ימיו כהו עיניו, אולם כל שבת היה בא לבית־המדרש הגדול כדי להקשיב אם אין בעל ההפטרה קורא בשגיאות... נפטר במלחמת העולם הראשונה.

יעקב יונה בורנשטיין. גר ברחוב וואַעל (אין די נייע געוועל־בער). למדן מופלג ותלמיד חכם. עניו ומצניע לכת. חתר למעמקי התורה וחדר לנפש הילד. לתלמידים שבמחיצתו, ומספרם היה 12—18, היה מעיין לחכמת התורה, לבינת האדם ולהבנת החסידות. נפטר לפני מלחמת העולם הראשונה.

„סים יוסף". גר ברחוב סטרו־מיאַסטו 2, בביתו של מלך שוטלנד. ב„חדרו" למדו 50—60 ילדים. הארי שבחבורת מלמדי תינוקות. שלט בתלמידיו ואהב לספר להם סיפורי אגדה. את הסבריו וסיפוריו היה מלווה בסלסולי קולו. נפטר בשנת 1908.

נתן אלתר כץ. גר ברחוב סטרו־קרקובסקי 5. מלמד חומש־רש"י וגמרא. חסיד ויודע תורה. ענוותן ובעל מידות. ידע את נפש הילד והשפיע על תלמידיו בפשטותו ובמסירותו. נפטר לפני מלחמת העולם הראשונה.

הרשל קזנובר (קוסמן). גר ברחוב רינק. מלמד חומש־רש"י עד גמרא. מסור לשליחותו. בעל מידות וחסיד נלהב. נפטר אחרי מלחמת העולם הראשונה.

„זרח מלמד". „חדרו" היה ברחוב ברודנה ליד ז'יטניה. בעל דקדוק ובקי בתנ"ך. תקיף ודורש משמעת. אהב את מלאכתו והחדיר בתלמידיו את האהבה לספר הספרים ולעם ישראל. בסוף ימיו לימד בתלמוד תורה. נפטר לפני מלחמת העולם הראשונה.

יוסף גלובצ'ובר (מאַלץ). היה לו „חדר" ברחוב פודבלנה 2 (בביתו של שיעל'ה מלוז'). מלמד חריף לקטנים ולגדולים. בעל אופי חזק. שנא את העצלנות והרשלנות, והיה משתדל לעקרן מתלמידיו ולחשל את אפיים לסדר ולמשמעת, לחריצות ולדייקנות. ידע את נפש הילד ומשובת הנעורים שלו. בימות שבת וחג אורו פניו, וחן רב היה נסוך עליו. נפטר אחרי מלחמת העולם הראשונה.

„אברהם יצחק מלמד". גר בשול־גאַס בביתה של „מאַלי די שענקערין". מראשוני מלמדי דרדקי בעיר. ב„חדר" שלו למדו למעלה מ־100 ילדים והיו לו שני „בעלפערס" שהביאו כל בוקר את העצלים לחדר. כשכר לימוד לקח פרוטות ממש. יהודי עממי, אוהב תורה ואוהב ישראל. מסור לתפקידו. הצטיין בכשרון מיוחד להקנות את ה־א"ב, את האותיות הקדושות, לפי ביטויו, ולצרף אות לאות לתינוקות של בית רבן בני 4—5 כדי שידעו להתפלל. לא היה כמעט ילד בראדום, בסוף המאה ה־19 והתחלת המאה ה־20, שלא התחיל אצלו את לימודיו. נפטר לפני מלחמת העולם הראשונה.

שמרל מלמד (שוורצברג). גר ברחוב וואַעל 18 ואח"כ ברחוב לובלינר 12. מלמד חומש־רש"י וגמרא. ב„חדר" למדו עשרים וכמה תלמידים. בשבתות קיץ לימדם גם פרקי אבות. עניו ונחבא אל הכלים. מכניס אורחים. חסיד נלהב ויודע תורה. כחובב ציון עלה ארצה עם אשתו לפני מלחמת העולם הראשונה ונפטר בתל־אביב.

אביגדור גרינבלט. גר ברחוב וואַעל 32 והיה לו „חדר" ברחוב שווארליקובסקי 6. לימד גמרא ותוספות עד 10 תלמידים. לא כל אחד זכה להיות מתלמידיו. בעצמו בחר לו תלמידים טובים ומת־מידים. היו לו שיטות מיוחדות ובדוקות להכניס תורה במוחם, ותלמידיו אהבוהו מאוד. תלמיד חכם ובעל מידות. מחסידי גור החשובים וגבאי ב„שטיבל" במשך שנים רבות. נפטר אחרי מלחמת העולם הראשונה.

מאיר יחיאל „לעקעכבעקער". גר ברחוב וואַעל 25. לימד חומש־רש"י עד התחלת גמרא ל־25 תלמידים. מהמלמדים הטובים והמסורים. עשה את מלאכתו במקל־נועם. הצטיין בכשרון מיוחד להקנות לילדים בני 5, 6, 7 את אותיות רש"י הקשות. רך לבריות. מחסידי אוסטרובצה הנכבדים. נפטר לפני השואה.

מוטל הוברמן. גר בשול־גאַס. לימד א"ב, חומש ורש"י. ב„חדרו" למדו בדרך כלל ילדים עניים. הרביץ בהם תורת משה במסירות. עניו וצנוע. עשה צדקה וחסד עם הזולת. קיים מצוות הכנסת אור־חים וביקור חולים. עני ודל והסתפק ב„קב חרובים" משבת לשבת. יהודי תם שמצא סיפוקו הרוחני באמירת תהילים כל יום. נפטר לפני השואה.

הרשל פילובר (צווייגנברג). גר ברחוב שול־גאַס 17 ואחר־כך ברחוב רינק 4. מחשובי חסידי סוקלוב, (בביתו היו מתפללים חסידי סוקולוב ולוקוב), ובעל תפילה מצויין. יודע תורה ובעל מידות, נעים הליכות ומהדר בחיצוניותו. לימד גמרא והיה אהוב על תלמידיו. נפטר בשנת 1925 בגיל נ"ג.

אברהם אלי צוקר. גר ברחוב קושרובה 13. מלמד לתנ"ך, משכיל ובעל מידות. קיים שעורים לעברית ולתנ"ך והיה אהוב על תלמידיו. כן למדו אצלו כתיבה בפולנית וברוסית (פולנית במחת־רת). תלמיד חכם. נפטר סמוך לגיל שבעים בתרפ"ח.

אלי גוטליב. גר ברחוב שפאציר־גאַס 24. החזיק ב„חדר" עד מלחמת העולם הראשונה. אחר־כך היה לסוחר יינות. תלמידיו רחשו אליו דרך־ארץ. הורה לימודי קודש וגם למדו אצלו כתיבה בפולנית וברוסית. מחסידי גור החשובים ויודע תורה. נעים הלי־כות. נפטר בשנות העשרים.

שלום דיאמנט, בנו של השל דיאמנט. מלמד פרטי לעברית ולתנ"ך לילדים ומבוגרים, מהמשכילים בעיר. הצטיין כמחנך ומדריך בלימודי התנ"ך. היה גם בעל חנות־ספרים ומכשירי־כתיבה. בעל־קורא ידוע בבית הכנסת הגדול במשך שנים רבות. ציוני פעיל ומסור, מורשה הועד האודיסאי־הא"י מיסודו של אוסישקין, וכל שבת אחרי הצהרים נשא בחוגים ציוניים ולאומיים הרצאות בתנ"ך. מהעסקנים המסורים במוסדות סוציאליים. יודע תורה ונעים הליכות. נפטר בשנות העשרים.

איטשה מאיר בלומן. בא מעיירה דרילטש לראדום במלחמת העולם הראשונה, אבל שהה זמן־מה בליטה. גר ברחוב וולנושץ 3. יהודי בטלן שאינו נותן דעתו על חיצוניות. הילוכו מרושל, קפוטתו סרוחה וזקנו השחום מדובלל. בעיר היו מתהלכות בדיחות על פיזורו. אמרו עליו שפעם ישב וכתב, שיטו בו תלמידיו ושמטו מתחת ידו את השולחן. והיה ר׳ איטשה מאיר ממשיך וכותב ואינו חש במתרחש... מופלג בידיעת עברית ודקדוקה ובתולדות ישראל. כשפירסם קרינסקי מוארשה את „הסגנון העברי" ואת „הדיבור העברי", שלח לו ר׳ איטשה מאיר דברי ביקורת. הודה לו קרינסקי ותיקן הדברים על פיו והיה הדבר לנס... מקצוע אחר שחיבב היה ענייני כרונולוגיה. פירסם לתועלת תלמידיו ספר כרונולוגי, בפור־מאט קטן, בתולדות ישראל מאדם הראשון עד ר׳ מרדכי אלטר (הרבי מגור). היתה לו זיקה רבה לאמנות, אם גם לא הבליטה כלפי חוץ. היה מצייר, לצורך הוראת העברית, ציורי אלף־בית, כלים וחפצים עשויים קישוט אורנמנטי מרהיב עיין בידיעה טכנית רבה. לגליונותיו — ציורי כלי המקדש או הסילאבארים השונים — יצאו מוניטין בעיר. נטיה פדגוגית אחרת היתה בו ללמד על־ידי חידות. שרובן חיבר בעצמו וגם הדפיסן בספר. היתה לו ידיעה בלשונות לועז וביחוד בגרמנית וברוסית. אטלס ההיסטוריה העולמית (ברו־סית) של הבארון נ. נ. טורנאו (פטרבורג 1912), שהיה משאיל לתלמיד, היה מן הדברים שעוררו חיבת לימוד זה בלב שומעיו. עשה דרכו ללא רעש, אף ללא הרמת קול. חיבתו לעברית עברה לשומעי לקחו. נפטר לפני השואה. (לפי ד"ר י. גרינץ).

פסח'ל גרינגלס. (חתנו של מאיר יחיאל לרר). בעל „חדר" ברחוב וואַל 25 בביתה של פריינדל־רבקה־בורל'ס. לימד נערים בגיל בר־מצווה גמרא ותוספות, אבל נפשו נשאתהו מעבר מזה והיה מחבב מאוד לשיח במדע ובמחקר. אדם צעיר מאוד היה בבואו לראדום מפילוב, אך מלא דעת והשכלה. מפוקח, מלא חן הומור, מסביר פנים ונעים הליכות. פילוב היתה בימים שלפני מלחמת העולם הראשונה, מקום של הוראה טכנית גבוהה בטכניון שבארמון טשארטוריסקי, והתלמידים הרוסיים היו שקודים ללמד לכל מי שנתאווה. וכך למד גם ר׳ פסח'ל מפיהם ידיעות חיצוניות עם ידיעת בוכהלטריה, אבל אותו זמן היה שקוד גם על הגמרא וספרי הפילוסופיה מימי הביניים.

פייבל'ה פיראנקע. גר ברחוב ברנרדינסקה (פיעקלא) 5. למדן גדול וענוותן. לימד גמרא והיה מהמלמדים המצויינים בעיר. יהודי דל, צנום, בעל זקנקן אדמדם דליל. עני ואביון ונשא צערו בדומיה. מעולם לא צעק על אדם, אפילו על תלמידיו. היה מפורסם על רצינותו ולמדנותו. היה עושה מלאכתו בכובד ראש ביום ובלי־לה, לאור עששית הנפט או לאור הנר. בת צחוק קלה שלאחר יאוש היתה מרחפת תדיר על פתחי פיו הדקים, והוא יושב ישיבה שאינה פוסקת וטורח להכניס בלב תלמידיו חיבת השקידה על הגמרא. בניו: ירמיה וישראל, נתפרסמו כבני תורה מופלגים. הם באו לעולם בימים של טשטוש תחומים וחורבן בתי צדיקים, ובקושי מצאו עו־למם בעולם־חוץ המום ממלחמות ומהפכות ובעיטה ביהדות, שלשמה הקדישו נעוריהם. הבן הבכור, צנוע ובעל הדרת פנים, נתחתן ונתגרש. הבן השני, ישראל, מפורסם בחוגי בית המדרש כלמדן, היה רווק שנים הרבה. בתו הבוגרת, נערה לא יפה, מצאה בקושי זוג משונה — וגם זה לאחר שנים הרבה — עם תלמיד ישיבת נאוואר־דיק, שהיה לשיחה בפי הבריות בעיר על חסידותו המוזרה. ר׳ פייבל'ה היה מקורב להרב קסטנברג אבל לא נהנה ממנו אף פעם. נפטר לפני השואה. (ד"ר י. גרינץ).

אלי קאזאנובר (פרבמן). גר בשול־גאַס וא"כ ברח׳ ברנרדינסקה. יהודי בעל הדרת פנים. מפיק חן ודעת. איש תם ויושב אוהל. מופלג גדול בתורה — אמרו עליו שידע ששה סדרי משנה בע"פ — ומופלג ביראה. עניו וצנוע, לא נשא עיניו למעלה מרוב דבקות. היו באים אליו בשאלות כאל רב. היה מכובד מאוד בין חסידי ראַדזין. בשנים האחרונות היה השטיבל שלהם בדירתו הצנועה, המרועעת למחצה. היה בעל־תוקע והברכות שנשא לפני תקיעת שופר, מזעזעים היו ברצינותם העמוקה. שנים רבות שימש ראש הישיבה בעיר. נפטר לפני השואה.

יוסף קוזמיר (כינויו: יוסף לאַז'ניק). בא לראדום מקוזמיר, על־יד הוויסלה, לפני מלחמת העולם הראשונה וקנה לו בה שביתה. גר תחילה ברחוב סטרי־קרקובסקה 5, אחר־כך ברחוב וואַל 29 ולבסוף ברחוב ברנרדינסקה (פיעקלה) 5. היו לו חמש קבוצות תלמידים שלימדם ש"ס ומפרשים. מלמד מצויין, ולא כל אחד זכה להיות מתלמידיו. לימד את בני „היהודים היפים" בעיר. למדן מופלג. מחסידי קוצק ולוקוב החשובים. עניו ותם בכל הליכותיו. דירתו וכל דרך חייו היו בדלות גדולה. בימות הקיץ היתה אשתו מסייעת עמו בפרנסה: היו שוכרים פרי גנים, מייבשים פירותיהם ומוכרים. מכניס אורחים בסבר פנים. היתה לו בת נכה בוגרת שידעה חומש בעל־פה. כשנפטר, לפני השואה, נעשה לו כבוד גדול: הכניסוהו לבית המדרש והרב קסטנברג הספידו. (ד"ר י. גרינץ).

מרדכי מאיר אייבשיץ. ה„חדר" שלו היה ברחוב וואַל 29, בביתו של כוואט, ואחר־כך ברחוב ז'יטניה 5, בביתו של שלמה זידנוובר. עסק בלמדנות עד שנות השלושים ולימד גמרא ותוספות. בשנות השלושים היה לסוחר עורות. מחסידי אלכסנדר החשובים ובעל־תפילה ב„שטיבל". למדן ובעל־מידות. נפטר לפני השואה.

„שמחה מלמד". גר ברחוב רינק 17, בביתו של מוטל קופר. למדן, חסיד ובעל מידות תרומיות. לימד חומש. רש"י וגמרא. נפטר לפני השואה.

אברהם יעקב יונה'ס (בנו של המלמד יעקב יונה בורנשטיין). בעל „חדר" תחילה ב„נייע געוועלבער" ולבסוף ברחוב שפאַציר־גאס 12. המשיך במסורת המלמדות במשפחתו. בן־תורה, ענוותן ועדין־נפש. עסק רוב ימיו בפרקמטיא. בשבת היה מאסף את תלמי־דיו לפרקי אבות, ומספר גם כן סיפורי אגדה על קדושי ראדום. נפטר לפני השואה.

אליעזר שוחט. בנו של משה סופר. גר ברחוב וואַל 13. מלמד פרטי לבחורים בגיל בר־מצווה לחומש, רש"י וגמרא. יודע תורה ותנ"ך. תלמידיו קיבלו ממנו הדרכה והכשרה ללימוד עצמי בתל־מוד. נפטר לפני השואה.

יחיאל יוסף בורנשטיין. חתנו של „מאיר'ל מלאך". הורה שעו־רים פרטיים לתנ"ך ועברית. בעל מרץ ויוזמה. בן־תורה ובעל מידות. גר ברחוב רינק 12 בביתו של נתן ניימן. נפטר לפני השואה.

שלמה פונצ׳יק. חתנו של המלמד הידוע יוסף קוזמיר. למדן, פיקח ואיש רעים. אוהב חיים ואוהב ספר — ספרי קריאה ובלטריסטיקה. בשנות המלחמה שירת כחייל רוסי. הצליח להשבות להונגריה וקיווה לחזור לביתו, אבל כשחזר היה גורלו בדי כעס, ועמל לפרנס ולגדל בניו ובנותיו. תקופה מסויימת היה מלמד חומש־רש״י וגמרא בתלמוד תורה ברחוב וואָעל 28. אח״כ פתח „חדר״ ברחוב רינק 3 (בביתו של יצחק ביאלסקי) ולבסוף ברחוב ברנרדינסקה 5. נפטר לפני השואה. (לפי ד״ר גרינץ).

נחום קנובל. גר ברח׳ זאטילנה 7 בביתו של מאיר וואָלף ריכטמן. הורה שעורים פרטיים לגמרא ותוספות. תלמיד חכם וחסיד. עני ודל, אבל שמח תמיד בחלקו. ענוותן ובעל מידות. נספה בשואה.

אביש צינמון. היה בעל „חדר״ גדול ברחוב סטרי־מיאסטו 2 (בביתו של מלך שוטלנד). שקוע כולו בתורה ובעבודת הבורא. אהב לספר לתלמידיו מסיפורי החסידים ואגדותיהם. נספה בשואה.

אברהם שמדרה. היה בעל „חדר״ ברחוב סטרו־קרקובסקה 4. לימד חומש־רש״י. יודע תורה ומלמד מועיל. נספה בשואה.

משה כליבובסקי (כינויו: „משה כלעביסקער״). בעל „חדר״ גדול ברחוב שוואַרליקובסקה, בביתה של „חנה די דיניצע״. תלמידיו היו מלאים פחד ממנו. בעל אופי תקיף ויד חזקה. חינך את התלמידים לחריצות ולדייקנות. כל ימות השבוע נשא בעול לימוד התורה ודאגות החיים, אולם בשבת גברה בו ה„נשמה היתרה״. נספה בשואה.

„דער געלער הרשה׳לה״, גר ברחוב שול־גאס 17. מלמד חומש־רש״י עד גמרא, ומסור לשליחותו. אוהב תורה, חסיד ומצניע לכת.

מאיר פשיטיקר (רקוץ׳). היה בעל „חדר״ ברחוב וואָעל 59. לימד חומש־רש״י והתחלת גמרא. חינך את תלמידיו לסדר ולמשמעת. נהג במקל־נועם. יודע תורה וענוותן.

לרנר יחיאל. בעל „חדר״ ברחוב סקרישבסקה 19. לימד חומש־רש״י. יודע תורה ונעים הליכות

פומרנץ. בעל חדר מודרני ברחוב שפאַציר־גאס שהיה מיועד לבני המעמד הבינוני ושכר־הלימוד שבו גבוה באופן יחסי. לימד חומש־רש״י, עברית וגם מקצועות חילוניים. איש תרבות ונעים הליכות.

מרדכי וולף בלושטיין. היה בעל „חדר״ בבית „מאַלי די שענקערין״. ברחוב וואָעל 33. מלמד גמרא ל־20 תלמידים, בדרך כלל מבתי יהודים נכבדים. „חדרו״ היה בפיקוח השלטונות והעסיק מורה מיוחד להוראת רוסית וחשבון. מחסידי אלכסנדר ומצניע־לכת.

חיים שידלאָווצער. בעל „חדר״ ברחוב סטאַרו־קרקובסקה 5. לימד גמרא ל־20—25 תלמידים מובחרים בגיל בר־מצווה. מסביר מצויין, פיקח ואוהב תורה. מחסידי אלכסנדר הנלהבים.

„דער ליטוואַק״. כינויו בא לו בשל ניבו הליטאי. היה בעל „חדר״ ברחוב סקרישבסקה. יודע תורה ונחבא אל הכלים. נפטר לפני השואה.

שותפים ב„חדר מתוקן״ היו שני המלמדים **איסר ליפשיץ ויעקב הכטמן**, ברחוב לובלינר 27, בביתו של פייבל דנציגר. תלמידיהם היו שומעים וסופגים שני מיני ניגונים, הדומים בעצם אחד למשנהו: ניגונו של האחד מעל „דף הגמרא״ וניגונו של השני מעל ספר התנ״ך. ל„חדר״ קראו „שול־קולט״ ולמדו בו גם מקצועות כלליים וביחוד עברית. שני המלמדים הצטיינו בעממיותם ולבבירותם, והיו אהודים מאוד על תושבי העיר. לאיסר ליפשיץ יצאו מוניטין כבעל־תפילה מצויין ובעל־תקיעה מומחה. שניהם ניספו בשואה.

שותפים ב„חדר״ אחר היו המלמדים **אשר גוטמן ומשה זאַיונץ.** היה להם „חדר״ גדול ברחוב לובלינר 21. שניהם בני־תורה ואנשי־מעשה. הרביצו תורה לילדי ישראל באמונה ובמסירות. ניספו בשואה.

שלמה מאיר פיינגולד. גר ברחוב לובלינר 3 (חתנו של המלמד המשכיל אברהם אלי צוקר). לימד תנ״ך, תלמוד וגם עברית, ב„חדרים״ שונים ובאחרונה גם בביה״ס של המזרחי „יבנה״. לימד בהתנדבות בבית היתומים ושימש שם בעל־תפילה ועורך ה„סדר״ במשך שנים רבות. יודע תורה ובר־אוריין. איש ישר ונעים הליכות. מחובבי ציון הנלהבים ובתקופה מסויימת נמנה עם חסידי וורקה. מת בשנת 1943.

לייזר רוזנבוים. היה לו „חדר מתוקן״. לימד מלבד עברית, גם תנ״ך, חשבון ולשונות לועזיות. יהודי בר־אוריין ויודע תורה. החדיר בתלמידיו את האהבה לספר־הספרים ולשפה העברית. מילא שליחותו בנאמנות.

הירש־בר גומולקיס. „חדרו״ נמצא בבית „מאַלי די שענקערין״. ברחוב וואָעל. מלמד חומש־רש״י עד התחלת גמרא ל־20 תלמיד בגיל 8—10. חסיד אלכסנדר וגבאי בשטיבל, שם מכין היה בהתמסרות מיוחדת סעודות ראש־חודש, מלווה־מלכה ו„הילולא״ של הצדיקים. בעל מזג טוב ונעים הליכות. בסוף ימיו היגר אל בניו לארה״ב ושם נפטר.

לייביש מילמן. בנו של שיע׳לה מולוז׳, בעל ה„צ׳ייני״ בשול־גאס, מול בית־המדרש. מגדולי וחשובי המורים בעיר לעברית ולתנ״ך. מהראשונים שהפיץ את השפה בהברה ספרדית ובמגמה ציונית. גדל במשפחה דלה ופשוטה. אישיותו עוררה לכן השתוממות. הוא עצמו סבל מרגש־נחיתות בשל קומתו הנמוכה, ואולי משום־זה דווקא התנהג בכל ההידור, הן בלבושו הן בהופעתו החיצונית. הצטיין בכשרון מיוחד לחבב על הנוער את התנ״ך והשפה העברית, ותלמידיו העריצוהו וכיבדוהו. עשה מלאכתו בחיבה ובמסירות והעמיד תלמידים הרבה. ציוני מסור בלב ונפש.

יוסל קורמן המכונה יוסל קאדאלעס, בעל „חדר״ מודרני בפינת רחובות רוויינסקה ורינעק. איש שקול ונבון.

בין מלמדי גמרא מובהקים, תלמידי חכמים גדולים ובעלי מידות היו ר׳ **יעקב מאיר**, ר׳ דוד׳ל **מקאזאנאָוו**, ר׳ אביגדור **מיגדאלק**, הירש־בר **גניווישאָווער**, ואברהמ׳לה עקיבא יוספ׳ס **ז׳וראַב** ואחרים. מאלה היו מלמדים עם בחורים חתנים, בני־עשירים, לפעמים רק עם 3—4 בחורים.

קהילת ראדום נודעה כמכבדת למדנים ויראים, ואהבת התורה שלטה בה. רבני ראדום, גדולים בתורה, עסקו גם בהרבצת תורה ואמרו שיעורים בבית־המדרש. בחורים ואברכים רבים למדו יומם ולילה בבתי המדרשות שבעיר וגם בעלי־בתים יודעי תורה מילאו את ה„שטיבלעך" וקול־התורה לא פסק בהם מעולם.

ב„ספר זכרון לקהילת רדושקוביץ" (תשי"ג) נזכר, בין השאר, שבין הבחורים שלמדו שם בבית המדרש נזדמנו בשנת תרע"ב, בערך, שני אחים מראדום והבכור שבהם, שמואל, פעיל ובעל יזמה, הגה את הרעיון לייסד ישיבה בעיירה זו. הוא נסע לוולוז'ין והביא משם כגרעין לישיבה החדשה שני בחורים מופלגים, האחד מווישקוב והשני מלומז'ה, למדן גדול שנתמנה אחר־כך רב בפרבר פודגורנה במינסק. אליהם נצטרפו עוד כמה עשרות בחורים מקומיים ומבני העיירות הסמוכות, והיו יחד לקיבוץ של למדנים עוסקים בתורה בקביעות.

אין לנו ידיעות אם לפני גירושם האחרון של יהודי ראדום היו בעיר ישיבות ולומדי תורה. מאידך, יש הוכחות שעם חידוש הישוב היהודי לאחר ביטול גזירת הגירוש ההיסטורי, נתבססו בה חיי הרוח, ותודות לפעילותם של הרבנים הראשונים, התחילו פועמים בה גם חיי תורה ויראה.

על בתי־אולפנא לתורה, מאורגנים ומסודרים, יש לנו ידיעות מוסמכות רק מהתחלת המאה, כשהישוב היהודי בראדום היה גדול ויציב ותססו בו חיי תורה.

הישיבה הראשונה הידועה לנו נוסדה בשנת 1908 על־ידי עס־קנים חרדים, ומנהלה הרוחני היה ר' מאיר לושיצר (רובין), ראש־ישיבה נודע שהתיישב בראדום. הישיבה שכנה בביתה של צ'יפצ'ה ברחוב סטרו־קרקובסקה 12 (אחר־כך גר באותה דירה האדמו"ר רבי משה'לה פרימר „הצדיק מאוסטרובצה"), ולמדו בה תורה לשמה עשרות בחורים חובשי בית המדרש, ביניהם: יחיאל רוזנבלום (חתנו של הרב מפיוטריקוב, הרב טמקין), לייביש מנדל זיסרמן (אחר־כך עסקן „אגודה" וחבר מועצת העיריה), יעקב ריכטמן (בנו של מאיר וואלף ריכטמן. נשא אישה מוולדבה והתיישב שם) ואחרים ששמותיהם, לצערנו, לא ידועים.

ראש הישיבה ר' מאיר לושיצר (ע"ש עיר הולדתו), יהודי ליטאי היה גדול בתורה ופלפלן חריף. חיבר ספר „בית מאיר" על תורה. אישיות מיוחדת במינה, עורר בהליכותיו כבוד לתורה ואמונה בחכמים.

בשנת 1916 נוסדה, ביזמת כמה עסקנים ובכללם ר' מרדכי פרסטר, „ישיבה קטנה", כעין מכינה לעשרים בחורים מובחרים, בגיל 17—18, לומדי תורה, במטרה להכינם לקבלת סמיכות והוראה. המייסדים קבעו „סטיפנדיה" של 600 רו"כ לכל בחור שיקבל סמי־כות, וכן 300 רו"כ למחנך. הם למדו כל יום אחרי הצהרים בבית „תלמוד תורה", ברחוב וואלובה 28, בהדרכת ר' מאיר לושיצר. בק־בוצת לומדי תורה זו היו: ישראל'קה לינדנבוים (אחר־כך מורה הוראה בגליניצה), מלך כ"ץ (ישראל אלעזר'ס), שלום זיסהולץ (קר־אוהו: שנבר), יוסף קורמן (בלאחארז') שמחה רוזנקרנץ, אברהם מרדכי אלבוים, משה אהרן שלמה סופר'ס (אייגר), האחים פיניה וישראל רוזנבלום, אליעזר פישמן (כעת בתל־אביב), ירמיהו (בנו של המלמד פייבל'ה פירנקא) ואחרים. הבחורים ישבו יומם ולילה על התורה ועל העבודה ואחדים מהם: מלך כ"ץ, ישראל'קה לינדנבוים, שלום זיסהולץ ואברהם מרדכי אלבוים הגיעו לסמיכות והוראה. חלקם הוסמך על־ידי הגאון מקינצק בעל „חלקת יואב" וחלקם על־ידי רבי מאיר יחיאל הלוי מאוסטרובצה. במרוצת הזמן נשתנה הרכב הקבוצה, וחלק המשיך ללמוד תורה ולהתכונן לסמיכות בבית מדרשו של דן, ברחוב שפיטלנה 2.

תולדות ישיבת „תורת חיים" ע"ש רבי חיים סולובייצ'יק

בשנת 1915, בתקופת הכיבוש האוסטרי, נוסדה ביזמת העסקנים ר' אליעזר מרגלית ור' יואל קליינמן, ישיבה של ארבע כיתות בביתו של מתתיהו גרין ברחוב לובלינר 7. ראש הישיבה היה ר' אלי קזנובר (פרבר) מגדולי הלמדנים שבעיר, ובין מגידי השיעורים היו, מלבד הנ"ל, ר' אליעזר יהוש'עס ור' נח קמפל (בכינוי „נח השחור").

בשנת 1918 נפתחה, ע"י העסקנים־המייסדים האלה ישיבה בר־חוב רינק 6 (קיילעכדיקער מארק) בביתו של איטשה פישמן, ובר־אשה עמד, עד לשנת 1925, העסקן הפדגוגי החרדי הנודע של ה„אגודה" ר' דוד אלימלך קופר מגרודז'יסק. כן נפתח סניף בבית מדרשו של ירחמיאל ביאלסקי, ברחוב סקרישבסקא וגם בדזורשקוב, פרבר של ראדום. כמרכז הישיבות הללו שימשה הישיבה ברחוב רינק 6. בין הבוחנים הקבועים של הישיבה היה, בין השאר, אחד מנכבדי בעלי־בתים בעיר ר' מתתיהו קופר, חסיד וגדול בתורה.

הישיבה הנ"ל, על סניפיה, גדלה והתפתחה והיתה מרכז התורה בעיר. שמה יצא בכל הסביבה ובחורים רבים, מבתי עשירים ועניים, נתדפקו על דלתותיה. רבים היו התלמידים מחוץ לעיר, והעניים היו אוכלים „ימים" אצל בעלי־בתים שונים.

במרוצת הזמן נהפכה הישיבה הזאת לישיבת „תורת חיים" ע"ש הגאון מבריסק ר' חיים סולובייצ'יק זצ"ל. בשנות העשרים עמד ברא־שה ר' מאיר לושיצר (רובין) ואחר־כך ר' נח קמפל. הישיבה היתה מרוכזת כולה בלימוד התלמוד בלבד, אף־על־פי שאחדים ממגידי השיעורים קיימו שיחות עם התלמידים גם במוסר.

הישיבה „תורת חיים" נתקיימה עד לשואה ונתחנך בה דור של תלמידי חכמים. אחדים אף יצאו אחר־כך ללמוד ב„ישיבת חכמי לובלין" המפורסמת, ביניהם: בנו של תעשיין העורות, אלי קאנר, בנו של הסוחר איטשל'ה מרגלית, שני בניו של הסוחר ניימן, ובנו של איטשל'ה זוקנמאכר. אחדים מחניכי הישיבה יצאו גם לחו"ל ללמוד תורה וחכמה בבתי־מדרש גבוהים לרבנים, כגון: בית המדרש של הילדסהיימר בברלין, ושל הירש בפרנקפורט ע"נ מיין.

רבני העיר ופרנסיה היו מבקרים כפעם בפעם בישיבה ומתענייני־נים בסידוריה ורמת לימודיה. בחינות נערכו במעמד בעלי־בתים יודעי תורה. בשנים האחרונות הורו שני מורים, שלוש פעמים בשבוע בשעות הערב, גם מקצועות כלליים וביחוד חשבון. ליד הישיבה היתה מועצה של עסקנים ובעלי־בתים שדאגו לקיומה. אמנם, הצד הארגוני של הישיבה לקה לא־מעט ובעתון „רא־

דאָמער גייסט" (שבט, תרצ"ב) קובל העורך משה יעקב דווידזון על מיעוט ההתעניינות מצד הציבור בישיבה, והתמיכה בה.

בשנים האחרונות לפני השואה שכנה הישיבה בבית המדרש הגדול ברחוב בוז'ניצ'נה ובחדרים הסמוכים. בחורי־הישיבה מהכי־תות הגבוהות למדו תורה כל יום חמישי, לילה שלם, בבית־מדרשו של דן. ראש הישיבה האחרון היה הרב ר' פייבל בורשטין (חתנו של אלעזר לייבל'ה עובדיה'ס), למדן גדול ובעל־מידות. חכם ובקי בבעיות הזמן, וכן בספרות הרמב"ם ובתורת החשבון. ביתו ברחוב וולובה 15 המה תמיד אנשים ותלמידים, שבאו לשאול בעצתו ולשמוע תורה מפיו.

אחדים מלומדי הישיבה בראדום, בתקופות שונות, מראשיתה ועד אבדנה, נשארו בחיים ונמצאים כיום בישראל ובתפוצות. בין השאר: אברהם שמואל כ"ץ (עסקן „אגודה" ידוע בבני ברק), השו"ב צבי פייגנבוים (רמת־גן), שמואל ניידיק, אריה ריכטמן (תל־אביב) והפרקליט מאיר רייכמן, בנו של יואל רייכמן (בואנוס־איירס).

ישיבת מוסר — נובהרדוק בראדום

בשנות העשרים האחרונות של המאה נוסדה בראדום, על־ידי שליחי חוץ ובעזרת עסקנים מקומיים, ישיבה מטיפוס „נוב־הרדוק", מיסודו של הגאון הרב יוסף יוזל, מאבות תנועת המוסר, במגמה להפצת תורה ומוסר בעם. רוב תלמידי הישיבה באו מבחוץ, נתבלטו במבטאם הליטאי ובלבושם המודרני וה„ארבע כנפות" מבחוץ. בעלי־בתים בעיר דאגו לאיכסונם וכלכלתם. ראש הישיבה, אברך צעיר ולמדן מופלג, היה מחניכי ישיבות המוסר ואהב לקיים „שיחות" על תנועת המוסר ומייסדה. לצערנו, לא זכור לנו שמו וכן שמותיהם של יתר מגידי השיעורים בישיבה. כולם היו בעלי מידות והתחבבו על הציבור בנימוסיהם והליכותיהם. התפללו יום־יום בבית המדרש הגדול ברחוב בוז'ניצ'נה ותפילתם השקטה, מלאת דבקות ועמקות, עוררה תשומת לב מיוחדת.

בשנות השלושים עזבה הישיבה את ראדום והשתקעה במ־קום אחר.

אריה (לייבל) ריכטמן / חברה קדישא וחסד של אמת

חברה קדישא בראדום נוסדה, לפי המשוער, עם פתיחת בית־העלמין בעיר בשנות המגפה 1831/32. כי עד אז לא היה ליהודי ראדום בית־עלמין משלהם, והמתים הובאו לקבורה בפשי־טיק הסמוכה. מיום ביטול תוקף צו הגירוש (3 למארס 1789) ועד לראשית ארגונה של הקהילה היהודית (בשנת 1830) עברו ארבעים ואחת שנה ולישוב היהודי הצעיר, שמנה ב־1812 כ־35 יהודים וב־1822 כ־400 נפש, קשה היה להקים מוסדות קהילה עצמאיים. עם גידול האוכלוסיה בשנות העשרים של המאה ה־18, התחילו לפעול חיי קהילה סדירים פחות או יותר ותעודת־המוות הראשונה, שהוצאה בידי מורשה הקהילה בראדום, נכתבה על שם הנפטרת פריידל וואלף, בת חמישים, מכפר קובאל. (לפי החומר שבידי לייזר פישמן).

פנקסי החברה קדישא, ששיקפו את תולדות הישוב היהודי בראדום מקדמותו, אבדו בשואה, ולא ידוע מי היו המייסדים והגבאים הראשונים של החברה. במסמכים שבידינו, שעניינם בתקופה ממח־צית המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20, אנו מוצאים כבר את אביג־דור קירשנצווייג וישראל מרדכי קירשברג, כראשי הקברנים בבית־העלמין, ואת יצחק ביאלסקי, יו"ר החברה קדישא וראש הקהל. בין שאר חבריה היו: מאיר וואלף ריכטמן, מנדל רכטמן, משה רכטמן ואחרים.

עד מלחמת העולם הראשונה היה שם החברה „חברה קדישא" ועם פרוץ המלחמה והרחבת תפקידיה, בוצעה ריאורגניזציה והשם שונה ל„חברה קדישא וחסד של אמת". הוכנסו שינויים חשובים בתקנות החברה, ונתקבלו חברים חדשים. בין הפעילים בשינוי זה היה יעקל זומר.

עד מלחמת העולם הראשונה שכנה החברה קדישא, במשך שנים רבות, בבית שלמה שבתי'ס (ארליך), ברחוב וולובה 15, ועם פתיחת השוק וה„שול־פלאץ" ברחוב זטילנה 3, עברה לשם החברה, לצריף גדול שהוקם ליד בתי־השחיטה לעופות.

לא כל אחד זכה להתקבל כחבר בחברה קדישא. הבחירה נעשתה בקפדנות יתירה, וחבריה היו „יהודים בעלי־בתים", יודעי תורה ויראי־שמים. חבר חייב היה לקבל על עצמו למלא אחר תקנות החברה, על זכויותיה וחובותיה. הח"ק קבעה, בשיתוף עם מוסדות הקהילה, את מקום הקבר של הנפטר, השגיחה שאנשים לא־מהוגנים או אויבים בחייהם לא יהיו קבורים זה אצל זה, ונת־נה רשות להקמת המצבה. לח"ק היו תקנות משלה, ואפילו ראש־הקהילה לא היה רשאי להתנגד להן או להתערב בענייני החברה.

לח"ק בראדום היו גם מנהגים שונים וביניהם שבערב ראש חודש שבט, שנה בשנה, יצאו כל חבריה אל בית־העלמין לבקש מחילה מן המתים שמא לא נהגו בהם כבוד הראוי בעת שהתעסקו בהם. היו שם מתפללים ואומרים פרקי תהילים, והרב דרש דברי כבושין ועל חובות המתעסקים בנפטרים. בשובם לבית־התפילה הק־בוע שלהם, התפללו מעריב ומיד אחרי זה נערכה, עד שעה מאוח־רת בלילה, הילולא בהשתתפות פרנסי ורבני העיר שהשמיעו מעניני דיומא ודברי תורה, ואיחלו איש לרעהו שיבולע המוות לנצח...

בית העלמין שכן כארבעה ק"מ מהעיר בדרך לקוז'ניץ. היקפו היה קילומטר אחד. מכביש קוז'ניץ—ראדום נמשך שביל־דרך לבית העלמין שארכו כקילומטר. שביל זה היה שייך לגוי אחד, אנטיש־מי, שהיה מתדיין עם הקהילה על בעלות הדרך. בית העלמין היה מוקף חומה והכניסה היתה דרך שער ברזל. מחוץ לבית־עלמין היה „בית הטהרה" ובית בן־קומה בו היו גרים הקברנים.

בית העלמין שימש אחד ממקורות ההכנסה של הקהילה. כששבק איש חיים לכל חי קיבלה הקהילה תשלום בעד ה„קרקע". גביית התשלום עלתה בקשיים מרובים. חלק מהיורשים העשירים סירבו לשלם את הסכום הנדרש, אולם לא אחת נתברר שהנפטר, שהכריזו עליו כעל בעל־הון, אינו אלא עני ואביון ולא הניח אחריו כספים או נכסים... מאידך, היו גבירים „בעלי בתים" שתרמו סכומי כסף לצרכי צדקה וגם להחזקת החברה קדישא.

כל בר־מינן היו מובילים לבית־הכנסת ושם נשאו הספדים לאנשים הראויים לכך. מבית־הכנסת הלכה הלוויה לכיוון ה„וואָל״ — המרכז היהודי בעיר — עד שהגיעה לדרך קוז׳ניץ ל„רייטשעל״, (מקום שקראו „שלושה אילנות״). עד כאן היו מלווים ברגל, מכאן ועד לבית־העלמין נסעו בעגלות או בכלי־רכב אחרים.

מובן, שאין בית העלמין בראדום דומה לבתי־עלמין עתיקים של קהילות עתיקות בפולין ביחוס האישים שבו. „אוהל״ יחידי הוקם בו לרבי שמלקה „הרבי מקוז׳ניץ״. ה„אוהל״ היה לא ישן, כי ר׳ שמלקה נפטר בתרע״ה, במלחמת העולם הראשונה. נטמן בו אחר כך גם הרבי אלעזר־מלך רוקח זצ״ל (הרבי מקוז׳ניץ שישב בראדום מאז בואו אליה כפליט במלחמת העולם הראשונה) ובנו ר׳ ישראל שנפטר בגיל צעיר. אוהל נאה הוקם על קברם של השלושה שניתלו בידי חיילות רוסיה הצארית בשנת 1914: ר׳ שרגא פייבל דנציגר, בן האדמו״ר רבי שמואל צבי מאלכסנדר (חתנו של מאיר יחיאל רוטנברג); ר׳ יעקב אייזמן, נכדה של טובה׳לה רוטנברג, ורבי הירש מרדכי סנקביץ, אף הוא חתנו של מאיר יחיאל רוטנברג. מצבות־משפחה נאות הוקמו על קברות בית בקרמן, אבוש אדלר, בראַמס, קלייף, איטשה מאיר לסלו, ואחרים.

עסקניה וחבריה של ה„חברה קדישא וחסד של אמת״, מסוף המאה הי״ט ועד לשואה, היו: יצחק ביאלסקי, ראש הקהל ויו״ר החברה במשך 40—50 שנה; מאיר וואָלף ריכטמן, גבאי במשך שנים רבות ובעל־תפילה מצוין; משה רכטמן, מנדל רכטמן, מאיר נייהויז (נקרא: „פאַצינער״). ברוך רוזנצוויג (נקרא: „וולקוש״), הניך וויינטרויב, מראשי ה„אגודה״ ופרנס בקהילה; משה בינם רכטמן, חסיד אלכסנדר ומטובי בעלי התפילה בעיר; מיכאל ריכטמן, מראשי „המזרחי״ ובעל תפילה מעולה; משה לייב אוסטרוביצקי (בעל־תפילה מצוין); תנחום רוזנבוים (חותנו של הרב פוזנר מוארשה); יעקב שפיר (גבאי בית המדרש הגדול במשך שנים רבות, חסיד רדזין, יודע תורה, שופע חן הומור ופיקחות); ברל רוזנקרנץ, שמואל בומגרטן, ישראל בירנקרויט, מנדל שיינבוים, יונה גולדברג, יחיאל ליטבק, גדליה ציטרינוביץ, מנדל סטשבסקי, בנימין קויפמן, ירחמיאל גוטמן ורבים אחרים ששמותיהם לא זכורים. הקברנים האחרונים היו: ברוך וולקוש ומשה בינם קירשברג (נקרא: משה בינם גרעבער). בין האישים הבולטים בח״ק בתקופה האחרונה היה ר׳ ירחמיאל גוטמן, תלמיד חכם מופלג ונעים הליכות, מרביץ תורה ברבים, ערב ערב במשך שנים רבות בבית־התפילה של הח״ק. גם ראש הישיבה ר׳ מאיר לושיצר (רובין) היה בתקופת ישיבתו בראדום מבקר תמיד בח״ק והרביץ תורה לחבריה.

*

לא שפרה עליהם, על אנשי הח״ק, נחלתם בפרוץ מלחמת העולם השניה. הם שבעו תמרורים יום יום. רציחות הנאצים התחילו מיד עם כניסתם לעיר, אולם אכזריותם גברה והלכה בתקופת הגיטו. לא עבר יום בלי קרבנות, הן חללי מכות רצח הן חללי רעב ומחלות, ו„אקציות״ למיניהן. אחריהן היו רחובות הגיטו מלאים קרבנות. היה צורך להביאם לקבר ישראל, ואנשי הח״ק עשו מלאכת קודש זו באמונה ותוך סיכון חיים. בבית־התפילה של הח״ק ברחוב זטילנה 3, ישבו משמרות יומם ולילה מוכנים לכל קריאה.

בהתעסקות קדושה זו הצטיינו בתקופת הגיטו במסירותם ללא חת, חברי הח״ק: משה בינם רכטמן, מיכאל ריכטמן, מאיר פאַצינר (נייהויז), משה לייב אוסטרוביצקי, תנחום רוזנבוים, ברל רוזנקרנץ, שמואל בוימגרטן, ברוך רוזנצוויג (וולקוש), גדליה ציטרינוביץ, מנדל שיינבוים, ישראל בירנקרויט, יחיאל ליטבק, מרדכי גרטנר, (הצטרף לח״ק בהתחלת המלחמה. מת בתל־אביב), ואחרים ששמותיהם לא זכורים. את הקרבנות הובילו בעגלת מתים לבית־העלמין, שהיה מרחק רב מהגיטו, ולא פעם זרקו פולנים אבנים בעגלה ובמלווים, או שחיילים גרמניים הרביצו מכות רצח.

ראויים אנשי הח״ק אלה לאות־כבוד ולזכרון־נצח על עבודתם הקדושה שעשו בהבאת קרבנות הנאצים, קרובינו ויקירינו, לקבר ישראל, מבלי לשים לב לסכנת־נפשות שארבה להם מכל צד. תפקידם מילאו במסירות למופת ולפי דיני ישראל, עד שבעצמם הובלו לטבח וסתמו את הגולל על העיר והאם בישראל.

יחד עם כל המקוננים נישאת ופורצת כמאליה התפילה גם על אנשי החברה קדישא: יתגדל ויתקדש שמיא רבא...

*

בשנות השואה הרסו הנאצים ועוזריהם הפולנים את חומת בית־העלמין, ואת המצבות שברו ורצפו בהן מדרכות. אחרי המלחמה נאספו למקום אחד שברי המצבות המפוזרים בעיר, ומקיימי המצווה רצו לעשות מהם גל־עד. כן התחילו, ביזמת לייזר פישמן, לשקם את החומה וחלק ניכר ממנה נעשה, אולם מפאת סיבות שונות לא הושלמה המלאכה ובעליית מר פישמן לארץ חדלו מלטפל בה יותר.

משה רוטנברג / מאבק היהודים בעיריה

חבר ההנהלה לשעבר בעירית ראדום

חוקי מדינת פולין — הן החוק של מארס 1921 הן החוק המתוקן של אפריל 1935, הבטיחו שווי־זכויות־וחובות לכל אזרחיה, בלי הבדל דת ולאום.

היהודים נדרשו לקיים כל החובות, אבל לגבי הזכויות הגבילום עד מאד. האדמיניסטרציה המושפעת מתעמולת־האיבה־וההסתה, עשתה הכל להפלייתם לרעה בחיים הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים. השיטה החד־סיטרית — הטלת חובות מבלי להעניק זכויות, פעלה גם בשטח הנהלת המועצה העירונית, מוסדותיה ומפעליה.

אף־על־פי שהנהלות העיריות נבחרו על־ידי אזרחי הערים, שבהן עלה, כנודע, חלקם של היהודים כדי 50—30 אחוז של האוכלוסיה, ובחלק מן הערים רוב האוכלוסיה היתה יהודית, לא נהנו היהודים מהזכויות שהגיעו להם ולפי יחס האחוזים שלהם באוכלוסיה.

העומס העיקרי של כלכלת התקציב העירוני נפל על שכמם, גם בשל היותם חלק ניכר מהאוכלוסיה (באחוזים) וגם בשל היותם סוחרים, בעלי־מלאכה עצמאיים, בעלי־בתים וכיו״ב, והם היו הנושאים בעול המסים והתשלומים. ברם, חלקם בהנאה ממפעלי העיריה היה מינימלי ביותר.

להנהלות העיריות — ה„מגיסטרטים״ — היה שדה פעולה נרחב בשטחים כגון: חנוך, בריאות־העם, עזרה וסעד לנחשלים ואדמיניסטרציה צבורית, ועל כל אלה המשק העירוני — מפעלי מים, ביוב, תאורה, בתי־מטבחיים ועוד. הקרנות המיוחדות, הממשלתיות, העירוניות וההלוואות לפיתוח, שעמדו לרשות העיריות, לשם ביצוע עבודות צבוריות גדולות, גרמו, שהנהלת העיריה היתה נותן־העבודה הגדול ביותר בעיר. היא חלשה על מספר עובדים גדול וניהלה מדיניות של העדפת חלק אחד של הצבור על חשבון משנהו. ומובן, ממצב זה סבלו — על הרוב — שכבות העם הדלות של היהודים, בעלי־המלאכה, הסוחרים הזעירים ונצרכים אחרים.

גם בהנהלות הרשויות העירוניות, לא היו היהודים מיוצגים בהתאם למשקלם המספרי באוכלוסיה. הגיאוגרפיה של הבחירות „דאגה״ לכך. מחוזות כפריים בעלי אוכלוסיה פולנית צורפו לערים שבהן מספר היהודים היה גדול למדי, וכך הוקטן אחוז היהודים בערים אלו. בבחירות איזוריות צורפו חלקים מאיזור בעל רוב יהודי, לאיזור בעל רוב פולני. וכל זה כדי לצמצם את מספר הנבחרים היהודים במוסדות המוניציפאליים.

ואולם, גם הפירוד הפנימי של הבוחרים היהודים תרם את חלקו לצמצום מספר נציגי היהודים ברשויות העירוניות והמחוזיות.

מפלגות הפועלים היהודיות לא השתתפו ברשימות יהודיות כלליות מטעמים שלהן, וגם בעלי־מלאכה, דיירים, עתים גם בעלי־בתים הופיעו ברשימות נפרדות, שהשיגו — במקרה הטוב ביותר — צירים בודדים, ועל הרוב הלכו קולותיהם לאיבוד. כל המפלגות והמפצלים האלה לא נתנו את דעתם על כך, שבמועצות העירוניות לא נודע ערך להשקפות הפוליטיות והחברתיות של נציגי היהודים, שעיקר תפקידם היה — ניהול מלחמה מתמדת נגד קפוח כלל היהודים — המעמד הבינוני כמעמד הפועלים, ונגד הקו האנטי־יהודי של הרוב הנוצרי, שפעל בתדירות נגד האינטרסים היהודיים, חלקו מתוך אנטישמיות וחלקו מפחד, שמא ייאשם ש„מכר״ עצמו ליהודים ויגונה כ„עבד היהודים״.

אמנם, היו בין הסוציאליסטים הפולניים צירים שדרשו שווי־זכויות לכל האזרחים, וביחוד לא פסקו מלדבר על אחוות־מעמד הפועלים, ואולם גדול היה המרחק בין דבור למעשה. גם בעיר כראדום — מרכז תעשיתי בעל צבור פועלים גדול, שבה היתה הנהלת העיר ברובה בידי באי־כח הפועלים, חברי פ.פ.ס., היה מספר הפועלים היהודיים במוסדות העיריה ובעבודות הצבוריות מצער. בין מאות פקידי העיריה היו יהודים אחדים, אף זה לאחר מאבק בלתי־פוסק.

בדרך כלל, היה הכרח במלחמה מתמדת כדי להוציא מידי מנהלי העיריה חלק מההנאות במוסדותיה ובשורותיה, דבר שאחרים זכו באופן טבעי וללא טרחה. הרי דוגמאות אחדות:

1. החנוך היסודי

בתי־הספר העממיים (היסודיים) הוחזקו על־ידי העיריות על כל הוצאותיהן פרט למשכורת המורים. ברם, לא כל היהודים יכלו או רצו, לשלוח את ילדיהם לבתי־הספר הכלליים, שבהם נאלצו הילדים לכתוב שבת, לא היו בהם לימודים יהודיים וכל חבר המורים היה לא־יהודי. אין תימה, איפוא, ששני שלישים מילדי היהודים התחנכו ב„תלמוד תורה״, „חדרים״, או בתי־ספר פרטיים, בשכר לימוד ניכר, לעתים, על חשבון הוריהם או מוסדות צדקה יהודיים.

אמנם הנהלת העיריה קיימה תחילה שלושה בתי־ספר עממיים מיוחדים לילדי היהודים, וההבדל ביניהם לבין בתי־הספר הכלליים היה אך ורק באי־קיום למודים בשבת, ואולם לא היתה תכנית־למודים יהודית, מלבד לימוד הדת. גם בבתי־הספר האלה היו כמעט כל המורים נוצרים, מחוץ לאחד, ישעיהו גולדשטין, שהיה מנהלם של שני בתי־ספר יהודיים. הדירות שנועדו לבתי־הספר היהודיים היו גרועות מאד, החדרים קטנים וצרים, והורגש בבירור שהם כמעמסה שרוצים להשתחרר ממנה, ואמנם עד מהרה חיסלו בית־ספר אחד. והשניים האחרים: האחד על שם ברק יוסלביץ והשני על שם — עליזה אורז׳שקו, נתקיימו מספר שנים יותר, אבל גם הם צומצמו ונתמזגו לבית־ספר אחד, כביכול מחוסר דירה מתאימה, אבל באותו הזמן בנו בתי־ספר כלליים בלי כל הגבלה.

2. מוסדות הבריאות.

העיריה קיימה שני בתי־חולים לאוכלוסיה העניה. האוירה ששררה בהם גרמה לכך, שכל יהודי, ובפרט יהודי דתי, הוקיר מהם רגליו. היהודים הקימו בית־חולים משלהם, ומחובת העיריה היה וגם יכלה

לשלם דמי־אשפוז בעד החולים היהודים בבית־חולים שלהם. זאת ועוד. עליה היה להפנות כל חולה לבית־חולים הרצוי לו. אבל היא לא עשתה זאת מעולם, תמיד התחמקו מתשלום מלא ואפילו מחלקו, באשפוז, באמתלא, שכל עוד יש מיטה בבית־החולים הכללי אין צורך לאשפז מישהו בבית־חולים אחר.

האוכלוסיה היהודית נאלצה, איפוא, לחפש אמצעים להחזקת בתי־החולים שלה. על־ידי הטלת מסים מיוחדים והתרמת נדיבים, בזמן שהאוכלוסיה הנוצרית היתה פטורה מכך.

האוכלוסיה הנוצרית, שהיתה מורכבת ברובה פועלים, קיבלה עזרה רפואית מקופות החולים, ואילו בני דלת־העם היהודית ברובה הגדול, שלא היו חברים בקופות חולים, נזדקקו לעזרה הרפואית מטעם העיריה שרצתה תמיד לכוונם אך ורק לבתי החולים שלה.

יש לציין, כי במידה שפועלים יהודיים, חברי קופות חולים, דרשו לשלחם לבתי־חולים שלהם, הסכימו לכך הנהלות המוסדות האלה רק לאחר טפול ממושך ויגע.

ארוכה רשימת הקפוחים בכל שטחי־הפעולה העירוניים שנגדם נלחמו באי־כוח הצבור היהודי, פעם בהצלחה ועל הרוב בלי הצלחה, בהתאם לתנאי הזמן ונסיבותיו.

הרכב העיריות

עתה נעמוד על המועצות העירוניות והנהלות העיריה בראדום, לפי תקופות כהונתן.

בימי השלטון הצארי נוהלה העיר על־ידי ראש העיר וחברי המועצה שמונו על ידי באי־כח השלטון. עתים מונו גם יהודי אחד או שנים חברי מועצת העיריה, לרוב יהודים מכובדים ועשירים כגון: הבקרמנים והאדלרים.

בשנת 1915, ימי הכיבוש האוסטרי, כיהן בתפקיד ראש העיר עורך הדין פשלנצקי (הבן) חבר מפלגת נ.ד. (נאציונל־דמוקרטים) הידועה כמפלגה אנטישמית. החברים היהודים במועצה היו: ליאון בקרמן, ואדולף תמרסון.

בשנת 1916 נערכו לראשונה בחירות למועצת העיריה. הבחירות לא היו ישירות, אלא באמצעות באי־כוח קוריות. נבחרו 9 יהודים, בנוסף על 2 המנויים, מהם: 3 אורטודוכסים (אדוקים) — נתן וואגא, חיים ניימאן, מנדל האראוויטש ועסקן בעלי־המלאכה — לודוויג ברי־ליאנט. בלתי־מפלגתיים — ישראל יעקב דיאמנט, ד״ר יוזף אדלר, דוד קלייף, יעקב ווינאוועור ומשה פרנקל. להנהלה נבחר מנהל הגימ־נסיה היהודית — יוזף תמרזון.

מועצת העיריה היתה ברובה אנדקית, ברם צביונה לא היה אנטי־שמי גלוי. (ייתכן שבזמן הכבוש לא יכלו האנטישמיים לגלות את פרצופם האנטישמי).

בימים ההם היתה — לראשונה — האפשרות לנבחרים יהודיים במועצת העיריה לחוות דעה בעניני העיר.

באותו הזמן הופיע הפקיד היהודי הראשון בעיריה — העסקן הציוני הנודע יחיאל פרנקל.

מועצת העיריה השניה

הבחירות למועצת העיריה השניה נערכו בשנת 1919, מיד לאחר שחרורה של מדינת פולין. הבחירות האלו היו כלליות, יחסיות וישירות. מפלגת פ.פ.ס. זכתה במספר גדול של צירים. פועלי ציון זכו ב־3 צירים: חיים מרדכי פליגלמן, דוד וויינטרויב, שמואל טייכמן; „בונד״ זכה ב־2 צירים: משה יוסף פוקס, מרכוס לנדוי; בעלי־המלאכה — לודוויג ברילאנט; הציונים — יחיאל פרנקל ואדולף גולדמן. יחד 8 יהודים.

ראש העיר נבחר ד״ר פאריש, כומר לשעבר, שהיה לסוציאליסט. סגנו — איש נ.ד. דאמאנסקי, פקיד צארי לשעבר.

בין 4 חברי הנהלת העיריה נבחר חבר מפלגת פועלי ציון — יודל גולדשטין. לאחר עליתו לארץ מילא את מקומו חבר מועצת העיריה מטעם „בונד״ — פוקס. כעבור זמן נכנס במקום דוד וויינ־טרויב, שהסתלק מתפקידו לאחר כמה ישיבות המועצה, שלום סטראב־צינסקי (כעת בחיפה) ובמקומו של פוקס — אייזיק זימלר. יושבת־ראש מועצת העיריה נבחרה עסקנית פ.פ.ס. מאריא קעללעס־קראוס.

מפלגת פ.פ.ס. ניצלה את ההזדמנות שניתנה לה עם כניסת נציגיה לעירית ראדום ופתחה בפעולות פיתוח נרחבות. היא החדירה את אנשיה לכל מפעל ומוסד, אף הביאה אנשים מהחוץ, וכך הגבירה את השפעתה בעיריה ובין פועלי העיר בכלל.

בימים ההם גם היהודים נהנו במידת־מה מהתפתחות העיר ופעו־לותיה. בחלק מהמשרדים ובעבודות הצבוריות הועסקו יהודים מעטים. ייתכן, שההישגים היו גדולים יותר, לולא הייצוג הקטן שלנו בעיריה. ואף נציגים אלה היו מפולגים ומפוצלים.

המועצה השלישית של העיריה

הבחירות למועצה זו נערכו ב־1923 (תקופת כהונתה 26־1923). הפעם הופיעה רשימה יהודית אזרחית מאוחדת, שזכתה ב־6 צירים: יחיאל פרנקל, עורך־דין שמעון מוליער, משה רוטנברג, מנדל הורוביץ, נתן זיגמאן ושמואל קורמן, יחד עם שני נציגי בעלי־מלאכה: לודויג בריליאנט ומרדכי קוטלר, היוו את הסיעה היהודית הראשונה בעיריה. מ„בונד״ נבחר — מרקוס לאנדוי ומפועלי ציון — דוד סטודניא.

מפלגת פ.פ.ס. זכתה במספר צירים גדול יותר מאשר במועצה הקודמת, אבל להשגת רוב נזקקה לקולותיה של אחת הסיעות הפול־ניות, או לקולות היהודים. הסיעה הפולנית הגדולה ביותר לאחר הפ.פ.ס. היתה סיעת ה„ליברלים הדמוקרטיים״ ובראשה — הנוטריון ראגוסקי ועורך־הדין — ואשילבסקי.

מטעם מפלגת נ.ד. נבחרו אינטליגנטים מתונים, עורכי־הדין: פשילנצקי ובילסקי, ואף־על־פי־כן במסע הבחירות היו סיסמותיהם האנטישמיות קיצוניות מאד, בקראם „לנקות״ את ערי פולין — וראדום בכלל זה — מיהודיהן. גם מפלגת כ.ד. (דמוקרטים נוצרים, מפלגה אנטישמית קיצונית) היתה מיוצגת במועצת העיריה בתקופה זו.

פ.פ.ס. התבססה בעיריה ובמוסדותיה. מבין חבריה נבחרו: ראש העיר ושני חברי ההנהלה („לאווניקעס״). משתי המפלגות הימניות נבחרו: סגן ראש העיר וחבר ההנהלה. מהסיעה היהודית — חבר ההנהלה, מרת ד״ר קסאווערא מוליער.

הסיעה היהודית והישגיה

הסיעה היהודית פתחה בפעולה נמרצת להכנסת נציגים יהודיים לכל ועדה. יושב ראש „ועדת בקורת הכספים״ נבחר יחיאל פרנקל. הבחירה הזו הרימה במידה מסוימת את קרנה של נציגות היהודים בעיריה, והניחה אפשרות לסיעה היהודית לקבל ידיעות מהימנות על תכניות העיריה ופעולותיה, ולדעת אילו הוראות לתת לנציגיה בדיו־נים בשאלות העיר.

יש לציין את ההישגים הממשיים בתחלת התקופה לכהונת העיריה

הזו, כגון העסקת מספר מסויים של פקידים יהודיים, הקטנת הקנסות בעד פגורים במסים — מ־4% לחודש ל־2% ואחר כך ל־1¼, ואפילו בטול גמור של הקנס, מתן רשות להגיש ערעורים על מסים שהוטלו שלא לפי ההערכה הנכונה, גם לאחר שעבר המועד האחרון שנקבע לערעורים, וכך נוצרה האפשרות לבטל תביעות רבות שהיו בלתי־צודקות. הוגדלו או חודשו תמיכות למוסדות יהודיים, אפילו ל„תלמוד תורה", בתמיכת הסוציאליסטים הפולנים. במשרדי העזרה הסוציאלית התחילו לרשום עניים יהודיים, והוקצבו להם תמיכות חדשיות, חד־פעמיות או עזרה במיצרכי־מזון. קצת פועלים יהודיים מחוסרי־עבודה נתקבלו לעבודות צבוריות. עם התחלת העבודה הגדולה בביוב העיר, שנתאפשרה תודות להלוואה אמריקאית גדולה שקיבלה העיריה, הובטח מצד הנהלת העיריה להעסיק 10% פועלים יהודים.

אין ספק, כי לעומת המצב בתקופת הכהונה של העיריה הקודמת, היה זה הישג ניכר, אבל עדיין רחוק מהחלק שהיהודים היו זכאים לו באופן יחסי לחלקם באוכלוסית העיר.

על כל הנחה גם הקטנה ביותר, נאלצו להאבק מרה, והדבר בא על ביטויו באיומים לפרוש מישיבות המועצה ובהודעות על הסתלקות ופרישה. ברם, לא תמיד היתה אפשרות לקיים את האיומים, ביחוד בדיון על העסקת מחוסרי־עבודה, או כשעמדו על סדר היום שאלות תקציביות מיוחדות.

„הסיעה האזרחית היהודית" ייצגה, למעשה, את כל הצבור היהודי, הן בהופעותיה הפומביות הן בהשתדלויותיה והתערבויותיה לטובת יחידים וקבוצות של הצבור היהודי. אכן, היה צליל נאה לפנייתם של נבחרי מפלגות הפועלים היהודיות לראש העיר בתואר „חבר ראש־העיר", אבל ערך הפנייה היה מותנה בתמיכתה של הסיעה היהודית האזרחית; בלעדה לא היתה זו אלא מליצה נטולת־תוכן.

בדרך כלל, תמכו היהודים בהצעות של מפלגות השמאל הפול־ניות, שכן אצלן מצאו במידה מסוימת אוזן קשבת לדרישותיהם, אך תמיד הדגישו את עמדתם כנציגי האוכלוסיה היהודית בכל בעייה שהתעוררה.

שנוי ביחס בין הסיעה היהודית למפלגת השמאל

ברם, המפלגות האלו התרגלו לתמיכה היהודית כדבר המגיע להם בלי תמורה, ואט אט התחילו להתייחס בשלילה לדרישות היהודיות, ובשטחים מסויימים היו הקיפוחים ללא־נשוא.

נציגי היהודים פנו לפ.פ.ס. ודרשו שנוי יחס, אך הפנייה לא נענתה. גם העזיבות ההפגנתיות של ישיבות העיריה לא הועילו.

כתום השנה השלישית לשיתוף־פעולה עם פ.פ.ס., ראו נציגי האוכלוסיה היהודית לנכון להפסיק את תמיכתם בה.

ביום 26.10.1926 הצביעו חברי הסיעה היהודית נגד אישור דו"ח על תקציב העיריה לשנת 1925, לאחר שקראו הצהרה בה הבהירו את מניעיהם לתמיכתם במפלגות הימין הפולניות, שהציעו לא לאשר הדו"ח ולהביע אי אמון להנהלת העיריה.

בדרך כך הוכיחו נציגי הסיעה היהודית, שאין להם אורינטציה על ימין או על שמאל, אלא על הצבור היהודי שבחר בהם, שעל עניניו הם מצווים לשמור.

ונאמר בה, בין היתר, כי חרף הסיסמאות על צדק סוציאלי, הוקטן מספר בתי־הספר היהודיים משלושה לשנים ופוטרו מורים יהודיים, אף־על־פי שילדי היהודים זכאים למנוחה בשבת, ולמרות הדרישות הפדגוגיות־דידקטיות המחייבות להבטיח מורים יהודיים לילדים יהודיים.

הנהלת העיריה לא נענתה לדרישה לפתוח תחנות לאספקת־מזון לילדים יהודיים, אם כי הקהלה היהודית הקצתה דירה מיוחדת לכך, שעה שבשביל ילדי הנוצרים קיימות תחנות כאלו זה שנים אחדות.

על אף ההחלטות הפורמליות להעסיק אחוז מסויים של פועלים יהודים בעבודות צבוריות מספרם מצטמצם והולך כפעם בפעם, מבלי להתחשב בעובדה, שעל־ידי הסיעה היהודית נרשם מספר גדול של פועלים יהודים מחוסרי־עבודה ורעבים.

מהסכומים הענקיים שהעיריה מוציאה לתמיכות וסובסידיות, מקב־לים המוסדות היהודיים סכומים מינימליים, ובקשות של יחידים הנז־קקים לעזרה וסעד אינן נענות. חלקם של הפקידים היהודים בין פקידי העיריה המרובים, הוא אפסי.

האחריות למעשים האלה המקפחים את זכויות היהודים — נאמר להלן בהצהרה — נופלת על העומדים בראש העיר, וביחוד על יושבת־ראש המועצה, המנהלת בפועל את עניני בתי־הספר ומוסדות־הסעד.

ההתחמקות ממתן תשובה לדרישותינו, הזלזול בדרישותיה הצוד־קות של נציגי היהודים, מעמידה אותנו בפני ההכרח, להצביע נגד האישור של דו"ח התקציב ולהביע אי־אימון לנשיאות הנהלת העיריה.

על ההצהרה חתמו 8 חברי הסיעה והצטרף אליהם חבר ההנהלה („לאווניק") ד"ר מוליער. ב"כ הבונד הצביע עם פ.פ.ס., וב"כ פועלי־ציון נמנע מהצבעה.

הרושם של התגובה היהודית

הרושם היה חזק. אנשי פ.פ.ס. לא ציפו לתגובה כזאת. רוגזם היה גדול. הם השמיעו נגד נציגי היהודים קריאות אנטישמיות שגם הנ.ד. לא היו מתביישים בהן... והעתונות שלהם סערה, גידפה ואיימה. היא גינתה את הסיעות הימניות הפולניות, שעשו „יד אחת" עם היהודים...

לאחר הישיבה בה הובע אי־האימון לראשות העיריה הודיעו ב"כ פ.פ.ס. על החזרת המנדטים שלהם. הם היו בטוחים, שהעיריה תהיה נאלצת להתפזר. ברם לא כך קרה. מיד לאחר הודעתם נערכה ישיבה מיוחדת של 3 הסיעות הפולניות בבית הנוטריון ראגוסקי, נוצרה ביניהן הבנה וניתנה הבטחה הדדית לעבודה משותפת נאמנה. הוסרו — ככל האפשר — חלוקי הדעות בין הסיעות, ביניהן לבין עצמן וביניהן לבין היהודים. הנ.ד. התחייבו לא להעלות שום סעיף מתכניתם בנוגע ליהודים, להתחשב בנציגות היהודית ובעיקר לא לשנות את הסטטוס קוו. הודגש, שעל העיריה לטפל אך ורק בעניינים משקיים וראליים. במקום ראש־העיר חבר פ.פ.ס. נבחר מי שהיה ראש העיר קליש מיכאלסקי, שהביא המלצה מקהלת קליש על יחסו ההוגן ליהו־דים. היהודים גילו פעילות רבה וזכו להכרה מצד האוכלוסיה הכללית.

המצב הזה נמשך 6 חדשים. אנשי הפ.פ.ס. פעלו בכל כחותיהם נגד מועצת העיריה המצומצמת (לאחר שויתרו על המנדטים שלהם), ולבסוף השיגו צו מהשלטון הפולני המרכזי לקיים בחירות חדשות.

המועצה העירונית הרביעית

הבחירות למועצה העירונית נערכו ביום 8 למאי 1927. ברחוב היהודי הופיעה שוב רשימה מאוחדת „בלוק אזרחי" (ציונים, מזרחי, אגודה, סוחרים), בעלי־המלאכה הלכו לבחירות בנפרד, אף־על־פי שהיה ידוע מראש, כי יצטרפו בעיריה לסיעה המאוחדת. כן הופיעה רשימת בעלי־בתים נוצרית־יהודית. היה ברור מראש, שרשימה זו תגרום לאיבוד קולות היהודים. הפועלים היהודיים הופיעו בנפרד כתמיד — פועלי ציון לחוד ו„בונד" לחוד.

ברחוב הנוצרי הופיעו הנ.ד. בלי סיסמאות אנטישמיות, ובכלל לא גילו ענין רב בבחירות אלו. את מקומה תפסה המפלגה הנוצרית־הדמוקרטית „כ.ד." (יורשת „ברית הפועלים הלאומית" — „נאראדאווי זויאנזעק ראבאטניטשי"). מפלגת פ.פ.ס. פעלה במרץ רב, ניכר שעדיין לא שכך כעסה על הסיעה היהודית שהצביעה נגדם. והדבר הורגש בנאומי־התעמולה שלהם שהיו מתובלים ברמזים אנטישמיים.

תוצאות הבחירות היו: לבלוק היהודי האזרחי — 6 צירים: פרנקל, מולייר, אליעזר פינקלשטיין, משה רוטנברג, זיסרמן, לייבוש־מנדל, ושמואל קורמן. בעלי־מלאכה — 2 צירים: פוע"צ — 2 צירים: דוד סטודני, חיים מאיר (מארעק) פינקלשטיין. ל„בונד" 2 צירים — לנדוי, אברהם פינקלשטיין (החובש). הגידול בקולות היהודים נפל בחלקן של מפלגות הפועלים, שהשפעתן ברחוב היהודי גדלה עקב פעולתם המסועפת בתנועה המקצועית.

שוב נתלכדה הסיעה היהודית המאוחדת שהיתה מורכבת מ־6 חברי הבלוק האזרחי בצרוף 2 באי־כוח בעלי־מלאכה, וביחד מנו 8 צירים. לאחר שהציוני מ. רוטנברג נבחר להנהלת העיריה, נכנס במקומו למועצת העיריה יו"ר אגודת הסוחרים היהודיים — נתן זיגמן.

בנשיאות המועצה נבפר לראשונה לסגן היושב־ראש ציר בעלי־המלאכה — ברייליאנט, ולאחד מהמזכירים איש פועלי ציון — פינקל־שטיין. יצויין, כי ברייליאנט זכה לשבת בראש ישיבה אחת של המועצה, מיד לאחריה חלה ומת. במקומו נכנס לעיריה מרשימת בעלי־מלאכה — חיים קורמן (נפטר השנה באמריקה).

שתוף פעולה בין פ.פ.ס. מפלגות הפועלים היהודיות והסיעה היהודית

גם בהרכבה החדש של המועצה לא היה רוב לפ.פ.ס. יחד עם מפלגות הפועלים היהודיות — ולמרות הרוגז על העבר הוסדרו העניינים מתוך שיתוף־פעולה אמיץ, שנמשך כל ימי כהונתה של המועצה העירונית הזו. הסיעה היהודית המאוחדת הגבירה פעולתה בכל השטחים. חבריה השתתפו באופן פעיל בכל הועדות. לא החמיצה שום הזדמנות להשיג משהו בשביל האוכלוסיה היהודית. בתקציב העירוני נקבעו תמיכות, או סובסידיות, לכל המוסדות היהודיים בצורות שונות. הצגות ונשפים שהכנסתם היתה מוקדשת למוסד צבורי כלשהו (לרבות הקהק"ל) שוחררו ממסים עירוניים. הוגדל מספר העניים היהודיים שנרשם לקבלת עזרה וסעד. כן גדל מספר הפועלים היהודיים בעבודות צבוריות שבוצעו על־ידי הנהלת העיריה.

בעית הכנסתם של פקידים יהודים למנגנון העיריה היתה קשה. מאות פקידי העיריה היו קבועים בעבודתם זה שנים, וביניהם יהודים אחדים. הוסכם, שעל כל 4 פקידים חדשים שיוכנסו לעבודה בעיריה יהיה יהודי אחד. וכך הגענו למספר של 20 פקידים יהודים בעירית ראדום, תופעה נדירה מאד בעיריות פולין.

במשך זמן ידוע נתקיימה תחבורה עירונית, ובין 16 ה„קונדוק־טורים" (מוכרי כרטיסים) היו 4 יהודים. אפשר היה להכניס גם נהגים יהודים, אולם לא היו מועמדים יהודים לעבודה זו.

בימים ההם נבנו על־ידי הנהלת העיריה בתי־מגורים. אולם „הנ־קודות" שהצדיקו קבלת דירה היו קשות מדי ליהודים. בקשיים רבים הושגו כמה דירות למשפחות יהודיות אחדות.

בשטח בתי־הספר היו קשיים אוביקטיביים. מורים לא נתקבלו על ידי השלטונות העירוניים, אלא על ידי השלטון המרכזי, שלא אישר מורים יהודיים להוראה בבתי ספר. כן לא הצליחו להשיג דירות מתאי־מות לבתי־הספר ומשום כך צומצם מספרם. מאידך — העובדה שלא הכריחו את ילדי היהודים לכתוב בשבת, הקטינה את הדרישה לבתי־ספר יהודיים מיוחדים.

גם בשדה אספקת מזון נעשו מאמצים, שילדים יהודיים ייהנו מהמוסדות העירוניים. ילדים חולניים נשלחו למעונות קיץ. לדרישת הנציגים היהודיים לתת אוכל כשר לילדים בקייטנות, ענתה הגב' קעלעס־קראוס, נציגת פ.פ.ס. במועצת העיריה — כי בעלה הרופא אמר לה, שלחולים יהודיים מותר לאכול אפילו חזיר... בסופו של דבר נמצאה דרך לספק את המזון לילדים בצורה שגם הדתיים הין מרוצים.

כדאי לעמוד על ענין שדיברו עליו מעט ונעשה בו הרבה, והוא — אספקת מצרכים וחמרים למוסדות ומפעלים של העיריה. נציגי היהודים במקומות המתאימים דאגו לכך, שסוחרים, תעשיינים וקבל־נים יהודיים יגשו למכרזים כמו הפולנים. כתוצאה מכך נמסרו עבודות רבות. קבלנויות ואספקת חמרים לידי יהודים.

אכן, השפעתם של נציגי היהודים במועצת העיריה והנהלתה היתה ניכרת. היחידי שהופיע בנאומים נגד היהודים בעיריה היה עורך־הדין האנטישמי — גאַיאַביץ. ברם, לאחר שקיבל כל פעם תשובה מתאימה מנציגי היהודים היו הופעותיו האנטישמיות נדירות יותר ויותר. באוירה זו לא העיזו רוב הפקידים הפולניים לזלזל ביהודים שפנו אליהם בענינים שונים. יהודים נבחרו כצירים לכינוסים שונים ונשלחו למוסדות כלליים, כגון: ועדות־מסים, שם היה בידם לפעול לטובת האוכלוסיה היהודית.

אישים יהודיים שביקרו בראדום לרגל עניינים חברתיים, נתקבלו על־ידי ראשי העיר בדברי־ברכה. סעודה חגיגית לכבוד יו"ר הנהלת קרן היסוד, ליב יפה ז"ל, נערכה באולם הרפרזנטטיבי של העיריה, ומעל למלון בו לן התנוסס הדגל הכחול־לבן.

יש לציין כקוריוז בפולין דאז, קריאת רחוב בין הוואעל ונארוטוויטש על שם י. ל. פרץ. לימים הכניס ציר אנדקי שאילתה, האם לא ידוע לנציגי העיריה שי. ל. פרץ היה ליטאי. הוא קיבל תשובה מתאימה במקום — ונשתתק.

כך נמשך המצב עד 1931 כאשר אסר פילסודסקי את צירי הסיים, ומועצת העיריה קיבלה החלטת־מחאה נגד מעשה זה. כתוצאה מכך פיזר השלטון המרכזי את מועצת העיריה והנהלתה. לניהול העיר נתמנה קומיסר ולידו יועצים ממונים. מהנציגים היהודיים לשעבר נתמנה חבר המזרחי — אליעזר פינקלשטיין.

הקומיסר, פקיד־בנק בראדום פיעטרושביץ, לא הכניס שינויים גדולים. היה זה בשנים הראשונות לשלטונו של פילסודסקי, השלטון נחשב עדיין דמוקרטי־ליברלי והאנטישמיות הרשמית טרם הופיעה בגלוי. אז נתקיימה גם מפלגת „סאַנאַציה" יהודית (מפלגה יהודית ממשלתית).

עם זאת, התחילה האוכלוסיה היהודית להרגיש, כי מועצת העיריה והנהלתה אינן אלה שנבחרו על־ידי הצבור וכי אינן תלויות כלל בציבור. החלטת הנהלת העיריה לחסל את בית־החולים היהודי בראדום שימשה הוכחה להרגשה זו.

מועצת העיריה החמישית

הבחירות למועצה זו נערכו ביום 8.9.1935. הפעם לפי חוקת בחירות שונה ואיזורי־בחירות „גזורות" במיוחד, כדי שמספר נציגי היהודים יוקטן בהרבה. כתוצאה מכך נבחרו רק 10 צירים יהודים במקום 12—11 במועצות הקודמות, אף־על־פי שהמספר הכללי של חברי העיריה גדל עד 48.

באיזור הוואעל והרחובות סביב לו — איזור כמעט יהודי כולו — נבחרו 4 צירים יהודים ו־1 נוצרי. יתר האיזורים נתנו בסך־הכל 5 צירים יהודים. בחלק מהאיזורים לא נבחר אף לא יהודי אחד, וקולות היהודים הלכו לאבוד או, במקרה הטוב ביותר, זכתה בהם פ.פ.ס.

הבלוק האזרחי היהודי שכלל בעלי־מלאכה לאומיים זכה ב־7 צירים: ד״ר לודויג פאסטמאן, יונה זילברברג, לעשץ׳, מיכאל ריכטמן, לייבוש מענדל זיסרמן, בארמייסטר ושניידר. ה„בונד״ 2 צירים: מרקוס לנדוי ואברהמהלי פינקלשטיין, מפועי״צ נבחר דוד סטודניא ואחרי עלייתו לארץ נכנס במקומו גבריאל ויסמן.

ה„גיאוגרפיה של הבחירות״ מזה והפירוד היהודי הפנימי מזה, גרמו לאיבוד אלפי קולות של יהודים ולצמצום מספר נציגי היהודים בעיריה והקטנת השפעתם בכל מוסדותיה. היושב־ראש הקודם של הסיעה היהודית יחיאל פרנקל ,לא הציג הפעם את מועמדותו למועצת העיריה, היות וכבר עשה את כל ההכנות לעליתו לארץ. כן לא השתתף במועצה זו עו״ד מוליער, ששימש נציג בכל המועצות הקודמות והיה פעיל בועדות ובמוסדות, לרגל יציאתו מראדום לאוסטרוביץ.

ההנהלה החדשה ומוסדותיה

פ.פ.ס. זכתה גם הפעם במספר צירים גדול. המפלגה השניה אחריה היתה כ.ד. עם הכומר ד״ר סטשלצקי בראש. מהנ.ד. נבחרו 2 צירים ואחדים מאנשי ב.ב. — מפלגת השלטון.

לראש העיר וסגנו נבחרו ברוב גדול חברי פ.פ.ס. בבחירות ליתר חברי ההנהלה, שהיו יחסיות, חסר קול אחד לבלוק היהודי האזרחי להגשת רשימה. נבחרי „בונד״ לא רצו לצרף את הקול, ודרשו לעצמם את המנדט הזה. לפ.פ.ס. היו קולות מיותרים ויכלו להוסיף קולות ל„בונד״, ולהכניס איש הנהלה יהודי שמאלי, אך נראה, שסברו, כי המנדט יפול בחלקם אם לא יהיה ליהודים מספיק קולות לבחירת איש משלהם.

ברם, חל מפנה בלתי־צפוי. מפלגת כ.ד. שהיו לה די קולות לבחירת איש משלהם, הציעה ליהודים להציג רשימה משותפת שתבחור 2 צירים, והפ.פ.ס. לא תהיה יורשת של הציר הזה. הבלוק היהודי הסכים להצעה זו, וכתוצאה מכך נבחר שנית להנהלת העיריה כותב הטורים האלה.

ההצבעה ותוצאותיה הוציאו שוב את אנשי פ.פ.ס. מגדרם, הם סערו והגיבו בקריאות־תגר נגד אנשי כ.ד. על שהתאחדו נגד הנוצ־רים, וגינו את הכומר בשל ה„חטא״ של הצבעתו עם היהודים. על כך ענה הכומר, שההצבעה היתה צודקת וישרה. גם הפעם השתררה דממה אחרי הרעש. אנשי פ.פ.ס. התפייסו והשלימו עם העובדה, שאין בדעת הסיעה היהודית להעניק להם את קולותיה ללא־תמורה.

אולם שוב התחילה עבודה משותפת של נציגי היהודים עם יתר חברי המועצה, כמו בתקופת הכהונה הקודמת. היהודים שלחו נציגים לכל הועדות ולקחו חלק חיוני בכל עניני העיר. חבר־ההנהלה מ. רוטנברג היה במשך זמן מסויים מנהל המחלקה לאדמיניסטרציה ואף קיבל משכורת *). פעמים רבות היה ממלא מקום של ראש העיר, בזכות־חתימה על מסמכים רשמיים. הוא קבל יפוי־כוח מיוחד מראש העיר לנהל את מרשם התושבים היהודיים בראדום לאלה, שהחוקים הפולניים אינם נהירים להם. נעיר, כי לרבנות לא היו הזכויות שהיו „לפרפיה הקתולית״ עם הכומר בראשה לגבי רישום חתונות, לידות ותעודות־מוות. שכן, במקביל לרישום התעודות הנ״ל ברבנות, התנהל רישום בהנהלת העיריה ורק תעודה של חתונה, לידה, או מוות הרשומה בהנהלת העיריה וחתומה על־ידי ראש העיר, הוכרה כתעודה רשמית בשלטונות העירוניים והמרכזיים.

רבים מהיהודים הסתפקו ברישום שנעשה אצל הרב או בקהילה ולא שמו לב כלל, אם אושרה על־ידי השלטונות העירוניים. הדבר גרם, שילדים שנזקקו לבית ספר, ונשואי הוריהם לא נרשמו בשעתן במרשם האזרחי — לא היו בעיריה רשומים על שם אביהם, והיהודים האלה תחת לתקן את המשגה, העדיפו קבלת תעודה במהירות ורשמו את ילדם על שם האם והאב נ.נ., כלומר: „בלתי ידוע״. אנשים שכבר היו „בעולם האמת״ הופיעו עדיין בספרים כחיים וקיימים. לעומת זאת, קבוצות שלמות של נולדים — לא הופיעו ברשימות.

גורם נוסף לאי־רצון היהודים לתקן את המשגה ולהודיע על נשואין, לידות או מוות, שלא הודיעו עליהן בזמן, היה, שמלבד התשלום הרגיל הוטל קנס על אלה שלא רשמו בשעתן את הטעון רישום. העניינים היו מסובכים עד כדי הכרח להביאם בפני בית־משפט, עם עדים ועורכי דין, דבר שעלה בזמן ובכסף רב.

ברצותה להכניס קצת סדר בענין, החליטה הנהלת העיריה — לפי הצעת נציגי היהודים — לקבוע מועד של 3 חדשים לשם סדור התעודות ותקון טעויות, על סמך תעודות הקהלה או גביית עדויות, בלי קנס ואפילו בלי תשלום כלשהו לעניים. ואכן, רבים מהיהודים השתמשו בהזדמנות זו.

מקרים מעניינים ארעו לנשים שבעליהן דרשו אותן לארצות שמעבר לים, אם לאמריקה או לארץ ישראל בסרטיפיקט. ראש המש־פחה, האב, שלח את תעודתו מתוך בטחון, שהאשה והילדים נרשמו על שמו. ברם, משהגיעו הנשים למרשם התושבים נתברר, שאין לאשה תעודת־נשואין (מחוץ לכתובה), ולכן אי אפשר לתת לה דרכון על שם בעלה הדורש אותה. גם תעודה חדשה אי אפשר לסדר, משום שראש־המשפחה — הבעל, איננו בפולין.

רבות עמלו עד שמצאו דרך להוציא את הדרכונים ולאפשר לנשים ולילדים להצטרף לבעליהן באורח ליגאלי. בישראל ובאמריקה נמצ־אים וודאי נשים וילדים רבים הזוכרים באילו קשיים ועמל עלתה להם השגת הדרכון בשל התעודות הבלתי־מסודרות.

חלוקת התפקידים בין חברי הסיעה היהודית

7 חברי הסיעה חילקו ביניהם את התפקידים והייצוג בועדות ובמועצת העיריה. מיכאל ריכטמן נטל לעצמו תפקיד התווך בין השכ־בות העניות ביותר שהכירן מעבודתו החברתית־הצבורית — לבין המחלקה הסוציאלית בעיריה.

הסיעה היהודית, שבתקופת כהונת העיריה הזאת פחתה במספרה וקולותיה לא הכריעו במועצה ובעיריה, הצליחה, בכל זאת, להשפיע על הנהלת העיריה, כי תיענה לחלק מדרישותיה לגבי האוכלוסיה היהודית, לפחות בהעסקת פועלים יהודים, תמיכות למוסדות יהודיים, בגילוי יחס הוגן מצד פקידי העיריה לאוכלוסיה היהודית.

בעית התעסוקה של פועלים יהודים מטעם העיריה החריפה והלכה. פקידים יהודים לא נתקבלו בכלל, להוציא 2 מהנדסים — חברי פ.פ.ס. ארטור הסקלר ממזרח־גליציה ומרת מעל מקראקא. (מן הראוי לציין, כי המהנדסים הנ״ל ביצעו חינם עבודות שונות למוס־דות יהודיים).

*) אירע פעם, שנזדמנו למשרד ראש העיר עו״ד סאלבה ממרכז ההסתדרות הציונית בוארשה והעתונאי שמואל בענעט, והיה זה ביום שמ. רוטנברג מילא מקומו. שיחתם היתה בעברית, והשמש הנוצרי נכנס ויוצא בזמן השיחה. אחר־כך הוא העיר בתמיהה, שלא ידע עד כה, כי יש ליהודים עוד לשון זולת יידיש...

שיפור העיר — צרה ליהודים

ענין חדש הופיע... צו לשיפור הערים בפולין, שהוצא על־ידי מיניסטריון הפנים. העיריות נדרשו לשפר את פני הערים, לטייח את הבתים, לצבוע את הגדרות, לרצף מחדש את החצרות, לשפץ החנויות, לתקן או להרוס בניינים, בין אם זה נחוץ או לא. להנהלת העיריה והמחלקות ניתנה האפשרות להצר ליהודים. שונאי היהודים בין הפ־קידים העירוניים (שמספרם היה גדול למדי) ניצלו יפה הזדמנות זו.

על הנציגים היהודיים הוטל, איפוא, התפקיד להסביר, לבקש, לשדל, ולא אחת הצליחו לשחרר את האוכלוסיה היהודית מהוצאות יתרות ולחלץ אותה מאי־נעימויות.

המצב של האוכלוסיה היהודית במחצית השניה של תקופת הכהונה של העיריה 1938—39

בתקופה זו החמיר מצב היהודים. אם במחציתה הראשונה צריך היה להלחם על זכות־ההנאה משירותים עירוניים, הרי במחציתה השניה הוטל על הנציגים היהודיים לעמוד על משמר הקיום הפיסי והכלכלי של האוכלוסיה היהודית. כפעם בפעם נתגלגלו גזירות, נגי־שות ורדיפות שצריך היה לבטלן.

הפעולות לבשו צורה אנטישמית ממשלתית־רשמית. „פתאום" נתגלה, שהכפר הפולני סובל מ„עודף אוכלוסיה", ויש להעביר חלק גדול ממנה לערים, ליצור להן פרנסות עירוניות שהיו תפוסות על־ידי היהודים, ולו הפרנסות הדלות ביותר. התעמולה האנטישמית הצביעה באופן אישי על כל מקור־פרנסה שהוא — חנות, דוכן וכיוצא באלה ותבעה לעקור את היהודי ממנו ולהכניס במקומו פולני בכל האמצעים, במשמרות, באמצעי־כפייה וכו' וכו'. בכך — טענו — יושגו שתי מטרות; פרנסה לאוכלוסיה „הכפרית העודפת" ו„טיהור" הערים „הפו־לניות" מיהודים.

שונאי היהודים באוכלוסיה הפולנית שבער רצון מהקורס הרשמי הלז, פירשו אותו באופן נרחב, החל בהצבת משמרות ליד חנויות היהודים שתפקידן למנוע כניסת קונים פולנים לחנויות יהודים, וגמור בשדידת החנויות ופרעות באוכלוסיה היהודית.

„פרעות — לא, הדחת היהודים מעמדות כלכליות — אדרבא", הכריז שר הפנים במדינת פולין סקלאדקובסקי מעל במת הסיים הפולני, שהוציא חוקים נגד היהודים, מבלי להתחשב בקונסטיטוציה (חוקת היסוד). רוח „פשיטיק" רחפה על בתי המשפט. הדי הפרעות בבריסק, צ'נסטוכוב, מינסק־מזוביצק הגיעו גם לראדום.

הובאו פולנים מפוזנא שפתחו חנויות מתחרות ביהודים בכל ענפי המסחר. הוצבו „משמרות־חרם" ליד החנויות היהודיות. אנשי המשמ־רות היו בריונים מהסביבה. בימי השוק עמדו הם ליד החנויות והדו־כנים, ומנעו מהאכרים את הכניסה לחנויות היהודים. והיה אם נכנס פולני לחנות יהודית על אף הטרור, הם צילמוהו ולמחרת הופיעה תמונתו בעתונותם בלווית „כותרות", כגון: „עבד היהודים". „עוכר עמו", וכו' וכו'. הפולני „המתואר" הוקיר מעתה את רגליו מחנות יהודית, על אף התנאים הנוחים, טיב הסחורה, הזול וכו'. והשלטונות העלימו עין. הכול התנכלו ליהודים.

הרוחות הרעות האלו השפיעו גם על הנהלת העיריה של ראדום, אף על פי שבראשה עמדו חברי פ.פ.ס.

בעתונות פורסמו מאמרים בהם נדרשה העיריה לפטר את הפוע־לים והפקידים היהודים, לא להעסיק בעלי־מלאכה יהודיים, לא לקנות את צרכי־העיר מסוחרים יהודיים, לא לתמוך במוסדות יהודיים וכו' וכו'.

הנציגות היהודית בעיריה נאלצה לעמוד בפרץ נגד כל זוללי־היהודים הגלויים והסמויים, שרצו בכל כוחותיהם לקפח את הזכויות המעטות שרכשו היהודים בתקופות כהונתה הקודמות של העיריה.

תמונה אפיינית למצב נציגי היהודים בעירית ראדום

הרי, למשל, דו"ח של ישיבה אחת של מועצת העיריה, בה נידונה שאלת מתן תמיכות זעירות למוסדות היהודיים „טאז" ו„עזרה".

הציר הנ.ד. עורך־דין גאיעוויטש התנגד למתן התמיכות. בהז־דמנות זו התריע נגד הנהלת העיריה, על העסקתה פועלים ופקידים יהודיים. העדפת היהודים על הפולנים במתן תמיכות למוסדותיהם, אף־על־פי שהיהודים מקבלים סעד גם ממוסדותיהם הם.

הנציגים היהודיים טענו לעומתו, כי העיריה אינה תומכת באז־רחיה היהודיים כבפולניים, לכן נאלצים היהודים לקיים מוסדות עזרה וסעד משלהם, המושיטים עזרה לנזקקים היהודיים, אין בכך משום העדפת היהודים, אלא החזרת חוב מצער שהעיריה חבה להם. ביחוד יש להתחשב בעובדה, שעניי העיר היהודים חדלו לפנות במישרין לפקידים הפולנים בעיריה בשל עמדתם העויינת.

בא־כוח הנהלת העיריה — סגן ראש העיר מהנדס ראדומסקי, בהשיבו על טענות היהודים, אמר, כי —

א) הוא לא שמע על מקרים מיוחדים של קיפוח היהודים על־ידי פקידי העיריה. ייתכן שהאוכלוסיה היהודית, הרגישה עקב מצבה הקשה, רואה קפוח במקום שאיננו.

ב) אשר לתמיכות במוסדות יהודיים, הרי המבנה הכלכלי של היהודים גורם, שבאופן פורמלי מספר הנזקקים הזכאים לסעד קטן מאשר באוכלוסיה הפולנית (שהיא ברובה פועלית). יוצא, איפוא, שלפי היחס של הנזקקים באמת לסעד, על הפולנים לקבל יותר והיהודים כמעט ולא כלום. יש, איפוא, צורך בקיום מוסדות־עזרה יהודיים נפרדים ויש הצדקה לדרישת היהודים — לתמוך במוסדות אלו.

ג) לענין העסקת פועלים ופקידים יהודיים על־ידי העיריה, דעתו, שרק נימוקים מעשיים צריכים לקבוע בשאלה זו. אסור להתנגד להעסקת מחוסרי־עבודה יהודיים, עניים ואביונים, אך ורק בשל היותם יהודים.

בגלל ההסתה הפרועה של העתונות האנטישמית נגד הנהלת העיריה בשאלה זו, התערבה הרשות העליונה בענין ודרשה „הסברים" לסיבת העסקתם של מספר „כה גדול" של יהודים במפעלי העיריה.

בהצבעה נדחתה ההצעה שלא לתמוך יותר במוסדות „טאז" ו„עזרה".

מעניין, שבעד ההצעה הזו הצביעו הצירים: הנוטריון רוגוסקי, עו"ד שויאנטוקובסקי וד"ר שטשעפעניאק, שמעולם לא היו אנטישמיים (כך, מכל מקום, סבורים היינו עד אז), שנמנו עם המפלגה הממשלתית והצביעו יחד עם חברי מפלגתם בשאלה זו.

השלטון המרכזי דוחה החלטת העיריה

מושל המחוז („וויאוודה") לא אישר את החלטת העיריה לתמוך במוסדות הנ"ל, כשם שסירב לאשר ההחלטה הקודמת על התמיכה בקופות גמילות חסדים של היהודים. הנמוק להתנגדות היה, שהקופות נתמכות על־ידי „ג'וינט". לעומת זאת פקד המשרד לפקוח על הרשו־יות העירוניות לתת תמיכה לקופה נוצרית מעין זו, ואם אינה קיימת לסייע בייסודה.

בישיבה שנזכרה לעיל נערך דיון גם בשאלת „השחיטה הכשרה". כידוע, הוגבלה בימים ההם השחיטה הכשרה בפולין, והוקצבה מכסה לכל עיר ועיר — ובכללן לראדום. המכסה היתה מצומצמת למדי. וכתוצאה מכך התפתח מסחר בלתי־ליגלי בבשר כשר שהובא מהסביבה, בה היו אפשרויות גדולות יותר לשחיטת בשר באופן בלתי־ליגלי.

מועצת העיריה נשאלה, מדוע אינה נוקטת אמצעים חריפים נגד הבאת בשר מהחוץ לתוך העיר — דבר הגורם לצמצום הכנסות העיריה.

מענין לציין, כי דוקא בישיבה זו אושרה החכרת בית־החולים היהודי לקהלה יהודית לתקופה של 12 שנה, במקום ל־6 שנים — מועד ההחכרה הקודמת.

מצב היהודים בערי פולין מחמיר והולך

נאיגי היהודים דרשו מהעיריה: להסיר את הכרזות האנטישמיות הקוראות לחרם נגד היהודים מעל לוחות המודעות העירוניות, להעמיד משמרות אזרחיים בגנים הצבוריים של העיר נגד הבריונים, המתנפלים על אזרחים יהודים, המבקשים להנפש בגנים, לגרש את הבריונים של „משמרות החרם" נגד היהודים בימי השוק, המפריעים למסחר ומסכנים את הבטחון הצבורי.

חברי הנהלת העיריה עשו את כל אשר ביכלתם למלא את הדרישות האלו. ביחוד פעלו בימים „החמים" עת נשקפה סכנה של התנפלויות ופרעות ביהודים. המיליציה האזרחית של מפלגת פ.פ.ס. הובאה אז לשוק וגרשה את הבריונים.

באוירה זו של עמידה בשער נגד סכנת התנפלויות ופרעות, לא היה „מצב־רוח" לדבר על קיפוח כלכלי. ולא התריעו נגד הנהלת העיריה, כאשר בין 300 פועלים חדשים שנתקבלו על־ידה, היו רק 3 יהודים, לעומת 130 פועלים יהודים (על 1600) שהיו קודם. וזאת על אף ההפסד הכפול של המקופחים, גם בקבלת שכר בזמן עבודתם וגם באי־קבלת תמיכה בעד 14 שבועות בטלה בימי היותם מחוסרי־עבודה.

כדי להמשיך, לפחות, בתמיכות שאושרו עד אז למוסדות כגון: „בית יתומים", „מושב זקנים" וכיו"ב, נאלצו נציגי היהודים בהסכמת הנהלת העיריה, למצוא צורה שלא תגרום למחיקת התמיכה הזו על ידי מושל המחוז — ה„וויאוודה".

האנטישמיים בראדום יסדו אז אגודה נוצרית של „בעלי כרכרות" („דראזשקאזשעס"), וכל בעל־כרכרה נוצרי נשא על כובעו תוית עשויה מפח וחרות בה: „בעל כרכרה נוצרי".

בכך ניתנה האפשרות להרתיע את הנוסעים הנוצרים מנסיעה בכרכרות יהודיות. כעבור זמן אסרה הנהלת העיריה נשיאת התויות האלו.

המחצית השניה של שנת 1938 וצרותיה

בתקופה זו נשמעו בפולין דיבורים על פתרון „דרסטי" לבעית היהודים. היהודים הוגדרו כ„דיירי־משנה", „אורחים בלתי קרואים" שיש להפטר מהם. הם הורחקו מכל המוסדות החברתיים, ההסתדרויות והארגונים המקצועיים. כל הסתדרות וארגון ראה לנכון ומועיל לקבל החלטות אנטי־יהודיות. אגוד בעלי־הבתים הפולניים בראדום החליט אף הוא לא להשכיר דירות, חנויות, בתי־עסק ליהודים, אף־על־פי שרוב הבתים בראדום היו שייכים ליהודים, והפולנים גרו בהם, שכרו חנויות ובתי־עסק.

כן דרשו להעביר את ימי השוק מימות החול לימי שבתות וחגים יהודיים, כדי לסלק כליל את היהודים מהמסחר.

ארע, ובאחת העיירות הסמוכות הכריחו האנטישמים את אכרי הסביבה לבוא עם תוצרתם לעיירה ביום השבת. אולם הם חזרו כלעומת שבאו, מבלי למכור את תוצרתם — ויום השוק בוטל. בכל זאת לא נרתעו האנטישמיים מלהציע „סדור" כזה גם בערים אחרות.

השחיטה היהודית שהוגבלה, כפי שצויין לעיל, עדיין היתה לצנינים בעיני האנטישמים ודרשו איסורה המוחלט.

קשה היה לדרוש בימים ההם, אפילו מנציגי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, לפעול למען האוכלוסיה היהודית. כי כל מה שהם אישרו ביטל השלטון המחוזי! הייפלא, שהנציגים היהודים נעשו אדישים לבעיות כלליות של העיר, בהן עסקו וטפלו במשך שנים רבות, כגון דבר בריאות העם, הנהלה כללית, ענינים כספיים ותקציביים, משק העיר וכו׳, שתמיד דנו בכובד־ראש בהם. ובהערותיהם ובעצותיהם סייעו להבריא את משק העיר ומילאו באמונה, ביושר ובחריצות את התפקידים שהוטלו עליהם. כלו כחות הנפש, והיאוש אכלם בכל פה.

באחת הישיבות האחרונות של מועצת העיריה, נמנע הנציג היהודי מלדבר בשאלות הכלליות של העיריה והדגיש בהצהרה שלו, שאין התקציב מספק, אפילו במידה הזעירה ביותר, את דרישת היהודים לשיפור מצבם הקשה. בצד ההכנסות הם מופיעים בכל הסעיפים, ואילו בהוצאות — חלקם אפסי. כן הצהיר כי היהודים מאמינים, שאין הדבר תלוי ברוב של הפ.פ.ס. בעיריה.

הבחירות באפריל 1939

באפריל 1939 נערכו בחירות חדשות לעירית ראדום. בתקופה זו השתלטה הריאקציה שלטון מוחלט על החברה הפולנית. בכרזות־הבחירות הובאו לידי ביטוי הסיסמאות המתועבות ביותר נגד היהודים. פ.פ.ס. לא השתמשה בסיסמאות אלו, ואמנם הפסידה את הרוב בעיריה. היא קבלה 19 במקום 25 צירים. מפלגת השלטון ירשה את מקומה, בקבלה 18 צירים. נ.ד. ציר אחד. נראה, שהסחורה האנטישמית מצוייה היתה במפלגת הממשלה, ולשם מה צריך היה להיות באופוזיציה?

היהודים זכו ב־10 צירים, אבל בהרכב שונה מאשר בתקופת הכהונה הקודמת. הרשימה המאוחדת „בונד" ואגודות מקצועיות 7 צירים מהם 3 ל„בונד", 3 לקומוניסטים, לבעלי מלאכה — 1, לגוש האזרחי — 3.

הרשות המפקחת על העיריות לא הספיקה לאשר את הבחירות ותוצאותיהן, כי הנה פרצה המלחמה וראדום נכבשה בידי הנאצים. רוב הנציגים היהודיים ניספו בידי הרוצחים.

ישמשו זכרונות אלה על שטח־פעולה כה נכבד בחיי היהודים בראדום שחלפו, ציון של כבוד לזכרם של כל אלה שהקדישו זמנם וכוחם לטובת הצבור היהודי.

יהושע ר. / מאורעות הדמים בפשיטיק

מאת המערכת:

מכמה טעמים הננו מקדישים מקום בספרנו למאורעות פשיטיק: א. אין לתחום תחומים בין המאורעות שהתרחשו בראדום בשערי העיר בלבד, לפי שהעיירות הסמוכות היו קשורות בה בקשרים הדוקים. לפשיטיק נודעת קרבה יתרה לראדום, כי עוד בימים שלא היתה בה קהילה יהודית ומוסדות, השתייכו יהודי ראדום לקהילת פשיטיק, ועד לייסוד בית־הקברות, הובלו יהודי ראדום לקבורה בבית־הקברות של פשיטיק.

ב. בעת המאורעות בפשיטיק שהסעירו לא רק את יהודי פולין, אלא גם יהדות העולם כולו, הרגישו יהודי ראדום כאילו פקדו המאורעות אותם עצמם. לכאן באו יהודי פשיטיק לבקש עזרה וסעד. לכאן הגיעו בבהלה לאחר הפוגרום. ולבית־החולים היהודי בראדום הובאו הפצועים. בראדום מתה הקדושה חיה מינקובסקה. כאן נערכה הלוויה הגדולה שהפכה הפגנת־עם של יהדות פולין נגד הפורעים והממשלה התומכת בהם.

ולבסוף, האפילוג — המשפט הנודע בשם „משפט פשיטיק" נערך בבית־המשפט המחוזי בראדום.

כיצד החלו המאורעות

היה זה בהתחלת שנת 1936. המערכה הפוליטית והכלכלית נגד היהודים שהתנהלה על־ידי ממשלת ה„סנציה", החריפה והלכה. המגמה — לדחוק את רגלי היהודים מכל העמדות הכלכליות, קיבלה תמיכה וסעד מאת הממשלה וחיזקה את ידי האלמנטים הקיצוניים של האנדקים, שהשתמשו באמצעי־אלימות נגד היהודים, לעתים גם נגד פולנים שלא צייתו לפקודתם ועמדו בקשרי־מסחר עם היהודים. הממשלה העמידה פנים של נייטראַליות, אך, לאמיתו של דבר סייעה בידי הבריונים בהגשמת מדיניות החרם וההפלייה, בתתה ידים חפשיות למשמרות־החרם ליד בתי־המסחר היהודיים ובהניחה להם לעשות כחפצם.

בהתנגשויות בין היהודים לבריונים הפולנים האשימה תמיד הממשלה את היהודים „כפותחים בהתנגשויות". באווירה זו של התקפה מרוכזת על עמדותיהם הכלכליות של היהודים, שימשו מאורעות פשיטיק כברק שהאיר את חשכת המצב. הם פקחו גם עיני ה„עוורים" שלא רצו לראות את המצב כמות שהוא.

מסוף 1935 נעמדה האוכלוסיה היהודית בעיירות אודזיוול, פשיטיק ואחרות בסימן הטרור המבוצע על־ידי פורעים שבראשם עומד אחד בשם קורצאַק. הם מפריעים ליהודים לקיים את סחרם בשווקים בימי הירידים. מונעים מהאכרים לקנות אצל יהודים, ואף מפריעים במכירה ליהודים. אין הם מסתפקים בתעמולה ומשתמשים בכוח. מכים את הסוחרים והרוכלים היהודים, ואכר שאינו מציית לקריאות החרם שלהם — אף הוא מוכה על־ידם. הם מעמידים משמרות־חרם ומצווים על האוכלוסיה לקיים את חפצם, ואילו המשטרה עומדת מהצד ואינה מתערבת אלא במקרה כשיש לאסור, לדעתה, מישהו ממתנגדי הבריונים, או כאשר כבר נשפך דם.

פה ושם, פעם באודזיוול פעם בקוויף, פורצות התנגשויות, וכתוצאה מהן יש פצועים קל וקשה ואף הרוג אחד — זקן יהודי.

בפשיטיק האוירה מתוחה. שלושה קילומטרים לפני העיירה נמצא „שער" אנדקי (ראגאטקע), שם גובים מכל סוחר המוביל תוצרת בעגלה לעיירה תשלום מיוחד לכיסוי הוצאותיהם של הפורעים.

תוקפנותם של הבריונים האנדקים גוברת. וביחוד, כשתביעותיהם לתרומות אינן נענות על־ידי האכרים, הרגילים במסחר עם יהודים זה מאות בשנים. משהעלימו המשמרות עין לרגע — היו „קופצים" לחנות היהודית לשם מכירה וקנייה. והנה, מתכננים הבריונים בגלוי „מאורעות" שיכרו תהום בין היהודים לשכניהם. הכל בפשיטיק יודעים, שמשהו „מתבשל", אפילו התאריך ידוע: 9 במארס, יום היריד.

השלטונות מרגיעים...

שבוע לפני המאורעות רצים יהודים למשרדים שונים ומשתדלים... אצל הסטארוסטה טראמרקוט בראדום מתייצבת משלחת מיהודי פשטיק: לנגה, פשיטיצקי ופצנובסקי, ומבקשת שישלח משמרת־משטרה מוגברת, כדי לקדם את פני המאורעות. תשובת הסטארוסטה שקטה ו„עניינית". „לפי ידיעות מהימנות שורר שקט בפשיטיק ושום סכנה אינה צפויה לאף אחד. בכלל, היהודים עצבניים מדי ומפריזים בערך השמועות. הוא מרשה לעצמו הערה צינית המעוררת השתוממות, משום שהיא באה מפי בא־כח השלטונות:

— „כל עוד אין מתים... אין לי מה לעשות"...

יהודי פשיטיק לא נרגעו, בידעם את המצב לאמיתו. למחרת היום נוסעת לקילץ אותה המשלחת ויחד עם הרב רפפורט מקילץ וכמה עסקנים יהודים מהמקום הם מתייצבים לפני מנהל משרד הבטחון של הוויאוודה ומבקשים הגנה. הפקיד הבכיר הוקיע אף הוא את „הרגישות היהודית היתרה". תחת לשלוח כחות־בטחון למקום, הוא דורש שישלחו לו תזכיר ובו פרטים על מקרי התנפלות שארעו עד עתה.

בינתים נתבלטו יותר ויותר ההכנות ליום שני הבא — יום היריד. הפורעים יודעים על אי־היענותם של השלטונות להשתדלויות היהודים לקבל הגנה נגד הפורעים. אין הם מעלימים כלל את הכנותיהם. מצטיידים במקלות עבים שחוטי־ברזל וגולות־ברזל בראשיהם.

בא יום היריד. האוירה מחושמלת. היהודים משתדלים להמנע — ככל האפשר — מהתנגשויות, כדי שלא לתת פתחון־פה לפורעים. עד הצהרים שרר שקט. הבריונים רואים, כי עוד מעט ופנה־היום בלי כל מאורע. הם מתגרים באכרים הנכנסים לקנות אצל יהודים, ומעוררים מהומה ומכות.

קבוצת צעירים יהודים מתאספת ובוחנת את המצב: מהמשטרה אין לצפות לעזרה כלשהי, והיא מחליטה: „נגן על עצמנו", אף־על־פי שאנו מעטים נגד רבים. לא לכוף את הראש! לא להכנע! ומתפזרים בלב כבד.

ההתנגדות היהודית

הפורעים מתרוצצים בכל הרחובות וזועקים: „הגיע הזמן להכות ביהודים!" ברגע הראשון החלו כמה יהודים לסגת בבהלה לבתיהם, נעלו הדלתות והגיפו החלונות. חלק מהם, האמיצים, נשארו במקום והחלו לגלות התנגדות לבריונים, ועל מכותיהם ענו במכות, מיד

נתווספו עוד יהודים שנלחמו בעוז ובמרירות. המתנפלים לא ציפו לכך — נבהלו וברחו. היהודים רדפו אחריהם וגרשום מהעיר עד לגשר בדרך לפודגיה.

המשטרה מתערבת

אז התערבה המשטרה „הנייטרלית" וגרמה למאורעות הדמים שפרצו אחר כך, וגירשה את היהודים לעיירה. הבריונים התאוששו, קבלו עזרה מהכפרים בסביבה — וחזרו לפשיטיק.

הבריונם חזרו מורתחים מתאוות נקם, שוד ורצח, ובטוחים באי־הפרעה מצד „שומרי הבטחון".

החלו הפרעות בסגנון הידוע: מכות. פריצת דלתות וחלונות ושבירת „כל הבא ביד". נשמע נפץ שמשות וקולות מוכים ופצועים. בעצומם של המאורעות נשמעו כמה יריות, ואחד מהמתנפלים, סטניסלאוו ויעשניאק נורה ונהרג.

מיד פשטה השמועה, כי היהודים ירו. המשטרה החלה לחפש נשק בבתים יהודיים. הבריונים המקומיים הוליכו את השוטרים מבית לבית, מדירה לדירה ומחנות לחנות. בגרזנים, כשילים וכילפות שברו כל דבר בר־ערך, שלא יכלו לשדוד ולקחת עמם הביתה. קרעו המצעים ופזרו את הנוצות, הכו ולא חמלו על אנשים, נשים וטף. יללות היהודים הבורחים התערבו בזעקות־הפרא של הרוצחים.

גם במצב זה ניסו חלק מהיהודים להתגונן. ברם, היתה זו הגנה אינדיווידואלית של כל יחיד בחדרו ובביתו, ככל שכחותיו עמדו לו, ולא הגנה מאורגנת כבהתחלת המאורעות. פה ושם התגוננו עדיין יחידים גם ברחובות.

הקדושים מינקובסקי

למעונו הדל של הסנדלר יוסף מינקובסקי, בבית מט ליפול בקצה העיירה, בו גרו יוסף, חיה אשתו וארבעה ילדיהם, פרצו הפורעים פראי־אדם ובגרזנים מחצו את ראשו של יוסף והוא מת במקום לעיני אשתו וילדיו. אשתו חיה נפצעה קשה, וכן נפצעו פצעים רציניים הבנים: גבריאל בן 16 ואחיו בן 8.

חיה מינקובסקה הובלה לראדום, לבית־החולים היהודי ושם מתה. יהודי ראדום נחרדו, בראותם שיירה ארוכה של קרבנות יהודי פשיטיק ברחוב מלטשנה, בדרכם לבית החולים היהודי במקום.

מלבד חיה מינקובסקה הובאו פצועים שני בניה, מוכים ומעוכים עד לבלתי הכיר, ועוד ששה־עשר פצועים. מהפורעים הובאו לבית־חולים שני פצועים קשה. ידוע, כי רבים מבין הפורעים היו פצועים קל, אבל לא גילו את פצעיהם מחשש שמא ישמשו כהוכחה להשתתפותם בפרעות.

כתום שתי שעות אחרי הפוגרום הגיעה לפשיטיק מחלקה גדולה של משטרה, כדי להשליט סדר במקום.

שליח מיוחד של עתון יהודי בוארשה מתאר את המחזה שנתגלה לפניו:

„החורבות היהודיות זורעות אימה. החלונות כגלגלי־עינים של עיוורים. תריסים שבורים. תנורים הרוסים. על הקירות כתמי דם קרוש. בתי הנוצרים שלמים. לא חלה כל טעות. הצביעו בדיוק, אלה הם הבתים היהודיים".

יהודי פשיטיק נמלטים מהמקום

עם הופעת המשטרה במקום לא הסתלקו הפורעים. הם איימו בגלוי, כי עם עזיבת המשטרה ישחטו את כל היהודים.

חלק גדול מיהודי המקום תקוף בהלה. ושוב נראית שיירה ברחוב מלטשנה, בדרך מפשיטיק. התרמילים על הגב, ובידיהם מוליכים הם את הילדים והטף. הם מחפשים מגן ובטחון בקהילה היהודית הגדולה בראדום.

ביום השלישי אחרי הצהריים (למחרת המאורעות) ליוו יהודי פשיטיק את קרבנם יוסף מינקובסקי למנוחת עולמים. על כתפיהם של הרב שפירא, ראש הקהל לנגה וקרובי הקרבן נישא הארון עד לבית־הקברות. אלפי יהודים חלקו כבוד וספדו לקדוש. בית הקברות בפשיטיק בן 600 שנה טרם ראה לוייה כזו.

לויית חיה מינקובסקי — הפגנת מחאה

בו בזמן שיוסף מינקובסקי הובא לקבורה, נפחה אשתו חיה את נשמתה בבית־החולים היהודי בראדום. לווייתה הפכה הפגנת־מחאה־וזעם, שכמותה לא ראתה ראדום היהודית מעודה.

למודעות הקוראות להשתתף בהלויית הקרבן הטראגי נענו עשרת אלפי יהודי ראדום מכל החוגים. הרחובות המו מרוב משתתפים. אחרי העגלה הלכו שליחי יהדות פולין: הסנטור הרב רובינשטין, הציר זומרשטין, בא־כח הנהלת הג'וינט טאראשצ'אנסקי, שליחי העתונות היהודית, בא־כח הקהלה היהודית ומוסדות אחרים של יהודי ראדום.

תהלוכת הלויה עוברת את בית־הכנסת. כאן מספיד הרב רובינשטין, שנאומו נפסק כפעם בפעם בבכי הקהל. וכך אמר: „היום נשמע בכל כדור הארץ קול הטרגדיה היהודית וחוסר־המגן היהודי. קול דמי הקרבנות זועקים אלינו מן האדמה!

„כל עדת היהודים מבכה את קרבן הצבור. היום הננו מלווים „נסתרים" גדולים וקדושים, ושמם ינון לעד בספר הנצח של העם היהודי. בין קדושי העם היהודי לא יעדר ה„יזכור" של נשמת קדושי פשיטיק יוסף וחיה מינקובסקי".

הקהל נרגש, דמעות בעיני רבים. אוירה של יום־כפורים. עם זאת חולפת הרגשת היאוש, ואת מקומה תופסת תחושה של בטחון וגאווה.

לבית־הקברות הגיעה הלוייה ב־6 בערב. ליד הקבר הפתוח ספדו להרוגה מורה־ההוראה מראדום טייטלבוים והעסקן מפשיטיק — ברקוביץ. „קדיש" אמר היתום מינקובסקי בן השש.

זעזוע בעולם היהודי

המאורעות זעזעו את העם היהודי לתפוצותיו. הכל הבינו שזוהי התקפה על עצם זכות־הקיום של יהודי פולין בהערכה זו היו תמימי־דעים כל המפלגות והחוגים ביהדות פולין.

כמחאה נגד הפרעות נערכה שביתה בת שתי שעות. כל העבודות הופסקו. החנויות נסגרו.

משפט פשיטיק

מיד לאחר המאורעות הגיעו לפשיטיק הסטארוסטה מראדום, הקטיגור דוטקיביטש, המפקד הכללי של המשטרה מונק ואחרים.

נאסרו עשרים וכמה אנשים בתור מעוררי־המהומות. מהם שבעה־עשר פולנים וחמשה יהודים: משה לסקא, בנו יחיאל, משה חיים צוקר, אברהם פרידמן, קירשנצווייג. הפולנים נאשמו בהתקהלויות המוניות, התנגדות למשטרה, התנפלויות בכלי־משחית שונים על היהודים והסתה נגדם, ואילו היהודים נאשמו — בהתנפלות על אכרים. התנגדות למשטרה, יריות באקדחים וגרימת מות לאיכר ווייעשניאק. אף אחד מהנאשמים לא הודה באשמתו.

שלא כרגיל נערך המשפט בבנין הסיימיק — ולא בבית־המשפט המחוזי.

על ספסל הנאשמים יושבים, מלבד הנאשמים היהודים המפורטים למעלה, עוד 10 יהודים: 1) אברהם יעקב הארבסברג, 2) אליעזר פעלדבערג, 3) יעקב לייבוש זיידה, 4) רפאל הוניג, 5) משה פערשט, 6) שאול קרונגל, 1) משה צוקר, 8) ליבל לנגה, 9) יצחק באנדא, 10) יצחק פרידמן.

הם נשאמים בהתקהלות, התנפלות בכחות מלוכדים על האכרים שהלכו או נסעו בדרך. ביידוי אבנים שגרמו לפצעים. מלבד ההאשמות האלו נגד עשרת הנאשמים הנוספים, נאשמים: אליעזר קירשנצויג, יעקב קירשנצויג ויצחק פרידמן ביריות באכרים וגרימת פצעים לשלושה מהם. יעקב ברנשטין — ביריה באקדח ושלום יחיאל לסקא ביריה באקדח וגרימת מות לסטניסלאוו ויישניאק.

הנאשם לסקא מודה ביריה באקדח. אבל לא באנשים אלא באויר — לשם הפחדה.

האנדקים גייסו את טובי עורכי־הדין שלהם, ובראשם מנהיגם קובלסקי, עוזרו היה שונא־ישראל המפורסם בראדום — גאיביץ.

הצד היהודי ראה במשפט נסיון להאשים את היהודים כעם, לשלול ממנו הזכות להגן על חייו ולהפקירו לחסדי הבריונים והפורעים.

טובי עורכי־הדין היהודים מהם מפורסמים בהגנתם במשפטים פוליטיים, היו סניגורים: ברנטון, אטינגר, מרגולים, קריגר, לנדאו, לוין, ומראדום עו"ד פניגשטין. כן התיצבו לימין הצדק והיושר ונגד הריאקציה עורכי הדין הליברלים והמתקדמים הפולניים: שומאנסקי, פרופסור פטרושביטש ופסכאלסקי.

בעיני היהודים דמה המשפט למשפטי דרייפוס ובייליס בשעתם.

וכך מתאר שליחו של עתון יהודי את האוירה בפרוס המשפט:

„היום בשעה חמש, עם התחלת המשפט בבית־המשפט בראדום, פועם הלב היהודי בקצב אחד בכל העולם. כי גזר־הדין ייחרץ לא רק על אחדים מיהודי פשיטיק. אלא על כל יהודי העולם.

והוא יחרוץ אם:

— מותר להכות יהודים?

— מותר לחלל כבודם?

— מותר לגזול באכזריות את פת לחמם של היהודים?

יושב־ראש חבר־השופטים ניהל את המשפט בפורמאליות נוקשה, לכאורה באובייקטיביות. אין הוא מפריע בעד אלה המשמיעים מחאתם החריפה נגד השימוש בכוח ובאלימות אכזרית. והצד היהודי מצפה ומקווה לפסק־דין צודק.

מיד עם גמר הדיונים בבית־המשפט נסע היושב ראש של המשפט (שהיה יו"ר בית המשפט המחוזי בראדום) לוארשה ועמו כל המסמ־כים. בחזרו מוארשה ניגש ישר מבית־הנתיבות לאולם בית־המשפט וקרא את פסק הדין.

פסק־הדין

פסק־הדין הדהים את יהדות פולין. הוא עונה על השאלה, אם מותר להכות ביהודים — כן! ממנו נובע, שאין ליהודים זכות להגנה עצמית.

הנאשמים הפולנים ברצח הזוג מינקובסקי — יצאו זכאים מחוסר הוכחות... ואשר לשאר הנאשמים הפולנים — על שלושה מהם הוטל עונש מאסר שנה, אחד — 10 חדשים, חמישה — 6 חודש מאסר־על־תנאי.

על הנאשמים היהודים הוטלו ענשים כבדים. על יחיאל שלום לסקא — מאסר 8 שנים, אליעזר קירשנצויג — 6 שנים. ישראל קירשנצויג ויעקב פרידמן — 5 שנים והיתר למאסר מ־6 עד 10 חדשים.

נמוקי המשפט

בנמוקים שפורסמו כעבור זמן מסויים להוצאת פסק־הדין נאמר: „היהודים היו המתחילים", „לא היתה שום סיבה שאילצה את היהודים להגנה עצמית"; „הקהל היה מעוצבן מהתנפלות היהודים והגיב..."

בקיצור — הצדקת התוקפים והרשעת הנתקפים! פסק־הדין ונמוקיו עוררו רושם מדכא בעולם היהודי. הוברר בעליל, כי ממשלת „הסנציה" גמרה אומר, לשלול מיהודי פולין את זכותם האלמנטרית לקיים את עצמם וכי עליהם לגייס את כל הכחות לעמידה בשער נגד הסכנה הצפויה.

*

עם כל הטראגיות שבמאורעות אין להסיח את הדעת מנקודת־האור שבהן והיא — עמידת היהודים על נפשם בכבוד!

גם בעיירה הקטנטונת קם דור צעיר, שעמד עדיין ברגל אחת בבית־המדרש ובישיבה — שלא ברח מאימת הפורעים, לא הסתתר ונלחם.

ואין השואה האיומה שפקדה את עמנו וגילויי המרד היהודי במקומות שונים, צריכים להאפיל על המאורע „הקטן" בפשיטיק. הוא שימש שלב חשוב בחישול יהדות פולין לפני המלחמה.

מ. ר. / שלושת התלויים

בתחילת מלחמת־עולם הראשונה בשנת 1914, כבש הצבא האוסטרי־גרמני ערי־גבול רבות ושטח גדול מהחבל שנקרא אז „ממלכת־פולין". גם עיר ראדום, השוכנת על הכביש (הראשי קראקא־ווארשה, עורק תחבורה חשוב — נכבשה, אבל אחרי זמן גברו הרוסים, חזרו לעיר וגירשו ממנה את אויבם.

היה זה בחודש אלול תרע"ד. פלוגת חיילים רוסים בעברם דרך פרבר זאמליניא, ליד המקום הנקרא טשארני־דוור, הבחינו בחלון של בית נמוך בשלושה יהודים — שני צעירים בעלי פאות ארוכות וכיפות לראשיהם, מהם אחד ר' פייבלי דנציגר, בנו של הרב מאלכסנדר שעתיד היה לרשת כסאו והשני ר' הירש מרדכי סנקביץ, אחיו של מי שהיה אח"כ ראש ישיבת „שפת־אמת" בירושלים — שניהם חתני ר' מאיר יחיאל רוטנברג, ואתם קרובם, בן־דוד שלהם, ר' יעקב איזמן. הם ישבו ליד ספרים פתוחים ועסקו בדברי תורה.

החיילים נכנסו לדירה והעלילו, שהסתתרו שם גרמנים. לאחר שחיפשו בכל המקומות ולא מצאו דבר, לקחו עמם את שלושת היהודים. בדירה נשארו רק ילדים וזקנה אחת. עדי־ראייה אמרו, כי שומר הבית, פולני, הוסיף בהזדמנות זאת דברי־הלשנה משלו.

חיש מהר נודע הדבר בעיר, והכל היו אחוזי חרדה ופחד. התחילה התרוצצות אצל ראש העיר ואנשי מעלה אחרים, כיהודים כנוצרים, שהיתה להם גישה לשלטונות הרוסיים. השתדלו והסבירו שנפלה כאן טעות מצערת — והכל מוכנים היו להעיד ולערוב בחייהם שהעצורים הם אנשים תמימים וישרים וחפים מפשע. מושלה הצבאי של העיר הבטיח לחקור ולעיין בדבר, אולם לא קיים הבטחתו. בבוקר נודע, כי שלשתם נאשמו כמרגלים והוצא נגדם פסק־דין מות שהוצא לפועל תיכף ומיד. הם נתלו על־ידי הרוסים בחורשת קפטיר הסמוכה לעיר.

היה זה בתקופת ניקולי ניקולייביץ, המצביא העליון של הצבאות הרוסיים, צורר היהודים הנודע, שהמציא את הגירסא, כי היהודים הם מרגלי הגרמנים.

אין לתאר את הרושם הכבד והמדכא של המאורע הטראגי על האוכלוסיה היהודית. היה צורך בהשתדלות מיוחדת, כדי להשיג רשיון להביא את המומתים לקבר ישראל.

אנשי החברה־קדישא הורידו אותם מעצי התליה — כל יהודי העיר השתתפו בלויה בבכי ואבל כבד. הכל ידעו והרגישו שאלה הם הרוגי מלכות — קרבנות קדושים שנשאו עוון כל העדה. הם נקברו אחד ליד השני, ועל קבריהם הוקם אוהל — ששימש זמן רב מקום עליה ותפילות למרי־נפש ולקשי־רוח, בדומה לקברי צדיקים.

האוהל נהרס וקברם חולל יחד עם בית־הקברות כולו בידי הנאצים ועוזריהם, שעקרו את המצבות לרצף בהן מדרכות וחצרות.

„שוויון זכויות שלנו"

בכותרת דלעיל אנו מוצאים ב„ראדאמער צייטונג", דצמבר 1922, את הידיעות האלה:

„מבית־הספר הריאלי הפולני גורש תלמיד המחלקה השביעית קסטנבוים, בגלל השתייכותו לאגודה קונספירטיבית „השומר הצעיר".

„הגימנסיה הפילולוגית לבנות שבהנהלתו של הציר לסיים ממפלגת „חיענא" בראדום, מר סולטיק, מנהלת זה שבועות רבים הסתה אנטישמית פרועה. תחת ללמד את התלמידים היסטוריה, מספרים להם מעשיות על „קשר חשאי בין היהודים לבין הגרמנים". והמורה להיסטוריה אורבנסקי התחיל להטיף בשעת השעור להנהגת „נומרוס קלאוזוס" ליהודים. תלמידה יהודיה אחת התעלפה בשעת השעור מרוב התרגשות, וכשאחת התלמידות קמה ואמרה שזה שעור להיסטוריה ולא להסתה גזעית — היא הוצאה מיד מהמחלקה".

התוצאות לא איחרו לבוא. באחד הגליונות הבאים מסופר:

„האגודה האנטישמית „ראזוואי" התחילה בהסתה פרועה לחרם על היהודים. במשך כל השבוע הסתובבו קבוצות בריונים מבין תלמידי בית־הספר הריאלי, התנפלו על הקונים שנכנסו לחנויות יהודיות ושברו את השמשות. המשטרה התערבה ולא הגיבה כלל. כשקנה ד"ר קללס־קראוז פירות בחנות יהודית, התנפלו עליו הבריונים ובקושי נחלץ מהם. כל הקירות לוכלכו בסיסמאות שלא לקנות אצל יהודים, וכי יהודים בוגדים הם. ביום החמישי, בשעת היריד, התנפלו פלוגות־הטרור על החנויות היהודיות וגירשו מהן את האכרים שבאו מהכפרים.

ובתוך בתי־הספר התיכוניים מתנהל מסע שיטתי להוצאה הדרגתית של התלמידים היהודים מבתי־הספר הפולניים. או שמרחיקים את התלמידים בעוון השתייכות לתנועת־נוער יהודית, או שמבזים אותם עד שהם בעצמם בורחים משם.

ומחוץ לכתלי בתי־הספר משתולל הטרור האנטישמי שנתן את תוצאותיו ברצח העסקן הציוני בפשיטיק, בעריש דוד לעננא ז"ל, שנפל על משמרתו בשליחות לאומית".

*

במועצת העיר מנהלים חברי המועצה היהודים מערכה נואשת נגד ההפליות בחלוקת העבודה וההקצבות למוסדות. ב„ראדאמער קעלצער לעבן" מספטמבר 1925 אנו קוראים דו"ח מישיבת מועצת העיר:

„מר פרנקל אומר, שאין הוא יכול לתת אימון בעיריה משום שאין היא מתחשבת בהחלטות על חלוקה צודקת של עבודות הביוב בין הפועלים הפולניים והיהודיים. אחרי שעו"ד מוליר התקיף את הפוליטיקה הכללית של העיריה ביחס ליהודים, קיבל את רשות הדיבור ראש המועצה, שהטיל על הפירמה „אולען" את האשמה שאינה רוצה ביהודים. מר ברילאנט ועו"ד מוליר מוקיעים את התנהגותה של הפירמה, ומוסיפים, שגם במקרים אחרים קיימת הפליה לגבי יהודים".

יצחק ביאֶלסקי

עמד בראש הקהלה בראדום במשך 30 שנים רצופות עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. הוא היה ראש־קהל טיפוסי למחצית השניה של המאה התשע־עשרה, כמתואר בספרות ובפי זקנים מ„הימים ההם".

מצבו הכלכלי האיתן עשאו לבלתי תלוי בדעת הצבור. עסקיו המסועפים: ביערות, בקבלנות של סלילת כבישים וכיו"ב, הביאו לו עושר, כבוד ו..."קרבה למלכות". כל אלה, וחזותו הפאטריארכאלית, נמוסיו היפים ופקחותו, הפכוהו „תקיף" ו„כל־יכול" בחיי הקהלה היהו־דית בראדום.

בנו של יואל ביאלסקי, מעשירי היהודים בראדום. חנוכו היה דתי אך זכה ליהנות משיחת־חולין של הרב מוהילבר ותפס משהו מהרע־יונות המודרניים. בעודו צעיר נכנס לעסקי אביו, נשא לאשה את רחל בת יעקב מילר והיא ניהלה בית יהודי פתוח לרווחה למבקרים מכל החוגים.

בשנות השמונים, בהיותו בן 30 (נולד בשנת 1854) כבר כיהן בתפקיד של פרנס הקהל וכמעט יושב־ראש הקהלה, שבימים ההם גדלה במספר חבריה ובחשיבותה הכלכלית עקב סלילת הרכבת אינוו־גורוד—ראדום (בשנת 1885).

בחלקו של יצחק ביאלסקי נפל הגורל להשתתף בשלוש מערכות־בחירות לרבנות בראדום. מאז עבר הרב שמואל מוהילבר לכהונתו בביאליסטוק, השתתפו בבחירות לרב בראדום: בעלי־בתים, חסידים „מחצרות" שונים, מתבוללים ואחרים. ראש הקהלה עמד יפה במערכות האלו.

בגאווה היה ביאלסקי מספר על מקרה שאירע לו בימי המרד הפולני בשנת 1863, בהיותו בן עשר. יואל, אביו, היה, כנראה, מתומכיו החשאיים של המרד ועמד בקשרים עם המורדים. תפקידו היה לקשר בין קבוצות המורדים המפוזרות מסביב לראדום.

בהיותו סוחר גדול בעל עסקים מסועפים, לא נחשד על־ידי השלטונות בשל נסיעותיו המרובות בסביבה.

והנה, באחת הנסיעות האלו, לקח עמו את יצחק הקטן. לא ידוע, אם בכוונה או לאוו. הרוסים גילו את מגמת נסיעותיו של ביאלסקי, ורצו לסחוט מהילד ידיעות על המורדים והשתתפות אביו בפעולותיהם. הילד הוכה ונחבל בגופו למשך כל ימי חייו. אך עמד בפני מעניו ללא חת, לא גילה ולא סיפר דבר.

אין לזקוף לזכותו יצירות מונומנטליות חדשות. בית הכנסת, בית המדרש, בית המרחץ (מקווה), בית החולים היהודי היו קיימים מזמן. במידה שהוקם בימיו המוסד „מושב־זקנים", הרי הוא נוסד ביזמת בני משפחת בקרמן והוחזק בקרנותיהם.

ברם, מוסד אחד וחשוב למדי הוקם בשנת 1908 על ידו: „לינת הצדק ובקור חולים". הוא ניהלו במשך שנים, עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, וקנה בזה את עולמו. כן ניהל במשך שנים רבות את המוסד „חסד של אמת" (חברה־קדישא).

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ ביאלסקי להפסיק את פעולתו בחברת „לינת הצדק ובקור חולים" — והיא חוסלה. במקומה ייסד „עזרה", שפעלה במסגרת מצומצמת יותר.

בסוף שנות העשרים חידש ביאלסקי את פעולת לינת הצדק כמוסד עצמאי. המוסד התקיים עד למלחמת העולם השניה ורבות זכויותיו בו.

ראוייה לציון „פעולה" מיוחדת שלו בעזרו לצעירים מועמדים לרבנות לעמוד בבחינות ממשלתיות בלשון הרוסית ובלימודים אחרים. הוא דאג שהבחינות לא תהיינה קשות למדי...

עזרה זו היתה בימים ההם חשובה למדי, ורבים הרבנים שהוסמכו לרבנים „מטעם" בראדום. קשריו הטובים עם האדמיניסטרציה ועם פקידיו הבכירים של הגוברנטור, הם־הם שאפשרו לו להשיג את מבוקשו, וכן לשמור על זכויותיהם של יהודי ראדום לבל יקופחו.

בשנת 1915 נשלח יצחק ביאלסקי לרוסיה, יחד עם עוד יהודים, על־ידי שלטונות הצבא הצאריים, כבן־ערובה להתנהגות יהודי ראדום. חזר לעיר בשנת 1918.

בתקופה זו החלו מנשבות רוחות חדשות בחיי הציבור היהודי בראדום. החוקה הפולנית נתנה זכות־בחירה לקהלה לחוגים נרחבים של האוכלוסיה היהודית. כדי להבחר כפרנס נזקק המועמד לתמיכת מפלגה, סיעה פוליטית או להיות אישיות רפרזנטאטיבית. לא עמדו לו לביאלסקי זכויותיו בעבר, ביום־הדין של הבחירות הראשונות תחת השלטון הפולני. כי היה מעורב בסכסוך הטראגי של קסטנברג — והוא לא נבחר.

בגורל רוב היהודים — השמדה במחנות־המות — נשא בהיותו זקן מופלג בן שמונים ומעלה.

פ—ן

ר' יוסף קניגסברג

היה סוחר חמיקלים לעיבוד עורות בראדום, ובין העסקנים המפורסמים לא נודע שמו. עם פטירתו הפתאומית של מייסדה של „ישיבת חכמי לובלין" וראשה הרב מאיר שפירא זצ"ל, בגיל 47, נשאר חלל ריק בישיבה. מלבד חוסר ריש המתיבתא נפקד האיש לניהול הענינים החמריים והכספיים של הישיבה. אז הופיע ר' יוסף קניגסברג, נכנס להנהלת הישיבה ונעשה תובע להחזקתה. נבחר סגן יושב־ראש המועצה, שרוב חבריה גרו מחוץ ללובלין והתכנסו בה מפעם בפעם לדון על צרכיה ובעיותיה. ר' יוסף קניגסברג מילא בהצלחה את תפקידו בדאגה למשק הכספי של הישיבה ולקיומה.

נולד בשנת 1881 לאביו ר' קופל, מחסידי הצדיק מראדושיץ, למדן וסוחר עשיר. רכש ידיעות מקיפות בש"ס ופוסקים, והיה חדור כולו אהבת התורה. אחרי נשואיו התמסר לעסקים ועסק בתעשית עורות בראדום. היה יושב ראש הקהלה, ועמד במערכה נגד הרב קסטנברג.

התענין בחינוך התורני שבעיר, תמך בתלמוד תורה ובישיבות ביד רחבה. בהשפעת הרב מאיר שפירא, רבה של פיוטרקוב, שביקר בראדום בתרפ"ד והרצה בבית־הכנסת ובמסיבה של עסקנים חרדיים מקומיים, בא ותרם סכום הגון למען יח"ל. מאז פנה אליו הרב שפירא בכל פעם שהיה זקוק לעצה, ובין שניהם נתהדק קשר ידידות כנה שנמשך עד פטירת ראש יח"ל. השתתף בהנחת אבן־הפנה לישיבה בשנת 1928 ובפתיחתה בשנת 1930, נבחר סגן יו"ר המועצה המנהל־תית של יח"ל ועזר הרבה לראש המתיבתא. פטירתו הפתאומית של הרב שפירא זעזעה גם אותו, והחליט לעמוד לימינה של הישיבה.

גבוה זקוף קומה, איתן וחסון; פנים ארוכות, רציניות, מעוטרות זקן צהבהב ומכסיף, עינים חכמניות מביטות למרחוק, הילוכו במתי־נות ובהדר; כל תנועה מחושבת ומדוקדקת, כל צעד מלא רצינות, שופע מרץ וחריצות. דיבורו בנחת, כל מלה שקולה וקולעת. מיושב

בדעתו, בעל גישה מעשית ומסחרית, בצירוף שלהבת שבערה מתוכה. הזניח את עסקיו הפרטיים בראדום בבלותו את השבוע בלובלין, ורק לשבתות וחגים היה חוזר למשפחתו, לראדום.

מלבד זה גילה גם ענין רב בתוכנה ועיקרה של הישיבה כלמדן ובקי בשיטות הלמודים בתורה, ובילה שעות ארוכות בשיחות תורניות עם גדולי התורה בפולין שהיו קשורים עם יח״ל, כגון הרב מנחם זמבה מוארשה, הרב דוב ויידנפלד מטשאבין (כעת בירושלים) ועל כולם עם הנשיא הרוחני ר׳ משה׳ניו פרידמן, האדמו״ר מבויאן־קראקא.

בפרוץ מלחמת העולם השניה היה ר׳ יוסף בראדום. אחרי זמן מסוים הגיע לוארשה ושם שהה בגיטו עד אב תש״ב. בין היהודים שראה את זממת הנאצים, והמריץ לחשוב על דרכי התגוננות והצלה. עם התחלת הגירוש, ערב תשעה־באב תש״ב, קרא להתיעצות של אנשי הצבור בגיטו וארשה, הזהיר על הצפוי, ודרש פעולת התגוננות. העלה הצעות מעשיות להזעיק את יהדות העולם ואת העולם החפשי. אף בעצמו התחיל לפעול לביצוע הצעתו. אך בסוף אב תש״ב נאסר. במאמצי ה„יודנראט״ שוחרר בתשרי תש״ג, והוא שב לגיטו והתחיל לעסוק בעזרה לתלמידי ישיבות שלמדו בגיטו במחתרת. בחורף 1943 נלקח למחנה השמדה יחד עם משפחתו, אשתו ובתו עם בעלה וילדה. הגרמנים שמו קץ לחייו, והוא בן 62 שנה. מ.ש.ג.

לפי „אלה אזכרה״, אוסף תולדות קדושי ת״ש־תש״ה, כרך ראשון, הוצאת המכון לחקר בעיות היהדות החרדית, ניו יורק, תשט״ז.

חנוך (הענעך) וויינטרויב

הענעך וויינטרויב או „הענעך הסומא״ לפי כינויו בפי הבריות (מחמת התבלול בעינו) נמנה על העסקנים „האפורים״ שאמנם אינם מתבלטים כלפי־חוץ אבל הם מן הקובעים והמכריעים.

וויינטרויב היה חניך ויליד ראדום. הכיר את כל תושביה, עניים כעשירים, מהסבל ב„מקוה־געסל״ עד הגביר ברחובות המפוארים.

חשוך־בנים היה ואשתו „אשת חיל״, ועל כן היה בידו להקדיש רוב זמנו, כחפצו, לעבודת הציבור ובעיקר בשדה הפילנטרופיה והפעילות הצבורית. איש „אגודת ישראל״ היה וממייסדיה בראדום. קיצוני באדיקותו בנוסח חסידי גור, אם גם ללא חריפותה הבולטת, נמנה עם הלמדנים, אך גם לא מהמופלגים שבהם, ואולם לא היה זה דבר נדיר לפגוש אותו שוקד על תלמודו או מעיין בספר תורני. דבק בהשקפת עולמו החרדית, אבל גילה כושר פשרה, כשצרכי ציבור חייבו זאת. שקדן וחרוץ היה במילוי שליחותו הציבורית, מחונן בתבונה רבה ובהתמדה. נודע ביישרו והגינותו המוחלטת במילוי תפקידים בעלי אופי כלכלי מטעם הקהילה, ועמד בו הכוח המוסרי שלא לשאת פנים אפילו ליריביו.

מעולם לא הופיע ברבים, ולא היה בו מהכשרון גם של נואם ממוצע, ועיקר כחו בפעולה היום־יומית המעשית שהופקדה בידו, אם בתחום תנועתו — „אגודת ישראל״ או חברת „עזרה״, אשר שנים רבות היה מפעיליה וראשי הועד שלה. והוא־הדין בפעילותו רבת השנים כפרנס הקהילה מטעם הגוש המאוחד של המפלגות האזרחיות.

בכל תקופת מתקופות כהונתה של מועצת הקהילה בשתי עשרות השנים, שקדמו למלחמת העולם השניה, כאשר החוגים יריבי הרב קסטנברג עמדו בראש הנהלת הקהילה, נשא הוא באחריות לעניני בית־הקברות, מהתפקידים רבי האחריות של קהילות היהודים בפולין בתקופה ההיא, שחייבו את הפרנסים הממונים עליהם לגילוי כושר עמידה, תבונה והגינות בהקצאת „קרקע״ לנפטרים, ובקביעת תמורתו הצודקת גם כאשר הנפטר היה אדם בעל נכסים...

אם למצות את אופיו של הענעך וויינטרויב, עסקן הציבור והאדם, בסיכום קצר, נאמר: הוא היה עסקן ציבור חרוץ, הגון ויישר־דרך. במיוחד יש לזקוף לזכותו את הסדר וההשגחה למופת על בית־הקברות היהודי בשתי עשרות השנים האחרונות.

נספה בשואה עם כל קדושי קהילתו. ל. פ—ן

אברהם אדולף טמרסון

מוצאו ממשפחת שמואל זביטקובר, והשם טמרסון נגזר מהשם תמר, שם אשתו הנודעת של שמואל. נולד ב־1888 בפלוצק, ואחרי גמר הגימנסיה השתקע בראדום. כאן מצא שדה נרחב לפעולה כלכלית וצבורית. עלה לדרגת מנהל הבנק הלודזאי למסחר. כאוהד השמאל וחבר פ. פ. ס. נאסר בשנת 1905 ושוחרר כעבור מחצית שנה. על אף נטיותיו להתבוללות פעל הרבה לטובת ההמונים היהודים בכל שטחי התרבות והמוסדות הסוציאליים. היה בין מיסדי בית־הספר של שבת, חברת „מפיצי השכלה״, פעל למען בית החולים היהודי, ומוסדות אחרים. בשנת 1914 גורש על ידי הרוסים לרוסיה.

עמד על משמר האינטרסים היהודיים, וניהל מו״מ עם ראשי הצבור וצירי ה„דומא״ כד״ר ברמסון ואחרים בשעת הרדיפות בימי הצאר, וכן עם יצחק גרינבוים ופרופ. בלבן. בתום מלחמת העולם הראשונה נתקרב ליהדות הלאומית ונבחר למועצה העירונית הראשונה בראדום. ב־1922 מת במחלת הטיפוס, והוא כבן 42. י. פ.

עו״ר שמעון מוליער

בשנת 1881 בא לראדום מגרודנה יהודי בשם יצחק מוליער — משכיל ובר־אורין, ציוני ושומר מסורה. פתח משרד לפרקליטות (היו אז עורכי־דין פרטיים, מלבד עורכי־דין מושבעים) — ואשתו פתחה מחסן לרהיטים (ראשון בעיר).

מאחד־עשר ילדים שנולדו להם לא נותרו בחיים אלא שלוש בנות ובן אחד. יצחק מוליער מת ב־1897 ואז היה בנו שמעון בן 11 שנה. שלוש הבנות השתלמו והיו לרופאות (אחת ברוסיה, אחת בארה״ב ואחת חזרה לראדום) והבן שמעון גמר הפקולטה למשפטים בעיר קאזאן. עד למלחמת העולם הראשונה לא הצליח כיהודי לקבל רשיון לעבודה כעורך דין, ורק בשנת 1917 פתח משרד עו״ד בראדום. בראדום התחילה אז פעולת ההצלה מטעם הג׳וינט, ובהשפעת יחיאל פרנקל, הוא התחיל לעבוד בועד ההצלה, נבחר ראש הועד האזורי, שניהל ותמך בכל מוסדות החנוך והצדקה באיזור. מוליער יזם את הרעיון (והמריץ את אחותו ד״ר קסאווערא) לייסד בית־יתומים, והיה חבר פעיל בוועד. עם קום מדינת פולין מצא עניין בעבודה ציבורית גם בשטחים אחרים. במלחמת הבחירות לקהילה העמיד את עצמו לרשות המחנה שניהל את המאבק למשטר דמוקרטי בקהילות. נבחר סגן יושב ראש, ורוב זמנו הקדיש לפעולה בקהילה. לא היה ציוני רשמי, בכלל לא היה מפלגתי, אך הגה חיבה לרעיון הציוני והתנגד להתבוללות.

בבחירות למועצת העיריה ב־1923, תמכו בו הציונים, ושלוש פעמים, בזה אחר זה נבחר למועצה. נשלח לוועדות שונות מטעם „החוג היהודי״ והופיע בשמו בישיבות המועצה. הוא היה אולי היחידי מהאינטליגנציה המקצועית היהודית שהתמסר כולו לעבודה צבורית עד כדי הזנחת מקצועו. ישר ונאמן, נקי־כפיים ובר־לבב, השתדל לעזור לנצרכים וגילה סובלנות ליריבים. מסיבות פרטיות — אחרי חסול מחסן הרהיטים ויציאת אחותו לאמריקה, עבר ב־1934 לאוסטרוביץ. ב־1942 גורש לטרבלינקה. הניח בת בישראל — רעייתו של עו״ד אברהם ספיר, ובת בפולין. ש. ר.

פ. גל (פוגלמן) / כיבושיה הראשונים של ההשכלה

ראשון לחלוצי ההשכלה בראדום היה יהודה (ליאון) ליברמן, שבא לראדום מצ׳נסטוחוב בשנת 1868 ופתח בה חנות ספרים. בעזרת השלטונות התחיל ביסוד בתי־ספר, ונתמנה גם ל„דוזור״ הקהילה. בגלל התיקונים שהנהיג ליברמן וביחוד בגלל סגירת ה„שטיב־לך״, ראו החסידים והמלמדים בעין רעה את פעילותו והתחילו בר־דיפות נגדו. הואיל והשלטונות עמדו לצידו של ליברמן, התנכלו מתנגדיו למעמדו הכלכלי והביאוהו לפשיטת רגל. לאחר שנאלץ לעזוב את ראדום, יצא יהודה ליב ליכטנפלד, הסופר מאופטוב וחות־נו של י. ל. פרץ, במחאה חריפה ב„השחר״ על הנבלה שנעשתה. גם הסופר ר׳ מרדכי צוקרמן מאושמיאַני זעק חמס ב„השחר״ על עוול שנעשה לליברמן ומשפחתו שהובאו לחרפת רעב. אולם מתשובתו של ישראל פרנקל, שהיה אז קורספונדנט ב„השחר״ וב„הצפירה״, ניכר, כי היה בהתנהגותו של ליברמן כדי לעורר אף את התנגדותם של ידידיו. ייתכן, שישראל פרנקל, שהיה ספוג תרבות פולנית, לא יכול היה לסלוח לליברמן את קירבתו היתירה לשלטונות הרוסיים. הפול־מוס סביב ליברמן ב„השחר״ נמשך זמן רב ועורר תסיסה רבה בצי־בוריות בראדום ומחוצה לה. אנו מביאים קטעים מהמאמרים שפורסמו ב„השחר״ סביב הענין הזה ומשאירים את המסקנה לקורא ולהוקר. גם פרופ. מושקטבליט בביאוגרפיה שלו על ליאון ליברמן, נזהר מלק־בוע עמדה בענין הפולמוס, אף על פי שהיה קרוב מאוד לתקו־פה ההיא.

ברם, יהיו אשר יהיו זכויותיו של ליברמן בהפצת ההשכלה בראדום, אין כל ספק, כי ישראל פרנקל נחשב מנהיג ומורה־דרך לדור החדש שטבע חותמו על התפתחותו הרוחנית של הציבור היהודי בראדום בימים ההם. פרנקל היה אז כבן עשרים, עילוי בתורה וגדוש השכלה עברית וכללית. בין החסידים הקנאים לבין האינטלי־גנציה המתבוללת השתרע שדה קוצים גדול של בורות ועם־הארצות, ובשוליו נמצא קומץ קטן של משכילים בני תורה ודעת, שהושפעו הן מהאינטליגנציה המתבוללת והן מניצני ההשכלה העברית. ישראל פרנקל בחר במעין שביל־בינים, מעין מזיגה בין המסורת לבין ההש־כלה, שהיתה רוויה פטריוטיזם ותרבות פולנית. כנחום סוקולוב בקנה־מידה ארצי כן ישראל פרנקל בתחום מקומי, האציל בכוח אישיותו ורוחו על חלק גדול מהמתבוללים וקירבם ליהדות. אבל עיקר כוחו של פרנקל היה בהשפעתו המוסרית והרוחנית על פשוטי־העם. לאלה היה כפטרון, חינך את ילדיהם ברוח התורה וההשכלה הכללית, ועם זה הנחיל גם לאבותיהם תורה ודעת בערבים ובשבתות.

בעבודתו הברוכה היו לו לעזר הרב ר׳ שמואל מוהילבר וכן סוקולוב, שביקר בבתי־הספר מטעם הועדה הפדגוגית המפקחת בואר־שה. מלבדם עמדו לצדו ר׳ בונם צוקר השו״ב, ר׳ מרדכי ויסמן ועוד משכילים מבני דורו. החסידים שהתרכזו ב„שטיבלעך״ למיניהם, הרגישו בסכנה לאבד את השפעתם, והתחילה מלחמה על נפש ההמו־נים. במערכה הזאת היתה ידו של פרנקל על העליונה, אף על פי ששילם מחיר יקר בעלבונות מרים, בשבירת שמשות וחרם, וכתוצאה מכך — גם במצוקה חמרית.

הוא לא הסתפק בהטפת מוסר ובהסברת הצורך בהשכלה, אלא הגשים בחיי יום־יום את עקרונותיו. בבתי התפילה לא פסק להתריע על הבורות ועם־הארצות, הלך אל בעלי המלאכה ודלת העם והסביר להם את חשיבות ההשכלה לשיפור מצבם, ותוך כדי כך ייסד שעורי ערב לתנ״ך, לעברית ולידיעות אלמנטריות בהשכלה כללית. זרם הלומדים גדל והלך. ושיא הצלחתו בפתחו תלמוד תורה למאות תלמידים, שהיה למעשה בית־ספר מודרני על רמה שלא היתה מקו־בלת בימים ההם. פרנקל איפשר לתלמידים עניים ללמוד בלי שכר־לימוד, ולמעשה קיימו התלמידים האמידים את רוב תלמידי בתי־הספר. גם משפחת הנדבנים בקרמן, שבביתם שימש פרנקל מורה לילדיהם, תמכה מבחינה חמרית בבית־הספר. בית־ספרו נהנה גם מתמיכתה של הועדה הפדגוגית שליד קהילת וארשה. המוסד זכה לפירסום רב גם מחוץ לראדום, והיה למבצר עוז לכל צמאי הדעת.

ר׳ השל דיאמנט (אביו של מנהיג חובבי ציון ר׳ שלום דיא־מנט) שעמד אז בראש החסידים הקנאים, הוא שפתח בהתקפה החריפה על „האפיקורס״. הוכרז עליו חרם ואבנים נזרקו לחלונות ביתו. הקנאים אף הלשינו עליו לפני השלטונות הרוסיים, שהוא מלמד את השפה והספרות הפולנית ומפיץ איבה לשלטון הצאר. נכון, פרנקל היה פטריוט פולני ומעריץ תרבותה, — באותה התקופה שררה האידיליה היהודית־פולנית מימי המרד של 1863. נכון גם, כי בעקבות מאמר של ישראל פרנקל, שבו הטיח ביקורת קשה על המשטר הצארי, נסגרה „הצפירה״ לכמה חדשים. רק תודות לעזרת משפחת בקרמן והרב ר׳ שמואל מוהליבר וראשי הקהילה בוראשה, הוסר רוע הגזירה מעל לראשו של פרנקל ובית־ספרו.

במוסד למדו 300 תלמידים, מחציתם מבני דלת העם. כשהמקום נעשה צר, שכר קומה שלמה מול בית החרושת לבירה של קפלר (קעפלער׳ס ברויעריי) ברחוב שפיטלנה. מקרנות הקהילה בוארשה השיג 500 רובל להלבשתם של התלמידים העניים. בית־הספר קיים היה עד לשנת 1890, שנת מותו של ישראל פרנקל. כן ייסד שעורי ערב למבוגרים, בעיקר לאבותיהם של תלמידיו. בשעורי ערב למדו עברית, תנ״ך ושפות הארץ, ביחוד את השפה וההיסטוריה הפולנית.

השפעתו הרוחנית של ישראל פרנקל על הציבור היהודי בראדום גדלה והלכה. ביחד עם זה גדל מספר תלמידיו ומעריציו בעיר ובסביבה. הדבר הזה עורר את חמתם וקנאתם של ראשי החסידים הקנאים עם השל דיאמנט (המכונה השל שנאפער) בראשם, ואליהם הצטרפו המלמדים, וביחוד שנים מהם שכונו „דער שווארצער הער־של״, ו„דער געלער הערשל״. הרדיפות מיררו את חייו של פרנקל, ואשתו שפרינצה, שפירנסה את המשפחה בחנות המכולת, קבלה מרה, כי המשפחה עם שבעת ילדיה נהרסת כליל. אולם פרנקל לא אמר נואש. הוא נלחם כארי והצליח למנוע את סגירת בית־הספר.

ראוי לציין, כי ראשי הקנאים היו גם ממשפחת אשתו (לבית קירשנבוים), ורק אחד מהם: ר' אברהמהלע (המכונה „דער בלוינער רב") עמד לצדו של ישראל פרנקל. גם בנו של ראש הקנאים, ר' שלום דיאמנט, התנגד לאביו ועמד לימינו של פרנקל, נפגש עמו בחשאי ועזר לאשתו. עם ידידיו של פרנקל המסורים לו ביותר נמנו המשכיל אדולף צוקר, השו"ב ר' בונם צוקר, המורה ר' פלטי מושקט־בליט והחייט אברהם פומרנץ, ראש המדברים בין בעלי־המלאכה בעיר שנמשכו אחרי ישראל פרנקל.

כשבא ישראל פרנקל לראדום, בא עמו מהעיירה פשיטיק ידידו ר' בונם צוקר לשמש כשו"ב בראדום, שעמד לצדו כל ימי חייו. רבה היתה גם ידידותו עם הרב מוהילבר. בביתו עשה ימים ולילות, ושם נרקמו רעיונות ישוב ארץ ישראל וההכנות לועידת קטוביץ ב־1988. בבית־התפילה של פרנקל הועמדו בפעם הראשונה הקערות למען ישוב ארץ ישראל. במלחמתו של פרנקל היה לו לעזר רב גם ר' מרדכי ויסמן, וכן בעל חנות הספרים אדולף צוקר שהיה גזבר בית־הספר. עם ידידיו נמנו גם פרופ. דיקשטיין, נחום סוקולוב, חיים יחיאל בורנשטיין ואחרים. תפוס היה לפטריוטיזם פולני, ולא אחת ב־יקש סוקולוב להחליש את הביקורת על המשטר הצארי. פרנקל אף הוציא את בתו מהגימנסיה הרוסית והכניסה ל„פנסיה" של הגרף פנינסקי.

ב„האסיף" תרנ"ד כותב נחום סוקולוב על ר' ישראל פרנקל את דברי־ההערכה הבאים אחר פטירתו:

„במעלות רוחו ובטהרת לבו רכש לו אהבת כל בני העיר ושמו נישא לתהילה בפיהם. הוא היה פועל כביר במדינתנו כמעט מאין כמוהו בערי המדינה להרחבת ההשכלה, התרבות והמידות הטובות בין המון בני עמנו ואת עבודתו זאת עבד כהן בטהרת המחשבה ובדעה צלולה בלי תאוות כבוד ובצע. משנת תרמ"ב כונן בית ת"ת לענייי ראדום, וינהלו בכשרון וחד־ריצות ויעמיד תלמידים רבים, ומדי שבת בשבתו השמיע תורת ה' לפני קהל ועדה. חיבר ספר „שרה בת שמשון" שהוציא לאור בשם „פלאי", והעתיק ללשון הקודש „החזיון משא אכתר" שנדפס ב„האסיף" תרמ"ט. גם עוד מאמרים רבים נדפסו ממנו בכתבי העת. נשאר אחריו ספר מלים בלשון אשכנז מתורגם עברית".

וב„איזראעליטא" ציין, שמלחמתו של פרנקל נתאפשרה תודות לתמיכתו של הרב מוהילבר בו.

בספר הזכרון, תוספת ל„האסיף" תרמ"ט לסופרי ישראל החיים אז, שבהם העביר סוקולוב לעיני הקורא העברי את כל הסופרים והחכמים הציב לר' ישראל פרנקל יד ושם והערכה מלאה לעבודתו הספרותית והפדגוגית. בפעם השלישית מזכיר סוקולוב את ישראל פרנקל לשם ולתהלה, במחברתו הפולנית „תפקידי האינטליגנציה העברית", ומעמידו לנס ולדוגמה בעבודתו התמה והכשרה להשכלת הציבור היהודי. ובספר „האישים", בפרק על חיים יחיאל בורנשטיין, מזכיר סוקולוב את הרי"פ „במלאת 36 שנים למותו", בין יתר הסופרים והחכמים שהיו שוקדים על דלתות התורה והקידמה בבית־עקד הספרים שליד בית־הכנסת לנאורים ברח' טלומצקי בוארשה. ב„ג'ואיש אנציקלופדיה", ניו־יורק, כותב ד"ר זייגר: „בראדום זוכרים את שמו של ישראל פרנקל 50 שנה אחרי מותו, משל היה מהלך בין החיים .בניו־יורק קיימות עד היום שתי אגודות של יוצאי ראדום בשם „ישראל פרנקל".

המורה ר' יעקב פוטשניק, כותב אחר פטירתו ב„המליץ" (ה' ניסן תר"ד):

„זה תשע שנים עמד בראש חברת תלמוד תורה ויהי לבני החברה למטיף, ויטיף לחסד ולצדקה ויעורר בקרבם רגש אהבה לכל דבר טוב מועיל ובעזרתם החזיק ביד יתומים עניים ללמדם תורה ולהשכילם בינה, הלבישם הנעילם וינהלם בדרך ישר לעשותם לאנשים תמימי דרך. כל ימיו יעץ נדיבות ועל נדיבות קם. מאז החל לפרוח רעיון א"י התעורר כארי, לא נח ולא שקט ויטע נטעי נאמנים על לבות בני חברתו. ביתו היה פתוח לרווחה ויהיו עניים בני ביתו. מכספו נתן לדל ומלחמו לאביון, ולא השיב פני איש ריקם, אף כי לא בריווח היתה פרנסתו — סופו מוכיח על תחילתו, כי בני ביתו נשארו בעירום ובחוסר־כל. תודה לעדת הנאורים בעירנו אשר התאספו אחרי מותו וישחדו מכחם כחמש מאות רו"ב להחזיק בית היתומים לע"ע, ועוד ידם נטויה לקבוץ על יד לערך חמשת אלפים רו"ב ליסד למענם קרן קימת והפירות יהיו להם למחיה. הוא לא רדף אחרי הכבוד, ע"כ רדף הכבוד אחריו וכל יודעיו ומכריו העריצוהו וינשאוהו לכל לראש. יושבי העיר עשו לו הכבוד האחרון וינהרו אל בית הכנסת אשר שם קשר עליו הרב אברהם צבי פרלמוטר, אב"ד דקהילתנו, מספד מר בקול חודר כליות ולב וכל השומעים הורידו כנחל דמעה. כל תלמידי בית ספרו הלכו לפני ארונו — אשר נשאו שמונה אנשים על כתפיהם — ויקראו „צדק לפניו יהלך" ואחריו כל אדם ימשוך ולפניו אין מספר (גם נוצרים רבים ונכבדים היו בין המלוים). בכל הרחובות אשר עבר דמסע ננעלו דלתות החנויות. ד' יחונן עפרו וישלם נחומים לאבליו".

וב„הצפירה", מארס 1890, כותב תלמידו פלטי מושקטבליט:

„ביום ג' בשבוע העבר לעת ערב והנה בלהה! עירנו לבשה שממה ויתאבל כל העם מקצה במות עלינו המשכיל, יקר הרוח ר' ישראל בר שרגא פרנקל ז"ל. בגווע אדם המעלה הזה אבד לעירנו אוצרה הטוב כלי חמדתה. „פגה זיונו, פגה הדרנו", נשמע קול העם ברעו ונפשו ירעה לו. אבד מטיבנו, נאסף איש חסדנו! תינוקות של בית רבן מר יבכיון, כי המנוח היה משכיל בכל דרכיו, טוב ומיטיב, דגול מרבבה. בו תורה וחכמה נפגשו, חסד ואמת נשקו. אב היה ליתום ולב אלמנה הרנין, עיניים היה לעיוור, דלתיו לארח ולגר פתח. בצע כסף שנאה נפשו, שוא ודבר שקר רחקו מנו, קנאה וחנופה תועבת לבו. תורת אמת היתה בפיו ולא עולתה בו, בשלום ובמישור התהלך, אהבת חסד ועשות משפט כל מזמותיו סלה. הוא היה חובב ציון אמתי, בלשונו לשון למודים ובטוב טעמו הפך לב אבן ללב בשר, ומאז החל רעיון ישוב א"י לפעם בקרב עמנו העיר ויעורר בנו אהבת ציון וחבת ירושלים. לכן גם עירנו נתנה משען כסף לישוב ארץ ישראל מדי שנה בשנה. ומה שמח לבו בהודע דבר הרשיון על אודות קריאת הנדבות לא"י. רבות קיותה נפשו לפעול ולעשות למען בת ציון השדודה, בה כל חיי רוחו והנה עלה הכורת עליו. גם לשפת קדשנו אבד במות אחד חבריה המחזיקים בה, כי מהרה לשון המנוח לדבר צחות בשפת קדשנו. מאמריו המחוכמים המפוזרים במכתבי העת לישראל וספרו „שרה בת שמשון" אשר הוציא לאור בשמו „פלאי" והעתקתו „מ"א" ב„האסיף" לשנת תרמ"ט כתובים בשפת עבר צחה. ויותר שהיה המנוח רב להושיע בנדבות פיו ובעצת נפש לכל קשה יום ואובד, גם נדבת ידו לא חשך מדל ופיזר נתן לאביונים מכספו. משנת תרמ"ב כונן בית תלמוד תורה לעניי עירנו ואותו ניהל בכשרון ובדעת עד יומו האחרון, והעמיד תלמידים הרבה, ומדי שבת בשבתו שמעו תורה מפיו קהל ועדה גדולה. אחריו נשאר בכתב יד ספר מלים בלשון אשכנז מתורגם עברית, אשר ייהל למדפיס עשיר כי יוציאנו לאור, מלבד כתבים אחרים. וימת בדמי ימיו בן שלשים ושבע שנים וישאר לאנחות אשה ושבעה ילדים בעוני ובחוסר כל. נדיבי עירנו מוקירי המנוח ומעריציו קראו אתמול נדבות ולא תרפינה

ידיהם לשחד מכחם ומכספם בעד האלמנה והיתומים עד מוצאם מקור חיים לימים יבואו.

אתמול הובא לקברות בכבוד גדול מאין כמוהו. כל החנויות נסגרו על מסגר, וכל בני העיר, אנשים נשים וטף, לווהו עד בית מועד לכל חי, והרב דמתא ר' א. צ. פרלמוטר נ"י נשא עליו מספד תמרורים וכל העם געו בבכיה. תנצב"ה וישלם ה' נחומים לאבליו, ובתוכם גם לתלמידו מכבדו בחייו ומוקירו במותו".

*

פרופ. פ' מושקטבליט מתאר בזכרונותיו ב„ראדאָמער צייטונג" את האווירה בתקופת ישראל פרנקל:

„לא יכלו להתקרב לפרנקל אלא אנשים שהיו סמל המוסר והיושר. חברת תלמוד תורה היה בה משהו מהאסיים, מהמסתורי של צפת ומהלשכות של בני־ברית. אם נמצא מי מחברי החברה ועליו כתם מוסרי, מיד הוצא ממנה. שמחתו וצערו של העם היהודי מצאו הד בחברה. כך נחוג מלאת מאה שנה להולדתו של מונטיפיורי, או שנערכה אזכרה לרגל מותו של פרץ סמולנס־קין. הרגש הלאומי וגם רגש הכבוד העצמי נשתרשו עמוק בלבותיהם של תלמידי פרנקל. בשדה הפעולה הציבורית לא היתה פינה שהשפעתו לא חדרה אליה. כשצריך היה לקבל רב במקומו של הרב ר' שמואל מוהליבר, ובעיר הופיעה דמותו האפלה של העוכר ישראל דרייזין, כמועמד לרב, היה זה ישראל פרנקל שהציל את העיר מחברו של פפרקורן. לא היה ראש קהל רשמי, כי סירב לקבל כל משרה, אבל למעשה היה המנהיג הרוחני של הציבור היהודי בראדום בימים ההם. כל אחד פנה אליו בדבר עצה, כל איש נגע ללבו. פשוטי עם ואנשי האינטליגנציה נהנו מעצתו ומהדרכתו. בני משפחת בקרמן הכ־ניסו אותו בסוד ענייניהם. ביתו של פרנקל היה בית ועד לחכמים ולא רק משכילים, גם לומדים וחסידים. בהכנסת אורחים עזרה בהרבה אשתו שפרינצה. מי שהשתתף במסיבות שלוש סעודות ושמע רזי תורה, או אפילו שיחת חולין של פרנקל, לא ישכח דבריו לעולם".

במלאת שנה למותו התאספו כל חברי חברת תלמוד תורה, משכילי העיר והגבירים לבית בקרמן, בבית העלמין, להקים למנוח מצבת זכרון בנדבת הגביר שמואל אדלר. הובטח קיום האלמנה ובניה.

בנובמבר 1903 הלך לעולמו דוד ליכטנשטיין, עורך דין שפעל בבית הדין המחוזי המקומי משנת 1876 והיה מעוזריו של פרנקל במאמציו להפיץ השכלה בעם.

*

בכתבות ב„איזראעליטאַ" משנות 1895—1905 מוצאים אנו הדים למצב הרוחני בראדום בתקופה זו. פ. מושקטבליט קובל, למשל, על הדרשות של כל מיני מגידים, שאין בהן אלא כדי להגביר את העם־הארצות ברחוב היהודי. הוא קורא להזמין מגידים שיוכלו להפיץ תורה ודעת ברבים דוגמת ישראל פרנקל. המלמדים מתאוננים על שכר ירוד וההורים — על רמת הלימוד. הכותב קורא לציבור להתייחס למורים לא כאל נחותי־דרגה, ואז יימשכו כוחות חדשים להוראה. בקורטוריו של התלמוד תורה נדון הרעיון בדבר יסוד קורסים 51 ראדום ייזפחריתקוויבב ופגקדצ ייזפחכף ייזפחכף ייזחפףףף למלאכה ליד ביה"ס, ואבוש אדלר יתרם סכום של 300 רובל להלבשת התלמידים. במארס 1904 נערכה אסיפת־אזכרה ליום השנה ה־14 למותו של ישראל פרנקל ו־50 שנה להולדתו. כמה מתלמידיו העלו על נס את פעלו בשדה ההשכלה והתחיה הלאומית בראדום. הגיעו מכתבי הערכה רבים מכל הארץ. בדצמבר אותה שנה נערכה חגיגת חנוכה למען התלמוד תורה בחסות הועד שיהיה מורכב ממ. מינסקי, ד"ר רובקס וברייקמן. ביולי 1905 נערך נשף מוסיקלי, מקודש לחיזוק התלמוד תורה. בינואר 1906 נפתח בי"ס ערב לנערות שלא למדו בבית־ספר.

התלמוד תורה של החסידים

נראה, כי בסופו של הדבר הושפעו גם החסידים מפעלו של ישראל פרנקל, כי הנה מספר פ. מושקטבליט („הצפירה" מ־29 בנובמבר 189), על יזמתו של אחד החסידים הנאורים, ר' מרדכי פרסטר, לייסד תלמוד תורה שני מיסודם של החסידים:

„בחודש הזה היו בעירנו בחירות לראשי קהל עדתנו, והפעם באה תקותנו אליה התפללנו כל הימים, כי נבחרו שלשה קרואי מועד מקרב הנאורים אשר בעדתנו, אשר יראת ה' ואהבת תורה בימינם ובשמאלם השכלה ויתרון דעת, חכמה המחיה את בעליה, ובצדק נוכל לברך בפה מלא: „ברוך משנה עתים". לע"ע לא אקב בשמותיהם את אלה קרואי העדה, אחרי אשר עוד לא נתאשרה בחירתם מטעם שלטון הפלך, אף כי אין ספק כי בקרב הימים יפול הדבר. לב יושבי עירנו לפלגותם מלא תקוה טובה ועיניהם נשואות אל ראשי הקהל אלה, כי הם ישימו משטרם בקהלתנו ונטעו בה נטעי נאמנים ותקנות טובות והסירו לאט לאט את הצלמות ואי הסדרים, אשר בגללם היינו לאחור ולא לפנים, וביחוד תערוג נפש המשכילים בעם, כי עניני בתי הספר והת"ת יעלו מעלה מעלה תחת היותם עד עתה מושפלים עד שאול תחתיה...

כבר הודענו את דבר המסות הגדולות אשר נסו טובי ראשי חסידי עדתנו בשנים האחרונות להרים קרן הת"ת בכבוד ולהזהר בבני העניים שמהם תצא תורה, אבל בכל פעם רק קול דברים אנחנו שומעים ותמונה איננו רואים זולתי קול. חוסר כסף היה תמיד הסבה הראשית אשר בגללה לא הצליח החפץ הזה ביד גבירינו, עד שקם בחוהמ"ס העבר איש אשר רוח בו וכסף בכיסו, הוא הגביר החסיד ר' מרדכי פרסטר ואחריו החזיקו עוד רבים מטובי בעלי הבתים חסידים המתנדבים בעם, ויקראו נדבות וישמיעו על השקלים וייסדו לע"ע „תלמוד תורה" אשר בו ילמדו בני העניים, מאה במספר, תורה וגם שפת המדינה. ועד של משגיחים יראי ה' ונבוני דבר הופקד על עושי מלאכת הקדש לבל יעשו מלאכת ד' רמיה. לישרים כאלה נאוה תהלה קבל עם וצדקה העוסקים עם הצבור לשם שמים תעמוד לעד.

אך חסרון אחד ושני נמצא בבית הזה. על החסרון אעיר בזה את אוזן המשגיחים הנכבדים, אחרי הודעי כי יש אנשים אשר מרוב התלהבותם לבל יכניסו חלילה חולין לעזרה ולבלתי הזכר שם „דקדוק" בחומות בית הת"ת, צעקו חמס על חבר אחד אשר העיר את אוזן המלמדים כי ידקדקו עם התלמידים במבטא, למשל לבלתי קרוא חטף־פתח במבטא פתח וכדומה. אמנם רבותי, ראשית חכמה יראת ה' וראשית דעת תורה היא קריאה נכונה בתורה, ויש איפוא לדקדק דקדוקי „עניות" כאלה, ויש גם לילד העתיד להיות לבעל מלאכה בישראל המשפט והחובה ללכת בדרכי הקריאה רגל ישרה ולא ייכשל. והחסרון השני הוא, כי הבית הזה הוקם בנדבות פרטיות, ואנחנו ידענו כי נדבות פרטיות לבדן מבלי שתהיה כל תמיכה מצד נכסי הקהל, הן יסוד רעוע לבנין בית ספר. אבל נקוה כי את החסרון הראשון יואילו המשגיחים בעצמם למגות בהנהגתם הפנימית, והחסרון השני יוכלו ראשי הקהלה החדשים למנות אך אם יהיה מלפניהם הרצון,

ואין גם צל של ספק כי הרצון והיכלת יצטרפו הפעם למעשה כביר ומועיל, אם אך לא יעמדו בעלי הבתים לשטן על דרכם והיה מעשה הצדקה שלום.

ינעם לי לבשר בזה את צדקת הגביר הנדיב ר' אבוש אדלר, אשר הואיל להרים תרומת הקדש סך מאה וחמשים רו"ב להלביש ולהנעיל את תלמידי שני בתי הת"ת לימי החג העומד אחר כתלינו. ישלם ד' לעושה טוב כצדקתו".

בדצמבר 1901 כותב פ. מושקטבליט:

„בת"ת מיסודם של החסידים למדו 180 ילד. הת"ת נתכלכלו מנדבות שנאספו בחגיגות דתיות. הכוון הוא קנאי ויותר נכון פרימיטיבי, ואם גם היו בהנהלה כמה אנשים נבונים, הרי גם הם לא נתנו ידם לפעולה. אבל למרות מעמדו העלוב של הת"ת, טוב נמצא בו כי האמהות של היתומים יכלו לצאת לפעלן בשעות היום (לרוב תגרניות או פועלות). אולם כעת לא בוש הועד המפקח, שבראשו עומד אדם שכמה בתי חומה לו בעיר והכנסותיו עולות לרבבות רובלים — להכריז, שהואיל ואין קרן ההון מספיק לכסוי התקציב העלוב, הוחלט שיאספו עצמות בשר לחזוק התקציב והאוספות תהיינו אותן האמהות של תלמידי הת"ת, הרוד־פות יום שלם אחרי פרנסתן להביא לחם צר לביתן בערב".

בנובמבר 1908 הוא כותב ב„איזרעליטא":

„בסוכות היו שערוריות רבות בעיר שהגיעו עד לבית המשפט. חסידי גור קראו חרם שלא לקנות אצל מר ס. שבנו הולך לגימנסיה. כשכל הטענות לא הועילו, החליטו להוציא את האב והבן מה„שטיבל". מקרה אחר קרה באיש שבנו נרשם לספרית „הזמיר". בשל כך גירשו את האב והבן בחירופים וגדופים מבית התפלה".

במאי נוסדה חברה בשם „אגודה להפצת תרבות והשכלה בין היהודים בראדום". בפיקוחה עומדים כל „בתי־הספר לשבת", בתי־ספר עבריים וכן הקורסים לאנאלפבטים. בכוונת החברה לייסד גם בתי־ספר תיכוניים. נתלקחה מלחמה בין המתבוללים והציונים על לשון הלימודים, ובסופו של הדבר ניתנה הרשות למורים ללמד כראות עיניהם.

כן נדונה שאלת איחוד שני בתי התלמוד תורה, של פרנקל ושל החסידים, ופנייה לעיריה לקבוע אחדים מ־14 בתי־הספר הקיימים לילדי ישראל ללמד בהם גם עברית.

קשריו של נחום סוקולוב עם ראדום

לכבוד ביקורו של נחום סוקולוב בפולין, תחילת 1923, קידם אותו פלטי מושקטבליט במאמר ברכה ב„ראדאָמער צייטונג", בו הזכיר את קשריו ההדוקים עם העיר ראדום בימי ההשכלה:

„מלבד יראת הכבוד שכלנו רוחשים לסוקולוב כגדול דורנו, הרי עירנו גאה במיוחד עקב הקירבה הרוחנית שבינו לבין חלוצי ההשכלה שלנו. ב„זכרונות" שלי, שפירסמתי בעתון, כבר עמדתי בפרוטרוט על בקוריו של סוקולוב אצל ישראל פרנקל והרב ר' שמואל מוהליבר. סוקולוב קיים קשרים אישיים עם המשכיל הגדול והלוחם האמיץ להשכלה בראדום, וידידותם נמשכה עד יום מותו של ישראל פרנקל".

ראשוני בוגרי בתי־ספר גבוהים

עד סוף המאה ה־19 לא נהגו יהודי ראדום לשלוח את בניהם לבתי־ספר עירוניים או תיכוניים. אין להתפלא, איפוא, שעד שפתח ר' ישראל פרנקל אשנב להשכלה, לא היה יהודי מדופלם שמוצאו מראדום והסביבה. המעטים שנתנו השכלה לילדיהם היו החובשים. התבלטו בתקופה ההיא ר' איטשע רופא (פריידאס), טוביה רופא ואחרים. ואכן, צאצאי ה„פלדשרים" היו המדופלמים הראשונים פראדום, וביניהם בני פידלר, שלפרמן, פריידאס, ואדל, פינקלשטיין וכו'. אחריהם באו בעלי־המלאכה. עם אלה נמנו: ד"ר קדישביץ, מהנדס אייפר, ד"ר גולדפיין, ד"ר שניידרמן, עו"ד גרינ־שפן, טנדטניק, קיילר, קלינסקי, בליכר, גלוזמן וכו'. בעקבותיהם הלכו בני החסידים ה„מתקדמים" ואחרים, כגון ד"ר קלרוורם, צונג, אנשר, אברמוביץ, שטילר, האחים שטרקר, בני משפחת בקרמן, אדלר, בריקמן, פומרוק, פניגשטיין, רקוץ', פומרנץ, לוי, לוין, האחים סובול, מולר, האחים מינסקי, גרומב, ליאו פינקלשטיין, הניה גולדבר רקוץ'.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה חל בראדום מפנה לטובת ההשכלה הכללית. רבים מחניכי ה„שטיבלעך" הספיקו להשיג את תעודת הבגרות ולהשתלם בבתי־הספר הגבוהים.

חלוצי ההשכלה בראדום

ר' ישראל פרנקל - משכיל דתי למופת

אף־על־פי שהדו מגיע אלינו ממרחקי הזמן, זה כשבעים שנה מיום פטירתו, נשאר עד היום מן הקרובים ביותר לאנשי ראדום, בארץ ובתפוצות, שאין מזכירים שמו בלי רטט חם. בשם זה נסתמלה בגרותה הראשונה של העסקנות בראדום היהודית. ואכן, תפארתה היתה עליו, כי בתכונותיו הרוחניות וטוהר לבו רכש אהבת בני עיר מגוריה.

נולד בראדום בט"ז אלול תרי"ג, ונתיתם מאביו ר' שרגא פרנקל — ממשפחת חסידים ולמדנים מכובדת — בשנתו הי"א, ומאז גדל בהשגחת אמו, חנה נחמה למשפחת פוטשניק, מצאצאי ה„ייד הקדוש" וה„חוזה מלובלין", שנישאה בשניה לר' ראובן גלברד, דיין ומו"צ בעיר. עד לשנתו הי"א התגוררה המשפחה בבית הרַשלה רוזנבלט (המכונה „קעלצער"), סבו של בעל בית הדפוס נ. ז'בנר, בו היה מניין למתפללים וכאן גם ראשית פעולתו. חשקו ללימודים היה עז, וגלה למקומות תורה שונים. בימי בחרותו למד תורה מפי הראב"ד רבי שמואל מוהליבר וממנו ינק אהבתו הגדולה לעם ולארץ, והיה יד־ימינו של הרב הדגול כל ימי חייו. בקי היה בתלמוד בבלי ובירושלמי במדרשים ובשאר אוצרות היהדות. בשנת תרל"ב נשא לו לאשה את מרת שפרינצה בת החסיד הלמדן ר' יחיאל קירשנבוים ומרת פסיל רקוץ' מפשיטיק, משפחה מיוחסת המכונה „סקרישבר". אחרי חתונתם פתחה אשתו חנות מכולת והוא הקדיש זמנו לתורה ולמדע. לימד את ילדי משפחת בקרמן, וייס ובתלמוד־תורה.

איש דתי היה, ספוג מיטב המסורת של היהדות, אוהב ספר וקובע עתים לתורה. אמנם מחמת הקנאים שבקרב חסידי העיר נתרחקו הש־

בילים בינו לבינם. אך החסידות עצמה נשארה אהובה עליו. אישיותו היתה מזיגה נאה של הטוב והיפה שביהדות פולין, של החסידות והמתנגדות, של הישן והחדש כאחד. הרי הוא אהב מאד את השפה העברית, לא כשפת המשכילים, אלא כשפת תנ״ך, והצטיין בה בצחות לשונו. כן למד שפות זרות וידע צרפתית, גרמנית ופולנית.

מלבד גדולתו בתורה היה משכיל בעניני העולם, הוגה דעות מקורי, בעל אופי ישר ומוסרי. לא בקפיצת הדרך הגיע לגדולתו ולפעילות פורה, אלא ברוב חריצותו ורום שכלו. טיפוס נדיר של עסקן צבור, ולא רק בעיר מגוריו בלבד העריכוהו. מעטים כמוהו היו להרחבת ההשכלה והתרבות והמדות הטובות בין המוני עמנו.

בבירת פולין יצא אז כתב־עת יהודי בשפה הפולנית בשם „איזראַ־אליטה" בעריכת החכם פלטין שהעיז פעם לחרף מערכות עדת ישראל בראדום במאמר חריף, וכל זה מפי מורה־משכיל. זמן קצר אחרי כן באה התקפת־משנה עליה מסופר־מליץ קובנאי („השחר" תרל"ה, עמ' 314—319).

הדברים הסעירו את לב פרנקל הצעיר, והוא נחלץ למערכת הפולמוס בחתימת פ"י — „למען דעת כי לא אלמנה ראדום ויש לה מליצים ומשכילים משלה שאינם נופלים בהשכלה ובידיעה מאנשי קובנה" („השחר", תרל"ה, עמוד 486—488). בפתח דבריו הוא מציין: „חרפת יושבי ערי מולדתי שברה לבי, וקנאת האמת היתה כרקב בעצמותי".

דברי פרנקל הטילו מבוכה ותדהמה בשורות המשכילים. על פרשת הפולמוס הזה שהחריף ונסתעף אנו עומדים במקום אחר. גם אנשי הקהלה שאול פינקל (משורר וסופר השכלה נודע בשעתו), חותנו של י"ל פרץ, יואל ביאלסקי וחיים קירשנבלט פירסמו תשובה ב„השחר" נגד המשמיצים. יצויין, שישראל פרנקל נלחם את מלחמת עירו והצ־ליח. בנסיון קשה עמד. ומאז „חסל סדר משכילי־חוץ ושלטונם בראדום". והוא נרתם בעול עבודת הצבור, הקדיש כוחותיו לפעולה חינוכית, והצליח למעלה מן המשוער.

בשנת תרמ"ב כונן בעירו בית תלמוד־תורה למען בני העניים לפי סדרים טובים ומתוקנים, העמיד בו מורים מעולים ודאג לצרכי התלמידים בני העיר ומחוצה לה. (על המוסד — עיין במדור החינוך בספר זה).

כמשכיל דתי ידע לקנות את לב ההמון להתאסף אליו מדי שבת בשבתו וללמוד סדר השבוע ולשמוע מפיו תורה ומוסר. מדי שבת בשבתו היה מלמד תורה לבעלי מלאכה. שמועה היתה מהלכת שהחיי־טים ופשוטי העם פנו אליו ואמרו: בנינו אתה מלמד תורה ואנו מה יהא עלינו? עמד וכינס אותם לשבתות והיה מלמדם תורה ועין יעקב. סטה מדרכי החסידים שהביטו בעין רעה על הלמוד בתנ"ך. היה מטיף כל ימיו לנדיבות ולאחדות, לפעולה חנוכית ולמעשה צדקה וחסד, כי קהילת ראדום מנתה עניים רבים זקוקים ליד עוזרת. ומאז החל רעיון ישוב ארץ־ישראל לפרוח, לא נח ולא שקט, עזר להרב שמואל מוהליבר בהפצת רעיון חיבת־ציון שמילאה את לבבו.

חליפת המכתבים בינו ולבין הרב מוהליבר פורסמה ב„בריח ראשונים". כן היה מבאי ביתו של נחום סוקולוב. השתתף בעתונים העבריים: ב„הצפירה" של סוקולוב, „השחר" לסמולנסקין וביתר כתבי־העת שהופיעו בימיו, ולא בא כמעט בשום מקום על החתום, כי־אם בעילום־שם. מספריו שפירסם נראה שהיה סופר שנון ומשורר שידע לתת לבוש ומבע לרעיוני רוחו. בדפוס יצאו ספריו דלקמן:

א) משא אסתר — חזיון בשש מערכות, יסודתו בדברי־הימים, מאת הסופר הפולני קוזלובסקי ומתורגם לעברית מאת י. פ., וארשה, תרמ"ט, בניקוד, 108 עמודים, תדפיס „האסיף", שנה חמישית.

ב) קשר בוגדים, חזיון תוגה מאת פלאי, וילנה, תרנ"א, 96 עמודים, מנוקד (נדפס אחרי מותו בידי ידידיו ומוקיריו).

ג) שרה בת שמשון (נערה שנתפתתה), המשא אשר חזה אפרים ידידיה לסינג, מתורגם מאת פלאי, וארשה, תרמ"ז, 90 עמודים ועוד. כן הניח בכתב־יד „אוצר שפת אשכנז" מתורגם לעברית.

תשע שנים עמד בראש חברת תלמוד־תורה. כל יודעיו העריצוהו, כי היה עדין רוח ואציל נפש. עיר הולדתו היתה חביבה ויקרה בעיניו. עורר והכשיר את הלבבות לקראת העתיד. ובעודו צעיר לימים, בן שלשים ושבע, נסתלק לעולמו ביום כ"ו אדר תרנ"ג. מותו השאיר חלל ריק בעיר, ויושביה חלקו לו כבוד אחרון כיאות לו ולערכו בצבור. ר'ב העיר, רבי אברהם צבי פרלמוטר, קשר עליו הספד מר בבית־הכנסת. המונים ליווהו לבית עולמו, ולפני ארונו הלכו כל תלמידי בית־ספרו, וכן נוצרים רבים. לאות אבל ננעלו בתי־המסחר היהודיים בעיר. שמו הדגול נשאר לזכרון ברכה בקרב בני עירו, ופעליו חתומים בתולדות תקומת עמנו ותחייתו בדור האחרון.

מ.ש.ג.

ב„ראַדאָמער צייטונג" מציב לו ציון פ. מושקטבליט, וכותב בין היתר:

...הוא יצר תקופה בחיי הקהילה בראדום והשפעתו ניכרת היתה ימים רבים. טיפוס של משכיל מהדור הישן ובמובן הטוב של המלה, מלא וגדוש תורה וידיעות בספרות העברית לדורותיה. חברם של גדולי הדור כגבריאל יהודה ליכטנפלד, חיים יחיאל בורנשטיין, נחום סוקולוב, מיכאל וובר ועוד. ומקורב לראשון לציון של רבני הדור, הרב ר' שמואל מוהליבר. בזמן כהונתו כרב בראדום, היה לתלמיד נושא רעיונותיו, יורשו הרוחני, כשנאלץ הרב לעזוב את רבנות ראדום ומפיץ רעיון חיבת ציון בין יהודי העיר.

שקד על פיתוח חיי התרבות בראדום וביצורם. בתרמ"ב יסד בית ספר אלמנטרי בשכר לימוד פרוגרסיבי, כלומר, חלק שילם את המינימום של רובל או רובל וחצי לשנה בעוד שבני אמידים שילמו יותר. היה זה בית ספר לדוגמה, שהפיץ תורה ודעת במשך 30 שנה בין ילדי בעלי־המלאכה, חנוונים ודלת העם, עד שהחברה המתבוללת „מפיצי דעת" קיבלה אותו תחת חסותה, והתלמוד תורה איבד את תכנו היהודי.

בית ספרו של פרנקל חינך דורות יהודים בעלי הכרה ונאמנות לאומית, מהם התופסים עמדות חשובות בחיי הצבור והכלכלה היהו־דיים בעולם. את בית הספר היו מבקרים ד"ר קורצ'ק, ליכטנפלד, חיים יחיאל בורנשטיין, נחום סוקולוב, פרופ' דיקשטיין ועוד. אגודת „לומדי תורה" שליד הסינגוגה ברחוב טלומצקה בוארשה הקציבה סכומים ניכרים למוסד זה.

ביתו של ישראל פרנקל היה בית ועד לחכמים, לנאורים ואף לחסידים למחצה ולשליש. בהכנסת האורחים סייעה עמו רעיתו שפרינצה.

ר' מרדכי צבי הלוי ויסמן

כינויו ר' מוטי „המופלג", בגלל בקיאותו העצומה בתלמוד. יליד סובאלק, בא לראדום עם הגאון ר' שמואל מוהילבר בשנת תרכ"ח והשתקע בעיר, וכל שנותיו עמד בקשרים עם הרב. מטיף ציוני־דתי, שרכש נפשות רבות לציון. שנתים בילה בארצות הברית של אמריקה, ואף שם עסק בהצלחה רבה בהטפה ציונית. הדפיס מאמרים תורניים בלקוטי תורה של הרבנות בוראשה. הוציא לאור ספר „דברי חכמים", הכולל מכתבים ושאלות ותשובות של הג' ר' שמואל מוהליבר ז"ל, ח"ז סלונימסקי ועוד. העמיד תלמידים הרבה. שתי שנותיו האחרונות בילה אצל בנו ד"ר ליאון ויסמן, מנהל ביה"ח

היהודי וראש הקהלה בסובאלק, עסקן ציוני נלהב כאביו. הצטרף לתנועת „המזרחי", הרביץ תורה וחכמה לחבריה, וחילק מספרייתו התורנית לספריית „המזרחי" בראדום. נפטר בן צ"ו.

(„העולם" 1938, „ההד" 1938).

רעים וקשים היו שנותיו האחרונות. עולמו חשך בעדו כשמתו על פניו אשת נעוריו, בתו יחידתו, ובנו הצעיר, הרופא המצוין ד"ר ראובן ויסמן ז"ל. גלמוד ובודד עזב את ראדום בשנת תרצ"ב וחזר לעיר מולדתו סובאלק, לנוח שם מעצבונו ומרגזו בבית בנו יחידו, ראש הקהילה ומנהל בית החולים ד"ר ליאון ויסמן.

הניח בעזבונו כתבים רבים. גברא רבא ויקירא, מאדירי התורה, עסקן ציוני נלהב ונלבב, זכרו ישאר חרות לעולמים בלב חבריו ותלמידיו הפזורים בכל קצוי תבל.

יחיאל פרנקל

ר' יהודה לייב ליברמן

עסקן השכלתי, מוכר ספרים ומורה, ויסד את בית הספר הממשלתי העירוני העממי הראשון בראדום, שלא האריך ימים. בזמנו נסב עליו הפולמוס הארוך והמפורסם (שנדפס ב„השחר", תרל"ה—תרל"ו) בין הסופרים אברהם צוקרמן וגבריאל יהודה ליכטנפלד מזה, לבין הקהילה כראדום ור' ישראל פרנקל מזה.

חיבר והוציא לאור סידור „מנחה חדשה" שנתפרסם מאוד, ובו תירגום התפילות ליידיש גרמנית. נפטר בתאונת אוטו בוארשה. נכדו מנהל התזמורת הפולנית (לפני מלחמת העולם הראשונה) זדזיסלב בירנבוים, בנו של החזן הנודע בצ'נסטוחוב.

י. פ.

המורה ר' יעקב פוטשניק (1843–1895)

נולד בפשיטיק הסמוכה לראדום, מצאצאי החוזה מלובלין. אמו הצדקנית לאה פייגה נוהגת היתה לספר לו רבות על החוזה ועל ר' לוי יצחק מברדיטשוב, שהיה קודם רב בז'ליחוב שליד ראדום.

משכיל ומורה לעברית וגפ"ת בבית־ספר של בן אחותו ר' ישראל פרנקל ז"ל. פירסם מאמרים ב„המליץ", „הצפירה", „המגיד" ועוד. מצאצאיו, בנותיו ונכדיו עלו לארץ והשתרשו בישוב.

י. פ.

ר' מאיר מלצמן

סוחר, משכיל תורני, מטיף ציוני נלהב, היה נואם בבתי הכנסיות ובתי המדרש מדי שבת בשבתו על ציון ומקראיה. נמנה עם תלמידיו של ר' שמואל מוהילבר וחוגו של ר' ישראל פרנקל. איש תמים ומאמין בכל לב בתקוות ישראל וקיום עמנו ותורתו.

י. פ.

ר' הרשל'ה רוזנבלט (קלצר)

פרטים על אישיותו של ר' הרשל'ה רוזנבלט (המכונה „קלצר", משום שהיה היהודי הראשון שהורשה לגור בקילץ), מוסר נינו, מר יעקב ז'בנר מחיפה.

נולד בשנת 1798. לראדום בא ב־1845, ושם חי ופעל עד יום מותו. תירגם את הקודכס הניאפוליטני לרוסית, וכאות תודה העניק לו הנסיך הרוסי פסקביץ' את אזרחות וארשה ושחרור ממסים לכל ימי חייו. על נדבנותם של הרשל'ה רוזנבלט ורעיתו רווחו בראדום אגדות. פיזר כסף הרבה לעניי העיר וייסד יחד עם ראובן בקרמן, את בית העבוט הראשון בעיר.

הוא קיבל את ישראל פרנקל לראשונה לביתו בבואו לראדום. קיים יחסי־ידידות עם הרב ר' שמואל מוהילבר וראובן בקרמן. את שניהם קבע כאפוטרופסים בצוואתו המפורסמת שנכתבה בשנת 1877 בפולנית נמלצת, בה הוא מציין בין היתר את שמונה הילדים, הטובים והמסורים, בני המשפחה, אשר הגיעה אחר כך, למאה נפשות, היו קשורים ביניהם בקשרי אהבה, רעות טובה ונכונות לעזרה הדדית.

„...אם כי לא חיינו ברווחה, דאגנו לא רק לעצמנו אלא גם לזולתנו, ועזרנו לעניי עירנו במה שהשיגה ידנו. והנני נזכר בחורף הקשה של שנת 1856 כאשר סיפקנו במשך 4 חדשים מזון, הנעלה והלבשה ליותר ממאה ילדים. הציבור אינו יודע על כך, כי עשינו את זה בסתר בעזרת בעל האטליז אהרן יוסף.

ביתו של ראובן בקרמן עמד בקשרי ידידות אתי מיום בואי לראדום. על־ידנו נוסד בשנת 1857 בית העבוט הראשון שבו השתתף בקרמן ב־200 רובל, אני עם הילדים ב־125, הרב יהושע לנדא ב־30, אליהו רוטמן ב־50 וביחד 450 רובל. כיום מגיע הונו של הלומברד ל־1500 רובל.

לא לשם התפארות ריקה עשיתי זאת וכוונה היתה שילדי ילכו בעקבותי בנדבנותן וטוהר לבם".

להלן באה הודעת ארוכה על ייסוד קרן, שמפירותיה יוקצה כל שנה סכום מסויים ליולדות עניות, לנדוניה לכלות נצרכות, לחולים, לזקנים, לקניית פחם לעניי העיר וכו' — רשימה ארוכה ערוכה בדייקנות ובקפדנות. כאפוטרופסים למלוי צוואתו מינה את הרב ר' שמואל מוהילבר ואת ר' ראובן בקרמן. ר' הרשלה מתנצל בצוואתו על שלא הקדיש את כל הונו לעזרת העניים, הואיל ואחד מחתניו שבזבז את כל כסף הנדוניה, השאיר לו את שלשת ילדיו, והוא הקדיש כסף לפרנסתם וחינוכם. ובסיום הצוואה הוא כותב: „ועתה לא נשאר לי אלא להודות לכם, ידידי, מר ראובן בקרמן והרב מוהילבר, על ידידותם ועזרתכם הרבה, והנני מאחל לכם אריכות ימים, בריאות ואושר".

יעקב ז'בנר

ר' שמואל ויינברג

אחד המשכילים הדינאמיים והחריפים בעיר, מלא תורה כרמון. למד בטומשוב ובקראקא. התיישב בראדום כמורה ואחר־כך היה לסוחר־יין. ביתו היה בית ועד לחכמים משוחרי ההשכלה שבעיר. אשתו, מורת רוניה לבית וינברג, נודעה בהשכלתה ובמדותיה התרומיות. בימי המגפה בשנת תרנ"ד, פעלו היא ובעלה לטובת עניי העיר, הקימו בית תמחוי לעניים ולנצרכים ועשו להם שם טוב לא יכרת.

נפטר בשנת 1913 בוארשה, בן 62. בנו ד"ר יצחק וינברג, בלשן נודע ופרופסור ביארשה, מומחה ללשון כוש, וההדיר כתבי יד.

(„הצפירה").

ב־1905 היה ראש המערכת הבלתי ליגאלית של „רובוטניק" — בטאון פ.פ.ס. נדון לעשר שנות עבודת פרך, ובעזרת הסמיטולוגים הרוסיים הנודעים קוקאבצוב וראאביב הוחלף פסק הדין לארבע שנות גירוש. עם קום מדינת פולין הוענק לו אות הצטיינות וקיבל כהונת פרופסור. שנים אחדות עמד בראש ועדת הבחינות למורים עבריים מטעם קהילת וארשה. נספה בימי הכיבוש הנאצי.

פ. ג. / ניצני החינוך בראדום

1. סקירה כללית

אין לתאר את ההתקדמות בשדה החינוך והתרבות בלי התנועות הלאומית והסוציאלית שקדמו לה. ההתעוררות בעקבי מהפכת 1905 והתנועה הציונית לגווניה, קידמו את מפעלי החינוך והתרבות בראדום.

זכורה פרשת המאבק בין ליאון ליברמן, ישראל פרנקל וחבריהם לבין ראש החסידים הקנאים ר' השל דיאמנט על נפשם של ילדי יהודי ראדום. אז נבט הגרעין הראשון של תלמידים ומורים שהניחו לימים את היסודות לחינוך לאומי מודרני בעיר, שצורתו הראשונה היתה מעין חדרים „מתוקנים", שבהם לימדו גם תנ"ך ועברית.

חשיבות נודעת גם למורים פרטיים, שראו בעבודתם שליחות לאומית־חינוכית. החשוב שבמורים בהתחלת המאה היה ר' שלום דיאמנט. הוא היה בעל חנות לספרים ומכשירי כתיבה, שמכר גם שקלים ומניות של ה„קולוניאַל־בנק", אולם כל התלהבותו ומרצו שיקע בשעורי התנ"ך והעברית שהורה לילדים ומבוגרים. זכורות הרצאותיו בתנ"ך מדי שבת אחר־הצהרים בבית התפילה הציוני.

שני לו במעלה היה פרופ. פלטי מושקטבליט, תלמידו של ישראל פרנקל. בגלל מעמדו כמורה לדת בבתי־הספר התיכוניים, לא יכול היה ללמד תנ"ך ועברית באופן רשמי, והוא החדירם בחיפוי של לימודי דת. עמדה מיוחדת בין המורים הפרטיים לעברית תפס לייביש מילמן, שהחדיר את ידיעת השפה העברית וספרותה בין הנוער הלאומי, בשעורים ובהצגת מחזות בשפה העברית. הוא השתדל להחיות את השפה כשפה מדוברת, ובזה קנה את עולמו בין ציוני ראדום. הוא גם ניהל בי"ס עברי בין שתי מלחמות העולם. בעקבותיו הלך גם יוסף סוקולובסקי, שהיה ספוג תורה והשכלה, אולם מחמת בריאותו הרופפת לא הצליח כמילמן.

החשובים ב„חדרים המתוקנים", היו אלה שבהנהלתם של יוסף פומרנץ, איסר ליפשיץ והאחים דנציגר. בית־הספר של אברמוביץ היה אמנם יהודי, אולם ללא תוכן לאומי. בית־ספרו של פומרנץ היה מיועד לבני המעמד הבינוני, ושכר הלימוד בו גבוה באופן יחסי. החרדים שלחו את בניהם לתלמוד תורה, או לחדרים, ורבים מהחפשים בדעות גם לבתי־הספר הממשלתיים.

בית הספר התיכון הראשון שהיה מיועד אך ורק ליהודים, נוסד בימי מלחמת העולם הראשונה ע"י יוסף טמרזון, ובזמן מאוחר יותר היה לקואופרטיב, בשיתוף ההורים והמורים, וקיבל את השם „פשיאטשול ויעדזי" (חובבי דעת). על תולדותיו של בית־ספר זה, שמילא תפקיד חשוב בחיי הציבור היהודי, מספר יוסף לוין:

אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה השתקעה בראדום משפחת טינביצקי שמוצאה מבילסק־פודלסקי. באותו הזמן הגיעה לראדום קבוצת פליטים מרוסיה. דוגמת אביו עסק גם טינביצקי הצעיר בהוראה, והחליט לפתוח בי"ס עממי יחד עם הפליטים יעקב בוגין ובריסקמן. שכרו 6 חדרים ברחוב זגודנה אצל צמח, ארבעה מהם שימשו לצרכי בית־הספר ושנים לשיכון המורים הפליטים. טינביצקי שימש מורה לחשבון והפליטים — מורים לעברית ותנ"ך. ביה"ס הזה לא נתקיים זמן רב מחמת הקושי בהשגת רשיון מהשלטונות. הואיל ולאיסר ליפשיץ היה רשיון כזה, הצטרף כשותף לביה"ס.

עם עלייתם של האחים בריסקמן ובוגין לארץ־ישראל נתערער מצבו של ביה"ס, והשותפות נתפרקה. אז הציע ד"ר פינקלשטיין, כי יוזף טמרזון, שהיה בעל רשיון לבית־ספר תיכוני, ישתתף יחד עם טינביצקי בהקמת גימנסיה. השושבין העיקרי היה אברהם גרשון לוין, שהיה בעל ביח"ר לעורות וסבל בעצמו מההגבלות בקבלת תלמידים יהודיים לבתי־ספר פולניים. הם שכרו דירה אצל גרין ברחוב מריאצקה 4, ושם הוקמו הכיתות הראשונות. שמו של ביה"ס היה אז — „גימנסיה של טמרסון". היה זה בהתחלת 1918. הואיל והיה צורך במתן תעודות בגרות, הוזמן הפולני ד"ר אודז'בולסקי כמנהל, למען „הכשרות". משפחת לוין גם שכרה דירה בשביל המנהל וריהטה אותה. הגימנסיה התחילה לפעול במלואה בסוף 1919. בינתיים פרצו סיכסוכים בין טמרזון לטינביצקי, וד"ר פינקלשטיין נקרא להשכין שלום בין השותפים. הרמה הפדגוגית והתוכן היהודי ירדו, הואיל ורוב המורים היו פולנים בעלי השכלה נמוכה וראו בהתעסקותם הכנסה צדדית בלבד. אז כונסה אסיפה כללית של ההורים — והנהלת ביה"ס עברה לידיהם. לביה"ס ניתן השם „חובב דעת", ויחיאל פרנקל נבחר יו"ר ההנהלה.

2. החינוך בסוף המאה הי"ט

בסוף המאה הי"ט ייסד ר' ישראל פרנקל את התלמוד תורה הראשון, „המתוקן". תלמידיו היו מדלת העם, — מספר שלום סטראבצ'ינסקי — וכל ימיהם היו גאים שזכו ללמוד אצלו. וגם אותי הכניס אבי בשנת 1899 לבית־ספרו של פרנקל ושם למדתי עד 1906. המלמדים הראשיים בבית־ספרו של פרנקל, אחרי מותו, (ב־1890) היו: דוד כץ, שלום דיאמנט (עברית, תנ"ך והיסטוריה ישראלית) והמורה מרקוס — לימודי חול.

כאשר אני מעלה לפרקים בזכרוני את דמויות התלמידים בבית־ספרו של פרנקל, הנני יכול להעריך את ההשפעה הרבה שהיתה לבית־הספר הזה על חינוך הדור בראדום. עצם העובדה, שלבית־הספר הזה היו באים ממרחק קילומטרים מגליניצה, פוקסלנה, נובו־גרודזקה ואפילו מפירלה, הן בחורף הן בקיץ, — אף על פי שבמקומות האלה היו חדרים טובים, מעיד עד כמה גדולה היתה השפעתו של בית־הספר הזה על הדור הצעיר.

אנו, התלמידים, גאים היינו שהרבי שלנו, ר' שלום דיאמנט, הוא המלומד בכל המלמדים שבעיר והמעולה שבהם. מצאו תמיד ענין בשיעורו ובמיוחד בניגון לקריאת התורה וההפטורה. גם המת־פללים בבית־הכנסת הגדול נהנו בשבתות ובחגים מקריאת התורה שלו, שהיתה גם „חזקה" שלו עשרות בשנים.

דמות שניה שבלטה בבית־ספר זה — המורה מארקוס. גם הוא ממעריציו של ישראל פרנקל. אחד המורים המעטים שידע את שפות הארץ על בוריין. הוא שביטל בפעם הראשונה את שיטת ההלקאה, שהיתה נהוגה אז בחדרי המלמדים. הוא אמר, שאין השימוש במקל מוסיף כבוד למלמד, ומספיק להעיר לתלמיד על השגיאות ולכל היותר להעמידו בפינה, כפי שנהוג בבתי־הספר העירוניים. גם הוא, כר׳ שלום דיאמנט, היה מקפיד על הופעה חיצונית נאה ואסטטית.

בעקבות בית־ספרו של פרנקל, התחילו לצעוד גם מלמדים אחרים, אם כי בצעדים איטיים והססניים. גם הם באו לידי הכרה, שיש להעניק לתלמידיהם את ידיעת שפת הארץ ומעט חשבון. ר׳ משה יוסף הכטמן, אביו של יעקב הכטמן, הזמין לחדרו את המורה לינדנ־בוים ללימודי חול. ושמחה לרנר, אביו של רופא השיניים, הנהיג לימודי חול גם הוא. יחיאל יוסף בורנשטיין, לייזר פינקל ואחרים הלכו בעקבותיהם, והאחרון לימד אפילו אלגברה. יש לציין, כי בזמנים ההם היו לימודי חול נחשבים כאפיקורסות, ובעיני החסידים היה גם לימוד תנ״ך בגדר עבירה.

בית־הספר „המתוקן״ השני היה זה של גולדסובל. הוא היה מורה לשפות וחשבון. הוא היה גם מורם של הרבנים שצריכים היו לעמוד בבחינות ממשלתיות בימי שלטון הצאר לשם קבלת תואר „רב״. אחריו פתח יוסף פומראנץ את בית־הספר המתקדם שלו, שהצטיין בסידוריו המודרניים, ושבו למדו בעיקר ילדי סוחרים ובעלי־מלאכה שיכלו להרשות לעצמם לשלם שכר־לימוד שהיה גבוה יותר.

ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה הופיע בראדום המורה המוסמך מרוסיה, יצחק טינויצקי, שפתח את הכיתות הראשונות של בית־ספר תיכון, במגמה להגיע במרוצת הזמן לבית־ספר תיכון שלם עם העברית כלימוד־חובה. גם יוזף טמרזון פתח בזמן ההוא את בית־הספר התיכון שלו שהתמזג אחר כך בבית־ספרו של טינויצקי. המנ־הל ורוב המורים היו פולנים, עד שעבר המוסד לידי קואופרטיב של מורים יהודים בשם „חובבי דעת״ (פשיאטשול וויעדזי״).

לייבוש (יהודה) מילמן היה הראשון שפתח בית־ספר שהעברית היתה בן שפת ההוראה. המורה אברמוביץ ורעיתו פתחו בית־ספר מיוחד לבנות, ואחריו גם יצחק לרר ושטרויסמן. גן הילדים הראשון נפתח על־ידי פינקל, ואחריו קמו גני ילדים רבים, והטובים שבהם של מרת לאנדאו וגוסטינסקה־חייט.

רובם של המורים לא הצליחו להוציא לחמם מההוראה. דוד כץ יצא לאמריקה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ואחריו — דוד גרוספּרשטנד. המורה חיים גוטמן חזר מאמריקה ועבד ככובען, ולא המשיך בהוראה. אשר גוטמן מצא פרנסת־עזר במכולת, וגם יונס חזן הידוע כבן־תורה ושאצלו השתלמתי, נאבק קשה על קיומו. המורה מרקוס מצא את קיומו כפקיד בבנק ונוח דנציגר פתח בית־מסחר לספרים, דוגמת שלום דיאמנט. אליהו פרבמן (אלי קזנובר), בעל היתר־הוראה, שהיה מקובל על בני עשירים, לא יכול היה להציא את לחמו מן ההוראה ונאלץ לפרנס את משפחתו במכירת סיגריות. רק הנהגת חינוך חובה עם קום המדינה הפולנית, שמה קץ למצבם העלוב של המורים ושיפר את ממדם הכלכלי והחברתי.

3. הגימנסיה ״חובבי דעת״

בארכיונו של יחיאל פרנקל מצאנו את הרשימה הבאה משנת 1927, מוקדשת לגימנסיה „חובבי דעת״:

הגימנסיה נוסדה ע״י יוזף טמרזון במגמה מתבוללת. המנהל והמורים היו רובם פולנים. אמנם המנהל הראשון, מר אודז׳בולסקי, היה פדגוג מצויין בעל שאיפות אידיאליות, אולם לאחר ירחי דבש הראשונים ולאחר שקיבלה הגימנסיה זכויות ממלכתיות, ראינו מדי חודש בחודשו ירידה מתמדת ברמת הלימודים ובמספר התלמידים. והדבר מובן. למר אודז׳בולסקי לא היתה הבנה לשאיפות הלאומיות של האוכלוסיה היהודית והשכלה כללית יכלו התלמידים להשיג ברמה גבוהה יותר בגימנסיות הפולניות. גם הרכב המורים היה בלתי־מוצלח, רובם היו בלי הכשרה פדגוגית מתאימה. גרוע יותר היה המצב כשבמקומו של אודז׳בולסקי נתמנה מנהל הגימנסיה מר ויא־קובסקי. במשך כמה שנים ירדה רמת הלימודים עד כדי כך, שהגימ־נסיה הפסידה את זכויותיה הממשלתיות. אז חל המפנה. יחיאל פרנקל, יחד עם כמה ממנהיגי הציבוריות הלאומית, הצליחו, אחרי עמל קשה, לסלק את ההנהלה הקודמת, להנהיג תקנון חדש. הגימנסיה עברה לידים לאומיות והצטרפה לאיגוד הגימנסיות היהודיות בפולין מיסודו של ד״ר ברוידה. במשך השנתיים האחרונות חל שינוי יסודי, המנהל היהודי וחבר עוזריו הצליחו להקים מעבדות וספריה וקבעו תכנית לימודים יהודית וכללית על רמה גבוהה. ביחוד עלה בידי המנהל מר רוסק להנהיג משמעת, והגימנסיה קיבלה חזרה את זכו־יותיה. במארס 1928 יחוג בית־הספר את יובלו העשירי, ותזמורת התלמידים כבר מכינה קונצרט מיוחד, וכן מכינים התלמידים הצגת מחזה בעברית.

אולם דרך המוסד לא היתה סוגה בשושנים. לא מעטים היו ההורים יהודיים, שעל אף האווירה האנטישמית, ששררה בבתי־הספר הפולניים, החרימו את הגימנסיה. אחרי הפוגרום בלבוב, כשהתלמידים היהודיים סבלו בנגישות חבריהם לספסל הלימודים, היו בגימנסיה של טמרסון כ־600 תלמידים, אולם ב־1925, כשנרגעו הרוחות, לא הגיע מספר התלמידים בגימנסה כדי המחצית. הדבר נתן אותותיו במצב הכספי, ועל רקע זה פרצו סיכסוכים אף על דפי העתונות. כאן ראוי לציין לשבח את המורה יוסף קורמן, שלא פסק לתבוע מעל דפי העתונות המקומית את שיפור רמת הלימודים העבריים והשתתפותם של ההורים בשיפור המצב הכספי של המוסד.

*

העתונות המקומית, וביחוד „ראדאמער צייטונג״ הציוני, מילאו תפקיד חשוב בהחדרת הרעיון של חינוך עברי לאומי בכל שכבות הציבור. מאמרים בחתימת „פדגוגיקוס״ פורסמו לעתים קרובות ועוררו את התענינותו של הציבור היהודי בבעיות החינוך. העורך נתייצב בראש ועדת החינוך והתרבות של הקהילה, כדי להשפיע על הכיוון של החינוך העברי בעיר. על אף היותו בקואליציה עם ה„אגודה״ שבראשה עמד יוסף קניגסבג, נלחם קשה ביושב ראש הקהילה ולמען תכנית לימודים הולמת את החינוך הלאומי המודרני. הד המאבק הזה אנו מוצאים בכרוניקה מחודש אוקטובר 1924:

„מוועד הקהילה מוסרים לנו, כי אחרי ישיבות רבות הושג הסכם בין האורטודוקסים והציונים בועדת החינוך והתרבות, ועובדה תכנית לימודים אחידה לכל בתי־הספר והחדרים בעיר. הפרטים יפורסמו בעתונות. אפשר לציין, שזהו ההישג החיובי הראשון שהושג בקהילה, על אף חילוקי הדעות העקרוניים בעניני החינוך. סימן, שברצון טוב אפשר לפתור בעיות רבות למרות הניגודים המפלגתיים.

להלן קריאה לכל מנהלי בתי־הספר, לבוא לוועד הקהילה ולמלא שאלונים על מצבם הסניטרי והפדגוגי של מוסדותיהם״.

עד כמה גברה השפעתם של דורשי החינוך העברי, אפשר ללמוד מההתחרות בין מנהלי בתי־הספר וההדרים כדי לזכות באהדת הצי־בור הלאומי. בעתונות הופיעו מודעות גדולות, שבהן מפרסמים המנהלים את פרטי תכניתם, ומובלטים בהם הלימודים בעברית

ובספרותה. ב„ראדאמער צייטונג" מאפריל 1925 פורסמה המודעה הבאה:

„הזמנה פומבית! בזה אנו מזמינים את הנציגים הבאים של כל הזרמים לבחינות התלמידים שייערכו באולם „מזרחי", רינק 11 :: את הרב ישעיהו זלוטניק, ר' מתתיהו קאפער, ה' פנחס פוגלמן, ר' איתמר גורפינקל, ר' דוד לוקסמבורג, ה' פנחס גינזבורג, ר' אלעזר פינקלשטיין, ר' יצחק גרין, ר' יונה זילברברג ה' ברוך ניימן, ר' שמואל קורמן, ר' שלמה ציטרין, ה' מרדכי לייב פישמן, ר' משה יעקב פרידמן, ר' יונה גולדברג, ר' פסח מארגען, ה' מאיר הרץ, ה' יששכר שרייבר ור' חיים חתן נח פשדנובק. כוונתנו להציג לפני הציבור את השיטה החדשה שלנו בלימוד השפה העברית (עברית בעברית), תנ"ך, גמרא, וכן לימודים כלליים. בדעתנו להפוך את הבחינות לקונקורס. „קנאת סופרים תרבה חכמה". בכבוד רב, נח ומנשה דנציגר".

ובגליון הבא — מודעה דומה על פתיחת בית־הספר „קדימה", בהנהלתו של הפדגוג יוסף פומרנץ ברחוב ספצרובה 3. כאן ניתן הדגש לא על הכמות אלא על האיכות, ובעיקר על שיטת הלימודים העבריים. באותו הזמן הרחיב יהודה מילמן את היקף שעורי ערב שלו ופתח גם שעורי השתלמות בעברית, תנ"ך וספרות עברית.

גם בשטח גני הילדים חלה התפתחות. מאמצים רבים השקיעה מרת רחל לנדאו בפיתוח גן ילדים מודרני ברוח לאומית. מרת חיט־גוסטינסקה עשתה מאמצים להעמיד את הגן שלה על רמה נאותה. שני גני ילדים אלה סיפקו את התביעות הלאומיות וקנו להם שם טוב בכל החוגים. היו גם גני ילדים שנשאו אופי כללי.

4. חבר המורים בגימנסיה

ראשית זכרונותי על הגימנסיה היא מ־1923, עת התחלתי לבקר בה ב„מכינה" — מוסר מר ז. דווידזון. המחנכת היתה מרת הולצקנר, אשת המורה לחשבון. והיא מילאה שליחותה נאמנה.

מכיתה א' רבו המקצועות ואתם המורים, ביניהם פולנים, שהבולט שבהם היה המורה לפולנית אמיל גרבוניק, שהתחבב על כולנו בנועם הליכותיו ואדיבותו. המורה לחשבון הולצקנר, המחנך בכיתות הנמוכות יצר בכיתה אווירה של קשב ודריכות. גיבש מהתלמידים הצעירים תא חברתי עם ועדת תרבות, עזרה הדדית ואף עתון כיתה.

עם כניסתו של המורה לעברית אלחנן שיצר לכיתה — פגה המתיחות. אישיותו שפעה טוב לב, גילה יחס מלבב לתלמידיו, היה מורה וידיד.

מאופק ומעשי היה חברו וורצמן. בהדרכתם של המורים וורצמן ושיצר אורגנו כיתות לימוד נפרדות למתקדמים ומפגרים. בחינות הבגרות בעברית נערכו בנוכחות נציגי המכון למדעי היהדות בוארשה.

פולנית כשפת ההוראה זכתה למעמד מיוחד, ואכן המורה מרת גליקסמן ידעה ליצור אווירה של שקידה. המריצה את התלמידים לחפש אחר חומר נוסף להרחבת הידיעות. עם כל החומרה הצליחה לקרב את תלמידיה ליפה ולנשגב שבספרות הפולנית ולספרות בכלל.

כולו אומר כבוד היה ד"ר איזידור שיצר, המורה ללטינית, בלשן מובהק, ידע לגוון את לימוד הדקדוק הלטיני באימרה שנונה.

בכיתה השמינית לימד את המקצוע „פולין בת זמננו", שהצליח להגישו בצורה מרעננת.

נכונה להבין לתלמיד ולעזור לו היתה המורה לטבע מרת בורנשטיין, חיפשה דרך לדובב את התלמידים, לעורר וללבן בעיות בשיחה חפשית.

נחפז ורציני תמיד היה המתמתיקאי המהנדס אייזנברג, מחנך הכיתה. המורה לגיאוגרפיה מרת שטילר, חיוך מלבב על פניה, טקט ונמוס ציינו את הופעתה. מרת הבר, המורה להיסטוריה, שקדה על קיום תכנית הלמודים בהתאם להוראות.

במנהל הגימנסיה הורביץ ראו התלמידים ידיד ומדריך. את הור־אותיו והסדרים שהנהיג היה מסביר בשיחות חפשיות, נכון לשמוע הערות, ואכן חניכיו גמלו לו בחיבה וידידות.

יצוינו גם המורות רוזן ופרנקל (גרמנית), ציטרון (צרפתית), זמדגרטן (טבע וגיאוגרפיה), גולדברג־שפייזמן (חשבון ופיסיקה). מנהלי הגימנסיה היהודים: מהנדס ז'לינסקי, מהנדס רוסאק ולבסוף הורביץ (עד הסוף).

שכר לימוד היה המקור היחידי לקיום המוסד. לא פעם נאלצה ההנהלה להרחיק מהשעורים תלמידים שהוריהם פיגרו בתשלומים, עדות למצבם הכלכלי הקשה של רוב ההורים, סוחרים זעירים ובעלי מלאכה. אולם, על אף זאת הצליחה הגימנסיה, ללא תמיכת ממשלה או גוף צבורי אחר, להבטיח חינוך תיכוני למאות תלמידים.

דודזון

5. חוג „הזמיר"

(נמסר ע"י ש. סטרבצ'ינסקי מפי ד"ר ה. רקוטש וד. סטודני בחיפה)

אחרי דיכוי מהפכת 1905 השתרר קפאון בחיי הציבור בראדום. עסקני ציבור התחילו לגלות פעילות בשדה התרבות, כתחליף לחיים הפוליטיים שהיו מלווים מאסרים, גירושים ופסקי־דין מוות. הפולנים ייסדו אז את המוסד המוסיקלי „לוטניא", והיהודים את חוג „הזמיר", שהיה מסונף למרכז „הזמיר" בלודז ובוארשה, והרוח החיה בו היה ד"ר גרשון לוין.

ד"ר לוין היה מקורב לראדום, הן משום שלמד בעיר בימי נעוריו הן בגלל נשואיו עם בתו של התעשיין שמואל (שמלקי) אדלר, והשפיע על חוג „הזמיר". עם פעילי החוג נמנו: המהנדס ליאון בקרמן, הקוראטור של בית־החולים היהודי יחיאל קאמר, יעקב פרידמן, פיוטר פרנקל, פרמאן, בראמסון, מיכאל הופנ־היים, אליהו שפייזמן, שלום דיאמנט, מרכוס, יהושע צוקר, ד"ר הניה ראקוטש, לודוויג ברילאנט, מאטל קירשטיין, מונדשיין, מרת גרשטיין, גוצ'יה זיסמן, דוד שטראוטמן, ורבים מפעילי צעירי ציון, בונד, ס.ס. ו־פ.פ.ס.

מעונו הראשון של „הזמיר" היה ברחוב ווארשבסקה 12, קומה ג', ושל „לוטניא" במלון הצרפתי. ליד „הזמיר" היתה ספריה ובה ספרים בכל הלשונות, ובעיקר באידיש ועברית. נערכו הרצאות בנושאים ספרותיים, והועלו כמה מחזות של שלום עליכם, שלום אש ועוד. מרת ד"ר הניה ראקוטש מילאה אז תפקיד חשוב ב„הזמיר", והשתתפה גם בהצגות החוג הדרמטי.

קדמו ל„הזמיר" כמה נסיונות לארגן חוגים דרמטיים ובמות קטנות. על אחד הנסיונות מסופר ב„איזרעליטא" מינואר 1902, המציין, כי הצגות חובבים שיוזמו בשנה שעברה על־ידי חוג של נוער מקומי, בעיקר מבין שכבות בעלי המלאכה, התחילו בהצלחה ונתאזרחו בעיר. בחג החנוכה שעבר הציג החוג הזה בנשף חנוכה מחזה עליזי, שנתקבל במחיאות כפיים חמות. אחרי ההצגה דקלמו החובבים הצעירים קטע מ„היהודים" של גלינסקי, את „הרגעים האחרונים של צדיק" מאת לודויק ברילאנט, שמילא גם תפקיד של

במאי, וכן מתוך ספרות יידיש. ההכנסה הנקיה של ההצגה, במחזור של שלושה ערבים, בסך 300 רובל, הוקדשה לקניית פחם בשביל עניי העיר. — הצופים בהצגה, שמילאו את האולם עד אפס מקום היו בעיקר משכבות עממיות. המתבוללים והחסידים החרימו את הנשף.

ערב מלחמת העולם הראשונה היו כמה נסיונות לארגן במות קטנות באידיש ובעברית. על נסיון אחד כזה ידוע לנו מההצגה „צוזייט און צושפרייט" של שלום עליכם, בהשתתפותו של בעריש רוזנצויג, פליט הפוגרום בשדליץ. לרגל תפקידו במחזה דבק בו הכינוי „מאיר טשאָלענט" הצגות בעברית נתקיימו בחוגים מצומצמים של דוברי עברית, ולא היה להן המשך. אחרי מלחמת העולם הראשונה הופיעה במה מאורגנת בשם „יודישער דראמאטישער קרייז אין ראדאָם", שהציג את „דער דאָרפּס יונג" של קוברין ומחזות אחרים.

6. בית הספר לנגינה מיסודו של פ. גיסר

בית־הספר הזה, יחידי במינו בראדום, נוסד על־ידי מר פ. גיסר בשנת 1917, ברחוב זגודנה 8. תודות לעקשנותו ומסירותו הצליח בית־הספר לעבור את כל השלבים של גיאות ושפל, וזכה להערכה מכל שכבות הציבור. המוסד התחיל במספר מועט של תלמידים. את הכיתה לכינור ניהל מר גיסר בעצמו, ואת הכיתה לפסנתר — מרת לוריה. כעבור זמן מה הזמין מר גיסר גם את הפסנתרן מר שווגר. באוקטובר 1918 הופיעו התלמידים של בית־הספר בקונצרט ראשון באולם ההסתדרות הציונית. הצטיינו במיוחד התלמידים בקמן, טינוביצקי, זיידשניידר, גאווארק ועוד. בקונצרט השני, ב־1919, באולם „מיראז', הצטיינו התלמידים אוסטריאן, וינר, ויצנבליט ועוד. בסוף שנת הלימודים נערכו הבחינות לפני קהל רב והתזמורת של תלמידי ביה"ס הופיעה ב„חתונה" של מנדלסון, „לארעליי" של היינה ועוד. בנגינת סולו הצטיינו האחים רובינשטיין בכינור וויאולו ואחרים. ב־1920 מופיעה התזמורת ביצירות כ„נבוכדנצר" של ורדי, „שיר בלי מלים" של צ'ייקובסקי והמחול ההונגרי של בראמס. בתשואות נתקבלה הצעירה וולמן ב„פנטסיה השלישי" של מוצרט. בגמר שנת הלימודים 1921/22 הופיעו כמצטיינים בקונצרט, התלמידים זייד־נשניר, ביאלסקי, שטלמן, קלפפיש, גרין והפולני ווינצקובסקי. באותה התקופה קיבל בית־הספר זכויות ממשלתיות.

בפברואר 1925 יוצא מ. סטשבסקי ב„ראדאָמער צייטונג" בהתקפה חריפה על אלה החותרים תחת יסודותיו של בית־הספר היחידי לנגינה, שקנה לו שם ברחבי פולין הקונגרסאית. הוא קורא לתמוך בבית־הספר, ומשבח את מנהלו מר פ. גיסר שאינו נרתע, על אף מצבו הכלכלי הקשה, להמשיך בכל התנאים.

7. „בית־ספר שבת"

„יזראעליטא" מיולי 1902 מוסר על ייסודו של „בית־ספר שבת" („שקולאַ סובוטניא"). מגמתו היתה — הוראת תנ"ך ועברית לבעלי מלאכה ולעוזרי בתי־המסחר, בימי שבת, חג ומועד.

בית־הספר שכן באולם התלמוד תורה ומנה 120 תלמיד. עוד רבים דרשו לרשמם אך מחוסר מקום לא נתקבלו רבים. לימים נשכר אולם מיוחד ומספר התלמידים גדל. המורים לימדו ללא שכר. היעד המפקח דאג לתקציב, כדי לספק ללומדים את הספרים הנחוצים. ההכנסה באה מתרומות. סך התרומות עלה אותה שנה כדי 500 רובל לשנה.

ב„בית הספר של שבת", שנוסד אז על־ידי ליאון בקרמן, פלטי מושקטבליט, שלום דיאמנט, יצחק בריקמן ובעיקר האחים פנחס ויחיאל פרנקל — למדו שני ערבים בשבוע כתיבה, קריאה, ובשבת אחר־הצהרים — תנ"ך והיסטוריה.

מר ח. ל. הוברמן מספר: ליד האגודה נוסד חוג דרמטי שנוהל על־ידי יונה קדישביץ, יעקל פרנקל, שטלמן, סנדר ווינגורט ומרת גולדשלגר. החוג הציג כמה מחזות קלסיים בהדרכתו של במאי מפטרבורג, ששמו היה אוסקר. החוג הדרמטי היה בהנהלתם של משה רובינשטיין, יהודה ווייגנשפערג, ישראל פלדמן ואחרים. חוג דרמטי שלישי נוסד אחר על־ידי המועדון של בעלי המלאכה בהדרכתם של לודויק ברילאנט, ח. ל. הוברמן, צאלקע ליכטנשטיין, יוסף פישמן, יחיאל גוטרמן, קינצלר, שלמה זוולינסקי וישראל צויגנברג. מהנשים השתתפו דאברושע הוברמן, רוז'ה וייל, רובינשטיין הצעירה ובתו של המורה מרקוס. הבמאים היו אנשי מקצוע, האמנים איצקוביץ ואשתו. מלבד ההצגות התכופות באולמות מלאים, נערכו גם הרצאות על ספרות אידיש, שנערכו מטעם ועדה בהרכב יוסף סוקולובסקי, משה זייפמן, חיים לייבוש הוברמן, בנימין הוכמן ויוסף פישמן.

אינג' אהרן גולדבלום *)

הפעולות המוסיקליות

כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה ייסדו ה"ה ליאון בקרמן, יחיאל קאמר ואחרים את האגודה „הזמיר". פעולותיה של החברה היו ענפות, ביחוד בשדה התרבות והמוסיקה. אחד ההישגים הגדולים היה יצירת התזמורת הסימפונית שמנתה 30 איש, בניצוחו של אהרן שטלמן. בזמן קצר השיגה התזמורת תוצאות מזהירות, והגיעה לדרגה אמנותית גבוהה. ליד האגודה קם גם חוג דרמטי. באחת ההצגות השתתף גם הסופר העברי הידוע ראובן בריינין. בזמן ההוא היה „הזמיר" הפינה התרבותית היחידה שהאצילה מרוחה על הנוער היהודי, ורק המלחמה הפסיקה את הפעולה הברוכה הזאת.

בשנת 1916 נוסדה בראדום אגודה מוסיקלית בשם „הארפע". המנצח על התזמורת שלה היה אברהם גולדבלום המנוח. אחר כך נוסדה מקהלה ליד ארגון הצופים היהודי, בניצוחו של כותב השורות האלה. באותה התקופה נוסד בית־הספר לנגינה ע"י הפרופ. למוסיקה מר פ. גיסר. כן נוסד באותו זמן חוג דרמטי, שהיה מורכב מתלמידים ובעלי מלאכה. בראש החוג הזה עמדו יעקב וינגרט וכותב השורות האלה. החוג הדרמטי הזה הציג את „צוזייט און צושפרייט" של שלום עליכם באולם „הליגה של הנשים", וזמן מועט אחר כך הוצגו גם שני מערכונים של מרק ארנשטיין. מפעלי התרבות האלה נתחסלו עקב המאורעות המדיניים בסוף המלחמה.

בשנים הראשונות שלאחרי המלחמה עזב מיטב הנוער היהודי את העיר עם העליה לארץ ישראל, וקשה היה להחיות את פעולת התרבות בקנה־מידה גדול. בשנים האחרונות קמו אמנם כמה חוגים לאמנות הדרמטית והמוסיקלית ליד המפלגות הפוליטיות, אולם לא הגיעו לאותה הרמה האמנותית ובסופו של הדבר נתחסלו. אם נעשה השוואה עם המצב התרבותי בימי „הזמיר" וה„הארפע", הרי שיש לציין בצער, כי המצב הנוכחי בשדה התרבות לקוי מאוד.

*) גליון היובל של „ראדאמער שטימער", 1939.

משה ויסמן *)

חיי התרבות

בראדום אין כיום שום מפעלי תרבות, שיש להם קשר עם היצירה היהודית וההווי היהודי. אף אחת מהמפלגות הפוליטיות, מהימין עד השמאל, לא הצליחו לקיים מוסד תרבותי שיהיה בכוחו לרכוז בידי עסקני תרבות עם פריפריה נרחבה של „צרכני תרבות". קיימת גימנסיה ציבורית, כמה ספריות יהודיות, שבועונים, חוגי נוער ומפלגות פוליטיות, המקיימים הרצאות ונשפי ספרות.

נעמוד תחילה על הגימנסיה. זהו מוסד חשוב, אולם בלא יודעים, הוא מפיץ התבוללות לשונית ומעדיף את הספרות הפולנית על שלנו — וזה פשע לאומי. מקורה של התקלה הוא באפייה של הגימנסיה שהיא אוטרקוויסטית (דו־לשונית) וקשה להגיד, שיש ביכלתם של המנהלים הנוכחים שהם, אגב, עסקנים מסורים, לשנות את המצב הקיים. בתי־ספר עממיים יהודיים אין, ובתי־הספר הרשמיים „של שבת" מפיצים אף הם התבוללות תרבותית ולשונית. כל חניכי הגימנסיה שהגיעו לישראל לומדים ומתרגלים מהר לעברית.

אשר לספריות היהודיות אנו נתקלים בפרדוכסים. בכל הספריות נמצאים כ־20 אלף כרכים, אולם 70% מהם הם בשפה הפולנית. מ־600 קוראים בכל הספריות, רק 10 אחוז קוראים ספרים באידיש ועברית. קוראי פולנית הן כולן נשים.

על השבועונים לא אתעכב, זוהי פרשה מיוחדת. אולם לפני כעשר שנים היתה בראדום הוצאה בשם „נייע ווינטען" שהספיקה להוציא כמה חוברות ספרותיות, שבהן השתתפו סופרים ועסקני תרבות מבני עירנו. אמנם היה זה רק נסיון, אולם היו כאן כמה גרעינים של כשרון ספרותי. בינתיים גדל דור חדש ויש לחדש את הנסיון להקמת ירחון ספרותי קבוע. יש גם לחדש את ההרצאות הספרותיות וליצור קשר עם הכוחות האמנותיים בוארשה. אפייני בשבילנו, כי בהרצאות שעורכים הפולנים, הרוב המכריע של השומעים מורכב מאחינו בני ישראל. יש בכך לא מעט מהסנוביזם.

*

על החינוך הלקוי ועל חוסר בית־ספר יהודי לאומי, מתריע ישראל גרינץ במאמרו ב„ראדאָמער־קעלצער צייטונג", בשנת 1928. בעיר של 30 אלף יהודים, טוען הוא, אין אף בית ספר בשפת הלימוד בעברית ובאידיש. על שיטות חינוך מתווכחים אמנם עסקנינו לרוב, אולם לכלל מעשה חיובי אין מגיעים. מר גרינץ קורא למזג את הלימודים החילוניים באלה שבמסורת, ואז „אפשר יהיה להשיג את תמיכת הציבור הרחב לבית־ספר יהודי אחיד שיספק את דרישות כל החוגים".

העתונות בראדום

מחוץ לעלונים של מפלגות לא הופיעו כתבי־עת בראדום עד תום מלחמת העולם הראשונה, להוציא עתונים פולניים ולאוכלוסיה הפולנית בלבד. היהודים בראדום הסתפקו בכתבות שפורסמו ב„השחר", „הצפירה", „איזראעליטא" ועוד. ישראל פרנקל, שלום דיאמנט, יעקב פוטשניק ופלטי מושקטבליט — השפעה רוחנית נודעה לכתבותיהם. לפני מלחמת העולם הראשונה פירסמו רשימותיהם בעתונות וארשה גם האחים יוסף ושאול סוקולובסקי, לייביש מילמן ואחרים.

עם תקומתה של פולין נפתחה תקופה חדשה בחיי הציבור היהודי בראדום. מופיעים העתונים הראשונים באידיש. הראשון היה לייב מלאך, שהוציא לאור שבועון בשם „ראדאָמער וואָכנבלאַט". הוא נעזר על־ידי שמואל בנט, שעשה אז את צעדיו הראשונים בשדה העתונאות. אחרי שההצלחה לא האירה לו פנים, עזב מלאך את ראדום בדרכו לארגנטינה.

עם התפתחות התנועה הציונית וכינונה של הקהילה הדימוקרטית הראשונה, הורגש הצורך בבטאון שיבטא את התמורות שחלו בחיי היהודים בפולין בכלל ובראדום בפרט, וישא ברמה את דגל הציונות. פנחס פוגלמן נטל את המשימה וחידש את הופעת „ראדאָמער צייטונג" כשבועון לוחם לזכויות הלאומיות ולתחיית ישראל.

השבועון התחיל הופעתו בשנת 1922, והשתתפו בו גם העתונאי הצעיר שמואל בנט, משה לוקסנבורג, ישראל לשץ, יחיאל פרנקל, פנחס גינזבורג, פרופ. פלטי מושקטבליט, פרופ. אלחנן שיצר, הפליטוניסט ירחמיאל קירשנבוים (יושב בסתר), חיים טייכמן ועוד. מבחינה אדמיניסטרטיבית עזרו בהוצאו יוסף ז׳בנר, יעקב פרידמן, יצחק ויסבורד ואחרים. ברור היה, שעתון לוחם ייתקל בהתנגדותם של גורמים עוינים ושמרנים, שראו בכל פעולה ציבורית התנקשות באינטרסים האישיים והכיתתיים שלהם. מכאן המערכות המשפטיות שהעתון עמד בהן.

לאחרי שהעורך פנחס פוגלמן עבר לוארשה בשנת 1925, נפסקה לזמן־מה הופעת השבועון והוא חודש כעבור שנה ע"י עורך־דין א. סלבה. אולם לא החזיק מעמד זמן רב. במקומו התבצר העתון המקצועי. שנאלץ היה לספק את כל החוגים והזרמים מהמנוגדים זה לזה. ולא היה בכוחו לחנך ולהדריך את יהודי ראדום במבוכת הימים.

עתון זה שהופיע כמה שנים אחרי מלחמת העולם הראשונה היה „ראדאָמער לעבן", בעריכתו של מאיר הרץ. כעבור זמן מה שונה שמו ל„ראדאָמער קעלצער לעבן". הצטיין בכרוניקה, בפרקי הווי ומעשיות מחצרות רביים שהעורך היה בקי בהן, רפורטז׳ות מבתי־המשפט וממוסדות־ציבור.

העתון השלישי הופיע כמה שנים לפני מלחמת העולם השניה בשם „ראדאָמער שטימע", בעריכתו של לייזר פישמן. אף על פי שגם לעתון הזה לא היה קו אידיאולוגי ברור, הרי הוא הצטיין בנקיונו הרוחני וברמתו התרבותית. לא ירד לטעמו של הרחוב, השתדל לחשוף את נכסי הרוח של יהדות ראדום מימים הקדמונים ונתן מקום ליצירות ספרות ולערכי תרבות.

סמוך למלחמת העולם השניה הופיע גם שבועון יהודי בשפה הפולנית בשם „טריבונה", בעריכתו של ש. גולדפרב ובהנהלתם של האחים ז׳בנר. השבועון הזה לא הסתפק ברפורטז׳ות מחיי הציבור והחברה במקום, אלא נתן מקום נרחב גם לבעיות מדיניות. נתפרסמו בו רשימות לתולדות יהודי ראדום, פרי־עטם של ל. פישמן ויוזף בקרמן. הפלישה הנאצית שמה קץ להופעתו.

בין אלה שהשתתפו מתקופה לתקופה בעתונות המקומית והוארשאית, יש להזכיר את משה טייטלבוים, יחיאל פרידמן, המורה יוסף קורמן, האחים גרינץ, שטטויינר וטוביה רוטמן (שירים). משה רוטנברג כתב רשימות על בעיות מוניציפליות וגבריאל ווייסמן — רצנזיות. על בעיות תנועת הפועלים, לרבות זכרונות ממהפכת 1905 כתבו דוד וזכריה וינטרויב, סלומון לוין, פייגנבום, פינקלשטיין, דוד פרנקל ועוד.

לבסוף ראוי להעיר, כי חלוצי העתונות בראדום היו תלמידי בתי־הספר התיכוניים, שהוציאו בשנות 1918/17 את בטאונם „אל־על" בעברית ובפולנית. בין התלמידים שהצטיינו בכשרון עתונאי היו צבי רפלוביץ, משה טייכמן, יחיאל גולמביובסקי (בן־יעקב), שושנה מושקטבליט, ישראל נילכיור ועוד.

---

*) גליון היובל של „ראדאָמער שטימע", 1939.

גדליהו ויסבורד

נולד ב־1989, בראדום, להורים אדוקים. קיבל חנוך מסורתי בחדר ובישיבה והיה מהראשונים בראדום שהתמסרו לעתונאות. מהעתונאים, בני ראדום שהשתתפו בקביעות בעתונות הוארשאית במאמרים וקורספונדנציות.

ערך כתב־עת „דאָס יידישע וואָרט", „דער עמיגראַנט", „וועלט שפיגעל", „די לעצטע נייעס" ועוד.

קלגסי היטלר רצחו אותו ואת משפחתו בגיטו וארשה.

שמואל צבי בנט

נולד בשנת 1902 בראדום, להוריו ר' מאיר ורבקה מאשע, נפטר בוארשה בגיל 32 אחרי ניתוח.

חייו התוססים של אחי הם שלשלת של עבודה ויצירה בראדום ובוארשה כאחד. בהיותו נער הקים ברחוב סטארע מיאסטו מחנה של חלוצים־ילדים והכשירם לארץ־ישראל. ביזמתו ובהדרכתו הקימו בחצרות כל מיני גינות ו„חוות הכשרה".

למד בשקידה בגימנסיה המקומית, וכדי לכסות את הוצאות למודיו התחיל מלמד בשעורים פרטיים וגם עזר לסופר ל. מלאך בהוצאת „ראדאָמער וואָכנבלאַט". גם בבית ספרו של טינויצקי וגם בבית הספר „חובבי דעת" היה העורך של כלי מיני כתבי עת לתלמידים. עוד בטרם סיימו את הגימנסיה כתב שלשה חבורים היסטוריים על ראדום: „אסתר'קה בראדום", „קזימיר הגדול", ו„גירוש ראדום". ימים ולילות ישב בארכיון העירוני כדי לשכלל ולהשלים את חיבוריו שפירסם אחר כך ב„ראדאָמער־קעלצער לעבן" וב„ראדאָמער צייטונג". כן הצטיין ברשימותיו מהעיריה ומחיי הקהילה בראדום, שפירסם שבוע שבוע בשם המושאל ש. בנדרי או ש.ב. רשימותיו ומאמריו פורסמו גם בעתונים הפולניים המקומיים „זיעמיא ראדומסקה", „טיגודניק רדומסקי", ב„אופיניה" הוארשאית וכן היה כתב קבוע של „היינט" ו„נאש פשגלונד" בוארשה.

בגמר למודיו בראדום עבר בשנת 1923 לוארשה ולמד באוניברסיטה משפטים ועתונאות. נתקבל כמזכירו הפרטי של ההיסטוריון פרופ' מאיר בלבן, ואחר כך כמזכיר בית המדרש למורים ולרבנים „תחכמוני". כעבור שנתיים נתקבלתי אני, בעזרת אחי ל„תחכמוני", שם למדתי שלש שנים והוסמכתי רב ומורה. במחלקה הראשונה היה שמואל המורה והמחנך של כתתנו, אחרי מות מחנכנו הרב רובינשטיין ז"ל.

בהיותו סטודנט בוארשה אירגן ויסד את הירחון „ירדניה", והיה מראשי המדברים בקורפורציה הציונית של הסטודנטים בשם זה. השתתף בקביעות גם בשבועון האקדמאי „טריבונה אקדמיצקה", ובמדור שלו לידיעת הארץ. לאחר שסיים את חוק למודיו שירת שנה בצבא הפולני, ואחר כך נתמנה מנהל מדור בלשכת המסחר הפולנית. נשא לאשה את שרה אפשטיין, בוגרת הקונסרבטוריון בקיוב, וחי חיי אושר ומלאי ענין. אולם הגורל המר התאכזר לו. הוא החסון בגופו, חלה בדלקת המעי העיור, ומת בניתוח. לפני מותו ציווה עלי לעלות לארץ ישראל, לאוניברסיטה העברית, ולסייע למשפחה.

בלוויתו השתתפו פרופסורים, סטודנטים, עיתונאים וקהל ידידיו רב, ובבית הקברות הוארשאי הספידוהו פרופ' מאיר בלבן והעו"ד אברהם סלבה. פ. פוגלמן הקדיש לו רשימה מיוחדת ב„היינט", שבה עמד על תרומתו לציונות ולעתונות הציונית.

איתמר בנט

מאיר הרץ

נולד ב־1897 בראדום להורים אדוקים, ואביו, ר' הניך שו"ב, היה מופלג בתורה. שמורה היתה עמו כתב שלשלת היוחסין של המשפחה המסועפת שהתיחסה להרב וואהל ששימש יועץ ראשון למלך הפולני קאזימיר הגדול. כידוע, נפוצה האגדה כי במות המלך מילא הרב וואהל את מקומו במשך יום אחד.

מאיר הצטיין בכשרונות מעולים. למד ב„חדר". עבר לישיבה. אחד הרבנים העניק לו פרס בסך 10 רובל על זכרונו ובקיאותו בש"ס. הוסמך להוראה. לימים נתפס להשכלה, השתלם בלמודים כלליים באמצעות קורספונדנציה, למורת רוחם של הוריו. נשא אשה ונולדו לו שני בנים. את הבכור קרא שלום ע"ש שלום עליכם ואת הצעיר יצחק ליב ע"ש יצחק ליב פרץ. כל המשפחה הענפה, מחוץ לכותב השורות האלה, נשמדה בשואה.

כשמשפחתו גדלה, התחיל מחפש אחרי מקורות פרנסה. לאחר מאמצים הוציא את השבועון „ראדאָמער לעבן". הביא לראדום את שלום אש, נומברג ואחרים להרצאות. הדרישות להגדלת יריעת העתון גברו, וההזדמנות לכך נתנה על־ידי האיחוד עם הסניף בקילץ. מאז נקרא העתון בשם „ראדאָמער־קעלצער לעבן".

מלבד עריכת העתון פירסם קורספונדנציות בעתונות הוארשאית והאמריקאית וכן גם אגדות וסיפורים בנושאים חסידיים. לקח חבל פעיל בחיי הצבור.

עם פלישת הנאצים עבר את גבול פולין לעבר רוסיה, בלוית אחיו ובנו שלום. בנו השני נשאר עם אמו בראדום. זמן רב לא יכול היה לשהות ברוסיה, חזר לראדום ובדרך ניספה יחד עם בנו.

חיים הרץ

אברהם גולדברוך

אף על פי שלא היה עתונאי מקצועי, הרי זכותו היא, שהיה הראשון שהוציא בראדום כתב־עת בליטוגרפיה. היה זה בשנות מלחמת העולם הראשונה. עיקר חיציו הופנו נגד השתלטותו של יחיאל קסטנברג על כסא הרבנות בעזרת המושל בלובלין. הוא הספיק להוציא אז 12 גליונות, והקדים בכך את הוצאת העתון הראשון בדפוס.

יוסף סוקולובסקי

כתב רשימות וקורספונדנציות בעתונים שונים, והיה כתב קבוע של „היינט" בוארשה, בעיקר לפני ובשעת מלחמת העולם הראשונה. מעורה בחיי הצבור, ובעיקר בחוגי הספרות והאמנות.

שמאי גולדפרב

מגיסטר למשפטים. ערב מלחמת העולם השניה שימש עורך השבועון „טריבונה" בראדום, שיצא בשנות 9־1936 בשפה פולנית. ההוצאה נתאפשרה על ידי משפחת ז'בנר, שבבית הדפוס שלהם נדפס השבועון.

א. לרמן

נולד בראדום והשתקע בוארשה אחרי מלחמת העולם הראשונה. השתתף בעתונות הוארשאית כרפורטר, מחבר ספורים ומחזות. מחזה אחד בשם „החכם" עובד כפילם לחברת סרטים ורשאית.

פירסם זכרונות מחיי קהילת ראדום בעתון „ראדאָמער־קעלצער לעבן".

הירש מאיר קירשנבוים

נולד בליפסק בשנת 1890. בראדום עמד תחת השפעתו של מיכאל וובר. ב־1913 היגר לטורונטו והשתתף בעתונות היהודית בקנדה ב„קענעדער אדלער" וב„אידישער זשורנאל".

שאול סוקולובסקי

נולד בראדום בסוף המאה הקודמת. מורה לעברית ומחבר שירים. כתב גם על נושאים ספרותיים בעתונות המקומית. ליווה בדבריו כל מאורע או פטירתו של איש.

דוד גולדבלאט

נולד בשנת 1865 בראדום. בשנות התשעים היגר לדרום אפריקה. כשנתקבל בשנת 1902 חוק ההגירה שחייב כל מהגר לדעת שפה אירופית, פתח גולדבלאט במאבק למען ההכרה בשפת אידיש כשפה אירופית.

משנת 1904 עד 1914 הוציא שבועון בשם „דער אידישער אדוואָ־קאט". הוא לקח חבל פעיל בחיים הפוליטיים, ועבד במשך 30 שנה על אנציקלופדיה בשפת אידיש. בשנת 1916 הגיע לארצות הברית והוציא את האנציקלופדיה המצויירת הכללית.

אברהם רוזנבוים

צייר ופסל בעל כשרונות מעולים. תחילה עבד בראדום בחרטות בנחושת ובפלדה. עם תום מלחמת העולם הראשונה עבר לוארשה ונכנס לבית הספר המקצועי ע"ש וואָוואלברג, מהתלמידים הראשונים בחרטות. לא הסתפק בכך וביקר גם בערבים את הקורס לשרטוט בבית־הספר לאריגה אמנותית. באותו הזמן נתידד עם הפסל יוסף גאבוביץ והתחיל מנסה את כחו בפיסול. חולשתו של רוזנבוים היתה בכך, שלא הסתפק במקצוע אחד אלא התחיל בבת אחת בציור, בעיקר פורטרטים, בפיסול בגבס, בעץ ובנחושת, והמשיך גם בחרטות אמנותית.

כשעבר לפאריס נתקרב אל הפסל אהרן בז'ז'ינסקי, שהיה אמן בפסול בעץ. בהשפעתו נכנס ל„עקאָל דע באַזאַר" והשתלם בחרטות אמנותית. נתקבל לבית־החרושת לתחמושת שליד פאריס לשם ביצוע עבודות פרציזיות בחרטות אמנותית. עם זאת המשיך בציור פורטרטים של אנשי־שם ובעבודות פיסול. הציג בתערוכות שונות יחד עם ציירים צרפתיים. ואילולא פזרנותו בעבודות ציור, פיסול, צילום, חרטות וכו' היה מצליח ברכוז כוחותיו בפיסול להגיע לשכלול ולשלמות.

בספרו „תמונות ודמויות מהמונפרנס" הקדיש יחיאל אהרונסון פרק מיוחד לדמותו של האמן אברהם רוזנבוים, שניספה בידי הנאצים בצרפת.

*

בין ציירי ראדום יצויין גם יעקב צוקר, שהשתלם בנעוריו ב„בצלאל" בירושלים. היה מהתלמידים המוכשרים ביותר. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה התנדב לגדוד העברי". ב־1919 נעמד למשפט צבאי על שסטר על פניו של קצין בריטי גבוה שהתבטא בזלזול כלפי יהודים. בקיץ 1920 ביקר את משפחתו בראדום, וחזר כעבור זמן מה לארץ.

בשנת 1922 יצא להשתלמות לפאריס ומשם לארצות הברית. נחשב כאחד הציירים המעולים, ומציג בתערוכות בניו־יורק ובפאריס. כמה פעמים הציג מיצירותיו במוזיאון בתל־אביב, בפעם האחרונה ב־1950.

משפחת גרפינקל

האב מנדל, נודע בשם מנדל מצקב ה־קריצער. שלושת בניו הרשל, יחיאל ודוד וכן הבת עסקו בציור ובפיסול. שרר בחיים צעיר הבנים, דוד, בפאריס.

מוסדות ופעולות תרבות*

תופעת לווי לעוני הכלכלי היא רמת תרבות נמוכה. הנתונים על בערות מראדום הם לשנת 1921. יש להניח, כי מאז חל שיפור מסויים, שאת ממדיו קשה לקבוע. הבאתי במנין את התושבים למעלה מגיל 15, כלומר, מעל לגיל של בית הספר.

בכלל התושבים בגיל שלמעלה מ־15 שנה יש 27.8 אחוז אנאלפא־בטים. יש להניח, שהאחוז גבוה במקצת, ומקיף את אלה שאינם יודעים קרוא וכתוב בפולנית. אשר ליהודים כמעט כולם יודעים קרוא יידיש ועברית בלבד.

לשם הדגמה אביא שתי טבלאות, אחת על היחס של בני הדתות, והשניה על אחוז האנאלפבטים בגיל שלמעלה מ־15 בכלל התושבים ולפי בני הדתות.

אוכלוסית ראדום מתחלקת כדלקמן:

נוצרים	59.2 אחוז
יהודים	39.3 אחוז
דתות אחרות	1.5 אחוז
	100.0 אחוז

אחוז האנאלפבטים:

בין הנוצרים	23.1
בין היהודים	36.7
בין אחרים	16.0

ניכר אחוז הנשים האנאלפבטיות בכל קבוצות התושבים בעיר.

---

*) מתוך חוברת בפולנית של מחלקת החינוך שליד עירית ראדום על מצב התרבות בעיר בשנות העשרים.

כיתות מכינות של בי״ס להשתלמות מקצועית של הקהילה היהודית

לנוער היהודי חסר הרבה בהכשרתו לקראת השכלה מקצועית בהשוואה עם הנוער הפולני. יש להסביר את הדבר ברמה הנמוכה של רוב ה„חדרים", בהם לומד הנוער היהודי.

בי״ס להשתלמות מקצועית ליד הקהילה היהודית

נוסד בשנת 1926. החלק הניכר של הלומדים הם תלמידי כיתות נמוכות.

התלמידים הבאים לבי״ס המקצועי רמתם נמוכה מזו של הבאים לבי״ס העירוני הכללי. הדבר נובע ממספר המועמדים הגדול של יוצאי ה„חדרים". ביה״ס מוחזק בקרנות הקהילה וגם בהקצבת העיריה.

ליד בי״ס קיים פטרונט של אומנים, בעלי מקצוע מעולים, וכל אחד מפקח על תלמידים אחדים, על התקדמותם, תנאי־העבודה וכו׳. משתלמים בענפי המתכת, עץ, טכסטיל ועוד.

החלק המכריע של הלומדים ילדי פועלים ובעלי־מלאכה. הלמודים הם חינם אין כסף.

הספריות של האוכלוסיה היהודית

הספריה ע״ש יצחק גרינבוים. הספריה הזאת היא הגדולה ביותר בספריות היהודיות בעיר. נוסדה בשנת 1925 על ידי ההסתדרות הציונית ושוכנת בדירתה. מנהלים אותה חברי ההסתדרות בהתנדבות, ומכאן גם האפשרות להוציא את כל ההכנסות ולהגדלתה ולהחזקתה במצב טוב.

בספריה ספרים בשלוש שפות: עברית יידיש ופולנית. 70 אחוז קוראים פולנית, — 25 — יידיש ו־5 — עברית. בשפות יידיש ופולנית מכריעה הבלטריסטיקה, מה שאין כן בשפה העברית.

רוב הקוראים הם מחוגי האינטליגנציה והנוער הלומד. 130—150 קוראים מחליפים ספרים יום יום. משרתים אותם 5—6 אנשים. הספרים בכלל מנוצלים מאוד בגלל תנאי הדיור והסדורים הפנימיים אצטבאות בלתי נוחות, צפיפות, שעות החלפה קצרות, שעה ומחצית השעה ביום.

הואיל והדרישה הגדולה ביותר היא לספרים בשפה הפולנית, מגדילים קודם כל את מספר הספרים בשפה זו. משנת יסודה עד שנת 1930 גדל מספר הספרים בפולנית פי 14, בעברית פי 6 וביידיש פי 3 וחצי.

הקצבות או תמיכות מהחוץ לא היו לספריה. הוצאות הדירה, חימום, תאורה וכו׳ היו על חשבון ההסתדרות הציונית ולא הספריה.

הספריה היהודית ע״ש „פרץ".

נוסדה בשנת 1919 על ידי הסתדרות הצופים היהודים „השומר הצעיר". קיימת על תשלומי החברים והקוראים בלבד.

חברי ההסתדרות משלמים 50 גרוש לחודש, חותמים אחרים — 1 זהוב, מנהלים אותה חברי ההסתדרות בהתנדבות.

המספר הכללי של החותמים הוא 160, בעיקר נוער, רובם נשים.

ספרית קואופרטיב הפועלים הכללי

נוסדה בשנת 1928 על ידי פעילי „בונד" וארגון הנוער „צוקונפט". בדירת מועדון הקואופרטיב ומהווה חלק אינטגרלי של פעולות „בונד" בשדה התרבות.

בתחילת 1930 היו בה 200 כרך, בעיקר ביידיש, ושירתה פועלים יהודים המאורגנים באגודות המקצועיות, שהמזכירויות שלהן שוכנות באותה הדירה.

הדרישה לספרים בחוגים אלה גדולה, אבל התנאים הכספיים מכבידים על התפתחותה. תשלומי הקוראים נמוכים מאוד, 30—50 גרושים לחודש, אינם מאפשרים הרחבתה כדרוש.

ספרית מועדון המלאכה היהודי

לפני מלחמת העולם הראשונה כ־4000 כרך. בזמן המלחמה ובשנות הכיבוש, בגלל החרמת הדירה, נהרסה הספריה וכעת היא מונה רק 1200 כרכים, בעיקר ביידיש.

מתקיימת רק על ההכנסה של החברים — 800 זהוב בערך. מצב הספריה בכלל טוב. פעילה פעמיים בשבוע. כל יום מחליפים בה ספרים עד 30 איש.

ספרית הסתדרות „מזרחי"

נוסדה בשנת 1916, נמצאת בדירת ההסתדרות וספריה הם ברוח חברי התנועה. מונה 920 כרך מזה 740 בעברית ו־180 ביידיש. מספר הקוראים 60, לרוב גברים, נוער מחוגי הסוחרים. המחזור השנתי של הספרים מגיע ל־2500 כרך.

פעולות תרבות והשכלה של ארגוני הצבור היהודים

ההסתדרות הציונית

ההסתדרות הציונית היא הארגון החזק ביותר בעיר. לפחות פעם ולעתים גם פעמים בשבוע נערכות הרצאות באולמי ההסתדרות בנושאים שונים, כגון: ספרות, היסטוריה, פילוסופיה יהודית וכו׳. ההשתתפות הממוצעת בהרצאות 150 איש, בעיקר גברים. רוב ההרצאות הן ביידיש, לפעמים בעברית או בפולנית. הכניסה חפשית. מלבד זה נערכות הרצאות באולמות גדולים יותר בעיר המכוונות לקהל יותר גדול, וכן ערבי שאלות ותשובות. שנה שנה, מחוץ לשנת 1929, מקיימת ההסתדרות קורסים לעברית.

ביזמת ההסתדרות נוסדה בראדום חברת שוחרי האוניברסיטה העברית בירושלים, שהעבירה בשנת 1930 — 1500 ספרים לספרית האוניברסיטה.

הסתדרות הצופים „השומר הצעיר"

ארגון „השומר הצעיר" מקיף נוער לשם חינוכו ברוח לאומית לחיי הגשמה בארץ ישראל. משתתף בכלל בפעולותיה של התנועה הציונית, עוסק ב„הכשרה" המכשירה את החברים מבחינה גופנית ורוחנית כאחד. מונה 60 חברים, מחציתה חברות. בשנת 1929 אורגן מחנה קיץ משותף.

האספות נערכות פעם או פעמים בשבוע, דנים בהן בשאלות ידיעת הארץ, היסטוריה וכו׳ וכן עוסקים בספורט וחינוך גופני. החברים באים בעיקר מחוגי בעלי המלאכה וסוחרים זעירים.

לחברי „השומר הצעיר" אסור להשתייך לשום זרם פוליטי, אפילו במסגרת ההסתדרות הציונית.

„השומרים" פועלים בשתוף עם „החלוץ" בענינים של ארגון העליה לארץ ישראל.

מועדון קואופרטיב הפועלים הכללי

מוחזק ומתנהל על ידי הסתדרות הפועלים „בונד" וארגון הנוער הקשור בו „צוקונפט". המועדון כולל דירה של 4 חדרים, המכילה ספריה, מזכירויות אגודות המקצועיות, חדר קריאה ואולם אספות.

לשם החזקת המועדון (עם מזנון קטן) משלמים החברים זהוב אחד לחודש, חברי הנוער רק 50 גרוש.

לעתים קרובות נערכות פעולות תרבות המקיפות כ־100 איש, בהרצאות בממוצע כ־40 איש. התפתחות הפעולות מתעכבת מחמת חוסר אמצעים. המועדון פתוח כל יום משעה 6 עד 11—10 בערב.

בשנת 9־1928 התנהלו במועדון קורסים להשכלה כללית, שחוסלו מפאת חוסר אמצעים. ליד המועדון קיימת מקהלה, סקציה דרמטית וחוג לספורט — סניף מקומי להתאגדות הספורט הכללית בוארשה „מורגנשטרן" (יוטז'נקה).

במועדון מצויים משחקים שונים, כגון: שח, דומינו, פינג־פונג וכו'.

„בונד" "היה פעם אחד הארגונים החזקים ביותר בראדום, אבל בשנות 1920—1918 הרסו אותו גורמי חוץ וכעת על אף התנאים הקשים מחדשים אותו.

חברת „שעורי ערב" לפועלים

הוא סניף מקומי לארגון באותו השם בוארשה. נתונה להשפעת „פועלי ציון".

לפני שנים אחדות התנהלו פעולות נרחבות ובאופן שיטתי בשדה ההשכלה. אולם הלחץ של גורמי חוץ והמלחמה הפוליטית הרסה גם את פעולות ההשכלה, הנמצאות עתה שוב במצב של התחדשות. החברה פועלת בעיקר בקרב פועלים יהודים. יש לציין את ההרצאות הנערכות בדירת החברה, המכילה 3 חדרים, בהם קלוב ספורטיבי בשם „גביאזדה", ארגון ערבי משחקים ועוד. בדירה נמצא גם חדר קריאה ובו נמצאים עתונים שונים וכן משחקים.

בקרוב תתחיל לפעול שוב הספריה. מורגש חוסר אמצעים ואי רצון מצד האינטליגנציה היהודית לשתף פעולה עם תנועת הפועלים.

מועדון המלאכה היהודי

אחד הארגונים היהודיים הוותיקים בעיר. נוסד בשנת 1911 ונשא בשעתו אופי מקצועי. מנהלים בהיקף צר, גם פעולות השכלה ותרבות, כולל ספריה, הרצאות בכל יום שישי באולם המכיל 200 מקום. להרצ־אות באים כ־100—50 שומעים, מהדור הוותיק של בעלי המלאכה הזעירים. במועדון חדר קריאה ובו כתבי עת יהודיים. מבקרים בו כל יום למעלה מעשרים איש.

„אגודת ישראל" ו„פועלי אגודת ישראל"

„אגודת ישראל", אגוד יהודים חרדים, אינה מנהלת פעולות השכלה. לעומת זה משתפת פעולה עם קבוצת הפועלים החרדים המאוגדים ב„פועלי אגודת ישראל".

משנת 1927 נערכים בדירת ההסתדרות קורסים להשכלה כללית, לוקחים בהם חלק בעיקר גברים. הקורסים חינם לגמרי. משתתפים בהם כ־40—30 איש. ל„פועלי אגודת ישראל גם ספריה.

גרושקביץ שלום / ניצני הדבור העברי

בח' שבט תרע"ז (1917) סבבו ברחובות ראדום זוגות נערים ומודעות בידיהם שהדביקון על לוחות המודעות. המודעות חתו־כות באלכסון, חציין לבן וחציין תכלת, ונאמר בהן, כי בחו"המ פסח תיערך באולם „ליגה קוביעט" (אגוד נשים) הצגת המחזה „משה" מאת המחבר ברקמן. הבמאי — גוטמן. המחזה בשפה העברית, תיאטרון עברי.

כרטיסים נמכרים לפני הצגתה ובערב — בקופת אולם התיאטרון. ועוברים ושבים קראו ותמהו. תיאטרון בשפה העברית. מי ומי המציגים, המארגנים?

מי היו המארגנים והמבצעים? ואכן, נערכו בעיר קורסים ללמוד השפה העברית או נכון יותר ללמוד הדבור העברי, בהנהלת המורה יהודה מילמן, ותלמידי הקורסים הם שאירגנו את ההצגה. לבטים וספקות, צער ויגיעה, היו מנת חלקם. רצונם היה להוכיח, שהשפה העברית אינה, כדברי מתנגדיה „א טויטע שפראך", אלא שפה שמדב־רים בה בבית, ברחוב, בבית־הספר וגם בתיאטרון. לא היה גבול ללהט, אבל עם זאת חסרו דברים שבלעדיהם אי אפשר היה לקיים את ההצגה, כגון: שחקנים, תפאורות, תלבושות וכן כסף ונסיון בבמוי הצגות. גם ההסתדרות הציונית, גם התנועות הקשורות עמה הביעו אהדתם למפעל, אבל לא עזרו בפועל, וכל העומס הוטל על שכמם של מספר נערים.

המשיכה לשפה הפולנית היתה נפוצה בין יהודי ראדום, ואילו גם בעית השחקנים וביחוד בעית השחקניות קשה היתה. בין תלמידי הקורסים לא רבים היו בעלי כשרון למשחק על הבמה, ועוד פחות בין התלמידות. הטריד עניין התפאורות והתלבושות, ויותר מכל היימכרו הכרטיסים? אכן היו ויכוחים וספקות, ומצב־הרוח לא היה מרומם. אבל ההכנות נעשו בכל המרץ. הנערים המארגנים לא נלאו וחרף כל הקשיים הביאו את המפעל לשלב של בצוע. בחול המועד פסח אותה שנה נערכה ההצגה בזמנה ובמקומה, לאכזבתם הגדולה של אויבי העברית ולהפתעתם הנעימה של חובבי העברית והציונות, ובהצלחה גדולה שהפתיעה ביחוד את מארגניה. האולם היה מלא וגדוש עד אפס מקום. הדלתות נשארו פתוחות בשעת ההצגה, הן כדי לאוורר את האולם הן כדי לתת אפשרות לקהל שהצטופף בחוץ להציץ פנימה.

בצד האמנותי לא הרבו לטפל. היהודים בכלל, והציונים בפרט, היו מלאי התלהבות להופעת העברית בפומבי כזה. החלום שהיה למציאות!

תוכן ההצגה הלם את רחשי לבם של המוני היהודים: מחזה על יציאת מצרים. אפילו מתבוללים באו לראות בתיאטרון העברי וכן חברי ה„בונד" ובכללם המשורר דוד איינהורן.

בכספי ההכנסה של ההצגה נרכשו מאות ספרים בעברית והם שימ־שו יסוד לספריה עברית גדולה בראדום. קרנה של העברית עלתה. בכל חלקי התנועה הציונית אורגנו קורסים לעברית — ב„השומר הצעיר", „החלוץ", „הרצליה" ובהסתדרות הציונית. קם בית־ספר עממי עברי, והסתדרות „עבריה" שאחד ממארגניה העיקריים היה צבי גרוש־קביץ, ועם התגייסותו לצבא שימש כותב הטורים האלה מזכירה עד לעלייתו. ההסתדרות מנתה מאות חברים. האספות נערכו על טהרת העברית בלבד, נשפים וחגיגות, הקראות משירי ביאליק וטשרני־חובסקי ועוד.

שנה לאחר המאורע יצאו קבוצות העולים הראשונים לארץ.

כעבור שנתיים כתב דוד איינהורן בעתון „בונד" בפולין מאמר בכותרת: „אויפן בעט פון גסיסה". תוכן המאמר: הציונות גוססת, והנה היא גוועת ומתה. בשבוע שלאחריו כתב ב„רעדעוועדיגע צייטונג", עתון התנועה הציונית בראדום, שהופיע לכל שבת, ישראל׳קה לשץ ז"ל מאמר תשובה בשם „טפשות", ובו ציין, שדבריו של איינהורן הם איוולת.

מארגני ההצגה העברית היו כאמור תלמידי הקורסים לעברית של המורה יהודה (לייביש) מילמן. הוא התפרסם בחידוש שהכניס בשיטת למוד העברית, ושם הדגש על למוד הדבור העברי החי והספרות החדשה, ובעיקר השירה. ובעזרת תלמידו דורמשקין המנצח על המקהלה בבית־הכנסת, לימד לשיר שירים עבריים, שירי־עם ידועים ושירים שהובאו מארץ־ישראל. מטרתו היתה הפצת הדבור העברי בכל תחומי החיים, בחברה ברחוב ובבית. המורים האחרים קשתה עליהם ההתחרות בו ופתחו אף רמזו בלעג על למוד נערים ונערות יחד, דבר שבראדום בזמן ההוא טרם הורגלו לו...

אולם, הנוער לא שעה לכל אלה ונהר לקבוצות הלומדים ולאגודת „עבריה", לחברה שבה מדברים אך ורק עברית הן בשעת בילוי והן בשעת משחק. הצלחת ההצגה העלתה את הפולמוס לשיאו. ר׳ שלום דיאמנט, שגדולה היתה השפעתו על ההמונים, המשיך בנאומי התעמו־לה הציונית, לרבות הפצת השפה העברית וטען, שיש צורך בייסוד קורסים ללמוד השפה, אבל לא ל„פורים שפילערס". בינתים קם דור צעיר בשורות ההוראה, שסלל את הדרך ללמוד השפה ולדבור העברי החי. הדרישה למורים אלה היתה גדולה מן ההיצע. כותב הטורים האלה, שהיה אז תלמיד בית־הספר התיכון, שימש גם הוא מורה מתנדב.

מורים ואנשי חינוך

המורות האחיות מלכיור

בסקירה על החינוך בראדום יש לציין את פעולותיהן של המורות מלכיור בעירנו. למועטים בלבד זכור עוד בית־הספר היהודי הראשון שנוסד בשנת 1904 כבית־ספר פרטי של מרת רגינה מלכיור, במגמה לתת לילדי היהודים בגיל 10—8 חינוך חילוני שלא ברוח ה„חדר".

תפקיד רציני יותר ומבוסס על רעיונות התקופה, מילאה אחותה הצעירה מרת אסתר מלכיור, מחלוצות השכלה בראדום. היא אימצה לה את השקפותיה של האינטליגנציה היהודית בפולין בתקופה ההיא, שראתה פתרון לבעית היהודים וזכויותיו האזרחיות בהקמת גשר של הבנה עם החברה הפולנית על הפצת השכלה חילונית וידיעת השפה הפולנית בין היהודים. ברוח זו פעלה בארגון היהודי בשם „החברה להפצת ההשכלה בין יהודי ראדום", שפתח קורסים לשעורי ערב ללא תשלום. לאחר מספר שנים היתה פעילה בארגון אחר — „חברת שוחרי השכלה", שיסדה את בית הספר התיכון היהודי הראשון בראדום, הידוע כבית הספר של שוחרי־ההשכלה. במוסד זה פעלה שנים רבות כמחנכת במחיצתו של המנהל הפולני הליברלי והמתקדם ד"ר אודזי־בולסקי וכמורה לשפה ולספרות גרמנית לאחר שהשתלמה באורח יסודי במכללות ברלין והיידלברג.

במרוצת השנים שינתה את השקפותיה, נטשה את הרעיון האוטופי הזה, ובעברה לוארשה הצטרפה למוסדות חנוך בעלי מגמות לאומיות והמשיכה בתפקידים חנוכיים בבתי־הספר התיכוניים הידועים בעיר הבירה — קרינסקי לבנים ופרלה—לורינסקי לבנות. בזמן הכיבוש הנאצי לא עזבה את הבירה, ובגיטו וארשה גילתה אומץ־לב בלתי רגיל בהגשת עזרה לתושבי הגיטו בדרכים שונות, בסכנת חיים.

פעמיים הצילה את אחותה הצעירה מהוצאה להורג בתחבולות מחושבות ומפתיעות, כגון בהופעת הרגע האחרון לפני פלוגת־חיסול שהיא נכנסת עמם בשיחה בגרמנית, איפשרה לאחותה להמלט.

ח.

יהושע צוקר

אחד מבניו המוצלחים של ר. פישל שו"ב בראדום. נולד בשנת 1886.

עוד בנעוריו הצטיין בלמודיו והיה מטובי יודעי ש"ס ופוסקים, ואביו הכין אותו להיות שו"ב בישראל, מקצוע שהיה אז מכובד מאוד בחוגו ובמשפחה כולה.

הירבה לקרוא ולהשתלם בלמודי חוץ בשפות זרות. ובגיל 18 זנח את לימוד הש"ס ועבר להוראה.

באותן השנים נמנה עם חוג משכילי העיר, ידע עברית על בוריה וספרות ההשכלה היתה לחם חוקו ועם זה בקי בספרות האירופית, שלט בכמה שפות, מאניני הטעם, בעל קול נעים, אהב וידע שירה, חובב מוסיקה מילדותו, ממייסדי אגודת „הזמיר" בראדום.

כציוני היה בין עוזרי ר׳ שלום דיאמנט ז"ל בעבודתו כמורשה קק"ל בעיר ובמחוז כולו. נשא באחריות להפצת ספרות ציונית ופעו־לות לטובת קק"ל כגון: „אסוף תרומות בקערות ערב יו"כ וכפורים בבתי־הכנסת והשטיבלעך בכמה מפרברי העיר ועוד.

במלחמת העולם הראשונה עבר לגור בוארשה. שם היה בין עובדי ה„מאָמענט" עד ליומי האחרון, כן יסד הוצאת ספרים בשם „אלט יידיש", שנתקיימה עד למלחמת העולם השניה.

נספה בגיטו וארשה. הי"ד.

צ.

המורה גולדסובל

בשנת 1890, בערך, קיבל גולדסובל רשיון מהשלטונות לפתוח בית־ספר פרטי, בתנאי שהתלמידים ילבשו מדים רשמיים כפי שהיו נהוגים אז בבתי־הספר הרוסיים. בית הספר שכן בבית קופר על ידי העיריה, ולמדו בו מטובי התלמידים. אברהם גולדסובל עצמו לימד רוסית. חשבון, ועברית — המורה פרידמן, שפתח אחר כך חנות סדקית ברחוב לובלסקה 50. שניהם מתלמידיו של ר׳ ישראל פרנקל ומראשוני מפצי השכלה בראדום.

יהודה לייב מילמן

הופיע בעשור השני של המאה העשרים כחלוץ השפה העברית המדוברת. עד אז קיבל הנוער היהודי את השכלתו ב„חדר" ובני האמידים — בבתי הספר התיכוניים הממשלתיים. כשפתח מילמן את הקורסים לעברית ברחוב ויטולדה 11, התחילו נוהרים אליו בחורים ובחורות מכל קצווי העיר. נמשכו בכח כשרו הפדגוגי המעולה. ההצל־חה האירה לו פנים, ופתח כתות מקבילות. הוא הסתפק בתשלומים קטנים, כדי להפיץ את השפה ברבים. מילמן לא היה מורה בלבד, הוא ראה בהוראת השפה עבודת קודש ושיקע בה כל מרצו ומאודו. מעניינים ביותר היו שעורי הדקדוק שלו. בשיעורים הקנה גם ידיעות מהמתרחש

בארץ ובתנועה הציונית ופרקים בספרות העברית החדשה. בזכותו נשמעו צלילי שיריהם של ביאליק וטשרניחובסקי ברחובות העיר. בשבתות היה נפגש עם תלמידיו, כדי לתת להם הזדמנות נוספת לשיפור דיבורם בעברית.

עם פתיחות הגימנסיה „חובבי דעת" נמצא מילמן בין הטורים הראשונים לשפה והספרות העברית אולם בגלל דרישות השלטונות להיתר הוראה ממשלתי, נאלץ מילמן לוותר על משרתו. עם החמרת המצב הכלכלי נתקף במחלה שהביאה למותו.

א. ר.

יוסף טמרסון

קרוב משפחתו של אדולף טמרסון, מנהל החשבונות בבנק הלודזאי למסחר בראדום, חבר הנהלת העיר. מייסד הגימנסיה „חובבי דעת" בשנת 1916 ועמד בראשה, עד שועד ההורים קנה ממנו את בית הספר והעבירו לרשת בתי־הספר התיכוניים, מטפוס בתי הספר הדו־לשוניים של ד"ר ברודיא. איש פעיל ובעל מרץ. נפטר במחלה קשה בוארשה, והוא בן 46.

ד"ר זאב פינקלשטיין

יליד ראדום, רופא מצוין, ראש ומנהל בית החולים היהודי. עמד בראש הועד לגימנסיה העברית „חובבי דעת" מיסודו של יוסף טמרסון, מקובל ואהוב על התושבים היהודים. נספה בכיבוש הנאצי בראדום.

ד"ר יוסף מוהילבר

נכדו של רב העיר רבי שמואל מוהליבר ז"ל. יליד ראדום והתגורר בה עד שעבר עם אביו לביאליסטוק. עלה אח"כ לארץ ושנים שימש מנהל גימנסיה „רחביה" בירושלים. נפטר בתש"ג.

סופרים וחוקרים תורניים

ר' נפתלי בן פנחס זאב הלוי

א.

לא היה יליד ראדום. ישב בה מתוך הכרח כמה שנים, וללא תשומת־לב. והוא כבר מלא תורה והשכלה ששאב בבתי־מדרשות.

באחד מספריו המאוחרים הביא פרטים על תולדות עצמו ומשפחתו המיוחסת. על אף כתב הסמיכות לרבנות מגדולי רבני דורו, לא ישב מעודו על כסא הרבנות. והוא ביכר להיות עומד ברשות עצמו ולהת־פרנס כחכם וחוקר נכבד שהתפרסם במחקריו בעתונים העברים, וכן בגרמנית ובאנגלית, ועוד יותר בספריו שהכילו חדושים מקוריים שעוררו תשומת לב הרבנים הגאונים בדורו וחלקו לו כבוד. הוא הצליח לכבוש מקום מכובד בספרות השו"ת בחיין ולהשמיע קולו ודעתו בקהל הרבנים, אך במותו נדון לשכחה.

ב.

נולד בעיר קולו בפולין גדול, בי"ד אלול ת"ר לאביו רבי פנחס זאב הלוי הדיין מקולו ואמו אסתר בת הרב חיים קרונר ראב"ד בדיהרנ־פורט שבשלזיה, ממשפחה מיוחסת, וכפי שכתב אליו אביו היה דור ששי לרבן של כל בני הגולה רבנו נפתלי כץ, וסבו הרב נפתלי הלוי. אביו היה רב ודיין לעדת קויל שעל נהר וארטה המלאה חכמים, ובה ישב ששים שנה על התורה והעבודה. ואף נודע למליץ ובקי בתנ"ך, ופעמים היה עושה לחישות ורפואות כפי שקיבל מרבותיו. נפטר בטבת תר"נ, ואשתו הקדימה למות בעשרה ימים, שניהם בקולו.

נפתלי גדל על ברכי הוריו ולמד אצל אבי הלמדנים בעיר הולדתו. כן למד בישיבה אצל הרב יהודה ליב אוירבך („העילוי משעפס") ראב"ד בקולו, קליש וירושלים, הרב מנחם מנדיל לוונשטין ראב"ד פוזנא, ובפוזנא השתלם בחכמת ישראל ובשפות לועז אצל הרב המליץ רבי שלמה פלסנר, החכם רבי אביגדור לוונפלד והרב אברהם הכהן ומורים אחרים. למד ושנה הרבה והצליח מאד בלמודיו. עוד בנער־ריו התחיל להעלות מפרי רוחו על הנייר, ובכלל זה מחברת „פרחי המליצה", וכן את הקונטרס „אנוכי הרואה" ועוד, חיבורים שנשארו בכתובים. משנת תרי"ז יצא לו שם במאמריו ובספ־ריו שנדפסו במקצועות שונים בתורה ובחכמת ישראל בעתונים העברים, הגרמנים והאנגלים.

פי מוריו מלאו תהלתו. אביו מספר במכתביו לבנו, כי היה מראה את מחקריו וראשוני ספריו לרבים ושלמים ממופלגי עירו, שהללוהו מאד, ועוד בשנות נעוריו זכה להמנות תלמיד מובהק להרב מאיר אוירבך. ובן י"ז היה כשרב גאון זה הללו בתארי־כבוד במכתב שנתן לו בקשר להצעה מטעם אחד מגבירי עיר אחת בפולין לשלוח לו בחור מצוין ללמד את בניו הבחורים ואת חתנו תורה וחכמה. החכם רבי גדליה טיקטין מברסלוי הביע שמחתו לראותו בביתו.

בא לראדום והיה מורה פרטי בבית משפחת בקרמן. עשר שנים ישב בעיר, ואף שלח ידיו במסחר. מכאן יצא ללונדון בגלל סכסוך עם השלטונות.

במכתב ההמלצה הנ"ל מאת הרב אוירבך נאמר, בין היתר:

„בחור מופלג, אחד מתלמידי המובהקים, הוא חריף ושנון, חכם ומליץ גדול כמ"ו נפתלי הלוי נ"י בן לידידי וחביבי הרב מוהר"ר פנחס זאב הלוי נ"י דיין פה קויל, ומעיד אני עליו, כי אחד מני אלף

למצוא בחור חריף כמוהו, אשר בידיו הכוח להעמיד תלמידים הרבה בתורה וביראת שמים, והוא כלי שמחזיק בו ברכה, ואשרי מי שיספחהו אל ביתו ללמוד וללמד". כה דברי ידידו מאיר בהגאון המנוח יצחק אוירבך".

ג.

תקופת הוראתו בראדום התחילה משנת תרי"ז, אך לא מצא סיפוק רוחני בהוראה בלבד, ונאמן לשאיפתו להרבות תורה ודעת בישראל ניגש להפיץ בדפוס את ידיעותיו בתורה ובחכמה. מחוסר בית־דפוס יהודי בראדום הדפיס את ספרו הראשון בברסלוי.

שם הספר „חקרי קדמוניות", נכתב בראדום ונדפס בשנת תרכ"ב (ברכ"ת) בברסלוי, העיר שבה למד בבית־המדרש לרבנים. בספרו הוא חותם את „פתח דבר" בתאריך „פה ראדום, כ"א טבת תבר"ך לפ"ק, כלומר בשנת העשרים ושתים לחייו. הספר בא: א) לבאר ולברר קורות ימות עולם משנים קדמוניות הצפונות בתורתנו הקדושה להבין מקראות שהם נפלאות בעינינו, ב) השקפת בקורת בדברי רבותינו הקדמונים לגלות תהלוכות מפלגות שונות בימים קדומים ההם. ג) מחקר על האיסיים.

דעתו על עיר מגוריו באה על ביטוייה בלשון נמלצת ב„מכתב לוי" שהדפיס בראש ספרו: ...„היושב בירכתי פולין, חשך ואפלה, ענן וערפל, הסכלות והזיה סביב משכן לו, השמים ממעל לו כמכסה עבה וחזקה מוצקה, והכוכבים... כיתדות ברזל רתוקים. אין אור ואין זוהר — אין ספר ואין מגילה, אין משען ומשענה. הנייר והעט הם רע וידידי, הקסת והדיו הם סומכי ידי ותומכי הגיוני. — לא כן יושבי גרמניה היושבים תחת שמש השכלה, אור קרני החכמה על פניהם". ועל החתום בתאריך ט"ז מרחשון תבר"ך, והכתובת: „ראדום, דרך ורשה".

עמד בקשרים עם סופרים והחליף עמם דברי חיבה ורעות. במכתב הסופר המליץ הנודע קלמן שולמן מוילנה (שנדפס בספר) הוא מכתיר בתואר „ידיד נפשי המשכיל השלם, חכם וסופר מהיר, חוקר קדמוניות ומגלה עמוקות מני קדם על מלכי הרועים במצרים". כן הריץ מאמריו לעתונים העברים, וב„המליץ" התחילו להתפרסם מאמריו מאז השנה השניה להופעתו, (גליון 50 ואילך). והם משכו תשומת לב, ומאז אנו מוצאים אותו משתתף בבמות שונות בבעיות חכמה ומדע.

ספר שני מתקופת ישיבתו בראדום הוא „מנחת זכרון" שהגיש המחבר לאלכסנדר השני קיסר רוסיה אחרי שניצל ממות, ובעמוד הראשון רשום „ראדום, 7 אפריל 1866". הספר מכיל שירים בחרוזים: א) דרכי שלום ישראל אל מושלי ארץ מושבותם (עמודים 6־20), ב) המנון הללויה (עמודים 20־26), ובראשו הקדמה להגשת הברכה והתודה לקיסר, וחתום: ראדום, ט"ו אלול תרכ"ו. והוא אז בן כ"ו שנה. את הברכה הגיש לקיסר באמצעות הנציב וארשה, הגרף ברג, ונתכבד בתודה מאת הקיסר ע"י שר האלף במשרד הגוברנטור בראדום. כן פורסמה בעתון הממשלה „דז'אנניק ורשבסקי" מ־1866 (מספר 177) תודה על ההמנון בעברית שנכתב בידי תושב ראדום נפתלי לוי (בפולנית), והתוכן הובא בספר במקורו.

מאז נסתם ממנו כל חזון מראדום. יש לשער שעזב את העיר לרגל נשואיו עם גיטל בת ר' ישראל בן ר' יהודה ליב נאשלסקי מאנגליה. אף שם המשיך בפרסום ספריו ומחקריו.

ד.

באנגליה עמד בקשרים עם רב המדינה רבי נתן אדלר הכהן מלונדון, בשנת תרמ"ד הדפיס את ספרו: שולחן ערוך הלכות כבוד אב ואם — שני המטות: מטה נפתלי, מטה הלוי (וינה תרמ"ד). בספר באו מכתבי־הסכמה מהרב ברלין מוולוזין, הרב דריינס מלידא, הרב טיקטינסקי ר"מ מיר, החכם שלמה בובר, הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין, הרב גדליה טיקטין מברסלוי, ועוד. גאוני וגדולי הדור שבאו בקונטרס מיוחד „קדש נפתלי" בסוף הספר. בסיום הקדמתו בספר נתן שיר קטן עם ראשי־תיבות שמו: נפלאות פקודיך תראני לדברך יחלו. הכן למודיך — וגם יכלתי.

אחר כן הוציא את „קדש נפתלי" על מסכת ברכות (וילנה תרמ"ו), „מעט שנות" על ספר שנות אליהו על הגר"א (וילנה תרמ"ח). בתרנ"א הוציא את ספרו „נחלת נפתלי", שו"ת, ונלוה אליו ספר „קדש נפתלי" על ש"ס ועין יעקב (פרסבורג, תרנ"א). את ההקדמה לספר זה כתב בעיר בריטון. אז הגיע לשיא הפרסום. הרב עזריאל הילדס־היימר מברלין מכנהו בתואר „הרב המופלג והמופלא בהפלאת חכמים". הרב י. י. ריינס מכנהו בתואר „חריף ובקי משנתו זך ונקי חוקר ומשכיל ביראת ה'". ספר זה וגם ספרו הקודם „שני המטות" נדפסו בתבנית גדולה (בגודל ש"ס), דן בגירוש היהודים מאנגליה.

בשנת הדפסת ספרו האחרון, תרנ"א מתה עליו רעייתו, והניחה ארבעה בנים ושלוש בנות ושלושה נכדים. בכלל לא הרגיש עצמו בטוב באנגליה, „שאיש לא ידע את מקור משפחתו היקרה וכמעט כבוד התורה פסקה מישראל, והתפלל לה' שבניו וזרעו אחריו יהיו לכל הפחות מכבדי תורה ומוקירי רבנן ויתיחסו למשפחותם לבית אבותם". (שני המטות, וינה, תרמ"ד).

אחר כן פירסם עוד ספר „מסכנות נפתלי", הקדמה לחידושי תוספות משניות לסדר טהרות (תרנ"ג).

בעתון „הבוקר" (אדר תרס"ט) שיצא בעריכתו של דוד פרישמן בוארשה. אנו מוצאים רשימה מענינת זו:

ב„ג'ואיש קרוניקל" שבלונדון אנו קוראים: חשובה מאוד הידיעה וביחוד לאלה שידעו את המנוח ר' נפתלי לוי, הוא שהדפיס את הספר „תולדות האדם" בשנה השישית של „השחר", כי צ'רלז דרווין אשר זה עתה חגג כל העולם כולו את חג המאה להולדתו, ידע את תוכן ספרו של הסופר העברי וגם כתב אליו מכתבים לראדום עיר מושבו, בדברים הנוגעים לחקירה הזאת שבהם משיב אחור את דעותיו של הסופר היהודי. בעת ההיא שלח דארווין אל המלומד היהודי העתקות ותוצאות מספריו, ועליהן כתוב בעצם ידו „אל המחבר היהודי המהולל מאת המחבר דארווין". הספרים ההם נמצאים עוד בידי כותב הטורים האלה בעתון „דג'ואיש קרוניקל", נכדו של הסופר העברי הנזכר מראדום. למן הזמן ההוא נקבע מרוץ אגרות תמידי בין היהודי והאנגלי. במכתביו התאמץ המחבר היהודי להוכיח לדארווין, כי שיטתו המדעית של זה המתנגדת לדרך האמונה והמסורה אינה נכונה. ועתה בהשמע מכל קצווי תבל תרועת המון, תהלות ותשבחות לחוקר האנגלי הגדול, כדי להזכיר כי בין תלמידיו של יוצר תורת ההתפתחות נמצא גם איש יהודי פולני, ר' נפתלי הלוי מעיר ראדום".

ב־1876 פנה הרב נפתלי לוי להרב ר' שמואל מוהילבר בבקשה לתת את הסכמתו לחיבורו „קירת הקדמוניות", שבו הוא מוכיח כי התיאורים של דארווין מקורה בתורת משה. אמר לו הרב הגאון: לפני שאתה מבקש את הסכמתי, נא להגיד לי אם אתה בעצמך מאמין בתיאורים האלה? על זה העיר הרב לוי: — התורה היא גמישה מאוד ואפשר להתאימה לכל השקפת עולם...

מת בן נ"ד שנה בעיירה סוספורט הקרובה למנצ'סטר והובא לקבורה בלונדון („אחיאסף", לוח־עם, תרנ"ח, עמוד 467).

מ. ש. ג.

מאיר הלוי בורנשטיין (מאיר'ל מלאך)

א.

מהו הכח היצוק בקומץ הקונטרסים והספרים שהניח אחריו מאיר ורנשטין מראדום? מהו סוד ערכם בספרות החסידות? ומה זכותו של מו"ל זה? כיצד עלה בידו לרכוש השפעה בעולם הספרות והמו"לות החסידית? שאלות כהנה וכהנה מתעוררות תוך סקירה על יבול הספרות והמו"לות.

היה הממונה על קופסאות רבי מאיר בעל־הנס בעיר, ודאג להורקתן בזמן לצורך קיום הישוב בארץ.

כשלעצמו לא היה סופר ממש, כי אם חובב ספרות מובהק. לא היה איש־העט שהכתיבה לחם חוקו. אך לא היה סתם חובב־ספרות כרבים אחרים. מעורה במסורת חסידית וחובב ספרותה לא רצה להסתפק בהנאתו לעצמו, אלא רצה לחלק את הנאתו מקריאה בספר חסידים עם אחרים. חיבת־נפש רחש לספרות החסידים, וכשהרגיש בספר יקר־המציאות שאזל מהשוק, נתעורר והדפיסו על חשבונו — שי למחנה החסידים.

בתוך חיי החולין בראדום — יצר לו מאיר מעין הוצאת־ספרים משלו בזעיר־אנפין, מקלט לספרות חסידית, ומפעם בפעם צירף לקטלוג הספרים הכללי עוד קונטרס מלא לקט, עוד ספר, שעל שעריו נישא שמו של המו"ל מראדום, ואנשי עירו קראו בסיפוק מלא את שערי ספריו עם שמו, ונתנו גודל לאיש המעיז, והשם „ראדום" — אף שמטעמים טכניים קשה היתה ההדפסה בעיר גופה — הופיע לתהלה בראש ספריו בסמיכות לשמו. השם „מאיר בורנשטין בן מרדכי הלוי מראדום" אמר הרבה ביחוד ליודעי וקוראי ספרי חסידים.

יוצאי ראדום בארץ אינם זוכרים אותו אישית, כי רובם הם בני הדור הנוכחי, ורק הקשישים שביניהם מזכירים אותו לטובה.

ב.

כמעט כל ספר מספריו אינו אלא לקט של דברים שונים. מה שמאחד את הללו לחטיבה הוא — האור הפנימי שבדברים. בספרית האוניברסיטה בירושלים נמצאים ארבעה מספריו. יתכן שהוציא יותר.

את ספרו הראשון הוציא בשנת תרנ"ב, הוא ספר „אמרי צדיקים", ראשונים ואחרונים, מקובלים וצדיקי החסידות, עם מנהגים טובים ומדות ישרות. הספר נדפס בוארשה, ובו 92 עמודים. בשער מופיע שמו כמי ש„לקט וחבר והביא לבית הדפוס". ואף הקדמה כתב לספר, בה הוא מדבר על כחה של שכחה שהשכיחה ערכי תרבות ותורה בכל דור ודור מישראל.

השני בסדרה הוא ספר „קיצור מחברת הקודש", והוא ספר הכוונות לשבתות וחדשים וזמנים יקרים, בביאור רחב מבוארים. שנת הדפסת הספר בוארשה היא: תרנ"ו, ובו 76 עמודים. גם בהקדמת המלקט ספר זה אינו מביא פרטים ביוגרפיים. לעומת זה נראה מהסכ־מות הצדיקים והרבנים קצת שבחו. רבי יצחק יעקב הצדיק מביאלה כותב, שבשהותו בראדום ראה בידי המחבר את ספרו בכתב־יד ומעיד שהוא מכיר את המחבר ואף הוציא לאור ספרים יקרים ונחמ־דים. וכן באו הסכמות מרבי ישראל הצדיק בגרודז'יסק, רבי מאיר־שלום אב"ד קאלושין, רבי צדוק הכהן מלובלין, רבי מאיר יחיאל הלוי מאוסטרובצה, רבי אברהם אייגר הצדיק מלובלין, רבי יחזקאל הכהן רבינוביץ מראדומסק, הרב אליהו חיים מייזל מלודז, רבי שמואל זיינוויל קלפפיש מוארשה, רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ, רבי ישראל (הינוקא) סטולין, רבי ישראל יצחק דנציגר מאלכסנדר. וכולם מהללים פעלו וטוב טעמו. הסכמות אלה סללו לפניו את הדרך והוסיפו לו עידוד רב בפעולתו המו"לית ומלאכת הליקוט.

בספר השלישי, הוא ספר „רמזי ישראל", הדפיס כתבי־יד המגיד רבי ישראל מקוז'ניץ שטרם נדפסו, שהעתיקם מכתבי־היד מארכיונו של רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ, נכד המגיד, ובו פרושים על ספרים שונים. הספר נדפס בוארשה בשנת תרנ"ט, ובו 34 עמודים בכתב ר"ש"י, שתי עמודות לעמוד, ובראשו הקדמת המביא לדפוס שבא על ספוקו בהדפסת כתבי־יד מעניני סודות הקבלה וששׂ לעשות נחת רוח לצדיק בבאור דברים שחידשו בתורה. ולא קלה היתה עליו המלאכה להעתיק מכתב הספרדי, שאין אנו רגילים בו, ולהגיהו הגהה כפולה ומשולשת. רבי ירחמיאל משה מקוזניץ מוסר בהסכמתו את תוכן כתבי־היד שהיו שמורים אתו, שהם חידושים על מסכתות שק־לים, נדרים, נזיר, ס' התמונה, ילקוט שמעוני, לקוטי רב האי גאון, לקוטי שם טוב, שו"ת הרב עזריאל, פרי עץ חיים, סדור האר"י, וכיוצא בהם. בספר לא באו הסכמות, מפני כבודו של המגיד שהיה „אילנא רברבא ותקיפא, דרישיה מטא עד צית שמיא".

ועוד ספר אחד, הוא ספר מדרש כונן, הדפיס באותה שנה, תרנ"ט, בוארשה, והמלקט מעיד עליו כי הוא קטן הכמות ורב האיכות, ובו באור מעשה בראשית וגדלות הבורא, והוא יקר המציאות שאזל מן השוק, ובא והוסיף עליו פירוש על הודו מהריב"ש וליקוטים יקרים מקדושי עליון. וכן הביא דברי תורה מפרשת וארא לרבי אלימלך מגרודז'יסק. בספר 28 עמוד. שמעתי שהוציא מהדורות של עוד כמה ספרים, בלי שנזדמן לי לראותן.

מ.ש.ג.

הרב יהודה (יודל) רוזנברג

א.

הרב יודל רוזנברג, יליד העיירה סקארישוב שליד ראדום, היה אחד הלמדנים החשובים ביותר של היהדות הרבנית ומבקיאי החסידות, מתרגם ספר ה„זוהר".

נולד בחשון תר"ך (אוקטובר 1860). בעודנו נער יצא לו שם כ„עילוי מסקארישוב", למד ונתחנך בישיבות שונות, תלמיד מובהק של הגאון רבי מרדכי־זאב ר"מ ואב"ד בסקארישוב. תוך למודיו בקודש הקדיש חלק מזמנו גם ללמוד עברית שהגה לה חיבה. בן 15 עיין בספרים „לישרים תהלה" ו„מגדל עוז" לרמח"ל — ב„שטיבל" שבסקארישוב נחשב דבר זה לחטא חמור. הוסמך להוראה ע"י הגאונים הנודעים רבי שניאור זלמן שניאורסון מלובלין (בעל „תורת חסד"), רבי מאיר יחיאל הלוי מאוסטרובצה ורבי שמואל־זינביל קלפפיש מוארשה.

בן 17 נשא אשה מהעיירה טארלה. והיה שם רב, הקים בבית־המדרש המקומי ישיבה קטנה, לימד יום־יום שני שעורים ושמו הלך לפניו בפולין בשם ר' יודל טארלר. בטארלה זו כיהן לפני כמאתים שנה ברבנות הגאון בעל „פני יהושע". כדרך העיירות הקטנות היו לו בטארלה מתנגדים רבים שהצרו לו. כרב בעיירה קטנה היתה לו הכנסה חלקית ממכירת שמרים, נרות ומלח, ומסחר זה גרם לו צרות מרובות. בכלל לא הצליח במסחר. גם בעניני משפחה לא שפרה עליו חלקו. אשתו הראשונה מתה עליו, וזמן רב עבר עליו עד שנשא את אשתו השניה מצאצאי רבי ישראל הצדיק מריז'ין.

היה חסיד, והיה נוסע ללובלין לרבי אברהם אייגר (מחבר „שבט מיהודה"), וגם שם התיחסו אליו בחשדנות. חסידים התלוננו עליו שלומד רוסית, קורא „ספרים חיצונים". ואירע פעם — מספרים

חסידים — שלמד רוסית בהתמדה כדי לעמוד בבחינות כרב־מטעם. ומצאוהו ישן על ספסל בבית־המדרש בלובלין עם ספר בידו. לא נתקבלו נמוקיו שעשה זאת תוך לחץ, כי הרי מאלצים את הרבנים לדעת לדבר ולכתוב רוסית...

קבע מושבו בוארשה כרב ומו״צ ב„קלויז סקרניביץ״. שם הוציא ירחון רבני בשם „קול תורה״. אך גם בוארשה לא חסר דאגות פרנסה. משם עבר ללודז, וממנה לקנדה. נתקבל לרב ב„בית הכנסת הפולני״ בטורונטו. וגם שם טרם הגיע אל המנוחה ואל הנחלה, עד שעבר בשנת תרע״ט מטורונטו למונטריאל ושם נשאר עד פטירתו, פעל ועשה למען כבוד התורה, האמונה והיהדות.

עסק תמיד בהפצת התורה ובספרות. כתב ספרים גדולים וקטנים, ספריו וקונטרסיו העממיים נפוצו בעם. ספרו הראשון „ידות נדרים״ שבא לתרץ את ה„כלומר״ וכל המקומות הקשים של ר״ן במסכת נדרים, נלמד בישיבות ובבתי־מדרשות רבים. אף ספריו „מקוה יהודה״ (בענין מקוה קטנה בכל בית), „מאור החשמל״ (על אור חשמל בשבת וחגים), „דרש צמר ופשתים״ (על הלכות שעטנז) וספרו „הקריאה הקדושה״ עם הערות בתרגום אידי, הביאו תועלת רבה. ועל כולם ספרו „זהר תורה״, שהוא תרגום הזוהר לעברית בכל חלקיו, נתקבל בעין יפה. ספרו „זיו הזוהר״ נחשב לאחד המפרשים הטובים ביותר.

ב.

אומץ ואורך רוח גילה הרב רוזנברג בגשתו לתרגם את הזוהר הארמי לעברית. היתה זו עבודה חשובה וכבירה. הוא נתקל בהתנגדות נמרצת מצד החסידים שראו בזה מעין חלול קדושת הזוהר. גם צדיקי החסידות גילו תחילה התנגדות. הרבי הנודע מרדזין, רבי מרדכי יוסף אלעזר ליינר (תרכ״ו—תרפ״ט) סירב לתת לו הסכמה לספרו, בהסבירו לו במשל, שאם יתרגמו את התואר העברי „עמוד הברזל״, „פטיש החזק״, „צנא מלא ספרא״... לשפה אחרת, מה טעם יהיה לזה? בנימוק זה סירבו רבנים רבים לתת הסכמותיהם לתרגום הזוהר. כל זה לא מנע את הרב הצעיר להמשיך עבודתו. אחרי עמל רב עלה בידו לקבל הסכמות מרבנים ורביים נודעים, מהרב הספרדי הנודע ר׳ חיים חזקיהו מדיני בעל „שדה חמד״, שהיה אז רב בחברון. הוא היה הרא־שון שנתן לו הסכמה על „זהר תורה״. ובין המסכימים גם הרבנים ר׳ שלום מרדכי הכהן מבריזן, הרב חיים ברלין, ר׳ אליהו חיים מייזל מלודז והרב יעקב מזא״ה ממוסקבה.

עשרים שנה עמל להשלים את תרגום הזוהר על כל חמשה חומשי תורה, תהלים, שיר־השירים, קהלת, משלי בשבעה חלקים (החלקים האחרונים הופיעו באמריקה). וכדי לספק את הצנועים הקיצונים לא תירגם את הענינים העמוקים כמו: ספרא דצניעותא, אדרא דמשכנא, אדרא רבא, אדרא זוטא, היכלות וכו׳. הוסיף מראי־מקומות וצירף פירוש „דרך אמת״, בלי לתרגם לעברית. את עמקי סודות הקבלה חשש לסכן ולפרסם.

הרב רוזנברג יצר בשלשה שטחים: א) הלכה, ספרות רבנית, ב) דרוש וקבלה, ג) ספרות העם. מספריו על דרוש וקבלה ידועים הספרים „עטרת תפארת״ על החומש „על פי פרד״ס״; „נפלאות הזוהר״, ספר המכיל כל ספורי הזוהר; „ילקוט אליהו״, ספורים על אליהו הנביא ו„הגדת מהר״ל מפראג״.

בשפה הספרות העממית התמסר לכתיבת ספורי מעשיות בעברית ובאידית, כתב את הספרים „רפואות הנפש ורפואות הגוף״ (מתורגם מהרמב״ם עם ביוגרפיה קצרה של הרמב״ם), „ספר רפאל המלאך״ (על סגולות, קמיעות ותרופות); „נפלאות מהר״ל מפראג״, „תפארת מהר״ל משפולה״, „דברי הימים לשלמה המלך״ וכו׳, בסגנון עממי מסורתי באידית. ספר „רפאל המלאך״ מכיל עצות ותרופות ברפיאת העם ובהיגיינה, ועד היום משתמשים בו צדיקי החסידים. ה„גולם״ מכיל אוסף עשיר המיוסד על אגדות שונות על הגולם של מהר״ל. בכלל נתגלה בכל ספריו החסידיים והעממיים כאיש בעל נשמה פיוטית ונטיה חזקה למסתורין. לבש בגד קטיפה וחבש מצנפת רבנים.

בשנת תרצ״א חגגה קהילת מונטריאל את חג השבעים של הרב רוזנברג. ועד היובל הורכב מועד העיר, ועד הרבנים ובית הכנסת „הד־רת קודש אנשי פולין״, שבה כיהן כרב במשך עשרות שנים. בהזדמנות זו הופיע „ספר הזכרון״ ובו מאמרי־הערכה־וברכה בעריכת הסופר ד״ר צבי כהן, בעזרת ר׳ יוסף פוכס. חגיגת היובל נערכה בר״ח אדר תרצ״א. מונטריאל היהודית התגאתה בכך, שהרב רוזנברג תפס מקום חשוב (סגן בית הדין) בועד הרבנים של קהלתה. בברכת ועד הרבנים נאמר, בין השאר: „משתתפים אנו בחגיגת יובל השבעים של חברנו איש רב פעלים אשר פריו נתן בעטו לזכות את הרבים בספרים מפור־סמים, דולה ומשקה ממעין החכמה נגלה ונסתר...״

הגיעו גם ברכות מאירופה ואסיה. בשם משפחת איגר הנודעה בלובלין ברכו ר׳ דוד איגר (בן האדמו״ר אברהם איגר), הרב ראי״ה קוק, ר׳ יוסף חיים זוננפלד, ר׳ בנציון מאיר עוזיאל ועוד.

נפטר בשיבה טובה במונטריאל, והקימו „אוהל״ על קברו.

ביבליוגרפיה:

ספר היובל הכ״ה „תלמוד־תורה עץ־חיים״, ניסן תש״ג, טורונטו, קנדה.

מ. ש. ג.

אליעזר ליפמן פערל

נולד בראדום בשנת תרס״א לדוד־מנחם ומרים לבית אלטר, משלשלת היוחסין משני הצדדים: מצד אמו — נכד החידושי הרי״ם, מצד אביו — נכד ה„תפארת שלמה״ מרדומסק. למד בישיבות ואצל המו״צ הראדומאי הרב אלפוס, שכיהן שנים רבות בדיינות. משנות נעוריו גילה נטייה לפולקלור ולהומור. תלמיד־חכם מובהק. שקד על למודיו ורכש ידיעות רחבות בש״ס ובספרי קודש. דבריו היו מתובלים במאמרי חז״ל במימרות חסידיות, בספורי מעשיות של צדיקים, בשיחות חולין של תלמידי־חכמים.

הצטיין גם בכשרון מוסיקלי, למד לנגן בכינור אצל גיסר בראדום. וידיעתו בנגינה ניצל באורח מעשי בנגנו על כלים שונים בתזמורת הגדוד הפולני בראדום בשנים 1919־1920. ידע תווי־נגינה על בוריים ושימש מעתיק יחידי של תווי־נגינה בגדוד. כן היה בעל כשרון לציור, ולא פעם עורר התפעלות בציוריו הנסיוניים. עם זה היה פעיל באגו־דת ישראל בראדום, ממייסדי צעירי אגודת ישראל במקום. שנות נעוריו ובחרותו בראדום לא עברו עליו בבטלה כפזרו את זמנו וכשרונו לטובת היהדות החרדית.

בשנת 1923 נשא לאשה את בת ר׳ מוטל זבלודובר מוארשה, חסיד עשיר, בעל בית־מסחר ברחוב טברדה 2, והוא נשאר בוארשה וניהל את עסקיו הגדולים של חותנו, בידעו הנהלת חשבונות. שקע במסחר.

הרביים החסידיים, ובעיקר הרבי מגור, עמדו על הנחיצות בעתונות חרדית, והנה הוטל עליו לנהל את המדור להומור בעתון היומי הוארשאי „דאָס יודישע טאַגבלאַט״ שהתחיל מופיע באלול תרפ״ט. הבחירה לירות בחצי־סאטירה במתנגדים נפלה על אליעזר־ליפמן, שידע לצאת בפולמוס, באירוניה דקה וחדה, ולהכות בשוט צחוקו את המלעיגים והמתקיפים. אבל גם בעידנא דריתחא שמר על טוהר עטו ולא פגע פגיעה אישית.

מראשית הופעתו של ה„טאָגבלאט" (ט"ו אלול תרפ"ט) בא בגליו־נות ערבי־שבתות מדור להומור וסאטירה, בעריכת „איפכא מס־תברא'ניק", הליצן הראשי של העתון. ובעריכת המדור הזה כיהן עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. כתב חרוזים בדחניים, פיליטוני חגים, הומורסקות, ולעתים קרובות אף רשם קריקטורות.

היה גם עורך „דאָס קליינע טאָגבלאט", ההוצאה המיוחדת של ערב־שבת שנועדה לנוער ולאנשי־העם, ומדי שבוע בשבוע היה כותב בו בשמות שונים: אלף כ"ץ, פלא, לא באלף רבתא, וכיוצא בזה.

עם כל התסיסה והדינמיות שבפיליטוניו והלצותיו, חי חיים שקטים, היה ענוותן ובעל מידות טובות ונימוסים נאים, יפה־רוח ועדין־נפש.

עם זה שאף לראות את הספרות היהודית בשפות אחרות, ביחוד בגרמנית, מתורגמת לאידית. תירגם לאידית את ספרו של ד"ר מאיר ליהמן „ברגעי יאוש" (ספור מחיי הגיטו היהודי בבוהימיה), תרצ"ז. בתבנית ספר הופיע מאספו של דברי תורה חסידיים „געקליבענע פערל", וארשה, תרצ"ט. חדשים אחדים לפני פרוץ המלחמה האחרונה תירגם לאידית בחרוזים אחד מספרי ידעיה הפניני. היה משתתף במאמריו בעתון דתי שהופיע בקובנה. אחד מיצירותיו: אויף א שפאס (דער קאַרגער און זיין נדר), ר' העשעלע און ר' פלעשעלע (שניהם בחרוזים), א סוחרישע חקירה (בפרוזה) — פורסמו על־ידי משה פראגר בספרו „אנטאלאָגיע פון רעליגיעזע לידער און דערציילונגען", ניו יורק תשט"ו, בעמודים 609—615.

נספה בגיטו וורשה בשנת תש"ב.

מ.ש.ג.

הרב ישעיה זלוטניק

נולד בשנת 1892 בפלוצק. מילדותו הצטיין בלמודיו ובכש־רונותיו. כבן חמש הפליא בחומש ורש"י. ילד ער ותוסס, מלא חדוות חיים. בן שש עשרה קיבל סמכות לרבנות, ובן שמונה עשרה נשא לאשה את אֶלטע פרידה לבית וינריב, בתו של ר' מוטל, המכונה מוטל גרבר, מעיירת דרילטש, בפלך ראדום.

עד שנת 1917 ישב עם משפחתו בוארשה. אשתו היתה המפרנסת העיקרית ואילו הוא ישב על התורה ועל העבודה.

עסקי הפרנסה התנהלו בכבדות, משום כך החליטו לעבור לראדום המפורסמת בבתי חרושת לבורסקאות. התחיל לפרסם מאמרים בעתו־נות יידיש בוארשה (ב„מאָמענט", „אכספרס"), ועד מלחמת העולם השניה אף בחו"ל: ב„קענעדער אָדלער", „מאָרגען־זשורנאַל", „טאָג", שביוהניסבורג. השתתף בעתונות העברית: „הצפירה", ו„העולם" וגם בעתונות תנועת „המזרחי". לא הסתפק בעבודתו הפובליציסטית ועסק גם בעבודה ספרותית ענפה. ראשית עבודתו בספרות התורנית ספריו: „ילקוט ישעיה" ו„פרורי השלחן והש"ס". במשך הזמן התמסר ברובו לפולקלור. פירסם כמה וכמה ספרים שיצאו להם מוניטין ובינ־הם: „וויצען פון אונזער אלטער אוצר", „לעקסיקאָן פון אידישע חכ־מות" ועוד.

ספר מסוג אחד היה ספרו „מאָדערנע דרשות", שבו אסף את הרצאותיו, בעלות תוכן פופולרי, רצופות אהבת ישראל וארץ ישראל.

לא הצטמצם במקצוע מסויים וגם נתן דעתו לעריכת ספרים במקצועות שונים. משוררים ידועי שם העמידו את חבוריהם לפניו לבחינת הניקוד, ומחברים שונים את ספריהם לעריכה.

עם זאת לא היה „יושב אהל". מיד עם בואו לראדום נכנס במרץ לעבודה צבורית ולעסקנות תנועתית, ותפס בהם את מקומו הראוי לו. עם ראשית פעולתו ב„מזרחי", נבחר לעמוד בראשה ופעל בה ברציפות כמעט עד למלחמת העולם השניה. הופעותיו הפומביות הקנו לו כבוד ויקר. דבורו היה מתון, מחושב, שקול. הצטיין ביחסו הנעים לכל איש ואיש, וקירב צעירים לעבודה צבורית־ציונית. על אף היותו מטופל במשפחה גדולה ודאגת פרנסתה עליו, היה ביתו פתוח לדורשיו ותמיד מצא זמן לארגון שעורים: לתורה, ללמוד השפה העברית, לתנ"ך ולתולדות התנועה הציונית ולהרצות בהם מדי ערב בערב. קומתו התמירה, הדרת הפנים, העינים המפיקות פקחות — כולו אומר כבוד. אף לבושו ללא רבב.

לפני מלחמת העולם השניה, כששערי הארץ ננעלו, עשה רבות כדי לעזור לצעירים הדתיים לעלות לארץ ישראל. כשנתארגן בעיר הועד האנטי־נאצי, שימש בו הרב זלוטניק כסגן יושב ראש. בימים ההם היה עסוק בעבודתו על ספרו העיקרי: „די יידישע עטיק אין אונדזערע ספרים". הוא ראה את מקומו בתוך הישוב, שבו נולד והתחנך, ולא נענה לידידיו ומעריציו מאמריקה, ששלחו לו שלוש פעמים היתרי כניסה לארה"ב. אולם כרובם של יהודי פולין שילם את אהבתו זו למרכז היהודי הגדול שבפולין — בחייו, ובפורים 1943 נרצח יחד עם אשתו בבית העלמין בשידלובצה, בידי טמאי האדם — הנאצים.

ישראל גרינץ

אביו, הרב מאיר, נולד בוישגרוד לאביו ר' אברהם יצחק, סוחר ובר־אוריין, אחי הרבנים יונה־מרדכי מפלוצק ויהודה־ליב מגומבין מרבני ועסקני „המזרחי". למד בעיר מגוריו ורכש ידיעה עמוקה בתורה וביהדות וקצת השכלה כללית, והוסמך לרבנות; הצטיין בצניעותו ובפשטותו. נשא לאשה בת חסידים מוורקה, מיוצאי־חלציו של ר' ישעיה ברלין־פיק (1725—1799), רב מבקר ומחבר שהגהותיו מעטרות את כרכי הש"ס והתייחס למשפחת התוי"ט ומהר"ם.

הוזמן לכהן כרב על־ידי הגביר היהודי בלאס באחוזתו הגדולה, שנקרא בשם „הפריץ היהודי", ואחרי כן היה רב בעיירה גלובאצ'וב הסמוכה לראדום, והיה אהוב ומכובד על כל יודעיו.

הושפע מרעיון הציונות יחד עם אחיו הרבנים, עמד בקשרים עם הרב יצחק־יעקב ריינס מלידה, מייסד „מזרחי". זיקתו לחצר גור לא העבירתו על הערצתו להרב ריינס ולתנועת „המזרחי". כל ימי חייו עסק בחבור מקיף על התוספות ובעלי התוספות. עמד בקשרי מכתבים עם רבנים וסופרים וחוקרים בנוגע לברור ולבון נוסחאות שונות, ועד שעשה להדפסת ספרו הגדול פרצה השואה. והוא ואשתו גלו ממקום למקום עד שהגיעו לקוז'ניץ. הנאצים גלחו את זקנו והוא קרא „טוב המות מחיים אלה", לבש טלית ותפילין וחיכה למעניו שרצחוהו ביריות. זכה להגיע לקבורה בבית העלמין בקוז'ניץ. אשתו וילדיו נשלחו לכבשנים. רק בת אחת נמלטה והיא בישראל.

מ. ש. ג.

א) ספריו:

1) לעקסיקאָן פון יידישע חכמות, גוטע ווערטער פון קלוגע יידען... געזאמעלט פון בעל־פה קוועלען און סטיליזירט: הרב ישעיהו זלוטניק, טייל 1, ווארשא. בדפוס וואיציקעוויטש, חש"ד, תרפ"ט, 72 עמודים.

2) מאָדערנע דרשות, ערשטע אויפלאגע, ווארשא, „אלט־יידיש", תרפ"ט, 112 עמודים. הספר מכיל דרשות והרצאות מעניינות המפיצות אור על התקופות ההיסטוריות שבהן הונח היסוד לחגיגת הימים הטובים שלנו.

3) ימים־טובים פאָלקלאָר: אלע פאָלקסטימליכע דיבורים, גלייכווערט־לעך, חכמות, וויצען, הלצות און אנעקדאָטען, וואס בעציהען זיך אויף אונ־זערע ימים־טובים, מיט אנ'אָפּהאנדלונג וועגען יודישען וויץ, געזאמעלט זערע ימים־טובים, מיט אנ'אָפּהאנדלונג וועגען יידישען וויץ, געזאמעלט אממייסטען פון בעל־פה קוועלען, טייל 1, ווארשא, דפוס ש. קאַכמאַן, 1930.

ב) מאמריו ומחקריו:

1. הכרונולוגיה של התלמוד, שבועון „המזרחי״, וארשה, ט״ו תמוז תר״פ.

2. האם היה אלדד הדני ממתנגדי התלמוד? „המזרחי״, ד׳ מרחשון תרפ״ד.

3. ארבעה ראשי־תיבות, „העולם״, לונדון, כ׳ אלול תרפ״ד; „התור״, ירושלים, ו׳ אלול תרפ״ד; „מנורה״, גליון כ־כא, לודז, הושענא־רבא תרצ״א.

4. מעשה רבעי מיכסא, „אוצר החיים״, מאסף לתורת ישראל, ספר ראשון, תרפ״ה, עמודים קטז־קיז.

5. חידושים והערות בספרי התלמוד, „אוצר החיים״, ספר שני, תרפ״ו, עמוד יב.

6. חידושים והערות בספרי התלמוד, שם, תרפ״ו, עמודים לה־לט.

7. ביאורים והגהות בתלמוד־בבלי וירושלמי תוספתא ומדרשות, שם, תרפ״ז, תשרי־חשון, שנה ג׳, עמודים יב־יג.

8. בספרותנו העתיקה (חוורא דבי רבי — שם המשיח), „העולם״, לונדון, יז אדר תרפ״ה.

9. בהיסטוריה העתיקה שלנו: א) מי היה חזקיהו תורגמינא, ב) האם באמת נתחבר מדרש תנחומא החדש בזמן מאוחר? ג) רבי שמעון כצדואה ור׳ שמעון הבבלי, ד) האם פירוש הר״ח על הוריות חיברו באמת הר״ח, ה) לתולדות המקורות של פירוש רש״י, ו) מי היה חותנו של הראב״ן ומה היה שמו, „העולם״, לונדון, י״ב מרחשון תרפ״ו.

10. הערה להערה (על חזקיהו תורגמינא, להערת משה וילנסקי), „העולם״, לונדון, ד׳ ניסן תרפ״ו.

11. מקורות נשכחים (קטעים מתוך מבוא לספר מיוחד עם קובץ דוגמאות של אגדות שנשכחו מקורותיהן במקרא), „העולם״, לונדון, ה׳ מנחם־אב תרפ״ו; י״ב אב תרפ״ו.

12. הכרונולוגיה של התלמוד והבנת התלמוד, „הצופה לחכמת ישראל״, בודפשט, תרפ״ח, עמודים 48־50.

13. כיצד כותבים אצלנו היסטוריה וכרונולוגיה (המשך למאמר הקודם), „הצופה לחכמת ישראל״, בודפשט, תרפ״ח, עמודים 319־323.

14. מן תקופת הגאונים (שרטוטים אישיותיים ותולדותיים של גאונים אחדים שטעו בהם כותבי תולדותיהם): א. מבוא, ב. רב שר שלום גאון, „מזרח ומערב״, ירחון, ירושלים סיון תרפ״ט.

15. ר׳ נתן דצוציתא (מחקר היסטורי־מדעי), „מזרח ומערב״, ירושלים, כרך חמישי, עמודים 225־232.

16. הראב״ן ותכונת ספרו (תולדות חכמי ישראל), „מנורה״ דו־שבועון, לודז, גליון טו־טז, ט׳ באב תר״צ.

17. העם־האילן (רעיונות לראש־השנה לאילנות), „מנורה״, לודז, גליון ב׳, טו בשבט תר״צ.

18. „השר מקוצי״ ועוד „שרים״: א) השר משאנץ או משאנצה, ב) השר מאיברא, ג) השר מקינין, ד) השר מניישטשט, „העולם״, לונדון, י״ג ניסן תרצ״א.

19. האם חיים יהודים בפולין מתקופות פרו־היסטוריות? (אידית), „די יודישע שטימע״, שבועון, וארשה: א) כ׳ אייר תרצ״א, ב׳ כ״ז אייר תרצ״א.

20. ילקוט ישעיה, קטעים מבאורי המדעי על הש״ס, חידושים והערות על מסכת מגילה, „הצופה לחכמת ישראל״, בודפשט, תרצ״א, עמודים 310־320.

21. האם היה אלדד הדני קראי או רבני? הירחון „ההד״, ירושלים, שבט, תרצ״ה.

22. הערות לבקיאות הרמב״ם בתנ״ך, „העולם״, לונדון, י״ד ניסן תרצ״ה.

23. זכרונות (ליום השנה של תיאודור הרצל), „העולם״, י״ז בתמוז תרצ״ה.

מ. ש. ג.

סופרי יידיש

ליאו פינקלשטיין

הכרתיו בפעם הראשונה בשנות 1908־9, כמתמחה אצל הצלם מילר בבית מתתיהו קופר. הוא לבוש היה חולצה שחורה עם אבנט שזור, כפי שרגילים היו להתלבש פעילי תנועות הפועלים והנוער העובד והלומד. ליאו היה ער, מהיר־דיבור וכל שיחה קלה היתה הופכת לויכוח עד רתיחה. מוכן תמיד לויכוח עם מעבידו, עוזרו ועם שכניו.

בדרך לעבודה היה קורא ספר, בהתכוננו לבחינת אקסטרן. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עברה המשפחה לקילץ, שם התמיד בלימודיו ונתקבל כסטודנט לפילוסופיה באוניברסיטת קראקא. כבר בקילץ ניסה כחו בספרות וחיבר כמה מחזות בפולנית.

עם תום מלחמת העולם הראשונה עבר לוארשה ושם פיתח פעולה ספרותית רבה בשדה תרבות יידיש. נשא לאשה בת ראדום, מלכה מבית קליינמן, ולעתים היה מבקר בעיר הולדתו וניצל את שהותו בה להרצאה בנושא פילוסופי או ספרותי.

נח פרילוצקי מצא בפינקלשטיין את אחד מעוזריו הראשיים. כנואם מזהיר ויוצר מעולה בספרות יידיש תפס עמדה חשובה ב„פאלקס פארטיי״ וייצג את מפלגתו במוסדות שונים בוארשה.

בניגוד לליאו היה אחיו יאנטשע שתקן וסגור בתוכו. על פעילותו בפ.פ.ס. נידון בשנת 1907 לגירוש לסיביר וכעבור מספר שנים נמלט והגיע לאחיו הבכור בארצות הברית.

ב־6 לספטמבר 1939 עזב ליאו את וארשה יחד עם אשתו מלכה. בדרך נפגש ביהושע פרלה והמשיכו דרכם ברגל. הגיע לבריסק ורגלו שבורה. שכב בבית־חולים זמן ממושך.

ב־30 למאי 1940 נעצר ע״י נ.ק.וו.ד. (המשטרה החשאית של ברית המועצות) והוגלה למקום נידח בצפון רוסיה. כשהגיעה השיירה למקום אחרי 22 יום של טלטולים, הכריז מפקד המחנה באזני המגורשים: „פה תחיו״. רואים אתם את העצים? אותם אתם תעקרו. תעשו מהם קרשים ותבנו צריפים בשבילכם. מתוך הדומיה פרצה זעקה: „אילו הייתי יודע שפה יהיה עלי לחיות, הייתי שולח יד־בנפשי״. ליאו פינקלשטיין הוא שהשמיע את הזעקה.

כעבור שעה נתון היה בצינוק חשוך, שבו נכלא לששה ימים.

באחד החדרים שנבנו אז גרו פינקלשטין עם אשתו ועוד 12 איש. ב־3 ליולי נעצר יחד עם קבוצת אנשים ואחרי חקירה מוקדמת הובא לסיקטיווקאר, עיר הבירה של הרפובליקה קומי, ונכלא בבית הכלא המרכזי. הואשם בסעיף 58, כלומר בקונטר־רבולוציה ותעמולה לשבי־תה בקרב האסירים.

על סמך החוזה בין גנרל שיקורסקי לבין סטאלין נפסקו כל המשפטים והאסירים יצאו מבתי הכלא, אולם היו גם מקרים יוצאים מן הכלל, כד״ר אמיל זומרשטין, פרופ׳ משה שור, פינקלשטין ואחרים שלא שוחררו. התובע אמר בפירוש לאשתו: „אנחנו רוצים שיהיה בידינו פסק דין נגדו, ובמקרה שנצטרך נפעיל אותו מיד״. וכך היה. נערך משפט, שהוציא נגדו פסק־דין ל־7 שנות מחנה ריכוז, ורק אחר כך שוחרר.

פינקלשטין נשאר בסיקטיווקאר, קיבל עבודה במסעדה כעוזר למנהל חשבונות.

אחרי שנות שהותו בצפון, הועבר ביוני 1944 יחד עם כל נתיני פולין, לאוקראינה, לעיר חרסון. גם שם קיבל משרה בהנהלת חשבו־נות, בילה את רוב זמנו בספריה המקומית ושם, בחרסון, כתב את ספרו „אגרת פולין״.

כשנוסד באותה שנה הועד המרכזי ליהודי פולין במוסקבה עם ד״ר אמיל זומרשטין, בראש, נקרא פינקלשטין לתפקיד סגן יושב ראש הועד. בהתחלת 1945 יצא למוסקבה והוא, יחד עם ברל מרק, ד״ר דוד ספרד ואידה קמינסקה ניהלו את עניני הועד.

בנובמבר 1945 נערך קונגרס של יהודי פולין שנמצאו בברית המועצות. יושב ראש הקונגרס היה ל. פינקלשטין והוא היה גם הנואם המרכזי. אגב, בקונגרס השתתף השגריר הפולני במוסקבה, פרופ׳ ראאבה, משה סטשבסקי, הרב סורוצ׳קין, משה בורקו, מלמן, א. סוצקוור ואחרים.

בינואר 1946 יצא פינקלשטיין בדרך האויר לוארשה ומשם ללודז, למרכז היהודי אז, והועמד בראש אגוד הסופרים. בעד עבודתו הציבורית העניקה לו הממשלה הפולנית אות־הצטיינות. במחצית 1946 יצא במשלחת לארצות הברית ושם נשאר. כעבור זמן־מה הגיעה גם אשתו דרך פאריז אליו. בקושי התפרנס. המשיך בעבודתו הספרו־תית. ב־1950 יצא לרחבי המדינה בשורת הרצאות, חלה ובאותה שנה נפטר.

ש.ס. ומ. ס־קי

לאורך רחוב רוויינסקה, רינק גרודזקה, השתרע בנין ענק בצורת מלבן, שגבל משני צדדיו בכנסיה הקתולית. הבית היה שייך למשפחות מינצברג ושידלובסקי ולו שלוש כניסות. בין המשפחות הרבות שהתגו־ררו בבית הזה בלטו משפחות פינקלשטיין ואברמוביץ, הראשון סוכן בית חרושת לסוכר והשני — מנהל בית ספר לבנות. בשתי המשפחות קבעו את הענינים האמהות. אמו של ליאו פינקלשטיין היתה מבית צמברקוביץ, משכלת, בעלת אופי עז, וחינכה את ילדיה ברוחה. הבן הגדול השתלם ברפואה והתישב בארצות הברית. הבן השני, יאנטשע, נסחף עם הזרם המהפכני וגורש לסיביר. היו עוד בן ואחות שקיבלו השכלה מקצועית, והצעיר שבהם ליאו, או לייבטשע ירש את ה„איר־דישקייט״ של אבא ואת התרבות הפולנית של אמא. נולדנו באותו בית והתחנכנו יחד, ובגיל 11—10 נסחפנו עם זרם מהפכת 1905. ומכיון שהבנים הגדולים של פינקלשטין ואברמוביץ לא לקחו אותנו ליער קאפטור לאספות החשאיות, החלטנו בעצמנו לייסד אגודת נוער צעירה. אף על פי שהתנועות השולטות ברחוב היהודי היו בעיקר פ.פ.ס., בונד ו־ס.ס. החלטנו ללכת בדרך עצמאית, יסדנו אגודה בשם „פועלי ציון״, שמיזגה את היסוד הפועלי בכמיהה לציון. האגודה לא הקיפה אלא כמה נערים ונערות מבתים סמוכים. מאוחר יותר התחלנו להתרכז בבית ספרו של אברמוביץ ומתווכחים בנושאי הזמן. ראש המדברים היה, כמובן, ליאו פינקלשטין. מבין הבנות היו הפעילות ביותר בנותיו של נתן ניימן, ברונטשה וסאלה. הקבוצה היתה לחוג רעיוני לבירור בעיות מדיניות, ספרותיות וחברותיות.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עברה משפחת פינקלשטיין לקילץ, ומאז נפרדו דרכינו. ליאו התמסר לעניני ספרות ואני לתנועה הציונית. והיתה אכזבה גדולה בשבילי, כשנפגשנו כשני יריבים על במת אספת הבחירות לסיים הפולני הראשון. היתה אספת בחירות של „פאלקס פארטיי״, שבה הופיעו נח פרילוצקי וליאו פינקלשטיין, מיועדת לבעלי המלאכה, וההסתדרות הציונית החשיבה מאוד את הופעתו של נציג הציונים. נפל בגורלי להתמודד עם שני נואמים מנוסים אלה. האווירה באולם היתה מחושמלת, והמונים צבאו על דלתות וחלונות האולם. אך פתחתי נאומי קפץ על הבמה קצב, סכין בידו, ורק תודות לליאו פינקלשטיין שהסתירני, ניצלתי מפגיעה. קמה מהומה, ושני המחנות שהתרוצצו בתוך בעלי המלאכה התחילו בתגרת ידים, שגרמה לפיזור האספה. למחרת התפאר לפני ליאו, כי בזכותו ניצלתי ממוות.

כשעברתי לוארשה ושככה אווירה של בחירות תכופות, נזדמנו שוב יחד לרגל שכנות קרובה. לא נגענו בשאלות מדיניות, אולם על שפתיו היה נסוך תמיד הלעג הידידותי והסלחני כביכול לציונות ה„בעל הביתית״, בניגוד ל„פאלקס פארטיי״ שהוא ייצגה. גם כשעליתי לארץ לא נעלם ממנו היחס העוקצני בשעת הפרידה. ה„רציונאליזם״ שלו לא הירשה לו להתייחס בחיוב לדברים שברגש ואף על פי שבעומק נשמתו היה הסנטימנט לציון מושרש מילדותו, הרי עקשנותו שירש מאמו, לא הניחה לו לחשב את דרכו אפילו כשכל עולמו הרעיוני התמוטט תחת מגפי היטלר.

במכתב ששלח לארץ למשה סטשבסקי, שאל עלי ומעשי בארץ. היה זה כמה חדשים לפני מותו. אך מקרה הוא, שגל העליה האחרון מפולין לא הכיא אותו לארץ, בכדי להעמידו על טעותו בחיים. הוא מת בניו־יורק, בעיר של מיליונים יהודים, שרק מעטים מהם נזקקים לספרות יידיש.

משה דוד גיסר

נולד ב־1893 בראדום למשפחת עמלים. אביו היה חרט ויוצק נחושת, יחיד במקצועו בעיר. משה דוד היה עוזר לאביו בעבודתו, אולם עיניו היו נשואות למרחקים, עצב וחלום עמד בהם.

אף על פי שהיה פעיל בתנועת פועלי ציון בראדום, לא משכה אותו העבודה המפלגתית. גם נסיונותיו הראשונים שלו בשירה לא סיפקו אותו, והוא עבר לוארשה והתחבר לחבורת הסופרים הצעירים בהם ביקש משען רוחני. שיריו ענוגים, תמימות ופתוס בהם. הוא שר את שיר העמלים השואפים לדרור.

ב־1924 לפני עזבו את וארשה בדרכו לדרום אמריקה, ערכה לו ה„חליאסטרה״ (חבורת הסופרים הצעירים) נשף פרידה.

כשבא לבואנוס־איירס התחיל לעבוד במקצוע שירש מאביו כיוצק נחושת, אולם עד מהרה מצא את דרכו להמונים. הוא נתקבל כמורה בבתי הספר העממיים היהודיים, ועם שפור מצבו הכלכלי התמסר ביתר שאת לשירה.

כתב שירי ילדים („פלאמעלעך און פייערלעך״), פואמות ובלא־דות וכו׳. באחד משיריו הוא כותב על אביו:

„ער איז נאך א רינגען שליסער
אין דער קייט פון לאנגע דורות.
טאטע פסח, מעשענגיסער
כישוף היילער פון מנורות.

ועל אמו רבקה:

„ווייט, ווייט איבער ימ׳ען
איז א שטאַט פערהאנען
שטאַט, א שטאַט, דו ווייטע
דערציייל מיר פון מיין מאמען״.
„טראָגט אייך, לידער מיינע
איבער ווייטע ימ׳ען
טרעפט איר אויף א קבר
גריסן, גריסט מיין מאמען״.

עם בואו לטשילי נסתמן מפנה בחייו. הימים ימי המאבק. המאבק על הקמת מדינת ישראל ובנפשו נתעוררו הסנטימנטים הציוניים מימי נעוריו. השואה ואבדן משפחתו זעזעו אותו עד עומק נשמתו.

בטשילי ערך את הירחון „פאסיפיק״ והשתתף בעריכת הירחון „ליד אמעריקע״, יחד עם נח ויטל. עיקר קיומו על עבודתו כמנהל בית דפוס. כאן הוא חיבר את שיריו על הדור היהודי החדש שצמח בביצות העמק ובערבות הנגב, ואם כי הוא עצמו לא זכה לראות במו עיניו את התחדשות האומה על אדמת ישראל, הרי רעיתו ובניו הגשימו את חלום חייו והתיישבו בעמק שעל ייבוש ביצותיו שר.

בשיריו על ראדום נתן ביטוי להווי של עיר הולדתו, והקים מצבה חיה לאביו פסח שמיזג בתוכו את תכונות האמן והעמל, שאין מי שירכוש את מנורות השבת שלו.

כמבוא לספרו של משה דוד גיסר, „דאָס געזאנג פון א לעבן״, מביא חברו וידידו פנחס ביזבערג הערכה מלאה של דרך חייו ושלבי יצירתו בארגנטינה ובטשילי.

מת אחר ניתוח ב־19 באפריל 1952. קודם לכן התקין וסידר את כל כתבי־היד שלו לקובץ שיריו בשם „דאָס געזאנג פון א לעבן״, אולם לא הספיק לראותו בדפוס. התאחדות יהודי פולין בטשילי, שגיסר היה ממיסדיה אירגנה ועד מיוחד „גיסער בוך קאָמיטעט״, שמילא את צוואתו של המנוח והוציא את הספר במלאת שנה למותו.

החיוך של העולם

לזכר אבי משה דוד גיסר

הנני יושב בין כותלי החדר ומהרהר. כבר עברו שנים ואני עדיין לא השלמתי עם הגורל. לאן שאפנה — לשם פונה גם צל נעלם מפרפר יומם וליל.

ביושבי יושב גם הצל, כמו נושם בכבדות.

עם הזמן נצמד ביתר עוז זכרונו לנפשי. הוא בשירתו הנלבבת — ואני כולי חלומות שטרם נתגשמו.

אבל חזק יותר קשור הוא אלי בזכרונות העבר. לפני שעות עוד אנו משוחחים בינינו, אנו בלתי נפרדים. דומני, שהשיחה האינטימית ביותר שוחחנו אי פעם, היתה בשובי מנסיעה על פני העולם. השיחה הקצרה ביותר אבל העמוקה ביותר. הוא ישב בכורסתו האהובה עליו. פניו הפיקו נחת. המשפחה נתכנסה מחדש בבית וכל אושר העולם כאפס לעומת הרגע הזה. כיעקב בשעה שבירך את בניו הוא התחיל לברכנו. עלי אמר, שאני נושא חיוך של שלווה ועידוד. מאימתי אני נושא רק חיוך? אבל בשבילו היה החיוך — חיים, חיי אדם. וככל איש מלא התלהבות וחלומות ביקשתי ממנו ברכה עשירה בתקוות ההולמות אדם הבונה עתידות. אולם בשבילו היה החיוך יסוד הבונה עתידות.

בעינינו הוא היה שונה מאשר בעיני שאר האנשים שהכירוהו. הוא היה איש תמים ועניו. ברחובות היה מהלך סגור בתוכו, בלי שהיה איכפת לו המתרחש סביבו. היה מהלך ומצרף חרוזים שחיברם תוך הליכה. סיפרו לנו על הזמנים שבהם היה מרוויח לחמו בעבודה קשה של פועל מתכת. גם על יד המכונה היה חולם ומחבר שירים. ולכן היה מחוסר עבודה יותר משהיה עובד. בתקופה זו לא הכרתיו. כי ילד הייתי. כשהגרנו לארץ אחרת הוא גילה יתר רצינות לעניני פרנסה, אף־על־פי שפעמים היה בורח מן המציאות כדי לחזור לעולם היצירה. עתים לא היה מבחין בבנו או בתו החוזרים מבית־הספר. צחקתי אף־על־פי שקנאתי בו על סגולתו, כי גם אני רציתי לחיות בתוכי פנימה ולחלום ימים תמימים על עתידות ועל עולמות חדשים, אבל חלש הייתי. ועם זאת כל ענין קטן כגדול היה פוגע בו, האזין לכל דבר והגיב כדרכו. בהיותו פועל לא חלם על בריחה ממעמדו, ושיריו הוקדשו לבעיותיו של איש העמל. ובהיותו מהגר היה שר על האומללים שהצטופפו במחסני האניות. והיה שר על כל רגע של שמחה וסבל בחיי אנוש. הטבע כמו השתקף בעיניו. כל עץ, כל הר, היה מתחדש לפנינו על ידי ספוריו ושיריו. ואנו חיינו על כך. זו היתה תקופת העוני של ילדי פועל. וכך הכרנו את העולם, דרך האשנב שהוא פתח לפנינו.

כשיצא למסעו הראשון על פני ארצות, העולם נתרחב גם בשבילנו, ואנו, ילדים תמימים, היינו נושמים רשמים אלה בלי לחשוב על למה ומדוע. למדנו להכיר את האנדים והנוף החדש. תמיד המשכנו בשביל שפרש מתחת לרגלינו. שביל פשוט, שנראה כשביל זהב לחלומותינו.

עד אז הגבתי ביחס של בן לאב. אך נראה היה כשליח משמים הכובש ארצות ואנשים. אבל לאט לאט למדנו להכיר, מנקודת ראות אחרת, שהוא נמנה עם האנשים הלוחמים מלחמות קשות ללא הרף. כבר לא היו לנו חוגי הפועלים אליהם היה יכול להגיע ולעודדם. הוא מצא עצמו בודד במדבר תרבותי, והתחיל לבנות בשבילו ובשביל אחרים נוה פורה. למפעל זה הקדיש כל מאמציו. למלחמה ולבנין. קשות היו השנים הללו, שגם למען לחמו היה עליו ללחום. שנים רבות לא ידעתי מעיל חורף מהו, אבל לעומת זה היה ביתנו הצנוע מתעשר כפעם בפעם באורחים נכבדים, שהיו באים מהעולם הרחב ומתעכבים אצלנו, לפגישת רעים, למסיבה ספרותית או לסעודה פשוטה. אז למדתי מה שיעור קומתו של אבא ושמחתי לראות בו אחד מגדולי תרבותנו. אדם אחר לא היה משקיע מאמצים כה רבים כדי לקיים את זיק התרבות היהודית בגולה הרחוקה הנידחת שבה גרנו, מבודדים.

אבל על אף עקשנותו במאבק לא התעלם מן המאורעות שהתרחשו. הלא התחיל לכתוב שירים על השואה, על מדינת היהודים אשר בדרך.

רק פעם ראיתיו בוכה. היה זה אחרי המלחמה, כאשר נודע על החורבן. הגיעו ידיעות משרידי מכירינו, וגם מכתבים מבשרי רעות. וכשנודע לנו בפירוש על גורלה המר של משפחתנו, ראיתי את אבא בוכה כילד. ברגע זה נוכחתי לדעת שכל יסודות חייו ועולמו נתמוטטו. הוא היה עדיין קשור לעולם זה למרות שעזבו לפני שנים רבות. כשנהרס ביתו בראדום, שעליו והכל שמסביבו אוהב היה לספר, נקרעו גם אצלו חבלי קשר והוא הרגיש עצמו כשוחה עם הזרם...

בתקופה זו התחיל המאבק בתוך המשפחה. אנו פנינו לדרכנו. קשה היה לו להשלים, שאין אנו ממשיכים מאבקו ועוזבים את הבנין שאף לבנות. אז התעורר בו רגש החיים ושירתו פתחה בנגינה אחרת. חלומותיו פנו בכיוון אחר וחדש. הוא שר מחדש לטבע, לטבע של ארץ רחוקה, כמשורר ידע לתאר בדמיונו את הדבר שטרם ראה.

הוא חזר אז לחיוך. היה זה באותם הימים שבירך אותי כנושא החיוך של שלווה ושקט. ואני דרשתי אז ממנו ברכה אחרת לגמרי. כעת לא נותרה לי ברירה אלא לשאת את החיוך שמסר לי. וכשהוא עזב אותנו לקח עמו את החלק החגיגי שבחיוך המשותף. ואני נשארתי בעצבות שטרם חלפה...

מורי

לייב מלאך

נולד בזוולין, מחוז ראדום, בשנת 1894. כבן 10 נתיתם מאמו, נעזב על־ידי אביו לאחר נישואיו עם אשה שניה, ונתחנך בבית אביה של אמו, ר׳ הרשל טננבוים. כשנתיים למד בחדר ובבית המדרש ובגיל י״ג עבר לוארשה ועבד כשוליה אצל אופים, צבעים וכו׳. בהשפעת העתונות היהודית והתיאטרון היהודי, התחיל ללמוד יידיש, ורכש ידיעות כלליות בכחות עצמו.

מהתחלת 1914 עד 1922 ישב בראדום. ערך הרצאות בעיר ובעיירות הסביבה. ממייסדי ועורכי „ראדאמער וואכנבלאט״.

ב־1915 פירסם ב„ווארשאווער טאגבלאט״ של נומברג את הבלדה הראשונה בשם „דריי״, ומאז פירסם בקביעות בלדות, פואמות, אגדות וספורים בעתונות היהודית בפולין. בשנת 1921 היה עורך של „ראדאמער וואכענבלאט״, וכעבור שנה היגר לארגנטינה. כאן פיתח פעולה ספרותית ותרבותית ענפה, השתתף בעתונות האידית בדרום אמריקה, ביחוד ב„די פרעסע״, ביקר בברזיל, אורוגוואי ועוד, סייע בהקמת ספריות, קורסים וכו׳. משנת 1923 ערך יחד עם גלאזערמאן את הירחון המצוייר „פאר גרויס און קליין״, ואת המאסף הספרותי שיצא מטעם התאחדות יהודי פולין בארגנטינה.

בין יצירותיו תופסת מקום ראשון הטרילוגיה „אפפאל״ — דרמה נטורליסטית של העולם התחתון הורשאי, הפואימה „רוסינה״ והדרמה „איבערגוס״ על בתי־הבושת בבואנוס איירס. כן עיבד את האגדה על הבתולה מלודמיר לדראמה, פירסם רצנזיות, מאמרים, שירים וסיפורים מחיי היהודים בארגנטינה.

בין ספריו שיצאו לאור בפולין — „אין פולין״, פואמה. קובץ בלדות „אמאל אמאל״, „די טויטע חופה״ ועוד.

מהמחזות שחיבר בשביל התיאטרון היהודי כדאי לציין את „מיסיסיפי״ שהועלה בהצלחה רבה ב„יונג טעאטער״. אגב, בהצגה זו השתתף גם שמאי וואקס מראדום בשני תפקידים. ביזמתו של מלאך נוסד בארגנטינה תיאטרון יהודי בשם „יידישע בינע — יונג טעאטער״ שבו הוצגה בפעם הראשונה הדראמה שלו „די לודמירער מויד״. ביקר בארץ.

הניח כתבי יד רבים שלא הספיק להוציאם לאור.

ידידיה ברל שטריימן

נולד ב־1892 בכפר גאדעוו ליד ראדום, לאביו בעל אטליז. כאביו נסע לירידים לקנות בהמות לשחיטה ומכירה באטליזו. עם זאת נמשך לספרות ולשירה. כל ימיו קצב — וכל ימיו נתון לספרות. הוא אמנם לא ניחן בכשרון ספרותי מעולה, אולם אהבתו ומסירותו ללא גבול לספרות היהודית הפליאו והדהימו. באטליז או ביריד, תמיד היה מציץ מתוך כיסו גליון „ליטעראַרישע בלעטער״. ובדרך לבית המטבחיים קושר בהמה לעץ, משתרע על האדמה בכדי להציץ בקובץ ספרותי.

שטריימן פירסם שני קבצי שירים: „הערבסט ליידען״ (ווארשע, 1914), „אין די פלאַמען״ (ראדאָם, 1920). כן ערך את הירחון הספרותי „נייע ווינטען״ (ראדאָם 1926־7), שבו פירסם כמה סיפורים מחיי הקצבים.

באחד משיריו ב„ראדאָמער קעלצער לעבן״ בשנת 1938, „האָבן צעוויינט זיך די שוואלבען״, הוא מבכה את גורלה של פרה מובלת לשחיטה:

„עס האָבן צעוויינט זיך די שוואלבן
ס׳קוקען אזוי טרויעריג די שפינען
ס׳קוקען אזוי טרויעריג די שפינען
און קענען קיין אָרט זיך געפינען.

...אז ר׳האָט זי אויפן וואגן איינגעשניטן
האָבן רויזען אָנגעהויבן בליטן
לבנה האָט ס׳פנים פערבאָרגן
און טוי האָט געקלאָגט ביז מאָרגן״.

שיריו שלא יצאו בדפוס נשארו בארכיון של המכון היהודי ההיסטורי בוארשה. הוא עצמו ניספה בגיטו ראדום.

יהושע פרלה

נולד בראדום בשנת 1888. אביו לייזר ניהל את מסחרו בתבואה עם אכרי הכפרים הסמוכים, וממנו ירש יהושע את חיבתו לכפר הפולני. עד גיל י״ב למד בחדר, ונאלץ לסייע בפרנסת המשפחה כעוזר בחנות וכשוליה בבית־מלאכה. תודות למאמצי אמו ניתנה לו האפשרות להמשיך למודיו כאכסטרן בגימנסיה הרוסית. ב־1905 עבר לוארשה ועבד כל השנים כפקיד בבנק. את נסיונותיו הספרותיים הראשונים עשה בהיותו בן ט״ז, בכתיבת שירים על התחיה הלאומית ובתרגום יצירות של סופרים יהודיים לרוסית. אחר כך הכיר מקרוב את ספרות יידיש, ופרי בכוריו הציור „שבת״ הופיע בשנת 1908 בעתונו של נח פרילוצקי „דער נייער גייסט״.

מאז עולה פרלה בשמי הבלטריסטיקה היהודית ויוצר שורה ארוכה של סקיצות, נובלות ורומנים, ובהם תיאורים רומנטיים של העיירה היהודית־פולנית, של פשוטי־העם וחיי העולם התחתון. הלך בדרכי שלום אש ווייסנברג. כתיבתו ברוח הניאו־נטורליזם בספרות יידיש. בעד ספוריו „ציפערן״ ו„א אָרענטליכע פרוי״ זכה בפרס מטעם העתון „דער טאָג״. מקום חשוב תופס ביצירתו המוטיב הארוטי, שבא על ביטויו במיוחד ברומן „מירל״, ממיטב יצירתו. הרומן הוקדש לאשתו שרה שאיבדה את עצמה לדעת בשנת 1926. כן פירסם „אין לאנד פון דער ווייכסעל״, פואמה בפרוזה, „אונטער דער זון״ — קובץ נובלות, „יידען פון א גאנץ יאָר״ — רומן שבו תיאר את ילדותו וימי נעוריו בעיר הולדתו ראדום, „זינד״ — נובלות ועוד. הרומן „מירל״ תורגם לעברית בשם „בת חוה״ בידי י. מ. אינדלמן.

ממשתתפיו הקבועים של העתון „מאָמענט״. נספה בגיטו וארשה.

חיים מרדכי פליגלמן (1930–1876)

עריסתו עמדה בכפר פולני ליד גלובאצ׳וב (פלך ראדום) והדבר טבע בו חותמו לכל חייו, באהבתו לטבע, לצמח ולחי, לעובד האדמה ולאדמתו.

בן לאב שומר מסורת, ספוג אהבת ישראל, בעל כשרונות לציור וגלוף, מקשט היה, כדרך כל אברכי המשי בזמנו, את הקיר שלפני ה„עמוד״ בבית הכנסת, בציירו את ה„שויתי״ ואת עטיפות המזוזות בכרובים, נשרים ואריות.

בשנת 1895, בנשאו את רחל, בתו של יידל קוקאנובר לאשה, עבר לגור בראדום, בה נשאר עד סוף ימיו.

בראדום הכירוהו מהר משכילי העיר, חיבבוהו וקרבוהו, על בקיאותו בפרדס התורה, בספרות הקלסית, בשפות הרוסית, הפולנית והגרמנית, על שליטתו היפה בעברית וביידיש וספרותו, על גישתו המיוחדת לשירה, בה העמיק אז הנוער הטוב בעיר את הגיגיו. יחוא נמנה עם טובי הצעירים בחברה ובסביבה וגם כתב דברי שיר ופרוזה בעברית, יידיש ופולנית. בר־אורין ובר לבב. החשיב מאוד את המלה הנדפסת, היה בין מיסדי „הזמיר״ בשעתו, ציוני בלב ונפש, חינך את בניו לעליה והגשמה, ובין ראשוני העליה השלישית, בקבוצת ה־105 המפורסמת, נמצא בנו מאיר, בחור צעיר וטוב, עלם תמיר ונחמד, העולה עם ברכת אביו המאושר לראשו ב־1919 ושם פעמיו הגלילה.

בן זה, שהיה מראשוני ומייסדי דגניה ג׳, כעת גניגר, חלה ב־1921 בדגניה, מת ונקבר שם. קברו נחצב ליד הקבר של א. ד. גורדון. לו, לבן זה הקדיש ח. מ. פליגלמן את הרומן הגדול שלו מימי החשמונאים, שנכתב ביידיש בשם „העלדן" — ויצא לאור בשנת 1925 בהוצאת ספרים „אלט־יידיש" של יהושע צוקר בוארשה, בנו של ר׳ פישל שו"ב ז"ל מראדום, וחברו הטוב של ח. מ. פליגלמן.

מאוחר יותר עלה בן שני יחיאל. היה חבר קבוץ, נתגייס לבריגדה, כעת גר בחיפה.

עיסוקו ביערות פולין, בפקוח על גדיעת עצים ועיבודם, נתן לו את האפשרות להעמיק חשוב בעניני תרבות ותקון עולם, ללטש כתיבתו ולהרחיב ידיעותיו במיוחד בדברי ימי עמנו מאז ומעולם.

פרט מענין ואפיני מאותו זמן: המוצרים של יערות פולין נקנו אז על ידי חברות בינלאומיות גדולות והנה מנציגי החברות הללו, בבואם ליערות לבחון את הסחורה, נזקקו למפות מדויקות ומפורטות על הכמות, האיכות והסוגים השונים של התוצרת, העומדת להווצר מתוך רבבות ומאות אלפי העצים. מהנדסים מומחים לכך לא היו עדיין בפולין, והוא, לכאורה „כתב יער" (וואלד־שרייבער), כפי שנקרא אז עיסוקו בפי כל, לקח על עצמו את המשימה והכין מתוך אינטואיציה וכשרון רב מפה כזאת בגודל של קיר. המפה נבחנה על ידי הקונים ואמיתותה אושרה.

בשנת 1919, בבחירות המוניציפליות הראשונות שלאחרי שחרור פולין, נבחר ח. מ. פליגלמן מטעם רשימת פועלי ציון לחבר מועצת העיר, שם כיהן עד סוף הקדנציה שלה. באותן השנים שחרו לפתחו רבים מתושבי הסביבה, אנשי פרבר הפועלים גליניצה. שם התגורר כל שנותיו כמעט, והוא עשה במיטב יכולתו והבנתו להקלת מצוקתם.

יש להצטער על שרוב הדברים מפרי עטו ירדו לטמיון, ובידנו נמצא רק הרומן הנ"ל „העלדן", ספר מסוגו של „אהבת ציון" למאפו.

יהודה צוקר

יהודה לייב וולמן

רבי יהודה לייב וולמן, תלמיד חכם, בן תלמיד חכם, היה אדם צנוע והצטיין בנועם הליכותיו. אהוב ונערץ על הכל ובכללם אנשי ראדום, שבמחיצתם ישב לאחר שנשא לאשה בת ראדום, היא לאה, בתו של השו"ב בונם צוקר.

לאחר שהורי עברו לגור לוארשה, היה ביתם בית ועד לאנשי רוח ועסקני צבור.

אבי היה מכניס אורחים ורבים מבני ראדום ידעו את הכתובת „נובוליפקי 24" ואחר כך „נובוליפקי 45". תמיד מצאו מקום לינה ובית פתוח בשעת הצורך, חמימות וידידות. ימים ולילות עשו שם הסופרים מ. ברכהן, משה סטבסקי (סתוי), דוד אינהורן, יצחק כצנלסון, משה ברודרזון, י. מ. נימן, ז. סגלוביץ ואשתו, ד"ר לזר כהן ואשתו השחקנית שושנה, משפחת פרילוצקי עם צבי פרילוצקי, עורכו של „מאָמענט" בראש, א. קציזנה, ד"ר בן צפור ואחרים. בין עסקני הצבור הבאים לבית וולמן בוארשה היו יוסף שפרינצק, נטע הרפז, ד"ר מ. פקר, א. פודלישבסקי ועוד.

בוארשה, בתל־אביב או בנוי־יורק היה הבית הזה מקרב את האדם. וי. טונקלר פירסם „מסה" על הבית ועל המארח י. ל. וולמן ב„מאָמענט" וב„פאָרווערטס" הניו־יורקי תיאר אותו העתונאי בן ישראל.

בתל־אביב ריכז י. ל. וולמן בביתו את טובי הסופרים והעתונאים. ידידות כנה נקשרה בינו לבין ח. נ. ביאליק, רבניצקי, ש. בן־ציון, טשרניחובסקי, י. ל. גרזובסקי, א. ד. פרידמן, ד. שמעונוביץ, י. פיכמן, י. קרני, א. ברוידס, י. בן דור, מ. גליקסון ואחרים שהיו מבאי ביתו ובלילי שבת נקלעו רבים תחת צל קורתו.

הסופר י. ל. וולמן היה בנו של ההיסטוריון ר׳ מנדל וולמן, מחבר „מסתרי האגדה", „תקופת ישעיהו וחזיונותיו", „חקרי הארץ" ויצירות אחרות, מצד אמו נצר מגזע רבנים וגאונים, ר׳ לייבעלע חריף, ר׳ משולם פרסבורגר וגדולי תורה אחרים. בגיל ט"ז קיבל סמיכות לרבנות. אך הוא בחר בדרך אחרת והיה לעתונאי. הופעתו העתונאית הראשונה היתה בעתון „הצופה" בוארשה (כשהוא בן י"ז) בעריכתו של אברהם לודויפול. אחרי זה השתתף בעתון „טלגרף" בעריכתם של נחמן סירקין ובעל מחשבות. כן חיבר את המחזה ההיסטורי „החשמונאים האחרונים" (די לעצטע חשמונאים) והמחזה הוצג ע"י הבמאי הידוע ל. ראפל בוארשה, וכעבור שנים הוצגה בוארשה ובלודז הדרמה „דאָס ברענענדע הויז" (הבית הבוער). שני המחזות האלה הועלו אחר כך על במות רבות באירופה וברחבי רוסיה הצארית בפרט.

את שיא ההצלחה השיגה הקומדיה שלו „דער שטרויענער אלמן" (אלמן הקש), שהוצגה על במות יהודיות בכל חלקי העולם, בארצות הברית, בארגנטינה ועוד.

המו"ל הוארשאי הידוע גיטלין הוציא לאור את יצירותיו של אבי, וביניהן את מחזה המסתורין שלו „אליהו", הכתוב בחרוז חפשי. מבקרים ידועי שם הללו את המחזה הזה וח. נ. ביאליק אף מצא לנחוץ לברך את אבי במכתבו מהמבורג, בו הוא מדגיש, שקריאת הספר גרמה לו הנאה מרובה.

מענין, שהספר הזה שתורגם לפולנית בידי הרב בלום מצופוס, הובא על ידו לפני הסופר הפולני סטניסלב פשיבישבסקי ועשה רושם כביר עליו. פ. התענין במיוחד באפוס, בפולקלור ובמיסטיקה של עמים שונים, וביקש להכיר את אבי.

בימי מלחמת העולם הופיע ב„יידישע קעמפער" — בטאון פועלי ציון בניו־יורק ואחר כך בספר „וארשעווער הייף" מאמר של אברהם טייטלבוים העומד על י. ל. וולמן כנוֹאם ומטיף ציוני, שהלהיב בנאומיו את הנוער היהודי בוארשה, ועורר בו את ההכרה הלאומית. גם יוסף שפרינצק ונטע הרפז ידעו לספר על עבודת הארגון וההסברה הציונית מלאת מסירות של אבי בוארשה וברחבי פולין.

בשנת 1925 עולה עם משפחתו לארץ, כששתי בנותיו עם בעליהן הקדימוהו והוא מתישב בתל־אביב. הוא בא לארץ ככתב ושליח מיוחד של העתון היומי „דער מאָמענט".

שולח כתבות נלהבות על הנעשה בארץ לעוד חמישה ששה עתונים אחרים („דער טאָג", „דאָס יידישע פאָלק" בניו־יורק, „יידישע צייטונג" בבואנוס איירעס, לליטא, לקנדה ולאנגליה).

בתל־אביב הוא מייסד להקה דרמטית „עלומים", ובתיאטרון מוגרבי בתל־אביב מציג י. נוז'יק, במאי ידוע בוארשה, את מחזהו החלוצי „לרגלי הגלבוע". תקופה מסויימת הוא מכהן שופט שלום בתל־אביב, נבחר למועצת עירית תל־אביב, בין מייסדי ספרית אחד העם ו„התאחדות עולי פולין" וחבר הועד בה, ושליח לקונגרסים עולמיים של יהודי פולין בלונדון, בריסל וניו־יורק.

הוא גם בין מייסדי אגודת העתונאים בתל־אביב וסגן היו"ר שלה עד לנסיעתו לניו־יורק בשנת 1939. בארה"ב הוא כותב את מחזהו „הסערה" (דער שטורם) וטקסט לאופרה עברית „רות". מתקין את המחזה התנכ"י שלו „בירניקה" ובשליחות „ההסתדרות העברית של אמריקה" הוא פועל למען השרשת התרבות העברית באמריקה.

בשנת 1949 עם קום המדינה. הוא עוזב משרתו בניו־יורק וחוזר עם אשתו לארץ.

בשובו, התייצב מחדש בשרות העסקנים למען האוניברסיטה העברית בירושלים והסטודנט העברי, ומסיים רומן שהתחיל בניו־יורק בשם „פוילישע יידן", שהופיע בארגנטינה. נפטר בתל־אביב.

מרים שיר

פ. ג. / תקופת חיבת ציון

אם הקדימה ההתעוררות לשיבת ציון את הציונות המדינית בעירנו, הרי שיש להודות על כך להרב שמואל מוהליבר, שכיהן אז כרב בראדום, ולחלוצי ההשכלה ר׳ ישראל פרנקל, ר׳ מרדכי ויסמן, השו״ב ר׳ בונם צוקר, הספרן אדולף צוקר, המורים יעקב פוטשניק ופלטי מושקטבליט ועוד. התלמוד תורה של ישראל פרנקל שימשה אכסניה להרצאות ואסיפות על רעיון ישוב ארץ־ישראל, ובית התפילה במקום, שכינויו היה „המנין הציוני״.

הרב ר׳ שמואל מוהליבר ור׳ ישראל פרנקל מתכנסים היו ומתכננים את פעולות ההסברה לרעיון הלאומי בעיר ובסביבה. אחד התלמידים הנלהבים שלהם היה שלום דיאמנט הצעיר, שהתמסר בלב ונפש להפצת רעיון ישוב ארץ־ישראל בבתי־הכנסת ובחוגי הנוער. הספרן אדולף צוקר היה איש המעשה ופעל באיסוף כסף לעזרת המושבות הראשונות שנוסדו אז בארץ־ישראל. גם הצעיר צבי כוואט גילה פעילות רבה ולימים נבחר יו״ר ההסתדרות הציונית במקום.

נוגע עד הלב הוא התיאור ב„הצפירה״ מי״ח סיון תרנ״ח (27.8.1898), על אסיפת „חובבי ציון״ בבית התלמוד תורה:

„...התאספו ראשי עם יחד עשיר ואביון, גם חסידים ואנשי מעשה גם נאורים ומשכילים וכל מפלגות עמנו והמון עם אשר מלאו הלשכות מפה לפה ויחד כלם באו הנה, כי רוח ציון קבצם ודגלה עליהם אהבה״.

באסיפה נאמו אדולף צוקר ור׳ מרדכי ויסמן („המופלג״) בהתלהבות על הצורך בישוב ארץ־ישראל, והנאספים נרשמו בהמוניהם כחברי האגודה. לבסוף הוחלט לפנות לשלטונות בדבר מתן רשיון להקמת חברת „חובבי ציון״. אולם, נראה, שההשתדלויות אצל הרשות לא נתנו פרי, לפי שרק כעבור 12 שנה, בשנת 1910, אנו מוצאים תעודה חתומה בידי אוסישקין, ובה הודעה אל יחיאל פרנקל, שניתנה רשות לפתוח בראדום סניף של החברה לעזרת החקלאים ובעלי המלאכה בארץ־ישראל״.

עם חובבי ציון הראשונים שהתרכזו ב„מנין ציוני״ נמנו גם רבים מאנשי „עמך״ ובעיקר מבעלי המלאכה, שנמשכו אחר תנועת חיבת ציון והצטיינו בפעילותם. נתן קסטנברג, תופר נעליים שהעביר את בית־המלאכה שלו לשכונת נוה צדק ביפו, וייצר סנדלים לתושבי השכונה עד לפטירתו בשנת 1938. נאמנותו ומסירותו ללא גבול לרעיון הציוני היקנו לו מעמד מיוחד בין חובבי ציון וביחוד בין העמלים שבהם. השני היה צורף אמן ומדפיס, ר׳ נפתלי צבי ז׳בנר, שעלה פעמיים לירושלים והשתתף עם פרופ. בוריס שץ בהנחת היסודות לבי״ס „בצלאל״. השלישי היה רפאל דודסון שעלה עם כל משפחתו לארץ־ישראל וייסד את בית־החרושת הראשון לפקקים הקיים עד היום הזה. שלשתם כבר אינם בחיים, ובניהם ממשיכים מסורת אבותיהם. בין חובבי ציון הראשונים יש לציין גם את השען שטרויזמן, את מיכאל ויעקב הופנהיים, את המורה צבי כוואט, את יעקב פרידמן, בעל בית מלון ברחובות, שנפטר שם במלחמת העולם השניה. וכן את יחיאל קאמר שהיה מפקח בבית החולים היהודי ורבים אחרים, מפעילי ההסתדרות הציונית, שבראשה עמד אחר כך, במשך שנים רבות, יחיאל פרנקל. פרט אחד החרות בזכרון מימי הבראשית ההם: זעקתו המחרידה של צבי כוואט בבית הכנסת הגדול, ביולי 1904, עם מותו של הרצל: „יידן, א בראָך איז אונז געשען, ד״ר הערצל איז געשטאָרבן״. (יהודים, אסון נורא אירע לנו, ד״ר הרצל נפטר). כל הקהל ישב „שבעה״. לנאמנים היה זה אות לפעילות מאומצת.

בארון רוטשילד ובני־ראדום

תודות להרב ר׳ שמואל מוהליבר תפסה ראדום מקום מיוחד בפעולתו של הברון. בספר היובל של ראשון לציון שהוצא ב־1941 למלאת 70 שנה ליסוד המושבה, אנו מוצאים כמה קטעים הקשורים בראדום, בחליפת המכתבים בין הברון לבין מנהל בי״ס מקוה ישראל, מר הירש. המדובר היה בעזרה הכספית של הברון ליישובם של יהודי רוסיה ופולין בעקרון ובראשון. הברון מגלה עניין בכל פרט ופרט ומכנה את הרב מוהליבר בשם „הרב מראדום״ ואת המתישבים — בשם „בני ראדום״. והנה כמה קטעים מחליפת מכתבים זו:

„פאריז, 6 באפריל 1883 — למנהל ביה״ס החקלאי במקוה ישראל, מר הירש.

„...ובנוגע לגולים שבירושלים, נדמה לי, כי חלק מהם, במקום להתמסר לקבוץ נדבות, יוכלו לעבוד. אבקשך לברר אם אפשר יהיה לצרף מהם לגולי ראדום, להוכח למה הם מוכשרים. ובמקרה שהנסיון יתן תוצאות טובות — למסור להם קרקעות מאלו אשר נשארו, אחרי החלוקה שתיעשה בין בני ראדום. אפשר יהיה לפעול למענם כמו בשביל הסטודנטים (הבילויים) של ראשון לציון.

בינתיים בא הנה הרב של ראדום כדי לבוא אתי לידי הסכם לסידורים שצריך בשביל לשלוח לארץ ישראל המון אומללים. אמרתי לו, כי מוכן אני לקחת על עצמי עשרה אנשים, בתנאי שהם יהיו חרוצים וישרים, ויהיו בעלי מקצוע לחקלאות וגם ביקשתיו שבטרם שישלח את מי שהוא, ימתין עד שאבוא לידי הסכם עם הא׳ נטר, שבינתיים כבר היה ביפו, ותיכף כתבתי לו. בלי שים לב להוראות האלה ומבלי להודיע לי דבר, הסיע הרב מראדום תיכף את האומללים האלה, ודבר נסיעתם נודע לי בשעה שכבר היו בדרך ולא היה כבר ביכלתי להתנגד. אתה כותב לי בענין ההוצאות בקירוב של המושבה עקרון שתעלינה לסכום של 5000 פרנק למשפחה, כלומר: בתים, בהמות לחרישה, חמרים, מכשירי חקלאות, וכן הוצאות מחיה עד

היבול הבא וכו׳. וזהו באמת בערך הסכום שעליו חשבתי, לכל היותר. בשביל למלאות הבקשה שהגשת לי, פקדתי לשלוח להרב מראדום, סכום של 2000 פראנק לחלק בין משפחות בני ראדום. אבקשך להגיד להם זאת בשמי".

אדמונד דה רוטשילד

פאריס, 22 ביוני 1883, אל המנהל מר הירש.

"...בסוף דבר אבקשך לבחון יחד עם ה׳ ארלנגר את שאלת הסטודנטים (הכוונה לבילויים) ולראות איזה פתרון אפשר לתת באופן שכל אלה שירצו להתחתן שיוכלו לעשות זאת. נדמה לי, שיהיה יותר טוב לקשר אותם אל המושבה בני ראדום" (הכוונה לבני עקרון, שהרב מוהילבר השתדל למענם).
אד. ד. רוטשילד

פאריז, 17 באוגוסט 1883.

...ואשר לבני ראדום, הסכמתי לקנית הקרקעות אצל צפת(?). אין לי תשובה ממך בענין זה. האדון הרב קיבל מברק המבקש כסף בשביל המשפחות. אני שולח להם 1600 פרנק על־ידי הרב מראדום".

אד. ד. רוטשילד

פאריז, 8 בפברואר 1884.

האדון הירש היקר, "...הא׳ דה רוטשילד ביקש מאת ה׳ ארלנגר להודות לך בשמו בעד החלק הפעיל שאתה לוקח בגורל בני ראדום. בנוגע להם שלחנו לך בשבוע זה את המברק הבא: "הראדומאים יגיעו באניה אוסטרית בעשרה בדצמבר. להקל ירידה".

המזכיר איזידור לאב

בספר נזכר מנהל ביה"ס בראשון לציון, ישראל איתן, שמוצאו מסביבת ראדום:

"ישראל איתן נולד בעיירה דמבלין היושבת על הספר בין ערי לובלין וראדום אשר בפולניה, בשנת התרמ"ג. בן י"ב נכנס לבית הספר של מייזלר בורשה (לשעבר בית ספרו של פרופ. דיקשטיין) ושם נתגלו כשרונותיו המצויינים".

ראשיתה של התנועה הציונית המאורגנת

אחרי מותו של הרצל ועם פרוץ המהפכה ברוסיה, עברה תנועת חובבי ציון לפסים של תנועה מודרנית מאורגנת. אמנם הרחוב היה תפוס לסיסמאות מהפכניות ותנועות סוציאליסטיות, אולם הנוער היהודי הלאומי, לא הלך שבי אחר האידיאלים הקוסמו־פוליטיים. עם דיכוי המהפכה קשה היה אמנם לנהל פעולה ציבו־רית, ולכן גם התרכזו התנועות בתוך מרכזי תרבות ובבתי־כנסת, באגודת "הזמיר" היתה לציונים כקאמר, פרידמן, שטרויזמן וכוואט השפעה מכרעת. אולם עיקר הפעולה הציונית נעשתה בדירת "המנ־ין הציוני".

בפעם הראשונה נערכו אז בראדום בחירות לקונגרס הציוני ה־8 בהאג, וכציר נבחר יחיאל פרנקל. התנועה בראדום יצאה מהמס־גרת המצומצמת של מכירת שקלים והעמדת קערות בבית הכנסת לטובת המושבות בארץ ישראל, והורגשה תנופה מחודשת. ההסברה הציונית התנהלה במלוא התנופה. מחוץ לעיר באו לעתים המטיף הציוני נתן ברכר והרב ר׳ יצחק ניסנבוים, שכבש את לבות החרדים לרעיון הציוני.

בימי מהפכת 1905 נעשו כמה נסיונות לארגן קבוצות "צעירי ציון". בראש קבוצה אחת עמד יחיאל פרנקל ולייבטשע גרוספלד כעת בבלטימור. ובראש קבוצה שניה הצעירים — ליאו פינקלשטיין ופנחס פוגלמן, ואחר כך הצטרפו אליה יצחק ויסבורד, משה זייפמן ועוד. בקצה השני של העיר, בסביבת סקרישבסקה, התרכזה עוד קבוצה סביב משה שושני, יצחק ויסמן, בנקר ואחרים. הנסיונות האלה לבשו עור וגידים רק כשלוש שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שעה שהוקם הקשר עם הלשכה הראשית של הקרן הקיימת בקלן ואחרי ביקורם של יוסף שפרינצק ואליעזר שוחט בראדום.

ביקורם של שפרינצק ושוחט בראדום

הקשר הראשון והממשי עם ארץ ישראל העובדת והמגשימה ועם השפה העברית המדוברת, בא לנו עם ביקורם של י. שפרינצק וא. שוחט בראדום, לפני מלחמת העולם הראשונה. היה זה, נדמה לי, בשנת 1911. הראשונים שאתם נפגשו האורחים היו יצחק ויסבורד (נפטר בעפולה), משה זייפמן (נפטר ברחובות) וכותב הטורים האלה. נראה, שאנו היינו אז היחידים הפעילים בארגון והסברה. האסיפה היחידה, או נכון יותר הפגישה, נערכה בעליית גג בבית ברחוב ואלובה 21 בשעה מאוחרת בערב. משום מה לא באו הוותיקים מראשי ההסתדרות הציונית לפגישה. כעבור זמן מה הופיע פרופ. פלטי מושקטבליט והסביר, שבגלל מעמדם הרשמי של כמה מחברי הועד, הם חששו לבוא. אמנם העמדנו משמרות ברחוב מחשש לשוטר רוסי. האורחים עמדו על המצב בארץ, עניני העבודה, ההתישבות וכו׳. ביחוד התעכבו על תכניתו של פרופ. אופנהיימר בדבר התישבות קואופרטיבית (מרחביה) ועל שאלת העליה. כותב הטורים האלה הבטיח בשם הנוער לפעול לארגון עליה חלוצית, וכן להפיץ מספר גליונות של "הפועל הצעיר". פרופ. מושקטבליט העיר, שאין לסמוך על הבטחות הצעירים, אולם האורחים ציינו, שבאין פעולה מצד הוותיקים, הרי שיש לקבל בברכה כל יוזמה מצד הצעירים. הנוכחים התפזרו אחד אחד, ואת האורחים הוצאנו דרך חצר אחורית. כשלווינו את האורחים למלון התרשמנו מדיבורם העברי בהברה הספרדית, שנשמע אצלנו בפעם הראשונה, והחלטנו לתבוע מהמורה מילמן, שניהל אז שעורי ערב לעברית, כי ינהיג את ההברה הספרדית בשיעורים...

למחרת בבוקר נודע לנו, כי שפרינצק ושוחט נאסרו בשעת טיול בעיר, משום שהשכמיה השחורה של אליעזר שוחט עוררה חשד, שהם רבולוציונרים שבאו מחוץ לארץ. גייסנו מיד את כל נכבדי העיר שהיתה להם השפעה אצל השלטונות, שהסכימו, אחרי מאמצים רבים, לשחררם בתנאי שיעזבו מיד את העיר. למחרת העזנו רק אנו שלושתנו (עם ויסבורד וזייפמן) ללוותם לרכבת, ונפרדנו מהם בהבטחה, שעל אף הקשיים נעשה למען עלית חלוצים לארץ. וזאת ההבטחה קיימנו.

הקבוצה החלוצית הראשונה

בעליה השניה היו אמנם יחידים או משפחות מראדום שעלו לארץ, כגון בני משפחות דוידזון, קרול, קופרברג (נחושתן) ואחרים, אולם הקבוצה החלוצית הראשונה נתארגנה בהשפעת ביקורם של יוסף שפרינצק ואליעזר שוחט בסתיו 1911, ובהשתתפותו הפעילה

של צבי (הרשל) כוואט, שהיה אז יושב ראש ההסתדרות הציונית בראדום. בקבוצה זו השתתפו יצחק ויסבורד, משה זייפמן, דב זלקר (שנהרג ב־1921 בחיפה), נייהויז (בן־יהודה) שהתיישב בכפר מל״ל ואחרים. לקבוצה זו הצטרף גם המתבולל שטרקר, אולם אחרי בואו לארץ נתאכזב — והיגר לאמריקה. כמה מהפעילים לא הצליחו בגלל קשיים משפחתיים לעלות יחד עם חבריהם.

בסוכות 1911 נערך נשף מיוחד לכבוד הקבוצה בהסתדרית הציונית, היושב ראש צבי כוואט נשא נאום נלהב ואיחל לחלוצי ראדום להיות לדוגמה ולמופת בהתנהגותם בארץ. אחרי החג התחילו ההכנות לנסיעה, ואז נתגלו כל הקשיים שעיקרם התנגדות ההורים, בעיית ההוצאות והקשיים הפורמליים בהוצאת הפספורטים. וכאמור, רק חלק בלבד הצליח להתגבר על הכל ולהגיע לארץ על אף הכל.

בין העולים בסוף 1913 היו: יעקב צוקר (הצייר), ש. א. מרגלית ונחום פלוצקר.

לא קלה היתה קליטתם בארץ, ורק בעלי רצון עז הצליחו להשתלב בציבור חלוצי העליה השניה ופנו מיד לעבודה החקלאית ולשמירה. ויסבורד שהיה מהיר־תגובה, נסתבך בהתנגשות עם שודדים ערבים ליד הבאר במרחביה, והוא יצא ממנה כשידו על העליונה. זלקר נפל במאורעות 1921, בדרכו לעבודה להר־הכרמל בחיפה. זייפמן עבד במושבות הדרום. אחרי עלית הקבוצה החלוצית הראשונה, הלכו בעקבותיהם הצעיר יוסף קופרברג (נחושתן), שבלי פרוטה בכיס ובלי דרכון הצליח להבקיע דרך לעצמו ברכבת־משא לאודסה, ודוד גרושקביץ ששירת אחר כך בגדודים העבריים.

בינתיים לא שקטו הרוחות במשפחות העולים שחרדו לגורל בניהם. הואיל ועל ההורים היה לשלם כמה מאות רובל כקנס על אי־התייצבות בניהם לצבא, הם הוזעקו במברקים דחופים לחזור, ויסבורד וזייפמן חזרו לשם סידור עניניהם המשפחתיים. השתהו קצת בראדום בגלל מחלת הקדחת שתקפה אותם, ובינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה. הם עוררו גל התלהבות והפעולה הציונית גברה.

ראדום — מרכז הברחה של ספרות ציונית לרוסיה

חבורת „צעירי ציון" שפעלה בראדום ערב מלחמת העולם הראשונה כענף חשאי של האגודה הציונית ושבראשה עמדו ויסבורד, זייפמן ופוגלמן, פעלה לא רק בקרב הנוער בעיר, אלא פרשה את רשתה גם מחוצה לה. הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל שמקום מושבה היה אז בקלן, חיפשה דרכים להחדיר חומר תעמולה לרחבי רוסיה, ששם היתה אסורה. באמצעות שליח מעבר לגבול הוסכם, כי העלונים יודפסו בעשרות אלפי אכסמפלרים בבית הדפוס בדרילטש, שהיה בבעלותו של הציוני הוותיק מרדכי גרוספלד, ומשם יועברו לראדום בלילות, ואורזו בארגזים שבהם היו נשלחים מוצרי עורות ונעליים לרחבי רוסיה. ראדום היתה מרכז לחרושת העורות, ולא קשה היה לשגר, לפי כתובות ידועות מראש, את עלוני הקרן הקיימת. בפעולה זו עזר לנו באילז׳ה בנו של מרדכי גרוספלד, משה שדמי, כעת בירושלים. זכורות לי הנסיעות האלה בלילות מראדום לאילז׳ה וחזרה; כשאני וויסבורד, מכורבלים בפרוות איכרים, ועמנו שקים מלאים חומר „הברחה". זמן מסויים התנהלה פעולה ללא הפרעות, אולם פעם נתפסו בגבול הגרמני־פולני הגלופות שנשלחו אלינו, והואיל ואלה נשלחו לפי כתובתו של יחיאל פרנקל שנעצר לצרכי חקירה. בעמל רב ובכסף הצלחנו לחלץ את פרנקל, וצריך היה לחפש דרכים חדשות להברחת הגלופות. באילז׳ה שוב אי אפשר היה להחזיק בסוד את דבר הדפסת כמויות עצומות של חומר בבית דפוס, שהיו רגילים להדפיס בו כרטיסי ביקור, הזמנות לחתונות וכדומה. ואמנם ה„פריסטאוו" המקומי מבקר היה שם לעתים קרובות, והיה הכרח לשלם לו תשלום חדשי למען יעלים עין מהמתרחש במקום.

פעולת ההברחה הזאת התנהלה עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, וכשנזדמנתי בשנת 1915 לרוסטוב על הדון, לטגאנרוג, ולערים אחרות בקווקז הצפוני, נוכחתי עד מה יעילה היתה פעולתנו. האנשים, שלפי כתובותיהם שלחנו את החומר, קיבלוני בשמחה, ולמרות מצב המלחמה, שהיתי בסביבה שנה שלמה, והזמן נוצל לקשירת קשרים עם פעילי המחוז, עם הרוקחת מרת אידלסון בטגנרוג בראשם.

הלשכה הראשית של הקרן הקיימת בקלן הביעה הערכה לפעולה זו.

על בית הדפוס הציוני באילז׳יה, שבו נדפסו עלוני הקרן הקיימת, מספר מר משה שדמי מירושלים:

„היה זה כנראה בשנת 1912, כאשר פנה אלי יצחק ויסבורד המנוח והציע לי להדפיס כרוזים של הקרן הקיימת להפצה ברוסיה ופולין, בשפות רוסית, אידיש ועברית. ברור, שהסכמתי ברצון להצעה, ואחרי התייעצות עם אבי ז״ל, נסענו לתחנת הרכבת בראדום כדי לקבל את הגלופות. שלחנו אחד משליחי הרכבת להוציא את החומר שהכיל את הגלופות, חזרתי לאילז׳ה והתחלנו להתכונן להדפסה שהיתה כרוכה במאמצים ארגוניים רבים. בפעם הראשונה עמדה לפנינו בעיה של הדפסת מאות אלפי טפסים, ונאלצנו לעשותה בשלוש משמרות יומם ולילה. כל שבוע שולחים היינו ארגזים לתחנת הרכבת בראדום, ומשם נשלחו לרחבי רוסיה בתור משלוחי נעליים, וכך נמשך הדבר בלי הפרעות מיוחדות.

יום אחד נכנס לבית הדפוס, בזמן ההדפסה, הז׳נדרם העירוני, ותחת לשאול מה אנו מדפיסים, לקח טופס, שם אותו לכיסו והלך. הודעתי מיד לאבא על המקרה, והוא יצא מיד לחפשו. כעבור זמן מה מצאו ברחוב, נכנס עמו למסעדה והתחיל משוחח עמו על כל מיני ענינים עד שהגיע לענין ביקורו בבית־הדפוס. ענה הז׳נדרם בחיוך ערמומי, כי לקח כרוז מודפס ברוסית, כדי שגם אשתו תוכל לקרוא אותו. אולם אל לו לפחד... אמר לו אבא, שאין הוא מפחד, אלא שהיה מרגיש טוב יותר אילו קיבל את הכרוז חזרה. אולם הז׳נדרם סירב. עד לשעה מאוחרת ישבו במסעדה, עד שביקש בעל המסעדה לעזוב את המקום. הז׳נדרם לא הניח לאבא לשלם ובעצמו סילק את החשבון, באמרו כי יגיע גם זמנו לתשלום, כרמז לבאות...

עברו כמה שבועות, העבודה נמשכה כרגיל, והמשלוחים הגיעו לתעודתם. פעם פגש הז׳נדרם את אבא ברחוב והזמינו לביתו לכוס תה, בטענו, שאשתו רוצה להכירו. המיחם כבר היה מוכן והתחילו בשתיה. פתאום קפץ הז׳נדרם ממקומו, הוציא את העלון והתחיל לספר לאשתו שיש בינו לבין מר גרוספלד ויכוח בענין זה. העירה האשה ואמרה: אילו נתכוון בעלי להרע לך, היה עושה את זה מזמן ולא היה מחכה עד היום. קראתי את הכרוז ואני יודעת תוכנו. לאחר השיחה הזאת נפרד אבא ממארחיו, והניח תחת המפה 25 רובל...

למחרת נכנס הז׳נדרם לבית הדפוס וביקש לסיים את העבודה ככל המוקדם. אמנם אין בדעתו לעורר שוב עניין, אולם אינו בטוח אם מישהוא אחר לא יפריע. המשכנו בעבודה, והז׳נדרם היה בא כל יום להאיץ בנו. בינתיים נפתח באחת התחנות ברוסיה ארגז, ובמקום נעליים נמצאו הכרוזים. ליתר זהירות נפסקה העבודה עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה — ושמה קץ לכל הפעולות הציבוריות בכלל.

במלחמת העולם הראשונה

השנה הראשונה של מלחמת העולם הראשונה עברה על יהודי ראדום מתוך חרדה רבה לחייהם ורכושם. אסונות כבדים פקדום, וזעם המשטר הצבאי ניתך עליהם. בשבועות הראשונים נכבשה העיר על־ידי גייסות הגרמנים ששהו בה ימים מספר ועזבוה, והצבא הרוסי שחזר הטיל מורא ופחד, האשים את התושבים היהודיים בעזרה וידי־דות לאויב והעליל על היהודים שירו על הצבא הרוסי. שלושה יהודים, חתני משפחת רוטנברג הידועה, שישבו כל ימיהם על התורה, ניתלו בפסק דין צבאי מזורז. כן נרצחו עוד מספר יהודים באשמות דומות. המומים היו יהודי ראדום ונתונים במשטר אימים מדכא. הצבא, וביחוד הקוזקים, חמסו, פרצו חנויות ונהגו ביהודים מנהגי הפקר. התנועה הבין־עירונית נאסרה, ורק ברשיונות מיוחדים אפשר היה לצאת ולבוא לעיר. המסחר והמלאכה שותקו, מחירי המצרכים האמירו, וגברו המחסור והעוני. כל הגברים מבני 18 ומעלה גוייסו לצבא, וכן גוייסו המילואים שלא הספיקו לגייסם ערב המלחמה.

מוראות המלחמה הורגשו היטב. שיירות ארוכות של עגלות איכרים הביאו פצועי המלחמה, שהתנהלה במרחק לא רב מראדום, ליד מבצר דמבלין. זעקות הפצועים החרידו לב ונפש. ומרחוק הדהדו רעמי התותחים. אימה שררה בכל, ואיש לא ידע מה ילד יום. הקרבות הגדולים הראשונים נמשכו חדשים מספר עד שהוכרעה הכף, והעיר עברה לידי הצבא האוסטרי־הונגרי שהחזיק בה עד גמר המלחמה.

במשך כל שנות המלחמה חנה בעיר צבא רב. כל בתי החרושת, התעשיה והמלאכה עבדו במלוא יכולת תפוקתם, אף גדלו והתרחבו, והוקמו תעשיות חדשות. ביחוד התרחב בית החרושת לקרונות־רכבת שהעסיק אלפי פועלים. בעיר שוכנו מפקדות רבות של יחידות צבא, וכן הנהלת מסילות הברזל בשטח הכיבוש הצפוני שהעסיקה מאות רבות של קציני צבא ומהנדסים, ביניהם יהודים רבים. השלטון הצבאי דאג לכלכלת התושבים, התעסוקה היתה מלאה ואף המסחר פרח ושיגשג. על אף המשטר הצבאי לא הכביד השלטון על התושבים. הפו־לנים והיהודים חפשיים היו להתארגן ולהתאגד למטרות שהשלטון לא ראה בהן פגיעה, וכך התחילה פעולה ציונית בעלת־היקף בעיר.

קמה ונתארגנה ההסתדרות הציונית בשם „קולטורה". השם הזה ניתן משום שבימי המלחמה אסור היה לפעול למען מטרות פולי־טיות. התארגנו מחדש פועלי ציון, הוקמו המזרחי וצעירי מזרחי. הכל עסקו בפעולה ותעמולה ציונית. רבים מהקצינים היהודיים בצבא האוסטרי עזרו לנו לא אחת בהשגת הרשיונות הדרושים (לכותב השו־רות האלה אירע, שלרגל עבודתו כפקיד אזרחי אצל שלטונות הצבא, התייצב אצל המנהל הראשי של הרכבות. כשהגשתי לו את תעודת משרד עבודתי, הבחין בתעודת ההסתדרות הציונית. הופתע ושאלני בעברית, אם אני ציוני ואם קיימת הסתדרות ציונית בעיר. „גם אני ציוני" — אמר והתעניין בנעשה בתנועה. הזמנתיו לבית ההסתדרות ולעמוד בקשר אתנו. ואמנם, הוא ביקר כמה פעמים ב„קולטורה" והתנצל על שאין בידו, כאיש צבא, להיות פעיל בתנועה. הביע את נכונותו לעזור ככל האפשר. שמו היה אייזלר, מהנדס, מוצאו מגליציה המזרחית, לפני המלחמה מנהל כללי של קווי הרכבות באוסטריה).

עברו שנים, ועם הצטרפות אמריקה למלחמה ופירסום 14 „סעיפי וילסון", עברה רוח חדשה באירופה. גם בפולין הכבושה בידי האוס־טרים התחילו מתארגנים ומתכוננים ליום השחרור. ואלינו היהודים הגיעו ידיעות מעודדות, שעם ישראל ייפקד ביום הדין ויובטחו זכו־יותיו לארץ ישראל. הסתננו ידיעות שהוקם ועד מראשי יהדות ארצות הברית, אנגליה, צרפת ורוסיה (בימי קרנסקי) להגשמת המטרות האלו, וידיעה מרעישה עוד יותר, כי צבא מתנדבים יהודי גדול מאמ־ריקה ניצב בחזית ארץ ישראל, לוחם שכם אחד עם צבאות גנרל אלנבי על כיבוש הארץ מידי התורכים.

גל של התעוררות בלתי רגילה עברה ברחוב היהודים, וביחוד בנוער. הארגונים הציוניים נתעוררו לפעולה. חדרי ואולמי ההסתד־רות הציונית ברחוב וארשבסקה 9 המו ערב ערב מרוב אנשים ונו־ער. נתרחבה הפעולה למען הקרן הקיימת, ושום מסיבה או שמחה בבית פרטי לא עברה בלי ביקור שליחיה, וסכומים גדולים נאספו. בועד הציוני עבדו חברים פעילים ומסורים, צעירים וקשישים. מה־אחרונים יש להזכיר את יעקב פרידמן, שעלה עם העליה הרביעית והתיישב ברחובות, את ברל דיאמנט שעלה עם העליה השלישית, השתקע בתל־אביב, נבחר כחבר המועצה העירונית ומת לפני קום המדינה; חיים וירגין שעלה בשנות העשרים ומת בתל־אביב, פרץ בושצקי — מאנשי תקופת חיבת ציון, היקר והאהוב על הכל, שמת ב־1938 בראדום. כן יש להזכיר את יחיאל פרנקל שעמד בראש ההסתדרות הציונית עד לעלייתו, את פנחס פוגלמן־גל, את משה לוק־סנבורג, מ. ל. פישמן, גולדפרב־זהבי, משה שושני, שמואל צוקר ועוד. בראדום הוקם אז גם ועד אזורי לארגון הפעולה בערים ועיירות שבסביבה, נשלחו לשם מרצים, חומר הסברה ופותחה פעולה רבת היקף.

פעל ותסס הנוער הלומד. הוקמה הסתדרות „השומר", צופים־ציונים, שהקיפה הרבה תלמידים ותלמידות מהכיתות העליונות של בתי־הספר התיכוניים. בהמשך התפתחותה — הוקמו גם פלוגות של נוער עממי עובד. הסתדרות זו היה פעילה מאוד, פיתחה את ההכרה הלאומית בנוער וקירבה חוגים מתבוללים לציונות. לימוד עברית היתה חובה. ניתנו שעורים בלימודים כלליים חינם לחברים דלי־אמצעים. „השומר" הקים סניפים רבים בכל ערי הכיבוש האוסטרי, ומנה 6000 שומרים ושומרות מאורגנים וממושמעים. בראש תנועה זו עמדו כמה חברים בעלי השפעה וכושר אירגוני, ובכללם חיים רוזנ־צוויג (חיים בן־מנחם, כיום מנהל כללי של משרד הדאר בישראל), צבי ורדי (רוזנבלום), חנה ווייסמן (כיום אחות ראשית של בתי־הספר העירוניים בתל־אביב), שושנה מושקטבליט (כיום בעין החורש) ואחרים, שהדריכו וכיוונו את מחנות הנוער הלומד. רישומה והשפעתה של הסתדרות „השומר" היתה ניכרת ובולטת בצבוריות היהודית, וכן בחוגים פולניים שלא היו רגילים לראות נוער יהודי מאורגן וממושמע. הופעותיהם, נימוסיהם ומצעדיהם הספורטיביים היו רבי רושם.

השלטונות האוסטריים לא הפריעו לנו וגם הפולנים שהיו נתונים להתעוררות לאומית וצפיה לשיחרורם, הבינו לרוחנו ולרגשותינו. כשהגיעה לפולין הידיעה המרעישה על הכרזת בלפור (חורף 1917), אפף גל של שמחה והתלהבות את הציבור היהודי על כל שכבו־תיו. אסיפת־עם גדולה נערכה בבית־הכנסת הגדול, שהיה מלא מפה לפה, ואלפים צבאו על פתחיו מבחוץ. אנשים בכו מרוב שמחה. הוכרז על „קרן גאולה", וכספים וחפצים יקרי־ערך התחילו זורמים אליה. ולא יתפלאו על כן, כי משפשטה שמועה שמתחילה הרשמה לעליה, נהרו יהודים רבים מהעיר והסביבה להרשם ולהשליש כסף להוצאות הנסיעה.

אך נסתיימה המלחמה — והופיעו קשיים והגבלות. אולם לא היה בכוחם לעצור עשרות מבני הנוער, רובם בוגרי תנועת „השומר", מהגשמת מאווייהם. בקבוצות קטנות יצאו, בנובמבר ובתחילת דצמ־בר 1918 לדרך. בפסח תרע"ט הגיעו הראשונים לארץ. היתה זאת הקבוצה המפורסמת של „105", שפתחו את העליה השלישית, וביניהם 65 בני ראדום שרבים מהם מעורים בהתישבות ובמשק של הארץ.

יחיאל בן יעקב (גולמביובסקי) / הנוער הציוני

רוח הציונות והשאיפה לעלות לארץ פעמו בלבות יחידים וקבוצות בקרב הנוער היהודי בראדום בשנות מלחמת העולם הראשונה. שתי סיבות היו לשאיפה זו: אחת — אובייקטיבית, שנבעה מאי־היקלטותו של הנוער היהודי בתנועת השיחרור הפולנית, והשניה — סובייקטיבית, שמקורה בהתעוררות הפנימית לתחיה לאומית ולתקומה מדינית בארץ־ישראל.

זמן רב לפני הצהרת בלפור ניכרו התעוררות בין טובי הנוער היהודי בראדום. בתוך כתלי ביה"ס התיכוני הפולני למסחר, הוצא כתב עת בשם „קו שצ־טום" (אל על), שבו השתתפו מטובי התלמידים היהודיים, שיצירותיהם היו חדורות רוח לאומית וציונית. העורכים היו: משה טייכמן, יחיאל גולמביובסקי (בן־יעקב), ישראל מלכיור, צבי רפלוביץ ומהבנות: קיילה רחל סובה ורניה פירסטנברג.

באותו הזמן התרכז נוער לומד אחר סביב „השומר", הציוני הצופי, וכן סביב ה„סקאוטינג", שבראשו עמדו אברהם הוכבוים ויוסף שטילר.

גם מחוץ לכתלי בתי־הספר קמו קבוצות השתלמות בין הנוער, שהאצילו מרוחן על הסביבה על־ידי הקניית ערכי התנ"ך והספרות העברית. בין הקבוצות הללו בלטה במיוחד אחת שהיתה מורכבת מאלימלך בורנשטיין, מורה צעיר לעברית, הצטרף לחבורת סופרים עבריים צעירים בוארשה; משה טייכמן, יהודה גולדשטיין וכותב השורות האלה. לקבוצה זו היתה השפעה רבה על חניכי בתי־הספר הפולניים, שהתחילו ללמוד אצלם תנ"ך ועברית.

מיד לאחר המהפכה ברוסיה והצהרת בלפור, נתעורר הרעיון בקרב מספר צעירים לעלות מהר לארץ, מבלי לחכות לאשרות כניסה. אצה להם הדרך והם התחילו מיד בהכנות. כהכנה לעליה נערכהאסיפת משתתפים בבית משפחת גולמביובסקי ברחוב זגודנה 7, שבה חתמו חגיגית על הקמת קבוצה שיתופית שמתפקידה היה לחיות חיים משותפים על אדמת ארץ־ישראל.

בשנת 1918 כבר נתארגנו בעיר קבוצות שונות של נוער לעליה לארץ בכל דרך שהיא. בתחילת דצמבר 1918, באישון לילה, מלווים על־ידי הורים וקרובים, יצאה הקבוצה הראשונה שמנתה 13 צעירים, לתחנת הרכבת בראדום, בדרכם לווינה, בקרונות שנסעו בהם שבויי מלחמה שחזרו אז מכל החזיתות. הקבוצה הזאת היתה מורכבת מהחברים חיים בן מנחם, (רוזנצויג), יחיאל בן יעקב (גולמביובסקי), בן ציון הוכבוים, גולדדט, צבי ורדי (רוזנבלום), חיים ורדי (רוזנפלד), ויסמן, נתן כספי (זילברשטיין), ל. זילברשלג, צמח, צימרמן, רוזנברג ופליגלמן (עבד ביבניאל כפועל חקלאי ומת ב־1920 במקום). בעשותם את דרכם דרומה, הגיעו חברי הקבוצה הזאת, אחרי הרפתקאות מרובות, לטריאסט. שם נפגשה במספר קבוצות נוער אחרות, רובן מפולין. קבוצות אלו שמנו יחד 63 צעירים, קיימו לחץ על הנציג הציוני במקום, מר דלוגץ׳ ועל הרב הראשי בטריאסט, הרב לאטעס, שיצא עם כל החבורה לרומא כדי להחיש את העליה לארץ.

ברומא ובניאפולי היו קבוצות קטנות אחרות שהגיעו מפולין באופן ספונטאני, בדרכים אחרות, בעיקר דרך נמל פיומה. הקבוצות האלה מנו 42 צעירים, וביחד עם הקודמים עלה מספרם ל־105. ברומא נודע לקבוצה, שהים התיכון הוא בחזקת סכנה מחמת מוקשים ולארץ לא הפליגו אלא אניות צבא. משום כך נאלצה הקבוצה לשהות עוד מספר חדשים באיטליה, ואת הזמן ניצלו החברים להכשרה חקלאית. הקבוצה כולה יצאה אחר כך בשתי אניות מניאפולי, תחילה לאלכסנדריה וכעבור חודש — ברכבת שהובילה צבא בריטי לארץ דרך קנטרה. לארץ הגענו בפסח 1919.

*

בבואם לארץ יצאו מיד הראדומאים, כיתר אנשי ה„105", מי לשמירה בכרמי הענבים והשקדים ומי לעבודה בחקלאות במקומות שונים בארץ, מקסטיניה בדרום עד כפר גלעדי בצפון. אחדים הסתדרו בערים וגם נקלטו בעבודת הרכבת. בינתיים הגיעו לארץ קבוצות נוספות מראדום, שגם הם התפזרו בכל הנקודות ונתערו בהן.

היו מבין הראדומאים אחדים שהשתתפו בהקמת הישובים הראשונים על אדמת הקרן הקיימת בעמק יזרעאל ועל שפת הכנרת אחרי מלחמת העולם הראשונה. כך, למשל, נוסדה אז קבוצת דגניה ב׳, שהתחילה לעבד חלק ניכר מאדמתה העודפת של דגניה א׳. בין חברי דגניה א׳ נמנו מיוצאי ראדום שני חברים והם: משה שושני וכותב הטורים האלה. הראשון עבר אז לדגניה ג׳ ומשם ליסוד גניגר והשני — לגדוד עבודה ע"ש טרומפלדור ומשם לגן־שמואל. אחרים עבדו בסלילת כבישים. אחדים, שעזבו באופן ספונטני את פולין ב־1918 מבלי שהספיקו לגמור את בתי־הספר, עשו מאמץ להתקבל לגימנסיה „הרצליה". רבים מיוצאי ראדום השתתפו במאורעות ב־1920 ו־1921 בהגנת הארץ, ביחוד בגליל העליון ובירושלים.

אהרן (ארנולד) רוזנפלד / גדוד הנוער הלומד „השומר"

בשנות 1912—1914 הורגשה בבתי־הספר בעירנו אנטישמיות, אף על פי שרבים מחברינו ניסו להתבולל בחברה הפולנית ולהתקרב לחבריהם הנוצרים. אנו, בבית־ספרו של ירז׳ינסקי, היינו קבוצת תלמידים בעלי הכרה לאומית, שהבינו, כי לא ניוושע מן ההתבוללות וכי הגיע הזמן להתעוררות לאומית. אז עלה הרעיון לאירגון גדוד נוער לומד בשם „השומר".

התבלט בינינו תלמיד בעל מרץ וכושר ארגוני רב, שהשפעתו כנואם בעל כוח שכנוע, משכה רבים לתוך שורותינו. היה זה חיים רוזנצויג, שהתחיל יחד עם כמה מחבריו בארגון הגדוד ובהצלחה רבה.

בין ראשי־פלוגות הראשונים היו: ירחמיאל רייכמן, יוסף שטילר, חיים רוזנפלד, צבי רוזנבלום מקונסק ואחרים. בכל פלוגה היו כמה קבוצות, וכותב השורות האלה היה אחד מראשי הקבוצות. נוסד גם גדוד של תלמידות ובראשו עמדו: שושנה מושקטבליט, חנה ווייסמן, דבורה גולמביובסקי, ועוד.

מטרתו של גדוד „השומר" היתה לחנך דור צעיר של ציונים נאמנים. מחוסר דירה ניהלנו פעולתנו בשני מקומות: בגינה של גלוזמן וביער קפטור, וכן באנטוניובקה, לשם היינו מגיעים בטיולים. המשמעת בגדוד היתה למופת, והרבה למדנו ממפקדינו על תורת

הציונות, עברית, תנ"ך והיסטוריה. כן למדנו את תורת הצופיות — הקמת אהלים, קשירת חבלים וכו'. הצטיין במיוחד בשדה זה אליעזר ארנברג־עצמון, כיום בחיפה.

הגדוד שלנו השתייך למחוז קילץ, ומזמן לזמן נערכו פגישות של ראשי גדודים ופלוגות, בהן נשמעו הרצאות רבות עניין.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נפגעה פעולתנו מחמת מצוקות הזמן ובשעת אחד הטיולים ליער קפטור, כשחזרנו הביתה בשירה, נתקלנו בפלוגת קוזאקים שעצרה אותנו, ורק תודות לעמידתנו האמיצה שיחררו אותנו.

עם סיום המלחמה עלו רוב המפקדים לארץ, הגדוד התפזר ורובם של החברים הלכו בעקבות מפקדיהם והתערו בחיי הארץ ובמשקה.

*

דברי חברים

להלן צרור פרטים נוספים שהעלו חברים בפגישה מיוחדת בקשר לייסוד „השומר":

חנה ויסמן: „השומר" נוסד בראדום בשנת 1915 בערך. באותה השנה נכנסתי למחלקה החמישית של בית־הספר. קיימת היתה ועדה מארגנת ראשית, מורכבת ממועצה של בנות וממועצה של בנים, והיא שניהלה את הגדוד. אחר כך התארגנה קבוצת בנות עובדות, וביניהן היו: לאה ביבר (רוזנברג), סימה שרייבר (אדמוני, כעת בירושלים), ועוד. הפעולה התחלקה לשני שטחים: עיוני־תרבותי וספורטיבי־צופי. נערכו שעורים לעברית, פעולות הסברה וטיולים. כפעם בפעם נערכו ועידות ומחנות. כינוס ארצי אחד היה בשנת 1917, בערך. כינוסים אזוריים נערכו בלודז ובקילץ. לאחר שגדל הקן המקומי והתבסס, התחלנו לארגן סניפים נוספים באזור. המדריכים הראשיים היו לאה רוזנברג, צבי רוזנבלום, ואחותו מאניה.

אליעזר ריגר המנוח, ששימש מנהל משרד החינוך בישראל, העלה בזמנו בלבוב את הרעיון של איחוד עם „השומר" בגליציה. זו היתה תקופת זוהר שהצטיינה בעליה מתמדת. הדור הצעיר יותר הצטרף ל„השומר" לאחר 1918, ובראשו עמדה אז שושנה מושקטבליט.

לאה ביבר (רוזנברג): בשנת 1917 אורגנה גם קבוצת בנות עובדות, במקביל לקבוצת הבנים העובדים. בקבוצת הבנות הייתי אני, לולה דיאמנט, צאשה לנדאו ועוד מדריכות. שם הקבוצה היה „חבצלת". קבוצה זו וכן קבוצתה הלומדת של חנה ויסמן היו בגדוד אחד. אהרון רוזנפלד היה גם בין מארגני הפלוגה „הציבילית".

פנחס גל: היה נוער שפסח על שני הסעיפים, שלא נקלט בתרבות הפולנית ועם זאת לא זנח את היהדות והנה, משקמה תנועה לאומית מאורגנת במסגרת בתי־הספר, נגררו לתוכה.

ישראל מלכיור: העתון „קו שצ'יטום" (אל על) נוסד בשנת 1917. למערכת השתייכו משה טייכמן, יחיאל בן־יעקב (גולמביובסקי) וצבי רפלוביץ. היה זה עתון חלוצי־ציוני בלתי־מפלגתי של הנוער הלומד. השפעת העתון היתה, לדעתי, חיובית ומחנכת. העתון ריכז את הנוער סביב הדגל הציוני, ועשה רושם גם על הפולנים. הנהלת בית־הספר ידעה על הוצאת העתון ולא אסרה את הפצתו. העתון נתן האפשרות לנערים מוכשרים לגלות את כשרונותיהם, ובכללם: יחיאל גולמביובסקי, וולק, רייכמן ועוד. במרוצת הזמן היה למעין במת תלמידים שרשירתה גם מגמה חלוצית ותרבותית.

לאחר הפוגרום בלבוב השתתפו תלמידי הכיתות הגבוהות של בתי־הספר באזכרה בבית־הכנסת לזכר הנרצחים. כתגובה הודיעה ההנהלה, שכל התלמידים שהשתתפו באזכרה יסולקו מבית־הספר, ואחר כך ידונו בנפרד על כניסתו מחדש של כל תלמיד. רק אחרי מאמצים בוטלה הגזירה. עם עלייתו של יחיאל גולמביובסקי לארץ, ירדה קרנו של העתון, אך כעבור זמן מה נתארגנה המערכת מחדש, ואני הועמדתי בראשה. בינתיים נשתנתה האווירה כולה, רובם של מנהיגי הנוער עלה לארץ — והעתון הפסיק את קיומו.

המרכז הציוני בימי הכיבוש האוסטרי

בימי הכיבוש האוסטרי בפולין היתה ראדום למרכז הפעילות הציונית, תודות לקשרים שקשרה עם עשרות אגודות בסביבה. הנוער הציוני לא הסתפק בארגון תנועה ציונית חזקה במקום, אלא הסתער גם בתנופה על כל ערי המחוז.

כשהגיע מזכיר האכזקוטיבה הציונית בקופנהגן, דר' אברהם זוננה (כינויו הספרותי — אברהם בן יצחק) בשנת 1916 לפולין, פנה לראדום. היה זה באחד מימי הסתיו כשהוזמנתי למלון „אירופה", ולקראתי הפסיע אדם שניכר היה בו שהוא בעל שאר רוח. הוא מסר לי דו"ח מפורט על המצב המדיני, על סיכויי התנועה הציונית העולמית והצורך בשמירה על נייטרליות קפדנית בין שני המחנות היריבים. לבסוף ביקש להמציא לו תכנית מפורטת לארגון הסתדרות ציונית, שתקיף את כל שטח הכיבוש האוסטרי, שכלל את מחוזות לובלין, ראדום, פיוטרקוב וקלץ.

ושוב, כמו בשעת ביקורם של שפרינצק ושוחט ב־1911, לא השתתפו ותיקי חברינו בגלל הצנזורה, וכל עול פעולת התארגנות נפל על שכמי הנוער. אחרי שעיבדתי את תכנית הסיורים בסביבה, קראנו לועידה ארצית שנתכנסה בהסתדרות הציונית בראדום, ברחוב לובלסקה 25, בנשיאותו של ד"ר אברהם זוננה. היתה זו פגישה ראשונה בין ציונים פעילים מערים ועיירות שונות, ללא דקדוקים פרלמנטריים... לא נשאר בידי הפרטיכל מאותה הועידה. אולם אין ספק שהועידה פתחה פרק חדש בתנועה הציונית במחוזות אלה, והניחה את היסוד לארגון חזק שהקיף במרוצת הזמן חלק ניכר מהאוכלוסיה היהודית. התעודה היחידה ששרדה בידי מאותה התקופה — מכתב בגרמנית שנשלח לפ. גל ע"י ד"ר אברהם זוננה מוינה ב־6 במאי 1918. במכתב הזה מביע הכותב את שמחתו, על שפעולתנו המשותפת בשטח הכיבוש האוסטרי נשאה את הפרי המקווה, וכי גוברים הסיכויים לאיחוד כולל של התנועה הציונית בשני שטחי הכיבוש בפולין. לבסוף מוסיף הכותב, „שמרבית העבודה מוטלת על שכמך ידוע לי מזמן, ולכן גם בחרתי בראדום כבמרכז הפעולה".

בעתון „דאָס יודישע פאָלק" מ־5 בספטמבר 1918, אנו מוצאים את הקורספונדנציה הבאה משטח הכיבוש האוסטרי מאת ג.ש.:

„העיר ראדום לא לחינם נחשבת מבצר ציוני בשטח הכיבוש האוסטרי. ההסתדרות הציונית בראדום קנתה לה שם בכל הסביבה, והוציאה את „הבכורה" מעיר הבירה לובלין. קשה להבין את התופעה הזאת, אולם עובדה היא, שיש להתחשב בה כשמדברים על מרכז ציוני לכל השטח של הכיבוש האוסטרי. נכון הוא, שבפעולתה המדינית המקומית עוברת על העיר משבר מסויים. הבחירות לעיריה נערכו עוד בזמנים ההם, כשההסתדרות הציונית בראדום היתה עדיין בחיתוליה, אולם ראדום ניגשת עכשיו בתנופה חזקה לעבודה. תודות ליזמתו של הועד הציוני, נערכת הסתערות כללית על הנציגים המתבוללים במועצה העירונית, המתייחסים באדישות לתביעותיה של האוכלוסיה היהודית בכלל ומתנגדת לזכויותיה הלאומיות.

הציונים בראדום מגייסים עכשיו את כל כחותיהם הצבוריים, כדי להכריח את חברי המועצה העירונית למסור דו"ח פומבי לפני הצבור היהודי על מעשיהם בעיריה. אם יסרבו המתבוללים

להופיע בפומבי, הם יבודדו מהצבור וארגוני הציונים ובעלי המלאכה יארגנו אספות־מחאה ויקבלו החלטות, שאין לנציגים אלה כל זכות להופיע בשם הצבור היהודי בראדום. אין ספק, כי לדבר הזה תהיה חשיבות הנוכית לציבור בראדום בכללו, ובבחירות הבאות לא תהיה למתבוללים שום משענת באוכלוסיה היהודית.

לפעולה הציונית היתה גם השפעה לא קטנה על הנוער האורתודוקסי בראדום. נאומיהם של הרב מגומבין, הרב י. ל. זלוטניק, נתנו דחיפה גדולה לריאורינטציה בחוגי הנוער החרדי, והיו בבחינת גלוי חדש לצבור הזה.

*

„...גם הסתדרות נשים ציוניות „בנות ציון" בראדום מגלה פעילות מרובה. הציוניות הצעירות ייסדו בית ספר לנערות עניות, שבו לומדים את השפה האידית למרות המחאות של מגיני השפה העברית. יש לציין, כי הציוניות הנאורות לומדות בשקידה את השפה העברית, אולם לדעתן יש להקנות קודם כל את השפה המדוברת בכתב ובעל פה לנערה שאין לה השכלה כללית. היחס החיובי לשפת אידיש לא החליש אצלן במאומה את התלהבותן לעברית. זו היא תופעה אפיינית לפרובינציה הבריאה, שאינה משחקת בתיאוריות אלא מסתגלת למציאות. מי זה אומר שראדום צריכה ללמוד מוארשה? קורה שוארשה תוכל ללמוד מראדום..."

ובאותו עתון בגליון מ־31 באוקטובר (אחרי הקמת המדינה הפולנית), נתפרסמה כתבה הבאה „ראדום":

„התקופה הנוכחית מלאת אחריות בחיי יהדות פולין, מצאה הד חזק בהסתדרות הציונית כאן, אשר בתור הארגון החזק ביותר בחיי הציבור, בידיה ההנהגה המדינית של כל האוכלוסיה היהודית בראדום. התקופה הזאת לא מצאה את ההסתדרות הציונית בלתי־מוכנה.

המאורעות הפוליטיים האחרונים בפולין, התהוותה של המדינה הפולנית והמדיניות היהודית הכללית אלו הן שאלות השעה שלגביהן צריכה היתה האסיפה הכללית של ההסתדרות הציונית בראדום בשבת 19 לח.ז. לנקוט עמדה. אחרי הרצאתו של החבר פוגלמן, נאמו החברים רוזנצויג, מילמן ואחרים, שציירו תמונה עגומה מהחיים היהודיים שבהם מייצגים אנשי לוונשטיין (שעמד בראש המתבוללים בבחירות־הדמים נגד הציוני ד"ר ציפר לפרלמנט בווינה) את האינטרסים היהודיים. לבסוף נתקבלה ההחלטה הבאה: בשים־לב לכך, כי בשעה זו עומד להכרעה גורלו של העם היהודי וכי ברצונו המלוכד של הציבור היהודי תלוי עתידו, אנו פונים בזה לאוכלוסיה היהודית בראדום, להקים נציגות יהודית מאוחדת של כל הארגונים היהודיים, המדיניים, הכלכליים והתרבותיים, דוגמת הנציגויות בערים אחרות. נציגות לאומית כזאת תפעל יחד עם יתר המוסדות היהודיים בעולם, כדי לתקן את העוול שנעשה לעם היהודי במשך דורות, ושתינתן לעם היהודי האפשרות לכונן את ביתו הלאומי בארץ־ישראל, וכן אפשרות להתפתחות לאומית חפשית בארצות שבהן יושבים היהודים בהמונים צפופים. בהתלהבות כללית ובשירת „התקוה" ננעלה האסיפה שהפכה להפגנה רבתי. החלטה דומה נתקבלה גם באסיפת הנוער האקדמאי. מלבד האסיפות שערכו פועלי ציון ו„בונד", תכונס בקרוב אסיפת־עם של כל האוכלוסיה היהודית בעיר, ביוזמתה של ההסתדרות הציונית המקומית, מוקדשת לייסוד המועצה הלאומית היהודית בפולין".

ב„הצפירה" מ־24 באוקטובר 1918, אנו מוצאים בדו"ח על ועידת נשי־האימונים מערי פולין בוארשה, קטעים על הופעותיהם של נציגי ההסתדרות הציונית בראדום: מר פוגלמן הציע שההסתדרות הציונית תפרסם מה שעשתה עד כה למען הקמת נציגות לאומית ותערוך משאל בין האוכלוסיה היהודית בענין זה. מר וירגין הציע לפנות אל העם הפולני ולעמוד על עזרתנו לו ועל זכויותינו בארץ ישראל.

ההסתדרות הציונית לא הסתפקה בפעולה מדינית וארגונית, אלא ניהלה גם פעולה הסברתית וכספית למען הישוב בארץ ישראל. ב„דאס יודישע פאלק" מ־22 באוגוסט 1918, אנו קוראים על המגבית למען מושבה ע"ש צ'לנוב שהתנהלה בראדום, את הדברים הבאים:

„בראדום נשא הרב זלוטניק שתי הרצאות, אחת בבית הכנסת והשניה -- באולם. בו במקום נאסף סכום של 16 אלף קרון. היו שתרמו למעלה מאלף קרון. יש לקוות, כי בראדום ייאסף סכום של לא פחות ממאה אלף קרון. מצב־הרוח המרומם וההתלהבות הגיעו לשיאם בשעה שהנשים והנערות, הורידו את טבעותיהן ותכשיטיהן ומסרם למען קרן המושבה ע"ש ד"ר צ'לנוב. תרמו בו במקום — הרש בוימן — עט זהב, יוסף קורמן — מגן דוד עשוי זהב, טוביה רוטמן — נרתיק מכסף, חנה ויינריב לזכר אחותה טעמא — מחרוזת פנינים, בינה רוטנברג — טבעת זהב, עם מגן דוד ומדליון, בריינדיל דיאמנט — עגילי זהב עם אבנים טובות, שפרה קאמפעל — שרשרת זהב עם מדליון, פרל פישמן — טבעת זהב, ביילע הינדה פישמן — טבעת זהב עם אבן טובה, אסתר לוין — טבעת זהב, יצחק שרעק — טבעת זהב, צבי גרושקביץ — מגן דוד מזהב, חנה זילברברג — טבעת זהב עם אבן אדומה, גברת שרעק — טבעת זהב, ירחמיאל רישמן — טבעת זהב עם מגן דוד, שרה אקרמן — טבעת זהב, יהודה דנציגר — שרשרת זהב, ישראל קסטנברג — שלוש מטבעות זהב, מלכה פלדמן — טבעת זהב עם שתי אבנים טובות, ה' ניימן — מגן דוד מכסף, צביה מדליון — עגילי כסף, חנה צינט — טבעת זהב ו101 קרון".

על אותה המגבית מסופר ב„הצפירה" מ־5 מספטמבר 1918:

„לפני שבועיים בא לעירנו הרב ר' יהודה לייב זלוטניק מגומבין לנהל תעמולה לטובת יסוד המושבה ע"ש ד"ר צ'לנוב. הועד הציוני העירוני הוציא הודעות מיוחדות לבני עירנו להודיעם על בואו של אורחנו הנכבד. באותו היום נאם הרב בבית הכנסת לפני קהל של אלפי איש ובאותו מעמד נאסף סכום הגון ל„קרן צ'לנוב". למחרת ביקר הרב את „השומר" במגרש ההתעמלות שלהם והביע שביעות רצונו על התפתחותם היפה. באותו היום נאם הרב גם באולם הגדול של הגימנסיה הרוסית. ההתלהבות באולם היתה כה גדולה, עד שרבים נדבו טבעות זהב, עגילי זהב ותכשיטים שונים בשמחה רבה. באותו ערב היתה ישיבה חגיגית באולם „עזרה", שאליה הוזמנו בעלי בתים חשובים. בישיבה נאספו שוב אלפי כתרים ונבחר ועד מיוחד שיעסוק באיסוף כספים לקרן צ'לנוב. לועד הזה צורפו נציגי כל האגודות ובעלי בתים נכבדים".

בעיצומה של הפעולה הארגונית שנעשתה בראדום, כדי להוציא לפועל את החלטות הועידה הארצית, בא לראדום בעניני מסחר ד"ר קלומל, ראש הועד הציוני המרכזי בוארשה ומראשי „תרבות". הוא הופתע למצוא כאן מרכז ציוני מפותח, החולש על כל שטח הכיבוש האוסטרי וגם מרכז לפעולה תרבותית „קולטורה". היה זה בימי חנוכה, והאורח הוזמן להשתתף בנשף חנוכה, שבו נשא הרצאה. עם שובו לוארשה נהדקו קשרים בין שני המרכזים באמצעות שליחים מיוחדים (בגלל תנאי המלחמה אסור היה המעבר בין שני השטחים אלא לבעלי רשיונות בלבד), והמזכיר הכללי של המרכז הציוני בוארשה, מר זליג

ויצמן, שעמד אז גם בראש תנועת „הצופים", בא לראדום כדי להכין את האיחוד הארגוני בבוא השלום. מר ויצמן הציע לכותב הטורים האלה את ארגון המזכירות הכללית, וכן את פעולת ההסברה בכל שטח הכיבוש, ובזה התחיל למעשה תהליך איחודה של התנועה הציונית בפולין הקונגרסאית.

בבטאונה של ההסתדרות הציונית „דאס אידישע פאָלק" מ־8 באוגוסט 1918 אנו מוצאים הד מהפעולה הזאת בכתבה הבאה:

„אחרי ההתייעצות האחרונה בלובלין בהשתתפות ב"כ הארגונים האלה עם ההסתדרות הציונית הארצית הפולנית בוארשה, התחילה בערים רבות פעולה אינטנסיבית. מר פנחס פוגלמן (מראדום) שנתמנה בועידה הנ"ל חבר קבוע בלשכה המרכזית, מבקר עתה בערים הגדולות לשם ריאורגניזציה וחיזוק ההסתדרויות הציוניות בהן".

הד לגעגועים לסיום המלחמה, למעבר לתנאי שלום ויצירה, אנו מוצאים בכרוז שפורסם ב־„דאס אידישע פאָלק" מ־1 בנובמבר 1917:

„לאגודות הציוניות ומורשי הקרן הקיימת לישראל! כבר דנו הרבה בספרות הציונית במשך ימי המלחמה על התפקידים הגדולים של הקהק"ל בבוא ימי שלום. כדי להגשים את הצעתו של אטינגר בדבר יסוד מושבות בנות 100 משפחות, דבר שיעלה לפחות מיליון פרנק — זקוקים אנו לסכומים עצומים. אחד האמצעים לריבוי הכנסות הקרן הקיימת הן המחאות שלום שהוציאה זה עתה הלשכה הראשית בהאג. כל יהודי שגורל עמו קרוב ללבו ושארץ ישראל כארץ עתידנו יקרה לו, צריך להתחייב לרכוש את ההמחאות האלה עם בוא השלום. ראדום — חתום: (פנחס פוגלמן)

הערת המערכת: הועד המרכזי של הקהק"ל בפולין שם לב להצעה זו, ובימים האלה תפורסם הודעה מפורטת עליה".

משה שושני (רוזנצויג) / הסתדרות „קדימה"

תיאור מפורט על ימי העליה השלישית נותן משה שושני (רוזנצויג), ממייסדי קבוצת גניגר, שהיה פעיל בתנועה בראדום עד לעלייתו. להלן שתי רשימותיו, זכרונות על הציונות בראדום ערב מלחמת העולם הראשונה ועל הציונות בימי המלחמה — אספקלריה נאמנה לרחשי הלב של הנוער היהודי בראדום בימים ההם.

בראדום, עיר הולדת בית אבי, באתי בתחילת שנת 1911, ואני נער בן 15 ער ותוסס, צמא חברה ופעולה. את ערכי היהדות, תורתה ומסורתה, את חיבת ציון, ינקתי מהווי בית אבא ומספרייתו התורנית וההשכלתית. את השיר „על אם הדרך" למדתי מעל דף העטיפה של הגמרא פסחים, והוא כתוב בכתב יד אבי ר' וואווע רוזנצויג ז"ל. את „הזכרונות לבית דוד" ו„היוסיפון" ידעתי כמעט על פה. בדמדומי שחר ילדותי חרות היום בו בא אבא הביתה, ובשברון לב אמר: אסון גדול קרה לנו, היהודים, ד"ר הרצל מת! חלץ את נעליו וישב חצי שעה ישיבת אבל, וסיפר לנו על גודל האיש שלפני מלכים ורוזנים התייצב ודרש את החזרת ארץ־ישראל ליהודים. מהיום ההוא היה אצלי החלום על ארץ־ישראל לדבר מוחשי, הקשור בציון ומילא את ישותי וחלומותי.

אחרי מות אבי בגיל צעיר וחיסול עסקיו, עסקי יערות בפלך וארשה, עברנו להשתקע בראדום. הכרתי את חוג הנוער מבני משפחתנו הענפה שנקראו בשם כולל „נכדי בונים השוחט" (בונים שוחט'ס אייניקלעך) וכן רבים מחבריהם. כל פגישה שימשה לי, נוסף לבלוי זמן ושעשועים, גם לחילופי דברים בענין הקרוב ללבי — התחיה הלאומית, והתכוננתי לעליה לארץ־ישראל.

*

שנות מלחמת הבלקן וימי משפט ביילים. מתיחות והתעוררות לאומית גוברות באירופה, בעמיה המשועבדים, והאנטישמיות גוברת.

רדיו לא היה קיים עוד ולכן צבא הנוער על פתחה של חנות הספרים של א. י. ניידיק, סוכן העתונים היומיים שברחוב לובלסקה. בסערת נפש קוראים היינו את הידיעות מחזית המלחמה הבלקנית הרחוקה, ומחזית המערכה הפנימית, המתחוללת במשפט ביילים.

המועקה שנצטברה בלב ללא מוצא, הניעה רבים מהנוער להצטרף לאגודות־סתר סוציאליסטיות למיגור שלטון הרשע. האמינו שבנפול המשטר יוטב גם ליהודים. אחרים נתפסו לחלום ציון ולעליה לארץ, באין תקווה ליונת ישראל בנכר בצפרני הנץ. ועם חלום העליה היתה כמיהה כמוסה בלב לחיים חדשים וחפשיים בארץ־ישראל, חיי איכרים חפשיים במולדת העתיקה, חיי פשטות, עמל וטוהר.

ברם ,כיצד להגשים חלום זה? ואנו צעירים מדי, והדרכים סגורות? אך השינויים המדיניים בעולם, והדיונים סביב תורכיה וגורל ארצותיה, הפיחו בנו תקווה, שאולי גם ביחס לשיבת היהודים לארץ־ישראל ייעשה דבר, להניח להם לעלות לארץ ולהיאחז באדמתה.

ארגון ציוני ממשי ופעיל לא היה קיים בראדום בשנים האלה, ולא אישים שיכוונו את הנוער התוסס למעשים ולהתכוננות לעליה. התנועה הציונית היתה אסורה ברוסיה. הפצת שקל, או בולי הקרן הקיימת, כרוכה היתה במשפט ומאסר. אנו, הנוער, ידענו אמנם על ציונים ותיקים בעיר מתקופת חיבת ציון והרצל, השומרים את גחלת ציון בלבם. וגם בית כנסת ציוני מיוחד להם הקרוי „ציוניסטישע שול", שבו אוספים בערב יום כיפור בקערות כסף לישוב ארץ־ישראל, וחוגגים בו בשמחה רבה את חג שמחת תורה בהקפות ושירי ציון. גם אנו השתתפנו בכך שנה בשנה, אולם מגע הדוק וארגוני בין ציונים ותיקים אלה לבין הנוער לא היה קיים. התחלנו, על כן, להתארגן ולפעול לבדנו ובכוחות עצמנו, ויסדנו אגודה ציונית בשם „קדימה".

האגודה מנתה כ־50—40 נערים, רובם נוער עממי עובד, צמא פעולה ודעת. בממדי הימים ההם פיתחה „קדימה" פעולה ענפה ואינטנסיבית. העבודה היתה במחתרת וללא מקום קבע לאספותינו ופגישותינו. עמדנו בקשרי מכתבים עם „הועד האודיסאי" וממנו קיבלנו חוברות של „הקופיקע ביבליאָטעק", חוברות הסברה ותעמולה וידיעות על ארץ־ישראל ומושבותיה, וחומר ציוני ולאומי שנכתב על־ידי ראשי התנועה הלאומית בראשית המאה. בבקרי שבתות וחגים באביב ובקיץ היינו עורכים טיולים בקו הרכבת ראדום־איואנגורוד. משם פנינו לאחת מחורשות־הסתר בסביבה, ובה ערכנו את אסיפותינו, קראנו את החוברות והתווכחנו עליהן. למדנו על עניני ארץ־ישראל ומושבותיה, שוחחנו על פיתוח פעולתה של אגודתנו, על לימוד והשתלמות בשפה העברית וכו'.

בימי חורף וגשמים שימש לנו למועדון בית־המלאכה לתפרות של אחיו של חברנו יחזקאל רוטמן ברחוב נובוגרודזקא 5, בו נערכו אסיפות והרצאות ובו חגגנו בפעם הראשונה את חג המכבים. במסיבת

חנוכה זו, שהשאירה רושם רב על כל המשתתפים, עמדו משמרות ברחוב כדי לשמור בעד חדירת פתע של „אורחים" בלתי־רצויים. השג־נו שקלים ובולי הקרן הקיימת להפצה. פתחנו בלימוד השפה העברית והשתמשנו בה ברחוב ובפגישות. צליליה נשמעו בקביעות בערבים ב„טיילת" הראדומאית ברחוב לובלסקה ובגן העירוני — מקומות מפגש של הנוער. לא פעם עכבו אחרינו יהודים ופולנים מכובדים בהק־שיבם לצלילי השפה המוזרה. „קדימה" אירגנה גם חוגים להשתלמות.

על אף התנגדותם החזקה של ההורים, התכוננו רבים מחברינו לעלות לארץ, ובינתיים טרחו לצבור את הסכום הדרוש להוצאות הדרך. הורים, קרובים וידידים השתדלו בכל כוח ההוכחה והשכנוע להניא אותנו מהחלטתנו זו. „חבל על כוחכם וזמנכם שתקדישו לארץ שוממה ומוזנחת" היו אומרים. ואם כבר להגר, הרי לאמריקה שבה יש סיכויים לעשות חיים ולהסתדר". גם אלה שהבינו לרוחנו ושאיפותינו — הסתייגו וטענו שעוד לא הוכשרו התנאים לעליה לא"י. התורכים מגרשים מהארץ וכו'. אולם החלטתנו הנחושה לא נתרופפה.

הסנונית הראשונה היה חברנו האמיץ והסוער יוסף קופפרברג־נחושתן, שעלה ב־1913, והוא מפעילי „קדימה" וממייסדיה. מכתביו השופעים תיאורים נלהבים מהחיים בארץ, וכן תמונותיו כשומר עם נשק ביד בכרמי יהודה — הלהיבו את דמיוננו. וכן עלה אז יעקב צוקר, נער בעל שאר רוח, והוא רק בן 14. כמה חדשים אחרי עלייתו נכנס כתלמיד לביה"ס לאמנות „בצלאל". כן עלו אחרים דב זלקר, דוד גרושקביץ ונייהויז, ממייסדי ומתיישבי כפר מל"ל עד היום. לפני עליית האחרונים ערכנו להם מסיבת פרידה חגיגית.

אף על פי שלא כל חברי „קדימה" הצליחו לעלות אז ולהגשים את שאיפותיהם, הרי אין כל ספק ש„קדימה" היתה פרק חשוב בחייהם, והזרעים שנזרעו אז נתנו פריים שנים רבות. היו ביניהם שרק אחרי עשר שנים ויותר הצליחו להחלץ ולעלות. ואזכיר בזה את החברים היקרים שנשמדו בשואה: יחזקאל רוטמן, יעקב קולודיצקי וראובן פשרובר, הי"ד.

ואנו, ראשוני העליה השלישית, שהגענו לארץ בפסח תרע"ט, פגשנו בשמחת אחים את קודמינו כחיילים בגדוד העברי.

*

„קדימה" חדלה להתקיים בהתחלת מלחמת העולם הראשונה. זוועות וצרות רבות פקדו את יהודי ראדום בימי הכיבוש הגרמני. שובו של הצבא הרוסי ושלטון האימים לגבי התושבים היהודיים — תליית אנשים חפים מפשע בתואנה שירו על הצבא הרוסי, נגישות והאשמות, — כל אלה גרמו להפסקת כל פעולה ואירגון. אולם כעבור שנה נכבשה העיר על־ידי הצבא האוסטרי, אך האגודה לא הוקמה מחדש כגוף פעיל. חבריה — בחלקם נלקחו לצבא, בחלקם התפזרו ועזבו את העיר, והנשארים היו נפגשים אמנם כחברים וידידים אבל ללא שיתוף־פעולה אירגוני. בסוף המלחמה, אחרי הצהרת בלפור, נמצאו חברי „קדימה" במחנות ציוניים שונים בעיר. חלק מהם היה בין מייסדי פועלי ציון, וחלק שני הצטרף להסתדרות הציונית והיו בין מייסדי „קולטורה", מחוץ לאלה שעלו אז לארץ.

לרבים מבני הנוער בראדום היתה „קדימה" מקור להתעוררות לאומית וציונית ושלב בהתפתחותם ודרכם לעתיד. רושם הימים ההם שמור בלבם ובזכרונם של חברי האגודה החיים בפינות שונות של הארץ.

בימים ההם מקבלים היינו את בולי הקרן הקיימת להפצה בעזרת מתווכים שונים. זכורני, יהושע צוקר, בנו של ר' פישל שוחט, שהיה גם בין מייסדי „הזמיר", היה מעביר אלינו את כל החומר לקראת הקערות בערב יום הכיפורים שקיבל מר' שלום דיאמנט, כדי לחלקו בבתי הכנסת והשטיבלעך שבפרברי העיר דז'רשקוב וגליניצה. שלום דיאמנט היה אז המורשה העירוני מטעם הועד האודסאי ואחר כך של הקרן הקיימת. רבים מצאצאיו חיים בארץ. ועוד פרט: בשיא פעולתה זכתה „קדימה" בדירה משלה בבית יוסקה טייכמן, אביו של שמואל טייכמן, העסקן של פועלי ציון. שם היינו מתכנסים ערב ערב לפעולות, ושם ערכנו גם מסיבות ונשפים בהם באו על ביטויים געגועינו לארץ.

חברי „קדימה" הנמצאים כיום בארץ הם: יוסף נחושתן, שלום סטרבצ'ינסקי, חיפה; משה שושני — גניגר, אברהם פרידמן — תל־אביב, יהודה צוקר — תל־אביב, אלי־בר ויסמן, דוד גרושקביץ וניי־הויז (בן־יהודה) — כפר מל"ל. היו ועזבו מסיבות שונות את הארץ: אביגדור בקמן, ליפא רובמן ומשה איזנמן, הנמצאים בארצות הברית.

הערת המערכת: **רשימה זו עניינה בקטע אחד של הפעולה הציו־נית בראדום, הקשורה בחלק העיר המכונה גליניצה. מפאת ריחוק המקום מהמרכז ומהקצה הדרומי של העיר, לא היה קשר אירגוני ציוני ביניהם. וזו אחת הסיבות (מלבד הקשיים שבקונספירציה), שביקורם של שפרינצק ושוחט בראדום וכן התארגנותה של הקבוצה החלוצית הראשונה ב 1911, לא היו ידועים אז לאנשי „קדימה". וכן להיפך. רק בזמן ההכנות לעליה ממש נתמזגו שתי הקבוצות. הראשו־נים שעלו אז היו יצחק ויסבורד ומשה זייפמן, ואחריהם עלו גם חברי „קדימה".**

העליה לארץ

דוד צדקוני (רכטמן) / עולים ובונים

בתולדות העליה לארץ תפסו יהודי ראדום מקום נכבד. כבר עמדנו על חלקה של ראדום בעליית הבילויים. אין בידינו לזהות את קבוצת „העשרה", שאירגן הרב מוהליבר והברון הסכים ליישבם בארץ, אולם ידוע שכמה משפחות מראדום ובכללן משפחת וירגין, עלו אז לארץ. העליה השניה הצטיינה ביסוד אנושי מובחר, כבני משפחות קרול ודוידסון, שהיכו שרשים בחיי העבודה והתעשיה בארץ. וערב מלחמת העולם הראשונה עלתה לארץ קבוצה מאורגנת של חלוצים ובכללם ויסבורד, זייפמן זלקר, קופפרברג (נחושתן), נייהויז, והשתלבו מיד בהתיישבות ובהגנה. אולם החלק החשוב ביותר תפסה ראדום בעליה השלישית.

עולי ראדום היו הגרעין העיקרי בקבוצת „105", הראשונים שעלו אחרי מלחמת העולם הראשונה, וחבריה היו בין מייסדי דגניה ב', גן־שמואל, גניגר, בית אלפא, עין חרוד, יגור וכו'. הגדולה במספר היתה העליה הרביעית ואחריה — החמישית, שאנשיה השתרשו בארץ בחרושת, במסחר, בשירותים וכו'. מספר לא מבוטל הצטרף גם לקיבוצים ולמושבים, וחלק תופס עמדות נכבדות בשירותי המדינה

ובצה"ל. אנשי ראדום עלו במספרים ניכרים גם אחרי מלחמת העולם השניה. הצעירים שבהם נקלטו בתעשיה הצבאית, בהתישבות ובחרושת, והאינטליגנציה המקצועית — ברפואה, משפט, מחצבים, מפעלי המים ועוד. כיום זורמים עוד לארץ שרידי שארית הפליטה מראדום, המפוזרים ברחבי פולין.

פגישות עם א. ד. גורדון וטרומפלדור

יצאתי בדצמבר 1918 מראדום, דרך איטליה, לארץ־ישראל. לאחר טלטולים ממושכים הגעתי עם ה־„105" לארץ־ישראל.

ביפו קיבל אותנו צבי ליברמן, ולפנות ערב קיימנו פגישה עם אנשי „הפועל הצעיר". אף על פי שהציע לי עבודה אדמיניסטרטיבית במועצת פועלי תל־אביב שעמדה לקום, סירבתי, ויצאתי למושבת הבילויים גדרה. שם נפגשתי ביחיאל מיכל פינס, חזנוב, ליבוביץ ועוד. לאחר הסכסוך הראשון עם הדור הצעיר, בגדרה, נקלעתי לרוחמה, הנקודה הדרומית ביותר אז בארץ. מלבד העבודה עסקתי גם בענייני הגנה. זכורני, שרכושנו בנשק ברוחמה, היה אז 18 רובים אנגליים. בינתיים נחלצנו לעזרת הגליל העליון שהותקף. אתי הלך יואב כץ (מזגירז'), שהיה לשנים ממפקדי ההגנה במלחמת העצמאות. בדרך סרנו לעזה ולקסטיניא, אף אספנו כדורים של חיילים אנגלים ששתו לשכרה, והמשכנו דרכנו לדגניה א'. נשארתי בגליל פרק זמן ועבדתי בדגניה ובכנרת.

זכורני יום־עבודה אחד עם א. ד. גורדון. היה זה בשפך הירדן ליד הגשר שבנו הגרמנים במלחמת העולם הראשונה. בשטח זה זיבלנו את השדות בהדרכתו ובהשתתפותו. והנה, יום אחד, רתמנו עם שקיעת החמה את הפרדות, העלינו על העגלות את הקלשונות והמגרפות, וקפצנו על העגלה כדי לנסוע הביתה. ישבתי האחרון בעגלה, ובפתע אני רואה את א. ד. גורדון צועד ברגל, הנעליים וכלי העבודה על כתפיו, במרחק כמה צעדים מאחורי העגלה. ההליכה הכבידה עליו מחמת האדמה המזובלת, ואני קראתי לחברי: — הנה גורדון צועד רגלי. קפצתי מהעגלה ורציתי להצטרף אליו. אמר לי גורדון, כי הנה גם הפרדות עבדו בחום וצועדות רגלי, גם הוא חייב ללכת ברגל...

פעם אחת בא אלינו א. ד. גורדון לשיחה לביתניה. היה זה בשבת אחר הצהריים. הוא סיפר אז על טיול שעשה מחוץ ליפו עם י. ח. ברנר, בין פרדסים ערביים, כשמכל הצדדים שמע בפעם הראשונה קריאות גנאי על ה„יאהוד", ואז הרגיש שקמה תנועה נגדנו...

פעם בלילה דפק על דלת צריפנו בביתניה יוסף ברץ, ואמר, שעלי ועל יואב כץ לקחת את הרובים, להעיר את אהרן שר ולעלות יחד למטולה. שר ושטורם כבר הקדימו ויצאו לדרך, ואנו המשכנו לבדנו. והנה אנו מבחינים ברוכב היורד מהרי פוריה ומתקרב אלינו. אמרתי לחברי: דומני, שזה יוסף טרומפלדור (הוא פירסם אז את הקריאה לאיחוד המוסדות האירגוניים „הפועל הצעיר" ו„אחדות עבודה", ואני הייתי מחסידיו הנלהבים של האיחוד). ואכן, לא טעיתי. כששמע על מטרת הליכתנו נענה: — יש לנו די אנשים במטולה, חזרו לביתניה ושמרו על הנשק ונקיונו, גם שם נחוצים מגינים.

שבנו כלעומת שבאנו, וכך נמנע מאתנו להשתתף במערכה ההיסטורית על תל־חי.

משה פומרוק / בשחר העליה השלישית

למעלה מארבעים שנה חלפו מיום בו יצאתי את בית הורי. נפרדתי מידידי, מכל עץ ושדרה בגן הנאה שבעירנו, מכל הזכרונות הנעימים של ימי הילדות. ידעתי, כי לא אחזור לעולם לעירי. ימים תמימים מהלך הייתי בחוצות, כי קשתה עלי הפרידה, אבל ההרגשה שאני עולה לארץ־ישראל, הפעימה רוחי.

חורף 1918. מפה לאוזן סיפרו על קבוצה המתארגנת לעלייה. תקופת אביב העמים דובבה גם אלינו, לנוער היהודי בפולין, בלשון הכרזת בלפור. לבותינו נתמלאו התלהבות נעורים, לקרב את הקץ. עזבנו את בתי־הספר לפני הגמר, ובגיל 17—18 קמנו להתארגן בקבוצות לקראת העלייה. אמנם לא רבים היינו, אבל התעוררותנו עמוקה היתה. קבוצתנו אף היא החליטה לעזוב את ספסל־הלימודים ולהתכונן לדרך, בלי לדעת כיצד ומתי נגיע למחוז חפצנו, שהרי לא היו לנו לא דרכונים ולא אמצעי־כסף מספיקים, לא קרוב ולא מודע בארץ החדשה והרחוקה. אבל האמת היא, שארץ־ישראל לא היתה לנו ארץ חדשה ורחוקה, אלא ארץ ידועה, ארץ אבותינו, שראינוה בדמיוננו וחלמנו עליה מיום שעמדנו על דעתנו.

התכנסנו, איפוא, קומץ קטן של חברים מבית־הספר, והחלטנו להתארגן בקבוצה שתעלה לארץ־ישראל. בררנו לעצמנו, מה הכרחי הדבר, שאנחנו הצעירים, נימצא בשעת גורל זו בארץ־ישראל. דיברנו על ייסוד גדוד־עבודה למספר שנים, כדי לחזור אחרי־כן ולסיים את חוק לימודינו. כולנו באנו לכלל דעה אחת: לעלות מיד.

המהירות שבה בשל רעיון זה נבעה מתוך המצב הכללי: העובדה שפולין השתחררה מעול כובשיה השפיעה עלינו מאוד. גם אנו, הנוער היהודי הלומד, השתתפנו בכמה מעשים, ובעיקר — בשמירה על הרכוש הממשלתי. קיבלנו רובים והועמדנו לשמירה על בנייני הממשלה ועל מסילות־הברזל. עם זאת עמד לפנינו מכשול קשה בצורת התנגדותם של ההורים, והיא גררה אחריה לבטים וויכוחים קשים.

היינו מתאספים, איפוא, כל פעם בביתו של חבר אחר מחברי קבוצתנו, תחילה בסודי סודות ובלי אמונה במימוש שאיפותינו. אבל משהגענו לכלל החלטה להפסיק את הלימודים, התחילו ההתנגשויות עם ההורים.

תכניתנו הראשונה היתה להתארגן בקומונה ולנסוע כגוש אחד, אף להזמין ארגז אחד גדול ולארוז בו את כל חפצינו יחד. אך עד מהרה נתברר הקושי בהעברת ארגז ענקי כזה לארץ־ישראל, שהתנועה בינה לבין פולין לא היתה אז מסודרת כל עיקר. דחינו, איפוא, רעיון זה, ועמו נדחה גם רעיון הקומונה. ידאג כל אחד למטלטליו.

התקרב יום הנסיעה. היינו למעלה מכ"ה חברים, שהחליטו לנסוע ויהי־מה. ההורים כבר השלימו עם חפצנו. באגודת „קולטורה" ערכו לנו נשף פרידה, וב"כ ההסתדרות הציונית נשא את נאומו.

התכוננו לצאת לדרך למחרת היום. נפרדתי מקרובי ומחברי. אך כשהגיעה השעה ליטול ברכת פרידה מאמי ז"ל, פרצה בצעקה: „שני בני נשארו ברוסיה". מררה בבכי, „ואיך תעזבני גם אתה, הן כה צעיר עודך, מי יודע אם עוד נשוב ונתראה". אחיותי וכל קרובי, שעמדו עלי במעגל, אף הם פרצו בבכי למצוקת לבי. מנוי וגמור היה עמם לעצור

בעדי. הורי רצו לשלחני לעיר אחרת, כדי שאגמור שם את חוק לימודי, בטרם אעלה לארץ. התחילה היאבקות חדשה. שלושה ימים לא יצאתי מפתח ביתי, סירבתי לאכול, לא רציתי לשמוע על שום תכניות, כי איך אראה את פני חברי ולא עמדתי בדיבורי? הסברתי להורי את הצורך הרב שנסע דוקא עתה, בעודנו צעירים, וכי אחרי־כן שוב לא יהיה צורך בנו, כי הזמן דוחק. ואז אמרה אמי, שהטתה אוזן לדברי: — „שמע בני, אנוכי תמיד אבכה כי עזבתני, אך אתה אין לך להתחשב בזאת, סע לשלום ותצליח. ולואי שנתראה עוד!" — ובלחש הוסיפה: — „מי יודע" אולי הזיווג שלו מחכה לו שם?". אבי ז"ל, שהיה ציוני ורצה בלבו כי אסע, שתק, לא התנגד לדברי אמי ונתן את ברכתו לדרכי.

משניתנה הסכמת הורי יצאתי לרחוב ונפגשתי עם החברים, שגם הם עמדו בקשרי מלחמה כזאת עם הוריהם. נודע לי, כי חלק מהם כבר נסע לוינה, ומשם יסעו לפיומה, כדי לרדת באניה לארץ־ישראל.

אנחנו, הנותרים, התאספנו וצירפנו אלינו עוד כמה חברים. עתה היה מספרנו 14, והחלטנו להחיש את נסיעתנו. שלושה שבועות ארכו הכנותינו, עד בוא יום הנסיעה, ה־31 בינואר 1919. קשתה הפרידה על בני ביתי: אבי ז"ל ליווני יחד עם אחיותי ועם גיסי (ישראל בן־צבי), ונסעו עמנו עד התחנה השלישית.

בית־הנתיבות בעירנו היה מלא יהודים שבאו ללוותנו. הרכבת זזה, ובפעם הראשונה בימי חיי ראיתי את אבי בוכה. לא שבתי לראות את פניו — היתה זאת פרידה לעולמים.

*

יצאנו בלי תעודות־נסיעה (פספורטים), וליד הגבול האוס־טרי עיכבו אותנו ולא הניחו לנו להמשיך דרכנו. על אף כל שידולינו גזרו שלטונות הגבול, כי בלי פקודה מקראקא לא יתנו לנו לעבור את הגבול. נסענו, איפוא, לקראקא ופנינו אל ד"ר יהושע טהון, ואמנם הוא השיג מיד את הרשיון בשבילנו. יצאנו ברכבת ההול־כת לוינה.

לכל חברי קבוצתנו היתה זו הפעם הראשונה בחייהם לצאתם לדרך כה ארוכה. וינה בימים ההם עשתה עלינו, בני ראדום, רושם מקסים. הלכנו לקבר הרצל. מקץ שבוע ימים של השתדלויות, קיבלנו מהקונסול הספרדי „לסה־פסה", בתורת נתינים רוסים, ויצאנו לפיומה. בדרך התעכבנו יממה בזגרב.

ציוני זגרב, משנודע להם כי קבוצת חלוצים הגיעה לעירם בדרכם לארץ־ישראל, באו לקבל פנינו ונהגו בנו הכנסת אורחים בעין יפה. הציעו לנו להשאר זמן מה בזגרב, שהרי הדרך לארץ־ישראל אינה פתוחה עדיין, והבטיחו לסדר אותנו בעבודה או בהכשרה חקלאית. מובן, שסירבנו והמשכנו דרכנו לפיומה. כשבאנו לפיומה נודע לנו, לתמהוננו, שאיש מן הקבוצה הקודמת לא נסע עדיין. בוינה הוגד לנו, כי בפיומה עוגנת אניה אמריקאית, שרב־החובל שלה יהודי, והוא מוכן להביא אותנו לארץ־ישראל. אכזבתנו היתה גדולה.

בפיומה טיפל בנו מר לאנדוי, ממנו נודע לנו, כי עוד חלוצים מפולין נמצאים באיטליה. יום־יום היינו הולכים לנמל, כדי לברר שמא תמצא לנו ספינה שתביאנו לחופי ארץ־ישראל, אך כל מאמצינו היו לשוא.

בינתיים חלה חבר אחד מקבוצתנו בטיפוס, והשלטונות האיטלקיים אסרו את כולנו ושמו אותנו בבית־החולים שבעיר, ומשם נשלחנו למוג'ה הסמוכה לטריאסט, בלי שהוגד לנו לאן שולחים אותנו. בטריאסט, כשירדנו לאניה כדי להפליג למוג'ה, חשבנו כי לארץ־ישראל אנו נוסעים... מרוב שמחה פרצנו בשירת „התקוה" ובקריאות לחיי ציון ואיטליה...

מוג'ה, עיירה קטנה, שימשה בזמן המלחמה מחנה ריכוז לשבויים. השלטונות התייחסו אלינו יפה, הושיבונו בצריפים „מחלקה א'", שנו־עדו לקצינים שבויים. המזון היה טוב, שום עבודה לא הוטלה עלינו, אף העמידו לרשותנו שני חיילים, שתפקידם היה לנקות את הצריפים ולשמור עלינו. היינו מנקים את הצריפים בעצמנו, וחבר אחד מבינינו מנינו למפקח.

בזמן שבתנו מאונס במוג'ה אירע מקרה מעציב. פרץ ריב בין שנים מחברינו, והאחד תפש אולר, שהיה מונח על גבי השולחן, ואיים בו על חברו, אך לא נגע בו לרעה. החברים תפסו מיד את המשתולל והוציאו מידו את האולר. המתקיף נתבע למש־פט־חברים, שנמשך ג' ימים, והוצע להחזירו לפולין. הדעות נחל־קו: היו שאמרו, כי גם אלמנט כזה נחוץ בארץ־ישראל במקרה מלחמה. אבל גברה הדעה, שאין להרשות לסוג אנשים שלילי כזה, שאינו יודע לשלוט ביצרו, לבוא לארץ — והוחלט להחזיר את החבר הזה לפולין. איש איש מאתנו השתתף בסכום כסף, כדי לא לגרום הפסד לבחור המוחזר, והוא שב מדרכו לארץ־מוצאו, בעוון האולר...

מקץ שלושה שבועות לשבתנו במוג'ה שוחררנו. אבל לפני כן עוד הוליכו אותנו לטריאסט, למבצר ידוע. הגענו לשם עם חשכה, ושוב אי אפשר היה לסדר אותו יום את העניינים הפורמליים. נשארנו ללון במבצר. נדמה לי, כי אף אחד מחברינו שלן אותו לילה במבצר ההוא, לא ישכחנו לעולם.

במבצר היו 2000 חיילים שבויים. בחדר, שלתוכו הוכנסנו, היו מאתיים חייל. התקבצנו כולנו מסביב לנר שדלק בפינה, אספנו לערי־מה אחת את מזוודותינו, וכך ישבנו כל הלילה בלי לעצום עין. לא ידענו כמה זמן הוטל עלינו לשבת במאסר זה, ומשום כך התחלנו ממחרת הבוקר לטכס עצה, כיצד לברוח משם. אבל מובן, שלא היה מקום לשום תכנית בריחה. המבצר עמד בראש רמה ואי אפשר היה לעבור את החומה.

אחרי הצהרים הודיעו לנו שהננו חפשים. ירדנו העירה. הלכנו לאכסניה, התרחצנו והחלפנו כוח, ולא יצאנו לעיר אלא בבוקר היום השני. ב"כ ההסתדרות הציונית בטריאסט, ה' דלוגץ' ואחרים, הציעו לנו דמי נסיעה חזרה לפולין, הואיל ואי אפשר להגיע לארץ־ישראל. הם אמרו, שהים זרוע מוקשים והדרך בחזקת סכנה, והוסיפו, שיש פקודה מפורשת מההסתדרות הציונית למנוע בעדנו לנסוע לארץ־ישראל. אגב דין ודברים הציעו לנו שנסע בינתיים לאפריקה, עד אשר ייפתחו שערי הארץ. דחינו פה אחד את הצעותיהם, והמשכנו בעצמנו לבקש אפשרות לרדת באניה ההולכת לחופי הארץ.

יום אחד, ואנו מהלכים ליד הנמל, בא לקראתנו איש צעיר, חובש כובע של אוניברסיטה פולנית. שמחנו לקראתו, ושאלנוהו מי הוא ומאין הוא בא. ומה גדלה שמחתנו בהודיעו לנו כי הוא עולה לארץ־ישראל, יחד עם קבוצה גדולה של חלוצים היושבים ברומא ועובדים שם בחווה „פונטי לוצנו", וכי הוא נשלח לטריאסט, כדי לחפש אניה שתסכים להפליג לארץ־ישראל.

נתכנסנו מיד לאספה והחלטנו לנסוע לרומא.

ברומא נפגשנו עם ד"ר בלובשטין (סלע) ועם משה בילינסון. הם התעניינו בנו מאוד ועזרו לנו הרבה. גם הרב דנטה לאטס פעל רבות בשבילנו, ולו אנו חייבים תודה על העזרה הגדולה שניתנה לנו מממש־לת איטליה. השגנו עבודה בחווה „קספו וקייה". עבדנו בגיזום גפנים בכרמו של יהודי. שמחנו להכשרה החקלאית הזאת, והמשכנו לחלום

על עבודתנו בארץ־ישראל. חבר אחד מקבוצתנו נשאר בעיר, כדי להשתדל להשיג בשבילנו ויזות לארץ־ישראל.

אותה שעה נודע לנו, כי מ. אוסישקין נמצא ברומא, בדרכו לועי־דת השלום. התייצבנו לפניו וביקשנו כי ישתדל לקבל בשבילנו רשיון נסיעה לארץ־ישראל. פנינו גם לרב הקהילה, סצרדוטי המנוח, וביקשנו את עזרתו. אך תשובתו היתה: „שובו לארצכם". אמרנו לו: „ארצנו היא ארץ־ישראל". ענה לנו: „שעריה נעולים".

אחרי השתדלויות רבות השיגה הקבוצה הראשונה, שישבה זה כבר ברומא, את הרשיון לנסיעה. אבל אנחנו נשארנו ברומא וכספנו אוזל והולך. החלטנו, איפוא, לשלוח שלושה חברים חזרה לפולין, כדי שיביאו לנו כסף נוסף מן הבית. כי פחדנו פן לא יספיק הכסף שבידינו להוצאות הדרך. החברים השליחים היו דויטש ורייכמן מרא־דום וכץ מזגירז'.

אנחנו, הנשארים, סידרנו לעצמנו קומונה. אני נתמניתי גזבר הקבוצה, ומיד נקטתי באמצעי־חסכון לחיזוק משקנו. איש־איש מן החברים קיבל סכום קבוע ליום, שהספיק לעוגת־חלה אחת עם ספל קפה ליום. פעמים קנינו תפוחי־זהב וחילקנום בין כל החברים. התחלנו לתור אחר מקום־לינה בגנים ובתחנת הרכבת, ושני חדרים היו לרשו־תנו לחברים חלשים או חולים. בכל חדר היה מקום לשלוש מיטות, אבל איכסנו בהם ששה חברים ויותר, ולא אחת אירע שבעל המלון גירש אותנו.

עברו כחדשיים והשליחים חזרו מדרכם. הם פחדו לבוא לפולין פן לא יתנו להם לחזור. מוינה הביאו עמם מעט כסף, שהשיגו על־ידי מכתבים ששלחו משם בשמנו להורי החברים.

באחד הימים קרא אותנו הרב דנטה לאטס והודיע לנו שקיבל מברק מנחום סוקולוב, לאמור, כי בקרוב נוכל לעלות לארץ־ישראל. כן סיפר לנו, כי בועידת השלום הזכירו, שחלוצי ישראל כבר עומדים ודופקים על שערי הארץ. מה רבתה שמחתנו לשמע הבשורות הטובות הללו! — החלטנו לשכור חדרים בבתי מלון לכל חברי הקבוצה, למען נישן במיטות ולא נוסיף להתגלגל בחוץ.

עשינו שבועות רבים ברומא ועל אף מצבנו העגום ביקשנו לנצל את הזמן ולאסוף רשמים וידיעות. ביקרנו בותיקן, בקולוזאום, בכנסיית סן־פיטרו, בפורום הרומי ועוד. מקץ שבוע לבשורת הרב לאטס, הודיעו לנו שקיבלנו רשיון־מסע למצרים על חשבון ממשלת איטליה, כי כשבויי־מלחמה היינו בעיניה, ולפי ההסכם בשעת כריתת חוזה־השלום חייבת היתה כל ממשלה וממשלה להחזיר את השבויים על חשבונה.

נפרדנו מידידינו היקרים ברומא: בלובשטין, בילינסון, הרב ד. לאטס, ונסענו לניאפול, כדי להגיע משם לאלכסנדריה.

הגענו לניאפול. לשמחתנו לא היה גבול: הנה אנו עולים לארץ־ישראל, ודרכנו מה יפה ומה נעימה! „ראה את ניאפול ומות!" בניא־פול טיפל בנו רופא־שיניים יהודי, שנמלט מרוסיה בשנת 1905.

ירדנו באניה „סרדיניה". תזמורת צבא ניגנה אותה שעה לפנינו, ואנייתנו אחזה בדרכה מצרימה.

באלכסנדריה נפגשנו בכמה יהודים מארץ־ישראל, שעמדו לחזור לארץ. טיפלה בנו האגודה „פרו־פלשתינה", שבראשה עמד הברון דה מנשה. הם תמכו בנו בכסף די מחייתנו. בקנאה מלווים היינו יום־יום לרכבת יהודים שישבו באלכסנדריה בזמן המלחמה ועתה חזרו לארץ־ישראל. לנו עוד לא היה רשיון, כי בינתיים פרצו מהומות במצ־רים ונאלצנו לחכות שם כחדשיים. לאחר שנודעה לנו כתובתו של „הפועל־הצעיר" בתל־אביב, הריצונו מכתב, סיפרנו על קבוצתנו וביקשנו שישתדלו להשיג בשבילנו רשיון־כניסה לארץ־ישראל.

כעבור זמן קצר קיבלנו תשובה בחתימתה של עדה פישמן. זכורני כיצד עמדנו צפופים מסביב לחבר שקרא באזנינו את המכתב. היתה זו המלה הראשונה מארץ־ישראל, והקשר הראשון עם המפלגה, שקיבלה אותנו, קירבה וטיפלה בנו במסירות אבהית. עד היום זוכרים רוב חברינו את חסד־הנעורים למפלגת „הפועל־הצעיר" ולמנהיגיה י. שפרינצק, ויב"ל עדה פישמן, י. אפטר, צבי ליברמן, צבי יהודה ולוי שקולניק.

באלכסנדריה קיימנו ראיון עם הבארון דה מנשה. זכור לי הרושם המקסים שעשתה עלינו אווירת־הבית המזרחית של הבארון היהודי הזה. הוא הבטיח לנו להשתדל בשבילנו שנוכל להגיע בקרוב למחוז חפצנו.

בינתיים נודע לנו, כי השופט בראנדיס ודה־האז הגיעו אף הם לאלכסנדריה ומתאכסנים בבית־מלון ברמלה (פרבר של אלכסנדריה). מיד שיגרנו אליהם משלחת של חברינו והם קיבלו אותה בלי דיחוי. הם הביעו שמחתם למראה החלוצים הראשונים, והבטיחו לעזור לנו לצאת לארץ־ישראל מהר ככל האפשר. אף הם נסעו לארץ־ישראל. ואמנם, הם טיפלו בענייננו וכעבור ימים אחדים יצאנו ברכבת ממצרים ללוד.

מקץ שמונה ירחי עמל ונדודים, הרחק מהורים וקרובים ומבלי לקבל שום ידיעה מהם, זזנו סוף־סוף, דרך רפה וואד־אל־עריש, מקום שם נפגשנו עם החיילים מהגדוד העברי. בתוך קרונות־המשא, בהם נסענו במדבר, טעמנו את טעם ה„הורה" הארץ־ישראלית הראשונה על סף המולדת. ומלוד בקרונות ליפו. הדרך ארכה כארבע שעות, כי המסילה היתה צרה ומהלך הרכבת — אטי.

בתחנת הרכבת ביפו פגשו אותנו חברי הפועל הצעיר וקידמו פנינו ברוב לבביות. הובילו אותנו למלון, נחנו קמעה ולפנות ערב הלכנו בסך לקלוב „הפועל־הצעיר" ומסרנו את הדגל לידי הח' י. אפטר. וכך נכנסנו כחברים למפלגת „הפועל־הצעיר".

למחרת היום התאספו מפינות שונות בארץ עסקנים נאמנים לדיון, כיצד לסדר את החלוצים הראשונים שהגיעו לארץ.

התחילו צעדינו הראשונים על אדמת המולדת.

„הקומונה הליטאית"

השפעה לא מועטה על התנועה הציונית ועל קצב העליה השלישית בראדום היתה לקבוצת פליטים, שהגיעו אלינו מסביבת מינסק שברוסיה בתחילת מלחמת העולם הראשונה. רובם נקלעו קודם לפולא־בי בסביבת לובלין, אולם כשנודע להם כי בראדום קיימת תנועה ציונית חזקה, החליטו להתרכז בעירנו, שבה נפתח לפניהם שדה פעולה נרחב בהוראה וביחוד בשעורי ערב לעברית. ראשי הקבוצה היו האחים בריסקמן, יעקב בוגין, נחום הוכמן ועוד. כינויים היה „הקומונה הליטאית", הואיל וחיו בשיתוף גמור לפי תקנון שעיבדו למטרה זו. הם גם פעלו בהוראה בעיירות הסמוכות, והשפעתם החינוכית היתה ניכרת בכל שכבות הציבור וביחוד בנוער.

נוסדה ועדת־הארחה שטיפלה בפליטי רוסיה, ובין אנשי ראדום שהצטיינו בהכנסת אורחים זו היו: אריה (ארקה) לוין, המורה טי־נויצקי, החזן דורמשקין ועוד. הקבוצה מנתה 11 איש וכולם עלו עם העליה השלישית לארץ.

העליה הרביעית ותקלותיה

עם ראשוני העליה הרביעית ההמונית בשנות 1924—25, נמנו גם עסקני ההסתדרות הציונית בראדום, שמצבם הכלכלי התרופף, וכן תיירים רבים שביקשו לבחון את סיכויי סידורם בארץ. זרם העליה גדל בממדים כאלה, שחייבו פתיחת סניף מיוחד של המשרד הארץ־ישראלי בראדום, בראשותו של מר משה רוטנברג. מאות נרשמו לעליה, אולם לעלות יכלו רק אלה שקיבלו דרישות מקרוביהם או סרטיפיקטים כחלוצים ובעלי־מלאכה. על אף ההגבלות זרמה עלית המעמד הבינוני בדרכים שונות.

מר י. קירשנבוים, הידוע בכינויו העתונאי „יושב בסתר", מתאר ב„ראדאמער צייטונג" מאפריל 1925 את גל העליה הרביעית מראדום:

„זרם העליה הרביעית סחף המונים, וביניהם גם את עסקנינו המסורים והטובים ביותר. בתחנת הרכבת מתחוללים מחזות נלהבים של פרידה, מעורבת בחגיגיות ובגעגועים, של הנשארים במקום. נוכחתי באחת העליות האלה. היה זה במוצאי שבת, בשעה 10 בערב, כשהמוני אנשים זרמו דרך רחוב דלוגה לתחנת הרכבת. שורה ארוכה של כרכרות נמשכה עם המלווים על זקניהם, נשותיהם וטפם. מרחוק כבר בוקעים צלילי השירים הלאומיים מפי הנוער החלוצי ואליהם מצטרפים גם אלה שמעולם לא היה להם מגע עם התנועה הציונית. בפתע נשמעת קריאת „הידד", כשמגיע מיכאל שטיינמן עם שני בניו הצעירים, ענודים סרטי תכלת לבן על זרועותיהם, וכן החלוצות חיה רוז׳ננה ושושנה פשיטיקה במדיהן החלוציים. לפני בוא של הרכבת גוברת המתיחות יותר, וכל אחד מהנשארים מקנא בעולים שכבר הצליחו לעזוב את הגולה. כשמגיעה הרכבת מתרחשים מחזות נרגשים של פרידה, וההמון פורץ בשירת ההמנון הלאומי על אף איומי המשטרה, ומתחילים ריקודי „הורה", וההתלהבות מגיעה לשיאה. כשזזה הרכבת נשמעות קריאות „תחי ארץ־ישראל העובדת", כאזהרה, שרק אלה מהעולים שיצליחו להסתגל לחיי עבודה ויצירה ייקלטו בארץ".

ובגליון אחר באותו עתון מובא התיאור הנרגש והטפוסי הבא של פרידת רדומאים מעולים לארץ ישראל:

„כל מי שנכח בתחנת־הרכבת במוצאי שבת בשעת הפרידה מהעולים, לא ישכח את המחזה הזה לעולם. לא ידענו כלל עד כמה היה משה לוקסנבורג אהוב בציבור, אפילו בחוגי היריבים. המונים נתאספו בחצות לילה כדי להפרד מחברם הנערץ. בא כל הועד הציוני עם מר פרנקל בראש, וכן ועדי המוסדות הלאומיים והמפלגות הציוניות, שנפרדו ממר לוקסנבורג בלבביות. ליד קרון אחד התאספו המונים כדי להפרד מהתיירים מנטליק וברסלואר, וביניהם חברים רבים מה„מזרחי" שמנטליק נמנה עם חבריו. נשמעו צלילי „התקוה" ו„תחזקנה", ומר לוקסנבורג קרא בקול נרגש: חברים, להתראות בקרוב בארץ!"

„ראדאמער צייטונג" הקדיש מאמר מיוחד לעלייתו של משה לוקסנבורג, בו צויין, שוודאי יבוא על סיפוקו, כאשר תינתן לו הזכות לייצג את התנועה הציונית בראדום בפתיחה החגיגית של האוניברסיטה העברית על הר הצופים.

אחריו עלה מר א. לינדנבוים עם אשתו. באולם ההסתדרות הציונית נערך להם נשף פרידה חגיגי. כן עלה העסקן הציוני הידוע באילז׳ה ובראדום, מר מרדכי גרוספלד. בשבת נשא נאום־פרידה בבית המדרש באילז׳ה, שעורר התלהבות גדולה בין המתפללים. כמעט כל העיירה באה להפרד ממנו. תלמידי בתי הספר על מוריה וכן חברי הסתדרות הציונית באלז׳ה, ליוו אותו לתחנת הרכבת בראדום.

באותו זמן עלתה גם החלוצה האהובה חנה יוזפובסקה, ורבים מחבריה בילו עמה בנשף פרידה וליווה לתחנת הרכבת.

על היקף העליה הרביעית מראדום אפשר ללמוד מהכרוניקה בעתון (ינואר 1925):

„התנועה להתיישב בארץ־ישראל קיבלה בראדום ממדים עצומים. אין בית שלא ידובר בו על העליה לארץ. גם חוגים שלא חלמו מעולם על הארץ, עושים עכשיו הכנות לעליה. ביום ב׳ נערכה בבית מר רייכמן אסיפה של חסידי גור, במטרה לרכוש קרקע בא"י. כמומחה הוזמן מר רוטנברג, המכהן כבא־כוח „חברת הכשרת הישוב". נבחרה ועדה שמתפקידה לארגן את העבודה המעשית. כן נערכה בבית משה סלבה התייעצות של סוחרי ברזל לאותה מטרה. ב„מזרחי" נוצרה קרן מיוחדת לשם עזרה בסידור העולים בארץ. ב־4 בינואר נערכה באולם ההסתדרות הציונית אסיפת רוכשי קרקעות בעפולה, לשם בחירת נציג לישיבת המועצה של חברת „הכשרת הישוב". מר משה רוטנברג יצא לוארשה, כדי לקבוע את החלק בשביל המתישבים".

*

בפרשת העליה הרביעית מראדום, אין לפסוח על יוזמתו של המהנדס יצחק ז׳לינסקי, שהיה בתקופה ההיא מנהל הגימנסיה העברית בראדום. בעתון המקומי הוא העלה את תכניתו לייסד מרכז לחרושת הטכסטיל בארץ. כיליד טומאשוב מאזוביצקי, מרכז חשוב של חרושת הטכסטיל עמד מר ז׳לינסקי על חשיבותה להתפתחות הארץ. והוא לא הסתפק במאמרים, אלא עלה בעצמו כדי לנסות ולהקים בג׳דה (רמת ישי) את בית החרושת הראשון לטכסטיל. הוא עניין כמה עולים מהעליה הרביעית, וייסד יחד עם האחים רוזנברג מלודז קואופרטיב שמנה חמשים איש. תכניתו היתה שההורים יעבדו ליד הנולים ובני המשפחה במשקי עזר. היוזמים משכו למפעל את החברה הידועה „סימנס את שוקרט" בגרמניה, שהשקיעה עשרת אלפים לירות שטרלינג בקדוחי מים במקום. הואיל והקדוחים הכזיבו, הוציאה החברה את מומחיה, ורוב החברים לא הכניסו את כספיהם. רק עשרה איש מהמסורים ביותר לרעיון נשארו במקום והמשיכו בעבודתם בממדים צנועים יותר.

העליה החמישית הביאה עמה לארץ את רובם של העסקנים הציוניים. מראדום עלה יחיאל פרנקל, יו"ר ההסתדרות הציונית וכן פנחס פוגלמן, שפעל עד אז בועד הארצי של הקרן הקיימת בוארשה, שניהם היו גם חברי הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין.

לצערנו לא זכו להיות עמנו כיום בארץ העסקנים שפעלו רבות למען הציונות ונשמדו בתקופת הנאצים: משה לוקסמבורג, אברהם סלבה ואשתו לולה דיאמנט ואחרים שהיו בארץ ואינם עוד.

פ. ג. / בין שתי מלחמות עולם

תנופתה של הציונות בפולין ושיגשוגה התחילה בעצם עם שובו של יצחק גרינבוים לפולין מרוסיה בתקופת קרנסקי. הוא גילה עניין בתנועה הציונית בראדום עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. ב־1908, בקונגרס הציוני בהאג, קשר יחיאל פרנקל קשרים עמו ומסר לו על הפעולה הציונית במקום.

אחרי שובו של גרינבוים מפטרוגרד ב־1918, נפגש עמו כותב הטורים האלה, וסיפר לו על השינויים הרבים שחלו בתנועה בראדום בזמן הכיבוש האוסטרי. שהיתי אז בוארשה לרגל ועידת „צעירי ציון" והוזמנתי על־ידי גרינבוים לפעול מטעם הועד המרכזי באירגון ובהסברה בשטחים שהיו קודם בכיבוש האוסטרי, ביחוד בסביבות ראדום, קילץ ולובלין. מאז נתהדקו קשריו של גרינבוים עם ראדום וביקר בה בכל הזדמנות. כבר עמדנו על ביקורו בחווה החלוצית בקפּטור ב־1918, והשפעתו על הנוער החלוצי. מאז לא יצאה שנה בלי כינוסים וועידות מחוזיות בראדום בהשתתפותם של ראשי התנועה וגרינבוים בראשם.

הועידה האזורית הראשונה היתה בסוף שנת 1919 בראדום. והשתתפו בה מטעם הועד המרכזי אלכסנדר אולשונגר, יוסף גרויצקי (רגב) וכן באי־כוח האירגונים הציוניים במחוז. בצילום הועידה נראים רוב העסקנים הציוניים בראדום, וכן נציגות של „בנות ציון". החלוץ יוצג על־ידי שמואל גרינשפן, דוברי עברית על־ידי מרת רחל חמילארז והמזכירות הפעילה — על־ידי אברהם זליצקי ומשה הלצמן. האחרון היה שומר הארכיון של התנועה בראדום, ועל אף נכותו, טרח לאסוף כל פרט, כל קטע של עתון. אילו היה אתנו כיום, היינו מתעשרים בהרבה מסמכים שהלכו לאיבוד בשעת ההשמדה. ובתצלום גם המורה הראשון לעברית בדנוביץ' (אחריו כיהן במשרה זו מר ברוחנסקי מלומז'ה).

הועידה האזורית השניה היתה ב־1921 והשתתפו בה מטעם הועד המרכזי יצחק גרינבוים, חיים גרינברג (שבא אז לביקור מטעם פועלי ציון והתנועה העברית בארצות הברית) שקרלט ופנחס פוגלמן *). השתתפות צירי המחוז היתה ניכרת, והדיונים עמדו על רמה גבוהה. לצערנו לא שרדו הפרטיכלים של שני הכינוסים.

הד מועידת הקרן הקיימת עולה מתצלום נשף הפרידה שנערך לכבוד שליחי הדירקטוריון בירושלים, מרן הרב הגאון קוק זצ"ל והסופר נתן ביסטריצקי בראדום, בדצמבר 1928. את הועד הארצי יצג כותב הטורים האלה, ואת ההנהגה הראשית של השומר הצעיר — אברהם סלבה. מלבד יושב ראש ההסתדרות הציונית מר יחיאל פרנקל ויו"ר הלשכה המקומית של הקהק"ל מר מ. ל. פישמן, נראים נציגי כל הסיעות הציוניות, וכן נציגי בעלי המלאכה והסוחרים, ובעיקר של הנוער הלאומי על כל גוניו.

ועידה אחרת שנערכה בשנת 1932 בראדום ושייצגה את כל מחוז קילץ היתה להפגנה רבת־רושם והיכתה גלים בכל פולין. בדין־וחשבון מפורש שפורסם ב„היינט" 22 בדצמבר 1932) מסופר:

„הועידה הציונית מכל גליל קילץ שנערכה בראדום בימים אלה, היתה לועידה ארצית בזעיר אנפין, להפגנה אדירה רבת־כוח של תנועת התחיה הלאומית. במיוחד יש לציין את קבלת הפנים הנלהבת שערכו יהודי ראדום ומאות הצירים מכל המחוז ליצחק גרינבוים. העיר ששמה הטוב הועם על־ידי השתלטותו של רב ממונה נגד רצונה של הקהילה, דוקא מהעיר הזאת עלה קולה האדיר של תנועת התחיה הלאומית כבשורה לעתיד הגדול. לועידה באו 82 צירים ו־165 אורחים מכל הקהילות בגליל. בעת ובעונה אחת נערכה פגישה מחוזית של הנוער הציוני, שאליה הגיעו, לרוב ברגל, 45 צופים מהערים הבאות: אוסטרוביץ, אופטוב, אילז'ה, שענגא, קלימנטוב, גניעוושוב, אירענא, יוזאפוב, בילובז'ג ועוד. מטעם הועד המרכזי בוארשה באו יצחק גרינבוים, ד"ר מ. קלומל, עורך „היינט" אברהם גולדברג, מנחם קירשנבוים, פנחס פוגלמן, מ. פולקביץ, עו"ד סלבה, פ. קמינר ומגיסטר שושנה מושקטבליט מטעם „תרבות". ליד תחנת הרכבת נתכנסו מאז הבוקר המונים כדי לקבל את פני האורחים. הועד הציוני המקומי קיבל את פני האורחים וד"ר אולגה לוין, היו"ר של וויצו, מסרה למר גרינבוים זר פרחים. לאורך כל הדרך מהרכבת הריעו אלפי אנשים לכבוד האורחים והתנועה הציונית.

את הועידה פתח יושב ראש ההסתדרות הציונית מר יחיאל פרנקל, שבירך את האורחים והצירים בשם כל המוסדות הציוניים בעיר. אחר כך בירך הרב ישעיהו זלוטניק בשם „מזרחי", בשם קיבוץ ההכשרה „שלושה ווים" — שלמה, בשם הסוחרים — ה' מרין, בשם הנוער הציוני — ה' דוברושקלנקה. בתשואות סוערות נתקבל יצחק גרינבוים, שריתק במשך שלוש וחצי שעות את הקהל בהרצאתו על מצב יהודי פולין והציונות. בערב פתח מר פרנקל את הדיונים המעשיים ולנשיאות נבחרו מרת אולגה לוין מראדום, מרת מנילה מינדז'יוב, רוטנברג וזילוני מקילץ, ד"ר זנגיפ מבילובז'ג, פרידלבסקי מאופוצ'נה, מ. גרוספלד מאילז'ה, ואייזנברג משידלוביץ. מזכירים: רוטשטיין מאופטוב ושטטוינר מראדום. לועידת המנדטים נבחרו: צוקרמן מוולברום וריבא מפּשיטיק, לועדה המתמדת: רוטנברג וזיסקינד מראדום, פולקביץ' ופוגלמן מטעם הועד המרכזי, פוקס מאופוצ'נה, מלקוביץ' מקילץ, זלאטא מאילז'ה, שלפשטיין מסנדומיר, וויצמן ושרפהרץ משידלוביץ, ברקוביץ מפשיטיק וטופול מינדז'יוב.

הרצאות נשאו ד"ר קלומל על בעיות העליה, פולקביץ על בעיות הנוער, שושנה מושקטבליט על „תרבות", מ. קירשנבוים — על הפעולה הציונית בקהילות, פ. פוגלמן — על הקרן הקיימת, ירוזלימסקי — על קרן היסוד, ועו"ד סלבה על החוק החדש של האסיפות הויכוח העיקרי התרכז סביב לבעיות העליה, וביחוד חלוקת הסרטיפיקטאים. כל הבעיות הובהרו על־ידי י. גרינבוים, שענה במיוחד על השגותיו של מר מ. לוקסמבורג. העורך גולדברג נתקבל במחיאות כפיים סוערות בשעה שגינה את הפרובוקציות מסביב ל„קסטנברגיאדה" ואת יחס השלטונות כלפי הקהילה".

על ייסוד של סניף „תרבות" בראדום כתב יחיאל פרנקל למושל המחוז ב־11 בנובמבר 1922. במכתב הוא מוסר את רשימת המייסדים שהם: פ. מושקטבליט, ישראל לשץ, יחיאל פרנקל, משה רוטנברג, אריה מייזלס, יוסף קורמן, יצחק גרין, מ. לוקסמבורג וה. גרינשפן,

---

*) את ההנהלה המקומית יצגו יושב ראש ההסתדרות הציונית יחיאל פרנקל, משה רוטנברג, ישראל לשץ', משה לוקסנבורג. ועוד.

ליד המוסד פעלה גם ספריה עברית. האישור מטעם השלטונות הגיע בספטמבר 1923. הרוח החיה ב„תרבות" היה יוסף קורמן־דגני.

על ייסוד ועד מאוחד לחגיגות לפתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים, אנו מוצאים הזמנה חתומה בידי מר נחום גינזבורג, ממארס 1925. הנשף החגיגי שנערך לכבוד המאורע באולם „קורסו" נתן תוצאות חיוביות, ובראש הועד של שוחרי האוניברסיטה הועמד ד"ר רשקס. לספרן נבחר דוד פרנקל וכמזכיר פרופ. הולצקנר. כחברי הועד: פרופ. מושקטבליט, ד"ר שנדרוביץ, ד"ר רקוטש, ד"ר טאטאר, רחל חמיאלאו, עו"ד מוליר, אינג' לוי וי. קרנר. סנטור קרנר ומג"ר פוזננסקי ביקרו בראדום לעתים תכופות מטעם הועד המרכזי של שוחרי האוניברסיטה בירושלים, כדי לזרז את הפעולה. האינטליגנ־ציה המקומית היתה פעילה מאוד, ופעולתה סייעה להחדרת הרעיון הציוני בקרב שכבות המתבוללים.

כאן המקום להעיר, שהפעולה למען קרן היסוד בראדום נתקלה בהפרעות לא מעטות מצד קבוצת „אנשי קסטנברג", שלא ראו בעין יפה את הפופולאריות של מנהיגי הציונות בעיר.

אסיפות קרן היסוד נערכו גם במועדון בעלי המלאכה ובאולם אירגון הסוחרים.

הועד הציוני בראדום ייסד ספריה, אירגן שעורי ערב לעברית, הקים מועדון וועדות שונות לקרנות הלאומיות, לענייני תרבות, לקהילה, לעליה ולעתונות.

בשנת 1928 ייסדו ד"ר אולגה לוין, ביילטשה פישמן ודורה קלק־שטיין חוג נשים לניהול פעולת הסברה ציונית בין נשי ראדום. כעבור שנה הצטרף החוג לתנועת „ויצו". סניף „וויצו" בראדום לא הסתפק בפעולה ציונית ישירה בלבד, אלא פעל גם בכל השטחים, ביחוד הצטיין בהושטת עזרה לפליטי גרמניה הנאצית.

ד"ר י. גרינץ / הסתדרות המזרחי

במידה מסויימת ניתן לומר, שבראדום נולדה הציונות הדתית כתנועה. עובדה היסטורית, שלא הטעימו אותה כראוי היא, שראשית פעולתו הגדולה של רבי שמואל מוהילבר בציונות חלה בימים שבהם כיהן כרב בראדום (תרכ"ח־תרנ"ג). מכאן יצא הרב המופלא הזה לפגישה בלבוב עם הבארון שמואל מונטאגיו, עם הבארון גינצבורג וראשי „כל ישראל חברים", ועל הכל עם „הנדיב הידוע". הרב שמואל מוהילבר, שהיה לפי הרצל „הציוני המדיני הראשון", היה גם הראשון לייסד בפיקוחו, עוד בימי חיבת ציון, „מרכז לתעמולה דתית־לאומית למען יישוב ארץ־ישראל", שלפי הצעת ר' אברהם יעקב סלוצקי קראו אותו בלשון נוטריקון: „מזרחי", היינו „מרכז רוחני", זה השם שליווה במשך שנים את היהדות החרדית בציונות.

אולם ראדום היתה לא רק ערש לציונות הדתית. גם המשכה של „חיבת ציון" בעיר ופעולתה במשך דור — יסודותיה הונחו בביתו של הרב שמואל מוהילבר ותלמידיו ובאי ביתו: ר' ישראל פרנקל, ר' שלום דיאמנט, השו"ב ר' בונים צוקר, ר' מרדכי וויסמן („המופלג") ואחרים, — הם שפיתחו והרחיבו את התנועה וקנו לבבות בין בני העיר. ואע"פ שהתנועה היתה מיסודה דתית, היה קיים בה הרצון ליתן יד לכל הבא לפעול למען בניין הארץ ולפיכך היה האיגוד הציוני משותף תחילה לחברים בעלי השקפות שונות.

עוד בתרע"ח (לפי „הצפירה" מכ"ח באלול), עשה בראדום הרב יהודה לייב זלוטניק מגומבין שהיה אז מזכיר המזרחי בפולין, למען ייסוד מושבה בארץ על שם ד"ר יחיאל צ'לנוב. הרב נאם בפני קהל של אלפים, תחילה בביה"כ הגדול ואח"כ, באותו יום, באולם הגדול של הגימנסיה הרוסית. ההתלהבות היתה מרובה עד כדי כך, שאנשים ונשים התנצלו מתכשיטיהם (טבעות, עגילים, צמידים וכו'). באסיפה אחרת, באולם „עזרה", גבו מבין בעלי־הבתים החשובים שבעיר אלפי כתרים. אבל האפשרויות שנפתחו מעתה, הלכה למעשה, בארץ ישראל וחילוקי־הדעות הרעיוניים המגובשים, כבר הביאו ליצירת סיעות נפרדות — והגיעה גם תורה של הסתדרות המזרחי.

בט"ז בטבת תרע"ח ביקרו בראדום, מטעם המרכז, הרב י. י. ראפופורט מיענדז'יוב (היה אח"כ זמן מה רב בלוצק) וי. ל. שצ'ירנס־קי מוארשה, שנשאו דברים בבי"המד הגדול ובאספה רבת־עם הניחו את היסוד למזרחי בעיר. באותה אספה נמכרו כ־80 שקל, נאספו כספים לרכישת שני דונם קרקע בא"י והופצה ספרות תעמולה דתית־לאומית. לועד הזמני נבחרו: משה אייזנברג, דוד לוכסמבורג, יצחק גרין, ברוך ניימאן ומרדכי פשיטיצקי. הועד הזמני הכשיר את הקרקע לאסיפה כללית ולהגברת התעמולה הציונית ביהדות החרדית במקום. במוצאי שבת, כ"ה בטבת תרע"ט, נתקיימה האספה הכללית בהשתתפות מאות איש. פתח את האסיפה הרב ישעיה זלוטניק, סופר, חוקר תלמודי ורבני, למדן ונואם משובח. יו"ר האסיפה נבחר הדיין הרב מנדל וויי־גורט. את הדו"ח על פעולות האגודה עד כה קרא יצחק גרין. אחרי ויכוחים נבחר ועד חדש: הרב מנדל וויינגורט, הרב ישעיה זלוטניק, יצחק גרין, יחזקאל רוזנבוים, חיים בראוור, דוד לוכסמבורג, בעריש ווירגין, אליעזר פינקלשטיין, ברוך ניימן, דוד גולדפרב, מרדכי פשיטיצקי, יהודה בלטמן, שמואל אהרן ניידיק (כעת בישראל), יוסף זיסקינד ור. בראוור.

הימים בפולין אז, ימי פריחה לציונות, ומעל הכל — לציונות הדתית. רבנים ואדמו"רים נוהרים אז אל התנועה המזרחית. ביהדות פולין תופסת ראדום מקום נכבד כאחת הנקודות הישוב היהודיות הגדולות בפולין וכאחת „הערים הציוניות". כשנתקיימה הוועידה האר־צית השניה של המזרחי בפולין (בין כ"ה ניסן לא' אייר תרע"ט) — וועידה שנשאה עליה מחותם הזמן כשראשי יהדות חרדית, רבנים, אדמו"רים, עסקנים, סופרים, מתלכדים לשורות הציונות הדתית — משתתפים מטעם המזרחי בראדום כצירים: הרב ישעיה זלוטניק, יחזקאל רוזנבוים, בעריש ווירגין, אליעזר פינקלשטיין, ברוך ניימן, שמואל אהרן ניידיק, יצחק גרין, לייזר אלי קויפמן ודוד גולדפרב. בועידה זו הונחו יסודות עיקריים לתנועת מזרחי בפולין, אבל היא הצטיינה עוד בדבר אחד שנודעה לו אחר־כך חשיבות מכרעת: נוסד איגוד „צעירי מזרחי" כקבוצה אוטונומית במזרחי. חפץ המעשה שנתגלה במזרחי בראדום בעקבות ההתעוררות הכללית, ניכר שוב בועידה הגלילית של המזרחי שנתקיימה בניסן תרע"ט, שבה תפסו מקום בראש דרכי פעולת התרבות, הקהק"ל ושאלת איגוד האשה.

בראדום הגיע עתה התור למועדון קבוע: (עד כה התנהלו הפעו־לות באולם החברה הסוציאלית „עזרה" ברחוב דלוגה). המועדון הראשון, אולם מרווח בעל כמה חדרים, נשכר ברחוב רווינסקה 9, ומיד אחרי זה נתקיימה אסיפה כללית בשבת, כ"ו בסיון תר"פ. הפותח

היה יהודה בלפמן, בחור משכיל ומוכשר, והדובר הראשי הרב ישעיה זלוטניק. היתה זו אסיפה רבת־עם וההרשמה לתנועה היתה מרובה. בעקבות האסיפה באו גם פעולות בכמה שטחי מעשה. נוסדו שעורי ערב לעברית ולספרות העברית, ונפתחה ספריה שאמנם עדיין לא היתה גדולה בכמות, אבל הכילה מן המבחר שבחכמת ישראל ומיטב תרגומים במדע ובספרות העולמית. שיחק לה המזל לספריה זו שספרניה היו אנשים משכילים ואוהבי ספר ומוסרים נפשם על הרחבת מפעל שראו בו תכלית גדולה: הרחבת הדעת. הספרן הראשון היה הרב ישעיה זלוטניק, יו״ר המזרחי במקום, ואחריו, לפי הסדר, ישראל שטטויינר, ישראל גרינג, יהושע גרינג, והאחרון — לייבל ריכטמן. לא היתה פה הקפדה בין ספרות לספרות, ונאסף כל מה שנחשב לטוב מבחינה ספרותית או מדעית. משכיל עברי אמיתי בעיר, אפילו מרוחק מיהדות דתית, היה בא לכאן לשאול ספרים במדע עברי או כללי. הספרים היו בזמן הראשון כמעט כולם בעברית לרבות תרגומים מלועזית, אבל ספרים לועזיים ממש לא היו, תחילה לא היה גם מדור ליידיש; הקוראים יוצאי ישיבות וחדרים היו בזים בלבם במשהו ללשון „ז׳רגון״, ו„ספר״ נחשב אז עדיין ספר עברי, וקודם־כל — ספר מדעי. אבל מצב זה נשתנה ברבות הימים. שנות המהפכה והציונות העממית מאחרי הצהרת בלפור, העלו את „עמך״, וגברה הקריאה לספרים ביידיש. אמנם צצו בעיר קורסים לעברית ונעשו נסיונות לדיבור עברי, אך עם זה פחתה ידיעת העברית הספרותית, שנתפרנסה בעיקרה מיוצאי בית־מדרש ובית־המדרש הלך בינתיים ונתרוקן הרבה. ההשפעה החיצונית והחפץ למצוא תכלית פעלו בכח ברזל והבחורים נסחפו בזרם עז וגובר אל הגימנסיה ואל למודים חיצוניים בפולנית — שאותו טרח הבחור לסגל לו תוך עמל ויגיעה. הלהט לספרות עברית פג והועבר לרשות אחרת. הקוראים היו עתה יוצאי שכבה מתמשכלת ולמדנית פחות. והעם שעלה ונסתחף לתנועות הציוניות השונות קרא את עתונו ביידיש. (אורגן ראשי לחוגים אלה היה ה„היינט״ הציוני, ופחות מזה ה„מאָמענט״) והוא ביקש גם ספר בלשון מובנת לו ללא יגיעה. גם הקורא הציוני הזה עדיין היה נוהג להתפאר בביאליק וטשרניחובסקי, ולבטל את הז׳רגון, אבל... ואמנם בסוף שנות העשרים כשנכנס לפעולה ב„צעירי מזרחי״ ישראל גרינג ונטל על עצמו את הנהלת הספריה (מידי שטטויינר), כבר היה אנוס להכניס ספרים ביידיש, וקודם־כל — בספרות יפה. פחות מזה הוכנסו ספרי מדע ביידיש, אבל גם מאלה נקנו. ואין ספק שהיה בבחינה זו „שוויון״ בין הלשונות עם חורבן העיר. ברם, כעבור שנים מועטות לא הספיקה גם יידיש. גבר כוח הפולנית וספרים בה השיגו בספרית ההסתדרות הציונית הכללית, שנעשתה מעין מרכז לספרי פולנית ויידיש. בשנותיה האחרונות התעשרה ספריית המזרחי בספרים תורניים רבים יקרי ערך שהניח אחריו בעזבונו הלמדן המופלג ר׳ מרדכי ווייסמן („המופלג״).

אחרי ימים של פעולה במועדון המזרחי ברח׳ רווינסקה, קרה מקרה מוזר: השלטונות החרימו לצרכם את המועדון הגדול, והם גם כיוונו לזמן הנכון— המשבר שחל בציונות בין השנים תרפ״א־תרפ״ד, ובראדום — המלחמה עם הרב יחיאל קסטנברג שגזלה גם היא עמל רב. נטישת האולם סימנה כאילו את המשבר ובמשך שנתיים הסתפקו במזרחי באולמות פרטיים בבתי המנהיגים. ורק לאחר שנתיים — הימים הם ימי העליה הרביעית הגדולה — נתעוררו ושכרו אולם ברחוב רינק 11. לטוב ייזכרו פה הח״ח יהודה גוסטינסקי וברוך ניימן.

בשבט תרפ״ד ביקר בעיר מטעם קרן היסוד הרב מולוצלווק ר׳ יהודה לייב קובלסקי ונאם באסיפה גדולה מטעם המזרחי.

השנים בין תרפ״ד ותרפ״ט הם שנות פעילות במזרחי (ויותר ב„צעירי מזרחי״). מרץ רב הוקדש לפעילות למען קרן היסוד וקרן קיימת וקרנות מזרחיות. ראשי המזרחי בעיר היו גם מטובי הקהילה, לרוב אישים מן המעמד הבינוני, בעלי בתי־מסחר ובתי חרושת, או בניהם של אמידים ובעלי בתים מכובדים בעיר. הרוב למדנים, בני־תורה. הנערץ והמקובל ביותר על חברי התנועה מראשיתה (עד שנות השלושים האמצעיות), היה אולי ר׳ נחום דוד לוקסנבורג, ממשפחת חסידים בני תורה ולמדן גדול; אליעזר פינקלשטיין ששימש שנים הרבה סגן יו״ר, בא מלוברטוב שליד לובלין, היה תעשיין, בעל־הרבות ונימוסים נאים, יודע פולנית (תקופה מסויימת היה גם חבר מועצת העיריה מטעם המזרחי) וידען בעברית. את שתי בנותיו חינך ללימודים עבריים. הן היו מהראשונות שידעו ספרות עברית ודיברו עברית; יעקב קליינמן, בשנים תרצ״ד — תרצ״ו יו״ר המזרחי, היה, שלא כרגיל, בן של חייט. אבל הוא וכמוהו רוב אחיו, למדן בקי וחריף ועם זה משכיל עברי. בצעירותו היה מפרסם קורספונדנציות ב„הצפירה״ (חותם „נר ליעקב״, „אמת ליעקב״ — רמז לשמו) וגם אחר־כך היה מחבב לקרוא בספרים של חכמים עבריים, אפילו „אפיקור־סים״. כשנתפרסם ספרו של קלוזנר „ישו הנוצרי״, ישב פעם לילה תמים ועבר על כולו. על אף דוחקו כמעט תמיד מלא הומור, חיבב את הפסוק השנון. לימים נאלץ להיות מלמד לגדולים. עצבות קפצה עליו אבל מן ההומור לא פסק ומאהבת תורה. טפוס שונה היה איתמר גורפינקל — סוחר אמיד, נתפרנס בימים האחרונים על רכושו, נתן כמעט כל זמנו למזרחי. יהודי חובב חיים ומלא חיים, הוציא כוח ומוח לפעולה מעשית. כשהגיעו ימי בחירות היה הוא בלבד מוכר כדי מחצית כל השקלים, וכרגיל מביא „מנדט״ למזרחי. עשה את המזרחי למין מועדון, ללימוד שעורים ולשיחות רעים בציונות וכו׳. לתכלית זו היה הוא גופו המנצח על חלוקת תה לכל באי המועדון ערב ערב בין מנחה לערבית... היה חבר בכל מיני ועדות, אבל הסתפק בתואר סגן־יו״ר.

טפוס לעצמו היה הרב ר׳ ישעיה זלוטניק. חזקה היה לו להרצות בכ׳ בתמוז בבית־הכנסת הגדול. פעם בכ׳ בתמוז תרע״ט, נשא משאו בעברית — הנאום היחיד במשך שנים שהושמע בבית־הכנסת בעברית.

טפוס מופלא מיוחד במינו היה מנדל טייכמן, חבר בסיעה הציונית של גרינבוים („על המשמר״). תמך בכל פעולה ומגבית של המזרחי וראה עצמו למעשה חבר בה, ועם זה סייע לקיבוץ המקומי של השומר הצעיר. איש חרד נלהב גם יחד. ראה באנשי הקיבוץ מגשימיה של הציונות.

חברי ועד אחרים, בעלי מעשה ובעלי צורה, היו: דוד סאווא, תעשיין עורות, עז־רוח ובוטח בעצמו, אבל איש מעשה ומסור לתנועה; יהודה גוסטינסקי, סוחר נכבד, תמים ושקט ונאמן; שמריה ברמן — שו״ב, שופע חן הומור וחכמת חיים, קנה חלקת אדמה בעפולה ושאף לעלות ולהשתקע; טוביה קלפפנר איש נאבק על פרנסתו, אבל נאמן בלב ונפש לתנועה; יואל קליינמן, אחיו הקשיש של יעקב קליינ־מן, למדן ובעל־שיחה נאה, מן בעלי־הבתים הראשונים במקום שעלה לא״י להתערות בה בדי־עמל. ירד וחזר ועלה, ובה נפטר; יואל לוי קלמוס מצעירי העסקנים, בעל תרבות יהודית; הרשל גוטמן, בעל־בית חרושת לעורות, נעים הליכות; ואחרון אחרון — יונה זילברברג, יו״ר מאז 1936 עד לחורבן (לפני זה: סגן), יו״ר הקהילה, חבר מועצת העיריה וסגן־יו״ר הסיעה היהודית בעיריה; מיכאל ריכטמן, חבר הועד של המזרחי, חבר מועצת העיריה, עסקן צבור בעל שיעור קומה.

תנועת „תורה ועבודה"

צעירי מזרחי

השנים שבין תרפ"ד ותרפ"ט היו שנות לימוד והתפתחות לתנועת „צעירי מזרחי" בראדום. גם כאן היו החברים והנושאים בעול בני בעלי בתים ובני תורה, חובשי בית המדרש ויוצאי „שטיבלעך" (כגון, בילנדא, קויפמן, ניידיק, גולדפרב ואחרים). בחורים מתמשכלים שכרכו, או נתאוו לכרוך, תורה עם דרך ארץ ושאפו לסינתזה בחיים ובמחשבה של עולם היהדות עם העולם. החלה תסיסה „לצאת" לעולם הגדול ולרכוש ידיעות כלליות מתוך הטלת ספק בלימוד "לשמו" — והמאמרים בעתונות וההרצאות בפי מטיפים ציוניים וסוציאליסטיים בגנות חיי המסחר אך הוסיפו לספק — וניתנה הדעת על „פרודוקטיבי־זציה". וטבעי היה כמעט, שכל יציאה ל„מרחב" או ללימוד מקצוע, נתלוותה פרישה ממעמדם ומהגיונו המקובל.

בין הרבנים היו מעטים שעמדו על טיב הסכנה הצפוייה לנוער במבוכתו. בין המעטים שהבינו בעוד מועד טיב „האור" המתעה היה הרב ממיליצ'יץ ש. תמרת (שנתפרסם בכינויו הספרותי „אחד הרב־נים המרגישים"). ואמנם מספר צעירים דתיים בעיר עמדו אתו בקשרים מתמידים, ובהם ישראל שטטויינר ששימש אותה שעה מזכיר „צעירי מזרחי", ושאבו השראה לעמידתם. היה בדעותיו תמיד מן החריפות ומן המקוריות (כשנתעוררה שאלת הכותל בשנת תרפ"ט, טען הרב תמרת, שאין היהדות הצרופה נזקקת לסמלי עץ ואבן ואין לה עניין בכותל...). ברם, אחיזה של ממש למעשיהם בהווה ולתקוותם בעתיד, ביקשו להם צעירים אלו ברעיון המזרחי. הסיסמה „ארץ־ישראל לעם ישראל על־פי תורת ישראל", דומה פתחה מרחב למרצם והשיבה על תהיות הרבה. הרעיון ל„תורה ועבודה" שבא אח"כ ותבע הגשמה אישית השיבה גם על הבעיה הסוציאליסטית של „פרודוקטיבי־זציה" ו„ניצול"... מדרך הטבע נעשו הצעירים בתנועה עזר כנגד חבריהם המבוגרים, אבל בעיקר הדבר נתרכזה תשומת־הלב מיד בצדדים אחרים: בתחום ההשכלה היהודית (פיתוח הספריה, פתיחת חוגים ללימוד תורה ועברית) ובעבודה מעשית לבנין הארץ. ואכן, משניתנה אפשרות, עלה מיד אחד החברים הפעילים מן הצעירים דוד בילנדא (מי שנתייחד לו אח"כ מקום חשוב בבניין כפר חטין). היתה זו הרגשתם הברורה של צעירי התנועה ש„עבודת ההווה" — אוכלת כל חלקה טובה בציונות המעשית; והיא שנתנה שנפרדו לאגודה בפני עצמם בשם „צעירי מזרחי". שלא כ„זקנים" שדי להם במגביות ובמכירת שקלים וכו', פירשו הם „ציונות" במובן חובה אישית, ומובן, שכל פעולה ופעולה נעשתה על־ידי החברים שלא על מנת לקבל פרס.

מבחינה ציונית ריכזו חברי „צעירי מזרחי" במשך שנים בידם את העבודה למען קרן קימת לישראל, ומהם היו מזכירי הועדה המקו־מית: ישראל שטטויינר, ישראל גרינץ (ומספר שנים גם אחיו יהושע גרינץ). במשך שנים שימש חיים הוכמן חבר נשיאות בועדה המשו־תפת. חברי צע"מ תפסו מקום ניכר גם בעבודה של איסוף הכספים והמגביות השונות למען הקרן.

עבודה בדומה לזו — אך בתחום המזרחי — היתה איסוף הכספים בבתי־כנסיות ובתי־מדרשות וב„שטיבלעך", ובמאוחר יותר גם... ב„בית העלמין", על־ידי העמדת קערות, כרגיל בפורים, בהושענה רבה, בערב יום הכפורים וכו'. כמעט לא היה בעיר בית־תפילה מחוץ למגבית הזאת. אפילו מ„שטיבלעך" של חסידי גור לא נעדרה „הקערה". היה זה סימן מובהק לכוחה של הציונות בעיר ולמעמדה המכובד של הסיעה המזרחית הזאת.

תחום אחר שבו פעלה סיעת צע"מ היתה — רשות התרבות. כמעט מדי שבת בשבתו היו נערכות הרצאות ומסיבות „עונג שבת", בשנים תרצ"ד־ה־ח קיים היה חוג קבוע ללימוד גמרא ערב ערב. ביזמתו ופעולתו של ישראל גרינץ הופצו בין החברים עתוני התנועה בעברית וביידיש (ואף על זו שיצאה בארץ, כגון „ההד", שהוא היה סופרו). חשיבות גדולה נודעה אז ל„ספריה" שספרנה הראשון היה הרב ישעיה זלוטניק (בימים שעמד בראש התנועה בעיר), אבל בעיקר נתכלכלה על־ידי מזכירי „צעירי המזרחי" מראשיתה ועד לחורבנה (ישראל שטטויינר, ישראל גרינץ, יהושע גרינץ והאחרון לייבל ריכטמן *).

חברים מצע"מ נטלו חלק גם במפעלי תרבות כלליים בעיר. כשנתייסד בעיר השבועון „ראדאמער קעלצער צייטונג" בעריכתו של עוה"ד א. סלבה, היה ישראל גרינץ חבר המערכת.

פעולה אחרת היתה — ארגון „האכסקורסיות" לארץ־ישראל, בשנות תרפ"ז־צ"ב. היה זה למעשה ארגון העליה לארץ שנערכה בצורה של „טיולים", כדי להערים על ממשלת המנדט. נאמן המרכז של המזרחי בעיר היה ישראל גרינץ, ועל־פי המלצותיו נתקבלו המועמדים ל„אכסקורסיה". היה זה סימן טוב לטוהר־המעשה של החברים במקום, שמעולם לא ערער „מועמד" לאכסקורסיה על חבר במקום (אף־על־פי ש„טענות ומענות" לרוב נשמעו בעניין זה בחב־רות וסיעות אחרות במקומות שונים).

לא נעדר מעולם גם מקומם של חברי צע"מ בועידות הגליליות. בועידה הגלילית שנערכה בקילץ בחוהמ"פ תרפ"ח, נבחר ברוך ניימן חבר הנשיאות. וישראל גרינץ מזכיר הועידה. עניין היסטורי יש בועידה זו, שעדיין נשמעו בימים ההם מפי צעירים מערי השדה „קינים והגה והי" על שחסידים חברי „אגודת ישראל" מוציאים אותם בכוח מ„שטיבלעך" ובתי־מדרשות (עיין הדו"ח ב„דאס יידישע לעבן", וארשה, י"א חשון תרפ"ט). בועידה גלילית אחרת של ה„מזרחי" בקילץ (21 בדצמבר 1930) עשו כנציגי צע"מ בראדום: מוטל פינס, פסח קירשברג וישראל גרינץ.

היחס בין „צעירי מזרחי" ל„מזרחי" במקום היה יחס של סיוע הדדי. כמה חברים ראשיים בועד של צע"מ שותפו גם בועד של המזרחי, והמזכיר של צע"מ היה גם מזכיר „המזרחי".

מהצעירים הראשונים שהתחברו לתנועה — ולאחר כך הקימו את סיעת צעירי המזרחי היו „בני אבות" ובני טובים ממשפחות ידועות בעיר, ובכללם: חיים יידל בלטמן (אדוק מאד, עבר אח"כ ל„התאחדות" ונשאר שם באדיקותו...) ברוך ניימן, י. קופר, אהרן בומויצר, זיס־קינד, מרגלית, משה בנט, מוטל פינס, ולאחר זמן גם אחיו דוד, ישראל שטטויינר, ישראל גרינץ, חיים הוכמן, שמואל אהרן ניידיק (שלושת האחרונים בישראל) לייזר אלי קויפמן (שעלה לארץ ומת בתל־אביב), שמלקי אקרמן (כיום באוסטרליה), יחיאל ברוור ואחרים.

יו"ר ראשון של „צעירי מזרחי" היה ברוך ניימן. שלא כשאר החברים הצעירים היה נשוי. בנו של אחד מעשירי העיר (נתן ניימן) וחתנו של התעשיין הלודז'אי הנודע ווישליצקי, — היו נפשו ולבו לא במסחר ובחרושת אלא בתנועה. יפה מראה ועדין־נפש, בעל תרבות כללית ויהודית. ועם זה נואם בעל כשרון. בחוג משפחתו לא גילו הבנה לדרכו ורבים היו סבלותיו, אבל הוא כאילו התנכר לעצמו. לא היה כנוס במקום ושלא במקום שלא נטל בו חלק בראש, בדיבור ובמעשה, ועם זה לא נתאווה מעולם ל„כיבודים" ולא ביקש גדולה לעצמו.

עוזר נאמן לידו, היה המזכיר הראשון של צע"מ (וכאחד גם מזכיר

---

*) לפי ידיעה אחת שבידי נתגלגלו אחרי המלחמה מספר ספרים מן הספריה לארץ, ומהם לרשות פרטית (מפי ד"ר אבא אחימאיר).

„המזרחי") ישראל שטטויינר. לעומת ניימן המתון והמעודן, היה הוא איש השטף והסער, בעל מרץ והתלהבות, רב־כוח לארגון, נואם „המוני", שדבריו מלהיבים את שומעיו הצעירים. מהראשונים שיזמו הקמת חוג של דוברי עברית. וכשקבוצה של אינטליגנציה ציונית בעיר ערכה „משפט פומבי" על יוסף בן מתיא (יוספוס פלביוס) בעברית, הופיע הוא כסניגור בעברית שוטפת שהפליאה רבים. יזם הבאתם של מרצים נחשבים ביהדות הדתית שבפולין (ביחוד נתפרסם בעיר ביקורו של הרב זאב גולד, אז מראשי „מזרחי" בארה"ב, נואם מזהיר).

שונה מן השניים היה מוטל פינס, ממשפחה חסידית־רבנית מכובדת, שהצטיין בנועם הליכותיו, מעורב בין הסוחרים ומכובד על הבריות. מיוחד במינו היה פסח קירשברג — חובש בית־מדרש, מנעים זמירות, בן לחסיד וורקה. מצוין בחן של פקחות ותלמיד חכם אמיתי ועם זה בעל־מלאכה (תופר נעליים).

בעל־מלאכה ובן לתלמיד־חכם גדול בעיר ר' שלמה הוכמן, היה — יבל"ח — גם חיים הוכמן (שעמד בתרצ"ג—צ"ו בראש תנועה צע"מ), איש בעל מדות נאות ומכובד על הבריאות, עלה לארץ בתרפ"ד יחד עם אשתו, ירד לאנסו ושוב עלה ונשתקע מאז תרצ"ו.

אחרי שטטויינר (שיצא אח"כ מצעירי המזרחי ונצטרף להסתד־רות הציונית הכללית) היה ישראל גרינץ מזכיר התנועה, ולאחר כך מאז תר"ץ — כשברוך ניימן יצא ללודז' — עד לעלייתו לארץ בניסן תרצ"ג, גם ראש „צעירי מזרחי" בעיר. גרינץ הכניס לתנועה קודם־כל את הבחינה המעשית: השקידה על הכיבוש בפועל. הרחיב את מסגרתה של הספריה ובשנת תרצ"א־ב' הניח את היסוד לקיבוץ־הכשרה מטעם צע"מ, שנתפתח לאחד מקיבוצי ההכשרה הגדולים של תנועת „תורה ועבודה" בפולין (רבים מחברי הקיבוץ נמצאים ביש־ראל). ביזמתו גברה גם הפעולה למען הקרנות הציוניות והמזרחיות.

כשעלה גרינץ לארץ שימש במקומו מזכיר התנועה אחיו יהושע, וכשעלה גם הוא (בשנת תרצ"ג) נבחר לתפקיד זה לייבל ריכטמן (כעת בישראל) ועמד בו עד לחורבן הקהילה.

*

בשנות השלושים באה שורה חדשה של חברים צעירים שהתמכרו בפעולתם בתנועה. סוג לעצמם היו האחים בונם, דוד, משה ושמואל קירשברג. כאחיהם פסח, היו גם הם חסידים, מנעימי זמר מופלאים (משה למד זמן־מה שירה בקונסרבטוריה בוארשה ואחיו דוד השתלם במקום, ולשניהם היו טנורים לירים נהדרים) ו...בעלי מלאכה (תופרי נעלים גם הם). הצעיר שבהם שמואל היה מופלג בתורה ובעל היתר־הוראה (ניהל חוג לתורה בצע"מ), אבל מהם זכה רק הבכור בונם לעלות ולהשתקע בארץ.

כדמות לעצמו התהלך בתחילת שנות ה־30 עזריאל ווארחיבקר, כעת בארה"ב (חתנו של מנדל הורוויץ, תעשיין נודע ומעסקני „הא־גודה"), למד באוניברסיטת פאריס, בר־אורין ויודע תורה, בעל נימו־סים נאים, שבא לראדום מלודז'. תלמיד־חכם מובהק היה שמואל הוכמן (אחיו הצעיר של חיים), חברו של ד"ר אברהם טננבוים יב"ל, (היום ארזי, המורה והחוקר התלמודי, מהמורים הותיקים בגימנסיה רחביה), — ללימוד תורה בבית־המדרש של דן. כבן להורים שנאבקו על פרנס־תם, נזקק גם הוא כשני אחיו משה ויבל"ח חיים, למלאכת תפירת נעלים, אבל הוא לא פרש מלימודו (הרבה תורה שמע מפי אביו הלמדן) וממשחק ה...שחמט, שיצאו לו בו מוניטין בעיר ובסביבתה. חברים מסורים היו אז: משה פרל (היום בישראל) ממשפחת חסידי גור מופלגים, קרובים ל„רבי" ומראשי „אגודת ישראל". היחיד במשפ־חה הענפה שבא אל „צעירי המזרחי". צייר אמנות ידוע במקום, עלה בידו בימי שלוט החיה הנאצית בראדום לרכוש מקום עבודה קבוע אצל קצינים בכירים בקשט דירותיהם של אלה וציירם של גדולי הנאצים. ובכוח זה עלה בידו, ביום השמד המר, להציל 6 אנשים, על־ידי זה שפנה כל פעם לאחד מקציני ה־ס.ס. בסיפור שזה דודו... אחרי המלחמה נעשה הוא מראשי המחפשים והמוצאים את ראשי הנאצים בראדום, משום שזכר את כתובותיהם בגרמניה מהמענים שהיה רושם על המזוודות והחבילות (מלאות רכוש יהודי גזול) ששלחו הביתה; שמלקי קנר (כעת בארה"ב), בן לתעשיין העורות אלי קנר; משה בנט, חתנו של השו"ב ר' שמואל ברמן, כעת באוסטרליה; שלמה פריי־מן, בחור מפוקח בעל נמוסים נאים; דוד פינס, חתנו של ר' אהרן גולדברג, מחובשי בית־המדרש ותלמיד הגימנסיה „חובבי דעת", נואם בחגיגות הרצל; ברוך קרפיול, דוד זיידנוורגר, משה אייזנברג, האחים אברהם ולייבל צוקר — כל אלה בני סוחרים וגם הם ביקשו פרנסתם במסחר או בבנקאות. מצד אחד באו אז לתנועה — מה שלא היה רגיל קודם — גם בעלי מלאכה. עם הקרש־ברגים באו: משה קרישטל (צבע) והאחים אריה ומשה מורגנשטרן (תופרי נעלים), בעלי מדות ומסורים לתנועה בלב ונפש.

טיפוס מיוחד בעתו היה אז, ואף קודם, יוסף שרמן. עובד קשה לפרנסת הוריו (במסחר שמרים) ומבוגר יותר מן הרגיל בין החברים הצעירים, הביא הוא אתו בגרות־מחשבה וכובד־ראש. מצבו הכלכלי משכו לצד שמאל (אחיו הבכור — בארץ משנת תרצ"ב — היה חבר „השומר הצעיר"), אבל לבו ומוחו נתעצמו בחום של יהדות ושל מחשבה מקורית ואת רעיונותיו נהג להביע בוויכוחים עם רעים בלילי שבתות.

מיוחד במינו, אם כי שונה לגמרי לצד אחר, היה גם לייבל הרשנ־הורן (כינוהו: „לייבל מגיד'ס"), פעלתן וזריז, משקיע ימים ולילות בעבודת התנועה עד להזניח כל עסק פרטי (היה בעל בית־חרושת לנעלים), ממייסדי הקיבוץ הדתי בעיר ועוזרן המסור של שאר סיעות „מזרחי" בפעולה לשמה.

החלוץ המזרחי

שנות תרצ"ג־ו' היו שנות העליה הגדולה ושנות פריחה לסיעות הציוניות. גם „צעירי מזרחי" נתעשר בסיעות נוספות.

סיעה אחת מאלו היה „החלוץ המזרחי" שנוסד על־ידי חברים מקיבוץ ההכשרה של התנועה במקום. היתה זו סיעה מקבילה ל„הח־לוץ" הכללי וכמוהו נטה כלפי שמאל. ושלא כצעירי מזרחי (שמבחינה פוליטית היה מקורב בדעותיו לרביזיוניזם, כמוהו גם „המזרחי") ראה היא עצמו כבעל־ברית למפא"י, ואפילו להשוה"צ, עם נופך של דתיות אבטונומית... השפעתם של חברים „שמאליים" בקיבוץ — ושלמה וודל בראשם, כעת בישראל — ניכרה בו. בארגון סיעה זו סייע הרבה גם יוסל שרמן ואחיו הצעיר.

„ברוריה"

„ברוריה" נוסדה בעיר עוד בשנת 1930 על־ידי חברת המרכז של „תורה ועבודה" פייגה אנגליסטר. היא נתפתחה לתנועה גדולה בעלת עשרות רבות של חברות בשנים שלאחר תרצ"ג. הפעולות הראשונות במעלה היו החברות: שבע איילבוים (יו"ר), חיה גרינץ (אחותם של האחים ישראל ויהושע גרינץ בישראל), אלנצווייג, קלמפנר, קורמן, זגדנסקי (כעת בארה"ב), גיטלה רוזנבלט ואחרות, ששמותיהן לא זכורים. היו אלה נערות בראשית גיל העשרים, בנות משפחות ידועות בעיר, גומרות בתי־ספר, שרצו לפתח ידיעותיהן בעברית ויהדות וקיוו לעלות לארץ. היו פיעלות עם „צעירי מזרחי" (ויותר מזה עם השומר הדתי) בכל עניני התנועה ומגביות והשתתפו בשעורים קבועים לעב־רית ולמקרא, ובהרצאות חברים מן המרכז והמקום.

השומר הדתי

את השומר הדתי בעיר יסדו בשנת תרצ"ד: אברהם גולדברג, צבי פסח רוזנבלט, לייבל ריכטמן, ודב גוטמן (שני האחרונים בישראל). מפקדה והרוח־החיה בה היה אברהם גולדברג. נער זריז יפה־מראה ונואם בעל כוח ריטורי (ידע עברית, יידיש ופולנית על בוריין), היתה השפעתו עצומה על בני הנוער הדתי ועל הבנות, שומעי הרצאותיו ושעוריו. בנו של סוחר עורות יוסל'ה גולדברג, אבל שנות נעוריו עשה בפשמישל ושם גמר גימנסיה עברית בהצטיינות, וכשחזר לראדום המשיך לימודיו. להרצאותיו בערבים ובשבתות באולמי ה„חדר" ברח' ספצרובה, שם ניהל הקן פעולותיו, באו גם הבנות מ„ברוריה". גולדברג השתתף בכינוסים ארציים של התנועה ונבחר למוסדותיה המחוזיים. נספה בשואה.

טיפוס שונה היה צבי פסח רוזנבלט — תלמיד כתה ז' של גימנסיה „חובבי דעת", בעל תרבות רחבה ושקדן בספרות עברית ותנ"ך, ועם זה צנוע. חבר ההנהגה וממונה על פעולות התרבות וביחוד על החוגים לתנ"ך ועברית. נספה בשואה.

לייבל ריכטמן היה המזכיר. השתתף עם גולדברג בכינוסים ארציים של התנועה ונבחר עמו למוסדותיה המחוזיים. מהחברים הפעילים ביותר של החוג הקבוע ב„צעירי מזרחי", פעל ללא ליאות והפעיל גם אחרים, בעל יוזמה ומרץ. ניהל בקן חוגים לעברית ושיחות בנושאים לאומיים וחלוציים.

חבר ההנהגה היה גם דב גוטמן, פעיל ומסור, הראשון בקן שנתן דוגמה אישית להגשמת הרעיון החלוצי ועלה בהתחלת 1939 לארץ.

השומר הדתי שמנה למעלה מ־100 חברים־ות, נמנה עם תנועות נוער הפעילות בעיר. חבריו וחברותיו התבלטו בתלבושתם הצופית המיוחדת, בל"ג בעומר ובחגים לאומיים אחרים ערכו טיולים מחוץ לעיר וקיימו סימפוסיונים ושיחות משותפות עם תנועות אחרות על נושאים ציוניים וחלוציים. בקן נערכו שעורים קבועים בתולדות ישראל, מקרא, תולדות התנועה הציונית ועוד. כן נעשו פעולות צופיות ולמען הקרן הקימת לישראל. רבים מחברי הקן התכוננו להגשמה חלוצית, אולם השואה האיומה הרסה כל התכניות.

מן המוסדות האחרים שנוסדו על־ידי „המזרחי" ותנועת „תורה ועבודה" והתנהלו על ידיהם, ראויים להיזכר עוד שניים: בית־הספר „יבנה" ובית־התפילה.

בית־הספר „יבנה"

בית־הספר „יבנה" נוסד בשנת תרצ"ג על־ידי יעקב קליינמן ומנהלו היה יעקב שטיין, יהודי ליטאי שנון ובעל תורה שנשלח מהמרכז. לבית הספר היה אולם נרחב בעל 4 חדרים ברחוב קילינסקיגו, נתפרסם בחבר מוריו המנוסה וצביונו הלאומי־דתי. מר שטיין נתחבב על הציבור הדתי בעיר בהרצאותיו התורניות ב„עונג שבת", שמשכו קהל רב ומגוון. לאחר שעזב את המקום בשנת תרצ"ו, מילא מקומו יעקב קליינמן.

בית־התפילה

מוסד אחר היה בית־התפילה באולם התנועה ברחוב רינק 10, שהיו מתפללים בו כל בוקר וערב, בשבתות ובמועדים. נודע ב„חזנים" הטובים שעברו בו לפני התיבה, ביניהם: נחום דוד לוקסמבורג, יעקב קליינמן, מרדכי פשיטיצקי, מיכאל ריכטמן, ולעתים אף הניד הרץ השו"ב, ואחרים.

נחום דוד לוקסמבורג

יליד ראדום, ממשפחה מיוחסת, בנו של ר' איטשל, שכונה בגלל סגולותיו התרומיות „ר' איטשל מלאך".

מראשי ה„מזרחי". חבר פעיל במועצת הקהילה, למדן מופלג, בעל שכר ישר. אוהב שיחה, ובעל הומור דק — היתה השראה בדיבורו, ובדרך דיבורו המכובד והמתון — ידע לקרב לבבות. בנועם הליכותיו ובשיחותיו היו משום גופי תורה.

היו פונים אליו בכל ענייני בוררות מסובכים. בימי מלחמת העולם הראשונה נחרב ביתו בקאליש בהרעשת הגרמנים, וחזר לעיר־הולדתו. נפטר בן 54 שנה.

הרב יחזקאל רוזנבוים־שושני

אילו הקדשנו את המונוגרפיות לעסקני ראדום היהודית אך ורק לפי זמן שהותם ופעילותם הצבורית במקום, ייתכן ולא היה מקום למונוגרפיה זו, שכן, בימי חייו הקצרים (נולד בשנת 1895 ונספה בשנת 1942) לא שהה הרב יחזקאל רוזנבוים־שושני זמן רב בראדום ופעילותו הצבורית משתרעת על פני פולין כולה, וארצות אירופה שונות וארץ ישראל.

ברם, אישיותו הדינאמית והסוערת, פעולותיו המרובות, העמדה שתפס בחיי הצבור היהודים בארצות שונות והיותו צאצא למשפחה מחשובי יהודי העיר, מייחדים לו מקום כבוד בספר הזכרון.

יחזקאל רוזנבוים, בן תנחום, ונכדו של בעל־הבית הידוע חיים יאַסקע, היה ראדומאי מדורי דורות. מאבות משפחתו היו בבוני הישוב היהודי בראדום. על אחד מהם — הרב ראובן רוזנבוים מספרת המסורה, כי השתדל אצל רוטשילד מפרנקפורט שיקבל מהשלטונות הרוסיים רשיון לבניית בית־הכנסת בעיר. בפרק אחר בספר זה מסופר, שהרשיון נתקבל. כן הצליח להשיג מבית רוטשילד תרומה ניכרת לצורך זה.

עוד בימי ילדותו שאף חזקאלה לחרוג מחוגו הצר. בן עשר הוא גולה למקום תורה לישיבות ליטא המפורסמות, ובן שבע־עשרה היה כשהוסמך לרבנות על־ידי הרב הגאון חיים סולובייצ'יק מבריסק.

לאחר שהוסמך לרבנות דרשו ממנו הוריו לחזור לראדום והם נתנו דעתם „לתכלית" בשבילו, להשיא לו אשה ולמצוא לו כהונת רבנות באחת הקהילות, בעזרת מי שעתיד היה להיות חותנו — שמואל רוטמן, סוחר העורות האמיד.

ואולם, בינתיים, פרצה מלחמת העולם הראשונה. חותנו נפטר — וחייו של יחזקאל פנו באפיק אחר והוא עצמו אחז במסחר והצליח ביותר בענף הטקסטיל, תודות לאפשרויות של שנות המלחמה ולאחריה. עסקיו שגשגו עד לזמן שנתעוררה בו התשוקה הישנה לפעילות בצבור, ואז התחיל מזניחם, הקדיש הרבה מזמנו לתנועת המזרחי — ונתרושש.

בשנת 1924 ביקר הרב מאיר ברלין בפולין בשליחות המזרחי. הרב רוזנבוים היה אחד מטובי עוזריו בכל ימי שהותו בפולין. הרב ברלין שעמד על כשרונותיו וכושר הארגון שלו, הזמינו לארץ־ישראל, כדי לפעול למען התנועה בקנה־מידה עולמי. באותה שנה, עולה הרב רוזנבוים לארץ, מתיישב בחיפה ומלכד סביבו קבוצת נוער בעלי נטיות דתיות, מקיים „עונג־שבת" בזעיר אנפין. לנאומיו בנושאים אקטואליים, בתפיסה מודרנית מתובלת בדברי תורה, נענה הד רב.

בתקופה זו, נלחם הפועל המזרחי על הכרתו כהסתדרות עובדים דתית־לאומית, על זכותו לקבלת עבודה לחבריו כפרטים וחלקו בבי־צוע עבודות צבוריות ובנין. הרב רוזנבוים משקיע את כל מרצו ומזגו הסוער במלחמה זו, בהצטרפו להפועל המזרחי ובהעמידו את כל כחותיו למאבק זה. גם למפעלים קונסטרוקטיביים של התנועה נתן את ידו. הוא היה ממייסדי חברת „עולים־בונים" ועשה רבות להפצת מניותיה והגדלת הונה.

תנועת „תורה ועבודה" מעריכה את הכוח העולה הזה, והוא נבחר כציר מטעמה לאספת הנבחרים.

לא יצא הזמן והוא נתלווה אל הרב ברלין במסעותיו על פני ארצות אירופה: אנגליה, הולנד, צרפת, בלגיה, גרמניה ועוד. את שליחותו מילא בהצטיינות, והוא עולה עוד שלב — נבחר כציר מטעם התנועה לקונגרס בבזל ושליח לועידת המזרחי העולמית באנט־וורפן, בלגיה.

בו בזמן פירסם הרב שושני (שמו בארץ), מאמרים בעתונות התנועה בארץ וכן בעתונים יומיים.

בשנת 1929 חל משבר בחייו, ונאלץ מסיבות משפחתיות לחזור לפולין לזמן־מה, אולם... ובנסיבות החדשות שנתהוו בינתיים לא עלתה בידו להוציא לפועל את תכניותיו.

עם שובו לראדום, לא היתה הרגשתו טובה ביותר... השתתף בחיי התנועה, אבל לא בקנה־מידה הקודם. במידת־מה נגרם הדבר מחמת משבר רוחני, לפי שנתפס להשפעת דרכיו החדשות של ז'בוטינסקי בציונות. אולם את השקפתו הדתית לא נטש. הוא חיפש אחר מזיגה בין נטיותיו לרביזיוניזם לבין השקפתו הדתית, התיידד עם ז'בוטינסקי ובשנת 1934 הגיע לרעיון של יצירת „אחדות־ישראל" — תנועה דתית רביזיוניסטית. הוא ממחולליה ויוצריה. כן היה מטובי פעילי הסתדרות הנוער הדתי־רביזיוניסטי בשם: „ברית החש־מונאים".

עולם חדש נקרע לפניו והוא הומה סוער ותוסס. נפתחים לפניו שבילים חדשים, אמנם לא סלולים כמו בתנועתו הקודמת, אולם, הדבר לא הרתיעו, ואדרבא, ביתר מרץ, פעלתנות, עשה להפצתו של הרעיון החדש, שנועד לדעתו לגאולת ארץ ישראל השלמה ברוח התורה והמסורה.

ושוב הוא משקיע את עצמו בתנועה הקרובה ללבו, מוציא בול־טינים, מייסד ועורך את הדו־שבועון „אחדות־ישראל", נוסע ממקום למקום, מושך לתנועתו חוגים דתיים נרחבים, ובמיוחד מקדיש מרצו למשיכת רבנים לתנועה זו.

שובו לארץ־ישראל מתעכבת על־ידי הנהלת התנועה שפולין משמשת מוקדה והיא נזקקת לו.

בשנת 1938 נערכה ועידה עולמית של „הצ"ח" — „הסתדרות ציונית חדשה" בפראג, ורוזנבוים עומד בראש המשלחת של תנועת „אחדות־ישראל".

באותו הזמן הוא מבקר בכמה ערים בעלות חשיבות רבה מבחינת ההיסטוריה היהודית ומפרסם עליהן רפורטאז'ות חשובות, בכלל זה, פירסם רפורטאז'ות גם בעתון הראדומאי „ראדאמער שטימע" בו השתתף מאז ייסודו.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, התיישב הרב רוזנבוים בראדום, והתחיל בכתיבת יומן הארועים בחיי היהודים בימים ההם. אילו נמצא היומן היה תורם הרבה לחקר דברי ימי היהודים בראדום.

כאשר היה נאלץ לרגל המצב לעזוב את ראדום ולעבור לגיטו וארשה, הטמין את היומן, דו"חות על פעולתו בתנועה וחומר אחר, בכמה חביות־פח בחצר סבו חיים יאסקע ברחוב ווועל 13.

בוארשה פעל בג'וינט במחתרת עד ליום שבו גורש לטרבלינקה יחד עם אשתו ועם המוני בית־ישראל.

לדברי בנו, שמואל רוזנבוים, מהנדס בשודיה, נעשו חפירות מדוקדקות בחצר בו הטמין אביו את החומר, אך לא נמצא דבר. נתברר, שלאחר הגירוש הגדול בראדום בימים 16—17 לאוגוסט 1942, עטו הפולנים על השלל. הם חיפשו „אוצרות ומטמונים" של יהודים במקומות־סתר שונים. משמצאו את החביות והנה הן מלאות „כתבים" — השמידום מרוב זעם.

ל. פ—ן

יונה זילברברג

אישיות בולטת בחיי החברה היהודית בשנים האחרונות שלפני החורבן. יליד ראדום.

כנכדו של החסיד הקוצקאי החריף ר' ישראל אברהם זילברברג, חונך יונה בהשגחתו, אולם במשך הזמן סלל לעצמו דרך משלו, את „שביל־הזהב" בין השמרנים והמתקדמים, והיה טיפוס בעל־ביתי בן־זמנו גם בחיצוניותו לבוש כאחד המתקדמים וכיפה פרנקפורטית לראשו.

בעל גוף חסון המזכיר את המושג „הוד שבגבורה", כלפי חוץ, אולם בפנימיותו חסיד שרות הבריות נוחה הימנו. בקי במידה מסויימת ברחבי התלמוד, גם המדעים הכלליים לא היו זרים לו. ובשעת הצורך ידע לכתוב מאמר נאה לעתונות המקומית ולערוך תזכיר חד וחלק.

תודות לתכונותיו ובמיוחד לאפיו המוצק, התרומם לעמדות הקדמיות בחיי החברה בראדום וברבות הימים תפס מקום בראש, ביחוד בתנועת „המזרחי" שהוא היה מחבריה הראשונים בראדום, ומשתתף בועידות מרכזיות של מפלגתו, וכן רכש את כסא הנשיאות של תנועתו בראדום. נבחר חבר למועצה העירונית כציר הגוש היהודי הלאומי המאוחד, פעל ב„קולו" של אנשי המועצה היהודיים ותפס את המקום המכובד של סגן יושב־ראש. לאחר זמן מסויים, כשנדרשה „יד חזקה" בניהול חיי הקהילה, הוצעה לו משרת־הכבוד של יושב־ראש הקהלה.

המגף הנאצי דרך על אדמת ראדום בתחילת ספטמבר 1939 ויונה זילברברג, כאחד האישים הנודעים של יהדות ראדום וראש קהילתה, היה בין הקרבנות הראשונים שעליהם נגזר להפרד מהחיים. נאסר, עמד בענויים, ולבסוף עלה בידו להמלט מצפרני הנאצים. חיפש לו מפלט והצליח להגיע ללבוב שבשלטון הסובייטי, אך גם כאן נאסר ועברו האזרחי־חברתי היה לו לאבן־נגף. זמן רב היה כלוא בבתי־הסוהר בלבוב, ולאחר שחלה במחלה קשה — שוחרר זמנית ממאסרו. שבור ורצוץ, עייף ותשוש, לא ידע לאן לכוון צעדיו ולמצוא מחסה. ובעודו שוקל את צעדיו לעתיד פתחו הנאצים במסעם המלחמתי ברוסיה, וזילברברג — באין יכולת להכריע בין שתי מערכות־התופת — נכנע לגורלו הטראגי וחזר לראדום.

בקדושה ובטהרה עשה עם אחיו, רבבות יהודי ראדום, את דרכו האחרונה. הי"ד.

שני בניו ובתו יושבים בישראל.

ל. פ—ן

מ. סטשבסקי / הליגה למען ארץ ישראל העובדת

באחד מלילות האביב של שנת 1924 נתכנסה קבוצת בחורים ב„חדר" של רבי אשר, ולאחר דיונים ויכוחים ממושכים הוחלט לייסד גם בראדום סניף של הליגה למען ארץ ישראל העובדת. עם קבוצת היוזמים־המייסדים נמנו חברי החלוץ וחברים מתנועות אחרות.

נוצרה המסגרת לפעולות, והתחילה פעולה לרכישת חברים לליגה, להקים קשר עם מרכז הליגה בוארשה כסניף מוכר, וכן לאשר את הסניף על־ידי השלטונות המקומיים וכו'. תודות לפעילות הרבה שגילו המייסדים, גדל הסניף ונתרחב בקצב מהיר. פעולותיה של הליגה התבטאו בשטחים שונים, ובמיוחד בשדה הנחלת השפה העברית לחבריה ובעבודתה למען הקרנות הלאומיות: קרן הקיימת וקרן היסוד. רישומה של הליגה היה ניכר בעיר, ועד מהרה רכשה לעצמה הכרה מלאה בכל החוגים ונציגיה נתקבלו במוסדות היהודיים בכבוד, שהלם אז את מעמדה החברתי והציבורי. נבחרה הנהלת הליגה מורכבת מהחברים משה ניידיק, משה צוקרמן, מוטל פרידמן, משה ברונשטין, נחמיה מילמן, צבי גלאט, בראשותו של כותב הטורים האלה. מאוחר יותר צורפו גם החברים שלמה הוכגלובר, יחיאל אלטמן, עו"ד טאוב, פישל ברגמן וחיים פישמן.

במכלול הפעולות שהליגה עסקה בהן נכללת גם עריכת נשפים, הרצאות ואסיפות פומביות. בקשר עם פעולות אלה הוזמנו וביקרו בעיר מטובי מנהיגיה של התנועה הציונית העובדת, כגון: זלמן שז"ר (אז רובשוב), ברל לוקר, ברוך צוקרמן, אנשל רייס ועוד אישים מרכזיים.

ביזמתה של הליגה נוסדה האגודה לספורט „מכבי" בראשותו של ד"ר יעקב פומרוק (נפטר בישראל) והליגה תמכה בה.

הליגה לקחה חלק פעיל בבחירות לקונגרסים, לרשויות המוניציפליות ולקהילה, והציגה את מועמדיה לבחירות אלה. אירע גם, שהמפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס., הגדולה במפלגות בעיר, הזמינה את הליגה להשתתף בהקמת גוש משותף לבחירות המוניציפליות.

פעולותיה של הליגה ניכרות היו גם בשטחים אחרים, כגון בחברה לשמירת הבריאות בין היהודים „טאז־אזע" בראשותו של ד"ר רשקס.

כן גילתה היא פעילות רבה במפעל העזרה ליהודי פולין שגורשו מגרמניה (גירוש זבונשין).

רק שרידים יחידים מחברי הליגה למען א"י העובדת בראדום יצאו שלמים בגופם מתוך מבול הדמים שהציף את יהודי פולין. יתרם ניספו יחד עם קהילת ראדום הקדושה שעלתה בלהבות.

*

הועד למען א"י העובדת

ב„ראדאמער צייטונג" מחודש מאי 1925 פורסמה ההודעה הבאה:

„ביום הרביעי נערכה באולם „צעירי ציון" ברחוב לובלסקה 21 אסיפה בהשתתפותו של בא־כוח המרכז, מר אברהם סלבה, מוקדשת לקפא"י (קרן פועלי ארץ ישראל) ולבנק הפועלים. בהתייעצות השתתפו באי־כוח „צעירי ציון", „החלוץ", התאחדות", „השומר" ונציגי בתי־הספר התיכוניים. אחרי הרצאתו של מר סלבה על ערכם של המוסדות הנ"ל בשביל ציבור הפועלים בארץ־ישראל, הוחלט לגשת להפצת מניות בנק הפועלים, וכן לערוך מגבית מיוחדת למען קפא"י. נבחר ועד בן 12 איש, שעליו הוטל לבצע את הפעולה".

קבוצת „בנין הארץ" בראדום

„הואיל והתחלנו להכין את הפספורטים בשביל נציגינו העומדים לצאת לארץ־ישראל, כדי להגשים את התכנית בדבר רכישת חלקות אדמה בארץ בשביל חברינו ואוהדינו, הננו פונים בזה לכל אלה שנרשמו אצלנו, להזדרז ולהכניס את תשלומיהם. אין אנו יכולים לחכות עד שהקרקע תתייקר, ואז לא יהיה באפשרותנו למלא את התחייבותנו. המפעל הזה נוצר בעמל רב, ואסור שבגלל רשלנותם של יחידים תכשל שליחותנו.

בכבוד רב, הועד:

צבי מרדכי דנציגר, משה אלעזר ברגר

אלימלך רפופורט, צבי דייטשר"

סלה בלושטיין־קמחי / קן השומר הצעיר

בשנות 1927—1929 הצטרף נוער חדש לתנועת השומר הצעיר בעירנו, נוער לומד בבתי־ספר תיכוניים ויסודיים, וכן נערים עובדים. תחילה היתה פעולה נפרדת, אך אחר כך, תודות למאמצי המדריכים השתתפו כולם בפעולות משותפות למען הקרן הקיימת וכן בפעולת הסברה. הקן מנה אז 150 שומרים ושומרות וקרננו עלתה ברחוב היהודי. ביחוד יצא שם ל„אימפרוזות" שלנו כהצגות „בונצ'ה שווייג" בתיאטרון.

בחנוכה ובפורים מופיעים היינו בתוכניות בידור שונות, לרבות תוכניות מהווי הארץ־ישראל החלוצי. המפעל האחרון והנאה ביותר היה — ייסוד ספריית הקן. הספרים הראשונים נרכשו בתרומות של כל קבוצה וקבוצה והספריה התפתחה בזכות מסירותה של החברה בלה מילשטיין. הספריה היתה לנכס גדול בעיר.

היתה זאת תקופת הזוהר בפעולות הקן, ולא היה קץ להתמסרות החברים לפעולה הציונית. אז יצאו רבים מבוגרי הקן להגשמה לארץ ישראל.

בקן עצמו נשארו מדריכים מעטים, וגם אלה נראו אז לצאת להכשרה, דבר שהיה קשור עם הפסקת לימודים. הקן שלח כפעם בפעם חברים להכשרה בכל חלקי פולין, והם המשיכו דרכם לארץ ישראל והגשימו את חזוננו. ובהכשרה נפלו שני חברים צעירים — ר'חצ'ה זאנגר ומוטלה וייסמן. חברי התנועה הגשימו דרכם גם בעליה הבלתי ליגאלית, והם ממשיכים עד היום בקיבוצים.

באותה תקופה הרבינו בטיולים ממושכים ליערות ולעיירות הקטנות הסמוכות לעירנו, כזוולין וסוכאדניב. קירבנו את הנוער היהודי לטבע. לא אחת היו תושבי העיירות מזמינים אותנו לדירותיהם ללינה.

מושבות הקיץ הצליחו תמיד והשאירו רושם רב על החניכים. הקן שלנו רכש את אמונם של בני עירנו, שהושיטו לנו עזרה בכל מיני מפעלים. בקשרים הדוקים עמדנו עם ההסתדרות הציונית וויצ״ו.

יום גדול לקן היה יום ל״ג בעומר. רבות היו ההכנות. בבוקר השכם התאספנו קבוצות־קבוצות, גדודים־גדודים, על תלבושתנו השו־מרית, תרמילנו גדושי מזון על הגב, בלווי תופים ודגלים וחצוצרה צעדנו דרך הרחובות הראשיים, נוער יהודי זקוף קומה. במשך היום בילינו במשחקים צופיים ביער הגדול בו הקימונו אהלינו. עם בוא הערב ארזנו את תרמילינו, פרקנו את המחנה, הדלקנו לפידים וחזרנו הביתה. הורים וידידים כבר חיכו לנו משני צדי המדרכות ומחו כף.

ראש ההסתדרות הציונית בעירנו בירך את השומר הצעיר וכינה אותנו „ראש גשר לכל תנועות הנוער היהודיות״.

*

בשנת 1937 נתרוקן הקן מחברים בוגרים. חלק עלה לארץ, אחרים יצאו להכשרות. את הקן ניהלו אחרינו חברי גדוד „רעים״ ראש הקן היה יחיאל ווייסבורד, בחור מוכשר ומסור שחרד מאוד לעתידו של הקן. רוב הנוער בזמן הזה עבר לתנועת „עקיבא״, כי לא היתה כל אפשרות לפתח את פעולות הקן כתקנה מחמת חוסר מקום והצפיפות שגברה עם התרחבות הספריה הגדולה. בספריה עבדה לאה׳קה מינצברג, חברת ההנהגה המקומית.

עד לפרוץ המלחמה התנהלו חיי הקן כסדרם ומכאן ואילך התפרק הכל. שני חברים שמרו לעצמם מקלט־רדיו, והאזינו לחדשות־חוץ למרות האיסור החמור. לבסוף נאלצו לקברו באדמה והם ברחו מן העיר. לחברים אלה הצטרפו אחרוני חברי קיבוץ ההכשרה „בחזית״. היה זה שלושה חדשים אחרי פרוץ המלחמה. האחיות רוז׳ה ושרה זילבר, רפאל הוך ולאה׳קה מינצברג היו אחרוני החברים של קן השו־מר הצעיר בראדום. ואלה שמות הגדודים שלא זכו להגיע להגשמה: „מסדה״ ו„סולל״.

פרק נאה נרשם בתולדות הקן — ההכשרות בעיר. מי לא זוכר את הימים, שבהם פעל בראדום נציג ההכשרה, שמואל דמבא, בחור נאה, גבה קומה, ונעול מגפיים גבוהות ושפתו יידיש במבטא ווילנאי? זו היתה הסנונית הראשונה שבישרה תקופה חדשה לרבים מהנוער המתבגר, לפי שהוא היה השליח הראשון שפתח את תקופת ההכשרות בעירנו. יום יום מקיים היה פגישות עם בעלי בתי־חרושת יהודים ומשיג מקומות־עבודה לחברי התנועה שעמדו לבוא לעירנו. מלאכתו היתה קשה, נותני־העבודה לא האמינו ביכולתם של בחורינו לעבוד בעבודה גופנית קשה, והוא שיכנעם. בימים ההם הוקם בעיר „פטרונאט״ מורכב מטובי הציונים, ובראשם מר יחיאל פרנקל, שדאג לשיכון ולמקומות־עבודה. בימים הראשונים לייסוד ההכשרה היינו אנחנו, חברי הקן, מביאים להם מזון ומלינים אותם בביתנו. רמת החיים היתה נמוכה מאוד. לא פעם שרר חוסר־עבודה, ומעטים פירנסו את הרבים. ואולם, גדל והלך מספר האנשים שנתנו ידים להקמת יחידת־הכשרה בקנה־מידה גדול. לאט לאט חדרה בלב תושבי העיר ההכרה, שריכוז הכשרה זה הוא מפעל ציוני גדול לנוער.

חלפו שנים והתחלפו אנשי הכשרות. התקופה הנאה ביותר היתה תקופת הכשרה של קיבוץ „ו־ו־ו״, כלומר — ווארשה־ווילנה־וולין. 120 חברים וחברות. יוצאי ערים אלה, פלשו לעירנו ושפתם העברית הע־סיסה הוסיפה חן ומשקל לתנועה הציונית. רבים מהיהודים הושיטו להם עזרה ניכרת. משפחת מרגולים, למשל, תרמה בנין גדול בחצרה. יום יום חדרו חלוצים לכל מיני מקומות־עבודה, הבחורים לבתי־חרושת והבחורות למשק בית וטיפול בילדים. נתהדקו הקשרים בין חברי ההכשרה לבין התנועה הציונית בעיר. שפתם העברית נשמעה בכל מקום, ובעיקר בפיהם של יוצאי וילנה, רבים בוגרי „תרבות״. אלה מהם אשר זכו לעליה הם בין מייסדי קיבוץ „עמיר״ בחדרה, ואליהם נצטרפו בהמשך הזמן חברים נוספים מההכשרה. אחרוני החברים בעיר עוד הדריכו את החברים החדשים של קיבוץ הכשרה „בחזית״ שבאו במקום.

*

בסוף 1938 נפגשתי בפעם האחרונה עם ההנהגה הראשית בואר־שה. היו אלה ימים של התרוצצות ועבודה רבה למסיימי ההכשרות. חברי המזכירות עיינו אז בתכנית של מושבות הקיץ לשנת 1939. טושה אלטמן הסתכלה בי בעיניים צוחקות, ואמרה — אולי תשארי את פה ואני אסע במקומך לארץ ישראל. הסתכלה בי וחזרה שוב: — את המאושרת, את בתור לנסיעה, ואני נאלצת להשאר ולעבוד בתנו־עה, ומי יודע גורלי? לידה ישב יוסף קפלן שהיה מבוגר ממנה וענה לה: — גורל האדם. גורלנו רוצה, שאנחנו נשאר פה ונמשיך לעודד, לעבוד ולכוון את חיי התנועה.

אותה שעה נכנסה חברה מהחדר הסמוך והזמינה לארוחת הצה־ריים (ההנהגה הראשית היתה הקומונה). ליד שולחן ערוך יפה ישבנו עשרות חברים והתלוצצנו וסיפרנו בדיחות. איש לא חשב כי המלחמה עומדת לנתק את עורק החיים של התנועה. כאשר פרצה המלחמה עברה ההנהגה לווילנה. עמדתי עמם בקשרים, וביקשתי למסור דרישת שלום לקן שלי בראדום, וכי שיבריחו גבולות במאמץ להגיע לארץ ישראל.

בקיבוצינו בישראל נמצאים: ותיקת הקן שושנה מושקטבליט בעין החורש, חיים וייצמן — שער הגולן, נחמיה מילמן מרחביה, יעקב וייסמן, אליעזר ורינה ליפשיץ, משה זאנגר וכן ש. וייסמן הוותיק, כולם במשמר העמק. סלה בלומשטיין — קמחי מזרע, יחזקאל קורץ ויהו־דית וייצמן — מסילות, בלה זיסקינד — גל־און, ואחרונים חביבים שזכו להיות בין ניצולי השואה ואחרוני הקן: ליקה מינצברג ובנקר — בניר דוד. כל אלה מהווים את ההיסטוריה החיה היפה של הקן השומרי שלנו, שהגשימו וממשיכים בבנין הארץ. אחר כך עלו בשנת 1939 בדרך בלתי־ליגאלית, ימים מספר לפני פרוץ המלחמה. זכיתי להיפרד מכל היקר לי, ולאחר נסיעה קשה בלב הים במשך ששה שבועות, הגעתי סוף סוף לחוף מבטחים — לקיבוץ אילון. היו אז ימי „חומה ומגדל״. ביום יצאנו להכשיר את הקרקע, בלווי של משמרות מזויינים. אחר כך עבדתי בקיבוצים ובמושבות עד שהגעתי לקיבוץ מזרע.

הנחמה הגדולה כיום היא, שאנו ממשיכים את המפעל הגדול שלקראתו חונכנו בהשומר הצעיר. אנחנו גאים על דור ההמשך, ילדינו בכפר הקיבוצי. בנשק ובחקלאות — המצבה היקרה לכל אלה שניספו ביד אכזרית היא שלשלת הדורות, בוני מולדתם.

עו"ד ישראל גרטנר / התנועה הרביזיוניסטית

בגשתי להעלות על הנייר את הרשימה הזאת משווה אני נגד עיני את מאמר חז"ל: „בזמן שהציבור אומר לך: עלה לדוכן, עלה, אף־על־פי שאינך כהן"... אך הואיל ונתבקשתי לתרום את תרומתי לספר זה ועל ידי כך לכבד את זכרם של קדושינו, הריני ניגש בדחילו ורחימו למלאכת קודש זו.

רובם המכריע של חברי התנועה, בני עירנו, ניספו, והמעטים ששרדו עזבו את עירנו לפני שנים רבות או מיד לאחר הכיבוש הנאצי, שגם מהם נעלם כל מה שעבר על התנועה בכלל ובשנות השואה האחרונות בפרט.

לא היתה, איפוא, ברירה אלא לאסוף את אשר ניתן לאסוף ולנסות להנציח, ללא חומר ותעודות כמעט, את אחד הסניפים המפוארים ביותר של התנועה בפולין, באחת התקופות המכריעות ביותר בתולדות עמנו.

על סמך הזכרון בלבד קשה, כמובן, לכתוב היסטוריה כעבור 25—30 שנה. פרטים רבים חסרים, דמויות רבות שפעלו לא הוזכרו. מובן, על כן, שאין ברשימה זו בטוי אלא להתפתחותה, משקלה, ערכה הציבורי, מאבקה ושקיעתה המרה של התנועה יחד עם כל קהילתנו הקדושה.

א. ברית תרומפלדור (בית"ר)

בחול המועד סוכות, 1924, נוסדה הסתדרות „השחר" בראדום, השלישית אחרי וארשה ולודז'. בין מייסדיה הראשונים היו: משה פרידמן (כעת בחיפה), משה ראצ'ימורה, גוטמן, זליג סובלמן. רבים אחרים הצטרפו אחר כך עם הפילוג ב„השומר הצעיר".

הפעולות הראשונות התנהלו בשדה מול מחנה הצבא, והמועדונים היו ארעיים, ביניהם ברחוב ז'רומסקיגו 27. הסניף החדש התקשר עם המפקדה הראשית בוארשה ונענה שיש לפנות לבלדרמן, המשרת בצבא בראדום, ואכן, הוא בא לאסיפה הראשונה של „השחר".

בהעדר רשיון מטעם השלטונות, התרכז „השחר" באולמי ההסתדרות הציונית ופעל בהשגחתה. היתה זו תנועת נוער לאומית והחינוך בה צופי־צבאי. היסוד האנושי ברובו נוער עובד והמדריכים כיוונו אותו, בעיקר, לחינוך וטיפוח המשמעת הצבאית. הפיקוד היה באותה תקופה בידי נח רוזנבוים וסגנו עקיבא קנובל.

תנועת „השחר" פעלה עד שנת 1926. באותה שנה בא בפעם הראשונה לפולין זאב ז'בוטינסקי. ראשי התנועה ביקשו להזמינו לראדום ולשם כך פנו למר שפאן — מארגן הרצאותיו בפולין, אולם החוגים הציוניים הודיעו לו שאין רביזיוניסטים בעיר. ועל כן בא ז'בוטינסקי לראדום לפי הזמנת איגוד הסטודנטים.

באותה תקופה נתמנה מפקד הקן משה סנדל קצין מילואים בצבא הפולני. מאוחר יותר כיהן גם כמפקד הקרת הראשון בעולם של „ברית החייל". כעבור זמן קצר עלה לארץ ואז קיבל את הפיקוד יוסף רוטמן. כאשר חזר סנדל מהארץ הועמד שוב בראש הקן לתקופה קצרה, ואחרי התפטרותו שוב כיהן במקומו יוסף רוטמן.

הפעולות ב„השחר", שהפך בינתיים ל„השחר ברית־השומר", השתפרו לאחר שהמרכז עבר לסטניסלאבוב ולמפקדו הראשי נתמנה עורך־דין ביברינג. התנועה עסקה בעיקר בצופיות, אך גם הרמה התרבותית עלתה בהרבה. מפקד הקן היה אז אליעזר גוטשטאדט. הסניף התפתח ומספר חבריו עלה למאתיים, רובם בני נוער שהתכוננו לעליה.

באותו זמן נעשה נסיון מצד ההסתדרות הציונית במקום למנוע את התפתחותו של הקן הצעיר. ביזמתו של ועד ההסתדרות הציונית הובא מוארשה הסטודנט גולדשטיין, שמתח בקורת חריפה בהרצאתו על תנועת „השחר" ועם זאת המליץ על הצטרפות חבריו לארגון הנוער החדש שהוקם על־ידי ההסתדרות הציונית במקום. הנסיון הזה היה מלווה איומים להרחיק את התנועה מביתה, ובאין מוצא, נרשמו חברי „השחר" כחברים בהסתדרות הציונית, אך באסיפה הכללית התאחדו עם האופוזיציה, והבטיחו לעצמם את המשך קיומם העצמאי.

עם זאת לקחו חבריה חבל בכל הפעולות הציוניות, וביחוד למען הקרן הקיימת. כן השתתפו בפעם הראשונה בבחירות לקונגרס הציוני.

בזמן הבחירות לועידה הציונית, כשהועד המרכזי נמצא בידי חברי „עת לבנות" ויצחק גרינבוים היה באופוזיציה ופעל יחד עם הרביזיוניסטים — ניהל עו"ד סלבה בשם „על המשמר" משא־ומתן עם הרביזיוניסטים על הקמת גוש של „ציונים אקטיביסטים". הגוש הוקם ולכל אחד ממשתתפיו הובטח מספר שווה של מנדטים. הרביזיוניסטים שלחו שני צירים — את עו"ד אלחנן לוין ואת ישראל סובה.

בשנת 1927 נתמנה למפקד הקן ישראל סובה ששימש אז מורשה של הקהק"ל, ובזמנו החלה פעולה נרחבת בכל השטחים. בית"ר אספה אז אלפיים זהוב — הסכום הגדול ביותר שנאסף אי־פעם על־ידי ארגון כלשהו. גם היסוד האנושי בקן נשתפר ופעולת התרבות התקדמה בהרבה. ביזמת יוסף רוטמן נוסדה ספריה. החלה אז להתארגן גם מחלקה של הנוער הלומד בשם „מסדה".

במשך כל הזמן התנהלו הפעולות בפינה צרה של ד' על ד', בפרוזדור דירתה של ההסתדרות הציונית. קבוצה אחת היתה תופסת מקום בפינה זו ועוסקת בפעולה תרבותית ואילו קבוצות אחרות היו ממתינות בינתיים לתורן בחוץ. היה, איפוא, צורך חיוני לשכור מעון, ואכן הצעד הבא היה שכירת מעון של כמה חדרים, בו סודר אולם־קריאה, נוסדו שעורי־ערב לעברית וכדומה.

לאחר שהקנים שנוסדו על־ידי קן ראדום בסביבה, פנו בבקשת הדרכה והוראות לפעולות כונסה בשנת 1928 פגישה איזורית ראשונה של מפקדי מחוז קילצה. בפגישה השתתף גם המפקד הראשי החדש א. פרופס. הוקמה מפקדה גלילית בראדום שפתחה בפעולה אינטנסיבית באיזור.

בשנת 1929 נערך מחנה־קיץ ראשון בכפר שוינה ליד קונסק. במחנה התנהלה פעולה חינוכית בית"רית. חברי בית"ר, בעברם למחנה דרך עיירות שונות, ניהלו תעמולה רביזיוניסטית וכך הוקמו סניפים של בית"ר או הצה"ר.

שמו של הקן בראדום נתפרסם בכל האיזור, ערים ועיירות רבות ביקשו לבקרן, כך נוסדו על ידינו כעשרים קנים והופץ רעיון בית"ר באיזור.

פעולת הקן בראדום גברה ביחוד אחרי מאורעות 1929. שליחי הקן ביקרו באיזור ועודדו את הערים בסביבה לפעולה נוספת לטובת הציונית. בראדום עצמה נערכה הפגנה גדולה, עם דגלים שחורים, שפוזרה בכוח על־ידי המשטרה.

באותה שנה החל בארגון תזמורת בית"רית, הודות ליזמתם ומאמציהם של ישראל סובה ומרדכי גרטנר. למטרה זו הוקם פטרונאט בהרכב: יחיאל פרנקל, ישראל לשץ, מרדכי ליב פישמן. בעזרת „שלשלת" בעתון „דאס ראדאמער־קעלצער לעבן" נאספו אז תרומות בסך 925 זהוב. בכסף זה נקנו 5 כלי־נגינה, וכך הונח היסוד לתזמורת

יהודית בראדום. תחילה נתקבל מורה מהצבא הפולני, מאוחר יותר פעל כמנצח פרופסור גיסר. בהופעות פומביות ניצח על התזמורת יוסף לוין, כעת בישראל.

בשנת 1930 עבר ישראל סובה לוארשה ונתמנה כחבר המפקדה הראשית — נציבות בית"ר בפולין. ממלא מקומו בקן נשאר מרדכי גרטנר, שזכויות מיוחדות לו למען בית"ר בראדום. הוא הצטיין בשלוש משימות שהנחילו כבוד רב לבית"ר בעיר: התזמורת התחילה לפעול בצורה ממשית, נפתחה והופעלה הספריה ונחנך הדגל.

בכסף שנאסף ב„שלשלת" שניה ובעזרת הלואה מהבנק הציוני, נקנו עוד 18 כלים לתזמורת בסכום של 2500 זהוב. כן נקנו דוכנים וספריות תוי נגינה. ביזמתו הוקם פטרונאט שמתפקידו היה לעזור להתפתחותה של התזמורת. במרצו הרב הצליח מרדכי גרטנר לשכנע את פרופסור גיסר להתמסר לתזמורת, ובשכר מינימלי הדריך את חבריה. התזמורת השתתפה בכינוס בוארשה והופיעה בשיר־לכת. מאוחר יותר ביקרה בכל האיזורים והעניקה רגעי חדווה לנוער ולציבור היהודי. היא הופיעה גם בקונצרטים ובכינוסים לרוב. בין השאר גם בכינוס ברית־החייל בפולין.

בשנת 1933 נערך גם קורס למדריכים בניהולו של מנדלבוים מסוסנוביץ. בהכשרה כבר היו עוד משנת 1929 ראשוני הבית"רים מראדום. עלה לארץ הבית"רי הראשון מראדום הוא רוזנצווייג (כיום בפתח־תקוה). גם בנקודות־הכשרה מרוחקות (קלוסוב, נאדבורנה) היו בית"רים מראדום.

גם הספריה נפתחה. מ־65 ספרים גדלה למאות, ומספר הספרים נתרבה בלי הרף, הודות לחברים: א. ברמן, ז. סובלמן, א. לבנטל ויצחק גורפינקל.

בשנת 1930 ערכה בית"ר תהלוכה גדולה שעוררה תשומת־לב הציבור בעיר.

ב־12 אוקטובר אותה שנה נחנך הדגל תכלת־לבן של בית"ר באולם „קורסו". בטקס השתתף קהל רב. על הבמה ישבו באי־כח כל מוסדות הציבור והארגונים הפוליטיים. התהלוכה השאירה רושם רב על הציבור. באותה שנה ביקר בראדום ראש בית"ר ותקע יתד זהב בדגל.

כארגון הנוער החזק ביותר בראדום ערכה בית"ר שנה שנה אסיפת זכרון להרצל ולטרומפלדור.

בשנת 1930, כשנערך בוארשה הכינוס הארצי הראשון של נוער בית"ר, בו לקחו חבל כ־2500 בית"רים, שלחה עירנו 80 צעירים וצעירות עם התזמורת וביחד עם ערי האיזור מנתה קבוצתנו 300 איש. נסענו לכנוס בפיקודם של המפקדים מרדכי גרטנר, מרדכי דנציגר ויוסף רוטמן.

בשנת 1932 נערכה בראדום, כמו בערים אחרות חגיגה מפוארת למלאות 15 שנה לייסוד הגדוד העברי. לחגיגה הוצא עתון יובל מיוחד, נתכנסו מאות בית"רים מהאיזור ששוכנו במגרש הגדול של אליהו מננבוים, המוקף חומה ברחוב מילא ובאולמות הגדולים נערכו שלוש חגיגות. הכינוס נמשך 3 ימים ובמחנה ביקרו כשלושה עשר אלף איש. החגיגות נסתיימו בהנחת זר על קברו של החייל האלמוני בככר 3 למאי. היתה זו התהלוכה היהודית היחידה שהורשתה על־ידי שלטונות הצבא לעבור על פני קבר החייל האלמוני, שם נערך גם מפקד של כל המשתתפים בלווי התזמורת. כן נערכו תחרויות ספורט במגרש ר.ק.ס. בין נבחרת הכינוס לבין מועדון הספורט היהודי „בר־כוכבא".

בסוף שנת 1932 נתמנה כמפקד הקן יוסף רוטמן.

נעשה מאמץ מיוחד להעלאת הרמה של פעולת התרבות, ערכו קורס למדריכים בניהולו של חבר המפקדה ישראל גרטנר, בו השתתפו 28 בית"רים. הקורס נמשך 6 שבועות ועסקו בו בתולדות הציונות, דברי ימי עם ישראל, בית"ריות, ידיעת ארץ ישראל, עברית וכו' בשיטה של עבודה עצמית. בסיום נערכו בחינות.

בשנת 1933 רשמנו בגדוד הצבא ה־72 את המחלקה היהודית הראשונה של פ.וו. (הכשרה צבאית). השתתפו כמעט 100 בית"רים, מהם השלימו רבים את שתי הדרגות וכן את המחנה הצבאי ליד קוז־ניץ. מהגדוד של חיל הרגלים קיבלנו מדריכים, וכן נשק ותחמושת. באותו זמן רשמנו ליד הפ.וו. מחלקה מיוחדת, בה השתתפו 80 בית"רים ובית"ריות, שהתאמנו באולמות המיוחדים של פ.וו. בין מנהלי פ. וו. היו החברים: וויינטרויב, רוטמן ואפשטין.

אותה שנה ביקר בראדום ראש בית"ר. בקשר לביקור זה חרותה בלב הבית"רים אפיזודה מרטיטה. אחר הרצאתו צריך היה לנסוע לסוסנוביץ, אך מפקדת בית"ר רצתה לקיים אתו עוד ישיבה. משהגיעו אליו חברי המפקדה מצאוהו שוכב על מטתו. הבית"רים היו מוכנים לעזוב את חדרו ולוותר על הישיבה, באמרם כי מוטב שינוח, אך ז'בוטינסקי השיב: „אין דבר, בעולם הזה כבר לא תהיה לי מנוחה. אולי בקבר"...

בשנת 1933 נקראה אסיפת הורים ראשונה בהשתתפות של כמאה איש. נבחר ועד הורים, שמתפקידו היה לסייע לעבודתה של מפקדת הקן. גם שכרה דירה בת 6 חדרים ברחוב ויטולדה 7. ביזמת מפקדת בית"ר ושלמה חייט נוסדה „מחלקת הרזרביסטים" הראשונה שהפכה במרוצת הזמן להסתדרות עולמית בשם „ברית החייל".

בשנת 1934 נוסדה המחלקה הסניטרית היהודית הראשונה ליד הצלב האדום הפולני בראדום. 2 פלוגות בית"ריות, 60 במספר, עברו קורסים של עזרה ראשונה וחלקם עבדו בבית־חולים היהודי. האחראי על המחלקה היה נתן פרידמן.

עוד בשנת 1932 הוקם חוג דרמטי בהנהלתו של ז. סובלמן. החוג הציג את „חיי יוסף טרומפלדור" באזכרות טרומפלדור בשנות 1932 ו־1933, וכן „ליד הבאר" באזכרת 1934. החוג ביקר בערי השדה.

בשנת 1934 נתמנה ישראל גרטנר מפקד הקן. יחד אתו כיהנו במפקדה: יחיאל פוטרמן, יוסף לוין, חנוך אורנשטיין, יאיר וויינריב וירחמיאל מרגלית. המפקדה החדשה שמה את הדגש על פעולות התרבות והארגון הפנימי של הקן. בהתאם לפקודות השלטון והנציבות לעשות את העברית לשפת יום־יום בבית"ר, הוקמו קורסים חינם לעברית וכל הבית"רים בלי יוצא מן הכלל ביקרו בהם.

כל שבוע נערך „עתון חי" שבו ביקרו גם רבים מהציבור בעיר. גולת הכותרת של הפעולה בתקופה זו היו חגיגות יובל העשור של בית"ר בראדום וכן הוצאת עתון לכבוד היובל.

בפברואר 1935 נערכה חגיגת העשור של קן בית"ר בראדום והופיע העתון „לנצחון" באידיש ועברית בעריכת ישראל גרטנר.

שתי אפיזודות שמורות בזכרוני בקשר למאורע זה. הלכתי בלווי חבר המפקדה סמלסון במדי בית"ר מצוחצחים, להזמין את מפקדו של חיל המצב בראדום לחגיגה. כשנכנסנו לחדר־ההמתנה של הקולונל ישבו שם קצינים פולניים. כולם קפצו „דום" למראה הצעירים הלבושים מדים, שנראו כנספחים צבאיים של איזו מדינה.

הלכנו גם לסטרוסטה כדי להזמינו לחגיגה, אך הלה התנה את בואו בשני תנאים: שלא יוזמן יו"ר ההסתדרות הציונית מר יחיאל פרנקל וכי יוזמן הרב קסטנברג. דחיתי בנימוס תנאי זה, והסברתי, כי בתור תנועת נוער אין אנו יכולים להיות מעורבים במחלוקת הידועה. אז הציע הסטרוסטה שבית"ר לא תזמין את מר פרנקל ולא את הרב קסטנברג. לא הסכמתי גם לכך, והסטרוסטה ויתר על דרישתו.

בית"ר הלכה מחיל אל חיל וחדרה לכל החוגים במקום, אף לחוגים הדתיים. בין הטפוסים המעניינים ביותר בה היה בינם דורן מבית חסידי שהיה בא לקן לבוש בבגדי החסידים, כיון שהיה יוצא מביתו לבית"ר שלא בידיעת הוריו. בקן היה לובש את מדי בית"ר. מסירותו לא ידעה גבול. הוא הצליח אף לנסוע לקורס למדריכים. ואילו בביתו אמר שהוא נוסע לישיבה.

בשנת 1935 עלה לארץ מפקד הקן ישראל גרטנר, כדי להמשיך לימודיו באוניברסיטה. באותה שנה עלה ארצה גם חבר המפקדה יוסף לוין.

מפקד הקן נתמנה יחיאל פוטרמן וחברי המפקדה יאיר ווינריב, חנוך אורנשטין, קלמן זלוטניק, נפתלי מינצברג ויוסף ריכטמן.

מפעולות הבית"ר בתקופה זו יש לציין את „ארגון החרם נגד סחורות מתוצרת גרמניה". חברי בית"ר היו עומדים על יד החנויות בעיר ומזהירים את הקונים היהודים שלא לקנות סחורות מגרמניה, או שהיו מסמנים את החנויות בהן היו מוכרים סחורות כאלה. פעולה זו נוהלה ברציפות ובעקשנות והוכתרה בהצלחה.

זכור וידוע לשמצה הפוגרום בפשיטיק. מפקדת הבית"ר בראדום שיגרה מיד כמה עשרות בית"רים עם נשק שעמדו יחד עם הבית"רים המקומיים על המשמר, בימים ובלילות, עד שנרגעו הרוחות.

בשנים האחרונות שלפני השואה הקדישה בית"ר בראדום את רוב מרצה לארגון העליה הבלתי־חוקית וכן לארגון קורסים להדרכה ולשימוש בנשק חם. שליחים מהארץ שימשו מדריכים בקורסים אלה. הקורסים נערכו לרוב בדירתו של יוסף ריכטמן, שהיה מהפעילים ביותר בבית"ר. כן עלי לציין, כי יוסף ריכטמן זה היה מפעילי המח־תרת היהודית בגיטו, וזמן־מה שימש גזברה הראשי. עבר את כל הגיהנום הנאצי וזכה לראות בגאולה, אולם גופו התשוש התמוטט ונפטר בגרמניה מיד אחרי השחרור.

לא נשתמרו פרטים על התקופה האחרונה של קיומה של בית"ר. כמעט כל חברי בית"ר ניספו בשואה הגדולה ומעטים הצליחו להימלט לרוסיה, להצטרף למחתרת או לפרטיזנים. אך ידוע, כי עד הרגע האחרון שמרו על הגחלת ומצאו נוחם ברעיונות התנועה הלאומית.

יד הכורת עלתה על בית"ר המפוארת של עיר ראדום. ישמשו דברים אלה יד־זכרון לחברי בית"ר, מפקדיה וקציניה, ששמותיהם צוינו ולאלה שניספו ושמותיהם לא נזכרו.

ב. ברית הצה"ר

יחסי גומלין — אלה היו היחסים בין תנועת הצה"ר (ציונים רביזיוניסטים) לבין בית"ר, ארגון־האם. ברית הצה"ר, התוותה את הדרכים הפוליטיות הן בקנה מידה עולמי וארצי הן בערים השונות ואילו הסתדרות הנוער בית"ר היתה המבצעת.

בית"רי שהגיע לגיל 18 היה עובר באורח אוטומטי לברית הצה"ר וממשיך פעולתו למען התנועה. בית"ר שימשה, איפוא, עתודה טבעית לברית הצה"ר בראדום, שדרכה בכוחות מעולים, נאמנים ומסורים ופעולתה היתה ניכרת.

מאידך הגישה ברית הצה"ר עזרתה המוסרית והכספית לבית"ר. תחילה שימש יושב ראש ברית הצה"ר אהרן רוזנפלד, ואחריו לפי הסדר, ישראל לשץ, מנחם קודנצ'יק, משה מרגלית ויחיאל לשץ.

בשנת 1933 השתתפה התנועה הרביזיוניסטית בפעם הראשונה בבחירות לעיריה. יחיאל לשץ היה המועמד שנתמך על־ידי בית"ר, בעוד שבד"ר שנדרוביץ תמכו ברית־החייל ואחרים. נבחר יחיאל לשץ, שייצג אחר כך בכבוד וללא הפליה את כל חלקי הציבור במקום. הוא מילא גם תפקיד חשוב בחוג חברי העיריה של כל הסיעות הציוניות־אזרחיות. היה חבר ועד הכספים של העיריה שהיתה מורכבת מ־3 חברים, מהם 2 פולנים.

לחשבון של הנציג הרביזיוניסטי בעירית ראדום יש לזקוף גם את העסקתם של 200 יהודים בעבודות הציבוריות של העיריה והממ־שלה. ועוד הישגים כגון הקצבות והקלות לסוחר הזעיר ובעל־המלאכה היהודי.

בועידה הכללית של חברי העיריות מכל פולין בשנת 1935 היה יחיאל לשץ היהודי היחידי מראדום.

רבות היו אספות העם וההסברה שנערכו על־ידי ברית הצה"ר בראדום, בהן הופיע ז'בוטינסקי ומנהיגים אחרים. במיוחד יש לציין את האסיפה עם ז'בוטינסקי בשנת 1935. ז'בוטינסקי יצא לראדום בשעה מאוחרת בערב והגיע בחצות. קהל של אלפים חיכה לו כדי לשמוע את דברו, והאסיפה נסתיימה בשעת 2 אחרי חצות.

גם מנחם בגין ביקר בראדום בפעם האחרונה בשנת 1939 בהרצ־אתו הידועה בשם „שווארצבארדיזם ובן־יוספיזם". יש גם לציין במיוחד את נשף־האבל שנערך על־ידי ברית הצה"ר אחרי ביצוע פסק־דין המוות על שלמה בן יוסף בשנת 1938. באותה הזדמנות נערך כינוס איזורי של ברית הצהר.

יושב־הראש האחרון של ברית הצה"ר בראדום היה אינג' יחיאל ביאלסקי, חבר הועד המרכזי של המפלגה בפולין.

לפני פרוץ המלחמה הגדולה התחזקה והתרחבה ברית הצה"ר ואף הצליחה לרכוש מועדון יפה ברחוב מאניושקי 19.

ייזכרו לשבח בין ראשוני החברים מרדכי שרייבר ואברהם רישר.

ג. מסדה

ראשיתה של „מסדה" בראדום באסיפה בהשתתפותו של עסקן „מסדה" מוארשה, אלכסנדר קירשברון, בביתו של ויטק צנוח. באסיפה זו השתתפו: דוד קוסוי, ישראל גרטנר, פישל פישמן, ישראל סובה (ששימש אותה שעה מפקד בית"ר). באסיפה נזרע הגרעין הראשון ונבחרה הנהגה בהרכב: דוד קוסוי, אברהם רוזנברג, ישראל גרטנר, פישל פישמן ואבוש זיגמן. מאוחר יותר פעלו בהנהגה: מ. בוימן, יעקב קורץ, יצחק גרוספלד, נחום לנדאו, חיים קינצלר, יהושע גור־פינקל. בראש ההנהגה עמד ראובן אדלר. היה זה הארגון היחידי של נוער לומד בעיר מכל בתי הספר. עיקר פעולותיו נעשו בשדה התרבות, וחניכי „מסדה" שיתפו פעולה עם בית"ר.

בשנה 1930 מנתה „מסדה" כ־150 חבר, ואילו כעבור שנתיים עלתה למספר של 250, וזמן קצר לפני השואה — 350 חברים.

במעון ברחוב ז'רומסקי 27 התנהלה פעולה ברוכה בשטחים רבים. „מסדה" פעלה למען הקרן הקימת, אירגנה „באזארים", עסקה בספורט, הקימה ספריה וכו'. ביחוד יש לציין ולהזכיר את שני מחנות־הקיץ בשנים 1936 ו־1937 בקאזימיז'. הראשון נערך בחסותו של משה קורץ והשני — של גולדקורן. ה„פטרונים" ישבו במחנות יחד עם חברי „מסדה" ובפיקוחם ובהשגחתם הם התנהלו.

כן יש לציין את החוג הדראמטי של „מסדה" שהציג בהנהלת לוטה בשנת 1937, באולם התיאטרון העירוני את המחזה „קשה להיות יהודי".

אך „מסדה" עסקה גם בפעולות מסוג אחר.

כאשר גורשו היהודים בעלי אזרחות פולנית מגרמניה (פרשת זבונשין) הגישו חברי „מסדה" עזרה נאמנה ליהודים אלה, וכאשר הוכרז החרם נגד תוצרת גרמנית — הם פעלו במרץ בהחרמת סרטים גרמניים.

חברי „מסדה" שמרו אמונים לרעיונם גם בימי השואה. עד לרגע האחרון שמרו על הגחלת.

ד. ברית החייל

ברית החייל בראדום נשאה בגאון את דגלה, עליו התנוססה הכתובת „הסניף הראשון בעולם". מהתחלה צנועה של ארגון חיילים משוחררים (רזרביסטים) קמה תנועה של רבבות בכל רחבי פולין שליכדה אנשים מכל שכבות העם.

ההתחלה נעשתה ביזמת בי"תר בראדום. המפקד הראשון של ברית החייל בראדום היה משה סנדל. המארגנים הראשונים שלחו מברק לזאב ז'בוטינסקי בשם „חוג הרזרביסטים", בו ביקשו את רשותו

שהחוג ישא את שמו. ז׳בוטינסקי נענה בחיוב ואף הסכים להשתתף באסיפת־יסוד חגיגית. כעבור זמן קצר שונה שם החוג לפי בקשתו ל„ברית החייל".

מאוחר יותר נתמנה כמפקד הקרת יצחק פרידמן, והוא שמילא התפקיד עד הסוף.

באולם „כוואט" ברחוב וואלובה התנהלה פעולה ענפה. ברית החייל בראדום מנה מאות חברים, מסורים ונאמנים לרעיון המדינה. ז׳בוטינסקי חינך את הדגל, והיה זה חג גדול לחברי ברית החייל. המדריכים החדירו אהבה לארץ והחברים עשו כל מה שאפשר כדי לעלות לארץ בדרכים חוקיות ובלתי חוקיות.

ה. „נורדיה"

ביזמת בית״ר בראדום הוקם סניף האגודה לספורט „נורדיה". ראשיתו של הסניף במחלקה לספורט ליד בית״ר המקומית בשם „טרומ־פלדוריה". בשנת 1932 עלה בידי מחלקה זו לקנות קומפלט של חולצות בצבעי תכלת־לבן עם כל המכשירים לכדורגל ואטלטיקה קלה וכבדה.

כשנוסדה „נורדיה" בשנת 1934, הצטרפה „טרומפולדוריה" למרכז בוארשה ושינתה את שמה ל„נורדיה". בראש „נורדיה" עמד זמן רב אינג׳ רוזנברג שהקדיש הרבה ממרצו וממזמנו למען התפתחותה.

בעתון „ראדאמער לעבן" מיום 8.7.1938 סוכם תיאור של משחק כדורגל בין „נורדיה" הראדומאית לבין הקבוצה הפולנית „הוראגאן" מפשיטיק. העתון מציין, כי שחקני „נורדיה" הופיעו במגרש כשעל שרוולם סרטים שחורים לאות אבל על שלמה בן־יוסף הי״ד. תחת הקריאה המקובלת „צ׳ולם" קראו חברי „נורדיה" 3 פעמים „ראש־פינה", והדבר עורר רושם רב בקהל.

*

תנועת ז׳בוטינסקי בראדום הקיפה קשת מגוונת של חברים — צעירים וזקנים, סוחרים ואנשי עמל, משכילים ופשוטי־עם, בני כל השכבות שהרגשתם היתה כבני משפחה גדולה אחת ולבם פעם בקצב אחד. והם לא זה בלבד שהאמינו כי מדינה עברית קום תקום, אלא שהיא תקום בדורם, שהם ילחמו למענה ויהיו בין מקימיה.

משנתכנסו כולם יחד — בני הצה״ר, בית״ר, „מסדה", ברית החייל, אחדות ישראל, (מהפעילים ב„אחדות ישראל" וחבר המרכז העולמי בה, היה הרב יחזקאל רוזנבוים־שושני), ו„נורדיה", צר היה האולם הגדול של התנועה מלהכיל את כולם ורחב הלב למראה משפחה גדולה ונאה זו.

רק חלק מהם הגשים את חזונו וזכה לראות במו עיניו בגאולה. רובן כרעו, נפלו שדודים בידי הצורר הגרמני, רבים מהם אלמונים גם במותם.

עם זאת ברור, שלא הזכרתי בזה רבים מחייליה הנאמנים של התנועה, שעמדו בשעתו ליד עריסתה, עברו אתה כל שלביה ומהם אף שעמדו בראשה.

תשמש, איפוא, רשימתי זו יד ושם גם לזכרם של האלמונים הרבים, שפעלם ורישומם טבועים בכל שלבי התפתחותה של התנועה, אשר למענה הקריבו את כל אונם ומרצם ולא זכו לצערם לראות בנחמת ציון.

פלה בורשטיין־קמחי

ארגון נוער לומד „מסדה"

בשנת 1929 נוסד בראדום ארגון נוער לומד „מסדה", מסונף לתנועות בית״ר והצה״ר. מקומץ קטן של חברים שהתרכז בבית־ספר קטן, גדל הארגון ועשה חיל וריכז את מיטב הנוער האינטלק־טואלי. כמעט כל ערב אפשר היה לשמוע שירה עברית בוקעת מכתלי המועדון. במיוחד נענה הד רחב ל„עתון חי" שהיה נערך בלילות שבת בהשתתפות מאות אוהדים ואורחים. התחבב על הציבור חבר המערכת אברהם רוזנברג, שהצטיין בפעלתנותו ובלשונו הנאה.

חברי „מסדה" השתתפו בתערוכות למען קרן קיימת לישראל, שבהן היו פעילים והצטיינו הן בסידור נאה של הביתנים הן בהר פעות פומביות. גם באוסף כספים למען הקרנות הלאומיות היו בראש הפעילים. עתים היו לנו מערכות עם הורים מתבוללים ועם מורי בתי־הספר הנוצריים, שגם הם התנגדו לארגון שלנו.

הפילוג בין זאב ז׳בוטינסקי ז״ל למאיר גרוסמן ב־1932, לא שינה את דרכנו ופעולתנו. החברים הצטרפו ל„תנועת המדינה העברית". לשורותינו נוספו עשרות חברים מכל הזרמים והחוגים, ואז הוקמה תנועת הנוער העובד בשם „ברית קנאים", שעמדה בקשרי תרבות וארגון אתנו ונעזרה על ידינו.

יצוינו בזה חברי הועד של „מסדה", שבמאמצים רבים הבטיחו את קיומה של התנועה, ובכללם ראובן אדלר (תל־אביב), לולה פרנקל, פלה בורשטין־קמחי, כעת במזרע.

התנועה החלוצית

יונה (תודג׳ה) בן־יעקב / יסוד החווה הראשונה

עוד לפני הכרזת בלפור התחילה בראדום תנועה חזקה למען הכשרת הנוער בעבודה חקלאית, לקראת התיישבותו בארץ. הנסיונות היו ספונטניים, ובאו מחוגים שונים בנוער הציוני. לפני סיום המלחמה קמו בבתי הספר, בקרב המשכילים שבנוער ובין הנוער העובד, חוגים וקבוצות שונות שלא נתגבשו לכלל מחנה מאורגן, הן מחוסר הדרכה הן מחוסר אחידות חברתית. כן נוסד „השומר" שנשא יותר אופי צופי, ובבתי הספר התיכוניים נתארגן הנוער הלומד שהו־ציא עתון בשפה העברית והפולנית בשם „אל־על". מלבד שתי הקבוצות הללו נתארגן נוער מבוגר יותר, שאיפתו המיידית היתה עליה לארץ ישראל, והוא שהקים את ארגון „החלוץ" הראשון בראדום, ונתן גם את היזמה לייסוד החווה החלוצית הראשונה בקפטור ליד ראדום — ובעזרת ההסתדרות הציונית שהיתה כבר אז במלוא תנופתה, הוגשם הדבר.

ביער קפטור נרכשה חלקת אדמה ובית מבעל האחוזה מ. שטינברג. ובאותו זמן התקשרנו עם מוסדות שונים בארץ ובחוץ לארץ כדי למצוא מדריך מקצועי לניהול החווה. במקרה נודע לי על קיום האגודה להדרכת החקלאות היהודית בוינה, ואחרי פניה דחופה קיבלנו ממנה מכתב (17 במארס 1918), שבו היא מודיעה לנו כי:

— „זה זמן עושים אנו מאמצים כדי לבוא בקשרים עם המרכזים הגדולים במזרח אירופה, לשם תיאום עבודתנו בשדה

ההכשרה החקלאית. למטרה זו בדעתנו לארגן בערים הגדולות קורסים להכשרה חקלאית וחברנו, האגרונום יעקב רפופורט, הביע את נכונותו לבוא לראדום ולסייע בהגשמת הדבר. העיר ראדום תשמש במובן זה כשדה נסיונות ראשון, ואנו מקווים למצוא בכם את התמיכה הדרושה לשם הכשרת מספר גדול ביותר של יהודים צעירים להתישבות חקלאית בארץ ישראל. בקרבת ווינה ריכזנו כמה קבוצות כאלה ואנו שבעי רצון מהתוצאות.

חתום: „פארבערייטענדע לייטונג דער יודישען לאנדארבייטערשאפט" — ד"ר ע. רפופורט".

אחרי זמן קצר בא לראדום האגרונום רפופורט והחליט להתיישב בחווה יחד עם משפחתו. מאותו הזמן מתחילה תקופה חדשה בתנועה הציונית בכלל, ובתנועת החלוץ בפרט. וכך זכינו, שראדום הלכה בראש התנועה החלוצית, וייתכן שהיתה זאת החווה החלוצית הראשונה בפולין. פרטים על אותה תקופה מסרה אחת מהחברות המסורות ביותר של החווה, מניה שפייזמן, **נכדתו של ישראל** פרנקל:

„אגרונום רפופורט שהיה יליד עיר סטרי בגליציה, התיישב בחווה יחד עם אשתו מינה לבית ויסבלום מאופטוב. הוא הביא לחווה את אם אשתו, ששימשה אקונומית בחווה. לקחה עמה את ארבעת ילדיה לובה, שרה, רבקה ושייקה.

בערך באותו זמן נוסדה גם החווה החלוצית בגרוכוב ליד וארשה, ומר כספי שבא משם עזר למר רפופורט בהדרכה בגן הירק. את תוצרת הגן מכרנו לקרן הקיימת. עבדנו כשבע שעות ביום ובערבים למדנו עברית. המורה לעברית היה יצחק ויסמן, **הראשון שעלה לארץ מהחווה (בשנת תרע"ט) ונמצא מאז בקיבוץ יגור. חברנו פנחס** פוגלמן **היה קורא לפנינו מאמרי הסברה ומשירי צ'רניחובסקי וביאליק. התמידו בחווה החברה נטקה** זלוטובסקה, **שעבדה אחר כך כבקטריולוגית באוניברסיטה העברית והיתה הקרבן הראשון אחרי אישור הקמת המדינה, חיים** טייכמן **המתגורר בתל־אביב, שמואל** גרינשפאן **ז"ל שהיה מהחלוצים המסורים ביותר, החבר** וורבר, **איש „סולל בונה", שנפטר בתל־אביב, האחיות חיה וחווה** רוזננה, **יוכבד ופועה** ניידיק **(אשת השופט אבישר), רייזל** מלכיור **ז"ל, משה** סטשבסקי **ואחרים. ההתעניינות בחווה היתה גדולה. וביקרו בה רבים מראשי התנועה הציונית וביניהם יצחק גרינבוים, שליחי „החלוץ" בוארשה ואנשי השלטון במקום.**

חיים טייכמן **מוסיף מזכרונותיו:**

„זה היה בחג השבועות, כשבשדות נבט היבול הראשון שצפינו לו בכליון עיניים. אז התחילו להגיע אלינו אורחים רבים מהעיר והסביבה, כעולי רגל למקום קדוש. נתנו לכל אחד הסבר על כל צמח, והכל הסתכלו בהתפעלות על הנירים הסימטריים בשדות. חיברתי אז בשם כל החלוצים שיר מוקדש לאגרונום רפופורט, מנהל החווה, והגשנו לו את השיר בנרתיק מקושט בזר פרחים מגידולי החווה. זאת היתה מתנתנו למורנו ומדריכנו, שעבד בלי ליאות כדי הדריכנו לחיים חדשים בחקלאות בארץ. בלילה, אחרי יום עבודה מייגע, מתישבים היינו ליד השולחן, והאגרונום רפופורט היה פותח הרצאותיו על גידול בקר ונושאים דומים. הקשבנו בדריכות, מחוץ לחבר ששמר אותו לילה.

וכך נמשכו החיים בחווה מלווים פעילות ציונית תוססת כשפעמי השלום הנכסף מתקרבים והולכים. הקמתה של מדינת פולין, הזעזועים בציבור היהודי אחרי הפוגרום בלבוב והדי הפעילות הציונית בועידת השלום לאישור הצהרת בלפור — היכו גלים בנוער היהודי, ובולמוס של עליה אחז גם בחווה. החברים התחילו להתכונן לעליה, והחווה התחילה מתפוררת".

ברשימה אחרת כותב חיים טייכמן:

„ובזכרוני עוברת שורת הדמויות שהתבלטו ביותר בחווה, כגון שמואל גרינשפאן, יצחק ויסמן, פנחס פוגלמן, יוכבד ניידיק, האחיות רוז'ננה, משה סטשבסקי, וורבר, ברונקה גרטנר, ברגר, מניה שפייזמן ואחרים, מהם שעשו בה זמן מסויים, מהם שהתמידו בה עד עלייתם לארץ. אלה היו בנים ובנות של בעלי תעשיה, סוחרים ובעלי מלאכה מאוחדים בשאיפה אחת — להשתחרר מחיי גלות ולהתמסר לארץ חלומם. התחלנו בעבודה מאומצת בהדרכתם של האגרונום כספי־זילברגלייט שנשלח אלינו מוארשה והאגרונום רפופורט מוינה. התייחסנו אליהם בכבוד והערצה, הן בגלל החן האישי שהאצילו עלינו והן בגלל מומחיותם. אחרי כמה חדשים של עבודה אינטנסיבית, ראינו ברכה בעבודתנו. השדה נתכסה בצעיף ירוק, נראו נבטי העגבניות והשעועית הירוקה, ולנו היתה זאת חוויה בלתי־נשכחת. חיינו כמשפחה גדולה אחת, ניטוו חוטי אהבה טהורה בין הזוגות, אולם על הכל ריחפה השאיפה לעלות לארץ. פעם הגיע אלינו שליח מהארץ, שזוף פנים, שעורר בנו רושם של דמות מיסטית... אחרי העבודה יצאנו עם האורח לשדה, ובלענו ממש סיפוריו על החיים בארץ.

אחרי פירוק החווה עלו רובם של החברים לארץ, ועתה, כעבור קרוב ל־40 שנה, נפגשים עוד אותם החברים באזכרות הנערכות שנה שנה לזכר קהילת ראדום, כשחלק מהם נפטרו טרם זמנם אחרי חיי עבודה מפרכת ויסורי הסתגלות קשים".

„החלוץ" בראדום נוסד בשנת 1917. קשה לקבוע כיום מי היה היוזם העיקרי, אולם אין ספק ששמואל גרינשפן **היה מהדמויות הבולטות ביותר בו. מלבדו היו פעילים צבי** דנציגר, **משה** סטשבסקי, **חיים** טייכמן, **דגני** (קורמן), **מאיר** גוטמן, שטיינמן, לנדוי, וורבר, **אחיות** רוז'ננה, **יוכבד** צוקר **(יעקובסון), יוכבד ופועה** ניידיק, ברונשטיין, **זהבה** טננבוים **(מרחבי) שנפטרה בתל־אביב,** פשיטיצקה **ורבים אחרים, שפעלו למען „החלוץ", כיחיאל** פרנקל, **יצחק** ויסבורד, **פנחס** פוגלמן, **משה** לוקסנבורג, **דב** דימנט, **משה** רוזנצויג **(שושני) ועוד. אחרי עלייתם של רוב חברי החווה החלוצית חלו שינויים בהרכב „החלוץ", ובשנת תר"פ אנו מוצאים בראש ועד „החלוץ" את החברים הבאים: שמואל** גרינשפן, **מניה** שפייזמן, **יוכבד** ניידיק, **יעקב** לנדוי, **משה** סטשבסקי, **פועה** ניידיק, **משה** שדמי, **יצחק** ויסבורד, **משה** הלצמן, **יונה בן־יעקב (תודז'ה פוגלמן)**

ההתעוררות בין הבנות

התסיסה הרוחנית שהקיפה את בתי־הספר של הבנים בראדום לא פסחה גם על בתי־הספר של הבנות. ביחוד ניכרה הפעילות בבית־הספר לבנות שמנהלו היה מנהיג האנדקים, סטפן סולטיק. קבוצה ניכרת של הבנות בבית־ספר זה התחנכה על השפה העברית והתנ"ך ומוריהם, מחוץ לכתלי בית־הספר היו שלום דיאמנט, **יחיאל** פרנקל, טייכמן, גולומביובסקי, ברונשטיין **ועוד. הבנות השתתפו גם בעריכת כתב העת „קו צצ'יטום" (אל־על), ובפעולות למען הקרן הקיימת לישראל. כשהופיע משה זייפמן, אחרי שובו מהארץ בהתחלת מלחמת העולם הראשונה, וסיפר על חיי הארץ ומנהגיה, יזמו הבנות הצגה מחיי הארץ, שנערכה בביתנו, רחוב ורשבסקה 12 (אח"כ נקרא הרחוב על שם מלצ'בסקי). הדירה בת 4 החדרים נהפכה לתיאטרון בזעיר אנפין, וזייפמן היה הבמאי. בהצגה השתתפו: פולה** דיאמנט **(עכשיו שטילר), אחותה לולה שנספתה בגיטו יחד עם בעלה אברהם** סלבה, **דורקה** גולמביובסקה **(עכשיו למברג), כותבת השורות האלה ואחותה אנקה. בין האורחים היו גם נוצרים מהאינטליגנציה הפולנית, ונאסף אז סכום כסף ניכר למען הקרן הקיימת. ההצגה**

היתה מורכבת מתמונות מהווי הארץ, בעיקר מההתישבות, בלווי שירים ארצישראליים ודקלומים מהספרות העברית החדשה. ההצגה עוררה אז ענין רב ואהדה רבה לרעיון ישוב ארץ ישראל, והשפיעה לא מעט על זרם העליה שבא אחר כך.

החווה החלוצית בקפטור

אחרי שקבוצת הבנים הראשונה עלתה לארץ, גברה ההכרה בין הבנות, כי גם עליהן שומה ללכת בדרך אחיהם. על אף התנגדותו של הדירקטור סולטיק, עזבו הבנות את בית־הספר באמצע הלימודים והתחילו להתכונן לעליה. בינתיים פרצה המלחמה בין פולין לצ׳יכיה בגלל צ׳אֶשין — והעליה עוכבה. אז צץ בין הבנות הרעיון לנצל את הזמן להכשרה חקלאית. הואיל וההסתדרות הציונית בראדום עשתה אז מאמצים לארגן קבוצת הכשרה — נאחזו הבנות מבית־הספר, יחד עם קבוצת חלוצים וחלוצות, בהכשרה החקלאית בחוות קפטור. ההכשרה המוקדמת עזרה לנו בהרבה כדי להתגבר על קשיי הסתגלות בארץ, שלאחר מספר חדשים התחלנו לעלות אליה ובין העולות — דורקה גולמביובסקה (למברג), כותבת השורות האלה ועוד מהראשונות שהצטרפו ל־„105".

חבלי ההסתגלות בארץ

בארץ פרצו אז מאורעות 1920, ושרר חוסר עבודה. קיומם של העולים היה על סיוע ההנהלה הציונית, ואם סבלו הבחורים, הרי הבנות סבלו שבעתיים, והן החליטו אז לחדור למקצועות שבהם שלטו עד אז רק גברים. התחלנו בעבודות בנין באת ובמכוש, ומקום העבודה הראשון היה בנין בית־החרושת „סיליקט", בקרבת תיאטרון „ארהל". הן גרו באהלים במקום הידוע כיום ככיכר מוגרבי, וכדי להגיע למקום העבודה צריך היה לעבור הרים וגבעות של חולות. דורקה גולמביובסקה וכותבת השורות האלה היו הבנות היחידות מראדום שעבדו אז ב„סיליקט". בחריקת שיניים, בידיים מלאות פצעים, החזיקו הבנות מעמד, וסללו את הדרך לבנות אחרות שנתקבלו לעבודות בנין קשות.

זמן מסויים עבדו הבנות גם בגדוד העבודה בכביש טבריה בעבודות חצץ, ואחר כך — בגבעת שאול בירושלים בסלילת הכביש לבית הכרם. רעב וקדחת שררו אז וחבלי ההסתגלות הקשים חישלו את אופיין. עם ההצטרפות לקבוצת גן־שמואל חלה יציבות מסויימת, אולם ביצות חדרה והקדחת עשו שמות בבריאותן של הבנות.

„בנות ציון" בתנועה החלוצית

דבורה בנקר־גרושקב־יץ **מכפר מל"ל מספרת:**

„יותר מ־40 שנה עברו מאז התחלתי לפעול בארגון „בנות ציון" בראדום. היה זה בתקופת התרחבות הפעולה הציונית בעירנו, ערב הצהרת בלפור. לארגון הזה היו תפקידים מיוחדים בחינוך הציוני בין הבנות, הן מחוגי המתבוללות הן מחוגי מעמד העובדים. כן עזרנו בסידורם של הפליטים שזרמו אז מאוקראינה וליטא מחמת הגירושים מערי הספר. אולם הפעולה העיקרית נתרכזה סביב הכשרת הנערה לחיים פרודוקטיביים ולעלייתה לארץ. סידרנו שעורים לעברית וקורסים לתפירה, עזרנו בעריכת נשפים ומסיבות לטובת הקרנות הלאומיות. לא הסתפקנו בראדום בלבד אלא הרחבנו את הפעולה על ערי הסביבה. בועד של „בנות ציון" היו רישל אורנשטיין, פייגה רוטמן, נעמי בירנבוים ז"ל — וכותבת הטורים האלה.

— היה זה כשנה אחרי גמר המלחמה. עסוקה הייתי בהגשת עזרה ובסידורם של קבוצת חלוצים שהגיעו לעירנו ונתעכבו כאן בדרכם לארץ. והנה בא מהארץ דוד גרושקביץ לביקור משפחתי, אחר שהשתחרר מהגדוד העברי שבו שירת בימי גליפולי. בהציעו לי להנשא לו, הוא תיאר לפני את החיים הקשים בארץ, וביחוד לאשה בכפר. על אף זאת הסכמתי להנשא לו, ושבוע אחרי הנשואין עלינו לארץ. שבוע לאחר בואנו לארץ עלינו להתישבות בכפר מל"ל (אז עין־חי). כל האזור המיושב אלפי משפחות, היה אז שממה. לא יצאו חדשים אחדים אחרי התנחלותנו, וזכיתי לטעום טעמה של התנפלות ערבים, אולם הקבוצה ההתישבותית שמנתה 22 חברים משוחררי הגדוד העברי, הדפה את המתקיפים.

חיים קשים עברו עלינו. שלושה חדשים גרתי באוהל עם תינוק שילדתיו בהיותי חולה במלריה. אחר כך עברתי לגור בצריף בלתי־גמור ובו רצפת חימר. עבדתי בבית ובמשק ביום ובלילה. ההכנסה לא הספיקה לקיום אלמנטרי. לבסוף אחרי שנות עמל, הגענו לקיום מבוסס ואני מלאת סיפוק מדרך חיי".

על עלית משפחת גרושקביץ ופעילים אחרים של התנועה הציונית, מסופר ב„ראדאָמער צייטונג" מ־28 בנובמבר 1924:

„בשבועיים האחרונים עלו לארץ ה׳ יעקב גרושקביץ עם רעיתו, הוריו של צבי גרושקביץ, מי שהיה חבר הועד הציוני ונמצא כבר כמה שנים בארץ. בזה נשלמה עלייתה של כל משפחת גרושקביץ הנמצאת כולה בארץ. כפי שנודע לנו, כבר הקים לו מר צבי גרושקביץ בית על אדמת אחיו בעין־חי (כפר מל"ל). כן עלו לארץ החברות מרים שפייזמן, חנה ויסמן, רבקה רצ׳ימורה וזלטה שוטלנד, והציונים הותיקים אבא רודזון ומרדכי טייטלבוים ומשפחותיהם. יחד עם העולים יצאו כתיירים מאיר זילברברג ובריש צמברקוביץ. את העולים ליווה בתחנת־הרכבת המון רב של ידידים ומכירים, שנפרדו מהם בלבביות ובהמנון „התקוה".

„קרן החלוץ"

הועד המאוחד של „קרן החלוץ" בראדום מודיע (בגליון הנ"ל) על התחלת המגבית לטובת הכשרת החלוצים למקצועות פרודוקטיביים ולעזרה כספית בעליה. בועד מיוצגים כל ההסתדרויות הציוניות בעיר, בעלי המלאכה, איגוד הסוחרים ומוסדות אחרים. נערכה אסיפה המונית שבה הרצו העורך יוסף הפטמן ועו"ד מובשוביץ על בניין הארץ. באותו שבוע נערך גם „יום פרח" לטובת „קרן־החלוץ".

גם „קרן החלוץ המזרחי" התחילה בפעולה נמרצת, וקראה את המתפללים בבתי־הכנסת לתרום ביד נדיבה בשעת העליה לתורה.

בגליון אחר פורסמה הודעה של „החלוץ" על ארגון קורסים לעברית, תולדות היהודים וכלכלה מדינית, וכן שעורי התעמלות.

בגליון „ראדאָמער צייטונג" מפברואר 1925, מקדיש חיים טייכמן רשימה נרגשת לאחד מראשי החלוצים, שמואל גרינשפן, ביום השנה השני למותו:

„שמואל גרינשפן היה הבכור במשפחתנו, משפחת החלוצים בני 18—17. בחור שחרחר בעל חיוך לבבי. כולנו נמשכנו אחריו. הוא לימד אותנו לחיות בחיק הטבע. היה מוציא אותנו לשדה,

לחריש ולזריעה, וקובע מכסה מסויימת שעלינו לגמור בזמן קבוע. נטפי זיעה כיסו את פנינו כשעמדנו כל היום תחת השמש הלוהטת, ולבסוף כרענו עייפים. אולם עם שקיעת החמה עדיין נראתה באופק דמות אחת בלבד, כפופה על המעדר — היה זה גרינשפן העקשן והמתמיד.

היה ציוני נלהב, ולא אחת נטפלו אליו החברים מ„בונד" בטענות, שלא נאה לאדם כמותו, ממוצא פרוליטארי, להיות חבר „הסתדרות בורגנית". בהיותו בלודז, עובד כאורג ב־1905, התבונן במצבם של המוני הפועלים היהודיים המקדישים מרצם למטרות זרות כבר אז, ליד מכונת האריגה, הוא טווה את רעיונותיו וחלומותיו על חיים חדשים בארץ אבותינו.

גרינשפן התכונן לעליה, אולם מותו הפתאומי והטראגי של אביו ירד עליו כמהלומה. מחלת ריאות קיננה בו. בשעת אחד מביקורינו אצלו בעליית גג, מצאנו את שמואל גרינשפן על מיטת דווי. והאור הקלוש של המנורה האיר פניו החיוורים. גרינשפן העשיר ברוח מת בעוני, ואנו, מלאי חדוות חיים, עמדנו אילמים נוכח המוות והחדלון".

ועד „החלוץ" ערך לו אסיפת־אזכרה, בה צויין, כי הסתלק מאתנו אחד מטובי החלוצים בעיר, שסימל את האהבה לעם והאהבה לטבע — לחיי עבודה חפשיים על אדמת ארצנו היקרה".

עם עלייתם לארץ של רוב החלוצים נחלש ארגון „החלוץ", ובין העליה הרביעית לחמישית נשתררה כעין הפוגה. היוזמה עברה לידי המוסדות המרכזיים של „החלוץ", שהתחילו לגלות עניין בראדום הן כמקום הכשרה והן כמקור לנוער חלוצי. לעירנו נמשכו רבים מהנוער החלוצי מערי הספר. הקבוצה הראשונה הגיעה עוד ב־1915 מהעיירה פטריקוב שליד מינסק, ובראשה עמדו בוגין, בריסקמן והוכמן, שהיו פעילים בארץ. הקבוצה השניה באה ב־1917 מסביבות וולין ופוליסיה, ועבדו בבתי חרושת שונים בהכשרתם לעליה. קבוצה זו מנתה כארבעים וכמה חברים. אחרי עלייתם נוסד בראדום, בשנת 1927, קיבוץ הכשרה בשם „הסולל", מיסודו של הקיבוץ המאוחד, שקבע את מקום הכשרתו בבית החרושת של סגן יו"ר ההסתדרות הציונית, מר משה רוטנברג, בפרבר זמליניה ליד ראדום. ושם גם נקבע מקום מגוריהם. כעבור שנה עלו חברי הקיבוץ לארץ, והם מפוזרים כיום במשקים שונים.

קיבוץ „שלושה ווים"

הגדול בקיבוצי ההכשרה בראדום. היה הקיבוץ בשם „שלושה ו־ים" (וארשה, וולין, ווילנה), ששינה אחר כך את שמו ל„הגליל", מיסודו של „השומר הצעיר". בשנת 1929 באו לראדום 14 איש מיוזמי הקבוצה, שהניחו את היסודות לקיבוץ הכשרה בקנה מידה גדול. תודות לתכנון מוקדם ועזרת ההסתדרות הציונית במקום, התרחב הקיבוץ עד שמנה כ־400 חברים. חברי הקיבוץ עבדו בבתי חרושת שונים, בעיקר לבורסקאות. מקום המגורים היה בבית־החרושת לבירה „זביללה", בפרבר זמליניה. אחר כך עברו לבנין מושב־הזקנים בדרך לפירליי. הועד שטיפל בקיבוץ היה מורכב מהחברים: משה בקמן, מנדל חייט וישראל שטטוינר. אחר כך הצטרפו לועד ד"ר אולגה לוין ורחל חמילרז מ„ויצו". הגרעין העיקרי של הקיבוץ הזה התיישב בקיבוץ „עמיר", בגליל העליון.

בעזבונו של יו"ר הועד הציוני בראדום אנו מוצאים מכתב ממרכז „החלוץ" בוארשה:

„לכב' מר יחיאל פרנקל, ראדום. מכיון שמצב הקבוץ בעירכם הוא לא טוב, החלטנו לארגן בעירכם ועד למען הקבוץ כדי לעזור להם בהלוואות למען הכין צרכי אוכל והסקה לימי החורף וגם להשיג עבודה עבורם. לכן פונים אנו אליו כאל איש בעל השפעה ויכולת, שישתדל לארגן ועד למען הקבוץ, כי אחריות גדולה מוטלת עלינו בענין זה. אין לנו הרשות להזניח את צעירינו ולהשתמש מלבוא לעזרתם, בפרט שפעולת הועד תהיה רק בעניני משק ולא בעניני תמיכה, וכי נבטיח את סילוק ההלוואות. כשיתארגן הועד נבקשהו לעמוד אתנו בקשר תמידי".

נראה, שהועד הוקם כתוצאה מהפניה של מרכז „החלוץ" בוארשה.

מלבד קיבוצי ההכשרה שהיו בראדום בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, שהיו מורכבים בעיקר מחלוצים שמחוץ לעיר, נתארגנה בשנת 1925 חוות הכשרה שניה על־ידי „החלוץ" בראדום, ושבה קיבלו את הכשרתם בני ראדום שלא הספיקו לעלות יחד עם אנשי העליה השלישית. החווה הזאת נוסדה על אדמת משפחת בירנבוים, בקצה רחוב קוז'ניצקה, ובראשה עמדו צבי דנציגר כמדריך, זאב קורמן, האחים גוטמן, גולדשטיין, פשיטיצקה, חיה רוז'ננה ואחרים, שעלו כעבור שנה יחד בגל העליה הרביעית. ב„ראדאמער צייטונג" מחודש מאי 1925, פורסמה רשימה על ביקורו של יצחק גרינבוים בחוות ההכשרה ועל קבלת הפנים שנערכה לו. והנה קטע מהרשימה...

„את קבלת הפנים הראשונה לכבוד בואו של גרינבוים ערכו החלוצים, אשר הזמינו את האורח לחווה שלהם. בשבת בבוקר היה כל השטח סביב החווה מלא המון עם. הוקם שער כבוד מקושט בתמונות של הרצל וברנר, ודגלי פולין וציון התנוססו מעל השער. כשהגיע האורח בלוית ה"ה פרנקל ולשץ וב"כ ועד „החלוץ" נשמעו קריאות „הידד" וצלילי „התקוה". צבי דנציגר בירך את האורח בשם חלוצי ראדום וציין, כי גרינבוים הוא היחידי מבין מנהיגי ההסתדרות הציונית היודע להעריך את פעלם הגדול של החלוצים ואת ערכה הרב של התנועה החלוצית למען בנין הארץ. מר גרינבוים בתשובתו עמד על הסכנה שבעליה בלתי מסודרת ואמר, כי למרות גלי העליה הרביעית שיש בהם הרבה קצף, הרי לא נחלש זרם העליה החלוצית הבונה את הארץ בתנאי חיים קשים והמכשירה את הקרקע לקליטה נוספת. האורח פנה בקריאה לנוער, להתייצב בשורות התנועה ולעבור לעבודה פרודוקטיבית".

על חלוצי העליה השלישית מסופר ב„ראדאמער צייטונג" מחודש מארס 1925:

„חלוצים ראדומאים העובדים בכפר מורכבים בעיקר מהשומרים והשומרות שעלו בשנת 1918, שהודרכו על־ידי ראשי הגדוד

חיים רוזנצויג (כיום חיים בן־מנחם, המנהל הכללי של הדואר), עו"ד צבי ורדי הנמצא בלונדון וצבי רוזנבלוס. השומרים האלה, שמספרם עלה ל־50 והיוו את הגרעין של קבוצת „105", התיישבו בדגניה א' ובגן שמואל, וחלק מהם המשיך לימודם בגימנסיה „הרצליה". במאורעות בירושלים וביפו התייצבו השומרים בעמ־דות ההגנה, ולקחו חלק פעיל בהגנה על החיים והרכוש. בגן שמואל נמצאים, בין היתר, חיים רוזנצויג, באנעק הוכבוים, יחיאל גולמביוסבקי וטאבקע פוגלמן (עכשיו בן־יעקב), גולדפרב (זהבי, בגניגר). בעין־חרוד נמצא יצחק ויסמן, מי שהיה מורה לעברית וחניך החווה החלוצית, ועתה הגיעה לשם אחותו חנה ויסמן, שעמדה בראש הנהגת „השומר" בראדום".

בגליון אחר מסופר על קונצרט שנערך על־ידי „החלוץ" באולם מועדון בעלי המלאכה לטובת „קרן החלוץ". בהצגה מחיי החלוצים בארץ הצטיינה חיה רוזשננה. הקהל נפרד בלבביות מהחלוצים שעמד־ לעלות בקרוב לארץ. כן נערך נשף לטובת קרן העליה לחלוצים חסרי־ אמצעים.

על עלייתה של הקבוצה הגדולה ביותר של עולים מראדום מספר גליון העתון מאפריל 1925. בין העולים היו בעלי המלאכה קורמן וכהן עם משפחותיהם והספרן של הספריה הציונית בילנדר. ברציף הרכבת היה דוחק רב של המלווים, וכמה מתעלפים קיבלו עזרה ראשונה.

כן מרחיב העתון בתיאור מסיבת פרידה שנערכה מטעם „החלוץ" לכבוד „החלוצות החביבות" חיה רוזשננה ושושנה פשיטיצקה. למסיבה הגיע ב"כ המשרד הארץ ישראלי, מר חפץ, שעמד בנאומו על הרעיון החלוצי. נאמו גם אשפיס, דנציגר וזילברשטרום".

תכנית של קבוצת חלוצים משותפת (קומונה) בשם „משפחת אהבה"

התכנית הנ"ל שעובדה על־ידי החבר פ. גל, בשנת 1919 ערב ייסוד החווה החלוצית הראשונה בראדום ואשר נשתמרה רק בחלקה, היא תעודה מאלפת על הלכי־רוח בנוער הציוני בראדום בזמן ההוא. אנו מפר־סמים אותה ללא שינוי, כלשונה.

המטרה

א. מטרת הקבוצה „משפחת אהבה" היא: להרוס את החיים הגלותיים מבחוץ ומבפנים, ולבנות במקומם חיים חדשים ארצ־ישראליים על יסודות משותפים.

ב. „משפחת אהבה" אינה מכירה בשום תוכניות קבועות ועומדות, אלא בונה את חייה מתוך חיי המציאות בהכרה והחלטה פנימית

ג. חברי „משפחת אהבה" אינם דואגים לשום „תכלית", לא בשביל עצמם ולא בשביל קבוצתם, אלא לתועלת ועתיד עמם.

ד. כל חבר „משפחת אהבה" דואג לחברו יותר משלעצמו אוהב את חברו יותר מאת עצמו ועובד יותר מחברו.

ה. כל הרכוש החמרי והרוחני של חבר „משפחת אהבה" שייך לכל הקבוצה.

ו. „משפחת אהבה" בונה את חייה על יסודות אהבה, אהבה למולדת, לטבע, לאנשים בכלל ולחבריה בפרט על יחס חיובי לחיים — לא לבקר לשם בקורת אלא לשם תיקון הדברים, ועל עבודה — לעבוד לשם יצירה ולמצוא את האושר בעבודה.

ישראל גרינץ / קיבוץ הכשרה ע"ש ר' שמואל מוהילבר

עם ארגונו של החלוץ המזרחי בפולין נתנו גם חברי „צעירי מזרחי" בראדום יד לפעולה, ביחוד במימון ואוסף כספים על־ידי מגביות של ימי סרט, ובבתי־כנסיות ומדרשות ע"י העמדת קערות בערב יום הכפורים, בפורים ובהזדמנויות אחרות. על אף התנגדותה של „אגודת ישראל" לא היה בראדום אפילו בית־תפילה אחד של חסידים שאליו לא הגיעו הצעירים לאסוף כספים למטרה זו.

אך החברים בתנועה המקומית חתרו לדבר גדול מזה, — להקמת קיבוץ הכשרה בראדום גופה, אף־על־פי שידעו שכל ההוצאות לכך יידרשו מחברי המקום, מבלי שיוכלו להיעזר בכך על־ידי המרכז, מחמת חישובים בינמפלגתיים בוארשה. בשנת תרצ"ב הם ניגשו להוציא לפועל החלטתם זו. בראש הפעולה עמדו הח"ח ברוך ניימן, ישראל גרינץ וחיים הוכמן. על אף הניגודים שהתבלטו כבר אז בין „המזרחי" ל„צעירי מזרחי" בתחום הפעולה התנועתית, הרי לעניין הארגון והקמת קיבוץ־הכשרה בעיר היתה דעת הכל שווה והכל שיתפו פעולה מתוך התלהבות ממש, הואיל וראו במעשה עניין נכבד להרמת קרן התנועה והגברת העליה הדתית לארץ ישראל. מבין חברי ועד המזרחי במקום הרבו לפעול: דוד סאווא, איתמר גורפינקל, יעקב קליינמן, יהודה גוסטינסקי, מיכל ריכטמן וטוביה קלמפנר.

באין תחילה מקום מתאים לרשותם, הוחלט למסור לחברי הקיבוץ הראשונים את אולם ה„מזרחי" ברח' רינק. ה„סנוניות" הראשונות היו: נחום שולמייסטר (כעת בישראל, מזכיר לשכת העבודה בכפר חסידים), הח' חנן והחברה חיה קירש (גם היא בישראל), שבדרכם מקיבוץ הכשרה על־יד קילץ למרכז בוארשה, עוכבו בראדום. לא יצאו ימים רבים ונוספו עוד חברים, ושוב אי־אפשר היה להסתפק ב„דירה" הקיימת. ואמנם נמצאה דירה מתאימה יותר אצל זלדה פרידמן, בתו של ר' אהרן פרידמן — סוחר עצים נודע בעיר, רחוב ז'יטניה 1.

עבודות הראשונות של חברי הקיבוץ היו בחיצוב קרח, בחטיבת עצים ועבודות „שחורות" אחרות. אבל חיש מהר התחילו חודרים לתעשיה המקומית וביחוד למפעלי הבורסקאות. כן הועסקו החברים, וביחוד החברות, בבית־החרושת המקומי לחלבה. המצב הגיע לידי כך, שאף חבר לא נשלח לעבודה „שחורה". עד מהרה הורגש חוסר בידים עובדות בקיבוץ, שבינתיים אף הוכר רשמית על־ידי המשרד הא"י בוארשה, ושם קורא לו „קיבוץ מוהליבר".

קריאות מתמידות לוארשה דרשו חברים נוספים. בהתאם להוראות שנתקבלו מהמרכז בוארשה, שמרנו על הכלל שלא לגרום לפיטורים של חברי קיבוץ הכשרה של השומר הצעיר, שהיה ראשון לארגון קבוצי בעיר ועמד בפיקוחו של ועד ההסתדרות הציונית המקומית ומצבו הכלכלי היה קשה מאד. חריצותם של חברי הקיבוץ הדתי עמדה להם שגברה מעתה דרישתם של בעלי־התעשיה היהודיים, שלא היו רגילים קודם לכן ליחס כזה לעבודה. מצד פועלים יהודים, וכל שכן מצד

בחורים דתיים. ניתן לומר שדוקא הללו, שחששו תחילה להכנסתם של חברים מקיבוץ הדתי, היו עכשיו מן הדורשים להמציא להם עובדים נוספים, ואף היו מתגאים בהם כלפי פועליהם הפולניים. עשרות חברים וחברות מכל קצווי הארץ ומקיבוצים דתיים אחרים, שמצב העבודה בהם היה קשה, ששמעו כי יש „שבר" בראדום באו והתלכדו מסביב לקיבוץ. אולם ההצע גדל ובמכתב של המרכז מב' ניסן תרצ"ג לכותב הטורים נאמר: „חברים נוספים אין לנו לפי שעה, ערב החג אין הרבה קופצים, תשמרו על הפרינציפ שלא לגרום לפיטורי החברים של השומר הצעיר".

הדירה שבה ישב הקיבוץ שוב נעשה צר מלהכיל את המתדפקים דלתותיו, ועם השיפור הרב שחל במצבו הכספי, שכרו לעצמם דירה בת 4 חדרים גדולים ומגרש גדול ברחוב מלצ'נה 25. כאן הוגברה בהרבה פעולת התרבות. אם לפני כן היו חברי הקיבוץ צריכים להיעזר במשרד של המזרחי, הרי מעתה יכלו לקיים תורתם מתוך רווח: בדירה המרווחת של עצמם ובכוחות עצמיים. במקום ערכו מסיבות „עונג שבת" שבוע בשבוע, ואורגנו שעורים לעברית, תנ"ך ולתלמוד.

עם גידול החבורה שעלתה על 50 חבר וחברה, באו רבים בעלי השכלה תיכונית ואף גבוהה, ובכללם גומרות הסימנריון העברי בוילנה, בתי־ספר תיכוניים עברים ואף גומרות אוניברסיטאות (רוק־חות). בין החברות הצטיינה אחת, מרים קומיסר מסארני שליד פינסק, גומרת הסמינריון של ד"ר טשרנו בוילנה. בחורה תמירה, נאה ומוכשרת, מן המעטות שהשתמשו גם לדיבור יומיומי וגם להרצאה — בעברית. יודעת עברית היתה גם תלמידה־רוקחת מאוגוסטוב לאה. בהדרכתה של מרים נערכו שעורים לעברית ולתנ"ך. כן נערכו בקיבוץ שיחות וסימפוסיונים בשיתוף עם מפלגות ציוניות אחרות, בהשומר הצעיר ובית"ר. מרכז „החלוץ המזרחי" בוארשה, שעמד בקשר הדוק עם הסניף והעריך את מעמדו המכובד בין הקיבוצים השונים בפולין, שלח כפעם בפעם חברים מרכזיים שבעזרתם הוגברה הפעולה התר־בותית־ארגונית. בין אלה נטל מקום בראש הח' שלמה סקורצקובסקי הי"ד. החברים בקיבוץ היו מבני גילים שונים. הצעיר שבהם היה יעקב גרינץ (בן־דודו של ישראל גרינץ) שבא מאוסטרוב שליד לובלין וקנה לב לאהבה בחריצותו, והוא אז בן 16. אבל היו גם מבני 20 וכמה וגם למעלה מזה.

עם יוצאי הקיבוץ נמנו חברים רבים שתפסו מקומות מרכזיים בתנועת „צעירי החלוץ המזרחי" ואחר כך גם ב„הפועל המזרחי" בא"י, ובכללם ממיסדי „העובד הדתי" בארץ (ש. רודל ואחרים).

אף־על־פי שגידולו של הקבוץ הניח בידו לנהל באופן עצמאי את פעולתו הארגונית והתרבותית, לא ויתרו החברים בסניף על עזרתם ושיתופם בארגון הפעולות ובהרחבתן. בין החברים האלה הצטיינו במיוחד: יהושע גרינץ, לייבל ריכטמן (שניהם בארץ), אברהם גולדברג הי"ד, מפקד „השומר הדתי", ועל כולם החבר לייבל הירשנ־הורן (לייבל מגיד), שעשה לילות כימים למען הקיבוץ והפעיל אחרים לעזרתו.

פעולת התרבות והארגון שנעשתה במשך הזמן ליכדה את החברים והחברות לציבור מגובש. הדבר עמד לו לקיבוץ בימים של שפל והגב־לות בעליה וצימצום בחלוקת הסרטיפיקטים. היו אלה ימי „הספר הלבן" — השחור. היו אלה ימי עלית החיה הנאצית. הסרטיפיקטים נוצלו בעיקר בשביל יהודי גרמניה, ועל פני היישוב היהודי בפולין נתקשר עב גדול של חושך ואפלה.

בימים קשים אלה הורגש במיוחד הערך של העבודה הציונית והחינוכית שנעשתה בקיבוץ. החברים לא התפזרו, אלא חיכו בסבלנות לתור עלייתם לארץ, אם בדרך חוקית על־ידי סרטיפיקט או בדרך „בלתי־חוקית" ב„עליה ב'."

קיבוץ „בראשית"

בעתון „טריבונא", אפריל 1939, אנו קוראים:

בפתיחתו של קיבוץ חדש בשם „בראשית", מטעם תנועת „תורה ועבודה", נשאה את דברה בשם הקיבוץ שולמית בירנ־בוים, שבירכה את האורחים. כן דיבר בשם הקיבוץ שלמה פלאטאו. בשם הקהילה בירך יו"ר הקהילה — יונה זילברברג, בשם המזרחי — מיכאל ריכטמן, בשם הציונים הכלליים — ש. צוקר, בשם הרביזיוניס־טים — לשץ, בשם השומר הצעיר — א. גולדברג ובשם העתון „ראדאָ־מער קעלצער לעבן" — מ. הרץ. כן נאם מר רדזינסקי מוארשה בשם מרכז תנועת תורה ועבודה.

*

באותו הזמן קיים היה בראדום גם קיבוץ בשם „בחזית" (כנראה, של השומר הצעיר) ובו כ־100 חלוצים מכל קצות פולין. בקיבוץ הזה נקלטו גם חלוצים מפליטי גרמניה.

חלוצי ציון

דור ראשונים

פלטי מושקטבליט (תרל"ב — תרצ"ד)

נולד בראדום, תלמידו של ר' ישראל פרנקל, השתלם בבית הספר של פרופ' דיקשטיין בוארשה, מורה דת בבתי הספר הממשלתיים התיכוניים, קודם ברוסית ואחר כן בפולנית. במשך 44 שנה פירסם כתבות מחיי הקהילה בראדום, ב„הצפירה" וב„איזראעלי־טא", תירגם הרבה מכתבי קונופניצקה, שימאַנסקי ואחרים. בהוצאת „הצפירה" יצא לאור תרגומו העברי לספרו של קייזרלינג „היהודים כעוזרי קולומבוס".

על אף עמדתו הרשמית עסק בפעולה ציונית, הטיף לרעיון התחיה לנוער ובוגרים, השמיע דרשות בנושאים תורניים ותרבותיים. בעתון היהודי המקומי פירסם שורה של תיאורים של גדולי הקהילה.

נפטר בוארשה והוא בן 62 שנה, הובא לקבורה בראדום.

(„היינט, ה' באב תרצ"ד).

עם פטירתו של פרופ' פלטי מושקטבליט הסתלק אחד המוהיקנים האחרונים של דור תורה והשכלה. ספוג תורה ודעת שרכש אצל ישראל פרנקל, מרדכי בר בורנשטיין ואחרים, המשיך לימודיו בבית־הספר הריאלי של סמואל דיקשטיין בוארשה ובמוסדות אחרים עד שהגיע לדרגה של פרופסור ללמודי־דת בבתי־הספר התיכוניים הממ־שלתיים.

במשך 44 שנים המשיך בהוראה וזכה לאהדתם של כל אלה שרכשו אצלו במשך שני דורות את הכרתם הלאומית ואת אהבתם לארץ ישראל ותחיתה. כאיש רוח עסק בשעותיו הפנויות בעניני ספרות עברית וכללית. וכקורספונדט קבוע של „הצפירה" ו„איזראעליטא" האיר את חיי היהודים בראדום על כל גווניהם. ראויים לציון תרגומיו מסיפו־ריהם של עליזא אוז'שקה ושימנסקי וכן ספרו של קייזרלינג „היהודים בעוזרי קולומבוס".

פרק מיוחד — פעולתו הציבורית. כאן ניכרה שניות מסויימת. כי שעה שהיה מסור לערכי התנועה הציונית ופעל להפצת הרעיון הציוני בחוגים רחבים של הציבור, לא משך ידו מלעזור בפעולה למען „אושוויאטא", חברה רחוקה מהחוגים הלאומיים.

למן הקונגרס הציוני הראשון נענה פרופ' מושקטבליט לקריאתו של הרצל, ועמד במשך 37 שנים בשורות הקדמיות של התנועה הציונית ולא נרתע גם מסיכון מעמדו על־ידי השלטונות הרוסיים. לא היה מפעל ציוני שמושקטבליט לא לקח בו חלק פעיל, בעיקר בשלב ההסברה. מרצה היה בנושאים לאומיים וכלליים, וכתב מסות ומונוגרפיות על נושאים פילוסופיים ולזכר אישים. ביחוד היה עניין בהרצאותיו על החסידות והמסתורין וכן על חגים ומועדים בחיי האומה.

היה מעצם טבעו רודף שלום ותמיד העמיד את המטרה מעל לאינטרסים מפלגתיים. על כן היה הוא אהוב על כל החוגים והזרמים. בן נאמן להוריו, מסור לחבריו וידידיו, אהב להעלות כדוגמה את ידידיו וחבריו. כבוד נצחי לזכרו.

יחיאל פרנקל ב„ראדאמער־קעלצער לעבן"

יוסף פרץ בושצקי

בא לעירנו מקוברין, מלא וגדוש ידיעות בתורה ובחכמה, התפרנס כאופה כעכים. בשעות הפנאי עסק גם בספרות, שיריו ומאמריו בעברית וביידיש ראו עור בעתונים בפולין ובאמריקה.

במשך 30 שנות חייו בראדום הצטיין בעסקנותו הציונית, וכמטיף תורני, והתחבב מאוד על הקהל כאדם ישר, צנוע, בעל כשרונות וידיעותיו רבות. נרשם בספר הזהב של הקהק"ל. נפטר בגיל למעלה מ־70, ב־1938.

(„העולם" 1938)

שלום מרדכי דיאמנט (תרכ"א—תר"פ)

נולד בראדום. חובב ציון ומטיף ציוני נלהב. עד שנתו ה־20 למד והצטיין בבקיאותו; התקרב להשכלה ולתנועה הלאומית. השתתף בפעילות רבה בתנועה הציונית. בשבתות ומועדים היה מטיף לציון בבתי הכנסיות ובבתי המדרשים ברוב התלהבות. בימי אוגנדה עמד בראש ציוני־ציון. במשך שנים מורשה הקהק"ל בעיר ובמחוז.

(„הצפירה", 1920)

אברהם יצחק (אדולף) צוקר

מוכר ספרים ומשכיל נודע, יליד פשיטיק. מתלמידי בית־הספר לרבנים בוארשה. ממרביצי השכלה שבעיר, ראשון לנשיאי האגודה הציונית בראדום מאז נוסדה בימי הקונגרס הראשון. היה איש סודו ובא כוחו של המרכז הציוני, וביחוד של העו"ד ישראל ישינובסקי, מורשה הגליל הציוני. נתן חינוך ציוני לבניו, ד"ר מיכאל צוקר שהיה רופא בקאליש, ורופאי השנים מכס צוקר ויהושע צוקר בלודז'. נפטר בשיבה טובה בשנת 1915, ונקבר בוארשה.

(„הצפירה").

ישראל לשץ (1887 — 1933)

נולד באוסטרוב מאזוביצק. מהמשכילים והעסקנים הציונים המסורים של ראדום, ברוך כשרונות ותבונה, על אף סחרו הגדול ביערות, ואחר כך ברהיטים כפופים שייצר וייצא לכל מדינות העולם, היה פעיל בתנועה הציונית, השתתף באסיפות, בועידות אר־ציות, ונבחר ב־1919 לועד המרכזי של הסתדרות ציוני פולין. שלט בשפה העברית בדיבור ובכתב.

(„היינט" 1933)

נפטר בן 47. משפחתו — אשה ושתי בנות נשואות ניספו בראדום.

צבי כוואט

מראשוני העסקנים הציוניים, יליד ראדום, בעל בית מסחר שבגלל עבודתו הציבורית הוזנח ונתדלדל.

בעל השכלה (מתלמידיו של ר' ישראל פרנקל ז"ל), שימש מורה דת בבתי־ספר ממשלתיים.

נבחר לציר הכנסיה הציונית במינסק ב־1920. הצטיין במזג נלהב, ומת מיתה חטופה בן 45 שנים. הובא לקבורה בראדום.

עו"ד אברהם סלבה

ממשפחה חסידית בראדום. נתחנך בבית המדרש ובגימנסיה, סיים אוניברסיטת וארשה. התקרב לתנועה הציונית־החלוצית. היה ראש קן „השומר הצעיר" בעירו. אמו, מתלה סלבה, מהנשים העס־קניות בגמילות חסדים ואגודת יולדות עניות בהתמסרות רבה, ועוד בחייה השאירה לעזובן קרן למטרות חסד וצדקה. בדרכה הלך הבן, אם כי בכיוון לאומי יותר.

ב־1936 סייר בארץ ורכש נחלה לקראת השתקעותו. והנה פרצה המלחמה שמצאה אותו בוארשה. בין חברי ההנהלה של הקהילה. עבר לראדום עיר הולדתו, ושם עמד בראש מרכז הסעד ופעל לטובת קרבנות נאצים עד שהגיע קצו — הוא, אשתו ושתי בנותיו אבדו בידי המרצחים. בן 39 שנה היה במותו.

היה ציר לקונגרס ה־כ' וחבר הועד המרכזי להסתדרות הציונית בפולין.

פנחס מילר

התחיל בחיי הציבור ב־1910 כחבר המקהלה בבית הכנסת הגדול בראדום. ב־1914 עבר לרוסיה והשתקע בבריאנסק, נבחר לועד הקהילה מטעם צעירי ציון. אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה חזר לראדום ואירגן מחדש את מפלגת צעירי ציון, ונבחר ציר לועידה הראשונה של צעירי ציון יחד עם ישראל בן־צבי (צוויגנברג) שנערכה ב־1920 בוארשה. בשנת 1925 עלה לארץ יחד עם משפחתו אולם מחמת מחלת ריאות נאלץ היה בשנת 1927 לחזור לראדום. במשך שנתיים פעל מטעם צעירי ציון בארגון בעלי המלאכה. אולם המחלה הכריעתו. ונפטר בשנת 1929.

עולי ראדום בעליה השניה

להלן פרטים על אנשי ראדום בעליה השניה:
בשנת 8־1907 עלו ר' אברהם יצחק וירגין ואשתו שרה. התנחלו ב„זכרון־משה" שבירושלים. הוא עסק בכוללות פולין ואגודות החסד והצדקה. ר' מנחם קרול עלה עם בני משפחתו בשנת 1912. צבעי, השתרש בארץ, בנה בתים ורכש נחלה. ר' רפאל דוידסון עלה עם כל בני משפחתו בשנת 1908. ייסד בית־חרושת לפקקים והשתרש בארץ. שמואל רובינשטיין עלה עם משפחתו בשנת 1910. רכש בית בתל־אביב, עבד בעבודות ציבוריות והיה ממניחי־היסוד לבנין בית־הכנסת „בית אל" ברחוב פרישמן, ולוח לזכרון מותקן על הקיר בו. נפתלי צבי ז'בנר, מדפיס, עלה לארץ בהתחלת המאה, חזר לראדום כעבור שנים אחדות. שלמה וינטרויב, כורך ספרים, עלה לארץ אל בנו זכריה (חתנו של נפתלי ז'בנר.)

מספר ישראל חיים בן־דוד (דודזון), כי בית אביו רפאל, היה בימי ראשית ההתעוררות הציונית מלא תסיסה. צעירים וקשישים היו מתכנסים בו ומתווכחים ברוב להט.

בעצם הימים ההם, ימי הבראשית, קם רפאל דודזון, והראה גם לאחיו דרך ממשית להגשמת היעוד הציוני. נטל את משפחתו, משפחה לא קטנה, ובאמצעיו המצומצמים והדלים עלה לארץ.

הוא עבר את כל שלבי החלוציות הצרופה, לא נרתע מקשיים ועבד כל עבודה בשדה ובבנין. בפרדס מונטיפיורי עבד, יחד עם בנו ישראל חיים מטעם הנהלת מקוה ישראל, בחפירת בורות לנטיעת הפרדס הידוע מול השכונה הגרמנית שרונה בואכה תל־אביב. השכר היה זעום אפילו לגבי הימים ההם (18—17 מטליק). עבד בחפירה, במעדר, תוך התחרות בפועלים ערבים מנוסים. באותו הזמן הוחל בבניין בתל־אביב, עברו לעבודות בניין. דודזון זכה להניח את אבן הפינה לבית הראשון בשכונת „אחוזת בית", ביתו של אתין המנוח (בעל בית הדפוס ביפו) ברחוב יהודה הלוי. הבית השני שבבניינו עבד, היה בית האלמנה בהרב, ברחוב הרצל והבית השלישי — בית עקיבא וייס בקרן רחוב הרצל אחד העם. לסיום עבודת הבניין שלו — עבד בבניין הגימנסיה הרצליה.

עובדה מאלפת ומכבדת בעלה: אחר דין ודברים מייגע עם הער־בים, נערכה סוף סוף החגיגה להנחת אבן הפינה לגימנסיה. אולם רפאל דודסון לא ניגש לשולחן הכיבודים, כי לא נתפנה להנאה ולשמחה, משום שהיה עליו להמשיך בהנחת שורת לבנים... היצירה היתה שמחת חייו.

לאחר שיתר בניו עלו אף הם לארץ, נוסד בית החרושת לפקקים (המקצוע בו עסק בגולה), בו עבד עד אחרית ימיו.

בנו השני יעקב בן־דוד, מציין שאביו המנוח עלה מתוך הכרה ציונית מלאה ושאיפה לחיות בארץ ולבנותה. את חינוך ילדיו הפקיד בידיו הנאמנות של יחיאל פרנקל. גם אחיו כבר ידע עברית בילדותו. אחיו הקטן עלה יחד עם האב בשנת 1908.

יוסף נחושתן, מספר על עלייתו, כי ב־1910 משך אותו גודל פלדמן לעבודה ציונית פעילה. אז נוסדה אגודה בשם „קדימה", אגודה חשאית שחבריה דיברו עברית, ובכללם משה רוזנצוייג (שושני), קלמן גרוספלד ואחרים. קבענו לעלות יחד לארץ, אולם הוא הקדים ועלה יחידי. בקיץ 1912 יצא ברכבת לאודיסה (בלי כרטיס), וכשהגיע למש־רד הועד האודיסאי — דרשו ממנו פאספורט והפצירו בו לחזור. לא נואש, וכעבור מחצית שנה, בערך, יצא שנית — והפעם דרך סוסנוביץ ומיסלוביץ (שוב בלי פאספורט) והגיע לוינה. בוינה צבר קצת כסף בעבודה להמשכת הנסיעה. נסע לטריאסט, והגיע ארצה בתחילת 1913.

באותו הזמן כבר עלו החלוצים המאורגנים מראדום עם זלקר, וייסבורד וזייפמן בראש. כשירד המאניה ביפו פגש בשפרינצק, שהלווה לו שני בישליק (ארבע אגורות) ונסע בדיליז'נס לרחובות, ומצא את זלקר ובחדרו לן שעה שהוא יצא לשמירת לילה. את היום הראשון עבד אצל הפרדסן מילר הידוע. מחמת השביתה עבר לעבודה בבאר־יעקב. עם גמר השביתה חזר לרחובות ועבד אצל משפחת זקס־מילר עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

עם ייסוד שכונת בורוכוב אחרי המלחמה, ביקש מזלקר שיישאר בקבוצת „אחוה", אולם הוא מיהר אז לחזור לחיפה, לקבוצתו, ולפנות ערב, בדרך להר הכרמל, נדקר על־ידי ערבי למות.

קבוצת החלוצים המאורגנת הראשונה מימי העליה השניה, סללה את הדרך לפני העליות הבאות, ושימשה דוגמה ומופת לנוער בהיקל־טותה, בהעזתה והקרבתה העצמית. כידוע, עלתה הקבוצה הזאת בסתו 1911, בהשפעת ביקורם של שפרינצק ואליעזר שוחט.

אשר ליצחק וייסבורד, ידוע שהוא סבל הרבה, התנסה בהרפתקאות רבות והתנגשויות עם שודדים ערבים במרחביה. הצטיין באומץ לבו והיה אחד השומרים המעולים בעמק יזרעאל. היה חבר מועמד ב„השומר", בעפולה הקים את אחד המשקים הראשונים בה. אלמנתו ושני בניו ממשיכים אחרי מותו במקום בו נאחז ראש המשפחה.

משה זייפמן נאחז בדרום. זכורים בראדום הצלומים שנשלחו מהארץ לפני מלחמת העולם הראשונה, שבהם מופיעים זייפמן, ויסבורד וזלקר בלבוש צ'רקסי, מזויינים ברובים ואקדוחים. שלושתם עמדו בשמירה כל אחד בעמדתו. ויסבורד — בעמק, זייפמן — בדרום וזלקר — בהרי הכרמל. ויסבורד וזייפמן מתו במחלת לב, כל אחד על משמרתו, במקומות בהם התחילו עבודתם, אחרי 45 שנות מאבק ועמל. זלקר נפל בדרך להר הכרמל, ולא זכה לראות בהקמת מדינת ישראל. בן־יהודה (נייהויז) ממשיך בחיי חקלאות בכפר מל"ל יחד עם דוד גרושקביץ. חברים אחרים של הקבוצה פועלים בשטחים שונים בחיי המשק. אחדים (שנים־שלושה) היגרו מהארץ אחרי נסיונות בלתי מוצלחים להתערות בה.

להשלמת תיאור העליה השניה, נוסיף כמה פרטים על עוד שני חלוצים ובכללם יוסף נחושתן, שאחרי השתתפותו בייסוד קבוצת „אחוה" בשכונת בורוכוב, יזם אירגון הקבוצה הראשונה לבנין סירות.

והרי סיפורו של דוד גרושקביץ, כפי שנמסר בפגישת יוצאי רא־דום: „לפני עלייתי לארץ, לא הייתי ציוני. מוצאי ממשפחה דתית וחונכתי בבית הכנסת ובישיבה, ומעולם לא הייתי חבר בשום ארגון ציוני חלוצי. כשבאתי לראדום מהארץ לביקור משפחתי ב־1921, כבר מצאתי בה תנועה ציונית מפותחת. הציונות נתעוררה בי בזכות המלמדים ב„חדר". המלמדים האלה כליפשיץ, דנציגר, הלצמן ואחרים החדירו בתלמידיהם את הרגש לארץ ישראל. לימדו את השפה העברית,

החדירו אהבה לשפה ולערכים היהודיים. גם החדירו בי את רוח הפטריוטיזם, ואז התחלתי להילחם למען ארץ ישראל. עליתי ב־1914. עם בואי לארץ נקשרו קשרים הדוקים עם משפחת קרול ודודזון מראדום. הם היו מרכז לכל בני עירנו בתקופת העליה השניה והתחלת העליה השלישית.

בהתנדבותי לגדוד העברי הרגשתי את הטעם והמטרה העיקרית לעלייתי. יחד אתי היו בגדוד חיים קרול המנוח, יוסף קרול, יעקב קרול, בן־יהודה (נייהויז), שני בני דודזון ונחושתן. לא השתתפנו אמנם בכיבוש הארץ, אולם אחר כך מילאנו תפקידים חשובים, כגון הוצאת נשק ותחמושת לצרכי הגנה, שמירה בלתי־ליגאלית ועוד. אנשי ראדום בגדוד היו מפוזרים, והקשר ביניהם היה רופף.

תחילה עבדתי כשנה בבאר־יעקב בתנאים קשים. אשתי דבורה מבית בנקר, השלימה באהבה עם חיי הדוחק. כשבאתי בשנת 1922 בפעםהראשונה לעין־חי (כפר מל״ל), עם הילד הבכור, שכבה אשתי אצל משפחת קרול, שעזרה לנו הרבה. כעבור זמן רב עברנו לגור לצריף. כיום אנו נהנים מפרי עמלנו. יש לנו בית נוח ומשק מפותח, והנפש מלאה סיפוק.

ולבסוף פרטים אחדים על משפחת קרול, שביתם שימש כתחנה ראשונה בקליטת העולים מראדום וסידורם הראשון. ביתם היה אז ביפו, בבתי וארשה, בקרבת המושבה הגרמנית, והוא שפע עידוד לעולים החדשים. בראדום היתה למשפחת קרול חלקת אדמה ואגם שנקרא „אגם קרול״. צבעים היו ובבואם לארץ המשיכו במקצועם. חיים ואבא קרול עלו ב־1911, וכעבור שנה הצטרף אליהם האב מנחם ושאר האחים והאחיות. יוסף ויעקב קרול התנדבו לגדוד העברי ואחרי שיחרורם התיישבו באביחיל. קיבלו קרקע גם בשביל אחיהם חיים, שנטע פרדס במקום. חיים מת באביחיל בשנת 1934, ושני בניו נמצאים במשק עד היום.

משפחת וירגין

ר' אברהם יצחק ווירגין ואשתו שרה מראשוני העולים מראדום שהתישבו בארץ ישראל. אמיד ואדוק, מחסידי אלכסנ־דר, בעל בית־מידות. זמן רב התכונן לעלייה ולעת זקנתו בשנת תר״ס (1900) פרש מכל עסקיו והתישב עם אשתו בירושלים והקים בה בית נאה בשכונת זכרון משה בו חיו עד סוף ימיהם. עסק בתורה והיה פעיל כפרנס בכולל פולין. הם נפטרו לעולמם בשנות תרע״ז־ע״ח בשיבה טובה ובשם טוב ונקברו בהר הזיתים. את הבית ציוו לתקופת 25 שנים לצרכי צבור ואחר כן יעבור לרשות בנם.

בין בני משפחתם שנשארו בראדום היו חתנם מרדכי פרסטר, בנם דב בריש ונכדם חיים צבי: סוחרים עשירים, עסקנים וחובבי תורה ודעת. מרדכי פרסטר, בעל בית, מטובי העיר ונכבדיה, מחסידי ראדומסק שפעל הרבה למען ראדום הדתית, מייסד תלמוד־תורה וחבר במוסדות שונים. מחברי הנהלה באגודת נכסי דלא ניידי הכללית במשך עשרות שנים. הגיע לזקנה מופלגת.

שלוש מבנותיו בארץ, השלישית נפטרה בירושלים ונקברה בהר הזיתים.

דב בריש קיבל חינוכו בחדר המסורתי, קנה ידיעת השפה העברית והשכלה אצל מלמדים מיוחדים ומורים פרטיים. אשתו מרים, משכילה ועדינה, בת ר' עזיאל הכהן בלאס מנכדי ר' יצחק הכהן, חותנו של הרבי מקוצק, ואמו אסתר רייזה נכדת הגאון חיים אליעזר וואקס, רב בפיוטרקוב וקאליש שביקר עם חותנו הרב ר' יהושעלה מקוטנה בשנת 1888 בא״י, קנו אדמת כפר חיטין, פרדס אתרוגים, ובירושלים בנו בתים כהכנה לעולים שעמדו להגיע מפולין. יסדו את הישיבה „חיי עולם״.

דב בריש וירגין, ואשתו מרים פעלו להפצת השכלה, והקנו לילדיהם חנוך דתי וכללי וביתם למופת. בניהם למדו בבית־המדרש של שמשון רפאל הירש בפרנקפורט.

דב בריש, על אף היותו סוחר גדול, מצא זמן גם לעסוק בתורה וחסידות, עשה מעשי צדקה ועמד בראש מפעלי תורה ומוסדות חסד, חבר בהנהלת הקרנות הלאומיות וארגוני תנועת המזרחי.

בשנת 1921 עבר לגור בויסבדן שבגרמניה, ובשנת 1938 גורש משם לפולין יחד עם כל היהודים, אזרחי פולין. לפני פרוץ מלחמת עולם השניה עלתה משפחת וירגין לא״י, בתור בעלי הון והתיישבו בירושלים בבית, שנשאר בירושה מהוריהם. לפני קום המדינה נפטרה האשה, מרים, בירושלים וקבורתה בהר הזיתים. בשנת 1947 עבר בריש וירגין לניו־יורק אל בניו. בח' בכסלו תשט״ו נפטר שם. ארונו הובא לירושלים וקבורתו בסנהדריה.

בר־אורין ואיש ציבור, דמות נאה של עסקן צבור, בעל־נפש נמוסים ומידות נאות. איש תוסס ופעיל. מעורב בין הבריות. בראדום ובגרמניה, בירושלים ובאמריקה פעיל היה ב„מזרחי״, השתתף בקונג־רסים ובועידות התנועה.

חיים צבי וירגין, שאביו ר' יוסף מנחם, נפטר בגיל צעיר, זמן רב לפני עלות ר' אברהם יצחק ואשתו לארץ ישראל. התחנך ברוח התורה והמסורה, נאמן לחסידו אלכסנדר וממקורביו של הרבי. בשנת תרנ״ו נשא לאשה את איטה בת דודו, ר' מרדכי פרסטר הנ״ל. נאמן לחיבת ציון היה פעיל בעניני הועד הא״י שמרכזו היה באודיסה ורכש תומכים ידידים לציונות.

אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה הצליח לצאת לשוויץ, בה חי בסביבה ציונית ובחברת מנהיגי הציונות והמזרחי, ואחיו יהושע השיל מוארשה, ד״ר דוד צבי פרבשטיין, ד״ר ברטהולד פייבל ואחרים. לפני סיום המלחמה חזר לראדום, ונבחר יו״ר ההסתדרות הציונית.

כסוחר, בעל מנסרה ובעל אחוזה, היה תמיד בנסיעות, באחוזתו ברפאלובקה שליד ביאליסטוק, עבדו חלוצים בהכשרה. השתתף בכל הפעולות הציוניות, בכסף ובעזרה מוסרית, תרם והתרים, וכולו מסירות וטרחה ללא הפוגה לרעיון יישוב הארץ.

בשנת תר״צ (1929) ביקר בראשונה בא״י ושהה בה חדשים אחדים. בתחילת תרצ״ה (1934) עלה לארץ והתיישב בישיבת קבע בתל־אביב, בה המשיך בעסקנות פעילה עד ליומו האחרון, בשנת תשי״ד. הרבה מהונו נשאר בפולין. זכה וראה אתחלתא דגאולה.

אשתו מתגוררת בתל־אביב ובנו יחידו יוסף — מהנדס, נשא לאשה את בת הרב הסופר אברהם חן ז״ל, בירושלים.

משפחות וירגין ופרסטר — מהאריסטוקרטיה הרוחנית והלאומית של עמנו בדור האחרון.

וולף, נכדו של ר' אברהם איטשי וירגין, נולד בראדום. בא לרגל שתוק רגלים עם הוריו לברלין ומשם היגר עם אחיו, לאחר עלית הנאצים, לאמריקה. משם הוא משמש כעת סוכן לארצות אירופה וא״י לעסק הגדול של אחיו. נחשב כיום לאחד מגדולי הנומיסמטיקים בתחום המטבעות היהודיות ובעל דרך ושיטה משל עצמו.

פירסם באנגלית ספר על „תולדות המטבעות והסמלים בישראל העתיקה״, וכן מפרסם מאמרים בענינים שונים הנוגעים בתולדות ישראל בקובצים מדעיים באמריקה ובאירופה. וירגין כורך ידיעה הגונה ביהדות ובמקורות תלמודיים עם שיטה מדעית וידיעה במחקר האירופי. וירגין הוא כיום מעוזריו המדעיים של המזרחן היהודי האמריקני המפורסם כורש גורדון באוניברסיטה ברנדייס.

וולף וירגין יושב היום בברונקס, ניו יורק.

מאיר בענעט

נולד בראדום ב־1870 והתחנך במשפחת חסידים. למד ב„חדר" וב„ישיבה", „הציץ" בספרי ההשכלה. בצעירותו נתמנה על־ידי השלטונות „מוכתר" בעיירה הקטנה פשיטיק שליד ראדום, אולם לנגד עיניו שיווה כל ימי חייו את הכתוב — יגיע כפיך כי תאכל, אשריך וטוב לך.

הקדיש זמן ומרץ גם לעבודה ציבורית, והיה שנים רבות עסקן במוסדות צדקה שונים, והכל בצנעה, ביושר ובתום לבב. ל־5 בניו ו־7 בנותיו נתן חינוך מסורתי־דתי, ואף השכלה תיכונית ואקדימאית. את בנו איתמר יוסף שלח לסמינריון למורים ולרבנים בוארשה („תחכמוני" בהנהלתם של הרב ר' משה סולוביציק והפרופסור ד"ר מאיר בלבן), ולאחר סיומו עבר לאוניבסריטה בירושלים; הוא משמש מזכיר התאחדות האיכרים בחדרה וסופר „הבוקר" במושבות השומרון.

מתוך תשוקה עזה למולדת נטש ר' מאיר בענעט את עסקיו בפו־לין ועלה לארץ במארס 1936, והתיישב בחדרה. גם כאן במשך 9 שנות שבתו במושבה, המשיך בעסקיו, ועשה כל מאמץ להביא את שארית משפחתו לארץ. מותו הפתאומי של בנו בכורו בוארשה, ההיסטוריון הצעיר והפובליציסט והעתונאי הידוע בפולין, העו"ד שמואל בנעט ז"ל, שעבד במחיצתם של מ. בלבן, משה שור, י. שיפר ואחרים, דיכא רוחו. יתר בניו ובנותיו עם משפחותיהם ניספו בשואה.

נפטר בחדרה בגיל 73 והניח אשה, 2 בנים, אחד עתונאי והשני („בן הזקונים") לשעבר חייל בבריגדה העברית וכעת חבר הקואו־פרטיב להובלה, וכן 4 בנות נשואות, נכדים ונינות.

יצחק ויסבורד

לא בא לתנועה מתוך הכרה אידיאולוגית. אפשר לומר ששנא אידיאולוגיות. התייחס בביטול לאלה, שקפצו מעורם כדי להוכיח בכל מיני נימוקים את צדקת הציונות. גישתו היתה טבעית ואינסטינק־טיבית מעיקרה, משל עומד היה בשתי רגליו באדמת המולדת ואינו תופס על מה יש כאן להתווכח. כל ישותו היתה של איכר מעורה באדמת מולדת, מוכן כל רגע להגן עליה. טיפוס אידיאלי של אדם ויהודי שלם, חפשי מכל תסביכי גלות ושונא עסקנות בטלנית, שאין בה יצירה והגשמה אישית.

היה עשוי ללא חת ולא ידע פשרות. הגן על עקרונות בעוז רוח ובאומץ לב.

לא זכור לי באילו נסיבות הכרתיו. נדמה לי שהיה זה בשעת גיוס צעירים לקערות הקהק"ל ערב יום הכפורים על־ידי ר' שלום דיאמנט. הוא עורר בי רושם של אדם, שאינו נרתע בפני כל מכשול כדי להגיע למטרתו. ואמנם תמיד היה אומר: „מי זה אומר שאי־אפשר, צריך רק קצת מחשבה ורצון ואז אפשר הכל להגשים".

כשביקרו י. שפרינצק ואליעזר שוחט בראדום ערב מלחמת העולם הראשונה, לא יכלו הציונים הותיקים שתפסו עמדות רשמיות, לקבל על עצמם את האחריות לכינוס אסיפה ציונית מפחד השלטונות הצא־ריים, קם ויסבורד והציע לכנס את האסיפה בעליית גג שבביתו ברחוב ולובה, והעמיד משמרות.

וכאשר קיבלנו הצעה מהלשכה הראשית של הקהק"ל בקלן, להדפיס בחשאי את כרוזי הקהק"ל ולהפיצם ברחבי רוסיה, שוב לא נרתע ויסבורד מקשיים וסכנות וטיפל בהדפסת הכרוזים בבית־הדפוס הציוני של מרדכי גרוספלד באילז"ה.

ובשלישית גילה נאמנותו ועוז רוחו, כשנתייצב בראש הקבוצה החלוצית הראשונה ב־1912, שעלתה אז לארץ. אין לתאר את הקשיים הפנימיים שעל הצעירים האלה היה לגבור בבתיהם בימים ההם, וכמה מהם נכשלו (ובכללם כותם השורות האלה). אולם ויסבורד לא נכנע. עלה לארץ, התייצב בעמדת הגנה בין עפולה למרחביה, והפיל את חתיתו על שודדי הסביבה.

כשנוסדה ב־1920 קבוצת „אחוה" ליד שכונת בורוכוב, היה ויס־בורד אחד הפעילים העיקריים. אולם הוא לא יכול היה להשלים שרוב זמנו המיועד לעבודה ינוצל לעסקנות. ואז אירע הקרע הראשון בחייו — הוא החליט ללכת בדרך עצמאית. חזר לראדום בהחלטה נחושה לצבור כסף, כדי לרכוש לעצמו משק בארץ ולעבדו בכוחות עצמו. הלך לידלינסק, לימד את האיכרים הפולנים תיאוריה חקלאית ובעצמו רכש נסיון מעשי אצלם. בכסף שהרויח בצילומים קנה אדמה בעפולה, וכעבור כמה שנים עלה שוב לארץ כדי להתיישב ישיבת־קבע על אדמתו.

בגלל מזגו הסוער, עקשנותו ואפיו האינדיבידואליסטי, קשתה עליו ההסתגלות החברתית ולא מצא מקומו הראוי לו בעפולה. אולם הוא בנה בעקשנות ובהתמדה את משקו ואת ביתו בקצה העיר, כשומר נאמן של עיר יזרעאל וביתו היה פתוח לרווחה לכל בני העיר שנזדמנו אליו.

בעליה השלישית

דב (ברל) דיאמנט

רק העליה השלישית חלקה של ראדום בתוכה לא יהיה מושלם, אם לא נעמוד על חלקו של ברל דיאמנט בה. לא גדל עם אנשי ראדום, הופיע בפתע בהתחלת מלחמת העולם הראשונה, כשאין איש מכיר אותו כמעט, מלבד כמה מבני משפחתו. לפני המלחמה התגורר בסביבות קילץ, היה סוחר יערות, ובמהפכת 1905 היה פעיל במפלגת פ.פ.ס., מיזוג מוזר של סוחר ומהפכן.

כשנערכו הבחירות הראשונות למועצת עיר ראדום, אירגן הנוער הציוני אספת בחירות שמטרתה היתה להכשיל את המועמדים המת־בוללים. היה זה דומני, בשנת 1915, במועדון בעלי מלאכה. הופיעו נואמים משכבות שונות, אבל לא היה אחד שגילה את העוז לצאת בפומבי נגד מועמדותו של השופט בקרמן שייצג את המתבוללים. הפצירו בי חברי לבקש את רשות הדבור, אף על פי שמימי לא נאמתי בפומבי, והם עצמם הודיעו ליו"ר האסיפה על רצוני להשתתף בוויכוח. כשניגשתי לבמה עודדו אותי במחיאות כפיים. אמרתי, בין היתר, שאין לנו דבר נגד אישיותו של השופט בקרמן, אולם אין הוא יכול ורשאי לייצג את האוכלוסיה היהודית שעה שהוא מתכחש ללאו־מיות היהודית. התשואות שקצרתי העידו שקלעתי למטרה, והראשון שצעד לקראתי כדי לברך אותי לנאומי היה אדם מבוגר, שמעולם לא ראיתיו בעירנו והדבר עורר רושם בצבור. אחר כך נודע לי, כי שמו של האיש ברל דיאמנט.

למחרת בקרתיו במעונו ברחוב דלוגה, כדי לקרב אותו לתנועתנו.

והוא נענה ברצון רב. מצא הזדמנות לגלות את כשרונותיו הפוליטיים והארגוניים, ואני ראיתי בו את האיש העשוי לחלץ אותנו מהתחום הצר של ארגון נוער ולכבוש בשבילנו את שכבות הסוחרים ובעלי־המלאכה. ואמנם השקיע דיאמנט בארגון התנועה הציונית בראדום את כל כוחותיו, וחדר לשכבות חדשות. הפעולה בראדום בשנות המל־חמה גאתה וגברה, ותיקי הציונים נאלצו להגרר אחר הקצב והממדים שלא הורגלו בהם. אולם לדיאמנט לא היתה הפעולה אלא קרש קפיצה לעולם הגדול. ושיא הישגו — נסיעתו כציר לועידה העולמית בלונדון, אחרי אישור הצהרת בלפור בועידת השלום. בועידה היה מחסידי ויצמן ואוסישקין, אולם זמן קצר אחר כך כשהתעכב בוינה בדרך לארץ ישראל שינה את עמדתו והצטרף לחוג תומכיו של השופט ברנדייס. דיאמנט הציף אותנו במכתבים מהארץ, ועשה ללעג את העבודה הציונית בגולה שעניינה בחירות לסיים וכוחים מפלגתיים. הוא לא ראה תועלת גם בקרנות לאומיות, אלא בעליית המונים וביזמה פרטית. השחייה נגד הזרם גרמה לו צער ומרירות, ועל אף בחירתו מטעם רשימת המעמד הבינוני למועצת העיר תל־אביב, לא מצא כאן שדה פעולה כפי שחלם עליו.

כשנפגשתי עמו בארץ אחרי 15 שנות פרידה, לא היה זה עוד האיש הנכון להפוך עולמות כדי להגיע למטרתו. היה עייף ושבע רוגז, גם מכשלונותיו הפרטיים. היה חלוץ התעשיה הבורסקאית בארץ יחד עם לבקוביץ וככל חלוץ לא סלל את הדרך אלא לאחרים.

העליה השלישית מראדום הצטיינה במיטב הנוער שלה ובראשוני חלוציה. ואף על פי שברל דיאמנט לא נמנה עם הנוער בכלל, אין לקפח זכותו בעליה זו ואם זרמה אחר כך העליה הרביעית והחמישית בראדום ויהודים רבים ניצלו בדרך כך מצפרני החיה הנאצית, הרי גם לזכותו של דיאמנט ייזקף הדבר, לפי שלא נתן מנוחה לחברים ותבע מהם לעלות ובמהירות. מקומו שמור לו בתולדות התנועה הציונית בראדום ובתקומת מדינת ישראל.

נתן קסטנברג

כעמיתיו נפתלי צבי ז'בנר ומיכאל הופנהיים נמנה עם העסקנים מלידה ר' שלום דיאמנט, אדולף צוקר, פלטי מושקטבליט, יחיאל פרנקל וכו' שמקצועם הפדגוגי או רמתם ההשכלתית הכשירום לכך. אפס, קסטנברג וחבריו היו אנשי עמל שגם במקצועם הטכני השקיעו ידע, המצאה וחזון. הוא המציא פטנט מיוחד לייצור נעלי־ילדים, וכך גם ז'בנר בשדה דפוס וחרטות והופנהיים בשדה מכונאות. שלושתם היו חובבי־ציון נלהבים, והקדישו כל חייהם לשאיפת חייהם. הם היו לא רק מטיפים — קסטנברג היה נוסע עם ר' שלום דיאמנט לעיירות הסמוכות כדי להפיץ את רעיון הציונות וכאנשי מעשה שאפו להגשים את חזונם במציאות. שלשתם עשו נסיונות להשתקע בארץ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אולם רק קסטנברג בלבד הצליח להשתרש בארץ לאחרי כמה נסיונות נואשים. חברו וידידו ר' פרץ בושצקי לא הצליח בגלל גילו להצטרף אליו.

בגיל 54 עולה נתן קסטנברג יחד עם ראשוני העליה השלישית ומצטרף לקבוצת „105" עם בנו בכורו. אשתו ושתי בנותיו נשארו בינתיים בראדום. בגבול יפו־ת"א הקים בית מלאכה לנעלי ילדים, אולם במאורעות 1920 נאלץ לעקור משם. חזר לראדום, צבר קצת כסף ועלה בשניה יחד עם אשתו. ברם, בגלל המשבר שפקד את הארץ, נאלץ שוב לחזור לפולין, אולם הפעם חיסל את שארית רכושו, לקח עמו את שתי בנותיו, ובשנת 1934 עלה בפעם השלישית עם כל בני משפחתו. הקים בית חרושת לנעלי ילדים ברחוב שבזי, ואחר כך ברחוב יצחק אלחנן, מקום שם מנהל עד היום בנו הצעיר את בית־המלאכה.

קסטנברג זכה עוד לראות בתקומת המדינה. כעבור שנתיים, לאחר הגשמת חזונו, חלה ומת בהתקפת לב. הניח אשה ושתי בנות, שני בנים הממשיכים מסורת אביהם בארץ. רק הבן הבכור שיצא בימי העליה הרביעית להשתלם בארכיאולוגיה בחוץ לארץ, מת בברלין לאחר מחלה קצרה.

ראוי לציין, שקסטנברג ניהל חליפת מכתבים עם ד"ר הרצל, אולם המכתבים אבדו בשעת חיפושי קוזקים בימי המהפכה הרוסית ב־1905. רעיתו מוסיפה פרט מעניין לדמותו: כשהתכונן קסטנברג לנסוע לרוסיה בעניני עסקיו עמד לקנות פרווה לדרך. אולם ברגע האחרון החליט להקדיש את הכסף שהיה מיועד לפרווה לרכישת חמש מניות של הקולוניאל־בנק שנוסד אז בלונדון. פ. ג.

מאיר כנפי (פליגלמן)

צעיר עליז ומלא רוח עלומים היה מאיר ועל סף תקוות וחלומות גדולים צררו המוות בכנפיו.

בימי מלחמת העולם הראשונה — עוד טרם מלאו לו 15 שנה, והוא חבר פעיל בהסתדרות „השומר" בראדום. אהוב על חבריו וממלא בשמחה ובשלימות כל תפקיד שנמסר לו — למד בשקידה עברית והתכונן לעליה לארץ.

עם התחלת הכניעה הגרמנית בסוף 1918 — עוד הדרכים סגורות, אין יוצא ואין בא, עוד לא נקבעו הגבולות בין המדינות החדשות שקמו וסכנת דרכים גדולה, והנה מאיר בין הפורצים הראשונים לעליה. ויהי מה... „וינה, טריאסט קרובות לארץ מראדום, ואגיע לשם קודם". וכך טלטל בדרך ארוכה ורבת־תלאות והרפתקאות, שארכה יותר מ־5 חדשים והגיע לארץ בפסח תרע"ט — 1919. עם „105" עולי פולין.

לשדמות הגליל והריהו ראש חלוצותינו בגולה. הוא עולה יחד עם חברים אחרים. מעליה זו, נכנס לעבודה אצל איכר ביבנאל ובמשך זמן קצר הוא מסגל לעצמו את כל סוגי העבודה בחקלאות ובמסירות ובכשרון הוא ממלא את כל העבודות במשק. כבן אהבו האיכר ומלא התפעלות היה מכושרו והסתגלותו לעבודה ולחיים.

חלום מתחיל להתרקם בלבות החברים על יצירה משותפת. על יצירת קבוצה וייסוד נקודה ישובית במולדת. מאיר משתתף בכל נימי נפשו ברקמת החלום המשותף הקוסם. והנה בא היום המקווה להתחלת הגשמתו, שליש מאדמת דגניה נמסרה לנו לייסוד ישוב חדש, בשם דגניה ג. אחד אחד מתכנסים החברים לדגניה א' להתחיל בהכנות לעליה, וגם הוא, מאיר, ביניהם. אולם על סף החלום והוא רק בן 19 שנה, מצאו המוות. מחלה קצרה וקשה הכריעה אותו.

קברו נמצא בין ראשוני קברי דגניה, שורה בה קבורים יוסף בוסל, א. ד. גורדון ומשה ברסקי. מ. שושני

לוחמים ומגינים

עולי ראדום מילאו חובתם נאמנה גם בשדה ההגנה. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה אנו מוצאים את אנשי העליה השניה בעמדות המגן בדרום ובגליל. בתצלום משנת 1912 רואים אנו את **יעקב** בן דוד (**דודזון**), **חיים** קרול **אבא** קרול, **ישראל חיים** בן דוד **ואחיו** זלמן, **משה** זייפמן, **יוסף ויעקב** קרול, **ישראל מרדכי** הרשמן, **זכריה** הרשמן, שנשקם בידיהם בכרמי יהודה והגליל ובסמטאות יפו וירושלים. בתצלום אחר מאותה התקופה ניצב **יצחק** ויסבורד המנוח בעמדת הגנה בעמק יזרעאל ליד מרחביה. לגדוד העברי התנדבו זלקר, **יוסף** נחושתן, **יעקב** קרול, **דוד** גרושקביץ, נייהויס (**בן־יהודה**), **ישראל חיים ויעקב** דודזון (**בן דוד**), **יוסף** קרול, **חיים** קרול **ועוד**.

עובדיה מרגלית מתאר את פרשת המאורעות בשנת 1921 כשהוא ושלשת חבריו הרדומאים נתקלו בדרך מיפו ליז'ור בהמוני מתפרעים. ובמאורעות תרפ"ט עמד **חיים** בירנבוים, מי שהיה חבר פועלי ציון בראדום, בגבורה רבה בהגנת ימין משה, בירושלים, נפצע אז קשה ומת מפצעיו כשסביבו חבריו לנשק.

מראשי ההגנה יש לציין את חיים בן מנחם (רוזנצוויג) שלקח חלק פעיל בהגנה בכל המאורעות עד קום המדינה, ביחוד כאחד ממפקדי ההגנה באזור ירושלים. תפקידו במכון הזואולוגי באוניברסי־טה שעל הר הצופים לא היה אלא חיפוי על תפקידו האמיתי בהגנה.

בשנים הקשות ועקובות הדמים שלפני מלחמת העולם השניה, בימי הנוטרות ופלוגות וינגייט, אנו מוצאים את יצחק ויסבורד ובנו הבכור בעמדות הגנה בעמק ובמבואות ג'נין. **יוסף** נחושתן (קופפר־ברג), פועל אז באזור תל־אביב ובנו — בסביבת יז'ור כחבר הפלמ"ח. חברי הקבוצים והמושבים מבין אנשי ראדום מילאו כמובן אף הם חובתם.

בפועלי ציון בראדום התבלטה קבוצת נוער שעמדה לימין פועלי ציון שמאל, **ועמו נמנו**: שמואל צוקר, ויסמן, מצקין והופמן, **האחים** צוקר, וולפמן, פישל וחיים בירנבוים. **האחרון התבלט במיוחד במרצו, מסירותו ונאמנותו לתנועה. ידע גם לעמוד בתוקף על דעתו. ער לכל בעיות התנועה.**

עלה לארץ בשנת 1927 והשתקע בירושלים. התגורר בדירה צנועה בין תחנת הרכבת לשכונת ימין משה. נשלח לכבוש מקום עבודה ברכבת וגם הצליח. עבד ברכבת עד למאורעות הדמים ב־1929.

כחבר הגנה נאמן לתנועה עמד על המשמר בשכונתו שכונת הספר, והגן עליה מפני הפורעים הערביים. נפצע פצעי מות ונאבק מספר ימים בבית־החולים עם המות. לחבריו שביקרו אצלו בבית החולים אמר: „המאבק עם המות קשה יותר מהמאבק על החיים".

אחרי זלקר הקרבן השני מבני ראדום שנתנו חייהם בהגנת הארץ. חיי ומותו ישמשו מופת למסירות והקרבה חלוצית.

דב זלקר

מהמעטים חברי הנוער הציוני שעלו לפני מלחמת העולם הראשונה. באותו זמן פעל בראדום **שלמה** מילשטיין בהשגת דרכונים בדרך בלתי־ליגלית לאלה שנזקקו להם מבחינה פוליטית או מטעמים אחרים. מילשטיין היה משיג דרכון במחיר של 15 רובל כולל שכר הטירחה שלו. הפספורטים האלה לא נפסלו אף פעם בדרך, לא באודיסה ולא בטריייסט.

זלקר, בעל החלומות, שתקן, נמשך לארץ מתוך דחיפה פנימית. עלה ארצה בשנת 2־1911 דרך אודיסה, יחד עם יוסף נייהויס, ויסבורד, זייפמן, נחושתן, ואחרים. ממתנדבי הגדוד העברי. עבד בעבודות כיבוש שונות, ולבסוף הצטרף לקבוצת „הכרמל" בחיפה שעסקה בש־מירה ובעבודות שונות. נתקל בקשיים רבים, ובכלל זה העבודה הערבית ואת מרירותו הביע במכתביו לחבריו.

נפל שדוד בדרכו להר הכרמל, תשעה באב 1922.

על דב זלקר ונסיבות נפילתו מוסיף חברו הקרוב ביותר זקהיים את הפרטים הבאים: זלקר נדקר בידי ערבי בחיפה בתשעה באב 1922, ברחוב ההר פינת רחוב הגפן (כעת שדרות או"מ). שכב פצוע כמה ימים בבית החולים ומת מפצעיו. הערבי נדון למאסר 15 שנה ונמלט מבית הסוהר.

זלקר נולד בראדום בשנת 1896 להורים עניים. נתחנך בחדר ובגיל צעיר התחיל לעבוד בבית מלאכה. עלה בשנת 1911 עם קבוצת החלוץ הראשונה שנתארגנה אז בראדום.

חברו של זלקר ש. ל. כתב עליו ב„ראדאמער צייטונג" אוק־טובר 1922.

„יחד היינו ועבדנו בארץ. הנה אני רואה אותו כשעל פניו נסוכה עצבות. העצבות התקופת פועל בארץ במצבים של בדידות וחוסר תקוה. אתה מרגיש בחוש שזלקר מטיח האשמה כלפי יהודי הגולה המסתפקים בנדבות למען ישוב הארץ ועצמם יושבים על סיר הבשר. התרחק מחבריו, נשאר על משמרתו כשומר נאמן. האחרים יש מהם שברחו מהארץ בשעת סכנה, ואילו זלקר רץ ראשון לקראת האויב. מהראשונים להתנדבות בגדוד העברי. לחייו עצמו לא ייחס חשיבות יתירה, הוא פשוט לא חשב על כך. בעיקר נתונה היתה מחשבתו לבנות ולפעול למען העם והארץ. לילות שלמים אוהב היה לשבת בחברת כמה מחבריו הקרובים ביותר, ומפיו בקעו צלילי נגון מזרחי...

חיים בירנבוים־אופטובסקי

(עלה כבלתי ליגאלי, בשם קרובו אופטובסקי)

בספר „יזכור" לחללי מאורעות תרפ"ט אנו קוראים עליו:

נולד בראדום בשנת 1904 להורים אמידים, סוחרים. חיים לומד ב„חדר" ואחרי כן בבית הספר הפולני העירוני. פורצת מלחמת העולם — המצב החמרי של הוריו מתערער עד היסוד: דלות וחוסר־כל באים במקום האמידות הקודמת. האב מת, חיים אנוס על פי המצוקה למכור ברחוב. בין החיילים, עוגות עשויות קמח, תפוחי אדמה, כדי להמציא טרף־מעט לאמו האלמנה ולאחיו היתומים. בתחילת שנת 1916 התחיל חיים ללמוד מלאכת סנדלרות. הוא מצטרף למפלגת ה„בונד", שאליה שייכים רוב פועלי העור בעיר. אחרי העבודה ביום הוא עוסק בלימודים. מבקר בשיעורי השכלה, משתלם, קורא, חוקר, מתעסק בבעיות הנוגעות לעבודה, לתנועת הפועלים היהודית. הוא בא לידי הכרה שעליו להשתחרר מהשפעת ה„בונד", עובר להסתדרות

פועלי ציון. בעבודתו במפלגה הוא מגלה מרץ ומסירות במידה לא רגילה. עד מהרה נעשה חיים אחד החברים הפעילים ביותר בארגון נוער ונבחר כחבר הועד. הוא דוחק למעשים. אין פעולה במפלגה שבה לא ישתתף חיים במזגו הסוער. מבין בני הנוער העובדי ותלמידי בתי הספר הוא מארגן „חוגים ירוקים", הולך עמם ליער הסמוך לעיר, כדי להסתירם מעיני השלטונות, מדריכם, מרצה לפניהם — עושה אותם יסוד להסתדרות נוער חזקה. חיים פונה אחרי כן להקמת הארגון המקצועי, שנהרס על ידי המשטרה. מקדיש ימים שלמים במשרד הארגון לחלוקת ימי העבודה. מייסד את „העתון החי", שנתפרסם בעירו.

בסוף שנת 1924 מתחיל חיים בהכנות לעלייתו לארץ. באותו פרק זמן מתגברות רדיפות השלטונות בפולין על מפלגות השמאל. עיני הבולשת עוקבות אחרי פעולתו של חיים. עליו לצאת את עירו. הוא מסתתר בעיר אחרת תחת שם חנוך אופטובסקי. לאחר חצי שנה עולה בידו לקבל רשיון עליה לארץ.

בסתיו 1925 מגיע חיים לארץ. הוא נכנס לעבודה במקצועו, משתכר בערך 30 גרוש ליום. המפלגה דורשת ממנו שיעבור לעבודה ברכבת בירושלים. חיים מקיים את הוראת המפלגה: עובד ארבע שנים ברכבת בשכר־רעבון של 12 גרוש ליום, לשם כיבוש העמדה ושמירה עליה. חיש מהר הוא מתחבב על פועלי הרכבת היהודים והערבים. מעריכים את המסירות, כובד הראש, האמונה בצדקת עניניהם של פועלי הרכבת שחיים מגלה בפעולתו. בועידה האחרונה של פועלי הרכבת בחיפה משתתף הוא כציר הסניף הירושלמי.

ביום השישי, י"ז באב תרפ"ט, עם התחלת המאורעות בירושלים, שמע חיים הנמצא ברכבת את קולות הנתקפים בשכונת „ימין משה" הקרובה לתחנת הרכבת. הוא חש לעזרתם, מארגן את ההגנה. בחורים מעטים עומדים בגבורת נפש כנגד המון פראים עצום — הודפים אותו אחור. במטר היריות הניתך על השכונה חודר כדור לחזה של חיים ופוגע בריאתו. חיים עומד על משמרתו במשך שעות מרובות והכדור צורב בבשרו עד שהוא נופל מתעלף. חברו פניני מוביל אותו במכונית לבית החולים. בדרך מתנפל המון פרוע על המכונית ומוסיפים לפצוע קשה דקירות פגיון בצואר. כחמשה שבועות שכב בבית החולים נאבק בכוחות גופו החזק עם מר המות והוציא נפשו.

שמואל צוקר

נפלו על משמרתם

שמואל נועם (צוקר) - שליח שנפל

נולד ב־4 במאי 1904 בראדום — לאביו מרדכי ואמו נחה. משפחה חסידית תורנית שלא נעלה את דלתותיה בפני רוח ההשכלה.

המצב הכלכלי הקשה בבית מחד, וההתנגדות הנפשית ל„אנשי אויר" מאידך, היו בין הגורמים שהניעוהו עוד לפני הגיעו למצוות להתחיל בעבודה כשוליה במקצוע חרטות־מתכת. 12—10 שעות ליום עבד אז. אף על פי כן, קרא ושינה בלילות. אוטודידאקט במלוא מובן המלה. ספרים למאות בלע ברעבתנות, נחפז למלא ולהשלים את החסר.

החיבה לציון היתה טבועה בו משחר ילדותו, ובאה לידי ביטוי באוסף כספים למען קרן קיימת לישראל ובשירי ציון שהיה מפזם.

אחרי טלטולים רבים עלה לארץ ב־1925 והמשיך בעקביות במטרה שהציב לעצמו: הימים ליגיע כפים ליד המחרטה, והערבים קודש לפעילות ועסקנות מקצועית, הסתדרותית ומפלגתית. היה פעיל גם ב„שורה".

אחרי מאורעות 1929 עבר מתל־אביב לחיפה, וכאן מצא מקומו. חדר יותר ויותר להוי ההסתדרותי והתנועתי בחיפה. פעיל ומפעיל בכל השטחים, לפי דרישתו של מזכיר מ.פ.ח., אבא חושי, פרש מעבודתו והיה למזכיר אגודת פועלי המתכת.

לא קלה היתה לו פרישתו מעמל כפים, „אני נמנה עם המפויחים", היה חוזר ואומר. היה איש דינאמי ורב־פעלים, ומן היסודיות בכל פעולותיו. „לפתח הדילטנטיות חטאת רובץ", היה מזכיר לחבריו בעבודה. „אנו צריכים לראות את עצמנו שותפים לאחריות במשימת הדור, דינאמיות ויסודיות צריכה להוות אצלנו סינטזה".

היה פעיל בתחומים רבים. עמידה בשער המערכה למען „תוצרת הארץ", הסברה מטעם ועדת התרבות של מ.פ.ח. מהראשונים שנחלצו להחדרת רעיון הגיוס לצבא הבריטי כשפרצה מלחמת העולם השניה, ולא נחה דעתו עד שהתגייס בעצמו.

כקצין תרבות הגיע לפינות הנידחות ביותר, והביא את דבר הישוב בצפון אפריקה, מצרים ואיטליה. זכה להימנות בין מצילי הניצולים במחנות. כשהסוכנות היהודית והקרן־הקיימת הטילו עליו שליחות למען קרן קיימת לישראל, הביא את דברה ליהדות צרפת, שוויץ ובלגיה. בתקופה זו שימש בהצלחה מזכיר איגוד עובדי המדינה בחיפה.

רב־גוני בכל דרכיו העלה כאיש המחשבה והעט בקולמוסו מרשמיו וחוויותיו, בין על מקום עבודה בין על פזורת ישראל, והכל בצורה תוססת וחיה. ש. צ., אבי עודד, שליח, ש. נ., שמואל נועם, אלו היו החתימות לרשימותיו ומאמריו בעברית ובאידיש, בארץ ובגולה.

לפי צו המפלגה יצא בשליחות לדרום־אמריקה. נלוותה אליו רעיתו המסורה הח' פלה ובנם הצעיר עודד. במסירות אין־קץ מילא שליחותו ממנה לא חזר, כשנספה בתאונת אווירון ב־17 ביוני 1953.

התנועה, ההסתדרות והישוב קיפחו אחד מטובי בניהם, ממעולי נציגיו התרבותיים ונושאי דברו.

י. ק.

כחייל על משמרתו

לראשונה הכרתיו במדי החורף הכבדים של חייל בפלוגה עברית במצרים. לאחרונה ראיתי את נועם במסיבת בני ביתו וידידיו שנאספו בדירתו בבואנוס־איירס ערב צאתו לשליחותו האחרונה לבראזיל, אשר ממנה לא חזר. חלוץ, עסקן, חייל, שליח — לעולם היתה טבועה בו אותה צניעות ומסירות לתפקיד של אדם שנענה

לקריאה, שנשמע לצו, ללא היסוס וללא ויכוח. ואותה אמונה שאינה מבקשת חשבונות רבים ניסה להחדיר לציבור שאליו נשלח, בפלוגות הצבא, במערכות הנוער או בשורות עסקני המפלגה, או התנועה הציו־נית בגולה הרחוקה של דרום אמריקה.

אני נזכר בשיחות ארוכות עמו על השליחות ועל ירידת קרנה במציאות הציונית של ימינו. מדוע פג זוהרו של שליח הארץ שנתקבל לפנים, בימי בראשית שלנו, כמנהיג ומורה־דרך, המביא עמו מהודה ומעמלה של הארץ, ועתה רואה בו הגולה הציונית נטע זר? נועם טען, כי שליח אסור לו שיעמיד עצמו מעל לציבור שנשלח אליו. לא כמורה־הוראה יבוא אלא כשותף, כחבר בעבודה. אל ישתמט מעמל מפרך. אל יבקש נצחונות קלים. אל יטיף למצוות מעשיות, אלא יקיים אותן בגופו, וממילא ילכו חבריו אחריו.

בחדשי פעולתו בארגנטינה הלך בדרך זו שקבע לו, הלכה למע־שה. לא היה מבצע אשר לא עזר לו, לא היה תפקיד שלא לפי כבודו. כתב את מאמריו וקיים את עתונו. הרצה הרצאות ואירגן את שומעיו. שעה שאחרים התרכזו במרכזים הגדולים, המגובשים, של הישוב היהודי, היה הוא נודד מעיר לעיירה, מכפר למושבה. לא חס על לילות ברכבת, או על שעות במטוס, ובלבד שיגיע לקהילה מבודדת ועזובה, הצמאה למלה חדשה, לדרישת־שלום חיה מן הארץ. היה מדריך עם המדריכים, מרצה עם המרצים, מקהיל קהילות ובונה סניפים אריח על גבי לבנה. תחילה תמהו חברים למין שליח זה, שאינו מבקש כבוד ופרסום לעצמו. אך בסופו של דבר ניצחה הדוגמה. סביבו נתלכדה חבורה שידע לקנות את לבה בתום הליכותיו ובפשטות מעשיו.

בטרם יצא לטיסתו האחרונה עשה ימים ולילות ברכבות ובאוטו־בוסים בשטחים העצומים של ארגנטינה. עייף היה, אך זוהר כולו. בעיניו ראה את פרי עמלו — עמל חדשים רבים. יצא לפגישה בריאו־די־ז'אנירו מצוייד תכניות והצעות רבות. דומה היה, כי מצא את הדרך אל לב ההמונים היהודים ביבשת דרום־אמריקה, ואותה ביקש להוריש לבאים אחריו בשליחותו, כי אצה לו דרכו הביתה. אך את חיפה שלו לא זכה עוד לראות.

כחייל חי וכחייל נפל על משמרתו.

יעקב צור
ציר ישראל בפאריס

פאריס, 1954.

אחי

עברה שנה מיום האסון, שנת אבל ויגון, יתמות ושכול, ואנו עדיין תוהים ושואלים: האומנם? הנעצמו עיניו לנצח?

איש צבור מילדותו, כבר בגיל 7 לא נרתע מלהופיע בפני קהל עם ועדה של יהודי עירנו, בקריאתו הצלולה במגילת אסתר. ובהתבגרותו כל חייו היו קודש לצבור, לו מסר את חלבו ודמו, את מיטב כשרונותיו וכך עשה את צעדיו עד תומו.

קשור לאידיאה מרכזית, התמסר לה כל כולו, עוד לפני עלותו לארץ עשה להצלת הנוער מצפרני ההתבוללות, בהצביעו על ארץ־ישראל עובדת ונבנית, כעוגן הצלה לעם, שקצותיו אי פה אי שם נחרכים מתוך ניוון לאומי וירידה רוחנית. ובעלותו לארץ, למרות המשבר הקשה שעבר אז על הישוב, הרגיש את ודאות הפרוגנוזה שלו ומאז ועד יומו האחרון נשאר נאמן לעקרונותיו, ידע לשמור על ערכים, אותם לא זנח ולא שמט בדרכו מלאת החתחתים במשך כ־30 שנות חייו בארץ, ובשליחויות שונות למענה.

חיבת הארץ היתה טבועה בדמו, ולא נפגמה אף ברגעים הקשים ביותר. במוסיקה מצא שקוי והרגעה לעצביו המתוחים, ומסוגל היה לגזול הרבה מזמנו החפשי לשם הקשבה למוסיקה קלאסית.

מילדותו לא פסקה קרבתו ואהבתו לתפילות ומנגינותיהן, ובהתק־רב חודש תשרי נזכר בגירסה דינקותא, ומצא פורקן־מה בשינון התפילות ובשירתן. בדרך כלל התרפק על פסוקי דזמרא, וגדולה היתה שמחתו בפגישות משפחתיות, כשהאחים והאחיות עם אבא בראש התלכדו בשירה מעין זו.

חן מיוחד של פשטות ועממיות יהודית שרשית ליוו את כל מעשיו בצרוף אהבה ומסירות לאין גבול לעמנו הנרדף, ער ותוסס במרץ בלתי־מוגבל, מוכן תמיד להסתערות נוספת, קשור בעבותות אהבה ורצון כביר לחיים, איש נלבב ונעים הליכות, יעד להתחבב על כל הבאים אתו במגע, ואותה רוח חיים ורצון לפעולות השכין על סביבתו, ידע להאזין לרחשי העם ופעמי גאולתו, ובהם ראה את יעוד חייו.

מאד הצטער על שנאלץ היה לעזוב את מקצועו בנעוריו, חרטות מתכת, בה התמחה עוד בחוץ־לארץ לקראת עלייתו. וכאן בלעתו העבו־דה הצבורית ללא כל שיור, ובגעגועים פנימיים נזכר באותה התקופה, תקופת עבודה מקצועית ביום ועסקנות צבורית בערבים.

ידידותו וקרבתו לרעים וחברים רבים, לא גרעה במאומה מאהבתו למשפחתו הקרובה, אשתו ובנו היחיד, להם היה מסור עד כלות הנפש, ובשמחה ידע לשמור על קיום מצות אב ואם, ועל אף טרדותיו התמי־דיות התפנה ברצון כדי לשמח את לב ההורים ולבלות במחיצתם.

זכורני את הודעתו לנו בדבר התגייסותו לצבא הבריטי, על אף גילו הגבוה ודאגתו למשפחה. באיזו פשטות וכדבר המובן מאליו הסביר, שקריאת הועד הלאומי מופנית גם אליו, התייצב ויצא לפעולות. ושם, באירופה המבותרת והשדודה, בשלהי מלחמת העולם השניה, בהגיע הרגע הדרוש, השתלב במסכת ההצלה של נדחי עמנו אחרי שואה. את מלוא מרצו ויקוד לבו מסר למטרה קדושה זאת, הצלת יהודים והרבה יהודים, שמילאה את כל ישותו.

את ההפוגה הקצרה בין שליחות אחת לשניה, אחרי שחרורו מהצבא ולפני יציאתו לחסול המחנות בגרמניה, הקדיש — כהמשך לפעולתו בחוץ־לארץ — לבעיות הקליטה של העליה ההמונית החשיב מאוד את עזרת המוסדות להאחזות הפרט, עשה ימים כלילות, מצא גישה אישית לכל אחד, לא חס על עצמו ולא מנע מעצמו כל טרדה להקלת חבלי הקליטה, ובהשתרשותם הם — שמח גם הוא.

באהבה נשא את דברו — דבר ארץ־ישראל העובדת והמתקדמת. לרחבי התפוצות ועד למרחקי ה„פמפה" הגיע. לא פסח על הרכוזים הקטנים ביותר, ואם גם משפחה אחת במקום, אולי נמצאת שם „הנפש האחת בישראל בגלגלה ייעצר המשיח?"

וכך נדד ממקום למקום ובאמתחתו אהבה, מסירות וחשבון־נפש לפזורי עמנו, ובד בבד עם דברו הביא גם ניגון יהודי עממי או חסידי, „נגונו של נועם", כפי שקוראים אחד מהם בפינה נידחת בארגנ־טינה. הנגון הזה באמצע נפסק, ורועדים עדיין המיתרים, כהד לחיים ערים ותוססים, מלאי תוכן, חיי מסירות לצבור, אהבה לעם ולארץ, חיי חלוץ עברי במולדת.

לא נשכח אחינו שמואל לעולם.

יהודה

דמעת אב

בני היקר, מחמד נפשי, מי ימנה ומי ימדוד את נאד הדמעות, בכי התמרורים, עיני עיני יורדה מים ולבנו דוי.

מקטנותו גילה מידות תרומיות, תמיד ויתר לאחרים, ביתי היה מבורך בילדים. בנים ובנות והוא תמיד הראה הבנה להם, לגדולים ולקטנים במידה יוצאת מהכלל.

מגיל 5 ועד גמר למודיו ב„חדר", עם כל פרק זמן, התחרו עליו המלמדים שבסביבה, בהציעם הנחות שונות בתנאי התשלום, ועד לידי הצעת למוד חנם הגיעו, מפני שקבלת בני שמואל בין תלמידיהם, גרמה לכך שכל הבנים בסביבה נמסרו להם, וה„חדר" התמלא חיש מהר.

בהיותו צעיר לימים, כבן 14־13 נסע הרבה בסביבת עירנו ועשה להפצת הרעיון של הנוער הפועלי הציוני. וזכורני שבת אחת לפני הצהרים, והוא צריך היה לנסוע מהבית, ברחובנו היהודי, בפרברנו, קשה היה לעשות זאת מטעם דתי, ואז, מתוך מלחמה פנימית קשה, בין החובה להופיע בזמן ובמקום המיועד והחובה כלפינו, ההורים, ומתוך רצון כן לא לפגוע בנו, פנה לעזרתנו כדי לחלצו מן המיצר, ורק באישורנו עזב את הבית. לעומת זה מאוחר יותר, בהתחלת העליה השלישית, פרץ כל גדר מקובלת במשפחתנו, משפחת השו"בים בראדום, בלחמו על נפש הנוער, ועד כדי התמרדות גלויה הגיע. גילה את אופיו החזק בעניני צבור, על אף גישתו העדינה בבית.

שקידתו בקריאה עברה כל גבול, ולא פעם נזעקתי בלילות כדי לכבות את האור בנגוד לדעתו, אחרת המשיך עד עלות השחר. היה בעל חוש אסתטי, ולכך גם הרגיל את הילדים בבית.

בהגיעו לוינה בשנת 1925, באופן בלתי־ליגלי, בדרך לארץ, נתקבצו שם כ־150 חלוצים. אז נערך הקונגרס הציוני בעיר, והבחורים ביקשו רשות להכנס לישיבה כדי לדרוש סרטיפיקטים לעליה. נשיאות הקונגרס הסכימה לקבל משלחת מצומצמת, ושמואל נבחר כראש המדברים. אחרי מו"מ קבלו כולם את הסרטיפיקטים הנכספים.

בקונגרס הזה השתתף כציר בן עירנו ר' יחיאל פרנקל, שמסר לנו דרישת שלום ממנו ועל מצבו הכלכלי הקשה. שלחנו לו עזרה, כסף, שיקל עליו לזמן מה.

והנה, בדואר החוזר קבלנו מכתב סוער ורוגז, בו הוא מתאונן עלינו מרה, היתכן שאנו, הוריו, המטופלים במשפחה גדולה נשלח לו, לצעיר, עזרה כספית, שעה שהוא יכול לעשות כל עבודה — ואחרי זה נודע לנו שהשכיר עצמו לסחיבת עגלת הובלה — ורק מתוך יראת כבוד ואהבה עמוקה אלינו, אין הוא מחזיר את הכסף, ובתנאי שהדבר הזה חלילה לא יישנה.

וכך דרך כל חייו הקצרים ורבי המעש. את מיטב זמנו החפשי הקדיש לדאגה ולאהבה לנו וקיים בכל נפשו ובכל מאודו מצות כבוד אב ואם עד לרגעיו האחרונים. אין לנו נחמה.

אבא

עסקנים שנפטרו בארץ

יששכר אדלר

מהראשונים שהצטרפו לתנועה הציונית בראדום, מתלמידיו המצטיינים של ישראל פרנקל, התבלט בידיעת תנ"ך ותולדות ישראל. מנעוריו התמסר לחיבת ציון בכל נפשו. אסף כספים למען „הועד האודסאי", הפיץ שקלים ובולי הקהק"ל שעה שהדבר היה כרוך בעונש מאסר.

אמיץ לב ללא רתיעה, בעל קומה זקופה, חסון אופי וחזק, פיקח ומהיר תפיסה. כשהגיע לגיל התיצבות לצבא, לא נתן להוריו ששיחררוהו (והוא היה בן אמידים) ושירת במשך שנים בצבא הרוסי, כשחזר נכנס למסחר, ניהל עסקים גדולים בעורות מעובדים, והיה ידוע כאיש שאפשר לסמוך על דברו. נשא ונתן באמונה, נודע בידו הרחבה, כאיש רעים, אוהב חברה, הכל אהבוהו וכיבדוהו. היה במשך שנים מנבחרי הקהילה בראדום מטעם ההסתדרות הציונית, ואדיר חפצו היה לבנות ביתו בארץ. בשנת 1933 עלה לארץ ישראל לבדו, באמונה שיעלה בידו להביא את בני משפחתו. ברם, הגורל התאכזר לו. פרצו מאורעות דמים, העבודה בבנין (עבד אצל בן עירנו ברל דיאמנט) נפסקה, ונשאר בלא משען. בינתיים פרצה מלחמת העולם השניה, ומלבד בנו מיכאל שעלה בינתיים לארץ, לא נשאר אחד מבני משפחתו בחיים.

ימים קשים עברו עליו אולם הוא קיבל את חבלי הקליטה ובאהבה. היה מעורב בחיי הכלל, לקח חלק פעיל בכל מה שהתהוות בארץ, סבל בסבלותיה ושמח להישגיה. עוד זכה לראות בתקומת המדינה, והיה מברך שזכה לחיות בדור אחרון לשעבוד וראשון לגאולה. התגאה בבנו הנאמן, שהיה מראשוני המתנדבים לבריגדה העברית, ואחר כך בצה"ל, בין לוחמי ומשחררי הארץ. בני, היה אומר, לא זה בלבד שהוא מקיים מצוות כבוד אב בכל נפשו ומאודו, אלא שאנו גם ידידים ורעים טובים וזו דרגה גבוהה שלא כל אחד זוכה לה...

בשנה האחרונה לחייו נתקבל לעבודה בפקידות בדואר הישראלי ולשמחתו לא היה קץ. רק צל אחד רחף מעל פניו — ההרגשה שבני משפחתו לא זכו לראותו מתפרנס בכבוד מעבודתו.

בפתע כרע ונפל למשכב. חלה בסרטן המעיים. שלושה חדשים נתייסר ביסורים קשים ובי"ט סיון תש"ט הוציא נשמתו.

מזקני תלמידי חכמים, שככל שמזקינים דעתם מתיישבת עליהם. עד ליומו האחרון היה ער לכל דבר בישראל, ופיו היה מפיק דברי חכמה ומליצה.

ש. א. ח.

יחזקאל נורימברסקי

רחוק ממשפחתו, כאחד מפליטי המלחמה, נפטר בירושלים. אחד מגדולי התעשיינים בפולין. נולד בראדום למשפחה ציונית ועברית. הצטיין ביזמה ומרץ כביר, במעוף מסחרי ויצרני שהבטיחו לו הצלחה מרובה כאחד המיליונרים. לאחר שחזר מאמריקה בעלומיו, עסק במסחר פחמים בסיטונות בראדום ובוארשה, והונו שרכש השקיע בחרשתנות. יסד בצ'לאדז ליד סוסנוביץ בית חרושת „יוזפוב" לייצור מכשירי קרמיקה (קערות סאניטציה), מהחשובים בענף זה בפולין. בשנים האחרונות שלפני המלחמה יסד ביח"ר שני לזיקוק נפט בקטביץ בצורת חברת מניות, והוא נבחר ראש ההנהלה, כבעל רוב המניות של החברה. שם גם קבע מושבו. בפרוץ המלחמה נתקע בציריך, ומשם בא לארץ ישראל, כי נימים רוחניות וחומריות קשרוהו עם הארץ.

היה בן־תורה, ידיד נאמן, שש להיטיב לרבים, גילה ענין בתנועה הציונית ותרם ביד רחבה לקרנותיה. עוד בנעוריו השתתף בייסוד אגודה ציונית לנוער בראדום („צעירי ציון"). הניח בגולה המנואצת את אשתו, בתו ובן אחד. בן שני, מהנדס חימאי, נמצא בציריך.

יחיאל פרנקל

יעקב אברמסון

הלך מעמנו באורח כה פתאומי. במותו כבחייו לא הטריח איש. בצנעה ובשקט נעלם מתוכנו שורות מעטות אלו לא תוכלנה לקפל בתוכן פעולותיו ומעלליו של האיש שכל מכריו חיבבוהו וכיבדוהו. אולם ביום הזכרון נעלה כמה קווים לדמותו הנאצלת. הכרתיו משך עבודתו המשותפת למען מפלגת הציונים הכלליים בחיפה. עם קום המדינה כשהתעוררה מפלגתנו לחיים פוליטיים בתנופה מחודשת, נכנס המנוח בעול עבודה ושימש מופת של עסקן המוכן לקבל כל משימה, כל תפקיד, כל שליחות ללא עמידה על המקח; כי לא דרש מעולם תמורה או טובת הנאה מאיזו בחינה שהיא.

בימי הבחירות לכנסת הראשונה והשניה פיקד על חלוקת העבודה באיזורי העיר השונים במטה הראשי בבית „המכבי", וכשם שהיה מסודר ומהוקצע בכל הליכותיו ומעשיו, כן מילא תפקידו זה ללא ליאות וללא רבב.

יעקב אברמסון היה שייך לדור החלוצים ההולך ונעלם מתוך שורותינו, דור של אידיאליסטים שלא שאלו מעולם למה, לשם מה ובשביל מי. אהב את כלל ישראל וארץ ישראל בכל נימי נפשו. עם עלייתו מראדום בשנות העשרים הלך ישר לעמק לעבוד בכבישים, שם חלה במלריה והוכרח להחליף את הסביבה. אז בחר לו עבודה במחנה צבאי אנגלי בדרום הארץ בסביבות קנטרה. את מהלכיו וידידותו עם אנשי הצבא שם ניצל כדי לעזור לאנשי ההגנה להשיג נשק ותחמושת יקרי המציאות לשם שימוש בימי מאורעות 1920 ו־1921. כן התמסר ללימוד השפה האנגלית, שידע אותה לאחר מכן על בוריה. משם עבר לעיר והתחיל דואג להקמת ביתו. הוא עבד קשה, עבר לבטים לא מעטים, אולם עיקר סיפוקו היה בעבודה למען הכלל. לא הסתפק ב„חמריות" ובכל הזדמנות שבא לתל־אביב או לירושלים לרגלי עסקיו, שילב ביקוריו אלה ב„רוחניות", ביקר במשרדי המפלגה, בא בהצעות ובתכניות מעשיות שונות.

תחביבו השני היתה הליגה לידידות ישראל־אמריקה. בענוותנות שאין דוגמתה, ברגש של אחריות ובהתמדה מילא תפקידי גזבר ומזכיר כבוד שלה.

עם מותו נוצר חלל שעודנו מתקשים למלאותו כדבעי. הוא אהב את המושלם ומעולם לא עשה דבר לחצאין. חיבב אמנות, מוסיקה, ספרות. היה מנגן על כנור (מי מאתנו ידע על זאת?) ולא פסח על קונצרט או הצגה. בביתו היתה לו פינת ספרים עם כונניות גדושות, שם היה מתייחד וקורא. עדין נפש, ישר, יהודי טוב, ציוני טוב ואיש טוב שלא מנע מעולם עזרתו לכל הפונה אליו.

מרים כץ

ד"ר יעקב ישראל סובול

בשנת תשט"ו הלך לעולמו (בחיפה) ללא עת בן־עירנו הנכבד ד"ר יעקב ישראל סובול ז"ל.

רופא עיניים היה ד"ר סובול, אולם דומה שמתוך הסתכלות בעיני החולים ראה גם לנפשם ונדלק בלבו הנצוץ הקדוש — לעמוד לימינו של האדם וביחוד לימינם של הילד והנער העזובים והמיותמים. ואכן, לבעיה מסובכת וחמורה זו, בעית העזובה, הקדיש את שנות חייו האחרונות.

חלום חלם האיש התמים ובר הלבב הזה — להקים כפר דייגים של ילדי העזובה בישראל. ולמה כפר דייגים? בכתב ובעל פה היה מסביר כי הנער העזוב הנתפס להרפתקנות פושעת עשוי גם להתמסר להרפתקנות יוצרת, והים ועבודות הדייג יכולים להיות מקור ברכה וריפוי נפשי לאלה מהילדים והנערים שהחברה לא דאגה להם והביאה אותם לחיי עזובה.

ד"ר סובול עמד בראש ועדה צבורית להגשמת הרעיון הנעלה הזה. הוא הסיח דעתו מעניניו הפרטיים, התרפק על דלתותיהם של אנשי ממשלה וצבור. כתב תזכירים, תבע ודרש פעולה, כדי להעלות את בני העזובה מחיי ניוון ובטלה לחיי עבודה ויצירה. בעיית העזובה הטרידתהו ובגנזיו נשארו גם כמה מחזות שכתב בעברית נמלצת ומתוך להט של לב יהודי רחום. בשנתיים האחרונות לחייו עשה בעכו כרופא עיניים וידע לקרב אליו עשרות אנשים מטובי העיר העתיקה והחדשה שהתחממו לאור נפשו הנאצלת. ד"ר סובול היה נמנה על ידידיו של המנוח יחיאל פרנקל ז"ל והיה מאוהדי הארגון ותומכיו.

עם מותו נעקר מחיינו איש בעל שאר רוח, ידיד ורע נאמן, רופא חולים אהוב על הבריות, ומשורר ששירת חייו באמצע נפסקה.

ד"ר יוסף פומרוק

נולד בראדום בתרנ"ב (12.9.1894) לאביו צבי זאב, שהיה סוחר (סבתו ממשפחת הסופר העברי י. ל. קצנלסון, הוא „בוקי בן יגלי"). למד ב„חדר" והמשיך בגמנסיה, השתלם בשפה העברית ותרבותה. אחר כך למד במחלקה לרפואה של האוניבסיטה וארשה, השתלם ברפוי שיניים והוסמך דוקטור לרפואה. היה פעיל באגודת סטודנטים ציונית. במלחמת העולם הראשונה שירת כרופא צבאי בפולין, ואחרי המלחמה עסק בריפוי שיניים בוארשה.

ב־1921 עלה לארץ, התיישב בתל־אביב והמשיך במקצועו, נשא לאשה את מרת שמחה בת אברהם חיים שלוש. התמסר לעסקנות צבורית לפיתוח העיר ולענינים מקצועיים וכלליים, פעל ביסוד הועד של המרכז המסחרי ועמד בראשו ופעל להרחבת השכונה ופיתוחה. השתתף בארגון הסתדרות רופאי השיניים בתל־אביב ונבחר יושב ראש, פירסם מאמרים בשאלות מקצועיות, ערך קובץ בשם „מדע ריפוי השיניים" והיה ציר לקונגרסים בינלאומיים לרופאי שיניים. כן השתתף ביסוד התאחדות בעלי בתים בתל־אביב ובארץ והיה מראשי עסקניה וכן נבחר מטעם הרשימה הזאת למועצת עירית תל־אביב והיה חבר בה בשנות 1928־32, ומשנת 1935 עד יום מותו היה חבר בכמה ועדות עירוניות ויו"ר ועדת הרשיונות וועדת ההערכה למסים עירוניים. בתפקידו ראה עצמו כנציג כלל הצבור, והרבה לפעול לטובת דלת העם בשרותי המנגנון העירוני, הקדיש מזמנו וממרצו לעניני הכלל, דאג במיוחד לנצרכים ולנכים ופעל רבות לטובת בית החולים לחולי רוח בבני ברק.

נפטר ב־27 באפריל 1942. אחרי מותו נפתחה על שמו מרפאה סוציאלית לריפוי שיניים לעניים, בביתו ברחוב אחד העם בתל־אביב.

אחיו השני יעקב, רופא, נפטר בחיפה.

צאצאיו: אנינה וצבי.

פ. ג.

י. צ. / רכוזי בני העיר במקומות־עבודה שונים בארץ

העליה מראדום ראשיתה לפני גמר המאה הקודמת. המשפחות וירגין, דוידסון, קרול ועוד, רשמו בה פרק מפואר. עם התרחבות סדק כלשהו בשערי הארץ, עלו בני נוער ומשפחות שלמות, מאורגנים ויחידים. עשרות שנים עמדה עירנו במזל העליה לארץ.

הקבוצה המאורגנת הראשונה, שפתחה את העליה השלישית היתה קבוצת ה־105, שפרצה ועלתה בתום מלחמת העולם הראשונה, ללא דרכים וללא מסמכים, וביניהם 65 בני עירנו, יוצאי השומר. אחריהם ובעקבותיהם נמשכה וזרמה העליה מעירנו עד לפרוץ מלחמת העולם השניה, כמעט ללא הפסקה, דרך כל העליות לסימניהן ולסיסמאותיהן. לא עצרו אותה משברים ומאורעות. אדרבא, שנת 1929, היתה ברוכה בעליה מוגברת מעירנו. כל גל של עליה, עם הגיעו לארץ, חדר למשק ולעמדות עבודה.

קבוצות מסויימות של יוצאי עירנו הספיקו להכין מקומות־עבודה לבאים אחריהם בתחומי תעשיה ומשק שונים, והם: „סיליקט", ביח"ר ללבנים בראשון לציון, קבוצת בנין „אחריות" בתל־אביב, „בלום", ביח"ר לשינים תותבות בתל־אביב, „גור" ביח"ר לגפרורים בעכו, קיבוץ „גן שמואל" בשומרון, ועוד.

בתקופת הבניה הסוערת בהתחלת שנות העשרים, כשהאחראים לתנועת הבנין לא ידעו עדיין איך להדריך ולהכשיר פועלי בנין, היה אחד מדרכי הקליטה שלנו — ארגון קבוצות קבלניות עצמאיות לקבלת עבודות בנין על אחריותן המלאה, מסונפות לאגודת פועלי הבנין, בתנאי השוואה לחובה ולזכות בין החברים, חלק חשוב להן בהקמת „לב תל־אביב", השכונה המפוארת מאז. אחת הקבוצות הללו בשם „אחריות" נוסדה על־ידי בני עירנו נידיק שמואל, מרגלית עובדיה, בקמן אביגדור, קופמן אליעזר אליהו ז"ל ואחרים, ורבים מבני עירנו מצאו עבודה בקבוצתם זאת מיד עם עלייתם לארץ. מייסדי הקבוצה ובמיוחד מי שעמד בראשה, שמואל ניידיק, לא חסכו מאמץ להקלת חבלי הקליטה וההדרכה של העולים החדשים.

קבוצת „אחריות" נוסדה בעזרת „סולל בונה", והיא בנתה את הבית הראשון ש„סולל בונה" קיבל בעיר, את בית מנגל הידוע בפינות הרחובות נחלת בנימין—הכרמל—אלנבי—ככר מגן דוד.

בתקופת הסיוע בשנות 27־1926, היו חברי קבוצת זאת הראשונים שהחליטו על חילופין בעבודה. ולא זה בלבד אלא שהם חילקו גם מפתם לשני חברי „אהל" שעבודתם ביום איפשרה להם את השתתפותם בתיאטרון.

בחוגי ההסתדרות התגאו אז בקבוצה זאת, במומחיותה ובאחריותה בביצוע העבודות שנמסרו להם, הם היו בזמנם מעמודי התווך של „סולל בונה" הראשון בתל־אביב.

הצריף של שמואל ניידיק ברחוב נחמני, במרכז מחנה הצריפים הגדול אז, בו נמשכו ריקודי ההורה עד אחרי חצות, לא פעם לאחר ימים של בטלה מאונס, שימש גם — מלבד להדרכת העולים בעבודה — מקום ריכוז ועזרה מוסרית וחמרית לרבים מעולי עירנו. עזרה לו אשתו המנוחה מלכה'לה, בתו של ר' פישל שו"ב ז"ל, שנודעה בטוב ליבה, השכלתה ותבונתה.

בשנת 1927, אחרי רעידת האדמה בארץ, נחלקה הקבוצה, חלק נשלח לבדק המכון לפיסיקה בהר הצופים בירושלים, והחלק השני לבניית בריכת המים בעטרות ליד ירושלים. מאוחר יותר עברו אחדים מהם לעבוד כמנהלי עבודה ב„סולל בונה", ואחרים ממשיכים כקבלנים ידועים.

בשנת 1926, נוסד בתל־אביב ביח"ר לשיניים תותבות על־ידי יהודי אמריקאי המנוח שמואל בלום ז"ל, באותה שנה התחיל לעבוד בו יהודה צוקר, ומאז משמש מקום־עבודה־ופרנסה זה כתובת לרבים מבני עירנו, יתר על־כן רבים שחלמו עליה עוד בראדום, בדאגתם לסיכויי עבודה בארץ, הביאו בחשבון מקום עבודה זה. בשנת 1928, עם הרחבתו הראשונה של ביהח"ר, נתקבל אליו פיבל ריבה ועם כל גל עליה והתרחבות ביהח"ר נוספו עוד ועוד בני־עיר, כמו: וינר יהושע, רקוץ ברוך, זידנובר רגינה, (נכדתו של פיטר בקרמן) ואחרים. ביתו של צוקר שימש מעין לשכת־עבודה לבני עירנו, וכתובת קבועה למנוח יחיאל פרנקל, ידיד האדם וידידם של בני ראדום במיוחד, כמעט תמיד מצא אפשרות לסדרם בעבודה.

גם בניית הבנין החדש של ביהח"ר בנחלת־יצחק ב־1934 נמסרה בהשפעת הנ"ל לקבלנים מבני ראדום, שמואל ניידיק וגיסו משה בקר, בעלה של יוכבד ניידיק. בני עירנו, ממלאים שם תפקידים מנהליים חשובים עד היום.

הצריף

שנת 1920, גל העליה השלישית החלוצית, מלא ההתלהבות מעט ונפסק. הצהרת בלפור סולפה והתקוות התנדפו. המופתי וכנופיותיו התפרעו והשתוללו בחוצות ירושלים, חברון, יפו, צפת, טבריה ומושבות.

חוסר עבודה מוחלט השתרר בארץ והקומץ הקטן שעבד היה עליו להתחרות בהמוני החורנים שזרמו מהררי גולן באין מפריע, ב„ג'יפים" ממצרים. שהממשלה פתחה לפניהם את שערי הארץ כדי להעסיקם בעבודות צבוריות וממשלתיות בשכר יומי של ארבעה גרוש מצרי ליום. לכן אין פלא, שהיאוש התחיל לכרסם אפילו בלבותיהם של מיטב חלוצי התקופה ההיא.

גם עלינו, קבוצת נוער חלוצי יוצאי ראדום לא פסח המשבר החמרי והנפשי הזה. גם בינינו התחילו להתהוות בקיעים. ואך מקרה, לכאורה בלתי חשוב, שינה את „מצב הרוח" מקצה לקצה.

באותם הימים עלתה לארץ מראדום צעירה בשם מלכה צוקר (בתו של ר' פישל שו"ב). עצם הופעתה בזמן קשה זה החזיר לנו את ההתלהבות הראשונה.

בנשף נשואיה עם אחד מהחבורה הנ"ל, שמואל ניידיק, שנערך בביתו של ר' מנחם קרול, השתתפו כמעט כל יוצאי ראדום בארץ. זיק חיים חדש התעורר בנו וקשר הדוק ולבבי נקשר בין הנאספים.

על חולות הלוהטים והשוממים של „לב תל־אביב" הקים לעצמו הזוג הצעיר צריף משיירי־בנין ושברי־לוחות. לא יצא זמן רב והצריף

היה לבית ועד ועידוד לנוער הראדומאי. תודות לקסמה ולפיה הנלבב של בעלת הצריף הצעירה. ה„צריף" היה לשם דבר. בו היינו מתכנסים בשעות הפנאי באוירה ביתית. שוב ראינו מפה על שולחן ווילון בחלון ומבט אמהי מלטף. ניטל עוקצם של קושיים חמריים ומקומם תפס שיר רומנטי, לחן מזרחי, שמים מכוכבים, שקיעת שמש על רקע של חולות וים...

התחלנו להיות מעורים גם בחיי התרבות. הרצאות בבית־עם, קונצרטים, פרקים בתנ"ך, וכמובן „הגנה". לילות שמירה בגבול מנשיה ויפו.

הפסיעות הראשונות של עולי ראדום הוליכו ישר מהאניה ל„צריף". כאן מצאו מרגוע, מלה מעודדת, תבשיל חם וגם לילות לינה לא מעטים, עד שהסתדרו. נפגשו חברים וידידים.

ערב אחד התכנסנו חבורה ובתוכה מהוותיקים שכבר הספיקו לרכוש את מקצוע הבנין וכרגיל התחלנו לדוש בשאלה: כיצד להת־גבר על המצוקה האיומה של חוסר העבודה, ובאיזו דרך להחדיר את העבודה העברית לשוק העבודה. נתברר לנו שרק בכוחות משותפים ומאמץ עילאי נוכל להתגבר ולהחזיק מעמד. הוחלט, איפוא, לייסד קבוצת בנין שתקבל עבודות בקבלנות ועל אחריותה היא, ובצורה כזאת נחדל להיות פועלים שכירי יום ונעמוד ברשות עצמנו.

כך נוצרה קבוצת הבנין של יוצאי ראדום וקראנו לה בשם „קבו־צת אחריות". החברים שהשתתפו בה הם: שמואל ניידיק, אליעזר אליהו קופמן, אביגדור בקמן, עובדיה מרגלית, דוד שיר, מנחם קרייז, שמואל אוסטרובצר, צבי קרוננגולד, חנינא מרגלית וגם אחדים שלא מיוצאי ראדום אבל נאמנים לרעיון המשותף. ואלה תנאי היסוד של הקבוצה:

א) ניצול הכוחות הפיסיים והרוחניים של החברים עד למקסימום.

ב) עבודה „משמש עד שמש".

ג) יעול טכני בעבודה.

ד) השוואה ברווחים, מבלי להתחשב בוותק או מומחיות.

עד מהרה היה ה„צריף" ללשכת עבודה בזעיר אנפין — דיונים בסידור העבודה, ניהול חשבונות, תשלומי שכר וישיבות מיגעות, וויכוחים סוערים.

הקבוצה קיבלה עבודות רבות והוציאה אותן לפועל במומחיות רבה ולשביעת רצון כל הצדדים. היתה ממייסדי סולל־בונה הראשון, בראשותו של א. קפלן המנוח. בנתה את בן־שמן ועטרות ושורה של בנינים פרטיים בתל־אביב. רבים מעולי ראדום המאוחרים יותר מצאו את יום־העבודה הראשון בארץ בקבוצה זו, ולא מעטים למדו בה מקצוע שעד היום הם מתפרנסים עליו וידועים כבעלי־מקצוע מעולים בשדה הבנייה.

תמורות רבות עברו על ארצנו במרוצת הזמן ולא פסחו גם על הקבוצה. שבע שנים התקיימה וכל חבריה נאחזו בארץ ויסדו בתי־אבות ענפים לשם ולתפארת בארץ.

בשנת 1930 עלה ה„צריף" בלהבות, ויחד עם התקופה החלוצית־רומנטית נעלם גם הוא.

כל באי־הצריף מזכירים תמיד ברטט ובגעגועים את הזמנים ההם על אף הקשיים העצומים, וזכר בעלת הצריף לא מש מזכרונם. היא, בעלת ה„צריף" ומשפחתה, עברו לגור לירושלים וכעבור שנים חזרו שוב תל־אביבה, ביתה נשאר פתוח לכל דורש וחוג מעריציה וידידיה גדל. בסוף מלחמת העולם השנייה עוד הספיקה לקבל פליטי־ראדום בלבביות ובמסירות האפיינית לה. מכתבים רבים שיגרה לכל המוס־דות לחיפוש קרובים וידידים ולרבים שימשה זיק אור ראשון בנכר.

כשהגיעו הבשורות הרעות על השואה הגדולה, שבין קרבנותיה הראשונים בראדום היו גם הוריה הישישים, ר' פישל שו"ב ואשתו אסתר'ל, שנרצחו באכזריות רבה בידי פורעים פולניים, לא עצרה כוח ולבה נשבר בה ונדם לנצח — אף־על־פי שלא נודעה לה האמת המרה על הוריה.

חבר הקבוצה

הצריף של מלכה'לע ניידיק

זה היה צריף מיוחד במינו: כל דכפין יכול היה להכנס אליו, להתכבד בארוחת בוקר, צהרים וערב. בקשת ללון — קיבלת מקום, הכיצד? — תשאל׳. הרי היה זה בסך הכל חדר אחד שהוקם במו ידיו של בעלה של מלכה'לע ובו רק שתי מיטות ומיטת ילדים ובה תינוק. נכון! אך אצל מלכה'לע לא היו בעיות. מעולם לא עשתה חשבונות של אפשר ובלתי אפשר. הצריף הצר היה כארמון קסמים שהתמתח, והכיל מקום נוסף ללינה לשלישי, רביעי וחמישי בחדר.

אם הביא בעלה שמואל כסף מסולל בונה או לא, הרי באורח פלא לא חסר כיבוד בצריף. זו היתה מסעדת־חינם, מלון חינם לכל עולה חדש, שהגיע אך אתמול מראדום לתל־אביב. ושמואל הפך את הצריף גם ללשכת עבודה. יסד קבוצת בנין ליד סולל־בונה וצירף אליה כל עולה שחיפש יום עבודה. והוא היה הבנאי המומחה, מנהל חשבונות, מדריך במקצוע ובכל זאת לא נהנה מכל יתרון בשכר עבודה. צירף את כל ימי העבודה לסכום כולל ושילם שכר שווה בעד עבודה בלתי שווה למומחה ולפועל שחור, לוותיק, לעולה החדש — ולעצמו...

כאלה היו הראדומאים מהימים ההם. מלכה'לע ידעה, שבעלה לא יבוא הביתה בשעה אחת לצהרים, כי הרי זה מנהג בורגני. הוא יבוא רק לאחר שיסיים את מלאכת הבנין, ועל כן רצה היא בשעות הצהרים הלוהטות מהצריף עד לבנין המוקם בקצה העיר... ברחוב אלנבי, פנת הכרמל, סל בידה, ובו שתי צלחות, קציצות חמות עם תפוחי אדמה ובסיר קטן מרק שהצטנן בדרך על־אף ימי החמסין, וסלט חי בספל. עלתה על הפיגום במדרגות רעועות בלי משענת, והייכה את חיוכה האמהי הלבבי לכל פועל, שהתיישב על קרש, או על גל אבנים ופרש מפית נקיה על ברכיו, כדי לסעוד את ארוחתו, שהוציא מתרמילו. הכל היו רווקים, ומלכה'לע היתה לכולם כאם, כיועצת בעניני עבודה, דירה ואף שידוך... ואם נישאו, לימדה את נשותיהם לבשל לפי נוסח ישראל ולאפות עוגה עם מיץ תפוזים.

מלכה'לע לא ידעה לשאת טינה בלב אף נגד מישהו שפרץ לצריף ואכל את התבשיל שהכינה לשבת... ואף לגנב, שבא עם כל הראדומאים לקבל פני אורחת, עולה חדשה בת ראדום, ובינתיים שבר את מנעול הדלת של צריפה והוציא ממגרתה חמש עשרה לירות, שהיו אז הון, סלחה ואמרה: — מילא, הוא רגיל עדיין במקצוע זה, אך כאן ייגמל. גם הוא סופו להיות חלוץ ותחת לפרוץ לבתים, יבנה בתים בתל־אביב...

מ. ש.

יזכור

היא פרשת חייהם ומותם של חיילי צבא ההגנה לישראל, ילידי ראדום וילדי הארץ בניהם של יוצאי ראדום, אשר חרפו נפשם למות במלחמת העצמאות ובמבצע סיני, ונפלו בגבורה למען חיינו וגאולתנו.

1. בקמן נחמיה
2. בן־דור חיים
3. זעירא צבי זאב
4. מינקובסקי מרדכי
5. סמוטריץ יצחק
6. סלבה שלמה
7. פרידמן מנחם
8. פיכטנבוים הלל
9. קויפמן מנחם
10. קליינמן עמנואל
11. רוזנבוים יוסף
12. רוטמן יצחק מאיר
13. שווארצמן ישראל

יהא זכרם הקדוש חתום בלבנו לעולם!

בקמן נחמיה

בנם של השו"ב מנחם מנדל וברכה. נולד ב־1918 בראדום. עלה לארץ בשנת 1926. למד בישיבה בירושלים. מילדותו שאף לעבודה חקלאית. עם סיום לימודיו עבר לאבן־יהודה, שם עבד בפרדסים. אחר־כך בחקלאות ובשמירה במקומות שונים בארץ. במאורעות 1936 נפצע פצעים קלים בעמדות ההגנה בגבול יפו־תל־אביב. עבר לזכרון־יעקב. נחשד ברצח השומר הערבי של המושבה. הועמד למשפט. תחילה נאשם ברצח בכוונה תחילה, אחר־כך הוחלפה האשמה זו באשמה של הריגת אדם בשגגה, והוא נידון למעצר שנתיים במחנה עתלית. בתחילת מלחמת העולם התגייס לצבא הבריטי, שירת בחיל־התותחנים ואחר־כך בבריגדה העברית. השתתף בהצלת שרידי יהדות אירופה.

בפרוץ מלחמת השחרור התייצב להגנת מקום מגוריו, שכונת „המפדה האזרחי" ליד רמת־גן. עם הקמת יחידת תותחנים הצטרף אליה, השתתף בקרבות ליד משמר הירדן, בעמק הירדן, ליד לג'ון וכו'. ביום כיבושה של נצרת נפצע בתאונת־דרכים ולאחר שלושה שבועות מת מפצעיו, בכ"ח בתמוז תש"ח (4.8.48). למחרת הובא למנוחת עולמים בנחלת יצחק. הניח אשה רחל, שני בנים ושתי בנות. בנו הצעיר נולד ארבעה חדשים אחרי נפילתו.

בן־דור חיים

בנם של יצחק ושרה לבית מרגלית (בתו של ר' חיים עובדיה'ס, נכדתו של השו"ב ר' בונים צוקר). נולד בכ"ו אדר ב' תרפ"ד בירושלים. היה ילד עליז, ישר־אופי וגלוי־לב. בגיל 14, אחרי גמרו את לימודיו בבית החינוך לילדי העובדים, עבר לבית־הספר המחוזי ביגור. הצטרף לתנועת „המחנות העולים" והיה פעיל בה. השתתף במועצותיה ובבירוריה והכשיר עצמו לחיי הגשמה. ברשימות מבית־הספר ובמכתביו להוריו וחבריו נתגלה בכשרון כתיבה וביכולת־הבעה.

כבן 15 חזר לתל־אביב וגמר לימודיו בגבעת השלושה. הצטרף לקבוצת „החוגים" שיצאה לבית השיטה, שם חלה במחלת־הפרקים שריתקה אותו למיטת חליו. מחלה זו היתה לו מכת־גורל קשה, ובעיקר חש פן לא יוכל עוד להיות חקלאי, חורש, נושא משא, צועד בהר ומשוטט במרחקים. את ימי מחלתו ניצל לקריאה מעמיקה, כי אוהב־ספר היה, מעמיק־הגות וזיקה לו לשירה העברית החדשה ולספרותה. משהבריא עזב את העיר, חזר לשדה, לקיבוצים, לחבריו. עד שבאה שנת 1942, ועם הקריאה הראשונה התייצב לפלמ"ח.

כשנה עשה באימונים ובהכשרה, אך הידיעות שהגיעו מהגולה לא הניחוהו במנוחה. הטבח ביהודי אירופה גרם לו, לנער הארצישר־אלי, זעזוע וכאב, עלבון וחרון. פרש מהפלמ"ח והתגייס לצבא הבריטי לחיל הים. תחילה שירת בארץ ואחר־כך במצרים ובעדן. עד מהרה באה ההתפכחות, ההתיסרות העצמית, על שעזב את הפלמ"ח, והוא ערק ממחנה הצי ופנה אל צוקי הסלעים של מנרה, אל חבריו מימים עברו. לאווירה החלוצית הקרובה ללבו. אולם כעבור חודש של לבטים חזר לשירות, גם אם ידע את העונש הצפוי לו. כתום שרותו בצבא חזר לחיי עבודה, אך בינתיים נמשך לבמת הקולנוע והצטרף לקבוצת־ההסרטה של הבמאי מאיר לוין שהכינה את הסרט „בית אביר". גילה בשטח זה ידיעה מפתיעה, ולדברי הבמאי היה בעל רעיונות, דמיון ושכל ישר. חלם על תעשיית סרטים ומקומו בה.

בשנת 1946 עזב חיים את ענייני הסרטים והתייצב שוב לשירות הפלמ"ח. פעל בירושלים, התאמן בקיבוץ רבדים שבגוש עציון, ומשם עבר לקיסריה, לטכניון בחיפה, ליגור — להכשיר עצמו לקורס גבוה של ימאים מטעם הפלמ"ח.

עם תחילת המאורעות נסער כלו. הרצח בבתי־הזיקוק זעזעו. חזר מן הלוויה ובלבו מחשבת נקם. אנשי ההגנה שתיכננו את פעולת־התגמול נגד כפר המרצחים בלד א־שייך, לא הביאו בחשבון את פלוגתו של חיים, אלא שהוא לא השלים, נטל רשות ממפקד פלוגת־העונשין ויצא בתפקיד סגן בחוליה הפורצת. נוסף על תת־מקלע ורימוני־יד, לקח עמו גם גרזן לפריצת דלתות. עם זאת רצה לשמור על הפקודה ולפגוע רק בגברים נושאי נשק. על־כן קשתה הפעולה.

באחד בינואר חדרו לכפר ולחמו על כל בית. חיים הצטיין בפריצה, נלחם בגבורה עד הרגע האחרון כשכדור פגע בראשו והוא נפל. כשנשאוהו משם חבריו אמר להם: „תמשיכו, אני נפצעתי". נקבר ביגור.

במכתב שהשאיר לאמו לפני מותו, כתב: „תמיד אמרת שהנך מהאמהות הגבורות, היי גבורה למעני. זכרי את קרבנות כפר עציון, בן־שמן ובתי־הזיקוק. היום הייתי בלוויה בחיפה. נורא, יש לנקום וללמדם בינה".

זמן לא רב אחרי מות הבן נפל גם האב, יצחק בן־דור, שהיה חייל בשתי מלחמות עולם.

בדרך חייו ובכתביו המרובים אשר השאיר (רשימות, שירים, סיפורים, תרגומים, ביקורת ספרותית ועוד) נתגלה חיים כבעל־נפש דינמית, רבת לבטים וחיפושים, שאיפה לשלמות ולאמת. השתוקק לחיים עשירים בחוויות פנימיות, ל„בנין טמיר ונפלא שאינו גוף הנותן טעם לחיות, ובו אני רואה חזות הכל".

ממבחר עזבונו הספרותי הוציאה „ספריית הפועלים" את הספר „בן־דור".

זעירא צבי זאב

בנם בכורם של משה ורחל זעירא, בני העליה השלישית, חלוצים ממוצא רבני (מצד האב מצאצאי האדמו״ר ר׳ שלמה רבינוביץ, מחבר ספר „תפארת שלמה״), ונכדם של מאיר ואדלה בנקר מראדום, ממשפחת הירש וולף פומרוק הידועה. דודו — ישראל בן־צבי (צוויגנברג) יב״ל, ממייסדי ועסקני ארגון יוצאי ראדום בישראל.

נולד בט״ו בתמוז תרפ״ט (23 ביולי 1929) בתל־אביב. כבר בגיל הרך הבחינו בכשרונות ובסגולות הנפש שלו. בגן הילדים הצטיין במלאכת־יד. גמר את בית־הספר העממי „בלפור״ בתל־אביב. הוכנס למוסד החינוכי במשמר העמק, ושם נתבלטו נטיותיו למכניקה. כעבור שנה עבר לבית־הספר למלאכה שליד הטכניון בחיפה. פה נפתחו לפניו אפקים ואפשרויות נרחבות והפליא בשקידתו ובהתמדתו. גילה עניין בכלי עבודה ומכשירים ובכל דבר הקשור במקצוע המכונאות.

בשנת 1947 סיים את לימודיו המקצועיים וחזר להוריו בחולון, ומשם התגייס לשנת־השירות לנוטרות. חלק ממשכרתו השקיע ברכישת כלי־עבודה למקצועו, וקיווה להשתמש בהם בבוא הזמן. סיים קורס מתאים בכפר ילדים ושימש נוטר בחולון. התכונן לחיי הגשמה חלוצית. בחיבה מיוחדת טיפח את הגינה שעל־יד בית הוריו. בני־גילו חיבבוהו בשל מעשיותו, ומוריו — בגלל שמחת־העבודה בהתקנת כלים ובשימוש בהם.

היה קשור מאד לסבא ולסבתא. אהב לשמוע סיפוריהם על המשפחה בפולין ועל חיי היהודים בגולה. כשבוע לפני האסון ביקר אצל סבו. בשובו הרגישה אמו שהוא מצונן, וביקשה לעכבו בבית לימים ספורים, אולם הוא לא נעתר באמרו, שהמצב בארץ אינו מרשה להתפנק...

יצא עם חבריו הנוטרים בטנדר פתוח מחולון לבדוק את הדרך לירושלים, ואתם יחד מצא את מותו בכפר המרצחים יאזור ביום 22.1.49. למחרת היום הובא למנוחת עולמים בבית־הקברות בנחלת־יצחק. דפים לזכרו — בספר־הזכרון „השבעה״. במקום הרצח הוקם המושב „משמר השבעה״.

מינקובסקי מרדכי („מוטל״)

בן אברהם־יהודה ופסל. נולד ב־1919 בראדום. למד ב„חדר״ ובבית־ספר עממי פולני, ואחר כך השתלם בנגרות ועבד בה. בן 16 הצטרף להחלוץ ועשה 4 שנים בהכשרה בקיבוץ „גרוכוב״ שליד וארשה. בשנתו העשרים גוייס לצבא הפולני ושירת בחיל התותחנות הכבדה. עמד באומץ על משמר כבודו היהודי לא רק נגד פולנים אנטישמיים, אלא גם נגד יהודים ומבזי־עמם. פעם, במסדר צבאי, בשמעו חייל יהודי מדבר בלגלוג באזני הגויים על דת ישראל, קפץ מהשורה וסטר על פרצופו. הקצין הפולני הבין לרוחו ופטרו בעונש סמלי.

בשירותו בצבא פרצה מלחמת העולם. כשפירסם שלטון הכיבוש הגרמני צו־התייצבות ליהודים חיילים לשעבר, ברח ללבוב ומשם הגיע בקשיים רבים לרוסיה. הסתיר ציוניותו והלוציותו, ונשתבח כפועל טוב וחרוץ בבית־החרושת בדניפרופטרובסק, במכרות־הפחם באגן הדון ואחר כך באשקר־אולה.

התנדב לצבא הפולני ברוסיה בפיקודו של גנרל אנדרס, ועמו בא לארץ דרך פרס. הוסיף להילחם בשורותיו במדבר לוב וכתותחן בטוברוק. לאחר שגורשו האויבים מטריפוליטניה בא לארץ לחופשה כחייל, והחליף מדיו בבגדי חלוץ. עשה כשנה בקיבוץ מרחביה ונתחבב על חבריו. אחר־כך עבר למגדיאל, בה ישבו בני־עירו וחברים מהכשרתו. עבד בפרדסים. רבים נהנו מנדיבותו ועזרתו לזולת.

במגדיאל, בתחום החזית, היה הולך אל העמדות בשמחה, באמרו: „בטוברוק נלחמתי למען אנגלים ופולנים, כאן אשרי שזכיתי להילחם בעד עמי״.

במסירות המשיך בהגנת המושבה, ולא פעם עמד בשמירה 14 שעות רצופות עד שפגע כדור־אויב בראשו ב־5 במארס 1948. הובא למנוחת־עולמים במגדיאל.

סמוטריץ יצחק („סמיטי״)

בנם של יעקב ושרה לבית רוז׳נה מראדום. נולד ביום י״ד מנחם אב תרפ״ה בתל־אביב (24 באוגוסט 1925). לאחר סיום בית־הספר העממי, למד חרטות בבית הספר המקצועי ע״ש מכס פיין. היה חבר „הנוער העובד״, הלך להכשרה, נתגייס לפלמ״ח ואחר כך לפל״ם. במסירות ובאומץ־לב ביצע בתקופות המרי משימות נועזות: פיצוץ מסילות־ברזל וגשרים, העלאת מעפילים מהאניות, פריצה למחנה הבריטים בכפר ויתקין ועוד. בוויכוחים עקרוניים היה קיצוני בעמידה על האמת שלו, בלא משוא־פנים, ובחיי החברה — קיצוני בנכונותו לעזרת הזולת. היה חובב ספורט יבשתי וימי ומוסיקה. אהב לארגן שירה בציבור ולהנעימה בנגינה במפוחית פה.

סיים קורס למ״כ ולחבלנות. שירת בליווי שיירות לנגב ולירושלים, ומשם נשלח לשיירה לכפר־עציון. במלכודת נבי־דניאל נפצע בראשו, ורסיסים נתקעו בו בסמוך לעיניו. לשידולי חברים ומפקדים נעתר להפסיק שירותו הקרבי ולרדת לתל־אביב, כדי לרפא את עיניו. הריפוי נמשך, ובינתיים פלשו צבאות האויב לארץ. על אף אזהרות הרופאים הפסיק את ריפוי עיניו והצטרף לחיל השריון. השתתף בקרבות לפריצת הדרך לירושלים.

כמפקד מחלקה של חבלנים חדר עם אנשיו לבנין משטרת לטרון בכ״א באייר תש״ח (30 במאי 1948) ואיש מהם לא יצא חי משם. גוויתו הועברה בט״ו בחשון תש״ט (17 בנובמבר 1949), יחד עם גוויות חבריו, לקבר־אחים על הר הרצל בירושלים.

סלבה שלמה („סאלעק״)

בן יצחק ואסתר. נולד בראדום ב־25 במארס 1922. בבית הוריו קיבל חינוך מסורתי, ומילדותו חלם על עליה לארץ. המקצוע ריתוך חשמלי רכש בבית־הספר המקצועי בראדום. עם הפלישה הנאצית לפולין נמלט והגיע לווילנה, שם נצטרף לקיבוץ הכשרה „איחוד״. בפרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה ב־1941, גוייס לצבא האדום, אחר כך הועבר לעבודה בבית־חרושת למכוניות בקויבישב. בגמר המלחמה חזר לפולין לחפש אחר משפחתו, אולם נודע לו, שהוריו הושמדו בראדום באקצית אוגוסט 1942. „גנב״ את הגבול ומפולין יצא לפראג ועם גמר המלחמה — לאיזור האמריקאי שבגרמניה. קרוביו בארץ (בן־עירנו ד״ר סובול ז״ל מחיפה היה דודו) עשו מאמצים רבים להעלותו, אך ממשלת המנדט לא נעתרה לפניותיהם. לבסוף הגישו בקשה לממשלת שווייץ, דרך השלטון של קנטון נוישטל, להעניק רשות־כניסה לשווייץ לשלושה חדשים לפליט שלמה סלבה. הויזה ניתנה בקושי רב — והוא בא לשווייץ.

ב־3 ביולי 1947 הגיע לארץ באווירון משווייץ, ובדרך נס לא עוכב בשדה־התעופה בלוד על־ידי פקידי ממשלת המנדט. נתקשר לארץ בכל לבו, והיה גר ועובד בחיפה בעבודת בניין. העבודה היתה קשה עליו, אולם שמח בחלקו. לאחר מחצית שנה התנדב לצבא, אף כי השנתון שלו טרם נקרא לגיוס. נשלח לפלמ״ח ושירת בגדוד 5.

השתתף בפתיחת הדרך לירושלים, בקרבות על חולדה, לחם בחזית לטרון ונפצע. השתתף בכיבוש הראדאר בבית ג'וברין, בבית נאטופה, בכיבוש הקסטל, בצובא, בכיבוש שיך־ג'ראח, בקטמון ורמת־רחל בירושלים. כן לחם בנגב, ברפיח ובאל־עריש. מכל הקרבות יצא שלם ברוחו ובגופו.

נשלח לגרנדל בגבול המזרחי של הנגב. סמוך לשחרורו מהצבא נפצע קשה (ב־13 ביוני 1949) בתאונת־דרכים מחרידה בדרך לאילת, שם חנתה פלוגתו, שהצטרכה כבר לשוב צפונה. הובא לבית־החולים „הדסה" בתל־אביב ובכ' סיון תש"ט (15.6.49) נפטר. הובא לקבורה, בטכס צבאי, בבית־הקברות בנחלת יצחק.

בשנות שירותו בפלמ"ח גילה עניין בשאלות חברה ולמד בשקידה את השפה העברית. הזדהה עם תנועת השומר הצעיר, נכון למסור נפשו על הגשמת האידיאלים החלוציים.

אף בימי סבלו ועבודתו הקשה בארץ לא קבל ולא התלונן, קיבל הכל באהבה והיה מאושר בחייו בארץ.

פרידמן מנחם

בן אברהם וחנה ילידי ראדום. נולד ב־25 באוקטובר 1926 בארץ, להורים עמלים קשה לפרנסת שלושת ילדיהם. גדל ונתחנך בשכונת בורוכוב, בסביבה כפרית חלוצית. בגלל מחלתה הממושכת של האם, הוכרחה המשפחה למכור את ביתה ולנדוד מעיר לעיר. תלאות אלו הקדירו את שנות ילדותו, שנעשו קודרות עוד יותר משנתייתם מאמו בגיל 12. מחמת המצב החמרי הקשה יצא לעבודה לפני שסיים את בית־הספר העממי.

בבקרו בקבוצה חינוכית של הנוער העובד מצא את דרכו בחיים ואפשרות להשתלמות. נמשך לחקלאות ויצא לעבודה בתל־עדשים. מצא סיפוק רב, אך מחמת חוסר חברה מתאימה ואפשרות להשתלמות עבר לחברת־נוער ארצישראלית שיצאה להכשרה בעין־חרוד. חצאי ימים עבד וחצאי ימים למד, היה מעמודי־התווך של חבורתו ועבודתו במשק זכתה לשבחים. אחרי שנתיים, ב־1944, התחברה קבוצתו עם קבוצת „שדמות" מגינוסר, עשו יחד שנת־הכשרה מגויסת ביגור ובסוף 1945 הצטרפו לקיבוץ רביבים בנגב. התערה בחיי החברה והמשק, היה ער לכל בעיותיו, נודע כרפתן טוב ומסור, ביחוד הגדיל לעשות בגידול ירקות, באדמת הנגב הצחיחה, וחגו הגדול היה כשפרי עמלו מגן־הירק נשלח בראשונה לשיווק בעיר.

במלחמת השחרור מילא את חובתו בעבודה ובהגנה על המשק, שהיה כאי בודד, הרחק מעבר לקווי הפולש המצרי — עד שנפל בקרב בכיבוש ביר־עסלוג', ביום ד' בסיון תש"ח (1.6.48). בו ביום הובא למנוחת־עולמים בבית־הקברות ברביבים.

פיכטנבוים הלל

בנם של דוד וטובה מראדום. נולד בירושלים ב־3 באוגוסט 1937 ולמד בבית הספר „מוריה" עד כתה ה'. אחר־כך עבר עם הוריו לרמת־גן. ניכרו בו סימני אהבה ללימודים ושקידה עליהם. הצטיין בכל המקצועות והיה אהוב על חבריו ומוריו. עזר לחבריו בשעורים והיה ראש לחבורה. פעיל בחיי הנוער, בבית הספר ומחוצה לו, ורבות הקדיש מזמנו לספורט.

גם כשהכביד עומס שעוריו בבית־הספר התיכון בתל־אביב, לא חדל מעיסוקיו הרבים ובכלל זה נגינה בכינור. הביבה עליו היתה גם האתלטיקה הקלה והריצה. בתחרויות ב„הפועל" רמת־גן זכה למקום ראשון בריצה. כן השתתף במרוץ יום העצמאות ומרוץ הקפת התבור. עוד חובבות היה לו, והיא —אספנות בולים. הגיע לאוסף של כ־7000 בולים.

שאף להיות מהנדס־מכונות והתכונן ללמוד בטכניון. לשם כך למד בגימנסית ערב בכתה הששית, כדי להשיג תעודת־בגרות ולהיכנס לטכניון. אהב לטפל בגינה מסביב לביתו — ועשה זאת למופת.

כשנה היה בצבא. עם התגייסותו התנדב לנח"ל, כי רצה לעבוד בחקלאות. נשלח לקורס מכי"ם ולא זכה לסיימו. עם תחילת המערכה בסיני נשלח לטבילת־אש ראשונה, וכמה שמח שמפקדיו הסכימו לשלחו באמצע הקורס כחייל קרבי למערכה. אך רצה הגורל האכזרי והלל נפל ביומה הראשון של המערכה, בשנת ה־19 לחייו.

עדין־נפש היה ותוסס חיים, מלא מרץ ויוזמה, והבעת שחוק נסוכה היתה תמיד על פניו.

קויפמן מנחם

בן אליהו (לייזר אלי) ולאה, ילידי ראדום. נולד ב־6 ביולי 1929 בתל־אביב. גמר בית־ספר עממי ושש מחלקות של בי"ס תיכוני בת"א. עם גמר ביה"ס העממי נצטרף לפעולות הימיה, השתתף בכל האימונים בים והגיע לדרגה א'. ב־1946 התגייס גיוס מלא לפלמ"ח, עבר אימונים יבשתיים וימיים, נתן יד לפעולות אניית־המעפילים „שבתי לוזינסקי" ועם נוסעיה הוגלה לקפריסין. מסוף קייץ 1947 עד פברואר 1948 עבר קורס ימי מרוכז בטכניון מטעם הפלמ"ח. אחרי גמר הקורס, התכונן לארגן את פעולות הימיה בתל־אביב, אך נלקח לפריצת הדרך לירושלים והשתתף שם בקרבות. מילא תפקיד של מפקד מחלקה של מגוייסים־טירונים, שלא אומנו עדיין לקרב ולחיי־צבא קשים. הירבה לעזור לפיקודיו, הבין למצבם, אך הקפיד במשמעת.

במחלקת השריונים בקרית־ענבים עסק באספקת תחמושת לחבריו ובבחירת מקלענים למשוריינים. היה עם השיירה שנתקעה בדרך בין דיר־איוב ושער הגיא. פיקד על משוריין שיצא לחלץ את התקועים ולאסוף את הפצועים. כשנפגע הצמיג במשוריין שלו, עמל להחזירו לבסיס ובדרך אסף פצוע תחת אש האויב.

השתתף ב־23.4.48 בקרבות ליד נבי־סמואל. היה אחראי במשוריין הראשון ומשנפצע קשה בבטנו, לא יכלו להגיש לו את העזרה הדרושה. חבריו הוציאוהו, השכיבוהו על סלע, ונתנו רימון בידו...

הוציא נשמתו ביסורים, והובא למנוחת עולמים בבית־הקברות בקרית־ענבים ב־25 באפריל 1948.

קליינמן עמנואל

בן פנחס ושרה, ילידי ראדום, שעלו לארץ לפני למעלה מ־25 שנה. נולד בתל־אביב בחשון תרצ"ז (בנובמבר 1936), למד בבית ספר „בלפור" בת"א ובבי"ס תיכון בקיבוץ בית השיטה. בנערותו נמנה עם תנועת מחנות־העולים בת"א בה נתחנך ובה עוצבה אישיותו.

נתחבב על חבריו, כי היה מחונן בסגולות נפשיות, במסירות והתלהבות. בשורה ארוכה של מחנות ומפעלים תנועתיים היה לעצמאי ונמרץ. בן שלוש־עשרה הצטרף לחברת נוער ביגור. עם הפילוג בקיבוץ, כאשר קבוצה ב„המחנות העולים" הצטרפה לחברת הילדים

בבית השיטה, בא לשם גם עמנואל, והכניס לקבוצה גם את אחותו שולה. למד בשקידה רבה, עבד בפלחה והתקשר לענף.

הצטרף לקבוצת „אורן" ועם התגייסותה לצבא, היה עמנואל בין הארבעה שנועדו להדרכה בתנועה במסגרת הגיוס לנח"ל. תוך כדי עבודתו בהדרכה, החלו הפעולות הצבאיות שחברי קבוצתו, הצנחנים, לקחו בהן חלק פעיל. „התפרץ" לצבא, עבר קורס מכי"ם כחניך מצטיין, המשיך להדריך באותו קורס ויחד עם חניכיו יצא למערכת סיני, שבה נפל במיצר המיתלה תוך חילוץ מפקדו שנפצע. נקבר זמנית בשלח והובא אח"כ למנוחת עולמים לבית השיטה.

*

היה מסור ונלהב לכל שנתבע ממנו כחניך. התמסר לטיפוח הגן, פינת החי והצריף בקיבוץ. לא נעדר מאף יום־עבודה שנקבע לבני חוגו. שימש דוגמא לחבריו. מסודר למופת ושואף תמיד להצטיין, בלי שים לב למאמצים.

בכניסתו לקבוצת „אורן" קפץ למעשה כיתה, אך הדבר לא ניכר. „הקפיצה" דירבנה אותו ביתר־שאת והיה אחד התלמידים המצטיינים בכיתה. לא פעם ישב בלילות, עד שעות מאוחרות, כדי לפתור בעיה כלשהי, באלגברה, התאמץ ללטש חיבורו, כדי שיצא שלם מתחת ידו.

בשעות הפנאי התמסר לאמנות הריקוד. לקראת הכניסה לחברות נקבע עמנואל כרקדן פנטומימה במסכת „תובל קין" לטשרניחובסקי, שהכינה הכיתה לחג־הסיום. לא היה קץ לאשרו, גאוותו וסיפוקו.

בעל כשרון בלתי־רגיל והיה מבצע ריקודים שאחרים לומדים אותם במשך שנים. כשנועה אשכול התחילה להורות תנועה לקיבוצי האיזור, היה עמנואל שותף נאמן בלימודים שנערכו בבית־אלפא.

תקופה מסויימת הדריך במושבה „קדימה" מטעם מחנות־העולים, הצליח להקים שם סניף קטן. בקורס המדריכים ב„אפעל" הצטיין במיוחד במחנאות ועמלנות.

לרוע המזל נמצא בו בבדיקות הצבא, ליקוי בריאותו. הדבר היה לו כמהלומה, עירער ואף זכה לשינוי „סוג" בריאותו. מפקדו, לא הסכים להעבירו למחלקה אחרת, כי היה חניך למופת, עוזר לנכש־לים ויד־ימינו בכל.

לאחר תקופת הטירונות יצא לעבוד בתנועה ברחובות. הימים — ימי ניצנה. חבריו לוקחים חלק בקרבות. עמנואל מרגיש כורח פנימי לחזור לצבא. נאבק על יציאתו מן ההדרכה, לא קיבל הסכמת התנועה, ובכל זאת יצא. בצבא נכנס לקורס מכי"ם בו הצטיין.

היה ביישן כילד ועז־ונועז כמהפכן, מיושב שלא כפי גילו — ותמים.

בית השיטה היתה לו לבית, פה גילה עמנואל כי יש שדה־עשייה לרצונו של אדם, ויש במה להאמין. באמונה זו הגיע, יחד עם חבריו עד מערכת סיני ובאמונה זו נפל למען ארצנו.

רוזנבוים יוסף („יוסקה")

בן פנחס ולאה. נולד בי"ז בניסן תרפ"ז (19.4.27) בתל־אביב. למד בבית הספר הדתי „בילו" והתחנך בתנועת בית"ר. בתקופת המחתרת העברית נגד השלטון הבריטי הצטרף לארגון הצבאי הלאומי ופעל במחלקת התעמולה. משארך לו הזמן עד שצירפוהו אל הלוחמים, התאמן לחוד אצל אחד מוותיקי הארגון, שהכשירו בשקידה. מורהו זה הוגלה מן הארץ וחניכו יוסקה מילא את מקומו. פעמיים נעצר לתקופות ממושכות במחנה לטרון, ותודות לעליזותו הטבעית נתחבב על העצורים ועשה להעלאת מצב־הרוח. בתקופות שבין מעצר למעצר, המשיך לפעול באצ"ל, על־אף פיקוחה של הבולשת הבריטית ומעצר הבית שהטילה עליו.

במלחמת השחרור השתתף תחילה כאחד ממגוייסי אצ"ל. בקרב על רמלה שימש מקלען ביחידה שהחזיקה במשלט במבואות העיר. כאשר נפצע בידו חבש בעצמו את פצעו והוסיף להחזיק במקלע. העמדה האחרונה, שבה מצא את מותו, היה בנין מפקדת חסן סלמה. האויב ניצל את המחסה של הפרדס הסמוך לבנין, הצליח להתקרב אליו ולהפתיע את הנמצאים בו באש כבדה. משנוכחו המפקדים שלא יוכלו להחזיק במקום, הוחלט על נסיגה. תפקיד החיפוי הוטל על יוסף ו־11 מחבריו. תודות לעמידתם האיתנה הצליחו השאר לסגת, אך חיילי המאסף נפלו מכדורי האויב. כאשר נמצאו גופותיהם נראו בהן סימנים של דקירות כידונים והתעללות פרועה.

נפל בכ"ג באייר תש"ח (1.6.48) ונטמן בנחלת יצחק.

אביו פנחס היה מפעילי המחתרת העברית, וכן מוותיקי ופעילי ארגון יוצאי ראדום בישראל. נפטר בתל־אביב בשבועות תש"ך.

רוטמן יצחק מאיר

בן צבי (הרש) וינטה. נולד בנובמבר 1926 בראדום להורים עמלים, למד ב„חדר" ובבית־ספר עממי. במלחמת העולם השניה היתה המשפחה, הוריו עם 5 ילדים, בגיטו. בהשמדות הגדולות בראדום, באוגוסט 1942, הובלו האם ויתר הילדים לטרבלינקי, הוא ואביו — למחנות־עבודה שונים. שניהם נתנסו בכל יסורי הגיהנום הנאצי ואחרי השחרור נפגשו במקרה מחדש, והחלו לחדש חייהם במחנה העקורים בשטוטגרט.

בעזרת קרובים בארצות־הברית קיבלו תעודות להגר לשם, ובינתיים עבד יצחק בנהגות. בשמעו שארץ ישראל בסכנה וויתר על ההגירה לארה"ב ובסוכנות היהודית במינכן נתגייס לצה"ל.

עלה לארץ בספטמבר 1948 ונשלח ישר לחטיבת הנגב של הפלמ"ח. לבן־דודו אמר: „בשנות ההשמדה ראיתי יום־יום אלפי פעמים את המוות, ואילו נהרגתי לא היה שום טעם במותי. כאן, לפחות, יודע אני בעד מה אני מקריב את חיי ואת נפשי, ולא אתבייש אף אם אפול..."

ואכן, לא ביישׁ את שמו ונפל בכבוד תוך כדי איסוף פצועים בשעת נסיגה מאחת ההתקפות על עירק אלמנשיה ביום 16 באוקטובר 1948, במבצע פריצת הדרך לנגב. היה קבור בגת. ביום ו' בתשרי תש"י (29.9.49) הועבר למנוחת עולמים בבית הקברות בנחלת יצחק.

שווארצמן ישראל

נולד ביום י"ז כסלו תר"ץ (19 בדצמבר 1929) בתל־אביב, לאמו פועה לבית ניידיק מראדום (בת ר' ישראל יצחק שו"ב), ולאביו עורך־הדין פנחס שווארצמן בר' אהרן שו"ב בקוריץ ובתל־אביב.

נקרא במשפחה בכינוי־החיבה „סותה", ובפי חבריו בגימנסיה — „שורצי". צנוע, ביישן ומאופק, עיניים חולמות, חיוך מלבב ורוח איתנה.

הצטיין בכשרונות בלתי־רגילים, זכרון נפלא ותפיסה מהירה, בעיקר במתמטיקה, שפות, מוסיקה ובשחמט. חונן בכשרון נדיר למספרים. כבר בגיל 7 ידע להכפיל על־פה מספרים גדולים ולחזור על כל סדר הדורות לפי התנ״ך והברית החדשה, מאדם הראשון עד ישו הנוצרי, ישר והפוך. הכל ניבאו לו עתיד מזהיר.

בבית־הספר העממי דילג על כיתה אחת, ועם התבגרותו נתגלה כבעל כושר־ניתוח חריף בעניני מדע וחברה. בן 17 גמר בהצטיינות לימודיו בגימנסיה ויצא עם חבריו לנגב, לעזור במפעל הנחת צנור המים, ואחר־כך לעבודה בקבוצת שריד, להכשרה בגליל העליון ולבסוף הצטרף לפלמ״ח.

בבת אחת נותק מחיק משפחתו. באימונים מייגעים וסכנות מרובות, שחישלו גופו ועיצבו אפיו. במכתביו הביתה לא הזכיר אף פעם את הסכנות שהוא נתון בהן. כל מכתב היה רצוף הרגעה וציפיה להתראות עם הוריו וקרוביו. השתדל להתגבר על כל מאמץ ולעמוד בכל מבחן. לא נרתע בפני תפקיד קשה, ואפשר היה לבטוח בו בעת סכנה ומשבר.

השתתף בליווי שיירות, מסעות־לילה וקרבות בלתי־פוסקים, ביני־הם בקרב העקוב מדם בנבי יושע. במכתב שכתב להוריו לא גילה, אף ברמז קל, שהשתתף בקרב, ורק בנס יצא ממנו בשלום.

לקח חלק בכיבוש כפרים ערביים, מחנות־צבא בריטיים, בנין המשטרה בראש פינה ופיצוץ הגשרים מעבר למטולה. מכתבו האחרון להוריו נכתב ממטולה ביום 16 במאי 1948, לאחר שהשתתף בהצלחה בכיבוש צפת (גם כרגם ב„דווידקה״ המפורסמת) ובכמה פעולות שלאחריו. היתה זו הפעם הראשונה והיחידה שכתב על השתתפותו בקרב והמכתב אומר כולו התרוממות־הרוח וסיפוק־נפש עמוק. המכתב נתקבל 3 ימים לאחר שכותבו שוב לא היה בחיים. לאחר כמה ימים נודע להוריו שביום 18 במאי 1948 נשלח יחד עם מחלקתו כתגבורת לאנשי עמק הירדן, ובלילה שלאחריו נפל בקרב על תחנת המשטרה בצמח. הובא למנוחת עולמים בבית־הקברות בכנרת ב־21 במאי 1948.

בן 18 היה ישראל במותו. ואחד מחבריו, א. ברטפלד, כותב עליו: „אם מפעל חייו של אדם הוא השגת מטרה נעלה, ללא התחש־בות בקשיים שבדרך אליה, הרי ישראל ביצע מפעל חיים שעלה בחשיבותו ובמשמעותו ההיסטורית על כל מה ששיער וקיווה״.

אביו שנתמנה שופט בבית־המשפט המחוזי בתל־אביב זמן קצר לאחר הקמת המדינה, החליף שם משפחתו הלועזי בשם עברי „אבישר״, אבי ישראל, לזכר בנו.

(המדור לזכר חללי מלחמת העצמאות ומערכת סיני, הוכן בידי אריה ריכטמן).

עסקן לאומי למופת

יחיאל בן ישראל פרנקל - דרכו ופעלו

ר׳ יחיאל פרנקל ז״ל נולד בראדום בכ״א אדר תרמ״ג (20.3.1883) לאביו ר׳ ישראל ולאמו שפרינצה בת יחיאל קירשנבוים, ממשפחת למדנים וחסידים. למד בבית־הספר שיסד אביו, מפי המטיף ר׳ מרדכי צבי הלוי ווייסמן „המופלג״, ר׳ מרדכי בורנשטיין ומורים ללימודים כלליים. גמר את בית הספר הריאלי של הפרופ׳ דיקשטיין בוארשה, עמד בבחינת בגרות כאכסטרן בראדום ולמד בבית ספר גבוה לשפות ליד הסורבונה בפאריס.

בתרע״א נשא לאשה את צפורה בת הסופר והחכם הנודע ר׳ יששכר משה שווארץ מזגירז׳ (אחותם של המהנדס שמואל שווארץ מליסבון, מחבר הספר „האנוסים בפורטוגל״, המהנדס שמחה שווארץ מחיפה, ד״ר אלכסנדר שווארץ חימאי במונטריאל שבקנדה והצייר מרק שווארץ בפאריס).

שנים אחדות היה מורה, אחר כך מנהל חשבונות בסניף הרא־דומאי של הבנק הריגאי. היה הפקיד היהודי הראשון בעירית ראדום, מתורגמן קבוע של בית־המשפט המחוזי וב־12 השנים האחרונות מנהל משרדי בית־החרושת לרהיטים כפופים של יוהאן כהן ושותפיו. היה פעיל בעסקנות ציונית, צבורית יהודית וכללית. מייסד אגודת צעירי ציון ב־1902, יו״ר הסניף המקומי של ההסתדרות הציונית במשך 30 שנה, חוץ מהפסקות קצרות, יו״ר הועדים המקומיים והמחוזיים של הקהק״ל, קרן־היסוד, „תרבות״, המשרד הארצישראלי, יו״ר ועד ההורים והועד המנהל של הגימנסיה „חובבי דעת״, ציר לכל הועידות הגליליות והארציות של ציוני פולין וחבר הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין.

ב־1906 השתתף, לפי הזמנת מ. אוסישקין וד״ר י. ברנשטיין־כהן, בועידה ציונית חשאית באודיסה בזמן משטר צבאי בעיר. ציר הקונג־רסים הציוניים: השמיני (האג 1907), השנים־עשר (קרלסבאד 1921) והארבעה־עשר (וינה 1925) וחבר פעיל בועדותיהם. נבחר למועצת הסוכנות היהודית עם יסודה. היה חבר ועדי העזרה של ג׳וינט בשנות מלחמת העולם הראשונה, היה חבר מועצת עירית ראדום ויו״ר מועדון היועצים העירוניים האזרחיים מכל המפלגות בשנות 1921/34, יו״ר ועדת הבקורת של מועצת העיר (הוא היה בה היהודי היחידי ויתר שני חבריה היו נוצרים), חבר הנהלת איגוד הערים בפולין וייצג את עירית ראדום בשתי ועידות ארציות מוניציפליות בפוזן. בשנות 1923/31 היה יו״ר הועד הנבחר של הקהלה הדמוקרטית ונלחם על משמר זכויותיה נגד מאמצי הקיצוץ של השלטון הפולני.

עלה לארץ ביוני 1935 על סמך רשיון עליה כציוני ותיק ומאז עבד בהנהלת חשבונות בקואופרציה והמשיך בפעילות ציונית וציבו־רית כחבר הועד הפועל המקומי של הסתדרות הציונים הכלליים בת״א וחבר ועדת התרבות שלה. יו״ר ומיסד ארגון ציונים ותיקים בשנת תרצ״ו (כעת מאוחד הארגון עם „ברית ראשונים״), חבר בהנהלת התאחדות עולי פולין מתרצ״ו ואילך. מיסד ויו״ר ארגון יוצאי ראדום בישראל וקופת גמ״ח שליד הארגון.

פירסם מאמרים ורשימות בעתונים „הצפירה״, „היום״, „די וועלט״, בעתונים הפולניים בראדום, ב„היינט״, „העולם״, „ההד״, „ראדאמער צייטונג״, ב„הארץ״, „הזמן״, „הבוקר״.

ערך את „הציוני הותיק״ (10 חוברות), תירגם מצרפתית את

הספר של גיסו „האנוסים בפורטוגל" (נדפס ב־1925 ב„היום" הוארשאי ב־10 המשכים) ופירסם את מכתבי הרב שמואל מוהילבר לאביו, בתוספת הסברים.

נפטר בכ"ט בתשרי תשי"ד.

*

...תמיד ראינו בו מדריך ומורה־דרך נאמן. בכל ישיבה שנערכה בהשתתפותו, בטוחים היינו שיימצא פתרון גם לבעיה הקשה ביותר

לעיני רוחי הפעולות הציוניות והצבוריות שעשינו יחד במשך שנים רבות. בכל נימי נפשו היה קשור בקהילתנו ובמסירות לאין גבול עשה לקידומה והתפתחותה.

ההסתדרות הציונית בראדום היתה, למן שנת 1900 ואילך, קשורה קשר הדוק בשמו ובפעלו. עדיין זכור היום בו נבחר ציר לקונגרס הציוני בהאג. משם היה שולח אלינו יום־יום את רשמיו המעניינים.

היה הראשון שאירגן פעילות תקינה של הקהילה אחרי מלחמת העולם הראשונה. די היה ללכת לבחירות כששמו בראש הרשימה — וההצלחה היתה מובטחת.

בתקופת המאבק הקשה על סרטיפיקטים אושרו רוב בקשותינו בזכות האימון שיחסו לו במוסדות הציוניים המרכזיים בוארשה. ואם יוצאי ראדום מונים בארץ צבור לא מבוטל, הרי זה גם תודות לפעילותו.

התמסר לעניני ארגוננו בארץ למעלה מכוחותיו. ממנו יצא הרעיון של „קירוב הלבבות" בין יוצאי עירנו ועשה הרבה לטיפוחו. תמיד היה מוכן לסייע לזולת. את קשריו עם מוסדות ואישים ניצל לעזור לבני עירו ולכל אדם. ביחוד עשה רבות אחרי הקמת המדינה למען העולים החדשים, והשתדל להקל עליהם את לבטי קליטתם בארץ.

משה רוטנברג

*

מורה דגול וחבר נערץ, עסקן מעולה, מראשוני הציונים בעיר, ציר הקונגרסים הראשונים, ממייסדי „ברית ראשונים" בארץ ושומר הגחלת עד יומו האחרון.

צנא מלא ספרא, בר־אורין ובר־אבהן, בקי בפרדס התורני והאוני־ברסלי, הניך הסורבונה, מאניני הטעם למלה הנדפסת, איש האשכולות, בעל חזון יעוד. לוחם למצפון וצדק ויחד עם זה דמות מלבבת, טהור־מידות וישר־לבב, נעים־הליכות ועדין־נפש, אריסטוקרט ברוחו ודמוקרט ביחסיו עם האנשים, נציג מובהק של יהדות פולין המפוארת והתוססת.

שליח צבור עילאי. לא בז לקטנות. כל אוד מוצל מחורבן יהדות פולין היה קרוב ללבו. נכון תמיד לעזרת הזולת, ועל אף גילו הקשיש התרוצץ ממוסד למוסד, נשען על מקלו, להקלת חבלי הקליטה. שימש מופת וסמל לרבים.

יהודה צוקר

*

ר' יחיאל פרנקל זכרונו לברכה. מה פירוש המלות „זכרונו לברכה?". לפי הרלב"ג על הפסוק במשלי „זכר צדיק לברכה" — פירושו: זכרונו של צדיק הוא לברכה למזכיריו — ללכת בדרכיו, ללמוד ממעשיו ולהמשיך פעולותיו לטובת הכלל ולעזרת העם והמדינה. ואז — אף הוא ברוך יהיה, וזכרו יהיה ברוך במידה שזכרונו המבורך יעלה ויבוא וישפיע עלינו לטובה ולברכה, לנו ולבנינו עד עולם, בחינת השראת הנפש וחשבון הנפש גם יחד...

...רק שנה ומחצית השנה מיום פטירת אבי ר' מרדכי רביקוב — הכרתי את ר' יחיאל פרנקל שהיה מידידיו הקרובים, וכל פעם, בפגישה אתו, נתן נפשו לעזרת העם והקדיש חייו לחזון תקומת עמו. לבו — לב איש יהודי נאמן היה, ער לכל המתרחש ביהדות. ולא רק בגולה היה ציוני — אפילו בציון היה ציוני...

עד יומו האחרון היתה נשמתו קשורה וצרורה בצרור חיינו החדשים בארץ־החיים, ואנו תקוה ותפילה: בצרור חיי הנצח של עמנו יצרור ה' את נשמתו לחיי עולם בתוכנו, בחינת השארת הנפש.

הרב ד"ר ש. טרייסטמן

*

..יחיאל פרנקל שקיים יחסים הדוקים עם חלק מן האינטליגנציה היהודית שנתרכזה סביב ה„איזראעליטא", ביקש אמנם להשפיע עליהם ברוח הציונות אולם לא עד כדי הכרזת מלחמה עליהם. הוא לא יכול היה להתעלם מהעובדה, כי בני משפחת בקרמן הקימו מוסדות סוציאליים לתפארת, וכי בני משפחת טמרזון ומוליר עסקו באמונה בצרכי ציבור. ולכן היה לו הדבר כקרע נפשי, כאשר קמה במלחמת העולם הראשונה קבוצת נוער ציוני והכריזה מלחמה על המתבוללים בבחירות הראשונות לעירית ראדום, וביחוד על נציגם המובהק השופט יוזף בקרמן. היה זה מבחן קשה לפרנקל שגדל באווירה האידילית של שיתוף פעולה, וקשה היה לו לסגל לעצמו את שיטות הלחימה הנישאת על כתפי ההמונים. הוא היה קודם כל, איש תרבות, ואחר כך — איש פוליטיקה.

אולם במרוצת הזמן גברה נאמנותו לציונות על כל הסנטימנטים החברתיים והאישיים ובשעת המאבק על דמות הקהילה שבאה על ביטויה במיוחד בפרשת הרב קסטנברג כבר נתייצב בעוז ובכבוד נגד נושא דגלם של המתבוללים יוזף בקרמן.

רבות זכויותיו כראש הקהילה וכראש ההסתדרות הציונית, אולם עיקר השפעתו על בני עדתו — בקסמו האישי, בהליכותיו עם הבריות ובאצילותו הרוחנית.

פנחס גל (פוגלמן)

*

במותו נעקר מנוף חיינו אילן רב־שרשים ועשיר־פירות, אישיות רב־גונית בעל קסם אישי רב, בר־אוריין שמיזג בצורה מושלמת תורה והשכלה. ציוני מסור ונלהב שבא לציונות מאהלה של תורה, חדור אהבה לאדם היהודי ואמונה עמוקה באידיאלים הנעלים של האנושות.

עסקן ציבור בעל שיעור קומה, יוזם ומקים מוסדות בראדום ובארץ, איש השחרות במעשיו, וער לכל דבר ציבורי־תרבותי. הצטיין ביושרו האישי ובסובלנותו לזולת. לחם בעוז על דעתו והשקפותיו, אבל ידע גם להקשיב לבעלי דעות מנוגדות. ידע לקרב לבבות והשתדל לעזור לכל אחד במיטב יכולתו, בעצה ובמעש. היה שופע רוך וחיבה, אם בכתלי ביתו ואם בחברה. נשא חן וחסד בעיני כל הבאים אתו במגע. רע נאמן ומסור שהאחוה והרעות היו נר לרגליו.

עשרות בשנים היה מורה־דרך לבני ראדום. משחר נעוריו נרתם לפעולה הצבורית והציונית ותרם לה את מיטב כחו ועתותיו. בכל להט נפשו הגן, בשעת הצורך, על האינטרסים של הקהילה ועל כבודה. בהתלהבות שלא דעכה שירת את הציבור והענין הציוני, עד שלקה בבריאותו ונפל על משמרתו.

אריה ריכטנון

*

התרשמתי ממנו מחדש והתפעלתי מן העושר הנפשי שלו, רעננותו השכלית, התמצאותו בכל הענינים, והתמסרותו ללא גבול לעניני הזולת. ולא אחת הרהרתי, כי אילו היה לנו מעמד של אצולה, היה הוא, וידידיו שכמותו, מן המועמדים הראשונים לתואר זה. עם כל תכונותיו הנפשיות וידיעותיו הרבות, היה עניו כאחד הל״ו — זו הענוה האפיינית לאצולה הרוחנית.

פנינה רביקוב

*

שלושה בנים היו לישראל פרנקל, אך הוא לא הוריש להם שום נכס חמרי, אלא את סגולותיו הרוחניות הנפלאות. זכרון מצויין, רצון עז להשכלה ולדעת, כושר מנהיגות לדוגמה, יושר לב ורמה מוסרית גבוהה.

בנו יחיאל התמסר כולו לתנועה הציונית ולעניני הכלל. הבן השני דוד, הצטרף למחנה הסוציאליסטי הפולני פ.פ.ס. והבן השלישי פיוטר — ל„בונד". כל השלושה שירתו את תנועותיהם באמונות ובהתלהבות, כאביהם, בהפצת תורה והשכלה. דוד ופיוטר סבלו רבות על פעילותם בתנועותיהם, הוכו ונכלאו שנים רבות בבתי־הסוהר. שניהם ברחו אחר־כך לחוץ לארץ וחזרו לראדום בפרוץ מלחמת העולם הראשונה. מאז התמסרו לעניני כלכלה ותפסו עמדות חשובות במוסדות פינאנסיים במקום. יחיאל המשיך והתמיד בפעולתו הצבורית הענפה, והרגיש עצמו כיורשו הרוחני של אביו.

כשש שנים היתה לי ההזדמנות להכירו כשליח הציונים במועצת העיר. בשיקול דעת, ביחס לבבי וסובלני כלפי נציגי מפלגות יריבות, מסביר היה את עמדתו בבעיות המרובות שעמדו על סדר יומה של המועצה. היה רחוק מצרות־עין ונקמנות מפלגתית כשיריבו נזדקק לעזרתו בשעת הצורך.

בשעת חלוקת הסרטיפיקטים היתה עמדת הסתדרות הציונית הקובעת, ויחיאל פרנקל כראש הציונים במקום לא הכביד על מבקשי הסרטיפיקטים ממפלגה אחרת, אדרבא לאיש השמאל היה נותן את כל ההקלות. וכאשר אני בעצמי פניתי אליו בענין סרטיפיקט, אמר לי: — לך ולחבריך מפועלי ציון שמאל אתן בחפץ־לב סרטיפיקטים. אתם בעיני — יהודים וציונים טובים. לא חשובים בעיני ה„מסגרות". חשוב שיהודים יעלו לארץ ישראל, ושם כבר נסתדר בינינו...

ועוד תכונה אחת: היחסים הלבביים והנמוסים בין בני המשפחה. כדייר משנה אצל דוד פרנקל במשך תשע שנים, הכרתי מקרוב את בני פרנקל. נעים היה לשמוע את חלופי הברכות ביניהם. כל פגישה ביניהם היתה מאורע בלתי־רגיל, משל זה עתה הגיעו מעבר לים אחר העדרות של שנים רבות.

שלום סטרבצ׳ינסקי.

*

...מכובד היה האיש לא רק על היהודים, בלי הבדל מפלגה, אלא גם על הצבור הפולני שראה בו את המנהיג היהודי המוכשר, הישר והמכובד.

ישראל גרינץ

מתוך מאמר הערכה ב„הצופה", 5.11.53.

*

...סימל את התנועה הציונית בכל טוהר שאיפתה לתחייה לאומית ולגאוות האדם היהודי, גילם בקרבו תקופה שלמה בחיי יהדות פולין. איש תבונה אשר ידע לנתח את המציאות ובנה לו השקפת־עולם מבוססת על יסודות פילוסופיים. איש הרעיון והמוסר שראה את ייעוד החיים בהגשמת הערכים האלה, ומעל לכל — אדם יקר. בעל לב חם ורגיש, אשר גורל וצרת הזולת נגעו ללבו, והניעוהו תמיד להשתתפות פעילה, לעזרה ולעידוד

איש עמל וטרוד פרנסה, עמד במערכות החיים עד הרגע האחרון, לוחם את מלחמתו ותורם את תרומתו למאמץ הכללי.

שושנה מושקטבליט־כהן

„על המשמר", 15.10.53.

*

...פרנקל — זה עולם שאיננו עוד, זה פרק היסטוריה מזהיר שנחתם לעד. יהודים כפרנקל החדירו ללב העם אמונה ובטחון, עוררוהו להגנת זכויותיו ותחייתו הלאומית.

מדבריו של מר יונתן, נציג הקהק״ל

*

...הוא היה הארי שבחבורת עסקני הצבור באמונה. ר׳ יחיאל פרנקל היה לא רק שם דבר אלא מוסד שלם. מוסדות ואישים מחו״ל שלחו כספים למען התנועה לפי כתובתו ועל שמו האישי, כי הכל רחשו לו אימון.

כשבא לארץ וראה את וותיקי הציונים שאין דואג לגורלם — קם ויסד את ארגון הציונים הותיקים, והוא עצמו, עד יומו האחרון, היה מופת בהתמסרותו ודאגתו לקיום הארגון.

א. י. ברזינסקי

נציג התאחדות עולי פולין

*

הכרתי את פרנקל. לכאורה כך אתה חייב להתחיל רשימת זכרון, ואעפ״כ ההתחלה זרה, כי את יחיאל פרנקל הכל הכירו, וגדולה מזו — את יחיאל פרנקל הכל כיבדו, ועולה־על־הכל: את יחיאל פרנקל גם חיבבו. ואין לך דבר קשה מזו בעסקן צבורי, ויחיאל פרנקל הלא חיותו היה הצבור והמעשה לצבור.

אבל המופלא בכל אלה הוא צד אחר: סוף־סוף לא היה עסקן סוציאלי, אלא איש איש מפלגה מסויימת. בסוף ימיו בשבתו כבר בארץ, עשוי היה לראות מקרוב שלא כל מה שסייע להקמתו בשעתו, קרב את הציונות למטרה שלשמה נתכוון הוא, אבל במשך שנים רבות עמד בתחום מפלגה מוגדרת, והרי היה בזו כדי להרחיקו מכאן ומכאן, ואעפ״כ צא ולמד מפי קרובים ורחוקים מה קרוב ימחובב היה על־הכל.

זוכרני, שנזדמן פעם יחיאל פרנקל אל „המזרחי" באולמו ברינק, ויעקב קליינמן, שהיה אז יו״ר, נאם לכבודו והוא השיב בדברים. בנוהג שבעולם, איש־מפלגה שמזדמן לבית מפלגה אחרת, אומרים דברי שבח בפניו, אבל לא שלא־בפניו... אבל אותה שעה זוכרני: דברי תורה ודברי אגדה שפעו מכאן ומכאן, ודברי חיבה ויקר נאמרו לאחר מכאן. כי היתה הרגשה שקרוב ומודע לנו האיש. כי אכן, הביא יחיאל פרנקל מבית אביו ואמו לא רק אהבה לציון, אלא גם אהבת־אומן לתורת־ישראל. כמו בכל בית משכיל באותו דור נראה גם מאצטבאות ספריו האנציקלופדיה הגרמנית של מאיר: „מאייר׳ס קונברסציונס לכסיקון" ואיני צריך לומר קלסיקונים אשכנזיים ופולניים (וגם שלא כרגיל: צרפתיים) וכו׳. אבל מה שאהב לבו הדהד במה שהפיק לבו, אם בכתב רגיל, אם בהמלצה לפלוני ואם בדבורו: המליצה הנאה מן המקרא, האימרה היקרה מדברי חז״ל, הפסוק השנון של החכם מימי הבינים — כל אלו צפו, מבלי משים, ועלו כעלות גלים מנבכי ים.

ועוד היה בו — רחבות הלב.

מפי אמי הייתי שומע ספורים על נדבת־לבו של אביו, ר׳ ישראל, לעניים, אבל ר׳יחיאל ירש יד פתוחה לעניים ולשאינם־עניים. חובבי־ספרים כונסים ספרים. הוא היה מן המעטים שידו היתה פתוחה גם לתת. איני זוכר אם פעם ראשונה או שניה היתה זו, אבל יודע אני שתוך שיחה עמד ונתן לי במתנה ספר מספרי אביו: „שדה צופים", וכל כך משום שמצאתי בו מאמר שמשך את לבי. ואמנם כעבור שנים רבות, בבואי לעשות באנציקלופדיה עברית, השתמשתי מזכרוני במאמר שמצאתי בקובץ זה (בערך „אשכנז"), וייזכר יחיאל פרנקל לטובה בזה.

אני שומר זכרונו של פרנקל גם במקרה מסוים אחר. ישראל אחי היה סופר „ההד" וסיכנו לעי־רנו, ואני זוכר באיזו אהבה רבה היה יחיאל פרנקל

שואל את העתון — הוצאותיו לצרכים סוציאליים וצרכי ביתו מרובים היו מכדי שיוסיף עוד עתון על עתונו — נושאו בחיקו וקוראו ברחוב, וקורא בבית, ונהנה — מן המליצה הנאה של עורכו ר' בנימין, של אותה עברית מצוחצחת נלבבת דובבת ברחש־נחש דקיק, בנעימת חזון ובמנעמי חלום. ויחיאל פרנקל נהנה מן המליצה הזאת, והוא נהגה — מה שעולה על־הכל באותה שיחת עורך עם קוראו — מאהבת כלל ישראל שנתגלתה בדברים אלה.

כי יחיאל פרנקל אהב בפשטות אנשים מישראל. והוא אהב את בית ישראל.

י. מ. גרינץ

מרים שורץ-פרנקל / בית אבא

הם חיים בבית אבי, ר' יחיאל בן ישראל פרנקל ואמי צפורה בת יששכר שורץ, רצופים היו ככל בית יהודי, שמחות ויגונות. הגורל לא היה נוח ביותר להורי, אבל הם עשו כמיטב יכלתם כדי להבטיח לנו ילדות מאושרת וחסרת דאגות. אישיותו החביבה של אבי מקרינה היתה אור וחום. מטבעו אופטימי, היה משתדל להראות לנו את הצדדים הטובים בחיים. בריאותו היתה טובה ונחן בשלווה פנימית. התנהגותו העדינה שפעה חמימות ואור.

אמי והילדים היינו נתונים להשפעתו של אבא, אבל היא היתה גם אישיות העומדת ברשות עצמה. סבלה ממיחושיה הקשים, מבלי להתאונן. אור עיניה הלך ממנה בגיל 30. לא רצתה לצער אותנו. נשאה בגורלה בעוז נפש והקרבה עצמית.

למן הרגע שלמדנו להבין את דבריו של אבא ועד סוף חייו, היה הוא מרחיב את אופק דעתנו ומרומם את מצב רוחנו. הרגשתי עצמי מאושרת ומיוחסת שהייתי בתו. לעתים קרובות היה מספר לנו על ילדותו. יחד אתו סבלנו מהאסון שהחשיך את נעוריו. יחד אתו הרגשנו בגעגועים לאביו ר' ישראל פרנקל שמת עליו בגיל כה צעיר. לא אחת, בהיותי ילדה קטנה, שפכתי דמעות בחשאי על שלא זכיתי להכיר את סבא. אולם הנימה העצובה בספוריו על ילדותו לא נמשכה זמן רב, בזכות אמו שטיפלה במסירות בילדיה היתומים. אחרי מות סבא נשארה אלמנה צעירה עם שבעת ילדיה הקטנים. אמצעי הקיום היו בלתי־מספיקים, אבל נראה שאמצעיה הרוחניים היו מרובים. ילדיה ירשו כשרונות מעולים מאביהם המנוח. היא גידלה וחינכה אותם למעשים טובים ולתפקידים חשובים בחיי הפרט והצבור. בהתנהגותה הישרה והתמימה עיצבה דמותם ואפיים. היא קבעה את רמתה המוסרית של משפחת פרנקל בראדום.

על אף עבודתו המאומצת לשם פרנסה ולמען הצבור, מצא אבי זמן לטפל גם בנו. זוכרת אני היטב, כיצד היה מעניק לנו מידיעותיו בצורה קלה, פופולרית ופדגוגית, ולא בהטפת מוסר. על כל מקרה מוכן היה עמו סיפור מתולדות העם היהודי, או משל מהתנ"ך ומהספרות העולמית.

הפליא בזכרונו בבקיאותו בשפות זרות. גם אמא נהנתה מהשעורים האלה שניתנו בהיסח הדעת. אחי גבריאל ז"ל שנקטף בדמי ימיו, היה התלמיד המוכשר ביותר בינינו. מהאבידה הקשה הזאת לא התאושש איש מאתנו.

אציין בזה את היחסים והתנאים שהיו שוררים בין אבי לסבי, אבי אמי, ר' יששכר שורץ. היתה ביניהם קרבה רוחנית בלתי רגילה, קרבת נפש והשקפות. עד מות סבי בשנת 1939 היתה מתנהלת ביניהם חליפת מכתבים ודעות, ששניהם נהנו ממנה ביותר. גאה היה אבי על חותנו ועל משפחת שורץ בכלל. לגיסיו שמואל ושמחה שורץ נודעה לאבי חיבה מיוחדת.

באחי גבריאל ז"ל תלה תקוות מרובות. הוא היה נער עילוי, בעל תכונות של אופי ורוח שציינו את משפחות פרנקל־שורץ. אחרי פטירתו מצא אבי מטרה חדשה בחייו. הקדיש כל מאמציו להטבת מצבם של חבריו הציונים הותיקים, ראשוני התנועה. רבים מחבריו עלו להשתקע בארץ, והיו במצוקה. לכן הפנה אבי את תשומת לב הקהל והסוכנות היהודית למצבם, וכיו"ר ארגון הציונים הותיקים בארץ עשה לסדורם הכלכלי.

חבריו האהובים ביותר עליו היו מר שטיינמן מטומשוב ומר ויניקוב מבריסק. שניהם יושבי ראש לשעבר של ההסתדרויות הציוניות במקומותיהם. מותם היה לאבי זעזוע קשה.

חורבן יהודי פולין זעזע את אבי עד היסוד. טרגדיה אישית ואסון לאומי. אחיו האהובים דוד ופנחס, אחותו אמיליה ובנותיה, קהילת ראדום שהיתה כה קרובה לו — כולם ניספו. לאבא היתה זו מכה ללא נשוא, היתה בו מעין התמרדות פנימית נגד המוות. לא השלים, אלא בהתקרב הקץ, סמוך לפטירה. סוף כל אדם. במלים אלה ניחם אבי את אחותו שושנה, אחרי מות בעלה ר' אליהו שפייזמן.

דמותו חיה ברעננותה בלבבות כל אלה שבאו עמו במגע. חבריו בתנועה הציונית ראו אותו יום יום והשתתפו אתו בפעילותו המרובה. היו מסורים לו לא פחות משהיה מסור להם. גם הוא העריצם והיה אסיר תודה על כל גילוי של ידידות.

נזכרתי במקרה שעליו כתב אבי אלי לאנגליה. היה זה בימי הקיצוב בארץ. לקראת ראש השנה קיבלו הורי מקבוץ עמיר שבגליל העליון, מיוצאי קבוץ הכשרה בראדום, ברכה ואליה מצורפת חבילת מזונות מתוצרת הקבוץ. ואבי הוסיף: „מנחת אהבה זו מעידה על הקשרים הרוחניים והאידיאליים בין חברי התנועה. לא עמדתי אתם בקשר מכתבים, לא דרשתי, כמובן, שום דבר, ורק באופן עצמי־ספונטני השפיעו עלי רוב טובה".

הורי נרגשים מאוד היו על הנאמנות והזכר הטוב שלא נמחו עם גלי הזמן. באותו מכתב כתב אבי: „קבלתי את חלקי לעולם הבא". לא אלמן ישראל, אם הנוער הישראלי קורץ מחומר ומיסודות מוסריים ונעלים כאלה".

יהודה ג. / אלה שלא זכו...

א

כמתוך ערפל עולה זכרם — אף־על־פי־כן ניצבים הם כחיים לעיני, בעוד טל־תשחורת על ראשיהם, בפניהם אור וצל, ובעיניהם הערגה — לאן?

בארץ שלא היתה להם מולדת, ובעיר־הולדת שלא האירה להם פניה — התהלכו שלשתם, חלמו, הזו על ארץ רחוקה, שטופת אור ושמש, ותלושים מן המציאות העויינת והכובלת, נמשכו לשביבי־אור שהבהיקו אי־שם באופק. אך להגשמת חלומם לא זכו.

ב

אלימלך

בפי חבריו נקרא בפשטות: „מלך". פעמים בכינוי־חיבה. „אליק". נצר למשפחת חסידים ומקובלים, ירש מהם יסודות של להט פנימי, שמחה ועצבות מהולים זו בזו, כמיהה לחדור לפני ולפנים של הדברים, שאיפה להפליג לעולמות הדמיון ולברוח מן החולין סביב.

מתבודד ומכונס בעצמו, עסק בהוראה במשפחות יהודיות בודדות, הפזורות בין כפרי גויים נידחים, ביחוד בחדשי האביב והקיץ.

בימות החורף נראה שוב משרך דרכו ברחובות העיר, ראשו נתון בצוארון מעילו. מורה לעברית וממלכת העברית חיבתו ואשרו. יחסו לתרבות ולספרות העברית היה כאל דבר שבקדושה. עתים נראה היה לנו, חבריו, כי הוא מיצר על העברית שהשתעבדה לדבור, לצרכי יום־יום, לחולין.

הימים ימי גאות לרעיון התחיה, אולם בעיניו היה פולחן העברית ותרבותה ראשון במעלה, דבר שעורר, לא אחת, ויכוחים סוערים. לה, לעברית, הקדיש מיטב כחותיו. הצליח לנטוע מחיבתו לה בחבריו ותלמידיו שהמשיכו בהתלהבות דרכו.

בימי הגשמת החלום — חלם גם הוא על עליה עם עלית ראשוני החלוצים מראדום. הגורל חרץ משפטו אחרת. מכתביו הראשונים לחבריו בארץ עמדו בסימן ההכנה לעלות ביחידות, דבר שהיה מן הנמנע. דמיונו וטבעו נאבקו במציאות ולא יכלו לה — עד שנשתתק — ועד —

ודומה עלי, שעדיין שומע אני קולו הרועד קמעה מהתרגשות פנימית לפגישה האקראית, הבלתי־צפויה: „הקראת את השיר?.."

ג

נחום

לא זכה ללטיפות אם. יתום משחר ילדות. מכאן המבט הקודר וארשת הפנים של מקופח מלידה. סב קפדן, זעום פנים, הורה לו הליכות יום־יום.

משבגר, מצא מפלט לרוחו הסוערת במלכות שירת עולם שוחרת חירות. קסמו לו, ביחוד, יצירות שכספיר ובירון. העריץ את ברדי־צ'בסקי כמבשר חירות הרוח למורדי הגלות. קומתו הגבוהה ופניו המאובנים, שיוו לו צביון נוקשה. אבל בתוכו קיננה נפש עדינה ורגישה.

בחוג הנוער פרץ הוא אשנב לעולם התרבות הנרחב — בישראל ובעמים. אינדיבידואליסטן, סלד בכל הופעה המונית ובדידותו הקיצונית פרי החתירה המתמדת למצוא פתרונות לחידות־החיים — שנבצר ממנו להבינן.

כל שיחה, כל פגישה עמו הרחיבה את האופק. הקריאה המשותפת בהדרכתו, בספרות העמים, בחוג הרעים, לא נשכחה. שאיפתו לציון היתה כנה, עמוקה. האמין בגאולת העם על־ידי גאולת היחיד. ביחידות רקם רקמת חלומו וקיווה להגשימו.

עם העולים לא עלה. הפרשה שלאחר כך — קשה להעלותה בזכרון. על אחת כמה — בכתב.

ד

משה

פני ילד תמימים („מוישה'לה" — כינוהו בחוג הרעים) ועיניים אפורות, אמיצות, מביטות נכחן, כביכול, אחד מיורדי־הים.

ואכן, השאיפה לים מילאה את ישותו הצעירה. משחר ילדותו חלם על ים. היה דבר־מה היולי בטבעו, במשיכה זו אל הים. כאשר בא במגע עם הים במסעו נתגבשה הכמיהה לרצון עז, לכוננות מעשית.

ים התכלת הרובץ לחופי ארץ־התקוות היה שיא מאוויו. וחיבה זו נטע בלב תלמידיו.

„על פני רוחב ים התכלת" — היתה הנימה האהובה עליו.

שתקן מטבעו, בעל דמיון פורה. דבריו היו שקטים, מדודים ושקולים, כלאחר מחשבה רבה. „מעל מגדלי סוריה־מוריה יותר קל להשקיף על עמק הבכא" — היתה אמרתו.

בגנסין ראה את אחד ממבשרי הרנסנס הרוחני לנוער העברי.

„גם לשם, לחופי ים התכלת, נעביר את מידת האצילות הנפשית. האדם העברי החפשי יפתח בד בבד עם ההגשמה גם סגולית הנפש, ולא ככל הגויים, תהיה אצילות הרוח נר למפעלנו."

מתבודד, כרואה ואינו נראה. עקב בשתיקה ועירנות אחר כל פעולה, השתתף והטביע מאפיו בנעשה. רוב מרצו כיוון לחנוך ילדי הגולה והכשרתם לחיים חדשים במולדת. הכל תוך מסירות ואהבה.

לא זכה ולא עלה, בעודו כולו כוננות ליציאה, לעליה.

ה

אמי

דמעתה צרבה על לחיי וקולה החנוק לחש „ישמרך ה' בני". ליל חורף אפל סגר על הפרידה. מבעד לדלת הנעולה התרפק בחזקה האח הצעיר: „אמא, אל תתני לו ללכת, הוא לא יחזור. לא תראי אותו עוד". צדק הילד — האח. הוא לא חזר. היתה הרגשה עמוסה ששוב לא נראה זה את זו לעולם.

זכורני פניה חרושי־הצער־והסבל. רק מעיניה מלאות חסד ותוגה ניבט לב אם טוב וחנון. ניצוצות אור. שבת יחד בחגי ישראל ומועדים, הילדים כי ישגשגו בתורה, למודים והליכות עולם ומעל לכל: חיבת ציון, עמוקה, מושרשת.

בת לאב תלמיד־חכם, שנטה בחשאי לרעיון חיבת ציון, קיבלה חיבה זו בתום לבב. ההתעוררות לרעיון התחיה היתה בשיאה. הנוער התלכד סביבו והיא האם — כגושרת בין שני הדורות, עזרה בגלוי ובסתר ככל שהשיגה ידה. לשמע שירי ציון בפי בני התשחורת קרנו פניה מאושר.

ככל ששיחררה עצמה מטרדות משפחה ועול־פרנסה רקמה בחשאי חלום שפשרו היה גנוז ודאי בדמיונה — לפי ספורי המקרא על ימי מלכות דוד ושלמה, שספגה מתוך הקראה וקריאה בתרגום ה„עברי טייטש". והיה אצלה גם מקום גניזה לספרי מאפו וסמולנסקין והספרים החיצוניים.

ביתה היה פתוח לכנוסים ואוירת־חג שררה בהכשירה אותו לקבלת פני המתאספים. על הרוב בעת העדרו של אבי, בזמן שהותו בחצר הרבי לרגל החג.

הקירות קושטו אריגים ורצפת הקרשים כוסתה חול צהוב נוצץ. קערת הנחושת לתרומות בערב יום הכפורים בבית־הכנסת, למען הקרן הקימת לישראל, ציינה מאורע. הקערה נמסרה על־ידי האם לבנה בארשת פנים של שמחה ורצינות, וספירת המטבעות היתה אף היא באוירה כזאת.

*

הדברים נראים רחוקים, כה רחוקים, לאחר תקופה של כמחצית דרך האדם עלי אדמות, וביחוד לאחר השואה — ואף־על־פי־כן מדי אהגה בהם, עולה באזני זמר חרישי, רווי עצבות, אמונה ותוחלת: „אלוהי אברהם, אלהי יצחק ואלוהי יעקב" מושר מתוך פינה אפלולית בחדר, בו מצאו מפלט אם ובנה במוצאי שבתות, בעוד בחוץ בוערים בהוד ופחד אפקים רחוקים, באודם השקיעה. אזכרה גם רוך ההבעה בפניה בהקשיבה לספורי בנה מתוך „אהבת ציון" ואת התוגה העמוקה בעיניה לשמע ספורי התלאות של „התועה בדרכי החיים".

*

מול קבר־אם בלתי נודע ארכינה ראש.

ז. אגודת ישראל ואישיה

יצחק רייכמן / תנועת „אגודת ישראל"

בשנות 1915—16 נוסדה בוארשה, בתחום הכיבוש הגרמני, הארגון הראשון של ה„אגודה" בפולין בשם „אגודת האורטודוכסים" שנתמכה בידי מספר רב של אדמו"רים בפולין, ובראשם האדמו"ר מגור רבי אברהם מרדכי אלתר זצ"ל. בוארשה התחיל מופיע עתון יומי לחרדים „דאָס יודישע וואָרט", שתעמולתו מצאה הד גם בקרב הנוער מחובשי בית המדרש בראדום.

אחדים מחובשי בית המדרש ובכללם דוד בילנדר (כעת מאירי, הרצליה) והח"מ, קיבלו על עצמם את היוזמה לייסד ארגון נוער אורטודוכסי בראדום. נבחר ועד זמני מהחברים דלקמן: הרב דן בן הרב מקזנוב (נפטר בדמי ימיו במחלה קשה), משה שיינפלד, ליפמן פרל (עורך מדור ב"אידישעס טאגבלאט" הוארשאי ומחבר ספרים), לייבוש מנדיל זיסרמן (אחר כך עסקן וחבר מועצת העיריה), יחיאל אייזמן והרב ישראל גולדברג (כעת בתל־אביב) ושני היוזמים. הישיבות הראשונות של הועד נתקיימו במעונו של הרב דן, ברחוב וואַל 9, אצל חותנו בריש צמברקוביץ. הסתדרותנו בראדום נקראה בשם „אגודת צעירים שומרי תורה".

ברוב עמל ומאמצים הצלחנו לקבל אצל שלטון הכיבוש האוסטרי אישור לתנועתנו, שהיתה, אגב, הראשונה והיחידה מכל סניפי התנועה בשטח הכיבוש האוסטרי, שהשיגה אישור כזה. עזר לנו בזה ד"ר שיצר, מנהל מחלקה לעניני חברה ליד שלטון הכיבוש האוסטרי ואחר כך מושל המחוז בראדום ומורה ללטינית בגימנסיה „חובבי דעת". ארגוננו משך בחורים רבים חובשי בית המדרש ומחוגי האומנים והסוחרים.

באספה הכללית הראשונה נבחר ועד מורכב מהחברים: הרב ישראל גולדברג — יו"ר, דוד בילנדר — סגן יו"ר, יצחק רייכמן — מזכיר, משה שיינפלד — גזבר, שלום זיסהולץ, קלמן וייסברג, ליפמן פרל, לייבוש מנדיל זיסרמן ומשה טייטלבוים. מקום פגישה לארגון שימש משרד „לינת הצדק", ברחוב רוויינסקה 9. ליפמן פרל והח"מ שימשו סופרי עתונות האגודה בוארשה.

במסגרת התקנון של אגודתנו שאושר מטעם הרשות, יסדנו אחר כך את „האגודה", והנהלתה הראשונה הורכבה מנציגי כל השטיבלך שבעיר, ואף מטעם השטיבל של חסידי אלכסנדר שחסידיה בערים אחרות היו מתנגדים חריפים ל„אגודה". להנהלה הראשונה של ה„אגודה" נכנסו: יעקב לייב שיינפלד, מנדיל הורוביץ, נח רוזנברג, יחיאל שטרן (מהשטיבל הגורי), בנציון מינצברג מהשטיבל של חסידי קוזניץ, אברהם יעקב לנדא ואברהם־צה שטיינהורן מהשטיבל אלכסנדר, מוטל אייזמן משטיבל סטריקוב, בריש וויינכט ומשה ינובסקי משטיבל סקרניביץ, מנדל רוזנברג, יעקב שמחה הנדל ויעקב דוד טייטלבויס משטיבל אמשינוב, מתתיהו קופר משטיבל אוסטרובצה, ואחרים. ה„אגודה" אושרה מטעם הרשות בשם „אגודת שלומי אמוני ישראל" וארגון הנוער — בשם „צעירי אמוני ישראל". ה„אגודה" ניגשה לפתח את החינוך האורטודוכסי, וכמנהל הישיבה בראדום נתמנה העסקן והפדגוג הנודע של ה„אגודה" ר' דוד אלימלך קופר מגרודזיסק. מלבד הישיבה הגדולה ברינק (קיילעכדיקער מאַרק) נוסדו סניפים גם ביתר חלקי העיר. „צעירי אמוני ישראל" פתחו שעורי־ערב בלימוד גמרא ותוספות לנוער האורטודוכסי העובד בבנין ה„תלמוד־תורה", ברחוב וואַל 28.

בשנת 1918, עם שחרורה של פולין, נתעוררה תסיסה ותחיה בפעולת המפלגות היהודיות, לרבות ה„אגודה". נתוספו חברים חדשים ונתרחבה הפעולה. האספה הכללית שנתכנסה מיד לאחר שחרורה של פולין, בחרה בהנהלה חדשה: אליעזר ליפא גליבטר, יחיאל ינובסקי, אברהם שמואל כ"ץ (עסקן „אגודת ישראל" בבני־ברק).

פעולת „צעירי אמוני ישראל" כללה גם ערבי־ויכוחים על נושאי התורה ואהרים, וכן הרצאות וביחוד בימים־טובים. כנואמים הופיעו: דוד אלימלך קופר ומנדל רוזנברג. כן באו נואמים גם מההנהלה הראשית בוארשה, כאליעזר גרשון פרידנזון מלודז ומרדכי זוסמן מזבירצ'ה שמת בדמי ימיו.

חברי „צעירי אמוני ישראל" משה שיינפלד והח"מ, שלמדו בגימנסיה „חובבי דעת", היו עם זאת אקטיביים בפעולה וגם כמגידי־שיעור בסניף. תודות לעמדתו האמיצה של הח"מ נמנע בשנת 1922 חילול־שבת בכיתה השמינית של הגימנסיה בבחינות הבגרות, כאשר משרד השר לחינוך ותרבות הוציא הוראה שחמש הבחינות שבכתב יתקיימו בבנין הגימנסיה הממשלתית בראדום מיום השלישי ועד שבת (בכלל). עקב התערבותו הנמרצת של הח"מ והשתדלותו במשרד השר הנ"ל ובהסכמת מנהל הגימנסיה ד"ר אודז'יוולסקי, נערכו ביום הששי שתי בחינות בכתב וחילול־השבת בוטל. בגימנסיה „חובבי דעת" למדו אז גם בחורים אורטודוכסיים אחרים וביניהם בנו של יעקב פינס, רינסקי מבנדין ועוד.

ה„אגודה" בראדום גדלה ונתרחבה אחרי שהצטרפו כוחות חדשים, כראש הקהל יוסף קניגסברג, התעשיין והנדבן איטשה מאיר לסלוי, חיים ניימן, הניך וינטרויב ואחרים. מרץ רב השקיע בפעולה לייבוש מנדיל זיסרמן.

דחיפה להתפתחות ה„אגודה" במקום שימש מעון גדול ומרווח בשפאציר־גאס.

בועידה הארצית הראשונה של ה„אגודה" בפולין השתתפה משלחת גדולה מטעם הסניף בראדום ולמועצה המרכזית נבחרו: מנדיל הורוביץ מטעם ה„אגודה" והח"מ כנציג הצעירים. האחרון היה סופר קבוע בבטאון צעירי אמוני ישראל „דגלנו".

אחרי הועידה נוסדה בראדום „קרן הישוב", ונערכה פעולה גדולה בצבור הדתי. כן נוסדה קבוצה לשמירת שבת בשם „מזהירי שבת" ובה השתתפו העסקנים בנציון מינצברג (אביו של לייבל'ה מינצברג, ציר הסיים הידוע מטעם האגודה), אברהם יעקב לנדא, יואל רייכמן, משה יצחק נירנברג, שלמה מרגלית, קופל פוצלמאן, מאיר בילנדר ואחרים. כן נוסדה אגודת „בית יעקב" לנשים ובית־ספר „בית יעקב", וליו"ר נבחרה שרה שפרה רייכמן (אשת יואל רייכמן), ולהנהלה נבחרו: מרת פינס (אשת יעקב פינס), נירנברג ואחרות. בית־הספר „בית יעקב" התפתח יפה תודות לעזרתה והדרכתה של מייסדת רשת „בית יעקב" בפולין, מרת שרה שנירר ע"ה מקראקא, שהיתה מבקרת בראדום.

פעולת ה„אגודה" בראדום שהוכתרה בהצלחה, מצאה המשך בעזרת העסקנים הנ"ל והנוער האורטודוכסי שנתבגר לפני מלחמת העולם האחרונה, כיחיאל פרידמן — עתונאי, מעורכי הבטאון ה„אגודאי" בשדליץ „אונדזער וועג", לייבל שטרן הי"ד והפרקליט מאיר שמעון רייכמן (בנו של יואל רייכמן), כעת בבואנוס־איירס.

לייבל מינצברג

נולד בשנת 1887 בראדום לאביו ר׳ בנציון, עסקן־צבור שתפס מקום מכובד בקהלתו, ויחד עם זה היה סוחר יערות, איש אמיד, למדן וחסיד של הרבי מקוזניץ. לבנו הצעיר נתן חנוך כמקובל אצל יהודים חרדים בפולין: חדר ולימוד ב„שטיבל״. לייבל הצעיר היה מתמיד בלמודיו ובעל תפיסה מהירה, רכש ידיעה רחבה בלמודי היהדות, ולמד גם למודי חול ואת הלשונות רוסית, פולנית וגרמנית. נשא לאשה את בתו של אחד מחסידי גור, וקיבל עליו את מרות האדמו״ר של חותנו, ונעשה לחסיד גור נלהב.

היה מראשוני המארגנים של „אגודת האורטודוכסים״ בפולין, ששינתה שמה במשך הזמן ל„אגודת שלומי אמוני ישראל״. מראשוני מארגני ה„אגודה״ בראדום ובלודז, והתבלט במעוף, במרץ ובכושר־פעולה. בימי מלחמת העולם הראשונה עבר לגור בלודז ושם נכנס לעולם המסחר והתעשיה ולעבודה הצבורית. בתחילת שנות העשרים נבחר ציר לסיים ברשימת „גוש המיעוטים״, והיה דוברה של אגודת ישראל עד לפרוץ המלחמה האחרונה. ב־1930 נבחר חבר הנהלת העיריה בלודז׳ ונציגה בחברת החשמל. נציג האגודה בכל מוסדותיה בלודז׳, ומראשיה בפולין. הצטיין בפעלתנותו ובקנאותו.

בפרוץ מלחמת העולם השניה, באחד בספטמבר 1939, היה מינצברג בלודז,ובששי בספטמבר נמלטו הוא ואשתו באמבולנס של חברת „לינת הצדק״ לספר המזרחי של פולין. שבע נדודים והרפתקאות הגיע לוילנה. כאן עסק בבית־תמחוי לפליטים, והחל להסתגל למצב, בידעו שאין מוצא. ב־21 ביוני 1941, התקיפו הגרמנים פתאום את בעלי־בריתם הרוסים, וכעבור כמה ימים נכבשה וילנה בידי הנאצים. בשבועות הראשונים נהרגה אשתו בין מאות יהודים אחרים ביער פונארי שבקרבת וילנה. הוא נשאר גלמוד ובודד. בעזרת רבה של ביאליסטוק הרב ד״ר שמואל רוזמן נתמנה מינצברג מנהל של בית־חרושת בגיטו. עם חיסול גיטו ביאליסטוק ביולי 1943 בידי הרוצחים הגרמנים מצא גם ר׳ לייבל את מותו, מות קדושים.

מתוך „אלה אזכרה״, כרך שני, ניו־יורק תשי״ז, אוסף תולדות קדושי ת״ש—תש״ה.

מנחם מנדל הורביץ

בעל בית חרשת ליציקות ברזל, יליד פיוטרקוב, מקרוביו של האדמו״ר מגור. מראשי „אגודת ישראל״ ומדוברי האורטודוקסיה. ראש הקהלה וחבר העיריה. בעל מזג טוב ונעים, שש להיטיב עם זולתו, ואצילותו ניכרת בכל מעשיו. נלהב לארץ־ישראל ותרם כל שנה הן ל„קרן הישוב״ (של האוטודוקסים) הן לקרן היסוד בעין יפה. לפי השמועה, הצטרף בשנותיו האחרונות ל„המזרחי״. נשאר בראדום בראשית הכבוש הנאצי, רכושו נשדד והוא סבל ענויים קשים. נפטר בלא־עת.

לייבוש מנדל זיסרמן

בתוך עסקני „אגודת ישראל״ בראדום בשנים שלפני המלחמה העולמית השניה, התבלט ר׳ לייבוש מנדל זיסרמן, או ככנויו — לייבוש מנדל, אהרן חוה ברכה׳ס.

האגף הקיצוני של חרדי ראדום נתייצב כבכל מקום, תחת דגלה של אגודת ישראל, אף על פי שחרדי ראדום גאים היו, ובצדק, על כך, שעמוד התווך של מחנה החרדים בפולין, הציר לסיים לייבל מינצברג, גדל ונתחנך בראדום, הרי לא היה לה, לראדום עצמה, אפילו עסקן אחד בעל שעור קומה ניכר ומטעם זה היתה השפעתו מועטת בעיר. ואולם, קרנה של התנועה עלתה עם הצטרפותו של לייבוש מנדל זיסרמן, וביחוד מאז נבחר לנציגה במועצת העיריה.

זיסרמן נולד בשנות התשעים של המאה התשע־עשרה להורים מהמעמד הבינוני, התחנך בישיבה המקומית, לאחר מכן ב„שטיבל״ חסידי. התמדתו בלמודים ונמוסיו היפים הקנו לו השם „אברך־משי״.

הוא נבדל מחבריו ב„שטיבל״ בנמוסיו ובידיעתו את השפה הפולנית על בוריה, לרגל היותו בן של פקיד בבית מבשל השכר של הנוצרי קפלר.

זיסרמן הצעיר נהג איפוא לבקר במקום־עבודתו של אביו, והדבר הניח בידו במידת־מה את האפשרות לעמוד על המציאות שמחוץ לתחום חיי היהודים.

הוא נתיידד עם רבים מבני משפחת קפלר והדבר הזה הניעו ללמוד את הלשון הפולנית, ורכש בה ידיעת יסוד. אגב, אחר במקומו, אילו הציץ לפרדס עולם החוץ היה נפגע ומשתחרר מצמצום אפקיו והיה צועד קדימה, מה שאין כן זיסרמן, שנשאר יהודי מסורתי כפי שהיה, אבל שונה בהליכותיו.

בכל מערכות הבחירות בפולין העצמאית הופיעה אגודת ישראל ברשימה מאוחדת עם כל המפלגות האזרחיות, תודות לכך הצליחה לבחור בנציג לעיריה. הפעילות בעיריה חייבה, שנציגי היהודים בה יישלטו בלשון הפולנית, כדי להשמיע את דבר הצבור — שולחם, ואולם דוברי פולנית לא היו בקרב עסקני אגודת־ישראל במקום.

ולפיכך, לאחר שנבחר לעיריה לייבוש מנדל זיסרמן, נתבלטה אישיותו בין שאר נציגי היהודים ועוררה כבוד בצבור.

נאומיו בעיריה, ארוכים כקצרים, הנמקתו העניינית, וביחוד בסגנונו הנאה בלשון הפולנית, זכו תמיד להערכה גם בקרב מאזיניו הלא־יהודים, מחוגי השמאל והימין כאחד.

עם זאת לא נמנה עם הטיפוסים של אישי־המפלגה הסוללים דרך לעצמם, על־ידי שנדחקים במרפקיהם. עניו מדי היה, ובמילא לא דחק עצמו, ולא היה אלא במקום שבו נזקקה לו מפלגתו. ועניוותו היא שהנחילה לו כבוד בקרב כל יודעיו מכל החוגים והמעמדות. היה חבר מועצת העיריה עד לפרוץ המלחמה, ושירת נאמנה את הצבור היהודי.

בתקופת הכיבוש הנאצי עמד הוא מרחוק למהומת היודנראט. נפשו האצילה נשאה צערה בדומיה, וחייו קופחו במחנה המוות של טרבלינקה, או, אולי אף בדרך אליו.

מכל בני משפחתו לא שרדו בחיים אלא בנו בנציון, כיום בארצות הברית, הפעיל כרב בחיי הצבור היהודי.

ל. פ—ן

הרב יעקב מנחם צ׳פלר

נולד בראדום בתרל״ה לאביו ר׳ אברהם אבא, תלמיד־חכם, חסיד וממקורבי רבי יצחק הצדיק מוורקה. נתחנך אצל רבי יחיאל הצדיק מאלכסנדר ובבית־המדרש של האדמו״ר מסקרניביץ.

בשנת תרנ״ה נשא את חייה איידל בת החסיד המופלג ר׳ צבי זילברפארב. בשנת תרס״ה נתקבל לרבה של ביהכנ״ס „תפארת ישראל״ בעיר פאסאיק (ניו־ג׳רסי) וכיהן שם עד יום פטירתו. כבן 44 שנה היה במותו.

היה גדול בתורה ואיש־פעלים וחיבר חידושי תורה (ספרו עומד להופיע בקרוב). מצויין במעלות ובמידות תרומיות. ביתו היה פתוח לרווחה לרבנים וללומדים שביקרו בעירו. הצטיין במתן בסתר ועזר ליורדים מפרנסתם. כן היה פעיל במוסדות התורה והדת. נפטר בי״ח אב תש״ח. אשתו היתה פעילה בביקור חולים והכנסת אורחים (נפטרה א׳ דחוהמ״פ תש״א).

הניח שלושה בנים ובת אחת. חתנו הוא יוסף רודל, עורך־דין ידוע בניו־יורק.

מ. ש. ג.

הרב אליעזר שוטלנד

נולד בראדום בשנת 1885 לאביו פנחס, חתנו של רב העיר הרב אברהם צבי פרלמוטר ז״ל. בעודנו צעיר נתפרסם כ„עילוי״, למד ונתחנך בישיבות שונות ובסמינר לרבנים בוארשה. כן השתלם בלימודים כלליים ולמד שפות. סבו הרב האציל עליו מרוחו, הדריכו ועודדו להיות רב בישראל.

בהיותו במלחמת העולם הראשונה ברוסיה, תפסוהו פעם חיילים רוסיים, חשדוהו בריגול ועמדו לתלותו, אולם ברגע האחרון ממש ניצל תודות לכרטיס־ביקור של סבו הרב שהיה במקרה בכיסו.

בגיל צעיר נתקבל כרב בקהילה אורטודוכסית פטרסון בארה״ב. פעל ועשה רבות למען כבוד התורה והיהדות. אישיות דינמית ועינו היתה פקוחה על כל עניני העדה. נתחבב בתכונותיו התרומיות וכן כמטיף ומחנך. עדין־נפש, נעים הליכות, ואיש־שיחה.

נסתלק בלא עת, בשנתו ה־44, ובהלוויתו השתתפה כל האוכלוסיה היהודית במקום.

ל. ר—ן

משה יצחק אלפסי

ר׳ משה יצחק אלפסי היה מדמויות־הפאר שראדום השתבחה בה. בן לשושלת ארוכה של רבנים. אביו ר׳ אברהם אלפסי, מזקני הרבנים בפולין, רבה של דז׳עוויצה שבפלך ראדום, היה בנו של רבי משה שמחה אלפסי, רבה המפורסם של אופוצ׳נו, שהצטיין בלמדנותו ובעשירותו. אשתו של ר׳ משה שמחה, היתה אחותו של תמר״ל ברגסון המפורסמת, אשת ברקו מפראגה, שרבים פעליהם למען היהדות והחסידות בפולין. ר׳ משה שמחה היה נצר ארבעה דורות של רבנים שכיהנו פאר באופוצ׳נו ואבי המשפחה כינויו היה „רבי אברהם הגדול״.

היה חתנו של ר׳ נחמיה בורנשטין מראווה, מחסידי קוצק המ־פורסמים ובזיווגו השני נשא את בת ר׳ דוד וויינטרויב מראדום ואז עבר לראדום. אשתו נעמי וויינטרויב היתה דמות נודעת בעיר.

היה גדול בתורה ורבים הילדים שהיו נבחנים אצלו מדי שבוע בשבוע בלימודים.

שימש מורה־הוראה. התפלל בשטיבל של חסידי גור והיה שם גם בעל־תוקע. התגורר ברחוב רווינסקה 14, בביתו של קופל זליגר.

משנתמנה מורה־הוראה בראדום, היה עליו להיבחן, כנהוג, אם הוא שולט ברוסית, והוא לא ידע אלא מלים בודדות. אף־על־פי־כן ניגש לבחינה, בהנחה שאת אי־הידיעה שלו תשלים מתת צדדית.

כששמע הגוברנטור, שהיה בקי בתולדות היהודים, את השם אלפס — נרתע:

— האם אתה נצר למשפחת אלפס המפורסמת ממרוקו שממנה יצא הרי״ף?

„תפס״ ר׳ משה יצחק את הענין וענה:

— 26 דורות הננו רבנים, דור אחרי דור, מאז הרי״ף ועד היום.

הפליט הגוברנטור קללה עסיסית ואמר:

— עשרים ושש דורות הייתם רבנים, בלי לדעת רוסית, יהיה גם בדור ה־27 בלי ידיעת רוסית — ונתן לו את האישור הדרוש.

נפטר בשנת תרע״ו (1916) באוטבוצק, לשם נסע להתרפא ממחלתו.

מכל צאצאיו נותר נכד אחד שנמלט לרוסיה, והוא כיום בישראל.

יצחק אלפסי

הרב ישראל שפירא

מרביץ תורה בגיטו ראדום

הרב ישראל שפירא לא היה יליד ראדום. עם השואה שלא פסחה גם על פשיטק שבה כיהן ברבנות, עבר לראדום, שכר דירה ברחוב גרודזקה 11, ודירה זו היתה למקלט רוחני לנער וזקן. הרב שפירא לא שינה מסדר יומו שלפני המלחמה, המשיך בשירת חייו הנפלאה, אולי עוד יותר מאשר בעבר, הקדיש כל ימיו ולילותיו לתורה ולעבודה, באמרו, שככל שגוברות הצרות כן מתעלה האיש. בביתו נתאספה חבורה של צעירים וזקנים שחשקה נפשם בתורה ושמעה מפיו את שעוריו. אך התישב הרב ליד הגמרא וסביבו חבורת שומעיו, שכחו הצרות והסבל. אוירת קודש השכיחה את תעלולי הנאצים, את הרעב והסבל.

נולד בשנת תרמ״ב בגרבולין שליד וארשה, לאיש צדיק תמים, האדמו״ר אלימלך שפירא, נכדו של הצדיק ה„שרף״ ממוגלניץ, רבי חיים מאיר יחיאל בנה של פריל בת המגיד רבי ישראל מקוז׳ניץ. בנערותו הצטיין כעילוי, למד אצל הגאון והחריף ר׳ שמעון אנגל (ר׳

שמעון „דער קאָפּ"). נשא לאשה את בת הרב שלום שפירא, קרובו שהיה אבד"ק בפשיטיק, בן הצדיק רבי יעקב־יצחק שפירא מבלנדוב בעל „אמת ליעקב".

כאוטודידקט רכש ידיעה רבה גם בשפות ובמדעים שונים. מלבד שפת המדינה ידע רוסית, גרמנית, אנגלית, ועברית. לאחר הסתלקות חותנו נתקבל במקומו בפשיטיק, בשנת 1915, כמרא דאתרא. עוד בימים הראשונים לכהונתו ברבנות הועמד בנסיון קשה. שלטונות הכבוש האוסטרים בפשיטיק גזרו על כל תושבי העיר להשתתף בחפירת תעלות מגן. הימים היו בין כסה לעשור. היהודים נאלצו לעבוד ביום הקדוש. הרב הצעיר סר למפקדה ללא קביעת ראיון מוקדם. היה זה בליל שבת והשמיע את בקשתו בפני המפקד שנענה לו. נתברר, אגב, שחלק מהקצינים ובכללם גם מפקד האזור, היו יהודים...

התחבב מהר על תושבי העיר, וביחוד על חוגי הלומדים. הוא כינס סביבו צעירים ועשה אתם לילות כימים בלמוד התורה, כל ימיו עשה לטובת הכלל. אוהב־ישראל וכואב את צערו, מעורב בין הבריות ומקובל על כל מעמדות העם, לרבות הגויים. שמעו כדיין יצא למרחקים, ובין הבאים להתדיין בפניו היו סוחרים מכל האזור, ונוצרים שהתיחסו אליו בכבוד ובאמון. השתוקק בכל לבו ונפשו להגשים את חלום שיבת ציון. הכשיר עצמו בחקלאות בחלקת אדמה שליד ביתו.

בימי הפרעות בפשיטיק הטיף לארגון ההגנה העצמית ועודד את המשתתפים בפעולה. שום פעולה לא נעשתה על ידם, מבלי להועץ בו תחילה. רוב הישיבות נערכו בביתו. אחרי הפרעות פנה בקריאה לקהילות רבות בארצות הברית לבוא לעזרת הנפגעים.

לאחר הכיבוש הנאצי היה ביתו של הרב למרכז החדשות. היה בקי בכל המתרחש.

עם גירוש היהודים מפשיטיק בסוף שנת 1940 וחיסול הקהילה, עבר הרב עם כל משפחתו לראדום, ובה מצא מפלט. מאז ועד חיסול הגיטו הגדול ב„וואלובה" היו מתאספים בביתו מדי ערב, ובמיוחד בשבתות ובחגים, לתפילה וללמוד תורה, ובכלל זה צעירים רבים מהחוגים הדתיים שהיו צמאים ללמוד התורה, והרב שימש להם רועה רוחני בימים הקודרים ההם. הבחורים הצעירים והנלהבים ההם שברחו מאוירת הדמים לעולמו של הרב, דבקו בו בכל לבם ונפשם. רעבים היו ללחם, אבל הם למדו באש קודש, בהתלהבות ובחדוה. יום יום היו באים לביתו שברחוב גרודזקה לשמוע את השעור. יום יום היו קולטים את תורתו ומרחפים יחד עם רבם בעולמות העליונים. במחיצתו מצאו עידוד נפש ובטחון, רוח חיים ואמונה שעל אף הכל נזכה לראות במפלת עמלק ובנחמת ציון וירושלים.

בקדושה ובטהרה עשה הרב את דרכו האחרונה, ולפי עדות שריד מוצל מאש קידש שם שמים ברבים. הי"ד.

מ. ש. ג.

ח. תעשיה, מסחר ומלאכה

אינג' צימרמן / ראדום - מרכז תעשיה

עוד בזמן שלטון הרוסים תפסה העיר ראדום מקום חשוב כמרכז תעשייתי של עורות, מתכת, קרמיקה ורהיטים. עמדה מכריעה בתעשית העורות בפולין יש לראדום הודות לבתי החרושת לבורסקאות, ובארכיונים של העיריה צויין כי עוד בשנת 1460 קיים היה צאָך של בורסקאים בעיר.

את העמדות הראשונות בענף תפסו אלכסנדר פריליך, תיאודור קארש, וויקנהאגן וסמואל אדלר.

בתחילת המאה היו בראדום 14 בתי חרושת לעורות, בעיקר לעור קשה לסוליות. היו מפעלים שעיבדו בהם בשבוע אחד 3000 עורות. לפני מלחמת העולם הראשונה נשלחה כל התוצרת לרוסיה המזרחית, והדרישות היו כה רבות עד כי היה צורך לפתוח סניפים לבתי־החרושת ברוסטוב על נהר הדון. בתעשיה הזאת עסוקים היו במישרין 1200 פועלים. בפודוליה ובאוקראינה גידלו במיוחד בקר בשביל התעשיה בראדום. עם סגירת השוק הרוסי, יש צורך להביא את הבקר מעבר לים, והתוצרת משווקת רק בשוק הפנימי.

כיום פועלים בראדום 36 בתי־חרושת לעורות המעבדים בשנה חמשה מיליון קילו עור קשה. יתר בתי החרושת מעבדים 25 מיליון דצימטר מרובעים של עור רך. כיום עסוקים בתעשיה זו 1100 פועלים.

הענף השני החשוב בראדום הוא תעשית המתכת והיציקה. בראדום נמצאים 6 בתי־יציקה המעסיקים כאלף פועלים והיו בבעלותם של יהודים בלבד: אברהם שטלמן, הירש אלי גולדבלום, מנדל הורוביץ, קורמן ופרידלנד, משה רובינשטיין ובניו, אחים גוטליב („ברגו"), דיאמנט ורוזנברג („גלינצא"). הם מייצרים צנורות להשקייה ולביוב, רדיאטורים, מכשירי סניטציה, תנורים, חלקי־חילוף למכונות לבניה ולחקלאות וכו'. כן מייצרים טורבינות למים, מכונות לבורסקאות, ומאווררים. במיוחד מתפתחת תעשית הנשק הקשורה בבתי־יציקה.

התעשיה הקרמית מיוצגת על־ידי הפירמה "מאריוויל", המייצרת צנורות, הפירמה א. רוטנברג, המייצרת כלים סניטריים ומוצרי חרסינה, ובית החרושת של חמילארז המייצר אף הוא מוצרי חרסינה. שלושת בתי החרושת מעסיקים כאלף פועלים.

בתעשית העץ מפורסמת הפירמה „יוהן קוהן", בבעלות של לשץ וטייכמן, המייצרת רהיטים כפופים, בית החרושת לפורנירים ולבידים של י. מ. לסלאו, בית חרושת לייצור מסמרי עץ ואמומים של פביאן לודאו ועוד.

בתעשיה הכימית יש לציין את הפירמה „פארסא" שבעליה היו אדלר, קלייף וטנצר. כן ידועה היתה החברה „יאווא" של יונס קירשנבוים, ששיווקה ברחבי פולין את הציקוריה שלה.

(לפי „ראדאמער שטימע", אפריל 1939)

ש. וואקס / פועלים יהודים בבתי־החרושת לבורסקאות

בסוף המאה הקודמת התחילה ראדום לכבוש שווקים לתוצרת העורות ברחבי רוסיה הצארית. כבר אז פעלו כמה בתי חרושת יהודיים לבורסקאות שהעסיקו מספר מסויים של פועלים יהודיים. אולם מספרם היה קטן מאוד, מחמת העבודה והתנאים הקשים. מלבד זאת מנעה שמירת השבת בעד חדירתם של יהודים במספר ניכר לעבודה. יש לציין, כי בהעדר מכניזציה בימים ההם, נאלצו הפועלים לעבוד אך ורק בעבודת ידיים, ויום העבודה נמשך מ־5 בבוקר עד 7 בערב. אף־על־פי־כן, היו מקרים שפועלים יהודים היוו רוב בבתי חרושת מסויימים. כך, למשל, עבדו אצל יחיאל רוטנברג הרבה יהודים, אולם בעיבוד עור קשה שלא חייב מומחיות מיוחדת. אשר לעיבוד עור רך, עבדו בכך רק בעלי־מקצוע גרמנים או פולנים. זה היה עד לפרוץ מלחמת העולם ב־1914.

אחרי המלחמה חלו שינויים ניכרים בתעשיה זו. רבים מבתי החרושת הוותיקים נתחסלו, מספר הפועלים היהודים נתמעט עוד יותר בגלל האפשרויות שנפתחו במקצועות אחרים. את מקומם של הותיקים תפסו אלה שהתמחו קודם אצלם והסתגלו לזמנים החדשים ביתר מהירות. בשנים 1927־8 התחילו פועלים יהודים לחדור שוב אל בתי החרושת לבורסקאות. תחילה היה מספרם קטן, אולם במרוצת הזמן גדל מספרם, עם החרפת המשבר הכלכלי.

בעלי בתי החרושת היהודים התייחסו אמנם תחילה באי־רצון לפועלים יהודים בגלל תפוקתם המעטה, אולם בהמשך הזמן, כשגברה האנטישמיות וביחוד לאחר הפוגרום בפשיטיק, נתקרבו שני הצדדים ואחוז היהודים בתעשית העורות גדל עד ל־18%. במידה מסויימת השפיעה על הפועלים היהודים וגישתם לעבודה פיזית דוגמת החלוצים מקבוצי ההכשרה שעבדו בעבודות קשות. גם ענין המנוחה בשבת איבד את חריפותו: או שבעלי בתי החרושת היהודים ויתרו על העבודה בשבת, או שהפועלים עבדו בשבת.

עם הגדלת מספרם של הפועלים היהודים, ירד מספר החלוצים שהיו עסוקים בבתי החרושת לבורסקאות, לתקופות זמן קצובות. אכן, היה זמן שהפועל היהודי נשאר בעבודה זו כל זמן שלא היו לו אפשרויות אחרות, אולם עתה חל שינוי לטובה, והוא משתדל להתמיד בה להתמחות במקצוע.

(לפי „ראדאמער שטימע", אפריל 1939)

אהרן מרין / התאחדות הסוחרים

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשחלה התפתחות גדולה בכל ענפי המסחר, החליטו כמה עסקנים להקים אגודת סוחרים. בין היוזמים היו אז: נתן זיגמן, לייזר פרנקל, יששכר אדלר, ועזר להם בארגון פיוטר פרנקל. ביחוד החריף הצורך בליכוד והגנה על האינ־טרסים של סוחרים אחרי שנסתימה תקופת הליברליזם בחיי המסחר בפולין.

תחילה עמד הארגון על יסודות חזקים וכל אחד תמך בו בנדי־בות. אולם ברגע שהתחיל המשבר הגדול שפגע בעיקר בענף העיקרי — תעשית העורות, נתמוטטו בתי מסחר רבים בלחץ המסים הכבדים, והסוחרים חיפשו דרך להיחלץ מהמיצר על־ידי הלוואות ברבית נמוכה. ההצלחה האירה להם פנים במידה זעומה בלבד, מחמת הקשיים הכספיים בשוק, והמאבק לקיום ממש נמשך בתנאים על־אנושיים. והנה, תחת להתלכד בשעה קשה סביב הארגון, חיפש כל אחד מפלט בדרכים שלו, ולכן נתרופף ארגונה של התאחדות הסוחרים דבר שפגע קשה בחבריה.

נציין בזה את מותו הטרגי של מנהל התאחדות הסוחרים, נתן זיגמן, אשר נפל על משמרתו במלוי שליחות חשובה בשביל כלל הסוחרים.

(לפי „ראדאמער שטימע", אפריל 1939)

*

ב„ראדאמער צייטונג" מראשית שנות העשרים פורסמו הדברים הבאים על מצב היהודים במסחר ומעמדה של התאחדות הסוחרים:

„זה זמן רב קיימת בראדום התאחדות סוחרים, אולם בגלל חוסר דירה אי־אפשר היה לפתח כל פעולה שהיא. יו"ר ההתאחדות, מר בוכנק, שהיה מנהל הבנק הריגאי הועבר לרגל תפקידו לוארשה, ויתר חברי ההנהלה כמעט ולא גילו עניין בפעולות המוסד.

עתה, כשנסתיימו הבחירות לסיים ולסינט, ניגשו חברי ההנהלה נתן זיגמן, אליעזר פרנקל וישראל צווייגנברג, בעזרתם של שמואל רוזנברג ופינר, לארגן מגבית מיוחדת לטובת מעון בשביל ההתאחדות. למטרה זו נקראו לאולם הקהלה מספר רב של סוחרים לפי מקצועותיהם, ומקווים כי הפעם ישיגו הסוחרים את מטרתם.

...ביום שלישי 26 בדצמבר, נערכה באולם „עזרה" אספה כללית של התאחדות הסוחרים בנשיאותו של מר נתן זיגמן. בסדר היום עמדו שלושה סעיפים: לוח המחירים הרשמיים, מיזוג עם איגוד הסוחרים הפולני וענין הדירה בשביל ההתאחדות. אחרי הרצאת מר זיגמן וחברי ההנהלה על הבעיות הנ"ל, הוחלט לדרוש ממושל המחוז את הארכת תוקף הצגת הלוחות לעוד שבועיים, למסור את ענין המיזוג להכרעת ההנהלה ולפנות להנהלת „עזרה" בבקשה למסור את האולם לצרכי התאחדות הסוחרים בשעות הצהריים עד למציאת דירה מתאימה.

*

יסוד בנק למסחר

מחמת סירובם של הבנקים הפולניים לתת הלוואות לסוחרים יהודים, קם הרעיון ליסד בנק יהודי לצרכי המסחר, שיוכל לספק הלוואות ברבית נמוכה לסוחרים ולבעלי־מלאכה.

ב־5 בינואר נערכה התיעצות של הגורמים המעונינים, ובו במקום נתקבלו התחייבויות רבות. לועד הזמני נבחרו: פרנקל, לשץ, דיאמנט, דען, גולדבלום, לענגער ולאנדוי. ב־14 לחודש נתקיימה אספה נוספת, שבה נמסר דו"ח על המשא ומתן עם גורמים שונים, והוחלט באופן סופי להקים את הבנק ונבחרו עוד שני חברים לועד הזמני: הורוביץ ופניגשטיין. על הועד לעבד את התקנון, למצוא דירה מתאימה ולרכוש בעלי מניות".

נראה, שארגון הבנק עבר גלגולים שונים, לפי שרק כעבור שלש שנים אנו מוצאים ב„ראדאמער צייטונג" מחודש מאי 1925, את הידיעה על התחלת פעולתו של הבנק:

„תודות למאמציו של ארגון הסוחרים, נוסד בהתחלת מאי בנק הסוחרים הקואופרטיבי בראדום. הבנק החדש העביר לידיו את המעון של בנק הסוחרים הפולני על כל אביזריו, והתחיל בפעולותיו — מתן הלוואות ברבית נמוכה לכלל הסוחרים הנמצאים במצב כלכלי קשה. הועד המפקח מורכב מה"ה: פביאן לנדוי — יו"ר, אברהם גולדברג — סגנו, ישראל לשץ, חיים בירנבוים, יצחק מאיר רוזנברג וישכר אדלר. כממלאי מקום: אליעזר פרנקל, קלמן ריכטמן ומשה סאלבה. ההנהלה מורכבת מה"ה: י. פוקס, נ. פניגשטיין ופ. פרנקל. ממלאי מקום: נתן זיגמן וליאון רען. השמות האלה הם ערובה, כי הבנק לא ירדוף אחר רווחים אלא יפעל באורח סולידי ויעיל לטובת האינטרסים של הסוחרים היהודים בראדום."

שלום סטרבצ'ינסקי / קואופרציה ומלאכה

לפי הפרטים שנחרתו בזכרוני בימי נעורי וששמעתי מפי אבי המנוח, יעקל דוד סטרבצ'ינסקי ז"ל, הוקם הארגון הראשון של בעלי המלאכה בראדום בשם „אחיעזר" בשנת 1906. מטרתו היתה לעזור לבעלי־המלאכה בעת צרה בהלוואה קטנה ולשמש להם מרכז חברתי. כן שימש המועדון בית תפלה בשבתות ובחגים. עד אז היו בעלי המלאכה עזובים לנפשם ולא מצאו מקום גם ב„שטיבלעך" של החסידים או של בעלי הבתים, שהתיחסו אליהם כאל נחותי־דרגה. לכן מתכנסים היו גם לתפילה במניינים בהתאם למקצועותיהם.

אחרי פירוק „הזמיר" מצאו את מקומם ב„אחיעזר" לא רק בעלי המלאכה אלא גם סוחרים זעירים, מורים ופקידים שמצאו בו חיי חברה.

בשנת 1911 החליטו פעילי „אחיעזר" ללכת בעקבות ראשי בעלי המלאכה בלודז, שאירגנו את המועדון הראשון לבעלי המלאכה בפולין. הדחיפה לצעד זה ניתנה על־ידי אלה מבעלי המלאכה, שפתחו בתי־מסחר למכירת תוצרתם ונתקלו בהתנגדותם של הסוחרים העשירים שסירבו לקבלם ל„מועדון הסוחרים", שבו שלטו המתבוללים. בין אלה שלא ניתנה להם דריסת רגל ב„קלוב קופיצקי" היו: מוטל נייהויז, יעקב אייפר, משה קדישביץ, יעקב הולץ ואוריש גלוזמן.

לשם ארגון הקלוב לבעלי מלאכה נשלחו ללודז שני נציגים: י. ד. סטרבצ'ינסקי וחיים קורמן. הם נתקבלו על־ידי המהנדס יעקב קישרוט, היוזם והרוח החיה בין בעלי המלאכה בפולין, והוא הדריך אותם בכל העניינים החוקתיים והארגוניים הקשורים ביסוד המועדון לבעלי המלאכה בראדום. בעזרת המורה מרקוס הושג בשנת 1912 הרשיון מהממשלה בפטרבורג, והמועדון השני לבעלי מלאכה בפולין נפתח בראדום, ברחוב לובלסקה 8. חמשת הפעילים הראשונים שהקדישו מזמנם ומרצם לארגון בעלי המלאכה היו: יעקב דוד סטרבצ'ינסקי, חיים קורמן, לודוויג בריליאנט, משה רובינשטיין ויעקב אייפר.

בשנת 1913 עבר הקלוב למעונו המרווח בלובלסקה 5. ההנהלה פתחה ספריה גדולה בשלש שפות, אולם קריאה בעתונות היומית והשבועית וכן חדר־משחקים ובלוי חברתי. נוסד גם חוג של חובבי הבמה, בעזרתו והדרכתו של לודוויג בריליאנט, שלמד בבית־ספר דראמאטי בוארשה. החובבים הצליחו להעלות מספר מחזות בעצמם ובעזרת אמנים מקצועיים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עמדו לפני המועדון בעיות קשות של חוסר עבודה ודאגה למשפחותיהם של המגוייסים. ההנהלה עמדה במבחן ועשתה גדולות למען מחוסרי עבודה. נפתח גם מטבח חינם לכל דורש, ורבים נתמכו בתורת מתן בסתר. במועדון מצאו עידוד רב גם חיילים יהודים שנקלעו לראדום מרחבי רוסיה. בעצם ימי המלחמה אורגנה קופת עזר ברבית סמלית, שהתפתחה במרוצת הזמן לבנק קואופרטיבי של בעלי המלאכה, שמנה 1200 חברים. נפתחה גם צרכניה ובית־מסחר לצרכי חייטות ותפרות.

עם קום מדינת פולין לקחו בעלי המלאכה חלק פעיל בבחירות למוסדות שונים בעיר ובמדינה. נבחריהם היו מיוצגים בעיריה הראשונה על־ידי שלשה נציגים: לודוויג בריליאנט, אייזיק זימלר ומרדכי קוטלר. בשנת 1927, עם פירסום „חוק הצֶאכים" שמטרתו היתה להגביל את בעלי המלאכה היהודיים, התארגנו במועדון אגודות מקצועיות עם ועדים אחראיים כלפי הממשלה.

בארגון בעלי המלאכה היו רשומים 1200 חברים, מלבד בלתי־מאורגנים רבים שקיבלו עזרה משפטית ומקצועית.

בעלי המלאכה היהודיים בראדום ידם היתה על העליונה בכמה מקצועות חשובים, ובענפים מסויימים לא היו להם מתחרים כלל וכלל.

הענף החשוב ביותר היה של מוצרי עור, תודות לתעשיית הבורסקאות בראדום שהיתה המפותחת ביותר ברחבי פולין ורוסיה. ראדום היתה הספק הראשי של מוצרי עור לכל רחבי האימפריה הרוסית בימי הצארים וגם בימי השלטון הפולני. ענף העור התחלק ל־5 מקצועות: תפרות (תפירת החלק העליון של הנעל), סנדלרות, צחצוח, סנדלות וולקר (גזירה והשמנה של החלק העליון של הנעל לשם התאמתה לביצות). ענף התפרות היה כלו בידי בעלי־מלאכה יהודים, פרט לתפר פולני אחד בשם חמילבסקי. מספר קטן מהתפרים בעלי יזמה, לא הסתפקו בהכנת החלק העליון אלא התחילו לספק נעליים לאוכלוסיה המקומית ולעירי השדה. תוצרתם נתקבלה בעין יפה תודות לטיב, לצורה הנאה ולמחיר הזול. בענף זה התבלטו: משפחת אברהמ'לה גולדברג, עמנואל אוסטריאן, יונה פוגלמן, גודל פלדמן, נתן קסטנברג ועוד, שאת תוצרתם סיפקו בשעתו לכל רחבי רוסיה, סיביר וקווקז. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הם ירדו מגדולתם מחמת ההפסדים שסבלו בגלל שמיטת החובות שהוכרזה בהתחלת המלחמה. לעומת זה עלו בימי המלחמה: מלך פישמן (מחזור של מחצית המיליון זהוב), האחים אייכנבוים, ברוך ניימן, יונה גולדברג, משה יעקב פרידמן, אברהם מנדלקורן ואחרים.

לעומת ענף התפרות שהיה כלו בידי יהודים, היו בענף הסנדלרות מספר שווה של יהודים ופולנים, יחד כ־300. רוב הסנדלרים הפולניים גרו בפרברי העיר ושם היו להם גם חלקות־אדמה קטנות. לפיכך היה מצבם החמרי טוב יותר. הסנדלר הפולני היה נחשב גם כבעל מקצוע טוב יותר מחברו היהודי, משום שבמקצוע עסקו גם פולנים בעלי השכלה טכנית שהתמחו בכך.

כענף מיוחד בסנדלרות נחשב הצחצוח. המצחצח היה מומחה־יד, שהוסיף את הברק הדרוש לגמר הנעל להכנתו לאריזה.

יש לציין, כי הסנדלרים הפולניים והיהודיים השתמשו בעבודות־יד, ורק הפירמה הצ'כית „באטא" הנהיגה את המיכון בסנדלרות.

חלוץ תעשית סנדלי־קיץ בעבודות מכונות בראדום היה מרדכי רינגרמכר. גם נתן קסטנברג עבר לתעשיה זו, והמשיך בה אחרי עלייתו לארץ ברחוב שבזי, בגבול תל־אביב־יפו.

ענף מיוחד שפיתחו בעלי־המלאכה היהודים בראדום, היה — גזירה והשמנת החלק העליון של הנעל, מותאמת לתושבי איזור הביצות צוולין ופולסיה. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה זה השוק העיקרי לתוצרת, ומזמן קום מדינת פולין, נצטמק השוק עד למינימום. הצטיין בענף זה מרדכי אורבך, שהרחיב את בית־מלאכתו והעסיק פועלים רבים.

השני בהיקפו אחרי ענף העור, היה מקצוע החייטות, שהקיף כ־350 איש. החייטים היהודים הצטיינו במומחיותם, בעיקר בענף ההלבשה בהזמנות ובהלבשה מוכנה, לגברים, לנשים, לנוער לומד ולילדים. החייטות הסטנדרטית להלבשה (טאנדייטער) היתה כולה בידי היהודים שהתמחו בתפירה מהירה וזולה בשביל פועלים, פקידים וכפריים. כל רחוב גרודזקה היה תפוס על ידם, ובימי הירידים בעיר ובסביבה היו מוכרים תוצרתם על דוכנים.

יש לציין, שרובה של אוכלוסית ראדום, שמנתה שמונים אלף תושבים (מזה שלשים אלף יהודים), העדיפה את ההלבשה לפי הזמנות על המוכנה.

מספר לא מועט של חייטים הגיעו לדרגת אמידות והשתדלו להקנות לבניהם השכלה גבוהה. הראשונים בין בעלי ההשכלה הגבוהה בעירנו היו בניהם של בעלי המלאכה, שעה שהסוחרים הגדולים ובעלי התעשיה שמרו על המסורת שלא להניח לילדיהם לבקר בבתי־ספר ממשלתיים ואוניברסיטאות מחשש חילול שבת ויציאה ל„תרבות רעה".

בין החייטים הגדולים שהתבלטו במיוחד היו אוריש גלוזמן ויעקב אייפר; הראשון היה ידוע כספק ראשי של בגדים לצבא ועובדי־הרכבת בזמן שלטון הצאר. רכושו בנכסי דלא ניידי השתרע מרחוב לובלסקה עד קוז'ניצקה בין הבתים של בעל הדפוס גרודז'יצקי ובנק ורשבסקי, ועל מגרשו הוקם גם הבנק הממלכתי הפולני. ידועים גם מגרשי הספורט והשעשועים שהוקמו על אדמתו. השני חונן באינטליגנציה טבעית, נתן יד להרמת מעמדם החברתי של בעלי המלאכה בראדום, ואיפשר גם לילדיו לבקר לבבתי־ספר גבוהים. גם אביש זיגמן אביהם של גבריאל ונתן, ויעקב הולץ, הגיעו למעמד כלכלי איתן. מומחים ידועים בחייטות בראדום נחשבו: משה רובינשטיין, וולף בוימן, צמח בוימן, מנדל וקסברג, משה רוזנבוים, זינדל רוז'יצקי וחיים קורמן. בזמן החרם שהוכרז על יהודים לפני מלחמת העולם הראשונה עקב הבחירות ל„דומא" הרוסית, שבהן הצביעו היהודים יחד עם הסוציאליסטים הפולניים בעד יאגאללו, נפתח בראדום בית־מסחר פולני להלבשה, אבל בעליו קורק נאלץ היה עד מהרה לסגור את החנות מחוסר מומחיות בענף. יש גם להזכיר את החייטים משה קדישביץ (אביו של ד"ר קדישביץ), אברהם קיילר, אברהם גרינשפן ועוד. הראשונים שביניהם ביקרו בגימנסיה הרוסית.

בענף האפייה שלטו היהודים שלטון מלא, פרט לקונדיטוריות הגדולות שהיו בידי הפולנים. היו 40 אופים יהודים ו־6 פולנים. הלחם, הלחמניות והחלות של המאפיות היהודיות נקנו גם על־ידי הפולנים בזכות טעמם הטוב. בעלי המאפיות הפולניים המעטים התעשרו ובנו בתים, ואילו מהיהודים רק מעטים הגיעו למעמד כלכלי טוב והם: האחים אהרן וגדליה פרידמן, משפחת קלינסקי, האם והבן אהרן בעל היזמה והמרץ, ישראל שטיינברג ופוטשניק. רוב האופים היהודיים התפרנס בקושי בגלל השכר הגבוה של פועלי האפייה היהודיים, לעומת חבריהם הפולנים שנוצלו על־ידי בעליהם בצורה מחפירה. ארבעה מבין בעלי הקונדיטוריות הפולניים מכרו את תוצרתם בחנויותיהם המסודרות בטוב טעם, וגם איפשרו בהן בלוי זמן במשחקים שונים כגון ביליארד, דומינו, שחמט וכו'. היהודי היחידי שניסה ללכת בעקבותיהם היה איטשעלע זילברשטרום, אולם לא הצליח למשוך את הנוער אפילו בזמן ה„בויקוט". רק יהודי אחד מבין בעלי הקונדיטוריות הגיע למעמד כלכלי טוב, יוסף פריידנרייך, מהציונים הראשונים בעיר, תודות לתעשית הסוכריות והעוגיות בשביל הכפריים.

בענף הבשר היה ליהודים רוב מוחלט, עד לקבלת החוק האוסר

בנק בעלי מלאכה

(לפי "ראדאָמער צייטונג" מינואר 1923)

„ב־14 בינואר נערכה האסיפה הכללית של חברי הבנק של ארגון בעלי המלאכה בנשיאות ל. ברילאנט. על סדר היום היה סעיף אחד והוא — בחירות של הנהלת הבנק. הוגשו שתי רשימות: האחת עם טננבוים, מ. פרנקל וח. קורמן בראש, והשניה — עם גליקסמן, רובינשטין דקוטלר. ניצחה הרשימה הראשונה ונבחרו: טננבוים, פרנקל וקורמן להנהלה, א. גולדבלום, מ. רינגוּמכר, מ.בלומן, ה. הלפנט, א. גליקסמן, ח. גולדברג, מ. קורמן, י. פלדמן, מ. לנדוי, מ. רוזנצויג, ג. פומרנץ וא. מילדמן לועד המפקח."

כעבור שנתיים אנו קוראים דו"ח על התפתחות הבנק:

„ביום ראשון 14 במארס נערכה באולם מועדון בעלי המלאכה האסיפה השנתית של בנק בעלי מלאכה, בנשיאותו של מר ל. ברילאנט; מר בלומן, חבר המועצה מוסר דו"ח על התפתחות הבנק, ומנהל הבנק מר מ. פרנקל קובע, כי המצב הכספי הוא איתן. הפקדונות גדלו לסך של 16 אלף זהוב, דבר המוכיח התפתחות מהירה של עסקי הבנק. ההון העצמי הגיע לסך 9000 זהוב. הנאספים במספר 250 איש הביעו את אימונם בהנהלה ובחרו בה לתקופה נוספת.

מהפולמוס שנתעורר סביב הבחירות להנהלת הבנק מתברר, כי נבחרו רבים שאין להם קשר עם בעלי־המלאכה. שתי סיבות לכך: האחת, שלא היו בין מנהיגי בעלי המלאכה אנשים בעלי ידיעות מספיקות בעניני כספים, והשניה — המריבות האישיות בהנהלה עצמה. בדרך כלל יש לציין, כי ארגון בעלי המלאכה, אף על פי שעמדו בראשו אנשים מסורים לעניני הכלל, סבל מחוסר מנהיגים הבקיאים בעניני צבור.

בית ספר לבעלי־מלאכה ע"ש ישראל פרנקל

„בהתאם למסורת שהיתה נהוגה בימי ישראל פרנקל, כי בבית ספרו למדו בעיקר בעלי מלאכה, החליטו עסקני מועדון בעלי המלאכה לפתוח בית ספר ע"ש ישראל פרנקל, שבו ילמדו מלבד המקצועות הכלליים — עברית ותנ"ך ותולדות העם היהודי. היוזמים הם: ל. ברילאנט ודוד פרנקל. בהתחלת שנת הלימודים ייבחר ועד הורים. בית הספר יימצא באולם בעלי המלאכה.

הספריה של ארגון בעלי המלאכה

חידשה את פעולתה ורכשה ספרים חדשים בסכום של 1500 זהוב. נפתח גם אולם קריאה הפתוח יום יום."

על השחיטה. ממאה משפחות יהודיות שהתפרנסו על הענף הזה, רק מעטים הגיעו לרכוש וביניהם: ישעיהו רוטמן, אברהם קופף, רפאל מנדלמן, מנדיל שטיינבוק, בוימן, גולדמן ויהושע ווייסבורד.

המקצועות שבהם עסקו יהודים בלבד היו — כובענות, פרוונות, רפדות, נגרות, רצענות, חרטות עץ, צורפות, שענית, צבעות, תעשית השמיכות, המראות, קרטונז׳, סבון, דבק וכו׳. תנאי החיים של רובם היו קשים מאוד ורבים מהם נאלצים היו לחפש להם פרנסות נוספות בעונה המתה. כך למשל, חוכרים היו בקיץ גני פירות, מעשנים דגים מלוחים, מחמיצים מלפפונים וכרוב וכיו״ב. רק שלשה פרוונים הצליחו להגיע למעמד כלכלי טוב: מוטל אופטובסקי, וורבר וירמיהו גולד־שטיין. כצורף מעולה היה נחשב וולוול זילברשלאג (בן צורף מדור שלישי), שלא היה לו מתחרה בעיר ובסביבה. שלשת חניכיו היו: זיינול שפייזמן, זיידנוובר ויעקב ווינגרטן. עם הותיקים במקצוע השענות נמנו: משפחת גולדברג (שלשה דורות במקצוע וצאצאיהם ממשיכים גם בארץ במקצועם), קיילר, פרסטנדיג, פיינגולד, רובינ־שטיין ועוד. שני האחרונים הגיעו גם למעמד כלכלי איתן. אמן בחרטות מתכת ועץ היה מקובל משה־לה הוברמן. בבית המדרש בו למד, שמו לב לכשרונותיו בציור ואחרי נשואיו יצא לוארשה להשתל־מות במקצועו.

המקצועות שעסקו בהם נשים בלבד היו: תפירת שמלות וחול־צות, כובעניות, תופרות לבנים וספריות. לתופרות יהודיות יצאו מוני־טין בשל מומחיותן. בין המצטיינות והמעסיקות מספר גדול של עובדות, היו: מרת קוטלר, ליאושה זילברשלאג וגולדהמר.

לסיכום יש לציין, כי המצב הכלכלי של בעלי המלאכה היהודיים בראדום עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה בכל רע, ואחוז המהג־רים לארצות מעבר לים היה גדול ביניהם. אחרי קום המדינה הפולנית נמשכה ההגירה בקצב גדול יותר, בעיקר לארצות הברית (עד 1923), ולאחר ההגבלות שהונהגו על־ידי ממשלת ארצות הברית הופנתה ההגירה לדרום אמריקה, צרפת, בלגיה ואירופה המרכזית.

הקואופרטיב לאשראי למסחר ומלאכה

בשנת 1926 חגגה ראדום את מחצית היובל להווסדו של הקואופ־רטיב, שבתחילתו נשא את השם: קופת מלוה וחסכון. בדו״ח ההנהלה נאמר:

בשנת 1900 החליטה קבוצת עסקנים עם ה״ה יוסף בקרמן, מי שהיה מנהל החברה לקרדיט הדדי ואחר כך שופט בבית המשפט המחוזי, עו״ד דניאל שטילר ויוסף בנימין רוזנבלום בראש — לייסד חברה להלוואות וחסכון. האסיפה הכללית הראשונה נערכה ב־30 בספטמבר 1901 והשתתפו בה 588 חברים שהכניסו דמי חבר בסך 8320 רובל זהב. המספרים האלה מוכיחים את הצורך הדחוף בחברה כזאת בשביל השכבות הרחבות של העם. שיעור ההלוואה נקבע אז ל־90 רובל, הרבית — 2% לשנה.

חנוכת הבית החגיגית נערכה בבנין לובלסקה 2, ובמשך חדשיים גדל מספר החברים עד ל־1004, דמי חבר — לסך 13,150 רובל והפק־דונות — לסך 9551 רובל.

מאז נמשכה התפתחות מפליאה של החברה עד שנכנסה בשנת 1911 לבנין משלה בככר 3 במאי מס. 2. בפרוץ המלחמה נמנו על חברי החברה 3815 איש. סכום הפקדונות היה 479,719 רובל והסלדו של ההלוואות הגיע לסך 607 אלף רובל. הרבית ירדה ל־8% לשנה ומכסימום ההלוואה עד אלף רובל, שצומצמה על־ידי השלטונות ל־600. מהרווחים שולמה דיווידנדה לחברים, וניתנו תרומות נדיבות למטרות סוציאליות. העודף של הון עצמי הרשה לחברה לא להיזקק להון הלוואות מבחוץ, והיא דחתה הצעה של י.ק.א. להלוות לה כסף ברבית של 6% לשנה.

אולם פרוץ מלחמת העולם הראשונה שיתק את פעולות הקופה. שמיטת החובות שהוכרזה לא איפשרה את החזרת ההלוואות וקשה היה להיענות לתביעות של בעלי הפקדונות. אף על פי כן התחשבה הקופה במשפחות חיילי־המילואים שגויסו לחזית ובעלי־המלאכה שנשארו בלי אמצעי קיום.

על אף המצב הקשה החליטה הנהלת הבנק להמשיך, ועם סיום המלחמה נוצלו קרדיטים בבנקים בלובלין ולודז. בשנת 1921 קיבלה החברה הלוואה לזמן ארוך מחברת י.ק.א. בסך 3 מיליון מרק, ושנה אחר כך — 10 מיליון ושבע מאות אלף מרק. הקופה המרכזית לקרדיט קואופרטיבי שנוסדה על־ידי הג׳וינט נתנה למוסד הלוואה לזמן ארוך בסך 14 מיליון ומחצית המיליון מרק. בסכומים אלה יכלה החברה לצאת למרחב, אילולא הפיחות של המרק הפולני שפגע בכל המוסדות. אבל גם את המשבר הזה עברה החברה בשלום, ומשנת 1924 מתחילה התקופה השלישית בהתפתחותה הבלתי־פוסקת. עד סוף שנת 1926 עלה שוב מספר החברים ל־1397, וההלוואות לסך — 257 אלף זהוב.

בהנהלת החברה ב־1901 היו: דניאל שטילר, יוזף בקרמן, י. ב. רוזנבלום, הרמן קנקוס, אדולף צוקר, יוזף גרודזיצקי, ראובן בקרמן, נתן אדלר, יחיאל קאמר, יחיאל פרנקל, ירחמיאל ביאלסקי, יוזף פלנקוויטש, ולדיסלב רוגוסקי, ליאון בקרמן, ולדיסלב אדלר, יעקב דיאמנט, ד״ר יוזף פעלטשינסקי, לודוויג בריאנט, מקסימיליאן ליטץ ופלטי מושקטבליט. ב־1926: ולדיסלב רוגוסקי — יו״ר הועד המפקח ויעקב דיאמנט — סגן יו״ר. חברים — וול. אדלר, יעקב בקמן, ירחמיאל ביאלסקי, יונה גולדברג, ירמיהו גולדשטיין, יעקב קליינמן ודוד קורמן. בהנהלה: הרמן קנקוס יו״ר, דוד פרנקל וגבריאל זיגמן — חברים. ממלאי מקום החברים: ש. גורפינקל ואברהם מנדלקורן.

(„ראדאמער צייטונג“, ינואר 1926)

מ. רוטנברג / יהודי ראדום בתעשית העורות

עוד זמן רב לפני מלחמת עולם הראשונה ידועה היתה ראדום כמרכז תעשיה ומסחר עורות. בתחילת המאה הנוכחית קיימים היו בה בתי־חרושת גדולים לייצור עור סוליות (עור־קשה) של שלוש משפחות ממוצא גרמני (קארש, ויקנהגן ופריליך) ושל היהודים שמעל־קי (סמואל) אדלער, קלייף ומרטאפעל, טנצער־אדלער, יוטא חוה רוטנברג ומוטיל אייזמן, מאיר יחיאל רוטנברג, דוד סאווא, גוטמן־צוקער ומרדכי דען. שני בתי החרושת של פריליך (ממוצא גרמני) נמכרו אחד לליבקה לווין ופנחס אייזמן, שהמשיכו בייצור עורות ואחד לשמרל בראמס שהפך חלק ממנו לביח"ר למוצרי חרסינה סניטרית (הראשון בפולין).

מצבם הכלכלי של בתי־החרושת לסוליות תלוי היה במידה רבה בשיטת הייצור, ובעיקר באופן המיזוג והשימוש בחימיקלים שהגדיל את משקל העור בלי לפגוע באיכות. למטרה הזאת השתדלו להשיג מחו"ל, או מביח"ר בעל מוניטין — בעלי־מלאכה מומחים (גערבער מייסטער). אף על פי שכל מומחה שמר בקפדנות על סודות שיטתו, הצליחו בעלי ביח"ר, או עובדים מוכשרים, להתבונן וללמוד את השיטה, ובמשך הזמן יכלו למלא בעצמם תפקיד מומחה ומנהל עבודה. היו גם כאלו שקנו תהליך ושיטת מומחה בכסף מלא.

אברהם ליפא דען ויודל קופמאן למדו את המקצוע והיו למנהלי עבודה בשני ביח"ר גדולים, ואחרי כן היו בעצמם לבעלי בתי חרושת. אברהם רוטנברג היה בנעוריו מנהל עבודה בביח"ר של אביו (אחר כך רכש את ביח"ר של בראמס והיה ליצרן חרסינה מפורסם), ובבית חרושת של פריליך (גרמני) היה שלמה אדלער מנהל עבודה.

בביח"ר אלו היו כמעט כל הפועלים פולנים — והעבודה התנהלה בשבתות גם אצל היהודים (החרדים הסדירו דבר זה בדרך של שטר מכירה לגוי, דוגמת שטר מכירת חמץ). רק המפעלים של רוטנברג ואייזמן ומאיר יחיאל רוטנברג העסיקו מספר פועלים יהודים שעבדו ביום ראשון ולא בשבת.

הפועלים ידועים היו בכנוי „גארבער", בורסקאים, וזכורים יהושע פערל, בנימין (יאמי) גולדברג, יענקל מילגרום, ברל ויינברג, נחמיה טננבוים ועוד.

חלק גדול של התוצרת נמכרה בוארשה לסוחרים סיטונאים ברחוב פראנצישקאנסקא, ובכל שבוע אפשר היה לראות את העגלות הגדולות רתומות לשלושה סוסים, עוברות בשיירה בכביש מראדום לוארשה (110 ק"מ) עמוסות עורות, ומוארשה לראדום עם שלחים, חמרי בורסקאות וסחורות אחרות. התובלה הזאת היתה כולה בידי יהודים שהיו מכונים משום מה „טענצערס", פרנסתם היתה בשפע והם העסיקו מספר עוזרים — זכורים המשפחות זילברברג, קורץ, גלאט ואברמוביץ.

בייצור עור עליון (משלחים של עגלות, סוס ובקר) היה בתקופה הזאת חלקם של היהודים קטן. רוב בתי־החרושת האלה היו בידי פולנים (קוהארסקי, פיעקרסקי, בורקובסקי, סמסונובסקי, קופף ורבינסקי) ורק שלושה בתי־חרושת קטנים היו בידי היהודים: מוטל אורבך, פניה הופמן ואפשטין. מומחים לעבודת גמר עור עליון היו רק פולנים, וליהודים לא היתה דריסת רגל באיגוד המקצועי שלהם, ואף לא עשו נסיון לגשת לעבודה הזאת. בידי היהודים היה הייצור של חלקי עור עליון הנקרא „המבורשצינינא" מתוצרת גמורה למחצה, שהובאה על ידיהם מקרינקי וסביבות ביאליסטוק. חדרי־המלאכה היו יחד עם חדרי־המגורים של היצרנים — בעלי מלאכה אלו היו ידועים בשם „וואלקארזים". היו אלו משפחות אורבך, ווערבר, שרעק, זומער ואחרים.

שיטות העיבוד הן בעור סוליות הן בעור עליון היו אז איטיות ורק בחלק לא גדול ממוכנות — זמן העיבוד נמשך מ־3 עד 6 חדשים, לכן היו זקוקים לאשראי בבנקים ואצל אנשים פרטיים, שברוב המקרים קיבלו בתמורה זכות ייצוג בלעדי מאותו ביח"ר בו השקיעו כספם והתוצרת נמכרה רק על ידם. היו אלה סיטונאים גדולים — שרלה סאווא, זיסמן, חיים בער מאנדעל, חיים יחיאל פישמאן, יחזקאל מעלכיאר, חיים גרשון ווייסבורד, מרגלית, שמואל רוטמאן.

בדרך כלל התפתח תודות לתעשיה הזאת מסחר בשלחים וחמרי בורסקאות תעשייתית מפסולת עורות, מסחר סיטונאי וקמעונאי בכל מיני עורות שהיה כולו בידי יהודים, וכן תעשית נעלים בכל שלביה בשביל השוק המקומי ובמידה רבה בשביל רוסיה והמזרח הרחוק.

מהסביבה הקרובה והרחוקה באים היו לראדום לקנות עורות ונעלים. סוכנים יצאו למקומות רחוקים ועד חארבין הגיעו. התפתח מסחר חי ותוסס.

אין סיכום סטטיסטי שישקף את מספר היהודים שעסקו בענף זה, אבל לא יהיה בכך משום גוזמה אם נעריך, שרבע מהאוכלוסיה היהודית בראדום מצאו פרנסתם בענף הזה כתעשיינים, בעלי־מלאכה, פועלים, פקידים, סוחרים וסוכנים.

בכלל, עמדה התעשיה הזאת, לפי המושגים דאז, על רמה מקצועית גבוהה, וההישגים החמריים היו ניכרים, בעיקר בשנות 1905/6 (אחרי מלחמת רוסיה־יאפאן) שהיתה שנת שיא.

בשנות 1911/12 פרץ משבר בענף מחמת פשיטות רגל במרחקי רוסיה, שהגיעו עד וארשה ולא פסחו על ראדום. אחרי זמן קצר השתפר המצב — המשיכו לייצר, לקנות ולמכור, וכמעט שנדמה היה שנשתמרו ההישגים ואולי אף התחילו לגדול, אך ביולי 1914 פרצה מלחמת עולם הראשונה והכל נשתנה לחלוטין.

הגיוס הכללי, המורטוריום על חובות ופלישת הצבא הגרמני־אוסטרי לפולין, גרמו זעזוע קשה בכל שטחי החיים וממילא גם בתעשיה ובמסחר. בנסיגתם מראדום ציוו הרוסים להוציא את כל מלאי השלחים והעורות בכל שלבי ייצורם. (כמה בעלי ביח"ר יצאו יחד עם רכושם לרוסיה והמשיכו שם בייצור). הצבא הגרמני שנכנס ראשונה לעיר החרים את כל מה שמצא, ותמורתו נתן אישורי־קבלות שלעולם לא נפרעו, וכשנכבשה פולין כולה ונחלקה לשני חלקי כבוש, גרמני ואוסטרי, וראדום נשארה תחת שלטון האוסטרים, שם גם הוא ידו, בין היתר, גם על התעשיה והמסחר בעורות. שלטונות הכבוש בחרו בכמה בתי־חרושת, לא מן הגדולים דוקא, ולהם נמסרו שלחים וחמרים, ואחרי העבוד לקחו את כל התוצרת. העבודה נעשתה תחת פיקוח, המסחר החפשי נאסר וקיים היה רק לפי רשיונות מיוחדים, שסוחרים רבים מלפני המלחמה לא זכו בהם. התוצרת נועדה רובה ככולה לצרכי צבא, פרט לכמות קטנה בעלת איכות גרועה ששוחררה לתצרוכת אזרחית. התפתח מסחר בלתי־ליגאלי והברחה, עיבוד עורות במקומות סתר — ובדרך כך נפתחה אפשרות לאנשי מרץ והעזה ובעלי המצאות להערים על הפיקוח או לשתף אנשי שלטון בעסק. אלה הרוויחו והתעשרו, אבל היתר ירדו מגדולתם וחיו חיים קשים כל זמן המלחמה. עקב הקשר עם חלקי אוסטריה־הונגריה דאז — וינה, בודפשט, פראג וקראקא, קיים היה ייבוא (בעיקר בלתי־ליגאלי, בעזרת אנשי צבא ושלטון) של עורות ומוצרי עור, וגם זה שימש מקור פרנסה בענף זה.

כתום המלחמה, בסוף 1918, לא נשתנה המצב לאלתר. שלטונות פולין המשיכו זמן־מה בפיקוח על התעשיה — התנאים היו אמנם שונים, אבל בלתי־נורמליים, לרגל המלחמה עם הסובייטים, המצב

הכלכלי הדחוק והדבלואציה של המטבע (הכתר האוסטרי והמרק הפולני עד הזהוב הפולני).

אולם לאט לאט התחילו החיים להכנס למסלול, ונתברר, שאי אפשר בתנאים הקיימים להפעיל את תעשית העורות כמו לפני המלחמה. רוב בתי־החרושת, בעיקר הגדולים, ציודם העלה חלודה ונתיישן, או שבעליהם נעדרו. לפולין צורף חלק מאוסטריה עם קראקא ולבוב, וחלק מגרמניה עם פוזנא ושלזיה — ערי תעשיית עורות עם ציוד ושיטות מודרניות. תחת זה נסגר הגבול הרוסי, עם השטחים הרחבים ששימשו קודם שוק לתוצרת.

היה קיים גם יבוא חפשי מאוסטריה ובעיקר מצ׳כיה, ועם זאת נשתנו שיטות הייצור וסוג התצרוכת. כדי להחזיר לעיר את המקום שתפסה בתעשית העורות היה צורך — ביזמה, בהון ובמומחים. מעטים היו בתי־חרושת תקינים שהיה להם גם ההון, הידע ואפשרות השיווק. לכן התחילו להתגבר בהדרגה על הבעיות והקשיים, תחילה על־ידי כך שהסוחרים, ובעיקר אלה שהתעשרו והיו בידם אמצעים, קנו שלחים ומסרו לעיבוד תמורת אחוז מסויים כדמי־עיבוד; אחרים התארגנו בשותפויות ובקואופרטיבים למיניהם, יהודיים ומעורבים — שחכרו או קנו את בתי־החרושת מבעליהם הקודמים, וכך עברו לידי יהודים כמה בתי־חרושת מבעליהם הפולנים, למשל: ביהח״ר של קופף נקנה על־ידי אליעזר פינקלשטיין, זלמן אברמוביץ ונחמיה מילשטיין; ביהח״ר של רבינסקי נקנה על־ידי צמח מאָטיל; של טמסונובסקי על־ידי שמרל קרמן ובניו; של „זגאדא״ על־ידי קופמן־צימרמן. איצ׳ה מרגלית, אליהו קנר ושמעון וורצייזך ייסדו ביח״ר חדש.

גם הפולנים אירגנו שותפויות וקואופרטיבים, אבל בכל מקום היו היהודים שמסרו להם שלחים לעיבוד, או שהיו הקונים או הסוכנים שלהם. עם זה התפתח מחדש המסחר הסיטונאי והקמעונאי וגם תעשית נעליים — תחת השוק הרוסי נמצאו שווקים חדשים במזרח ומערב גליציה וגם במערבה של פולין (פאָמאָז׳ע).

במשך הזמן, בין המלחמות, חלו עליות וירידות, לא חסרו אפילו פשיטות־רגל, חילופי גברי בין היצרנים וגם בין הסוחרים. כדאי לציין שיצרני עורות מפורסמים ממקומות אחרים קנו או חכרו ביח״ר בראדום והמשיכו בייצור, כמו הפירמה מאטיאס הנדלר מקראקא, שעברה לביח״ר של אברהם ליפא ויוסף דען, הפירמה שטראוס מריבניק למפעל של מרדכי דען, הפירמה קרומולובסקי מזגלמביה לאדלר סמואל, הפירמה בוכמאן מוארשה למרטופל וקלייף. בתי חרושת גדולים כמו של וויקנהגן נקנה על־ידי גליקשטיין ולווין, ושל האחים קארש נחכר על־ידי הירשל בוימן ולייבל גולדפרב.

בית החרושת הגדול של השותפות הפולנית „חראם״, הידוע גם בשם „סוביניצקי״ נקנה על־ידי יהודים במכירה פומבית בפרעון חובות לבנקים. במקום הזה נוסדו שני בתי חרושת, אחד של ישראל ורצייזר ואחד של פישל לוינזון, יצרן מוארשה.

כמו לפנים כן גם בסוף, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, עמדה ראדום אחרי וארשה בראש התעשיה והמסחר בעורות בפולין, ייצרה במיכון חדיש סוגים משובחים שיכלו לעמוד בתחרות עם מוצרי חו״ל. חלק ניכר מהאוכלוסיה היהודית התפרנס על התעשיה הזאת. על אף הקשיים, עקב מגמת השלטונות לדחוק את רגלי היהודים מחיי הכלכלה, עידוד החרם ומניעת אשראי ממשלתי זול, — בלט מעמדם של היהודים בענף. מספר הפועלים היהודים גדל, נתרבו גם מומחי הנעלים, קם אמנם מתחרה פולני בשם פולקא, אבל הדבר השפיע רק במידה קטנה על השוק המקומי, בדומה לחנות של הפירמה הצ׳כית „באטא״ שקמה בשנים האחרונות. כמעט בכל בתי־החרושת היו המומחים „גערבער מייסטער״ יהודים. חוץ מהמפורסמים היו עוד בעלי בורסקאות האחים רכטמן וברוך זילברברג.

וכך נמשך המצב עד ל־1 בספטמבר 1939.

על השתלשלות מאורעות הטראגיים יסופר בפרקים אחרים, כאן יצויין, שלתעשיה הזאת ניתן למלא עוד תפקיד לפני השמדת בעליה.

ראשית מעשיהם של הגרמנים, אחרי שכבשו את העיר היה — נישול היהודים מעמדותיהם הכלכליות. הם חיסלו, איפוא, חלק מבתי החרושת והמסחר, ועל החלק שהשאירו כפו קבלת קומיסארים כמפקחים ומנהלים. תחילה היו אלה פולנים מקומיים, ובאופן רשמי הופיעו הבעלים היהודיים כעובדים, אבל בידי כמה מהם עלה לבוא להסדר עם הקומיסארים שרובם לא היו בעלי מקצוע, ולמעשה ניהלו היהודים את העסקים.

באותו זמן היו עורות מוצר יקר, חשוב ומבוקש, וכתמורה אפשר היה להשיג מזון וטכסטילים. התפתח מסחר בלתי־ליגאלי במקום ועם יתר ערי פולין. למסחר והברחה עזרו בהרבה פולנים וגרמנים אזרחים שהגיעו לראדום יחד עם הצבא. להם היה קל להשתמש בתחבורה צבורית ופרטית, בו בזמן שליהודים היה הדבר כרוך בסכנת חיים. באין ברירה התרגלו לזה, ושוב התפרנס חלק גדול של האוכלוסיה היהודית מהענף הזה, בתנאי מלחמה וכיבוש.

בסוף 1940 התחיל שלב נוסף בנישול יהודים מעמדותיהם — תחת הקומיסארים הוכנסו „נאמנים״ גרמניים (טרויהנדלר), ששומה היה עליהם להרחיק את המומחים והעובדים היהודיים מבתי־החרושת ולהכניס במקומם אריים, אך נתברר שלא בכל מקום אפשר היה לבצע זאת. „המומחים״ לא ידעו את העבודה, וה„נאמנים״ העדיפו לקבל מתנות ורווחים צדדיים. בדרך כך המשיכו בעלי ביח״ר וכל אלה שהיה להם קשר בענף עורות להפיק רווחים. ביח״ר נחשב גם מקום עבודה מוכר („פלאַצובקה״), והוא נתן במקרים הרבה אפשרויות להנצל מ„חטיפה לעבודה״ ולהתחמק מ„סלקציה״ — ובהזדמנות יציאה לעבודה וחזרה לגיטו, יכלו גם לאנשים מחוץ לצוות העובדים להסתנן לגיטו או ממנו. ואכן, פעילי המחתרת השונים השתמשו באפשרות זאת כשהיה צורך בקשר עם הגיטו, או להעביר אנשים מהצד הארי אליו.

ביח״ר למוצרי עור של קרומולובסקי היה מקום־העבודה האחרון בו מצאו מקלט למעלה מ־300 יהודים. הם הגיעו לכאן בדרכים שונות, על־ידי פרוטקציה או כופר נפש, ונרשמו על־ידי מנהלי־העבודה האריים כעובדים במפעל. בחדשים הראשונים באו וחזרו לגיטו במרוכז, בליווי משמר, אחר כך ביטלו את ההליכה ונשארו בבית־החרושת גם ללינה, ולא יצאו ממנו יומם ולילה. ימים אחדים לפני חיסול הגיטו הסתננו יהודים מספר לביח״ר כדי להציל נפשם, אך הנה הגיע במפתיע המנהל הראשי יומיים לפני החיסול, בדק את רשימת העובדים והכריח את כל אלה שלא היו ברשימה לחזור לגיטו. מעט מאד מהם הצליחו להסתתר במרתפים ודירים וניצלו בסלקציה הזאת.

במקום הזה המשיכו היהודים לעבוד אחרי אוגוסט עד ה־13 בינואר, ואז הוחזרו כולם לגיטו הקטן ברחוב שווליקובסקה. לבית־החרושת לא חזרו עוד אפילו אלה שנשארו אחרי חיסול הגיטו הזה. היה זה בעצם התפקיד האחרון שמילאה הבורסקאות בחיי היהודים בראדום.

כל בעל ביח״ר השתדל, איפוא, להכניס בני שפחתו, קרובים ומכרים כעובדים ופועלים. בימי סלקציה וחטיפות נשארו ללון בשטח ביהח״ר בידיעת ה„נאמן״ או בלא ידיעתו. ראוי לציין, שבעלי בתי

החרושת תרמו הרבה לטובת הנצרכים בגיטו וגם השתתפו בסכומים גדולים בקונטריבוציות השונות שהוטלו על היהודים. מסרו גם סחורות ומזומנים לג'וינט, לצורך פעולות סעד שונות שניהלו באי כוחו מר גוזיק ובורנשטין, מבלי לבקש התחייבויות או אישורים בכתב.

מר גוז'יק נספה בסוף המלחמה בתאונת־אויר. ויורשיהם של בעלי בתי־החרושת המעטים שנשארו בחיים קיבלו מהג'וינט סכומים ניכרים על סמך גביית עדות.

וכך עלה הכורת על ענף העורות בראדום, שהיהודים פיתחו אותו בכשרונם, ביזמה ובמרץ, לתועלת המשק הפולני, ואשר שימש בסיס קיום לאוכלוסיה יהודית של עיר גדולה עד להשמדה.

בראדום אין היום יהודים. יורשים מעטים שרדו אחרי בעלי בתי־החרושת — מהם עברו את העיר אחרי המלחמה בדרכם לארצות שונות. אחדים הצליחו למכור את נחלותיהם לפולנים במחיר זעום. את יתר בתי החרושת, בעיקר הגדולים, הלאימו השלטונות מבלי לשלם ליורשים. כיום ממשיכים בראדום בייצור בסדנאות ובתי־חרושת שקמו בעמלם, בזיעם ובדמם של היהודים.

פעילים בחיי המשק והכלכלה

שמואל אדלר

מחשובי נכבדי העיר, יליד ראדום. בעל ביח"ר לעורות נודע בכל רחבי רוסיה, משכיל ונדיב לב. בתרומתו בשיעור של 3000 רובל זהב ביסס את הקופה של גמילות חסד, בהנהלתו של ר' ישראל דיאמנט. תיזכר לטוב גם אשתו הנדיבה, מרת קיינדל ז"ל, שטיפלה הרבה במוסדות החסד והצדקה. חתנם לוקח בתם היה הסופר והרופא המפורסם דר' גרשון לוין ז"ל, שלמד בגימנסיה בראדום.

נפטר בן 84 שנה ונקבר בקבר־המשפחה בעיר הולדתו.

ד"ר יוסף אדלר

בנו של התעשיין שמלקי אדלר, חימאי וד"ר לפילוסופיה. נולד ב־1882 בראדום. ראש אגודת המהנדסים בוארשא. עסק בצרכי צבור באמונה ובכשרון. חבר המועצה העירונית וראש הקהילה בראדום בשנות 1916־17. נבחר בשנים האחרונות מטעם הלא־ציונים לחבר המועצה של הסוכנות היהודית בפולין, ופעל הרבה לטובת קרן היסוד. בימי הכיבוש הנאצי נתקע בוארשה וגורלו לא ידוע.

הירש אליהו גולדבלום

מחלוצי תעשיית המתכת בראדום. עוד בשנת 1899 הקים את בית־החרושת הראשון ליציקת ברזל במחוז ראדום. כעבור שנים רבות הלכו בעקבותיו אחרים, שעבדו קודם בבית־החרושת שלו או שיתפו אתו פעולה.

הצטיין גם בפעולתו הצבורית. היה זמן־מה יושב ראש הקהילה היהודית והיה פעיל כמעט בכל המוסדות הסוציאליים. בזמן מלחמת העולם הראשונה היה חבר הועד הציוני המקומי. כדאי לציין, כי בשעה שנוסדה, ב־1927, קבוצת הכשרה גדולה, הכשיר גולדבלום המנוח חלק מבניני בית־החרושת למגורים בשביל חברי החלוץ שעבדו גם בבית־החרושת שלו לשם השתלמות במקצוע. חלק מהחלוצים האלה נמצא עכשיו בקבוץ עמיר בגליל העליון.

נולד בפיוטרקוב לאביו המלמד. הצטיין בילדותו בחריפותו ובתפיסתו המהירה. ראו בו עילוי וניבאו לו עתיד רבני. כשדוד ספיריטוס, הגביר המפורסם בסביבה, חיפש חתן לבתו רחל, הציע לו הרבי את הירש אליהו.

בבואו לראדום דאג גם לקיום שטיבל קבוע לעובדי מפעלו. ביתו היה פתוח תמיד לדיירי הסביבה ובאיו נתקבלו בכבוד וידידות, וביחוד אהב להתחמם כנגד אורן של תלמידי חכמים. פעם בפעם ניסה כוחו בקריאה בתורה ובמיוחד אהב את קריאת ה„אקדמות" בחג השבועות, בקולו הצלול והברור. בבית משפחתו המסועפת (7 בנים ובת יחידה) נשמעה תמיד שירה ונגינה בכלים שונים.

נפטר בראדום וצבור רב ליווהו למנוחת עולמים.

אשתו רחל, הבנים והבת (מחוץ לשני בנים שמתו בנעורתם) נמלטו מפני הצורר לרוסיה ומשם עלו לארץ והתערו בה.

יצחק מאיר לסלוי - החרשתן החסיד

אישיות מרכזית ביהדות העיר — ששמו הלך לפניו בראדום ומעבר לגבולותיה, זכויותיו ליהדות החרדית ולכל יהודי היו רב גוניות. חייו שלשלת ארוכה של צדקה וחסד. ביתו היה פתוח תמיד לרווחה והיה בית ועד לחכמים. בלילי־שבת היה מביא אורחים עניים לבית, כיבדם וטרח להאכילם, להלבישם ולהנעילם.

נולד בשנת תרכ"ו בעיירה קשיפיץ ליד צ'נסטחוב להורים חרדים וחסידים. אביו היה למדן, ירא־שמים ובעל מדות תרומיות. הצטיין באהבת הבריות, בנדבנות, וזהירות בקיום מצוות. כל חייו לא פסק מגירסא.

היה אחד התעשינים החרדים שהתישבו בראדום והוסיפו נימה חדשה לעיר זו, נימה מובהקת של בעלי־חרושת חסידיים, בלבוש המסורתי, שהצליחו ומפעליהם התפתחו וגדלו. הקים את מפעלו לנסירת עצים ופורנירה שניהלו יחד עם בניו. קיבל לעבודה מחצית פועלים פולניים ומחציתם יהודים. עבדו אצלו כ־160 עובדים, ולעולם לא אירגנו שביתות. הקים בית מדרש ליד מפעלו, ובו היו פועלי בית־החרושת מתפללים בוקר וערב, והוראה ניתנה למנהל המפעל לשחרר את היהודים למחצית שעה בעת התפילה. מלבד זה היו לומדים שם.

התמזגו בו תכונות שונות: תעשין גדול, חסיד ולמדן מנכבדי עשירי העיר, מקורב לחצר הרבי מגור ומפרנס, שמשפחות רבות תלויות בעסקיו ובחסדיו, בעל־צדקה בסתר ונדבן בפומבי. על כתפיו וכספיו נישאו חצרות רביים, מוסדות צבור ו„יורדים" שירדו מנכסיהם. תודות לישרנותו והגינותו נתנו הכל אמון בו, הנוצרים בכללם. תרם הרבה מזמנו, מרצו ומכספו להחזקתם של מוסדות צדקה וחינוך, לא היה להוט אחרי פרסום. קשור לגדולי התורה נשמע להם בהכנעה ונענה לכל מבוקשם, וביד רחבה תומך בישיבות ומוסדות תורה אחרים.

הקו היסודי באישיותו — אצילות טבעית, שרשית, מהותית. אמונה איתנה, אהבת התורה, חסידות במחשבה ובמעשה — כל אלה עיצבו אופיו. היה חדור מוסר עילאי, מחונן במצפון רגיש, ביושר ובהגינות מוחלטת. ועם זה נוח לבריות, ודואג לדחוקים ולסובלים הזקוקים לעזרתו. קלסתר פנים פטריארכלי, עינים חכמניות, מגודל־זקן היורד על פי מדותיו, עטוף קאפוטה של שיראין בימי שבת ומועד.

סירב להבחר למועצת העיריה והקהילה היהודית, בנמקו שאלה הם ענינים ליושבי־בטל... ולו אין פנאי לכך. בכל מקום הציעו לו כיבודים. תמיד עמד לרשות העסקנים, ער למשאלותיהם ומוכן ומזומן בכל עת להטות שכם. לא היה ענין, מפעל, מוסד וארגון לתורה שלא נתן לו ידו.

בהערצה מיוחדת היה התייחס לבית צדיקי גור. היה נוסע לעתים תכופות לגור בשעה ששכב חולה שאלו שעה שעה לשלומו מגור בטלפון. לפי הוראת הרופאים היה נוסע שנה שנה למעון־הקיץ הנודע בצ'חור־צ'ינק, והוא היה מלווה את כספו שלקח אתו לחנוונים במקום. ליד הרכבת חיכו לו עשרות אנשים שהיתה להם „חזקה" לזכות בריפוי על חשבונו, מחוסר אמצעים. עדין־נפש, נעים הליכות וטוב־עין היה.

נסתלק בן ע"ב בסוכות תרצ"ז. בלווייתו השתתפו כל בני העיר, גם נוצרים. העתונים פירסמו פרטים על חייו. מצבה מפוארת הוקמה על קברו.

מ.ש.ג.

ישראל יעקב דיאמנט

נולד בראדום בשנת 1880. בנו של ר' שלום דיאמנט, מחובבי ציון הנלהבים, ונכדו של השל דיאמנט, ראש הקנאים שנלחם בר' ישראל פרנקל ובית־הספר שלו.

ממנהלי החשבונות הידועים בעיר, בקי במקצועו ומדריך רבים בו. במשרדי מס הכנסה היו מתחשבים במאזנים שנחתמו על ידו, כי העריכו את בקיאותו ויושרו. 35 שנות חיים הקדיש לקואופרציה האשראית וזכה לשם טוב. היה נציגם של התעשיינים בבנק הממלכתי הפולני, עשה לקידום המסחר והתעשיה בכלל ובין היהודים בפרט.

מלבד עסקיו הפרטיים, כבעל בית־חרושת ליציקת ברזל, הקדיש הרבה מזמנו לענייני צבור ולמען החינוך הציוני וההכשרה של החלוצים בראדום בדרכם לארץ. פעל לטובת הגימנסיה העברית „חובבי דעת", נבחר בעת הכיבוש האוסטרי למועצת העיריה, וכן היה זמן־מה חבר שלטון הקהילה מטעם ההסתדרות הציונית. משנת 1901 עמד בראש הקופה להלוואה וחסכון וניהלה בחריצות רבה עד יומו האחרון.

עסקן צביר בעל הכרה ואחריות, שזכה לאימון רב מצד הצבור הרחב וכן מצד ג'וינט ו„צנטוס". חינך ילדיו ברוח הציונות והחלוציות. בשנת 1937 ביקר עם אשתו בארץ, חזר לראדום כדי לחסל עסקיו ולחזור ולהשתקע — אולם לא זכה. נפטר ביולי 1939 בגיל 59. בהל־וויתו ספד לו ד"ר רינגלבלום כשליח מיוחד של מרכז הקואופרציה בוורשה.

בתו, המורה פאולה שטילר, יחד עם בעלה וילדיה, עלו לארץ וגרים בחיפה. בנו יחידו המהנדס פליקס (שרגא פייבל) עלה גם הוא ועובד ב„סולל ובונה".

נתן זיגמן - ראש אגודת הסוחרים

ה„קלוב קופיצקי" (מועדון הסוחרים) בראדום קם בהתחלחת המאה העשרים. המייסדים וחבריהם נמנו עם השכבה הזעירה של סוחרים עשירים ובעלי בתי־החרושת שהתרחקו מהמוני העם, וגילו נטיות מתבוללות והשפה הפולנית שלטה בחייהם.

לאביהם של האחים זיגמן, אבוש, לא היתה דריסת רגל לקלוב הזה, אף על פי שהוא כבר היה אז סוחר ידוע ועשיר, ופשט את הקפוטה המסורתית. סוחרים אחרים מסוגו, כגון יעקב אייפר, אוריש גלוזמן, משה קדישביץ, זליג פרידמן, יעקב הולץ ואחרים, מצאו את מקומם ב„אחי־עזר", ואחר כך הצטרפו למועדון בעלי המלאכה שנוסד בשנת 1912, ואילו לסוחרים מסוגו של נתן פרידלנד, משה סלבה, אבא פריד, משה נירנברג, משה קלפפיש, מרגלית, מלכיור ודומיהם, שימש ה„שטיבל" מקום מפגש.

כזה היה המצב עד קום המדינה הפולנית. עם ההתעוררות הכל־לית ברחוב היהודי בעקבות הבחירות לסיים ולמועצות העירוניות, התעוררו גם הסוחרים ואירגנו את אגודת הסוחרים, שבראשה הועמד נתן זיגמן. ה„קלוב קופיצקי" התפורר בינתיים.

נתן זיגמן היה המוכשר בין שלושת בניו של אבוש. סוחר כשרו־ני, בעל יוזמה ועשיר מופלג. היחידי בין הסוחרים שלא הכריז לעולם על פשיטת רגל כדרך רוב הסוחרים ובעלי התעשיה... ראשית פעולתו הציבורית היתה ב„אחיעזר" ובקלוב בעלי־המלאכה, ששימשו לו בית ספר צבורי. ואמנם, לא טעו הסוחרים בהעמידם אותו בראש ארגונם. ייצגם בהצלחה במוסדות שונים בראדום, וגם נבחר למועצה האזורית למסחר ותעשיה.

אולם לא זמן רב ניתן לו לפעול למען הצבור. שודדים שידעו על עושרו הרב, עקבו אחריו ברכבת שהסיעה אותו לישיבת המועצה שעמדה להערך בסוסנוביץ. שדדו ממנו את ארנקו וכשניסה להזעיק עזרה, ירו בו והסתלקו.

הלוויתו נערכה בראדום בל"ג בעומר שנת 1935, וצבור גדול מכל השכבות חלק לו את הכבוד האחרון. נפל על משמר האינטרסים של צבור הסוחרים, ועם מותו ירדה גם פעילותה של אגודת הסוחרים. היה גם חבר המועצה העירונית.

ש. ס.

יעקב דוד סטרבצ'ינסקי

אבי המנוח, יעקב דוד סטרבצ'ינסקי, נולד בקילץ בשנת 1874. מימי נעוריו ישב ופעל בראדום. בעודני ילד רגיל הייתי לשמוע את השאלה הנצחית של אמי: יעקב דוד, לאן אתה הולך? תשובתו היתה: לפלוני, לישיבה, לפגישה עם הועד, עוד מעט ואחזור! ובשובו הביתה מצא לנכון לספר לאמי על הפגישות עם ה„כלל טוערס" (עסקנים) הדואגים לזולת שלא על מנת לקבל פרס. הם ראו בעבודה צבורית עבודת קודש, כמצווה פנימית הבאה מעומק הלב — המצווה לדאוג לנחשלים, לאלמנות, ליתומים, לכלה שאין לה נדוניה, למחוסרי פרנסה בעונות ה„מתות", לאסירים בכלא, לנזקקים לגמילת חסד, לחולים שאין באפשרותם להזמין רופא ולקנות תרופה וכו'.

אבי התידד עם החסיד הידוע ר' חיימ'ל עובדיה מרגלית, שהקדיש זמן רב וכסף למען האסירים הפוליטיים שנכלאו בשעת המהפכה. השלטונות הגבירו את השמירה על בתי הסוהר, וכל מי שהיה מתקרב היו מאיימים עליו ובודקים אותו. היו השומרים בגילופין, היו הופכים את המזון המובא מהחוץ לקדירה אחת, מלווים את הבאים בקללות ולא אחת במכות. אבל היחס הזה לא הרתיע את שני העסקנים, והם המשיכו להביא מזונות לאסירים שהיו ביניהם רבים מחוץ לעיר ללא קרובים וגואלים שיכלו לעזור להם.

באותה תקופה היה אבי המנוי היחידי של העתון „דער פריינד" בראדום. העתון יצא, כידוע, בפטרבורג. הוא היה קורא באזני הנאספים בדירתנו את הידיעות מהחזית היאפאנית, על הקרבות במנדג'ריה, על נפילת פורט־ארטור, על מפלתם של הגנרלים סטעסעל, קורופטקין וכו'. השכנים מתכנסים היו ערב ערב, ואחרי הקריאה עבר העתון כיד ליד. ובעלי הבתים כמתתיהו קופר ומשה קלפפיש לקחו את העתון לקריאה לבתיהם. העלם המתבגר יחיאל קסטנברג שהתכונן לבחינות מורה הוראה, ביקש רשות לקרוא את העתון בדירתנו, מחשש פן יראוהו השכנים ועוד יותר מפחד אביו ר' מנדיל סקרישבר, שהשגיח על בנו בשבע עיניים והכשירו לתפקיד של רב.

עורך „דער פריינד" נעזר על־ידי בנו ברכישת קוראים לעתונו, ופעם, בחורף 1905, בא רפופורט הצעיר לראדום לבקור אצל אבי וביקש ממנו עזרה ברכישת מנויים חדשים. היה לבוש לבוש רוסי, נעול מגפיים גבוהות ותיק עור בידו. אבי רשם לו כמה כתבות, ולא ידוע לי עד כמה הצליח בשליחותו. אולם כאשר משה צוקר, בנו של ר' בונם שו"ב, פתח אחרי נשואיו בית־מסחר למכשירי כתיבה ברחוב לובלסקה 4, הוא קיבל רשות למכור גם עתונים ובכללם „דער פריינד". אז באו השכנים לאבי ואמרו: „ר' יעקב דוד איוס יחסן" עם העתון, צא וראה את ההתקהלות ליד חנותו של משה צוקר. בכמה פרוטות אפשר להשיג עתון מוארשה, ואין צורך לקרוא את הידיעות המיושנות מפטרבורג...

בשנת 7־1906 אירגן אבי יחד עם כמה מכיריו את „אחיעזר", שמעונו היה באולם פוגלמן, רינק 7. לחברה הזאת היה אופי פילנ־טרופי בעיקר, אולם הואיל וחבריו היו בעיקר בעלי־מלאכה, נחשבה האגודה הזאת גרעין ראשון לארגון בעלי המלאכה בעיר. וכשנתארגן בלודז המועדון הראשון לבעלי המלאכה בראשותו של יאן קירשרוט, יצאו אבי וחברו חיים קורמן בשנת 1911 ללודז, כדי להשיג פרטים על הארגון וכן את התקנון של המועדון. כעבור שנה נפתח המועדון של בעלי המלאכה בראדום בבית גרין, ברחוב לובלסקה 7. אבי נבחר אז חבר הועד. ומאז כיהן בתפקיד זה עד לכבוש הנאצי. הוא היה הרוח החיה במועדון ומעולם לא ידע ריב מהו. לא רדף אחר כבוד, ולא אירגן קבוצות מתחרות לשם שליטה בועד. אבי יסד גם את הספריה הגדולה שליד המועדון שהיתה פתוחה לכל, למבוגרים ולנוער, גם ללא חברים. בזמן הבויקוט של האנדקים האנטישמיים בשל העזרה שהושיטו היהודים בבחירת הציר יאגאללו מפ.פ.ס. לדומא (בית הנבחרים הרוסי), איפשר אבי לנוער, שרגיל היה לבלות בקונדי־טוריות של הפולנים — להמצא בקלוב ולבלות שם באולם־הקריאה ובמשחקים. הוא גם עזר לחברו לודויג בריליאנט לארגן את חובבי הבמה מבין בניהם של בעלי המלאכה, שהציגו כמה מחזות מהרפר־טואר העממי. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, התמסר אבי כלו לעזרת נפגעי המלחמה ולמשפחות המגוייסים. פתח מטבח זול, אירגן קבוצות שסיפקו מיצרכי אוכל והלבשה לנצרכים והביא הכל לבתיהם, למען לא יצטרכו לעמוד בתור בפומבי. לפי יזמתו של אבי נפתח בשנת 1916 בנק לבעלי מלאכה בבית פשדנובק, רח' ווארשבסקה 8.

עם כניסת הנאצים לראדום נפסקה פעולתו הברוכה למען הצבור, ומצא את מותו יחד עם אלפי ידידיו, בשנת 1943, בטרבלינקה.

ש. ט.

אליעזר (לודוויג) בריליאנט

ליד וארשה, ורוב ימיו גר עם משפחתו בראדום.

מוצאו ממשפחת משכילים מתבוללת, לוחמי המרד הפולני ב־1863. מחוגי המהפכנים בפולין בשנת 1905, ובשל השתתפות במרד נידון אחד הבנים לגירוש והוגלה לטורקסטן במרכז אסיה, שם עסק במחקר, יזם את פיתוח הצמר גפן, והשלטון הצארי העניק לו תואר־כבוד. בן אחר נידון למוות וניתלה ב־1905 בוארשה. הבן השלישי הוא הבולש־ביק הנודע סוקולניקוב־בריליאנט. עם כשלון המהפכה עברה המשפחה לגור בראדום.

לודוויג, בניגוד לאחיו, היה רחוק מעניינים מפלגתיים ופוליטיים ואת מרצו וכשרונותיו שיקע בעסקנות צבורית. לא הכיר בשום מסגרת מפלגתית וסיסמתו היתה „למען הצבור", אם זה בשטח פילנטרופי, חברתי או תרבותי.

בשלושים שנות חייו האחרונות התקרב לעמו, הצטרף לתנועת בעלי מלאכה מיסודו של נח פרילוצקי, והיה לראש האגודה המקומית. מטעמם נבחר למועצת העיריה והיה סגן־יו"ר שלה. ממייסדי מועדון בעלי־מלאכה בעיר בשנת 1912.

הצטרף ל„אחיעזר", היה חבר בארגון פקידי בתי־מסחר, בבנק להלוואות וב„הזמיר". כתלמיד בית־הספר הדרמאטי בוארשה, אירגן במועדון את החוג הדרמאטי הראשון, ובעצמו הופיע כשחקן מובהק וכן בשירה ובדקלומים ביידיש ופולנית.

במלחמת העולם הראשונה נשא בבית הכנסת נאום, שבו דחה בתוקף את האשמות הרוסים בדבר שתוף פעולה יהודי־גרמני. עשרות בשנים שירת נאמנה את ארגון בעלי־המלאכה בעיר.

אשתו היתה בת למשפחת גולדסובל הידועה בוארשה, ואחיה פתח בראדום (מאחורי בית־הסוהר שברחוב ספצ'רובה) בית־ספר מתקדם, מקביל לזה של ר' ישראל פרנקל.

יעקב אייפר

בן למשפחה רדומאית ותיקה, בעל מרץ, פיקח ומסביר פנים, ידע למצוא שפה משותפת גם עם אנשי השלטון וגם עם האיש הפשוט. נעים הליכות, מוכן תמיד להלצה ובדיחה. מהחייטים המעולים, פתח בית־מסחר להלבשה שהצטיינה בטיבה. במסחר זה התעשר, קנה בית בן שלש קומות ברחוב סקרישבסקה, ובחצרו התקין סוכה קבועה שעלתה לו 600 רובל. לא חסך הוצאות להשכלת ילדיו. בן אחד היה מהנדס, וחתנו העורך דין פלהנדלר. היה חבר ב„אחיעזר" ובמועדון בעלי המלאכה. נדבן ביד רחבה.

חיים קורמן

אביו של חיים קורמן היה חייט אף הוא, מבעלי המלאכה שהעדיפו ללמד את ילדיהם בבית ספרו של ישראל פרנקל ולא בחדר רגיל. ועל כך היתה גאוותו. גם חיים בעצמו הדגיש בכל הזדמנות, כי הוא חניך בית ספרו של פרנקל.

מהחייטים המעטים שידעו שפות לועזיות וגם מטמטיקה. כיתר מייסדי מועדון בעלי המלאכה נמנה עם מייסדי „אחיעזר", והיה פעיל בשני המוסדות. ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כשבריליאנט ב־יים את ההצגה הראשונה במועדון, היה קורמן בין המשתתפים בהצ־גת „חסיה די יתומה", יחד עם משה רובינשטיין, קרפס וקסטנבוים.

נפטר בניו־יורק בתש"ך.

משה רובינשטיין

חמישי ממייסדי מועדון בעלי המלאכה בראדום. חבר ב„אחיעזר" וראש אגודת החייטים. גבוה ורחב־כתפיים ובעל אמביציות, חלם על עליה בסולם החברה ונסחף עם זרם ההגירה לארצות הברית. אף על פי שהיה שלש פעמים באמריקה, לא הצליח לצבור הון, אם

כי היה בעל מקצוע מעולה. רכש לעצמו חוג נרחב מעשירי העיר, אשר שילמו לו ברצון את המחיר הגבוה ביותר בעד תפירת בגדיהם זכות גדולה היתה לשוליות חייטים להתקבל בבית המלאכה שלו וללמוד את שיטות עבודתו.

קלגסי היטלר רצחו אותו, את אשתו ושתי בנותיו הנשואות.

בנימין ברלינסקי

שנות ילדותו ובגרותו בראדום, כמו של רוב בני דלת העם בפולין — לא היו סוגות בשושנים.

אביו, חיים, בעל משפחה מרובת־ילדים, התפרנס בקושי מסנדלרותו ונאלץ להעסיק את בנו, בנימין, בגיל רך (11—12).

אך בנימין הנבון והמוכשר היה בעל רצון עז להמשיך בלימודים, ואחרי יום־עבודה ממושך השתלם בשפות הארץ — רוסית ופולנית.

מאורעות שנות 1905—08 נתנו את אותותיהם גם בו. כרבים מהנוער הצטרף למחנה המהפכני, למרות דתיותו וסימן־ההיכר שלו — הזקן. היה מהמארגנים והפעילים ביותר בארגון הסנדלרים, המסונף לארגון הכללי של בעלי־מלאכה.

הצטיין בכושר ארגון וניהול, והיה נואם עממי מעולה.

מת בפאריס. אלמנתו ושני בניו מתגוררים שם, מהם, אחד — קומפוזיטור וחזן ראשי בבית הכנסת הגדול ע"ש רוטשילד, והשני — קומפוזיטור ומנצח מקהלות ידוע, בעל פרסים מוסיקאליים רבים, איש המחתרת הצרפתית במלחמת העולם השניה.

ש. ס.

מרדכי קוטלר

משפחת מוליער שהגיעה לראדום מגרודנה ופתחה בה בית מסחר לרהיטים, הביאה משם אדם מוכשר וחרוץ, מרדכי קוטלר, ששימש מנהל בית המסחר.

הצטיין בפקחותו וחריפותו, הן במקח וממכר הן בשאלות צבוריות.

כפקיד בבית המסחר הכיר מקרוב את הספקים שלו, את הנגרים, הרפדים וחרטי העץ, ובמגע אתם עמד על מצבם הסוציאלי הירוד. התידד עם מנהיגי ארגון בעלי המלאכה ואת כל שעות הפנאי הקדיש לארגון זה. בזכות מרצו ומסירותו לבעיותיהם נבחר כחבר הועד.

לאחר מותו של יושב־הראש הראשון של הארגון לודוויג בריליאנט, נבחר קוטלר יושב־ראש וחבר מועצת העיריה.

עמד בראש בית־דין חברים וכולם רכשו לו אימון.

ש. ס.

איטשהלע זילברשטרום

בעל מגדניה (קונדיטוריה) גדולה וידועה בעיר. היה מפעילי איגוד בעלי־מלאכה מיום הווסדו, ויחד עם זיינוול שפייזמן ואחרים — מראשי סיעת בעלי־מלאכה לאומיים. נספה בשואה.

ממשפחה שחלק רב לה בפיתוח מקצוע הקונדיטוריה בעיר, ומעורה בחיי הציבור והתרבות היהודית.

אחיו בעריש, בעצמו עסק במקצוע זה, מהמשכילים המכובדים ידע תנ"ך בעל־פה, בקי בספרות העברית ויודע שפתה על־בורין. מאפייתו ב„שול־גאס" היתה מקום מפגש לצעירים שהשהוקקו „לחטוף" אתו שיחה בעברית ולהציץ לעתונים העבריים („בדרך", „הדאר", „ההד" ואחרים) שקראם בקביעות. נספה בשואה.

ל. ר־ן

מוטל (מרדכי) אייזמן

נולד ב־1873 בעיירה ביאלה ראווסקה לאביו ר' בעריש ואמו יוטה לבית לוין. נשא לאשה את רחטש"ע, בת דודו גבריאל ושרה'לה סאווא, (זיסמאן). מאז התיישב בראדום והיה לשותף לבית־חרושת לעורות של ר' יהושע'לה רוטנברג, ואחר־כך ייסד בעצמו בית־חרושת גדול.

מחסידי אלכסנדר המובהקים וממקורבי הרבי. בעל־תפילה ובעל־קורא בשטיבל, ואחרי פטירת רבו היה ממייסדי השטיבל לחסידי ביאלא־סטריקוב בראדום.

על אף היותו בעל תעשייה, מצא זמן לעסקנות צבורית. היה ממיסדי „לינת הצדק" וחברת „אחיעזר", ושנים רבות חבר פעיל בועד. מעסקני „תלמוד תורה" ומהעומדים בראשה. איש שיחה ונעים הליכות.

פעמים מספר נבחר למועצת הקהילה והיה חבר הנשיאות (מתומכי הרב קסטנברג).

הוא, אשתו ושתי בנותיו, חיה ולובה, ניספו בשואה.

שלושת בניו — גבריאל, אברהם ומשה — יושבים באמריקה.

מ. ר.

מרדכי לייב (יהודה) פישמן

נולד בשנת 1887 במשפחה מסורתית, חובבת ציון, וגדל באוירה וסביבה משכילה. עוד בנעוריו הצטרף לחוגים ציוניים בלתי־ליגליים. היה פעיל ב„צעירי ציון" ולקח חלק ניכר בפעולות „קולטורה", הארגון הציוני הליגלי הראשון.

שנים רבות התמסר לעבודה ציונית וצבורית. התייחס באהבה ובאהדה לכל מפעל שמטרתו היתה בנין הארץ. היה, היושב ראש הקבוע של קהק"ל וחבר המועצה הארצית. ציר לועדות ציוניות, ולא היה מפעל של התנועה הציונית שלא השתתף בו באופן פעיל ביותר (מגביות לקרנות ולאוניברסיטה העברית, פעולות פוליטיות — בחירות לסיים, לעיריה ולמועצת הקהילה וכו'). ייסד עם חבריו את ה„בנק הציוני" שהיה הבנק היהודי הגדול ואת „המועדון הציוני". אחרי הפילוג בהסתדרות הציונית היה יו"ר ההסתדרות הציונית — סיעה ב'. לפני כן היה יחד עם עורך „הײנט", א. גולדברג, ד"ר דוידסון ופ. פוגלמן, בקבוצת עסקנים שלחמו לאיחוד. ושלום בהסתדרות.

בביתו היו מתאספים פעילי ההסתדרות לדיונים על בעיות התנועה. בעזרת רעייתו, ממייסדות „ויצו", היה מקבל בביתו גם את שליחי הישוב והתנועה לגולה. בנו, נחום, מפעילי תנועת הנוער הציוני, נפטר באסיה הסוביטית ב־1942, לאחר ששוחרר ממחנה־גירוש. בנו הבכור, יחיאל (פישק), ממייסדי ארגון הסטודנטים והנוער הלומד „מסדה" ואחר כך עורך עתון „רובוטניק" — עד פרוץ המלחמה — היה 15 שנה כלוא במחנות ריכוז בסיביר ועלה לארץ בשנת 1957. בתו, מרים, עברה את הגיהנום הנאצי במחנות בפולין וגרמניה, שוחררה ממחנה ברוונסברוק ועלתה לארץ.

מאז פלישת הנאצים לראדום לא יצא מ. ל. פישמן מביתו. נפטר במארס 1942. איש העסקנות הציונית הטהורה שהקדיש במשך שנים רבות את כוחותיו ומרצו למדינת ישראל שהיתה חלום חייו. אשתו ביילה, עסקנית ציונית ידועה, נפטרה בדצמבר 1942.

י. פ.

בית החולים היהודי

בית החולים היהודי הראשון נוסד ב־18 בפברואר 1848 על־ידי נתנאל בקרמן, שכיהן בו קורטור עד 1870. בגלל גילו המופלג מסר את ההנהלה לידי בנו, ר׳ ראובן שכבר קודם לכן עזר לאביו בניהולו של בית־החולים. במשך 25 שנה התמסר למפעל והקים מוסד לתפארת תודות לתרומותיו הוא ולפעילותו האישית בשכלול בית החולים ומחלקותיו. בזמן ההוא, שעת השממה הרוחנית והחברתית, היה זה מפעל שראדום רשאית היתה להתגאות בו.

ביזמתו של ר׳ נתנאל נוסד על־יד בית החולים ב־5 באפריל 1857, לומברד ראשון, ובין מייסדיו היו: הרב יהושע לאנדוי (רבה של העיר), נתנאל, יצחק וראובן בקרמן, הרשל, שאול ודוד רוזנבלט ואליהו רוטמן, שהכניסו 405 רובל כהון יסוד — שגדל ל־1000 רובל. ההלוואה המכסימלית שניתנה — היתה 30 רובל.

בחגיגה שנערכה במלאת מחצית היובל לפעולתו של ראובן בקרמן בבית החולים, צויין, כי בבית החולים התרפאו 8452 חולים. בשבחו דיברו ד״ר הנריק פידלר, מנהל בית החולים, אדולף צוקר בשם הקהילה ופלטיאל מושקטבליט מסר לבעל היובל תעודת־זכרון בשם התלמוד תורה.

במשך שנות קיומו של בית החולים עבדו בו ד״ר שפילריין, ד״ר פידלר, ד״ר פינקלשטיין, ד״ר קולודנר ואחרים, ובזמן האחרון: ד״ר קלרוורס, ד״ר קליינברגר, ד״ר הרשל נייפלד (כעת בארה״ב) ואחרים.

ב„איזרעליטא״ מאפריל 1898 מספר פ. מושקטבליט, כי ב־23 בפברואר 1898 חגגה העיר ראדום את שנת היובל לקיום בית החולים היהודי. ראובן בקרמן כקוראטור בית החולים תרם 1000 רובל להכנסת אמבטיות בכל המחלקות. במקומו של ד״ר פשיחוצקי שעבר לפנסיה, נכנס ד״ר הנריק פידלר לכהן כמנהל בית החולים.

עסקני בית החולים לא הסתפקו בכך, אלא ייסדו גם אגודה „בקור חולים״. היה זה אחרי מגיפת החלירע בשנת 1894 שהפילה חללים רבים. האגודה מנתה 330 חברים פעילים מחוגי האינטליגנציה והאורטודוקסיה. עבדו בה 4 רופאים קבועים ו־4 חובשים. כל אחד מהחברים חייב היה לפחות פעמיים בשנה, להמצא בלילה אצל חולה, אלה שלא היה בידם לעשות זאת — לשלם תמורת הלילה.

ד״ר קלרוורס, שעלה בזמן האחרון לארץ, מסר לנו פרטים נוספים על בית החולים היהודי. בחזית הבנין קבועה היתה טבלת שיש שהותקנה, כנראה, בשעת חנוכת הבנין, ובה כתוב, כי „הבנין נבנה תודות לתרומה בסך שבעת אלפי גולדן (זהובים) שנתקבלה כשכר בוררות בין שתי חברות״. אולם בזכרונותיו של האינטנדנט האחרון של בית החולים מר הלפנד רשום, כי המדובר הוא ברובלים ולא בגולדן, וכי הסכום הזה נצטבר מהקנסות שהוטלו על יהודי ראדום על הבגדים הארוכים שלבשו, ולא רצו להחליפם מטעמים דתיים...

להחזקת בית החולים היתה אחראית ועדה גוברניאלית לעניני מס. הקוראטור היה אחראי לפני הועדה, אולם הואיל והועדה תמכה במוסד אך במעט, נפל כל העומס על הקוראטור ראובן בקרמן. מטעם זה היו המשכורות דלות, וגם לא שולמו בזמן. בעד הלחם והבשר היו מצטברים תמיד חובות גדולים.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה היה בית החולים למקום אישפוז של מחלות מדבקות, ביחוד לחולי טיפוס. הגרעון שנצטבר במשך המלחמה כוסה אחר המלחמה תודות לדיוואלואציה של המטבע. אחרי מותו של ראובן בקרמן נתמנה כקוראטור אליהו טננבוים, שפעל רבות למען בית החולים. אחרי המלחמה חזר מרדכי דען מרוסיה, מקום שם עשה הון רב, ודוגמת הנדבנים הגדולים תמך בסכומים גדולים להחזקת בית החולים. ואכן, אחרי שבית החולים נמסר על־ידי העיריה לקהילה בחכירה ל־12 שנה, נתמנה מרדכי דען כיושב ראש הקהילה וקוראטור של בית החולים, והוא שימש בתפקיד זה עד קיצו הטראגי של המוסד המפואר. מועצת העיריה תמכה זמן מה בבית החולים, וגם קופת חולים שלחה אליו את החולים היהודיים. אולם עם התגברות האנטישמיות, פסקו כמעט התמיכות האלה, ובית החולים נאלץ היה לקבל חולים פרטיים כדי לכסות בדרך כך חלק מהגרעון.

עד להתחלת המאה היה ד״ר פשיחוצקי רופא ראשי וד״ר פידלר, שבא אחריו, הכניס סדרים מודרניים וסייע להתפתחותו של בית החולים. אחרי מלחמת העולם הראשונה בא במקומו ד״ר וו. פינקלשטיין, שכיהן בתפקיד זה עד הסוף המר. ד״ר קלרוורס וד״ר קולודנר היו אורדינטורים. בשנת 1932 בא במקומו של ד״ר קולודנר ד״ר קליינברגר, שניצל בדומה לד״ר קלרוורס מההשמדה, ושניהם בארץ. ייזכרו לטובה שני עובדים ותיקים ומסורים של בית החולים: החובש מאיר פינקלשטיין והאחות הדסה רוזנבוים.

חברת „גמילות חסדים"

נוסדה ב־1903 על־ידי הגבירות: פליציה גלבלום, שרה זיסמן, מאטילדה סאלבה, פייגה גולדפיין, רוז׳ה שפייזמן, מלכה רוזנברג, מריה מושקטבליט. החברה אושרה רשמית רק ב־1960. ההון היסודי היה 8500 רובל (4500 דולר), בכלל זה תרומה אחת בסך 2000 רובל של שמואל וקרולינה אדלר. 500 חנונים ובעלי מלאכה נהנו מעזרת החברה. בגלל פרוץ מלחמת העולם הראשונה נפסקה זמנית פעולתה, והיא חודשה רק ב־1918. ג׳וינט גילה עניין בחברה והגיש את עזרתו בסך 5000 דולר.

בשנת 1926־7 ניתנו 1953 הלוואות בסך כולל של 113 אלף זהוב. בהנהלה פעלו בשנה זו: יעקב דיאמנט — יו״ר, שמואל איידלבוים, דוד לוקסנבורג, שלמה ציטרין, הניך וינטרויב, נטע ויסמן, ובועדת הבקורת: יחיאל פרנקל, מנדיל הורוביץ ויוסף קניגסברג. חברי ועדת ההלוואות היו: ליאון בקרמן — יו״ר, מאריה מושקטבליט — סגנית, שלמה ציטרין, מרדכי לייב פישמן, פייגה גולדפיין, משה המרשטיין, חיים קורמן, אהרן יוסף לוין, משה רוזנבוים ורוז׳ה שפייזמן.

מושב זקנים

נוסד בשנת 1913 על־ידי הנדבן הנודע ראובן בקרמן ואשתו יוטא. על שטח נרחב של שלשים אלף אמות מרובעות, הקימו הם באובוז'יסקו, בקרבת העיר, בית בנוי לתלפיות, עם חדרים מרווחים, אמבטיות, מאור חשמלי וסידורי פנים נאים. דאג גם לבית־כנסת נהדר ועזרת־נשים על־ידו, כמו־כן לגן גדול ויפה מאחורי הבית. הבית נבנה מלכתחילה עבור חמשים זקנים וזקנות.

ב„הצפירה" מאותה שנה, תוארה בכתבה, בחתימת שמי"ר, חגיגת חנוכת המוסד בהשתתפות שר הפלך.

„עוד בשנת תרמ"א, במות האשה פרל רוזה, אם הנדיב ר' ראובן בקרמן, נדר לזכר אמו חמישה ועשרים אלף רובל לבנין הבית הזה, אך קטן היה סכום זה לבנות בו בית גדול כאשר עלה במחשבתו של הנדבן. ולכן נאלץ היה לחכות עד כי יגדל הסכום על־ידי הרבית שתתווסף עליו. ולפני שמונה שנים החל את בנין הבית, אשר עלה ליותר מששים אלף רובל וארך כשלש שנים. ובכל העת הזאת לא חסך מעמל נפשי — אף כי זקן האיש — לעמוד על עושי המלאכה מן הבוקר עד הערב. בהשלימו את הבנין ראה, לדאבונו, כי לא יוכל לפתחו. היות ולפי חוקי המדינה אין לפתוח „בית חסד" כזה טרם יהיה קרן קימת להחזקתו, או שראשי העדה יחזיקוהו מכספי העדה. ויען כי קרן כזאת לצרכי הבית לא היתה אלא עשרת אלפים רובל בלבד שהשאיר אביו ר' נתנאל באפותיקה על ביתו ברבית של 6% לשנה. מר ראובן בקרמן הציע לראשי העדה לתת את הבית מתנה לקהילה עם עזבון אביו אשר כבר עלה עם הרבית לסך ארבעים אלף רובל והם ראשי העדה יוסיפו עליו את החסר לכלכלת „מושב הזקנים". אבל ראשי העדה השיבו את פניו ריקם ולא קבלוהו תחת ידם. אך לפני שנתיים כשמת עליו בנו יחידי שבתי (סטאַשק), נדב ר' ראובן בקרמן עוד עשרים אלף רובל לזכרון נשמתו כקרן קימת להחזקת הבית. ומאז החל להכין הכל לפתיחתו עד אשר נפתח בשבוע זה ליום מלאות שנות גבורה (1913), שמונים שנה לחיי הנדיב ר' ראובן בקרמן.

אל החגיגה באו שר הפלך וסגנו וכל ראשי הפקידות ומטובי העיר והאצילות וקהל גדול מאוד. שר הפלך פתח את הבית בדברים חמים לכבוד הבית ואחריו נאם ד"ר רשקס, אשר בנאומו העיר את יתר העשירים כי יתקנאו בנדבן ויעשו גם הם כמעשיו.

„מפתח הזהב"

באותה שנה עבדתי בבית־המלאכה של החרט־המפתח, האמן בחסד משה'ל הוברמן. פעם נכנס אלינו המהנדס ליאון בקרמן והביע את רצונו לציין בדבר ממשי כלשהו — מחוץ לפרוטוקולים וכולי — את דבר פתיחת „מושב הזקנים", מוסד שנתרם רובו ככולו על־ידי משפחתו.

והנה, הציע לו ה„מייסטר" — כך קראנו לו למשה'לה הוברמן — דבר־מה מקורי, והוא: להכין למאורע זה במיוחד מפתח גדול מכסף טהור, עם חריטה אמנותית וקישוטים מסביב, וכתובת מתאימה על המאורע עצמו, חרוטה בגוף המפתח.

ליאון בקרמן לא היסס הרבה ובין רגע אישר את ההצעה.

עבודת החריטה בכסף וזהב היתה אז, בשנת 1913 בראדום, בחיתוליה. ה„מייסטר" הכין את הציור ואנחנו התחלנו בהכנת החומר הגלמי בצורת פח כסף בעובי של סנטימטר אחד. עבדנו עבודה קשה בהתכה ובעיבוד מדויק מאוד. כשתמה המלאכה היתה זו מלאכת־מחשבת לתפארת לכולנו. משקלו של המפתח היה קילוגרם וחצי.

ליאון בקרמן, בבואו לקבל את ההזמנה, הופתע מיופיו של המפתח וצילמו במקום. ולמחיר שנקבע — צירף סכום דומה כמענק לכולנו בעד המאמץ.

במפתח זה נפתח בפעם הראשונה המוסד, והוא נמסר לראובן בקרמן למזכרת.

יהודה צוקר

בית היתומים

אחרי מלחמת העולם הראשונה, מחמת ריבוי היתומים שנשארו אחרי הנופלים בחזיתות ואחרי מגיפות הטיפוס שפקדו את העיר וסביבתה, הפכו חלק מבניניו המרווחים של „מושב זקנים" ל„בית יתומים".

המוסד נתפרסם הרחק מגבולות העיר, הודות לסידוריו הנאים וחינוכם הכללי והמקצועי של היתומים, כי נוסף לבית־ספר יסודי נתקיים בו גם בית־ספר לתפירה לנערות. הנערים למדו מקצועות טכניים בבתי מלאכה שונים בעיר. מקום מיוחד בלימודים הכלליים תפסו לימודי היהדות והשפה העברית.

מפקחת המוסד וכן של „מושב זקנים" היתה, במשך שנים רבות, העסקנית הידועה ד"ר קסוורה מוליר. בעזבה את העיר, בשנת 1935, הועמדה בראש המוסד הגב' פרנצישקה קורובר (כעת באוסטרליה) ולעזרתה עמדו העסקניות: הגב' הורוביץ (רעיית מנהל הגימנסיה „חובבי דעת"), לסטמן, בלומה רוטנברג ואחרות.

בין פעילי „בית היתומים" ו„מושב זקנים" במשך שנות קיומם, היו: ישראל יעקב דיאמנט, איתמר אדלר, מיכאל ריכטמן, מרדכי דן, משה רוטנברג, יצחק גרין, רופא שיניים ד"ר טטר, קלמן ריכטמן, ואחרים. אינטנדנט היה מרדכי לנגר.

המחנך האחרון היה הרב ד"ר ג. הורוביץ מלבוב, נתחבב על הכול בסגולותיו התרומיות ובמסירותו ליתומים. נספה בשואה.

*

והנה מה שמסופר על פעילות המוסד ב„ראדאמער צייטונג", פברואר 1923:

„במוצאי שבת נערכה בביתו של עו"ד מוליר ישיבת הנהלת בית היתומים, בהשתתפותו של ב"כ ד.ד.ק. (הועד המרכזי לעזרת ילדים), מר ברגמן מוארשה. באו רק כ־5 מחברי ההנהלה, ומר ברגמן הרצה לפניהם על הריאורגניזציה, לאור הפעולה האמריק־

ית למען ילדים עניים ויתומים. לפי התכנית החדשה יש להקים בכל עיר אגודה לעזרת ילדים עניים, שתטפל לא רק בבית יתומים אלא בכל העזרה למען יתומים פרטיים, ילדים עניים וכו׳. מרת ד״ר מוליר תיארה את מצבו הקשה של בית היתומים, והעירה, שאין מקום לדבר על הרחבת הפעולה בשעה שאין אמצעים להחזקת בית היתומים עצמו.

הוחלט להגדיל את מספר חברי הועד על־ידי צירוף נציגים של מוסדות שונים.

הנשף שנערך במועדון בעלי המלאכה לטובת בית־היתומים עבר בהצלחה תודות למאמציהם של איידלבוים, בריליאנט, פלדמן וח. קורמן. ילדי בית־היתומים הציגו כמה תמונות, והסקציה הדרמטית של בעלי־המלאכה הופיעה במחזה בשתי מערכות. אחרי ההצגה כיבדו המארחים את הילדים בממתקים. ההכנסה הנקיה היתה כארבע מאות אלף מרק.״

*

אל יהי הראשון האחרון! גבירים רבים מעירנו מן הראוי שהוא ישמש להם לדוגמה.

ה׳ אברהם רוטנברג מראדום תרם ביום נשואי בתו סך ארבע מאות אלף מרק ו־56 זוגות נעליים לטובת ילדי בית־היתומים. הנה נמצא אחד שנענה לקריאה לעזור לילד היחף, ועל שאר העשירים ללכת בדרכו ולתרום בדים להלבשת הילדים בימי החורף המתקרבים״.

(שם, פברואר 1923).

קונצרט של ילדים למען ילדים

„ב־10 באוקטובר נערך בתיאטרון „רוזמיטושצ׳י״ קונצרט שנערך על־ידי הנהלות בית היתומים ובית המחסה (דלוגה 11). כמעט כל הצופים והמשתתפים היו ילדים שהציגו מחזה במערכה אחת, דיקלומים ושירה. הקונצרט עבר בהצלחה רבה והכניס כ־200.000 מרק. יש רק להצטער על כך, שהתכנית היתה על טהרת הלשון הפולנית, מבלי שהילדים יכלו להופיע בפומבי בשפת האם שלהם״.

*

ב„ראדאָמער צייטונג״ מספטמבר 1922 אנו קוראים:

„כבר יותר משנתיים שהמוסד הזה מנהל את פעולתו הברוכה בלי רעש ובלי פרטנסיות, תודות לעבודתם הנמרצת והבלתי־פוסקת של הער״ד ש. מוליר ואחותו ד״ר קסוורה מוליר. כשאנו רואים ברחובות העיר את הילדים במדיהם האחידים המטיילים בהדרכת מחנכיהם, הרי אלה הם היתומים שמצאו את ביתם באוביז׳יסקו, בביתו של הנדבן הידוע ר׳ ראובן בקרמן ז״ל.

הבית אשר לכתחילה נבנה לצרכי מושב זקנים. משמש עתה גם לבית יתומים צעירים המוצאים בו מחסה נאמן וחם. ויש נחת כששומעים את קולות הילדים השמחים. בזכות ההנהלה הפעילה והטפול האמהי, מרגישים הילדים את עצמם כמו בחיק משפחה. כיום נמצאים שם כ־70 יתומים. חלק מהם עובדים כשוליות אצל בעלי מלאכה, וחלק לומד בבתי הספר. ככל המוסדות נאבק גם בית היתומים בגרעונות. ההכנסות מתמעטות וגם העיריה אינה נותנת את חלקה בזמן. צץ על כן רעיון, שגם כאן יימצאו אנשים שיאמצו ילדים מסוימים לפי הדוגמה האמריקאית. משהו כבר נעשה בכיוון זה. אולם יש צורך בעזרה רבה של עסקנים פעילים.״

הצגת ילדים מפוארת בבית היתומים

„זו הפעם הראשונה מזמן קיומו של בית היתומים, שהכרטיסים להצגה נמכרו על־ידי הילדים עצמם. ההכנסה הנקיה היתה 160 זהובים לרכישת מכשירי ספורט.

בפתיחת ההצגה נאם ד״ר ג. הורוביץ, שהתריע על האדישות מצד פרנסי העיר, שלא מצאו לנכון לבוא להצגה, שבה הושקע עמל כה רב. הוא קרא להנהלה לעמוד ולשכלל את המוסד, ולשים לב לצד ההיגיני־האסטתי שלו.

במחזה „קומושקי״ שעובד על־ידי המחנכת פ. ג. פרידמן, הצטיינה טשארנא מינקובסקי. ב„אביב ורקוד הפרחים״, בביומה של העלמה שפייזמן; הצטיינו פייגה שפיר, וישניביץ, ליניץ עלאוויץ וברויטמן. בין ההקראות שחוברו בידי ד״ר הורביץ, עשו רושם רב „הספר הלבן״ („פירסטנבוים). „ילדים־פליטים״ (חנה רייזנשטאדט) ו„מחוץ לעיר״ (שיינדל רובינשטיין). התענינות מיוחדת עוררו התמונות המזרחיות. את התפקיד הראשי מלאה פייגה שפיר, בת 15. המקהלה שרה שירים בעברית, אידיש ושירי ערב תימן. מר גרוספלד ראוי לתודה על עזרתו בבנין הבמה.״

(„ראדאָמער־קעלצער לעבן״. אפריל 1939).

חברת עזרה ליולדות

החברה עשתה רבות להקלת סבלן של יולדות עניות, ובין פעילותיה היו הנשים: פרסטר, זיגמן, גרין, ואחרות. נוסדה ב־1906.

על מצב ופעילות החברה אנו קוראים ב„ראדאָמער צייטונג״ מספטמבר 1924:

המוסד הזה תומך ביולדות נצרכות על־ידי אספקת מיילדת, לבנים נקיות ועזרה כספית. אין למוסד שום הוצאות אדמיניסטרטיביות, הואיל והחברות אוספות ומחלקות בעצמן ליולדות את הדרוש להן. בכל זאת מתאוננות העסקניות על שהצבור מגלה אדישות. רק 250 נשים רשומות בחברה, וההכנסות מהתשלום החדשי מגיעות ס״ה ל־150 זהוב, שעה שההוצאות ההכרחיות בחודש הן יותר מ־200 זהוב.

חברת „לינת הצדק"

מחברות הצדקה הותיקות והפופולריות. נוסדה לפני מלחמת העולם הראשונה על־ידי ראש־הקהל דאז ר' יצחק ביאלסקי, והיתה היא, בימים ההם, מוסד העזרה היחידי בראדום. השלטון המוניציפלי כמעט לא עזר אז לאוכלוסיה היהודית, אף לא בריפוי חולים עניים. הקהילה החזיקה בכוח עצמה את בית־החולים היהודי שפעולתו היתה מצומצמת מאד. ומשום כך היו מוטלים על „לינת הצדק" שני תפקידים רבי־ערך: הגשת עזרה רפואית חמרית לחולים עניים, ועזרה מוסרית לחולים בכלל. לחולה העני צריך היה לשלוח, קודם־כל, „חובש" (פעלטשער), ובמקרים חמורים — רופא, וכן לספק תרופות וקצת כסף לצרכים שונים. העזרה לחולים לא־עניים התבטאה בהשאלת מכשירי־ריפוי מיוחדים. ברם, העזרה העיקרית והחשובה היתה בשיגור „משמרות", ללא תשלום, לחולים ללא הבדל מעמד, על מנת להקל על בני־המשפחה שטיפלו בחולה, כי בימים ההם טרם היה נהוג שאחות רחמניה תטפל בחולה, ודבר זה היה למעמס רב עליהם.

אולם, פעילותה רבת־החשיבות של החברה נמשכה, ביתר שאת, גם אחרי מלחמת העולם, וביחוד בשנים האחרונות, כשרבו הזקוקים לעזרתם.

בשנים האחרונות שכנה החברה בדירה מרווחת ברחוב רוויינסקה מס' 23, ועם פעיליה, מיום הווסדה נמנו: יצחק ביאלסקי, הניך וויינטרויב, שמואל קורמן, מיכאל ריכטמן, מנדל סטשבסקי ואחרים.

הרוח החיה של החברה, בשנותיה האחרונות, היה מזכירה משה ליטבק. התמצא בעניני רפואה, ידע לפענח „רצפטים" של הרופאים ולקבוע תמציתם, ולא פעם הועילה עזרתו בלבד במקרים דחופים.

והנה מה שמסופר על חברה זו ב„ראדאָמער קעלצער לעבן" ממאי 1927:

„בשבועות האחרונים אושר התקנון של החברה „לינת הצדק" בראדום. אמנם החברה הזאת פעלה גם קודם, אולם לא כאגודה עצמאית אלא כסניף ליד „עזרה". עסקני „לינת הצדק" רוצים להעמיד את החברה בראש המוסדות בעיר, ולהעניק לה את המעמד שהיה לה לפני מלחמת העולם הראשונה. בהתחלה קשה יהיה אמנם לארגן את האמבולטוריות ומחסן התרופות כפי שהיה אז. אולם ההנהלה מלאה תקוה, כי לאט לאט תשיג את מבוקשה.

„המטרה העיקרית שהחברה העמידה לעצמה היא, לארגן משמרות לילה אצל החולים. תפקיד המשמר הוא להזעיק רופא בשעת הצורך ולטפל בחולה במשך הלילה. כן מצווה המשמרת להשיג את התרופות חינם, לפי הסכם מיוחד עם בתי־המרקחת. הוסכם גם עם הרופאים, שהם יעמדו לרשות החולים בתורנות פנימית.

התפקיד ההומניסטי הזה חייב למצוא הד בצבור ומחכים לרישום מהיר של מתנדבים למשמרות לילה."

כעבור 12 שנה פורסמה בעתון הנ"ל רשימת־אזעקה בכותרת „הצילו את לינת הצדק":

„בקשר לרשימתנו הקודמת נערכו בעיר ישיבות והתיעצויות עם מספר עסקנים ונכבדי העדה, כדי למצוא דרך למניעת סגירתו של המוסד החשוב הזה. אם בתי המרקחת יפסיקו את מתן התרופות, תהיה זו מכה חמורה לחברה הקיימת זה למעלה מ־30 שנה. ענין מיוחד גילה מר מרדכי דען, שהציע כמה תכניות להצלת המוסד, וביניהן — מגבית דחופה לפי רשימה מיוחדת. מר דען התנדב ראשון לפעול למען המגבית, ויש לקוות כי אמידי העיר ייענו לקריאת העסקנים."

וברשימה ב„ראדאָמער קעלצער לעבן" מנובמבר 1935, תחת הכותרת „המצב הקשה של המוסדות בראדום", כתוב בין השאר:

„אין אף אחד בינינו שלא יסכים, כי החברה „לינת הצדק" ממלאה תפקיד חשוב בעירנו. אף על פי כן לא נמצאו יותר משלש מאות איש שנרשמו כחברים. וגם זה בעיקר משכבות העמלים ודלת העם, המרגישים עצמם את הצורך במוסד כזה. מהתשלום החדשי אין הכנסה יותר ממאתיים זהוב לחודש, וההוצאות הן יותר מכפליים. בחדשיים האחרונים, בשעת מגיפת השפעת, הוציאה „לינת הצדק" יותר מ־1500 זהוב לרופאים, תרופות וכו'.

בהשוואה למצב ששרר לפני מלחמת העולם הראשונה יש לציין, לצערנו, נסיגה גדולה ביחס הצבור למוסדות הסוציאליים בראדום."

חברת „עזרה"

(לפי פרטים מאת ל. פישמן)

נוסדה בשנות 1918־19, אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה. פעולותיה נתאפשרו תודות לתמיכת ה„ג'וינט". המייסדים היו: שמואל קורמן, דוד שטרויסמן, ל. ברילאנט, איטשה גרין, ד"ר לוי, ד"ר שנדרוביץ ואחרים. היושב ראש הראשון היה שמואל קורמן, ואחריו איתמר אדלר. בין הפעילים הצטיינו: מיכאל ריכטמן, לייזר פרנקל, הניך וינטרויב, משה יצחק נירנברג, משה לסלאו, איטשע פישמן, משה קורמן, חנה טייטלבוים, איטשה גרין, לייזר פישמן ואחרים.

התפקידים העיקריים היו — עזרה חמרית לנחשלים מבחינה כלכלית, שליחת חולים עניים לרפוי בבוסק, אספקת הלבשה והנעלה וכן חמרי הסקה בחורף לעניי העיר ועוד. עד ליסוד חברת „טאז" טיפלה „עזרה" גם בחולים, על־ידי פתיחת מרפאה לחולים דלי אמצעים.

בדין וחשבון שהמציא בשעתו למוסדות כותב הטורים האלה — שליווה את המוסד במסירות ונאמנות עד היום האחרון של קיומו — נמסרו הפרטים הבאים:

„החברה שתפקידיה כה מרובים מונה לא יותר מ־700 חברים, רובם לא מאמידי העיר. ואלה נענים רק במידה שמתרחש אסון יוצא מן הכלל, אולם כשהחיים חוזרים למסלולם החד־גוני האפור והמלא יסורים איטיים, אין הם נענים. אולם על אף האדישות, מתנהל שנה שנה מפעל עזרה לטובת החולים היוצאים לרפוי בבוסק, וביחוד לילדים הזקוקים להבראה. מלבד המפעל הזה מתנהלת יום יום פעולה לאספקת ארוחות צהריים לילדים ולחולים — מאה ליום. כן נמשכת חלוקת חלות ולחם לשבתות ומצות לפסח, מלבד שמנים, תה, יין וסוכר ועוד מצרכים שונים לנזקקים. 980 איש מקבלים תמיכה כספית

למטרות שונות, וכל זה כמעט בלי כל הוצאות אדמיניסטרטיביות. 527 איש נהנו מעזרה מדיצינית ול־1331 אנשים חולקו תרופות חינם. וזהו דו״ח למחצית שנה בלבד.

*

ב„ראדאמער צייטונג", פברואר 1925, פורסמה ההודעה הבאה על פתיחת מטבח לחלוקת ארוחות־חינם לנזקקים:

„מיום ראשון 1/2 נפתח מטבח לחלוקת ארוחות חינם לנזקקים בבית לחם ליד „עזרה", ברחוב דלוגה 11. לפי שעה תחולקנה הארוחות לילדים בלבד.

בין פעילי בית לחם — אלעזר מרגלית, יואל קליינמן ועוד."

*

ב„ראדאמער קעלצער לעבן", יולי 1939, פורסמה קריאה לתמוך במפעל „עזרה" בבוסק להבראת חולים עניים:

„הנהלת החברה החליטה, על אף כל הקשיים להעביר את מפעל העזרה לחולים הנזקקים להבראה דוגמת ערים אחרות. כל חולה הזקוק להבראה בבוסק יקבל אמבטיות, רופא וארוחות צהריים חינם. לעומת זה תהיינה הוצאות הנסיעה, ארוחות בוקר וערב על חשבון המבריא. אלה שיוכרו על־ידי ועדת רופאים כזכאים להבראה, יכניסו תשלום של 95 זהוב בעד עשרים יום. הסכום הזה הוא המינימום הדרוש לשם כיסוי ההוצאות הכרחיות, ואין לנצל את החברה לשם סחיטת הנחות, כי הדבר עלול לקפח ולהגביל את מספר המבריאים הזקוקים לכך באמת. הועד קורא לאוכלוסיה לתמוך במפעל ביד נדיבה. כדי לאפשר למספר גדול של נזקקים ליהנות ממנו.

חתומים: משה לסלאו — יו״ר, יצחק גרין — מזכיר".

חברת „טאז"

נוסדה ב־1924 במטרה לשמור על בריאות האוכלוסיה היהודית וביחוד על בריאות הילד.

בסיוע המרכז בוארשה פיתחה החברה פעילות מסועפת ורבת־חשיבות. בין היתר עסקה בהסברת ערך ההיגיינה הצבורית, בטיפוח גינות על־ידי בתי־הספר, טיפת חלב, אמבולטוריה בבתי־הספר ועוד. מפעולותיה החשובות ביותר — שליחת ילדים חלשים, בעונת הקיץ, מדי שנה בשנה, לבתי הבראה שונים ברחבי המדינה.

בין מייסדי החברה היו: ד״ר רשקס, ד״ר פומרוק, ד״ר צונג, ד״ר קסוורה מוליר, רופאת־השיניים הניה רקוץ', רופא־השיניים ד״ר טטר מ. סטשבסקי, גרינשטיין, ואחרים.

עם פעילי החברה בשנים האחרונות נמנו: עו״ד שטילר, ד״ר קלרוורס, אינג' לוי, רופא־השיניים אנשר, מיכאל ריכטמן, ואחרים.

בשנים האחרונות שכנה החברה בדירה מרווחת ברחוב דלוגה (טראוגוטה) 4. מזכירה במשך שנים היה מרדכי טננבוים (בנו של ר' יוסף טננבוים היושב בישראל).

*

על תכניות ופעולות החברה בהווסדה, אנו קוראים ב„ראדאמער קעלצער לעבן" מספטמבר 1925:

„במשך השנה החולפת נתרכזה החברה בעבודה סניטארית־היגינית בין ילדי בתי הספר. למטרה זאת קיבלה החברה תחת חסותה את התלמוד תורה שבו נמצאים כ־300 תלמידים מהשכבות העניות בעיר. בתלמוד תורה פעיל רופא והיגיניסטית. ברור, במשך שנה אחת אי אפשר לשנות מיסודו את המצב ההיגיני בתלמוד תורה, אולם מי שמבקר עכשיו שם רואה בעין את השינוי הגדול שחל במצב, בהשוואה לתקופה הקודמת. נעשה בדק בבנין, נבדקו כל הילדים, ומספר ילדים נשלחו לקיטנות־קיץ או לרפוי מיוחד. מלבד תלמידי תלמוד התורה, קיבלה החברה תחת חסותה גם את בתי־הספר העממיים והחדרים המונים אלף תלמידים. ניתנה עזרה מדיצינית וקוימו הרצאות פופולריות וסרטים קצרים בנושאים רפואיים והיגינה צבורית. כ־40 ילדים נשלחו לוארשה, לשם רפוי ממחלת פאווס.

זו הפעם הראשונה ייסדה החברה קיטנת־קיץ בגרבטקה, לילדים חלשים ועניים. בקיטנה מצאו מקום תלמידי התלמוד תורה שחזרו בריאים ומלאי שמחת חיים.

אין החברה מקבלת שום סובסידיות מהקהילה או העיריה, מחוץ לתמיכת מרכז החברה ותשלומי חברים. בקרוב תיפתח תחנה לטיפת חלב עם ייעוץ לתינוקות ונשים הרות. נשלחו עוד 100 תלמידים לקיטנת קיץ. מלבד זה עומדים לפתח פעולה נרחבה בשדה החינוך הגופני. ובצורה זאת מקווים אנו להרים את מצב בריאותה של האוכלוסיה היהודית בכלל והדור הצעיר בפרט."

*

„המלחמה במחלות הנגרמות על־ידי חידקים היא קשה מאוד בגלל התנהגותן של הנשים בפרברי העוני, שאינן שומרות על מידה מינימלית של נקיון והמחזיקות את החלונות סגורים מחשש רוח פרצים. לא מספיק להושיט עזרה רפואית, שכן מה התועלת בה אם אין הנשים שומרות על ההיגינה והנקיון יש. על כן, צורך דחוף לנהל פעולת הסברה מקיפה כדי לשכנע את הנשים מדלת העם, עד כמה הבריאות של ילדיהם תלויה בהן עצמן. ולכן יש ערך גדול לפעולה הפרופילקטית המתנהלת בתחנה החדשה לאמהות עניות, בהדרכתה של מרת ד״ר קרימולובסקה ובעזרת מטפלת. האמהות עם תינוקותיהן מתקבלות כמה פעמים בשבוע, רושמים את כתובותיהן ומתנהל פיקוח מתמיד על מצב הדירות, נקיונן וכו'. לתחנה יש שני חדרים גדולים, מרווחים ומלאי אור ושמש. יש אמבטיות ומכשירים רפואיים שונים. האם נמצאת כאן בסביבה ביתית ומקבלת את כל ההדרכה בשפתה היא. יש על כן לתחנה זו חשיבות ממדרגה ראשונה לשמירה על הבריאות וליוזמים: ד״ר קלרוורס, מרת ד״ר קרימולובסקה, וד״ר טאובנפלד התודה ויישר כוח."

(ד״ר ה. גוטמאן / למען האם והתינוק —
„ראדאמער קעלצער לעבן", אפריל 1939.)

חברות צדקה אחרות

חברה „צדקה גדולה"

ב„הצפירה" משנת 1913 אנו קוראים על ייסוד חברת „צדקה גדולה" ברשיון שר הפלך:

„באספה הכללית נבחרו חברי הועד, סגניהם וועד מפקח — שלשים ואחד איש, רובם נאורים מתבוללים. קוינו, כי אנשים אלה ידעו אשר לפניהם ובצוק העתים האלה יגשו אל העבודה במרץ למען יוכלו לעזור לנדכאים ולתמוך בנופלים הרבים מאוד."

„עזרת אחיות"

ב„איזרעליטא" מארס 1907, אנו קוראים:

„דוגמת האשה הנדבנית מוילנה, דבורה אסתר, שייסדה שם אגודה בשם „עזרת אחיות", קמה אגודה כזאת גם בראדום. האגו־דה שמה לה למטרה לעזור לרוכלות עניות בהלוואות לשם רכישת סחורות. ההון היסודי של האגודה הוא 1000 רובל. שנתרמו בעיקר על־ידי הנדבן שמואל אדלר. מספר החברות הוא: 269, והתשלום השנתי הוא מ 1.20 עד 50 רובל. בהנהלת האגודה פעילים: ליאון בקרמן — יו"ר, יעקב דיאמנט — מזכיר, שמואל אדלר, פליציה גלבלום, מאטיל סאלבע ושרה זיסמן. בועד המורחב: קרולינה אדלר — יו"ר, פייגה גולדפיין, מרת פינקלשטיין, מריה קאמר, מריה מושקטבליט, מ. רוזנברג, ח. שטרויזמן, רוז'ה שטילר, ורוז'ה שפייזמן. בועדת הבקורת: קאמר, שטרקר וטמרסון".

באוגוסט 1907 כותב פ. מושקטבליט:

„לראדום יש עכשיו שתי אגודות לעזרת נצרכים. אחת בשם „אחיעזר" שנוסדה לפי דוגמת אותה החברה בוארשה. והשניה — חברה לעזרת עניים. שעה שהאגודה הראשונה מתפתחת יפה, דבקים מייסדי החברה השניה בתקנון מבלי לעשות דבר של ממש לקידומה. אכן, יש צורך במיזוג שתי החברות באגודה פעילה אחת, ולא לנהוג בקרתנות."

„הכנסת כלה"

נוסדה במחצית שנות העשרים במטרה לסייע לבחורות עניות העומדות להינשא. העזרה התבטאה בהכנת החתונה, קניית בגדים חדשים לזוג הצעיר, וכן השתתפות ברכישת דירה צנועה.

בין פעילי החברה היו עסקני ציבור ידועים.

„הכנסת אורחים"

לרשות החברה עמדו חדרים מיוחדים ברחוב וואַל 5, בהם קיבלו לינת לילה חינם, או התגוררו אף ימים אחדים, עניי העיר מחוסרי־גג, וביחוד עוברים ושבים מחוסרי אמצעים.

דאגה לאסירים

שנים רבות קיים היה פטרונט בלתי רשמי למען האסירים, ובראשו עמדו עסקני ציבור ידועים.

אגודות שונות

בין שתי מלחמות העולם פעלו בראדום האגודות הבאות, ולהלן רשימות פעיליהן:

הקופה לעזרה הדדית

„הקופה הנ"ל ברחוב ויטולדה 10 נתפתחת בהדרגה לתועלת השכבות העניות בעיר. במשך השנה האחרונה נתנה הלוואות בלי רבית ל־431 איש בסך עשרת אלפים זהובים. את התוצאות הטובות של הפעולה יש לייחס לעבודתם המסורה והחרוצה של י. בושצקי, ליפשיץ, משה לייב רוטנברג וד"ר ויטונסקי, העושים כל המאמצים כדי להגדיל את הון הקופה ולאפשר על־ידי כך מספר הלוואות גדול ביותר. למטרה זו החליטה ההנהלה לרכוש כמה מאות חברים שישלמו תשלומים חדשיים קבועים. יוצאי ראדום באמריקה התעניינו בשעתו בפעולות הקופה והושיטו לה עזרה נדיבה. אולם בזמן האחרון נפסקה הפעולה משום מה העזרה ויש צורך, על כן, בהגברת הפעולה בין יהודי ראדום עצמם."

(„ראדאמער קעלצער לעבן", יולי 1939)

אגודה למסחר ותעשיה — **פיוטר** בקרמן (יו"ר) — חברים: **אדולף** טמרסון, **נתן** אדלר, **ש.** בראמס, **נתן** פניגשטיין, **ר.** קונגן **וזיגמונט** קולודנר.

החברה לקרדיט הדדי — **ראובן** בקרמן (יו"ר) — **יוזף** קוצ'ינסקי (סגן יו"ר). **ליאון** בקרמן, **משה** גולדברג, **הרש** גולדבלום, **מנדיל** דנציגר, **ברוניסלב** פריבה, **משה** מינסקי **ומרדכי** פרסטר. **חברי ההנהלה בפועל:** **וולף** אנשר (יו"ר), **ש.** בראמס (סגן יו"ר), **פיוטר** גולדראט, **מריאן** קוז־מינסקי. **דניאל** קלייף וכמנהל חשבונות: **סטניסלב** קרונגולד.

האגודה להלואה וחסכון — **ריימונד** יברובסקי (יו"ר) — **ליאון** בקרמן (סגן יו"ר), **נתן** אדלר, **מרקוס** גלבלום, **יוסף** גבל, **אברהם** גולדברג. **פלטי** מושקטבליט. פלנקביץ **ולייב** זלצברג. **חברי ההנהלה: דניאל** קלייף (יו"ר), **אלכסי** סוביצקי (סגן יו"ר), **הרמן** קנקוס, **ובועדת הבקורת: פרנץ** גרטל, **יחיאל** קאמר **וס.** קרונגולד.

האגודה לעזרת יולדות עניות — **ריבה** וואגה, **קרולינה** אדלר, **א.** הרצברג.

האגודה לעזרת חנונים, פקידים ואומנים "אחי־עזר" — **המייסדים: יעקב** אייפר, **ישראל** טננבוים, **לודוויק** קוברינר, **מנדיל** פרידמן **ויעקב** סטרבצ'ינסקי.

קופה לגמילות חסדים לחנונים ובעלי מלאכה — **ליאון** בקרמן — **יו"ר. שמואל** אדלר, **פליציה** גלבלום, **משה** סאלבה, **שרה** זיסמן, **יעקב** דיאמנט (מזכיר).

אגודה לעזרת חנוונים, בעלי מלאכה ופקידים — **„עזרת אחים"** — **יצחק** בקרמן (יו"ר), **ליאון** בקרמן (סגן יו"ר), **י.** אייפר, **ל.** ברילאנט, **ל.** קוברינר, **יחזקאל** לאנדאו, **יהושע** בירנבוים, **שלו'ם** דיאמנט, **מ.** אייזמן **וזליג** פרידמן.

אגודת "הזמיר" — **ליאון** בקרמן (יו"ר), **נתן אדלר** (סגן יו"ר), **לודוויק** ברילאנט (מנהל המשק), **פלטי** מושקטבליט (גזבר), **יחיאל** פרנקל (מזכיר), **משה** בלומן, **הרשל** חוואט, **י.** קושבניק, **יעקב** פרידמן **וי.** קמר.

אגודה של פקידי בתי המסחר — **אדולף** טמרסון (יו"ר), **ס.** קרונגולד, **פנחס** צוויפוס, **יודל** קושבניק, **לודוויק** קוברינר, **יוליה** מיטל־שטיט, **נתן** שטארקר, **יהושע** בירנבוים **ולודוויק** ברילאנט.

אגודה להפצת השכלה ותרבות בין יהודי ראדום — **קרולינה** אדלר (יו"ר) **מריה** פידלר, **אנטונינה** הרצברג, **אננה** קולודנר, **מריה** מושקטבליט, **אננה** קנקוס, **ליאון** בקרמן, **זיגמונט** קולודנר, **פלטי**, מוש־קטבליט, **מ.** מינסקי, **הנריק** ראשקס **ואדולף** טמרסון.

איתמר אדלר

בנם השני של אביש ומרים אדלר, משפחת אמידים ידועה. עד מלחמת העולם הראשונה התגורר בוארשה והיה מגדולי סוחרי עורות ברחוב פרנצ'יסקנסקה. עם זאת היה מעורה בעניני צבור, נמנה על מיסדיו ומעמודי התווך של בית המחסה הגדול לזקנים ברחוב גורצ'בסקה בוארשה, ומהפעילים בייסוד וניהול בתי־הבראה לחולים יהודים עניים במקום המרפא צ'יכוצ'ינק.

אחרי המלחמה, כשנתערער מצבו הכלכלי, ונוסף לזה מתה עליו אשתו, חזר לראדום והתגורר אצל בתו, רעית משה אדלר, קרוב משפחה, בעל חנות למכירת צרכי טבק ברח' ז'רומסקיגו 33, שהיה יו"ר אגודת הסוחרים אחרי זיגמן, וחבר הלשכה המחוזית לתעשיה ולמסחר בסוסנוביץ.

במשך תקופה מסויימת לא קיבל על עצמו שום תפקיד צבורי. היה יושב בחנות חתנו או מהלך ברחוב בנחת, בקומה זקופה.

רק בסוף שנות העשרים, כשפקד משבר חמור את חברת הצדקה „עזרה", שעמדה כמעט על סף התמוטטות, נענה להפצרות כמה מעסקניה וקיבל על עצמו את ניהולה. מאז התמסר כולו לעבודה הזאת ותודות לו פיתחה החברה פעולות עזרה ענפות, כגון: מתן עזרה לנצרכים בחמרי־הסקה בחורף, בהגשת אוכל חם בימי חורף קשים, בחלוקת מצרכי מזון לחסרי יכולת לחגים וכן בשליחת חולים עניים למקום־המרפא בוסק.

הכניס שינויים בסדרים המקובלים באיסוף כספים, אהב סדר וקפדנות בעבודה. פנה לבעלי יכולת שיספקו אמצעים לחברה למען תוכל להושיט העזרה הדרושה לחלכאים ועניים, ובעת הצורך לא חיכה עד שהעסקנים יירתמו להתרמת העשירים, אלא ביקר, לפעמים אף ביחידות, אצל אותם האנשים, אצלם קיווה לקבל תרומה הגונה, וזכה לאימון רב מצד התורמים. דאג שהעזרה לנצרכים תינתן בצורה מכובדת.

שנים רבות עמד בראש בית־היתומים ומושב־זקנים, וגם כאן הצטיין במסירותו ללא גבול למוסד, וכפטרון ליתומים ולזקנים. בעת כהונתו הוקף המוסד גדר ברזל ונעשתה גינה יפה. תודות למאמציו תרם יהודי אמיד בשם צוקרמן לחברת „עזרה", מגרש בבוסק במטרה להקים בו סנטוריום לחולים עניים.

איתמר אדלר זכה למעמד מכובד והערכה מצד כל שכבות הצי־בור. עסק בצרכי ציבור באמונה, לא שאף להתבלט, רגיש לצדק ויושר, ונכון לסייע בידי הזולת כמיטב יכלתו. נוח לבריות וטוב מזג.

בפרוץ מלחמת העולם השניה מתה עליו בתו, אצלה התגורר, והוא נאלץ, זקן וחלוש, לעזוב את ראדום ולעבור לגור אצל בתו השניה בעיירה ריפין על גבול גרמניה.

במכתביו לידידיו בראדום הביע צערו על שנאלץ להעתיק מקום מגוריו ולהפסיק את פעילותו הצבורית הקרובה ללבו.

ניספה בשואה.

מתוך מסה של ל. פישמן על משפחת אדלר.

ד"ר קסוורה (דבורה) מוליער

נולדה בשנת 1881. סיימה הגימנסיה באות־הצטיינות מזהב בשנת 1897, ובשנת 1903 הוכתרה כרופאה בשוייץ. עד מלחמת העולם הראשונה עבדה בבית־החולים היהודי בראדום, וגם כרופאה בכמה בתי־חרושת בעיר (לא היו עדיין קופות חולים). בזמן המלחמה נתגייסה לארגון בתי־חולים צבאיים ברחבי רוסיה. בשנת 1918 חזרה לראדום ונתקבלה לתפקיד מנהלת בית־החולים למחלות מדבקות. הצטיינה בטיפול מסור בחולים שרובם היו אז עניים. במסירות מיו־חדת טיפלה בחולים מהחלוצים שהגיעו לראדום מרוסיה עם גמר המלחמה. (זכור המקרה בחלוץ יעקב בלאכר שהיה חולה אנוש והבריא). פעם נדבקה בעצמה בטיפוס וכמעט שהיתה על סף המוות. עם העברת בית החולים מידי העיריה לשלטון המחוז, פוטרה (בגלל יהדותה), ואז התחילה לעבוד בקופת החולים הכללית. עבודתה הצי־בורית התחילה באירגון בית היתומים, באספה ילדים עזובים בעיר ובסביבה, שמספרם היה אז גדול. את בית־היתומים יחד עם מושב הזקנים ניהלה באהבה ולמופת, בעמדה כל הזמן בראש הועד, ועד יום עזבה את ראדום ריכזה סביב המוסד מטובי עסקני העיר, אנשים ונשים, עוררה התענינות, דאגה למקורות הכנסה ובעצמה היתה כאם לילדים. בשנת 1923 נבחרה מטעם חוג היועצים היהודים להנהלת העיריה, וגם תפקיד זה מילאה באמונה ובמסירות במשך שלוש שנים.

בשנת 1935 עזבה את ראדום והיגרה לאחותה לאמריקה. לא הספיקה להסתדר, ובינואר 1937 מתה פתאום במחלת־לב.

אחת מהדמויות הבולטות והעדינות בראדום.

מ. ר.

שמואל קורמן

כל ימי חייו של שמואל קורמן, מנעוריו ועד יום מותו הטראגי בשנת 1932 בגיל של 50 שנה, היו שלשלת אחת של פעולות בלתי פוסקות של עזרה וסעד לנזקקים.

הוא היה טיפוס מיוחד במינו, עצמאי בדרכי פעולתו, אולי — גלגול של שתדלן יהודי מהדורות הקודמים, כפי שתואר בספרות ההיסטורית שלנו: העוסק בצרכי ציבור באמונה.

בשנותיו האחרונות זכה ונבחר חבר מועצת העיריה ופרנס בקהילה היהודית בראדום. ברם, לא בנאומים הצטיין, מעולם לא השתתף בויכוחים פומביים, ולא נטל חלק בתככים פוליטיים.

ואולם, משהגיעו הדיונים לענינים הנוגעים להמוני העם וצרכיהם, היה מתפרץ בקריאות־ביניים, וההתחשבות בקריאות האלו היתה לא פחותה מאשר בנאומיהם של הנואמים השונים. לפי הכל ידעו את האיש ואת נכונות־ההקרבה שלו למען הזולת: היותו מוכן תמיד, בכל עת ובכל שעה, לפעול ולעשות למען המוני היהודים בראדום.

הוא ראה עצמו שליחם של ההמונים, הנושא באחריות לסבלותיהם ועליו להיטיב עמם, לעזרם, לסעדם בעת דחקם.

מוצאו היה ממעמד בעלי־מלאכה, בן למשה הרש החייט (טאנדיי־טר) — שעלה למעמד הסוחרים הגבירים, מסימטת הפחחים הצרה יצא לרחוב לובלסקיגו המרווח, בו פתח בית מסחר למנופקטורה שעליו התפרנס בכבוד.

ברם, שמואל קורמן לא עזב את המסורת הדתית, על ידי צאתו למרחב חמרי, וגם את מוצאו — המוני העם — לא נטש.

כל בוקר ראוהו הולך לבית־המדרש הגדול אשר בשול־גאס, תיק הטלית ותפילין בידיו. מהמאחרים לתפילה היה, כי, לדבריו, לפני

„עבודת הבורא״ — התפילה, צריך לדאוג ולעשות משהו למען „בור־איר״ — האנשים הסובלים.

המתפללים — לא זו בלבד שלא התרעמו עליו בגלל איחוריו — אלא שקינאו בו וכך היו אומרים: — ר׳ שמואל כבר זכה לפני התפילה בשתי מצוות: הטריח עצמו, ירד למרתף טחוב וחשוך, בו שוכבת זקנה חולה והגיש לה עזרה. משם טיפס ועלה לעליית גג לתת „מתן בסתר״ לזקן גלמוד ועזוב.

גם באמצע היום, בעיצומם של העסקים בחנותו, היה ר׳ שמואל עוקר את עצמו מבית מסחרו, ניגש לגביר פלוני לדבר על לבו שיעזור „ליורד״ שצפויה לו התמוטטות ויש לתת לו „גמילות חסד״ הגונה, „קופץ״ לתחנת המשטרה ברובע לשדל קצין נוקשה, שישחרר רוכל שסחר במקום בו אסורה הרוכלות.

במקרים אלה וכיוצא בהם לא השתמש שמואל קורמן באמרות־כנף, אלא במלים פשוטות היוצאות מהלב. במבט עיניו החמות והרכות פילח את לבות־האבן של הגבירים, ריכך את נוקשותו של הקצין הפולני והצליח להשיג את חפצו.

„היורד״ קיבל „גמילות חסד״ בסתר, ושוב הוא עומד על רגליו, והרוכל שוחרר מבית הכלא...

הייפלא, שהמוני העם חיבבוהו והעריצוהו. ואמנם, הדבר בא על ביטויו ביום המר והנמהר של מותו הטראגי. המוני המונים — מהעשירים שמהם היה לוקח תרומות וגמילות חסד לנזקקים ועד לעניים להם נתן את מיטב חלבו ודמו, דתיים כחופשיים, אנשים, נשים וטף — הכל ליוו את ארונו למנוחת עולמים.

הספדים נאמרו על־ידי באי־כוח כל חוגי הציבור, ברם, הנשים הזקנות ספדו לו בנוסח משלהן. ובעת „בקשת מחילה״ מהאדם היקר, הבטיחו לו בודאות, שמובטח לו מקום בגן־עדן. הרגשת יתר המלווים היתה: אכן, ראוי הוא לכך.

ל. פ—ן

מיכאל ריכטמן

הסימטה הצרה זאטילנה, בכינויה „סימטת המקווה״ (מקוה געסל), ששכנה בין תעלת הנהר ראדומיאנקה וה„שול־גאס״, שימשה מקום מחסה ומשען לחלק חשוב של המעמד העני. בבתיה התגוררו סבלים, עגלונים, תגרני־שוק, אומנים בלתי־מושלמים, וסתם אביונים הגונים, ששמו משכנם בחדרים בודדים גדולים, יחד עם רכושם ובני משפחתם.

בסימטה זו של דלות יהודית, התנוסס מעל לבתי־הסביבה ביתו המרווח בעל הקומה של ר׳ מאיר וולף ריכטמן, בנוי לבנים אדומות, עם גזוזטרת־ברזל ארוכה. בשעות הערב נצנצו בחלונותיו הגדולים מנורות־הברק, ובלילות שבת ובימי שבתות וחגים נשמעו בו זמירות שצליליהן פשטו הרחק מכאן — היה זה נועם זמירותיהם של ר׳ מאיר וולף ריכטמן, בעל התפילה הנאה, ושׁשת בניו.

בבית זה עמדה ערישתו ובסביבה זו צמח וגדל איש־העם והעסקן מיכאל ריכטמן (קראוהו בלשון חיבה „מעכעלע״).

שנות נעוריו עברו עליו, כאצל רבים מחבריו, בבית הורים מהמעמד הבינוני, למד אצל מלמדים טובים ומורים פרטיים, עד שהיה „בחור כהלכה״, אבל בלי שאיפה ללכת בגדולות. לעומת זה פעמה בו השאיפה לעסוק במעשי צדקה וחסד, כדי להקל על סבלם של הזקוקים לעזרה.

אביו ר׳ מאיר וולף, היה „יהודי יפה״, בעל תפילה מעולה („גוייס״ פעם להתפלל תפילת „נעילה״ בבית הכנסת הגדול, מחמת הצטרדותו הפתאומית של החזן הראשי גרשון יפה). מנכבדי וגבאי ה„חברא קדישא״, שבראשה עמד אז יצחק ביאלסקי, העסקן וראש הקהילה רב־ההשפעה. יחסי ידידות נרקמו ביניהם, וביתו של ראש הקהל והעסקן טבע את חותמו על מיכאל הצעיר.

כשייסד יצחק ביאלסקי את „לינת הצדק״ ו„ביקור חולים״, שם הוא עינו על מיכאל הצעיר ומשכו לעסקנות בהם. ואכן, מיכאל מצא כאן שדה פעולה נרחב ומתאים לו. הוא, שראה יום־יום את הסבל והעוני של תושבי ה„מקווה געסל״ ו„השול־גאס״, הרגיש חובה לפעול לטובתם, וביחוד בשעת מחלה או בשעה שהם זקוקים לעזרה דחופה אחרת. מיכאל השקיע עצמו, בלב ונפש, בעבודת „לינת הצדק״ ו„ביקור חולים״ והיה לעורק החי של המוסדות האלה.

אחת הפעולות החשובות של „לינת הצדק״ היתה, בימים שאחרי מלחמת העולם הראשונה, פעולת שליחת „משמרות״, ללא תשלום, לחולה ללא הבדל מעמד. לא היה אז מקובל שאחות תטפל בחולה, אפילו בחולה אנוש, והטיפול בחולה היה למעמס רב על בני־המשפחה.

ב„משמרות״ לקחו חלק אנשים מכל שכבות הצבור היהודי וכל אחד ראה בכך קיום מצוות עזרה הדדית. ואם לפעולות הגשת עזרה רפואית דרושים היו אמצעים חמריים, הרי לסידור „משמרות״ נדרשו כשרונות ארגון. ואכן, בפעולה חשובה זו הוכיח מיכאל ריכטמן את כושרו הארגוני הרב במשך שנים רבות.

הוא היה גם הכוח המארגן והרוח החיה בארועים החברותיים הפופולריים ביותר בימים ההם — החגיגות העממיות שחברת „לינת הצדק״ ערכה בגן הישן (אלטן גארטן) בסביבת רחוב מלצ׳נה, שהכנסותיהן היו מוקדשות לצרכי החברה. קהל רב ומגוון, ילדים ומבוגרים, באו לחגיגות אלה מכל קצות העיר כדי ליהנות מצלילי תזמורת הכבאים ותכנית אמנותית עשירה, כגון: לוליינים, משחקים שונים, הגרלות והופעות שירה.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה קמו, כתוצאה מפגעיה, תפקידים חדשים, ובעיקר — עזרה דחופה לפליטים יהודים שנושלו באכזריות, על־ידי השלטון הצארי, מבתיהם שבסביבת ראדום והגיעו לעיר בעירום ובחוסר כל.

העזרה היתה דחופה ובקנה־מדה נרחב, החל באספקת לחם צר וקצת מרק, וכלה במתן קורת־גג. המגורשים סודרו רובם בבתי־תפילה ובבית־המדרש הגדול, וחלק מהם מצא מקלט אצל תושבי העיר היהודים. עשרות אנשים ונשים מכל החוגים נתנו ידם לפעולה גדולה זו ומיכאל ריכטמן שימש להם מורה־דרך נאמן ומנוסה, והביא תועלת מרובה.

לבוש בלבושו המסורתי ועטור זקן מעוגל, נתקבל בכל מקום בסבר פנים יפות, לרבות בחוגי הנשים המתבוללות, שנחלצו לפעולת עזרה וצדקה. וכאשר קבוצת נשים כזאת, עם מרת מיטלשטאט בראש, יסדה בבנין „עזרה״ ברחוב דלוגה את הפנימיה־למחצה לבחורות יהודיות בשם „חינוך ילדים״, לא היה משום חידוש בכך שמיכאל ריכטמן היה הגבר היחידי בחוג שהשגיח גם על החינוך הדתי בפנימיה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאשר מחמת ריבוי היתומים שנשארו אחרי הנופלים בחזיתות, ואחרי חללי מגיפות הטיפוס, הפך „מושב הזקנים״ מיסודו של בקרמן ל„בית יתומים״ — שוב עושה מיכאל ריכטמן ללא ליאות למען היתומים האומללים, ונמנה על פעילי המוסד עד לחיסולו הטראגי בשואה.

בשנת 1917 נוסדה חברת „עזרה״. תפקידיה היו גדולים לאין

שיעור והסתעפו מיום ליום. גם כאן גילה מיכאל ריכטמן יוזמה ומרץ והיה מפעילי החברה במשך כל שנות קיומה.

כן היו חייו קודש, עד יומו האחרון, לבית־החולים היהודי. בעיני עובדי בית־החולים והרופאים נחשב איש „משלהם", כי התמצא בעניני רפואה, ידע לקרוא „רצפטים" של הרופאים (זאת השכיל ללמוד תוך כדי פעילותו ב„לינת הצדק"), ועמד במגע עם כל המוסדות שהגישו עזרה לעניים ולחולים. בבית־החולים היה עורך „סדרים" של פסח לחולים, ויחד עם חברו העסקן הציבורי הנודע שמואל קורמן, היה מאסף „חבילות" לשם חלוקתן בין החולים מחוסרי־אמצעים, ודאג למחסורם גם לאחר הבראתם. כן לקח חלק רב בפעולות „קמחא דפסחא", ופעולות עזרה לאסירים וחיילים יהודים.

אין פלא, איפוא, שכל תצלום או ידיעה בעתונות תקופתו, הנוגעים לפעולות צדקה וחסד בראדום, קשורים במיכאל ריכטמן ופעולותיו.

מיכאל ריכטמן היה מחונן גם בכשרונות רבים. היה בן־בית ב„אותיות הקטנות", ידע פולנית כהלכה ולהביע דברים בכתב. כן נודע בקולו הערב ובידיעותיו בחזנות, וכבעל־תפילה מעולה היה עובר תמיד לפני התיבה, שלא על מנת לקבל פרס, וביחוד בימים הנוראים, בבתי־תפילה שונים, כגון: „עזרה", לינת הצדק, בית היתומים ואחרים, וכן ב„חברא־קדישא", מזרחי, ושטיבלעך.

היה מעורה בכל חוגי החברה היהודית, אולם לא החליף את ה„שול־גאס" ברובע מגורים חדיש. מבחינה אידיאולוגית היה קשור ב„מזרחי" (היה מפעילי התנועה וחבר הועד במשך שנים רבות). ואכן, תנועה זו ניצלה את תכונותיו האישיות ונסיונו הרב בעבודה הציבורית, ועוד יותר את פירסומו בין המוני „עמך", ובעת הבחירות למועצת העיריה הוצע כמועמד מטעם ה„מזרחי" ברשימה היהודית־לאומית המאוחדת, ברובע הבחירות וואעל־שול־גאס, מרכז הדלות היהודית. נחשב יריב רציני למועמדי מפלגות השמאל, כ„בונד" ופועלי־ציון שמאל, ומועמדותו לא הכזיבה. במשך שתי קדנציות נבחר, ברוב קולות, כחבר למועצת העיריה, והאימון שנתנו בו בוחריו הטיל עליו עומס נוסף כדובר ושתדלן למען הסובלים והנידחים.

הגישה למיכאל ריכטמן, איש העם, היתה חפשית גם בשעות הלילה המאוחרות. ביתו ברחוב זאטילנה 7 שימש כתובת לעמלים ולאביונים, ולכל מי שנזקק לעצה ולעזרה. הכול רחשו לו אימון ואהדה והיו מתנים צרותיהם לפניו. והוא, כדרכו, בחיוך על שפתיו, ברוך לבו ובגישתו הנבונה, יעץ, הדריך, נשא בעול ועשה למעלה מיכלתו לטובת הנזקקים. השכיל להתחבב על הכול ודרכיו היו מתוך יישוב־הדעת. ומשום כך נמנה הוא על אותם העסקנים המעטים, המסורים ובעלי־זכויות, שראדום היהודית ידעה בתקופה האחרונה.

יש לציין, שעסקן חרוץ זה, ה„משולח" של ה„שול־גאס", שתמיד נמצא בכל מקום שם ניתן היה להחיש עזרה וישע, לא השתתף ב„מועצות היהודים" בגיטו. לעומת זאת היה פעיל מאד בשטח אחר — בחסד של אמת בימים הטראגיים שבהם זרע האשמדאי הנאצי מוות בין יהודי ראדום, ויום־יום היו צריכים להביא חללי חרב ורעב לקבר ישראל. והיתה זו העזרה היחידה שיכול היה אז להושיט לאחיו, עד שהובל בעצמו לטבח לטרבלינקי באקציה של אוגוסט 1942.

מכל משפחתו הצנועה — ותיזכר לטובה רעיתו אצילת־הנפש רחל'ה, לבית אלטנברג, משפחת תלמידי־חכמים וחסידים ידועה בווארשה, שהצטיינה בטוב לבה ומדת הכנסת אורחים, וכן בתו העדינה והיפה חשקה, הי"ד — נשאר בחיים, אחרי גלגולים ועינויים מרובים, בן־יחיד לייבל (אריה), שדמות אביו ומעשיו משמשים לו נר לרגליו.

ל. פ—ן

נדבנים

נתנאל בקרמן

אבי משפחת בקרמן הנודעת. אוהב צדקה, אבי יתומים ומעודד אלמנות. אליו נהרו וביקשו עזרתו מעירנו ומהסביבה, יהודים כנוצרים. ששים שנה היה משגב לדל, הניח יסוד לבית החולים בעירנו, הקים קופת עזרה והציל אביונים מידי מלווים ברבית. גם לבנין בית הכנסת ובית המדרש תרם הרבה, וכן תמך בבית תלמוד תורה. אחרי מותו הניח סך עשרים אלף רובל לצדקה.

בן תשעים וחמש היה במותו.

בניו המשכילים והנדיבים, המשיכו מעשי אביהם.

„הצפירה", נובמבר 1890

ראובן בקרמן (1915–1834)

בנו של נתנאל. המשיך בנדבנותו של אביו והקים את רוב מוסדות הקהילה בראדום. מייסד „מושב זקנים" המפואר, שלהחזקתו השאיר הון עצום כקרן קיימת, אבל הקרן הלכה לאיבוד יחד עם הבנק הממשלתי הרוסי, בו הופקדה.

היה שתדלן מטפוס חיובי, כחבר בועד שר הפלך הירבה להיטיב ליהודים. גילה ענין בחינוך והשכלה של הדור הצעיר ובעניים שבהם. ותודות להשקעותיו הצליח בית התלמוד תורה מיסודו של ר' ישראל פרנקל להתפתח ולהתבסס.

כך דאג לחינוך מקצועי, הרים נדבה גדולה לבית־ספר חקלאי בצ'נסטחוב. השתתף בקונגרס הציוני השני בבזל ורכש 500 מניות של הבנק הקולוניאלי ובתו נעמי הלפרין — 200 מניות.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה יצא לשוייץ, ומת בציריך. אחרי כמה שנים הביאו את גוויתו לקבורות באחוזת־הקבר של משפחתו בראדום.

הפרק היפה ביותר בחייו של ראובן בקרמן היא דאגתו להקלת סבלם של החולים העניים בעירנו. היה המלאך המושיע. רבות זכויותיו של האיש האציל שפעל רבות למען החולים, תוך התגברות על מכשולים מצד הביורוקראטיה הרוסית, שנאלצה להתחשב בו בגלל עוז רוחו, נדבנותו ומעמדו המכובד. תרם ביד רחבה גם למען מוסדות לא־יהודיים וכהוקרה העניקה לו הממשלה הצארית תואר „אזרח כבוד לדורות".

הפרק השני שהיה לתפארתו — מושב הזקנים שהקים, מחסה לישישים שנשארו בלי קורת־גג ואמצעי מחיה. למטרה זו מסר את כל המגרשים שלו עם הבנינים הקטנים שבקצה רחוב וורשבסקה, ובנה במקומם בנין רב־מידות, יחידי בסביבה, עם כל הסידורים החדישים, והשקיע הון של 40 אלף רובל בזהב, כדי להבטיח רנטה תמידית לקיום מושב הזקנים.

יצחק (איטשה) בקרמן

בנו של נתנאל. מייסד פרבר „פירליי" על־יד ראדום, ומקים בו מפעלי תעשיה רבים, כגון: ביח"ר לשמנים, ביח"ר לייצור צבעי אדמה, ביח"ר למסמרים, טחנת קמח גדולה, בית משרפות לבנים ועוד, מלבד המשק החקלאי הגדול במקום.

בעד סוגי וטיב התוצרת השונים קיבלו המפעלים מדליות של

כסף וזהב בתערוכות המדינה ובחו"ל, ושמם נתפרסם ברחבי רוסיה שלפני מלחמת העולם הראשונה.

תרם הרבה להחזקת מוסדות צדקה שהקימה המשפחה והשתתף בפעולותיהם.

בן מאה היה במותו.

היו לו ארבעה בנים: המהנדס ליאון (שלמה יהודה), עורך הדין יוזעף (יוסף), המהנדס פיוטר (פנחס), והמהנדס יעקב.

מהנדס לאון בקרמן

חתנו של ראובן בקרמן. עמד בראש המוסדות שהקימה משפחתו העשירה והנדבנית. ממייסדי וראשי „הזמיר", קופת גמילות־חסדים ומוסדות צדקה אח־רים בעיר.

היה מקובל ואהוד על כל שדרות הצבור.

השופט יוזף בקרמן

נולד בשנת תר"כ (1860) וגמר את הגימנסיה בראדום במדליה של זהב, סיים את מחלקת המשפטים באוניברסיטת וארשה ב־1887, יצא לפאריס ושמע תורה מפי רנן במחלקת הלשונות וההיסטוריה.

במשך 21 שנה נמנע ממנו, מחמת הגבלות הצאר הרוסי, לעסוק במקצוע המשפטים. ב־1905 אושר לעו"ד. עסק גם בספרות ובמדע, הצטיין בסגנון מזהיר ובכוח דיבור שוטף ועסיסי בלשונות רבות. פעל למען היהודים. שנים אחדות התגורר בדווינסק, שם נשא לאשה את בתו של ישעיה זכס (בעל בית חרושת לגפרורים) וחזר לראדום. עמד בראש סניף הבנק המסחרי הריגאי בעיר. כן עסק במקצוע המש־פטים יותר לשמה, מאשר לשם פרנסה.

אחרי תקומת פולין נתמנה שופט בית הדין המחוזי, וחבר ועדת חוק ומשפט הממשלתית, וכבודו היה גדול. לבו היה ער תמיד לצרות ישראל ולא אחת קידש שם ישראל ברבים. על אף מעמדו הצבורי וההתבוללות שעל ברכיה נתחנך, התגאה על מוצאו ועל המסורת היהודית. הציעו לו לעמוד בראש מחלקה במיניסטריון למשפטים בוארשה — אבל סירב להמיר את דתו. בשעת הפרעות בפשיטיק ובימי המשפטים שלאחריהן נגד היהודים שהגנו על עצמם — נתייצב בכל כוחו והשפעתו לימין הנרדפים.

בימיו האחרונים פעל הרבה להעברת בנין „מושב זקנים" — שהיה רשום ע"ש משפחת בקרמן — לבעלות הקהילה, כמו־כן מגרש רחב־ידיים ברחוב נארוטוביטש. עשה זאת — לפי דבריו — משום חשש שאחד מיורשי הבקרמנים ירצה לדרוש חלק בנחלאות אלה הנועדים לצרכי ציבור.

בשלושת השנים שלפני מלחמת העולם השניה, פרסם בשבועון „טריבונה" בראדום מאמרים רבים בשאלות חברתיות, משפטיות והיסטוריות, בהם גילה הבנה ובקיאות בשטחים אלה.

התליינים הנאצים רצחוהו בבית החולים היהודי שהוקם ע"י משפחתו, והוא למעלה מבן שמונים.

מהנדס פנחס (פיוטר) בקרמן

המשיך בנדבנות משפחתו המפורסמת. ניהל מפעלי התעשיה הנודעים של אביו בפירליי.

השתתף בכל כינוסי הטוחנים, שנערכו שנה שנה בפטרבורג וקיבל אותות הצטיינות בעד פעולותיו הכבירות בשדה התעשיה. פועלים יהודים ונוצרים רבים מצאו פרנסה ועבודה במפעליו האלה.

קרוב לפרוץ מלחמת העולם הראשונה נמכרו המפעלים והנחלאות הללו למשפחת ברמס, ופיוטר התיישב בוארשה. רכש בית חרושת אחר סמוך לוארשה, הקדיש הרבה מזמנו לעבודה צבורית והשתתף בועד המרכזי לעזרת יהודים, ובועד חברת יק"א ופעל גדולות ונצורות גם בשדה זה. אולם במשך כל הזמן לא ניתק את קשריו עם עיר הולדתו ראדום והעניק תרומות גדולות למוסדותיה, וביחוד נלחם על עצמאות המוסדות שהוקמו על ידי משפחתו, שלא אחת נשקפה להם סכנת הפקעה מצד העיריה והממשלה.

היה חניך דור ההשכלה וההתבוללות, אולם חינוכו העברי המעולה עמד לו, שהתרחק מן הקצוות ונשאר נאמן לעמו ולמסורת־אבות מתוך הכרה ונאמנות רבה. אשתו היתה בתו של הגביר ר' נחמן טיקוצ'ינר מאוסטרולנקה, חותנו של פרופ. שמעון אשכנזי ז"ל, המפורסם בעולם המדע והמדיניות הפולנית.

נפטר בשיבה טובה בוארשה.

רייזל דען

מצויים אנשים רגילים שאמנם הולכים בגדולות ואין שאיפתם „לנצורות", ועל אף כל זה נתייחדה להם תכונה אחת „נאצלת" העושה אותם „מורמים מעם". מסוג אנשים אלה היתה אשה יהודיה רגילה מנשי „עמך", חנונית ככל החנווניות שעסקה בממכר צרכי מזון, עבודה פשוטה בתכלית, ואף על פי כן גדולה היתה האשה בתכונה מיוחדת — במסירות ללא גבול לצדקה וחסד, שהיו תוכן חייה.

רייזיל דען הצטיינה בהכנסת אורחים והושטת עזרה לרעבים ובהכנסת כלה. על כל צרה שלא תבוא, היו פונים אליה והיא ענתה לכל אחד, ולא רק בתקופת עושרה. גם לפני זה היתה נוהגת כבעלת צדקה גדולה, לשבתות ולחגים היו נוהרים אליה עניים רבים והיא היתה מכינה מאכלי שבת בשפע ומקבלת את כולם במאור פנים.

היא היתה בת ר' שמחה ורחל זלצברג, שניהם ילידי ראדום. הוא עסק במלמדות. רייזיל נישאה לר' אברהם ליפא דען, יליד פשיטיק, שהתישב בראדום. הוא היה אומן במלאכת העורות ועבד בבית חנות מכולת ברינק. אח"כ חיסלה חנותה ועברה לגור ברחוב שפיטלנה חנות מכולת ברינק. אח"כ חיסלה חנותה ועברה לגור ברחוב שפיטלנא מס. 2. שכניה מאז מעלים בזכרונם שהיו רואים אנשים רעבים ולבושים בגדים בלים נכנסים אליה ויוצאו מלובשים עם כלים מלאי אוכל. ומאז נקשר ביניה לבין שכניה קשר של אהבה ואחוה ושמה יצא לפניה כפטרון לנצרכים.

אברהם ליפא בעלה, בעל זקן אדמדם, לבש הבגדים האפיניים ליהודי פולין, חבש כובע יהודי עגול, והיא לבשה בגדי נשים כאחת מהמעמד הבינוני, נשאה פאה נכרית על ראשה ופניה חייכניות וכבר במבטה הנדיב הקלה על דכאון הפונים אליה. היתה זאת משפחה יהודית טיפוסית בראדום, שלא הלכה בגדולות, הסתפקה במה שהיה לה ומזה פרסה לנזקקים ביד רחבה.

כחסידת הצדיק מרוספשא, ר' ישראליש, חתן הרבי מפשיטיק, היתה מאכסנת אותו בכל ביקוריו בראדום. מלבד זה התאכסנו בביתם גם אדמו"רים אחרים שהיו באים לבקר אצל חסידיהם בראדום וכרגיל היו באים חסידים רבים בשבת ונהנו משיריים ותבשילי חמין של שבת.

משפחת דען מנתה 7 בנים: מרדכי, שמחה, יוסף, יחיאל, לייבטשה, ירמיהו ויענקיל ו־4 בנות: גיטל, מרים, רחל ופייגא. במיוחד הצטיין בנם מרדכי, שבנערותו למד בישיבת לומזה, אח"כ נעשה תעשיין גדול, היה עסקן צבורי, עמד בראש מוסדות שונים ובזמן האחרון בראש הקהילה, ממונה מטעם השלטון — כאחד ממצדדי הרב קסטנברג. בכלל היתה המשפחה נאמנה בכל להווי היהודי ואורחות חיי

המסורה, ולא ניכר כל הבדל בינה לבין משפחות אחרות שדופק חיי היהדות היה פועם אצלן במלוא עוזו.

בימי מלחמת העולם הראשונה גילתה רייזיל דען חריצות מיוחדת בתמכה את הזקוקים לעזרה, השתתפה בצערם, היתה חשה לכל מקום וצודקים בני ראדום האומרים כי קצרה העט לתאר מה שאשה עדינה וצדקת זו הספיקה לעשות בחייה הקצרים. אשה כמותה היא יקרת המציאות. היתה זו דמות ידועה בראדום וסביבתה, ופרסומה הגיע לרחוק ולקרוב.

בזמן מלחמת העולם הראשונה הגיעה משפחת דען למדרגת עשירות. רכשה בית חרושת לעורות ועסקיה עלו יפה. יחד עם זה הרחיבה את מפעל הצדקה. לימי שבת היתה מזמינה הרבה אורחים וכשהגיעו בשנת 1915 מאות יהודים מחוסרי בית, שגורשו על־ידי הרוסים מהעיירות הקטנות שבקרבת החזית ואורגנה בשבילם עזרה במזון ובציוד, הצטיינה רייזיל בפעולתה הרבה בשטח זה. הגישה עזרה והצלה למשפחות שלמות. ביתה היה פתוח לכל דכפין ובכל צרה ומצוקה, חולה, יולדת, יתום וזקן, נענתה ביד רחבה.

הגישה עזרה גם לאדמו״רים שבאו מהעיירות הקטנות שמשם גורשו בזמן המלחמה. לרבי אליעזר מלך רוקח, הרבי מקוזניץ, מסרה דירה גדולה בביתה, ברחוב שפיטלנה 2, בת ארבעה חדרים. רבי אליעזר מלך היה למדן גדול, אך גם אביון גדול ורייזל עזרה לא מעט גם בכלכלתו.

באותו בית ברחוב שפיטאלנה 2, הקימה בית מדרש, קנתה 13 ספרי תורה, כמספר הילדים יחד עם ההורים, הכניסה גמרות וספרים תורניים והמקום נעשה בית תפילה ללימוד תורה עד פלישת הנאצים.

היו למשפחה דען, חוץ מבית החרושת בזאמלינה, עוד כמה בתי מגורים — לדיירים עניים לא היו כנוגש בשכר דירה. פעולות הצדקה נמשכו אחרי עברם לגור בבית הסמוך לבית החרושת.

נטייה מיוחדת היתה לרייזל דען לזווג זוגות עניים — בעלי מלאכה זעירים — משרתות בית, יתומים ויתומות. ביזמתה ועל חשבונה נערכו החתונות ולהחתנים קנתה טליתות. לעניים שלא היה להם כסף לעשות סעודת ברית מילה — עזרה מכספה, ובעלה אברהם ליפא היה הסנדק.

בראדום היו בלעדה עוד עשירים ועשירים ממנה, אבל לא היו כדוגמתה — לב טוב ויד פתוחה. איחלו לה חיי נצח כגמול על יחסה האנושי לזולת, אבל אין מפלט מהמוות מאז בריאת העולם. רייזל נסתלקה במיטב שנותיה, בת 57, נפטרה ב־12 ביולי 1924. כל ראדום היהודית, אדמו״ריה ורבניה, ליווה עד לבית העלמין. החנויות היו סגורות, מכל הסביבה באו ללויה והספידוה כיאות.

בעלה, אברהם ליפא, נפטר בן 76 בשנת 1937.

מילדיהם נשארו בחיים ונמצאים בארץ בן יוסף (יושה), ושתי בנות רחל ופייגה.

מ. ר.

משפחת רוטנברג

עם גידולה של ראדום היהודית, אחרי שבוטלו הגזירות וההגבלות על ישובה היהודי, תרמה לה גם העיירה גריצה את תרומתה באישיותה של האשה טובה'לה ובעלה לוין, שהעבירו את משכנם לראדום, הקימו בית ובית־מסחר וביססו את מעמדם הכלכלי. נולדו להם בת ושני בנים, בעריש ויחזקאל, שהתערו בחיי העיר. אך הנה מת אבי המשפחה בדמי ימיו. האלמנה הצעירה נישאה בשניה, אף הפעם לאיש גריצה, הוא ר׳ איטשה רוטנברג, שעבר לשבת בראדום ועסק במסחר. היה מחסידי קוז'ניץ ולעתים קרובות היה נוסע לרבי משה'לה מקוז'ניץ, מראשוני סוחרי עורות בראדום. ההצלחה האירה להם פניה. נולדו להם שני בנים ובת. ר׳ איטשה היה מקובל בעיר ורכש שם טוב, הוא אבי משפחת רוטנברג בראדום, שבמשך הזמן הסתעפה והיתה למשפחה מכובדת, נוחה לבריות ורבת פעלים. נפטר ב־1891 ואשתו נשארה באלמנותה עד מותה.

טובה'לה רוטנברג המשיכה מסחרה והגיעה לעושר, בעלת־בית נכבדה בעיר, תודות לפקחותה והחוש המסחרי המפותח. שמה יצא כפקחית בכל העיר ואמרותיה היו שגורות בפי רבים. עם זה הוקירה רבנים ואנשי תורה, והשתדלה לעזור להם בכל האפשר. כונתה בשם „רב טובה'לה", ונחשבה אחת מ„נשים צדקניות" במעשי צדקה וחסד ובעזרתה לעניים ולמוסדות סוציאליים. הערצתה לעולם התורה והיראה שימשה גורם לקרבת משפחה עם חצרות אדמו״רים. ואכן, לא הרגישה צורך „למכור" את בניה במחיר של נדוניות גדולות לבתי עשירים, כי עצמה חוננה בעושר. תחת זה היא החליטה לבוא בברית החיתון עם חצרות אדמו״רים נודעים בפולין, ולהעמיק את הקשר המסורתי במשפחה עם ראשי החסידות. את בנה מאיר־יחיאל שידכה עם בתו של ר׳ דוד יוזפובסקי מניקלאן, וכך היה לגיס של הרבי מאלכסנדר, רבי יחיאל, בנו של רבי שרגא־פייבל, רבה של גריצה, ואבי משפחת דנציגר המהוללה שיסדה את שושלת אלכסנדר. בנה הצעיר יהושע'לה נשא את בת רבי יעקב־יצחק לאנדוי, הנודע כרבי איטשקה ביאלר בנו של הרבי ר׳ בעריש מביאלה (בן הרבי מטשכנוב), ובניה המשיכו לטוות את חוט המשפחה תוך השתדכות עם חצרות צדיקי החסידות. מאיר־יחיאל האמור השיא את בתו לרבי שרגא־פייבל דנציגר בן האדמו״ר רבי שמואל צבי מאלכסנדר, הוא רבי פייבל'ה, שבראשית מלחמת העולם ב־1914 נתלה באכזריות על־ידי הרוסים עם עוד שני יהודים, שאחד מהם יעקב איזמן, היה נכדה של טובה'לה מבעלה הראשון, והשלישי — הירש מרדכי סנקביץ — אף הוא היה חתנו של מאיר־יחיאל, ואחיו שימש ראש־ישיבת „שפת אמת" של חסידי גור בירושלים.

את בית־מסחרה מסרה טובה'לה לבתה שרה'לה זיסמן, למען המשיך בו, ואילו לשני בניה הורתה להקים בעיר תעשית עורות, קנתה מגרש מתאים הנקרא „טשארני־דבור" בקרבת העיר, והקימו להם כל אחד בנפרד מפעל תעשיה לעורות, וראו ברכה בעמלם. בניה היו חסידי הצדיק מאלכסנדר. יהושע'לה הצעיר לא היה הולך בבוקר לבית־החרושת לפני שלמד שיעור בגמרא עם קבוצת בחורים. לכתחילה צירף אליו שותף, כדי שלא להעמיס על עצמו עסקים יותר מדי ולא לגרום לעצמו בטול תורה. היה יושב ועוסק בתורה כל בוקר וערב. הוא מת בא׳ כסלו תרנ״ט, בן 30, ואשתו המשיכה בהנהלת בית־החרושת. בביתה שכן הקלויז של חסידי גור. הגבאים לא שילמו שכר דירה. על אף תביעותיה המרובות, בעוד שעם החסידים נמנו מכובדים ואמידים ורק מטעמי התרשלות לא שמו לב לשכר. פעם נמלכה טובה'לה בדעתה ונעלה את הקלויז. וכשבאו החסידים להתפלל ומצאו את הבית נעול, פתחה לפניהם אחד מחדריה והזמינה אותם לבוא ולהתפלל כאוות נפשם ולקרוא בתורה. לעומת זאת לא הוציאה

שרה זיסמן

המכונה שרה'לי סובה'ס, (ע״ש בעלה הראשון גבריאל סובה), בתה של טובה'לה רוטנברג, מנשי החסד והצדקה בעיר, מייסדת ומנהלת קופת גמילות חסדים, חברת עזרה ליולדות עניות, עזרה לחולים עניים. ביד נדיבה תמכה ועזרה יום־יום לנצרכים. רכשה יחד עם בריינדל ניימאן את הבנין לתלמוד תורה. שמה היה מכובד בין יהודי העיר. בעלה השני צבי יצחק (הרשל) זיסמן, מחסידי אלכסנדר, למדן מופלג ומחשובי העיר.

המשורר הידוע דוד איינהורן נשא את בתם גוטשה לאשה, בהיותי בראדום בתרס״ה.

אף פעם עני מביתה בגלל אי־תשלום שכר־דירה. להיפך, השתדלה לעזור לו בסיפוק צרכי ביתו. כן השתדלה לעזור לרבנים, עם פרסום החוק מטעם השלטון הרוסי שעל הרבנים לדעת את שפת המדינה, מסרה בביתה כמה חדרים לרשות הרבנים, ושכרה מורה ללמדם רוסית שיוכלו לעמוד במבחן.

קיימה גמ״ח פרטית שממנה נתנה הלוואות לרבנים, לומדים ופשוטי־עם, בלי שטר ובלי רבית ורק נגד ערבות. רבנית אחת שמישכנה אצלה את נזמי־הזהב באה אליה פעם בבקשה להשאיל לה את נזמיה לחתונת בתה, כי איך תופיע לחתונה בלי נזמיה באזניה? נענתה ונתנה לה בהבעת תקוה שאחרי החתונה תחזיר לה את הנזמים. וכן היה ביהודי שמישכן אצלה את קופסת־הכסף של האתרוג לסוכות. לפני חג הסוכות בא וביקש להשאיל לו את הקופסה למשך הסוכות, ושוב השאילה לו בתנאי שאחרי החג יחזיר את הקופסה. ודומה לכך קרה באחד שמישכן אצלה מנורת־חנוכה. בצוואתה תבעה מילדיה להחזיר את כל המשכנתות לבעליהן ללא תמורת כסף. האריכה ימים, ומתה בראדום בשנת תרס״ה בגיל 94, למעלה ממאתים נכדים ונינים, כולם מראדום, הלכו אחרי מיטתה. זכרה חי עד היום בפי בני משפחתה היושבים בישראל ובתפוצות.

עוד דמות אחת של אשה נתבלטה במשפחת רוטנברג, היא בלימה רעית אברהם רוטנברג, איש אמיד וחרושתן, בעל מפעל חרושת חרסינה סניטרית, ברחוב מלטשנה בראדום. עזרה לבעלה בעניני החרושת, והיתה יד ימינו, ויחד עם זה הקימה אחד הבתים המפוארים והיפים בראדום, בית למופת. מבית אביה הביאה אתה את הרגש הלוהט לאמת ולצדק ואת הלהט החסידי לפעולות למען ציון וישראל.

נודעה בעסקנותה הציונית והלאומית. תפסה עמדות־מפתח שונות בעסקנות הצבורית בעיר, והיתה אחד הגורמים שהקנו משקל והשפעה לתנועה החלוצית וחוות ההכשרה למען ארץ־ישראל. את תנועת החלוץ טיפחה כילד שעשועיה וראתה ברכה בעמלה. ראשונה לכל יזמה ופעולה. ביחוד ריכזה את מלוא עזרתה וטיפולה למען החלוצים. כל הפעולות למען קרן־היסוד ראשיתן אצלה, תמיד ראשונה לתורמים בסכום הגדול ביותר, ללא שידולים, ובזה חייבה את בעלי היכולת.

מאוייה היו מופנים לארץ־ישראל, ובכל נימי נפשה היתה קשורה בה, וכפעם בפעם אף ביקרה בארץ וראתה במו עיניה את מפעל התחיה והבנייה. עוד בשנת 1919 שיתפה את בנה בכורה משה בעליית 105 החלוצים הראשונים לא״י. אחר שנים שלחה לארץ את בתה וחתנה בלומן שהתישבו בחיפה, ועסקו בסוכנות מסחרית והפצת מוצרי תעשיתם מראדום, ואחרי זה עברו לגור בתל־אביב בבית שהקימה ברחוב מזא״ה 61, בכוונה לעלות אף היא ולהצטרף ל„שיבת בנים לגבולם". חתנה נסע בעניני עסקיו לראדום בשנת 1939, זמן קצר לפני פרוץ המלחמה, לא הספיק לחזור ונספה בשואה. לא הסתפקה בעליית ילדיה בלבד. ביקרה בארץ ביקור ראשון בשנת 1932, ומאז נקשרה נפשה בארץ. אחרי כן ביקרה שוב בארץ בשנת 1936, ושנתיים אחרי זה ביקרה בשלישית, ואז כבר תיכננה תכניות לחיסול עסקיה בראדום ולהתיישב ישיבת־קבע בארץ. אך השתלטות הנאצים שמה לאל את שאיפותיה.

בראדום עזרה לכל מוסדות צדקה וחסד, חברת־כבוד במוסדות רבים, כמו בבית־היתומים ועוד. מכיסה השלימה הוצאות הנסיעה של חלוצים לארץ. בראדום ידעו, שחוסר כספים לא ישמש עיכוב בעליית אחד החלוצים. בבת־צחוק מלבבת קידמה פני כל איש ועמלה למלא רצון כל אחד. השפיעה במעשיה, בהליכותיה, בשיח־ושיג שלה עם כל אדם. כל נדכא ונצרך מצא אצלה אוזן קשבת. היתה הרוח החיה בפעולה צבורית בראדום, ורכשה הוקרה רבה בציבור היהודי. וצר שלא זכתה להשתקע בארץ.

הובלה לטרבלינקי באקצית אוגוסט 1942. ימים מספר לפני האקציה הגיעה לבית־החרושת „קרימילובסקי", מקום־עבודה שעובדיו לא נשלחו אז להשמדה. ערב האקציה, בדק מנהל המפעל, בפקודת ה„גסטפו", את רשימת העובדים, והחזיר לגיטו את החלשים, הילדים והזקנים. היתה רק אפשרות אחת להסתיר אותה בדיר, אולם היא קפצה על המכונית באמרה, שמעדיפה ללכת עם כולם מלהסתתר בדיר־חזירים...

מ. ש. ג.

ישראל'קה גולדברג

מוצאו משידלוביץ ליד ראדום, ממשפחה חסידית ויודעי תורה. התיישב בראדום בשנת 1930 והקים בה בית חרושת לעורות בבנייני מרדכי מנדל ניידיק. בשנת 1937 עבדו אצלו הרבה פועלים יהודים, וזאת על־אף שהפועלים הפולניים התנגדו להעסקת פועלים יהודים אפילו בבתי־חרושת של יהודים עצמם. ישראל'קה גולדברג גילה בזאת עוז ואומץ רוח, ומסירות לפועל היהודי. התנגד בכל תוקף לאפליות.

מחסידי קוז'ניץ החשובים, יודע תורה ועניו. נדבן ובעל צדקה — ובעצמו הסתפק במועט. תרם ביד רחבה לכל המוסדות הסוציאליים בעיר, וביתו היה פתוח לרווחה לכל נצרך ללא הבדל השקפה. לכל חג היה שולח, על־ידי בנו נחמיה (אברך משי, יודע תורה ובעל נימוסים נאים), סכומי כסף ניכרים לנצרכים מכובדים כ„מתן בסתר".

כשפרצה המלחמה ב־1939, היה ביתו אכסניה לפליטים ממקומות שונים בפולין. גם את הרב מוורקי ר' בן־ציון פריילך ובני משפחתו איכסן בביתו וישבו בו עד לגירוש. בגיטו שקע ר' ישראל'קה בענייני עזרה בכל רמ״ח אבריו, ודלת ביתו לא נסגרה עד השעות המאוחרות בלילה. ביום ששי היה מכין סלים מלאים לחם ובשבת בבוקר חילק במו־ידיו המנות לנצרכים. יש לזכור, שלחם בגיטו פירושו היה חיים או מוות, כי המונים היו מהלכים נפוחי־רעב.

כשפרצה בגיטו הקטן (ברח' שוורליקובסקה) מגיפת טיפוס מחמת הזוהמה והצפיפות, העמיד ר' ישראל'קה דוד בחצר ביתו, בעזרת כותב השורות, מרדכי גרטנר ז״ל ואחרים, ובישל בו ארוחות שונים לנצרכים וחולים. את הפחם היו מביאים ממקומות עבודה שונים, והתבשילים חולקו בעיקר בין חולי טיפוס, ששכבו בבית החולים הקטן. בפעולה מבורכת זו השתתפה גם אשתו של מרדכי גרטנר אדלה (לבית מלכיסמן) שעמדה כל היום ובישלה הארוחות.

משפחתו נספתה כולה, והוא בעצמו נרצח בדם־קר בדרך וולנוב—אופוצ'נה, בעת הגירוש ברגל מראדום לטומשוב—אושוויץ, ועמו התעשיינים שמואל גוטמן וברוך זילברברג, ולא ידע איש מקום קבורתם. הי״ד.

אברהם זילברברג

דברי פתיחה

דומה, כי מקור היניקה של המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות בראדום היה בבית ספרו של ישראל פרנקל, מקום שם מצאה דלת העם עידוד רוחני. הפטריוטיזם הפולני ומרדנות נגד שלטון הצאריזם, עוררה את ההתקרבות בין העמלים היהודים והפולנים. על רקע זה אפשר להסביר את התופעה, שראשוני האינטליגנציה היהודית בראדום פעלו לא במסגרת מפלגות סוציאליסטיות יהודיות, אלא במסגרת פ.פ.ס. שני בניו של ישראל פרנקל, דוד ופינטה, היו מהפעילים ביותר בשורות פ.פ.ס. אחרי כך הצטרף פינטה (פיוטר) ל„בונד". עם מהפכת 1905 הופיעו ברחוב היהודי גם „בונד", ס.ס. (ציונים סוציאליסטיים) ופועלי ציון.

על מצבם הירוד של הפועלים והפקידים בימים ההם, אפשר לעמוד מהקורספונדנציה הבאה שהופיעה ב„איזראעליטא", במאי 1905, ערב המהפכה:

„חידוש בעירנו היתה שביתת פקידי בית המסחר, בעיקר יהודים, שהתכנסו במוצאי שבת ברשות השלטונות להתיעצות, והחליטו לתבוע יום עבודה מ־8 בבוקר עד שעה 9 בערב(!). ההחלטה הזאת אושרו גם על ידי בעלי העסקים..."

בקורספונדנציה מראדום ב„דער יידישער פראָלעטאריער", בטאון של ס.ס. שיצא בג'נבה מ־1 בנובמבר 1905, אנו קוראים:

„הסערה העצומה של המהפכה הרוסית עוררה הדים גם אצלנו בראדום. הידיעה על השביתה הכללית של פועלי הרכבת עשתה רושם עז על הפרולטאריון בראדום והסתדרותנו (כנראה ס. ס.), הכריזה על שביתה פוליטית. מיד הוצאנו כרוז שבו קראנו לכל הפועלים להצטרף לשביתה ולהביע בדרך כך סולידריות עם כל פועלי רוסיה ופולין. הופיעו גם כרוזים של פ.פ.ס. ו„בונד". החיים בעיר שותקו כליל, החנויות ובתי החרושת נסגרו, וכלי־הרכב לא פעלו. בערב נערכה הפגנה גדולה ברחוב לובלסקה. מהסתדרותנו השתתפו בהפגנה כמאתיים איש. התהלוכה עשתה רושם כביר, וכל הלבבות הלמו בקצב אחד. המשטרה נתבלבלה בראותה הפגנה המונית כזאת ולא נקטה כל אמצעים. החשמל לא פעל, וברחובות העיר נשמעו כל הלילה שעטות של סוסי הדראגונים והשוטרים.

למחרת, ביום שלישי בבוקר, הופיעו בעיר כרוזים שלנו בשפות יידיש, פולנית ורוסית, שבהם בירכנו את מעמד הפועלים לנצחונו. היום השני של השביתה עבר בשקט והתנגשויות עם המשטרה לא היו. בערב, כשאך החשיך, יצאה קבוצה שלנו שמנתה 50 איש ויחד עם חברים מהסתדרויות אחרות התחילו באופן סטיכי לבנות בריקדה ברחוב לובלסקה. הדראגונים שעמדו מרחוק לא הפריעו לנו בעבודה, אולם כעבור זמן מה העלו אותה באש. ביום רביעי בבוקר קיבלנו את הידיעה הראשונה על ה„מניפסט" של הצאר, שבו הבטיח חרויות מסוימות לאוכלוסיה.

הבורגנות שמחה למניפסט, אולם הפרולטאריון הבין מיד את התחבולה של הממשלה, והוא יצא לרחובות העיר בסיסמאות: הלאה עם העריצות, יחי השחרור מהשעבוד הצארי וכו'. ומאותו היום התחילה אצלנו שורה של אסיפות עם והפגנות שבהם השתתפו חברי כל המפלגות.

ביום החמישי שוב פרסמנו כרוז, שבו אנו קוראים את הפועלים לחזור לעת עתה לעבודה, ולאסוף כוחות להתקפה האחרונה על משטר השעבוד. באותו היום נערכה הפגנה שלנו ותחת דגלנו. אחר כך הופיעה חבורה של בונדאים „אינטליגנטים" שהפריעה להפגנה שלנו, אולם העלו חרס. נראה, שהבונדאים בראדום התקנאו בחבריהם בערים אחרות, ואנו פרסמנו מיד עלון, שבו גינינו את התנהגות ה„בונד" והוספנו, כי נמשיך פעולותינו על אף הפרעותיהם.

בשבת ערכה הסתדרותנו אסיפה המונית מחוץ לעיר. באסיפה השתתפו יותר מ־500 איש ,נאמו שניים מחברינו שעשו רושם רב על הנאספים. בחזרה יצאנו בהפגנה תחת דגלנו.

כעבור שבוע הכריזה „בונד" על שביתה פוליטית, אולם הואיל ואנו לא קיבלנו כל הוראה בדבר המשך השביתה, לא הצטרפנו אליה, והשביתה גם נדחתה. אולם ה„בונד" רצה לעשות הון מפלגתי והודיע ברבים, כי הצ. ס. לא הצטרפו לשביתה וגם הפריעו לקיומה. ה„בונד" מרגיש, כי המונופול שלו על הפועלים הולך ונשמט מידיו, ולכן הוא מכריז על שביתות לפני הזמן ועל דעת עצמו.

עתה הוכרז בראדום מצב מלחמה, ואנו ענינו על כך בשביתה של יום אחד, כמחאה על הברבריות החדשה. החיים בראדום הם עכשיו מאוד פרוזאיים. ב־4 אחר הצהריים נסגרים כל שערי הבתים, ואנשים אינם נראים ברחובות מלבד דראגונים, קוזאקים, ז'נדרמים ושוטרים. העיר כולה נמצאת במעצור. האוכלוסיה היהודית חיתה שני ימים בפחד לפוגרום, והסתדרותנו יחד עם „הבונד", פ.פ.ס. וס.ד. אירגנו הגנה עצמית. פ.פ.ס. פירסמו עלון, שבו היא מבטיחה שתפעל יחד עם הפועלים היהודים ולא תרשה פוגרום. הימים עברו אמנם בשקט".

ב„דאָס וואָרט" שיצא בוילנה, אנו מוצאים קורספונדנציה מראדום מ־9 באוגוסט 1907, בה נאמר:

„מחמת המאסרים התכופים וכן מפאת מחסור בכוחות אינטליגנטיים, נחלשה בזמן האחרון הסתדרותנו צ.ס. בשבוע שעבר הגיעו מוארשה כמה חברים שהפיחו רוח חיים בשורותינו. אורגנו כמה אסיפות בלתי־ליגאליות, שבהן הרצו הנואמים על עתיד ה־צ.ס.א.פ. (ציוניסטיש סוציאליסטישער ארבעטער פארבאנד), הסתדרותנו אירגנה גם אסיפה מיוחדת בשביל נבחרים מחברינו, שבה הרצו השליחים על „הקשר בין הטריטוריאליזם ובין ההתפתחות החברתית־הכלכלית של העם היהודי. לאסיפה גם הוזמנו מתנגדים מה„בונד" ופ.פ.ס. נציג האחרונים השתדל להוכיח, כי העם היהודי אינו קיים עוד, ולכן כל עבודה נפרדת בשביל הפרוליטאריון היהודי היא מיותרת. הויכוח עורר הדים בציבור".

— * —

דוד סטודני היה חבר ב„בונד" בשנות 1908—1905. עבד בבית מלאכה למאזניים של לייבל זלצברג, ברחוב דלוגה 24. אתו יחד עבד משה קלעצקי, שהיה אף הוא פעיל ב„בונד", והיה גובה 10 פרוטות מכל תשלום שבועי למען קופת המפלגה.

הוא מספר, כי באחת האסיפות השתתף גם חבר המרכז מוארשה בשם „דוד" שהיה רושם במשך כל הזמן משהו בפנקסו, ואחר כך הלהיב את החברים לערוך התנפלות על משלוח כסף שהנהלת הדואר רגילה היתה לשלוח לתחנת הרכבת, בלווי של שוטר אחד נוסף לעגלון. ואכן, בוצעה ההתנבלות, בהשתתפותם של כמה ראדומאים, ובכללם משה קלעצקי ויעקב הירש.

התברר אחר כך שדוד זה היה פרובוקאטור, והוא שהודיע למשטרה על מה שעומד להתרחש. המשטרה שמה מארב, וכל המשתתפים בהתנפלות נאסרו. משה קלעצקי הוגלה לסיביר ל־8 שנות מאסר

ושם מת. יעקב הירש בגד ב„בונד" ועבר לשרות המשטרה ולפי הלשנותיו נאסרו רבים מהפעילים מתנועות הפועלים — „בונד", פ.פ.ס. צ.ס. בעיקר יהודים. המלשין יעקב הירש הסתכסך גם עם הפולנים, שארבו ליד תחנת הרכבת, הרביצו בו מכות נאמנות, והוא מת כעבור כמה ימים בבית החולים.

ד"ר הניה ראקוץ' לבית גולדברג היתה חברת בונד בשנות 1905־7. מילאה זמן ממושך תפקיד של מקשרת מטעם בונד בין האסירים הפוליטיים שהיו כלואים בבתי־כלא בראדום. היתה מספקת מזון לאסירים ומעבירה הודעות שונות עד שנכשלה על ידי אסיר, שזרק לה פתק דרך חלון בית הסוהר שנמצא בסטארע מיאסטו ושהיה ידוע בשם „טומאה'לע".

היא מספרת, שהשתתפה בפגישות רבות וגם בהפגנות־רחוב מטעם הבונד. יחד אתה היו פעילים בבונד שלמה יהושע קלעצקי, אחיו של משה שהוגלה לסיביר, יוסף פוקס, יולק שטיינברג, מונשיין, קלמן רוטנברג, סלקה גרשטיין, שטריסמן, יעקב פרידמן, מרקוס (הבן), מניה פינקלשטיין, מוטל קירשטיין ועוד. שלמה יהושע קלעצקי הנ"ל נהרג ביום ששי השחור בראדום בשעת ההפגנה על יד בנין מושל המחוז. ביום זה נהרגו 25 מהמפגינים ביניהם 24 פולנים וקלעצקי.

מאורעות הדמים בשנות 1905־7

מזכרונותיו של שלום סטרבצ'ינסקי:

באחת השבתות טיילתי עם אבי ברחוב לובלסקה, והיינו עדים לרדיפת שוטר אחר צעיר יהודי שנמלט לבית. השוטר שלף אקדוח וכעבור רגעים אחדים שמענו מהחצר יריות. מיד אחרי זה יצא השוטר בבהלה מהבית ומיהר לתחנת־המשמר של הפרשים, שהיתה בפינת ורשבסקה־רווינסקה, ידוע בשם „צלבודה". כעבור כמה רגעים ראינו שוב את השוטר צועד בלווי 4 פרשים לבנין מושל המחוז. אחדים מהמטיילים, חברים של הצעיר שנמלט, נכנסו בינתיים לחצר ומצאו אותו פצוע קשה. הם הזעיקו רופא והעבירו אותו לבית החולים היהודי. כעבור כמה ימים מת מפצעיו. נתברר שהיה זה בנה של המיילדת הידועה, פריידה רייזיל, שהתגוררה ברחוב לובלסקה 3.

יום אחד נשמעה ברחוב לובלסקה התפוצצות אדירה. פשטו שמועות שנזרקה פצצה על מפקד משטרת ראדום, שהלך ברגל ברחוב. המפקד נהרג במקום ומרסיסי הפצצה מצאה את מותה אשתו של החייט המכונה „געגדזועלע", אם לכמה ילדים שחזרה במקרה מן השוק. נאסרו שני אזרחים חפים מפשע. אחד, בעל בית התה שיימע מלובלסקה 24 והחייט משה רובינשטיין. שניהם נחקרו זמן רב ולבסוף שוחררו.

ביום אחר, בלכתי ברחוב ספורנה, שמעתי הד חזק של התפוצצות, והבינותי כי שוב קרה משהו. סטודנט פולני זרק פצצה, נתפס במקום ולפי חוקי־החירום איימה עליו תליה. היה זה הסטודנט וורנר שאמנם עלה כעבור זמן על הגרדום. מועצת העירייה שקמה אחרי תקומת פולין הנציחה את זכרו, בקבעה את שמו על הרחוב הגובל עם בנין בית הסוהר.

מחשש הפגנות, היו הורים חרדים לגורל ילדיהם מחזירים אותם מבית הספר הביתה. גם אמי נהגה כך. כשהגענו יום אחד לרחוב לובלסקה, הגיחה בפתע הפגנה גדולה של מהפכנים, מורכבת בעיקר יהודים. ביניהם זוכר אני את הצעירה הניה גולדברג שצעדה יחד עם חברה צבי רקוץ', את כל בני משפחת ברל רדזינסקי ופועלים רבים. שמה זכור לפי הפזמון שהושר בפני המפגינים: „שוועסטער און ברידער, גיט אונז די הענט... פון היינט איבער א יאר וועט זיין א פרעזידענט..."

יעקב בן־דוד (דוידזון) מתאר את רשמיו:

בשנת 1905 נאסרנו אני ואחי הגדול, והואשמנו בניהול פעולה בלתי־ליגאלית למען פועלי ציון. את רעיונות פועלי ציון קבלתי בוארשה. זכריה וינטראוב היה הרוח החיה בתנועה, לאחר שאחי ואני נאסרנו בוארשה. הועברנו כעבור זמן מה לראדום. באותה התקופה פעל בראדום פרובוקאטור בשם יעקב הירש, תפר נעליים. פרובוקאטור שני היה ליטאי אחד, שאינני זוכר את שמו. הליטאי הציג עצמו כחבר במפלגת פ.פ.ס. בסקציה היהודית שלה, שבראשה עמד אז שמואל טייכמן. נכנס לפני ולפנים והלשין. אז התחילו המאסרים בין היהודים וביניהם היו גם שני חברי פ.פ.ס. ריץ וגוסטאב שנדונו לתליה. הליטאי הסגיר לשלטונות גם את ידידיו כביכול, וביניהם את שמואל טייכמאן, יעקב הערש ואחרים. אחרי שיעקב הערש נחקר רבות, נתברר לחוקרים, כי הוא חלוש אופי ותמורת הבטחות רבות ניסו להוציא ממנו מי הם חבריו. לא עמד בפיתוי ומסר את שמות כל חבריו. אחר כך הסגיר גם יהודים רבים בגלל טינה אישית אליהם.

אותי האשימו כי ניהלתי תעמולה בלתי־ליגאלית בבית הכנסת. שנה וחצי שנה אסור הייתי בבית הסוהר. יחד אתי נאסר ינצ'ה, אחיו הבכור של ליאו פינקלשטיין, שהואשם בניהול תעמולה בצבא. הוא נידון ליום אחד עבודת פרך, כדי לשלול ממנו את הזכויות האזרחיות, ואחר כך גורש לסיביר.

אחרי ששוחררנו אני ואחי מבית הסוהר, עלינו מיד לארץ־ישראל, וכאן נודע לנו כי ינצ'ה פינקלשטיין משתדל לברוח מסיביר לארץ, אולם מחוסר פספורט אינו יכול להגשים שאיפתו. השגנו בארץ פספורט, ושלחנוהו בזוג מגפיים לסיביר, וכך איפשרנו לו לברוח חזרה לפולין. אחיו הבכור שהיה אז רופא בארצות הברית הביאו אליו אולם אחרי שהגירוש הרס אותו לחלוטין, לא החזיק מעמד זמן רב ומת משחפת.

אחרי כשלון המהפכה נערכו עוד מאסרים רבים בראדום. נאסרו מאות מהפכנים ובתי־הכלא היו מלאים. יעקב הערש נתפס לבסוף ליד תחנת הרכבת, הוכה נמרצות, ונשאר בשדה פצוע קשה, כעבור שלושה חדשים מת מפצעיו.

מפקד הז'נדרמיה בראדום היה אז רוסי בשם וונסצקי, אכזריותו היתה לשם דבר. הוא היה מחזיק אנשים במאסר ללא כל סיבה. עלי איים שיחזיקני חמש שנים במאסר, ואחר כך יגרשני לירכתי סיביר. בסופו של דבר הסתכסך עם פרובוקאטור פולני שירה בו והרגו. הפרובוקאטור נידון לתליה, והעיר ראדום נשמה לרווחה אחרי שנפטרה משניהם גם יחד. אחרי מקרה זה נערכה ריאורגאניזציה בבתי־הדין הצבאיים ומאות אנשים שוחררו. בהזדמנות זו שוחררנו גם אני ואחי.

אתי במאסר היו גם בונדאים ואנשי פ.פ.ס. שמואל טייכמן נידון למאסר 12 שנה בעוון השתייכותו לפ.פ.ס.. 4 שנים אסור היה עד למשפט ואז גורש לסיביר. בפרוץ המהפכה שוחרר אחרי 10 שנות מאסר. מילא תפקיד חשוב בפ.פ.ס. והיה אהוד על הפולנים. זוכר אני, כי בבית הסוהר היו היהודים קבוצה נפרדת, ולא התערבו בפולנים מחוץ לשמואל טייכמן. לבסוף חל גם בו שינוי לאחר שהפולנים הצרו את צעדיו. הצטרף לפועלי ציון ועלה לארץ.

— * —

דוד פרנקל פעל בשנות 1902־6 בשורות פ.פ.ס. בראדום, אוסטרוביץ, אופטוב וסנדומירז'. ב„טריבונה" מנובמבר 1938 מעלה הוא את חוויותיו וזכרונותיו:

„ב־20 בנובמבר 1906 נאסרתי יחד עם עוד יהודים ופולנים באוסטרוביץ, עקב הלשנה. בין הנאסרים היו: אליהו ויצמן, ולדיסלב פניגשטין, ד"ר יצחק וויינברג, פיוטר פרנקל, יוזף פוקס, אווה וויינברג, אדלר, ליפמן ועוד. דוד פרנקל גורש לסיביר. בתאו עובדת

כעבור זמן תכנית מפורטת לבריחה. הצטיידנו — מספר הוא — בנשק, אולם כשהתקרבנו ליער הקיפו אותנו שוטרים שידעו, כנראה, מראש על תכניותנו. לאחר שאיימנו עליהם בנשק הסתלקו, ואנו עברנו את 140 הקילומטר הראשונים בשלום. שם חיכו לנו חברים ששימשו מורי־דרך. הגענו לנהר אוביץ. תפסנו סירה וחתרנו בכל הכוחות, אך השיג אותנו משמר. אחד מחברינו, שהיה קלע מצויין, ירה ברודפים והרג אחד מהשוטרים. לבסוף הגענו לטומסק, ושם פניתי מיד לפי כתובת מסויימת לרופא־שניים בשם לויטין, קרובו של ד״ר טאטאר מראדום. קיבלתי מדים של סטודנט האוניברסיטה, וכך המשכתי דרכי. כשהגעתי לצ׳לבינסק היו בתחנת הרכבת משמרות של שוטרים שחיפשו אחרי הנמלטים. אולם נהג הרכבת הטמין אותי בתאו. כעבור 18 שעות של שינה עמוקה הגעתי לראדום. בקרון הכיר אותי נח שלפמן שחש מיד להודיע לבני משפחתי. למחרת הגיעה המשפחה לסקרז׳יסק, שם חכיתי להם במסעדה הקטנה של ירמיהו וורשויאר, משם נסעתי בליווי גיסי אליהו שפייזמן דרך סוסנוביץ, כרזנוב וכו׳ לגליציה המערבית, שהיתה מחוץ לתחומי רוסיה. יחזקאל נורימברסקי השאיל לי את הפספורט שלו, וכך עברתי בשלום את הגבול הרוסי־אוסטרי. כל פרשת הבריחה הזאת תוארה ב„סיבירסקיה זשיזן״, ספטמבר 1908, ועשתה לה כנפיים בין אנשי המהפכה.

לבסוף הוא מעלה זכרונן של כמה פעילות מימי המהפכה וביניהן: רוניה ויינברג, אמו של פרופ. יצחק ויינברג, רוזה שפייזמן לבית פרנקל, שהסתירה בביתה סוציאליסטים נרדפים, האחיות טייטלבוים, זופיה טנצר, גוסטבה טאטאר, הניה ראקוץ, אננה ארבספלד ואחרות. במאבק בצאריזם השתתף סלומון לוין, שנאסר כמה פעמים מפאת התעמולה בצבא הרוסי. בשטח אחר היה פעיל גבריאל חוואט, אחיו הצעיר של חלוץ הציונות בראדום הרשל חוואט. במהפכה השתתפו גם בולסלב מרטופל, ברנרד בירנבוים, ישראל ליב מאנדל, האופה פנחס פרנקל, ברל מאלצמן, יוסף לייב ווייצמן, גוטמן בלייוואס, שמואל אליהו מיגלרוים, וולף פייגנבוים, יעקב רוטמן, יצחק בקמן, משה פירסטנברג, אלתר לייב נובוגרודזקי, נחמן ווייצנהנדלר, ב. קלעצקי, קלמן ווייסברג, שבתאי לוקס, יהושע אופטובסקי ואחרים.

— * —

ב„טריבונה״ גליון 45, פורסמה רשימת המהפכנים שנקברו בבית הקברות היהודי, וביניהם: אהרן רוזמן, דוד קלעצקי, לייב בנקר, יוסף ויינטרויב, מרדכי גולד (ומימי המרד של 1863: מנדל בוימן, משה פרימן ושלמה קירשבלט.

בגליון 46 מספר יעקב חוואט על גבריאל חוואט, שהיה ב־1906 תלמיד ביה״ס הפולני למסחר ונאסר עקב פעילות פוליטית. נמלט לבלגיה, ולשפרצה המלחמה רצה לחזור לראדום. אולם הרוסים תפסו אותו בים הבלטי, בתוך רפסודה, וכלאו אותו במבצר פטרסבורג. שם היה אסור שנתיים בתוך תא בודד. שוחרר בימי קרנסקי שבור ברוחו ובגופו וחזר לראדום. ניסה לעבוד כמורה לצרפתית בגימנסיה „חובבי דעת״, אולם רוחו נשברה עליו, והוא מת עזוב ונשכח בבית־חולים לחולי־רוח.

בגליון מינואר 1939, מתאר עו״ד ליאון ברנסון את טיול־המוות בראדום בשנת 1904, כשפועלי בית־החרושת יצאו בתהלוכה דרך רחוב לובלסקה עד לבנין הממשלה. בראש צעד נושא הדגל, הפועל צ׳מרס־קויאטקובסקי, ואחריו גברים, נשים וטף. אולם הצבא והמשטרה פתחו באש וקצרו בחרבות ופגיונות קציר דמים. באותה תקופה הוצא להורג הסטודנט וורנר בן ה־17 שהטיל פצצה במפקד הז׳נדרמריה.

— * —

בגליון היובל של „ראדאָמער שטימע״ סיפר סלומון לוין את זכרונותיו על התנועה המהפכנית בראדום בשנות 1904—1900.

„את תולדות תנועת הפועלים בראדום זוכר אני למן 1904, שעה שהצטרפתי ל„בונד״. דומה שבשנה זו נוסד ה„בונד״ בראדום.

בזמן ההוא הגיעו לראדום בשליחות המרכז האחים טייזנברוך. הם ניהלו פעולת הסברה ענפה בין הפועלים והאינטליגנציה, והם היו למעשה מנהיגי ה„בונד״ בראדום. כשעזבו את העיר הגיעו שליחים אחרים, וביחוד נחרת בזכרוני אחד מהתועמלנים בכנוי „הרשל סטו־ליארז׳״, שידע להלהיב את ההמונים עד כדי נכונות לכל קרבן. לרוב נערכו אסיפות החשאי עמו ביער קפטור, או בחורשה שליד בית הקברות. משמרות עמדו לאורך כל הדרך. פעם, בשעת אסיפה כזאת ביער קפטור, שנערכה מטעם ה„בונד״ והסוציאל דמוקרטים של פולין וליטא, הוקפנו בשרשרת של קוזקים וכמה עשרות משתתפים, וביניהם המהפכן הפולני „מאריאן״, נאסרו. מאסרו של מאריאן זה גרם לי לא מעט צרות, כי נאלצתי להוציא בחפזון מדירתו את כל התעודות לפני שהז׳נדרמריה תספיק להגיע. אסיפות כאלה נערכו גם ברחוב רוואנסקה ב„בורסה הפועלית״, כפי שקראו אז את מקום האסיפות הבלתי ליגא־ליות. תוך כדי טיול ברחוב התנהלה תעמולת המפלגות בין זוגות המטיילים, שביניהם חולקו עלונים מהפכניים.

עד לזמן ההוא שלטו ברחוב הבונדאים. אולם עד מהרה נתארגנו גם הציונים הסוציאליסטים, חברי ס.ס. תודות לתעמולה הרחבה הצלי־חה תנועה זו למשוך אליה בזמן קצר, רבים מהפועלים היהודים בראדום. על רקע זה פרצו בין שתי המפלגות קטטות, וההתחרות על נפש הפועל התנהלה בחריפות. על אף המאסרים של הפעילים וההגירה לחוץ לארץ, לא נחלשו ההסתדרויות שקיבלו חיזוק ועידוד מצד המרכזים שלהן.

דוד וויינטרויב / תנועת „בונד״

באוירה של דכדוך ושעבוד חיו הפועלים היהודיים בראדום בתחילת המאה. וכמוהם החנווני הדל ובעל־המלאכה. לבושים היו בלבוש היהודי המסורתי, בלועים בבתי הסדנאות חשוכות עד מאוחר בלילה.

רוח רעננה התחילה נושבת בראדום עם הופעתה של הציונות ההרצלאית. ההתעוררות הלאומית הביאה בעקבותיה גם כמיהה לחיים טובים יותר לשחרור משעבוד. קמו אגודות משכילים, ולימים ארגוני פועלים והמלה הקסומה „סוציאליזם״ על שפתיהם.

עב התסיסה המהפכנית ב־1903/4 נתארגנו אגודות פועלים יהודיות בתנאי מחתרת, והופיעו השליחים הראשונים מהחוץ, מהמרכזים הגדולים. שתי תנועות פועלים התבלטו בעיר — ה„בונד״ ו־ס.ס. פעיליהן ניהלו פעולות הסברה נמרצות בין ההמונים ב„בירז׳ות״ ובא־סיפות חשאי מחוץ לעיר.

ראדום עברה אז את מבחן האש הראשון במלחמה בצאריזם עקוב־הדמים. פועלים יהודיים ופולנים הפגינו בצוותא ברחובות העיר, וליד בית המושל ברחוב לובלסקה התחוללה הטראגדיה הראשונה

בתולדות ראדום. בין הקרבנות הרבים שנפלו אז, נמצא גם חברנו האהוב קלעצקי. הפגנת הדמים הזאת היתה לסמל ולתאריך במלחמה ההירואית לעתיד טוב יותר בשביל ההמונים המדוכאים.

ב־9 בינואר 1905 פקדה סערה פוליטית את כל רחבי רוסיה הגיעה גם לראדום וגרמה להגברת הפעולה הישירה, הטירור נגד המשטר. לעיני רוחי התמונה האימפוזאנטית — היא האסיפה ההמונית שנערכה בשבת בבית הכנסת הגדול, ושבה התנהל ויכוח סוער בין נציגי שתי המפלגות: „בונד" ו־ס.ס. היה זה ציחצוח חרבות רעיוני בקנה־מידה גדול בין שתי גישות שונות של תנועת הפועלים היהודית בראדום. את הדוברים באותו הויכוח הגדול חובה להנציח בפנקס ראדום. היו אלה הנואמים משני הצדדים, מאסיע ויענקעל פריקאש־טשיק מ־ס.ס. ואלכסנדר מ„בונד" שצירפו את אלפי המשתתפים בסערת התלהבות.

התמונה השניה שנחרתה בזכרוני היו המיתרסים שנבנו על ידי פועלים יהודיים ברחוב לובלסקה, בשעת הפגנה משותפת של פועלי שני העמים. הכרוניקה מהימים ההם גדושה אסיפות וויכוחים, הפגנות, מיתרסים, התנקשויות וביחוד גילויים על ההגנה העצמית שקמה ברחוב היהודי כדי להתגונן נגד הפוגרומים שהשלטון הצארי הכין נגד היהודים. לרשותנו עמדו אז מחסני נשק וקאדרים מאומנים יפה.

חיים לייביש הוברמן מפאריס מספר:

כשפרצה מהפכת 1905 הצטרף הנוער היהודי בראדום לתנועת הפועלים, והוציא מתוכו כוחות חשובים מבין אנשי הרוח והפועלים כאחד. בראש וראשונה יש לציין את האחים דוד וגדליהו וויינטרויב, את שמואל טייכמן ואחרים, שהשתתפו בהפגנת הדמים ברחוב לוב־לסקה. אז נפל אהרון יאציק, בנו של חייט מהשול־גאס ורבים מבין הפולנים. אחרי שזרקה הפצצה על ה„פריסטאוו השחור" נאסרו מהפכ־נים יהודים, ובכללם גם שמואל טייכמן שגורש לסיביר. בזמן ההוא הופיע גם מלשין יהודי בשם יעקב הערש שגרם צרות רבות למהפכנים היהודים שנאלצו לברוח לחוץ לארץ.

שלום סטרבצ׳ינסקי מתאר את לבטיהם של חברי „בונד" שהיו לבעלי־מלאכה עצמאיים:

בשנת 1916 חידש ה„בונד" את פעילותו בראדום, בעזרת אנשי המרכז בוארשה. האחראי מטעם המרכז היה במשך כמה שנים שליח בשם „הערשל מעטאלאוויטש", בעל וותק משנות המהפכה. הוא אירגן את האגודים המקצועיים מחדש, אולם לא יכול היה להיעזר בותיקי הבונד הואיל ורובן היו בינתיים לבעלי־מלאכה. הזמן עשה את שלו ורבים מאנשי הבונד, פ.פ.ס., ס.ס., ס.ד. הסתדרו כבעלי־מלאכה עצמ־איים, בהתאם לפתגם הידוע „מלאכה־מלוכה".

כמה מוותיקי הבונד נשארו פעילים, אף על פי שמבחינה מעמדית הם היו בבחינת נותני עבודה. בין אלה היו אייזיק זימלר, מרדכי פארוז'ש, וולף פיגנבוים ואחרים, אולם עד מהרה חזרו לארגון בעלי־המלאכה שבו היו פעילים, ונבחרו גם כנציגי בעלי המלאכה במוסדות העירוניים והציבוריים. הרוב המכריע של קלוב בעלי המלאכה נמנה בעבר עם פעילי תנועות הפועלים, ולפיכך, היה להם ארגון חזק.

בין בני ראדום שייצגו את ה„בונד" במוסדות שונים היו משה יוסף פוקס, מארק לאנדוי ואברהם פינקלשטיין. ליוזף פוקס היה עבר עשיר ב„בונד" משנת 1905. משכיל, מלא מרץ ויזמה, נואם טוב, תפס גם בזמן האחרון עמדה כמנהל בנק. ייצג את ה„בונד" יחד עם מארק לאנדוי במועצת העיר. עם הפלישה הנאצית נמלט לרוסיה ולפי הידי־עות חזר לפולין אחרי המלחמה, ולקח חלק פעיל בצמרת השלטון הקומוניסטי.

בין פעילי ה„בונד" משנת 1905 היו גם משה פוקס, מנשה מה„בונד" הקטן", דוד איינהורן, פומפר, ד"ר פענסטערבלוי, פייגנבוים, בייניש, אוז'ה וויינברג ועוד.

שלום סטרבצ׳ינסקי / תנועת פועלי ציון

בשלון מהפכת 1905, הפרעות, הרדיפות וכו׳ השפיעו השפעה עמוקה על הנוער היהודי. אלה שלא חיו חיי־שעה בלבד וגם לא נתפסו לקוסמופוליטיזם העקר, הרגישו שהפתרון לשאלה היהודית הוא במולדת עצמאית.

אכן, הציונות היכתה בראדום שרשים עמוקים, אם כי היתה תנועה בלתי־ליגאלית. הנוער היה מתכנס לרוב בדירות פרטיות, כדי להחליף דעות בשאלות הציונות והעליה. אסיפות כאלה נערכו בדירותיהם של ברל רוטמן, משפחת לרנר וצמח בוימן.

אחד ממרכזי הציונות בראדום היה מועדון „קדימה". כאן התרכז נוער ציוני בלי הבדל השקפות, אולם הרוב היה מורכב מגרעיני פועלי ציון שפעלו עוד קודם במחתרת. אולם, המפנה לקראת ייסוד תנועה מאורגנת של פועלי ציון בראדום חל בשעה, שהמרכז בוארשה התחיל להלחם על נפש הנוער בערי־השדה. שליחי „בונד" ופועלי ציון היו באים לעתים תכופות לראדום, לשם כיבוש הנוער לשורותיהם. והנה אחרי כמה הרצאות התעוררה בין חברי „קדימה" השאלה בדבר הצטרפות ל„פועלי ציון". רוב חברי „קדימה" החליט להצטרף, אולם מיעוט סירב ועבר למועדון „קולטורה" שנחשב למבצר הציונות הכללית. עם המארגנים של מועדון „קדימה" נמנו: משה לייב רוזנצוויג (שושני, גניגר), אברהם פרידמן (בארץ), שלום סטרב־צ׳ינסקי (בארץ), יחזקאל רוטמן ויוסף קורמן (קרבנות הנאצים). בשנת 1917 נסגרה „קדימה" בגלל הלשנה של אחד מחבריה, בשעת אסיפת חברים בה נאם החו׳ ש.א. מרגלית באידיש, נגד השתתפותו של צבור יהודי בלוייתו של המומר ד"ר פידלר. בית־המשפט של הכובש האוסטרי דן את הנ"ל ל־6 שבועות מאסר.

פעילי פועלי ציון שכרו מעון ברחוב וארשבסקה 14, פתחו בית ספר עממי, והתחילו בפעולה לרכישת חברים וארגון אגודות מקצועיות לפי ענפי החרושת. מאבק קשה התנהל בין „בונד" לפועלי ציון על כל עמדה באגודות המקצועיות. אף־על־פי שהיתה ל„בונד" זכות בכו־רה ברחוב היהודי בראדום, כבשו פועלי ציון רוב העמדות באיגודים המקצועיים תודות למסורת הציונית ששררה בעיר. לבסוף נאלץ ה„בונד" להודות בכוחם של פועלי ציון, וכל הפעולות בשטח הארגוני לרבות הכרזה שביתות, נעשו על דעת שתי המפלגות כאחת.

בועד המקומי נמנו החברים: דוד וויינטרויב, זכריה וויינטרויב, שלום סטרבצ׳ינסקי, חיים מאיר פינקלשטיין, שמואל טייכמן, מלכה מרגלית, מינדל צוקר (סטרבצ׳ינסקי), דוד סטודני, משה קירשנבלט, מצקין, הופמן, משה זייפמן אביש ורבר וישראל גלט.

בראש האיגודים המקצועיים של פועלי ציון עמדו שמואל טייכמן וכותב השורות האלה. את פעולת התרבות ניהלו משה זייפמן, מלכה מרגלית, האחים נחמן ומשה בוים, זיסל צוקר, יעקב חמיאל, ישעיה מילכיור, פרל טייכמן, סוקלובסקי, בונם צוקר (בנו של משה צוקר), שפילמן, מלץ, יעקב קופר ואחרים. המפלגה פעלה גם בשדה הקואופרציה. נפתח מחסן לחמרי הסקה בראשות הסופר לייב מלאך,

מאפיה בהנהלת שמואל טייכמן, צרכניה בראשות פייבל ריבה ובית־מלאכה קואפרטיבי לנעליים בהנהלת דוד סטודני. אורגנה גם הגנה עצמית. שאת חבריה אימן בנשק זכריה ויינטרויב. עם פעילי ההגנה נמנו: זכריה ויינטרויב, שמואל טייכמן, זאב סטודני, משה פינקלשטיין, ש. סטרבצ׳ינסקי, ל. צוקר, ש. א. מרגלית, בורשטיין, רוטשטיין, סנדל וכו׳. חברי ההגנה עמדו במבחן בשעה שקבוצות ימיניות של הפולנים ניסו להשתלט על הרחוב ולהוציא את השלטון מידי הממשלה הזמנית בלובלין.

היה זמן, כאשר צפויה היתה סכנה של ממש לפוגרום בנוסח קילץ ולבוב, וכאן המקום לציין לשבח את אחד מחסידי אומות העולם, את מנהיג פ.פ.ס. אלכסנדר ו׳בסקי, הקומיסאר הראשון בראדום של הממ־שלה הפולנית הזמנית ואחד מעוזריו הראשיים של פילסודסקי. עם רז׳בסקי נפגשתי בהזדמנויות שונות עוד בימי הכיבוש האוסטרי. אסור היה שנים רבות בבתי־כלא ונפגש עם פעילים יהודים מה„בונד" וס.ס. ידע על פה שירים יהודיים רבים ובכל הזדמנות הצהיר כי הוא מחייב שויון זכויות ליהודים. כאשר פנינו אליו בקשר לעזרה להגנה, הוא נתן לנו אישור רשמי לנשיאת נשק, וגם הציב משמרות מפלוגות הצבא העממי, למנוע ממשתתפי ההפגנה הריאקציונית לפגוע ביהודים.

פועלי ציון לקחו חלק פעיל בבחירות לעיריה, הקהילה והסיים. נציגי פועלי ציון בראדום היו: דוד ויינטרויב, מארק פינקלשטיין, שמואל טייכמן ושלום סטרבצ׳ינסקי. כחבר הנהלת העיריה נבחר מטעם פועלי ציון יהודה גולדשטיין. ל„בונד" היו שני נציגים: יוזף פוקס ומארק לאנדוי.

הנוער של פועלי ציון היה מאורגן למופת. עם פעילי הנוער נמנו: שלשת האחים יוסף, בונים ופישל צוקר, שמואל צוקר (נועם), הופמן, ליפשיץ, חנינא מרגלית ועוד.

בשנת 1921 חל פילוג בקרב פועלי ציון, והרוב המכריע הצטרף לפועלי ציון שמאל.

בשנות 26־1925 התחיל השלטון הפולני להכביד על פעולת תנו־עות הפועלים. גם בראדום התחילו משפטים המוניים במטרה לחסל את מפלגות השמאל. רבים מפועלי ציון נאסרו לזמנים ארוכים, וחברים לא מעטים נאלצו לעזוב את פולין. הפעילים מביניהם עלו לארץ ישר־אל, ותפסו עמדות חשובות בחיי המשק והציבור. הנשארים בראדום המשיכו פעילותם עד לחיסול הקהילה על ידי הנאצים. את מימון הגנת הנאסרים קיבלו על עצמם יחיאל רוטנברג, רוזנקרנץ ושמואל ומלכה מרגלית.

מסבות הזמן לא היה לפועלי ציון מועדון ואף לא כתובת רשמית. התנועה הופיעה בממשלה בשם „ארבייטער היים" (ה„בונד" — „אר־בייטער פארבאנד"). במועדונים הרשמיים היו מבקרים אנשי הבולשת לעתים קרובות באסיפות חברים, ולכן היה צורך במועדון מקביל בשביל הכינוסים המפלגתיים. מועדון כזה שימשה דירתם הצנועה של מלכה ושמואל אלי מרגלית ברחוב ז׳רומסקיגו (לובלסקה) 12. מהבית הזה יצא דבר המפלגה לכל איזור ראדום. כאן היה מתכנס הועד המקומי להתיעצויות.

הדירה שימשה גם אכסניה לחברים וסופרים שבאו מחוץ לעיר, כגון: זרובבל, רוזן, יוו׳יס, לב, פטרזייל, קנר, ד״ר זיטלובסקי, א. צ. גרינברג, י. מנגר פרץ מרקיש ועוד.

הספריה בשפת יידיש במועדון של פוע״צ בהנהלתה של הח׳ מלכה מרגלית היתה הגדולה ביותר בראדום.

במועדון היה מזנון זול שנוהל בהתנדבות על־ידי החברים מינדל צוקר, וויסמן, פינקלשטיין, משה ופועה סטודניה. במועדון נערכו בלילות שבת ובחגים ולא־אחת בלילות ימי חול — אסיפות הסברה בהן השתתף קהל רב, חברי מפלגה, בלתי־מפלגתיים ואף חברי מפלגות אחרות.

פעילי מפלגת פועלי ציון בראדום פעלו כתועמלנים במחוז ראדום וקילצה, כגון החברים: זמיצ׳קובסקי, מוצ׳ק וייספיש, יגאל, מ. ד. גיסר ואחרים.

שומר הבית, שלא הצטיין באהבת יהודים, שיתף בכל זאת פעולה עם בעלי הדירה, בידעו שהם סוציאליסטים. בעוד מועד היה מודיע על תנועת הבולשת בקרבת המקום, ולא אחת הספיק להזעיק את הנאספים שהסתלקו דרך דירתו של יחיאל פרנקל.

על מצבה של תנועת הפועלים בראדום ועל פועלי ציון בפרט, ניתן לעמוד מהמכתב האופייני שנשלח בשעתו על ידי משה זייפמן (בן־דוד) מראדום לחבריו בארץ:

„ראדום, 24 באפריל 1922 — אל כל החברים הראדומאים שבארץ ישראל!

לצערי הגדול לא היה באפשרותנו עד עכשיו לקשור מחדש את החוטים שנקרעו עקב המלחמה. אנו (פועלי ציון שמאל) שגידלנו אתכם בחיקנו וציידנו אתכם בנשק רוחני למען תוכלו להיות האוואנ־גארד שלנו בארץ, אנו יודעים היטב, מה קשה ומלאת־תהתחתים הדרך לגאולה. אילו הייתם רואים את החורבן הכלכלי של ההמונים היהודים כאן ואת הריאקציה האנטישמית השמה קץ לתנועתנו — הייתם עוד פעם משתכנעים באמת הבורוכובית. מאה פועלים אצלכם בארץ יש להם חשיבות גדולה הרבה יותר לעתידנו הכלכלי מחמש מאות כאן בפולין. כל מה שיצרנו כאן במשך שנים רבות הולך לאיבוד, ואם אנו מחזיקים עדיין מעמד, הרי זה תודות ל־2—3 אנשים.

עוול משווע הוא אם חברים ממשפחה אחת, שכחו את ביתם הקו־דם לאחר שעלו לארץ. ברצוננו להקים גשר בינינו וביניכם. אין ברצוננו לעשות את ארץ ישראל מעין „פטיש" ולא לבזות את הגולה, אלא ליצור ברית משותפת בשביל התחיה הלאומית כולה על יסודות מרקסיסטיים. אנו תובעים מכם עזרה הדדית.

החבר שמואל (טייכמן — הערת המערכת) עומד בקרוב להגיע אליכם. כתבנו לכם על כך, ולא מצאתם אפילו לנכון לענות לנו. לחבר, שכל השנים הקריב את עצמו בשבילכם, יש להתיחס אחרת. חבר שמואל חייב לשנות בארץ את יחסכם, ואני בטוח, כי הוא יביא תועלת רבה לתנועתנו בארץ. החבר שלום (סטרבצ׳ינסקי — הערת המערכת) פנה אל חבריו וידידיו בארץ בדבר „דרישה" בשבילו, ואיש לא ענה לו.

ועתה ביחס אלי. אני עומד לעלות בשבועות הקרובים. כסף להוצאות יש לי. אולם עליכם להמציא לי את הניירות הדרושים. אולי אפשר משהו לעשות אצל ד״ר רופין במשרד הא״י? הלא אני עדיין רשום במשרד העליה משנות 13־1912, אל פחד מחוסר עבודה. בארצות מפותחות יותר קיים חוסר עבודה. הנצחון הסוציאלי, אומר מארקס, בוא יבוא, אף על פי שהדרך מלאת מכשולים.

אנו רוצים לדעת, מי ממשפחת הראדומאים נשאר נאמן ומי עבר למחנה הבוגדים במעמד הפועלים. ובכן תכתבו לנו, אם כולם מדברים עברית, או שחברינו גאים גם על שפת יידיש. בימים אלה פתחנו בית־מסחר לספרים, ואנו נשלח לכם בקרוב מספר ספרים בשביל הספריה שלכם. בקרוב לא תהיו בודדים כי טובי חברינו מתכוננים לעלות. נארגן בקרוב ועידה של חברינו ביפו. האם שמחים אתם על כך? כאן נערכים מאסרים בין הפועלים יום יום. כבר אסורים יותר מ־40 איש מכל הזרמים.

בזמן האחרון ביקרו אותנו שני אורחים חשובים, פרץ מארקיש ואורי צבי גרינברג, אשלח לכם את ההוצאות הספרותיות שלהם. כתבו לי, בבקשה, איזו עבודה הייתי יכול לקבל, אולי בנגרות? זכריה מתכונן לדרך. דרישות שלום בשביל אברהמטשע, אברהם וחנה בוינון, רובחן, שרה׳לע, מאיר זילברשטיין, יודל, יוסל ולכל אלה שאינני זוכר ברגע זה שמם."

שלכם בן־דוד.

זכריה וויינטרויב

הכרתיו עוד בשנת 1911. בפגישה הראשונה עמד לפני בחור רציני, יודע ספר, בקי בבעיות מדיניות וחברתיות.

ערב מלחמת העולם הראשונה חסר היה לנוער המתבגר בראדום מקום מפגש להחלפת דעות. אחד המקומות האלה היה ביתה הצנוע של משפחת וינטרויב. בבית זה, ביקרו פועלים, בעלי־מלאכה, פקידים ונוער לומד. כולם נתקבלו במאור פנים. זכריה היה ראש המדברים והנעים כל שיחה.

השתתף בפעולות מהפכניות בשנות הסער, ידע על בוריה את הספרות הסוציאליסטית לזרמיה. תמיד מוכן לויכוח. אהוב גם על מתנגדיו, שמר על נקיון לשונו. הכל העריכו את כושר דיבורו. חיבר נגינה.

עלם חסון היה בשרותו בצבא הצאר כפרש ארבע שנים. הוא הצטרף לפועלי ציון, והיה מראשי המדברים בתנועה וראש המדריכים בארגון ההגנה בשנות 8־1917.

נאמן לתנועה הסוציאליסטית, אירגן לאחר עלייתו לארץ כריכיה קואופרטיבית, בה היה חבר עד יומו האחרון. מחלת סכרת קשה שהזניח את רפוייה, הכריעה אותו בגיל העמידה. הניח אשה, מבית ז׳בנו׳ ו־3 ילדים מוכשרים ועדיני נפש כמוהו.

דוד וויינטרויב

בניגוד לזכריה (לא קרוב משפחה) היה בעל מזג סוער. בשנות המהפכה היה חבר ב־ס.ס. (ציונים סוציאליסטיים) והשתתף גם ב„אכספרופורציות" בנשק ביד. נאסר ונכלא בכלא ראדום למשך זמן רב. בבית הסוהר לקה במחלה כרונית בגרון, שהפריעה לו אחר כך בנאומיו. נמלט לאוסטריה, וחזר לראדום כפליט פוליטי בשעת הכבוש הגרמני־אוסטרי.

בני דורו קראו לו „דוד שיעלע נחומ׳ס". אביו האדוק היה דואג שיגדל לתורה ולמעשים טובים, אולם הוא הלך עם הזרם החדש והצטרף לנוער הלוחם. מלא וגדוש תורה כאחיו הבכור הגיד, הפרנס מטעם „אגודת ישראל", נבדל דוד משלושת אחיו המתונים, במזגו הסוער. מעטים היו בתנועת הפועלים בראדום בקיאים כמוהו בתורת מארקס ופרשניו. השתלם באוסטריה. מלבד רוסית ופולנית למד גם גרמנית ויונית.

הלהיב את חבריו לפעולות נמרצות, שביתות והפגנות, על אף חוקי החריום. בית הסוהר לא הפחידו. לצעוד ללא היסוס תמיד בראש הפגנה. כחבר ס.ס. לשעבר הצטרף לפועלי ציון, ואחר כך לקומוניסטים. אסור היה שש שנים. אחר כך הצטרף שוב לפועלי ציון. בשיחה הודה כי חוסר סבלנות גורם לו צרות ומשבש תכניותיו, והוסיף: „הייתי רוצה לראות בחיי את המשטר הסוציאליסטי בהגשמתו כפי שלמדתי בהלכה, אולם אבני הנגף המרובות והבעיות המסובכות המתעוררות לעתים קרובות, מכריחות אותי לחפש תמיד דרכים חדשות. זו הסיבה לתופעה שאני עובר מתנועה לתנועה, והלא לכולן אותה המטרה עצמה. אין לי יכולת לחכות זמן רב!"

כנואם היה מרתק את שומעיו, מעריציו ומתנגדיו כאחד, בשל בקיאותו הרבה.

עם הפלישה הנאצית ברח מזרחה, וכעבור זמן קצר חזר לפולין הכבושה. הוא, אשתו ובתו היחידה נרצחו על ידי קלגסי היטלר בגיטו ראדום.

מ. ש.

שמואל טייכמן

אביו, יושקה טייכמן, היה בעל בית, בן תורה, פיקח ומיושב בדעתו. שמואל, בניגוד לאביו, היה בעל מזג סוער. עם הצטרפותו למחנה הסוציאליסטי הפולני פ.פ.ס. בימי המהפכה, והוא בן י"ד, גרם לאביו צרות. היה מוכן לפעולות מסוכנות מבלי להתחשב בתוצאותיהן. שנא את שיקול הדעת הממושך, לא התיחס באהדה למחפשי הפשרה, אולם בעת צרה לא היסס להתיעץ ולקבל גם את עצתם.

בשל פעילותו ב־פ.פ.ס. נאסר ונידון ב־1908 למאסר 12 שנה עבודת פרך וגירוש לסיביר על השתייכותו לפלוגה הקרבית (בויובקה). במאסרו החליט להצטרף לפועלי ציון. עם פרוץ המהפכה ב־1917 עוד השתתף בועידת המפלגה בקיוב, חזר לראדום, והשתתף יחד עם דוד וזכריה וינטרויב וכותב השורות האלה, בכינוס הראשון של פועלי ציון בשנת 1918 בוארשה, ערב הבחירות לסיים הפולני הראשון. היה בין נציגי פועלי ציון בעירית ראדום.

עם התבצרותם של חוגי הימין בשלטון בפולין, התחילה המשטרה בפעולה שיטתית לחיסול ארגוני הפועלים. התחילו מאסרים, מכות, משפטים, וחברים רבים נכלאו או נאלצו לברוח. שמואל טייכמן עלה אז לארץ. היה פעיל בקרב פועלי ציון ושמאל עד יומו האחרון. הניח

— * —

נולד בראדום בשנת 1892 לאביו יושקה, בעל בית גדול בן תורה, קפדן, פיקח ומיושב בדעתו, שומר דת ומסורת. לעומת זה שמואל היה נלהב ובעל מזג חם וסוער. בן 14 הצטרף למפלגת הסוציאליסטים הפולנים פ.פ.ס. לסקציה היהודית ובשנת 1905 לקח חלק פעיל בפעולות מהפכניות מסוכנות.

עקב הלשנתו של הפרובוקטור יעקב העקש נאסר ב־1907 כחבר פלוגה לוחמת של פ.פ.ס. ונדון למאסר עשר שנים בסיביר, ועבודת פרך.

ארבע שנים עד למשפט היה אסור בבית הסוהר בראדום, שם היוו היהודים האסירים הפוליטיים קבוצה נפרדת. שמואל טייכמן היה היהודי היחיד שהיה מעורב עם הפולנים ואהוד עליהם. תחילה לא היה לו מגע עם האסירים היהודים, אחר־כך חל בו שינוי והצטרף לפועלי ציון.

בזמן מאסרו עונה קשות, כי רצו לגלות את שמות חבריו. גם לאמו פנו שתשפיע עליו, אולם האם היהודיה הגאה בבנה ענתה ברורות: — תחת שיהיה לי בן מלשין, מוטב בלעדו.

במאסר למד הרבה וגם הכרתו הלאומית התפתחה. אחרי השחרור בזמן המהפכה היתה דרכו ברורה לפניו. הוא הצטרף למפלגת פועלי ציון, ולפני שובו לראדום לקח חלק בקרבות נגד הלבנים. בשובו לראדום התייצב במלוא המרץ והלהט, בנסיון ובהכרה, כנציג נבחר במוסדות המוניציפאליים והציבוריים מטעם פועלי ציון שמאל.

בשנת 1921 עלה לארץ ומיד נכנס לפעולה ציבורית ומפלגתית. עשרות שנים עבד כפועל כבישים בעבודות העיריה, והערבים והשבתות היו קודש לציבור. היה חבר מועצת פועלי תל אביב והועד המבקר, חבר מועצת ההסתדרות, משנת 1932 ציר לכל ועידות ההסתדרות, בשנת 1939 ציר לקונגרס הציוני בבאזל, חבר הועד המרכזי של פועלי ציון שמאל כל השנים ועם האיחוד — חבר המרכז של לאחדות העבודה־פועלי ציון.

הוא היה ממיסדי מפעל השיכון „מעונות פועלים" וממנהליו שנים רבות, עד לאיחוד המוסד עם חברת „שיכון" ההסתדרותית.

מראשוני המצטרפים ל„ארגון יוצאי ראדום". אחרי השואה נתן יד לשארית הפליטה להתערותה בארץ. חבר הועד ויו"ר המועצה. על אף היותו טרוד תמיד בעסקי ציבור, היה בעל אוזן קשבת לצ־רות הפרט.

איש ציבור מובהק, עממי וישר, חייו היו קודש לכלל ולבני עירו. מחלת לב הכריעתו, ובשנת 1955 נפטר בתל־אביב.

יהודה צוקר

חיים מאיר פינקלשטיין

חניך בית ספרו של ישראל פרנקל, זכה לאהדתו של המורה דוד כץ שדאג לו למקום־השתלמות לפני מלחמת העולם הראשונה. למד והשתלם בהנהלת חשבונות אצל משפחת בקרמן, ונמנה עם מנהלי החשבונות הטובים ביותר בראדום. בשעת הכיבוש האוסטרי עבד במשרדי האספקה, ובערבים היה מנהל חשבונות ב„ארבייטער פערבאנד" שנפתח לראשונה על ידי ה„בונד", משנת 1916 עד 1918. ה„פערבאנד" צריך היה לכאורה להיות מוסד כללי ובלתי־מפלגתי, אבל עם תקומת המדינה הפולנית וערב הבחירות לסיים והעיריות, התלקח קרב בין ראשי ה„בונד", פועלי ציון והקומוניסטים, על השלטון בו. כתוצאה מהויכוחים פרשו פועלי ציון ואחר כך הקומוניסטים, וכל מפלגה הקימה איגודים מקצועיים משלה. חיים מאיר פינקלשטיין הצטרף לפועלי ציון, מילא בה תפקידים אדמיניסטרטיביים ואירגן את התזמורת שלה. נשא לאשה את בתו של מיכאל וובר, שנמנה עם הסופרים הראשונים בראדום שכתבו יידיש. הוא, רעיתו, ושני ילדיו מצאו את מותם בגיטו וארשה.

מרק פינקלשטיין

קרובו של חיים מאיר. היה מחונן בזכרון מפליא, למד תנ"ך, גמרא גם בשעה שעבד עם אביו איטשע באטליז. אביו היה עדין נפש. מרק התכונן לתעודת הבגרות, אולם בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, הפסיק את לימודיו. השתלם בהנהלת חשבונות וידע על בורין רוסית, פולנית וגרמנית. היה מנהל חשבונות עצמאי בקופת חולים בראדום. בשנת 1917 הצטרף לפועלי ציון, ונמנה עם המרצים על נושאים ספרותיים, נבחר למועצת העיר.

בשנות השלושים חלה במחלה ממארת, ובשנת 1933 מת בוארשה. הניח אחריו אשה מבית גליקסמן ובן.

משה זייפמן

בין ותיקי רחובות לא היה זייפמן עסקן קובע ומבצע, אם כי היה פעיל שנים רבות במפלגתו ובהסתדרות. אולם הוא היה האיש המלווה את המעשה בהערותיו והערכותיו, שנאמרו בסגנון המיוחד לו. יש מחברות, שבשולי עמודיהן ניצב קוו אדום, המפריד בין התחום המותר בכתיבה ובין המקום המיועד רק להערות או לתיקונים.

כל חייו הציבוריים לא נמנה עם הכותבים במחברת החיים המפ־לגתיים וההסתדרותיים, אלא היה כעומד מאחורי הקו האדום ומוסיף מהערותיו והסברותיו. ובהסברותיו לא סר אף פעם מהבסיס, שעליו ניצב מנעוריו, בסיס מפלגתו, מפלגת פועלי־ציון ותורתה, תורת בורוכוב.

היה בו חוש מיוחד להסביר את תופעות החיים רק לאורה של תורה זו. תוך עבודת הפרדס הסביר לחבריו שהפרדס הוא תעשיה, וטוריה אמצעי ייצור והפועל היהודי, האוחז בה, הוא פרולטריון הלוחם ומגשים את המרכז הטריטוריאלי.

וכך בבנין, שבו עבד במשך כמה שנים; כך בחפירת בארות; כך במשמרות שהוצבו במלחמה על עבודה עברית ומאורגנת; כך בסלילת כבישים.

לא־פעם קשתה העבודה על זייפמן. בן למשפחה אמידה היה, בנעוריו לא ידע עבודה פיסית מהי, אולם תמיד מצא את מקומו בתוך קבוצת הפועלים.

חופרי בארות ידעו, שאם זייפמן מצוי ליד המריצה למעלה, אין סכנה נשקפת לעובדים למטה. אהב את הסדר וה„משקיות". רבים לא יכלו להאמין, שזייפמן, שבניגוד לנוהג בין פועלי המושבה, היה יוצא תמיד בעניבה וחליפה. הוא איש־משק במושב גיבתון, מגדל עצי־פרי ועצי־נוי ומשק חי. אהבתו אליהם היתה מיוחדת במינה. ידע להסביר את תכונתו של כל צומח וכל חי במשקו, והיה שמח לחלק שתילים ממשתלתו.

ואהבתו לצומח ולחי היתה מלווה באהבה לוהטת לספר ולעתון. זייפמן חסך פרוטה לפרוטה כדי לרכוש ספר.

ספריית היידיש העשירה שלו נמסרה כשי לוועדת־התרבות של מועצת פועלי רחובות, והריהי ניצבת בבית א. ד. גורדון ונושאת את שמו.

חייו לא היו קלים. בקושי פילס את דרכו. אולם הוא העשיר אותם ברוח האמונה הלוהטת בדרך הפועל הציוני, ובדרך האמונה הבלתי מעורערת במפלגתו. תחנת־חייו האחרונה — ספרן של מועצת פועלי רחובות בבית גורדון, ומשק חקלאי במושב גיבתון — סימלה כאילו את סגולותיו. ניפלה היה בין ותיקי רחובות, אך ידע לקנות לו ידידות הכל. ועדות לכך מאות ותיקי רחובות שבאו להלווייתו. זכרו של זייפמן שמור בלב ותיקי המושבה.

ס. כצנלסון

— * —

נולד בראדום בשנת 1896, הילד השלישי להוריו. שני הילדים האחרים מתו בגיל צעיר. האם פינקה אותו מאוד, אמו הרשתה לו לגדל שערותיו עד לגיל הבגרות. הוריו השתדלו להעניק לו חינוך והשכלה בנעוריו. נתפס לחזון ארץ ישראל, הצטרף לנוער ציוני ולק־בוצה החלוצית הראשונה שעלתה לארץ לפני מלחמת העולם הראשונה. ערב פרוץ המלחמה בא לבקור אצל הוריו ונותק מן הארץ, על לעליה השלישית.

לקח חלק פעיל בפעולות הצבוריות שהזמן גרמן, ועזר לפליטים שהגיעו מרוסיה. זמן מה היה פעיל ב„סקאוטינג", ואחר כך ב„קדי־מה". לבסוף הצטרף יחד עם רוב חברי „קדימה" לפועלי ציון. היה בין מנהלי שעורי־ערב למבוגרים ולנוער העובד.

זייפמן היה מוציא את רוב הכנסותיו לרכישת ספרים. אצלו אפשר היה להשיג ספר עוד לפני שהופיע בספריות הצבוריות. כשעלה שנית לארץ עם אשתו דורקה לבית רייכקינד, סידר לעצמו במקום מושבו ברחובות ספריה מפוארת, יחידה במינה. היה פעיל בפועלי ציון שמאל. לאחרונה הקים את ביתו בגבתון ומילא תפקיד כספרן בבית גורדון ברחובות. מת במחלת לב בגיל 59, הניח אשה ושתי בנות.

אברהמל'ה פינקלשטיין

מכובד ואהוב על הצבור היה אברהמ'לה החובש, הרופא הפופולרי שהיה גם פילנטרופ ועסקן צבור ומליץ יושר של דלת העם בראדום. בחיוך חביב על שפתיו היה מהלך בין חוליו בעליות גג ובמרתפים האפלים בגשם ובקור. לא זה בלבד שלא קיבל תשלום בעד בקוריו אלא גם מכספו מוסיף היה לתרופות. לביתו ברחוב רוונסקה היו באים יהודים לבקש טובות ואינטרוונציות אצל השלטו־נות. כמקורב לדלת העם הוא פעיל גם בשורות „בונד", והיה יו"ר

של המפלגה. כחבר במועצת העיר הגן בכבוד על האינטרסים של האוכלוסיה היהודית. גם הפולנים התיחסו אליו בכבוד, וביחוד המפלגה הסוציאליסטית הפולנית. תודות לו היתה גם לפועלים היהודים דריסת רגל בבתי־החרושת של התעשיה הכבדה.

כשכבשו הנאצים את ראדום עזבו רבים מעסקני הפועלים את העיר, אולם אברהמ'לה נשאר על משמרתו עד הרגע האחרון. נרצח על־ידי הנאצים בראדום עם משפחתו.

יחיאל רוטנברג

נמנה עם לוחמי החופש הנדירים שהצטרפותם לתנועה המהפכנית לא היתה תוצאה ממצבם הכלכלי ומעמדם המנוצל אלא מטעמים מוסריים נפשיים.

היה ספוג רעיונות ההשכלה והתחיה. בנעוריו למד בחדר אצל מלמדים מעולים, גמר בי"ס תיכוני של קרינסקי בוארשה, השתלם בהנדסה במכללת פראג. ידע תורת הבורסקאות, היה מומחה במקצוע ומנהל עבודה בבית החרושת לעורות. אולם לבו היה עם החלכאים והנדכאים, נפשו סלדה מהקיפוח הסוציאלי בעולם, דגל באידיאליזם של חרות, אחווה ושוויון.

לבו דאב על גורל עמו וכסוציאליסט ויהודי לאומי מצא דרכו לתנועת פועלי ציון שמאל. נמנה עם החברים הנאמנים והמסורים, מוכן לכל משימה. איש האמת והיושר, צנוע וטוב לב. באסיפות חברים ישב מן הצד, כנחבא אל הכלים, משל התבייש במעמדו, האומר מי אני ומה אני לעומת המוצאים את מחייתם בעמל וזיעה, המקופחים והמנוצלים. הכול חבבוהו. שופע היה חום וידידות, ומפעלו היה פתוח לכל מי שרצה לעבוד בבורסקאות. גם כיסו היה פתוח למען התנועה. בתקופת המאסרים הגדולים בפועלי ציון בראדום היה בין אלה שלא נחו ולא שקטו וניצל כל האמצעים, השתדלויות ועורכי־דין מפורסמים לשחרור החברים.

ביתו של יחיאל ואשתו קיילה רחל — היה בית תרבות יהודי למופת. דברו בו רק יידיש. היו בו דיונים על נושאים פוליטיים ותנועתיים. התווכחו על כל ספר חדש (היתה להם ספריה עשירה) ועל כל סופר חדש. נתקיימו אצלם מסיבות חברים. ציפו לצבא האדום, לדיקטטורה הפרולטרית שתטאטא את הריאקציה, את המעמד הבורגני ודגל אדום היה שמור אצלם במחבוא. ומובן מאליו שיחד עם שחרור העולם תבוא הגאולה לעם ישראל שישוב קוממיות לארצו.

נולד ב־1898 בבית של תורה וגדולה. אביו יהושע מת בדמי ימיו ואת העסקים ניהלה אמו חוה יוטה, בתו של ר' איצקה ביאלר, שהיתה ידועה באדיקותה ובישרה.

בשלהי המאה התשע־עשרה והתחלת המאה העשרים היו ילדיה של חוה יוטה בין הנוער שהחליף קנאות ודת בקנאות לאומית. יחיאל כאחותיו נחמה ואסתר־פרידה ואחיו משה, יבדל לחיים, ירש מהוריו את רוח חובת הלבבות ומסילת ישרים, ההתלהבות החסידית והאדיקות שהחליפם בעקרונות ציוניים סוציאליסטיים. הוריו היו קשורים בשטיבל של חסידי אלכסנדר והוא במועדון של פועלי ציון. הוריו האמינו ב„צדיק" ולא עשו דבר מבלי לשאול את פיו, והוא האמין במנהיגי התנועה שהיו מבאי ביתו והיה מסור ונאמן להם בלי סייג.

יחיאל רוטנברג היה בין אלה שזכו לראות את ארץ ישראל ולטעום את חיי ברית המועצות... המאורע הגדול ביותר בחיי יחיאל וקיילה־רחל היה טיולם בארץ בסתיו 1933. הארץ קסמה, האוירה, החברים, החיים התוססים, החלוציות, השמחה והרקוד. השבועות שבילו פה היו הימים המאושרים (והאחרונים) בחייהם. השמש הביאה מרפא לקיילה־רחל החולה במחלת דם. החליטו שיחיאל יחזור לראדום, לחסל עסקיו והיא תשאר בארץ בחברת ידידים קרובים ומכרים. אולם משאת נפשם לא נתקיימה. הרופאים יעצו לה לצאת בינתיים לחדשי החורף הגשומים לבית הבראה בהלואן ליד קהיר. וקיילה־רוחטשה העדינה והנפלאה שהכול אהבוה מתה בודדה.

כשקיבל יחיאל בראדום את הידיעה המרה, התמוטט. היא היתה מלוא חייו, אהבתו ואשרו. נוסף על כך לא פסק לייסר את עצמו מדוע הניח לה להיות לבדה בנכר, מדוע לא הקדים עלייתו ארצה. ימים רבים התאבל עליה, אחר כך מילא רצון בני משפחתו ונשא את אחות אשתו. כשנכנסו הגרמנים לראדום ברח יחיאל רוטנברג, כרבים אחרים, לרוסיה. אולם בינו ובין אחרים היה הבדל גדול. הם עשו דרכם באימה ופחד והוא יצא למקלט בטוח... להתארח אצל חברים, משחררי העולם, והיה בטוח שיקבלוהו בזרועות פתוחות, יסדרוהו במקצועו ויתנו לו להביא את אשתו (שנשארה בראדום בהריון). אולם הוא נאסר, ונידון לשמונה שנות עבודת פרך. הידיעות אודותיו מאנשי ראדום שהיו יחד אתו הן עד לשנת 1942. אחר כך נעלמו עקבותיו או שמת מות טבעי... מאפיסת כוחות בעבודת פרך.

יחיאל רוטנברג ביקש תמיד את הטוב, את היופי, את ההרמוניה בחיים. היה חבר נאמן, ידיד נפש. בפולין הריאקציונית נחלץ ממאסרים וממשפטים ואך בברית המועצות שאליה שאף כל ימיו, הקיץ עליו הקץ.

ש. א. מ.

חוג דרמטי של פועלי ציון

חיים אלבוים מוסר על החוגים הדרמטיים שנוסדו על ידי פועלי ציון בראדום. החוג הדראמטי הראשון נוסד על ידי חיים לייבוש הוברמן. הוא היה שחקן ובמאי בחסד עליון והרבה למדו ממנו חברי החוג. עשה כל מאמץ כדי להעמידו על רמה גבוהה. הוא זוכר את הצגת „הגנבים" לבימקו, שעברה בהצלחה רבה.

מושפע ממשחקו של הוברמן ניסה לארגן חוג דראמטי של הנוער, והצליח לרכז כ־20 חברים. יוסף סוקולובסקי הוזמן כבמאי. המחזה הראשון היה „הגט" של שלום עליכם. זכריה וויינטרויב נתן לנו שעורים בתורת אמנות התיאטרון. החוג התפתח, החזיק מעמד במשך השנים מ־1920 עד 1930. אחר כך התארגן הוא כקואופרטיב ובחרנו בועד לניהול הפעולות. הוא ולוי מנדל ניהלו את הפעולה האמנותית. אסתר הנדלסמן וגיטל מושקוביץ שיחקו את התפקידים הראשיים כנשים, וכן באשקע גרינברג והאחיות גולדה ורייזל גולדשטיין כזמרות.

כמה פעמים הוזמנו שחקנים מחוץ לעיר כז'ק לוי ועוד. שלמה הורביץ (שיקגו) היה המנהל האדמיניסטראטיכי של החוג. ראדום היהודית היתה גאה על שחקניה שקנו להם שם טוב בכל הסביבה, וגם הציגו בעיירות הסמוכות.

חברי החוג היו: חיים אלבוים, חיים קורמן, לוי מאנדל, שלמה הורוביץ, דווידמן, אברהם קולודיצקי, משה מאץ, שלמה גוטהרץ, אלי ז'וקסנבורג, נפתלי גולדפרב, קופרברג, שמערל ליפשיץ. החברות אסתר הנדלסמן, גיטל מושקוביץ', קליינמן, גולדה גולדשטיין, רייזל גולדשטיין, סאלא קאמינסקא, באשקע גרינברג, אסתר סוראוויץ, פריינדל זאלצמאן.

בחוג של חיים לייבוש הוברמן השתתפו: הוברמן, משה בורשטין, מ. פוקס, אלי הנדלסמן, אברהם מושקוביץ, החברות: רוז'ה גלוזמן, זליצקה, קניגסברג, טייכמן, גניה אלבוים, פריינדל שילזקרויט ועוד.

ד"ר י. גרינץ / איש ומשפחתו

הרה"ג ר' אלעזר־עזרא קירשנבוים הי"ד ומוצאו

נולד בראדום והיה רב בטשכוב (בפולנית Wieniawa) הסמוכה ללובלין ולימים כשנשתחררה פולין לאחר המלחמה העולמית הראשונה, וטשכוב נספחה על לובלין — נהיה אב"ד של לובלין. היה למדן מופלג מן המיוחדים בדורו; רוב ימיו יצאו לתכלית זו. אבל גדולתו לא היתה בידיעותיו; ייחודו היה קודם כל באישיותו המוסרית והדתית והיא ראשית הכל — שהעלתה אותו במעלת טהורים וקדושים בחייו ובמותו. בימים של דלדול ערכים (לאחר המלחמה הראשונה) וירידה דתית, היה הוא משומרי אמונים, מענוי הרוח, וצנועי הדרך, שומרי גחלת קדושה של תום ואמונה ויראת שמים של אמת. הגאון ר' אליהו קלצקין רבה של לובלין (לפני ר"מ שפירא) מכנה אותו (בספרו „דברים אחדים", ירושלים תרצ"א, עמ' ח): „הרב המאור הגדול בתורה וביראת שמים, המפורסם ר' אלעזר עזרא שליט"א, אבדק"ק טשעכוב". כל חייו קודשו לתורה ונתקדשו בדפוס של תורה. למדנים היו במשפחה גם זולתו: אחי־אביו ר' חיים אשר קירשנבוים (ר' לקמן) הוחשב כלמדן ראשון במעלה בעיר; אחיו הקשיש (ר' אברהם חיים מקילץ) וגיסיו — לוקחי אחיותיו — היו ברובם גם הם בני אורין בעלי תריסין בקיאים וחריפים ובעלי יוחסים. אבל הכל שחו ראש בפני איש צדיק תמים בדורותיו שמתרחק מכבוד צדיקים, ורק אמת מדה אחת בידו: אמתה של תורה. דברו בו בחייו במשפחה ובין מכרים כדבר באחד קדמון. הדברים שסופרו בו היו דברי זכרונות שנשתמרו בפי אח ואחיות או קרובים ומכרים שנזדמנו לביתו בלובלין. אבל הדברים נשמעו לאזן ילדים כספורים על אחד צדיק וקדוש לא רק מגזע האר"י אלא כעל אחד מדורו של האר"י, בבחינת אשרי מי שזוכה להסתופף בצלו. היה בדברים גם הערצה לאיש צדיק, וגם — באין אומר זאת — גם שמחה ללב שעדין לא פסקה שלשלת צדיקי אמת מאז האר"י, „פני יהושע" ו„מגיני שלמה". ואם יש שדאב הלב מדי הזכרו היה זה החשש שנקב, שהנה הנה נפסקת שלשלת הדורות ומי ימשיכנה.

נולד בשנות ה־70 למאה שעברה בראדום לאביו ר' השל (צבי דוד) קירשנבוים ולאמו רבקה ויטל לבית וויינברג שהתיחסה מצד אמה על „פני יהושע", ר' יהודה לוואי הזקן, והאר"י. בהולדו היה תינוק חלוש וחולני. מצבם הכלכלי של הוריו היה אותם ימים בכל רע ונוספה צרת הולד על צרות ראשונות. האם היתה מגלגלת בבנה הקטן ומגינה עליו בפני תרעומות של אבא קפדן... לבסוף נמצא התינוק חולה ממש. עמדה האם ונסעה לרבי מפשיטיק. את הרבי „הכירה", מלפני זה. מעשה היה בה שחלתה קשה. לילה אחד כשמצבה היה נואש נפלה עליה תרדמה וראתה שני אנשים נכנסים ובאים לידה. את האחד הכירה: היה זה אביה, שמת עליה בהיותה תינוקת בת שלש. אך את האיש השני — איש שפרקו נאה וזקנו הלבן מגודל — אותו לא ראתה מימיה. אך עוד השנים משו־חחים ניגש האיש הזקן, קרב אליה, הניח ידיו על ראשה וברך אותה. מיד נתעוררה, ועלה על דעתה שאין זה אלא הרבי מפשיטיק (בעלה היה נוסע לו). שאלה את בעלה: כך נראה הרבי מפשיטיק? אמר לה: הן. משקמה מחליה עמדה ונסעה לרבי ומיד הכירה בו שהוא האיש שראתה בחלומה. עכשיו שחלה הילד חזרה ונסעה לרבי ושפכה מרי שיחה לפניו. נם לה הרבי: עתידות אמות רבות מישראל שיהו מתברכות בבנך זה. באה וסחה דברים הללו בפני בעלה. נענה הוא ואמר: ודאי נשים כפרל מאטל (אשה עקרה ידועה לבני הבית)...

אך עוד בגיל רך נתגלה בילד חשק רב ללמודים. היה יושב יומם ולילה ומעיין בספרים, ספרים שמצא בבית, ספרים ששאל בחוץ. חזר אבא סר וזעף בשעה מאוחרת ומצא העששית דולקת, עמד והוריד את הפתילה. ישב הנער צמוד לספרו לאור הכבוי למחצה והמשיך... גדל מעט ולא נמצא לו מלמד, בא ללמוד בבית המדרש. פחדן היה מנעוריו, חרד לקול עלה נידף, מתירא מפני השדין והרוחין ומפני גוי שכור ומפני סתם ‚צרה', אך שעה שישב שקוע בלימודו נשכחו ממנו עולם ומלואו, היקום וכל אשר בו... עולם אחר וגדול נפתח אז לפניו. העולם האמתי של תנאים ואמוראים. מתנועע על גמרתו שקע בעולם ההוא ולא חל ולא הרגיש, שיחידי הוא בבית המדרש, והשעה שעת חצות, ופחדים ואימים מרחפים בחללו של עולם, ואדם אין לעזור. אביו עצור היה ברוחו, וגם לא ראה חידוש בדברים: דרכו של עולם בכך, שתינוק מישראל לומד תורה. כך נהג הוא וכך נהגו בניו הראשונים. אלא שארעו מקרה ונזדמן פעם לחתונה. היה שם ר' יחזקאל נורימברסקי. ראהו לר' השל נזדווג לו וישב וסח לו בהתפעלות ובתמהון לבב מה שראו עיניו: לילה אחד עבר בחצות וראה אור דולק בבית המדרש, נכנס לראות מי ומה. ראהו לנער שיושב. עמד עליו והקיפו סביב אילך ואילך עד שנוכח, שאין הנער מבחין כלל במציאותו... מאותו יום ואילך היתה רוח אחרת עם אביו. עכשיו הרגיש שמה לא זכה לראות בבכורו הצדיק יחזקאל'י שנסתלק כבן עשרים, עכשיו יזכה בבנו זה...

וכך נמשכו הימים והילד היה לנער והוא המשיך בלמודו. פסק ללמוד בבית־המדרש והיה יושב ולומד בבית ושמו יוצא לתהלה בעיר וסביבותיה ופושט למרחקים. ימים שלמים היה עומד על עמדו: כך היה דרך למודו לומד בעמידה — ושונה תורתו. רושם לו הערות לאלפים ולרבבות על שולי ספרים ובמחברות — חידושי תורה. בני טובים מבקשים קרבתו. ר' יואליש בוימינגר, הגביר האדיר, שולח אליו חתנו היהיר מנוביסנץ לשמוע תורה מפיו. וכך עושים אחרים. פריו הראשון של „שכר סופרים" זה היה רכישת הספר „יערות דבש" לר' יונתן אייבשיץ.

אך מלבד בלמדנות החל הנער להתנכר בעוד דבר: בתכונותיו הנפשיות המיוחדות, בעומק מוסריותו, בתום־דרכו וביושרו. מחמיר בעצמו ונוהג כובד ראש בכל מעשיו. מעשה היה בו כשהוא בן 8 והוא לבדו בבית, ראה מאכל־תאוה שלו — קרום של שמנת בסיר. חפז עליו יצרו חטף את הקרום ובלעו. אותו רגע נזכר, שעדיין לא התפלל... מיד עמד ונטל על עצמו ששוב לא יאכל קרום של זבדה כל ימיו!.. ועמד בו עד סוף ימיו אף־על־פי שכל אכילתו אחר־כך לא היו אלא דברי חלב. פעם אחרת ביום קיץ הסיתו יצרו לאכול תפוח נאה קודם שהתפלל. את התפוח לא אכל, אבל נדר נדר, שכל אותו קיץ לא יאכל תפוח כל עיקר. ולא אכל.

כשנעשה בן 18 נסע לרבי מאוסטרובצה לקבל סמיכה. קבל סמיכה ולא נתקררה דעתו בסמיכה זו שהיתה הבחינה קלה בעינו. עמד ויצא להגאון ר' יואב יהושע מקינצק וקבל סמיכה בשניה.

לרבי נסע בנערותו עם אביו. תחילה לרבי מפשיטיק, ואחר לרבי

מטשורטקוב. אבל כשנפטר עליו גם רבי זה, שוב לא נסע לצדיק אחר. ולמעשה נהג בעצמו דין מתנגד כלפי צדיקים בדורו, אף על פי שהיה מלא כריכון מעשיות חסידיות על צדיקים ראשונים שחיבב לספר בקהל קרובים ורעים וידע לספרם בבת צחוק ובנעימות חן.

כשבגר נתחתן ללנטשנה למשפחת קורופטווה עם בת עשירים, טשייטיל. נולדו לו בן (לייב'ל) ובת (שרה'לי) ולא יסף. בסביבה של לובלין יצא שמו לתהלה ולא יצאו ימים מרובים מחתונתו ונתבקש להיות רב של לנטשנה. כעבור כמה שנים נלקח משם לטשכוב. ושם נשאר עד יומו האחרון. רבים הציעו לו הצעות מהצעות אבל הוא שמעולם לא נתאוה להשתמש בכתרה של תורה (בקושי ויתר לאשתו לשמש ברבנות כל־שהיא), די היה לו במה שיש לו וסרב. רק משקמה מדינת פולין אחרי המלחמה הראשונה ונספחה טשכוב על לובלין, נתבקש לבית דינה של לובלין ושמש בה כאב"ד מאז.

גם אחרי בואו להיות רב, נזהר שלא יקפחו אותו מלמודו ומתורתו. לעסקנות יצא רק כשהיה הכרח בדבר של צדקה (כגון מעות חטין) או אם נתבקש ע"י בעלי הבתים. רוב ימים — חוץ מאותן שעות וימים שישב בבית הדין — תחילה בביתו, אחר בבית הדין בלובלין — היה שרוי בביתו או בביהמ"ד של „הכהן" ולומד תורה. כל יום שני וחמישי ויום ששי היה מתענה, וכך כל יום שהוציא... גט, כדי לקיים מה שאמרו חז"ל שאדם שמגרש אשתו ראשונה „כאלו בית המקדש חרב בימיו". בשר לא אכל כל ימות השבוע חוץ משבת וראש חודש. עיקר מזונו היו כ־5 כוסות חלב (ממותק) ששתה כל יום. וכך נזהר, שלא יאכל מה ש„בוררים' (כגון עדשים, שזיפים). אבל כל דברים אלה נהג רק לעצמו. ומה שהחמיר לעצמו הקל לאחרים. ובכל אהבת התורה שבו לא ניתק מן הבריות. אדרבה היה מחבב שיחה במאור פנים, בבת צחוק ובהרחבת דעת. ודאי שחיבב לשוחח בדברי תורה. היה משיב לשואל בע"פ ממקורות, בעינים מחייכות ומלבבות את שואלן. הרבה חיבב לספר ספורי מעשיות ובדיחות על רביים קדמונים בחוג קרובים וקרובות (כגון מספורי הרבי ר' השל מאפטא).

היו לו בן ובת. במשפחה שלא געדרו בה בנות ישראל נאות, היתה הבת מתהלכת כבת מלכה. ואף הבן — היה גבר אדיר בעוז. אבל דרכיהם לא היו דרכיו. ניסה פעם ופעמים להטות הדברים לדרכו. ראה שלא עלה בידו, שוב לא חזר. לא היה איש ריב ומדון. תקיף ואיש ריב בעוז היה רק כשנגעו הדברים לאמתה של תורה. ומעשה באחד שרצה לגרש אשתו ונכנס אליו לשחדו בדברים, תפס את המטאטא שבפינה והוציאו מבית דינו.

באלול תרצ"ט פרצה המלחמה העולמית השנייה. ועוד באותו חודש נכנסו הגרמנים־הנצים ללובלין. מיד גזרו על השחיטה. לימים מצאו לשוחט יהודי ששחט בטשכוב. אמרו שיד הרב היה בדבר שלא פסק הרב להוציא הורמנא למרות הגזרה, עמדו עליו ותלוהו ברחובה של עיר!

כבן 75 היה כשמסר נשמתו הטהורה מכל טהור למרומים. בנו יחידו עמד להגן עליו וירו גם בו והרגוהו במקום. לבתו הנשואה להירש אייבשיץ — מגדולי עשירי לובלין בשנות המלחמה הראשונה ובשנים הראשונות אחריהן — היו חמשה ילדים (4 בנות ובן אחד ומהם שלש בנות נשואות) ואיש לא נשאר. אחד אחד ספו תמו מידי גוי טמא ואין יודע היכן. „ארץ, ארץ, אל יהי דמי לדמם"!

משפחתו

אביו ר' צבי דוד (קראו לו: השל) היה בנו של ר' מנדיל קירשנבוים ואמו רבקה וויטל היתה בת לר' דוד וויינברג בן ר' אליעזר ליפמן יונה וויינברג מקוז'ניץ, ונכדה של ר' נתן יחזקאל מפשיסחה. ר' ליפמן יונה היה עשיר מופלג, בעל אחוזה — סוסים ומרכבות עמדו לרשותו — וסוחר ביינות, שהיה מביאן מכרמים שהיו לו בהונגריה. שמו היה מפורסם גם בין גויים. הסופר הפולני ווילקונסקי אומר: (הדברים הם לפי עדות כתבה של פלטי' מושקטבליט]: „אם יזדמן לך הקורא להיות בקוז'ניץ לכה בוא אל בית היין של יונס וויינברג והיית אסיר תודה לי על עצתי הנאמנה". בן נכדו האחד — היה המשכיל המפורסם — תחלה בטומשוב מזובייצק ואחר בראדום— שמואל וויינברג, מהמשכילים הראשונים בראדום. שמואל היה אביהם של יואל וויינברג הנקרא אוז'י מהרבליוציונרים הראשונים בראדום, ואח"כ פרופסור לחרשים אלמים בפטרבורג, וד"ר יצחק וויינברג הפילולוג, המזרחן הגדול (פרופסור ללשונות שמיות במינסק ואח"כ ב„ושכניצה" בורשה). אבל פניה זו לצד ההשכלה לא היתה הקובעת במשפחה. ממאת הבנים והנכדים שהיו מתלוים לו לביהכ"נ בשבת (כעדות דודי ר' אברהם חיים קירשנבוים, אחיו הקשיש של הרב), רובם נתקיימו אדוקים בדתם. על שמואל וויינברג אמרו אחר כך שעוד אביו היה מחבב כנער סוסיו של ר' יונה ליפמן והיה הדבר לאות לו ולבניו אחריו... לר' אליעזר ליפמן יונה גופו היו מהלכים בבית המגיד מקוז'ניץ והיה המגיד מבאי ביתו. וכשאשתו של ר' אליעזר ליפמן — רוניה ילדה, היה נכנס המגיד לברכה. מחותנו המפורסם של ר' אליעזר ליפמן היה ר' נתן יחזקאל מדוברומיל (קראו לו ר' חזקאלי) מי שהיה מחותנו של היהודי הקדוש (בתו נישאה לר' יהושע אשר בן „היהודי" מפשיסחה אך נפטרה זמן קצת אחרי החופה). במשפחה ספרו, שבשעת החופה עמד „היהודי" נשען שעה ארוכה על מקלו ועיניו מושפלות. כששאלו אותו לאחר החופה: מה טיבה של שהיה זו, אמר: „התפללתי ונעניתי רק בשלי". מיד ידעו שאין הדבר מבשר טובות... ר' חזקאלי היה גם חברו ורעהו הקרוב של הרבי ר' בונם מפשיסחה ממלא מקומו ותלמידו של „היהודי".

במוצאו היה ר' חזקאלי מדוברומיל בן נכדו של בעל „פני יהושע" ע"י אביו ר' שמחה בן ר' נתן אבדק"ק דוברומיל, בנו הבכור של בעל „פני יהושע". בצעירותו נפטר עליו אביו ואז בא אל בית דודו אחי אמו — וויטל — ר' אלי הרב מקורוב וקונסקוולה, בעל החבור שאלות ותשובות המפורסם „הר הכרמל". דודו זה ואמו היו בנים לר' יחזקאל אבדק"ק אוסטרובצה וגריידינג (נפטר תקכ"א) שהיה רבו של המגיד מקוז'ניץ, ואחד הרבנים הנודעים בועד ארבע ארצות (עי' עליו היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות עמ' 404; ולדן שם הגדולים החדש; ר' זלמן מרגלית, מעלות היוחסין לבוב תר"ס עמ' 30; ר' יוסף לוינשטיין, דור וסופריו עמ' 70; הספד עליו ב„זכר לחיים" להג"מ כהן אבדק"ק לבוב). לר' יחזקאל מאוסטרובצה היו שלשה אחים וגם הם אנשים מפורסמים: ר' נפתלי אבדק"ק ווישניצא בעל „אמרי שפר"; ר' יוסף אבדק"ק טרנוגרד, בעל „תבנית אות יוסף"; ר' צבי הירש אבדק"ק הילדסהיים — אביהם של ארבעת האחים הנ"ל, היה ר' אביגדור אבדק"ק חנטשין (גיסו של ר' יהודה סגל, אבי ה„נודע ביהודה" המפורסם).

כשגדל ר' חזקאלי נשא לאשה את לאה'לי מפשיסחה בתו של ר' בריש דייטש. בימים שישב בפשיסחה, נתודע ונעשה רע כאח לרבי ר' בונם. „פעמים הוא בא אלי, פעמים אני הולך אליו" — ספר לאחר שנים. לימים אלו מתיחס הספור שסיפר לאחר שנים הרבי ר' חנוך הניך הצדיק הראשון של אלכסנדר (תלמידו של הרבי ר' בונם וחברם של ר' מנדיל מקוצק וחדושי הרי"ם) במעמדם של ר' הירש טומאשאווער ור' הרצל מביאלי (מגדולי חסידיו של ר' מנדלי): פעם נסע הוא וחבריו עמו לקוז'ניץ. כשבא לעיר ערב שבת היה. עמד והלך לביתו של ר' חזקאלי, שהכירו מנעוריו (עוד מפשיסחה). ארחו ר' חזקאלי וספר לו מעשה מרבו ר' בונם. כדרכו נכנס פעם לבית המרקחת של הרבי ר' בונם. אותה שעה באה ערלית ובקשה תרופה. גלגל הרבי את התרופה בידו אחת ובידו השניה פרט על פי הנבל. משיצאה האשה, נם לו ר' חזקאלי: הרי חילול השם בהתנהגות זו. נענה לו הרבי בלשון הדיוט: „א חסיד א שוואנץ". צהבו פניו של ר' ח. אבל אותו לילה כשנרדם ראה את זקנו בעל 'פני יהושע", בא. סטר לו זקנו על לחיו ונם לו: „אל תהרהר אחרי ר' בונם, זיוו מאיר כל ההיכלות העליונים" (הדברים נרשמו ע"י סופרו של הרבי מאלכסנדר, ר' היים אהרן מווישעגראד, ונדפסו בספר „שיח שרפי קדש" — ח"ד עמ' 17—18 לר' קים קדיש ראקוטש מפשיטיק — אחד הספרים החשובים לחסידות הקוצקית. משם חזר והדפיס את הספור מ. בובר בספרו „אור הגנוז", 519). אבל לא רק חברם של צדיקים היה. במשפחה נשמר זכרו כעיר וקדוש. ספרו עליו שהיה לו רוח הקדש. השכם לפנות בוקר כשהיה קם משנתו ונוטל ידיו

ואומר ברכות ראשונות, היה ניגש לחלון ופותח את האשנב ושואף רוח. לפי שאיפת הרוח אם דרך אנחה או דרך רווחה ידעו בני הבית אם מת מת, או תינוק נולד...

כאמור היה ר' חזקאלי נין ל„פני יהושע", הוא ר' יעקב יהושע בעל החדושים המפורסמים על הש"ס בין הלומדים הותיקים, מגדולי התורה שהעמידה היהדות הפולנית הקדומה (אבדק"ק טרלא, ריצ'יוול, קוריב, ליסקא, טיקטין, לבוב והגליל, ברלין, מיץ, פרנקפורט דמיין). בעל ה„פני יהושע" מצדו היה בן בתו של ר' יהושע חריף בעל שאלות ותשובות „פני יהושע" ובעל החיבור „מגיני שלמה" — ספר התנצלות בעד רש"י על קושיות בעלי־התוספות — ועליו על בעל „מגיני שלמה" — ספרו שרש"י עצמו הופיע אליו והודה לו על שהצילו מהשגותיהם של בעלי התוספות... הוא היה תלמיד המהר"ם מלובלין ובעל הסמ"ע ורבו של הש"ך ושמש ברבנות בטיקטין, הורודנה, לבוב וקראקא. מצד אביו ר' יוסף נתיחס על רש"י, ומצד אמו — מרת היצל (בתו של ר' אברהם בלונקים אבדק"ק קוריץ שהיה דודו של ר' שמעון מאוסטרופולי, ובנו של ר' שמשון אבדק"ק קרמניץ, אחיו של המהר"ל מפראג) — היה נין ונכד לר' יהודה לוואי הזקן (נפטר בפראג ה' ר'), שהיה מקובל יחוסו „איש מפי איש" עד ר' האי גאון וממנו עד דוד המלך.

כזה היה יחוסו של ר' חזקאלי מצד אביו. מצד אמו — ויטל — שוב נתיחס ר' חזקאלי דרך זקנתו מרת רעכל, אשת ר' אביגדור אבדק"ק חנטשין(ר' לעיל) אל ר' צבי הירש ויטיש סגל לנדא (נפטר תמ"ו) זקנו של ר' יחזקאל לנדא. ר' צבי הירש היה אבדק"ק אפטא ומצד אמו מרת ויטא המפורסמת (פרוכת שנדבה לבית הכנסת באפטא עדין היה תלוי באפטא עד הדור האחרון), היה נכדו של ר' יצחק חריף שפיצקאפ אבדק"ק חנצ'ין, אפטא ובין השנים תל"ג — תמ"ו ראב"ד ור"מ בקראקא (אזולאי, שם הגדולים א 309). מצד אמו היה ר' חזקאלי גם נין ונכד להאר"י ז"ל מבתו של האר"י, שנתחתנה לפולין למשפחת ר' משה סגיס.

מלבד הבת שהשיא לבן „היהודי", היו לר' חזקאלי, עוד שלש בנות ובן אחד. בת אחת נישאה לר' דוד יעקב בידרמן, אבדק"ק ווישוגראד, אביהם של ר' חיים יושע אבדק"ק לאנטשנה, ר' בצלאל אבדק"ק לוויטש (אבי ר' יעקב מאיר חותן הרבי מגור ר' מרדכי אלטר) ור' משה אבדק"ק ונגרוב ווישוגראד. — את בתו חנה־פייגא השיא ר' חזקאלי לר' דוד בנו של ר' אליעזר ליפמן יונה, ומהם נולדה רבקה ויטל, אמו של ר' אליעזר עזרא דנן.

כזאת וכזאת היתה משפחת הרב ר' אלעזר עזרא הי"ד מצד אמו הצדקת; מצד אביו — אביו ואמו היו בני דודים — היה היחוס שונה קצת. אביו היה תלמיד חכם ואיש עז רוח ובעל שכל רב. ורבים היו מאדירי עיר שהיו משכימים לפתחו לשאול בעצתו. אלא שלא ממשפחת אמו שהיתה ממשפחה של רבנים וצדיקים היו האנשים כאן חסידים יראי שמים אך עם זה עשירים וסוחרים גדולים. משפחת קירשנבוים היתה מן המשפחות הראשונות שבאו לעיר אחרי יישובה היהודי המחודש. משפחה זו באה מן העיירה הסמוכה לראדום — סקארשוב (ועל כן כינו את המשפחה על פלגותיה בשם „סקאר־שובסקי"). ר' אברהם מסקארשוב, שעליו נתיחסה משפחת אביו, היה מחותנו של ר' אליעזר ליפמן יונה. מארבעת בניו: מנדיל, פישל, לייזר־משה, ואיטשה ובתו היחידה בינה, היה השני מהם, אביו של הרב מבלוינה ר' אברהמלי ואבי אמו של שלום דיאמנט (איש ההשכלה וחבת ציון וחברו — תלמידו של ישראל פרנקל, ומצד אחר ע"י בנו יחיאל — היה פישל זקנה של שפרינצה, אשת ר' ישראל פרנקל (שהיתה אחותו של שלמה'לי אבי זקנו של ברוך דבדבני); ע"י בתו פרל (אשת החסיד המופלא ר' משה פשדבורז'ר שלא ישן על מטה במשך ארבעים שנה), היה ר' פישל גם זקנו של ר' אבנר בינענטל. בנו האחר של ר' אברהם מסקארשוב, ר' איטשה היה זקנו של זכריה, אביו של ירחמיאל קירשנבוים, הפליטוניסטן המפורסם בעיר בשם „יושב בסתר", איש בעל ידיעות מרובות מאוד ביהדות וגדול בתרבות אירופית. בכלל היתה משפחת „סקרשובסקי" משפחה ענפה; ע"י חתונים של בנים ובני בנים נתיחסו עליה המשפחות המיוחסות המפורסמות בעיר: אברמסון, רוזנר, ווייסמן, לוכסמבורג, מרגלית, ריישר, דיאמנט, גינצבורג, סנקוויטש, קובקה, ארליך, סלבה, צמח, מינצברג, פרנקל, ועוד ועוד (ראה בלוח היוחסין המצורף). היה כאן, כאמור למעלה, ערוב גדול של טפוסים: על יד לומדי תורה ממיתים עצמם באהלה של תורה — סוחרים, בעלי תעשיה וכו' וכו'.

נחזור למי שפתחנו בו, הרב ר' אלעזר עזרא, אבדק"ק טשכוב.

מארבעת הבנים שמנינו לר' אברהם קירשנבוים מסקארשוב, היה ר' אלעזר עזרא גופו נכדו של ר' מנדיל, הבן הראשון של ר' אברהם קירשנבוים. היה זה יהודי עשיר סוחר מופלג שהיה נוסע לירידים ללייפסק ומביא משם סחורת־טכסטיל. את החנות נהלה אשתו הדס, בתו של ר' אליעזר ליפמן יונה; על ידה נתקשרו שתי המשפחות. ר' מנדל היה איש בריא תקיף בדעתו; אמרו עליו שעד יום מותו — והוא כבן 75 לא נשרה מפיו אפילו שן אחת. היה בעל אחוזות ולמשך זמן היתה העיר קוז'ניץ שייכת לו. לאחר זמן היה לו בדבר זה דין ודברים עם הגנרל הגוברנטור של פולין בונה המבצר בדמבלין־איונגורוד. הדברים הגיעו עד לסנט בפטרבורג ור' מנדל הפסיד. לעומת זה זכה בתחום אחר... שקנה לו חתנים וכלות מן המשפחות המפוארות בפולין, גליציה וליטה. בתו הבכורה שרה־רחל נישאה לאביגדור צמח מפלונסק — משפחה מפוארת ביותר בפולין (מהם הסופר הידוע שלמה צמח) שהיו מתיחסים על בעל „מגן אברהם" ועל... דוד המלך. כשמתה שרה־רחל לקח אביגדור את אחותה הצעירה: רויזה. על פעולותיה של רויזה — במעשי צדקה לא ידע איש בחייה. ידעו רק זאת שהיא „אשת חיל" יודעת לכלכל ביתה בקנה מדה רחב ולנהל עסקים אחרי מות בעלה מתוך גדלות. אבל כשמתה נודע שהיתה מחזקת על־ידי „מתן בסתר" עשרות־עשרות משפחות יורדים ועניים. בתו השניה של ר' מנדיל, חיה'לי, שנישאה ליואל'יש בוימינגר מקראקא, עשיר מופלג ובעל צדק, שישב שנים בראדום. וכשחזר אחרי שנים (גורש בשל היותו אזרח אוסטרי) לקראקא נתמנה מטעם הקיסר ל„יועץ הסתרים של קיסר אוסטריה ומלך הונגריה" KKG והיה לו מעמד מיוחד אצל השלטונות האוסטריים הוא ובניו אחריו גם בימות מלחמה; להם הותרה הכניסה לבדן שעל־יד וינה שהיתה מחנה צבאי סגור. ר' יואלי'ש היה מכניס אורחים גדול: עשרות אורחים היו סועדים של שלחנו בימי שבת ומועד. ואכן עשיר מופלג היה. במותו אמרו עליו שכל הרחוב דיטימבסקה בקראקא היה שייך לו. גם בראדום בנה בית מפואר (לובלסקה 23). מבניו של ר' יואל'יש נתפרסם ביהוד יצחק בוימינגר, סנטור בסנט הפולני, סגן יושב ראש של הקהלה בקראקא ויושב ראש אגודת ישראל. — בנו הצעיר של ר' מנדיל — ר' חיים־אשר נתחתן לבריסק למשפחת רוטנברג שהתיחסה על מהר"ם מרוטנברג. ר' חיים־אשר היה למדן מופלג — בעיר החשיבו אותו כלמדן הראשון במעלה, אבל מבריסק דליטה הביא אתו גם ידיעה בתנ"ך, עם זה היה סוחר מופלג. בימיו כבר פסקו להביא סחורה מלייפסק והוא הביא את סחורת־הטכסטיל שלו — ממוסקבה; במשך שנים היה „מוסקבסקי סקלאד" שלו — ביהמ"ס המפואר ביותר בעיר לאריגים. החנות ירדה אח"כ כשעלתה קרנה של לודז' הסמוכה. בנו הבכור של ר' חיים־אשר היה ר' אלי אהרון, עסקן ידוע, מראשי הקהלה בלובלין. לר' אלי אהרון היו שלשה בנים — האחד מנחם מנדיל, השני, יחיאל קירשנבוים — חתנו של ווייספוס והשלישי יונה קירשנבוים בעל בית חרושת Jawa. מנחם מנדל קירשנבוים היה היו"ר האחרון של ההסתדרות הציונית הכללית בפולין.

נסיים במשפחתו הקרובה של ר' אלעזר עזרא, אחיו ואחיותיו.

לאביו ר' השל נולדו שלשה בנים וארבע בנות. מהם היה הבן הבכור יחזקאלי (ע"ש זקנו) שנפטר בגיל 20 והניח אחריו ילדה צעירה. עליו האמינו במשפחה שזכה לגילוי אליהו כשהוא נער בן שלוש: בליל הסדר כשפתחו את הדלת ל„שפוך חמתך" קפץ הנער משמחה ורמז באצבע: הנה סבא קטן! וכששאלו אותו: היכן? הראה שוב ושוב: הנה... ופתאום אמר: כבר איננו! בנו השני היה ר' אברהם חיים תלמיד חכם גדול, בסוף

ימיו ר"ם של ישיבת קילץ. למרות מאבקו הקשה על פרנסתו שעושר, אמידות, ודלדול שמשו בה בערבוביה, היה האיש למופת בהדר מראהו ובנקיון לבושו, שמעולם לא נראה רבב עליו אפילו בימות הגשמים הקשים, כשכל הרחובות והסמטאות מלאו בוץ... מלבד שנים אלה — ר' אברהם חיים והרב מטשכוב — היו היתר בנות: הבכורה בהן חנה רוניה שנתחתנה במשפחת גליבטר מלובלין (קרובי הגליבטרים מזמושץ) היתה בעלת חנות קולוניאלית ידועה; השניה שרה'לי ישבה בסוף ימיה עם משפחתה שוכהנדלר בלוברטוב ע"י לובלין, שם היה להם בית־חרושת לרעפים. השלישית לאה'לי היתה — אשת ר' ישראל וולף מלוביטש, מגדולי חסידי גרודז'יסק ופיאסצ'נה ולמדן גדול שיצאו לו מוניטין בעיר. הבת הצעירה פרל יוכבד נישאה לשלמה גרינץ שהיה מצד אמו ממשפחת היילפרין מלובלין, ובן דודו של ר' משה אליהו היילפרין הציר המצויין לסיים הראשון מטעם אגודת ישראל ואב"ד בלודז' (נתבקש לשמש רב ל„אגודת אחים" בלונדון אחרי עלייתו של הרב קוק לא"י, אך נפטר קודם יציאתו).

ש. בן-חיים / הניגון החדש

המאה העשרים מצאה את יהודי ראדום כבמאה התשע־עשרה, פה ושם נראו אמנם ניצני ההשכלה, אולם אלה היו יחידים, ואילו רוב מנינם ורוב בנינם של יהודי ראדום מעשה אבותיהם בידיהם, השול־גאס והמקווה־געסל מלווה אותם עד לדרכם האחרונה... הרב היה המושל בכיפה, וכבודו גדול הרבה מזה של ראוב'לה בקרמן... ואחריו — מורי ההוראה. „רבי אהרן" שהיה קפדן ומחמיר... ר' מנדל סקרשיוור, ר' מנדל ברזשינר, וכו'. אחריהם — השו"בים ר' בונם שו"ב, ר' חיים לייביש שו"ב, ר' פישל שו"ב, ר' יצחק מנדל שו"ב, ר' ישראל יצחק, ר' בונמ'ל, וכו', שגאוות ראדום היתה עליהם, גם השמשים ראו עצמם כנבחרים לשמש בקודש, ר' מלך שמש, — השמש הראשי בביהכ"נ, ר' יחיאל סאני השמש הראשי בביהמ"ד, שניהם בעלי הדרת פנים, ובעמדם על הבימה — מי ידמה להם? הם היו המנצחים... על התפילה ועל המתפללים, אף שמחה לא נתקיימה בלעדם.

הצדיקים בראדום היו „צדיקים מקומיים", בלתי־מפורסמים, וחסידים קנאים כינו אותם „ווייבערישע רביים"... אולם יהודי ראדום התיחסו אליהם, בדרך כלל, בכבוד ודרך ארץ, וכינו אותם בלשון חיבה: הרבי ר' יעקלה, הרבי ר' אלעזר אלימלכ'ל, הרבי ר' משה'לה, וכן הרבי ר' יוסלה (ר' יוסלה וונחוצקר שקנה את עולמו בשעת השואה).

קול התורה והתפילה בקע בראדום מכל פינה. בתי־תפילה ו„שטיבלעך" לעשרות (ואולי למאות) פזורים היו על פני כל העיר, אולם המרכז היה ביהכ"נ הגדול וביהמ"ד הגדול, והעיקר ביהמ"ד ששקק חיים מבוקר השכם עד שעה מאוחרת בלילה, תפילה רדפה תפילה, טרם גמרו „עלינו" התחילו „מה טובו"; בעלי מלאכה, תגרים, שואבי מים, נוסעי ירידים התפללו בהשכמה וכינויים; „חשכמהניקס", כגון שקאמע וואסער־טרגער ועוד. יהודים בעלי כסף ונכסים צעדו לביהמ"ד עקב בצד אגודל, והולכי בטל המתפרנסים מן האויר, התרוצצו סביבם בהכנעה וחיכו בתפילתם כדי להשלים את המנין שלהם, חסידים יראי שמים בסתר והמתהדרים ביראת שמים בגלוי — להם לא נזדמן להתפלל אלא אחרי הצהרים...

בביהמ"ד היו כל הספסלים והשולחנות תפוסים תמיד לומדי תורה ואומרי תהלים, מעיינים בעין יעקב ובחוק לישראל. בטלנים שהיו סרוחים על הספסלים ונמנמו בנהנם מקול התורה, זקנים ונכים שבאו בקיץ כדי לחטוף קצת אויר דרך החלונות הפתוחים לרווחה, ובחורף כדי להתחמם ליד התנורים... מחזרי על הפתחים, פושטי יד נחו בביהמ"ד אחרי גמר עבודתם יגרדו בסכינים את הזוהמה מקוביות הסוכר שקיבלו בנדבה תחת חצי פרוטה — כדי למכרם בחנויות מכולת, ואפילו הגנבים — מקום מפגשם היה בביהמ"ד, שם התפללו, ערכו תכניותיהם והתחלקו בשללם...

ביהמ"ד היה מקום מקלט גם למשוגעים העירוניים: יהודה לייב זשיויוט, אלי בוזשני, יצחק המשוגע (דער משוגענער יצחק'ל) שישב כל היום ליד גמרא פתוחה והוציא מגרונו הברות בלתי־מובנות... ועוד; מטורפים ומטורפים־למחצה מכל הסוגים. ונשים צדקניות קנו לעצמן עולם הבא, והביאו לחם מזון לבל יגוועו ברעב.

ביהמ"ד היה מעונם של עשרות יהודים שעשו לילות כימים באהלה של תורה. והכל ידע שלא ימצאוהם אלא בביהמ"ד, כישראלק'לה הצולע (דער לאמער סרולקלה), ר' ברוך מרדכי שמתחריו במסחר עופות קראו אותו ברוך מארטשע וגם ארור־המן, בנו ר' אלעזר ברוך מרדכי'ס, ר' זרח שחזר עשר פעם על כל מלה בתפילה, ר' משה פשיטיקר שלא הוציא את התהלימ'ל מידו במשך יממה, ר' זלמלה גלוביטשובר, שטקלמן השדכן ועוד ועוד. בשעת מנחה ומעריב, המו ביהמ"ד וביהכ"נס ככוורות, התפללו בפנים ובחוץ, בפאליש, בעזרת נשים, בחדרי המדרגות, לא היה כמעט יהודי בראדום שלא התפלל מנחה ומעריב בצבור.

ערב שבת התחיל ביום חמישי, עקרות בית היו עסוקות, טרודות ומזיעות בקגיותיהן ובהכנותיהן לכבוד שבת מבוקר השכם. כבר בערב נדף ברחובות היהודים ריחם של מאכלי שבת. ביום ששי הפסיעו היהודים והנשמה היתרה נסוכה על פניהם, בידעם שמלאכי שלום ומלאכי שרת מלווים אותם... חסידים ואנשי מעשה הקדימו למקווה (ביום השישי עד קבלת שבת היתה המקווה „במקווה געסל", מלאה עד אפס מקום; המשכילים והאינטליגנטים... הלכו למקווה בבית אביש אדלר; וכן נהרו למקווה בשבת משעה ארבע לפנות בוקר) בערב שבת קודם הדלקת הנרות היה „שמואלכל שמש", נעול מגפיו שהיו גדולים ממנו ומבריקים משמן עיטרן, עובר ברחובות ומכריז בקולו הידוע „אין שוהל אריין" — וילדים רצו אחריו והוסיפו, „אין באד אריין", והכל התלבשו בגדי שבת, ועל כולם נסוכה מנוחת שבת...

ביהמ"ד וביהכ"נ היו כגן־עדן של מטה, אור ושלווה... והשבת נכנסה בכל הדרה ויפעתה. השבת והחגים היו המאור, סם החיים (הרוחנית והגופנית) גם ליהודי ראדום. חיכו להם בקוצר רוח — וכל חג וצביונו וטעמו וסגנונו והכנותיו המיוחדות...

„כשנכנס אדר מרבין בשמחה", ומתכוננים לפורים. כמעט בכל בית אפו אזני המן, פשטידות מכל המינים, „פלודנס" בשכבות רבות והיתה שמחה וששון, משתה ויום טוב ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים. מאות מחופשים („פערשטעלטער, שהפכו את הבגד עם הבטנה הקרועה מבחוץ ושמו מסיכה של נייר על הפנים) הסתובבו מבית לבית, פזמונם הדל בפיהם: — היום פורים מחר — חסל (היינט איז פורים מארגען איז אויס, גיט מיר א גראשען און ווארפט מיך ארויס), אך איש לא השליכם, אדרבא קיבלו את כולם בסבר פנים יפות, וכל אחד קיבל פרוסת חלת־צימוקים או אוזן המן ונוסף לכך פרוטה או כמה פרוטות (על השולחן מוטלות היו ערימות מטבעות נחושת של פרוטה (א גראשן), שתי פרוטות (א צווייער), שלש פרוטות (א דרייער), שש פרוטות (א זעקסער), וכן עשר פרוטות ועשרים פרוטות של כסף (א צענערעל און 20 גראשען), ובני הבית ידעו, למי לתת פחות ולמי יותר, מי מסתתר מאחורי המסכה. נערי עניים חיכו במשך השנה להתעסקות ב„מקצועם" — „מקצוע יהודי" ליום אחד כשליחי־משלוח־מנות (שלח־מנות־טרעגער). את משלוח המנות לא מסרו אלא לנאמנים, ולנכבדים שמו בצלחת, תחת ה„פלודן", חצי רובל או רובל — כל אחד לפי כבודו...

לפורים חיכו בכליון עינים הילדים, כדי לראות את שחקני הפורים (פורים שפילער במשחקם כגון: ה„מבריחים" „קרקוביאק" וה„חת׳נה"... בשני המשחקים הללו הרקדנית והכלה היו גברים מחופשים כנשים.. על הרוב קשרו את הפנים במטפחת להסתיר את הזקן, והתלוננו בקול נשים על כאב שיניים לצחוקם של הבריות. אולם לראות את המשחק החשוב ביותר „מכירת יוסף שפיל" — לא כל אחד זכה... לפי שהוא לא הציגו אלא בבתי עשירים, אצל ה„בקרמנים", ה„פרשטרים", „וואגא", שרה׳לה סאוואו ואחרים, והילדים רצו אחריהם כדי לראותם מרחוק ולשמוע את החרוזים הראשונים שהשמיעו בחוץ ליד הדלת (פנימה לא נתנו לילדים להכנס) — רוימט ארויס פון דיזען הויז פון אלע פיער זייטטייטען ס׳וועט ארייננקומען דער פאטער יעקב מיט זיינע צוועלף לייטטייטען... גם את המצבה של אמנו רחל ראינו... את המצבה שידענוה מפרשת „ויחי", וכמה קנאנו בילדי העשירים הרואים ושומעים הכל...

אחרי פורים התחילו ההכנות לפסח, ופני ראדום נשתנו, רשות היחיד היתה לרשות הרבים — הרהיטים, כלי־המטה והמטות, הספרים הוצאו החוצה, קרצפו, סיידו, ניקו, גרדו וגררו, לבל ישאר אפילו אבק של חמץ... וריח של מצות פשט בכל העיר. סבלים נשאו מצות בסלים גדולים (מצות קוישן) העבירו אותן לארגזים שלקחו אצל סוחרים מכירים עד לאחר הפסח, ריפדו את הארגז בנייר לבן והעמידוהו על ארון הבגדים לבל יגע ח״ו ברצפת חמץ... למן הרגע שהכניסו את המצה לבית, היה החמץ כצנינים בעינים... רצו להפטר ממנו, אכלוהו בפינה ליד הדלת ונזהרו שלא יפול בשעת האוכל פרור על הרצפה...

בכל בית הכינו „קוואס" לפסח (חבית סלק ומים), ובבתים רבים (אצל חסידים ויראי שמים) עמדו על החלונות בקבוקים מלאי מים וצימוקים — והיהודים הכינו בעצמם יין לפסח, והכל היה רווי כמיהה וצפיה לחג, לסדר.

*

הפסח התחיל למעשה בשבת הגדול, שאז טעמו את טעמם הטוב של מאכלי פסח. ה„קוגל" וה„צ׳ולנט" כבר היה עשוי מצות שנפלו על הרצפה ונעשו חמץ... בשבת הגדול הקדימו בתפילה, ובסעודת שבת, לאחר שינה קצרה, קראו בכל בית את ההגדה מ„עבדים היינו" עד ל„כפר על כל עוונותינו", ואחר כך הלכו לביהכ״נ הגדול לשמוע את הדרשה המסורתית (בשבת הגדול ובשבת שובה) של הרב פרלמוטר ז״ל (ואחר כך של הרב טרייסטמן ז״ל) על מנהגי הפסח. שנים חלפו וזכרי הפסח בראדום חרותים על לוח לבי. הנה אני פותח עיני לפנות בוקר, וכמו נתעוררתי בגן העדן... הכל היה לבן ומבריק, נוצץ... ומאיר בשמחת החג.

בערב פסח הקדימו בתפילה וסיימוה בחפזון, אכלו את החמץ בבהלה, אחר כך פתחו בהכנות לביעור חמץ, בצהרים עסקו באפיית מצות של ערב פסח — והכל נעשה בידי גברים... בשעת האפייה אמרו הלל בשירה ובזימרה... היתה זו חווייה, תענוג נפש שאין לתארו.

הסדר נמשך כמעט עד לפנות בוקר, ההגדה והאכילה של מאכלי הפסח המסורתיים בתיאבון... לא היה עוד חג כחג הפסח שכה התגעגעו אליו כל מעוני העוני בראדום, בחצר „צ׳יפצ׳י", בחצר שלמה פודלה, ברחוב ז׳יטני, ב„די אלטע שטאט ו„נייע וועלט", ברחוב פיעקלי וב„זאמלינה" שנהפכו לארמונות מלכים, „„גברת" הבית היתה ל„מלכה" והילדים — לבני מלכים... ולא היה יהודי בראדום מן עניים שבעניים שחסרו לו צרכי פסח. אך הנה תם החג, הגיעו ימי „ספירה" — ויהודי ראדום התהלכו מבלי להסתפר, כשרויים באבל.

בחג השבועות היה כל בית מקושט ירק ופרחים. ביהמ״ד וביהכ״נ היו כיער עבות מרוב ענפים, אולם החג נמשך רק שני ימים, והכל כמו נשרף בחום הקיץ. עברו שבועות מספר — והגיע שבעה עשר בתמוז, וה„שלשה שבועות", ימים שאסור בהם להסתפר, להתרחץ במים פתוחים (אצל מנטורסקי), אחר כך ה„תשעה ימים", שפרט לשבת לא בישלו בהם אפילו בקדרה של בשר, ואחר כך — תשעה באב. לא היה יהודי בראדום אפילו משכיל, אפיקורס, שלא יצום ביום זה. אחרי תשעה באב נשמו לרווחה, באה שבת נחמו וקול חתן וקול כלה, קול מצהלות נשמעו מ„חוֹאט׳ס סאליע" ומ„פאגעלמאנס זאַל", הימים הללו היו ימי ארגעה והרגעה... כימי שקט שלפני סער.

עד מהרה נכנס אלול, ימים שבהם אפילו דג במים רועד... קול השופר הריע מכל בתי תפילה. ימי הסליחות זכורים לי מימי ילדותי, הייתי כבן ארבע... נתעוררתי משנתי בהלמות פטישו הכבד של השמש, שדפק על דלת חנות ועל כל תריס. קמתי יחד עם הגדולים, אבי מחזיק בידי ומוליכני יחד עם כל בני הבית (מחוץ לילדות) לסליחות, בחוץ אפילה וקור, הגגות מלבינים מקרום קרח דק, ובביהמ״ד — חום ואור גדול שופע מהנרות לפני העמוד מהנברשת הגדולה וממנורות הנפט (לאחר זמן, כשהיתה בביהמ״ד תאורת חשמל, הוספתי להתגעגע לתקופת הנפט). ביהמ״ד מלא מתפללים והחזן מסלסל בקולו הנאה, כמדבר ללבי, במלים מובנות לי, — „הנשמה לך והגוף שלך", והיה טוב ויפה להפליא, מתענוג בלתי משוער. וכשיצאו מביהמ״ד עמדה פריידה „די בעקערין", ובידה תבנית גדולה מלאה עוגות חמות ישר־מן־התנור, עוגות ממולאות גבינה, צימוקים וסוכר לבן, תאווה לעינים וטוב לחיך, ואבי קנה לי עוגה שלמה בארבע פרוטות, ובלבי התפללתי שיום יום במשך כל השנה, יהיו ימי סליחות...

*

בימים הנוראים היו ביהמ״ד וביהכ״נ צרים מהכיל את המתפללים, ו„עמך" התפללו בחוץ ותפסו מחצית ה„שול־גאס", רובם ישבו על כסאות ושרפרפים שהביאו מן הבית, והתפללו ברעש ובבכיה, אולם כשפתח ר׳ ישראל יצחק שוחט בעל השחרית בביהמ״ד ב„המלך" — השלך הס, רעד עבר בקהל מתפילתו תפילת זקן ורגיל שפרקו נאה וקולו נעים, כה נעים. וחובבי חזנות חמקו מה„שטיבלעך" ומבתי־תפילה ונדחקו לביהמ״ד, כדי לשמוע את השחרית של ר׳ ישראל יצחק. תפילתו, אמרו, עשוייה להזיז אבן מקיר — כנור לו בגרונו המנגן רק בימי נוראים... אחרי שחרית נדחקו לביהכ״נ כדי לשמוע את המוסף מפי החזן רובינשטיין הזקן ומקהלתו... כשגמרו את התפילה בזמרה, בשמחה ובבטחון של „תכלה שנה וקללותיה ותחל שנה וברכותיה", ואכלו את הסעודה עם המאכלים המסורתיים, כולל דבש וגזר (מעהרין מלשון מעהרין, כלומר: פרו ורבו) וכו׳ — חזרו מיד לבית התפילה, ובמשך כל היום אמרו תהילים, לפני התשליך, ואחריו. (בראש השנה לא נהנו מהתענוג של „שינה בשבת תענוג" — כדי שלא להרדים את ה„מזל"...).

בין כסא לעשור היו הגויים מהסביבה נוהגים להכין „כפרות" בשביל היהודים. מכל חנות, מכל חדר, מכל חצר נשמע קרקורי תרנגולות ותרנגולים, „כפרה" לכל נפש, ואחר כך מיהרו עם ה„כפרות" לבית־המטבחיים, אלפים עמדו בתור, והשוחטים שחטו במשך יממה בלא הפסק...

בערב יו״כ שימשו בראדום חול וקודש בערבוביה (הקודש עלה על החול), תקוה ובטחון לשנה טובה, לפרנסה טובה ואריכות ימים, יחד עם „אימתא דדינא" בכי וסעודת חג של ערב יום הדין. יריבים נתפייסו, והכול התכוננו, זכים וטהורים לקראת היום הגדול הקדוש והנורא...

ביו״כ לא נראה איש ברחובות העיר, אפילו הגוים התהלכו כצללים פוחדים מיום הדין של היהודים... ובשעת „נעילה", כשהחזן קרא בקולו שנצרד מרוב בכי שערי שמים פתח — ידעו הכול שהשערים נפתחו ותפילותינו נתקבלו ברחמים וברצון...

למחרת יו״כ — ירדה שלווה על העיר, ומיד התחילו במצוות סוכה, לולב ואתרוג והכל קיים „ובסוכות תשבו שבעת ימים", ונטילת לולב קיימו אפילו נשים וטף.

בחוה״מ סוכות (גם בחוה״מ פסח) היו בעלי־מלאכה סוגרים סדנותיהם ובעלי־מלאכה מהעיירות הקרובות באו לעיר המחוז (קראו אותם "חול המועדניקים", ולא אחת פרצה קטטה ברחוב בין הבאים) — והיו לאזרחי ראדום מועדים לשמחה... ושוב באו שלשה ימי חג (ואם חל שמחת תורה ביום ששי — ארבעה ימי חג). בליל הושענה רבה היו כל בתי־התפילה מלאים, אמרו תהלים במשך כל הלילה. התפללו ואיחלו איש לרעהו „פתקה טובה"

(„א גוט קוויטל"), ולבסוף הגיעו לחג שציפו לו — שמיני עצרת ושמחת־תורה. בכל בתי התפילה, פרט לביהכ"נ, עשו הקפות גם בליל שמיני עצרת, ערכו „קידוש" למתפללים ואחר כך הלכו לקדש לבתי ה„חתנים", בעלי חתן תורה וחתן בראשית, ומשם הלכו למתפללים האמידים — ובכל בית התחילו מבראשית... ומה שהיה במטבח העמידו על השולחן, אצל קמצן לקחו בכוח... והשמחה היתה כולה קודש, הכול היו „בגילופין", וזמרו ורקדו עד כלות הנפש. וכל אחד התפלל בלבו שיבוא היום המקווה, יום ביאת המשיח וחג שמחת תורה יימשך ויימשך בלי סוף...

למחרת שמחת תורה, ירדה מועקה על יהודי ראדום. קשה היה לשאת בהבדל הקיצוני בין ימי החג (שנמשכו מר"ח אלול) לימי חול. הרגשה דומה היתה גם למחרת חג הפסח, כשהכניסו לבית את הלחם ואת הסירים השחורים מרוב שימוש ואת הכלים הסדוקים, אלא שאז היה אביב. הקיץ מתחלק לתקופות המוציא את היהודי מחיי השיגרה: ספירה, שבועות, שבעה־עשר בתמוז, תשעה באב וכו', מה שאין כן החורף, שבו עוברים חמשה חדשים (בשנה מעוברת — ששה חדשים) בלי חג. מאז אני זוכר, חושך ואפלה כיסו פני השמים ביום שלמחרת שמחת תורה, וגשם קל ירד וחדר לגוף וגם לנפש... כל אחד מכורבל במעילו ובעיניו היאוש המזכיר את השיר העממי. הפרודיה ל„אף ברי" בתפילת גשם — אף ברי דער זומער גייט אוועק און דער ווינטער רוקט צו... דער דאך איז צובראכן, דער פעלץ איז אויסגעק־ראכן און קיין געלד איז ניטא — — — (הקיץ עבר, החורף הגיע, הגג שבור, הבגד מרופט — וכסף לא בנמצא...)

*

בימים שלאחר פסח וסוכות, בילדותי, מבכה הייתי את ימי החג שעברו. ימי הילדות והנערות — השנים המאושרות בחיי אנוש — היו בכלל התקופה האומללה ביותר לנערי ישראל בראדום. ה„ח ד ר" שיבש גופם ונפשם. המלמדים בראדום היו רובם חסרי ידיעה בחינוך מודרני, לא אהבו את מקצועם. עליהם שר המשורר: — תאמר אהיה רב לא למדתי תורה, שמא תאמר סוחר — מעות אין לסחורה, ונעשו מלמדים בישראל... והמלמד שפך לא אחת המתו וזעמו על ראש תלמידיו... ה„חדר" היה חדר צר, ולא ידע מנוחה אף בשבת. לפי שבשבת בבוקר היה בא הרבי לבית ההורים כדי לבחון (פארהערן") את התלמיד, ואחרי הסעודה הלכו לחדר ללמוד „פרקי אבות".

בקיץ למדו בחדר משעות הבוקר עד שעת מנחה ומעריב, בלי הפסקה, ובחורף עד שעה שמונה בערב. המלמד קיבל תלמידים בלי הבחנה, נערים בעלי תפיסה מהירה למדו יחד עם נערים קשי־הבנה. ונער שחשקה נפשו בתורה, התפלל שיגיע לבר־מצווה, כדי הפטר מעול החדר והמלמדים ולהתחיל ללמוד בבית המדרש.

כשנכנסתי לביהמ"ד אחרי בר־מצווה הרגשתי משל, צמחו לי כנפים, הייתי לבן־חורין. למדתי עם נערים מוכשרים בני גילי, והתחברנו באהבה ובדעה אחת, ואמרנו להשלים מה שהחסרנו. וצר היה לנו על כל רגע של ביטול תורה, שאם לא עכשיו אימתי? ולא היינו מפסיקים משנתנו אפילו כדי ללכת הביתה כדי לסעוד, אלא קונים שני כעכים בשלוש פרוטות (צוויי בייגל פאר א דרייער), שותים מים מהכיור בביהמ"ד — ואף־על־פי שחיוורון פשט בפנים היו ההורים מתמוגגים מנחת.

*

חובשי ביהמ"ד בראדום התחלקו לחבורות וכל אחת ישבה ליד שולחן מיוחד, והחברים לשולחן היו רעים מסורים זה לזה. הנה חבורת הבחורים המתבגרים ששערות בודדות מצבצות בסנטרם, שרצו לדחות את הזקנה (כלומר הזקן) לימים טובים יותר והיו מורטים את ה„ספיח" בצפרניים במלקחיים, ובשעון כיס בעל מכסה... וכשנתייצב לידם יהודי והקשיב למשנתם נתבלבלו והסמיקו, בחשש שמא זה „מחותן" האומר לתהות על קנקנו. ותמיד התהלכו קודרים... ליד שולחן אחר ישבו בחורים מאורשים, כפעם בפעם הוציאו מכיס אפודתם את השעון שקבלו לאחר ה„תנאים", לראות — מה השעה... וכל אחד התפאר בשעונו שהוא יקר משל חברו וגם בכלתו שלא ראה אותה, אולם בביתו אמרו לו שהיא הנאה בעיירה ובכל העולם... והרי שולחן שלידו למדו האברכים הסמוכים על שולחן חותנם, תמיד התלחשו ביניהם, ובצהרים שמו טלית בלה מתחת לראשם על ספסל והתפרקדו עליו כדי לחטוף תנומה, למספר דקות, וכשמישהו מהבחורים שאלם מדוע הם ישנים ביום? היו עונים בחיוך: — כשתגדל תדע... ליד שולחן אחד ישבה השכבה הצעירה, עליזים תמיד ושמחים... „ברווזונים" היה כינויים. הללו ניסו כחותיהם בשחייה בים התלמוד. וכולם נערים מצטיינים שלמדו תורה בתיאבון ורעבון, ובמשך הזמן צ ל ל ו בים התלמוד והגדולים עזרו להם ברצון. הללו היו באים מהראשונים בביהמ"ד, לפנות בוקר, ומאחרים לצאת, למדו עד שעה מאוחרת בלילה, ומי שקשה היה לו לקום בבוקר השכם ולא היה מי שיעירו בבית — היו חבריו מעירים אותו בדרכם לביהמ"ד.

לא אחת אירעו קוריוזים מבדחים, בעיקר בחורף, כשהיינו יוצאים בליל ירח מושלג. אחרי חצות מן הבית, — סבורים שכבר האיר השחר, והנה ביהמ"ד עדיין סגור, אך לחזור הביתה לא רצינו, שלא לעורר את הישנים. והיו מקרים שדפקו בדלת של שכן — והיה שמח... ואירע לי מקרה שהיה לשיחה בביהמ"ד במשך שבועות. התחייבתי להעיר את חברי נחום פלוצקי, שהיה היחידי בביתו שנרתם בעולה של תורה (אחיו הבכור דוד למד פנקסנות). אביו, ר' אברהמ'לה, (קראו אותו בשל פקחותו „אברהמ'לה ביסמרק") היה סוחר יערות ובמשך השבוע לא היה בבית, ואמו לא נתנה לבנה לקום בבוקר השכם, וכשדפקתי בדלת ביתו — גרשוני... טכסנו עצה ובאנו להמצאה מקורית. בלילה, קודם ששכב במטה — קשר חוט לבוהן רגלו והוריד את החוט דרך החלון, ובכל בוקר — בגשם, בכפור רצתי לרחוב ספאצרובה, משכתי בחוט, עד שהוציאו מידי. כך נהגנו במשך חדשים, אולם פעם קרה, שאחד האחים (דוד, או אחד מן הנערים „יחיאל הצולע", או פייבל שנתפסו אח"כ לקומוניזם) — הוריד את החוט מנחום הישן, וקשרהו לבוהן רגלה של אחותו הבכירה... כשבאתי כדרכי ומשכתי ומשכתי — שמעתי דרך החלון צעקה: געוואלד מושכים אותי ברגל, שדים מושכים!... נמלטתי כל עוד נשמתי באפי... כשנודע הדבר בביהמ"ד כינוני יוסף הצדיק... והליצנים בביהמ"ד נטפלו אלי שאהיה אנוס לשאת לאשה את אחותו של נחום, או לגרשה, משום שקדשתיה במשיכה... ואני עניתי להם במקום, שרק בהמה נקנית במשיכה... והכל חזר למסלולו הרגיל — לימוד תורה בלי הפוגה, ביום ובלילה (בליל שישי היינו לרוב ערים כל הלילה. לקראת כל חג למדנו מסכת החג, בערב תשעה באב למדנו על החורבן (פרט לשני חצאי ימים בחורף סגרנו את הגמרא ב„ניטל הפולני וב„ניטל" הרוסי (שאז אסור לעסוק בתורה משעה 12 בצהרים עד שעה 12 בחצות). אפילו בשעת האוכל עיינו בספר, בספרים הקלים, ספורי חסידים, ספורי צדיקים או ביוסיפון, שם הגדולים וכו'. שום דבר שהתרחש בעולם החיצון לא הסיח דעתם של חובשי ביהמ"ד מן הלימוד. השביתות שפשטו אז, המהפכות, ההתנגשויות — כל זה שייך לשיחות חולין בין מנחה למעריב (כשנודע על פוגרום גזרו תענית ואמרו תהילים בצעקות ובבכיות). הגמרא והתוספות — זה היה לחם חוקנו, ולמדנו בניגון המסורתי, ניגון עצוב, שובר לבבות, עד שהופיע בראדום הדרשן מביאליסטוק.

*

מגיד, דרשן לא היה חידוש בביהמ"ד. לעתים קרובות היה השמש דופק בפטישו על הבמה, בין מנחה למעריב, ומכריז: — היום ידרוש „בעל דרשר", ואחרי זה העמידו עמוד על הבימה, ליד ארון הקודש, ועלה

יהודי נכא־רוח, עטוף בטלית מרופטת (אחת הטליתות המרובות המתגלגלות בביהמ"ד) — והדרשה כטלית... לרוב סיים דרשתו לפני עשרה בטלנים. לפני הדרשה היו בחורי ביהמ"ד עולים לעזרת נשים ולמדו לאור הנר. אַך הנה בא לביהמ"ד בן תשחורת, גבה־קומה, בעל זקנקן שחור, בלורית פרועה ועינים יוקדות, לבוש בלי רבב, והציג עצמו כדרשן נודע מביאַליסטוק. לאחר שיחה עם השמש הראשי נתן לו שטר כסף, ואחרי ימים מספר היו מודעות מודפסות מודבקות בכל בתי תפילה, בעיר, וליד המקווה, שהדרשן המפורסם הידוע מביאַליסטוק ישא את דבריו... בביהמ"ד הגדול, בשעה שמונה בערב.

בערב הראשון היה בית המדרש כמעט ריק... אנו, כדרכנו, עלינו לעזרת נשים, ברם, אחרי ששמענו את המשפטים הראשונים מדרשתו, סגרנו את הגמרות וירדנו, אחוזי התפעלות ודריכות הקשבנו... בושם כזה עוד לא בא לראדום. בערב השני, לפני השעה היעודה, כבר היה ביהמ"ד מלא עד אפס מקום, כמו כן בעזרת הנשים שם נתכנסו נשים ובחורות מהמשכילות ביותר. וכשעלה הדרשן הצעיר על הבמה, התעטף בטלית צחורה, הרכין ראשו לפני מאזיניו ופתח בשפה ובמשנה ברורה, בקולו ובניגונו הערב, כמו זרם חשמל של עונג ואושר עבר בקהל הרב. הוא היה נואם אמן בחסד עליון. את כל בליסטראותיו הטיל בנוער שנתפס ל„איזמים" (סוציאליזם, ציוניזם ואנרכיזם), וקרא את הצבור היהודי, שומרי תורה ומצווה, שנתפסו לקריאת עתונים ביידיש (שהתחילו אז להופיע) המלאים מינות וניבול פה, לעיון בספר ולחיזוק האמונה. הוא הוכיח בעליל שצדיק וטוב לו — לא רק בעולם הבא, ורשע רע לו אפילו בעולם הזה. הוא הדגים באופן מוחשי את התענוג של היהודי הנאמן בשבת, בחג ובביהמ"ד, ביום הלולא אחרי צדיק וגאון, בסעודת מצווה, בסיום מסכתא וכיו"ב, לעומת השעמום בחייהם של פורקי עול, הרגשת הבחילה שלאחר מעשה עבירה והחינגאות שהן בבחינת אכול ושתה כי מחר נמות... ושאל: מי יושב בבית הסוהר? ואת מי שולחים לארץ הגזירה?, מי מאבד עצמו לרעת?.. בדרשותיו תיאר באורח גרוטסקי את המשכיל (דייטשל", בלשונו) שעתונים ופרוקלמציות נושרים מכיסו, מגבעתו מקומטת, צווארונו עשוי גומי, נעליו עקומות ופתוחות, תחת לחפש תכלית לעצמו רוצה הוא לתקן את העולם, לקרב את הגאולה, לעלות לארץ ישראל על אף הכתוב — בעתו אחישנה!.. מרבה שיחה עם אשה על „רומנים" ואהבה, וסופו שנופל בפח, נושא בחורה שהגיעה מזמן לפרקה, ואחרי החתונה האהבה הופכת לשנאה, ובבית גהינום. ולעומתו בחורים בני תורה, הכול מבקשים ידם, שדכנים מתרוצצים סביבם ומציעים להם נכבדות, המחותן — גביר, והבחורה נאה כלבנה, האהבה אצלם מתחילה אחרי הנשואין ומקויים בהם אשתך כגפן פוריה וכו'.. והעולם הבא? עולם שכולו טוב לצדיקים, — גיהינם וכף הקלע לחפשים בדעות... והוא תיאר בעל עבירה הנופח נשמתו... מלאכי חבלה וילדיו שלא נולדו יוצאים לקראתו, שופכים עליו דליים מלאים גפרית וזפת וצעקותיו הולכות מסוף עולם עד סופו. ובעמדו לפני כס המשפט הוא טופח ומכה על לבו ונשבע לא לחזור מהיום והלאה על תעתועיו, אך הכול למעלה צוחקים לו (גם השומעים בביהמ"ד צחקו אתם) ואומרים לו: — עכשיו? ושוב, יום אחד לפני מיתתך כתוב בפרקי אבות... ולעומתו, איך מקבלים פני צדיק, אפילו פני יהודי פשוט המתפלל ואומר תהלים, ועל אחת כמה וכמה יהודי שעסק במצוות ובמעשים־טובים ונשא ונתן באמונה וכו' וכו'? ואת דבריו תיבל באמרות הלכה, אגדה, מדרש וספרים קדושים, והכל בנגון פלא, מאוקטבה נמוכה לאוקטבה גבוהה... לקרשצ'נדו, מניגון של תחנונים כילד המחטא לפני אביו לקול תרועה ונצחון...

היו אלה שבועות של עונג רוחני ליהודי ראדום ולחובשי ביהמ"ד, שבדרשותיו העמידם המגיד כנבחרי העם ונתן להם שיעור בהלכות דרך ארץ. תהיו נאה דורשים ונאה מקיימים, פנה אליהם, לבל יגידו שהתורה היא לכם קרדום לחפור בו. תקפידו על חיצוניותכם, אל תשבו כפופים על הגמרא, למדו בעמידה, ליד עמוד, בראש מורם, כפי שלומדים אצלנו... ותהיו נאים וגאים בתורתכם. אל תלמדו בניגון של מרה שחורה, של עצבות, אלא כמו אצלנו, בניגון של שמחה והתעוררות, שאין השכינה שורה אלא מתוך שמחה. ודבריו שיצאו מן הלב נכנסו ללב. הוא הכניס רוח חדשה בביהמ"ד, חיים חדשים, וכל השולחנות עברו לניגון חדש, בחשק, במרץ, בשמחה וגילה, אולם לא איכשר דרא... כי הנה לא יצאו אלא ימים ספורים מאז התחלנו לומדים בניגון החדש, ואחד מיושבי ביהמ"ד הקבועים, ר' לייבלה עובדיה'ס או אבו'זם יודל (רוזנבלום), שישב ועיין בספר מוסר או ב„זוהר" והניגון החדש הפריע לו, כנראה, בהתעמקותו, עמד ודפק על השולחן וזעק בריתחה: הפסיקו! הפסיקו את המאַרש הליטאי שלכם המעביר אותי על דעתי. הפסיקו... וכל יושבי ביהמ"ד העוסקים בתורה פתחו עיניהם וראו, שזה ימים משהו בביהמ"ד אינו כשורה... וכולם החרו החזיקו אחריו. ,ישראל'קלה הצולע' צעק שהניגון הזה שיגע אותו לחלוטין. רבי זרח טען: לא ידעתי מדוע נמשכה אצלי תפילת שחרית במשך כל היום, ולבסוף לא יצאתי ידי תפילה... והכול באו לידי דעה, ש„קליפה" נכנסה בבחורי ביהמ"ד. ר ברוך מרדכי צעק: הניגון הזה מצלצל כמו ב„טומאה" („עס קלינגט ווי אין טומאה"), וסופם של הבחורים הללו שיצאו לתרבות רעה („תרבות רעות"). בין מנחה למעריב נערכה אסיפה ובאו לכלל דעה, שבכל אשם הדרשן... וטפלו עליו דיבות... שבשעת הדרשה הוא מרים עיניו למעלה, לעזרת נשים... שהוא קרקפתא דלא מונח תפילין, משום שבלוריתו מהווה מחיצה לתפילין של ראש. אחד אמר שהוא יודע מפי השמועה, שהדרשן התאכסן בביתו של ארנברג ושם ניהל ויכוחים עם אשתו (אמרו עליה שהיא יודעת תנ"ך עם מלבי"ם) ועם בנותיו... ואחד פנה לבחורי ביהמ"ד ואמר: מנין לכם שלא נשלח מה„מיסיון"? ובאסיפה הוחלט לא לתת לו לדרשן מביאַליסטוק להציב רגלו בביהמ"ד, והוא נאלץ לעזוב את ראדום.

בימים הללו עבר עלינו משבר גדול. ידענו שהדרשן היה למדן מופלג, מסביר מצוין, פשטן, משנתו קב ונקי, מקפיד בלבושו לשם שמים, כדי להראות למשכילים שאין להתבייש בבן־תורה. הוא הסביר לנו שנשלח לראדום ולערים אחרות, כדי לנהל מלחמה נגד הסוציאליסטים והציוניסטים, בדרכם ובסגנונם הם... וכשהקנאים בביהמ"ד השפילו את כבודו — הושפל בעינינו כבוד התורה.

אחר ימים של ביטול תורה, של ויכוחים סוערים של נערים תמימים וישרים שלא טעמו טעם חטא ונכנעים לגורל, חזרו רוב הבחורים לניגון הישן. אולם השולחן „המיוחד" שלידו למדו בני טובים, מיוחסים, התמרדו, יצאו מביהמ"ד לאכסניה אחרת של תורה, לשטיבל. תחילה עברנו לשטיבל של חסידי אומטרובצי, ואחר־כך לשטיבל של חסידי מודז'יץ.

שם נשמנו לרווחה. למדנו בניגון החדש בלי מפריע, במרץ ובעוז, והתחלנו ללמוד בעמידה, הרימונו ראשינו, פקחנו עינינו והתחלנו לראות את השמים, את העולם, את הטבע — ופעמים הפסקנו משנתנו כדי לומר: מה נאה אילן זה... ושכחנו שאנו מתחייבים בנפשנו. הניגון החדש דחף אותנו למחשבות חדשות ולחיפוש דרכים חדשות. בזכות הניגון החדש נתפסנו לציונות, לחיבת ציון לוהטת, ו„הדבקנו" רבים בראדום.

ש. מרגלית / המשפט

הדבר אירע שנה אחרי שחזרתי מארץ ישראל (בימי מלחמת העולם הראשונה). שנה עברה, ואני ראיתי עצמי בחלום ובהקיץ יחד עם חברי לעבודה ולהגשמה, התגעגעתי לארץ, שם קמתי טרם שחר, ובצאת השמש בפאתי המזרח בכל יפעה והדרה וכל היקום אמר שירה, יצאנו מי לשדה ומי לכרם, ועל אף העבודה הקשה הכל רן בקרבנו... כי הנה אנו כובשים את הארץ, אנו היוצרים, הבונים... ובשובנו אחרי העבודה, כל אחד וכלי עבודתו על שכמו, היה לנו השולחן המשותף (ברחובות, בבן־שמן ובחולדה) כמזבח, ואנו הלויים — למנצח ושיר מזמור... ומהשירה עברנו לויכוחים, ומהויכוחים התרוממנו להורה עד אפיסת הכוחות. הנה, ממרומי החיים הסוערים והשוקקים ירדתי (בכל המובנים) לראדום. מאור לחושך, לדכאון ויאוש.

הכול בראדום כמו התהלכו בצל התליה של שלושת הקדושים. אחר כך נתווסף דבר הוצאתם להורג של הצעירים גולדברג וקדיש, על לא עוון בכפם.

גם עם כניסת האוסטרים לא נשתנה מצב רוחי, להיפך: עוני משווע, יהודים שנשבר מטה לחמם — השוק הרוסי מזה, ועשירים חדשים מקרוב באו, שצצו כפטריות אחרי הגשם, על הרוב בורים ועמי הארצות, ש„התפארו” כי עשרים ושש מדינות נלחמות למענם... ונתקיים: עליונים למטה ותחתונים למעלה... והנוער? פרט ליחידי סגולה חיו חיי ריקנות, „התרוצצו” (טיילו, כביכול ערב ערב ברחוב לובאלסקה, בקטע הרחוב מהקולנוע „צ׳ארי” עד ל„אודאון”, הלוך ושוב, בראש מורם ובצחוק משובה. משל ראדום להם היא, ופולין להם היא, ודרכם ל„רמבק” (רמביקובסקי) סוגה בשושנים)... הציונות בראדום היתה בשפל המדרגה, ציונות שאינה מחייבת לשום דבר ואינה דורשת פעולה כלשהי, שפתם, שיחם ושיגם של הציונים פולנית, וציונותם מתבטאה בקניית שקל ונדבת פרוטות לקערה בערב יום הכפורים...

האינטלגנציה בראדום עורכי דין, רופאים וכו׳ היתה שכבה מתבוללת, תלושה ממקור מחצבתה, דלה ברוח, ריקה מאמונה ומאידאל. כשנתקלתי בהם שויתי נגד עיני את הרופאים בארץ, שהקדישו את חייהם למען ציון, בעלי חזון ויעוד. וכאן, לפני, יהודים השונאים את עמם ואת עצמם על שנולדו יהודים. והאפייני שבדבר; ככל שרופא התרחק מהיהדות ובז לה, כן היה בכך משום הוכחה שהוא רופא מעולה. ורופא כזה, מומר או מומר־למחצה, נכנס לבית יהודי חרדי אדוק, הגברים לרבות הילדים מסירים כובעיהם בחטיפה, עומדים בגלוי ראש עד לצאת הרופא. והיתה בהתנהגות זו בעיני גלותיות עד זוועה...

*

באותה שנה אירעה לי התנגשות בביתו של רופא. היה זה בערב יום כפור, בגמר הסעודה המפסקת. היה אור בבית (כמו בכל בתי ישראל), אור פנימי נפשי גדול וגם אור ממש, הכל היה אפוף קדושת החג ואימת יום הדין. כל המנורות דלקו, על השולחן ניצבו שמונה הפמוטים ובהם נרות — ארבעה פמוטי כסף, שנים מהם גבוהים ורחבים, ירושה מאבי אבי ז״ל, וארבעה פמוטי נחושת ממורקים שהבריקו כזהב... הנר של יו״כ (נר של ליטרא) עמד במכתש מבריק, מלא חול, ואמי ענודה פניניה, כל תכשיטיה, מלובשת שמלת המשי הצחורה, שמלת החתונה (שלבשה שנה שנה לכבוד יו״כ) אמרה את התחינות, לפני הדלקת הנרות של יו״כ בבכי רב, כל הילדים (אחי אלעזר ז״ל עם אשתו וילדיו הקטנים) חיכו בצפית קודש לאמא שתשים ידיה על ראשו של כל אחד ואחד, החל בגדול, ותברכם בברכת אפרים ומנשה... והדוד לייבל׳ה עובדיה׳ס נכנס בבהלה, גבוה ורזה, פניו כקלף ועטורים זקן לבנבן וקלוש וראשו כפוף כמקבל על עצמו עול מלכות שמים, עכשיו... לבוש קיטל לבן ולרגליו פוזמקאות לבנים ארוכים הקשורים ליד הברכיים, דומה היה למלאך, כולו קדושה, טהרה, מחילה וסליחה.

עד מהרה הוא פונה אלי בקול רועד, ומבקש לקרוא את הרופא ד״ר צ. לבקור אצל אסתר (בתו הנשואה, אם לשלושה ילדים קטנים, שחלתה בדלקת הריאות והביאוה אליו מזוולין, מתה אחרי זמן־מה) — פיקוח נפש... מהר, לבל תאחר לכל נדרי — הוא מזרזני. אמי ברכה אותי לראשונה... ואני אצתי לד״ר צ. ברחוב לובלסקה, ומרוב חפזון — תחת לצלצל בדלת הראשית, צלצלתי בדלת המטבח... כשפתחו לי — חשכו עיני, בשעה זו, שעת הרת עולם, עמדו שם בעיצומה של... כביסה גדולה, דודים פעפו על הכיריים הבוערים, סרחון של כביסה מלוכלכת ואדים מילאו את חלל המטבח, ואשת הרופא ניצחה על המלאכה, — מלאכת הכובסות, שתי שקצות העוסקות בזה והיא עוזרת להן. רועד כולי הפסעתי לאחור, פתחתי את הדלת וצעקתי בקול בפולנית: — בושה, בושה, יהודיה (זשידוּוה), בכל בית ישראל נרות יו״כ דולקים ומאירים... שעת כל נדרי, גויים נאורים באים לבית־הכנסת לשמוע לכל נדרי. חג עתה, היום הקדוש והנורא, ואת תתבישי לך, תתבישי בפני הכובסות... ורצתי חזרה לשאול את פי דודי. בבית החסידים של וולומין בו התפללתי, עבר הדוד לפני התיבה ועמד אותה שעה באמצע „תפילת זכה”, כשספרתי לו הכל, גוף בי קשות, וביקש אחד מהמתפללים לקרוא את ד״ר צ. ולא פתח בכל נדרי עד שחזר...

בגמר התפילה קראני הצידה, להטיף לי מוסר. — הלא יודע אתה, אמר, שפיקוח נפש דוחה שבת ויו״כ, הלא יודע אתה שלרופא גדול מתלווה מלאך גדול, ואם בשמים אין מדקדקים אתו — מי אנו ומה אנו לומר לו מה תעשה? ולד״ר צ. מתלווה המלאך רפאל בעצמו, שיביא בעז״ה רפואה שלמה לבתי אסתר בת רחל... ואפילו לד״ר פידלר, מומר להכעיס, מתלווה מלאך...

*

את הפחד מהגויים, מהצלב, מ„אותו האיש” ומהאם הקדושה, ינקתי משדי אמי. בהיותי בגיל רך היא סיפרה לי על חורבן בית המקדש, על האינקויזיציה, על גירוש ספרד, על גזירת ת״ח ות״ט ועל עלילות־דם — ועווית אחזתני כשראיתי גוי לקוח נכנס לחנות שלנו, היה בעיני הגוי המתועב ביותר ד״ר פידלר. בו ראיתי את הס״ם, וכשנתקלתי בו שפתי דובבו שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא. כשחזרתי מארץ ישראל, תעבתיו שבעתיים, וכשדודי הזכיר את שמו בחיבה, נתאויתי להשיב לו, ברם שתקתי מחמת הכבוד...

*

בבוקר חרפי אחד נודע שפידלר מת במיתה משונה, בשבץ לב. אבל כבד ירד על יהודי ראדום, משל מת אחד מנכבדים... הכול ספרו בשבחו אף־על־פי שהיה מומר, היה יהודי מצוין, אפילו ציוני שקנה מנייה ב„קולוניאל פונד”. גם חתם על העתון „די וועלט” וכו׳ וכו׳. ומכיוון שכך, החליט מי שהחליט להניף את הדגל הציוני ברמה בלווייתו ל„צמאנטאַז׳ הקתולי”. כשספרו לי על כך לא האמנתי לדברים, ואני וחברי נחום פלוצקי (יחד עלינו לארץ ויחד חזרנו) הלכנו לראות את הלוויה. בראש נשאו איקונין של הצלוב, אחר כך צעדו ראשי הכמורה, שבעה במספר, כל אחד וצלב זהב בידו, אחריהם הלכו פרחי הכהונה בכתונות הפסים שלהם, קטורת בידיהם, ואחריהם נשא בחור ציוני (קסטנברג) את הדגל שלנו, תכלת לבן, ויהודים מכובדים צעדו אבלים ועטופי יגון — ואנו היינו מזועזעים...

באותם הימים קיבלנו (אני וחברי) הזמנות מאגודת „קדימה” להכין חומר ל„עיתון החי” שייערך בליל שבת, ואני החלטתי להופיע בהרצאה על „הדגל הציוני שהוכתם”.

בשבוע לאחר כך, בליל שבת, נערך הנשף הספרותי. האולם ברחוב ואַרשבסקה היה מלא מפה לפה... נשמעו נאומים והקראות, ואת ה„צימוק” — ההרצאה שלי — השאירו לסוף. ואני קראתי דברי מהנייר, בפאתוס:

— נתפגר מומר, היה הפגר מונח ב„טרומנה”, ארון עטור צלבים, שהגריב

וכמרים הלכו בראש ה„פוגז'ב", כמרים קתוליים המטיפים לנזירות ומעונותיהם מלאים „מאהבות", המטיפים לאהבה ורחמים — וחדורים שנאה ורציחה ליהודים בכל הזמנים והדורות, נשאו את הצלב ואת הצלוב. לא אחת אמרו לנו הגוים: — אם לא תסגדו לצלב ותנשקוהו סופכם להיות צלובים. והנה, יחד עם הצלב, השתי וערב של חרבות וכידונים, שרטשו לבבות ובטני מיליונים מישראל, יחד עם הטומאה, נשאו את דגלנו, דגל תכלת לבן, סמל הטהרה ותכלת שמי ארצנו, ויהודים ציונים צעדו לקול צלצולי הפעמונים המקפאים דמו של היהודי השומע בהם בכיית הדורות, שוועת האומה, בהלה ופחד — חילול השם, היה כאן, וחילול הדגל... בפתע הרגשתי במבטים נוקבים, משל היתה בי מכת חשמל... הרימותי ראשי, ובדלת עמדו ז'נדרמים אוסטריים, נוצות בכובעיהם שקרויים היו ה„תרנגולים" („די הענער")...

— מה כאן? רעמו!, אסיפה פוליטית חשאית בלי רשיון? כשהסבירו להם שנערך כאן נשף ספרותי, „עתון חי" — נתרככו, נגשו באדיבות אל השולחן, ולקחו את החומר שהיה מפוזר עליו... ונטלו את הנאום שלי שתחבתי לתוך הכיס והזדקר החוצה... רשמו את שמות המשתתפים ב„עתון", את היושב ראש של „קדימה" ועוד מספר שמות של הנוכחים, התרו שלא לסדר נשף בלי רשיון — והלכו, אחר־כך נודע לנו, שחבר „קדימה" שסילקוהו בגלל „חובבותו" לספרים מהספריה — הוא הלשין...

*

חלפו שבועות מרובים, עבר פורים וגם פסח, וכמעט ששכחתי את הנשף הספרותי שנערך בדיוק בגמר ירח הדבש שלי, ואת הלמות לבנו... יום אחד קיבלתי ממורי וידידי ר' יחיאל פרנקל הזמנה לסור אליו לרגל ענין דחוף. כשבאתי והסתכלתי בפניו, ידעתי, שבשורה רעה בפיו. הוא התבונן בי, נד בראשו.

לאחר רגעי שתיקה ניגש לענין וסיפר: — כמתורגמן מטעם שירות הבטחון בא לידי נאומך כדי לתרגמו מיידיש לגרמנית. (הם אינם מסתפקים בתרגום שלהם). ואף על פי שעקרתי את ה„סיכות החלודות", הרי גם הנותר עלול כשתעמוד למשפט לגזור עליך מאסר משש עד עשר שנים בעוון עלבון הדת השולטת, כסבור היית, כנראה, הוסיף, שעודך נמצא בארץ ישראל, תחת שלטון התורכי, המוסלמי, שכחת שאנו נמצאים בכבוש האוסטרי וחסותו, שהם קתולים קנאים, ובמצב מלחמה כל משפט הוא משפט צבאי... אולם אל תפול ברוחך, נעשה הכל כדי לחלצך מהצרה. קצינים בכירים רבים, יהודים וציונים מסורים, נמצאים בצבא האוסטרי בראדום, דע מה להשיב, מה לדבר, אל יאוש ואל שאננות, וה' יהיה בעזרתך...

ימים קשים ומרים עברו עלי. כל יום שני וחמישי נקראתי לחקירה מוקדמת. טענתי, שנשאתי נאום על הנושא: „החיים והעבודה בארץ ישראל אחרי פרוץ המלחמה", והניירות שבכיסי לא היו אלא קטעים מספרים שונים, מאמר קורספודנציה לעיון, לעריכה כשרה. אף אלה שנקראו לחקירה מוקדמת (נס עמד לי שלא נאסרתי מיד ויכולתי להדריך את העדים) — אמרו אותו הדבר... אולם... היושב ראש של „קדימה", יחזקאל רוטמן, נתבלבל או נפחד, ואמר, שדיברתי מן הנייר, ואפילו הצביע באצבע עד היכן הספקתי לקרוא, והמשפט נגדי התבסס על עדות יחיד.

כשקבלתי את ההזמנה למשפט צבאי האוסטרי־הונגרי בבית המשפט המחוזי ברח' לובלסקה 10, חשך עלי עולמי. בטוח הייתי שלא אזכה בדין, שאין רחמים בדין, ואמרתי לעצמי: — כך נאה לך וכך יאה לך שעזבת את הארץ בימים טרופים, בו בזמן שטובי חבריך נשארו בארץ.

לא היתה לי ברירה (אי אפשר היה לברוח), ותמכתי יתדותי בפרקליטים המפורסמים מקראקא ומפראג, ידידי וקרובי עסקו בשתדלנות ובדורונות..

שלושה ימים נמשך המשפט, קריאת כתב האישום נגדי נמשכה שעות, כשהבליט התובע, הפרקליט הפוליטי, את הדברים הבוטים נגד הכמורה, נגד הנצרות, חרקו השופטים שן. השופט הראשי, גנרל הונגרי זקן, אנטישמי ידוע, לבוש גלימה אדומה (בכל מהלך המשפט צייר קריקטורות של העדים) התבונן בי ועבר באצבעו על הצואר... כלומר, שידרוש בשבילי את הגרדום... אולם העדים בלי יוצא מן הכלל העידו לטובתי, ולא נתבלבלו בחקירת שתי וערב, אפילו ה„תרנגולים" העידו שעמדו ליד הדלת כשהתחלתי לנאום ולא ראוני מסתכל בניירות ולא שמעו לא על ישו ולא על „קרייץ". גם העד היחיד שהאשמה הושתתה על עדותו: יחזקאל רוטמן, חזר בו מדבריו שאמר בחקירה המוקדמת, ובו במקום נאסר על מתן עדות שקר.

זכות אבות עמדה לי, או „צדקה" היא שהעבירה את רוע הגזירה, ודנו אותי למאסר ששה שבועות עם זכות ערעור, ובית־הדין לערעורים העמיד אחרי שבועיים את המאסר על שלושה שבועות.

(כיצד עברו עלי שלושה שבועות אלה בתא אחד עם פושעים פליליים, מהם שנדונו למוות, זה פרק לעצמו).

יצאתי מהמשפט נקי מנכסי, ומאז שונא אני ביותר שאת את המומרים, את הגויים הגמורים ואת היהודים־למחצה, והנני בורח מהכמורה, מהצלב, מ„י ש ו" ואפילו מה„בתולה הקדושה"...

יהודה צוקר / זכרונות

מפרקי ההגנה

ידוע, שעוד בשנת 1905 קיים היה בראדום ארגון הגנה, או כפי שקראו אותו אז „זעלבסטשוץ". רשימה זו עניינה בפרק קצר בפעולות ההגנה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם שחרור העיר מהכיבוש האוסטרי.

בסוף שנת 1918, בחדשים הראשונים לשלטון הפולנים, הגיעו אלינו ידיעות, כאילו האכרים שבסביבה מתכוננים לפרוע ביהודי העיר, בין היתר נתקבלה ידיעה מוסמכת מפי יחיאל פרנקל ז"ל, שסיפר, כי בלילה שקדם בא אליו חבר מועצת העיר ממפלגת פ. פ. ס. והודיע לו על פרעות העומדות להיערך בימים הקרובים ביהודי העיר.

אף־על־פי שעמדנו בפרק ההתידדות הידועה של מפלגות הפועלים היהודיות והפולניות (אחרי הלווית החבר מרצ'ין הידועה, שבה צעדו בפעם הראשונה בתולדות העיר חברי פועלי ציון ו„בונד" על דגליהם ותזמרתם בהלווית שוער פולני, חבר פ. פ. ס.), לא רצינו לסמוך רק על כך, ומלבד לפניות לשלטונות הצבא והעיר, שהבטיחו לשמור על שלום האוכלוסיה היהודית — החלטנו לארגן את הגנתנו בעצמנו.

השגת נשק היתה כמעט בלתי אפשרית, והמעט שהיה לנו בהתחלת מלחמת העולם הראשונה, הספיק להחליד בתוך הסליק בבית־החרושת לעורות של טנצר אדלר בגליניצה. וסיכוי־מה נפתח לנו על־ידי קצין יהודי בצבא האוסטרי, שקרא לאחד החברים ומסר לו מעט מן הנשק שנמצא תחת השגחתו בתיאטרון „רוזמיטושצ'י", בהדגישו את ההזדמנות הנדירה להכין כוח לעת הצורך, כן קיבלנו נשק ממר צינגיסר וממר סנדלר מפירליי. גם משה ישעיהו בורשטיין, מחברי נוער פועלי ציון, השיג קצת נשק ממקור סמוי בשבילנו, ובסך הכל היו לנו אקדחים ורובים ספורים, וכמה עשרות כידונים מוחלדים לצרכי הגנת יהודי העיר.

האספה לקראת הפעלת החברים, שנערכה אז בבית ההסתדרות הציונית ברחוב וארשבסקה, נוהלה ע"י יהודה גולדשטין (חיפה), והשתתפו בה מלבד חברי פועלי ציון ואחרים, גם רבים מהנוער הלומד, במיוחד תלמידי ביה"ס למסחר ואחרים.

האמונים בנשק נערכו בבניני השוק העירוני ברחוב רייטשול, ואגב טיולים ביער קאפטור.

בפעם השניה התאספו החברים, קבוצות קבוצות, לא יותר משמונה בכל קבוצה. ניתנו לנו הוראות מתאימות וקיבלנו כידונים מוחלדים — הנשק היחיד שנשאר לחלוקה לחברים מן השורה.

החברים חולקו לעמדות, ומשום־מה רובם ככולם במרכז היהודי, ברחוב וואעל, אף־על־פי שיהודים רבים גרו בשכונות וברחובות אחרים בעיר. כן אורגנו קבוצות אחרות של חברים לאיסוף כספים למטרות רכש, הם נתקבלו בדרך כלל בסבר פנים יפות, לעומת זה ידוע מקרה, שבהכנסם לביתה של משפחה מכובדת, שהצטיינה בנדיבות רבה לכל מוסד או נצרך, יעצו לחברינו למשוך ידם מעסק זה, שלפי דעתם „אפשר לסמוך על שכנינו הטובים, ביניהם אנו חיים מאות בשנים, שלא יגעו בנו לרעה".

ביום המיועד כביכול על־ידי הפורעים, יום ה', יום השוק בעיר, בו מתאספים אכרי הסביבה, היה עלינו להמצא כל אחד במקומו, כלומר, שנים־שנים בכל חצר מסביב לוואעל, משעה מוקדמת בבוקר, ולדאוג שכל הדיירים יישארו בביתם ושכל עקרות הבית יכינו דודי מים רותחים, שעם קבלת סימן על הפורעים המתקרבים, ייסגרו השערים והכניסות, ואם יפרצו אותם — להתגונן בכל הבא ביד, ועל הנשים מהקומות העליונות לשפוך עליהם את המים הרותחים.

בינתיים נתקבלה ידיעה, ש„היום המיועד" נדחה ליום א' הקרוב.

עד עלות השחר ביום א' הגענו למקומות הקבועים. לנו, שמואל אלי מרגלית והחתום מעלה, נקבעה החצר של נתן ניימן ז"ל, שהיו לה שתי כניסות מהוואעל ומהרינק. ההוראות ניתנו, דודי המים הועמדו על האש, ועם ה„נשק" בידינו הסתובבנו בחצר וחכינו לבוא הפורעים.

בינתיים הגיעתנו ידיעה, שאחד המפקדים שלנו, דוד וינטרויב, חבר מרכז של פועלי ציון, נאסר, ואחרי חיפוש והחרמת אקדח שנמצא ברשותו שוחרר. כן נעצר משה זייפמן על־ידי שוטרים והוכה.

הידיעות האלה דיכאו אותנו מאד. נשארנו בעמדותינו עד שעה 9 בבוקר, כשהגיעה בדהרה פלוגה של פרשים צבאיים, כמאה איש, מזויינים, שפרצו בצעקות לרחוב, הקיפוהו פעמיים מסביב — והסתלקו כלעומת שבאו.

רגעים ספורים אחרי כן קבלנו הוראה לעזוב את העמדות. כפי שהוסבר לנו, הגיעו חששותינו לממשל המרכזי בוארשה, ומשם ניתנה הוראה חמורה למנוע בכל מחיר התפרעויות ביהודים, וכך ניצלנו מפרעות.

פרשת עובדים יהודים ברכבת

היה זה בשנת 1915 — ימי הכבוש האוסטרי — תיקנו ושיפצו את בתי־המלאכה של הרכבת. את ההנהלה הראשית של הרכבת לכל שטח הכבוש שיכנו בבית הגימנסיה ברחוב רינק, ואת המחסנים הראשיים בבית החרושת לרהיטים של קוהן, מול תחנת הרכבת.

עם הפעלת בתי־המלאכה והמשרדים, נתקבלו פקידים ופקידות יודעי גרמנית למשרדים ובעלי מקצוע, נפחים, מסגרים, נגרים ופועלים פשוטים מעטים, בלי הבדל דת וגזע, לבתי המלאכה והמחסנים.

היחס אלינו היה הוגן ביותר. לא נפלינו לרעה בשום שטח, וזה נראה לנו אז כמעט כתקופת „אביב העמים" מחודשת, על שום ה„מחוץ ליהודים" המפורסם של האדמיניסטרציה הצארית שחי עדיין בזכרוננו.

יהודים עלו בדרגה לפי כשרונותיהם, וגם החתום מטה נתמנה מנהל עבודה לששים איש, קבוצה להעמסת משאות לקרונות, ובתפקיד זה עבד עד סוף הכיבוש. כמאה יהודים בין 500 פועלים עבדו בבתי המלאכה והמחסנים, וכמה עשרות פקידים ופקידות במשרדים, שם הועסקו בעיקר חיילים וקצינים אוסטרים.

זכורני, זמן קצר לפני גמר הכיבוש, הכריזו המפלגות הפולניות על שביתה כללית לשלושה ימים בסיסמת „שחרור הארץ מהכובשים", ומפלגות הפועלים היהודיות הצטרפו, וכן אנחנו, פועלי הרכבת.

באסיפת המונים שנערכה ליד המועדון של המפלגה הפולנית הסוציאליס־טית פ.פ.ס., בפינת רחוב מרינסקה ורחוב ויסוקה מול פארק קושציושקו, בשעות לפני הצהרים, נדרשנו גם אנחנו לנאום לקהל מעל גזוזטרת המועדון. כל הרחוב לפני הבית היה מלא קהל אלפים רבים, ביניהם קומץ של יהודים, וכשנתבקשתי לנאום, העמדתי תנאי, שיורשה לי לדבר לחברי היהודים בשפתנו אנו, היינו ביידיש. לא היתה שום התנגדות לכך. נאמתי ביידיש ובפולנית. היה זה חידוש בעולמנו, וגם הדברים ביידיש נתקבלו במחיאות כפים סוערות, אם כי תורגמו על־ידי אחרי כן לפולנית.

אחרי האסיפה נבחרה משלחת לשם מסירת הצהרה פוליטית בשם פועלי הרכבת למנהל הראשי של רכבת הכיבוש, גנרל שיבלר, בה שותפתי יחד עם חבר פולני בשם סטנקיביץ.

עם גמר הכיבוש פוטרו על־ידי הפולנים כל העובדים היהודים, פועלים כפקידים, ואז נבחרה על ידנו משלחת לשם תביעת הפיצויים שהובטחו לנו בזמן הפטורים מהנהלת הרכבת הראשית בוארשה. השתתפו במשלחת מרת ניפלד, יהודה גולדשטין והחתום מטה.

נסענו לוארשה פעמים אחדות. הוגשה לנו אז עזרת חברי פועלי ציון בוארשה — שכנא זגן (ממנהיגי המחתרת הלוחמת בגיטו וארשה) ויצחק לב (נפטר בארץ) עמדו לצדנו והדריכו אותנו, אבל האנטישמיות כבר נתנה את אותותיה ודחו אותנו מיום ליום, עד שנוכחנו שלא נוכל להם ועזבנו את כל הענין.

כך נגמרה פרשה מפוארת של עבודת יהודים ברכבת בתקופת הכיבוש בראדום.

מבין העובדים אז ברכבת נמצאים בארץ: גולדשטין יהודה (חיפה), שושני (רוזנצויג) משה (גניגר), מרת קלרוורם הלנה, קירשטין יוסף, ריבא פייבל וצוקר (ליבוש) יהודה (תל־אביב).

בקורו של "שלום עליכם" בעיר

היה זה בשנת 1912, עם הניצנים הראשונים של ההתעוררות הפוליטית ברחוב היהודי בפולין, הציונות וזרמיה, לאחר קונגרס אוגנדה, ה„בונד" אחרי התארגנותו ברוסיה, פועלי ציון אחרי ועידת פולטבה, ס.ס. והטריטורי־אליסטים בויכוחיהם, וכל אחד לפי רוחו, מהותו וגישתו מרחיב את מסגרתו.

יחד עם הפעולה הפוליטית מתפתחת גם פעולת תרבות והפצת השכלה בין ההמונים. העתונות היהודית ובחלקה גם העברית, מרחיבות את היריעות, במטרופולין שעורי עם הידועים של פרץ, ובפרובינציה — מחזיקים מחרים אחריהם.

בראדום נוסדה אז אגודת „הזמיר", הסתדרות „קדימה", התאגדות פקידי בתי המסחר, וכמעט כולם ייסדו ספריות, אירגנו חוגים דרמטיים, מקהלות, פיתחו דרכי הסברה שונים, הובאו מרצים וסופרים לשם הרבצת דעת וקריאת כתביהם והסברת בעיות ספרות לצבור.

והנה באחד מימי הקיץ החמים, ואני אז כבן 14, כבר היתה לי זיקה לספר וכותבו והייתי חבר ב„קדימה", נודע בעיר, שבעוד ימים אחדים עומד לבוא מוארשה הסופר שלום עליכם והוא יקרא מכתביו.

בבואו לראדום איכסנו אותו בבית המלון של חיים וינר, יהודי חובב ספר, ברחוב לובלסקה 18, המקום בו התגוררו, בדרך כלל, אורחים חשובים וסוח־רים מכובדים, במרכז העיר.

שמחתנו הגיעה לשיאה. הייתי צעיר מדי כדי שישתפו אותי בהכנות, וזכורני רק את ערב הקריאה. אם איני טועה הוא נערך באולם „רומיטושצ׳י". המונים צבאו על דלתות הכניסה, האולם התמלא חיש מהר ועבר על גדותיו. הקהל קיבל את פני הסופר בהתלהבות גדלה והולכת. האוירה נתחממה, הורגשה אהבת העם לסופרו. זרמה, כמו במעגל חוזר, החיבה. שלום עליכם קרא קטעים שונים מכתביו, ולבקשת הקהל קרא עוד ועוד, ולולא אשתו, שישבה לידו וציותה עליו להפסיק, ודאי היה ממשיך עד אור הבוקר.

למחרתו, בשעת הצהרים בערך, הודיעו על נסיעתו של הסופר. עבדתי אז כשוליה בבית־המלאכה לחריטה ופתוח־יד של האמן הידוע משה הוברמן, ואתי יחד עבדו עוד שלושה נערים בגילי. הפסקנו את העבודה ויצאנו ללוותו ולהפרד ממנו. רבים, רבים נתכנסו מסביבו ליד בית המלון הנ״ל, והוא, שלום עליכם, ישב בכרכרה, שמח, צוהל, ראשו מורם, שערותיו מפוזרות, בלוריתו גדולה ונאה, פניו מחייכים, עיניו מלטפות את כולנו, ידיו מפריחות לנו אותות שלום וחיבה, ולידו אשתו, סביבו חברי הועד לקבלת פניו — וכך נסעו לרכבת כדי לשוב לוארשה.

הרושם שנשאר היה חזק ונחרת במוחי, ובודאי גם בלבם של רבים אחרים, עד כדי כך, שכיום — ארבעים ושמונה שנים אחרי המאורע — עדיין אני רואה בפני את הכל חי ותוסס, משל רק אתמול אירע הדבר...

עבודתי ב"ספרית הסוביאקטים" בראדום

המצב החמרי של משפחתי מרובת הילדים, שאבא מפרנסה היחיד, — הוא עבד כפקיד בבית חרושת — לא איפשר לי להמשיך בלמודים, אף על פי שהצטיינתי בהם. אפילו וקרה, שגביר אחד בסביבתנו שילם בעד השעור שלי, משום שעל ידי למד גם בנו והתקדם בלמודיו.

בשנת 1910, בגיל של 12, התחלתי ללמוד מקצוע אצל משה הוברמן, חרט אמן לפיתוח יד, ברחוב לובלסקה 24, בבית משפחת סלבה.

תוך חפוש מקורות לידיעות, כתחליף ללמודים הרגילים, הגעתי באחד הערבים לפי המלצת אבי לספרית „התאגדות פקידי בתי המסחר וסוחרים זעירים" ברחוב לובלסקה 30, שאבי היה בין חבריה.

הקוראים בספריה היו בעיקר אנשים מבוגרים מתוך חברי ההתאגדות, והספרים בחמש שפות: יידיש, עברית, פולנית, רוסית וגרמנית, הרוב ביידיש.

בבואי לשם בפעם הראשונה התביישתי במקצת מפאת גילי הצעיר. בתור ספרן כיהן אז מר קסטנבאום — בנו רופא בקופ״ח בארץ. בראותו את שקידתי על הקטלוגים ובבחנו את רשימת הספרים שציינתי על כרטיס החבר, החליט להזמינני כעוזר לעבודתו בחלוקת הספרים בערבים.

חיבתי לספר היתה גדולה ומתוך כך נעניתי לבקשתו, ובמשך שנתים ויותר עזרתי לו בהשאלת ספרים. בשנה השניה חילקתי כמעט באופן עצמאי שעתים בכל ערב את הספרים, ובתום שעות החלוקה המשכתי בעבודות הפנימיות של הספריה.

באותן השנים היו שם כחמשת אלפים ספר והיו לספריה קוראים רבים מאוד. אחרי שנסגרה ספרית „הזמיר", היתה זו הספריה היחידה בעיר עד פרוץ המלחמה, ורק בשנת 1915/16, עם הקמת ספרית הפועלים, שנקראה אז „יידישע ארבעטער ביבליאטעק" שניהלוה בעיקר חברי פועלי ציון, הוקמה שוב ספריה צבורית הראויה לשם זה.

באותן השנים נוסדה גם ספריה נוספת על־ידי „קולטורה" — שלוחה של ההסתדרות הציונית בעיר.

הסדר הראשון של חיילים יהודים בפולין המשוחררת

באחת השבתות של נובמבר 1918, בשעות לפני הצהרים, בזמן שמקובל היה אז בין בני הנוער לטייל ברחוב לובלסקה, בקטע הקצר בין החנות לתכשיטים של גולדפין לבין בית־הקפה של רמביקובסקי, נודע לנו פתאום על מאורע פוליטי חשוב, על שחרור פולין.

תוך כדי דיבור הופיעו בחורים פולנים בלבוש אזרחי, רובים ביד, קבוצות קבוצות, בשורות מסודרות באמצע הרחוב, צועדים ושרים שירים לאומיים, ביניהם גם אי־אלה בחורים יהודים.

מפה לאוזן נמסר לנו, כי הרובים נלקחו מהקסרקטינים האוסטרים שבעיר.

הקצינים האוסטרים שעברו ברחוב, ביניהם הסרן ברטה הידוע, הממונה לענינים סוציאליים בבנין ממשל המחוז בשנות הכיבוש, ענדו לולאות בצבע לבן ארגמן — צבעי הדגל הלאומי הפולני בכובעיהם, ובלי החרבות לצדם. ואם שהופיע איש־צבא אוסטרי מזוין היו הבחורים מפרקים את נשקו. הגיבורים מאתמול לא ניסו אפילו להתנגד וקיבלו את הגזירה בשתיקה. הצ׳כים, שלא מסרו את נשקם, חזרו למולדתם, שאף היא נשתחררה מעול הכיבוש.

עם הזמן נודע לנו, שכל הצעירים היו חברי ה„ארגון הצבאי הפולני" פ.או.וו. במחתרת, ופעלו כאשר פעלו לפי פקודת מפקדיהם.

בפברואר 1919 הוכרז הגיוס הראשון של ילידי 1898 לצבא המתארגן, ועוד לפני תום תקופת האמונים שלנו, והנה חג הפסח ממשמש ובא.

בקסרקטיני הצבא בראדום נמצאו אז כמאה חיילים יהודים, רובם מחוץ לעיר, וראינו צורך לעשות סידורים מיוחדים לקראת החג.

נבחרתי על־ידי החיילים למטרה זו. פניתי לועד הקהילה ובקשתי עזרתו.

גם ועד הקהילה הועמד אז לפני תפקידים חדשים, לרגל השנוי במצב הפוליטי עם העברת השלטון מידי הכובשים לידי הפולנים.

הרב קסטנברג ז״ל, אליו הופניתי בענין זה על־ידי אנשי ועד הקהילה, קיבל אותי בסבר פנים יפות, ובשמעו את בקשתנו בדבר סידור סעודת פסח בצוותא לחיילים לשמונה ימי החג — תוך הבעת התנגדות מוחלטת לנוהג המקובל של חלוקת חיילים לבתי התושבים — קיבל אותה והבטיח לפעול ברוח זו כמיטב יכולתו.

עברו ימים ספורים והדבר סודר על הצד הטוב ביותר.

מטעם ועד הקהילה נתמנה מר יעקב אדלר, חתנו של ר׳ איתמר אדלר ז״ל, כמרכז מבחינה צבורית. כספים ומצרכים סופקו על־ידי הרשות הצבאית במקום. חברי „השומר הצעיר" הגישו לשולחנות במשך כל ימי החג, בחן ובמאור פנים.

שני הסדרים, ככל יתר הארוחות, עברו בשמחה ובחגיגיות, וכל העוסקים בכך החל במנהל וכלה בעובדי המטבח, ועל כולם המגישים הצעירים, עשו להנעים לנו את החג ולהשכיח מאתנו את מועקת חוסר הבית בימי חג ומועד. והשירה לא פסקה.

בסוף החג נפרדנו מהמגישים הצעירים, מעובדי המטבח והנקיון ומהמנהל מר אדלר במסיבה חגיגית. בשירה בצבור ודברי פרידה נרגשים ובצלום כללי למזכרת.

לועד הקהילה נשלח מכתב תודה מטעם מפקדת הצבא, בצרוף מכתב מהחיילים, חתום אישית בידי כולנו.

א. בן־עיר / הבית היהודי הראשון בראדום

כל בתי ישראל בפולין ובראדום נחרבו, נעקרו מן השורש, ועתה אני בא להדליק נר לזכרו של אחד מהם היוצא ללמד על הכלל כולו — היה זה הבית היהודי הראשון ברחוב וואַעל, שנבנה על יסודות איתנים וסופו נהרס עד היסוד על־ידי הנאצים. על ספו מת בנסיבות מסתוריות בעליו הראשון, וכל אנשי העיר והסביבה בכו עליו בכי רב, ולא הרחק מהבית נרצח בידי קלגסי היטלר בעליו האחרון (שנקרא בשם בעליו הראשון) ואיש לא ספד לו; העקורים שצעדו עמו בדרכם האחרונה היו אחוזי פחד ותדהמה ואין איש יודע קבורתו.

ר׳ אלעזר מרגליות הראשון

בעיירה קוז׳ניץ נודעה משפחת מרגליות, מן העשירות בעיירה. אביו של אלעזר ניהל עסקי יערות נרחבים עם בעלי־אחוזות בסביבה. לרגל עסקיו נוסע היה כפעם בפעם לגרמניה ונדבק במקצת בהשכלה את בנו חנך בתורה, כנהוג, ומלבד זה לימדו לימוד־חול. שכר בשביל מורים לתנ״ך, לדקדוק ולשפות לועזיות, והנער הצטיין בלימודיו כאחד העילויים. הוא נתפס לספרים חיצוניים, ואף ידע לרכב על סוס כמנהג הגוים. על כן לא ייפלא, שבעיירה חששו שמא יצא ח״ו לתרבות רעה. אולם שנים ספורות לאחר נשואיו דבק בחסידות, ובפקודת הצדיק מצאצאי הבעש״ט עבר לראדום שהיתה אז עיירה זעירה, כפר ממש, בלי בית־קברות יהודי. לאחר בואו גדלה ראדום, נשתגשגה ונתרחבה בזכות של ר׳ אלעזר מרגליות שניהל עסקים נרחבים.

הוא נתברך בכל המעלות בעל שיעור קומה ופרקו נאה, רב־כשרונות ורב־יכולת. חול וקודש משמשים בו בערבוביה במזיגה נאה. בקי בתלמוד ובפוסקים, בדברי ימי ישראל והעולם. אהב את הפולמוס והחידוד. סיפרו עליו, שבירידים הגדולים בחו״ל מזדמן היה עם חכמי ישראל ועם חכמי אומות העולם, ניהל אתם ויכוחים ותמיד היתה ידו על העליונה. פעל הרבה לטובת היהודים שרצו להתנחל בראדום, ובמשך שנים שימש ראש קהילתה.

בגלל עשרו, עסקיו והשכלתו קיבל רשיון מיוחד מ„נשיא״ העיר לבנות את בנין־האבן הראשון ברחוב וואַעל, ליד בית הכמורה; בחזית גבל הבית בבית הכמורה הפלביאַנית (הכמרים הנאורים חיבבו את אמרותיו השנונות ורצו בשכנותו; משנכנס לגור בבית ניהלו אתו ויכוחים ושיחות, הוא דרך החלון והם בגינת־הנוי שלהם הידועה בראדום) ומהצד האחורי — בכנסיה, וקיר־אבן גבוה בחצר הבדיל בין הקדושה ל„טומאה״.

את כל הבית הגדול והנאה הזה, לפי מושגי הימים ההם, בנה לצרכי עצמו. החנויות ברחוב וואל היו כבית־מסחר גדול ובהם מחסנים ומרתפים, מעין חנות כל־בו, שבה אפשר היה להשיג מהסחורות הזולות ביותר עד לאריגים המשובחים מלייפציג... בקומה הראשונה, מצד ימין, היתה דירה בת חדר קטן בשביל השוער־החצרן, החדר הגדול שנתמשך לכל אורך הבית, שימש דירה לעגלון ולסייס, שר׳ אלעזר החזיק לעגלות להובלת כחורה ולכרכרות שבהן נסע. קומה ב׳ על דירותיה וחדריה המרובים תפוסה היתה על־ידי ר׳ אלעזר ובני משפחתו. בדירה זו התגוררו במשך דורות בניו, בני בניו עד ר׳ אלעזר האחרון. חדרי הבית המו תמיד מרוב אורחים שהתארחו אצלו בעברם את העיר, רבנים, צדיקים וסתם עוברי־דרך, ובמשך כל היום עמדו מבשלות שבישלו ומגישים שהגישו מזונות, וכל שנכנס רעב יצא שבע. מספרים שצדיק אחד (ה„יוד הקדוש״) שנתארח אצלו בירך את הבית לבל תיפול בו לעולם שריפה — הבית לא נשרף, אבל נהרס כולו בידי הנאצים הטמאים.

קומה ג׳ של הבית נועדה אך לתשמישי קדושה בלבד. לאורך כל החזית היה בית־תפילה (בזמננו היתה שם הדירה וה„חדר״ של ר׳ לייבלה עובדיה׳ס, והחדרים והמטבח היו מחולקים בלוחות־עץ), ולא היתה שעה במשך היממה בלי לימוד תורה ותפילה. במשך כל הלילה בקע משם אור שהאיר את הרחוב. כאן היה גם שטח ריק ומרווח לסוכה הגדולה. ר׳ אלעזר היה אומר, שבבניית הבית לא נתכוון אלא לסוכה, וכדי לבנות את הסוכה בקומה העליונה נאלץ היה לבנות את הקומות א׳ וב׳... הגג המשופע העשוי פחים רקועים נבנה במנגנון מיוחד, מגלגלים וחבלים עבים, לאפשר פתיחתו, שאז היתה לו צורת כנפיים, וסגירתו. בחג הסוכות כמעט שלא יצא מן הסוכה בה התפלל, למדו וסעדו הוא, בני ביתו הגבירים ואורחיו המרובים. בסוכה היה ישן באפריון מיוחד („הימעל־בעט״) שעמד שם כל השנה (האפריון החזיק מעמד כמאה שנה; גם בן־בן בנו, ר׳ עובדיה משה ישן בה בסוכות עד שנתפוררה). כשירד גשם סגרו את הכנפיים, וישבו בסוכה כמו בארמון... כל הבית של ר׳ אלעזר עמד מתחת לסוכה, בבחינת ופרוס עלינו סוכת שלומך.

כל שנותיו עברו עליו בשובה ובנחת. זכה לשני שולחנות — תורה ועושר. מחותניו היו מגדולי התורה המפורסמים (אחד מחתניו היה הגאון ר׳ אריה לייב צונץ מפלוצק). מהלך היה בקומה זקופה, אהב לטפל בסוסיו, ומעריציו אמרו שיש לו בכך כוונה מיוחדת, שהסוסים אינם סוסים סתם... ולא פעם כשהצדיק התאכסן אצלו, ירדו שניהם לאורווה ושהו שם זמן רב... נוהג היה לבחור לעצמו את הסוסים כשיצא לדרך. בנסיעה אהב לקחת את השוט, לשבת על הדוכן במקום העגלון ולנהוג בעצמו. ביומא דפגרא, כשחנכו ספר תורה, או לכבוד התורה אצל מקורביו, היה יוצא ברכיבה ומראה להטוטי־דהירה, זקנו מפוזר ברוח והוא כמרחף באויר... ואכן, הוא קיפח חייו ברכבו על סוסו שהשתולל.

ומעשה שהיה כך היה: רבי אלעזר מרגליות היה חובב ספרים נלהב, והיה קונה כל ספר חדש שיצא לאור. בביתו היו שני ארונות ספרים, ארון לספרים תורניים וארון לספרי מחקר, פילוסופיה ושירה של ימי הבינים וכן ספרים לועזיים (בחטטי בארונות הספרים מצאתי ספרים שעל שעריהם רשום היה בכתיבת ידו: שמו, התאריך, פרשת השבוע והשנה לפ״ק בקולומברים הנהוגים אז, בעברית מליצית ובכתב־יד נאה להפליא.) משהודיע לו מוכר־הספרים שלו בוארשה שמוציאים־לאור את „היד החזקה״ לרמב״ם בפורמט גדול עם פירושים מרובים, לא היה קץ לשמחתו והזמין מיד את הספר בכריכת עור יקרה. כשקיבל מכתב שהספרים מוכנים בשבילו, לא רצה להחמיץ אפילו שעה, קפץ על סוסו ודהר לוארשה בלי תפילת הדרך — שליחי מצוה אינם ניזוקין... בוארשה עשה ימים בסעודות־מצווה עם ידידיו, מכיריו, חסידים לומדים מעריצי הרמב״ם. את דרכו חזרה עשה קפנדריא דרך עיר־הולדתו קוז׳ניץ להשתטח על קברי אבות, כמנהגו בכל שמחה. כשעזב את בית־החיים רחץ ידיו כדין ומשום שלא אכל דבר טרם יצא בדרכו לקבר אבות, הוציא בקבוק יי״ש מאמתחתו וחתיכת דובשן, בירך, לגם קצת יי״ש מהבקבוק וקרא: — לחיים, לחיים מתים! זכותכם וזכות הרמב״ם, הנשר הגדול, תגן עלינו ועל כל ישראל, ונזכה לביאת המשיח והמתים יקומו מקבריהם, לחיים! לחיים...

עלה על סוסו והמשיך דרכו. בפתע שמע שעטת סוסים, דהרה כבדה, משל רודפים אחריו ורוצים להשיגו. הפנה ראשו לראות מי הם הרוכבים, ולא ראה דבר. נבהל. גם הסוס נבהל והתחיל לדהור בלי מעצור. נתחוור לו, שהמתים מקוז׳ניץ רודפים אחריו משום שפגע בכבודם. לא המתים יהללו־יה ולא כל יורדי דומה... קרא שמע ישראל, סגולה נגד פחד מתים, אך הם רדפו אחריו והסוס דהר בבהלה עד שהגיע לסף ביתו שם הפיל את רוכבו...

כל מאמצי הרופאים להצילו היו לשוא. אחר מספר ימים הוציא נשמתו. אבל כבד ירד על העיר והסביבה. הכל הלכו אחרי מטתו לקוז׳ניץ, שם הביאוהו למנוחת עולמים, לפי צוואתו.

מר׳ אלעזר הראשון עד בן־בן־בן־בנו ר׳ עובדיה משה, ר׳ חיימ׳ל עובדיה׳ס ור׳ אלעזר חיימ׳ל עובדיה׳ס (האחרון נרצח על־ידי הנאצים על־יד ביתו), שכל אחד מהם מהווה פרק לעצמו — נפסק החוט. ראשי אבות רבים במשפחה זו שדרו בבית זה ובדירה שלו, היו בעלי מדות תרומיות, בעלי תריסין, לומדים וחסידים, אך נראה שלרקמה הנפלאה, האגדתית לא כל אחד זוכה...

קול דמי אחיך צועקים אלי מן־האדמה
(בראשית ד׳, י)
ארץ אל תכסי דמי
(איוב ט״ז, י״ז)

חורבן קהילת ראדום

העיר והאם בישראל

יסוריהם, מאבקם וכליונם של שלושים אלף יהודי ראדום

אַלְתֶּר זְאֵב וֶרְטְהַיִם

צְ עָ דִ י ם אֱ לֵ י תְ ה וֹ ם

(קִינַת רַדוֹם)

הָהּ! רַדוֹם, קִרְיַת נְעוּרַי. אַתְּ עֶרֶשׂ חֲלוֹמוֹתַי הָיִית.
מָה רַסַקְתְּ מֵאִתָּנוּ, כִּלְתוֹךְ עֲרָפֶל נֶעֱלַמְתְּ.
הֵן כָּל פִּנָּה בָּךְ, כָּל רְחוֹב, מַעְיַן זִכְרוֹנוֹת עָבָרוּ,
הַמַּרְחִיבִים לֵב וּמַדְאִיבִים נֶפֶשׁ גַּם יַחַד,
כְּפִצְעֵי יְדֵי אֲהוּבָה...

*   *
   *

רְאִיתִיךְ בַּהֲדַר קִסְמֵךְ, יִפְעָתֵךְ מִסָּבִיב נְפוֹצָה.
„עִיר וָאֵם" — בָּךְ הֵיכְלֵי רוּחַ לְכָל דּוֹרֵשׁ נִמְצָאוּ.
גַּנַּיִךְ, חוֹרְשׁוֹתַיִךְ, פִּנּוֹת חֶמֶד —
בָּם נַחֲלֵי מַיִם קְסוּמִים פִּכּוּ, זָרְמוּ חֶרֶשׁ,
אֶת לִבִּי, לֵב נְעוּרִים, שְׁבִי לָקָחוּ
וּלְזִכְרָם עַד הַיּוֹם נַפְשִׁי תֶּהֱמֶה — — —

עֵצִים גִּדַּלְתְּ, אֶל־עָל תִּמְרוּ, לְגָאוֹן וּלְתִפְאֶרֶת
בָּנִים אֲהוּבִים, בָּם חָרָשׁ וּמַסְגֵּר וְיוֹשְׁבֵי עַל מִדִּין יַחַד
הָהּ, גֶּזֶר תִּפְאֶרֶת, אֵיךְ בְּיַד אַכְזָרִיָּה מִנִּי שֹׁרֶשׁ נֶעֱקַרְתְּ?
כִּי גַּם דִּמְעוֹת אֵם, גַּם שִׂיחַ יְגוֹנָהּ
אֶת קִבְרֵיכֶם לֹא הִרְווּ...

*   *
   *

בְּבֵית הַמִּדְרָשׁ שֶׁל אַבְרָהָם לִיפָּא מִי יִשְׂחֶה בְּיַם הַחַיִּים?
וּלְרֵיזֶ'לִי הַנַּדְבָנִית מִי יַד יִפְשׁוֹט לְחֶסֶד?
בִּבְקָתָה שָׁם, רַבִּי מֶלֶכִ'יל לַמָּרוֹם נוֹשֵׂא כַּפַּיִם.
עוֹד אֶרְאֶה אֶשְׁנַבֶּיהָ־חֵן בְּכָל גָּוְנֵי הַקֶּשֶׁת.

אֵי עוֹרְכֵי „הִתְבּוֹדְדוּת" בְּמֶרְחַב הַפָּתוּחַ?
וְטוֹבְלֵי שַׁחֲרִית אַיִם, לִפְנֵי עָמְדָם לָשׁוּחַ?
הֲיִתְחַצּוֹב עוֹד דִּבְרוֹתָיו־אֵשׁ בְּרֶוִינְסְקִי זֶה הָרְחוֹב,
נוֹאֵם, עַל סֵבֶל דַּל כִּי רַב וְיוֹם גְּאוּלָּה קָרוֹב?

וּרְחוֹב לוּבְּלִין הֲיִפְשׁוֹט עוֹד אֶת דַּרְכּוֹ עַד לַגַּן —
הֲנֵצוּ בּוֹ פְּרָחִים לָרוֹב וּלְבַב צְעִירִים רָן?
וּמֵעַל לַ„מַּגִּיסְטְרַט", בַּמִּגְדָּל שָׁם, בָּרוֹם,
הַיְצַלְצֵל עוֹד שְׁעוֹן הָעִיר „גְּלִין—גְּלָן, גְּלִין—גְּלָן" עַד תּוֹם?

*   *
   *

רוּחוֹת תֹּהוּ הוֹמִים נֶהִי בִּרְחוֹבוֹתַיִךְ.
וּדְרָכַיִךְ בְּיֵלֵל יִתְּנוּ קוֹלָם.
אֵין זֵכֶר לְיַעֲקֹב בִּגְבוּלֵךְ.
כְּמוֹ אֱלֵי תְּהוֹם רַגְלָיו נָטוּ, פָּסָעוּ — — —

הֲגַדְנָה נְתִיבוֹת עִירִי, הֲיֵשׁ מַעֲנֶה בְּפִיכֶן?
מִי אֶת צֹאנִי, צֹאן עוֹלָלַי, בַּשְּׁבִי לָקַח?
טְלָאֵי הָעֲדִינִים, אָן בַּדֶּרֶךְ הוֹלִיכוּ?

הַאִם לֹא כְּעוֹלוֹת חַסְרוֹת־יֶשַׁע הִרְדִּיף אֶתְכֶם זֵד?
לְמִכְלְאוֹת אוֹשְׁבִּיץ, אֲיֻמַּת הַזְּוָעוֹת, וּלְמִזְבְּחוֹת מַיְדַּנֶק
מְקוֹם עֲשַׁן צְלִי אֱנוֹשׁ בְּזַעַק מַחֲרִיד הַשָּׁמַיְמָה יִתַּמֵּר
וְעֵינֵי פַּחַד בּוֹהוֹת, שֶׁל סָב וְנֶכְדּוֹ הַצָּעִיר
עַל עֲרֵמַת גְּוִיּוֹת מְזֵי רָעָב וּמְעוּנֵי תּוֹפֶת
יַחְדָּיו תְּנֻקַּרְנָה — — —

מִסְמְטַת בֵּית הַכְּנֶסֶת יִלְלַת נְכָאִים תִּשָּׁמַע
בֵּית הַמִּדְרָשׁ הַיָּשָׁן עַל גּוֹזָלָיו בְּאֵלֶם יִתְרַפֵּק
מִי מִסְפָּר יִמְנֶה לְמוֹקְדֵי רֶשַׁע גְּוִיּוֹתַיִךְ, עִירִי, הָיוּ לְבָרוֹת לָמוֹ
כִּי, הִנֵּה בְּמַחִי יַד טְמֵאָה נִקְפַּד פְּתִיל חַיֵּיהֶם לָעַד...

*   *
   *

הָהּ! רַדוֹם, קִרְיַת נְעוּרַי. אַתְּ עֶרֶשׂ חֲלוֹמוֹתַי הָיִית
מָה רַסַקְתְּ מֵאִתָּנוּ, כִּלְתוֹךְ עֲרָפֶל נֶעֱלַמְתְּ
הֵן כָּל פִּנָּה בָּךְ, כָּל רְחוֹב, מַעְיַן זִכְרוֹנוֹת עָבָרוּ,
הַמַּרְחִיבִים לֵב וּמַדְאִיבִים נֶפֶשׁ גַּם יַחַד,
כְּפִצְעֵי יְדֵי אֲהוּבָה...

הרס, אבדן ושמד

ענגים קודרים באופק

שבועות קודם לפרוץ המלחמה כבר הורגשה מתיחות בראדום והכל חששו לבואה. התארגנה הגנה אנטי־אוירית, במגרשים ובגנים הצבוריים נחפרו מקלטים ותעלות־מגן.

עם הקריאה הראשונה להתגייסות, ביום 30 באוגוסט 1939, נענו כל היהודים חייבי־הגיוס. אף על פי כן, היה פרוץ המלחמה, באחד בספטמבר כזעזוע מחריד. ראדום הופצצה מהאויר בטרם שמעה בראדיו על פלישת הצבא הגרמני לפולין, וקרבנותיה הראשונים נפלו בשדה התעופה הסאדקובי.

הבהלה גברה והלכה עם הידיעות על חדירת הצבא הגרמני לפולין. מעל לעיר טסו אוירונים והפציצו בלא הרף. נפלו קרבנות. פצצות נפלו ברחוב לובלסקה־נובוגרודזקה וברחוב וואֶל 7, שם נהרגו הרבה יהודים. חיל־האויר הפולני לא נראה.

ב־6 בספטמבר, משנודע על כיבוש קלץ על־ידי הגרמנים, עזב הצבא הפולני את ראדום ואתם אנשי השלטון האזרחי והעירוני. גם האוכלוסיה בעיר עזבה בהמוניה ובבהלה את העיר. רוב הבורחים היו יהודים, ופניהם היו מופנים לעבר הגבול הפולני־רוסי. בו ביום הוזמנו העסקנים שנשארו, לישיבה בביתו של עסקן הפ.פ.ס. ד״ר קעללטס־קראוס, בה נבחר ועד אזרחי עליו הוטלה הדאגה לאספקה ולסדר בעיר. החברים היהודים בועד היו: יעקב גולדברג, איגנאצי גולדברג וישעיהו אייגר. כן הוקמה מיליציה אזרחית בה השתתפו יהודים רבים.

כניסת הצבא הגרמני לראדום

ביום ששי אחרי הצהריים, ה־8 בספטמבר 1939, נכנס הצבא הגרמני לראדום, ומיד תפס את בניני הממשלה והשלטונות העירוניים. דגל צלב־הקרס השחור הונף על העיר.

לאחר ימים אחדים הגיעו יחידות הס.ס. הס.א. ומשטרת הבטחון. הנגישות והעינויים החלו מיד עם בואם של הגרמנים. בריונים פולנים העמידו עצמם לרשותם והלשינו על יהודים. יהודים שלא הורידו את הכובע בהתקלם בגרמנים — כמצוותם — וכן אלה שהורידו הכובע, שניהם נענשו במכות.

היהודים הראשונים נחטפים לעבודה

עם הכיבוש הציפו אלפי גרמנים אזרחיים את ראדום ותפסו דירות של אזרחי העיר, ומיד התחילה חטיפת יהודים להעברת רהיטים ולעבודה בסידורים שונים בבתים. גם אנשי־חיל־האויר הגרמני באו לחטוף יהודים לעבודה.

אנשי הס.ס. ובראשם שני הבריונים מכס ושולץ, אף הם היו חוטפים יהודים, מעבידים אותם בפרך, מכים וחובלים בהם. וכן אנשי הגיסטאפו שנזקקו לפורקי פחם למרתפי דירותיהם.

כן העבידו יהודים בניקוי האורוות והסוסים של משטרת הרוכ־בים. מוכים ופצועים היו חוזרים לבתיהם ורבים היו לבעלי־מום.

גם לבית החרושת לנשק העבירו יהודים חטופים מיטות מהקסר־קטינים ומשם להנה בחזרה. איש לא ידע לשם מה. יום־יום נשלחו למאות מקומות־עבודה — לעבודת כפייה ועינויים. כל הגרמנים שחנו בעיר ניצלו את עבודת־החינם של היהודים.

גם כדי לשאת חן בעיני הפולנים התעללו הגרמנים ביהודים. הללו נהנו למראה גילוח זקנו של יהודי בפגיון, כפי שעשו לאיטשה־לע „זאַקנשטריקער" בהצתת וחריכת סנטרו. כן נהנו מ„ההופעה העליזה" של יהודים המטנפים אחד את פני חברו בבוץ ווזוהמה, השרים ורוקדים ב„איפור" זה.

באוקטובר 1939 ציוו הגרמנים לסדר רשימות של כל התושבים היהודים לפי גיל, מקצוע והשכלה. באותו זמן עדיין שמשו בתפקידיהם כפקידי הקהילה ברחוב לובלסקה 9 ה"ה משה בלומן ומשה בוים. הם ניגשו לסדור הרשימה ולעזרתם הזמינו את המורה י. וורצמן ואחרים. על יסוד רשימה זו נצטוו היהודים כעבור כמה שבועות להמציא יום־יום מספר מסויים של עובדים.

הועד היהודי הזמני

ב־10 בספטמבר 1939 נצטוו היהודים, חברי המיליציה האזרחית, לעזבה, ובמקומה נתקבלו פולנים. חלפו ימים אחדים וגם המיליציה הפולנית פוזרה. הוקמה משטרה פולנית בפיקוד גרמני.

הועד האזרחי הזמני דאג לסיפוק מחסורם של כל אזרחי העיר בלחם, חמרי הסקה, דלק וכו׳. נוסד ועד למתן עזרה לנצרכים פולנים ויהודים. לימים נטל על עצמו „הצלב האדום", הפולני את תפקיד הושטת העזרה. חברי הועד היהודי הצליחו לשכנע את הנהלת הצלב האדום הפולני, שתוגש עזרה גם לנצרכים יהודים. אך הגרמנים לא השלימו עם שיתוף־פעולה זה, וצוו על היהודים להקים „ועד יהודי מיוחד".

בסוף ספטמבר 1939 הזמין מפקד העיר את שרידי הפרנסים היהודים של קהילת ראדום ואחרים, יחד 50 איש, ומינה אותם כועד יהודי זמני של האוכלוסיה היהודית. יו"ר הועד נתמנה ה׳ יעקב גולדברג ולסגנו יוסף דיאמאנט.

הימים הנוראים הראשונים תחת עולם של הגרמנים

הגרמנים לא הרשו ליהודים להתפלל בצבור, והפכו את כל בתי־התפלה לאורוות ולמחסנים. היהודים התפללו ב„מנינים" בבתים פרטיים.

בראש־השנה הראשון לכיבוש הגרמני נחטפו המלמד חיים דוד

וואקס ועמו עוד יהודים, והובלו לקסרקטינים לחפור בורות. הוא הוכה קשה. מוכן היה להשלים עם הגזירה לעבוד בראש־השנה, אבל לא הסכים בשום אופן להתגאל במאכלי־טריפה. מפקד הס.ס. המשיך מכותיו ור' חיים דוד זעק „שמע־ישראל". הגרמני שלף אקדחו, ירה בו והרגו במקום.

ביום הכפורים חטפו הגרמנים יהודים שהתפללו ב„שטיבלך", הובילום לכבר הכנסיה ברחוב „ה־3 במאי", העמידום גלויי־ראש פניהם אל הקיר, פקדו עליהם להתנועע, משל היו „מתפללים". בין הנתפסים היה גם ראש הקהלה יונה זילברברג, הובילוהו ברחובות העיר, ידיו על ראשו, והפולנים דלקו אחריו ושמחו לאידו. כל פעם העמידו קבוצת יהודים אל הקיר משל עמדו לירות בהם, כדי להטיל עליהם פחד. אחרים נאלצו לשטוף את הרצפות במשרדי הס.ס ולבסוף ללקק בלשון, באמתלא שאינן נקיות.

בימים ההם אירע המקרה במר ווינר מרח' לובלסקא 18 שנחטף לעבודה בהעברת מיטות מהקסרקטינים לבית־החרושת. הם נדרשו לרוץ והמיטות על גבם. אחד הנוגשים הגרמנים הסתער על מר ווינר, בעט בבטנו ובלבו עד שנפח את נשמתו.

הריגת יהודי באותו הזמן היתה עדיין כנראה בחזקת איסור. לפי שהרוצח הגרמני דרש מבית־החולים היהודי אישור שהנרצח מת בהתקפת לב, וכן שבני משפחתו יחתמו על כך.

העינויים תוכפים ומתרבים

חטיפת היהודים לעבודת־פרך־והתעללות היתה לתופעה יום־יומית. את החטופים מסדרים בשורות, מובילים מחוץ לעיר, ובדרך מכים אותם עד זוב דם. משהגיעו למקום העבודה — שוב מכות, עינויים, התעללות.

גם בעיר היו מקומות שעוררו חרדה וחלחלה, ואחד מהם מפקדת הס.ס. (השחורים), ברחוב לובלסקי 27, ששימש קודם בית־ספר „שול־קולט". הם ניצבו ליד השער וסחבו לחדר כל יהודי שנזדמן. לא הסתפקו במכות והוסיפו עינויים קשים. ליהודי בשם פוקסמן חבשו דלי לראשו ואילצו יהודי שני להכות על הדלי במקל. משהתנפחה ראשו של המוכה מהמכות, נאלץ חברו „לחבוש" את הדלי לראשו — והוכה על־ידי פוקסמן. או שאילצו יהודים לרקוד עם דליים מלאי מים בידיהם, ולא לשפוך טיפה מהם, ואם לא עמדו בכך — הוכו מכות־רצח. כן אילצו את ה„חטופים" ללקק בלשונם את הרצפות במפקדת הס.ס.

מקום פורענות שני היה משרד ט.וו.ל. („טרופן־ווירטשאפטס־לאגער דער וואפן עס־עס" — „מחנה המשק של צבא הס.ס."). לשם נחטפו במיוחד יהודים אדוקים, הורידו מהם הטליתות־קטנות, שפכו עליהן בנזין והציתון. היהודים נאלצו לכרוע ברך ליד האש ולשיר, ואנשי הס.ס. הצליפו בראשיהם, תלשו זקניהם או הציתום במציתים שלהם.

עם כניסתם לעיר פקדו הגרמנים לפתוח את כל החנויות והמפעלים. מיד הופיעו „קונים" גרמניים ורכשו במחירים זולים כל מה שחשקה נפשם, ויש שלא שילמו כלל.

מבית־הכנסת הגדול ובית המדרש הוציאו כלי זהב וכסף וכל חפצי־ערך מתשמישי הקדושה. ירו בקירות ובתקרות. גם הגרמנים האזרחיים שהציפו את ראדום לא הדירו עצמם משוד. סובבו בבתים יהודיים, נטלו לעצמם רהיטים וכלי־בית, מכל שחשקה נפשם ואין עוצר בעדם.

שתי קונטריבוציות

בתחילת אוקטובר 1939 הוציא ראש העיר הגרמני שוויצגבל צו, שעל היהודים לשלם קונטריבוציה בסך 300 אלף זהוב ו־10 אלפים מרק. הועד הכין רשימה של יהודים שעליהם לשלם את הקונטריבוציה — כל אחד מכסה מסוימת. אחרי איומים נאספו 220 אלף זהוב ו־10 אלפים מרק שנפרעו לקופת העיריה.

היהודים שעמדו אז בראש „הועד היהודי הזמני": יוסף דיאַמנט, משה לסלאו, ישעיהו אייגר, יעקב גולדברג ואחרים. עשו מאמצים למלא את רצונם של הגרמנים, אולי יצליחו לרכך בכך את לבם. ברם, לאחר פרעון הקונטריבוציה הראשונה דרש הגוברנטור ד"ר לאש — שמושבו היה בראדום (בסוף אוקטובר 1939 הוכרזה ראדום לאחת מארבע ערי הדיסטריקט — מחוז — של הגנרל־גוברנמנט בפולין) — קונטריבוציה שניה בסך 2 מיליונים זהובים, אך הסכים לקבלה ב־1000 חליפות לבנים ומצעים לאנשי הס.ס. הואיל ובראדום לא נמצאו לבנים ומצעים בכמות כזו, נסעו חברי הועד יוסף דיאמנט, משה לסלאו, הלל גולדברג ואיטשע גרין, בלווית אנשי גיסטאפו, ללודז והביאו משם בדים, חוטי־תפירה וכפתורים. מיד גויסו תופרות וחייטים יהודים למילוי רצונם של המרצחים.

היודנראט („מועצת היהודים")

בתחילת דצמבר 1939 נתפרסם צו השלטונות הגרמניים על הקמת היודנראט („מועצת היהודים"), בהנהלת „זקן־היהודים" שימונה על־ידי מפקד העיר וראש המשטרה. באותו חודש הגיע לראדום גנרל הס.ס. פריץ קאצמאן. בהסתמך על פקודת הגנרל־גוברנטור בקראקא, ציווה ש„מועצת־היהודים" תהא מורכבת מ־24 חברים. „זקן־היהודים" נתמנה יוסף דיאמנט, וניתנה לו רשות לצרף לעצמו אנשים ליודנראט.

וזה היה ההרכב של מועצת היהודים:

1) יוסף דיאמנט, 2) משה לסלאו, 3) משה רובינשטין, 4) שמואל צוקר, 5) ישעיהו אייגר (מת באמריקה בתש"ך), 6) אהרן מרין, 7) ד"ר וואלף צונג, 8) ד"ר וואלף פינקלשטיין, 9) יונה גולדברג, 10) ד"ר לודויג פאסטמאן (בפולין), 11) וואלף סאַניצקי, 12) יוסף שטאַלמן, 13) יוסף גראדאווטשיק, 14) קלמן גולדברג (מת בישראל), 15) הרשל זיידמאן, 16) דוד בלאטמאן, 17) משה לוקסנבורג, 18) אליעזר גוטליב, 19) משה רוזנפלד, 20) ד"ר נחום שנדרוביטש (התאבד), 21) סטאניסלאוו פרשטנדיק, 22) אברהם סלבה, 23) רפאל הולצקנר, 24) חיים בירנבום.

כממלא מקום נתמנו: יוסף בלאס, זליג גולדברג והלל גולדברג.

הרכב היודנראט נשתנה במשך הזמן. בסוף 1939 עזבוהו החברים: ד"ר צונג וד"ר פינקלשטין ונכנס איטשלה זילברשטרום. סטאניסלאוו פרשטנדיק מת בטיפוס. „מועצת היהודים" עברה ממשרד „עזרה" לבית הקהילה היהודית ברחוב לובלסקה 9.

הגזירות בדצמבר 1939

ב־16 בדצמבר 1939 פורסם צו הגנרל־גוברנטור פראנק, האוסר על היהודים לעזוב את מקומות מגוריהם בלי אישור מיוחד, למכור את בתיהם ונכסי דלא ניידי שלהם ולהחזיק בכסף מזומן בסכום שלמעלה מ־150 זהוב. על כל יהודי לשאת על הזרוע הימנית סרט לבן, עשרה סנטימטר רחבו, ועליו תפור מגן־דוד כחול. גם ילדים מבני 10 ומעלה חויבו בכך — וכל העובר על הפקודה דינו עונש מוות.

פקודה מיוחדת חייבה את היהודים למסור את עסקיהם ובתי־החרושת שלהם לפקוחם של קומיסרים אריים. ואכן, רבים מהם „מסרו" מפעליהם למכרים הפולניים, ששמותיהם הופיעו על השל־טים, והם טיפלו בעניני העסק במשרדי הממשלה, העיריה וכו', ואילו היהודים שימשו „פקידים". יתר העסקים והמפעלים נשאו את שמות הבעלים הקודמים בתוספת: „בהנהלת הקומיסר"... הי־הודים המשיכו לעבוד בהם והופיעו ברשימות העובדים מקבלי השכר.

תפיסת דירות על־ידי גרמנים

משפחות גרמנים זרמו לראדום בלי הרף. כן באו „פולקס־דויטשן" מהכפרים סביב ופולנים מפוזנא. הכל הסתדרו בדירות הטובות ביו־תר של היהודים שנזרקו מתוכן. הללו חיפשו דירות בסביבה היהו־דית. עם זאת הגיעו אז לראדום יהודים רבים מוארשה, לודז', קאליש וערים אחרות, בעיקר מערים שסופחו ל„רייך". בלחץ המצב נוסד „משרד לדירות" — תפקיד קשה ואחראי, והקושי גדל עם התחלת ה„טיהור" של רחובות מסויימים מיהודים.

חלוקת העבודה

בטרם הונהגה עבודת הכפייה חטפו הגרמנים, כאמור, את היהודים לכל מיני עבודות. לכן ראה היודנראט לנכון לייסד „משרד עבודה" שתפקידו יהיה — לחלק את העבודה באורח צודק בין כל המסוגלים לעבודה ולשים קץ לחטיפות. בראש המשרד עמד י. וורצמן. המשרד התחייב לספק את מספר היהודים הנדרשים לעבו־דה. תחילה נדרשו 80—100 יהודים לעבודה ביום. וורצמן השתדל שלא יכו את היהודים, ודרש עבורם מזון יותר טוב ויחס הוגן יותר אליהם.

לאלה שסיימו יום־עבודה נתן משרד העבודה פיטור עד שיגיע תורו מחדש לעבודה. אולם לא אחת קרה שגרמנים חטפו לעבודה אפילו את בעלי ה„פתקים". פעם נחטפו גם פקידי משרד־העבודה.

משעלתה הדרישה לפועלים עד 500—600 איש ליום, באלצו להגדיל את מספר העובדים במשרד העבודה, בעיקר, לצורך חלוקת ההודעות בין המוזמנים לעבודה. סגן יושב־ראש הועד היהודי, משה לסלאו, הזמין את מכרו, יואכים גייגר, ראש „משמר־הלילה" (שומ־רי לילה) לפני המלחמה. גייגר עבד קודם כזגג בגיסטאפו, וכנראה היו לו קשרים אתם. לא ארכו הימים ומ„מחלק הזמנות לעבודה" היה גייגר למנהלו־בפועל של משרד העבודה. נתגלה כ„מקורב" לראש המשטרה הפלילית הפולנית ולגיסטאפו. „חטאים" שחייבים עליהם עונשים שונים לא חסרו, וגייגר יודע אל מי לפנות.. ובמה „לכפר" את החטאים, אם במזומנים ואם בחפצי־ערך. שותפו ויד־ימינו היה ישראל כץ.

ב„משרד העבודה" רבו החיכוכים בין גייגר ואנשיו מזה וד"ר וורצמן ויתר עובדי המשרד מזה. לבסוף פרש וורצמן מתפקידו. עד 1940 המשיך המשרד לשכון בדירת חברת „עזרה", כמחלקה של ה„יודנראט", ובפקוח הס.ס. (האופטשטורמפירר טאמאלא וסגנו רום).

בקיץ 1940 שינו את מעמדו והוא היה ל„מחלקה יהודית מיוח־דת" ליד משרד העבודה העירוני, בחסותו של ראש העיר. כל יום היה בא פקיד גרמני לנהל ולפקח על עבודת המשרד. במשך הזמן שימשו בתפקיד זה 4 נציגים גרמנים: סטאראוויאק, גאורילה, שניידר ויאניק.

המנגנון גדל שוב. הגרמנים דרשו 1000—1400 פועלים ליום. מהעבודה אפשר היה להשתחרר תמורת תשלום מסוים בו נשכר „ערזאץ־מאן" (תחליף).

כמה מאות יהודים נלקחו לעבודות קשות בכבישים ולברא עצים מיערות סביבת ראדום. המזון היה עלוב והיודנרט שלח תוספת והקים מטבחי־שדה, בהם קיבלו העובדים ארוחה־חמה.

מחלקות היודנראט

ליד ה„יודנראט" קמו כפעם בפעם מחלקות חדשות, ובין היתר:

המחלקה היורידית

שימשה מעין „משפט שלום" לאוכלוסיה היהודית, וכן מילאה תפקידים יורידיים שונים. תחילה ניהל את המחלקה עורך־הדין ליאון סיטנר, אחריו — מגיסטר ולאדיסלאוו ווייספוס. זמן מסויים עמד בראשה ד"ר פנסטרבלוי, עסקן־פועלים ידוע מקראקא.

המחלקה הזו דאגה לעניני היהודים בנאמנות רבה.

המחלקה למסחר ותעשיה

בראשה עמד וואלף סאניצקי. מתפקידה היה להגן על עניני המפעלים היהודים ועסקיהם, על־ידי השתדלויות להשגת הקלות ולשמירת זכויותיהם של הבעלים היהודים על נכסיהם בעבר.

המחלקה לתעוד

בקיץ 1940 יצא צו של ראש המשטרה העירונית האוסר על היהודים את ההליכה ברחוב לובלסקה ורינק, בו נמצאת העיריה. כן נאסרה על היהודים ההליכה על המדרכות. והנה נוסד, לפי הצעת השלטונות הגרמניים, „משרד לתעוד", שמתפקידו היה, לתת אישו־רים לבקור בכל חלקי העיר או היתר־הליכה בשעות העוצר. כן ניתנו „תעודות נסיעה" ברכבות. המשרד עמד בפקוח השלטונות הגרמ־ניים, ובעד תעודה שולם מחיר גבוה (מ־20 עד 100 זהוב). בראש המשרד עמדה העלמה מרטופל.

מלבד המחלקות שצויינו לעיל, קיימת היתה מחלקת המנגנון (בראשה עמד וולאדיסלאוו פניגשטין) שקובלה, שיחררה עובדים, ניהלה את הכרטיסיה של המועסקים על־ידי היודנראט (למעלה מ־500), וכן מחלקה מיוחדת ליודנראטים בערי־השדה והנהלת־חשבונות מרכזית (מנהל החשבונות הראשי היה ישעיהו אייגר).

כל הקונטריבוציות שהוטלו על היהודים נגבו על ידי היודנראט.

החורף הראשון בשנות המלחמה

החורף הראשון בשנות המלחמה היה כבד, ומלווה סופות קשות. השתוללו מחלות. היהודים עמדו בתור ללחם ולפחם. לאופים היתה תקופה של פריחה בעסקים. הלחם היה שחור, מעורב בסובין, דביק כחימר. היו קמים בחצות להתייצב בתור ליד המאפיות, מבוגרים וילדים. עמדו בתור כמה בני־משפחה, כל אחד ליד מאפיה אחרת. למחרת הבוקר חזרו הביתה, קפואים, ועמם נמצא מחצית ככר לחם חם, ישר מהתנור...

אחר כך קבעו הגרמנים כרטיסים למצרכים שונים, כלחם, סוכר, פחם ועוד. המזון לא השביע וכמויות הפחם לא הספיקו. הרעב היה גדול והקור הציק לאנשים.

לא ייפלא איפוא, שרבו הצעירים שקצו בחייהם בראדום, ואילו מקובל ומלבוב הגיעו ידיעות על חיים בתנאי חופש, שאין מכים וחוטפים לעבודה כפוייה ובזויה.

ושוב העמיסו מאות צעירים ילקוטי גב על שכמיהם, ובימי

כפור עזבו את העיר, כדי לחבריח את הגבול. כ־2000 יהודים ברחו אז מראדום לשטחים שהיו בכיבוש הרוסים.

עם התקרב חג הפסח 1940, הוקמו על יד היודנרט כמה ועדות, והוטל עליהן לספק מצות ומצרכי־מזון לחג. לאחר השתדלות מרובה ובעזרת היודנרטים במחוז, הצליחו להשיג כמות מסוימת של מצרכים. עזרה מסוימת הגיעה גם מה„ג׳וינט". על חבילות המצות שהגיעו מחוץ־לארץ היו תויות: „יוגוסלביה", „רומניה" ועוד.

פעולות עזרה — ג׳וינט

הרעב והמחסור בין יהודי ראדום החריפו. גברים ונשים התחילו לחפש עבודה במקומות בהם אפשר לקבל מעט אוכל. בתחילה יסדה „מועצת היהודים" מחלקה לעזרה סוציאלית, אבל כעבור זמן קצר עבר התפקיד הזה למוסד מיוחד — ז׳.ק.או. Zydowski Komitet Opiekunczy שמרכזו היה בקראקא ובראשו עמד ד"ר מיכאל ווייכרט.

בראדום הוקם המוסד באביב 1940 על־ידי עורך־הדין אברהם סלבה, שכיהן בתפקיד יושב־ראש הועד. חבריו היו: אהרן פריד־לנד, לייבוש מנדיל זיסרמן וולף פייגנבוים. כן נוסד ועד מחוזי שחילק עזרה ליהודי הערים והעיירות במחוז. במשרד עבדו 10 פקידים. שליחי ג׳וינט והמרכז בקראקא בדקו וביקרו את החשבונות והפעולה של הועד המקומי בראדום והועד המחוזי. אמצעי העזרה הגיעו באמצעות המפקח של הג׳וינט, ישראל פלק, שמשרדו היה ברחוב קופרניקה 9, ומנהלו — מגיסטר גרשון פינס.

פעולת המוסד התבטאה באספקת מיצרכים למטבחים: האחד בפרבר גליניצא שחילק 1200 ארוחות צהריים ליום, והשני בשול־גאס — 2500 ארוחות. כן קיים היה מטבח ברחוב רוואנסקה. ארוחה שכללה „מרק", עלתה 20 גרוש. לעניים ולילדים ניתנה הארוחה חנם. חולקו גם נעליים אמריקאיות. גם בית היתומים ומושב הזקנים היו בפקוחו של הועד.

18 היהודים הראשונים שנורו

בימים הראשונים של חג הפסח 1940 נצטוו 32 יהודים, רובם חברי מפלגת פועלי־ציון שמאל, להתייצב במשרד העבודה. מהם התייצבו 18 איש וביניהם פקיד היודנראט וולף גוזבאנד. הגרמנים הובילום תחילה לבית־הסוהר בראדום, שם עינו אותם קשה. אחר כך הובילום באוטובוסים, יחד עם קבוצת פולנים, עסקנים פוליטיים, לפירליי הסמוכה לראדום. שם העמידו אותם בשורות בחפירות־חול — וברמוני־יד רצחו אותם. תושבי פירליי הפולנים סיפרו אחר כך, כי האדמה בה נקברו „הזדעזעה" שעות רבות לאחר הריגתם.

ראדומאים במחנה־עבודה ליד הגבול הרוסי

בקיץ 1940 הוציאו הגרמנים צעירים יהודים למחנות בסביבת לובלין. נשלחו 3 קבוצות: הראשונה בת 1000 איש יצאה ב־20 באוגוסט 1940 לסביבת העיירות הרוביעשאוו, נאראל, בלז׳ץ, פירטשע וצעשאנאוו. באותו חודש נצטוו צעירים רבים על־ידי משרד העבודה, להתייצב לפני ועדה, שתבחר במוכשרים לעבודה למשך כמה שבועות. מי שלא יתיצב צפוי לעשר שנות מאסר והחרמת רכושו. היה זה ביום ששי. האמהות הכינו ילקוטי־גב, שמו בהם כל מה שהיה בידן, וליוו את בניהם עד לרחוב טראוגוטה. הועדה, בראשותו של ד"ר שנדרוביטש, בדקה את הלב והריאות, כדי לקבוע את כושר־העבודה. בינתיים הסתובבו במשרד העבודה „מאכערס" אצל גייגר וכ"ץ. בעד 400 זהוב, אפשר היה להשתחרר מהנסיעה. מי שהיתה בידו האפשרות — שילם. מסביב לבנין עמדו כל היום זקיפי המשטרה ושמרו על הנכנסים לבל יעזבו את החדר.

בחשכה העמידו בשורות את המוכשרים לעבודה, והוציאום אל תחנת הרכבת. משני עברי הרחוב עמדו ההורים ובני־המשפחה, אך לא הרשו להם להפרד מיקיריהם, שהוקפו משמרות ס.ס. והמשטרה הכניסה אותם לקרונות, 50 איש בכל קרון. בשעה שתים בלילה הגיעו ללובלין. מיד נשמעו צווחות־פרא של ה„פאלקס־דויטשן" — „יודן־שוויינען הערויס", „הערויס איר זאו־יודן" וכו׳. היכום בשוטים ובפרגולים. סידרו אותם בשורות וציוו לרוץ בגשם, עד שדחקו אותם לחצר ברחוב ליפובה 7.

ראדומאים בלובלין ברחוב ליפובה 7

האדמה בחצר הגדולה שעליה נצטוו לשבת היתה רטובה. המכות בראשים נמשכות. חדורי אימה ופחד הושארו במקום עד שעה 5 לפנות בוקר. אז ניתן להם קפה ופרוסת־לחם. הוכנסו לצריפים גדולים, שבהם היו מרוכזים רבבות יהודים מכל קצווי פולין. מנהל המחנה בלובלין מארפינקל סבב על פני המחנה והצליף ביהודים בפרגולים.

המשלוח הראשון עמד לצאת לבלז׳ץ ומנה כ־3000 איש. הקבוצה הראדומאית התייצבה בין הראשונים בבוקר השכם.

הובילו אותם, יחד עם יהודים מקאלץ, לתחנת־הרכבת של לובלין. הגיעו למחנה בלז׳ץ. חצר גדולה למדי ובאר באמצעה. בצד שכבו צוענים וילדיהם, בקצה אחר קבוצות יהודים זקנים, „עור ועצמות", תחת כיפת השמים בגשם וברוח. הללו ביקשו מאתם פרוסת לחם וקובית־סוכר. רבים נתנו להם כותנות, גופיות, תחתונים. הם בכו משמחה, על שמצויים עדיין יהודים המוכנים לתת משלהם לאחרים. התמותה ביניהם היתה גדולה. המים בבאר היו מזוהמים. הנה — הרהרנו — כ־2 קילומטר מכאן (בלז׳ץ) הגבול הרוסי, שם חיים האנשים חיי חופש, ואילו כאן גוועים...

למחרת בבוקר חילקו אנשי הס.ס. מכושים, העמידו האנשים בשורות ופקדו עליהם לצעוד. כ־1500 איש מראדום ואתם אנשי קאלץ ווארשה. צעדו, כשהנאצים רודפים אחריהם, בחום מחניק, דרך יער. רצו כמה שעות. הפסקה של 20 רגעים. אחר כך, שוב ריצה עד נאראל. שם הוציאו מאתם קבוצת אנשים, ביניהם רבים מראדום ואת הנותרים גירשו לצ׳עשאנוב, שם התלקטו כ־1000 ראדומאים.

הכניסום לחצר גדולה, בה היה פעם בית כנסת וקלויז של רבי. העיירה סמוכה לגבול הרוסי והיהודים נטשוה ועברו לרוסיה. רבים התחילו לכתוב לבתיהם על הרעב ששרר שם. מיהרו האמהות בראדום ל„יודנראט", ביקשו התערבות, וביחוד התרעמו על גייגר, שרימה את הצעירים ושלחם לעבודת פרך. ואכן, כעבור שבועיים הגיעו אוטובוסים עמוסים חבילות־מזון שנשלחו על־ידי המשפחות.

אחר כך היו באים כל שבוע יצחק פרידמן והלל ווינאר ומביאים את החבילות. הם העבירו לראדום כמה בחורים שהוכו על־ידי הגרמנים וקבלו רשות לחזור כחולים. כן באה משלחת מיוחדת מראדום ובראשה: ד"ר ווינאפל, יעקב וויינגארט, ואחרים, ושחררו מהעבודה כמה בחורים תשושים וחולים.

להלן בתים משיר שהושר בעבודה ובדרך למחנה:

אין ציעשאנאוו דארטן אין לאגער,
זענען מענטשן דא א סך.
מ׳ארבעט דארטן אין דעם גרעסטן פייער
און דער לאגער איז באוואכט.

ארבעט, ברודער, ארבעט שנעלער,
ווען נישט — באקומסטו דיינע קלעפּ,
נישט איינער פון אונז באקומען וועט א פעלער,
און אויף אייביק שוין אוועק.

(השיר הושר בלחן של „אין דער קוז'ניע").

אחרי שני חדשי־עבודה — היה זה אחרי ראש־השנה, הודיע מנהל המחנה קאלוס, כי קו הרכבת נסתיים, המחנה מתפרק והאנשים ישוחררו. כעבור כמה ימים הובילום ללובלין. אחדים ברחו לראדום.

מחמת סכסוך בין היודנראט בלובלין לבין היודנראט בראדום עכבו אותם בלובלין לעבודה במחצבות. לאחר שעבדו שם שבוע, שוחררו בהשתדלות היודנראט הראדומאי.

הבחורים חזרו תשושים וחולים. שבועות מספר הסתתרו והתחמקו מעבודות אצל הגרמנים.

הגירוש הראשון

גזירה קשה גזר הגנרל גוברנטור פראנק בדצמבר 1940 : „ראדום מלאה וגדושה ביהודים, שליש מהם מוכרח להישלח לעיירות אחרות במחוז". פירוש הדבר: גירוש 10 אלפים יהודים.

בישיבת היודנראט הוחלט להשתדל אצל השלטונות הגרמניים, שהגירוש לא יבוצע בבת־אחת, אלא בשלבים, וכן לנסות לצמצם את מספר המגורשים.

הוקמה ועדה בהרכב סגן הסטרוסטה לשעבר ד"ר איזק שיצר, מארין, אייגר, צוקר, הולצקנר ובירנבוים. חברי הועדה: צוקר, אייגר והולצקנר נסעו לעיירות אליהן עמדו להישלח יהודי ראדום, כגון: חמיעלניק, בוסק, פינטשאוו, קוזמיר ועוד, כדי להכין עזרה למגורשים שיגיעו לשם ולבוא לידי הסכם עם היודנראטים על קבלת המגורשים כראוי וסידורם. הגרמנים הסכימו למשלוחים של 2000 איש, ואף הרשו לקחת חפצים.

ב־18 לדצמבר 1940 בוצע הגירוש הראשון. גורשו 1840 יהודים לפי רשימה שהוכנה על־ידי היודנרט בראדום. כל משפחה מגורשת קיבלה מענק בסך 300 זהוב. עריכת הרשימה עוררה ויכוחים סוערים בין היודנראט והועדה הנ"ל, וכן בין הועדה לנציגי מפלגות הפועלים שלא הוזמנו להשתתף בועדה. הגיסטאפו דרש לשלוח, קודם כל, „אנשים מזיקים ובלתי יצרניים" (— גנבים, זונות, קבצנים, בלתי־עובדים ומלווים ברבית —), וכן יהודים עניים מעיירות הסביבה. הויכוחים נתעוררו בעיקר בפירוש המונח „יהודים בלתי־עובדים". נציגי מפלגות הפועלים דרשו, שפועלים ועובדים שעבדו לפני המלחמה לא ייחשבו „בלתי עובדים".

יושב ראש הועדה, ד"ר שיצר, השתדל שהמשלוח יאורגן לפי צדק מסויים, ולא הושפע מפרוטקציה וסחיטה. ברם, גייגר נהג אחרת.

את השילוח ביצעה הגיסטאפו, והמשטרה הפולנית נכחה בשעת ה„פעולה". גייגר נסע ללוות את המגורשים למקומותיהם החדשים. כן נסעו ברכבת־הגירוש כמה מחברי הועד, לשם הושטת עזרה בסדור האנשים במקום, כגון: השגת דירות, סדור מטבחים וכיו"ב.

הגרמנים דרשו, כי בינואר 1941 יגורשו עוד 2000 יהודים מראדום. אולם לאחר השתדלות אצל המפקדים (מלווה מתנות נאות) נדחה הגירוש השני למועד בלתי־מסויים. המגורשים בעיירות היו שרויים בדוחק רב ומרביתם ברחו חזרה לראדום.

שוד הרכוש היהודי

עוד בשלהי 1940 פורסמה פקודה, שיש להעביר לרשות השלטונות הגרמניים, את כל בתי־החרושת ובתי־עסק הגדולים של היהודים ולמנות „נאמנים על הרכוש היהודי" (Treuhänder) ה„נאמנים" סילקו את הבעלים ואנשי־המקצוע היהודיים מבתי־החרושת והעסקים, אולם משנוכחו שאין לקיים את המפעלים בלעדיהם, החזירום. הגרמנים הזדרזו להחרים את הרכוש היהודי, לפני שהם עמדו להעביר את היהודים לגיטו.

באותו זמן העבירו את הבתים היהודיים לרשות „ההנהלה הראשית הנאצית של נכסי דלא ניידי של היהודים".

מנהל „המשרד ליהודים" היה פליכס ווייגאפל, המנהל האדמיניסטרטיבי ומנהל־החשבונות הראשי פרויליך מלודז. עבדו שם כ־10 פקידים יהודים וכ־30 אדמיניסטרטורים (מפקחים על הבתים וגובי שכר־דירה). המפקח הראשי מצד הגרמנים היה קצין ס.א. בשם ריינהרדט.

לפי פקודה גבו שכר דירה גם מבעלי־הבתים שבתיהם הוחרמו. נכסים בערך של מיליונים זהובים נגזלו מהיהודים בהחרימם רהיטים וכלי־בית, זהב ומטבע־חוץ וכל מיני חפצי־ערך.

המצב קודם להקמת הגיטו

בהשוואה לשנים שלאחריה היתה שנת 1940 הקלה ביותר ליהודי ראדום.

חלק מסויים מהם הצליח בדרכים שונות להרוויח לקיומו. הסתדרו עם „הנאמנים" ו„הקומיסרים" במפעלים, הן על־ידי רכישת חמרי־גלם בהברחה ומכירתם ליצרנים ביוקר, הן על־ידי הברחת מצרכי מזון וטקסטילים לגיטו מהחוץ, באמצעות הגרמנים האזרחים שבידם היו אמצעי־התחבורה. ליד המבריחים האלה הרוויחו עובדים, מתווכים, ספקים, מקבלי הסחורות, סבלים ואחרים. בין הסחורות המבוקשות ביותר היו עורות לנעליים, וראדום סיפקה עורות (בהברחה) לכל פולין. עוד פרנסה יהודית של הימים ההם — איסוף פסולת וחפצים ישנים. בערך כ־100 יהודים עסקו בכך, והמציאו את החומר לפירמה הגרמנית „לומפן און אלטאייזן פערוועטונג". העוסקים בעבודה זו נשאו סרטים ירוקים ושוחררו מעבודת הכפייה.

בשנת 1941 מתכוננים הגרמנים להתקפה על רוסיה. יהודי ראדום נלקחו לגבול הגרמני־רוסי לחפירת עמדות ובונקרים. בתחילת 1941 גורשו כל תושבי פשיטיק, יהודים ונוצרים, וכן תושבי 150 כפרים בסביבה — וצבא גרמני אוכסן בהם. לפני התקפתם על רוסיה תיכננו את ריכוז היהודים בגיטאות ופקודה מיוחדת על כך יצאה דחופה מאת הגנרל־גוברנטור פרנק.

הקמת הגיטו ומשטרה יהודית

ב־20 בפברואר 1941 יצא הצו על הקמת גיטאות ב־4 מחוזות בפולין. ב־29 במארס 1941 הזמין ד"ר קארל לאש, הגוברנטור של ראדום, את כל מנהלי המחוזות ומפקדי הערים באיזור ראדום, והודיע להם, שבקרוב תפרוץ מלחמה בין גרמניה לרוסיה, ושבאה פקודה מברלין להקים במהירות גיטאות ליהודים — עד ל־5 לאפריל יש לכלוא את כל היהודים בגיטאות.

במארס 1941 פורסמו ברחובות ראדום הודעות, כי יקומו גיטאות: אחד ברחוב וואַל והסימטאות שמסביבו, והשני — בפרבר גליניצה.

הגיטו בראדום הוקם ב־7 באפריל 1941. שבעה ימים קודם

לכך הוקם לפי פקודת הגיסטאפו „שרות־הסדר", או כפי שכינו אותו — „המשטרה היהודית".

מפקד המשטרה נתמנה — יואכים גייגר הידוע. ממלא מקומו — ליאון סיטנר, עורך־דין מקליש, ושורה של מפקדים ורבי־סמלים. למפקח נתמנה — ליפא ווייצהנדלר, שלישו — ווינר. מפקד המשטרה בגיטו גליניצה היה הנריק בורנשטין וסגנו — אחיו של גייגר.

בחוגים מסויימים של יהודי ראדום סברו כי למשטרה צריכים להתגייס הללו ששימשו בשעתו סגני־קצינים בצבא הפולני, כלומר צעירים יהודים משכילים שגמרו בתי ספר לקצינים בצבא הפולני. ברם, רובם של אלה משכו ידיהם ממלוי התפקיד הזה. חששו שהמשטרה היהודית תהיה מכשיר לשיתוף־פעולה עם הגרמנים.

כן נתברר, שהגיסטאפו מחדירה אנשים למשטרה לפי המ־לצותיה.

במודעות קראו להרשמות מועמדים צעירים בגיל לא פחות מ־21 שנה, ששירתו בצבא הפולני. והיו יהודים שראו בשרות המשטרה, מקום־עבודה טוב ועמדה נוחה, ואת התנאים החסרים מלאו... בזהובים (עד 5000 זהוב הגיע „המחיר" של דמי־כניסה למשטרה).

המשטרה היהודית חולקה לשתי „מחלקות אזוריות", האחת — בגיטו הגדול ובה 100 שוטרים ומקום מושבה — ככר סטרה־מיאַסטו מס' 10, והשניה — בגליניצה, שמנתה 40 שוטרים ומשרדה ברחוב בלוטניה 4.

תפקידי המשטרה בהתחלה היו: עמידה על המשמר ביציאות הגיטו; מניעת הכניסה מזרים לגיטו ומניעת היציאה מיהודי הגיטו בלי אישור מתאים; אספקת פועלים במספר הדרוש — לפי הוראת „משרד־העבודה"; שמירה בגיטו, סיורי לילה במוצאי הגיטו ובכני־סותיו. היו גם „שוטרים אזוריים" שתפקידם היה לשמור על מצב הבריאות בשכונה שעליה הופקדו בגיטו.

השוטרים לא לבשו מדים. הם חבשו כובעים תכולים, דומים לכובעי השוטרים הפולניים, בתוספת פסים אדומים ותויות של מגן־דוד. ל„מפקדים" היו כוכבים שסימלו את תפקידיהם — עד ארבעה במספר. על הזרוע הימנית — סרטים צהובים ועליהם הכתובת: „השרות היהודי לסדר", בפולנית ובגרמנית.

המשטרה היתה מחולקת לפלוגות וביצעה תרגילי־סדר בשטח בית־החולים היהודי. התקנון הושתת על תקנון המשטרה הפולנית. ליד מפקדת „האזורים" היתה מזכירות שדווחה, מדי יום ביומו ל„משטרת הבטחון" הגרמנית ולמשטרה הפולנית על המצב, על מספר הנאסרים ביום החולף, מקרי הברחה, גניבה, וכיו"ב.

היה בית־כלא שבו נעצרו, לפי פקודת „מועצת היהודים" אנשים שלא התיצבו לעבודה, שלא שלמו מסים, העליבו פקידים של היודנראט, או פגעו במשטרה. בעד אי־קיום הוראות של שוט־רים, הליכה ברחוב בשעות העוצר, נקנסו בקנס כספי, לעתים גם בעונש מאסר. בידי המשטרה היתה רשימה מדוייקת של העגלות והסוסים בגיטו, ביחוד של אלה שחויבו לעבוד בשביל הגרמנים. בתפקיד מנהל ראשי של מזכירות המשטרה כיהן עורך־הדין ליאון סיטנר. לפי דרישת הגיסטאפו הביאה המשטרה יהודים ל„חקירות". את התפקיד הזה מילאה פלוגה בת 10 שוטרים מיוחדים, שעבדו תחילה בס.ד. (משטרת הבטחון).

אספקת מיצרכי המזון לגיטו באה, בעיקר, על־ידי הברחה מחוץ לגיטו; ההקצבה הגרמנית לחודש הספיקה... לימים מספר בלבד. ההברחה התנהלה בהסכמתם החשאית של היודנראט ומפקדי המשטרה. בפתחי הגיטו שם שמרו שוטרים יהודים, הוכנסו כמויות מזון גדולות. לאוכלוסיה בגיטו היה בכך משום הצלה, ואילו לשוט־רים היהודים — מקור הכנסה מדמי „לא־יחרץ".

באפריל 1942 נאסרו ראשי המשטרה היהודית גייגר, ווינר, ווייצהנדלר באשמת נסיון לשחד פקידי הס.ד. הם נעצרו בכלא עד הגירוש הגדול של היהודים מראדום, ויחד אתם נשלחו למחנות המוות.

לאחר גירושם נתמנה למפקד הראשי של המשטרה עו"ד ליאון סיטנר, ולממלא־מקומו מגיסטר הנריק האמרשטיין ולאחר מאסרו — קובא פריד ולוטק מיקובסקי.

יהודי הגיטו לא יכלו לסלוח למשטרה היהודית, על היענותה לפתויי הגרמנים ועל עזרתה בבצוע „המשלוחים". במשטרה שרתו גם אנשים מושחתים, בוגדים, שאפתנים, שחיו חיי־בזבוז ומותרות על חשבון אחיהם המעונים.

משרד הדירות בפעולתו

כאשר קיבל משרד הדירות ליד היודנראט את תכנית הגיטו, הוטלה עליו המשימה להעביר לגיטו כל היהודים שגרו מחוץ לגבולותיו. אלפי יהודים צבאו על המשרד, וכל אחד רצה לקבל דירה טובה ונוחה יותר. השתמשו בפרוטקציה, נתנו שוחד. דחיקת היהודים לדירות צפופות לבלתי נשוא, והקפוחים שקופחו אלה שלא היה בידם שוחד — עוררו מרירות רבה. הצעקות ליד המשרד פשטו בחלל הגיטו. תחילה ניהלו את המשרד יוסף שטלמן, יוסף בלאס וראובן זיסקינד. אחר כך הורחב המנגנון וכמנהלו נתמנה אליעזר גוטליב.

מספר יהודים התחלפו בדירותיהם בעצמם (בלי תיווך המשרד) עם הפולנים שהתגוררו ברחובות שנכללו בתחום הגיטו. במקרים אלה סדרו הפולנים במשרד הדירות את כל העניינים הכרוכים בהעברה. עם התקרב מועד ההעברה, החלו היהודים להוסיף על דירותיהם סכומי כסף ניכרים, כדי לזרז את הפולנים לצאת מהן. אולם ארעו מקרים שפולנים לא נתנו ליהודים להכנס לדירות המ־יועדות.

משפחות נוצריות שגרו שנים רבות בבקתות ישנות ב„גליניץ" או ב„וואַעל" זכו בדירה של שלושה חדרים, חצר גדולה וגינת נוי, ברחובותיה הנאים של ראדום. ועוד הוסיפו להן כסף למען יסכימו לחלופין אלה.

הדרכים חסומות

המועד הראשון לכניסה לגיטו, 1 באפריל 1941, נדחה ל־7 בו. הפעם קיימו הגרמנים הבטחתם, והירשו העברת המטלטלים מהדירות שמעבר לגיטו לדירות שבגיטו.

שתי הגיטאות לא גודרו, וכגבולות שימשו הבתים עצמם. ליד כל המעברים ביציאות („וויליאַטן") היו כתובות בפולנית ובגר־מנית: „סכנת הידבקות במחלות — הכניסה אסורה".

ליד היציאה הראשית שמרו שוטרים יהודים ופולנים. ליד היציאות האחרות — שוטרים יהודיים בלבד. השער הראשי בגיטו הגדול היה בקרן וואַעל־לובלסקה. ואלו היו היציאות: בפינת וואַעל ולובלסקה, ברנרדינסקה ונרוטוביטש, פרץ ונרוטוביטש, פשכודניא וסטארו־קרקובסקא, זגודנא ומלצ'נא, סטרה־מיאסטו ומירצקי, שפיט־לנא ומלצ'נא, גרודסקא ורינק, רינק וסטרה־קרקובסקא, פינת זשיט־ניא ורינק, זשיטניא ומירצקי, וולנושץ' ורחוב ספצרובה, וולנושץ' ורינק. הגיטו בוואַעל ובסימטאות סביב, כלל, איפוא, את החלק הצפוף ביותר של האוכלוסיה היהודית בגיטו ראדום.

הגיטו בגליניצה השתרע מרחוב ביאלא עד לקצה קושנה, כלל את רחוב פבריצ'נא וז'אביא עם הסימטאות סביבן.

רוב היהודים שאפו לדור ב„גיטו הגדול", שבו היה מרכז החיים היהודיים, אף־על־פי שהצפיפות עלתה בהרבה על זו שבגיטו הקטן.

מהמוסדות היהודיים נשאר בתחום הגיטו ברחוב סטרו־קרקובס־קה, בית־החולים היהודי. בית־היתומים, מושב־הזקנים ובית החולים היהודי למחלות מידבקות נשארו בבניניהם שמחוץ לגיטו. השטח שהקצו הגרמנים לגיטו צריך היה להקיף תחילה רק מספר מצומצם של רחובות, ורק בהשתדלות היודנראט, בלווי שוחד, נקבעו תחומיו כפי שצוינו לעיל. מתחום הגיטו הגדול הופקע החלק השמא־לי של ככר סטרה־מיאסטו, שבו היתה המכבסה הפולנית של המפל ובית־המחסה הפולני. כן הופקע חלק מהצד הימני שבו היה בית החרושת למכונות של קינד. בתוך הגיטו, באמצע הככר סטרה־מיאס־טו, נשארו שני מוסדות פולניים: מושב הזקנים הנוצרי ובית־החולים לחולי־רוח.

מספר היהודים שנדחקו לגיטו ראדום עלה ל־35 אלף. עקב המלחמה הגיעו מגורשים יהודים רבים, מקראקא, לודז׳, פוזנן, פומארן, וכן יהודי ווינה שהיו להם קרובים בראדום, וגם מהעיירות שבסביבה.

בימים הראשונים לא היה המצב בגיטו יציב. התושבים לא הקפידו על קיום הגבלות היציאה. אפשר היה לצאת ולבוא. דרך הרחובות הצדדיים עברו מגיטו אחד למשנהו. ליד יציאות מסויימות לא עמדו משמרות בכלל.

יהודי שנמצא מחוץ לגיטו נקנס בסכום כסף מסוים, אך ענשים כבדים לא הוטלו עדיין.

מושלי הגיטו הטילו על היהודים שורה של קנסות ותשלומים. וחלק מאנשי היודנראטים נהנו מהם וחיו חיי מותרות. לחברי היודנראט היו זכויות מיוחדות. הם נשאו על הזרוע סרט לבן עם כתובת בגרמנית: „מועצת היהודים העליונה של האוכלוסיה היהו־דית". באמצע הסרט היה מגן־דוד כחול. חותמת מפקד הס.ס. וה־משטרה היה טבוע עליו.

מספר היהודים בראדום וסביבתה

	ב־1939	ב־1940	ב־1941	ב־1942	ב־1943
1. ראדום	30.000	30.000	32.066	35.000	5.000
2. ביאלובז׳ג	1.814	2.700	2.006	4.000	—
3. פירליי	200	200	230	250	—
4. גרבטקה	300	384	1.300	1.300	—
5. גלובאטשוב	500	640	1.500	600	—
6. גניוושוב	1.580	1.800	2.700	6.580	—
7. יאֶדלינסק	1.400	1.400	1.060	2.400	—
8. יאֶדלניה	235	260	295	300	—
9. יאַנוביץ	250	345	370	1.200	—
10. קוז׳ניץ	4.780	4.208	4.435	13.000	—
11. מאגנישוו	700	730	1.106	1.200	—
12. מאריאמפול	1.500	1.500	1.600	1.600	—
13. מנישוו	186	317	350	350	—
14. אבלאסי	300	—	—	2.000	—
15. פיונקי	168	327	—	682	—
16. פוליטשנא	497	—	—	436	—
17. פשיטיק	3.000	2.850	3.500	—	—
18. ריצ׳יוואָל	130	135	160	160	—
19. סארנוב	1.580	—	—	6.580	—
20. שעטשערוב	120	—	—	328	—
21. סקארישאָב	993	1.192	1.271	1.800	—
22. סטראמיאָץ	121	—	—	312	—
23. שידלאוויאָץ	7.200	8.503	10.000	12.000	5.000
24. טשעבין	800	—	—	3.950	—
25. וויעלאגורא	500	—	—	315	—
26.ווירזוויץ	129	—	—	160	—

הנהלת הגיטו ו„מועצת היהודים"

השלטונות הגרמניים הטילו על „מועצת היהודים של מחוז ראדום" את התפקיד להסדיר עניני היהודים, לנהל את האדמיניסטר־ציה של הגיטו, להוציא לפועל פקודות והוראות הגרמנים. המועצה עמדה תחת פקוחו הישיר של מפקד הס.ס. והמשטרה של מחוז ראדום (באמצעות מחלקת היהודים), וכן תחת פקוחו של מנהל המחוז ומפקד הגיסטאפו ומשטרת הבטחון (באמצעות המחלקה הפוליטית). משרדי היודנראט בגיטו שוכנו ברחוב גרודזקה 8.

היודנראט הקים בגיטו מנגנון אדמיניסטראטיבי מסועף. אל המשרדים שנתקיימו מקודם נוספו: משטרה יהודית, משרדים לאספקה, דירות, בריאות, עבודה, רישום האזרחים ושורה של משרדים ומח־לקות אחרות. בעניני הסעד הסוציאלי טיפל „זש.ק.א.".

היודנראט קיבל לרשותו את בית־המרחץ וחדר־החיטוי, אשר בבית גרשטיין ברחוב סטרו־קרקובסקה (מול בית־החולים). כל יהודי הגיטו נאלצו — לפי הוראת הגרמנים — להתרחץ ולחטא את בגדיהם בימים מסויימים בשבוע.

ב־12 באוקטובר 1939 הוקם בפולין ה„גנרל גוברנמנט" שכלל ארבעה מחוזות: קראקא, ווארשה, ראדום ולובלין. בכל מחוז שלט גוברנטור, בראדום — ד"ר קארל לאש. למחוז ראדום סופחו הנפות שהשתייכו בעבר לקאֶלץ, פיוטרוקוב וערים אחרות.

הוא הקיף שטח של 25.000 קילומטרים מרובעים, ומנה שלושה מיליון ו־46 אלף נפשות, מהם 360 אלף יהודים.

היודנראט בגיטו ראדום מילא גם תפקיד כיודנראט מחוזי („מו־עצת היהודים העליונה") ועמד בקשר עם כל העיירות שבמחוז בענינים שונים.

מחלקות היודנראט בגיטו

מחלקת האספקה

בראש המחלקה הזו שתפקידה היה לספק מזון, עמדו משה לסלאו, יוסף שטאָלמן, (מחלקת הקניות), ישעיהו אייגר (מנהל המשרד), יוסף בלאס, (רישום חלוקת כרטיסי המזון), הלל גולדברג (אפסנאי) ועוזרים לידם בנימין הרשנשטראוס וי. ווידזיסלבסקי. המנות חולקו בחנויות איזוריות מיוחדות. מחסני האספקה של העיריה שימשו כמקור הראשי ממנו נתקבלו, לפי הנורמות שהוקצבו ליהודים, קמח, גריסים, סוכר, מלח, שמנים ומרמלדה.

עם הקמת הגיטו הוצאו כרטיסי מזון מיוחדים ליהודים. המנות היו זעומות, ולולא האפשרויות להשיג מזון „מהצד", היה מספר היהודים הגוועים ברעב, גדול בהרבה. היו כמה מקרים של קבלת עזרה מחוץ לארץ בחבילות מזון, שנמכרו על־ידי החנויות במחירים גבוהים ואת תמורתם קיבלה „מועצת הזקנים".

חלוקת המנות בכמות זעומה ואי־הסדרים בחלוקה, שנתגלו מזמן לזמן, גרמו לטענות ותרעומות רבות.

מחלקת הרישום האזרחי

המחלקה נוסדה ביוני 1941, לפי צו השלטונות הגרמניים, כמחלקה ליד היודנראט בגיטו. בראש המחלקה עמדו: יעקב פישביין ועוזרו הנריק זאמעטשקובסקי, שהיה כעבור זמן מנהל המשרד. כאן ניהלו כרטיסיה של תושבי הגיטאות לפי המין, גיל, מקצוע, השכלה. כן היה רישום של עגלות סוסים, פרות ועזים. המשרד ביצע גם פעולות רישום של הנכנסים והיוצאים.

מהעבודות במשרד זה הפיקו אנשי הגיסטאפו תועלת רבה. לעתים קרובות סילקו את הפקידים וחיטטו בעצמם בכרטיסיות. לפני ה„גירוש" מגליניצה דרשו להמציא להם רשימת היהודים

במקום. גם לפני „הגירוש הגדול" דרשו רשימה של היהודים שנות־רו, אך לא קבלוה.

המחלקה עזרה ליהודים, בקבעה, תאריכים מזוייפים להודעות היהודים על שובם מרוסיה הסוביטית, או לאלה שבאו על דעת עצמם ממקומות אחרים. היו מקרים שחיסלו כרטיסיות רבות שלב־עליהן היתה צפויה סכנה של גירוש למחנות ההשמדה.

מחלקת הדואר

עד הקמת הגיטו השתמשו היהודים בדואר הכללי. משרוכזו בגיטו הוקם משרד־דואר מיוחד, בהנהלתו של איזאק בראוומאן. המשרד נמצא בכיכר „אלט־שטאט" וביצע את כל פעולות הדואר — שירות הטלפון, העברת המחאות־כסף, מכירת בולים, משלוח וקבלת חבילות־דואר, מכתבים באחריות ומברקים.מחירי השרותים היו גבוהים ובעודפים כוסו ההוצאות המיוחדות לדואר היהודי. המנהל היה מעביר כל יום את המכתבים והחבילות למשרד הראשי של הדואר, ומביא משם את המכתבים והחבילות למשרד שבגיטו, שהומצאו למוענים בידי דוורים יהודיים.

מצב הבריאות בגיטו

(נמסר על־ידי ד"ר וויינאפל, גברת וואלאכאוויטש־זשאבנער ואחות רוז'ה ריוואן)

בספטמבר 1939 עזבו כמעט כל הרופאים היהודים את ראדום. בית־החולים היהודי היה מלא פצועים מהפצצות האויר. זמן קצר אחר כך הגיעו גם קרבנות היריות ברחוב שנפגעו בכדורי „דום־דום". בביה"ח עבדו ד"ר פינקלשטין והמנתח ד"ר נייפלד, וכן ד"ר וויינאפל שהגיע לראדום מראדומסק. לאחר זמן קצר, חזרו לראדום הרופאים הבאים שלא עלה בידם להמלט לרוסיה: ד"ר צונג, ד"ר נ. שנדרוביץ', ד"ר א. פריד ואחר־כך ד"ר ל. פסטמן וד"ר וויטונסקי. הם הצליחו לקבל בחזרה את דירותיהם ועבדו בבית־החולים היהודי.

הפיקוח על המצב הסניטרי והתברואה של היהודים בשתי הגי־טאות — היה בידי „המחלקה לבריאות", שבראשה עמד ד"ר שנדרוביץ'. לה היו כפופים שני בתי־החולים היהודיים ולרשותה עמדו שני אמבולנסים — האחד — בגיטו הגדול, השני — בגיטו הקטן בגליניצה. המחלקה ביצעה עבודות תברואה שונות; זריקות חיסון (בהתאם לחוק הגרמני), חיטויים אישיים (פליית־כינים), ניהלה את בית־המרחץ, קיימה חדרי־בידוד למחלות מידבקות, ובית־המרקחת שברשותה חילק תרופות לנזקקים במחירים נמוכים, או חינם.

בתחילה עבדו ד"ר וויינאפל, רופאת השניים ברקוביץ' ואחרים גם במוסדות פולניים כגון: מרכז הבריאות העירוני ואחרים. ברם, עבודתם במוסדות אלה לא נמשכה זמן רב, כי לפי פקודת השלטו־נות הגרמניים, נאסר עליהם לטפל בחולים „ארים".

נפל בגורלם של הרופאים לראות לעתים קרובות את המכות והחבלות — פרי ההתעללות ביהודים. מחמת העניות, הצפיפות, המזון הדל והמחסור בחמרי־הסקה לבתים, החלו מתפשטות בקרב היהודים המחלות האפידמיות. והנה, ההכרח בהרחבת העזרה הרפו־אית הביא להקמת „מרכז־בריאות" עם אמבולנס בדירת „עזרה". שם ניתנה עזרה רפואית חינם, או בתמורה מינימלית.

בשנת 1940, נשלחו צעירים יהודים רבים למחנות־עבודה ליד הגבול הרוסי. כאשר הגיעו משם קריאות לעזרה רפואית, נשלחה לשם קבוצת אנשים, שהביאה מזון ותרופות. באחת הקבוצות השתתף ד"ר וויטונסקי. בשניה — ד"ר וויינאפל. המצב שם היה איום. האנשים היו אכולי כינים, מלוכלכים, ישנו על הארץ ללא מצעים, רעבו ללחם. הדיזנטריה תקפה רבים מהם. השליחים הצליחו להוציא מספר חולים ותשושים, ולהעבירם לראדום.

מנהל מחלקת הבריאות ליד היודנראט היה תחילה ד"ר שנד־רוביץ, שביצע פעולת־חיסון בזריקות נגד טיפוס־הבטן ודיזנטריה. זריקות נגד טיפוס־הבהרות לא הוזרקו ליהודים, משום שהגרמנים לא נתנו את החומר הדרוש. לכן קבעה המחלקה לבריאות „בית־בידוד" לחולי „טיפוס הבהרות" וחדר חיטוי.

אולם לא ארכו הימים ונתגלה הכרח להקים בית־חולים יהודי למחלות האפידמיות, כי המגפה פשטה בממדים ש„בית־הבידוד" לא יכול היה לעמוד בהם. באפריל 1940 הוקצה, (לפי הוראת הגרמנים), חלק מבנין בית־היתומים היהודי לצרכי בית־חולים למחלות אפיד־מיות. ה„בית" כלל 4 חדרים: לבדיקות, לאישפוז החולים, למשרד ולמשמרת האחיות. החדרים היו הרוסים, מלוכלכים בלי מיטות. החולים הראשונים הושכבו על שקי־קש או על הרצפה. בינתיים פונו (לפי פקודת הגרמנים) כל החולים היהודים מבית־החולים העירוני והועברו ל„בית־החולים" היהודי. גברים ונשים אושפזו בחדר אחד, לפי המחלה, מחוסר מקום.

תחילה עמד בית־החולים הזה תחת הנהלת בית־החולים היהודי הכללי, שמנהלו היה ד"ר קליינברגר, שחזר משבי הגרמנים. במשך הזמן גדל בית־החולים האפידמי ונעשה עצמאי באדמיניסטרציה שלו. עובדיו הכניסו סדר בעבודה. הם אף שיפצו את הבית.

מנהלת בית־החולים, מריה הרטמן (מגורשת מלודז), פעלה רבות לספוק צרכיו. אף מעבדה לבדיקות קליניות־בקטריולוגיות הוקמה. המעבדה, שבראשה עמדה הגברת אנה הרשטאל (מגורשת מלודז) בקטריולוגית מומחית, פעלה כהלכה.

העובדים של המעבדה (א. הרשטאל ומ. ישורון), התמסרו לע־בודתם בהתלהבות והגיעו להישגים במחקר טיפוס־הבהרות. פרופסו־רים גרמנים התענינו בהישגי המחקר, ובקרו לעתים קרובות בבית־החולים. גם חברי הנהלת משרד־הרפואה של הגרמנים התענינו בבית־החולים, המציאו לעובדים זריקות נגד „טיפוס־הבהרות" והזמינו את הרופא הראשי לדיונים מדעיים. בכינוס של רופאים גרמניים קרא מנהל משרד־הרפואה הגרמני מחקר רפואי שנעשה בבית־החולים היהודי בראדום, מבלי לציין, כמובן, את שם המחבר היהודי.

היה זה המקרה היחידי במלחמת העולם השניה, שמחקר יהודי פורסם בעתונות המקצועית הגרמנית.

בית־החולים התמלא חולים יותר ויותר וגם מספר הרופאים בראדום גדל. חזרו ד"ר פינקלשטיין הצעיר, שעבד כרופא כללי, הרופאה וואלאכאוויטש וכן שני רופאים קשישים; ד"ר יוסף פינקל־שטיין (בן 82) גורש מקראקא, וד"ר שטיינברג (כבן 80) מטובי הרנ־טגנלוגים בלודז.

ראוי לציין את האחיות המוסמכות מלפני המלחמה: רוז'ה ריוואן וסוניה גורין, שעבדו בבית־החולים, מריה נייהויז — במרפ־אה; סאבא וולקן (מקראקא) היתה אחות ראשית בבית־החולים למחלות מדבקות. כן עבדו כאחיות בוגרות בית־הספר הממלכתי למיילדות: אנא צוקרמן, אירקה שלפרמן וניוסיה גוטשטאט.

עם התגברות מגפת המחלות המדבקות החלו לעבוד שם גם דורה מונק ודינה בגנו, בעלות מקצוע מעולות (מבית החולים היהודי בצ'יסטה שבווארשה). גם אחיות בלתי־מוסמכות עשו מלאכתן בא־מונה והצטיינו: אסתר שיינפלד והנקה רוטמן.

עם הקמת הגיטו בשנת 1941 הוקמה לפי פקודת הגרמנים, הסתדרות רפואית יהודית מיוחדת, כמחלקה של ההסתדרות הרפו־אית הכללית. בראשה עמד ד"ר שנדרוביץ שיחסיו עם השלטונות היו טובים. הוא פעל לארגון עזרה רפואית לנזקקים בגיטו.

כל תחנות הרפואה רוכזו במקום אחד והיודנרט קבע מנהל אדמיניסטרטיבי של מחלקת הבריאות. בתפקיד הזה כיהן זמן ממושך בראוומאן שניהל באותו זמן את משרד הדואר בגיטו. כעבור זמן הוטל התפקיד של מנהל מחלקת הבריאות על יעקב פישביין, המנהל לשעבר של מחלקת הרישום האזרחי. כל מוסדות התברואה נמצאו בתחומי הגיטו, מלבד בית־החולים למחלות מידבקות (אפידמיות), שנשאר בבנין בית־היתומים, שנמצא מחוץ לגיטו.

מוסדות הרפואיים בגיטו היו לפי הסדר הבא: המרפאה המרכזית, מרפאת־השיניים, בית־המרחץ וחדר־החיטוי ברחוב סטא־רוקראקובסקא מול בית־החולים היהודי, המעבדה המרכזית וצלומי הרנטגן בלשכת ד״ר קורמן. הגרמנים הרשו לו להעביר את מכון־הרנטגן מדירתו הקודמת, בו טיפל בחולים באורח פרטי. למכון נשלחו אנשים לשיקופים על ידי מחלקת הבריאות, ביחוד נגועים במחלות עור, ריאות וכיו״ב; „חדרי־הבידוד" — בבית הכנסת ב„שול־גאס". באולם הראשי, בחדרים הצדדיים וב„עזרת נשים" הועמדו מיטות עשויות קרשים. שם בודדו לזמן מסויים חשודים במחלות, או, שבאו במגע עם חולים. זמן רב התגוררו שם משפחות מגורשים מלודז שהחלימו ממחלת הטיפוס. המחסור בנוחיות מיני־מליות והרעב גרמו לבריחות, על אף המשמר והסגירה על בריח ומנעול, ביחוד בלילות. האנשים היו מזי־רעב ונראו כשלדים. הם פשטו ידם לנדבת לחם על ידי שישלשלו חבלים בעד החלון של הקומה הראשונה, ועוברי־אורח קשרו פרוסות לחבל.

בית החולים למחלקות מדבקות נעשה צר מהכיל את כל הפונים אליו. כל חדרי הקומה של בית־היתומים, לרבות בית־הכנסת, הפכו חדרי־חולים. החולים שכבו 2—3 במיטה אחת וילדים 4 במיטה, רק במקרים קשים ביותר הוקצתה מיטה לחולה. היו זמנים שכל הפרוז־דור נתמלא מיטות ושקי־קש שעליהם הוטלו החולים. בשנת 1942 חלו כמעט כל עובדי בית־החולים עצמם. האחיות הנקה רוטמן, וברונקה קלרוורס, ד״ר מינסקי, הדזינפקטור של בית־החולים וו. באקאווין ופלדשטיין, פועל בחדר החיטוי, מתו במחלת הטיפוס שנתדבקו בה.

במשך תקופה קצרה חלו כמעט כל הרופאים בטיפוס. עד לסתיו 1942 עברו את בית־החולים כ־3000—4000 חולים, אך חולים רבים הוחזקו בבתיהם.

אספקת מיצרכי־מזון לבית־החולים הניחה בדרך כלל את הדעת, תודות להשתדלויותיו של הלפנד, אפסנאי בית־החולים היהודי הכללי ומרת מריה הרטמן, האפסנאית של בית־החולים היהודי למחלות מידבקות. מלבד עובדי הרפואה עבדו בבתי־החולים הסטודנטים לרפואה: קורץ ליאון, וויינטרויב גימפל, בורנשטיין אדוארד ואחרים. כן נקבעו לאפסנאים של בית־החולים למחלות מידבקות: המהנדס בעריש גולדברג ואשתו בלה לבית שפייזמן. מנהל המעבדה היה בורנשטיין אלימלך, סופר יהודי.

בגליניצה היתה מרפאה (מנהלה היה ד״ר ז׳אבנר). כן עבדו במרפאה הרופאים: ד״ר בארין, ד״ר אנה זילברשץ והחובש פריידאס. לפי פקודת הגרמנים החלו לטפל בהקמת בית־חולים מיוחד גם בגיטו זה. אבל לא הספיקו להפעילו. במרפאה זו עבדו רופאי־השיניים ד״ר נאזל וד״ר טטר ואחר כך מ. פריידאס, טכנאי־השיניים ווגשלג, רובין, ואחרים.

בשנת 1942, לפני ה„גירוש", הגיע לראדום ד״ר רוסט מקראקא עם חותנתו אלמנת ד״ר יהושע טהאן.

השלטונות הגרמנים חיפשו אחריו, מצאוהו וכלאוהו בבית־הסוהר בראדום. משם „גורש" עם המשלוח הראשון של יהודי ראדום לטרבלינקה.

באפריל 1942 החלו הרדיפות של הגיסטפו נגד עסקנים פולי־טיים. „בקורי־לילה" במעונות חשודים והמתה־בירויות היו מעשים בכל לילה. לפנות בוקר היו אוספים את המומתים ומביאים לבתי־החולים היהודים.

באפריל 1942 בעת האקציה השניה נגד אלמנטים שמאליים, הובאו לבית־חולים 49 גופות של הרוגים יהודים. הגופות השותתות דם הוטלו על הדשא ליד בית־החולים.

השבועות האחרונים לפני ה„גירוש" עמדו בסימן אדישות ודכדוך נפש של צוות בית־החולים.

בשנת 1942 נפתח בבית־החולים מדור לפליטים מגיטו וארשה. הם היו תשושים, מוכי כינים, נפוחי־כפן, רק מספר מועט מהם שרדו בחיים. את המתים קברו בלי תכריכים.

עד תחילת 1942 עלה בידי ד״ר קליינברגר להשיג „ממועצת הזקנים" קצבת מיצרכי־מזון עבור בית החולים. אחר כך החמיר המצב. גבר גם המחסור בתרופות ואמצעי־חבישה, ואז חלו גם הרופאים ויתר עובדי הרפואה בטיפוס הבהרות. הימים שבין ה„גי־רוש" הראשון עד ה־16 באוגוסט 1942 — הגירוש הגדול, היו תקופת־אימים לעובדי בית החולים. הם התחילו לחפש אמצעים כדי להבטיח את עצמם מסכנת הגירוש. הרופאים שנדרוביץ׳ ופסטמן השתדלו בענ־ין פעמים רבות וקיבלו הבטחות מהשלטונות הגרמניים, ברם הא־מונה בהבטחות הגרמנים נכזבה. מספר מסוים של עובדי בית־החולים התחילו לחפש מקומות־עבודה, כביכול, בטוחים יותר. עם השמועות על ההוצאה־להורג בירייה של כל החולים בלובלין, הוציאו מבית החולים למחלות מידבקות את החולים — לפחות אלה שיכלו לעמוד על רגליהם; מאידך השתדלו חולים ותשושים רבים להתקבל לבית חולים, בחשבם, שהמקום ישמש להם מקלט ומגן בפני הרוצחים הגרמנים. ליום ה„גירוש" נשארו בבית־החולים למחלות מדבקות רק 7 חולים. חלק מעובדי בית־החולים התכנסו בבית החולים, אחרים לא רצו להפרד ממשפחותיהם ונשארו בבתיהם.

הגיע ליל ה־16 באוגוסט 1942, והאקציה נמשכה גם בליל ה־17 בו. הגרמנים קיימו רק במקצת את הבטחותיהם והשאירו חלק מהצוות הרפואי.

מספר מסויים של עובדי תברואה, כל רופאי השניים וטכנאי־שניים, כמה אחיות מבית־החולים למחלות מדבקות ועובדי השרותים — „גורשו".

אנה הרשטל — הבקטריולוגית, יצאה עם משלוח המגורשים מרצונה, משום שלא הסכימו להשאיר אתה את ילדתה. אמה — רופאת שניים ואביה, אף הם גורשו עמה. הלבורנטית של בית־החולים מרים (מאליא) ישורון נורתה במקום, על שלא רצתה להפרד מאמה שצלעה מחמת שבר ברגל. ד״ר וויינאפל התחבא, יחד עם הוריו, נתפס, הוכה וצורף למשלוח המגורשים. אך הוא הצליח להמלט (נמצא בארה״ב).

חיי התרבות בגיטו

עם כיבוש ראדום על ידי הגרמנים, דעכו כמעט חיי התרבות של היהודים. אולם, לא ארך הזמן, ועסקני התרבות התאוששו. בהפסקות שבין „אקציה" ל„אקציה", נעשו מאמצים לקיים את המוסדות לתרבות ולפעול ככל האפשר בתנאים האיומים.

רובם של בתי־הספר, כולל הגימנסיה „חובבי־דעת", נתפסו על־ידי הצבא הגרמני.

מורים רבים נמלטו לרוסיה הסובייטית. באביב 1940 פורסמה מודעה מטעם שלטונות הכיבוש, על מתן רשות לפתוח בתי־הספר

היסודיים עד כתה ח', אבל רק לילדים נוצריים — לילדים יהודיים אסור כל למוד.

אולם ההורים והמורים היהודיים לא השלימו עם הגזירה. בסתר קוימו שעורים במקצועות כלליים ויהודיים. המורים היו: פרופ' אלחנן שיצר, י. וורצמן ובוגרי הגימנסיה. ראוי לציון אומץ לבו של המורה הותיק ובעל בית־הספר איסר ליפשיץ, שהמשיך לנהל בחירוף נפש את בית ספרו עד הגירושים. ד"ר איזידור שיצר קיים שעורים לאנגלית. דוד פרנקל — להנהלת חשבונות, וובק מינטשלס — לעברית.

הילדים הקטנים ביקרו בגני־ילדים (למשל — גן הילדים של העלמה פינקלר). למדו ביחידות ובקבוצות של 3—4 ילדים.

כן קויים סמינריון למורים. המרצים היו: מרק גוטמן — ספרות יהודית ותולדות התרבות; זאמעטשקובסקי — ספרות יהודית, וקדיש מלץ — ספרות עברית. השתלמו בו יותר מעשרה מורים.

בנובמבר 1941 פתח „ז'.ק.אר". קורסים ללמוד־מקצועות: מכניקה ומסגרות, בהנהלת המהנדסים: מרק בוימן ומיטשיסלב בוים. בתחילת 1942 נוסדו קורסים לתפירת בגדי נשים בהנהלת רחל פינקלשטין ולוטקה לנדוי. בקורסים למכניקה ומסגרות למדו 80 תלמידים, בקורסים לחייטות־נשים ותפירה — 40 תלמידות. מדריך בחרטות־הברזל היה י. צוקר. מדריכים למסגרות — טייכמן והפולני ראפלובסקי (שקיבל מהשלטונות רשיון־כניסה לגיטו), מר שלובסקי לימד מתמטיקה. המהנדסים בוך ובוימן — שרטוט טכני והמהנדס בוים מכונאות. בקורסים ביצעו הזמנות שונות בתשלום ובנו מכשירים וחלקי חילוף למכונות, אף מכונות לבית־חרושת למצות של הוך.

תלמידי הקורסים שוחררו מעבודות כפייה. התלמידים עשו חיל בלימודיהם. שנמשכו עד לגירוש מגליניצה ביום 5 באוגוסט 1942. יומיים אחרי הגירוש נלקחו כל לומדי הקורסים לפנות את הגיטו. התברר, שבגירוש הבא יגורשו גם הם.

עם כניסת הגרמנים לראדום פסק קיומן של כל הספריות היהודיות בראדום. עם הקמת הגיטו נאסרה קבלת הספרים גם בספריה הפולנית. אך היו ספריות פרטיות קטנות בעליות ובמקומות־סתר אחרים, שמחמת פחד הגרמנים לא ניהלו כרטיסיות כמקובל, אלא, סימני־צופן מיוחדים. רוב הספרים של הספריות היהודיות הגדולות הועברו לספריה הפולנית העירונית, רק חלק מועט נצלו על־ידי יהודים ועבר מיד ליד בגיטו.

לפי דרישת המפקח הגרמני של בתי־הספר נשלחו שני פועלים יהודים (אחד מהם — שטשארנסקי) למיון וסידור הספרים ביידיש ובעברית. אף הבטיחו להחזיר ליהודים חלק מהספרים, אך לא קיימו.

בגיטו ראדום נכתבו פנקסים, ספרים, זכרונות וכו"ב.

ידוע, שפרופסור אלחנן שיצר כתב ספר „זכרונות", אשר לקחו אתו בדרכו האחרונה. גם הרב ישעיהו זלוטניק כתב ספר בגיטו. טוביה רוטמן — רשם „כרוניקה על חיי הגיטו", משה ווייסמן — „רשימות של שבוי יהודי". מכל היצירות הללו לא נשאר דבר.

בגיטו ראדום חוברו שירים שונים. מחבריהם — לא ידועים.

הצגות יהודיות וקונצרטים ליהודים נפסקו באחד בספטמבר 1939. על היהודים אף נאסר הבקור בבתי הקולנוע. וכך הודיעו על האיסור במודעה ליד קולנוע „אדריה": — „ליהודים ולכלבים הכניסה אסורה"!...

במאי 1941 נוסד חוג דראמאטי ליד ה„ז'.ק.אר". בהנהלתה של מרת פ. הורוויטש ובהשתתפותם של לוטה, מגיסטר וו. שטלמן, י. מ. גוטמן, משה ווייסמן, פרופ' וורצמן, ואחרים. בדצמבר 1941 נערכה ההצגה הראשונה בבית היודנראט, הכנסתה היתה קודש לבית היתומים. שם תכנית המערכונים — „אבי וויטער" (— „העיקר להמשיך" —). השירים והפזמונים ביידיש ובפולנית נכתבו בידי משה ווייסמן ואחרים. השתתפו: רוכמן גניה, בנוביטש לנה, גולדברג אשר, (קרינות), קרונגולד יורק (זמרה) — לאטאוויטש גוטשה (שירי עם), ווייסמן משה (מונולוגים). מקהלת גברים (קרונגולד מ. לוטה, ר. מנדלבוים, מ. גוטפריד). מקהלת נשים: (צ. נאשלסקה, ב. הרשברג, ל. סולובייצ'יק, פ. הרשנשטרוים, פ. פרנקל) ותזמורת בהנהלת הכנר ב. קאגאן. תוכן ההצגה נמסר בשעתו לד"ר ווייכרט. ההצגה השניה נערכה בכיכר סטרה־מיאסטו. גם בגליניצה נערכה הצגה בשם „גליניצה".

היהודים קראו עתונים פולניים שהוצאו על־ידי הגרמנים. במקומות „נוחים" יותר ואצל גרמנים „טובים" עיינו גם בעתונות הגרמנית. לראדום הגיע העתון היהודי היחידי בפולין שהופיע בקראקא בשפה הפולנית "Gazeta Zydwska". לעתון זה היה סוכן מכירה בראדום.

בסתר ובחשאי נקראו גם העלונים של המחתרת היהודית והפולנית בוארשה.

ההודעות הרשמיות והפקודות האנטי־יהודיות פורסמו בעתון הפולני המקומי „דז'נניק רדומסקי".

לפי פקודת השלטונות נצטוו התושבים, יהודים ופולנים, למסור את מכשירי הרדיו. לא כל היהודים מילאו את הפקודה. יש שהטמינו את המכשירים והקשיבו בסתר לשידורים מחוץ־לארץ.

יהודים שעבדו באופן פרטי אצל הגרמנים האזינו לשידורים מחוץ לארץ, והיו מעבירים הידיעות הלאה. ד"ר שיצר היה בזמן מסויים מעביר ידיעות אלו בכתב בין חבריו וידידיו.

כל מקומות המפגש והבילוי של יהודי ראדום מלפני המלחמה בוטלו. כל המועדונים נסגרו. מבקריהם עברו למגדניה של איטשה'לע זילברשטרום.

החיים הפוליטיים ומפלגות הפועלים

אין לכנות את פעולת המפלגות היהודיות בגיטו בשם פעולה פוליטית, לפי שכל פעולה חברתית, נאסרה על היהודים, ובמידה שנתקיימה, לא היתה אלא פעולת מחתרת. ואף־על־פי־כן, שקקו בגיטו חיים פוליטיים מיוחדים במינם. רבים מעסקני הציבור יצאו את ראדום, ומפעילי „בונד" והקומוניסטים לא שרד איש.

ישראל גלאט, לשעבר עסקן פועלי־ציון שמאל, מספר:

בתחילת הכיבוש הגרמני, קיימו המפלגות את קשריהן עם המרכזים. נתקבלו חוברות, חוזרים והוראות בדפוס ובהקטוגרף.

בתחילת 1940, נפגשו באי־כח מפלגות הפועלים: פועלי ציון — שמאל — גלאט, „בונד" — שטיינאוויטש וקומוניסטים — קליינארט, לדיון במצב. דובר על מאמץ לקיים את מפלגות הפועלים, על הגנת עניני העובדים ב„יודנראט" ובעזרה הדדית. הוחלט לקיים את הארגונים המפלגתיים, לשמור על הקשר ההדדי ולדרוש עזרה לנצרכים מהמחלקה־הסוציאלית שליד היודנראט. זמן קצר לאחר ההתייעצות ביצעו הגרמנים פעולת מאסר ורצח נגד העסקנים הפוליטיים בראדום, פולנים ויהודים; מ־40 יהודים שנאסרו נרצחו 15. המעשה זעזע את עסקני המפלגות וצומצמה פעולתם עד למינימום.

עם הקמת המשטרה היהודית ביקש היודנראט ממפלגות הפועלים שישלחו את חבריהן לשרות בה, אך הן לא נענו.

השלטונות הגרמניים רדפו בחימה את עסקני מפלגות הפועלים היהודיות ועשו בהם כלה.

פועלי־ציון — שמאל

בטרם נמלט המספר — י. גלאט — ב־6 בספטמבר 1939, הוא שרף את הארכיונים של מפלגתו ושל חברת „ידידי ארץ־ישראל העובדת"; הדגל של תנועת־הנוער והארכיון נשאר בידי ירמיהו זלצמן. בפברואר 1940 חזר המספר מרוסיה הסובייטית. נשארו שם גבריאל ווייסמן, מאיר יחיאל איישי ויודל מאצקין (שני האחרונים מתו שם), ולאט־לאט חודשה הפעולה המפלגתית בהשתתפות 15 חברים, לכל היותר, שהיו מתכנסים פעם־פעמיים בשבוע בדירות פרטיות.

משה קירשנבלט היה בעל תעודת־נסיעה, וכמעט כל שבוע היה נוסע לוארשה, ומקיים קשר עם מרכז המפלגה, והביא לראדום חוזרים, כתבי־עת והוראות. החברים דנו ביחס ליודנראט, ועמדו על משמר עניניהם של העובדים ודלת העם. הם הקימו „סיעה שמאלית" מורכבת מישראל גלאט — פוע"צ שמאל, שטיינוביטש — „בונד" וקליינרט — קומוניסטים, שעמדה בקשר גם עם חברי הועד של פועלי־ציון צ.ס. משה צוקרמן, יחיאל אלטמאן ושלמה הוכגלובר.

ב„אקציה" הפוליטית הראשונה ב־1940 קיפח את חייו העסקן שלנו מנדל זילברמן (מענדעלע). להתייצבות נקראו איטשה הופמן, שלמה וורבר, שמחה וורונצברג ויודל מאַצקין; הופמן וורבר הסתתרו, ברם ורבר נתפס בביאלובז'ג ונורה. בגדיו ותעודותיו הובאו למשטרה היהודית בראדום. הופמן הסתתר במחנה בליז'ין בשם משה ווייסגלאס, ושם מת.

פגישותינו נעשו נדירות יותר, הצטמצמו ועמדו על שלושה חברים: המספר, משה קירשנבלט ומרקוביטש. באפריל 1942 חיפשו אחרי. אסרו שלושה אנשים בעלי שם זה, שניים נורו ואחד נמלט. ב„אקציות" הפוליטיות בתחילת 1942 קיפחו את חייהם החברים: בנימין זוולינסקי, יהושע (שיע) קיילר, ישראל גולדברג. דוד רוזנבלט מת ב„גיטו הקטן" וחיים מארקוביטש בדאכאו. חיים גלאט, רפאל מילשטיין וירמיה זלצמן „גורשו".

„בונד"

ב־1941 בוצעו המאסרים של ראשי ה„בונד" בראדום. לפי השמועות, עקב גילוי מיסמך בפיוטרקוב, ממנו נתברר לגרמנים, ש„בונד" מקיים פעולה במחתרת. כן נאסרו מנהיגי „בונד" בערים רבות.

ידוע, שהיודנראט לא נענה לדרישת הגיסטאפו, להמציא לה רשימת ראשי „בונד" והיפנו את הגרמנים למפקד המשטרה היהודית. לפי השמועה לא נענה אף הוא לדרישה זו. רווחו שמועות, שאחד מחברי היודנראט מסר את הרשימה הנדרשת על אחריותו. אז נאסרו ראשי ה„בונד": פינקלשטיין, שטיינוביטש וצימראנט. ב„אקציה" הפו־ליטית נורה אברהם גולדברג. יודל פרידמן ופייגנבוים „גורשו". פלמנבוים נורה. שניידרמן מת ברוסיה הסובייטית. דומה שלא נותר בחיים אף אחד מעסקני „בונד" בראדום.

הקומוניסטים

רובם נמלטו לרוסיה הסובייטית — מיעוטם וכן האסירים הפולי־טיים לשעבר נשארו בראדום וגילו פעולות מסויימות. הם קיימו לעתים קרובות פגישות ברח' וואַל 9 בדירת העסקן הקומוניסטי הרשל גוטליב (קראוהו: הרשל טשאַקער), שבהן השתתף גם דוד וויינטרויב.

רוב העסקנים, ביניהם, אשת הקומוניסט מאיר שטרן וברל זיינרמן נספו ב„אקציות" הפוליטיות בשנות 1940 — 1942 — ואתם בני משפחותיהם. „כרגיל" היו יורים בבני־המשפחות, אם ראשיהן לא נמצאו. ואילו העסקנים שזוהו וביניהם, טכנאי־השיניים קליינרט ופישל גולדשטין, (אחיו משה נורה במקום) נשלחו לאושוויץ.

זקן עסקני הקומוניסטים דוד וויינטרויב הסתתר ולבסוף „גורש" יחד עם ג'ימפל, עם המגורשים מגלינֶיצה. משה גולדשטין, מוכר עתונים, נאסר יחד עם קבוצת קומוניסטים (באותו הזמן שוחרר בכוח הקומו־ניסט ישראליק (סבל) ונמלט אל הפארטיזנים). מאיר שטרן נורה בשעת הבריחה מבית־החרושת „האַסאַג" בסקארז'יסקו. משה מאלא רסקי שלח יד בנפשו כשבאו לאסרו. שמואל קוסמן גורש ב„אקצית" אוגוסט ומאיר קוסמן מת ברוסיה הסובייטית.

תנועות הנוער הציוניות, החלוץ, המפלגות הציוניות ועוד

חברי הקיבוץ „השומר הצעיר" שהכשירו את עצמם בראדום, נמלטו לרוסיה הסובייטית, הגיעו לרובנה וחיו בצוותא. חלק מהם הגיע לארץ. לא ידוע גורלם של חברי קיבוץ ה„מזרחי" ע"ש הרב מוהליבר, שגם הם נמלטו למקומות שונים.

„השומר הצעיר" קיים פעולה תרבותית־חינוכית. בדירת משה ווייסמן היתה ספריה. החברה פראַנקה מוארשה עזרה ליד החברים הראדומאים בפעולת התרבות. משה ווייסמן שחי בוארשה על ניירות אריים, נכלא עם אשתו „בפאַוויאַק" ושם נורו.

„החלוץ" פורק בתחילת המלחמה. עסקניו גולדסובר, אלטמן וצוקרמן „גורשו" ב„אקצית" אוגוסט. עורך־הדין טאוב נמלט לרוסיה הסובייטית, אשתו נספתה ב„אקציה" של פורים.

תנועת „עקיבא" המשיכה קיומה במחתרת ומזמן לזמן כינסה את חבריה. בחנוכה 1940 נערך נשף. שרו, קראו דברי־ספרות ועוד. בתשעה באב נערכה עצרת־אבל בהשתתפות חברי התנועות „עקיבא", „הנוער הציוני" ו„השומר־הדתי". נשמעה הרצאה על מצב היהודים בעולם. בסוף הושרה „התקוה". פעם נערכה גם „קבלת־שבת". בחורף 1940/41 בא לראדום צבי טטרקה מסוסנוביץ, אירגן קבוצה של „הנוער־הציוני", שקיימה פגישות בבית־החרושת לבורסקאות „טרויקא", בככר סטרה־מיאסטו.

עם כיבוש ראדום חדלו כל המפלגות הציוניות והאזרחיות להת־קיים. רק איגוד בעלי־מלאכה, הורשה, במשך זמן־מה, לנהל פעולה מקצועית.

מהעסקנים הציוניים שרדו מעטים. מרדכי לייב פישמן מת מיתה טבעית לפני ה„גירוש". יעקב הופמן, מאיר גרנאַק, משה לוכסנבורג ושמואל צוקר, וכן עסקני ה„מזרחי": מיכאל ריכטמן, אליעזר פינקל־שטיין, איתמר גורפינקל, יהודה גוסטינסקי, יעקב קליינמן ואחרים, גורשו ב„אקציה" של אוגוסט 1942. יושב־ראש ה„מזרחי" יונה זילברברג נספה במחנה־ריכוז. יודל קויפמן נרצח בוולנוב.

מעסקני בעלי־המלאכה „גורשו": משה רובינשטיין, זאַנוול שפייזמן ואיטשה'לה זילברשטרום. כן גורשו עסקני „אגודת ישראל" לייבוש מנדל זיסרמן ואחרים, ואילו מנדל הורוביץ מת מיתה טבעית.

מספר עסקני ציבור ניצלו ברוסיה הסובייטית, רובם נמצא בישראל, ויתרם ברחבי תבל.

חיי הדת בגיטו

עם כניסת הגרמנים לראדום נאסרה על היהודים התפילה בצי־בור. בית הכנסת הגדול נסגר ונהפך למחסן. נראה, שהגרמנים ידעו היטב מתי חלים החגים היהודיים, ובעיצומם היו משתוללים ביתר שאת.

עוד לפני הקמת הגיטו התפללו במניינים ובדירות פרטיות: אצל הרב קסטנברג, הרבי ר' יענקלה, ראש־הישיבה בורשטיין, אצל

פנחס ניי, **לייבל** פינקלשטין, **מורה־ההוראה ר' ישראל** לינדנבוים, **הרב ישראל** שפירא, **בבית התפילה של החברה קדישא, שם קיים ר' ירחמיאל** גוטמן, **ערב ערב, שעור בתורה. גם בגיטו המשיכו להתפלל במניינים.**

כל החדרים והישיבות נסגרו, אבל לימוד התורה לא נפסק. בסתר נתקיימו חדרים וישיבות. למדו בקבוצות קטנות וביחידות. בדירת ר' אברהם יחיאל בוים **גרו 30 בחורים שלמדו תורה ביחד עד לגירושים. בגליניצה נתקיימה „ישיבה" שבה גם התפללו.**

ביזמת אליהו טננבוים **נבנתה „מקווה" בגליניצה, אבל לא הספיקו להשתמש בה.**

אנשי „חברה קדישא" (יו"ר יצחק ביאלסקי, סגנו ירחמיאל גוטמן) עבדו בתנאים קשים. ואלה הפרטים שמוסר על פעולתה יחיאל ליטוואק:

— **„הייתי אז חבר ב„חברה קדישא". יחד עם משה בונם** רכטמן, **מאיר** פאַצינר, **שמואל** בוימגרטן, **תנחום** רוזנבוים, **בערל** רוזנקרנץ, **מנדל** שיינבוים, **ישראל** בירנקרויט **ומיכאל** ריכטמן. **היינו עסוקים בעבודה קדושה זו מהבוקר עד הערב. דאגתנו נתונה היתה לקיום מצוות טהרה וקבורה לפי הדין. „מכונת־המות" עבדה בלי הרף, וקשה היה להשיג תכריכים ויתר צרכי הקבורה".**

בגירושים עקובי־הדם באוגוסט 1942 נספו מרבית הרבנים, הרביים ומורי־ההוראה של ראדום.

מושב הזקנים ובית היתומים

במאמצים רבים קיימו העסקנים היהודים את מושב הזקנים עם 30 תושביו ובית־היתומים על 60 הילדים. חלק ניכר בכלכלת בית־היתומים סיפק המשק שלידו שכלל 5 פרות וגן ירק, בו עבדו הילדים בחריצות בהנהלתו של רופא־השניים ד"ר טאַטר. **ויצויינו העסקנים שהקדישו מזמנם לפעולת־קודש זו עד רגעיהם האחרונים: היו"ר — איתמר** אדלר, **הגברות:** הורוביץ, ב.רוטנברג, גרין, לאסטמן, לווינסון, **וכן איטשה** גרין, **ד"ר** טאַטר, מאַרין, **יונה** גולדברג, **זיסקינד** לסלאו, **ישעיהו** אייגר, **מרדכי** לנגר, **מיכאל** ריכטמן, **ומעובדי המוסדות הנ"ל — ד"ר גוסטב** הורוביץ **מלבוב (רב ומורה לעברית), המנהלת מרת** גרוספלד, **והמחנכות:** מניה שפייזמן, גרה פרידמן **ובלומקה** קליין.

המצב מחמיר מיום ליום

הנגישות, והעינויים גרמו גם ליוקר מאמיר במצרכי מזון בגיטו. הברחת המזונות כרוכה היתה בסכנה רבה. הטיפוס היה „אורח" תדיר בדירות הצפופות והגדושות בגיטו ועבודת הכפייה נמשכה.

כבר בחודש השני לכליאתם של היהודים בגיטו, מאי 1941, הגיעו ידיעות סודיות על מצעד צבא גרמני לעבר המזרח. המתיחות גוברת. ברור, צפוייה מלחמה ברוסיה הסובייטית.

והנה, ב־22 ליוני 1941, בשעה 4 לפנות בוקר, העיר רעש מנועים את יהודי הגיטו משנתם. פני השמים השחירו מאוירונים גרמנים. המלחמה בין גרמניה לרוסיה החלה. בחרדה מצפים היהודים לחדשות. ביום השלישי נודע, כי הגרמנים מתקדמים וכבר כבשו 22 ערים וכו'. האין ישועה לישראל?

ובינתיים מחמיר המצב בגיטו. מספר הרעבים והנזקקים לתמיכה הלך וגדל מיום ליום, והאמצעים בידי ועד העזרה מתמעטים.

מן הראוי לציין, כי תחת מוסדות העזרה, שחדלו כמעט לפעול, פעלו יחידים להקלת סבלם של העניים והחולים. אספו כסף, מצרכי **מזון ודברי הלבשה והנעלה וחלקום בין הנצרכים. בגיטו הגדול היו ידועים בפעלם ללא לאות: לייביש מנדל** זיסרמן **ומיכאל** ריכטמן. **בגיטו גליניצה — גרשון** לדרהנדלר **ומנדל** שטיינבוק. **כן תרמו הרבה הבורסקאים: ישראלקה** גולדברג, **הרשל** בוימן, **ישראל** וורצהייזר, בוכמן, צמח, **ואחרים.**

ה„ז"ק"או" ואנשים פרטיים ניצלו כל שעל אדמה לגידול ירקות.

„אקציות" בגיטו: חפושים — החרמות — מאסרים — המתות ביריה

בתחילת 1942 החמיר המצב בשיטתיות.

לאחר פקודת הגנרל גוברנטור פראנק **למסור את כל הפרוות, החלו החיפושים אחר פרוות בגיטו; ואם מצאו פרווה או חלק ממנה — נורה בעל הדירה במקום. אצל הפרוון שמואל** רינגרמכר **מצאו חלק מפרווה. הגרמנים ציוו עליו לשיר (ידעו שקול נאה לו) — ותוך כדי שירה ירו בפיו והרגוהו.**

במשך האביב 1942 החרימו, אצל היהודים, סוסים, עגלות, בהמות, כדי־חלב, מכונות־תפירה, מכונות־כתיבה ואופניים.

בפברואר 1942 החלו ה„אקציות". הראשונה היתה נגד קומוניסטים. בפתע הופיע אוטו של „ס.ד" (שרות הבטחון), וברשימה בידיהם נכנסו לבתים שברחוב וואַעל, הוציאו יהודים ומהם שרצחו במקום. כ־40 איש לקחו עמם — ואלה לא שבו עוד.

ה„אקציה" השניה היתה ב־27 באפריל הנודע, „יום הרביעי העקוב מדם" (בלוטיקער מיטוואָך). כמה מאות גרמנים מהס.ד. התנפלו על רחובות הגיטו, ושוב עם רשימה ביד. חלק מהנתפסים נורה במקום, את האחרים סחבו אתם, ואם לא מצאו איש שצויין ברשימה, לקחו אחר במקומו ורצחוהו במקום. מספר ההרוגים ביריה היה הפעם כפול מאשר ב„אקציה" הראשונה. בין הנתפסים הפעם היו: יו"ר היודנראט **יוסף** דיאמנט **וחבריו** מרין, אייגר ובלאס. **וכן כץ וראשי המשטרה היהודית:** גייגר, וויינר, ווייצהנדלר **וכ־20 שוטרים.**

לא עברו ימים רבים ובהדרגה נכלאים סוחרים, שוחטים ועוד — יחד כ־100 איש.

מזמן לזמן פרצו אנשי ס.ס. וביצעו רציחות המוניות ומאסרים. היכו יהודים במקומות העבודה ורצחום. רוב האסירים נשלחו לאושוויץ. בקיץ 1942 נשמו יהודי ראדום את האווירה של „אקציות", של שדידת רכוש ורצח. ה„ממונה" על ההריגות בגיטו היה אובר־שאַרפירר קורלנדר **שהתפאר במעשיו באמרו:**

„Wenn es knalt im Ghetto, das bin ich".

מקומות עבודה

עם המחצית הראשונה של שנת 1942 החלו היהודים לחפש מקומות־עבודה. הם נזקקו לשכר המצומצם או למעט המזון, ואולם עם שמועות־האימה על גורל המשלוח ללובלין והסביבה, האמינו, כי „תעודת העבודה" בחותמת הגרמנית תציל מגירוש, אף־על־פי שטרם ידעו, כי גירוש פירושו מוות. ושוב השתדלו להכנס למקומות עבודה „טובים" חיוניים לגרמנים. ואכן, מקומות עבודה רבים היו בראדום: ראשית כל — בית־החרושת לנשק („וויטוורניא"), שעמד תחת פקוח מפעלי „שטייר דיימלער פוך" באוסטריה, החווה של הצבא, מפקדת משרד הבניה של הס.ס. „א.פ.ל.", „ט.וו.ל". בתי־מלאכה לתקונים של ס.ד. (שרות הביטחון) והגיסטאפו, בתי־חרושה שונים ורבים של יהודים, לשעבר בענפי הבורסקאות, המתכת, החרסינה, הריהוט ועוד.

יהודים השתדלו לחדור למקומות אלה ולמקומות־עבודה קשים ביותר, שבהם לא עבדו יהודים מעולם, כגון: בתי־חרושת ללבנים וכיו״ב, וכן למקומות־עבודה סגורים, היינו: לינה במקום כדי לזכות בתעודת־עבודה.

מקומות־עבודה חשובים שימשו בתי־מלאכה של היהודים, שביצעו עבודות בשביל הצבא הגרמני והעסיקו כ־300 איש. סדנ־אות מסוג אחר היו ה„שופים" (בתי מלאכה) ברחוב רינק 7 ו־8. ראש העיר דרש מהיהודים חצי מיליון זהוב להקמתם. וכן דרש להגיש לו רשימה של בעלי־מקצוע. היהודים, בהאמינם כי העבודה כאן יש בה משום בטחון מ„אקציות", השתדלו להרשם כעובדים במפעלים אלה.

בתחילת אוגוסט 1942 היו היהודים בראדום שרויים באימה וחרדה מפני הבאות, וחרדתם — לא היתה לשוא.

חיסול הגיטו בגליניצה

(אור ליום כ"ב באב תש"ב)

המונחים הידועים כעת לרבים, „העברה", „שילוח", „גירוש" — יהודי ראדום שמעו אותם לראשונה בפסח 1942.

בפסח 1942 (תש"ב), נתקבלה ידיעה על גירוש היהודים מלובלין. לאן גורשו (מאה ויותר יהודים בקרון) — לא נודע. בסודי־סודות סיפרו, כי גירושים כאלה בוצעו בכל ערי פולין. פרטים מדויקים לא עלה בידי אף איש לקבל. היו שאמרו, שהיהודים הובלו לתאי־גאז, אחרים אמרו, כי הובלו לעינויים. לא ידעו מה לעשות?

אפייני למלאכת־התרמית של הגרמנים הוא המאמר שפורסם בעתון הגרמני „ווֹלכנשריפט דס דיסטריקטס ראדאם" ובו הצעה להעביר את היהודים לאזורים המזרחיים שנכבשו זה מקרוב. וכך היה כתוב שם:

„תרומה לפתרון בעית היהודים נותנת פעולת ההעברה של יהודי ראדום לאזורי המזרח, בהם יועסקו כפועלים בבתי־החרושת. ההנ־הלה הגרמנית מקווה, שהיהודים האלה יוכלו להביא אליהם את בני משפחותיהם".

במאי 1942 דרשו השלטונות הגרמניים ממשרד העבודה היהודי לספק להם פועלים יהודים לנקוי השטח של בית־החרושת „קורונה" והכנת מקום לבנין מחסנים. ביוני השלים המהנדס מארק בוימן — לפי הזמנת הגרמנים — תכניות מפורטות של הגיטו הקטן ושל הגיטו הגדול. בתכניות ציינו כל הבתים, המחסנים, האורוות וכו', ובתוך כך פושטות שמועות „עקשניות" על משהו העומד להתרחש. בסוף יולי היו הגרמנים מתפרצים לעתים קרובות לבתים היהודיים ומחרימים לעצמם רהיטים טובים, מצעים, לבנים וכו'.

מזמן לזמן מתפרצים גם אנשי ס.ס. לגיטו — אם ביום שנודע למפקדיהם על פיצוץ בתיהם בגרמניה על־ידי טייסים בריטיים, או בקבלם ידיעה על מות מכר שלהם בשדה־הקרב באוקראינה — ומבצעים רציחות בהמון. בימים „רגילים" הם מכים, מענים, מתע־ללים.

והנה, על אף זהירותם של הגרמנים והאמצעים שנקטו כדי למנוע הסתננות ידיעות על הכנותיהם ל„אקציה", היתה האוירה בגיטו מתוחה ודרוכה. יוסף מנלה שגר בגיטו גליניצה מספר:

„ביום ג', ה־4 באוגוסט, בשבע בערב, באו שכני האחים קפל שעבדו במשטרה, כדי להפרד ממשפחותיהם ולקחו אתם למקומות עבודתם (שנקביצ'ה 11) החפצים ההכרחיים ביותר. היות והגיעה אליהם, ממקורות מהימנים, ידיעה, שבליל זה יערכו חפושים ויתפסו גברים צעירים, לקחו הם אתם ז'נדרם גרמני, שילווה אותם בדרכם חזרה למשטרה, כי הגיטו כבר היה מוקף משטרה גרמנית ואנשי ס.ס.

הידיעה האיומה פשטה חיש מהר בגיטו גליניצה ועוררה בהלה. כולם היו נרגשים. היו שהכינו ילקוטי־גב ובהם החפצים ההכ־רחיים ביותר. יצאתי לרחוב ז'ביאַ, הרחוב הראשי בגיטו הקטן. ראיתי פועלי־רכבת גרמניים לוקחים חזרה מחייטים יהודים הזמנות לתפירה, כשהן בלתי גמורות, ואף אריג גזור. חזרתי נרגש מאד. כל הגיטו סער, לא ידעו מה צפוי. הרגישו שאסון עומד להתחולל. אף־על־פי־כן עלינו על מיטותינו. האמנו שלמשפחתנו לא יאונה כל רע. הרי אני ואבי עבדנו במקום־עבודה („פלאצוווקה") טוב, אצל „באַ־טא", ובטוחים היינו שנציל גם את משפחתנו. אולם בבתים אחרים לא הלכו לישון, או ישנו בבגדים."

היודנראט הרגיע את תושבי גיטו גליניצה שלא תהיה שום „אקציה". כך הודיעו להם מהגיסטאפו.

עד־הראייה יחיאל סיטנר מוסר:

„ב־4 באוגוסט 1942, כמה דקות לפני השעה 11 בערב, הוזעקה המשטרה של הגיטו הגדול למפקדה בכיכר סטרה־מיאַסטו. ב־11 כבר היו כל 80 השוטרים במקום. אותה שעה באו מהעיר מפקדי הס.ס.: שאַקאל, שילד, נוימאן, פוכס, קראוזה, קוּרלנדר וכן המפקדים בלום, ווינריך. שאקאל נאם באזני השוטרים הנאספים ואמר: „השלטונות הגרמניים קיבלו פקודה להעביר את הגברים שבגיטו גליניצה למ־חנות־עבודה. על המשטרה היהודית לעזור בבצוע ה„אקציה", כדי שתוצא לפועל בשקט ובמשמעת". לאחר הנאום נטלו הגרמנים לידיהם את הפיקוד על השוטרים היהודיים, וציוו עליהם להתקדם לגיטו גליניצה בריצה. אותה שעה הוזעקו השוטרים היהודיים מהגיטו הקטן למפקדה".

הנ"ל מתאר המראה ברחובות גיטו גליניצה בלילה ההוא:

„לעיני נתגלתה תמונה מחרידה: הרחובות מוארים באור בהיר במאות רפלקטורים ומנורות. מאות אנשי ס.ס. ממלאים את הרחובות, רבים מהם שתויים ושיכורים — צורחים. את פני השוטרים היהודים שבאו לגיטו מקבלים בצחוק ולעג. יציאות הגיטו נשמרות בקפדנות. כל האיזור מוקף משטרה פולנית. היהודים נמצאו בבתיהם. דממת מוות עומדת בהם.

רגעים מספר לפני חצות הציבו אנשי הס.ס. מכונות־יריה מס־ביב לבתים. השטורמבאַנפירר פויכט, מפקד „המחלקה היהודית" שליד הגיסטאפו, מוסר לשוטרים היהודיים את הוראותיו האחרונות. מחלקים אותם לפלוגות בנות שלושה שוטרים כל אחת (2 מוואָל, 1 מגליניצה) ובראש כל אחת איש ס.ס. תפקיד המשטרה לבקר בבתים לפי רשימות מוכנות מראש, ולהודיע לתושבים שעליהם להתייצב במשך חצי שעה ברחוב קושנה (אם יש תעודת־רישום ממשרד העבודה) ולרחוב גראניצ'נה (אם אין תעודת־רישום כנ"ל). כצידה לדרך מותר לקחת מהדברים ההכרחיים ביותר. בבית אסור להשאר".

בדיוק ב־12 בלילה התחילה ה„אקציה". כנופיות המרצחים, אנשי הס.ס. השיכורים, מתנפלים על בתי היהודים. היריות זעזעו את דממת הליל. אנשי הס.ס. פורצים לבתי היהודים וזועקים „יודן הראוּס" — יורים באקדחים, מכים במקלות, מגרשים את האנשים מבתיהם מבלי לתת שהות להתלבש. חולים, זקנים, נשים וילדים שלא הספיקו לצאת במהירות הדרושה, נורו במקום. רודפים אחר הנמלטים. היריות, הצריחות. זעקות המוכים והנרצחים מגיעות עד לב השמים.

ב־12.30 בלילה הופיעו, בתוך מהומת הרחובות גליניצה, מפקדים גבוהים של הס.ס. וס.ד. והמריצו את האנשים לזרז פעולתם.

היריות גוברות. מתרבים המומתים, השותתים דם. אנשי הס.ס. וז'נדרמים מחומשים מתפרעים. לכל אחד מהם מספר רמוני־יד, מלבד מכונת־היריה ונשק קל. הם נוטלים את מקלות־הגומי מידי השוטרים

היהודיים, ומכים בהם ביהודים. והמרצחים מתנודדים על רגליהם בשכרותם...

פתאומיות ה„אקציה" ועצמתה הטילו מבוכה ביהודים. התרוצצו כמטורפים. אימהות איבדו ילדיהן, בעלים — נשיהן. התרוצצו אחוזי אימה והמומים, טירוף־זוועה בעיניהם, ובחלל בכי, יללות, תפילות וזעקות: שמע ישראל, שמע ישראל!"

הוצאת האנשים מדירותיהם נמשכת. אנשי הס.ס. רודפים את היהודים מהסימטאות הרחוקות של הגיטו. כל אחד מבקש לקחת אתו משהו לדרך, באמונה שאולי יישאר בחיים. אולם הם אינם מניחים ליהודים שהות ליטול חפציהם, ולאמהות — לקחת אתן את יונקיהן, רוצחים ילדים בערישותיהם".

עד ראיה יוסף מנלה מספר:

„צעדים כבדים של חיילים העירונו מהשינה. זה היה לאחר 12 בלילה. פתאום נשמעות צריחות: „יקומו כולם להאיר את החדרים, לפתוח חלונות, להתלבש מהר, לקחת חבילות עד 10 קילו. גברים עם תעודות־רישום של משרד העבודה — לרחוב קושנה. נשים, זקנים וילדים — לרחוב גראניצ׳נה — רוץ!"

ברחובות נשמעו יריות בלתי פוסקות. הרחוב היה מוצף אור כאור יום. אנשי הס.ס. ירו ממכונות יריה ותת־מקלעים. הכדורים שרקו מעל לראשינו. חשבתי שאני בקו הראשון של חזית. כשנכנסנו לרחוב בלוטניא, נתגלתה לעינינו ערמת מתים. ברצותי לפנות הצדה, נתקלתי במת ונפלתי. אבי הרימני ורצנו הלאה, רדופים על ידי הס.ס. שמילאו את הרחובות. ברחוב ז׳ביא נשמעו שלוש יריות עזות. כאן הריצו ביריות אקדחים, בהצלפות ובצריחות את הגברים — לקושנה, ואת הנשים, הזקנים והילדים — לגראניצנה. את אמי ואחי לא ראיתי יותר. התאספנו ברחוב קושנה כשמסביבנו זמזמו כדורי מכונות היריה והתת־מקלעים של אנשי הס.ס. המגרשים את היהודים מבתיהם — לנקודות האיסוף.

ברחוב קושנה התלקטו יהודים רבים. העמידונו בעשיריות לשורה. תוך כדי מכות והצלפות בקתות הרובים ומקלות הגומי. הנשים והילדים שנמלטו לכאן מוצאים בכח מידי בני משפחותיהם ונשלחים לכיוון גראניצ׳נה. רובם נורו בדרך לשם.

עד־ראייה פ. שפייזמן, מספר:

„בשעה 2 בלילה נערכה ה„סלקציה". ליד בית־החרושת לזכוכית של גרבוביץ מבותר הרחוב לרחבו בשרשרת אנשי ס.ס. ושוטרים יהודיים. כאן מבקרים אנשי הס.ס. את „תעודות הרישום" בשרירות לבם. את „המאושרים" שעברו את השרשרת מעמידים הז׳נדרמים בטור, עשרה בכל שורה.

מעבר לשרשרת מתרחשים דברים איומים. את אלה שנפסלו מגרשים לגראניצ׳נה. מוכים ושותתי־דם הם רצים באימת־מוות תחת מטר כדורים ומכות נמרצות. ברחוב מוטלים המתים, רובם — זקנים, נשים וילדים בשלוליות דמם.

עם גמר ה„סלקציה" ספרו אותנו והוליכונו בכיוון בית־החרושת לנשק. כאן נשמעו שוב יריות. הז׳נדרמים ירו בכמה עשרות אנשים מקבוצתנו שפיגרו בצעידה.

על כל צעד ושעל ברחובות גליניצה מוטלים נשים, ילדים וגברים הרוגים ביריה. זרקורים מאירים את השטח. הגרמנים יורים בלי הרף. דירות של תושבי גליניץ פתוחות. בפנים — חורבן. הכל שבור ומרוסק. החפצים הושלחו החוצה. מהכרים הקרועים מתעופפות נוצות...

הדי היריות הגיעו אל היהודים בגיטו הגדול, המרוחק מהגיטו הקטן שלושה קילומטרים. אימה נופלת עליהם. כולם מלובשים. הילקוטים מוכנים והחבילות ארוזות.

— — — בינתיים סיימו אנשי ס.ס. את הבדיקה בבתים שבגיטו גליניצה. עתה הם עוברים מבית לבית ומחצר לחצר בעליות, בחדרים, במרתפים, מוציאים את הנותרים ויורים בהם במקום".

חולים, זקנים וילדים, שלא יכלו לצאת מהבתים, וכן אלה שניסו להתחבא — נורו במקום.

הרוצחים הסאדיסטיים מתחרים זה בזה בהמצאת אמצעי־רציחה. יורים באקדחים, תת־מקלעים, הורגים בקתות־הרובים או בידיות האקדחים. משסעים ילדים, בועטים בהם ברגל או מטיחים בקיר. ובשעת מעשה הם מלאים שמחה ללא־גבול.

לא בכל מקום רצו היהודים לצאת ממעונותיהם. כשנכנסו המ־רצחים לדירת האופה יצחק שווארצברג (חתנו של שמרל מלמד) מצאוהו עם אשתו וארבעת בניהם. לא רצו לעזוב והכריזו: הקץ לכלנו ולצרותינו! עשו בנו כחפצכם! כמה כדורים שמו קץ לחייהם.

על הרציף, ליד רחוב דולנה, עומד בשורות צפופות המון בן אלפי אנשים בשקט־אימים. אחרי רעש הגיהנום של הגיטו — השקט פה מוזר. האנשים אדישים ומיואשים.

בדם, השקט לא ארך זמן רב.

הנה מתחילים אנשי ס.ס. לדחוס את היהודים לקרונות, בהנחיתם עליהם מכות רצח. יש המנסים להסתתר מתחת לקרונות. נשמעות סידרות של יריות המכלות אותם.

הטעינה בקרונות נמשכת. הז׳נדרמים ואנשי ס.ס. מוציאים בכוח מידי הנוסעים חבילות ומזוודות וזורקים לערמה אחת.

הקרונות מלאים, אבל אנשי הס.ס. מכים בקתות הרובים את העומדים ליד הדלתות, למען יפנו מקום לעוד אנשים. כבר הוכנסו 150 איש ויותר לכל קרון. הם דוחקים עוד אנשים — גברים ונשים, בלי לבוש עליון, אף ערומים. על רצפות הקרונות — שכבה של כלור.

אחרוני היהודים מגליניצה כבר נדחקו לקרונות. הנסגרים סגירה מעולה. האשנבים סגורים בקרשים מלופפים בתיל. גם הדלתות.

מבפנים בוקעות גניחות ותפילות. חרחור קולות גוססים. קריאות: שמע ישראל!...

השעה 4. השחר מפציע אור מעל לשדה הקטל של גיטו גליניצה.

לפקודת השטורמבנפירר פויכט ניגשה המשטרה היהודית לפנות את קרבנות היריות בליל שעבר מרחובות גליניצה ורציף הרכבת. חלק אוסף את המתים למקום אחד. אחרים מעמיסים את הגוויות על עגלות שהובאו על ידי היודנראט מהגיטו הגדול. כל השוטרים היהודים גויסו לפינוי המתים מתחת לקרונות. כל שוטר מעמיס מת על גבו ורץ אתו. משני צדי הדרך עומדים אנשי ס.ס., ז׳נדרמים, משטרה פולנית, פועלי רכבת ומכבי־אש וממריצים באלות־גומי את השוטרים היהודים.

אחר כך ניתנה פקודה למשטרה משני הגיטאות לצעוד לוואעל. מגואלים בדם הם צעדו בסימטאות צדדיות, כדי שלא ל„הבהיל" את הפועלים הפולנים, שכבר הלכו לעבודה בבתי־החרושת. משהגיע הטור של השוטרים היהודים לרחוב נרוטוביטשא, הופיע אוטו ובו היה פויכט, שפקד עליהם לרוץ, והוא נסע אתם במהירות גדלה והולכת.

משהגיעו לוואעל היה חלק מהגיטו מוקף אנשי ס.ס. וז׳נדרמים. ה„אקציה" עברה לכאן.

את אשר יגורו — בא! היהודים ישבו בבתיהם כשהם לבושים, חסרי־עזרה, חבילותיהם מוכנות וציפו לגורלם.

ב־5.30 לפנות בוקר ניתנה הפקודה לעזוב את הבתים. כל היהודים יצאו עם חבילותיהם לכיוון הוואעל. כאן העמידום אנשי

הס.ס. בשורות. גם פה נשמעו יריות. אנשי ס.ס. היכו ועינו את קרבנותיהם.

אינם מבזבזים זמן ל„סלקציות". נשמעת פקודה: „עם תעודות רישום שמאלה! בלעדן ימינה!" מפרידים בין המשפחות. הנה מתקרבת אם ובנה. לאם אין תעודה ומנתקים אותה מבנה.

יאוש אוחז בהמון בן האלפים. אותה שעה התחילו אנשי ס.ס. לשדוד ולבוז את דירות היהודים. נשמעות יריות. מקרב אלפי האנשים מזדקרת דמותו של הרב קסטנברג. לצדו — בני משפחתו."

ברגע מסויים מכה קצין הגיסטאפו פויכט, כשעל ידיו כפפות לבנות, בפניו של הרב קסטנברג, ואחריו ממשיכים אנשי ס.ס. להכותו מכות רצח בבקתות רוביהם, ודוחפים אותו ומשפחתו לאלה שנועדו ל„משלוח."

האקציה ברחוב וואָעל היתה כתוספת לזו שבגליניצה. הם השלימו את המכסה ב־2000 יהודים נוספים בהתאם ל„תכנית". מוקפים משמר כבד מחכים הם ל„גירוש". אבל הגרמנים עדיין אינם מרוצים. ממציאים כל רגע נגישות חדשות.

פתאום נשמעת פקודה: „כולם לכרוע ברך"! הכל כורעים. נשמעת דפיקה של מאות רובים דרוכים לפעולה. אך הנה רועמת פקודה: „לקום"! הכל קמים.

אנשי הס.ס. צוחקים... שוב יריות.

לבסוף הגיעו לרציף הרכבת. כאן מטעינים את כל הקבוצה לקרונות הרכבת.

במסילה צדדית עומד קטר ומעלה עשן. מאחוריו נמשכת שרשרת קרונות. מעל לרכבת עולה קינת 10 אלפים יהודי ראדום.

1000 גברים ו־18 נשים מגליניץ, שהיו להם תעודות, הוחזרו בכמה קבוצות לגליניצה, לשם חפירת קברים ואיסוף המתים הנותרים. הוטל עליהם לטשטש עקבות ה„אקציה" ולהוציא מדירות היהודים את רכושם. במשך הלילה חפרה קבוצת יהודים מגיטו גליניצה בורות קברים בשטח הפירמה לנץ. העגלות עמוסות המתים פרקו כפעם בפעם את מטענן המזוועע.

לאחר איסוף המתים העבירו אותם לרחוב ביאלא. שם אילצום לפשטם ערומים ולזרוק לבורות שנחפרו, נשים, גברים וילדים יחד. את המלבושים העמיסו על העגלות, והביאו אותם למחסנים".

על קבורת קרבנות המשלוח מגליניצה מספר ישראל זיידנוובר

„המשמר הוביל אותנו לרחוב ביאלא, למקום בו נמצאה הפירמה לאָנץ. ראינו קבוצה בת 100 יהודים בערך, חופרים בורות ענק, תחת פקודתם של אנשי ס.ס. במקום היו מוטלים מתים רבים ופניהם כלפי מטה. הפשיטו את בגדיהם, ניערו את כיסיהם, הסירו מידיהם את השעונים והטבעות. אנשי הס.ס. פיקחו על חפירת הקברים ועל פושטי המתים. העגלות באו כפעם בפעם עמוסות מתים חדשים מגליניץ ומהעיר. המרצחים הכונו בלי רחמים, המריצונו לעבוד במהירות.

ב־8 בבוקר הגיעו לשטח ביאלא מפקד המשטרה והס.ס. עם מטהו. המפקדים בלום ושיפּאֶרס סובבו את המגרש, חייכו בהנאה, נתנו הוראות כיצד לסדר את המתים בקברים וכיצד לכסותם בסיד.

ברגע מסויים הודיע איש ס.ס., כי מתחת לערימת הבגדים הסתירו היהודים כמה פצועים שהובאו למקום יחד עם המתים. המפקדים ניגשו לראות. מיד נשמעו יריות.

מיד אחר כך — מספר זיידנוובר — העמידו אותנו 50 איש בטור ובחרו מתוכנו 6 קשישים וציוו עליהם לרדת לבורות ולעמוד על גוויות המתים. אותנו העמידו על פני הקברים. מפקד הס.ס. הודיע, כי ששה אלה יירו, משום שהחביאו את היהודים הפצועים. וזה יהיה גורלו של כל אחד שיעשה כך. אחרי ה„הודעה" נשמעו יריות והקבר בלע עוד 6 קרבנות... על אף האיום אספו, העוסקים ב„טיפול" במתים, יהודי פצוע בשם זיפמן. זכה ונשאר בחיים."

בגליניצה, ברחוב ביאלא, נקברו ב־3 בורות ארוכים למעלה מ־100 קרבנות ליל־הזוועה, בשורות ישרות וארוכות. אחת על גבי השניה, ומעל כל אחת — שכבת סיד."

יוסף אייזנמן מספר:

„הובלתי עם קבוצת 200 יהודים לגליניצה. עברנו דרך רחוב נארוטאוויטש, שבה עברו קודם המגורשים מוואָעל. האבנים ברחוב האדימו מדם. כל כמה צעדים היו מוטלים מתים. ראיתי ברחוב אנשי ס.ס. שצילמו. יש שהרימו את המתים, השעינו אותם על הקירות, העמידום בפוזות מגוחכות — וצילמו.

הגענו לרחוב ז'ביאָ. אחדים מקבוצתנו, תושבי גליניצה ניסו להכנס לבתיהם. הם נורו במקום.

ליד בנין מפקדת המשטרה ראיתי כיצד אנשי הס.ס. הוציאו מדירתם משפחה בת 6 נפשות. אב, אם, שלושה בנים ובת שהתחבאו בבית, ולעינינו נורו כולם.

בעת שאספנו את רכושם של היהודים בגליניצה מצאנו בדירות הרבה מתים."

„לפי פקודת הס.ס. — מספר משה פרידמן — עלינו היה להטיל את המתים בתעלות הרחוב. זכורני, שבחצר בפינת פרוסטה וסלובאַצקי, שם גרה פעם המשפחה החסידית הידועה שיינפלד (מי שהיה בעל חנות לייין), מצאנו בין השיחים את שיינפלד המת עטוף בטלית, קפוא בשלולית דם. לא הרחק ממנו, על המדרגות, היתה מונחת אשתו המתה."

בלילה, אור ליום החמישי באוגוסט, גורשו שליש מיהודי ראדום. יש מהם שהלכו בהתנדבות, כי לא רצו להנתק מבני משפחותיהם. לבות הנשארים אבלים ומלאי יגון. המומים הם ומחפשים את יקיריהם שכבר אינם בחיים...

ושוב בא הבוקר של יום־גיטו אפור. מיציאות הגיטו נמשכות שורות של פועלים למפעלים השונים. מרחוק נשמע השיר שהגרמנים מאלצים את הפועלים לשיר.

חיסול הגיטו הגדול

(אור ליום ג' ו־ד' באלול תש"ב)

„גירוש" גליניצה זעזע את חיי הגיטו הגדול. רבים טכסו עצות איך להשאר בחיים, בעיקר בעזרת תעודות שונות. במיוחד חששו לגורל הצפוי להורים ולילדים. את הפרוטה אחרונה ומיטב החפצים נתנו בעד השגת עמדה „טובה" להורים. את הילדים מסרו למשפחות נוצריות בדמים מרובים. היו מקרים, אמנם מעטים, שנוצרים החביאו ילדי יהודים בלי תשלום. אך ההמונים המדולדלים וחסרי־הכל לא ראו לעצמם כל מוצא. בלב חרד ציפו לסערה המתקרבת.

ברחובות מתרוצצים אנשים בלי מטרה, מתיעצים אחד עם השני. התמונה הטיפוסית לימים ההם — יהודים עם מזוודות וילקוטים רצים ל„יציאות הגיטו". בצד הארי מחכים להם נוצרים, הקונים מהם את שארית רכושם בפרוטות. מכרו הכל. אחרים מסרו לנוצרים חפצים להטמנה, אולי, בכל זאת, יישאר מישהו בחיים. העשירים יותר קוברים ומטמינים סחורות וחפצי־ערך בבורות, או בקירות הבתים.

אחד האמצעים ל„הצלת" הבנות היה — נשואין עם השוטרים היהודיים. ב־10 באוגוסט, בערך, רוכזו השוטרים היהודים, על נשיהם וילדיהם, בבית נטוש ברחוב פרץ 5.

הפולנים שנשלחו על־ידי היהודים להתחקות על עקבות ה„משלוח" מגליניצה, שבו והודיעו, שהרכבת הגיעה עד טרבלינקה. שם החליפו את עובדי הרכבת הפולנים — בגרמנים, והמסע נמשך. פירוש

המלה „טרבלינקה" לא היה אז ידוע. הכל סברו, שהבריאים יישלחו לעבודות פרך במזרח ואילו הזקנים והילדים — מי יודע גורלם.

הרופא הראשי של בית החולים ד"ר שנדרוביטש, נצטווה על־ידי הגיסטאפו להגיש רשימת הרופאים על כל בני משפחותיהם. רופאי השיניים לא נכללו ברשימה. היתה צפוייה כל רגע „אקציה". אחד עשר ימים עברו על הגיטו במתיחות. משהופיעו ביום ראשון אחר הצהרים פועלי חברת החשמל להתקין מנורות גדולות על עמודי החשמל — נזדעזע כל הגיטו.

בשעה 8 בערב הוקפו, כל יציאות הגיטו, שוטרים פולנים מזויי־נים, שלא נתנו לאף אחד לצאת מהגיטו לצד הארי. בו בזמן הופיע מפקד הס.ד., אסף את היהודים העובדים בבית־החרושת לנשק, וגייס בחפזון קבוצה חדשה של אנשים בריאים ומוכשרים לעבודה. הקבוצה היוצאת נעצרה על־ידי הגיסטאפו, אך המפקד הצליח לקבל את הסכמת הגיסטאפו להוליך את הקבוצה הזאת לבית־החרושת לנשק.

סמוך לשעה 12 בלילה הודיע מפקד המשטרה היהודית שדיבר עם פויכט, והלה הבטיח שלא תהיה „אקציה". כעבור 10 רגעים הוזעקו השוטרים לבית המפקדה. פויכט הודיע להם: הלילה תבוצע „אקציה". על המשטרה היהודית לדאוג שתעבור בלי שפיכות־דמים. אחר כך הורה לשוטרים היהודים את אשר עליהם לעשות. לפי הרשימות שבידיהם עליהם לבקר בבתים ולצוות על כולם, בלי יוצא מהכלל, לבוא לנקודת האיסוף בכיכר סטרה־מיאסטו. על האנשים לקחת אתם את התכשיטים וחפצי־הערך. „שום דבר לא ילקח מהם" — אמר. „בעלי המלאכה יקחו אתם את כלי־עבודתם ומזון ל־2—3 ימים".

רחובות הגיטו הוארו בזרקורים ומנורות גדולות. ליד היציאות של הגיטו — משמרות של גרמנים במדים ופאלקסדויטשן שיכורים.

דממת מוות ברחוב. נשמעים רק ההדים של צעדי החיילים. בר־חובות הראשיים, וביחוד בכיכר סטרה־מיאסטו אור — כאור היום. המשטרה עוברת בדירות. הכל מוכנים. מתרכזים בכיכר האיסוף. יש דירות שדייריהן שוב אינם בחיים (משפחת ראפאפורט מרחוב וואַל ורחל שטשאַוויסקא משוורליקובסקה — אבדו את עצמם לדעת).

פויכט שולח 10 שוטרים יהודים לגיסטאפו. שם הם עומסים קרשים ומובילים אותם לרכבת. על רציף מריוויל עומדת רכבת־משא בת שורה ארוכה של קרונות. בקרשים מרכיבים גשרים לקרונות.

כיכר סטרה־מיאסטו מתמלאה יהודים למשפחותיהם, הזורמים מכל הרחובות והסימטאות, חלקם עמוסים חבילות גדולות, ואחרים ילקוטים על גביהם. צער ואימה בעיניהם.

השעה 12.30 בלילה. הכיכר מתמלאה מהר. הראשונים באו בעצמם. עתה הם מובלים על־ידי הגרמנים, או השוטרים היהודים. פתאום נשמעת פקודה גרמנית: „עם תעודות רישום — לאמצע הכיכר ליד חומת ביה"ח לחולי רוח; בלי תעודות־רישום — לכיוון מפקדת המשטרה היהודית!" היריות נשמעות יותר ויותר. מרחוק נראים כצללים האנשים על מרצפת הרחוב. בעלי „תעודות־הרישום" ותעודות אחרות מתייצבים לאורך חומת בית המשוגעים. רוב האנ־שים, בעיקר נשים, זקנים וילדים, מתרכזים ליד מפקדת המשטרה. בין שתי הקבוצות ניצבת שרשרת אנשי ס.ס., ס.ד. וו'נדרמריה. כאן נערכת ה„סלקציה" באכזריות ובהתעללות. מהגרמנים נודף ריח חריף של יי"ש, הם מזוינים מכף רגל ועד ראש, משולהבים. משתוללים. מכים ויורים. היריות נעשות תדירות יותר ויותר.

בעלי התעודות מציגים תעודותיהם לשלושת הגרמנים העומדים ברוחב הרחוב. הללו זורקים מבט בכל תעודה, ויותר מזה — בפניו של בעלו. מי שמוצא חן בעיניהם, נותנים לו לעבור שמאלה, לעבר שער בית־החרושת לעורות „גלקה". בפתח השער עומד גרמני המונה כל שתי עשיריות של המוכנסים פנימה, בעשותו סימן על הדלת...

אבל לרובם קורעים את התעודות ושולחים את בעליהן לעבר בנין המשטרה.

יהודים רבים התחבאו בעליות הבתים ובדירים. רבים נשארו בבתיהם עם כל בני משפחתם, בהודיעם לאנשי הס.ס. „לא נזוז מכאן — ירו בנו". בשעה 1 בלילה החלו הגרמנים לבדוק את הדי־רות. כל הנמצאים בה נורו.

הגרמנים מזרזים מלאכתם. בשעה שתים בלילה כבר עסוקים בסלקציה 10 אנשי ס.ס. וס.ד. והמשטרה היהודית שומרת על הסדר בשורות. לרגלי אנשי הגרמנים נערמו ערימות של תעודות קרועות. על כיכר סטרה־מיאַסטו מוטלים הרוגים. גם ברחובות הגיטו מתגו־ללות גוויות. את דממת הליל קורעות היריות החוזרות ונשנות.

בחצר בית־החרושת „גלקה" עמדו האנשים עד הבוקר, ורק בשעה 7 הובילום, — בערך 1800 איש — דרך הרחובות השוממים לרחוב שווארליקובסקה ושם ציוו עליהם להיכנס לדירות הריקות.

הבוקר אור והחל מסע היהודים ש„נפסלו". הנאספים ליד מפקדי המשטרה החלו צועדים בטורים בני אלף איש. טור אחרי טור צעדו לרציף הרכבת המאַריוויליות. את המפגרים בהליכה היכו בקתות הרובים והרגום. הרחובות בהם עבר המסע היו רטובים מדם. רציף מאַריוויל היה מלא אנשי ס.ס. וגם אוקראינים בפיקודו של קפקה, שהמריצו את היהודים, במכות אכזריות באלות ובקתות־רוביהם, להיכנס לקרונות. הוציאו בכוח את החבילות מידי האנשים. אף אילצו לפשוט בגדי חורף ולחלוץ נעליים. לפנות בוקר הועסקה קבוצה של מאה יהודים באיסוף ההרוגים, העמסתם על העגלות והובלתם לגן של פנץ.

באותו זמן עסקה קבוצת יהודים אחרת בחפירת בור בגן פנץ, 3 מטר רחבו ו־10 מטר ארכו. כאן פרקו את העגלות. הפשיטו את בגדי המומתים. חיפשו בכיסיהם כסף וחפצי־ערך. מספר יהודים עמדו בבור והניחו את הגוויות, אחת ליד השניה, שכבות שכבות, ראש־לרגליים, רגליים־לראש. אנשי ס.ס. הביאו 20 נכים בעגלות מובלות בידי בריאים. הם הועמדו ליד הבור. אנשי הס.ס. ירו בערפם של הנכים והבריאים גם יחד. את הגויות הפשיטו והשליכו לבור.

ברציף מריוויל, בנוכחותם של קציני הס.ס. והס.ד., דחקו את האנשים לקרונות. לפני הכנסתם לקרונות הפשיטו אנשי ס.ס. את הבגדים הטובים של היהודים ואת נעליהם, מוציאים בכוח את החבילות מידיהם. האוכלוסיה הפולנית מהסביבה מתבוננת במחזה האימים.

„בבוקר השכם — מספר ש.ב. כצמאן — שלחוני יחד עם עוד 15 צעירים לקרונות הרכבת ברציף מאַריוויל. כשהמרנו עבודתנו ליד הקרונות, הופנינו לגן של פנץ. שם חיכתה לנו המלאכה האיומה. נאלצנו לסלק את כל המתים ממשלוח־הגירוש. אנשי ס.ס. עמדו על גבי והפליאו מכותיהם. עד שנחרשתי באזני. כל ימי חיי אזכור את השעות האיומות האלו.

לעיני הביאו אשה עם ארבעת ילדיה שהתחבאו. ניתנה פקודה: „לכרוע". וכולם נורו.

הדבר האיום ביותר בשבילי היה, כאשר נאלצתי לזרוק לבור הסיד גופות ילדים שהיו חמות עדיין. סירבתי למלא את הפקודה. מיד שכבתי בבור יחד עם כל המתים. כיצד נשארתי בחיים — איני יודע."

...כיכר סטרה־מיאסטו ריקה. הקבוצה האחרונה של 2000 יהו־דים, שהיתה מיועדת לגירוש, כבר לא הובלה לרכבת, כי המכסה של הלילה נמלאה. הם נשלחו לדירות שבצד השמאלי של רחוב וואַל משם האנשים טרם גורשו.

ברחובות המגורשים צועדים משמרות גרמנים חמושים. הם

מקיפים את הגיטו הקטן. הצד השמאלי של הוראָעל, ה„בלתי מגו־רש", נשמר היטב. בדירותיהם יושבים יהודים חסרי־ישע ומצפים לגורלם.

בגן של פנץ עסוקים יהודים בקבורת הנרצחים. הם נופלים מחולשה. העגלות מביאות כפעם בפעם גוויות נוספות. הז'נדרמים ממריצים את הפועלים ומכים בקתות־רוביהם.

מגיע אוטובוס עם צלמי־קולנוע גרמניים. מצלמים את ההרו־גים ביריה, את הפשטת הגוויות והשכבתן וכו'.

השעה 12 בצהרים. השמש קופחת על הראש. היהודים העובדים שטופים בזיעה. הקבר בגן פנץ נסתם. פה נטמנו 400 קרבנות של ליל־הזוועה.

12,000 יהודים „שולחו" באותו לילה. חלק מהם נפלו בבתיהם או ברחוב. בין המגורשים גם חברי היודנראט.

העניים שגרו ב„חדרי ההסגר" (איזולטוריום) ברחו והתפזרו. רובם נהרגו בידי אנשי הס.ס. ברחוב. והוא הדין באחרוני אנשי מושב הזקנים.

„בשעה 3 לפנות בוקר — מספר שלמה ראקוץ — ראיתי קבוצת ילדים, בגיל מ־4 עד 15 שנה, מסודרת בשורות ושיפאֶרס בעצמו טיפל בהם. הוא היה אדיב מאד... הבטיח לילדים שבקרוב יחזרו לבתיהם. היו כ־500 ילד. העמיד אותם בטורים וצורפו ל„משלוח". באותו מקום ראיתי את סנטור הזקן העיור, יושב על המדרכה ולידו עמד איש ס.ס., ששם טלית על ראשו וציוה עליו „להתפלל". סנטור הזקן התייפח. כעבור רגע נורה למוות."

על היהודים שנדחסו ל„גיטו הקטן" אסורה עזיבת המקום — הז'נדרמריה שומרת עליהם. היהודים מחלק הגיטו שטרם בוצע בו הגירוש, אסור להם לעזוב את דירותיהם. ברחובות סובבים משמרות הס.ס. והז'נדרמריה.

ליד הכניסה לרחוב שווארליקובסקה הועמדו שולחנות. פקידים יהודים שישבו לידם ביצעו רישום התושבים של הגיטו החדש, בציי־נם ב„תעודות־הרישום" את המספר החדש.

עייפים הטילו האנשים את עצמם על מרצפת הרחוב או בחצרות ונרדמו מיד. בבוקר הודיעו הגרמנים שרחוב שווארליקובסקה לא ייכ־לל בתחומי הגיטו החדש. היהודים שכבר „הסתדרו" ברחוב זה עוברים לרחובות אחרים. האנשים רעבים — ומזון אין. הפולנים המסתובבים ליד הגיטו, מוכרים לחם בגניבה. דרך הגדר. מחיר כיכר לחם — 100 זהוב.

יהודים מתחבאים, כדי להמנע מחטיפה ואיסוף המתים וקבורתם.

עוד לא הספיקו השרידים האומללים להסתדר בבתים המרוקנים והחרבים, וכבר נצטוו להתייצב ברחוב שפיטלנה. למרצחים „חסרו" למכסה 300 איש, ומספר זה הוצא — לפי שרירות לבם — מהשורות, ונשלח לקרונות־הרכבת בדרכם לטרבלינקה.

על גירוש החולים מבית־החולים היהודי מספרות האחיות: ר. ריוואן וולכוביטש־ז'אבנר: עוד לפני הגירוש השתדלו משפחות רבות לאשפז את הוריהם וקרוביהם התשושים בבית החולים, בהנחה, שבית־החולים עשוי להצילם מ„משלוח".

בעת ה„משלוח" היו מאושפזים בבית החולים — 53 חולים. כן עבר לבית־החולים, מחדרו שליד חדר המתים, השופט לשעבר יוסף בקרמן, שהגיע לכאן בעת הנגישות של שנת 1940. בבית־החולים התחבאו, כמעט כל אנשי הצוות הרפואי. בידיעה שצפוייה שוב „אקציה" הביאה אתה האחות וולכוביטש לבית־החולים את אמה ד"ר סאלאמעא וולכוויטש, שהיתה בלילה ההוא הרופאה היחידה בביה"ח.

באותו לילה נכנסו פלוגות של הס.ס. והמשטרה הגרמנית לחצר בית־החולים וקבעו פה את מקום־הריכוז שלהם. שיפאֶרס מינה את ד"ר וואַלכוביטש מנהלת בית־החולים. נאסר לעזוב את בנין בית־החולים. כן ציוו להכין רשימת החולים לפי מחלקותיהם ולהכינם לדרך ביום שני ב־11 בערב.

ראש הגיסטאפו אמר, שהחולים יחד עם הצוות הרפואי יועברו לבית־חולים אחר. הוא גם שאל, אם יש לבית־החולים מזון ל־24 שעות.

אור ליום שלישי הגיע שופאֶרס בלווית מספר מפקדים וציווה על ד"ר וולכוביטש להכין עד שעה 3 לפנות בוקר רשימת החולים המוכשרים ללכת ברגל והחולים קשה הנאלצים לשכב במיטותיהם. את הראשונים ציווה להלביש ולהנעיל ולהכין להם צידה לדרך, כי מעבירים אותם לבית־חולים אחר. בשביל החולים קשה הבטיחו להביא עגלות.

אנשי הצוות הרפואי הלבישו את החולים, ציידום במזון, סבון, מגבות וכיו"ב (אותן המנות קיבלו החולים התשושים יותר שנותרו במיטותיהם). התאספו באחד מאולמי בית־החולים, אולם גם החו־לים שמצבם היה קשה ביותר, וכן נכים, התחזקו והצטרפו לקבוצה שעמדה לצאת לדרך.

בשעה 12 בלילה, בערך, נכנסו לבנין בית־החולים מחלקות ס.ס. ומשטרה אוקראינית, ולפקודת שיפאֶרס סגרו את הצוות הרפואי באולם, ואת הפרסונל המשקי באולם הניתוחים. (יחד 29 איש), ואחר כך הוציאו לפרוזדור את החולים זילבר וזילברברג שהיו עצורים בעוון „העלאת מחירים" והיכו אותם בפרגולים באכזריות. ולאחר רגעים מעטים נורו שניהם.

אחר כך נכנסו למחלקה של החולים במחלות־מין וירו בשלוש יהודיות, ואילו את ה„אריות" העבירו לבית־חולים אחר. את הפרסונל המשקי (15 איש) הכניסו לחדר־הרחצה, וקבעו להם 10 רגעים למסור הכספים וחפצי־הערך. לבקשת ד"ר וולכוביטש הסכים שיפרס לא לשלחם לחוד ולצרפם לצוות הרפואי. הוא ציווה להוציא את כולם מבית־החולים.

החולים התשושים והנכים בראותם שהפרסונל מוצא מבית־החולים זחלו בכחותיהם האחרונים מהמטות ורצו להציל עצמם. ראינו תופעות בלתי־רגילות: משותקים עם פסי־ברזל על רגליהם קמו והלכו. יוסף בקרמן בן ה־82, נכדו של מייסד בית־החולים, רצה לקום ולהצטרף ל„הולכים" אך נתייאש ושב למיטתו.

הפרסונל שיצא מבית־החולים הוקף משמרות גרמניים (לפני בית־החולים חיכו שוטרים יהודים), הובא לבנין משרד־העבודה היהודי, שם רוכזו גם יתר הרופאים היהודים.

מפקד הס.ד. והמשטרה באֶטשאֶר, ציווה לשוטרים היהודים להוציא 59 חולים בחלוקיהם לגן פנץ. בחצי מעגל השכיבו אותם, ובתת־מקלעים ירו בהם והמיתום.

על ה„גירוש" מבית היתומים ומושב־הזקנים מוסרת מניה גרינוואלד:

— „ביום שלישי לפנות בוקר הגיעו אוטובוסים ובהם גרמנים חמושים. העירו את הילדים משנתם. הם התלבשו במנוחה ונכנסו לאוטובוסים. ביניהם המחנך ד"ר זילבר. ברגע האחרון הוא חילק בין הילדים לחם וחלב חם.

הזקנים לקחו עמם חבילות קטנות וטליתים.

יחד עם הילדים־היתומים והזקנים שולחו כל אנשי הפרסונל של בית היתומים: ד"ר זילבר ומשפחתו, גרוספלד ואשתו, מרדכי לנגר ואשתו, ווייסקאָל, העלמה קליינמאן, נחמה פרידמן, המטפלת לוניא ביאנקה והטבחית לאה יודקביץ.

האופה הזקנה של בית־היתומים רבקה'לע, שרגליה צבו, נותרה. היא הובלה עם עוד 7 חולים מבית־החולים למחלות מידבקות לגן

שמאחורי בנין בית־היתומים — ושם נורתה. שרד ילד בן 3, שאחר כך טיפל בו הפרסונל הרפואי של בית־החולים למחלות מידבקות.

היהודים שהיו כלואים בבית־הסוהר ברחוב וורשאבסקאגו, גור־שו בלילה השני, וביניהם „מושלי הגיטו" יואכים גייגר, ליפא ווייצהנדלר, ישראל כץ, וויינר.

האיר הבוקר של היום השלישי. ברחובות הגיטו מתגוללים הרוגים למאות. יותר מהם מוטלים היו בדרך בה עברו אלפי יהודי ראדום. באיסוף המתים וקבורתם עוסקים היהודים ששרדו.

פסח שפייזמן מספר:

— „ביום שלישי לפנות בוקר נחפרו שוב בורות גדולים בגן־פנץ, לכאן הובלו כל ההרוגים מהרחובות והדרכים. עסקו ב„מלא־כה" זו כ־100 יהודים, חלק מהם הפשיטו את הבגדים, אחרים בדקו בכיסים ומסרו מה שנמצא לז'נדרמים הגרמנים. קבוצה אחרת עסקה בהשכבת הגוויות בבורות ובפיזור סיד על כל שכבת הרוגים. כן הובאו הרוגים מהמחבואים, המרתפים, עליות גג וכו'.

זכורני, כיצד הביאו את השען החיגר שטרוסמן. הוא נתן לז'נ־דרם שמצאו במרתף 70 אלף זהוב ושעונים, שישאירו בחיים. הז'נ־דרם לקח ממנו את הכסף והשעונים, הובילו לגן פנץ ובעצמו ירה בו. אף הוא נקבר בקבר ההמוני. מקרים כאלה היו רבים.

בימים 16—17 באוגוסט 1942 „גורשו" מראדום למוות בטראב־לינקה כ־20 אלף יהודים.

נתן ברקוביץ שנמלט מרכבת־ההשמדה בקפיצה, התחפש לאיכר וחזר לראדום ל„גיטו הקטן". אף אחד לא רצה להאמין לספורו על ההשמדה בטרבלינקה. אפילו אביו סירב להאמין. כשבא ליושב־ראש היודנראט פאסטמאן וסיפר לו על כך, גער בו ואמר: „צעירון, אל תדבר שטויות", וזרקו מהמשרד.

המרצחים

המבצעים הישירים של הרצח ההמוני בראדום היו בשורה רא־שונה: מפקד הס.ס. והמשטרה — גנרל בטשר (נתפס, נשפט וניתלה בראדום). האופטשטורמפירר של הס.ס. פויכט, שטורמבנפירר של הס.ס. בלום (נתפס, נשפט, וניתלה בראדום), האופטשטורמפירר של הס.ס. וויינריך, אונטרשטורמפירר של הס.ס. שיפּארס, אונטרשטורמ־פירר של הס.ס. שאֶקאֶל, אונטרשטורמפירר של הס.ס. שילד, שטורמ־פירר של הס.ס. נוימן, שטורמפירר של הס.ס. פוכס, שטורמפירר של הס.ס. קראווזה ואוברשרפירר של הס.ס. קורלנדר, ועוד ועוד רוצחים אחרים.

הגיטו הקטן (מחנה עבודה)

קשה לקבוע מספרם המדויק של המגורשים לגיטו הקטן, לאחר שלושת לילות־הזוועה (אור ליום ה־5, אור ליום ה־17 ואור ליום ה־18 באוגוסט). לפי אומדן נכלאו בשטחו המוגבל כ־2,000 יהודים שגזרת הגירוש פסחה עליהם לעת־עתה, וכן השוטרים ומשפחותיהם שמנו כ־300 איש.

נוסף עליהם חדרו לגיטו הקטן מאות יהודים שהתחבאו במקו־מות־סתר ופועלים שעבדו בבתי חרושת שונים.

בבית־החרושת לנשק הוחזקו אז (במחנה סגור) כ־2,000 יהו־דים, בבסיס־אספקה של הצבא כמה מאות פועלים — בעיקר נשים, במחנות־עבודה אחרים עבדו כמה עשרות בכל מחנה.

המספר הכולל של היהודים ששרדו בימים ההם, נאמד ב־5,000. מהם — 25 אחוז נשים ומעט מאוד ילדים — כ־25, ובסוף 1942 הגיע מספרם ל־70 ילד. התוספת באה, בעיקרה, מהמחבואים אצל נוצרים. ב„אקציות" שלאחר מכך, נשמדו רובם. פרטים על מספר היהודים שנותרו בראדום לאחר ההשמדות הגדולות פורסמו גם בעתון הגר־מני, שנועד לגרמנים בלבד — „וואכענשריפט פון ראַדאָמער קרייז". מאוגוסט 1942.

בכניסה לגיטו הקטן התנוסס שלט: „מחנה לעבודת־כפייה" וכל הנמצאים בו היו, איפוא, עובדי־כפייה — אלפי עבדים לאנשי הס.ס. הס.ד. וכל מפעל גרמני שהעביד יהודים. מקומות־עבודה, שילמו לס.ס. 5 זהובים בעד פועל יהודי שעבד אצלם ו־4 זהובים בעד פועלת. ליהודים לא שולם שכר־עבודה. הם „קיבלו „פינה" בגיטו, 200 גראם לחם ליום, קפה בבוקר, ולצהריים — מרק מהדוד, ולפעמים מרגרינה או מרמלדה. כל יהודי נתחייב ברישום מחדש, ועל תעודתו נקבע מספרו במחנה, ששימש כאישור להמצאו בגיטו. ליד הכניסה לגיטו הוצב משמר כבד.

שוד וגזל ברכוש היהודים

כל הרכוש של יהודי ראדום שנשאר לאחר ה„גירוש" הגדול נאסף לכיכר סטאַרה־מיאַסטו, שם מויינו החפצים. 200 יהודים עסקו בעבודה זו במשך חדשיים. חפצי־ערך יקרים, לבנים ומלבושים נשארו בכיכר סטרה־מיאַסטו 10. עם גמר המיון, פירסמו אנשי הס.ס. והמשטרה מודעות בעתונות, כי רהיטים יהודיים נמכרים פומבית לגרמנים ולפולקס־דויטשה.

המכירה הזאת נערכה באוקטובר 1942. „המחירים" נקבעו ל־אחוז אחד מערכם. התמורה נמסרה לאנשי הס.ס. ומפקדת המשטרה. שלושה יהודים (ביניהם בעל העדות א. ל.) נצטוו למנות את הכסף המזומן. „עבודה" זו נמשכה חדשיים. הסכום עלה ל־5 מיליון זהובים, (מלבד יהלומים וזהב — שאנשי הס.ס., שנוכחו במקום, הכניסו לכיסיהם, מבלי להודיע על כך לממונים עליהם). לעתים נמצאו בארגזים „תעודות אֲריות" של מכרים, וכן את התיקים והארנקים שלהם. הכס־פים שנמנו, הוכנסו לבנק על חשבון „קרן לעזרת־חורף לעם הגר־מני". יתר הכספים וכן ההכנסות משכר־העבודה של היהודים במקו־מות־העבודה השונים, שימשו לכיסוי הוצאות־האחזקה של מחנה העבודה ברחוב שווארליקובסקה (למזון, חשמל, בניית גדרות, ותשלום משכורות לס.ס. והאוקראינים, ששימשו מובילי הטרנספורטים לטרבלינקה).

מיון הרכוש הגזול במחסני „קורונה"

עוד בלילה הראשון של הגירוש, הוציאו הגרמנים 50 בחורות ונשים צעירות משורות המיועדות ל„משלוח", וציוו עליהן לנקות את בית־המשטרה ולהתחיל במיון החפצים שנאספו בבתי היהודים.

משנצטברו רהיטים וחפצי־ערך רבים, ובית המשטרה היה צר מהכילם, העבירו את החפצים למחסני ביהח"ר „קורונה", והעסיקו בעבודה את כל הבחורות. הן מיינו: לבנים, בגדים, נעליים, מצעים, כלי־מטבח, פמוטות, מערכות של סכינים, כפות ומזלגות מכסף, חפצי־זהב וכסף ועוד. החפצים נארזו ונשלחו לגרמניה. מנהל העבודה בכל המחסנים היה גרמני בשם אולריך. הוא לקח את הב־חורות בבוקר מהגיטו, והחזירן לשם בערב עם גמר העבודה.

גרמני שני בשם מיטלמייאר השגיח על העובדות לבל תשמנה דבר בכליהן, ברם, הוא ומרעיו, דרשו לארוז לעצמם מחפצי־הערך היקרים ביותר ולשלחם בחבילות לגרמניה ולאוסטריה, לפי כתובו־תיהם הפרטיות. כמעט שנה עסקו הבחורות ב„מלאכה" זו. הן מיינו גם חפצי ערך שהובאו מהעיירות בסביבה, שיהודיהן הובלו לטרב־לינקה.

המתחבאים מתגלים

לעתים קרה, שמוציאי הרהיטים מבתי היהודים שמעו קול בוקע מבין הגרוטאות: „יהודים הצילו!" היו אלה יהודים שהגרמנים לא מצאום במקומות־סתרם בעת ה„משלוח" הגדול. את הרוב הצליחו היהודים, מוציאי הרכוש, להסתירם מעיני הגרמנים ולהעבירם לגיטו הקטן, טמונים בין הגרוטאות, או כעובדים באיסוף הרכוש. כדי להצליח בתחבולה סיפקו הם משקה משכר לגרמני המפקח על העובדים.

אשליות

ביום השלישי לכניסה לגיטו הקטן התעורר זיק של תקוה עם הופעתם של אווירונים סוביטיים בשמי ראדום. אולי יתרחש נס? תמימים האמינו, ש„הם" יפציצו את רכבות־המוות ומחנות ההשמדה... וישחררו את כולם. „תעשיית" השמועות פרחה, אולם התבדתה חיש מהר. לא היו אלו אלא טיסות־סיור שגרמו לכמה אזעקות.

חיי יום־יום בגיטו הקטן

החיים בגיטו הקטן החלו — בחורף בשעה שש בבוקר, ובקיץ — בשעה חמש. מי שהתפלל הקדים לקום במחצית שעה. הרתיחו מעט תה, לגמו מהר, מרחו במרמלדה כמה פרוסות לחם, ורצו לשער כדי להתייצב בשורות היוצאים לעבודה. בגיטו נשארו השוטרים היהודיים, הפרסונל הרפואי, הפקידים, ועובדי המטבח עם איטשלה גרין בראשם. הלה השתדל להותיר כל יום אוכל לעובדים היהודים בבית החרושת לנשק (וויטוורניא), שמנת מזונם רחוקה היתה מלהשביע. פעמיים בשבוע היה מקבל בשר סוס, אולם למקפידים בכשרות החליף את מנת הבשר בחצי ביצה. תודות למאמציו קיבל כל אחד מנה „הגונה" של לחם ומרק. ה„חיים הפרטיים" התחילו לעת־ערב עם שובם של האנשים מהעבודה.

„חיים פרטיים"? — הלא סעדו במטבח צבורי, גרו יחד עם אנשים זרים, ללא פינה להתייחד בה ובאין משפחה. מכל מקום, השבים מהעבודה הרגישו בציפייתם של הנשארים במחנה. הרי מקרים של מכות ויריות בעבודה היו שכיחים למדי, וכן מקרי עצירה ליד הכניסה לגיטו, בגלל הבאת מעט מזון וכו'.

אחרי רחיצה קלה רצים למטבח ואח"כ למחסן כדי לקבל את המנות הקצובות, ויש הממהרים למרפאה, הפתוחה רק בערבים, כדי להיבדק אצל הרופא או לקבל תחבושת על פצע, שנגרם בעבודה. לכל כאב ומחושים נתנו טבליות אספירין — תרופות של ממש לא היו. רק סובלי חום גבוה וסימני מחלה רצינית נהנו משחרור מהעבודה ליום־יומיים או להעברה לבית־החולים, אולם מחמת החשש להישאר בגיטו בשעות היום, התאמץ כל אחד לפי יכולתו, והשתדל לא להזדקק לתעודת שחרור...

בשעות הערב התגודדו אנשים בסימטאות, חטפו שיחת־רעים על דא ועל הא, ועל... המצב בחזיתות. הדתיים נכנסו לבית המדרש (בדירתו של הרבי מקוז'ניץ ר' אלעזר אלימלך רוקח זצ"ל, ברחוב שפיטלנה 2) להתחמם, שעה קלה, באורה של תורה. בנקודות שונות ליד הגדר מתאספים אלה המקיימים „עסקים" עם הפולנים שמעבר לגדר, וכאשר מתקרב שוטר מתפזרים הם חיש מהר.

בגיטו היו גם „עצמאיים", והם — העגלונים והסבלים. הם הובילו מצרכי־מזון ואספקה לגיטו וכן... מתים לבית־הקברות. ישראליק העגלון היה רותם סוסיו ומוציא את המתים, כשהם מכוסים בסמרטוטים, לבית הקברות, שם הדליק, בעזרת עוזריו, מדורה לחימום האדמה הקפואה, כדי שיוכל לכרות בה „קבר אחים" — לגברים לחוד ולנשים לחוד. בית הקברות היהודי חולל, עוד לפני הגירוש הגדול, על־ידי גרמנים ופולנים, שעקרו את המצבות, ורעו עדריהם בשטחו. שברי המצבות התגוללו בחוצות העיר ורצפו בהם מדרכות וחצרות.

הסכנות הצפויות יום־יום, האי־בטחון במחר, עודדו אצל חלק מיהודי הגיטו יחס ציני ומופקר לכל. יש שבילו את לילותיהם במשחק קלפים, אחרים השכיחו יגונם ביי"ש (מכרו חפציהם ודברי־ערך לפולנים ובתמורה קנו משקה). לפעמים „הביאו" מבית החרושת לנשק (וויטוורניא) את החזן רונטל, והוא שר לפניהם פרקי חזנות, הכנר חייט ניגן, ואחרים אף רקדו... האנשים נתפסו להרגשת „חטף ואכל — כי מחר נמות". מעטים האמינו ביום המחר. חוסר הורים ומשפחה, אך הגביר את יצר ההתפרקות...

ההנהלה היהודית

כמעט כל חברי היודנראט של הגיטו הגדול „גורשו" יחד עם רוב יהודי ראדום לטרבלינקה. הנאצים מינו את ד"ר פסטמן ל„זקן מועצת המחנה" (במקום יו"ר מועצת היהודים), וד"ר שנדרוביץ סגנו. שינוי השם נשא בחובו שינוי מהותי במצב השרידים מהגיטו הגדול. נתבטל הצורך במחלקות, כמחלקה המשפטית, לדירות, לערי השדה. הדואר נעשה אף הוא מיותר, לפי שהקשר עם החוץ (מחוץ למחנה) נותק בתוקף החוק. סידור העבודה נעשה על־ידי המשטרה היהודית.

הרישום בכרטיסיה היה מדוקדק, ביחוד ניתנה הדגשה לציון המקצוע של הנרשם. כן רשמו כל תנועת האוכלוסיה במחנה, חיסול מקומות העבודה, שליחת האנשים למחנות אחרים וכו'. מספר המתים באורח טבעי היה קטן, הרוב — נרצחים. העתק הכרטיסיה הומצא ל„משטרת הבטחון". הרשות להמצא במחנה היתה רק לרשומים בכרטיסיה, ועל פיה הוצאו מנות המזון.

חלוקת המזון

המזון שחולק (על ידי „מועצת היהודים", ואחר כך על־ידי „מועצת המחנה") הומצא להם על־ידי השלטונות הגרמניים. חלק נועד למטבחים במקומות־העבודה ובמחנה, וחלק לחלוקה כל 10 ימים: לחם — 200 גרם ליום, סוכר — 10 גרם, מרמלדה 25 גרם, ולעתים גם חתיכת סבון. המטבחים קיבלו כ־20 גרם בשר לנפש, גרם אחד חמאה, תפוחי־אדמה, גריסים וקצת ירקות. מנהל המטבח היה אברהם מנטליק. בשנת 1943 נפתח מטבח שני, שבראשו עמד תחילה מר ווכטר ואחר כך מר סוקולובסקי.

לשוטרים היהודים היה מטבח מיוחד. מזונם היה טוב מזה של עובדים אחרים, וכן סעדו שם גם הילדים ששרדו במחנה.

המשטרה היהודית

שמה הרשמי היה כעת: „השרות היהודי לשמירת הסדר" אבל תפקידה הורחב. מספר השוטרים גדל והלך, וזאת לרגל התפקידים המרובים שהוטלו עליהם. בראשם עמד עו"ד סיטנר (מקליש). המשטרה סידרה את האנשים לעבודה וליוותה אותם למקומות עבודתם ובשובם למחנה. עמדה בקשר מתמיד עם הגרמנים והוציאה לפועל כל פקודותיהם. היה להם, במידה מסויימת, חופש־תנועה, ועל־ידי כך האפשרות להסדיר ב„פרוטקציה" עניינים שונים כגון: החבאת ילד יהודי בצד ה„ארי", הבאת חפצים יקרים, או כסף ממחבואים בדירות הקודמות, וזאת בצורת הולכת איש „לעבודה" והחזרתו.

משעמדו על כך הגרמנים, הוגבלה תנועתם של השוטרים היהודים והם קיבלו „פנקסי־שרות" שבהם נרשמו מועדי היציאה מהמחנה, מטרת היציאה וכו'. כל העובר על התקנות היה צפוי לעונש מוות.

לשוטרים נמסר גם התפקיד של משגיחים על בצוע העבודות בבית החרושת לנשק („ויטוורניא"), בית החרושת לנשק בסקר־ז'יסקו, במחנה בליז'ין ועוד. היה עליהם לבדוק, אם כולם יצאו לעבודה. הבדיקה נעשתה גם בעת היציאה מהמחנה וגם בדירות העובדים.

הם גם שמרו על הסדר ליד התורים במטבח, במחסן מצרכי המזון, פקחו על גדר הגיטו, לכל יבריחו דרכו החוצה ומהחוץ — לגיטו. העונשים נגד „העבריינים" מסוג זה היו: מאסר במפקדת המשטרה (שווארליקובסקה 10), או עבודת כפייה (לא לזמן ארוך). לעומת זאת, מי שנתפס על־ידי הס.ס. או הס.ד. לא חזר יותר: נורה במקום, או נשלח לאושוויץ.

חלוקת העבודה

כל אנשי המחנה נתחייבו בעבודה לפי הסידור של המשטרה, שהיתה שולחת לעבודה בהתאם למקצועו של כל אחד. ב„פרוטקציה" אפשר היה, לעתים, להשיג עבודה קלה יותר. רבים עבדו („בהשאלה") גם בבתי־חרושת פרטיים של גרמנים או במפעלים יהודיים לשעבר.

היציאה לעבודה היתה בשעה 6.30—7 בבוקר והחזרה בשעה 16 עד 21. ביום ראשון היו „נחים" להלכה — ולמעשה עבדו במפעלים רבים 7 ימים בשבוע. מלבד השוטרים היהודים, ליוו את הפועלים היהודים בצאתם לעבודה — גם פולקס־דויטשה. אחר כך נאסר עליהם ליווי יהודים לעבודה.

הפועלים התייצבו ליד היציאה של הגיטו לקבוצותיהם. המשטרה בדקה את מספרם, מסרה דו"ח למשרד הס.ס. ומפקדת המשטרה הגרמנית. הדו"ח הזה שימש יסוד לחשבונות תמורת העבודה „שה־גיעה" לאנשי הס.ס. והמשטרה בעד עבודתם של הפועלים היהודיים. במרוצת הזמן גבר הפיקוח, והנהיגו כרטיסיות של העובדים לפי מקומות עבודתם. כל יום צריך היה להחתים את הכרטיס בדרך לעבודה וממנה. בכרטיס השתמשו לבדיקת ההעדרות מהעבודה, שגררה אחריה עונש מאסר ללילה במפקדת המשטרה, או שליחה לעבודת כפייה קשה. ברם, אם נתפסו יהודים במחנה על־ידי הגרמנים ב„בדיקת פתע", הם ירו בכל איש עשירי מהבלתי־עובדים.

לעתים קיבלה המשטרה היהודית הזמנות לעבודה דחופה, כגון: פירוק משאות מהקרונות, או עבודות קשות אחרות. ואז לא היתה להם ברירה אלא לצמצם את מספר הנשלחים לעבודות הרגילות במפעלים.

השליטים הגרמניים על חיי היהודים

השלטון על כל מחנות היהודים בראדום והמחוז היה בידי גנרל הס.ס. והמשטרה ד"ר בטשר (גרמני מעיר קליידה בחוף הבאלטי, נאצי קנאי). רשע שהטיל אימתו אף על הגרמנים הכפופים לו. סגניו היו — וויליאם בלום ווויינריך.

המפקד הישיר על המחנה בראדום היה אונטרשטורמפירר שיפרס, זמן קצר — ווינריך ולאחר כך אונטרשטורמפירר ראקיטא (פולני — רוצח ידוע ממחנות לבוב וטרנופול). לבסוף פקד על המחנה קנול. בלום, ווינריך ושיפרס פקדו על כל אקציות־הדמים ביהודי ראדום.

סגני הס.ס. והמשטרה היו במידה מסויימת שונים ממפקדיהם. הם קיבלו מתנות יקרות ולעתים גם בילו עם יהודים (אצל ד"ר שנדרוביץ). בהזדמנויות כאלו נודע ליהודים על גזירות חדשות העומדות על הפרק.

רק זמן קצר היה הגיטו הקטן שרוי בשלווה יחסית (בעד של־מונים), ושוב בוצע גל של רציחות במחנה בראדום, בשידלוביץ, וולנוב, ובית־החרושת לנשק, על־ידי המפקדה המיוחדת של אוקראינים שבראשם עמד השטורמבנפירר הנאצי קאפקה.

מזמן לזמן הופיעו אנשי הס.ד. („שרות הבטחון") ודרשו להס־גיר להם יהודים שרצו כביכול לברוח מהמחנה (משה מרגלית — חתנו של נתן שרק — ואשתו, ירמיה דן, ארטור פרידמן ואחרים). המוסגרים לא חזרו עוד. הם נורו בעת „חקירתם" או גורשו לאוש־וויץ. מנהל המחלקה היהודית ליד הס.ד. היה קצין גבוה בשם שגל (מוצאו מווינה).

„עבירות" שענשן מוות

להלן שורה של „עבירות" שענשן היה מוות:

1) הימצאות מחוץ־למחנה, 2) אי־נשיאת סרט המגן־דוד על הזרוע, 3) הליכה על המדרכה, 4) עזיבת מקום־העבודה, 5) אי־הופעה לעבודה, 6) חבלה (פירושה הורחב מאד), 7) החלפת מקום־העבודה בלי רשות, 8) קשר עם פולנים מחוץ לעניני העבודה, 9) כתיבת מכתבים, 10) הימצאות במחנה בלי רשות (בלתי רשום בכר־טיסית המחנה).

והיו „עבירות" שאף לא מצאו לנחוץ להודיע על ענשן, לדוגמה: רצון לברוח מהמחנה, החזקת תעודות מזויפות, אי־מסירת כספים לבקורת וכיו"ב.

תנאי המגורים

למעשה קיבלו שרידי ה„אקציות" רק מספר זעום של בתים למגורים. הצפיפות היתה איומה. כל מקום — אורווה, דיר ועלית־גג, שימשו לדיור. בחדר לא גדול הצטופפו 10—15 איש. הבתים היו הרוסים. הקירות והתקרות מזוהמים. מחוסר מקום ישנו על רצפות, שולחנות וספסלים.

בתחילה לא הוגבל השימוש באור החשמל שניתן חינם, כמזון ודיור כ„שכר־עבודה"... אולם, עם בוא החורף הטילו על היהודים קנס של 25 אלף זהוב בעד שימוש־יתר בזרם החשמל. הותר להשתמש בחשמל רק שעה אחת בערב ושעה אחת לפנות בוקר. יתר הזמן השתמשו במנורות נפט או נרות שייצרו במחנה.

„מקורות ההכנסה"

באוגוסט 1942, כאשר ה„גירוש" היה צפוי כל יום, היו יהודים שהפכו את רכושם לכסף, במכרם לפולנים כל מיני חפצים או תכשי־טים בזיל־הזול. מלבד זאת היו הרי לרבים חפצי־זהב, כטבעת קידושין, שעון, ואולי מטבעות־זהב מימי הרוסים. היו גם פולנים (אם כי מעטים) שהחזירו ליהודים חפצי־ערך שהוטמנו אצלם בזמן ה„גירוש". יש גם שנמצאו בדירות, שאליהן הוכנסו שרידי ה„אקציות", חפצי־ערך, לעתים גם כסף מזומן. באמצעות שארית הרכוש השיגו יהודים מזון נוסף על מנות־הרעב הקצובות.

הברחה

ההברחה התנהלה בשתי דרכים:

א) במקומות שעין הגרמנים לא היתה פקוחה ביותר; בבתי החרושת לבורסקאות, בנגריות, בבתי־יציקה לברזל וכיו״ב. הפועלים היהודים מהמחנה נפגשו שם עם הפועלים הפולנים שבאו מראדום העיר או מהכפרים שבסביבה. היהודים מכרו להם את חפציהם וקיבלו תמורתם מיצרכי־מזון.

ב) רוכלים פולניים הביאו מרכולתם מהכפרים וילדים פולניים (בני הפועלים בבתי החרושת) נשלחו לקנות מהם ומהחנויות שליד בתי־החרושת, מצרכי־מזון ודברים אחרים.

מקומות ומחנות עבודה

כל העצורים, פרט למועסקים בתוך הגיטו, עבדו עבודת־כפייה ב„מקומות עבודה״ שונים בחוץ, ואלה הם:

מחסני „קורונה״

בקיץ 1942 התחילו פועלים יהודים לנקות את המבנים של בתי־החרושת לבורסקאות „קורונה״, שנועדו לשמש מחסנים לרכוש היהודי הגזול. ואכן, למחרת ה„אקציה״ בגליניצה, העבירו לשם את הרכוש היהודי שנשדד. מפקד הז׳נדרמים, אולריך, הביא קבוצה של גברים ונשים וציווה עליהם למיין את חפציהם של היהודים שגורשו. למחרתו כבר עבדו שם 40—50 יהודים.

המשטרה הפולנית שהופקדה לשמור על הרכוש, סולקה משנודע, שהם שמים בכליהם מכל הבא ביד; ואילו הגרמנים העמיסו על העגלות ממיטב החפצים והובילום לבתיהם הפרטיים. משנתגלו מעשי־הגניבה של השומרים הגרמניים, העבירו את כל הרכוש למחסנים המרווחים ב„קורונה״. העברת הרכוש נמשכה 10 ימים, ועסקו בה יותר מ־20 עגלות. העבירו רק דברי־ערך יקרים (כולל סחורות מחנויות ומםמחסנים) ואת הרהיטים וכלי־מיטה השאירו בכיכר סטרה־מיאַסטו.

בסוף אוגוסט העבירו את היהודים שעבדו בכיכר סטרה־מיאסטו ל„קורונה״, וביניהם שני שענים, שעסקו בתיקון השעונים השדודים. אולם חרף השמירה הקפדנית של משטרת הבטחון הגרמנית, הוציאו הגרמנים גם מכאן סחורות לבתיהם הפרטיים.

לימים התחילו הגרמנים לחלק מנכסי היהודים בין אלה שהשתתפו בפעולת הגירוש — אנשי הס.ס., הס.ד., הז׳נדמריה וכן לבתי־חולים צבאיים, משרדים גרמניים, והגרמנים האזרחיים שהועברו לראדום עקב הפצצת בתיהם בגרמניה. גם הפולקס דויטשה נהנו מהביזה. וכאשר אזלו הרהיטים ושאר חפצי־הערך שנלקחו מיהודי ראדום, ציווה בטשר להביא למחסנים את הנכסים שנגזלו מיהודי קאֶלץ, שידלוביץ, ראַדומסק, צ׳אֶנסטוחוב, טומשוב, פיוטרקוב ועוד. ושוב נתמלאו המחסנים.

הרהיטים המעולים שנשארו בכיכר סטרה־מיאַסטו חולקו בין „נכבדי״ הס.ס., היתר נמכר לפולקסדויטשה במחירים נמוכים. המצעים נשלחו לגרמניה (40 קרונות — כל שבועיים־שלושה) לפי כתובות במנהיים, פרנקפורט ע״נ מיין, וערים אחרות.

בסתיו 1942 הוקמו בתי־מלאכה, נוסף על אלה של השענים — לחייטות ולרפדות. תוצרתם נועדה לקציני המטה של הס.ס.

כשהשיא המרצח בלום את בתו, הוא הביאה למחסני „קורונה״ ובחר לה בגדים, נעליים, מצעים ולבנים. גם הגנרל בטשר היה בוחר לעצמו, מדי פעם בפעם, חפצים שונים.

באקציה של פורים 1943 נהרגה ריטא מינץ מקאליש, מעובדות „קורונה״. למחרת הכירו חברותיה את בגדיה שהגיעו למחסן למיון.

הממונה אולריך הנהיג ב„קורונה״ משטר צבאי. את העובדים תירגלו בתהלוכות צבאיות. לעתים קרובות היה שיכור, ובמצב זה היה יורה בכל מי שנפגש לו. כך נורה החייט יצחק פרידמן. עוזרו מיטלמייער עלה עליו בסאדיזם.

בעד מציאת חתיכת עור אצל ישראל גרוספלד, הענישו במוות בירייה. גם על הפועלת גוטמן בוצע עונש מוות בעד עבירה דומה. העבודה ב„קורונה״ נמשכה עד מארס 1944.

„בוילייטונג דער וואַפן ס. ס.

המפעלים הוקמו בקיץ 1942 ומטרתם — הקמת בניינים חדשים ושיקום בניינים הרוסים לאנשי הס.ס. והמשטרה. מנהל העבודה היה מפקד. הס.ס. והמשטרה בלום ועוזרים על ידו (בהתחלה) הז׳נדרמים: ברומברג וביגלמייער, ואחר כך, אנשי הס.ס. פיל ובוכמייער. מנהל־העבודה מבחינה מקצועית היה — הצבעי היהודי אברהם לאַקס. העובדים, מ־50 עד 100 איש, היו כולם יהודים — בנאים, צבעים, נגרים, רפדים, דקורטורים, טכנאי־רדיו, חשמלאים, חרטים ועוד. המפקחים הגרמנים היכו את העובדים בעד כל „עבירה״ קלה, ביחוד הצטיינו בכך ביגלמייער ובוכמייער. העובדים היהודים ב„מפעל״ זה ראו מדי פעם בפעם, את המשאיות, עקובות מדם יהודים, חוזרות אחרי ה„מבצעים״ בסביבת ראדום. המקרה הבא מאפיין את היחסים ששררו במקום עבודה זה:

לפני חג המולד ב־1942 יצאה משאית ובה סגן נעל, להביא חמרי־בנין. אתו נסע ברוך זילברברג. כאשר פנה נעל הצידה, הוציא זילברברג נרות, שהביא אתו מהגיטו, והחל למכרם. פתאום הגיע נעל ומצא את זילברברג בעיצומו של „המסחר״. הוא הודיע מיד למפקד המשטרה בטשר על העובדה והאשימו בגנבות מהקסינו של הס.ס. בטשר, אישר הצעת נעל לדון את זילברברג למוות. בפקודת נעל לקח עמו זילברברג את וסיד והובל לרחוב שקולנה ליד בית־החרושת לנשק. זילברברג חפר לעצמו קבר, שפך עליו סיד ונעל ירה בו במו ידיו.

מפעל הבנייה הקים ושיפץ את הקאסינו של הס.ס., וכן את הדירות הפרטיות של בטשר, בלום, וויינריך, שיפרס, קאפקה ואחרים. עשרות נשים יהודיות עבדו בתור „חדרניות״ אצל נשי קציני הס.ס. על אף המשטר החמור נחשב מקום עבודה זה כטוב ו„בטוח״, עד... ינואר 1943, ואז גורשו כל העובדים, מחוץ לשלוש נשים.

„ס.ס. שטאַנדאַרט פערוואַלטונג״

במקום־עבודה זה הועסקו כ־20 עובדים: חייטים, סנדלרים, רצענים ופועלים בלתי־מקצועיים. שלשה צריפים הוקמו בשטח קסרקטיני הס.ס. מול בית־החרושת לנשק ובהם שוכנו הסדנאות הנ״ל, וכן נגריות, מסגריות ומחסנים צבאיים. כבר בדצמבר 1942 עבדו כאן כ־60 איש. הממונים הגרמניים התעללו קשות בעובדים היהודים, על אף המתנות שקיבלו מדי פעם בפעם. המנהל הראשי, הויפטשטורמפירר בשם גראובאו, התפאר, בכל הזדמנות, בהשמדת יהודים בערים אחרות. המנהל שבא אחריו, אוברשרפירר בשם „יאמניק״, מק.ל. לובלין, עלה עליו בתעלוליו הסדיסטיים.

„ס. ס. וועטערינאַר אַפטיילונג״

במחלקה הווטרינרית עבדו כ־20 יהודים בחייטות, סנדלרות ורצענות. 2 יהודים — בהסקת הדודים של בתי־המרחץ, 4 נשים עבדו בתפירה.

באביב 1944 נמלטו מכאן אל הפרטיזאנים 3 עובדים יהודים: אונטרשטיין, אליהו טוראַוועד מבית־המלאכה לחייטות, ויחיאל

סטשבסקי, מסיק בבית המרחץ. יחסם של אנשי ס.ס. לפועלים היהו־דים הוחמר עוד יותר. העסיקום בבתים מסורגים בסורגי ברזל. מקום העבודה הזה נתקיים עד יולי 1944.

כפר וואצין (בית־חולים לסוסים)

שם המקום הזה נודע לשמצה. כבר בשנת 1940 חטפו למקום הזה, הסמוך לראדום, יהודים לעבודה קשה. המנהלים היו קציני הס.ס. גראובאו ובודה, ש„התמחו" במעשי עינויים והתעללות באנ־שים, ובכלל זה ברב ישעיהו זלוטניק. מלבד החטופים עבדו במקום־עבודה זה 60 איש, ביניהם 6 יהודים. הם בנו צריפים לבית־החולים לסוסים.

בספטמבר 1941 הובא לכאן משלוח של סוסים, על־ידי 33 יהודים מבוברויסק שברוסיה. מסיפוריהם נודע, שקהילתם הושמדה כליל, וכי הם היחידים שנשארו בחיים. בבואם למחנה השתוממו לר־אות, שעדיין מצויים יהודים חיים...

כעבור שלושה ימים, לאחר הילולא, הוציאו הגרמנים את היהו־דים האלה ליער והרגום בירייה.

בתי־המלאכה (ה„שופים") ברינק

בתחילת הקיץ של שנת 1942 הוטל קנס של חצי מיליון זהובים על יהודי ראדום. מטרת הקנס היתה — להקים בתי־מלאכה ברינעק (קיילעכדיקער מארק), בבתים ששופצו למטרה זו. בתי־מלאכה אלה נועדו לספק את המוצרים הדרושים לגרמנים האזרחיים שהתיישבו בראדום. היו שם מחלקות לחייטות גברים, חייטות נשים וילדים, תפירת לבנים, סנדלרות, תפרות, כובענות, צורפות זהב ושענות, וחפצי סדקית שונים. בבתי־המלאכה האלה עבדו יהודים, שרובם הביאו עמם את מכשיריהם ומכונותיהם. תחילה עבדו כ־600, אחר כך 400 יהודים. רובם בעלי־מקצוע — אומנים, שוליות ו„עוזרים". יום־העבודה נמשך כ־12 שעות, בלי מנוחת שבת. המנהל הראשי היה הגרמני ווייגנט, המנהל הטכני הפולני שלוויצקי ומנהל המשרד — יעקב פישביין, יהודי מקראקא. לכל פועל נקבעה מכסה, וכל מי שעלה עליה ב־10% קיבל כפרס חופשה של מחצית שעה. והעולה ב־25% — חופשת יום ראשון.

מקום עבודה זה נחשב בין ה„טובים", שהיו „מוגנים" מאק־ציות. חדרי־העבודה היו מוארים ומוסקים. בדצמבר 1942 עברו בתי־המלאכה האלה לפקוח הס.ס. והמשטרה — והמשטר בהם הוחמר. באביב 1943 הועברו בתי־המלאכה לפקוחם של „מפעלי הציוד הגר־מניים", למנהל המפעל נבחר זייפרט, ואחר־כך גרבין — פושע יסדיסט, שהנהיג משטר צבאי אכזרי.

לאחר העברת היהודים מהגיטו הקטן למחנה־הריכוז בשקולנה, נובמבר 1943, לא חוסל הגיטו כולו אלא צומצם והועמד על רחוב ברודנה ושלושה בתים ברחוב שפיטלנה, בו התגוררו עובדי־ה„שופים". המקום נשמר בקפדנות על־ידי אוקראינים.

למשלוח המגורשים לשידלובצה, דצמבר 1942, צורפו 200 איש מה„שופים". ההנהלה דרשה וקיבלה חזרה 80 בעלי־מקצוע. במשלוח של ינואר 1943 פסחו על ה„שופים". יתרה מזו: יהודים שניצלו ממקומות־עבודה שחוסלו, נתקבלו אף הם לעבודה במקום זה.

בינואר 1944 פשטו שמועות על חיסול גמור של ה„שופים" — 100 עובדים הצליחו להתקבל לעבודה בפיונקי ובאוסטרוביאץ. במארס 1944 צומצם מספר העובדים למאה והועברו למחנה־הריכוז לשקול־נה. 300 עובדים אחרים רוכזו ברחוב שפיטלנה וגורשו למיידנק יחד עם עוד 300 יהודים משקולנה.

בית־הדפוס של מפקדת המשטרה והס.ס.

הדפוס הוקם בשנת 1943. המכונות להדפסה, לכריכה, לקופסות קרטון, נייר ומכשירים שונים הובאו מגיטו וארשה לאחר חיסולו. הואיל ופועלי הדפוס היהודים היו מפוזרים במחנות שונים (רובם ממיידאנק), אספו 103 עצורים שנרשמו כ„מדפיסים" ובתלבושת ה„פאשאקים" (שנראו בראדום בפעם הראשונה), הביאום לעבודה בבית־הדפוס. בסך־הכל עבדו בדפוס 130 איש, כולם יהודים.

מנהל הדפוס היה גרמני אזרחי בשם ברץ ומנהל הכריכיה אונ־טרשרפירר — פכנר. האומן היה היהודי ברנרד צוקר. עם חיסול הגיטו הקטן הועברו גם הפועלים האלה לרחוב שקולנה. יום יום היו יוצאים לעבודה בשעה 6 בבוקר וחזרו בשעה 6 בערב, בלווי 6 מאנשי ס.ס. ו־3 שוטרים יהודיים.

המשטר במקום־עבודה זה לא היה חמור ביותר, והגרמני ברץ לא־מעט סייע בכך. הוא אף קבע פעמון־אזעקה, לאזעקת העוב־דים אל המכונות (שתמיד היו בתנועה) כל־אימת שזייפרט בא לבדיקה. הוא אף הרשה לפועלים להאזין לשדורי הרדיו מחו"ל במקלטו. גם פכנר לא השגיח בנעשה — הוא סונוור בשוחד. נוסד „קואופרטיב" חשאי שמנה 30 איש: 4 עסקו בקניות מיצרכים לאנשי המחנה בשקולנה, 3 היו המוכרים, 10 — באי־כוח הקבוצות, 2 — גזברות וועדת־הביקורת. היתר עסקו בהברחת המצרכים למחנה.

על אף האיסור לקבל עבודות מלבד הזמנות הס.ס. נעשו עבודות בשביל פירמות פרטיות ותמורתן נתקבלו מצרכי מזון שונים.

משעברה ההנהלה לידי פכנר, גנב אחד העובדים קאלמיץ, את אקדחו ונמלט אל הפרטיזאנים, ואולם נספה בו ביום. למחרת נתפס מקום העבודה על־ידי... ילד בן 4 בשם גרטנר.

עד סוף קיומו — 26 יולי 1944 — נחשב מקום־עבודה זה לאחד הטובים ביותר. פועליו לא צורפו למשלוחי־גירוש. העבודה קלה, והיה בידי העובדים לבוא במגע עם יהודי העיר. המלווים מהס.ס. (3 בבוקר ו־3 בערב) היו משוחדים. כל אחד מהם קיבל 50 זהובים ליום וחצי ליטר י"ש לשלשתם. העובד הקשיש ביותר היה בן 65 והצעיר ביותר — בן 4.

ה.ק.פ. („הערעסקראפט פאר־פארק")

מוסכי המשאיות נמצאו בשטח הגן הישן, במבנים של בית־החרושת למסכות נגד גזים ושל בית־היציקה של גולדבלום. ב־1942 עבדו כאן 15 יהודים, יחד עם פועלים פולניים, בתור מכונאים, מס־גרים ונהגים. לפני הגירוש הגדול עלה מספר העובדים היהודיים בתיקון האוטובוסים עד 70. רבים נדחקו למקום־עבודה זה שסייע למאמץ־המלחמה הגרמני. ואמנם, מלבד כמה נשים וילדים שמפקד המשטרה דרש לגרשם, ניצלו מהגירוש הגדול רוב העובדים במקום. גם ביתר ה„אקציות" ניצלו העובדים מהגירוש. יתרה מזו: נוספו עוד 40 עובדים למקום, מאלה שנמלטו ממקומות־עבודה אחרים. ואולם במארס 1943 הועברו הפועלים היהודים לבית חרושת לנשק ולמקומות אחרים.

על אף השמירה הצבאית מסביב למקום־העבודה, היתה לעובדים היהודים אפשרות לנוע בסימטאות גליניצה הסמוכות לבית־החרושת ולקיים „מסחר" זעיר, היינו: קניית מצרכי מזון והברחתם לגיטו.

„ארבייטס־געמיינשאפט"

למקום־עבודה זה היה אופי מיוחד. בתחילת 1942 הקים „אגוד בעלי־המלאכה היהודים" את המפעל הזה בעצתו ובהסכמתו של ד"ר מ. ווייכרט מקראקא. המפעל היה כפוף ל„מרכז לאספקת חמרים של בעלי־מלאכה" בקראקא. תוצרתו היתה מיועדת אך ורק לשלטונות

הצבא: „ילקוטי־לחם", מדי טייסים, נעליים עם סוליות־עץ לעובדים אצל הצבא, מדים לעובדי הרכבת ועוד. בעלי־המלאכה הוכרחו להביא אתם את מכונותיהם ומכשירי־העבודה שלהם. הסדנאות החשובות ביותר היו לחייטות ולרצענות, לנגרות ולמסגרות. אולם „התועלת למאמץ־המלחמה" לא הגנה על כל העובדים, וב„משלוח" הגדול הוצאו 150 מקרב 300 העובדים והובלו להשמדה. הסדנא בגליניצה חוסלה ביום הגירוש של תושבי המקום. לאחר ה„גירוש" הגדול נשארו בכל המפעלים האלה 150 איש. מנהל כללי מונה עסקן בעלי המלאכה — פאלאטא, מנהל טכני — מג"ר אופטובסקי, מנהל במפעלים שבכיכר סטארא־מיאסטו היה מג"ר וול. ווייספוס.

במשלוח לשידלובצה פסחו על העובדים, ברם בינואר 1943 הוצאו 100 עובדים ל„גירוש". במאי 1943 חוסלה החבורה. בעלי־המקצוע נשלחו ל„שופס" והיתר לכריית כבול.

כריית כבול (טארף)

מפעל הכבול הוקם בסוף מאי 1943 על־ידי רשות „אוסט־אינדוסטרי" והשתרע על שטח נרחב. מספר העובדים שנאספו ממקומות עבודה שונים הגיע ל־700, ובכללם גברים, נשים וילדים. הילדים הועסקו בהגשת מים לעובדים. מנהל־העבודה היה קצין ס.ס. בוכמייער, קצב לשעבר בוינה. לעבודה הזעיק שוטר יהודי בתקיעת חצוצרה. לאחר מיפקד הובלו במצעד, ערוכים בחמישיות, למקומות עבודתם תחת משמר של אוקראינים. עבדו בכל מזג אוויר. דרכו במים, אחוזי אימת המכות, שהנחית בוכמייער על ראשי העובדים. על השטח שמרו אוקראינים ושוטרים יהודיים. ההנהלה הכללית היתה בצריף, ובו המשרד הראשי, משרדו הפרטי של בוכמייער וכן מרפאה בה הועסקו שתי אחיות יהודיות מוסמכות, שתפקידן העיקרי היה לחבוש את ראשי המוכים. רוב העובדים חלו, מי בשטף דם, מי באפיסת כוחות.

לימים התברר שהכבול לא נקנה על ידי האוכלוסיה, כאשר ציפו, לרגל המחסור בפחם, ואף על פי כן המשיכו בכרייתו, משום שמנהלי העבודה, אנשי הס.ס. היו מעוניינים בכך, כדי לא להשלח לחזית.

התועלת היחידה שהפיקו פועלי הכבול היהודים היתה — המגע עם הצד הארי, עצם הימצאותם בשדה מחוץ לגיטו, שאיפשרה להם לקנות מצרכים מהאוכלוסיה הכפרית ולמכרם ליהודים בגיטו.

פעם, בהעדרו של בוכמייער, התנפלו האוקראינים בפגיונות שלופים על העובדים היהודים, בשעת הצהריים, כדי לשדוד מהם דברי־ערך וחפצים. בקושי עלה בידי השוטרים היהודים להשתלט עליהם. כעבור זמן סולקו האוקראינים מהמשמר ובמקומם באו שוטרים יהודים. נוצרה אפשרות של בריחה מהעבודה ומהגיטו. אחדים ברחו: בני משפחות הנדל, לבנטל, וולף, הולצמן ואחרים.

יום אחד הופיע בשטח בטשר ודרש את רשימת העובדים. אותו היום נעדרו פועלים רבים מהעבודה, ולמחרתו נאסרו על־ידי השוטרים היהודיים. בטשר פסק דין מוות ל־7 גברים ואשה אחת, אולם בדרך להוצאתם להורג הצליחה האשה להימלט.

מקום־עבודה זה חוסל כליל בדצמבר 1943.

בתי־חרושת לבורסקאות

אף הם — כיתר בתי־החרושת והמפעלים — נוהלו מאז אביב 1940 על־ידי קומיסרים גרמניים, ואולם הבעלים היהודיים ובני משפחותיהם נשארו להלכה — כעובדים ולמעשה — כמנהלים. הקומיסרים, אם גרמנים ואם פולניים, נהנו ממצב זה והתעשרו מהשלמונים שקיבלו. הואיל והעור נחשב תוצרת חשובה למלחמה, לא גירשו את עובדיהם ב„גירושים" השונים ומספר העובדים בהם גדל.

הבורסקאים כיסו את רוב התקציב של האדמיניסטרציה היהודית, הם שנתנו את רוב הכסף לקנסות הכספיים שהוטלו על היהודים והם היו ראשונים להשתתפות בכל המפעלים הפילנטרופיים, התרבותיים ועוד. הצטיינו בהם וורצהייזר, בוכמן, בוימן, ישראל'קע גולדברג, צמח, לוינזון ואחרים. בימי רעב בגיטו, תמך כל אחד מהם במאות נזקקים. במגעם התדיר עם הגרמנים עלה בידם, בפרוטקציה ובשיחוד, להציל לא מעט יהודים מסכנות שונות. נציין את הוצאתם מבית־הסוהר של בוכמן, צמח ואחרים בהשתדלותו של בוימן. ל„גירוש" הגדול לא צירפו את בעלי בתי־החרושת לבורסקאות ועובדיהם. רק ישראל וורצהייזר, שלא רצה להנתק ממשפחתו, הלך עמה לקרון־המוות בדרך לטרבלינקה.

לאחר ה„גירוש" הגדול, המשיכו בתי־החרושת הגדולים בעבודה מלאה. ברם, במפעלים הקטנים הורגשו סימנים של חיסול. ההכנסות של המפעלים הגדולים גדלו. הביקוש לעור היה גדול מאד.

באפריל 1943 נאסרו ראובן גליקשטיין ובנו פלק וכן שותפו ליאווה לוין, בתואנה, שהתחבאו בבית־החרושת ולא חזרו לגיטו. לוין וראובן גליקשטין שוחררו בשוחד, ואילו הבן פלק נספה. בית־החרושת נוהל על־ידי שתי בנותיו של גליקשטיין. הקומיסר היה וולטר, מהגרמנים ההגונים המועטים. בחסותו עבד בית־החרושת „גלקה".

בית־החרושת „בוגולד" (בעליו בוימן, הרשל, ולייבל גולדפרב, שימש מחסה ליהודים שנמלטו מגירוש שידלובצה, שהתערבו בפועלי בית־החרושת וחזרו אתם לגיטו הקטן. מן הראוי לציין, כי פועלי בתי־החרושת סיפקו מזון לשבויים סובייטיים.

ואלה שמות בתי־החרושת שהעסיקו מעשרה עובדים ומעלה:

„לודוביקה" — הבעלים מתתיה הנדלר (נמלט לרוסיה), המנהלים דמרר ואופנר; „אולימפיה" — לוינסון; „אבאיזסקה" — שמרל קורמן; „עלגולד" — וורצהייזר; „פראצא" — מוניק צמח. נאסר בפברואר 1942 והוגלה לאושוויץ; „ד.ד.ק." — דען, דנציגר וקויפמן. דנציגר נאסר בעוון מכירת עורות בשוק השחור, הוכה ועונה עד שיצאה נשמתו. גווייתו נמסרה ליהודים לקבורה. קויפמן נספה באחד במאי 1943. דען ירמיה נאסר באשמת החזקת ניירות אריים וגורש למחנות. נשאר בחיים ומת ב־1947 בראדום; „גולד" — ישראל'קע גולדברג. חילק כמעט את כל רכושו ליהודים עניים בראדום; „קורונה" — בוכמן, בית־החרושת חוסל ב־1942. „טן־בוקס" — צימרמן; „האגע" — היידנקרוג, גולדברג; הבורסקיה הזאת וכן של שלמה רוטנברג חוסלו בשנת 1942; „הויטע צענטראלע" — (מרכז השלחים) — וויטע. העסיק יהודים בשטיפת העורות. העובדים במקום זה ניצלו את התנאים הגיאוגרפיים לקשרי־מסחר־והברחה בין היהודים והפולנים. בנובמבר 1943 „טוהרו" כל בתי־החרושת האלה מהבעלים, המנהלים והפועלים היהודים.

בית־החרושת לנעליים „פולקא"

בית החרושת של פיוטר פולקא נוהל על־ידי חתנו גינזל. עד להקמת הגיטו עבדו בו 3 פועלים יהודים בגזירת עורות (פולנים לא ידעו המקצוע הזה) ותפרים יהודים כעובדי־בית בקבלנות. בשנות המלחמה רבתה העבודה, כי הצבא הגרמני היה הצרכן העיקרי לנעליים. קבלנים יהודים קיבלו את החומר הגלמי וחילקוהו בין תפרים וסנדלרים יהודיים, שעבדו בעבודה קבלנית בבתיהם. בקיץ 1942, לאחר הגירוש, כבר עבדו כאן 60 סנדלרים יהודים בין 500 פולנים. המכסה לפועל פולני היתה זוג נעליים ליום וליהודי — 3 זוגות. גינזל קנה ביוזמתו מצרכי־מזון למטבח שסודר לפועלים היהודים בכתלי בית־החרושת. יום־העבודה נמשך מ־7 בבוקר עד 5 בערב, בהפסקה לארוחת־צהריים. מחמש הנשים שעבדו כאן, עסקו ארבע בעבודת המטבח ואחת בתפרות. גינזל דאג ש„פועליו" לא יישלחו עם הגירוש, ועד נובמבר 1943 עלה מספרם ל־120. אכן, הפועלים היהודים היו בעלי־מקצוע מעולים והוא הרוויח עליהם הרבה.

לאחר העברת היהודים מהגיטו הקטן למחנה־הריכוז ברחוב שקולנה, קיבל בית־החרושת צריף מיוחד, ובו המשיכו לעבוד כ־100 סנדלרים.

מקום העבודה הזה נתקיים עד יולי 1944.

בית־החרושת לכלי אמאיל — „סירענא"

מפי מנהל המשרד — אברהם גולדברג:

בתחילת הכבוש הגרמני עבדו מעט יהודים בין 220 הפועלים שהיו עסוקים בו. לימים נתרבו היהודים שפנו להנהלה בבקשה שיקבלום לעבודה מתוך הנחה שלא יגורשו.

באותו הזמן יצר בית החרושת כלי אמאיל לשלטונות־הצבא הגרמניים וכן לבתי־חולים צבאיים. מספר העובדים עלה ל־150 (ביניהם קשישים, נשים וילדים, שהיו רשומים באופן פיקטיבי כ„עובדים"). הם קיבלו משכורת כפולנים ומצרכי־מזון.

ב־15 באוגוסט בבוקר, הרגישו שעומד להתרחש משהו... עוד לפני הקפת הגיטו התרכזו במפעל כ־140 יהודים, ביניהם כ־25 שלא עבדו בו וכ־20 ילדים. ב־12 בלילה נשמעו יריות וצעקות איומות. כולנו רעדנו. ב־5 לפנות בוקר ראינו את הצעדה המזוועת של יהודי הגיטו המוקפים שרשרת של „מלווים" — ז'נדרמים גרמניים, עוברים ליד בית־החרושת עד למסעף הרכבת, שם הותקפו באכזריות רבה, כשכל חפציהם נגזלו מהם.

התהלוכה העגומה הזו בה השתתפו כ־12—13 אלף מיהודי ראדום נמשכה מ־5 עד 9 בבוקר. בשעה 11 לפני הצהרים בא המנהל (שעזר לנו הרבה) ושאלני: מה לעשות? לאחר שקבענו מספר היהודים הנמצא בשטח בית־החרושת, הוא שאל בטלפון את אנשי הס.ס. מה לעשות בהם. התשובה היתה שעליו לשאול את ד"ר בטשר. והלה ענה: „להסתירם עוד הלילה הזה בבית־החרושת". לאחר ימים מספר הובלנו לגיטו הקטן.

הז'נדרמים שליד השער נתנו להכנס רק ל־118 איש. 30 איש — אמהות וילדיהן — "שולחו" לשידלובצה, לחכות שם ל„גירוש" הקרוב.

העבודה בבית־החרושת נתחדשה. ברם, תנאי העובדים שונו כליל. תשלום המשכורת הוכנס מעתה למפקדת הס.ס. והמשטרה.

מספר הפועלים היהודים שעלה ל־120 ניצלו ממשלוחים עד ינואר 1943. במשלוח זה גורשו 50 עובדים לטרבלינקה, והנותרים, כ־70 איש הוחזרו לעבודה והמשיכו בה עד מאי 1943, שאז הועברו לבית החרושת לנשק. לפי בקשת המנהל הוחזרו עוד 45 פועלים, שהמשיכו לעבוד במקום עוד 3 שבועות עד חיסולו הגמור של מקום־העבודה. ניצלו כ־40 פועלים יהודים שעברו את המחנות.

בית החרושת לחרסינה

בית־החרושת לחרסינה של משפחת אברהם ובלימה רוטנברג, שכונה „פאיאנסובקה", יצר כלי חרסינה סאניטריים. עבדו בו לפני המלחמה כ־100 פולנים וכ־40 יהודים. באוקטובר 1940 מונה הפולקסדויטש לודוויג פענץ (נתפרסם עקב הגן שנקרא על שמו) קומיסר על המפעל. מאז פחת מספר היהודים שעבדו בו. חלק מהם ברח וחלק מצא לעצמו עבודות משתלמות יותר, אם בכסף אם במצרכי מזון. הנהלת המשרד היתה עדיין מורכבת מרוב יהודי. בתחילת 1941 נתמנה קומיסר אלפונס פארושבסקי מדנציג, שעשה רושם כרמאי בינלאומי. הוא הרחיק את הטכנאים היהודים מהעבודה בבית־החרושת ואת הפקידים מהמשרד. אחר כך נמנה לקומיסר פרוסי מברלין בשם מילר — ופארושבסקי לסגנו.

הם זממו לעמוד על סוד ההרכבה של הגלזורה, שהיה ידוע לבעליו הקודם של בית־החרושת, אברהם רוטנברג. הוא התחמק מכך ולא בא לעבודה באמתלה של מחלה, ובית החרושת נאלץ להפסיק עבודתו. נשלחו מכתבי אזהרה לרוטנברג, והוא נאלץ למסור לגרמני את „הרצפטים"; הלה רשמם בפנקסו ורוטנברג חתם שהוא מקבל על עצמו האחריות לנכונותם. הוא עצמו התחיל לעבוד בנגריה; אשתו גורשה לטרבלינקה בלילה הראשון של הגירוש והוא בלילה השני.

לאחר ה„גירוש" נותרו 35 עובדים שהובלו לעבודה והוחזרו ממנה בלווי שוטר יהודי. הקומיסר מילר שהיה מעונין בעבודה זולה של יהודים קיבל רשות להעסיק 70—80 יהודים, לעומת 40 פולנים. היחסים בין הפועלים היהודים והפולנים היו טובים, להוציא הטכנאי שהיה מכה ומענה יהודים. התפתח מסחר זעיר — מכירת חפצים לפולנים וקניית מצרכים על־ידי היהודים.

ב„גירוש" ינואר 1943 גורשו היהודים שעבדו בבית החרושת, מחוץ לרשומים ב„רשימה הפלשתינאית".

ביח"ר לרהיטים „אמברוסטר"

הנגרים היו עסוקים במפעלים שונים, ואחר־כך הועסקו נגרים רבים בהקמת הצריפים למחנה ברחוב שקולנה. ברם, שני מפעלים נתקיימו זמן ממושך למדי. האחד מהם — בית החרושת לרהיטים „ג. אמברוסטר", שהוקם זמן קצר לפני הגירוש בשטח הבורסקיה לשעבר של קארש. בבית החרושת עבדו 80 איש, רק 10 מהם היו למעשה נגרים ויתרם נתקבלו למקום כדי לזכות ב„חסות". המנהל הגרמני השתמש בקשריו עם אנשי השלטון וקיבל מהם רשות לפעולות שונות, שתמורתן קיבל מהיהודים שלמונים ורווחים מרובים. המפעל יצר רהיטים לפי הזמנות של בעלי־עסקים גרמניים, ופעם ביצע הזמנה גדולה לרכבת — 1000 שולחנות. תנאי העבודה היו טובים. הפולני סקולסקי שהיה מנהל־העבודה, התייחס יפה לעובדים היהודים. מקום העבודה נתקיים עד נובמבר 1943.

ביח"ר לרהיטים של ליאופולד מאי

על שטח הבורסקיה לשעבר של דוד סאווא ברחוב מלצ'נה הוקמה נגריה זו בה עבדו 40 פועלים, רובם בעלי מקצוע. הם יצרו ארונות וכסאות לרכבת הגרמנית ולבתי־ההבראה של הצבא. תנאי־העבודה היו נוחים. המקום חוסל באביב 1943, והפועלים הועברו למקומות אחרים.

בתי יציקה לברזל

לבית־היציקה של רובינשטין ובית היציקה „גליניצה" (הבעלים היו דיאמנט ורוזנברג) הוכנס קומיסר גרמני מיד עם הכיבוש. הם אוחדו למפעל אחד בשם „בית חרושת גרמני למכונות ובתי־יציקה לברזל". הקומיסר היה הגרמני — בארטל. גם יתר בתי־היציקה של היהודים „בראגה" (של האחים גוטליב), ובית־היציקה של מ. הורוביץ ושותפיו (הורוביץ, קורמאן ופרידלנד), אוחדו אף הם לפירמה אחת בשם „בתי־יציקה מאוחדים". בארטל השאיר את הפקידים היהודים במשרותיהם, את הבעלים הקודמים ובני משפחותיהם, שעבדו בין 250 פועלים פולניים. בין עשרים היהודים היו 12 בעלי־מקצוע ותיקים. עד לגירוש היו תנאי העבודה והשכר של הפועלים הפולניים והיהודים שווים. לאחר הגירוש הפכו היהודים לעבדים ומשכורתם שולמה למפקד הס.ס. והמשטרה, והיהודים קיבלו מהקומיסר שכר של 20 זהוב לשבוע. בית־החרושת חוסל במאי 1943.

חברה לבנין „רומנובסקי"

החברה הקבלנית לבנין רומנובסקי הוקמה עם כניסת הגרמנים לראדום, הפולני רומנובסקי ושותפו היהודי (עד לגירוש), יצחק לנגה הפחח, ביצעו עבודות בנין צריפים, הקמת שדה־התעופה, מבנים

למוסכים ועוד. עד לגירוש עבדו במקום זה 300 יהודים, 40 אחוז מהם בעלי־מקצוע: נגרים, פחחים, זגגים, שרברבים, חשמלאים והיתר — פועלים פשוטים. שכר העבודה שולם במזומנים. כאן אפשר היה להפגש עם כפריים פולניים ולנהל „מסחר". ל„גירוש" הגדול הוצאו כמה עשרות פועלים מהמקום.

המפעל נתקיים עד שנת 1943, ועם חיסולו הועברו כל עובדיו לכריית הכבול.

בתי חרושת ללבנים

לפני מלחמת העולם השניה כמעט שלא עסקו יהודים בעבודה זו. משחלו להתפשט הידיעות על ה„גירושים" למחנות, חדרו מספר יהודים גם למקומות־עבודה אלה. בבית־החרושת ללבנים שבוואשניק, מרחק 5 קילומטר מראדום, (שהשתייך לפני המלחמה לשלמה יידל גוט־ליב) עבדו בין 150 פועלים — 50 יהודים, מהם 5 נשים. התוצרת סופקה לחיל־האוויר הגרמני וליתר המוסדות הצבאיים והאזרחיים. הפגישה בין היהודים והפולנים איפשרה — כביתר המקומות — מכירת חפצים מהגיטו, קניית מצרכי מזון והברחתם לגיטו. ב„גירוש" הגדול גורשו לטרבלינקה גם הפועלים היהודים. שרדו רק 10 פועלים שהסתתרו בעבר הארי. אחרי הגירוש נתקבלו 30 פועלים יהודים במקום הקודמים. אחר־כך הוחמר המצב ובאוקטובר 1942 נשארו רק 10 פועלים יהודים. ב־17 לינואר 1943 הגיעו לביהח"ר קציני הס.ס. בטשר וגינביק **ובו בערב נאסרו גוטליב, אשתו ובנם. כעבור 3 ימים נורו בגיטו הקטן. באותו היום הוצאו כל היהודים ממקום־עבודה זה.**

אותו הגורל נפל בחלקם של העובדים היהודים בבתי־חרושת יהודיים אחרים ללבנים כגון: „קפטור", (הבעל: יחיאל לשץ), „פיר־ליי", (הבעל: מ. דן), „זאקאוויצא", (הבעל: מנדלבוים) — שבכל אחד מהם עבדו זמן מסויים 15—20 יהודים.

מגרש לאיסוף גרוטאות ופסולת („זאמלשטעלע")

בשטח הפירמה מרגלית, **על־יד רציף הרכבת, סודר מקום האיסוף לגרוטאות ופסולת, ששימש סניף למרכז בטומשוב. פולני מפוזן סול־**טושק **נתמנה קומיסר, מנהל העבודה — פיניה מרגלית. כ־100 יהודים עבדו באיסוף גרוטאות ברזל לבתי היציקה, סמרטוטים, עצמות וזכוכית. העובדים ובני משפחותיהם נהנו מזכויות מיוחדות. הם שוחררו מע־בודות כפיה, חטיפות ועינויים. ה„אוספים" יכלו לנוע בכל מחוז ראדום ברכבת ובאוטובוסים, להשתמש בדואר ללא רשיון מיוחד. הם לא נשאו על זרועם את הסרט הלבן עם המגן דוד, אלא סרט ירוק ועליו הכתובת: „מקום־איסוף של חמרים ישנים" וסימן צלב־הקרס טבוע בו. אחרי הגירוש חויבו „האוספים" בנשיאת שני סרטים, אחד — לבן עם מגן דוד והשני ירוק — כנ"ל. על כל אוסף הוטלה מכסה של 3.000 ק"ג לחודש. שכרם עלה ל־3—4 זהובים ליום. כדי להתקיים השתמשו באפשרות של תנועה חפשית ובחירוף נפש הברי־חו סחורות.**

ב„גירוש" הגדול נלקחו כמעט כל האוספים. שרדו רק 10, שהס־תתרו. מקום העבודה חוסל. ברם, לאחר התחלת המיון של הרכוש היהודי, התברר לגרמנים שיש הרבה גרוטאות ושברי כלים ויש לאספם ולמיינם. אז גילו את פיניה מרגלית (שהסתתר בצד הארי וחזר אחרי הגירוש לגיטו) וציוו עליו לארגן מחדש את מקום־העבודה. ב־1943 עבדו כאן כ־15 יהודים. עם התחלת כריית הכבול הועברו העובדים לעבודה זו, ומקום־העבודה חוסל.

ביח"ר לנעליים „באטא"

בית החרושת „באטא" לנעליים נוסד בראדום זמן קצר לפני פרוץ המלחמה. **עד הגירוש בשנת 1942 עבדו בו כמה מאות יהודים. בעת הגירוש ציוו מנהלי בית החרושת לפועלים היהודים להביא אתם את רכושם, למען יהיה „בטוח". רוב העובדים הוצאו לגירוש ורכושם נשדד. אחרי הגירוש עבדו כאן כ־120 יהודים, בעי־קר בעבודות שחורות, וסבלו קשות ממנהל־העבודה** שישקו.

מקומות עבודה שונים

מלבד זה עבדו רדומאים במחנות העבודה בסביבה: וולנוב, בליזשין, אוסטרוביאץ, וווליא, סוכא, קרושין, בית חרושת לחמרי נפץ בפיונקי, „האסאג" בסקרזשיסקי וכן במקומות־עבודה פרטיים של גרמ־נים אזרחיים, או שהיו בעבר בבעלותם של יהודים וכעת היו נתונים לפקוחם של קומיסרים גרמניים. כן עבדו פועלים יהודים בשירותים ובמקצועות שונים ובמפעלי הס.ד. אומן הסדנאות בס.ד. היה יהודי גרמני בשם בריגג **שסידר את האנשים לעבודה, דאג לחמרים ומצא תמיד אפשרות לעזור לעובדים היהודים והקל עליהם בכל יכולתו.**

בין יתר העבודות הוטל על העובדים היהודים בס.ד. להוציא את הנרצחים על־ידי הס.ס. במרתף, לכרות קברים ולקברם, להקים תליות, לצחצח את מגפי הס.ס., לנקות בתי־השמוש (לגרוף הצואה בידיים), לטפל בחזירים, להוריק את הדירות מהסחורות שנותרו אחרי היהודים, לנקות כלי־רכב, לצחצח (במריחות) את הרצפות וכו' וכו', וכל זה תוך נזיפות, השפלות ומכות. 10 נשים עבדו בגינות ובנקיון הבתים.

היהודים עבדו במקום־עבודה זה עד דצמבר 1942. רק 4 בעלי מקצוע נותרו עד 1944 והם: הצלם נאדל, **2 מכונאים האחים** צוקר **ועושה חותמות —** צוקר.

מפעלי „שירות־הבטחון" נחשבו „בטוחים", משום שהם היו מבצעי ה„אקציות" והגנו על עובדיהם. בדצמבר 1942 הועברו העובדים לבית־החרושת לנשק — והשליית הבטחון נמוגה.

כן עבדו יהודים במכון לציור ולצבעות קוהלמן **— שהעסיק זמן מסויים 20 יהודים; מכון לצבעות ולציור** רוזמן **— 60; בית־החרושת למכונות** קינדט **— 50—60. כן העסיקו קבלנים גרמניים פועלים יהודים בסלילת כבישים ובעבודות בנין שונות (כגון: לנץ את שטיכל). העבודות היו קשות ומנהלי־העבודה היו מכים את העובדים.**

העבודות בפנים ה„גיטו הקטן" (מחנה העבודה)

כ־300 יהודים, כולל השוטרים, היו עסוקים בעבודות שונות בפנים המחנה, כגון:

1) אספקת המזון העסיקה 100 אנשים, אנשי שירותים. **בראש ההנהלה עמד קודם ה' בראומן ואחר כך זאמיאצ'קובסקי והורוביץ.** 3 מטבחים חילקו את המזון לנזקקים, מהם אחד — לשוטרים. **יהודים נמשכו לעבודה זו, משום שלא עמדה תחת פיקוחם הישיר של אנשי** הס.ס.

בעבודת המטבח הועסקו על פי רוב נשים קשישות. **נוסף על מחסן מצרכי־המזון בהנהלת אברהם איזמן, היה מחסן בגדים בהנהלת** מ. קליימן, **בו חולקו בגדים ששרדו אחר היהודים הנרצחים.**

2) שמירת הסדר על־ידי המשטרה היהודית.

מספר השוטרים היה שונה בתקופות שונות, בממוצע כ־60. **הוטלה עליהם שמירת הסדר, שליחת האנשים לעבודה, ליוויים והחזרתם מהעבודה למחנה, שמירת גדר המחנה ועוד. מפקד המש־טרה היה עו"ד ל. סיטנר וקצינים: קובא פריד, לוציאן** מיקאווסקי,

דוד נארימברסקי, **ליאון** בייטלר **ויחיאל** פרידמן. **מנהל המשרד היה שלמה** דאנציגר. **לאנשי המשטרה ולמשפחותיהם היו זכויות־יתר.**

3) מחלקת הרישום.

ניהלה רישום מדוייק של שוכני המחנה הנכנסים והיוצאים. ברשימות אלו השתמשו הגרמנים לאספקת המזון וקביעת מספר העובדים. המחלקה הזו ערכה את „הרישום הידוע" של הנוסעים לארץ־ישראל, כביכול. מנהלה היה הרשל זאמיאצ'קובסקי **והחל משנת 1943 — שלמה** הורוביץ.

4) מחלקות התברואה והנקיון.

בראשה עמד ד"ר קליינברגר. **נתקיים בית־חולים ולידו מעבדה, וכן בית־ילדים בהנהלתה של מרת פ. הורוויטש, שהעסיק חמש נשים. הרופאים והצוות הסניטארי גרו בבית־מיוחד. כן עבדו בנקיון כ־15 איש.**

5) עבודות אחרות.

בסיפוק הצרכים העצמיים עסקו כ־70 איש: בתיקון לבנים, כביסה, תקון נעליים וספרות. אחד מהמוסדות החשובים ביותר שנוהלו על־ידי היהודים היה —

בית־המרחץ

עוד ב־1940 נמסר ליודנראט בראדום בנין בית־הספר ע"ש „עליזא אוז'שקובה", ברחוב סטארו־קראקובסקה (בשטח הגן הפרטי של פענץ), לשם הקמת בית־מרחץ וחדר־חיטוי. עד לגירוש הגדול היה המוסד ברשותו של היודנראט ועבדו בו כ־20 איש. לאחר ה„גירוש" הועבר לרשותה של הס.ד. ואולם הוחזר אחרי זמן־מה, לרשות היהודים בתנאי, שבימים מסויימים ישרתו עובדי בית־המרחץ גם חיילים גרמניים פצועים, לפני כניסתם לבתי־חולים, ופועלים פולנים המשרתים את הגרמנים.

בית־המרחץ הפך מקום־מפגש לבני־משפחה, שהופרדו על־ידי הגרמנים ועבדו במקומות עבודה שונים. כאן הושטה עזרה לפועלי בית־החרושת לנשק שעבדו בתנאים סניטריים חמורים, רעבו ללחם וספגו מכות ממנהלי העבודה. „ועד העזרה", בראשותו של מרדכי גרטנר **היה מספק ככרות לחם לפועלים אלה.**

הרשות שניתנה ללא־יהודים לבקר בבית־המרחץ, אפשרה גם ליהודים מצד הארי להפגש עם בני משפחותיהם בגיטו הקטן. הקשר בין היהודים שבתוך המחנות עם אחיהם שמעבר לגיטאות ועם האוכלוסיה הנוצרית, הפכו את שטח בית־המרחץ לשוק של מקח וממכר גדול למדי. בשטח זה ביקרה צירה מטעם הג'וינט בוארשה, הביאה מכתבים וכסף לפי כתובות מסויימות, וקיבלה הודעות על המצב בראדום. מכאן ברחו הרבה יהודים לצד הארי.

מצב זה נמשך עד ינואר 1944, כאשר הוקם מחנה־הריכוז בשקולנה, והאנשים יצאו לעבודה וחזרו ממנה בליווי אנשי הס.ס. ביימים ההם אופשרה הרחצה רק פעם בשבוע ולקבוצה של 300 איש בבת אחת. הופרעו הפגישות בין בני־המשפחה שבמחנות והצד הארי, ועל אחת כמה וכמה — בין יהודים לגויים.

יהודים אחדים נוסעים לארץ־ישראל

בנובמבר 1942 התפשטה בגיטו הידיעה על רישום מספר משפחות יהודיות לנסיעה לארץ־ישראל, לפי רשימה שמית שבידי הגיסטאפו. תחילה לא התייחסו באמון לידיעה זו. אולם הס.ד. הבטיחה שאין מירמה בהודעה זו, והאנשים שנדרשו להירשם (קרוביהם של אזרחים בארץ־ישראל) — לא החמיצו ההזדמנות, ונרשמו. כפי שנתברר אחר־כך, השתדלו בא"י ראשי משפחה אחדים, שמשפחותיהם נשארו בראדום, כמו משה מרגלית,

יוסף צוקר **(חתנו של אברהמ'לה גולדברג)**, מקובר **(חתנה של שרהביילה רוטנברג)**, וורשבסקי **(חתנו של אברהמ'צה פרל), ועוד, להוציא את משפחותיהם מגיטו ראדום. חלק מהנדרשים לא היה כבר בחיים: טובקא גולדברג־צוקר וילדיה, רחל רוטנברג־מאקובר. אשה אחרת בשם** גולדברג **ניצלה ההזדמנות, נרשמה, ואף נסעה עם ילדיה במקום האשה בשם זה שנספתה. בצורה כזו (במקום מישהו אחר) נסע בנו הצעיר של אליעזר** גוטליב. **נסעו הנשים** אשפיס **(בת מוכר הספרים), אשת משה** מרגלית, שטרקר, וארשאווסקא, קורמאן, **ואחרות שהיו ברשימה.**

ברגע שעזבו את המחנה, שונה מיד היחס אליהם. הסרטים עם מגיני־דוד הוסרו מזרועותיהם, הורשה להם לקחת עמם מזוודות, ללכת במדרכות הרחוב, לקנות מיצרכים בחנויות. הם הובלו לתחנת־הרכבת ונסעו ברכבת־נוסעים. תופעה זו עוררה תקווה בין אנשי המחנות ובכליון־עינים ציפו לידיעות מהנוסעים. משהגיעו הידיעות מסוריה, כי הם נמצאים בדרכם לארץ־ישראל, נוכחו כולם לדעת שהפעם קיימו הגרמנים הבטחתם. פירושים שונים נתנו לעובדה זו. הגירסה שנתקבלה על דעת הרוב היתה — כי היהודים הוחלפו בגרמנים „חשובים". ויש שקיוו לחילופין בקנה־מידה גדול...

הרישום (השני) לנסיעה לקרובים בארץ־ישראל

בהלך־רוח זה נתקבלה הידיעה על פקודת הס.ד. לרשום את כל היהודים שיש להם קרובים בארץ־ישראל (הורים, ילדים ובני־משפחה אחרים). הרישום הוטל על היודנראט, ולא ייפלא, שכל אחד רצה — בכל מחיר — להירשם לנסיעה!

אברהם **גולדברג** מספר:

מיד לאחר נסיעתה המוצלחת של קבוצת היהודים לארץ־ישראל, פנה מנהל המחלקה היהודית ליד הס.ס. אל פאסטמן ושנדרוביץ ומפקד המשטרה עו"ד סיטנר, שיפתחו ברישום יהודים לנסיעה אל קרוביהם בארץ־ישראל. 3500 איש צבאו על משרד היודנראט, כדי לברר נכונות הידיעה, ואז החל הרישום בהנהלתו של ד"ר שנדרוביץ **ובפקוחו של** זאמיצ'קובסקי. **הרישום נמשך יומיים. הכל מסרו על קרובים אמיתיים ומדומים בארץ. מענין, כי 18 יהודים רשמו, שיחיאל** פרנקל, **העסקן הנודע, הוא אחיהם...**

ושוב נתעוררו תקוות. „אמרו" שהאנגלים הסכימו להחליף שני גרמנים פלשתינאים ביהודי אחד. ועוד „אמרו", כי לא יהרגו עוד יהודים. ועוד „אמרו"...

בהפצת השמועות האלו לא היה חלקם של הגרמנים קטן... בעלי היכולת השתמשו בפרוטקציה ושוחד כדי „להבטיח" לעצמם נסיעה, ונתקפחו יהודים הרבה שכן היו להם קרובים בא"י. ברם, הרישום הזה לא מילא את התקוות שתלו בו. אף אחד מהנרשמים לא נסע לארץ־ישראל, אולם הרשימה קבעה גורלם של הרבה יהודים ב„אקציה" של ה־13 בינואר 1943.

מלכודת של ארבע גיטאות חדשים

בנובמבר 1942 הופיעה בגיטו הקטן מודעה מאת הגוברנטור, על הקמת 4 גיטאות חדשים: בשידלובצה, סאנדומיעזש (צוזמיר), ראדומסק ואויאזד, בהם יעסיקו את היהודים בעבודות שונות הדרושות לגרמנים.

הנאצים ידעו שיהודים רבים נמלטו מהגירושים הגדולים באוגוסט 1942 ומסתתרים בכפרים וביערות, ובמטרה לפתותם שישובו לגיטו, הדביקו את המודעות על עמודי הטלפון והטלגרף שבצד הארי ועל עצים במבואות היערות.

בגלל הקור העז ששר בחורף ההוא, הרעב, והטלטולים המיגעים, הצליחו הצורורים בתחבולתם וכ־20 אלף איש יצאו ממחבואיהם וחזרו לגיטאות הנ"ל. ב־13 בינואר 1943 חוסלו גם הגיטאות הנ"ל והיהודים הובלו לטבח לטרבלינקה.

הגירוש לשידלובצה

ב־3 בדצמבר 1942 בשעה 5 לפנות בוקר, הופיעו בגיטו הקטן אנשי הס.ס. והאוקראינים, והחלו בעזרת שוטרים יהודיים בהרצת היהודים למגרש. קצין הס.ס. שיפרס ציווה על היהודים להסתדר בחמישיות, ובראשם השוטר המלווה אותם יום־יום.

העובדים אצל הגיסטאפו והצבא הגרמני הוצאו מהשורות, ואילו 800 איש, אנשים נשים וילדים, הובלו ברגל, מרחק של 30 קילומטר, לשידלובצה. המרצחים האוקראינים היכו אותם בדרך. כל מי שפיגר בהליכה נורה ברגל. שלג וכפור הכבידו על ההליכה. בחצות הגיעו לשידלובצה, שם הכינו להם יהודים קפה חם, אבל מחמת האפלה והצ־פיפות האיומה, זכו מעטים לספל קפה. למשך הלילה הוכנסו האנשים למבנים רעועים ומזוהמים של מפעל לעורות יהודי לשעבר, שעמד עזוב ושדוד. הגיטו כבר היה מחוסל. למחרת הועברו לכמה חורבות לא הרחק מבית־הקברות היהודי העתיק, בהם רוכזו כ־6.000 יהודים (שהובאו ממקומות שונים וכן יהודים שיצאו ממחבואיהם וחזרו לגיטו) במטרה לשלחם להשמדה לטרבלינקה.

כשנודע מה צפוי ליהודים בגיטו חדש זה, ברחו מספר צעירים ליערות הסמוכים, ועשרות רדומאים ואחרים, ביניהם לייבל ריכטמן, רבקה שוטלנד ואביה חיים יוסף (נספה אח"כ במחנה־ריכוז), הגב' אייזנברג משידלובצה ובנה, ועוד, נמלטו באמצע הלילה משידלובצה והגיעו חזרה לגיטו הקטן בראדום.

חלק מהצעירים שנשאר בשידלובצה נלקח לעבודת־כפייה בבית־החרושת לנשק בסקרז'יסקו וסטאראכוביץ, הילדים והזקנים נורו במקום, ואילו הנותרים הובלו ב־13 בינואר 1943 לטבח לטרבלינקה.

הרצח בליל ה„סילבסטר"

שנת 1943 התחילה בגיטו הקטן בסימן רצח. בליל הסילבסטר הוצאו על־ידי אנשי ס. ד. חמשה יהודים מבתיהם ונורו ליד היציאה מהגיטו. בליל זה נאסר הד"ר פסטמן, זקן המחנה, ונשלח לאושוויץ, וכן נאסרו ד"ר ז'בנר ואשתו. במקום ד"ר פסטמן מונה הד"ר שנדרוביץ כ„זקן המחנה".

גבר משטר אימים והפחד על חיי היהודים בגיטו. לילה לילה, היו אנשי הגיסטפו פוקדים את הגיטו ועורכים חיפושים בדירות. אגב החיפושים היו „לוקחים" את מישהו מהבית. הדי יריות היו נשמעים תמיד.

כן התחילה „תנועה" מסביב ל„רשימה הפלשתינאית", כי הס. ס. והס. ד. דרשו ממנה העתקים. הורגש במשהו שעומד להתרחש.

ה„אקציה" ב־13 ינואר 1943

בטרם עלה השחר של אותו היום, פרצו לגיטו הקטן אנשי ס. ס. וס.ד. בראשותם של גנרל בטשר, שיפרס והנשל. לפי פקודתם הוצאו כל היהודים מבתיהם ורוכזו במגרש הגדול שברחוב שווארליקובסקה 24. מסביב לגיטו הוצב משמר מזויין של מאות חיילים ואוקראינים. כל מי שניסה להתחמק או להסתתר, נורה בו במקום על־ידי כנופיות הס.ס. והאוקראינים. הכפור היה חזק. האנשים ממש קפאו מקור. שיפרס לקח לעצמו את ה„טיפול" בילדים. הוא חיפש אחריהם, ורק מצא אותם זרקם באוויר ותוך כדי זריקה ירה בהם. ילדים אחרים שנפלו לידו, הרימם בידיו ונפץ ראשיהם אל הקירות וגולגולתיהם נתרסקו.

ב־7 בבוקר עמדו כבר כל יהודי הגיטו על המגרש, אחוזי פחד ובהלה מאימת העומד להתרחש. ליד שולחן, שהועמד בכניסה למג־רש, התיישבו קציני ס.ס. וס.ד. ולידם הד"ר שנדרוביץ, זקן המחנה, המזכיר זמטשקובסקי ושני שוטרים יהודים, שהקריאו שמות מ„הר־שימה הפלשתינאית". אותם האנשים, ששמותיהם נקראו מתוך הר־שימה, היו צריכים להענות בכדי להודיע על מציאותם במקום. אלה הוכנסו מיד ל„קבוצה הפלשתינאית" שרוכזה בבית מס' 10 ברחוב שווארליקובסקה (בבית זה שכנה המפקדה של המשטרה היהודית ובעת ה„מיבצע" ישבו בה מפקד הס. ס. והס. ד. עם בטשר ווויינריך בראש, וקיבלו דו"חות על הנעשה בחוץ), והיתר נשארו עומדים ברחוב. אירע שנקראו שני שמות דומים, או שמות של שני אחים, מי שהחיש צעדיו, זכה ונכנס לבית המפקדה, ומי שאיתרע מזלו ולא שמע את שמו, או שמע את שמו אלא פיגר בהילוכו — נשאר בחוץ.

מ„הרשימה הפלשתינאית" נקראו שמות של 1500 יהודים בערך. הואיל ורבים מהנקראים היו פרוטקציונרים ועובדי הגיסטפו והס. ס., אם כי לא היו להם קרובים בא"י, ניתן היה להניח שאלה עשויים להישאר; ולהיפך — מבין אלה ששמותיהם לא נקראו, היו דווקא אנשים שהיו להם אחים ואחיות בא"י, אך מכיוון שחסרה להם פרו־טקציה, נחתך גורלם לכליה.

ברגע האחרון עלה בידי מנהל בית החרושת לנעליים „פולקה" — תמורת שוחד בצורת זוג נעליים — להוציא את סנדלריו מהק־בוצה שנשארה ברחוב ונועדה ל„משלוח". כן הוצאה משפחה שלמה שעבדה בבית חרושת לעורות, וגם הפועלים שעבדו בבניית הצרי־פים בשקולנה. הנהלת בית החרושת לנשק („וויטוורניא") בחרה גם היא כמאה עובדים — בחורים צעירים ובריאים. מספר קטן של אנשים הצליח להימלט ולהסתתר בצד הארי. על אף השמירה החזקה לאורך רחוב שווארליקובסקה, וביחוד בקרבת בית המפקדה, ניסו אחדים למלט את נפשם ולהתפרץ ברגע האחרון ל„קבוצת הפלשתינאים" שרוכזה בפנים הבית, אולם רק לייבל ריכטמן (כעת בישראל) הצליח בכך. שמואל קורץ (בעל השכלה אקדמאית, חתנו של איטשלה זילברשטרום) נורה ומת במקום.

בצהריים נסתיימה קריאת הרשימות, וכ־1600 איש, אנשים, נשים וטף, שנשארו בחוץ, הובלו לרכבת בלווית משמר כבד תחת מטר מכות ומהלומות אכזריות. שם הועלו לקרונות. הכיוון — טרבלינקי.

בדרך קפצו עשרות אנשים מהרכבת, אולם רק יחידים הצליחו להימלט. הרוב נורה על ידי המשמרות הגרמניים או נמעכו תחת גלגלי הרכבת. אחדים גם הצליחו להימלט בעת הצעידה ברגל לתחנת הרכבת. התערבבו בין הפולנים, שעמדו על המדרכה והסתכ־לו ב„מחזה", אחר כך חזרו שוב לגיטו.

הרצח ב־20 בינואר 1943

טרם חלף שבוע מ„מיבצע" ה־13 בינואר, ושוב זועזו השרידים מרצח אכזרי חדש. על מעשי „חבלה", כביכול, נתפסו ונכלאו: איצקוביץ — שותף לבית החרושת לנרות „מטרופול" ברחוב מוניושקי. אשמתו — ביקור במפעלו, יחד עם גיסו השוטר שיינ־בוים, בלי נטילת רשות מהשלטונות; האופה בורנשטיין —

על השלכת כסף ארצה, למניעת העברתו לידי הגרמנים, בעת המיפקד ב־13 בינואר; גוטליב שלמה־יודל, שותף בבית־חרושת ללבנים בוושניקי — על הסתירו בבית החרושת שלו את אשתו וילדיו. אשתו הובאה למשטרה חולה בטיפוס, כושלת מחולשה. על כולם, הוצא בו במקום פסק דין של מוות. לפי פקודת הס.ד. נורו הם על ידי אוקראינים בחצר הבית מס׳ 18 ברחוב שווארליקובסקה.

מחפשים יהודים עם דרכוני חוץ לשם חילופים בגרמנים

ב־5 במרס 1943 יצאה פקודה מאת ארנסט קאלטנברונר לכל מנהיגי הס.ס. ב־16 ארצות אירופה הכבושות, האומרת כי יהודים בעלי דרכוני חוץ־לארץ, ואלה שבידיהם תעודות המוכיחות כי נולדו בארצות אמריקה, איטליה, אנגליה, צרפת, וכן בארצות נוטרליות, אין לשלחם למחנה השמדה, אלא לכלאם במחנות־מעצר לשם חילופים בגרמנים.

מהגיטו הקטן בראדום יצאו לוארשה כמה משפחות, ביניהן: רבינוביץ, אשתו והוריה; גולדברג זליג, אשתו ושני בניו; זמיצ׳קובסקי; צווז חיה (אשתו של הבורסקאי), שלושת ילדיה ואמה. הללו הוחזקו במלון „פולסקי", אולם רובן נשלחו אחר־כך לאושוויץ ולמחנה ראוונסברוק בגרמניה. מעטים מהם נשארו בחיים, וביניהם זליג גולדברג ומשפחתו.

יהודים מצרפת עוברים את ראדום בדרכם לטרבלינקי

באחד הימים, בסתיו 1943, קיבלה המשטרה היהודית פקודה לספק פועלים לתחנת הרכבת לעבודת פינוי מסילת הברזל לאחר תאונה שאירעה במקום. בשובם מעבודתם סיפרו הפועלים, כי נצטוו לפנות את המסילה מחללים שנערמו עליה בעטיה של התנגשות ברכבות, וכי ראו יהודים מובלים תחת משמר כבד. כאשר שאלו אותם לאן הם מובלים, הם ענו: „לבית החרושת הגדול בטרבלינקי . . ." וכשסופרה להם האמת על טרבלינקי לא אבו להאמין . .

קרבנות התאונה נמסרו ליהודי ראדום, ונקברו בבית הקברות במקום. זקנה שגילתה סימני חיים, נלקחה לבית־החולים של הגיטו הקטן, שם נשארה עד נובמבר 1943, והוצאה להורג יחד עם כל החולים. השאר הובלו לטרבלינקי לאחר תיקון המסילה.

מעשי הרצח נמשכים

„הפסקה" קצרה — ושוב דם יהודי נשפך כמים. בבוקרו של יום אחד נתקבלה במשטרה היהודית, באמצעות הטלפון, פקודה מאת שיפרס, לרכז את כל היהודים, הנמצאים בגיטו, במקום אחד. רצה הגורל כי דווקא באותו היום ישאר מספר רב של אנשים שלא יצאו לעבודה, כי המשטרה התמקחה עם השלטונות בדבר העברת אנשים ממקום למקום. האנשים רק רוכזו במקום המיועד, וכבר הופיע שיפרס, בלווית קבוצת אוקראינים מזויינים, והוציאו להורג ביריה כל איש עשירי מהנוכחים במקום. הרצח בוצע בחצר הבית מס׳ 18 ברחוב שווארליקובסקה.

ה„אקציה" בפורים 1943

זמן־מה לפני חג הפורים, דרש שיפרס מאת הד״ר שנדרוביץ ומהעו״ד סיטנר, להכין רשימה של 100 אקדמאים למטרת חילופין במאה קצינים גרמנים אשר בשבי האנגלי. הוא קבע את מועד התייצבותם ביום הראשון, 21 במארס. הוא גם ציווה שהמתייצבים יצטיידו בשתי מזוודות — כל אחד — ולהופיע במיטב תלבושתם.

ידיעה זו עשתה לה מהר כנפים בין שרידי האקדמאים היהודים. רבים מהם חתרו ל„פרוטקציה" מאת שיפרס וביקשו ממנו להרשות להם לקחת עמם גם את בני משפחותיהם. שיפרס „ברוב חסדו" נענה לבקשתם — — — גם הד״ר שנדרוביץ היה בין הנרשמים, אולם שיפרס הוציאו מהרשימה: „אתה תסע בטרנספורט אחר" — אמר לו.

יום התייצבותם של ה„מאושרים" חל בפורים. כמה מבין המתייצבים ראו בזה „אצבע אלוקים", כאילו נס פורים שני מתרחש לעיניהם. הם צעדו לשער הגיטו לבושים במיטב בגדיהם, מצוחצחים ומזוודותיהם בידיהם, כיאות לעולים לא״י — — — הקרובים וסתם ידידים ליוו אותם לשער הגיטו במבטי קנאה, ובתפילה חרישית בלב . . .

והנה, אחרי הצהרים נראו שני אוטובוסים מתקרבים לשער הגיטו. האוטובוסים היו עם כסאות מרופדים. קצין ס.ס. קפקה יצא מאחד האוטובוסים וקיבל את רשימת האנשים, שעמדו מוכנים לנסוע. הוא אפילו לא ראה צורך לעיין בה ולקרוא אותה...

קפקה היה במצב רוח מרומם מאד. בלה פרידמן, בחורה צעירה מראדום, ניגשה אליו והראתה לו דיפלומה של ארוסה ראובן צוויפוס, מוסמך להנדסה בצרפת („גורש" ב־13 בינואר). היא „הוכיחה" לו שיש לה קרובים בארץ ישראל, וברצונה להגיע אליהם. קפקה ענה לה שישתדל לסדר את עניינה, אולם אין לו הבטחון שיצליח בכך.

תוך כדי שיחתה עם קפקה הגיע אליה אחיה הצעיר טוביה. היא מתחננת לפני קפקה שיקח בחשבון לנסיעה גם את אחיה. הפעם לא נענה קפקה לתחינתה, והגיב על כך בסירוב מוחלט. בינתיים נתמלא אוטו אחד אנשים, והאוטו השני — אוטו גדול ומרווח — עומד ליד שער הגיטו הפתוח, מוכן לקבל נוסעים. קפקה רומז לבלה כאילו הוא אומר לסדר את נסיעתה לאחר־כך. בלה לא הבינה משמעות רמזיו. למה לה לנסוע במשלוח אחר? לפתע מבחינה היא, שקפקה עסוק בענינים אחרים ומסיח את דעתו מעניינה. מיד ניצלה את הרגע הזה ובמהירות רבה קפצה לתוך האוטו יחד עם אחיה. הם התיישבו ליד אחד האשנבים והביטו החוצה כשעל פניהם נסוכה חדוות אושר של ניצולי התופת...

הנה עוקבים הם במבטיהם אחרי העולים לאוטו. אלה הם ה„פני" והאינטליגנציה של שרידי יהדות ראדום, עם משפחותיהם: הרב ישעיהו זלוטניק, אשתו ובנותיו; פרופסור אלחנן שיצר ואשתו; מרדכי דען, בתו ובנו מגר׳ אלכסנדר; ד״ר צונג, אשתו ובתו; ד״ר וואלף פינקלשטיין, אשתו ובתו וילדתה; ד״ר גרשטיין, אשתו ובתו; ד״ר סלומון קורמן, אשתו ובנותיו; ד״ר פריד אנאטול ואחותו הורוביץ; ד״ר וויטונסקי וגיסו; רופאת־השיניים בנקר־דען, בעלה ליאון, בתם ובנם; מגיסטר וולאדיסלב ווייספוס; העו״ד טראכטר ובנו; גב׳ הורביץ פעליציא (אשת מנהל הגימנסיה „חובבי דעת") ובנה; מגיסטר אופטובסקי, אשתו, אמו, שתי אחיותיו ואחיו; אינג׳ בריש גולדברג, אשתו וילדת אינג׳ דוד לוין; עו״ד יוסף ווינר, אשתו, הוריה ואחותה; אינג׳ מאיר קורמן, אשתו, בנו ושני ילדים של עו״ד סלבה; ד״ר ווינפל פליקס, אשתו וילדיו; מגיסטר סטניסלב ווינפל וילדו; מגיסטר ווכטר, אשתו ואביה, והבן; הבקטריולוג וולדיסלב שטלמן; איזק שטלמן, אשתו ובתו עם בעלה עלעק קניגסברג; המוסיקאי יעקב קגן; אשתו של העסקן הציוני יהודה קויפמן ובתה החורגת; ד״ר לודוויג פינקלשטיין ואשתו; יעקב לסטמן ואשתו שרה מבית וייסבורה, ועוד רבים אחרים.

האוטובוסים נתמלאו מהר והתחילו לזוז. הנוסעים כולם אפופי

רגשי שמחה נדירים. בפעם הראשונה במשך ארבעת שנות שלטון הנאצים, הגיעו לרגעים מאושרים אלה: יציאה מתוך התופת האיום בדרך לארץ־ישראל — — —

אולם שמחתם היתה עד ארגיעה. חיש מהר נתגלה לנוסעים כי האוטובוסים אינם נוסעים בכיוון לרכבת. הם משרכים את דרכם בכיוון רחוב ספצרובה ומשם לדרך שידלובצה, בכביש קאֶלץ. אכזבה מרה ואיומה ספוגה יאוש נורא חדר לליבותיהם של כל הנוסעים. זעקת־אימים פרצה מתוכם: „שוב רימונו הגרמנים. מובילים אותנו לעבודת פרך במחנה בליז'ין". ד"ר צונג הזקן ומיושב הדעת ניסה להרגיע את האנשים — ולשוא.

ליד בית הקברות הרוסי אשר ברחוב זמלינה, גח פתאום מאחת הסימטאות אוטו משא מלא אנשי ס.ס., ס.ד. ואוקראינים מזויינים בנשק קל ובמכונות יריה. הם נראו כאילו מלווים את האוטובוסים. היהודים יכלו בנקל להבחין בהם... מהאוטו הראשון עוד הצליחו אחדים מהנוסעים, לקפוץ מתוכו בהיותו עוד בשטח ראדום העיר. אולם מהאוטובוס השני לא עלה אפילו ביד אחד מנוסעיו לעשות דבר להצלתו, כי האוטו היה משוריין, והאשנבים מסורגים בסורגי ברזל — — — עד כדי כך היו היהודים נסוכי שכרון מה„נסיעה" לארץ־ישראל שלא הרגישו כלל, שמכניסים אותם לאוטו משוריין.

הרצח האכזרי בבית־הקברות בשידלובצה

הנסיעה מראדום לשידלובצה, מרחק של 30 קילומטרים, נמשכה כשעה, אולם בעיני הנוסעים היתה זו כנצח. האוטובוסים הגיעו לשוק ליד בנין מועצת העיריה, ומשם פנו לכיוון בית הקברות היהודי. כאן חנו האוטובוסים על נוסעיהם. גם האוטו של ה„מלווים" האוקראינים ואנשי הס.ס. עשו את חנייתם במקום זה. צעיר אחד העיז לקפוץ מתוך האוטו והתחיל לרוץ. כדור אקדח של איש ס.ס. פגע בו והרגו. גורל זה נפל גם בחלקו של עוד אחד, שניסה להציל את נפשו.

האנשים נצטוו לרדת מהאוטובוס הראשון ולהסתדר ליד השער של בית הקברות, לפשוט את בגדיהם מעליהם, את הלבנים שעל עורם ולשים אותם בצד. (המרצחים הגרמנים חסו על הבגדים לבל יגואלו בדם...) אנשי הס.ס. והאוקראינים וגם שוטרים פולנים משידלובצה, שגויסו ל„מיבצע" זה, החלו להנחית מהלומות על ראשי הגברים, הנשים והילדים, בקתות רוביהם. הצעקות והיללות של האנ־שים אינן ניתנות לתיאור — — —

במעמד זוועות־אימים זה אירעו גם גילויי גבורה. אחדים מהמו־כים התנפלו על המכים בכח עילאי והוציאו מהם את רוביהם והפליאו את מכותיהם במרצחיהם. הם, אמנם את נפשם לא הצילו, כי נורו מיד. בסופו של דבר נדחפו כולם לשטח בית הקברות. היהודים שעדיין ישבו באוטו המשוריין, הסתכלו מאובנים במתרחש ובמצב של דיכדוך־נפש החלו לאמר תפילת "וידוי". זוגות התחבקו... אחרים ביקשו „מחילה" אחד מהשני. ד"ר צונג הזקן גילה גבורה נפשית עילאית. הוא הניא את הצעירים מהנסיון לשבור את הסורגים בכדי לקפוץ מהאוטו. הוא אמר: „זכות היא לנו למות בבית הקברות היהודי. נלך בגבורה ובאומץ לקראת המוות. נסתכל בגאווה בעיני המרצחים למען ירדפו מבטינו את החיות הפראיות לכל ימי חיי־הם" — — — ופרץ בבכי מר. האנשים החלו לפרוץ את מזוודותיהם ולהשמיד כל מה שהיה בהן.

הגרמנים התניעו את המנוע של אוטו המשא, כדי להשתיק את הדי היריות מתת־המקלעים ואת התפוצצות הרימונים שהושלכו על הנמצאים בבית הקברות. עתה הגיע תור האנשים באוטו המשוריין. הגרמנים כבר מאיצים בהם. בלה פרידמן קופצת יחד עם אחיה מהאוטו, רצה אל קצין הס.ס. קפקה, ומתחננת לפניו שיתן להם לחזור, לפי שהיא ואחיה לא נכללו ברשימת „הנוסעים". אוקראיני אחד רצה להכותה בקת הרובה, למען סלק אותה מהמקום, אך קפקה רומז לו להרפות ממנה, ומעמיד את השניים בצד. קפקה ניגש למפקד הס.ס. מצביע על השניים ומבקש להחליט על גורלם. בלה ואחיה מתבוננים בנעשה... הנה ד"ר אנטול פריד מוציא בכוח מידי איש הס.ס. את רובהו כדי לירות ברוצחו. האוקראינים מכים אותו מכות רצח ויורים בו. גם פליכס ויינפל נאבק עם האוקראינים, אבל לשוא. וולדאק וייספוס נאבק עם האוקראינים ומנסה לברוח. כבר עבר מרחק מה — אבל צרור כדורים השיגו, ונפל מתבוסס בדמו. שוטר יהודי לשעבר, שפיץ, מוצאו מגרמניה, עומד על יד הגדר. איש הס.ס. פונה אליו בצעקת־פרא ומצווהו לפשוט מהר את בגדיו. הוא, שפיץ, בוכה ומתחנן לפניו. שטעות חלה כאן: הלא הוא עובד אצל קומיסר פויכט. אולם איש הס.ס. אינו שם לב לתחינתו והוא מוסיף להכותו בקת רובהו תוך חירופים וגידופים: „חזיר יהודי, עליך למות כמו כולם".

כ־30 איש, שהרגישו בבלה פרידמן העומדת מהצד, ניבא להם לבם כי צפויה לה הצלה. הם התקרבו אליה ונצמדו בכל כוחם למקום שעמדה. שום מכות של האוקראינים לא הצליחו לנתקם מהמקום הזה. קפקה ניגש אל בלה וצועק איך נתרכזו מסביבה כשלושים איש אלה, הלא רק שניים העביר לכאן? בלה ענתה לו, שאלו הם אנשים שקפצו אל תוך האוטו כמוה, מבלי שנכללו ברשימת הנוסעים... קפקה מסכים להשאיר בצד את כל הקבוצה והוא מצווה עליהם להפריד את מזוודותיהם ממזוודות הנרצחים, ולשימן בצד.

היריות וההתפוצצויות של רימוני היד, שנזרקו על האנשים, נשים וילדים, הרעישו את האויר. הקבוצה שעמדה ליד בלה, התחילה לפקפק באפשרות של הצלה, אך למזלם קיים הפעם המרצח את הבטחתו. בסיום ה„מיבצע", כשאדמת בית הקברות היתה עוד מזדע־זעת מהגופות החמים של הנרצחים, הושיבם קפקה באוטו אחד, בשני העמיסו את המזוודות עם כל החפצים של ההרוגים, והובילם למחסני „קורונה".

החוזרים נדרשו להישבע, שלא יספרו לאיש בגיטו את אשר ראו בבית הקברות. בדרך הם אמנם לא הוציאו הגה מפיהם... הם ישבו מאובנים נוכח מראות הזוועה שעברו לעיניהם. סיוטי־האימים שאפפו אותם לא הרפו מהם. אף לא האמינו שחוזרים הם לגיטו. בהגיעם לשער, הכניסם השוטר בלי אומר ודברים... למחרת היה הכול גלוי וידוע לכולם.

הניצולים שחזרו לגיטו היו: פרידמן בלה ואחיה טוביה; גוטשטדט עלי (בנה של גניא לבית ריכטמן. „נסע" עם הגב' הורו־ביץ, שנרצחה לנגד עיניו בבית־הקברות. אביו לודוויג נרצח אחרי המלחמה בראדום על־ידי חוליגנים פולניים); האחיות זלוטניק; וייספוס פולה; פינס ליאונקה; קיילר מילה ובתה; בוך הלה; דען הנקה (בתו של התעשיין וראש הקהילה מרדכי דען); מיקובסקי לולה לבית לסטמן; אקרמן רוז'קה; גב' ויטונסקי ובנה; שני ילדי ז'בנר; הילדה הדסה ניימן (בתם של דוד ואדז'ה לבית צוקר, נכדתו של חיים ניימן); ארונזון ואשתו אדז'ה לבית רובינשטיין; הורביץ פאוואלק (בנו של מנהל הגימנסיה „חובבי דעת". אמו נרצחה לעיניו). בורנשטיין סבאֶק; ד"ר קיסטנברג; גב' אייזנברג משידלובצה, ועוד.

יהודים אזרחי ארגנטינה בגיטו ראדום

עם חיסול מחנה וווליאנוב במאי 1943, הועברה משפחת פרידמן בעלת אזרחות ארגנטינית — לגיטו ראדום. למעשה, רק בחורה אחת היתה בעלת אזרחות זו, ושאר „בני המשפחה" נספחו אליה. לאחר ששרידי יהודי ראדום הועברו למחנה־הריכוז בשקולנה,

פנו בני המשפחה לבלום, וביקשו ממנו להתיחס אליהם כאל אזרחי־חוץ. בלום העמידם בשורה מיוחדת. הם שיערו, כי בקשתם נענתה, אולם צורפו אחר־כך לחולים, שהוצאו מבית־החולים, ונורו ביחד אתם. רק אחת מהקבוצה הזאת: פרדז׳ה פומפר מוארשה, ניצלה בנס.

הרצח בוולנוב

ב־28 באפריל 1943, נאסרו על־ידי אנשי הס.ס. עם שיפרס בראשם, ד״ר שנדרוביץ — „זקן המחנה״, ועוד 20 יהודים, על־פי רשימה שהיתה בידיהם. את הנהלת המחנה הפקיד שיפרס בידי העו״ד סיטנר.

בין האסירים נמצאו החייטים שלמה פישמן, צמח בוימן, אקרמן ונייהויז עם בנו. כן היו בתוך האסירים המהנדס מארק בוימן, אב־רהם זילברשטיין ובנו, מוניאק שטיינוביץ (בנו של עסקן ה„בונד״), יוסף לסטמן, עו״ד פישביין, מיכאל טאובר, אברהם גוטשטדט, משה ורצהייזר, יהודה קויפמן, עסקן ציוני ידוע, בראוומן, ויעקב שמחה הנדל, סוחר בריזל ידוע מרחוב וואַעל 7.

כל אלה הוחזקו כמה ימים במרתפי הגיסטאפו בראדום. אחר־כך הובלו כולם (מלבד ד״ר שנדרוביץ ועוד 4 יהודים שהובלו תחילה לבית הסוהר וגורשו אחר־כך לאושוויץ), למחנה וולנוב, יחד עם אסירים פוליטיים פולניים.

מחנה וולנוב היה ידוע בקבר המוני, בו נטמנו עשרת אלפים שבויים רוסיים, שנרצחו על ידי הנאצים. כאן הכריחו המרצחים את היהודים לכרות לעצמם קברים, ולא עוד אלא שלפני הירצחם היה על המעונים לספוג מכות ומהלומות מהס.ס. והאוקראינים, באותם כלי החפירה שכרו לעצמם את קבריהם. על ה„מיבצע״ הזה פקד קצין הס.ס. קפקה.

יהודים ממאידאַנק בראדום

באורח בלתי צפוי הובאו במחצית מאי 1943 לגיטון הקטן, מאה יהודים ממיידאנק, כשהם נפוחי רעב ותשושי כוח. לבושם „פאַשאַקים״ ועל גבם סמל מחנה־הריכוז K. L. מנעלם — נעליים עם סוליות עץ. בפיהם כל סיפורי הבלהות אשר עבר עליהם עצמם, ואשר נעשה לנגד עיניהם במחנה ההשמדה האיום במיידאנק. סיפורים אלה סמרו את שערות שומעיהם ודכדכו את הנפש.

האנשים האלה, אשר היו בהם פועלי דפוס, הועסקו בראדום בבית־דפוס ששודד מבעליו היהודיים בווארשה (ראה להלן קטעים מספרה של מרים בידרמן, אחת מהקבוצה הזאת, „נעורים בצל ה־מוות", הוצאת „דבר", תשכ״א). ב„צעדת הדמים״ של שרידי יהדות ראדום, ביולי 1944, גורשו גם הם לאושוויץ.

רצח בעטיה של הלשנת פולנים

באחד במאי 1943, חטפו הגרמנים 50 יהודים בגיטו הקטן והו־בילום לוולנוב להעמיס על קרונות אוהלים וצריפים בשביל חיל־האויר שחנה בצ׳נסטוחוב. מחנה וולנוב היה נתון תחת שמירתה של קבוצת פולנים בשם „אַבהוט״. היהודים החטופים שוכנו בשטח המחנה, והפולנים מה„אַבהוט״ פרשו את „חסותם״ גם עליהם.

באחד הערבים הזמין אליו המחסנאי היהודי שלושה רדומאים לשיחת רעים, והם: כץ — רופא שיניים, גרינפלד — חתנו של התע־שיין אליהו טננבוים, ושטרנפלד (חתנו של פרידלנד). כשנודע הדבר לפולנים מ„אַבהוט״, הלשינו בפני הגרמנים, כי באזניהם שמעו את היהודים מדברים בענינים פוליטיים. מיד הופיעו שלושה ז׳נדרמים, אסרו את כולם, ומבלי לחקור אותם אפילו, הוציאום להורג בו במקום. השלושה נקברו על מגרש המחנה בוולנוב.

„גיוס״ יהודים לשריפת מתים

(„זונדר־קומנדו״)

ביוני 1943, נתקבלה פקודה מאת הס.ד. לשלוח להם 20 צעירים ל„עבודה קלה״. לכאן רבו הקופצים, משום שהמקום נחשב בעיניהם ל„טוב״ וגם „בטוח״.

בימים הראשונים עבדו הם בקליעת מחצלאות־קש בסדנאות שב־רחוב קושצ׳יושקו, ועם הגדלת הקבוצה ל־60 איש עברו לבנין בית־הספר לבורסקאות באובוז׳יזסקו. כסניטר נדרש החובש מנדלסון, וכמנגן ההרמוניסט חייט. בין הצעירים היו: בנו של הסוחר יוסלה גולדברג (אחיו אברהם, מפקד „השומר הדתי״, הושמד באחת ה„אקצ־יות״), שלמה שטרן, אוסטריאן, מוניק זילברברג, בלטמן (חתנו של שמרל קורמן), שני בניו של חיים וולף זילברברג, צוקר, שני בניו של יהושע ניימן, ועוד.

על הנעשה במקום־עבודה זה לא היה ידוע בגיטו ולא כלום, כי לא נתנו לעובדים לא רק לחזור לבתיהם, אלא אפילו לבקר אי־פעם אצל משפחותיהם אסרו אליהם, אם כי הס.ד. היו מביאים מהם מדי פעם „מכתבים״ ו„לקחו״ עבורם בחזרה חבילות מזון.

רק בסתיו של אותה שנה, נתגלתה האמת המרה של קליעת ה־מחצלות הללו. הצעירים „גוייסו״ לשם שריפת גוויות הנרצחים למען טשטש עקבות הרציחות, עם התברר לנאצים על התקרבות החזית הרו־סית. כל השטחים שנמצאו בהם קברים המוניים, הוקפו גדרות של מחצלאות, הקברים נפתחו והגופות או עצמות הנרצחים הוצאו מתו־כם ונשרפו במקום. אחר־כך סתמו את הבורות בעפר שהובא במכוניות.

בעת שריפת קרבנות ה„אקציות״ הגדולות, שנקברו בגן של פענץ, הורחקו התושבים הפולניים מהסביבה עד לגמר ה„עבודה״. הצחנה הגיעה למרחק רב, ועשן התאבך ללא הרף. האפר נמסר לאכרים הפולניים לדישון שדותיהם.

לאחר שהצעירים גמרו את „עבודתם״, הושמדו אף הם. בגדיהם ותעודותיהם נמצאו במקרה, ביוני 1944, על־ידי קבוצת נשים ממחנה בליז׳ין, שעבדה באחד הכפרים בסביבה. החפצים היו מונחים באחד הבתים, והסימנים הראשונים העידו על בעליהם...

הרצח ב„שופים״

הדבר קרה באחד מימי יולי 1943. אחד העובדים בבתי־המלאכה („שופים״) ברינק, שכח בטעות להוציא את התקע של מגהץ חשמלי והשאיר את המגהץ על השולחן כשהוא מחובר לרשת החשמל. כתוצאה מכך הוצת השולחן וגם חתיכת בד עלתה באש ונשרפה. כאן מצאו הגרמנים אמתלא להאשים את היהודים ב„חבלה״. מבלי לערוך חקירה איזו שהיא אסרו את שני האומנים של המחלקה: את אברהם שווארצברד (מקאליש) ואת צוקר (שותף לביח״ר לכתונות ברחוב רווינסקה), והוציאום להורג בחצר הבית מס׳ 18 ברחוב שווארליקובסקה.

בית־המדרש הקטן בגיטו

כל ימי קיומו של הגיטו הקטן נתקיים בבית הרבי ר׳ אליעזר אלימלך — הרבי מקוז׳ניץ זצ״ל — ברח׳ שפיטלנה 2, בית־מדרש. הגבאי היה מנדל שטיינבוק, והוא סיפק טליתות ותפילין, דאג לנ־רות ויין לקידוש ולהבדלה. עם השכמת הבוקר היה הוא מעורר יהודים וקורא אותם לתפילת שחרית, אמירת תהלים ומעמדות. הוא היה סוגר את בית המדרש בשעה מאוחרת בלילה.

ערב ערב, לאחר יום עבודה קשה, מיגע ומפרך, היתה יושבת בבית־המדרש קבוצת יהודים ועוסקת בלימוד התורה. ביניהם היו ר' שמואל אייכנבוים — מעשירי לובלין, נדבן ידוע ועסקן „ישיבת חכמי לובלין"; ר' חיים יוסף שוטלנד — סוחר עורות ידוע, תלמיד חכם ובעל מידות; ר' בן־ציון פריילך הרב מוורקי (גר ביחד עם משפחתו בבית ר' ישראלקה גולדברג אשר הוא גם פירנס אותם); ר' אהרן מגיד; ר' לייבל בוימאיילגרין — סוחר ונדבן ידוע מזוולין — ושני בניו שמואל ומוטל (האחרון קפץ מהרכבת בעת ה„גירוש" ב־13 בינואר, הסתתר אצל איכרים פולניים, נשאר בחיים ונמצא ב־ישראל); רפאל בורנשטיין; האחים מאיר ומשה פרל (בניו של מנחם מנדל פרל הי"ד); טוביה פרידמן, לייבל ריכטמן (ארבעת האחרונים בישראל), ואחרים.

בין מנחה למעריב היה בית־המדרש שוקק יהודים שבאו להתפלל מנחה ומעריב ולאמר „קדיש". יש אשר גמרו תפילתם ומיד הסתלקו, אולם לומדי התורה נשארו עד מאוחר בלילה. לימוד התורה הסיח את דעתם, לרגע קט, מהמתרחש סביבם. . .

בבית הכנסת נמצאו יהודים שאספו נדבות בשביל אלה הזקוקים לכך. גם חילקו ככרות לחם ליהודים שעבדו בבית־חרושת לנשק (ויטוורניא). הפעילים בכך היו: לייבל בוימאייגרין, מרדכי גרטנר (נפטר בישראל), ואחרים.

חיסול הגיטו הקטן

נגרים ופחחים יהודים הועסקו מספר חדשים בהכנת מחנה צריפים גדול ברחוב שקולנה. חושם ניבא להם, כי הגיטו הקטן עומד לפני חיסולו.

ב־8 בנובמבר 1943, הגיע לגיטו אוברשטורמפירר ראַקיטאַ (ממחסלי יהודי לבוב וטרנופול), כינס את כל היהודים והשמיע באוזניהם נאום בשפה הגרמנית ובשפה הפולנית. הוא אמר בין היתר: „מחר אתם עוברים לרחוב שקולנה, לצריפים החדשים. דבר לא יחסר לכם. על כל אחד מכם לארוז את חפציו ולהביאם בבוקר השכם למגרש. הבתים בגיטו ייהרסו והלבנים יפונו מהמקום. אין טעם להסתתר או להחביא דברי־ערך. הכל יהיה בסדר. אל פחד".

למחרת בבוקר התייצבו היהודים במגרש הגדול ברח' שוואַרליקובסקה, המזוודות בידיהם וילקוטיהם על הגב. רק יחידים לא סמכו על דבריו ונמלטו לצד הארי.

הצעדה לשקולנה נמשכה שעתיים. ז'נדרמים מזויינים ואנשי ס. ס. וכלביהם עמם, מלווים את הצועדים. הגיעו לאיזה סימטא נידחת הרחק מהעיר, שם מקום המחנה מוקף גדר תייל, והכניסה אליו דרך שער עץ. מעבר למחנה ניצבת פלוגה גדולה של זקיפים גרמניים ואוקראינים. בכניסה למחנה, ליד שלחן, ישבו קציני הס. ס. בלום, בוכמייער וראַקיטאַ. על השולחן עמדה מזוודה גדולה ופתוחה. היושבים ליד השולחן חיפשו בכליהם ובכיסיהם של כל אחד שעבר על פניהם. הם אילצו אותם לשים בתוך המזוודה כסף, שעונים, ושאר חפצי־ערך. הנחשד בהעלמת חפצים שברשותו, הוכה באכזריות.

רצח נשים וילדים ברחוב ביאלא

בעת ההעברה למחנה שקולנה, העמיד בלום פנים כאילו „דואג" לנשים ולילדים, לבל יפגעו מהקור, ששרר באותו יום, ו„הירשה" להם להיכנס לצריפים של האוקראינים „לחמם מעט את גופם".

תוך כמה שעות נתמלא הצריף נשים וילדים, קשישים ותשושים. אחר־כך הוקף הצריף במשמר של אנשי ס.ס. ואוקראינים, ולא ניתן לאף אחד מהם לצאת ממנו.

המרצחים, צמאי הדם, לא הסתפקו באלה שנכלאו בתוך הצריף של האוקראינים, אלא ערכו חיפושים בכל צריף וצריף ומצאו כמה ילדים שהוחבאו על־ידי הוריהם ברגע האחרון. תחנוני ההורים להשאיר את הילדים אצלם — עלו בתוהו. בלום ב„אדיבותו" אמר להם: „אין טעם שהילדים יתענו במחנה, אך מי שרוצה להיות יחד עם הילדים, הרשות בידו להצטרף אליהם". הוא נתן פקודה „להרשות" להורים להכנס לצריף. אחרי הצהרים הובלו כל הכלואים בצריף לרחוב ביאלא ומשם לשדות — ונורו במכונות יריה.

מחנה הריכוז בשקולנה

בינואר 1944 באה לראדום קבוצה מיוחדת של קציני ס.ס. מאושוויץ ובראשה האופטשטורמפירר סיגמאן. קבוצה זו קיבלה תחת פיקוחה את המחנה בשקולנה. מעתה ניתן למחנה מעמד של מחנה־ריכוז (K. L. — קאָנצענטראַציאָנסלאַגער).

קבוצה זו הצטיינה בטיפוסים בעלי „עבר עשיר", מבצעי רציחות המוניות של יהודים בלובלין, פוניאטובק וכו'. בין אנשיה: קצין ס.ס. האָקר — סגנו של סיגמן; פריק, שתפקידו היה להוביל האנשים לעבודה ולהחזירם, ואחרים (זה האחרון נתפס בגרמניה אחרי המלחמה על־ידי לייבל ריכטמן, קופל צוקר ושמחה ליברך).

עם הקבוצה הגיעו מכוניות משא מלאות בגדים, לבנים, נעליים וגרביים, ועל כולם „פאַשאַקים" (בגדי פסים מיוחדים). כל הנכנסים למחנה־הריכוז, נצטוו לפשוט בגדיהם האזרחיים וללבוש את הפאַשאַקים. מעתה פסקו החיים האזרחיים, בוטלו השמות המשפחתיים והפרטיים. כל אחד נקרא לפי מספר, שנקבע על מעילו ומכנסיו ליד הכיס. הכובע—עגול בלי מצחיה. המעיל והמכנסים מצבע אפור כחול עם פסים, הנעליים עם סוליות עץ.

האנשים במחנה היו במבוכה רבה, המומים מהשינוי הפתאומי, אך אין זמן להרהר: יש להזדרז אל הספר שיגלח את שערות הראש...

ויצויין כאן, כי עוד לפני העברת הנהלת המחנה לידי קבוצת הס.ס. הנ"ל, נשלחו, רוב השוטרים היהודים עם מפקדם העו"ד סיטנר, למאידאנק. במקומו נתמנה דוד נורימברסקי.

כמפקד המחנה נתמנה יחיאל פרידמן (בעל בית־מלאכה לנעליים ברינק), ששימש קודם קצין משטרה בגיטו, לסגנו—בייטלר (פקיד בנק לשעבר). השוטרים שנשארו במחנה נצטוו לפשוט מדיהם, לחלוץ מגפיהם המבריקים וללבוש את ה„פאַשאַקים" ככל העצורים. סימן ההיכר שלהם היה סרט ועליו כתובת „בלאָק עלטסטער־קאַפּו". לתפקיד זה נתמנו כ־50 שוטרים.

במחנה היו 20 צריפים, לגברים לחוד ולנשים לחוד. בכל צריף — 200 איש. משטר חיים — של מחנה ריכוז גרמני מובהק. סביב המחנה נבנו 4 מגדלי תצפית. על כל מגדל הוצב איש ס.ס. ולידו מכונת יריה. משמרות צעדו מסביב למחנה כל היום וכל הלילה. בלילות הואר המחנה זרקוקים, וברווחים של כל עשרה מטר נקבעו מנורות חשמל. נוסף על האלפים שעבדו בבית־החרושת לנשק, לקחו הס. ס. עוד 1000 יהודים לכל מיני עבודות, כגון: פריקת פחם מקרונות רכבת, ניקוי אשפה וכיו"ב.

הרשות להכות ביהודים — רק בידי הס. ס.

עם העברת המחנה בשקולנה לאנשי הס. ס. מאושוויץ, נצטוו המנהלים האוסטריים של בית־החרושת לנשק (מפעל זה התנהל בידי חברת שטייר־דאימלר־פוך" באוסטריה והממונים על המחלקות השו־

נות נשלחו לראדום לידה) שלא להכות על דעת עצמם את הפוע־לים היהודים (הללו התעללו בהם על כל צעד ושעל, ועל „עבירה" כלשהי הוציאו להורג) כי אם לדווח למפקדת הס.ס. על כל עבירה או חבלה שתיעשה על ידי יהודים, ורק אלה רשאים להענישו.

הקומיסרים הסדיסטיים פרקוניק, מילר, רייך, ברטרקליבר, ינקו, יוכמן, ואחרים (חמשת הראשונים נתפסו אחרי המלחמה באוסטריה על־ידי טוביה פרידמן) נאלצו מעתה להסתפק אך ורק בפיקוח על העבודה...

בוני בונקר מוכים

ה„אגדה" על גרמניה „בלתי מנוצחת" מתחילה להתנדף. שמו־עות מהימנות על נצחונות בחזית המזרחית על־ידי הצבא הרוסי, ועל נצחונותיה של כוחות בנות־הברית על צבאות רומל באפריקה־הצפונית, מתגברות והולכות. שרידי יהדות ראדום, הכלואים בשקול־נה, מתחילים להרגיש בשינויים העומדים להתחולל, ובעיה אחת ויחידה מטרידה אותם ומעסיקה את מוחותיהם: כיצד ואיך להמשיך ולהחזיק מעמד עד בוא הנצחון? יש החושבים על בריחה. אחרים שקועים במחשבות והירהורים על מציאת מקום מקלט בטוח מתחת לאדמה, עד יעבור הזעם.

האחים בונק, גולדפארב והאחים צוקרמן ואחותם, שעבדו כנג־רים בבניית הצריפים בשקולנה, כבר סימנו לעצמם מקום מיוחד לבניית בונקר מתחת לאחד הצריפים, שהיה נשען על עמודים. תחת אחת המטות שבצריף מספר 1, ברחוק של 20 מטר מגדר התיל, חפרו מקלט עם כניסה מוסווית יפה, כעין צלחת מרובעת ממולאה בעפר, אשר בשום פנים ואופן אי אפשר היה להבחין בכניסה זו למקלט. הם הצליחו לבצע את סדור המקלט וכן את סידוריו הפנימיים כגון: מקומות ישיבה, שכיבה ובישול, וכן גם לקיים קשר עם „העולם החיצוני". הבישול היה על מכונת פרימוסים והקשר עם ה„עולם החיצוני" אורגן היטב על־ידי אחד מהאחים צוקרמן. הוא הצליח גם להכניס לבונקר מזון, נפט וכל יתר הצרכים החיוניים, אולם במשך הזמן הוברר לשוכני המקלט, כי המקום אינו מתאים למטרת בריחה בעת הצורך. אחרי השקעת מחשבה ומאמצים, הצליחו לח־פור מנהרה מהבונקר, שתאפשר יציאה לרחוב מעבר למחנה. בונם וורצהייזר (בנו של בורסקאי ידוע), שהיה נחשב לאדם אמיד, הצטרף לקבוצה כ„פיננסיסט", והוא אשר צייד אותה בכסף, מזון ובנזין.

אולם גרם המזל הרע שהחופרים יתקלו במכשול רציני. הם הגיעו למקום של מים, שנצטברו מהפשרת השלגים, והיה להם הכרח לשנות את כיוון החפירות. באחד הימים אירעה תקלה שגילתה את מחבואם. עגלה עמוסה חול עברה מעל לשטח המנהרה, וגלגל אחד של העגלה שקע בבוץ. נתהווה חול באדמה. דרך החור הבחינו אנשי הס. ס. באור של נר. בעצמם פחדו לרדת לתוך המנהרה. הם הביאו פועלים וכלבי גישוש, שהלכו לאורך המנהרה עד שהגיעו לפתח המסווה. אנשי הבונקר, בהרגישם את המתחולל לבוא עליהם, הצליחו להתחמק מתוך הבונקר ולהופיע במחנה לפני התחלת המיסדר. הם היו מגודלי שער — לאחר ישיבה באפלה חמישה חדשים, ובקושי פתחו את עיניהם.

אחרי שהתנהלה נגדם חקירה, קיבלו בגדי אסירים בפסים צהו־בים בולטים ונשלחו לעבודה במחנה. לאחר יומיים העמידו אנשי ס.ס. ספסל עץ במגרש, מתחו עליו את הבחורים, פשטו מעליהם את מכנסיהם ולעיני כל אנשי המחנה הצליפו בהם בפרגולים. אחד מנה את הצליפות וגם בדק אם הצליפות נעשו כ„דין"... זה שהצליפו בו לראשונה, התייפח חרש. לאחר שגמרו להלקותו מרחו את גופו במש־חה מיוחדת. הבא אחריו — אף אנחה לא הוציא מתוכו. על זה גבר כעסם של אנשי ס.ס. והגבירו את צליפותיהם על גופו בכל כוחם, אך המוכה עמד נגד העינויים האיומים האלה ולא נשמע מפיו אף הגה. את בונים וורצהייזר העניש בעינויים הכי קשים, שיסו בו כלבים, והצליפו בו מלקות ללא גבול. לאנשי הס. ס. נודע על „אמידותו" ורצו לדעת היכן טמון ה„אוצר" שלו. וורצהייזר עמד בעינוייו ולא גילה על דבר הבונקר לא כלום. בתום „מיבצע" ההצלפה, הוכנס למרפאה. הוא סבל יסורים נוראים עד שניסה לאבד את עצמו לדעת. המפקד הגרמני של המחנה ציווה לעשות הכל כדי לרפא אותו ולהצילו מן המוות — למען הוסף לענותו. הרופאים טיפלו בו ועמלו לרפא את פצעיו. אנשי הס. ס. העמידו עליו שמירה קפדנית, יומם ולילה, למען מנוע ממנו איבוד עצמי לדעת — — — מדי פעם הוציאו אותו מה־מרפאה להלקאות נוספות.

האנשים במחנה חששו שאת הנתפסים יעלו על הגרדום, אולם בדרך נס לא היו קרבנות אדם. בעת פינוי המחנה הוגלו גם אלה לאושוויץ.

רוחות מנשבות...

מצבו של הצבא הגרמני בחזיתות — הוחמר. במחנה הריכוז הרגישו זאת היטב. הגרמנים התחילו לשפר במקצת את התזונה. בכל יום ראשון של השבוע, הוסיפו נתח דקיק של נקניק וקוביה של מרגרינה, מרמלדה, וגם חתיכת סבון.

בכל יום ראשון הוחלפו הכותנות והגרבים. גם הירשו לכבס את המעילים והמכנסיים. נוקו המזרונים, ופעמיים בחודש הובילו את כלואי המחנה לבית המרחץ להתרחץ במים חמים.

באפריל 1944, התחילו להגיע ידיעות, כי הרוסים עומדים כבר בסביבת לבוב, והגאולה קרובה לבוא... העצורים התחילו לחשוב על בריחה.

בחודש מאי הגיעו לראדום אנשי ס.ס. שנמלטו ממיידאנק, לאחר שהרוסים כבשו בסערה את לובלין. הם באו במצב מדוכא ועלוב מאד. קרועים, בלויים ויחפים נמלטו מרודפיהם. „דממת מוות" כביכול השתררה במחנה למראה המרצחים המסכנים.... הלב פחד ורחב לקראת הבאות. מי יודע מה ייעשה ליהודים בעת מפלתם המבישה?

רבים מהעצורים התחילו לתכנן תכניות של בריחה מהמחנה. אחרים עסקו בבניית בונקרים כדי לברוח ליערות בבוא עת הכושר. כאמור למעלה, עמדו צריפי העץ נשענים על עמודים. אלה היו כעין יתדות בגובה של 80 ס"מ. היו מוצאים בלילה קרשים מהרצפה, ויורדים מתחת לצריף לחפור תעלה אל מעבר למחנה.

ביוני הגיעו שמועות כי החזית הרוסית מתקרבת כבר לראדום. אם כן עלול המחנה להתחסל בכל יום. איש לא ידע איזה גורל צפוי לו. בחודש יוני התנהלו כבר הקרבות על נהר פיליציה מזה וליד הוויסלה מזה. אנשי הס.ס. היו כבר נבוכים ומבוהלים, אולם היהודים המשיכו לצאת לעבודה כאילו לא ארע דבר — — —

פחות יהודי אחד במיפקד

באחד הערבים בימי יוני, בעת המיפקד, נעדר יצחק גוטמן, איש ראדום. מפה לפה עברה השמועה, כי קנה הוא, אצל פולני אחד, אקדח עם חמישים כדורים ונמלט. במגרש המחנה ניצבים כ־3000 איש בתוך חשכת הלילה. הגרמנים דורשים לגלות את מקום מחבואו של הבורח, ומאימים על הניצבים בסנקציות חמורות. הלבבות פוע־מים מאימה ופחד. אולם למזל נצטוו האנשים לבסוף לחזור לצרי־פיהם. למחרת היום יצאו הכל לעבודה כרגיל. שלשה ימים אחרי

כן, באו אנשי הס. ס. בשעת הצהריים לקחת את העובדים מה„וויט־וורניא" למחנה. הפעם עורר הדבר חשש רציני, אימה לבאות.

קבוצה קטנה של רדומאים ירדה למחבואים שהכינה לעצמה בעוד מועד. אחרים ברחו דרך תעלות ובונקרים. במיפקד שוב נעדרו אנשים. אנשי הס. ס. מעוצבנים, עורכים חיפושים בשטח ב־עזרת כלבי גישוש. מוצאים כמה מהנעלמים ומחזירים אותם למחנה. טוביה פרידמן וטוביה רוטשטיין התחבאו בחדר הדוודים של ה„וויט־וורניא". יחזקאל מאַטשאַק הסתירם בלבנים. אך הוא עצמו לא העיז לברוח וחזר למחנה. כעבור שלשה ימים נמלטו השניים הערה ואלפי היהודים במחנה הריכוז בראדום הובלו לאושוויץ — ומשם למחנות־ריכוז שונים בגרמניה.

צעדת הדמים ראדום—טומשוב—אושוויץ

במחצית יולי 1944 גברה המבוכה והבהלה אצל הגרמנים. הצבא הסוביטי הגיע למחוז לובלין. הדי יריות התותחים נשמעים בכל לילה. ניצת זיק של תקווה . . . חיילים גרמנים — שרידי גדודים, שהוכו עד חרמה, משרכים את דרכיהם במרחב, קרועים ובלויים. נשי הס. ס. אורזות בחיפזון את מזוודותיהן ואוספות את הרכוש השדוד על מנת להעבירו לגרמניה. התקפות לילה של חיל האויר הסוביטי גורמות בהלה ומבוכה בצבא הגרמני, ונוטלות מהם את בטחונם העצמי.

במחנה־הריכוז שקולנה כלואים, כאמור לעיל, כ־3000 יהודים. 2450 גברים, 500 נשים והיתר ילדים. השמירה הוגברה, כי בימים האחרונים רבו הבורחים לצד האַרי.

אוברשטורמפירר סיגמן, מפקד המחנה, ציווה לחסל את מקומות העבודה שמחוץ למחנה. לראשונה חוסל בית חרושת לנשק (וויט־וורניא) — מקום העבודה הגדול ביותר. נאסר על היהודים לעזוב את המחנה. רווחת שמועה על פינוי כולל של היהודים. ושוב מש־תררת בהלה במחנה. אין איש מאמין בפינוי — הלוא אין קרונות רכבת . . . באויר מורגשת קירבת החזית. מועד השחרור נראה מת־קרב ובא . . . אולי תוך ימים ואפשר אפילו תוך שעות . . . אנשים במחנה החליטו לחולל מרד, אולם ההמונים לא היו מוכנים לכל פעולה אקטיבית. האדישות השתלטה עליהם מחמת החולשה הפי־זית והפחד בפני הבאות. הגרמנים ידעו על כך. סיגמן „הבטיח" ליהודים ש„לא יעונה להם כל רע, יובילו אותם לעבודה במפעלי נשק בלודז', בתנאים טובים יותר". יום לפני הפינוי נודע, כי יוצאים ברגל לכיוון בלתי ידוע.

ב־26 ביוני 1944, ציוו על כל האנשים במחנה להתאסף במגרש המחנה עם חבילותיהם בידיהם ולהתכונן ליציאה . . . ניתנו „מנות ברזל" של מזון. הגיעו כמה עגלות כפריות להובלת החולים. סמל גרמני משמיד את כל הציוד והמכשירים שבצריף בית־החולים, כדי שלא יפלו בידי הרוסים.

בשעה 2 אחרי הצהרים זז המסע. בצעדה הלכו אנשים, נשים וטף. בני המשפחות החזיקו אחד ביד השני, והם מלאים יאוש ואכזבה. משני עברי הרחוב עמדו פולנים והתבוננו ב„תהלוכה" זו.

המסע הוקף שרשרת צפופה של 500 אנשי ס.ס. נשקם הדרוך בידיהם. נוסף עליהם — אוקראינים וליטאים בליווי כלבים. על אף השמירה החמורה עלה בידי משה ברקוביץ ואחיו, והנשים: צוקר, בלייכמן, גולדברג, אקרמן וסנקביץ לברוח מיד עם התחלת הצעדה ולהתערבב בקרב הפולנים שעמדו על המדרכה. הדבר עלה בידם הודות לבגדיהם האזרחיים שלבשו מתחת לפאַשאַקים ובשעת ההלי־כה הסירו את הפאַשאַקים מעליהם . . .

כאשר הגיע המסע לשדות הזמלינה, ניסו אחדים להימלט, אולם נתפסו ונורו. כל הצועדים נצטוו לראות בהוצאתם להורג. לפנות ערב התקרב המסע לוולנוב. כאן האנשים „נחו", השתטחו על האדמה הרטובה ליד הכביש. מסביב הועמד משמר חזק של ס. ס. וכך עבר הלילה באפלה ובקור.

משהאיר הבוקר, שוב זז המסע. הרעב והצמא הציקו מאד והאנשים לא בחלו אפילו במי מדמנה שלצידי הדרכים, לרוות את צמאונם. בצהרים הביא אוטו־משא קפה מראדום, אולם מעטים זכו בו.... לאחר הליכה ברגל של 30 ק"מ, סודרה חניה ליד יער. הצמאון הציק יותר מה־עייפות. הצמאים רצו לעגלות שעליהן היו חביות מים וספליהם בידיהם. פרצה מהומה. איש הס. ס. שלף אקדח וירה בכדורי דום־דום בנדחקים. ליד החבית נשארו מוטלים ההרוגים: באַנק, סטשק פריד, זילברברג, בריש פרישמן, ואחרים. הפצועים שתתו דם והרופאים שבמסע עמלו בחבישת פצעיהם. האחים צין מראדום חפרו, בכפות ובכלי־אוכל אחרים, תעלה, התחבאו בה וכיסו את עצמם בשיכבה של חול. הס. ס. לא הרגישו בהם. המסע צעד לדרכו, והם נשארו.

יום זה היה האיום ביותר בימים עקובי הדמים בדרך האבלה הזאת. הגרמנים והאוקראינים הריצו את ההולכים ודרשו מהם ש־„יעשו" 30 ק"מ ביום. ברגע מסוים הבחינו האחרונים במסע, כי עגלה מלאה חולים וזקנים סטתה מהדרך הצידה, נכנסה ליער ונעלמה בין העצים. במפתיע הופיע ישעיה פרשמן וסיפר, כי הוא קפץ מעל העגלה בשעה שנכנסה ליער ושמע יריות משם. הידיעה עברה מפה לפה ועוררה דכאון רב. אנשי הס. ס. האיצו בהולכים בצליפות שוטיהם. הם העיזו עוד להרגיע כביכול את האנשים הנדכאים ב־הודיעם, כי העגלונים התעכבו ליד באר להשקות את סוסיהם . . . האמת המרה נתגלתה חיש מהר, כאשר העגלות חזרו ריקות ואחריהם אנשי הס. ס.

בין ההרוגים של הנוסעים בעגלה הזו היו: התעשיין והנדבן הידוע ישראל'קה גולדברג, בעל ביח"ר לעורות, האחים גוטמן, גולד־ווסר, וגברים ונשים אחרים, שמפאת חולשתם „הורשה" להם לעלות על העגלה . . .

מן הראוי לציין כאן עובדה נדירה של השתתפות בצערם של היהודים: עם השמע הדי יריות ביער, יצאה אכרה זקנה מהכפר הסמוך קרולאָווא וואָלאַ, בהחזיקה את תמונת מריה הקדושה בידים מורמות, וקראה למרצחים שיחזרו בהם ממעשיהם הרעים. לא נתנה דעתה לצעקות ולדחיפות של אנשי הס. ס. והמשיכה בפניותיה, וכ־שלא נענתה, קיללה אותם בקללות נמרצות והסתלקה מהמקום. אומ־רים שאנשי הס. ס. הרגוה.

זה היה המקרה האחד והיחיד של השתתפות בצער לכל אורך הדרך, והכפר הזה היה היחידי שהגיש מים לצועדים הצמאים.

מיואשים ורצוצים המשיכו היהודים דרכם. עם כל קילומטר הלך ונחלש הכח. יש שכבר זרקו הנעליים והלכו יחפים מחמת הפצועים שנגרמו להם בהליכתם. צעירים תמכו בקשישים. ההורים התחלפו בנשיאת ילדיהם. רבים פיגרו. הפנים כוסו אבק. השפתיים נפוחות צרובות וסדוקות מחמת החום והצמאון. עתה הופיעו החיות הרעות ו„הזמינו" את הנכים, הילדים, הזקנים, והחלשים, לעלות לעגלות. כמובן, שעד מהרה פקד גם אותם גורל קודמיהם... ביום זה נרצחו עשרות אנשים. הם נשארו ביער ואפילו לקבר ישראל לא הובאו.

ושוב חניה במקום רטוב מכוסה בוץ, שהגיע עד הברכיים. אוטו־מסע מראדום הביא מרק ולחם. השטח היה קטן. האנשים הרעבים נדחקו לחביות המזון. יריות הס. ס. פיזרו את הנדחקים והמרק נשפך.

לפנות בוקר — המשך המסע. עוברים ביער. לפי השמועה נמצאים בו פרטיזנים. שמועה — ותו לא. מבעוד יום הגיע המסע לאופוצ'נו. הותר להולכים להתרחץ בנהר פיליצה. ושוב נסיונות

של בריחה. אחד שברח נהרג. אשה אחת הוחזרה והולקתה. רק חוה גורפינקל הצליחה להימלט.

והמסע זז שוב לפנות בוקר. אנשים עייפים, יגעים ומרוצצים, בקושי מרימים רגל ללכת. בשעה 10 הגיעו לאפיסת כוחות ממש. אחדים, ביניהם חנוך גוטפריד, ביקשו שיעלו אותם על העגלה. זאת העגלה האיומה — עגלת המוות. חיות הטרף, פראי האדם, נענו ברוב „אדיבותם" לבקשתם, וכעבור שעה נעלמו הם בעגלה שסטטה לצידי הדרך — — — אכזריותם של המרצחים עדיין בכל תקפה אף כי הם ידעו כבר, כי גזר דינם נחרץ. על שתיית ספל מים בכפר אחד, נורה ונהרג בחור צעיר, והוא רק בן 18 שנה.

חוד המסע הגיע לצומת הדרכים לודז—וורשה, אולם המסע הופנה לדרך אחרת. לאן? עד עתה כבר נפלו 60 קרבנות . . . ומה יהיה הלאה? — — —

בשעה 2 אחרי הצהרים, בערך, הגיע המסע לטומשוב. כמה נשים הצליחו בדרך להתחמק, התערבבו בתוך הפולנים, שעמדו ברחוב ונעלמו. יתר האנשים הובאו לבנין בית־חרושת למשי מלאכותי. כולם כונסו בחצר ואוברשטורמפירר סיגמן מודיע להם כי לפי שעה יחנו בטומשוב, ואחר כך יסעו ברכבת. אולם יש „אי נעימות" קטנה, הואיל ולא נמצא מקום שיכיל 3000 איש, יש הכרח לשכן רק את הגברים בבית־החרושת, והנשים יועברו למקום אחר. אין לתאר את הילל ואת הבכיות שהקיפו את האומללים בעת היפרדם — כל אחד מעל יקירי לבבו: הבעל מאשתו וילדיו, אח מאחותו וכו'. הם התחלקו בשאריות הלחם היבש והעובש שהיה בידיהם. חמש מאות נשים ועשרים ילדים הועלו על עליית בית־הסוהר המקומי וסגרו עליהם את הדלתות. זוהמה וצחנה מרעילים את האויר. 2500 הגברים הודחסו לתוך בית־חרושת בטומשוב, לאולם שיכול היה להכיל בתוכו רק שלוש מאות איש בלבד. האנשים שכבו ללא כל תנאים סניטריים: על ריצפת הבטון, על המכונות החלודות או מתחת להן. הדלי ל„צרכים הטבעיים" עמד באמצע החדר והפיץ צחנה מרעילה. הצמאון הציק עד לשגעון. בעד בקבוק מים שילמו לאיש המשמר של הס. ס. 500 זהוב או תמורתם בזהב.

ביום השני, הוציאו את העצורים לשעה אחת לחצר כדי ל„התאוורר" קצת. חילקו מרק בלי מנת לחם כל־שהיא. מצב הרוח הגיע לדרגה תחתונה של דיכאון, במידה כזו, שכאשר הובילו אותם לעבודה היו בטוחים, כי מוצאים הם להורג. אנשי הס.ס. לא ראו אפילו צורך להודיע להם כי הם יוצאים לעבודה בביצורים על נהר פיליצה.

עדות לדכאון הנפש תשמש דוגמא אחת ממודעות האבל הרבות, שאנשים מאנשי המסע בטומשוב כתבו על עצמם:

> גדליהו ארנברג, נולד ב־1907 בקראשניק, שולח דרישת שלום האחרונה ליאן פאפיראסע בקראשניק, ומבקש ממנו שיעביר את ילדו לארץ־ישראל עם תום המלחמה

מודעות כאלה נחרתו באולרים על קירות בית־החרושת וגם על התקרה, והן היו רבות מאד.

לאחר עשרת ימי „חנייה", הועלו הנשים בקרונות לחוד והילדים והגברים בקרונות אחרים והובלו לאושוויץ.

ב־3 באוגוסט 1944, הגיע הרכבת לתחנת אושוויץ ונעצרה בין שני „שדות", ליד שער אשר עליו שלט „פלשתינה החדשה". הנשים הורדו לחוד ונמסרו לידי אנשי הס.ס. במקום. הגברים והילדים סודרו ב„חמישיות". קצין הס.ס. עורך „סלקציה". ימין — לחיים, שמאל — לאוטו־משא — ופרושו מוות! האוטו נתמלא מהר. — —

תמונה מזעזעת נשארה בזכרון הנותרים בצד ימין: פיוטר פרנקל מובל, עם ילדו של ז. פרידמן בזרועותיו, לכיוון אוטו־המשא. הוא מנופף בידו ונפרד מכולם באמרו: „גייטס יידן לחיים טובים ולשלום . . . " בין אלה שנגזר עליהם מוות: שני נערים בריאים וחזקים. הם מתחננים על נפשם, ואולם הקצין כבר חרץ גורלם . . .

בני המשפחות נפרדו זה מעל זה לנצח... הנשים והילדים והקשישים נשארו באושוויץ. ואילו יתר האנשים הוסעו עוד באותו ערב מערבה. לאחר נסיעה של 4 ימים הגיע ה„משלוח" לתחנת ביטיגהיים בקירבת שטוטגרט, ששימשה גם תחנה לחיטוי וניקוי. אחר כך הועברו האנשים, בקבוצות של 100 איש, למחנה הריכוז פייהינגן ע"נ ענץ.

*

באותו הזמן פונו יהודי ראדום, שעבדו במחנות עבודה ובבתי־חרושת שמחוץ לראדום, כגון: פיונקי, סטארכוביצה, סקרז'יסקו, אוסטרוביאץ, בליז'ין ואחרים. רבים נמלטו ליערות, שם מצאו את מותם מידי אנשי הא.ק. (ארמייה קראיובה) או מידי הגרמנים שלפתע הגיחו כמו מתחת לאדמה, הקיפו אותם והשמידום. היו בכל זאת כאלה שהצליחו להגיע לרוסים וגם אלה שהצילו את נפשם בבונקרים שביערות.

רוב המפונים פוזרו במחנות הריכוז שברחבי גרמניה המכוונת: בראוונסברוק, שטוטהאף, ברגן־בלזן, דאכאו, מאטהאוזן, פייהינגן, אונטרריקסינגן, ביסינגן, דאוטמארגן והסנטאל. כולם עברו את אושוויץ, ורק חלק מהם זכה להישאר בחיים.

אשר קרה לנשים מראדום באושוויץ

(על פי תאורה של אדוארדה וולכוביץ—ז'בנר)

ביום ראשון, ב־3 באוגוסט 1944, הגענו לאושוויץ, כ־500 נשים יהודיות מראדום, רובנו צעירות ובריאות. בדרך נס הצליחו להצטרף אלינו גם מספר קשישות, וכמה אמהות עם ילדיהן. רק הגענו למחנה — חשכו עינינו למראהו . . . השתרר עלינו דכאון רב; ראינו בחוש שלא נצא מכאן . . . .

ילדה בת 8, בתה של רופאת השיניים צלניקר, התייפחה וקראה . . . „אמא'לה, אני מפחדת. אנו הולכים לתנור . . . אנו הולכים לתנור — — — ". הובילו אותנו אל ה„שדות" בקבוצות בנות 100 נשים. מפי המלווים אותנו נודע לנו, כי אנו מובלות למרחץ.

הייתי בתוך המובלות בקבוצה הראשונה. הובאנו לצריף ריק, ונצטווינו להתפשט. עברנו ערומות בין שתי שורות של משגיחות גרמניות ויהודיות. הללו בדקו את כיסינו ולקחו מאתנו את מברשות השיניים, מסרקות וגם את הטבעות מאצבעותינו. על העצורות נאסר להחזיק בחפצים מעין אלה. אחר־כך הכניסו אותנו לתוך איזה פרוזדור מזוהם וספרו את שערותינו במכשירים מקולקלים וכהים. לאחר ה„תספורת", חיטו את הראשים המרוטים בנוזל חריף, שגרם לנו כאבים נוראים.

שני אנשי ס.ס. הריצו אותנו לבית המרחץ בצליפות פרגולים. בבית המרחץ הזליפו עלינו מים חמים וקרים. והנה נפסק לפתע פתאום הזרם ואנשי הס.ס. פרצו לתוך המרחצאות ופקדו עלינו להתנועע בידים מורמות. זאת היתה צריכה להיות כעין „בדיקה" של גופותינו מבחינת הגמישות... הנה עברה על ידם אשה קשישה. די היתה לרמיזה באצבע של איש הס.ס. והאשה „נפסלה" וגזר דינה נחרץ. כן נחרץ גורלן של נשים צעירות אשר לא הסכימו להיפרד מילדיהן. הללו „הורשו" להצטרף אליהם ונדונו להשמדה יחד אתם. גורל זה פקד את גברת פרידמן וילדה, האחיות זילברשטיין וילדיהן; גב' בייטלר ושני ילדיה, והילד שלונק (האיר מזלו של זה האחרון,

ונמצא לאחר ה„גרוש" הגדול בבית־היתומים, נלקח לבית החולים ושם גודל). אחר „הבדיקה" הריצו אותנו שוב ל„חדר ההלבשה", ודבר מפליא: חפץ הקיום והרצון נתגבר בתוכנו במדה כזאת, שבשובנו מ„חדר ההלבשה" יכולנו עוד להתפרץ בצחוק היסטרי, למראה אחת את השניה — — — פשוטו של דבר: שינוי כזה חל במראה פנינו, עד שלא הכרנו אשה את חברתה, וצחקנו, וצחקנו — — —

וככה היינו צועדות בטורים ארוכים כעין „תהלוכה" לקראת פרשת עינויים מחפירה ובזויה ביותר. קצת עידוד שאפנו בכל זאת מנשי ראדום שהגיעו לאושוויץ ב„משלוחים" קודמים: מהמחנות ובתי־החרושת בפיונקי, אוטרוביץ ואחרים. פגשנו במחנה זה גם את ישעיהו אייגר, שהיה כאן עוד מאז 1942. ממגורשי שנת 1943 פגשנו את יורק דען, והאחיות ניידיק. הם למדונו והדריכו אותנו כיצד להתנהג כדי להמשיך ולהחזיק מעמד.

האזעקות שנשמעו מהעיירה אושוויץ הסמוכה, עוררו שמחה בלב כולנו. „הנה מתקרב הקץ"! אנשי הס.ס. הסתובבו מבוהלים ונבוכים ממש כמטורפים. אימה השתררה על המחנה כולו, ואימה זו עוד הוגברה על־ידי המרד של ה„זונדר־קומנדו", בו לקחו חלק גם ראדומאים. הם הציתו את הכבשנים. בתוך המהומה הכללית נע־שו נסיונות של בריחה. אולם רק אחדים הצליחו להימלט. רובם נת־פסו ונרצחו ביריות.

מוסיפים עוד להגיע משלוחי נשים חדשים מטרזנשטט (לודז') ומקומות אחרים. הגרמנים עוד ממשיכים ב„מנהגם", ומיד נערכה סלקציה . . . הבריאות שביניהן הוכנסו ל„מחנה־מעבר לנשים". שם היו גם הרבה נשים רדומאיות. המחנה, כרגיל, מלא זוהמה וצחנה. החלשות הועברו ערומות להשמדה. כמו חיות נרדפות היו הללו קופ־צות, בנסותן להתחבא בתעלות ובבתי־השימוש — אולם הס.ס. שיסו עליהן כלבים גדולים, שהחזירון ואלצו אותן להיכנע . . .

בדצמבר 1944, הועבר משלוח נשים — בחלקן רדומאיות — לעבודה בגרמניה. באושוויץ נשאר עוד מספר לא קטן של נשים מראדום, שציפו בחרדה לגורלן.

על גורלן של נשים מראדום במאידאנק, פלאשוב ואושוויץ

(על פי תאורה של נ. מיגדלק)

216 נשים יהודיות מראדום הוטענו, באפריל 1944, בקרונות רכבת במאידאנק. הקרונות היו נעולים והאשנבים מסורגים בתיל. הן הובלו למחנה פלאשוב. הדרך ארכה 3 ימים. תנאי המסע היו איומים מבלי לתאר. כאשר הגענו למקום, החליפו את בגדינו ב־„פאשאקים" ונתנו לנו נעליים בסוליות־עץ. ספרו לנו את שערו־תינו, ושכנו אותנו בצריפים, מוכי פשפשים. אף מזרון ושמיכה לא נתנו לנו.

זמן מה העסיקו אותנו בשדה התעופה, בהעברת חלקי צריפים ממקום למקום, ללא כל מטרה ותכלית. המטרה היחידה היתה — עינויים והתעללות. תחת מטר מכות ומהלומות הריצו אותנו לעבודה בהטענת אבנים בקרונות. אני רואה הכרח לציין לגנאי ולדראון עולם את מנהלת המחנה, היהודיה מקראקא היליארביץ, אשת מפקד המחנה, על התנהגותה האכזרית ועל התעללותה בנו.

ביוני 1944, באחד המיפקדים, נצטוו הנשים להתפשט. הן עברו „בדיקה" של ועדה רפואית. הועדה רשמה את שמות התשושות והפצועות. כעבור שבוע נערך מיפקד כללי, בו קראו את שמות הנשים ש„נפסלו". אליהן צורפו כמה אנשים קשישים, ולקול מנגי־נות צבאיות הופנינו לעבר הכביש. בשעה זו הוצאו גם כל הילדים מהצריף שהיה מיוחד רק לילדים. בין המצויים היו 40 ילדים מראדום. את כל אלה המוצאים העלו לאוטובוסים והובילו אותם לתחנת הרכבת. כאשר הילדים שבאוטובוסים עברו ליד המחנה, פרצו הם בבכי מר ובילל, התחננו לאמהותיהם שיצילו אותם. אין לתאר את המהומה הנוראה שקמה במחנה למראה רכבת המוות של הילדים. האמהות עשו כמה נסיונות להתפרץ מתוך המחנה ולרוץ אחרי האוטובוסים . . . אנשי הס.ס. ירו בהן והרגון במקום — — — וכך הובלו הילדים, יחד עם הנשים התשושות והקשישים לאושוויץ, אולם לא החזיקו אותם שם הרבה זמן. כעבור יומיים הוחנקו בתאי־הגאז — — — באותו יום ניספו אלפי יהודים וכ־1500 ילדים. בדרך נס ניצלה מקבוצת ילדים זו ילדה ראדומאית, בת 9, בשם רגינה פישמן, שעמדה על „מנשקה" (מין כלי־אוכל) ונראתה כמבוגרת. . . .

אחרי ההוצאה להשמדה של הנפסלים ושל הילדים, תקף טירוף נורא את אלה שעוד נשארו במחנה פלאשוב. הטירוף הגיע לממדים כאלה עד שמגיפה של התאבדויות פשטה במחנה (דבר שלא היה לפני כן), אנשים חתכו את ורידיהם בסכיני גילוח. בין המתאבדות היתה אסתרקה שיינפלד מראדום.

כעבור שבוע נערכה שוב „סלקציה" — זאת היא הסלקציה ה־שניה — בין החולים ונושא תעודות־מחלה של רופאים. כתוצאה מסלקציה זו נשלחו לאושוויץ 700 איש, בתוכם הרבה ראדומאים. באותו השבוע נלקח מבחורות יהודיות חצי ליטר דם (בבת אחת) מכל אחת, בשביל חיילים גרמניים פצועים.

עוד ביוני 1942, נשלחו 5 נשים מראדום, ביניהן 2 האחיות פוטרמן, טשאשניק ואחרות, לעבודה משרדית, כביכול, לקראקא. הן הולבשו תלבושת הדורה, ובלווית קצין הס.ס. הובלו לעיר. אחרי יומיים הביאון בחזרה למחנה פלאשוב והרגו אותן. הגוויות כוסו בקרשים, שפכו עליהן בנזין ושרפון.

בסוף יוני של אותה שנה, נשלחה קבוצת נשים מראדום לעבודה במכרות המלח בוויאליצ'קה, שם עבדו זמן־מה, יחד עם גברים, בע־בודות קשות ובתנאים סניטריים גרועים מאד. כעבור זמן־מה, הוחזרו לפלאשוב והוכנסו עם עוד 100 נשים מראדום לצריף מיוחד מוקף גדר תיל. אחרי יומיים הוציאו אותן מהצריף ודחסון לתוך קרונות־רכבת (כ־140 איש לקרון), ויחד עם עוד עשרת אלפים עצורים הובילו אותן לאושוויץ. בדרך נחנקו רבים ומתו מאפיסת כוחות, רעב וצמא.

בהגיעם לאושוויץ נערכה „סלקציה" ע"י ד"ר מנגלה, ליד הקרו־נות. הוא „בחר" 2000 נשים — ביניהן מספר ראדומאיות — והנו־עידן לתנור — — — יתרן הובאו ערומות לבית המרחץ ול„מספרה". שם „נפסל" שוב חלק מהנשים והשיגן גורל קודמיהן: נשלחו לכבשן. אלו שנשארו קיבלו שמלה־סמרטוט ונעלי־עץ, ונשלחו לעבודה.

קבוצת נשים גדולה הגיעה לאושוויץ ב־8 באוגוסט 1944, וצור־פה לקבוצה שבה היו נשים מראדום. מהמשלוח הזה הובילו בנובמבר אותה השנה 200 נשים לשטוטהוף אשר ליד דנציג. שם הוציאון הגרמנים על שפת הים ורצחון. בדרך נס ניצלו רק שתי נשים, והן: האחיות ליברבאום מראדום.

גורל יהודי ראדום במאידאנק ו־ויאליצ'קה

(על פי תאורו של ב. גוטפריד)

ב־1 במארס 1944 הוקף שטח ה„שופים" ברינק על ידי אוקראי־נים. מיד הופיעו קפקה וויינריך בשטח, וערכו מיפקד של כל העוב־דים. כל אחד נשאל אם ברצונו ללכת לשקולנה או לפיונקי. כ־300 איש העדיפו ללכת לפיונקי. לאחר ה„משאל" הקיף אותם משמר אוקראיני והובילם לתחנת הרכבת. רק הגיעו לשם, וכבר חיכתה להם הקבוצה השניה, אשר משום־מה בחרה בשקולנה. קבוצה

זו, אף היא מנתה כ־300 איש. שתי הקבוצות ביחד הוכנסו לרכבת, ואחר נסיעה שארכה 3 ימים, הגיעו ללובלין.

כאן הפרידו בין הגברים והנשים. הפיקוד עבר לידי אנשי ס.ס. מקומיים שהריצו אותנו בכיוון לחאֶלם. נתגלתה לעינינו הרמאות השפלה: לא „שקולנה" ולא „פיונקי" — אנו בדרך למאידאנק . . . כשהגענו למחנה העמידו אותנו ליד צריף ששימש בית־מרחץ. שעתיים חכינו בחוץ. החורף היה עוד בעיצומו. קור חזק. פקדו עלינו להתפשט ולהשאיר את הבגדים בחוץ. אחר־כך הכניסונו לבית־המר־חץ, שם קיבלנו מקלחת קרה כקרח. משם הוכנסנו לצריף, בו צריך היה כל אחד לחטוף לעצמו בגדים ונעליים שהועפו אליו באויר. למעשה היו אלה סמרטוטים בלויים ונעלים מסוליות־עץ. לאחר מכן הוציאונו החוצה ערומים ויחפים תחת מטר מכות ונמסרנו לטפול ל„ספרים". הללו גזרו שערות ראשינו וכל חלקי גופינו האחרים, ב„מכשירי תספורת" הגרועים ביותר, שגרמו לנו יסורים מרובים ועינויים נוראים. לבסוף נצטווינו להתלבש, אולם דבר זה לא ניתן לנו על נקלה, כי אף זוג אחד מהמכנסים, ש„תפסנו" ביעף, לא היה לפי המידה. הנעליים — או שהיו שתיהן ימניות או שתיהן שמאל־יות. אחדים מאתנו קיבלו רק נעל אחת. סוף־סוף, אחרי „יגיעה" ומאמצים רבים, התלבשנו. וכך נקלטנו במחנה ההשמדה האיום הזה.

על אף הפחד והאימה שאחזו בנו, לא יכולנו להתאפק מלצחוק כאשר הסתכלנו איש בפני רעהו אחר ה„תספורת" ולמראה ה„תלבושת" החדשה . . . כך היינו מגוכחים בעיני עצמנו.

מהמרחץ — למשרד. כאן נצטווינו למלא שאלון, ובו שאלות שונות ומשונות. הפקידים — פולנים, עצורים ותיקים, בירכונו על ש„זכינו" למעמד זה של רישום ומילוי שאלונים. לפי דבריהם, פירוש הדבר — להישאר בחיים כעובדים. הם הוסיפו, דרך אגב, כי אנו היהודים הראשונים שאינם נשלחים לתנור . . . ואמנם, כעבור יומיים נשלחנו לכל מיני עבודות. אני נשלחתי לעבודה למחסן המלבושים, שם נצטוויתי למיין, בין היתר, חפצי־זהב ותכשיטים, וכן לנקות את שיני הזהב שנעקרו מפיותיהם של 5000 יהודים שנרצחו ב־5 בנובמ־בר 1943, ב„שדה" ה־6 במיידאנק.

הקאפו שלי, שהגיע לכאן מדאכאו כאסיר פוליטי עוד בשנת 1941, הוביל אותי על פני ה„שדה" האיום הזה, והראה לי את עקבות הפשע הנורא. על התעלות הסתומות, שנחפרו בצורה אלכסונית, היה עוד הרבה דם קרוש. במרחק מה עמדה רכבת קטנה, שהובילה את המומתים לכבשנים, ועל ידה אלונקות וצבתים גדולים לתפיסת הגוויות לשם השלכתן לקרונות — — —

הראדומאים, שהועברו למיידאנק ונשארו לעבוד בה, הועסקו בסדנאות שונות. העבודה קשה, ומנת המזון דלה מאד. מקבוצתי קיפחו את חייהם כחמשים איש.

בעת עבודתי במיון חפצי ערך, ניצלתי רגעים שאנשי הס. ס. העלימו ממני עין, ובלעתי יהלומים. אחר כך הוצאתי אותם מהצואה, ותמורתם קניתי מזון מהאכרים, שהביאו חומרי־בנין למחנה.

באפריל 1944, התקרב הצבא האדום לאזור לובלין. הנאצים החלו לפנות את העובדים הפולנים והרוסים, והראדומאים פונו לפלאשוב שליד קראקא. בדרך חלו כמה אנשים בטיפוס וכשהגענו למקום בודדנו בקרנטינה. הנהלת המחנה היתה בידי יהודים מ־„החברה הגבוהה" בקראקא. נאלצנו לעבוד בעבודות קשות ביותר, ולגור בתנאי מגורים של דוחק וצפיפות. ביולי 1944, נשלחו 100 ראדומאים למיכרות המלח בויאֶליצ׳קה, העסיקו אותם בבניית בית־חרושת תת־קרקעי — 400 מטר מתחת לאדמה — לאווירוני „הנקל". יחד עם הגברים העסיקו גם נשים בעבודות הבטון הקשות. מעייפות ומחוסר תנאים סניטריים, נספו במקום זה כמה עשרות ראדומאים.

בסוף אוגוסט של שנה זו, נשלחו הנשים לאושוויץ, והגברים ל־מטהאוזן.

והרי הסך־הכול העגום מ„משלוח" הראדומאים: 150 איש נספו במאידאנק, 100 בפלאשוב, וכמה עשרות בוויאֶליצ׳קה.

גורל יהודי ראדום במחנות ריכוז שונים על אדמת גרמניה

פייהינגן ע"נ ענץ

ב־13 באוגוסט 1944, הובאו למחנה־ריכוז זה (סניף למחנות־הריכוז נצווײלר), 2187 גברים, יהודים מראדום. המחנה הוקם על אדמת בוץ. בצדו האחד השתרע יער, ומצדו השני — הרים ושדות. המחנה הוקף גדרות תיל ומגדלי־שמירה. בחיצוניותו היה דומה ל־מחנה הריכוז בשקולנה, אך התנאים בו היו קשים הרבה יותר. מפק־די הס. ס. במחנה היו אלה ששלטו בראדום. אוברשטורמפירר הקה, שהיה הדיקטטור של המחנה, למרות זה שהמפקד הרשמי היה האופטמן לשעבר (סגן אלוף) של הוואֶרמכט, לאוטנשלגר, ואתו כ־200 אנשי הס.ס. שמילאו אותם התפקידים גם בראדום, וביניהם הסא־דיסטים מילר, פריק ואחרים — אלה ה„גבורים", שברחו ממיידאנק עם התקדמות הרוסים.

גם ה„שליטים" היהודים במחנה זה, היו אלה ששלטו בראדום, עם יחיאל פרידמן כ„זקן המחנה" ודוד אייגר מזכיר, בראש. העצורים היו כאן מנותקים לגמרי מהבית ומהסביבה. חסר המגע עם העולם החיצוני. לא היתה להם כל אפשרות להבריח מצרכי מזון כמו בראַ־דום. האנשים נאלצו להתקיים במנה של 200 גרם לחם וליטר מרק דליל ליום. מחמת הרעב, חטטו בפחי אשפה והוציאו מהם קליפות רקובות של תפוחי־אדמה וסלק, ואכלון. מובן, שרבים חלו, בעיקר ממחלת הדיזנטריה, שעשתה שמות באנשים עוד בימיהם הראשונים לשהותם שם. מהעצורים נלקחו כל חפציהם, אפילו תמונות משפ־חותיהם, מכתבים וכדומה. אולם על אף החיפושים המתמידים, עלה בידי יחידים להטמין תמונות ואף חפצי־ערך.

העצורים „סודרו" ב־5 צריפים סמוכים זה לזה. בכל צריף — מדפים ב־3 קומות לשכיבה. נתמנו ראשי הצריפים (בלאָק־עלטעס־טע). הללו היו הראדומאים: לייזר בייטלר, יענקל קירשנצווייג, דוד שפיר, וכן דז׳אלושינסקי מוארשה ואיטשה רייס מלובלין (שניים האחרונים באו לראדום ממחנה בודזין).

מחמת הצפיפות נתרבו הכינים. בתי־הכסא — פתוחים. רחיצת הגוף—בחוץ. בהעדר מכבסה היו הכלואים „מכבסים" בעצמם את בג־דיהם בכל יום ראשון אחר הצהריים, שעה שלא יצאו לעבודה. הכ־ביסה נעשתה בלי סבון אלא במים בלבד. אנשים רבים זרקו מעלי־הם את הכותנות ואת התחתונים ששרצו כינים ונשארו רק ב„פאַשאַ־קים", שאף הם לקו בכינים. החיטוי הראשון נעשה רק לאחר שלושה חודשים. לבית המרחץ אפשר היה ללכת רק פעם בחדשיים. מגיפת הטיפוס, שפשטה במחנה, עשתה שמות. בית־החולים היה מלא. ידי הרופאים בוים, נויפלד ואחרים, היו מלאי עבודה. על ידם עזרו כ־חובשים: גימפל וויינטרויב ומרפא השיניים צלניקר. בראש „בית־החולים", שלא היו בו לא תרופות ולא תחבושות, עמד קצין הס. ס. סקוניאָצ׳ני.

ההנהלה היהודית של המחנה „חילקה" את האנשים למקצועותי־הם וסידרה את המשמרות לעבודה. על כל קבוצה ומשמרת השגיח קאפו יהודי. העבודה העיקרית של העצורים היתה — בניית בית־חרושת ענקי לנשק, במקום ששימש קודם מחצבה. הקבלנים היו הפירמות הגרמניות הפרטיות „קאָהלמעטאל", „געפארט", „וויני־קער", „דולט", „הער" ואחרות, ורוב העובדים — עצורים יהודים.

העבודה בוצעה בעומק של כ־10 קומות מתחת לקרקע, והיתה זו עבודת פרך מלאת סכנות במשמעותה האיומה ביותר. לא פעם קרה שהאומן הגרמני דחף מגובה מסחרר את עובדו היהודי, שעבודתו לא „נראתה" לו, וגופתו נתרסקה על הסלע. מות טראגי כזה נפל בגורלו של החרושתן הידוע מלודז' לנדאו.

כדאי להזכיר כאן מקרה מיוחד במינו, שארע לחרושתן לנדאו זה בדרך לטרבלינקי: לנדאו הובל לטרבלינקי מוארשה יחד עם בנו הרופא. בדרך מחליטים השניים להתאבד למען מנוע מעצמם ל־היחנק בחדרי הגאזים. אולם מנת הצ׳יאנקאלי, שהיתה ברשותם, הס־פיקה רק בשביל אחד. האב שידל איפוא את בנו שיבלע את המנה ולמנוע מעצמו את העינויים הצפויים לו בטרבלינקי. אחרי היסוסים והתלבטויות הסכים הבן להצעת אביו והרעיל את עצמו. בסופו של דבר אותו ה„משלוח" בו נסעו השניים הובא אמנם לטרבלינקי, אך לא חוסל, אלא נשלח אחר כך למאידאנק, משם לבודזין, מבודזין חזרה לבית החרושת בראדום, ומכאן לפייהינגן. מהאב נשללה המנו־חה ולא ידע מרגוע. הוא האשים את עצמו במותו של בנו. היה מעלה את זכרונו בכל הזדמנות, והיה אומר: „בני היה ודאי, גם הוא, נשאר בחיים — לולא שידלתיו להתאבד . . . "

הרעב במחנה עשה שמות באנשים. שלילת מנת הלחם של 200 גרם פרושה היה — מוות. ורבים היו המקרים של שלילת מנת הלחם. במיוחד נהגו כך עם אלה שלא יצאו לעבודה בגלל הצטננות או חום גבוה. בחור אחד בן 17 התאבד בתליה, כי לא יכול להחזיק מעמד בתנאי הרעבון. הרעבים התגנבו, לא פעם, לשדה הסלק הסמוך לשטח הבנייה, הוציאו סלקים והבריחום למחנה. בעד כל סלק (מש־קלו 50 גרם) קיבלו מנת לחם. אוכלי הסלק חלו ב„שלשול" ורבים מהם מתו. חוץ מזה היתה הוצאת הסלק מהשדה כרוכה גם היא בסכנת מוות. בעל השדה הגרמני העמיד שומרים בשדה וכאשר תפסו מישהו, מסרוהו ישר לידי הס. ס. עלם צעיר רדומאי, ביסטרוביץ, נתפס במקשה הסלק ונורה במקום. גורל זה נפל גם ב־חלקו של מרגלית, איש ראדום, משום שמצאו בכיסו שני תפוחי־אדמה. אחד העצורים מראדום ישעיהו פירשטמן, שבגלל ידו המשו־תקת לא יצא לעבודה — גם ממנו שללו את מנת לחמו. כתוצאה מכך נטרפה עליו דעתו וכעבור זמן־מה נפח את נפשו. הקר ציווה להוציא את הגוויה לחורשה ולשרפה. עם ריבוי מספר המתים, צי־ווה הקר לקברם בתעלות ארוכות — 500 איש בתעלה. לפני הק־בורה עקרו מהחללים את שיני הזהב שלהם.

מלבד בניית בית החרושת לנשק, הועסקו העצורים גם בבניית מקלטים בבתים גרמניים פרטיים, ובמקומות עבודה אחרים. אחד ממקומות העבודה הטובים ביותר היה באחוזתה של הברונית פון־נויראט (גיסתו של שר־החוץ הגרמני במשטרו של היטלר, והפרוטק־טור של צ׳כיה ומורביה). כאן עבדו בחקלאות: עבודה לא קשה באופן יחסי, ונוסף למנות המזון שקיבלו מהמחנה, נתנה להם הברו־נית, בחשאי, אוכל מיוחד משלה. העובדים ה„מאושרים" האלה ויתרו איפוא לטובת אחיהם החולים על מרק־הכרובית שקיבלו במחנה. לעתים הצליחו גם להגניב למחנה כמה תפוחי אדמה, מלפפונים ו־אפילו תפוחי־עץ, וחילקום בין מכריהם החולים והתשושים. ברם, למקום עבודה „טוב" זה זכו רק 10 יהודים — יתרם עבדו קשות, רעבו, חלו ומתו.

בסוף 1944 נהפך מחנה פייהינגן ל„מחנה חולים" (רעוויר). החלו להגיע משלוחי חולים משמברג, שרינגן, ביטינגן, דאוטמרגן, מנהיים, זנדהפן, היילפינגן, ליאונברג, קוכנדורף, הסלך, אונטרריקסינגן, ו־מחנות אחרים. בין החולים — רדומאים רבים, שנשלחו לשם מפייהינגן לעבודות פרך, והוחזרו באפיסת כוחות, באין לבוש על בשרם ורק שמיכה מרופשת בלבד מכסה את עורם הכחוש. ב„רעוויר" שכבו החולים ללא כל טיפול, כי תרופות של ממש לא היו. מנת מזונם — המנה הכללית הרגילה, שמעיהם המצומקים לא יכלו לעכ־לה, וגרמה למותם של רבים. בין המוחזרים ל„רעוויר" זה — ממח־נה־מוות אונטרריקסינגן — היה לייבל ריכטמן. תמונתו כ„מוזולמאן", שצולמה מיד לאחר השחרור על־ידי קצין צרפתי, נתגלגלה כ„תצו־גה" במשפט נירנברג.

בתחילת 1945 מנה המחנה בפייהינגן 1700 עצורים, ביניהם 350 יהודים, בתוכם 300 מה„משלוח" הרדומאי, ויתרם — חולים שהגיעו ממחנות ריכוז אחרים לשם „החלמה", היינו: למות. ואמנם מרביתם מתו. אלה שהבריאו הועסקו בכל מיני עבודות קשות בתוך המחנה ומחוצה לו ובפינוי ההריסות, שנגרמו על־ידי הפצצות־אויר בעיירות הסמוכות ובפסי־הרכבת.

בפברואר 1945 פרצה במחנה מגיפת הטיפוס. קציר המוות היה רב. את המתים קברו בגבעה סמוכה, בקברים המוניים. הממונה על „בית־החולים" ד"ר דיכמן, אוברלויטננט בחיל האויר (נידון למוות על־ידי הצרפתים) היקצה צריף מיוחד בשביל החולים במצב של גסיסה (בלשון המחנה: „קראַפירנדע"), שם הוכנסו גם חולים קשים סתם ואלה ש„אינם חפצים עוד בחיים"... לא הושיטו להם שום עזרה רפואית, אף לא נתנו להם אוכל. לאט־לאט גועו „מאליהם".

הפינוי לדאכאו, טירול

בסוף מארס 1945, שעה שהתקדמות צבא בנות הברית בתוך גרמניה הגיעה לשיאה, התחילו שלטונות הס. ס. בפינוי מחנה הריכוז פייהינגן. תוך 3 ימים פונו 900 עצורים והועברו לדאכאו. מאין כלי תחבורה הובילום ברגל ומרביתם הניעו בקושי את רגליהם. את החו־פצים העמיסו הס. ס. על עגלות ורתמו בהן עצורים כ„סוסים". מיני סדיסטים, מהשפלים ביותר, ישבו על העגלות והריצו את ה„רתומים" בהצלפות שוטים ובפרגולים.

בין המפונים היו כ־150 רדומאים וכן מרבית אנשי האדמיניס־טרציה היהודית של המחנה עם יחיאל פרידמן בראש. בפייהינגן נש־ארו למעלה מ־400 חולים, רופא ומספר קטן של עצורים „בריאים" כעוזרים על ידם. כן נשארו במחנה כמה אנשי ס.ס. מהדרג הנמוך (קציני המטה של הס.ס. עזבו יחד עם המפונים), וכן „קצין הר־פואה" הגרמני ד"ר דיכמן, והקאפו אביגדור קירשנצוויג.

הצעידה נמשכה 6 ימים ובאפיסת כוחות הגיעו לדאכאו. שם נמסרו לשליטים חדשים — הקאפוס המקומיים, שערכו חיפושים ב־פיותיהם ועל גופיהם אם לא הוסתר משהו . . . התנאים שם היו איומים. התמותה גבוהה לאין שיעור. בכל יום רבו המתים ממחלות, מרעב ומצמא. הגוויות היו מוטלות ליד הצריפים 2—3 ימים, וה־עכברים כירסמו אותן. כשהצטבר מספר גדול של מתים, הגיעו הקברנים („לייכן־קומנדו") והעמיסום על עגלות, רתמו בהם אנשים כ„סוסים" והובילום לקבורה בקבר המוני.

כעבור 3 שבועות פונו מדאכאו אלפי יהודים וביניהם גם הקבו־צה שהובאה מפייהינגן. בקרונות רכבת סגורים, אשר בקושי יכלו ל־הכיל 8 אנשים, נדחפו 19 איש. הצפיפות הנורא והצחנה גרמו למו־תם של התשושים עוד ביום הראשון של נסיעתם, ומדי פעם בפעם הוצאו מהקרונות מתים וגוססים.

ה„משלוח" הוסע למינכן — העיר כולה עולה בלהבות מהפצ־צות בנות הברית — ומשם לזעעפעלד שבטירול. כאן הוצאו המתים מהקרונות, והחיים נצטוו ללכת ברגל לאינסברוק — מרחק של 25 ק"מ. בדרך מופיע פתאום קצין גרמני גבוה רכוב על אופנוע, ומכ־

ריז באזני העצורים: „יהודי האהובים! המלחמה נסתיימה ואתם משוחררים. הנכם רשאים ללכת לכל מקום שאתם רוצים".

טירוף ממש תקף את האנשים לשמע הבשורה... אלה בוכים, אלה צוחקים, אחרים מתחבקים ומתנשקים. יהודי הונגרי יצא מדעתו מרוב שמחה... אולם, חיש מהר התברר שלא היתה זו אלא פרו־בוקציה כוזבת וטראגית. תיכף הופיעו במקום אנשי ס.ס. מזויינים, אספו אליהם את ההמון ה„חוגג" והובילוהו למרומי ההרים אשר בטי־רול. האכזבה המרה נתנה אותותיה באנשים. האדישים, הבוחלים ב־בחיים, נשארו מונחים על השלג במצב של גוויעה, השאר שרכו דרכם בהרי טירול הגבוהים, התהלכו באשר התהלכו וראשם סחרחר. במצב של דכדוך־נפש הגיעו לאינסברוק. להשלמת התמונה נגזר עוד על האומללים לספוג עלבון מטעם ראש העיר של אינסברוק. הלה הודיע שאינו רוצה עצורים (העפטלינגען) בעירו. ה„משלוח" חוזר איפוא לזעעפעלד. כולם מאוכזבים ומיואשים, חושבים על קיצם וזור־קים כל חפציהם מהם. אולם לא עבר זמן רב וניתן להרגיש, כי „גבורי" הס.ס. מתחילים לאט־לאט להתנדף: הצבא האמריקני נמצא בקרבת המקום...

קבוצה בת 50 איש, רובם רדומאים, עם המהנדס פשיגודה בראש. „העיזה" לצאת לדרך כדי לבדוק את המצב... הגיעו למיטנוואלד — העיר באנדרלומוסיה. הגרמנים אורזים חפציהם, וכל כך הם טרודים בעצמם עד שאין איש מהם שם לב ל„מבקרים"... הקבוצה המשי־כה לגרמיש־פרטנקירכן. אולם גם כאן תוהו ובוהו: הכדורים שו־רקים מעל לראשיהם, ופצצות מתפוצצות.

בליל ה־29 באפריל נתקלה הקבוצה בעמדה גרמנית. הקצין, שטעה ושחשבה לתגבורת, יעץ לה להסוג מאחורי החזית ולהסתתר בהרים, כי המלחמה מתקרבת לקיצה. הקבוצה „שומעת" לעצת הק־צין, מסתתרת בבונקרים וביערות שבסביבה, וכעבור יומיים, הוא האחד במאי 1945, זכתה קבוצה זו לשחרור מלא על־ידי פלוגת חיי־לים של הצבא האמריקני.

הנותרים ב„בית החולים" (ראוויר) בפייהינגן, לאחר פינוי ה־„בריאים" לדאכאו, שוחררו על־ידי הצבא הצרפתי ב־7 באפריל 1945. (ראה להלן מאמרו של אריה ריכטמן על שחרור הרדומאים בפייהינגן, וצעדיהם הראשונים לחיים חדשים).

מאטהאוזן, גוזן

באחד מימי אוגוסט 1944, הועלו בפלאשוב 6000 עצורים יהודים על קרונות רכבת — בתוכם 150 רדומאים ו־100 מבליז'ין שהיו במחנה בראדום. הקרונות היו נעולים היטב ומחוסר אוויר לנשימה מתו שני יהודים ראדומאים. היו כמה נסיונות של קדיחת חורים בקירות הקרונות, בכדי לנשום קצת אוויר, אולם רק הבחינו אנשי הס. ס., שלחו בהם כדוריהם ורצחום.

לאחר נסיעה שארכה 3 ימים, ללא טיפת מים להרטיב את השפ־תיים, הגיעו למאטהאוזן. במקום זה הועסקו העצורים במחצבות — בעבודה מפרכת במשמעותה האיומה ביותר. לא עבר חודש ימים, ומאות אחדות של אלו, שהגיעו למחנה זה, נפחו את נפשם.

אלפיים איש מהמחנה במאטהאוזן הועברו למחנה אשר בגוזן — מרחק של 5 קילומטר — לעבודה בבית־החרושת לאווירונים „מסר־שמידט". גם כאן היו התנאים הסניטרים מהגרועים ביותר. המפעל היה מתחת לאדמה במקום רטוב. אוויר צח לא חדר לשם. יום עבודה נמשך 14 שעות. אנשים עבדו כמעט ערומים ומנת המזון היתה דלה ביותר. מאידך, תנאיהם של העובדים הלא־יהודים היו לגמרי לא רעים. על היהודים הוטל איסור לקיים אתם מגע.

בינואר 1945, נשלחו האנשים בפעם הראשונה לחיטוי ופליית כינים (ענטלויזונג). כאן מצאו הגרמנים הזדמנות לערוך שוב „סלקציה". אפילו לא התבוננו בנבדקים, אלא נהגו פשוט מאד: העמידו את האנשים בשורה ומנו אחת, שתיים, שלוש והרביעי ל־תנור... ושוב אחת, שתים, שלוש — והרביעי לתנור, וחוזר חלילה — — —

ב־5 במאי 1945 שוחררו השרידים על־ידי הצבא האמריקני. ממאה וחמישים יהודי ראדום, שהיו שם, ניצלו 12 בלבד.

האסנטאל

כ־850 עצורים, ביניהם הרבה ראדומאים, הועברו מפייהינגן ל־מחנה־ריכוז האסנטאל, בחודש אוקטובר 1944. הם עבדו כאן בפינוי הריסות של שדה התעופה שהופצץ מהאוויר וכן במחצבה הסמוכה. לעתים „חילק" ראש העיר ליהודים ברוב „אדיבותו" בשר מסריח מבהמות שנהרגו בעת ההפצצות.

התמותה בתוך מחנה זה היתה רבה מאד. לחולים ולתשושים היקצו צריף מיוחד, שהיה ידוע בשם „ראדזינסקי", על שם קאפו יהודי מוארשה בשם זה, שהיה רגיל לאמור: „אני זקוק לכמה מתים יהודים ליום". מאין טיפול מתאים, נפלו החולים כזבובים. ה„ברי־אים" גם הם כרעו תחתם, מחוסר כוח ואפס אונים. בעת השחרור שרדו מהמשלוח הנ"ל רק 50 איש: שמונה מאות ניספו.

אחרי המלחמה הוסגר ראדזינסקי לידי הפולנים, יחד עם פושעים מהס. ס. כן נתפסו שאר אנשי הקאפו, שהתעללו בעצורים, וכולם באו על ענשם.

במחנה זה נשפט ונידון למוות בחניקה, הפרובקטור המלשין מ־גיטו ראדום הניך טננבוים.

אונטרריקסינגן, ליאונברג

בסתיו 1944, הוקם באונטרריקסינגן מחנה־ריכוז חדש, כ„סניף" למחנה פייהינגן. 500 יהודים, רובם רדומאים, נשלחו „לסניף" זה לע־בודה בפינוי ההריסות מהפצצות, בבניית צריפים ובחציבת מנהרות בתוך סלעי־הרים, לשם הקמת בית־חרושת תת־קרקעי. כעבור זמן־מה, הגיעו למחנה זה עצורים ממחנות־ריכוז שונים. בין העצורים: קבו־צת פולנים, שהשתתפה במרד וארשה. היחסים בין אלה והיהודים היו לא רעים.

רוב התפקידים במחנה זה היו בידי ראדומאים: „זקן המחנה" היה ווינוגרודזקי ועזרו לידו: מאיר גוזבאנד, יחזקאל גלינקוויץ, קונע מורגן וישראל סאווא.

רק זמן קצר היה קיים המחנה הזה, ומאות יהודים, ביניהם כ־200 ראדומאים, ניספו מרוב עינויים, רעב, מחלות ופגעים אחרים. ביחוד היה קשה ומחריד מצבם של עובדי משמרת הלילה בחציבת המנהרות. הם ממש כרעו תחתם, מכיוון שמאימת ההפצצות נאלצו לעבוד בחושך.

בתחילת 1945, נשלחו מכאן 25 יהודים לליאונברג, לעבודה ב־בית־חרושת תת־קרקעי לאווירונים. מיהודים אלה נשארו רק שניים. 23 מהם ניספו.

קוכנדורף

230 יהודים, וביניהם כ־130 ראדומאים, הועברו למקום הזה ממחנה־הריכוז אונטרריקסינגן. מתוך רטט נפשי עמוק מעלים השרי־דים המעטים את דבר היותם במחנה האיום הזה. העבודה — בכריית מלח בעומק של חצי קילומטר, בלב האדמה. כאן קיפחו חייהם 50 ראדומאים, מהמכות שקיבלו מהקאפוס וה„פולקס־דויטשן". הנותרים פונו באפריל 1945 לדאכאו. הדרך ברגל נמשכה 5 ימים, ללא טיפת מים ומנת מזון של 3 תפוחי־אדמה בלתי מבושלים. רובם של האנ־שים מתו עם הגיעם לדאכאו.

בנובמבר 1944, נשלחה ממחנה פייהינגן למחנה ריכוז בדאוטמערגן־שמברג, קבוצה של 500 יהודים, ביניהם 250 ראדומאים. לא מעטים מהם, התנדבו לנסוע לכאן, כי רווחו שמועות, שהתנאים במחנות אלו טובים המה. באמצע הדרך הורידו הגרמנים 250 איש והיפנו אותם למחנה ריכוז ביסינגן. על גורלם המר נודע רק אחרי השחרור.

„קבלת הפנים" בדאוטמרגן־שמברג היתה מלווה קללות נמרצות ומכות איומות. המחנה השתרע על שטח רחב מכוסה בוץ. היו שם גם נורווגים וכן פולנים שהשתתפו במרד וארשה ב־1944. הקאפוס היו פושעים בינלאומיים, ועינו את העצורים קשות ובאכזריות. האנשים התגוררו באורוות סוסים, בזוהמה וצחנה. רבים מתו מחמת עבודת הפרך, האקלים הלח הרע ותנאי מגורים איומים.

מאלף יהודי ווילנה מתו תוך שלשה שבועות 600 איש. במקומם הובאו „משלוחים" חדשים. מקבוצת יהודי ראדום שרדו רק 7. משלוש מאות נורבגים לא שרד אף אחד, ומאחד עשר אלף פולנים — רק כ־50 איש.

ב־17 באפריל 1945, פונו הנותרים על מנת להטביעם (כפי שנודע לאחר מכן) בבודנזעע, אך לאושרם הרב סוכלה המזימה. ב־22 לחודש שוחררו במפתיע על־ידי פלוגת חיילים צרפתיים בסביבת אלטסהאוזן.

גורלן של נשים מראדום במחנות ריכוז: הינדנבורג, ברגן־בלזן, בומליץ, אלסינג

מהמשלוח שהגיע לאושוויץ מפיונקי, בתחילת אויגוסט 1944, „בחר" הפושע מנגלה בנשים הבריאות והחרוצות ושלחן לבית־חרושת לנשק להינדנבורג אשר בשלזיה. תנאי־העבודה כאן לא היו רעים, אולם כעבור שבוע נשלחו לברגן־בלזן, ושם גוועו רובן מחמת הרעב, הקור והמחלות, שנתקפו בהן.

קבוצת נשים אחרת, שהובאה ממחנה פיונקי, הוחזקה באושוויץ כ־4 שבועות. אחר כך נשלחה עם קבוצת נשים מלודז' לבומליץ (מרכז גרמניה), שם עבדו עם „נתיני חוץ" בבית־חרושת לנשק. לאחר 4 שבועות נשלחו לברגן־בלזן.

מהמשלוח, שהגיע לאושוויץ מפיונקי, הופנו כ־700 נשים — חלקן ראדומאיות — לאלסינג, שם עבדו בייצור חמרי נפץ.

העבודה שם היתה קשה ביותר ומזיקה לבריאות. לא היו קיימים אמצעי בטיחות כלשהם. הגאזים חדרו לריאות וגרמו בחילה ורבים התעלפו בשעת המיפקדים.

במחצית אפריל 1945, הוטענה קבוצת נשים זו על קרונות רכבת בדרך לברלין. אחרי נסיעה של 5 ימים הגיעו לסאדין ליד ברלין, שם התעכבה הרכבת בתחנה ימים מספר. הנשים הוחזקו בקרונות סגורים ללא אוכל וטיפת מים. בתחנה נמצאו כמה משלוחי צבא, שהטעינו ברכבת סמוכה סחורות ונשק. הללו הופרעו מדי פעם בפעם על ידי אזעקות וזימזום טייסות בנות־הברית. עם כל אזעקה תקף את ה„גבורים" הגרמנים פחד מוות, נמלטו מהתחנה והתחבאו, ואילו את הקרונות עם הנשים השאירו סגורים.

ב־20 באפריל הופצצה התחנה. פצצה פגעה בקרונות הנשים. כ־350 נשים מצאו את מותן. חלק מהקרונות נפתח בהדף האוויר. אחרים על־ידי הנשים עצמן. בינתיים התפוצצו גם הקרונות המלאים תחמושת וחמרי נפץ, אש ועשן סמיך מילאו את כל השטח. נקל לתאר את המהומה והבהלה שהשתררה במקום . . .

הנשים שלא נפגעו מההתפוצצות, ברחו ליער הסמוך. שם מצאו אגם מים ונדחקו כולן לרוות את צמאונן. ביער פגשו נתיני־חוץ, שהתחבאו בבונקרים, ביניהם צרפתים ורוסים, והללו חבשו את פצעיהן, נתנו להם מעט מים ואוכל ועזרו להן בכל מה שיכלו. פתאום הגיעו מסאדין ז'נדרמים גרמניים והתחילו לאסוף את הבורחות. כ־150 נשים הצליחו להתחמק מידם, והמשיכו להסתתר ביער. לא יצא זמן רב וזכו לשחרור על־ידי הצבא הרוסי.

בגיא צלמות

(רשימות, תאורים וחוויות)

השמדת האוכלוסיה היהודית במחוז ראדום

להלן תמצית של עבודת מחקר על תקופת השואה במחוז ראדום, כתובה בידי רוזנברג־רוטקובסקי מראדום, מעובדי המכון ההיסטורי היהודי בוארשה

המערכת

הגנרל גוברנמנט, שהוקם לפי פקודת היטלר מ־12 באוקטובר 1939, חולק ל־5 מחוזות: קראקא, וארשא, לובלין, ראדום וגליציה. מחוז ראדום כלל את הערים ראדום, קילץ וצ'נסטוחוב, וביחד עם שאר הערים והעיירות מנתה האוכלוסיה היהודית ב־1940 282.380 נפש. ב־1941 נתווספו פליטים ממקומות אחרים, והאוכלוסיה היהידית במחוז עלתה כדי 327.583 נפש. הגיטאות הוקמו לפי פקודת הגנרל־גוברנטור פרנק מ־13 בספטמבר 1940 ומ־20 בפברואר 1941. ליהודים אסור היה להשתמש בכלי־תחבורה כלשהם, והאחראים להוצאה לפועל של הצו היו מנהלי המחוזות והערים. באותו הזמן היה עוד השלטון בידי ה„וורמכט" יחד עם קבוצות אופרטיביות של ס.ס. והנה, כבר באוקטובר 1939 שלח ריינהרד היידריך, ראש הגיסטאפו, הוראה חשאית לכל מנהלי המשטרה האופרטיבית, ובה תכנית השמדה של האוכלוסיה היהודית. היתה גם הוראה מפורשת, שיש לתאם את הפעולות נגד היהודים עם שלטונות הצבא והאדמיניסטרציה האזרחית.

במארס 1941 ייסד הגוברנטור קרל לאש את הגיטאות הראשונים בנפת ראדום, ולפי ההוראות צריך היה לסיים את הפעולה עד 5 באפריל. החפזון היה קשור בתכניות הפלישה הקרובה לברית המועצות. בסוף 1941 ובהתחלת 1942 נסגרו הגיטאות באופן הרמטי, ופורסמה הפקודה, שלפיה כל יהודי שיימצא מחוץ לגיטו אחת דינו למות. כן צפוי לעונש מוות כל פולני שיתן מחסה ליהודי. הפקודה הזאת כבר חתומה בידי הגוברנטור החדש קונדט.

לתשומת לב מיוחדת ראויה הפקודה של מנהל מחוז אופאטוב, ריטר, מ־13 במאי 1942, האחרונה שלפני ההשמדה הכללית. בפקודה זו מבטל ריטר את ההוראות הקודמות בדבר 150 מקומות ריכוז ליהודי המחוז, ומצווה לרכז את כל היהודים בחמש ערים (אוסטרוביץ, אופאטוב, סנדומיר, סטאשוב וזאויכוסט) וב־12 עיירות (בוגוריה, צ'מילוב, דנקוב, איווניסקו, קלימונטוב, קופשיבניצה, קונוב, לגוב, אושיק, אוז'רוב, פולניץ וראקוב). הדבר היה דרוש לנאצים כדי להקל עליהם את מלאכת ההשמדה.

בתי־דין המיוחדים שהוקמו כדי לטפל ביהודים העוברים על פקודת הגיטאות, לא התחשבו בשום נימוקים ודנו כל אחד למוות. כך, למשל, הוצא להורג הסנדלר יעקב פיסקורז ב־21 במאי 1942, מכיוון שהלך לחפש עבודה מחוץ לגיטו. פסק־דין כזה הוצא גם על האשה איטה בריט מוונחוצק, משום שהלכה לכפר סמוך לחפש מזון לילדיה. אחר כך הפסיקו בתי הדין המיוחדים את פעולתם, וההוצאות להורג הוצאו לפועל על־ידי הס.ס. בלי להזקק למשפטים.

הגירושים וההעברות של יהודים ממקום למקום, שהתחילו מיד אחרי הכיבוש הנאצי, כוונתם היתה לדלדל ולהחליש את ההמונים מבחינה פיסית ורוחנית ולהכשירם להשמדה בלי כל אפשרות של מרידה והתנגדות. הגירושים הראשונים התחילו במחוזות פוזנא, וולוצלבק, קליש, לודז והסביבה שנכללו בתחומי ה„רייך". למחוז ראדום הגיעו בהתחלת המלחמה כעשרת אלפים יהודים שגורשו מפלוצק וצ'אכנוב. באותו הזמן גורשו כאלפיים יהודים מראדום לעיירות הקטנות. היודנראט שבראשו עמד אז יוסף דיאמנט, הכין רשימה של דלת־העם שהיו הקרבנות הראשונים של הגירוש. הדבר הזה עורר את חמת ההמונים. דיאמנט נאלץ היה להתפטר מתפקידו, אולם השלטונות הגרמניים לא הסכימו לשחררו מתפקידו.

יחד עם הגירוש של יהודי פלוצק והסביבה למחוז ראדום, הועברו למחוז זה גם יהודי וינה. בועידה שנערכה ב־2 באוקטובר 1940 בברלין בהשתתפות היטלר, בורמן, פון־שיראך, פראנק, קוך ועוד, הוחלט, בין היתר, להעביר 50 אלף מיהודי וינה לגנרל גוברנמנט בפולין. אלפים מהם הועברו לעיירות הקטנות במחוז ראדום. ביניהם היו רבים אנשי מקצועות חפשיים כרופאים, מהנדסים, עורכי דין, פרופסורים ואנשי־מדע ובגילים קשישים. חוגים מוסמכים העריכו את מספר המגורשים למחוז ראדום ב־75 אלף איש, נוסף על שלוש מאות ושבעים אלף יהודים שישבו במחוז זה. חמשים אחוז מהם נזקקו לעזרה צבורית. בתנאי צפיפות ודלדול כלכלי התחילו להתפשט מגיפות, כטיפוס ודיזנטריה, שעשו שמות באוכלוסיה. אף על פי כן באו בתחילה התושבים הקבועים לעזרת המגורשים, והיו גם גילויים של אחווה והקרבה עצמית, הרי עם החמרת המצב הכללי נשתנו פני הדברים וכל אחד התחיל לדאוג לפת לחם לעצמו ולמשפחתו.

אולם, אם המצב בשנת 1941 היה בכל רע, הרי באביב 1942 התחיל מסתמן הקו הברור של תכנון ההשמדה הגמורה. התחיל ריכוזה של האוכלוסיה היהודית בערים הגדולות השוכנות בקרבת הצטלבויות של הרכבות, כדי לאפשר ביתר מהירות את העברת היהודים למחנות השמדה. אם באביב נעשתה ההעברה, לשם הסוואה, בלי שפיכות דמים המונית, הרי ההעברות האחרונות בסתיו הצטיינו באכזריותן, ובהן קיפחו את חייהם המונים עוד לפני הגיעם למחנות המוות.

התכנית ודרך הביצוע של השמדת האוכלוסיה היהודית בכל שטחי הכיבוש באירופה, הותאמה בין הגיסטפו, הווהרמכט, משרד החוץ, התעשיה וכו'. מחודש מארס 1942 התחילו ה„גירושים" ההמוניים למחנות ההשמדה, תחילה ממחוז לובלין ואחר כך ממחוז ראדום וכו'. כהכנה לרצח ההמוני סולקו מהגיטאות אנשי האינטליגנציה, וביחוד אלה שהיו חשודים כעסקנים בתנועות שמאליות או בתנועות־נוער. הדבר נעשה כדי למנוע ארגון כל התנגדות שהיא. ה„אקציה" הראשונה מסוג זה בוצעה ביום החמישי 19 בפברואר 1942, שבה נהרגו במקום כ־40 איש ומספר כזה גורש לאושוויץ. בפברואר, מארס ואפריל נמשכו ה„אקציות" הללו ובהן חוסלו בין היתר מבריחי מזון וקצבים. בליל מ־27 ל־28 באפריל הוצאו משני הגיטאות בראדום כ־70 איש, שהיו חשודים בפעילות צבורית ופועלית ונורו בו במקום. כמה מאות אחרים גורשו למחנות ריכוז. יחד עם זה התחילו הנאצים לחסל את משתפי־הפעולה, כדי להפטר מעדי ראייה לעתיד. בימים הראשונים של אפריל נאסרו יואכים גייגר, ראש המיליציה היהודית ועוזריו הקרובים: כץ, וויינר וליפא ווייצהנדלר. ב־28 לחודש זה נאסרו: יוסף דיאמנט, ראש המועצה העליונה של היודנראטים במחוז ראדום ויושב־ראש היודנראט בעיר, אהרן מרין, ישעיהו אייגר ויוסף בלאס. באותו יום נאסרו גם 20 שוטרים יהודיים וכולם נשלחו לאושוויץ.

לשם ביצוע הגירוש למחנות ההשמדה נשלח מלובלין לראדום ס.ס. שטורמבאנפירר וילהלם בלום (שנתלה אחרי השחרור בכלא ראדום), ובידו התאריכים המדוייקים של רכבות המוות לטרבלינקה.

כידוע, נקבעו בשביל ראדום שני תאריכים: 5 באוגוסט — לגיטו גליניצה הקטן ו־16—17 באוגוסט לגיטו הגדול בוואָעל. הטירור, ההריגות וסילוק מוקדם של האנטליגנציה והעסקנים, מנעו כל התנגדות, וכשלושים אלף יהודים הועברו לקרונות־הרכבת שהרצפות בהם היו מכוסות שכבות סיד. לקרון כזה נדחקו כ־120 איש ואשה בצפיפות איומה, ועשרות מהם מתו בדרך לפני הגיעם למחנה המוות.

ה„אקציה" האחרונה בוצעה בבית־החולים ובבית־היתומים. לחולים הוזרקו מנות רעל והגוויות נקברו בבורות שהוכנו בנובי־שוויאט ליד נחל מלצ'נה. לפי עדות שוטרים יהודים שהיו נוכחים בבית־היתומים, העמידו הס.ס. את הילדים בשורות של חמישה, כדי לחסל בכדור אחד מהצד אחד את כולם יחד.

אולם ההיטלריסטים לא הסתפקו בהשמדה בלבד. הם ביצעו חיפושים מדוקדקים כדי לגלות זהב, תכשיטים ומטבע חוץ. מהגוויות הוצאו שיני־הזהב, וכל דבר־ערך נרשם והועבר למחסנים. אחרי הגירוש הכללי בראדום הועברו שלושת אלפים יהודים צעירים למחנה־עבודה ברחוב שוואַרליקובסקה והסימטאות הסמוכות. משם נשלחו יום יום, תחת משמר, למפעלים גרמניים שעבדו בשביל הצבא. מחנות עבודה כאלה הוקמו, בכל מחוז ראדום, בערים הגדולות והבי־נוניות. לפי ידיעות מוסמכות נמצאו בכל מחנות עבודה במחוז רא־דום (הכולל צ'נסטוחוב, פיוטרקוב, קילץ, וכל המקומות הסמוכים כ־30 אלף יהודים, מתוך אוכלוסיה כוללת של 370 אלף יהודים לפני ההשמדה. התכנית השטנית ל„טהר" באופן רדיקלי את אירופה מיהודים הביאה גם ליצירת גיטאות־משנה מחדש, אחרי הגירוש. הגיטאות האלה הוקמו כביכול כדי לרכז ולהשאיר בחיים את שארית היהודים, ולמעשה כדי לגלות בתחבולה זאת את אלה מהיהודים שהתחבאו ביערות ובמקומות־סתר אחרים. במחוז ראדום הוקמו ארבעה גיטאות כאלה בסנדומיר, שידלוביץ, רדומסק ואויאזד. היהו־דים שהסתתרו ביערות או בכפרים לא יכלו להחזיק מעמד זמן רב, ולכן נלכדו ברשת הנאצים והתחילו להתרכז מחדש בגיטאות־משנה אלה, מתוך אשליה מסויימת. וכך התרכזו בשידלוביץ בלבד כחמשת אלפים יהודים, וב־13 בינואר 1943 נשלחו כולם לטרבלינקה. זה היה גם גורלם של שאר שלושת הגיטאות.

ההגנה העצמית שפעלה בפולין בשעת הרדיפות האנטישמיות בימי האנדקים ובימי הסנציה, וביחוד ההתנגדות הפעילה בשעת הפוגרום בפשיטיק, הניעה את הנאצים לאחוז באמצעים פרבנטי־ביים, כדי למנוע תנועת התנגדות מאורגנת מצד היהודים. ואין פלא, שהנאצים התענינו במיוחד בארכיון הקהילה ובכל הדוקומנטים שהיו קשורים במשפט פשיטיק. הם רצו להגיע לשרשי תנועת ההתנגדות, ולחסל כל אדם שעלול היה להיות קשור בה. אף על שבפשיטיק כבר לא ישב אפילו יהודי אחד, המשיכו הנאצים להתענין בקורות ההגנה בשעת הפוגרום שאירע שם במארס 1936. האססור היינריך מהגנגרל גוברנמנט בקראקא פנה כמה פעמים ליו"ר היודנראט יוסף דיאמנט בתביעה, להמציא לו את כל התעודות הקשורות בתולדות היהודים בפשיטיק עד לזמן האחרון, לשם מחקר... הדבר הזה מעיד, כי היו לכובש סיבות לפחד מפני התנגדות פעילה.

הנכון הוא, שעד להתחלת 1942 אי אפשר היה לדון בדבר ארגון פעולת התנגדות, בגלל בריחת כל העסקנים של התנועות הפוליטיות ותנועות־נוער בכיוון למזרח. אחרים הצטרפו לצבא הפולני ע"ש קושציושקו שפעל במסגרת הצבא הסובייטי. על אף זאת היתה התנגדות ספונטאנית פה ושם, ביחוד נגד פעולות היודנראטים ולא מעטים שילמו בעד זה בחייהם. בראדום, למשל, הוקמה ועדה מיוחדת עם מר לוקסנבורג בראש, לשם איסוף תעודות על מעשיהם של אנשי היודנראַט. במתנגדי היודנראטים ראה הצורר הנאצי את היסוד הפו־טנציאלי לתנועת התנגדות, ולכן נרדפו אלה במיוחד ונשלחו למח־נות־ריכוז או נורו במקום. השיא בפעולת חיסול זו היה באפריל 1942, כשבשני הגיטאות שבגליניצה ובוואָעל הוצאו מאות יהודים שנחשדו בהשתייכות לתנועה פוליטית, נהרגו בו במקום או „גורשו" לאושוויץ. ברור, שהדבר הזה נתן את אותותיו, ולא נותר גרעין לפעולות התגוננות.

על אף זאת פעלה במחוז ראדום קבוצת פרטיזנים מורכבת משלושים וכמה יהודים, שהצטרפה באפריל 1944 אל כמה קבוצות אחרות שפעלו בשטח הסובייטים. לקבוצה היו שתי מכונות יריה. שלושה רובים וכמה עשרות רימונים. בעת אחד הקרבות עם הגר־מנים נתפסו עוד שתי מכונות־יריה, ובהתנגשות אחרת כשהקבוצה ניסתה לעבור את הויסלה, איבדה היא מחצית אנשיה. אחרי המלחמה נשארו ממנה בחיים רק שבעה אנשים.

על התנגדות פעילה לגירוש יש בידינו תעודות ממחנה־העבודה בקרושין. בשעת חיסול המחנה, בדצמבר 1942, היתה התקוממות כללית. בשעת הקרב והבריחה נפלו 113 איש, ואת היתר העבירו הנאצים דרך פירלה לשידלוביץ. בדרך נפלו שוב כעשרים איש. באותו הזמן גברה פעולת ההתנגדות בין הפולנים, ויהודים רבים הצטרפו לקבוצות הפרטיזנים שפעלו ביערות. בראדום נכבשה תחנת הרכבת וכל הצוות הגרמני נהרג. במחנות העבודה במחוז ראדום, כגון פיונקי, סקארז'יסקו, סטארחוביצה, נעשו פעולות־חבלה וכן בקווי הרכבת. בקיץ 1944 עם התקרבות הרוסים, התחילה בריחה ממחנות העבודה ליערות, אולם רק אחוז קטן החזיק מעמד ושוחרר אחר־כך על ידי הצבא הרוסי.

א. רוטקובסקי

הראדומאים הראשונים באושוויץ

עוד בתחילת השלטון הגרמני, הרבה זמן לפני המאסרים בתקופת פסח 1940, אסרו הגרמנים יהודים. מהם שנורו, מהם שגורשו למחנות הריכוז — תחילה לבוכנוואלד, אחר כך לאושוויץ.

בתחילת 1941 נאסר ד"ר איזק שיצר (סגן מושל המחוז ומורה ללטינית בגימנסיה „חובבי דעת") ואתו קבוצת פולנים משכי־לים ופקידים בכירים. הם נשלחו לחקירה לסקאַרזשיסק ועונו קשות. ד"ר שיצר מת בעינויי החקירה. יהודי ראדום היו בטוחים שנמנה עם ארגון מחתרת. אלה שנאסרו ב„אקציות" פברואר־אפריל 1942 ולא נורו במקום, נשלחו למחנה הריכוז אושוויץ, ובכללם חבר היודנ־ראט י. אייגר, שנשאר בחיים ומסר הפרטים הבאים (מת בארה"ב ב־1960).

מהקבוצה שנשלחה לבוכנוואלד ביוני 1940, נשארו בחיים יעקב גולדברג, יעקב וורבר, ובן של משה צוקר (לאַמאַך). משה צוקר, שני בניו ורבים אחרים עונו למוות.

מהקבוצה הראשונה של יהודי ראדום שגורשה לאושוויץ בפב־רואר 1940 לא נותר אף אחד. נודע, שהיו שם מוניק צמח, מוניק זילברברג, שלושה אחים וואַרם ואחרים. כבר בארבעת הימים הרא־שונים לבואם הוכו ונחנקו.

מהקבוצה השניה, שנאסרה ב„יום הרביעי העקוב מדם" בסוף אפריל 1942, „גורשו" לאושוויץ כ־80 גברים. שם נתקבלו במכות נוראות. אחר שסידרו כל הרישומים וקעקעו להם מספרים על הזרועות, דחסו אותם למרתף חשוך, ובמעט מרק החזיקום בו שלושה ימים רצופים. אח"כ הוציאום משם ופקדו עליהם לרוץ ל„רייסקה". מקום זה פירושו היה — מוות. 60 איש עונו קשות ונחנקו על־ידי תליינים. הקרבן הראשון היה יחיאל גלאַט (קראוהו יחיאל קעלצער). הנותרים הועסקו, במשטר אכזרי, בכל מיני עבודות מפרכות, ורבים כרעו

ונפלו אחרי זמן קצר, ביניהם: הרשל קוסמן (קראוהו הערשעלע קאַזאַנאָווער), בן השבעים, שהוכה למוות ב־16 במאי 1942.

גורל הרדומאים היה כשל שאר הכלואים. הם עבדו בעבודות שונות וחיו יחד. המספר הגדול ביותר של הרדומאים עסקו בעבודת הביוב, ועזרו אחד לשני בעבודה. רבים נתנו נפשם בתנאים המאויימים.

הראדומאים אברהם צינגיסר, שמעון קורץ, שאול גרוסמן ואחרים, מתו ממחלות, אחרי שבוצעו בגופם ניסויים בגאזים.

בימים הראשונים של יוני 1942 הגיע משלוח מראדום והסביבה. רובם קצבים ואתם השוטרים ישראל'יק צינגיסר, משה טננבוים (אמבר), הרשל בירנבוים ואחרים. גם מהם שרדו מעטים.

בימים הראשונים של אותו החודש החלה להתפשט מחלת השלשול (דיזנטריה), שהפילה חללים רבים. ניספו בין האחרים הרדומאים: שלמה קפלן (סוחר־עורות), בורוכוביטש, ירחמיאל ראקוץ, הרשל בירנבוים, ורבים אחרים. העניעק המרשטיין יצא מדעתו ונהרג על ידי איש „שרות־הבלוקים".

פעם הגיעה פקודה כי על פקידי הבלוקים ואנשי השרות לצאת לעבודה. במקום העבודה הם עסקו בעיקר במלשינות. הקרבן הראשון מהמלשינות היה יוסלה רכטמן, בן העשרים (בנו של משה בינם רכטמן), והשני בלאטמן, בן השש־עשרה. שניהם הושלכו לבור מלא מים מרופשים ושם טבעו.

הרדומאים עבדו בכל מיני עבודות, מקצועיות ושחורות. קבוצה יותר גדולה עבדה בחשמלאות. בשבוע אחד חלו ומתו האחים הלל וישראל גולדברג. גם יוסף בלאס נפל, ב־19 יוני 1942, בדרך לעבודה מחולשה ואפיסת כוחות. ישראל צינגיסר נרצח על־ידי חבריו מ„שרות הבלוקים", ב־20 ביוני 1942.

ב־22 ביוני הוקמה „פלוגה מיוחדת" (זונדר־קאָמאנדו) חדשה. מהרדומאים הוכנסו „לפלוגת מוות" זו: לייבל גולדשטיין, ישעיהו הרשנפוס, אברהם רוזנצוויג, משה אַמבר ואחרים. אלתר קלינרט עבד כ„רופא שיניים" — בעקרו את שיני הזהב של המתים. ל„פלוגה המיוחדת" נתנו מזון טוב והם עזרו לראדומאים שרעבו מאוד. לייבל גולדשטיין (קלאפער) דאג במסירות־נפש לכל הראדומאים ביום ובלילה. בכל עת מצוא התחמק מהצריף, והביא מצרכי מזון ככל שהשיגה ידו.

ביוני נורה בבנין המשרפה שמואליק וואַרשבר, בעוון „נסיון בריחה" כביכול. בחודש יולי מתו בטיפוס ודיזנטריה: נחמיה אייגר, חיים שלום אייגר, יוסף זוויקלסקי, יוסף דיאמנט, אהרן מרין, בנימין ווייך ורבים אחרים. באפיסת־כוחות מתו ישעיהו מלכיור וראובן פשרובר. על אף מאמצי הרדומאים לסייע אחד לשני, שרדו עוד בספטמבר 1942 כמה עשרות בלבד.

הגבעה הזועקת

אביב 1942. שמחת חיים ופריחה. לא כך בבתינו בראדום. התגוררנו, נכון יותר, הושלכנו לבית קטן בקצה הגיטו ברחוב ברנרדינסקה, מוקף גינה, בגבול השטח האַרי. במעבר מהעבר הארי, התנוסס שלט בגרמנית „אזהרה — שטח מגיפות".

בדרך זו יוצאים היו בבוקר השכם הפועלים היהודים לעבודה קשה למען הגרמנים, וחוזרו בערבים. לא מעטים מוכים עד זוב דם קשה היה להאמין, שאנשים אלה, כפופי גב, מושפלים בגוף ובנפש, היו פעם יצורי אנוש. צללי אדם אלה מובלים היו יום יום לעבודת פרך על־ידי שוטרים יהודים ואנשי ס.ס. והנה חוזרת קבוצת הפועלים של „תעשיית הנשק" ובפיהם ידיעה מחרידה, שיש לצפות לליל „שמח". היה זה בערב 30 אפריל 1942.

בבוקר השכם הורגשה בגיטו תנועה בלתי־רגילה. הצעירים התחילו לחפש מקומות מחבוא בטוחים פחות או יותר. מעטים בעלי קשרים עם ידידים בצד האַרי, חיפשו אצלם מחסה לאותו לילה לפחות. אחרים נהרו לגינתנו להסתתר בין השיחים, בבורות ואפילו על העצים. גינתנו בטוחה מבחינה מסויימת, ואמנם פעולת־השמדה פסחה עליה, כי הנאצים השתדלו למנוע מהשכנים הפולניים שמיעת צעקותיה ואנחותיה של האוכלוסיה הנשמדת בצד היהודי. בהגיעם לגינה התחילו לחפש „עמדות להתחפרות"—מי עם שמיכה ביד בתוך בור ומי עם מעט קש בין השיחים. לנחבאים הוגשה מנת מזון מצומצמת בחשכת הלילה. דממת־מוות שררה כאן, ורק כפעם בפעם נשמע רשרוש קל. בבתים נשארו רק אלה שלא הצליחו להימלט וציפו ל„חסדם" של הרוצחים. מי יתאר את פחדם, חרדתם, יאושם ומתיחותם. ואשר יגורו בא.

בבוקר נכנסה קבוצה גדולה של ס.ס. שיכורים ומזויינים בנשק חם והתחילה פעולת הרצח. מוציאים מכל בית את הגברים, מובילים אותם אל שער הבית ומפילים אותם אל לוע המוות. בכל שטח הגיטו נשמעו יריות בלתי פוסקות, אנחות וצווחות הקרבנות. לאחר שלוש שעות כוסו כל המדרכות, החצרות והכביש גוויות. לא נשאר בגיטו איש שלא שיכל לפחות אחד מבני משפחתו באותו הבוקר. בעוד הגופות חמות ואחדים מפרפרים בין החיים והמוות, נצטוו הנשארים בחיים „לנקות" את הגיטו מהגוויות ומהדם. הפקודה מלווה היתה איום של השמדת הגיטו כליל, אף על פי כן לא גילו האנשים אומץ לעמוד מול הטרגדיה הזאת, עד שהופיעו שוטרים, מקלות גומי בידיהם, והכריחו את הנשים והילדים לצאת „לעבודה". כל בית־החולים על פרוזדוריו, החצר והכניסה, היו מלאים גופות חמות. פה ושם נשמעו אנחות וקריאות־הצלה של מפרפרים וגוססים. המומה הייתי, ורק מלים אחדות שבהספדו של הלפנט, שהשמיע בקול חנוק ובדמעות זולגות, נחרתו בזכרוני: „הדם היהודי של חפים מפשע, לא יירגע עד שלא ינוקם".

שתי עגלות גדולות, גדושות גופות של הנרצחים ושל הגוססים, עברו בדממת־מוות את הגיטו בכיוון לבית־העלמין היהודי. אחרי העגלות צעדו אמהותיהם, נשותיהם, ילדיהם ואחותיהם של הנרצחים עד לשער הגיטו, עד שפרצה יללה של בכי ואנחות מעורבות קטעי תפילה. כל הגוויות הונחו בקבר אחים משותף על יד שלושת הצדיקים.

ה„עבודה" נעשתה במרץ ובחפזון, כמו עצם ההשמדה. עד מהרה התרוממה מעל לגופות תלולית צנועה של אדמת ראדום ספוגת דם הזועקת אלינו ולעולם כולו „אל תשכיחונו!"

מרים מלכיור־פרידמן.

אוי לעיניים שכך רואות

הייתי בן 17 שנה. להלכה עבדתי כ„פועל בנין" במפעלי הבנייה של הס. ס. ולמעשה הייתי משרת בדירותיהם הפרטיות של אנשי הס.ס. בלום וויינריך. באחד מימי הקיץ 1943, העירני רוטנפירר האַלר בשעה 6 בבוקר והובילני לחצר, לשם הגיע זה עתה מצ'אנסטוכוב וויינריך במכוניתו הפרטית. נצטויתי להוציא את השק מהמכונית ולהעבירו לדירתו הפרטית. השק היה כבד וכאשר פתחתיו בדירת וויינריך ראיתי, שהוא מלא... שיני־זהב, שטרם הופרדו מהחניכיים והלסתות . . . הוטל עלי לנקות את השיניים מהבשר ודם ולשימן בתיבות. ב„עבודה" זו הייתי עסוק עד 9 בבוקר. ברגע מסויים נכנסו לחדר־עבודתי הילדות של וויינריך ושאלוני לטיבן של השיניים.

עניתי, כפי „שלימדני" ווינריך. שאלו הן „שיני זאבים ושועלים". אחר כך צחצחתי את המגפים וניקיתי את המעיל שהיו מוכתמים בדם. בכיסי המעיל מצאתי תצלומים, וביניהם של ווינריך בפחות הבאות:

א) עומד ליד החלון, מחזיק ברגלי ילדים וראשם למטה.

ב) מחזיק בילד שסוע לשניים.

ג) מחזיק באקדח ולרגליו כורעים אנשים ומתחננים על חייהם.

התייפחתי מר על אשר ראו עיני.

יהושע קופרוואַס

נר לנשמת ילד בן-עירנו

דוד בירנבוים בא אלינו, למחנה־העבודה א.פ.ל. (ארמיי־פער־פלעגונגס־לאגער) בסתיו 1942. היה ילד עליז ונבון, כבן 7. התחבב מיד על כולנו. הסתובב כל היום בין שולחנות המתפרה הגדולה של המחנה, כי עבודתו היתה איסוף סמרטוטים ושליחויות.

מפי אמו ידענו באילו מאמצים עלה בידה להביאו הנה, ומה עבר על הילד לפני ימים ספורים. הוא היה במחנה וולאנוב, שנחשב עד אז כמקום בטוח לילדים. יום אחד נצטוו כל הילדים להתייצב למיפקד, ואז התחבא 3 ימים בין השיחים. אפילו דודותיו, שהיו אתו יחד, לא ידעו מחבואו. הוא חזר לצריף, כשהיה בטוח שנסתיים המצוד האיום.

הילד עבר אתנו את כל שלבי הגירוש. אני זוכרת היטב את היום הנורא בתחילת נובמבר 1943, בו נערכה במחנה בליז'ין „אקציה" על הילדים. דוד לא היה ביניהם. אמו החביאה אותו תחת קרשי רצפת הצריף למשך היום. כעבור כמה ימים הבחין בו מפקד המחנה, ס.ס. אונטרשטורמפירר נעל ימ"ש. הוא קרא אליו את הילד ושאלו, מדוע לא נסע עם יתר הילדים. „לא רציתי לצער את אמי" — היתה תשובתו. החזיק מעמד במשך כל השיחה, ורק כשחזר אל אמו ואחיו, פרץ בבכי מר...

אבל הצורר לא רצה לוותר על קרבנו. באושוויץ, שם נכלא במחנה גברים יחד עם אחיו הבכור, הוציאוהו ב„סלקציה" עם זקנים וחלשים. היה זה ביום קיץ אחד של שנת 1944. הוא הבין לאן מובילים אותו. ואז — — —

הושיט את מנת הלחם היומית שלו לאחיו הבכור באמרו: „קח את זה, אַמק, לי זה כבר לא נחוץ".

אמהות! נוסיף דמעה על דמעותיה של האם השכולה!

יהי זכרו ברוך!

שרה וולך (ניידיק).

סופה של שרה'לה

בפרוץ המלחמה הביאה אחותי מוארשה את ילדתה אלי לראדום, מחמת הרעב ששרר שם, וכך הלכה אתנו שרה'לה לגיטו, ואחר כך ב־1943 למאידאנק.

אתנו גורש גם מנדיל חייט (שעבד בקהילה) עם אשתו לבית גוסטינסקי וילדיהם. לפני שהועברנו למחנה, הופשטנו ערומות לשם „בדיקה". כשראיתי שבתו של איטשה'לה זילבערשטרום קיבלה מכות רצח, משום שמצאו אצלה שטר כסף של 500 זהוב, הוצאתי בחפזון מתוך שערותי את הכסף שהחבאתי, וזרקתיו.

לעבודה הולכים היינו בנעלי־עץ והשלג דבק אליהן. את היל־דה פחדנו להשאיר במחנה ולקחנוה עמנו לעבודה. במאידאנק מת אז בטיפוס החייט פוטרמן. שתי בנותיו, שעבדו אתנו, מיררו בבכי.

מכאן הועברנו למחנה פלאַשוב שבפרבר קראקא. עבדתי במ־כבסה. עליה היה ממונה יהודי בשם שטיינר, שהיה מכה אותי מכות נמרצות.

כשחלק מאתנו הועבר למכרות המלח בויאליצ'קה, הסתלקתי עם אחותי מהמקום, כדי שלא להיות בשעת ה„סלקציה". אולם למחרת מצאה אותנו המפקחת והרביצה בנו מכות, אבל לויאַליצ'קה כבר לא נשלחנו.

ביום אחד הופשטנו ערומות וידענו, שמשהו עומד להתרחש. המפקחת היהודית על הצריף דרשה, שנמסור את הילדה לבית־הילדים. בלילה ה־14 במאי 1944 לא עצמתי עין. סביב בית־היל־דים היתה תנועה חזקה. בבוקר ראיתי איך הרוצחים הגרמנים מוציאים את הילדים מבית־הילדים, ושרה'לה בתוכם, ומובילים אותם לכיוון בלתי־ידוע — — — השתמשו גם בכלבי גישוש כדי למצוא ילדים מסתתרים. מבית־החולים, שם שכבה אחותי מחמת נפילה מאוטו־משא, הוציאו את החולים קשה, ואילו אחותי ניצלה משום שהיתה פצועה קל.

כעבור כמה חדשים הועברנו לאושוויץ. שוב „סלקציה". ביני לבין אחותי עמדה מרת פריד, והפושע מנגלה כיוון אותה לצד שמאל, . . בנובמבר 1944 נשלחנו לברגן־בלזן וכאן החזקנו מעמד עד לשחרור.

עדה אסתרזון

במבחן איום

גוטה צוקר, תושבת לודז', בעלת 3 תוארים אקדמאיים, הגיעה לראדום לאחר כיבושה של לודז' על־ידי קלגסי היטלר. (אביה היה אחיו של המלמד המשכיל אברהם אלי צוקר).

גוטה, עשירת נסיון והתלבטויות — משימה אחת ויחידה היתה לנגד עיניה בשנות השואה: להציל את חיי הוריה.

כשהגרמנים פקדו לערוך רשימה של אקדמאים, לפני פורים 1943, לשם „נסיעה לא"י" כדי להחליפם בקצינים גרמניים אשר בשבי האנגלי (שמועה כזו הפיצו), נרשמה גם היא יחד עם הוריה ובת אחותה, הדסה ניימן (נכדתו של חיים ניימן, בעל חומה ב־רחוב לובלסקה 18), בת ה־6.

וכשהופיעו בפורים מכוניות גרמניות לפני שער הגיטו כדי להסיע את הנרשמים ה„מאושרים" לתעודתם — לא היה גבול ל־אשרה. מלאת חדווה נפשית מה„הצלחה", העלתה את הוריה ובת אחותה על אחת המכוניות ובעצמה עמדה להצטרף אליהם, כשפתאום התרחש משהו שהחשיך עליה את עולמה.

המפקד על ה„מיבצע", קצין הס. ס. קפקה, שכנראה מצאה גוטה חן בעיניו, ניגש אליה ורמז לה לא לעלות על המכונית . . .

מיד הבינה גוטה משמעותו של הרמז, ומוחה המפוקח התחיל לפעול במהירות הבזק. באותו רגע ראתה לפניה שתי דרכים: או להפקיר את הוריה, ובת אחותה, ולמלט את נפשה, או להקריב גם את עצמה. הרבה שהות לשיקול ומחשבה לא נשאר לה. כהרף־עין החליטה ופעלה. ניגשה למכונית, חילצה את בת אחותה והחזירה אותה לגיטו לעיני קפקה ועוזריו . . . אחר כך ניסתה לחלץ גם את הוריה, אולם לא הצליחה בכך, ובמקום לחזור לבדה ולהציל חייה, הצטרפה אליהם בהכרה ברורה על הגורל הצפוי לה...

גבורה זו נרצחה עם הוריה בבית־הקברות בשידלוביץ.

בת אחותה, הדסה ניימן, שניצלה על ידה, נשארה בחיים ונמ־צאת בישראל.

מרדכי פיינגולד

מרת פליציה הורביץ — אם הילדים בגיטו

הכרתי נשים אצילות ואמיצות רבות, אולם לעתים נדירות אפשר למצוא אשה בעלת ערכים מוסריים, תכונות נעלות ומרץ שופע, כמרת פליציה הורביץ (אשת מנהל הגימנסיה „חובבי דעת"). היתה אם מסורה לא רק לבנה, אלא גם לעשרות יתומים, ובאותו זמן — מחנכת, מטפלת ומורה למאות תלמידים. לפני המלחמה ניהלה גן ילדים מודרני. גם אז גילתה חיוניות ומרץ, אולם בגיטו הדהימה ממש בהמצאותיה ובאומץ לבה, כדי למנוע מהילדים את מוראות המלחמה.

היא היתה המנהלת של כל בתי הילדים, אירגנה תחנות „טיפת חלב", ודאגה לכל פרט, קטן כגדול. את כוחה העיקרי ריכזה בגיטו שבפרבר גליניצה. אחרי ה„גירוש" הגדול נתגלגלה לגיטו הקטן שברחוב שוואַרליקובסקה. היה זה מחנה עבודה, וכל מי שרצה עוד להישאר בחיים, נאלץ היה לעבוד במפעלים גרמניים ובמקומות אחרים. האמהות לא יכלו לקחת אתן את הילדים לעבודה, והם נשארו בלי פיקוח. וכאן התחילה מרת הורביץ לגלות מעיינות של מרץ, ואספה את כל הילדים לבית שברחוב שוואַרליקובסקה 20. הקימה מעין בית־ילדים, גברה על כל הקשיים והשיגה את כל ה־דרוש לילדים. עיבדה תכנית של הוראה, משחקים ושעשועים, והכל בסתר.

העבודה בבית־הילדים היתה מלאה סכנות, כי הגרמנים יכלו לגלותה, ונעשתה תוך הקרבה עצמית. על אף זאת הצליחה מרת הורביץ למשוך, בדוגמתה האישית, כוחות עזרה רבים. היא היתה בכל — במטבח, בהכנת התפריט, בסידור האספקה ובטיפול בתינו־קות. והכל עשתה בחיוך על השפתיים, בצניעות ובפשטות, וכל האמהות נמשכו אחריה בבקשת עצה והדרכה. נשאה עידוד לכל, והילדים העריצוה וחיבבוה.

אני זוכרת, שישבתי פעם בחדרה ופתאום נשמעה יריה. מיד קמה ורצה מהר, על אף הסכנה, כדי להרגיע את הילדים.

לא הרבה זמן ניתן לה למלא תפקידה. בשעת אקצית פורים הידועה על האינטליגנציה, שחוסלה בערמה בבית־הקברות בשיד־לוביץ, נהרגה גם המחנכת הדגולה. לפני מותה עוד הצליחה להציל את בנה ואת עלי גוטשטדט, שלקחה אותו עמו. בנה מצא אחר־כך מותו ב„גירוש" הסופי, ואילו עלי גוטשטדט ניצל ונמצא עם אמו ואחיו בישראל.

לאה פינס

כיצד נתפסו ונתלו שני מרצחי יהודי ראדום

בקיץ 1946 היה עלי לשהות כשבועיים בגרמניה לשם איסוף עדויות נוספות על פושעי מלחמה, שהצלחתי לגלות באוסט־ריה: שלושה קציני גיסטאפו וסמל במטה ס.ס. במחוז ראדום, שהש־תתפו בשנים 44־1940 ברצח יהודי ראדום והמחוז.

על פתק קטן כתב ארטור (כעת אשר בן־נתן, המנהל הכללי של משרד הבטחון) מלים מספר בעברית למנהל ה„בריחה" במינכן, וביקשו שידאג לקיומי ולהחזרתי לאוסטריה. כשהגעתי לזאַלצבורג — עיר הפסטיבלים הבינלאומית — פניתי למשרד ה„בריחה" שם. בבוקר יצאנו עם 5 בחורים נוספים לעבר גבול גרמניה. בהגיענו לגבול, יצא יונה'לה, הממונה על הגבול מטעם ה„בריחה" מהמכו־נית, ניגש לשוטרי הגבול, אמר להם משהו ואז הורם המחסום וע־ברנו את הגבול. מצד שני חיכה לנו חבר ה„בריחה", ואנו המשכנו בדרכנו למינכן. בצורה זו עברו בחורים שלנו יום־יום ואפילו מספר פעמים ביום את הגבול.

אחרי שעות מספר באו עשרות להעיד נגד קצין גסטאַפו בשם שאַגל, שהיה ממונה על המחלקה לעניני יהודים בגיסטאפו ראדום. הוא שבחר ושלח 30.000 יהודי ראדום למחנה ההשמדה טרבלינקה. הוא עבר על כרטיסי העבודה של כל אחד ואחד, קרע אלפי כרטי־סים ואנשים אלה נשלחו להשמדה. מ־35.000 יהודים השאיר בגיטו כ־5000.

הפושע השני שאנשי ראדום העידו עליו, היה סמל ס. ס. בשם בוכמייער, ששרת במטה ס.ס. בראדום. הוא היה מנהל עבודה של 800 יהודים והיכה אותם במקלו מכות רצח. היה לי ה„כבוד" לבקר אצלו במחנה השבויים על יד זאַלצבורג. הממשלה הפולנית לא הצליחה לקבל את בוכמייער והנ"ל נדון בוינה ל־12 שנות מאסר. קראופּץ מגיסטאפו ראדום קיבל 15 שנות מאסר.

בהיותי בשטוטגרט פגשתי את ידידי משה פרל (עתה בת"א), שהיה צייר ודקורטור בביתו של סגן מפקד ס. ס. במחוז ראדום וב־ביתם של קצינים אחרים. הוא מסר לי את כתובתו של סגן־אלוף ס.ס. בלום. הוא היה מראשי הנאַצים שאספו את רכוש יהודי רא־דום והיו שולחים ממנו למשפחותיהם בגרמניה. אַקרמן שהיה נגר עשה ארגזים גדולים. בהם נשלחו המתנות, ומשה פרל רשם את את כתובת המשלוח בדיסלדורף, וילהלמשטראסה 32, ומאז נשארה חקוקה בזכרונו.

בלום היה קצין במחוז לובלין, ששלח רבבות למחנה השמדה. כמומחה בשטח זה הגיע למחוז ראדום וקיבל על עצמו את התפקיד המכובד הזה. המפקד העליון על מחוז ראדום היה גנראל ס. ס. קורט באַצ'ר וסגנו היה בלום. (על מעשיהם של שני אלה אפשר לכתוב ספר שלם). פרל, שיע'לה ואקרמן היו מוכנים לנסוע אתי ל־דיסלדורף כדי לעצור את בלום.

נכנסתי עם פרל ללשכת המודיעין בדיסלדורף ואחרי ששיחדנו את הפקיד בחפיסת סיגריות „קאמל", גילה לנו, שמשפחת בלום עברה לעיירה ציזמארק ליד הגבול הדני, כי ביתם בדיסלדורף הפך לחורבה.

המרחק מוינה עד לובק הוא 1200 ק"מ. ציסמרק, מטרתנו, היתה במרחק של 12 ק"מ משם. את הלילה בילינו במחנה הפליטים ב־לובק, ובבוקר יצאנו ארבעתנו לתחנת האוטובוסים. כשהגענו ל־תחנה צעק שיע'לה לפתע: „אוי געוואַלט, הגב' בלום פה". פקדתי על שיע'לה ועל השניים האחרים להיכנס לקרון, שהיה צמוד לאו־טובוס. עליתי והתיישבתי על־יד גב' בלום.

האוטובוס נעצר בציסמרק ויחד עם יתר הנוסעים יצאה גם גב' בלום. רצה הגורל ובלום לא היה בתחנה. הגב' בלום המשיכה ל־כיוון ביתה. מחברי ביקשתי שילכו כמאתיים מטר אחרי, ואני צעדתי בעקבות הגב' בלום. אחרי הליכה של 10 דקות הגיעה לפרבר העיר ופנתה למשק. בחצר המשק היה כבשן לעשיית לבנים אך אותו יום היה יום ראשון, ולכן לא נראו פועלים במקום. בחצר הסתובבו פרות, תרנגולות וחזירים. התאספנו בחורשה שמאחורי המשק והחלטנו שאקרמן ושיע'לה יסעו ללובק להודיע למשטרה האנגלית. נשארתי עם פרל וחיכינו כשעתיים עד בוא מכונית עם שני סמלים ושוטרים אנגלים.

באופן פתאומי נכנסנו כ־8 אנשים לביתו של בלום וערכנו חי־פוש, אך בלום לא היה בבית. במגירות מצאנו מכתבים מבלום לרעיתו ובהם הוא כותב שבקרוב יחזור הביתה ממחנה שבויים ס.ס. שבו הוא נמצא, מאחר שהוא קרוב ל־50 ולמשטרה האנגלית אין דבר נגדו, ובכלל התחילו לשחרר אנשים. בלום הודיע לאנגלים בזמן החקירה שתפקידו בס.ס. היה הנהלת חשבונות ושהוא עסק באפסנאות. ממקצועו הוא סוחר.

על שאלתי למקום הימצאו של גנראל ס. ס. באַצ'ר, השיבה גב' בלום: „כמובן, יחד עם בעלי במחנה השבויים. הגנראל אינו מרגיש

בסוב". שמחנו מאוד על אינפורמציה זו, שגילתה את מקור מם של שני קציני ס.ס. מהחשובים ביותר, שהיו אחראים להשמדת רבע מיליון יהודים בערים: ראדום, קילץ, צ'נסטוחוב, ובעשרות ערים אחרות במחוז. המשטרה האנגלית לקחה כמה תצלומים של בלום, שבהם נראה בחברת קציני ס.ס. גבוהים, וכן מכתבים אחרים ועזבו את הבית.

רדומאים משטוטגרט הוסיפו עדויות, ובעיר ראדום עצמה וב־מחוז נפוצה השמועה שגנראל באצ'ר וסגנו נתפסו. פולנים ויהודים מראדום אספו בפולין עדויות שונות, והועדה הפולנית לענייני פושעי מלחמה הצליחה לקבל את באצ'ר ובלום לפולין. בשנת 1947 דנו אותם למוות ותלום בבית־הסוהר בראדום. העתק מפסקי־דין המוות של גנראל בעצ'ר ובלום נמצאים בארכיון „יד ושם" ב־ירושלים.

לפני צאתי את שטוטגארט בחזרה לוינה, קראני גוטמן, יו"ר הועד, ואמר לי: „יש לי בשבילך הזמנה חדשה". הוא סיפר לי שבבית החרושת לנשק בראדום, עבדו במשך שלוש שנים למעלה מ־2000 יהודים, שספגו מכות רצח מידי „הקומיסארים": פארקוניג, רייך, בראטרקליבר, מילר ויאנקו. עשרות יהודים נהרגו על ידם.

בשנת 1943 טען קומיסאר רייך: „אם הגרמנים ינצחו, אז אנו גרמנים, ואם הגרמנים ינחלו תבוסה, הרי אנו אוסטרים, וכך לא יארע לנו מאומה". אחרי שבועות של חיפושים, עצרנו באוסטריה את חמשת הקומיסארים הנ"ל.

בלי כל קושי, העבירוני אנשי ה„בריחה" חזרה לוינה. כששמע ארטור על השלל הרב שהצלחתי לגלות בגרמניה, הוציא בשמחה את פנקס הפושעים ומחק משם את שמותיהם של גנראל באצ'ר וסגנו בלום, ואת 5 הקומיסארים.

טוביה פרידמן.

*

בחקירה שנוהלה בגרמניה לאחר המלחמה, על ידי תובעים אנגליים ופולניים, בדבר מעשי פשע של ווילהלם בלום וגזילת רכו־שם של יהודי ראדום, העידו: משה פרל, יהושע קופרוואס וישראל אקרמן.

העדים עבדו בשנות הכיבוש הגרמני כפועלים ליד מטה הס.ס. בראדום. בידיהם העבירו חפצים יקרי־ערך, של היהודים שהושמדו, למחסני המטה ברחוב סלובצקי 11 ולדירתה הפרטית של אשת בלום. כן העבירו חפצים לבתם וחתנם ולמנהל הקנטינה של הס.ס. ערך החפצים שנשדדו היה רב מאוד.

העדים סיפרו איך עלה בידם לגלות את מקום מגוריו של הצורר בלום. מצאו בבית את אשתו (אנגליה ממוצאה) והודיעו על כך לשלטונות האנגליים המוסמכים. הללו חדרו למעון משפחת בלום ובנוכחותם הכירו דברים רבים שמוצאם מרכוש יהודי ראדום: רהיטי־מאהון הוכרו על ידי הנגר אקרמן, אשר הרכיבם בסדנאות של מנהל המשטרה בראדום. כן מצאו עורות בחותמת בית החרושת „לודוביקה" בראדום. חליפות שנתפרו בשופס בראדום. כורסאות עור מהמועדון בראדום. בעליות ובמרתפים של בלום נמצאו 50 ארגזים מלאים כלים וחפצים שדודים ועליהם הכתובת של חתנו של בלום — האססא מילר, נוישטאט־האלשטין, מנהל בית חרושת ללבנים. הכתובת נכתבה בידי משה פרל, שמצא את הארגזים האלה. השולח היה: מפקד מטה הס.ס. בלום. בבדיקה שטחית נמצאו כל החפצים האלה בדירתה הפרטית של אשת בלום, ואילו בחצר בית־החרושת נמצאו עוד הרבה ארגזים מלאים חפצים ודברי ערך. בלום הוסגר לשלטונות הפולניים, נשפט ויתלה בראדום.

תקיעת שופר

אצל ר' יוסי'לה מצאו שופר. בגינת פנץ בראדום, באוגוסט, 1942, רצחו הנאצים את הרבי ר' יוסי'לה וקברוהו עם השופר שמצאו אצלו. גם היום אשמע את קולו של ר' יוסי'לה. גם היום אשמע ברטט את תקיעת שופרו.

15.3.61 (מ. א.)

אֶת „הַסָּב מֶרְדּוֹם" לִפְנֵי חֶבֶר־דָּמִים
סְחָבוּ. עַל שׁוֹפָר שֶׁהִצְפִּין הוּא בְּחֵיק.
הַבְּלִיַּעַל כָּעַיִט צוֹחֵק:
„אֲבָרִים נְקַצֵּץ אֶת הָרַב הַתָּמִים.
בְּעָפָר יִתְפַּלֵּשׁ: הוֹי אָבִי, הוֹי אָבִי!
יִתְחַנֵּן וִינַשֵּׁק מַגָּפִי — — — —
נִתְעַנֵּג קֶט־קֶט־קֶט קֶט־בְּקֶטֶל — — — —
הָהּ; יִהְיֶה זֶה, אַחִים, סְפֶּקְטֶקֶל.....!!!!"

*

בֶּן פֶּא־וָו
הוּא הַסָּב.
עָנֹג כַּצִּפּוֹר, כִּרְפְרוּף הַכָּנָף.
וְעָלָיו
הִשְׁתּוֹלֵל הַשּׁוֹדֵד וְשׁוֹטוֹ כַּנָּחָשׁ בְּצַוָּאר
הַזָּקֵן:
„הַיְּהוּדִי הַטָּמֵא! הַבְּזֶה הַשּׁוֹפָר
לָאוֹיֵב תְּאוֹתֶת מֶרְדּוֹם כָּל דָּבָר?"

„כֵּן, אוֹדֶה... לָאוֹיֵב...", סָח אָז ר' יוֹסִי'לֶה,
„אַל תִּירָא... כָּל לִבִּי אֲגַלֶּה."

„לֹא אִירָא!" רַעַם צְחוֹק. — שָׁרִיק הַשּׁוֹט!
שָׁרִיק הַשּׁוֹט!
הַזְוָעָה כַּף תִּשְׁרֹק.
„הֲתוֹדֶה? אֶת עוֹרְךָ פֹּה נִפְשֹׁט.
לָאוֹיֵב הַנָּאצִים אֵיךְ הִשְׁמַעְתָּ הָאוֹת?
קַח וּתְקַע! קַח וּפְתֹר פִּתְרוֹנוֹת
כָּל סִמָּן: אִם דְּבַר שֶׁקֶר תּוֹצִיא מִן הַפֶּה,
תֵּרָמֵס, תֵּרָצֵץ, תְּשֻׁסַּע, תִּמָּחֶה.
הַמְרַגֵּל הָאָדָם!
דַּע, לִפְנֵי מִי אַתָּה פֹּה נָדוֹן!"

*

אָז הִגְבִּיהַּ הַסָּב שׁוֹפָרוֹ. לֹא גוּף עוֹד, גוּף אָדָם,
קְרָעִים שֶׁל בָּשָׂר שֶׁכִּרְסֵם הַטּוֹרֵף:
בּוֹ רַק נֶפֶשׁ זוֹהֶרֶת מֵעַיִן זוֹלֶגֶת הַדָּם,
בּוֹ הַנֵּצַח מֵאִיר מִבֵּיתוֹ הֶחָרֵב.

מֵת הַסָּב, אַךְ נִצָּב.
מֵרָחוֹק מֵרָחוֹק הוּא שׁוֹמֵעַ חֲצָו:
הִתְגַּבֵּר יוֹסִ׳לֶה, עַל הַקֶּטֶב הַמַּר!
וַיִּתְקַע וַיֹּאמַר:

„כְּתֹב זֹאת לְזִכָּרוֹן, לְדֵרָאוֹן:
וְשָׁמַע הָעוֹלָם וְשָׁמְעוּ הַזְּמַנִּים וִדּוּיִי הָאַחֲרוֹן.

„תְּ קִ י עָ ה״ — קוֹל גּוֹעִים מִתּוֹךְ יַם לֶהָבוֹת,
קוֹל טוֹבְעִים בַּיָּוֵן, בְּנֵי בָנִים עִם אָבוֹת...
וּ„שְׁ בָ רִ י ם״ — קוֹל שִׁבְרֵי בְּתוּלוֹת אֲנוּסוֹת,
קוֹל אִמּוֹת בְּיִצְרוֹת, רְדִיפוֹת וּמְנוּסוֹת,
קוֹל נָשִׁים מֵינִיקוֹת, תִּינוֹקוֹת שֶׁהוּטְלוּ לַכִּבְשָׁן,
קוֹל־פִּרְפּוּר הַקְּבָרִים הַחַיִּים... הַשּׁוֹפָר
לֹא יָנוּם, לֹא יִישָׁן:
קוֹל תּוֹבֵעַ הַקֵּץ לַמַּלְכוּת הַחוּמָה!
הַ„תְּ רוּ עָ ה״ הַתְּ רוּ עָ ה — זֶהוּ קוֹל הַנְּקָמָה!
לְאוֹיֵב הַנָּאצִים זֶהוּ קוֹל אוֹתוֹתַי —
אַל נְקָמוֹת! עוֹד לֹא דַי? עוֹד לֹא דַי?״
שָׁם נָפַל הַזָּקֵן מֵרָדוֹם.
לַמַּלְכוּת הָרִשְׁעָה אֲבַדּוֹן! אֲבַדּוֹן!
— צַוָּאַת הַסָּבָא מֵרָדוֹם.

(27.11.1942) מרדכי אבי־שאול

תפילת „כל נדרי" באושוויץ

שנת 1944. קבוצת יהודים מראדום, ביניהם כותב השורות הא־לה, אפשטיין מוניו, טפר, בוכוויס, הנדל מרק, החייט לייב־ישל („דער שווארצער לייביש"), פשמיסלאוו יונה ועוד, נמצאת בבלוק 9 במחנה בירקנאו א׳. במשך 8 שבועות לא יצאנו מתחום המחנה מחמת העוצר שהוטל בגלל מגיפת השקרלטינה שפרצה בין הילדים. כ־300 איש, ביניהם 70 ילדים מקובנה, שכבנו צפופים ותשושי־כוח.

כשומר לילה בבלוק של ה„קראנקנשטובה" (חדר החולים) שימש הראדומאי ישראל הקמן, הקצב מגליניצה (כעת בישראל), מוותיקי אושוויץ, שעזר לראדומאים ולאסירים אחרים בלב ונפש. היה משיג נעליים, לבנים ועוד, ומעבירם לעצורים מראדום, וכן סירים עם אוכל שהבריח בחשאי.

שבוע לפני יום הכפורים הפציר בנו הקמן לארגן תפילה בציבור ביום זה. הוא הסדיר עם הקאפו (ראש הבלוק) הפולני מקטוביץ, אדם מושחת, בעל סטיות מיניות ומורפיניסט, שתמורת וויתור על המנות באותו יום הוא יעמוד על המשמר, כדי לאפשר לנו את התפילה.

יום לפני החג הוסר במקרה העוצר. הקמן השיג במאמצים מספר טליתות וסידורים מהקרמטוריום, ובחרדת קודש התכוננו לתפילת כל נדרי.

הערב הגיע. באוירה מתוחה ומלאת פחד פתחנו בתפילה. החזן היה מר חולאווה מאוסטרוביץ. הכל פרצו בבכי מר, ובלב כולנו נדלקה תקוה שתפילותינו יבקיעו שערי השמים ונזכה לגאולה בקרוב.

אחרי התפילה התחיל פתאום הקאפו להתחבק עם החזן ואחדים מהמתפללים, בכה — והיה נרגש מאוד.

כל הלילה לא עצמנו עין.

בבוקר התחלנו להתפלל בהשכמה. באמצע התפילה נמסר בסיס־מה, שד"ר מנגלה (הסלקציונר הרוצח) הגיע לשער המחנה. כהרף־עין שכבנו כולנו במיטות. בצהרים התחילה הסלקציה. רשמו אנשים רבים שנלקחו אותו ערב לתאי־הגאזים. גם אותי רשמו, אולם בתח־בולה נחלצתי.

בערב, לאחר שהאנשים הוצאו מהבלוק לקרמטוריום, הותקף לפתע הקאפו בטירוף והתחיל להרביץ על שמאל וימין, וביחוד הר־ביץ בחזן חולאווה, שרק אמש נשקו...

כשנודע הדבר להקמן, וכן שהקאפו גונב מהאסירים מנות־לחם כדי לקנות תמורתן מורפיום, החליט לסלקו מהבלוק. ואכן, כאשר הותקף שוב בטירוף כעבור ימים מספר, והתחיל לעשות עמנו התעמ־לות סדיסטית, אספנו, בעזרת ישראל הקמן, כעשר מנות, מסרנו אותן למחסנאי שמואל מביאליסטוק, שהעבירן לקצין ס.ס. האחראי לאספקה, וסיפר לו על מעשיו של הקאפו.

למחרת באו קציני ס.ס. רבים ומזכירים של המחנה, הוציאו את הקאפו החוצה, הסירו ממנו את הסרט, היכוהו מכות־רצח וזרקוהו לבריכת המים. אחרי כן הועבר לבלוק־העונשין. בחיפוש בחדרו נמצאו כמויות גדולות של מורפיום ואופיום.

ימים מספר לא היה בבלוק שלנו קאפו. הכול פחדו מבלוק זה, לאחר שראו שאין כלואיו מניחים שיתעללו בהם.

יונה בורנשטיין

תפילת ימים הנוראים במחנה פייהינגן

כשהתקרבו ימי ראש־השנה תש"ד, החליטה קבוצת חרדים לערוך בחשאי תפילה בצבור במחנה. אף נמצאו ספר־תורה וטלית, שהוטמנו כל הזמן מעינם של הגרמנים, ובהסכמתו ה„בלתי רשמית" של זקן־המחנה הראדומאי, נערכה התפילה באחד הצריפים, כשב־חוץ ניצבת שמירה כדי „לשים עין"...

בערב יום הכפורים קיבלה קבוצה אחרת רשות מאחד הממו־נים הגרמניים (ידע כנראה על המתרחש בחזית ונעשה קצת הומ־ני...) לסדר בערב תפילה באחת המחצבות, שם עבדו יהודים עבודת פרך במשמעותה האיומה ביותר.

כאנוסים בספרד, באווירה מתוחה ומלאת פחד, נתכנסו במחצ־בה כ־80 יהודים, רובם ראדומאים, ואליהו בראוור מלובלין אמר „כל נדרי" בקול חנוק ובשברון לב, כשהכול חוזרים אחריו מלה במלה בדמעות זולגות...

למחרת נתאספו כולם, בהשכמה, באחד הצריפים במחנה, והת־פללו בחפזון, כדי לתספיק להתייצב למיפקד בשעה הקבועה.

ממיידאנאק לגיטו ראדום

להלן קטעים מספרה של **מרים בידרמן** „נעורים בצל המוות" (הוצאת „דבר" בע"מ, ת"א), המתארים את ימיה בגיטו ראדום וטלטוליה עם נשים רדומאיות, לאחר חיסול הגיטו, במחנות־הן יכוז שונים.

המערכת

מרים בידרמן, בת למשפחה יהודית ותיקה בוארשה, היתה בת 12 כאשר פרצה מלחמת־העולם השניה. בנובמבר 1940 נכ־לאה עם בני משפחתה בגיטו. הם היו כולם מצויידים בתעו־דות של „יהודים מועילים". בזכות בית־הדפוס שניהלו בגיטו. אך התעודות לא עמדו להם זמן רב. ביולי 1942 החלו הגירו־שים למחנות־ההשמדה והבידרמנים היו בין המגורשים הראשונים, חוץ ממרים ומאחותה הבכירה נינה, שניצלו בנס.

עם פרוץ המרד בגיטו וארשה ניגשו הגרמנים לחיסול מוחלט של הגיטו ומרים ואחותה שולחו למחנה מאידאנק, ליד לובלין. אחר חדשים אחדים שוב התרחש נס: מרים ועוד עשרות מעובדי בית־דפוס ורשאי הועברו לגיטו ראדום, כדי לעבוד בבית־דפוס שהגרמנים פתחו שם. עד מהרה עלה הכורת גם על גיטו ראדום. אך מרים הצליחה להתקבל לעבודה בבית־החרושת המקומי לנשק, שעבד, כמובן, למען הגרמנים, בעוד שאחותה הוסיפה לעבוד בבית־הדפוס. כך עבר עליהן החורף של 1943־44 בעבודה קשה, במאבק מתמיד על החיים, בציפיה לבאות בחרדה מפניהן.

אני עוזבת את מאידאנק

לאחר חדשיים של עבודה ביחידת־התובלה, — כוחותינו כבר אזלו ונדמה היה, כי בעבודה זו יבוא הקץ לחיינו העלובים — הכ־ניסונו בוקר אחד אל בית־המלאכה למברשות ובשבילנו, נשי־המשלוח הורשאי, החלו חיים חדשים. הושיבו אותנו ליד שולחנות ארוכים, שעליהם נערמו חבילות שערות־חזיר, חוט ברזל וקרשים נקובים, והתחלנו לעשות מברשות. אחר שעות אחדות תפסנו את סוד המלאכה הזאת ובלי מאמץ־יתר ייצרנו מברשות לא־רעות כל עיקר. המנהל הראשי היה גרמני ולידו עזרו כמה קאפו יהודים. המנהל הנאצי היה נכנס מפעם לפעם לבית־המלאכה ובהסתכלו בע־בודתנו, היה מוריד את מגלבו פה ושם על ראשה של אחת ועל ידיה של אחרת — ומסתלק. הקאפו היהודים ישבו בפינות והשיחו את לבם המר על משגיחת־המחנה, שהיתה עורכת אצלנו בדיקה רק פעם בשבוע. אחרי השבועות של עמל מפרך וחסר תכלית, היתה לנו העבודה במברשות כמנוחה ממש.

בשכנות לצריפנו עבדו הגברים, שאתם קיימנו קשר הדוק. מדי פעם בפעם נכנס אלינו אחד הגברים, כביכול, במטרה לקבל חמרים. אם המנהל הנאצי נמצא רחוק מן הצריף, היה אורחנו מאריך שבת, משוחח, מספר חדשות, וגם נותן לנו עצות שהביאו תועלת.

חלפו ימים אחדים וחומר־הגלם בבית־המלאכה נגמר וחדש לא הגיע עדיין. הקאפו, שגם הם חיו כאן חיים קלים ורצו להאריך את עיסוקם בעבודה זו, יעצו לנו עצה מחוכמת: כאשר ייכנס המנהל הגרמני לצריף שלנו, עלינו לעבוד בחריצות, אך ברגע שיצא, נחזור ונפרק את המברשות. בדרך זו לא יהיה לעולם מחסור בחומר ותהיה תמיד עבודה. זו היתה אמצאה מפליאה. היינו בלי הרף עסוקות ולא היתה סיבה לגרמני להתאונן עלינו.

כך עברו עלינו כמה שבועות שקטים בבית־המלאכה למברשות ורק התפללנו, שהדבר יימשך להבא. לא התלוננו על החבורות בראש או על הסימנים הכחולים בידיים, שהעניק לנו מגלבו של הנאצי.

יום אחד הופיעו במיפקד־הבוקר כמה גרמנים בלתי־מוכרים ובקול רם קראו רשימה ארוכה של שמות. לתמהוני נקראו ראשונים שמותיהם של אבי, אמי, אחותי נינה ושמי אני. אחר נקראו שמות כל הפועלים מבית־הדפוס שברחוב לאשנו — יחד כ־120 שמות. במחנה מאידאנק נמצאו רק כעשרה מאנשי הרשימה הזאת. כאשר הורו לנו לצאת מן השורה ולעמוד בצד, אמרו לנו הגרמנים, כי כל אנשי הרשימה, במידה שיימצאו במחנות השונים בפולין, יובאו בהקדם ללובלין וממנה נועבר כולנו לראדום, שם מקימים מחדש את בית־הדפוס הורשאי.

היה זה מקרה בלתי־רגיל, שהכל במחנה דיברו עליו, כי עד עתה לא קרה שיוצאו אנשים ממאידאנק. הפליאה גברה כאשר שמענו מפי הגרמנים, שהעובדים הקודמים של בית־הדפוס יבוקשו בכל המחנות — מחנה טרבלינקה בכללם. נינה ואני הבינונו, כי היתה זאת יוזמתו של ליאון מ. לשלוח את מכונות־הדפוס לראדום, שבה נתקיים עוד הגיטו, וגם לשכנע את הנאצים כי מומחי־דפוס כמונו אינם בנמצא. בתוך הקבוצה הקטנה של פועלי דפוס, שנשארו בוארשה עם ליאון מ. היו ידידים מסורים של הורינו והם ודאי הש־תדלו, ששמות הורינו ייכללו ברשימת העובדים המבוקשים. לעת־עתה נשארנו וחיכינו במתיחות להתפתחות העניינים. העובדה כש־לעצמה, שהיה לנו משהו לקוות לו, עודדה את רוחנו.

ימים אחדים אחר המקרה הבלתי־רגיל, בצאתנו מצריף המברשות להפסקת צהריים, הבחנתי פתאום בידיד טוב מוארשה, המוליך קבו־צת יהודים שמקרוב באו. בראותו אותי, ניגש אלי בריצה ובלחש גילה לי סוד, כי הודות לידיעתו את השפה האוקראינית הצליח להצטרף ליחידת אוקראינים, המועסקים על־ידי הנאצים כמשגיחים במחנות. מראה פניו לא גילה את יהדותו וזה עזר לו להופיע כ־אוקראיני. היה לו פרצוף כושי למחצה עם חוטם קצר ועבה, ושע־רות סמיכות ומקורזלות. קראנו לו „ראש פלוטוס" — בגלל דמיונו לראש הכושי, שהופיע על נייר־האריזה של בית החרושת הידוע לשוקולדה „פלוטוס". ידידי ה„אוקראיני" הביא ללובלין קבוצת יהודים מן המחנה בפוניאטוב. כנראה הוליך אותם ישר לתאי־הגאז, אף שהוא עצמו אולי לא ידע על כך. בהתחפשו לאוק־ראיני קיווה להציל את חייו. היה לי דוד בפוניאטוב ו„ראש פלו־טוס" הבטיח לחפשו ולמסור לו פריסת־שלום ממני.

במרוצת הימים הבאים החלו להתרכז בלובלין פועלי הדפוס, שנדרשו ממחנות שונים. גם למחנה־הנשים שלנו הגיעו נשים אח־דות מטראבניק ומפוניאטוב. באמצעותן קיבלתי דרישת־שלום מדו־דתי לולה קלאטקאוויץ', בעלה מיאטאק ובתם רישה, אשר חודש קודם לכן גורשו מגיטו וארשה לטראבניק יחד עם כל בתי־המלאכה מרחוב נובוליפיא. הידיעות על מצבם לא היו משמחות, סבלו רעב, אבל היו יחד. היה זה מקרה נדיר, שמשפחה תישאר זמן כה רב בחיים ואף לא תפורד.

הנשים החדשות סיפרו לי גם על דודי ויתר קרובי בפוניא־טוב, אשר שהו שם יותר מחצי שנה. אבל אנשים מגיטו וארשה שהגיעו לפוניאטוב עם הגירוש ההמוני הראשון או השני, לא נמצאו עוד שם. בזאת נגוזה תקותי האחרונה לראות עוד את הורי ואת אחותי הצעירה, תקוה, שקמה פתאום לתחיה לפני ימים אחדים, בעת שנקראו במיפקד הבוקר שמותיהם בין 120 עובדי־הדפוס המבוקשים.

גם למחנה־הגברים הגיעו אחדים מעובדי בית־הדפוס הורשאי ואלה צורפו למפעל־המברשות שלנו. כן שמענו, כי במחנה הריכוז הלובליני נמצאו אחדים מרשימת האנשים המבוקשים.

בינתיים נערכו שתי סלקציות בקרב עובדי הכפיה של מאידאנק. בוקר אחד, בעמדנו כרגיל בטורים ארוכים במיפקד, מוכנים לצעוד לעבודה, הגיעו נאצים אחדים, שהחלו לבדוק אותנו. הם הוציאו כמה נשים קשישות וחלשות למראה, ושילחון לתאי־הגאז. בסלקציה זו שמו הנאצים במיוחד לב למחלות עור, שכה קשה להסתירן. לבי הלם מפחד, שמא יגלו את שני הפצעים שבדיוק אז התפתחו על גופי — אחד על הזרוע ואחד על עקב רגלי השמאלית. לכן, על אף החום הקיצי הקשה לבשתי תמיד סואֶדר, כדי לכסות את זרועי הנפוחה. גרביים לא היו לי ופעמים אחדות ביום כיסיתי בבוץ את הפצע ברגל. כך העלמתי מעיני הנאצים את הפצע שהיה מבטבט בלי הרף.

בכל מיפקד־בוקר עברו עלי רגעים של פחד־מות. יותר מאשר בעת אחרת לא יכולתי עתה להשלים עם המחשבה על מות, כי מיום ליום גברו התקוות לשחרור. הסיכוי להישלח ממאידאנק לגיטו, כמוהו אז כשחרור. לכן רעדתי מפני כל מכשול, העלול להפריע לי בכך. ידעתי כי מדי פעם בפעם עורכים הגרמנים סלקציות גם בבית־המרחץ, שבו נבדקות הנשים כשהן ערומות. בסלקציה כזו הייתי ודאי, בשל פצעי, נשלחת ישר לתאי־הגאז.

מצבנו במאידאנק החמיר מיום ליום. עקב המפלות הגרמניות בחזיתות־המלחמה גברה עצבנותם ואכזריותם של המשגיחים הנאציים. במיוחד השתוללו הקאפו ו„זקני־המחנה" היהודיים, שחשו מה צפוי להם. גם האוכל נעשה גרוע ובאוירה המתוחה הורגשה תחילת הסוף...

אשה בצריפנו, שנזקקה בלילה לבית־השימוש, נאלצה לבקש כמה נשים שיתלוו אליה. כי מן הרגע שהחשיך ארבו בחוץ השומרים האוקראינים שהיו מתנפלים על נשים בודדות ואונסים אותן. אם הלכנו בקבוצות — לא העיזו לעשות זאת. בגלל המזון הגרוע לקו קיבותינו במחלות ולא אחת קרה שנאלצנו בלילה להשתמש בסיר הנועד למרק. את ימי ראשון בשבוע ניצלנו למנוחה ובמשך כל היום שכבנו סרוחות על משכבינו המצחינים.

בתקופה אחרונה זו הופיע במאידאנק נער יהודי בן 12 מגרמניה. מנוון למחצה, שהנאצים ניצלוהו לשעשועיהם הסאדיסטיים. הופעתו של הנער המטופש עוררה כל פעם בהלה ואני נזהרתי מלהימצא בקרבתו. הנער נעשה למחמל־נפשו של מפקד המחנה, המאֻיור, שהיה לוקחו אתו אף בנסיעותיו אל מחוץ למחנה. בימי ראשון בשבוע היה הנער מבלה לרוב במחנה הנשים. ככלבלב נאמן נגרר אחרי המשגיחים הנאציים, שהיו נותנים לו את אקדחיהם על־מנת שיירה בנשים העוברות על פניו. אז היה מפשק רגליו, מקרב את האקדח לעינו ומכוונו אל הנשים, כפי שמכוונים אל ציפור או ארנבת. זה היה השעשוע הנעים ביותר של הנאצים.

סוף־סוף, אחרי ארבעה חדשים במאידאנק, הגיע היום הגדול בשבילנו „נשי וארשה", כפי שכינונו, יום יציאתנו ממחנה העבדים הנורא, שבו ארב לנו כל רגע המות. זה זמן־מה נהגנו לחסוך ממנות־האוכל הזעומות שלנו ובעד הלחם והמרק קנינו נעליים, שמלות ומעילים. רצינו להיראות ככל האפשר כבני־אדם, בעת שנצא „לחפשי". את הסמרטוטים והכינים נשאיר בלובלין.

בבוקר המאושר התייצבנו למיפקד נקיות ומקושטות. כל אחת החזיקה חבילה בידה וחיכינו לבדיקות הפורמאליות, שנערכו הפעם על־ידי הקצין הנאצי אשר הצילני מן התליה. הוא רשם את שמותיהן וגילן של הנשים, שעמדו לנסוע מיד לעבודה בבית־הדפוס בראדום. בהגיע תורי ואני הודעתי, שגילי 16 שנה, מיצמץ בעיניו ושאלני מתי הספקתי ללמוד את מקצוע הדפוס. עניתיו שלמעשה נולדתי בתוך המקצוע הזה ומשנות ילדותי עבדתי בבית־דפוס. הוא חייך ולא אמר עוד מלה.

נערך חיפוש ולא נמצא דבר אסור אצל שום אחת מאתנו. כבחיפושים קודמים החזיקה אחותי גם הפעם את טבעת־הזהב שלה בפיה ואת השעון הסתירה תחת שרוולה. אחר החיפוש נצטוינו להכנס לרכבת, שכבר חיכתה לנו.

בנסיעתנו הנוכחית היינו רק שלושים בקרון. היו לנו, איפוא, תנאים נוחים ואפילו די מקום לשכב. ברגע האחרון הובאו עוד כמה נשים ממחנה־הריכוז בלובלין, חברותינו לשעבר מבית־הדפוס הורשאי. עד לרגע זה היינו משוכנעות, כי מחנה מאידאנק הוא הגיהנום הגרוע ביותר. אך בהעיפנו עין על חברותינו ראינו, כי לעומתן אין לנו סיבה להתלונן. הן היו חיוורות, שערותיהן כמעט לבנות ועצמותיהן הבולטות מכוסות סמרטוטים פשוטים. רגליהן היחפות היו נפוחות ומכוסות פצעים שותתי דם. בראותן אותנו, בכו משמחה. אך עדיין לא האמינו, כי אכן נמצאות הן כבר מחוץ לשער תאי־הגאזים.

ברכבת כולה היו בסך־הכל שמונים נפש, בכללן אחדים שלא הופיעו ברשימה הרשמית של המבוקשים. חלק מעובדי־הדפוס כבר ניספו בינתיים בתאי־הגאז. הנשים ממחנה לובלין סיפרו, כי בהיותן בדרך לרכבת הבחין הקצין הנאצי בשתי נשים הגוררות בקושי את רגליהן. הוא קרא אליו חייל ואמר לו: „קח שתיים אלה בחזרה! אין הן טובות עוד אפילו לעבודת דפוס". שתי הנשים החלו לבכות ולהתחנן, אך ללא הועיל. החייל החזיר אותן למחנה.

ימיו האחרונים של גיטו ראדום

מקץ שעות אחדות של נסיעה איטית, נעצרה הרכבת. משמר גרמני קטן הוליך אותנו בדרכים עקלקלות לתוך גיטו ראדום. הילדים הפולניים המעטים, שנזדמנו בדרכנו, ירדו מן הדרך ועקבו אחרינו תמהים ומבוהלים. בבואנו אל שערי הגיטו מסרו אותנו החיילים לידיה של המשטרה היהודית והסתלקו. שוב היינו בין יהודים. מכל העברים הומטרו עלינו שאלות מנין באנו ומה גורל היהודים במחנה. קהל היהודים סביבנו גדל בלי הרף ובאויר נישאו שמות אנשים, שנשאלנו לשלומם.

מיד הופיעו כמה מעסקני הקהילה ובידיהם ככרות־לחם שחרות וגדולות, וקופסאות ריבה. הם פיזרו את הסקרנים, פרסו לנו פרוסות הגונות, מרחון בריבה, ואמרו בנימה לבבית: „איכלו, איכלו, אחרי כן תספרו". יהודי ראדום גילו כלפינו יחס לבבי כן, אף על פי שהגיטו היה מלא על גדותיו ובכל חדר התגוררו אנשים אחדים, סידרו אותנו בצורה אנושית. כל אחת מאתנו קיבלה מיטה, כלי־מיטה נקיים ואף לבנים להחלפה. המשפחות, שבבתיהן התגוררנו, חילקו אתנו את מזונן הדל.

השגחנו איך האנשים הרחמנים השתדלו להתגבר על הרתיעה הטבעית, שמראנו העלוב עורר בהם בהכרה. במיוחד היה דבר זה אמור בנשים ממחנה־הריכוז הלובליני, שדמו יותר לחיות מאשר לאנשים. גם אנו ממאידאנק נראינו לעומת יהודי הגיטו כאנשים, שיצאו זה עתה מכלוב. על אף היחס הנלבב, שגילו כלפינו יהודי ראדום, יכולנו לקרוא מעל פניהם את השאלה, איך אפשר שאנשים יגיעו למצב עצוב כזה.

אחותי ואני סודרנו בביתה של משפחה בשם רוזנטאל, שהתגוררה עם חמשה ילדים בשני חדרונים. הרוזנטאלים נתנו לנו מטה

וחילקו אתנו פת לחמם. ואכן, במשך היומיים ששהינו בביתם התאוששנו קצת. אחר נמסרו לרשות קבוצתנו שני חדרים גדולים במחסן והתחלנו להסתדר בהם. כל אחת קיבלה מזרן־קש ודברים נחוצים אחרים למשק־בית. היינו מרוצות לחיות שוב יחד.

גיטו ראדום היו בו רחובות אחדים, שהיו גדורים גדר־עץ גבוהה. ליד השער עמד משמר, אך הגדר היתה מנוקבת חורים שדרכם התנהל מסחר עם הפולנים. קל היה גם לעבור דרך הגדר אל הצד הארי ויהודי ראדום, שהשיגו מחבוא אצל ידידים פולניים, סיכנו את נפשם ונמלטו מן הגיטו. כמו בוארשה כן בראדום צפוי היה עונש־מות ליהודי, שנמצא מחוץ לגיטו.

תנאי החיים בגיטו ראדום היו טובים לאין־ערוך יותר מאשר בגיטו וארשה. בראדום היו בית־חולים מצויין ומטבח עממי מאורגן היטב, שממנו נהנו בעיקר יהודים שלא מן המקום ובמיוחד אנו הוארשאיות שמקרוב באנו. בראדום הרשו הנאצים ליהודים לקחת אתם לגיטו את רהיטיהם ומטלטליהם. מי שנזדקק לכסף, יכול למכור את חפציו דרך הגדר ולרכוש מזון. כל יום יצאו מן הגיטו טורים ארוכים של גברים ונשים לעבודות שונות בצד הארי. הנאצים הראו עצמם לעתים רחוקות ברחובות הגיטו ובתוך הרובע היהודי המגודר בראדום שרר חופש יחסי.

בית־הדפוס שלנו עדיין לא התארגן וניתנה לנו שהות לנשום קצת לרווחה. כמחצית עובדי הדפוס שבאו מלובלין, שכבו בבית־החולים. במאידאנק ובמחנה־הריכוז של לובלין אימצו גם החולים קשה את שארית כוחותיהם לעמוד על רגליהם, כדי שלא יישלחו לתאי הגאז, אך בבואם לראדום — מיד כרעו תחתיהם. אבל כאן היו להם תנאים מצויינים להבריא. גם גופי היה כולו פצע וחבורה, ולא יכולתי לשכב על גבי ולא לשבת. כתפי, שדי, בטני, רגלי ואף ידי היו מלאים פצעים. הרופאים היהודים בגיטו ראדום, שנהגו בנו יחס אנושי, כינו את מחלתי בשם „אויטאמינוסיס" ונתנו לי זריקות שונות כדי להקל על סבלי.

חיכינו בחוסר־סבלנות לליאון מ. ויתר מומחי־הדפוס, שהיו צריכים לבוא מוארשה ולשקם את בית־הדפוס. בזכות יוזמתם אספו אותנו מן המחנות השונים בפולין והביאונו לראדום, אבל הם עצמם נתקלו בקשיים בקשר ליציאה מוארשה. כל מאמצינו לבוא אתם במגע עלו בתוהו. אך יום אחד הגיעה אלינו הידיעה המזעזעת, כי מיד לאחר שליאון מ. סיים בהצלחה את מאמציו להוציא את כולנו מן המחנות ושלח את מכונות־הדפוס לראדום, נורו הוא ואנשיו. מדוע ואיך קרה הדבר — לא ידענו. נשותיהם וילדיהם נשארו בחיים וחיפשו בכוחות עצמם דרך להצלה.

הידיעה על מות ליאון מ. ואנשיו לא רק זעזעה אותנו, אלא גם הטילה בנו פחד שמא יגלו הנאצים את כל הענין של ריכוז עובדי־דפוס וגורלנו יהיה כגורלם. אמנם, קל למדי לברוח מגיטו ראדום, אך לאן? אל מי? מחוץ לגיטו התנהל ציד איום על יהודים והנאצים שילמו מחיר גבוה בעד גילוי יהודים חבויים. ערכו של ראש יהודי היה שק קמח או תיבת סוכר ונמצאו פולנים די והותר, שרחרחו ככלבי־ציד אחרי יהודים, כדי לזכות בפרס. אמנם, היו גם פולנים שהסתירו יהודים תמורת תשלום ואף בלי תשלום, אבל פולנים אלה סיכנו את נפשם. מציאת מחבוא היתה, איפוא, כרוכה בקשיים גדולים ולא חשבנו כלל על בריחה. אך התנחמנו בכך, שלעת־עתה חיים אנו כאנשים, וכל אחד לעצמו קיווה והאמין, שאולי יתרחש לו נס והוא יינצל.

היו עוד בגיטו ראדום משפחות שלמות, שחיו בטוב, ישבו בדירות מסודרות כראוי ואכלו מזון משובח. לאנשים אלה היה מלאי של כסף ודרך הגדר קנו את הדרוש להם מפולנים או מיהודים, שעסקו בהברחה. כל תושבי הגיטו קיבלו מנה יומית של לחם וריבה. מלבד זאת ניתן פעמיים ביום מרק במטבח־הגיטו. עד מהרה קיבלנו אנו, מן הקבוצה הוארשאית, מנות אחדות, כי יהודי ראדום העשירים העניקו לנו את תלושי־המזון שלהם וכך אכלנו לשובע.

...אחרי שבועות אחדים הוקם סוף־סוף בית־הדפוס. המנהל היה יהודי, ברנש בלתי־נעים, שהזהירוני עליו כי הוא משרת בגיסטאפו ועלינו להיזהר בכל מלה. המפקח על בית־הדפוס היה גרמני קשיש ושקט, שיחסו אלינו היה אנושי יותר בהרבה מזה של המנהל היהודי. כמו בוארשה כן ביצענו כאן בראדום עבודות שונות בשביל שלטונות הכיבוש. הדפסנו מודעות שהכילו צורים רשמיים ונייר־אריזה לסיגריות, וכן ייצרנו מעטפות רבות. העבודה הזאת וגם המכונות הישנות המוכרות לנו היטב, השרו עלינו אוירה ביתית. אך בהסתכלי במכונות הרהרתי בלי הרף בליאון מ. ובעובדי־הדפוס האחרים, שהודות להם ניצלנו ממאידאנק. ראיתי משחק משונה של הגורל בעובדה המעציבה, שהם עצמם לא הצליחו להינצל. בגלל העדרו של ליאון מ. נמשכה זמן כה רב התקנת המכונות ואלו גם נתקלקלו בלי הרף.

...הידידים המסורים ביותר של אחותי ושלי מקרב פועלי הדפוס הוארשאים היו וולאדק ציפל ואדאק ש. וולאדק היה קרוב במיוחד אל אחותי נינה והכל סביבם ראום כחתן וכלה. וולאדק ציפל היה בחור חזק ורציני, ואילו אדאק ש. — צנום, ממש עור ועצמות, ובפיו אף לא שן אחת. השיניים האחרונות, שנשארו לו אחר גיטו ורשה, איבד במחנה־הריכוז הלובליני. אך על אף נסיונותיו הקשים, לא נפלה רוחו הטובה וברגעים העצובים ביותר היה משמחנו בהלצותיו ובמיבצעיו הקומיים. עם כל מראהו העלוב היה אדאק בחור אמיץ, מלא תחבולות וזריזות, שעמדו לו לא אחת וסייעו לו להיחלץ ממצבים מסוכנים.

לקבוצתנו השתייכו אנה רודמאן ובעלה, עובד דפוס. בוארשה היתה אנה רודמאן ידועה כאשת־חיל, שהפילה חתיתה על שכנותיה. אולם בגיטו ראדום נתגלתה אנה רודמאן כאשה בעלת לב ומילאה תפקיד של אם משפחת אנשי הדפוס. לי היתה לעתים קרובות מחליפה את התחבושות ועל אחותי נינה, שרזתה מאוד במאידאנק, שמרה כעל בתה היא וכל פעם הגישה לה משהו לאכול. אנה רודמאן כיבסה את כתונותיהם של מחצית הגברים הוארשאיים והיתה רבה עם כל אחד, שלא נהג כשורה בחבריו. אשה פשוטה ובלתי־משכילה זו גילתה בנסיבות הקשות רגש נדיר של יושר וסולידריות.

אחר העבודה שורה בדירתנו אוירה משפחתית. אכלנו יחד, שרנו והתבדרנו. במרוצת הזמן נתפרסמנו עד כדי כך, שרבים מיהודי ראדום באו לבקרנו, במיוחד כדי לשמוע את נגינתו המופלאה של הכנר המוכשר אשר בקבוצתנו. זה היה אדאם וולסקי, כפי שהיה רשום בניירותיו האריים המזוייפים, או כפי שאנו קראנו לו בפשטות: אדולאק.

הוא היה אדמוני נאה וגבה־קומה בשנות הארבעים. מוצאו מצ'נסטחוב ובפרוץ המלחמה היה בדרך לקריירה מוסיקלית גדולה. פגישתי הראשונה אתו נתקיימה בנסיבות טראגיות. היה זה בחודש ינואר 1943, חדשים אחדים לפני המרד בגיטו וארשה. בשובי מעבודתי בבית־הדפוס נתקלתי בשער הבית ברחוב ניסקה, שבו התגוררתי אז, באשה אדומת שער, נאה וצעירה, שעמדה ובכתה. לשאלתי לסיבת בכיה ואם אוכל לעזור לה במשהו, סיפרה בפולנית רצוצה, כי מוצאה מגרמניה וכי יחד עם בעלה הגיעה זה עתה מן הצד הארי, שבו התגוררו על סמך ניירות מזוייפים. שכן פולני הלשין עליהם וברגע שהנאצים החלו להתדפק על דלתם, ברחו בדלת

אחורית. עלה בידם להשפיע על החייל הנאצי, ששמר ליד שער הגיטו, להרשות להם להיכנס. אך כה מבוהלים היו, שדימו בנפשם כי גם בגיטו רודפים אחריהם. הוסיפו, איפוא, לרוץ ואיבדו זה את זה. מזועזעת עמדה האשה לבדה בגיטו, שבו לא הכירה אדם, ולא ידעה איך למצוא את בעלה. רק סיפרה לי, כי הוא גבר גבוה בגיל ארבעים בערך, כי גם שערותיו אדומות ובידו כינור בנרתיק.

העליתי את האשה לחדרי ואחדים מפועלי־הדפוס שלנו יצאו לרחובות הגיטו לחפש אחר האיש עם הכינור. הגיטו כבר היה אז „גזום" כראוי ובסך־הכל היו בו כעשרה רחובות, שהיו אמנם מלאים אדם, אך את האיש עם הכינור מצאו עד מהרה. המשימה לא היתה קשה ביותר, כי לא נמצא בכל הגיטו עוד יהודי, שיתרוצץ מבוהל כמוהו עם כינור תחת הזרוע ויחפש את אשתו.

הפגישה בין בני־הזוג, אחר פרידה של כרבע שעה, היתה כה נרגשת, שלא רק הם, אלא כולנו מסביב הזלנו דמעות. הזוג נשאר ללון אצלנו ולמחרת השיגו חדר. ימים אחדים לאחר מכן לקחתי את האשה, אידית (שם משפחתה מן הבית—צימרמן) לעבודה בבית הדפוס, ובעלה השיג עבודה בבית־מלאכה אחר. בזכות עבודתה של אידית בבית־הדפוס נרשם גם בעלה, אַדולאָק, ברשימת עובדי־הדפוס, שהועברו ממחנה לובלין לגיטו ראדום.

אדולאָק מעולם לא נפרד מכינורו. זה היה המטען היחיד, שלקח אתו מן הגיטו בוארשה למאידאנק וגם בבואו לראדום הביא אתו את הכינור. במשך החדשים האחדים, שנמצא יחד אתנו בגיטו, נעשה אדולאָק דמות פופולרית בין יהודי ראדום. כל אימת שניגן בערב בדירתנו, התאספו אנשים רבים ליד ביתנו וערכו לו תשואות נלהבות.

השקט היחסי ששרר בגיטו ראדום עורר בנו אשליה, כי שוכנים אנו בפינת פלאים שהנאצים שכחו על קיומה וכי האלפים האחדים של יהודי ראדום, וקבוצתנו הורשאית בכללם — יגיעו כאן חיים אל קץ המלחמה. אך היה זה חשבון־כזב, כי לא חלף זמן רב והנא־צים נזכרו גם בגיטו ראדום.

מאחורי ראדום נמצא בית־חרושת פולני גדול לנשק. עם הכיבוש הנאצי קיבל מפעל־הנשק האוסטרי הידוע „שטייאר" את הנהלת בית־החרושת לידיו והוחל בו בעבודה בשלוש משמרות. היהודים שהועסקו בבית־החרושת התגוררו במחנה שכן. בימי ראשון לשבוע הרשו הגרמנים לקבוצות יהודים, שהיו פנויים מעבודה, לבקר בגיטו הראדומי. גם יהודי ראדום קיבלו תכופות רשות לבקר את יהודי המחנה שליד מפעל־הנשק. הקבוצות מן הגיטו ומן המחנה לווּ תמיד על־ידי משטרת הגיטו היהודית.

באחד הימים, בשוב יהודי הגיטו מביקור במחנה של עובדי הנשק, הביאו אתם את החדשה שליד הצריפים הישנים במחנה מוק־מים והולכים במרץ רב צריפים חדשים. מיד הבינונו, שהצריפים נבנים למעננו, יושבי גיטו ראדום. האישור לסברה לא איחר לבוא. הנאצים החלו לדבר גלויות על חיסול גיטו ראדום ואגב כך הטעימו, כי רק חלק מן האוכלוסיה יועבר למחנה שליד מפעל „שטייאר". גורלו של החלק הנותר לא היה בגדר סוד בשבילנו הורשאים.

בוקר אחד החלו החטיפות וחזרו ונשנו המחזות הטראגיים של ניתוק הורים מילדיהם, נשים מבעליהן — מחזות מוכרים לנו היטב מגיטו וארשה. בכך נסתיימה התעסקותי במילוי מקומן של נשים בעבודה מחוץ לגיטו. הנשים, שתחילה שילמו לי בעד מילוי מקומן, יצאו עתה בעצמן לעבודה כי עקב החטיפות לא רצו עוד להישאר בגיטו. בגיטו ראדום לא היו בונקרים ולא היתה כל אפשרות להסתתר. ידענו, כי מחנות לובלין על תאי־הגאזים שלהם קיימים עוד וכי האנשים הנחטפים ברחובות הגיטו הראדומי נשלחים ישר לשם. לכן הזעקתי את ידידי שישיגו לי מקום עבודה בבית־הדפוס או בבית־החרושת לנשק. ערב אחד הביא לי ידיד, שעבד במפעל הנשק, תעודת־עבודה ולמחרת התייצבתי, עם חבילת חפצי מתחת לזרועי, בטור האנשים שעמדו לצאת לעבודה במפעל הנשק, ואילו אחותי נינה הוסיפה לעבוד בבית־הדפוס. אלה מאנשי הגיטו, שחסרו תעודת־עבודה, הועמסו על משאיות והובלו לרכבת—למסעם האחרון אל המות.

בבואי אל המחנה החדש, חיכתה לי אפתעה לא נעימה. בתור עובדת במפעל הנשק חוייבתי להשתכן בצריפים מיוחדים, שעמדו בשדה מגודר. בדרך זו הופרדתי בבת אחת מאחותי ומן הקבוצה הורשאית כולה. לא היתה לי עוד אפשרות להיפגש אתם ונשארתי יחידה בין אנשים זרים.

אני מופרדת מאחותי

במשך כל ארבע השנים של מאבקי המר לא הרגשתי דכאון כזה כמו עתה, עם הינתקותי הפתאומית מאחותי. בגיטו וארשה, שבו ארב המות על כל צעד ושעל, במסע־הבלהות למאידאַנק, במשך החדשים הארוכים במחנה העבדים, בצל תאי־הגאז, וגם בגיטו ראדום, הייתי אני תמיד האחות הבכירה והאמיצה. התאמצתי למלא תפקיד זה, כי ידעתי עד כמה רועדת נינה מפני כל צל, וכי היא גם מבחינה פיסית חלשה בהרבה ממני. הפרידה הפתאומית מאחותי ומכל מש־פחת עובדי־הדפוס, שקשרי אתם היו הדוקים כל כך, השפיעה עלי השפעה מזעזעת. על אף המריבות, שפרצו מפעם לפעם בתוך קבוצ־תנו הורשאית, הוספנו לחיות יחד, דבר שהקל קצת על סבלנו. עתה החלו בשבילי חיי־בדידות קשים.

כבר בערב הראשון הרגשתי מה זאת להיות יחידה בין אנשים זרים. צורפתי לצריף־עץ מזוהם, שבו שתי שורות של איצטבאות בנות קומות אחדות. באמצע עמדו שולחן ארוך ושני ספסלים. השוטר היהודי שניהל את המחנה, הכניסני ואמר לנשים: „קחו אותה אליכן. לעת־עתה אין מיטות פנויות. מחר נראה מה לעשות". השוטר יצא מיד, מבלי שמישהו יענה על פנייתו. סקרתי את הצריף שבו שכבו על האיצטבאות כארבעים נשים. כולן הסתכלו בי כבר־מפלצת ולא השמיעו מלה. התרתי, איפוא, את חבילתי, הוצאתי אַת השמיכה — חפצי היקר ביותר — פרשתי אותה על הספסל והתכו־ננתי לשכב עליו. הייתי מדוכאת ומיוגעת, והשתוקקתי לישון.

הוויותי האחרונות בגיטו ראדום, מחזות הרדיפה אחרי יהודי ראדום המבוהלים, שלא ציפו לקץ מהיר כזה, עוררו בי זכרונות מ־גיטו וארשה. נוסף לזה עמדתי כל אותו יום בשורה ואחר צעדתי אל המחנה. אך המכה הקשה ביותר היתה הינתקותי מאחותי ומן הקבוצה הורשאית. לא הייתי כה מעוניינת לקבל מיטה. רק רציתי שיכבה האור ושישתרר שקט בצריף, כדי שאוכל להירדם. אחר חצי שעה של שקט שמעתי אשה אחת אומרת לשכנתה: „את כה רזה. היית יכולה לקחתה אל מיטתך".

המלים פעלו כאבן המושלכת לאגם שקט. הנשים החלו לריב ביניהן וכל אחת סברה, שאחרת צריכה לקחתני אליה. אחרי דיבו־רים וויכוחים רבים החליטו על אשה מסויימת, שהיא חייבת להכ־ניסני למיטתה. האשה הזאת לא העזה עוד להתנגד וקראה לי. כבר הייתי מעדיפה לישון את הלילה על הספסל או על השולחן, אך רציתי לסיים בהקדם את הויכוחים, שהיו ודאי נמשכים עד הבוקר. התפשטתי, איפוא, והטלתי עצמי למשכב שהיה מלוכלך כמו שותפתי החדשה.

בשעה שש לפנות בוקר העירוני שריקות השוטרים. התלבשתי,

ועם סבון ומגבת ביד רצתי אחרֵי הנשים האחרות בכיוון לחדר־הרחצה, אך כה גדולה היתה שם הצפיפות, שאחר עשר דקות ויתרתי על הרחצה. זה היה חדר־הרחצה היחיד שבמחנה ומכל העברים זרמו אליו, הן מצריפי הנשים והן מצרִיפי הגברים. חזרתי בלתי רחוצה אל הצריף ובטרם הספקתי לסרק שערותי, נשמעה הקריאה למיפקד, שנערך על־ידי המשטרה היהודית. נאצים אחדים עמדו מן הצד ולא התערבו.

נמצאתי, איפוא, במחנה־עבודה פשוט, אשר בהשואה עם מאידאַנק היה ממש גן־עדן. הגברים והנשים התגוררו במקום אחד, רק בצריפים נפרדים. הכל היו לבושים לא רע; לא הריצו איש ולא היכו. אחר ספירה מהירה של הנוכחים פקד מפקד המחנה על הקבוצה החדשה מגיטו ראדום להסתדר לחוד. עובדי־המחנה הותיקים, חוץ מאחדים שכיבדו את הצריפים ועבדו במטבח, יצאו כולם במצעד לעבר בית־החרושת לנשק. לנו, החדשים, נאמר, כי לעת־עתה נמנים אנו עם המילואים של בית־החרושת ועלינו להיות מוכנים תמיד לצאת למקום שאליו נקרא, כדי למלא את מקומם של עובדים אחרים. אני נשלחתי מיד לעבודה במטבח.

בתחילה שמחתי, כי ממאידאַנק ידעתי שזכות־יתר היא להימנות עם „אצולת המטבח" של המחנה ולהימצא קרוב לדוד מלא מרק. אך מיד עם היכנסי למטבח הבנתי, כי הענין אינו פשוט כל כך. כבר ישבו שם נשים אחדות, שקילפו תפוחי־אדמה. חבית גדולה עמדה ליד כל אחת מהן והיה עליה למלאותה במהירות. גם אני קיבלתי שרפרף, שק תפוחי־אדמה, סכין וחבית ריקה. ראש המטבח הודיע לי, כי מאחר שחדשה אני, נותן הוא לי שתי שעות שלמות למילוי החבית בתפוחי־אדמה „מקולפים נאה". אחת הנשים, בעלת נסיון בקילוף תפוחי־אדמה, ריחמה עלי והראתה לי כיצד עלי להחזיק בסכין כדי שהעבודה תתקדם כראוי. זאת היתה הפעם הראשונה בחיי שהוטל עלי לקלף תפוחי־אדמה ולא גיליתי כל זריזות בעבודה זו. אחר שתי שעות של מאמצים גדולים היה פרִי עבודתי: שש אצבעות פצועות ושליש חבית עם תפוחי־אדמה מקולפים בצורה שלומיאלית. ראש המטבח קבע מיד, כי אין לי כשרון לקילוף תפוחי־אדמה והוציאני מן המטבח.

במחנה לא נראתה נפש חיה. נכנסתי לצריף, ריק אף הוא. ומחשבתי הראשונה היתה: לנצל את השקט ולחטוף שינה. אך קיבתי הריקה, שזמזמה ממש מרעב, לא נתנה לי לעצום עין. בגלל הרחקתי מן המטבח הפסדתי את מנות הבוקר והצהריים, שחולקו במחנה זה במקום העבודה. חלפה יממה שלמה מאז אכלתי את פרוסת־הלחם האחרונה, מרוחה בריבה. זה היה ערב עזבי את גיטו ראדום, השכם בבוקר, לפני שיצאתי להתייצב בטור שעמד לצאת למחנה העבודה.

בשעה חמש לפנות ערב חזרו הנשים מעבודתן בבית־החרושת לנשק ואז קיבלנו כולנו מנת מרק. לאחר שטרפתי מנה גדולה של מרק תפוחי־אדמה סמיך שב אלי מרצי וגם הרצון לחיות. צעדי הראשון היה לחפש קשר עם אחותי, או עם מישהו מקבוצת הורשאים. במשך כחצי שעה צעדתי הלוך־ושוב לאורך גדר התיל, שהפרידה בין שני המחנות, עד שלפתע גיליתי את ידידי הטוב, אֶדאֶק ש. העליז. בהבחינו בי, החל לעשות בידיו סימנים עצבניים שאתרחק מן הגדר והצביע על השומר הנאצי, שעמד בשדה. דקות אחדות אחרי כן, בהסתובב השומר, חזר אֶדאֶק והשליך אלי מעל לגדר חבילה. חטפתיה ומיהרתי אל הצריף. להפתעתי הרבה מצאתי בחבילה חתיכת נקניק, לחם לבן ומכתב.

אֶדאֶק הודיעני במכתבו, כי אחותי נינה והקבוצה הורשאית כולה מצבם בסדר גמור, כי לא נערכה כל סלקציה בקרב עובדי הדפוס וכי יחד עם יהודי ראדום משוכנים הם כהלכה בצריפים החדשים. הוא לא שכח להטעים את התופעה „הבלתי־נעימה" של הפרדה בין הגברים והנשים ואיסור על ביקורים הדדיים בצריפים. אך הם הולכים יחד לעבודה ועושים עסקים טובים. כן מסר לי, כי מיד ביום הראשון קנו מזון רב מן הפולנים הגרים בקרבת בית־הדפוס ומכרוהו ברווח טוב לעשירים שבין יהודי ראדום. כיד ההומור הטובה עליו סיים בהודעה, כי אם יימשכו העסקים כמו עתה, יקחני מיד עם סיום המלחמה למסע תענוגות לצרפת או לאיטליה. עלי רק לבחור את הארץ הרצויה לי יותר . . .

צחקתי מקרב לב למקרא המכתב, אך לא ידעתי, אם תוכנו הוא רק פרי דעתו הבדוחה ודמיונו העשיר של אֶדאֶק, או באמת המזל מוסיף לשחק להם, לאנשי וארשה, שעל אף נדודיהם הבלתי־רגילים — מן הגיטו אל המחנה, מן המחנה לגיטו חדש ושוב מן הגיטו למחנה אחר — לא נשמטה הקרקע מתחת רגליהם ועדיין ידם על העליונה. המכתב נתן בי נשמה חדשה ועודדני. אם כן הדבר — חשבתי — כי אז אראה להם, שגם אני עוד יודעת למצוא לי עצה. נראה, כי לאחר שאדם מכלה סיר מרק סמיך ומקנח בנקניק ולחם לבן, הוא נעשה אופטימי יותר . . .

במשך השבועות שלאחר־מכן השתייכתי אל כוח המילואים של המחנה. לא היתה לי עבודה קבועה והיו שולחים אותי לנקות את החלונות והרצפות בבתי המפקחים הגרמניים, או לנקות את חדר־הרחצה בבית־החולים של המחנה. בדרך זו נמצאתי כל יום במשך כמה שעות באויר החפשי והתענגתי על מזג־האויר החמים של שלהי הקיץ. גמעתי את האויר הצח והבשום ריחות הפירות הבשלים מגני־הפרי שמסביב.

בבית־החולים של המחנה, המכונה „ראֶויר", שכבו כמה עשרות חולים וביניהם נערה נהדרת מראדום ר. וו., שסבלה מקדחת ראוּמאטית. היה לה לב חלש מאוד ובמשך שנים אחדות לא קמה ממיטתה. בת יחידה היתה והוריה האמידים הקיפוה באהבה נדירה. בעת חיסול גיטו ראדום עלה ביד הוריה לשחד את הנאצים שירשו להם לקחתה אתם אל המחנה וכאן הוכנסה מיד לבית־החולים.

כל אימת שנשלחתי לנקות את ה„ראֶויר", השתדלתי להאריך שבת ליד הנערה החולה. איני יודעת, אם זה היה חינוכה המופתי, או מחלתה היא שעידנה אותה — מכל מקום, עשתה עלי רוֹשם בל־יימחה באצילותה ובתבונתה העמוקה. היא מסרה לעצמה דין־וחשבון ברור, כי ימיה ספורים, כי הנאצים ישלחוה אל תאי־הגאז, או פשוט תיפח נשמתה בבית־החולים. אף על פי כן היה חיוך מרחף תמיד על שפתיה ובשיחותיה עמי לא חדלה לעודדני. שטפתי את הרצפה ליד מיטתה והשתדלתי להאריך בעבודה. שפכתי מים, גירדתי, ניגבתי ושוב שפכתי מים — הכל כדי להאריך בשיחה אתה על אנשים וספרים. מעולם לא דיברה על מחלתה או על החיים במחנה. אחר כל שיחה עם הנערה הנפלאה הרגשתי עצמי מרוממת ומעודדת, ולא היה איכפת לי שעדיין אין לי מיטה משלי ושהאוכל נעשה גרוע יותר ויותר. בהסתכלי ברוזה וייס, החולה האנושה, שחייה דעכו מיום ליום, הרהרתי באשרי כי רב על שיש לי זוג רגליים בריאות, הנושאות אותי כרצוני, וידיים חזקות לעבודה. פעם בפעם נאלצתי לנקות גם את אגף־הגברים בבית־החולים, אף שעשיתי כל המאמצים לעבוד באגף הנשים ולהיות קרובה אל ידידתי החולה.

הסאדיסט בעל העיניים הלבנות

עד אז לא נערכה עוד כל סלקציה בין עובדי מפעל הנשק ויהודי ראדום לא טעמו עוד טעמן המר של הברירות, שבוצעו בלי הרף במחנות אחרים. בוקר אחד יצאתי עם קבוצת נשים לעבודה מחוץ למחנה. שטפנו את הרצפות והמדרגות בבית גדול, שבו התגוררו

קצינים נאציים. בערך בשעה עשר בבוקר החלו לעזוב את הבית וכמעט כולם התלוצצו בצורה אנושית לגמרי עם הנשים; נתנו ל־אחת סיגריה, לאחרת שוקולד — דבר בלתי רגיל לחלוטין. אחד הקצינים אמר לי, שבמטבח נשאר לחם ואני רשאית לקחתו. הם הסתדרו בשורות לפני הבית ויצאו בצעדה למחנה. בשובנו בערב לצריפינו, מצאנו בהלה גדולה. נודע לנו, כי בדיוק אותו יום ערכו הנאצים סלקציה חמורה ובית־החולים התרוקן מחוליו.

כאשר נכנסו הנאצים אל צריף החולים ופקדו, שהמרגישים עצמם טוב יותר יצאו — סברו החולים כי מתכוונים לקחתם לעבודה ומשום כך נשארו במיטותיהם. רק שני אנשים יצאו ואכן, הם נשארו, כל היתר שולחו.

מבין אנשי המילואים במחנה וכן מבין עובדי המטבח נלקחו כל הקששים והחלשים. מתוך עשרים הילדים שהיו במחנה, נשארו רק שניים — ילדו של מפקד המשטרה היהודי וילדה של עוזרו. בשוב עובדי הנשק למחנה נודע, כי גם אצלם בבית־החרושת נערכה סלקציה ושולחה קבוצה גדולה.

למחרת נשלחתי אל בית־החרושת לנשק, למלא מקומה של אשה שגורשה. אחר צעידה של רבע שעה הגענו אל שערי בית־החרושת. בשער אחד הוכנסו העובדים היהודים, שהובאו בליווי משמר גרמני, ובשער אחר נכנסו כאנשים חפשים הפועלים הפולנים, שתעודותיהם בלבד נבדקו. אך בבית־החרושת גופא עבדנו יחד ואף השתמשנו באותם חדרי־הנוחות. באופן רשמי נאסר על היהודים לדבר עם הפולנים או לקיים כל מגע־ומשא עמם. לא הורשינו אפילו להתקרב אליהם, אלא אם העבודה דרשה זאת. אף על פי כן קשרנו בחשאי קשרים עם העובדים הפולנים.

אני נשלחתי לעבוד ליד מכונה, שנשתחררה לאחר שהעובדת הקודמת שלה נפסלה לרגל בריאותה הרופפת ושולחה לתאי־הגאז. כאשר היכרתי את העבודה, הוברר לי מיד מדוע נפסלה האומללה שקדמה לי — אשה צעירה למדי. ביאושי חשבתי אז, כי בעוד חודש או חודשיים יהיה גורלי כגורלה.

הוטל עלי לשרת שלוש מכונות. זה היה דבר בלתי אפשרי, כי אף תפוקתה של מכונה אחת היה בה כדי לספק עבודה מלאה לפועל מומחה. אלה היו מכונות אוטומטיות, שליטשו חלקי אקדח, הייתי צריכה לשים חתיכת מתכת ולחזקה היטב, ומיד לקפוץ למכונה שניה, להוריד ממנה את החלק המוכן ולשים במקומו חתיכת מתכת אחרת. אך בטרם אספיק לעשות זאת, כבר החל חלק מוכן במכונה השלי־שית לשרוק ולהרעיש. כך התרוצצתי 12 שעות ביום, פרט להפסקת צהריים קצרה, בין שלוש מכונותי ואף על פי שאימצתי כל כוחותי ועצבי — לא הצלחתי להדביק את המכונות. אם לא החלפתי בזמן את החלקים המוכנים, הם נתקלקלו. לזאת נוספה צרה אחרת: בעבודה הקדחתנית חדרו רסיסי מתכת זעירים אל קצות האצבעות. לא קיבלתי כפפות־עור עבות, המקובלות בעבודה כזו, ואחרי ימים אחדים התנפחו אצבעותי מן הרעל שחדר לתוכן. זה הקשה על עבודתי, אך המשגיח הנאצי לא התחשב בכך והענישני על כל חלק שנתקלקל. את העונש רציתי בשעות עבודה נוספות או באיבוד ארוחת הצהריים.

אחר שבוע של עבודה הועברתי למשמרת־לילה. אם 12 שעות העבודה ביום ליד שלוש מכונות היו למעלה מכוחי, הרי היתה העבודה בלילה גיהנום ממש, וזאת משום שביום אי אפשר היה לישון בצריפים אלא שעות מעטות. חזרנו ממשמרת הלילה בשעה 6.30 בבוקר. עד שספרונו וחילקו מנת לחם וקפה, כבר היתה השעה שמונה, וב־12 העירונו לקבלת מנת מרק. אחרי כן לא היתה עוד אפשרות להירדם ובשעה 5 לפנות ערב יצאנו לעבודה. היתרון ה־יחיד שבעבודת לילה היה לגבינו הנשים בכך, שביום היו חדרי־הרחצה ריקים והיינו מנצלות את שעות אחר־הצהריים כדי להתרחץ ולכבס משהו.

אין פלא, שבלילות עמדתי בקושי על רגלי ליד שלוש מכונותי. ראשי היה מסתחרר, עיני נעצמות ולא הייתי מספיקה להחליף אף פעם אחת את החלקים במועד. המשגיח, מכונאי פולני, הזהיר אותי, שהמפקח הגרמני יענישני ב־12 שעות־עבודה ביום. לכן גמרתי אומר, שלמחרת אישן כל היום ולא ארד מן האצטבה אף לארוחת־הצהריים ומובן שאוותר על מותרות כרחיצה וכביסה. אבל אדם אינו ינשוף ולא קל לו להתרגל לישון ביום ולהיות ער בלילה. ברגע שה־חלה תנועה בצריף סביב חלוקת המרק, התעוררתי והרעב גירשני ממשכבי. כה רב היה האור, כה רבה השמש, עד שהעיניים לא נעצמו עוד. על אף החלטתי לשכב כל היום, חפפתי את שערותי וישבתי בחוץ בשמש, שעוד היתה מחממת, אף כי הימים היו ימי שלהי סתיו.

לא אחת הפתיעו אותנו גם הגרמנים ואחר עבודת לילה קשה היו מוליכים אותנו למרחץ, שנמצא מהלך שעה מן המחנה. הגרמנים, שדאגו, כביכול, לנקיוננו, ידעו כי חדר־הרחצה בצריף, שהיו בו גם מקלחות, קטן מדי לאנשים רבים כל כך וכי נמנע מאתנו להתרחץ כראוי. אך הם לא ידעו, או העמידו פנים כלא יודעים, כי ביום, כאשר אנשי משמרת־היום מצויים בעבודה, חדר־הרחצה ריק ואנו יכולות להתרחץ כרצוננו.

אחרי שבועיים של עבודה במפעל הנשק הצלחתי, על אף האי־סור החמור, לקשור קשר־היכרות עם פועלים פולנים אחדים ולסחור אתם. אחד מהם הביא לי באשראי קצת חמאה ודבש, שמכרתי לאחיות בבית החולים של המחנה. מן העיסקה הראשונה הזאת נשארה גם לי פרוסת לחם בדבש. למחרת פרעתי את החוב לפולני והלה ביקשני להביא לו זוג נעליים טובות (כמובן משומשות) לפי מידתו. קיבלתי את ההזמנה והבאתי לו זוג נעליים של אחד החולים ב„רא־ויר" ובתמורה קבלתי מן הפולני בשר וחמאה. כמעט כל יום החלפתי משהו והעשרתי קצת את התפריט העלוב של המחנה. מלבד המנות הרשמיות של מרק, לחם וריבה, היו לי גם שמנים שהגרמנים לא נתנו לנו.

מזמן לזמן זרק לי גם אדאק מעל לגדר חבילת מזון. כרגיל כללה זו בשר או לחם לבן שהוא חסך מעצמו או קיבל מאחותי נינה, שעדיין לא העזה להתקרב אל הגדר. אמנם לא רעבתי עוד, אבל עבודת הלילה הקשה כה הלאתני, שנחלשתי יותר מיום ליום והיתה בי ההרגשה, שזמן רב לא אחזיק מעמד ליד שלוש המכונות.

מנהל בית־החרושות היה אחד בשם פארקוניק, פקיד חברת „שטייאר" באוסטריה. מכבר הבחנתי, שהוא שם עינו בי, כי תפס אותי פעמים אחדות משוחחת עם הפולנים והוריד עלי פרגולו, אך במידה שאפשר לשאתה. היתה לי הרגשה, שהוא עושה זאת יותר כדי לצאת ידי חובה, מאשר להכאיב לי. כל אימת שנכנס לאולם המכונות שבו עבדתי, נעצר ועקב אחרי. הפועלים סביבי הזהירוני, שהוא סאדיסט ובהנאה מיוחדת מענה נשים.

פארקוניק היה גבר גבוה ורזה, בעל עיניים לבנות ובולטות. היה ידוע במחנה שהוא מקיים יחסים קרובים עם אחדות מן הנשים הפולניות. בבית־החרושת נהג להיטפל בצורה גסה לנערות פולניות צעירות. לא אחת ראיתי אותו בעצמי תופס בשדיה של פולניה או צובט אותה. לגבי הנשים היהודיות נמנע מכל מעשה ממין זה, כי דבר כזה נחשב ל„ראסן־שאנדה" (ביזוי הגזע), מעשה הכרוך ב־עונש כבד. היה זה הדבר היחיד, שבגללו הייתי אסירת תודה ל־היטלר . . .

אבל לגבי נשים יהודיות גילה פארקוניק את הסאדיזם המיני שלו בדרך אחרת. הוא היה פוקד על נערות יהודית להתפשט ערומות

ומכה על שדיהן ואברי־המין. הזהירוני, איפוא, להישמר מפניו, אך לא ידעתי איך להישמר מנפילה לידיו.

יום אחד אחר משמרת הלילה ציווה עלי המשגיח להמשיך בעבודה כעונש על החלקים שקלקלתי. פארקוניק עמד לידי ובמשך שעה ארוכה התבונן בעבודתי. מרוב פחד נפל הכל מידי והוא רמז לי באצבעו ללכת אחריו. בצאתי מאולם המכונות שמתי לב, שהכל הפסיקו לרגע את העבודה וליווני במבטי חמלה. פארקוניק העלה אותי לקומה השניה, אל אולם המכונות החדש, שבו לא נעשתה עדיין עבודה. הוא הורה לי להגיש לו כלים שונים, שהיו דרושים לו להרכבת מכונה נוספת. אחר שלחני אל המחסן של בית־החרושת להביא לו חלקים ומכשירים שונים. פעמים אחדות טעיתי ולא הבאתי מה שביקש, כי בקושי הבנתי את מבטאו האוסטרי. כמה פעמים ניחשתי במקרה מה רצונו, אך לרוב לא ניחשתי. אך הוא לא הענישני על כך ואפילו לא התרגז. גדולה מזו — הוא נתן לי תפוח. דבר זה החריד אותי עוד יותר ועשיתי הכל בצורה הפוכה: ביקש מברג — הגשתי לו צבת, ביקש צבת — הבאתי לו פטיש. בסוף פקעה סבלנותו והחל להביט בי בעיניו הבולטות, שהטילו בי פחד. אך לא העניש אותי, אלא חזר והורידני אל אולם־המכונות והקצה לי עבודה ליד מכונה אחת בלבד, וגם זאת — במשמרת יום. במקומי הקודם העמיד גבר ומאז לא הטריד אותי עוד פארקוניק.

ברם, התנהגותו האנושית של הסאדיסט הנאצי גרמה לי עגמת־נפש רבה, כי הפועלים סביבי הביטו בי כולם בעיניים חושדות. לא יכלו להבין, מדוע אין בגופי סימני מכות. גם בעיני היתה זאת חידה גדולה, שניסיתי לפתור אותה בכך, שאולי מזכירה אני לו בת שלו...

*

כבר היו לי ידידים רבים במחנה וכרגיל השתדלו הצעירים לבלות את הזמן הפנוי בחברת צעירים. בערבים, אחר העבודה, היינו יושבים על ערימת הקרשים שבאמצע כיכר המחנה. הנושא המרכזי של השיחות היה תמיד השאלה, אם נגיע חיים לסוף המלחמה. כל אחד היו לו השערות משלו על מה שיקרה בעת שיתקרבו אלינו הצבאות הסובטיים. אחדים סברו, שעלינו להישאר במחנה ולחכות כאן לשחרור. דעתם של אחרים היתה, שיהיה עלינו לברוח מאחר שחששו, כי ברגע האחרון ישמידו אותנו הנאצים או יוליכונו מערבה.

אחת הנערות היהודיות, טושה ל., שאתה התידדתי, סיפרה לי, שהיא מקבלת מכתבי־אהבה מבחור פולני, שאחותו עובדת בבית־החרושת והיא המביאה לה את המכתבים. הנערה היהודיה והבחור הפולני התראו רק פעם אחת ובהזדמנות זו החליפו מלים אחדות בלבד. זה התרחש ערב אחד, בעת שהבחור חיכה לאחותו ליד שער בית־החרושת. מאז קיבלה ממנו טושה מכתבים תכופים, שבהם הציע להבריח אותה מן המחנה ולהסתירה עד סוף המלחמה.

טושה נמצאה במחנה יחד עם משפחתה: אמא, אבא וגם סבא. היתה זו משפחה אדוקה מכובדת מראדום. הסבא נשא גם במחנה את זקנו. הגרמנים לא ראוהו מעולם והשוטרים היהודים סייעו לו להסתתר. הם זכו ליחס מיוחד מצד יהודי ראדום שבמחנה והכל השתדלו לעזור להם.

טושה ואמא חולת־הריאה ישנו בצריף לידי ובלילות שמעתי תכופות את שיחותיהן על המקרה המוזר עם הבחור הפולני. האם התחננה אל בתה, שתעבור לצד הארי אל הבחור הפולני, שבינתיים נודע כי מוצאו ממשפחה הגונה. אך טושה לא רצתה בשום אופן להיפרד ממשפחתה.

לא חלף חודש ותוך ימים אחדים מתו האם והסבא. זמן קצר אחרי כן נעלמה טושה מן המחנה. לפנות בוקר יצאה כרגיל יחד אתנו לעבודה במפעל הנשק ולפנות ערב עברה בעזרת ניירות מזוייפים לצד הארי, דרך השער שבו יצאו הפועלים הפולנים. כאשר נתגלה בעת המיפקד בערב היעדרה של טושה, נלקח אביה לחקירה והוא ספג מכות־רצח כדי שיגלה מקום מחבואה. מקץ לילה של עינויים נוראים, והוא עוד שותק, הוציאוהו בבוקר אל כיכר המחנה ותלוהו ברגליו, ראשו למטה. כך היה תלוי ימים אחדים והוכה בלי הרף, אך על מקום מחבואה של בתו לא אמר מלה. בסוף הרפו ממנו הנאצים, אבל אחרי שעות אחדות מת האיש בבית־החולים של המחנה. איני יודעת, אם נודע אי־פעם לטושה על יסוריו ומותו של אביה.

בתחילת אוקטובר 1943 פירקו פתאום הנאצים את הגדר, שהפרידה בין שני המחנות, והתקינו מחנה אחד. באופן בלתי צפוי הזרתי והתאחדתי עם אחותי נינה ועם קבוצת עובדי־הדפוס הורשאים. בערבים, אחר העבודה, בילינו יחד. נינה הביאה תכופות כריכים של לחם לבן ונקניק, שקנתה בעזרת קשריה בבית־הדפוס. גם חברתי אידית דאגה לי ולעתים קרובות היתה סרה אלי לצריף לפני צאתה לעבודה בבוקר ומביאה לחם וריבה.

ואכן, מאז נתאחדו שני המחנות לא סבלתי עוד רעב ומצב־רוחי הוטב בכללי. אך בהשוואה לתנאי העבודה בבית־הדפוס עדיין היה בית־החרושת לנשק מחנה־ריכוז.

...מזמן לזמן ברח מישהו מן המחנה על מנת להסתתר בצד הארי. על אף השמירה המעולה, שהוטלה עלינו, היתה בכל זאת בשעת העבודה בבתי־המלאכה השונים אפשרות לברוח. אבל הבריחה מן המחנה עצמו היתה בלתי אפשרית. משום כך היו הכל מופתעים כאשר נעלמה פתאום לילה אחד מצריפנו נערה יהודיה צעירה, חנה פישמן. הנאצים חיפשוה במחנה כולו, מנו וחזרו ומנו את קבוצת הנשים שלנו ובשום אופן לא יכלו להבין, כיצד הצליחה חנה פישמן לברוח בלילה. זמן קצר אחרי כן נעלם בליל חושך תעשיין העורות היהודי העשיר בנימין רוזנבלט. הפעם ניצבו הנאצים ממש על ראשם ונברו בכל פינה. הם אפילו חיפשו, בעזרת מקלות ארוכים, בבית־השימוש. כי בהיותם בטוחים שאי אפשר לברוח מן המחנה, חשבו הנאצים שאולי נפל לבית־השימוש.

חידת היעלמם של חנה פישמן ובנימין רוזנבלט גברה עוד, כאשר דברים שונים, במיוחד דברי מזון, החלו להיעלם במחנה באופן מסתורי. עובדי הדפוס נהגו לפני היציאה למיפקד לשים את המזון המוברח שלהם על האצטבאות. אך בשובם אל הצריף, לא מצאו עוד את חבילות המזון. זאת היתה חידה סתומה, כי אל הספירה במיפקד היו חייבים כל יושבי המחנה להתייצב — חולים כבריאים, בעלי עבודה קבועה כמו בעלי עבודה זמנית. כולם בלי יוצא מן הכלל היו חייבים לצאת למיפקד ובכל זאת נעלמו דברים בלי הפסק. נמצאו אנשים בעלי אמונות הבל, שטענו בכל הרצינות, כי שדים חדרו למחנה.

חידת ה„שדים הרעבים" נמשכה שבועות אחדים — עד שהתנפצה. בוקר אחד נכנסה למחנה משאית גדולה, עמוסה צינורות־ביוב כבדים. בשעה שהחלו לפרוק את הצינורות, הבחינו שהאדמה מתחת למשאית שוקעת. הנאצים הבינו מיד, שגילו בונקר תת־קרקעי. מיד הזעיקו אזעקה גדולה, כאילו גילו מבצר נורא. הביאו כלבי־משטרה, קבוצה גדולה של פועלים מצויידים באתים וחיילים מזויינים, שנצטוו לשמור על כל יושבי המחנה.

תוך שעות אחדות נתגלה הבונקר ובו נמצאו חנה פישמן, שלושת אחיה, ובנימין רוזנבלט, שאותו היפשו הנאצים בחריצות מיוחדת.

חנה פישמן היתה נערה נפלאה, מכובדת על כל אנשי המחנה. היתה גבוהה ומוצקה, ובעלת אופי חזק ביותר. היא היתה „עקרת־הבית" בבונקר. שאחיה בנוהו בעזרתו הכספית של תעשיין העורות העשיר. שלושת אחיה של חנה פישמן שהו בבונקר זה זמן ממושך.

הם עבדו בבניית צריפים חדשים בשביל מפעל הנשק ודבר זה הוליד בראשם את המחשבה לבנות מחבוא תת־קרקעי. בכספו של התעשיין קנו גם את המכשירים הדרושים ומלאי מזון. לאחר שאזל המלאי, נהגו לנצל את מיפקדי־הערב כדי להתגנב אל הצריף, שאליו הוליכה מנהרה, ולחטוף את חבילות־המזון שאנשים הבריחו כל יום.

הבונקר היה בעל שני חדרים — מלאכת־מחשבת בתחום הטכניקה של בניה, אף על פי שהבונים חסרו אף את החמרים הדרושים לתמוך באדמה. בחדר אחד בישלו על כיריים, התרחצו ואף סידרו להם כעין בית־שימוש. בחדר השני התגוררו. אך שגיאתם היתה בכך, שהקדימו להסתתר. תכניתם המקורית היתה להיכנס למחבוא ברגע, שהנאצים יתחילו לחסל את המחנה, ולחכות בו לבואו של הצבא הסובייטי. אבל התרחשויות שונות במחנה, במיוחד הסלקציה הראשונה, הטילו עליהם פחד שהנה מחסלים את המחנה, והם ירדו למחבוא. בראותם אחרי חדשים אחדים, שעדיין שורר שקט במחנה, החלו לחפור מנהרה עם מוצא לעבר הארי, שאליו התכוונו לברוח. אך חסרו להם הכלים הדרושים לחפירה עמוקה ובהגיעם למרחק כשמונה מטרים מגדר התיל, החלו לחפור לגובה. זה היה המקום, שבו שקעה האדמה מתחת למשאית הכבדה.

בעד הבונקר שנתגלה שילמו כל יושבי המחנה. בדומה לנהוג במחנות־העבדים האחרים הונהגה עתה גם אצלנו השיטה של בגדי־פסים. הנשים קיבלו שמלות כחולות־לבנות שנראו כשקים, והגברים — פיז'אמות באותם הצבעים. חמשת הבורחים, שנתגלו בבונקר, חויבו עוד לשאת טלאים אדומים־לבנים על החזה ועל הגב. טלאים אלה שימשו אות לכל גרמני, כי נושאם הוא פושע מסוכן.

מיד לאחר שהחמישה הוצאו מן הבונקר, נתלו בכיכר המחנה ברגליהם, ראשם למטה. אחר תליה כזאת במשך ימים אחדים הרפו הנאצים מחנה פישמן ואחיה, אבל את תעשיין־העורות, שנודע להם על עושרו לשעבר, הוסיפו לענות שבועות רבים עד שגילה היכן הסתיר את כספו. יום אחד, כאשר הושאר היהודי המעונה לרגע לבדו, בלע כדור־רעל שנשא עמו. אך הנאצים הזעיקו רופאים, שהצילוהו כדי שאפשר יהיה להוסיף ולענותו.

החמישה הורצו ממש יום ולילה לעבודות המפרכות ביותר ואיש במחנה לא הורשה להחליף עמם מלה. הגיעו למצב, שפשוט ביקשו את המות, אך הם עמדו בכל ונשארו בחיים.

עגלת המוות

בשלהי מארס 1944 הגיעה אל מחננו קבוצת שבויי־מלחמה צרפתיים מלובלין. בשובנו מהעבודה מצאנום יושבים על האדמה בכיכר המחנה. היה יום חם. ריח האביב נישא באוויר ואנו ציפינו בחרדה לבאות. לא היו לנו ידיעות מדוייקות על הנעשה בעולם החיצון. אך חשנו כי מאורעות גדולים ממשמשים ובאים. יכולנו לקרוא זאת על פני השומרים הנאציים. הצרפתים, שבויי־המלחמה, סיפרו לנו כי במאידאנק מחכים כל יום לחיסול המחנה. ואכן, משום כך העבירום אלינו. הם הטעימו, שהגרמנים ודאי ישלחו את כולנו הלאה מערבה, מאחר שהחזית הסובייטית מתקרבת במהירות. הנאצים ייחסו חשיבות מיוחדת לשבויי המלחמה הצרפתיים, כי היתה אפשרות להחליפם בחיילים גרמניים שנשבו בידי האמריקאים. גם אנו, העבדים מבתי־המלאכה השונים, עוד היינו כוח־עבודה רב־ערך.

עד מהרה החל חיסול מחנה ראדום, אבל בלא תופעות־הלוואי הרגילות שבמחנות אחרים, בלי יריות. יום אחד ערכו הנאצים סלקציה שקטה בקרב העובדים, הוציאו את הקשישים והחלשים, ואותנו, הצעירים והבריאים יותר, ציוו לארוז את חפצינו ולהתכונן למסע ארוך.

בבוקר של יום אפריל טבול־שמש נערכנו בטור ארוך ויצאנו מן המחנה. בדרך הגיע מראדום טור פולנים, אשר משך זמן מסויים צעד במקביל לנו. אחדים מן הפולנים בירכו בתנועות־יד את ידידיהם היהודים ושידלום לברוח. לא קל היה לעשות זאת, כי צעדנו בליווי משמר כבד, ולמראה תנועה חשודה כלשהי פתחו הנאצים ביריות. בכל זאת הצליחו אחדים מאתנו לברוח חיים, אך גדול פי כמה היה מספרם של אלה שנורו בעת הבריחה וגופותיהם נשארו בדרך.

הלכנו בעשרות וכל אחד נשא אתו תרמיל־גב, שמיכה ומימיה. רוב השומרים הנאציים צעדו גם הם ברגל, אך היו ביניהם גם רוכבי־אופנועים. החיילים הרגלים התעייפו עד מהרה, אף על פי שנהנו ממזון טוב ומנעליים טובות. הם גילו עצבנות רבה לרגל קרבתו של הצבא הסובייטי.

ביום הראשון הריצו אותנו בלי־רחם קדימה ושום אוכל לא בא אל פינו. במשך שעות אחדות אף נאלצנו לרוץ. מיוגעים מן המסע הקשה, השליכו רבים את תרמיליהם ושמיכותיהם, כי בקושי סחבו את רגליהם. רק לפנות ערב עצרנו למנוחה. חילקו בינינו פרוסות לחם ושכבנו על האדמה הרטובה. עתה הרגשנו בחסרון השמיכות.

למחרת החלו ההריגות. תוך כדי הצעידה הקיפו אותנו הנאצים ועקבו אחר כל אחד מאתנו. אותו בוקר קמתי מעל האדמה הרטובה כשרגלי נפוחות. עוד צעדתי איכשהו, אך לרוץ לא יכולתי עוד. אחרים אף ללכת לא יכלו עוד. הנאצים בחרו אז עשרה אנשים, מן הכושלים ביותר, ופקדו עליהם לשבת בעגלת האיכרים הרתומה לסוס אחד, שנסעה בעקבותינו מרגע צאתנו מראדום. העגלה, שנהג בה חייל נאצי, הובילה את האנשים כברת־דרך, עד שהגענו לחורשה. בעוד הטור ממשיך קדימה, פנתה העגלה הצידה ונעלמה בין העצים. קרוביהם של נוסעי העגלה הפנו בלי הפסק את פניהם, אף ניסו לרוץ אליהם, אך הנאצים גדרו בעדם ודחפום קדימה.

אחר רגע הגיע לאזנינו מטח יריות, ואחר שעה קלה שוב ראינו את העגלה הריקה נוסעת אחרינו. דבר זה חזר ונשנה פעמים אחדות במשך היום. כל פעם הוצאו מן הטור כעשרה כושלים, הועלו על העגלה וחייל נאצי, בעל מכונת־ירייה, קפץ אחריהם. העגלה נעלמה בחורשה הקרובה ומיד נשמע הד יריות. כל פעם קפץ על העגלה חייל אחר, שהתנדב כנראה לביצוע ההמתה.

מקץ יומיים אזל מלאי־המים שלנו והצמאון הציק קשות. כל־אימת שעברנו על פני אגם או נחל כלשהו החלו רבים, על אף הצעקות והיריות של הגרמנים, לרוץ לעבר המים כדי לשאוב קצת מים ולשוב חיים אל הטור. ליד כל אגם וכל נחל, שעל פניו עברנו, נשארו עשרות מתים.

בערב השני קיבלנו לחם וגם קצת מרק, שטבחי המחנה בישלו בדרך. אותו ערב ירד גשם אביב כמיך. אך אנו נשארנו סרוחים על האדמה — כה גדולה היתה עייפותנו.

לפנות בוקר העירונו להמשך המסע ועדיין לא ידענו לאן מועדות פנינו וכמה זמן יארך המסע. איש לא חלץ את נעליו, כי לעולם לא ידענו מתי נצטווה לקום ולצעוד. מרוב נפיחות הרגליים צרו נעלי עד שלא יכולתי עוד לחלצן. למזלי נמצא ברשותו של אחד הגברים סכין־גילוח והוא חתך את הנעליים ועזר לי להסירן חתיכות־חתיכות מעל רגלי הנפוחות. ולאדק ציפל נתן לי את נעלי־ההתעמלות, שהחזיק בתרמילו. קשרתי את השרוכים סביב לרגלי, כי על אף נפיחותן עדיין היו הנעליים גדולות מדי בחמשה מספרים בערך. בקושי רב הצלחתי לעמוד על רגלי, אך ללכת לא יכולתי בשום אופן. היתה לי דלקת בקרסול הרגל. מיואשת אמרתי לאחותי ולידיד

מעובדי הדפוס, כי קצתי בחיי־הכלב האלה ובדעתי לבקש שיעלוני אל לעגלה. מוטב לי לאילקח לחורשה הקרובה ושם להיירות, מאשר ליפול בדרך.

נינה החלה לבכות ואני אפילו לנחמה לא יכולתי. ברגע זה נתנו הגרמנים אות לחידוש הצעידה. מרוב כאב ויאוש לא הבחנתי במתרחש סביבי, כי ידידי, אדאק ש. וולאדק ציפל, תפסו אותי בזרועותי וכך צעדו אתי. כאשר עייפו, החליפו אותם שני שבויי־מלחמה צרפתיים, שצעדו בטור שלנו. עם הצרפתים האלה התיידדתי במחנה ראדום. שוחחתי אתם בעזרת הצרפתית הדלה, שלמדתי בבית־הספר. הייתי כמעט היחידה במחנה שיכלה להידבר אתם ולכן היתה קירבה בינינו. אחד מהם, פיאר, היה אופה מפאריס, והשני זאק — נפח מכפר ליד ליון. שני הצרפתים התחלפו כל פעם עם שני ידידי אדאק ש. וולאדק ציפל, ולאחר שסחבוני כשעה, התפזרה קצת הנפיחות ברגלי ולאט התחלתי לצעוד בעצמי. השומרים הנאצים לא הבחינו בכך, כי ידידי החזיקוני באמצע הטור וכך נסחבתי אחריהם.

אולם כעבור שעות אחדות אפסו כוחותי ופשוט לא יכולתי לנשום. ניגשתי אל קצה הטור ופניתי אל הגרמני הראשון בבקשה להושיבני על העגלה. במקרה היה זה אחד המשגיחים ממחנה ראדום, שהכירני היטב, כי לא אחת נהג להוציאני מן הקבוצה ולשלחני לאיזו עבודה מיוחדת במטבח, במחסן הבגדים, או בבית־החולים. זה היה בזמן שעוד השתייכתי אל כוח המילואים של המחנה. הנאצי הזה היה אדם צנום ושקט, כבן 35, והוא התאהב באחת האחיות הרפואיות במחנה. כאשר פניתי אליו, שיעלה אותי אל עגלת־המוות, מדד אותי בעיניו מלמעלה למטה ואמר ברוגז: „אחר כך!"

הייתי חלשה מאוד, אך בנעלי הבד המרווחות פג קצת הכאב ברגליים וגם שמש־האביב המחממת עודדה קצת את רוחי. הנאצי, כנראה, שכח את בקשתי וגם אני לא פניתי עוד אליו בענין העלאה אל העגלה. עוד נשענתי על שני שכני, אבל לא היה עוד צורך לשאת אותי.

למזלי חלף היום בשקט יחסי. אמנם, צעדנו בלי הפסק, אך לא רצנו עוד, ופעם אחת, בעברנו על פני אגם, אף הורשינו לשאוב קצת מים. התרחקנו יותר ויותר מן החזית הרוסית, ועובדה זו, כנראה, היתה לה השפעה מרגיעה על שומרינו הנאצים.

לפנות ערב הגענו לטומאשוב־מאזוביצקי. בתחנת הרכבת, השוכנת מחוץ לעיר, הפרידו הגרמנים בין הגברים והנשים. לעינינו התרחשו אז מחזות מזעזעים של פרידה. בני־זוג עם ילדים התחלקו בהם: הגברים לקחו אתם את הילדות. באופן אכזרי קרעו הנאצים את הגברים מעל נשותיהם המחבקות אותם, וקבוצת הגברים הובלה מיד בכיוון בלתי־ידוע. אחותי נינה היתה מאוד מדוכאת מן הפרידה מחתנה וולאדק ציפל, וידידתי, אידית, נתקפה בהיסטריה בשעה שהשומר הנאצי קרע אותה מזרועות בעלה.

לאחר שהגברים נעלמו מעינינו, סידרו אותנו הנאצים בשורות ודרך רחובות צדדיים הוליכונו אל בית־הכלא של טומאשוב־מאזוביצקי. בערב אביבי ושקט זה נראתה העיר כמקום נורמאלי ושקט. אנשים טיילו ברחובות ולא היה סימן של נזק מלחמתי. בבית־הסוהר הוכנסנו לאולם גדול בקומה השלישית, וברגע שנכנסנו, נפלנו כולנו על הרצפה הערומה כדי לנוח מהצעדה הארוכה. אך מיד נשמע צלצול הפעמון ונצטווינו לרדת לחצר, שם קיבלנו מרק ולחם. גם אני ירדתי, אף על פי שבקושי הנעתי את רגלי. לקחתי את מנת־האוכל ובהישעני על נינה ואידית, חזרתי וטיפסתי על הקומה השלישית והשתטחתי על הרצפה.

למחרת היום לא יכולתי עוד בשום אופן לעמוד על רגלי. על אף צלצול הפעמון לא ירדתי לקבל את מנת הקפה והלחם. למזלי לא נערך מיפקד בחצר, כי הבריחה מן הכלא היתה בלתי אפשרית.

במשך שבוע שלם שכבתי בפינה ולא זזתי מן המקום, ונינה ואידית חלקו עמי במנות־האוכל שלהן.

אחרי ימים אחדים סרה הנפיחות מרגלי. גם החום נעלם והתחלתי לרדת לחצר, לחלוקת האוכל. בסוף השבוע השני ערכו הנאצים סלקציה וקבוצה גדולה של נשים נשלחה בכיוון בלתי־ידוע. אני נמצאתי בריאה והושארתי בקבוצה שצויינה כ„מוכשרת להמשיך בעבודה".

והשמים מכוסים עשן

אחרי שני שבועות שקטים בכלא של טומאשוב־מאזוביצקי שוב הובלה קבוצת הנשים שלנו אל תחנת־הרכבת והועמסה על רכבת־משא, שיצאה בכיוון בלתי־ידוע. אחר שעות אחדות של נסיעה נעצרה הרכבת ובהיפתח הקרונות מצאנו את עצמנו ליד הכניסה אל מחנה־העבדים: אושוויץ־בירקנאו. מעל שער הברזל הגבוה התנוססו המלים: „העבודה מעניקה חירות" (Arbeit macht frei)

קבוצתנו הובלה למרתף. באולם הראשון נצטווינו להתפשט ערומות ונשים יהודיות אחדות, שעמדו מוכנות עם מכונות־גזיזה גדולות בידיהן, גילחו את ראשינו למשעי. אחר כך ציוו עלינו להשאיר כל חפצינו ולקחת אתנו רק נעליים ולחם — אם היה לחם למישהו.

שלוש נשים בקבוצתנו היו להן אתן ילדים. הקצין הנאצי, שטיפל במשלוחנו, הודיע שהילדים יורשו להישאר עם אמותיהם, אך בהכנסנו לאולם שני ושם, בעת בדיקת הנעליים, נתגלה שעון אצל אחת הנשים, ציווה הקצין הנאצי, בתורת עונש, למסור את הילדים. כל שלוש הנשים התחננו אז לפניו, שירשה להן להתלוות אל ילדיהן — אל המוות.

עברנו לאולם שלישי, שבו נמצאו גברים רבים — יהודים, פולנים וגרמנים, שעסקו במשלוחים החדשים ומיינו את הבגדים והחפצים אחרים של החדשים. בזהירות קשרו שיחות אתנו והשתדלו להיוודע, מאין באנו, היכן מצויים עוד יהודים ואם קיימים גם מחנות־עבודה אחרים, חוץ מאושוויץ־בירקנאו. גברים אלה, כנראה, כבר היו רגילים להימצא בין נשים ערומות, כי הפגישות אתנו לא עשתה כל רושם עליהם. אך בקרבנו עדיין לא פג לגמרי רגש הבושה, ועל אף הזעזועים הקשים של הימים האחרונים, היתה זו בשבילנו חוויה מכאיבה להיראות ערומות לעיני הגברים, אולי משום שהגברים האלה היו משלנו ולא רק גרמנים.

לאחר שהוחזקנו ערומות באולם במשך שעות אחדות, הוכנסנו סוף־סוף למרתף וכל אחת מאתנו קיבלה מערכת־בגדים שלמה: חצאית ישנה וחולצה. משם הובלנו אל צריף־המגורים שלנו, שעמד בשדה „א". היה זה מחנה ענקי, ללא סוף, ובו מאות צריפים. הצעידה מן המרתף אל צריפנו ארכה שעה וחצי. בדרכנו עברנו על פני מקומות רבים, שהיו מגודרים בחבל דוקרני. בכל מקום עסקו קבוצות גדולות של אנשים בעבודות שונות. במקומות אחדים ראינו גברים מיוגעים, לבושי קרעים, ובאחרים — נשים חיוורות־פנים, גם הן במצב עלוב. כולם, ראשיהם מגולחים ופניהם — עצמות מכוסות עור צהוב. יכולת להבחין בין גבר לאשה רק על פי מלבושיהם המטולאים או הקרועים.

בשדה אחד היתה גדר־התיל מכוסה לכל אורכה בשמיכות צבאיות צהובות. לא יכולנו, איפוא, לראות מה מתרחש שם. אך פה ושם הציצו מבין השמיכות פני־נשים מצומקות עם עיניים מפוחדות. מדי פעם בפעם נשמע קול לוחש מבין חוטי־התיל, שניחמנו לא לפחד, כי מובלים אנו למקום־עבודה ושם לא יארע לנו „רע".

נשים אחרות סיפרו בקול־בוכים, כי הן עובדות בכבשן וכל שלושה שבועות מוחלף צוות־העובדים. אלה שסיימו את תקופת־העבודה נשלחים בעצמם אל הכבשן ובמקומם מובאים אנשים מן המשלוחים החדשים. אחדות מן הנשים האלמוניות התלוננו בקול, כי שלושת השבועות שלהם כבר מתקרבים לקיצם. לא אחת מהן סייעה לשרוף את אמה שלה או את אחותה.

למחרת הובאנו על־ידי מפקד השדה שלנו לתוך צריף, שבו קעקעו נערות יהודיות, בהשגחת שני קצינים נאציים, מספרים בזרועותינו. הן עשו זאת בעזרת עטים חדים ודיו מיוחדת. תחילה חרתו אות, שציינה את השדה שאליו אתה שייך, ואחריה בא המספר. אני קיבלתי את המספר: A. 24498. „עכשיו אתן כבר חתומות" — אמרה לנו בחיוך ציני המפקדת, שנשאה אף היא מספר על הזרוע.

מפקדת שדה „א" שלנו היתה יהודיה צעירה מסלוואקיה. היתה לבושה נאה וגם ראשה לא היה מגולח — או אולי כבר הספיקו שערותיה לחזור ולצמוח. כל משגיחות־הצריפים (Block Aelteste) בשדה שלנו מוצאן היה מסלוואקיה. הן באו לאושוויץ עוד בשנת 1942 ותפסו את „העמדות החשובות ביותר" במחנה. נשנתה כאן ההיסטוריה של לובלין ומאידאנק: יושבי המחנה הותיקים האמינו, כי בשנתיים שהם התענו באושוויץ חיינו אנו „חיי מותרות" בגיטאות, ומשום כך התייחסו אלינו בשנאה. נשי סלוואקיה הציקו לנו באכזריות לא־פחותה מזו של הגרמנים ולעתים אף גרוע יותר. לעולם לא הוברר לי, אם הסיבה היתה בכך, שהסבל הגדול עורר בהן את האינסטינקטים השפלים ביותר, החבויים בנפש האדם, או נשים אלו היו תמיד חלאת המין האנושי.

משכבינו בצריף לא היו אלא קרשים ערומים ובשכבנו לישון שמנו את הנעליים תחת מראשותינו. הצריפים הבהיקו בנקיונם, הקרשים הערומים, גופינו הצמוקים וראשינו המגולחים לא היו מטרה מושכת לכינים. בדרך פשוטה זו פתרו הגרמנים את הבעיה הסאניטארית במחנה. אך הם לא שכחו גם את צרכינו התרבותיים ובכל צריף התנוססו ציטאטות מדברי הוגי־דעות גרמניים, כגון: „העבודה מעניקה חירות"; „העבודה מרבה ששון"; „מלה בסלע — שתיקה בתרי" — ועוד מחשבות עמוקות כאלה. כאשר, לאחר 14 שעות עבודת־פרך, נפל מבטנו על הכרזה הגדולה ביותר בצריף: „העבודה ממתיקה את החיים" — נעשה לנו מר שבעתיים בפה.

אולם במיוחד נזדעזענו כאשר ראינו באושוויץ לראשונה את פנינו משוקפות — לא במראה, שלא היתה בנמצא במחנה, אלא בזגוגיות חלון־הצריף. עמדנו בקבוצה ליד החלון, שצדו החיצוני היה מכוסה שכבת אפר כחול, שהרוח הדיפה מארובת הכבשן. אף אחת מאתנו לא הכירה את עצמה וכמעט כולנו התחלנו באופן אוטומאטי לעשות העוויות שונות וגם תנועות־ידיים. זאת היתה הדרך היחידה להבהיר מי הוא מי. הסתכלתי בשמשה, עשיתי את העוויותי המיוחדות ועדיין לא האמנתי כי אכן, אני היא. ראיתי בשמשה ראשים מגולחים, פני עצמות חיוורות ועיניים שקועות וכבויות למחצה. הבטתי בדיוקני ופני נראו לי כה זרות ופראיות, עד ששאלתי את עצמי בלחישה: „האומנם, זו אני?" אותה תמיהה קראתי בפניהן של כל הנשים האחרות סביבי. ברחתי ראשונה מן החלון ופרצתי בבכי.

מאי 1944. הימים כבר ארוכים, אך למיפקד העירו אותנו בעוד חושך בחוץ. לא אחת עמדנו בחוץ קפואות במשך שעות וחיכינו לבואה של „זקנת המחנה" בלווית קצין נאצי. ערומות־למחצה, יחפות ומורעבות, התרפקנו זו על זו בשורה הארוכה וכל פעם הזכירו לנו הקאפו בעזרת המגלבים שבידיהם, כי עלינו להתיישר ולהתרווח. בשעות־שחר אביביות אלו נשאנו עינינו לשמים והתפללנו לתופעת קרני־השמש החמות.

בימים הראשונים לשהותי באושוויץ השתניתי עד כדי כך שחברותי מראדום גילו בי פתאום דמיון לפושטת־יד אחת בראדום, צעירה ומטורפת, שקראו לה „סמרטוט" — על שום הסמרטוטים שבהם היתה עטופה. לא הרגשתי רוממות־רוח מן הדימוי הזה, אך גם לא נעלבתי כי בראותי את חברותי, שראשיהן היו מגולחים בדיוק כראשי וכמוני לבשו סחבות, חשבתי כי כולנו נראות כפושטות־יד עלובות ובכולנו מתגלים סימנים ראשונים של טירוף־הדעת.

מן הבוקר ועד מאוחר בלילה ראינו את העשן האדום והסמיך מיתמר מארובת הכבשן. בלילה התפשטה הלהבה על פני משטח עצום של השמים. הכבשן ותאי־הגאז היו רחוקים למדי משדה „א" שלנו, אך ראינו בבהירות איך מגיעים משלוחים חדשים של אנשים, הנשלחים ישר אל תאי הגאז.

עבדנו הרחק מצריפינו ועיקר עבודתנו היה סחיבת לבנים ועצים לבניינים חדשים. בדרך לעבודה היינו פוגשות קבוצות אחרות ובלי הרף חיפשנו בתוכן פנים מוכרות. בוקר אחד, בדרך לעבודה, היינו עדים לבואו של משלוח חדש. המלווים הנאציים השמיעו מלה שפירושה היה, כי המשלוח בא מטרזיינשטט. היו בה כמה אלפי נשים וילדים. כולם היו לבושים נאה והנשים אף חבשו כובעים ונעלו נעליים גבוהות־עקב. אך כה נחלשו במסע, שבהליכתן התנודדו על רגליהן כשיכורות, בהגיען אל תעלת־המים שהקיפה את המחנה, התנפלו נשים רבות עם ילדיהן על המים כדי לרוות את הצמאון.

נשים וילדים הוסעו במשך ימים רבים בקרונות נעולים, בלי אוכל ובלי מים, וכה צמאים היו, שבראותם את המים חשו לשתות ורבים נפלו לתוך התעלה העמוקה. אלה שידעו לשחות והחזיקו עצמם על פני המים, נורו על ידי הנאצים. אחר רגע האדימו מי התעלה מדם ולבותינו שתתו דם אתם. מן המשלוח הזה לא נשארה נפש חיה. אלה שלא טבעו או נורו בתעלה, שולחו בלי שהיות לתאי־הגאז.

*

בשלהי יוני 1944 כאשר הימים נעשו חמים יותר, פרצה באושוויץ מגיפה של טיפוס־בהרות ודיזנטריה. במיוחד גדל מספר חולות הקיבה בקרב הנשים בשדה שלנו. גם מקרי טיפוס־בהרות נתרבו מיום ליום, אף על פי שראשינו היו מגולחים והתהלכנו ערומות למחצה. אלה שיכלו עוד להתהלך על רגליהן השתדלו בכל כוחותיהן להעלים את מחלתן והוסיפו לעבוד. שורה של נשים כאלה התמוטטו בעת מיפקדי הבוקר והועברו אל בית־החולים של המחנה. ביניהן היתה גם ידידתי הקרובה מראדום, אירקה הנפלאה, בת ה־17, שהכל חיבבוה.

צריף החולים בשדה שלנו עמד תמיד מסוגר וההתקרבות אליו היתה אסורה בתכלית. בכל זאת החלטנו להיוודע מה גורלה של אירקה. ביחד עם עוד חברה ניגשתי אל הצריף ובמשך שעה ארוכה הסתובבתי סביבו, אך לא העזתי להתקרב אליו. הדלת היתה סגורה, החלונות — מכוסים ואיש לו יצא ולא נכנס. מדי פעם רק בקעו מתוך הצריף אנחות חרישיות. בסוף לבשנו עוז והתקרבנו אל הקיר האחורי הסתום של הצריף, והבטנו פנימה דרך הסדקים שבין הקרשים. הרבה לא יכולנו לראות. לאחר שקראנו פעמים אחדות בשמה של חברתנו, הבחנו בקולה הרפה של אירקה החולה, שבמקרה שכבה קרוב למקום שבו עמדנו.

אמרה לנו, שחלתה בטיפוס וגופה מכוסה כולו בהרות אדומות. אין היא סובלת ביותר מן המחלה, אך נחלשה מאוד, כי אין נותנים להן כל אוכל, שום רפואות ואף לא קצת מים. רק נותנים להן לשכב בשקט ופעם ביום נכנסת אחות, בלווית נאצי, הבודקים מי כבר מת, שאפשר להוציאו.

ברגש של דכאון אמרנו לחברתנו החולה, כי כרגע אין ביכול־תנו לתת לה דבר, מאחר שמנות המרק והלחם כבר נאכלו בצריף אך הבטחנו לה, שלמחרת היום נאסוף פרוסות־לחם ונביא לה. כן יעצנו לה, שבמשך הלילה תשתדל להרחיב קצת אחד הסדקים בקיר, כדי שנוכל להעביר דרכו את הלחם.

למחרת בצהרים חזרנו אל אותו המקום. זו היתה, אמנם, שעה מסוכנת, כי מסביב התהלכו נאצים וקאפו, אך לא רצינו לחכות עד ערב, כי ידענו עד כמה נחלשה אירקה וכל שעה יכולה לקבוע בין חיים למות. מיוזעות רצנו בכיוון לצריף החולים, בלי לדעת אם עוד נמצאנה בחיים. רק התקרבנו — הבחינה בנו אירקה וקראה ש־ניגש אליה. היא הרחיבה סדק אחד כדי רוחב של שתי אצבעות ודרכו העברנו לה את פרוסות־הלחם שאספנו בין נשי צריפנו. איר־קה זחפה את הלחם אל פיה והבטיחה לנו, כי יהיה בכוחה לגשת אל ברז המים שנמצא לא הרחק ממטתה. החלפנו עוד כמה מלים ומיהרנו לחזור אל הצריף, כי קרבה שעת השיבה לעבודה.

במשך למעלה משבוע התגנבו כל יום שתי נשים אחרות מקבו־צתנו אל צריף־החולים והביאו לאירקה החולה פרוסות לחם. בוקר אחד נודע לי, כי בערב שלפני־כן שולחו כל החולים אל תאי־הגאז. חדלנו, איפוא, ללכת אל צריף החולים וביכינו את חברתנו הצעירה. אך שבוע לאחר מכן, בערב, נכנסה פתאום אירקה אל צריפנו. מאוד שמחנו לבואה ופשוט לא האמנו למראה עינינו, כי אכן אירקה חיה.

היא סיפרה לנו, כי בדיוק בבוקר שבו נערכה הסלקציה התעוררה משנתה כאילו נולדה מחדש ונתמלאה מרץ ותשוקה לרחוץ את גופה. מצאה בצריף קערה, שמילאה במים, וברגע שעמדה ערומה בתוך הקערה והתרחצה, נכנסו הנאצים והחלו להוציא את החולים. הקצין הנאצי האחראי פקד להוציא את כולם, חוץ מאירקה. גדולה מזו, הוא ציווה להביא לה אוכל וכל יום להשקות אותה כוס חלב.

היא היתה היחידה שהושארה בצריף חולים וברגע שקבע הרופא כי מחלתה חלפה ואין עוד ביכולתה להדביק מישהו, הורשתה לחזור לצריפה. אירקה היתה נערה צנומה, בעלת קומה בינונית, גוף נהדר ואברים חטובים כפסלון קלאסי. אף עם ראש מגולח לא איבדה את חינה והגרמני, שראה אותה ערומה, ודאי הוקסם ממנה. המקרה, שבדיוק ברגע הסלקציה עמדה ערומה בקערה והתרחצה, הוא שקבע את הצלתה.

*

בערבים אחרי המיפקד נהגנו לעתים להתכנס בקבוצות קטנות על האיצטבות ולשוחח על ספרים, שמישהו מאתנו קרא פעם, או על סרט שראה. אחדות מאתנו, בעלות קול ערב, שרו שירים או דקלמו מיצירותיהם של משוררים אהובים, שהיו עוד שמורות בזכ־רוננו מימי בית־הספר. ברגעים כאלה שכחנו את הרעב ואת המצי־אות הטראגית, שסובבה אותנו. לרגע נישאנו לעולם אחר—לעולם של חלומות.

חסרנו במחנה לוח ותכופות לא ידענו את התאריך. אך היו במחנה אנשים, שהלוח היה תקוע בזכרונם והם שהזכירו בואו של חג. כך נודע לנו בסתיו 1944, כי ב־27 בספטמבר חל יום־כיפור. הידיעה הגיעה אלינו יומיים לפני החג והחלטנו לצום. פנינו אל האחראית בצריף, יהודיה אף היא, ושאלנו אם אפשר שביום־כיפור נקבל את המרק בערב, במקום ב־12 בצהריים. היא הבטיחה לסדר את הדבר במטבח.

ערב יום־כיפור קיבלנו כרגיל בשעה שתים־עשרה את מנת המרק שלנו ופרוסת לחם. את המרק אכלנו ועל הלחם שמרנו ל־ערב, ל„סעודה המפסקת". ואכן, למחרת היום לא הובאו דודי־המרק אל צריפנו. בהפסקת־הצהריים שכבנו על האיצטבאות, הז־כרנו את הקרובים והיקרים, שנעלמו בעשן הכבשנים, ולא אחת בכתה מר.

בשובנו בערב מהעבודה, פנינו אל האחראית שתביא את המרק. אחרי דקות אחדות חזרה והודיעה, כי לא נקבל — לא מרק ולא לחם. למחאותינו החריפות השיבה, כי לא היינו צריכות להיות טפשות כאלה ולצום במחנה. לא עזר דבר; רעבות וממורמרות שכבנו על הקרשים הערומים.

אותו לילה מתה אחת מן הנשים ההונגריות שבצריפנו. אפילו לא ידענו מתי קרה הדבר. כאשר לא קמה בבוקר אל המיפקד, ניסו להעירה, אך גופה היה קר וקשה. הנשים שניקו את הצריף, שמו את הגופה על עגלה והובילוה לכבשן. בירושהה הדלה — שמלה קרועה, זוג נעליים וחולצה — התחלקו שכנותיה לאיצטבה. כולנו הלכנו כרגיל לעבודה ובשעה שתים־עשרה קיבלנו סוף סוף מעט מרק ופרוסת לחם.

ימים אחדים אחרי יום־כיפור העירו אותנו בשעה מוקדמת מן הרגיל והעבירונו אל שדה־הנשים „ב", שעמד ריק. כמה ימים לפני כן עוד ראינו בשדה הזה נשים, שנראו עצובות כמונו. עתה היו השדה ריק ובצריפים היו מפוזרים חפצים שונים. נצטווינו לאסוף את החפצים ולשימם בערימה לבדיקת הגרמנים. הוזהרנו כי עונש חמור ביותר נשקף למי שיקח משהו לעצמו או ילבש משהו.

התהלכתי על פני הצריפים והסתכלתי בבגדים הבלויים ובנעליים המעוקמות, שהניחו אחריהן הנשים שנעלמו. פה ושם היו מוטלים פרוסת לחם מעובשת, שק קרוע וקטנות אחרות. על איצטבה אחת מצאתי מחט תקועה בפיסת נייר. מחט במחנה שווה זהב. מהר הס־תכלתי סביבי אם רואה אותי מישהו ותקעתי את המחט בקפל שמלתי.

על איצטבה שניה מצאתי זוג מכנסי־ספורט במצב טוב. זה היה אוצר אמיתי. לא חשבתי הרבה ובמהירות משכתי עלי את המכנסיים, אף שידעתי היטב את הסיכון שאני מסתכנת בו. האחראית בצריף או הקאפו יכלו בקלות להיזכר, כי זה אך לבשתי שמלה קרועה, אך כה קסמו לי המכנסיים, שלא התחשבתי בשום דבר ורק חשבתי כמה חם יהיה לי בבקרים החרפיים המתקרבים. אך עבר גם הרהור בראשי, כי בעוד שבועות או חדשים אחדים, כאשר ינקו את הצריף אחרינו, ישמח מישהו אחר בירושה שאוריש לו.

לא הייתי יחידה שסיכנה את חייה וחטפה מן הבא ליד. אך דברים בעלי ערך רב לא נשארו. ויחד עם המכנסיים, שהיו רכישה גדולה, קדחה במוחי המחשבה: מתי יבוא תורנו?

השמים מעל צריפנו המכוסים עשן תמיד, הזכירו לנו בלי־הפסק את המות המחכה לנו. תכופות שוחחנו בינינו על הרגשתו של אדם המומת בגאז ואם כרוכה מיתה זו ביסורים. אחדים טענו, כי לא אחד נשרף חי בכבשן, מאחר שרק התעלף בתא־הגאז.

על בריחה מאושוויץ לא יכולנו אפילו לחלום. המחנה הענקי נשמר מכל עבר. לבושי קרעים ועם ראשים מגולחים לא נראינו כלל כאנשים נורמליים, שהיו יכולים להסתתר. מלבד זאת היו מספרים מקועקעים בזרועותינו ואלה היו מגלים מיד את זהותנו. אפילו הצליח מישהו לברוח, היה זה גם כן ענין רק ליום או ליומיים ואחר היה ממילא חוזר ונופל בידי הנאצים. שוב להסתתר ביער פירושו: מיתת רעב או מיתת קפיאה.

חיכינו, איפוא, מיואשים לרגע שבו יבואו הגרמנים לקחתנו, ולפני עינינו תימרו בלי הפסק להבות־האש ותימרות העשן של הכבשן. בינתיים החלו הגרמנים לבחור קבוצות, שנשלחו בכיוון בלתי ידוע. בשום אופן לא יכולנו להיוודע מה קורה לקבוצות־נשים אלו. אך מאחר שנבחרו רק הצעירות, הבריאות והנאות ביותר, האמנו כי הן נשלחות לעבודה מחוץ לאושוויץ. וכולנו התחלנו

איפוא, לדאוג למראה פנינו. כתוספת למכנסי ההדורים תפרתי לי אפודה משמלתי הישנה והייתי בין בעלות הלבוש הנאה ביותר ב־קבוצת הנשים שלנו. גם אחותי נינה הצליחה לרכוש לה אפודה נאה. כן ליקטנו מבין פסולת המטבח קליפות סלק וצבענו בהן את הלחיים, כדי שניראה נאות ובריאות יותר. עשינו כל שביכולתנו כדי לשאת חן בעיני הבררנים הנאציים וקיווינו שיצרפונו אל אחד המשלוחים, שיצאו בלי הרף מאושוויץ.

אך חלפו שבועות והמזל לא שיחק לנו. כל אימת שהגרמנים פתחו בבחירת נשים, השתדלנו להתבלט לפניהם. אך אחותי ואני לא נבחרנו. כנראה לא נראינו בריאות די הצורך. בוקר אחד הוצאנו כולנו לכיכר לסלקציה. איני יודעת באיזה אופן קרה הדבר, אך לפתע התפשטה שמועה, כי הפעם תישלח קבוצה קטנה של נשים לעבודה בבית־חרושת לנורות־חשמל בצ׳כוסלובקיה. הקצינים הנא־צים ציוו עלינו לעבור על פניהם הלוך ועבור פעמים אחדות והם בחרו מספר קטן של נשים. היתר נסגרו בצריף ריק, תחת שמירה מיוחדת. נינה, אידית ואני השתדלנו להיות יחד, כדי שלא יפרידו בינינו. ביחד עברנו על פני הגרמנים, אך למשלוח בחרו רק אותי ואילו נינה ואידית נסגרו בצריף. אחר עמידה של שעות אחדות בכיכר, בתוך קבוצת הנשים הנבחרות, עלה בידי להתחמק ולחדור לתוך הצריף, שבו נמצאו נינה ואידית. שתיהן נפלו על צווארי, חיב־קוני ונישקוני, אך אחר רגע החלה ניני להכותני ולנזוף בי על שחזרתי, תחת לצאת עם המשלוח לצ׳כוסלובקיה, מקום שם היה לי ודאי סיכוי טוב להישאר בחיים.

הוחזקנו כלואות עד למחרת אחר־הצהרים ובמשך כל הזמן הזה לא בא כל אוכל לפינו. הדבר עורר בנו את המחשבה העצובה, כי אין עוד לנאצים צורך בכוח־העבודה שלנו וכל רגע עלולות אנו להישלח לתאי־הגאז.

כאשר השומרים הנאציים הובילו אותנו דרך המחנה, בכיוון למרחץ, ברחה אידית מן הקבוצה. היא קפצה לתוך אחד הצריפים שלידם עברנו והסתתרה שם, ואנו המשכנו בכיוון למרחץ. אך בראותי שמכניסים אותנו לתוך אותו אולם, שבו התקלחנו בעת הגיענו לאושוויץ, הרגעתי את אחותי, כי באמת מתכוונים למקלחת. על כך ענתה נינה בלעג מר, כי כרגיל רוחצים את המתים לפני ה־קבורה ואילו הנאצים נוהגים אחרת; תחילה פוקדים הם עלינו להת־רחץ ואחר כך ימיתונו . . .

אחר המקלחת נערכה סלקציה. ערומות עברנו בין שתי שורות קצינים ורופאים נאציים ויותר ממחצית קבוצתנו הועמדה בצד. נפסלו כל הנשים הקשישות וגם צעירות שרזו מדי או היה בהן מום כלשהו. נינה ואני נמנינו עם קבוצה קטנה של נשים, שנצטוו להתלבש ולהישאר בשורה.

בין אלו שנפסלו היתה גם לאֲלוניה, נערה צעירה וקצת מטומ־טמת מראדום, שנמצאה במחנה יחד עם אחותה הקשישה ממנה. היו לה פנים נאות ללאֲלוניה, אך במבט ראשון אפשר היה להכיר את פיגורה השכלי. התנהגה בצורה מוזרה ופטפטה שטויות. אך אחותה הקשישה הצליחה בהמצאות שונות להצילה מכל הסלקציות. הפעם לא הצליחה ולאֲלוניה נפסלה.

כאשר קבוצת הנפסלות הובלה אל תאי־הגאז היתה לאֲלוניה היחידה שעלה בידה להימלט. איש לא יכול להבין איך עשתה זאת ואיך הצליחה למצוא אותנו. רק כחצי שעה לאחר שקבוצת הנפס־לות נלקחה מן המקום, חזרה לאֲלוניה בריצה אל האולם. נדחקה בין הנאצים שסובבונו ונעמדה בשורה ליד אחותה. מדיבוריה המבול־בלים הבינותי רק, כי עלה בידה לברוח מן הקבוצה שהובלה לתאי־הגאז וכי אחר כך קפצה דרך חלונות שונים עד שהגיעה אל האולם, שממנו הוצאה. מאחר שלא מצאה אותנו שם, רצה בכל הבנין עד שגילתה אותנו. מסביב הסתובבו מאות נאצים, אך לא עלה בדעת אחד מהם לעצרה. נראה, כי העזות הנדירה של הנערה הטעתה את הנאצים.

במשך כל הלילה וגם למחרת היום — 36 שעות מלאות עמדנו כך בשורה, בעוד הנאצים ששמרו עלינו התחלפו פעמים אחדות. לא ידענו אם הסיבה היא, שהשומרים החדשים לא ידעו כמה זמן אנו כבר עומדות, או שהדבר נעשה בכוונה לבחון את כושרנו הפי־סי. מכל מקום, לא הורשינו לשבת אף לדקה אחת. כאשר סוף־סוף הוצאנו החוצה אחרי 36 שעות עמידה, התנועעו כשיכורות, ראייתנו טושטשה ולא היינו מסוגלות להוציא הגה מפינו.

בדרכנו נתקלנו בקבוצה חדשה של נשים משדה „א״ שלנו. עתה הובלו הן למרחץ. בתוך הקבוצה הזאת ראיתי אחראיות וקאפו רבות, וביניהן — ידידתי אידית, שהצליחה לחדור לתוך „אצולת המחנה״. לא עלה בידי להיוודע, אם עברה בשלום את הסלקציה ומה עלה בגורלה אחרי כן. מאז לא ראיתיה עוד.

ביער החרפי של מאלהוף

מיום בואנו למאלהוף לא חדלנו להתפעל מן המקלחת הגדולה שהוקצתה לנו. בוקר־בוקר, עם השריקה הראשונה של „זקנת־הצריף״, ירדנו ממיטותינו ומיהרנו להתרענן במקלחת. מגבת לא היתה אף לאחת מאתנו. רצנו, איפוא, ערומות בחזרה לצריף ובעוד אנו נוטפות מים, התחלנו להתעמל. בדרך זו נתייבש הגוף מהר יותר. אחרי כן, עם בוא הכפור, נעשינו בבוקר כחולים מקור. אף על פי כן הוספנו לרוץ אל חדר־הרחצה, שרצפתו היתה מכוסה שכבת קרח. הצעירות בינינו אף הוסיפו להתקלח. הקרח שרף את הרג־ליים ולכן נראו לנו מי המקלחת הקרים כמים חמים. מן המקלחת חזרנו בריצה לצריף, נכנסנו למיטות והתעטפנו בשמיכות, כך הת־חסנו גופינו — במקלחות הקרות ובצעידות הארוכות אל בית־החרושת וממנו.

עם השלגים הראשונים נעשתה הדרך מן המחנה אל בית־החרושת קשה וממש בלתי אפשרית. השלג נדבק אל סוליות־העץ שבנעלינו וקפא. פתאום הרגשנו שאנו גדלות ונעשות גבוהה יותר. אך בלתי אפשרי היה לסחוב את הרגליים. פשוט הלכנו על גבי קבי־קרח. הוספנו לצעוד חמש בשורה ואף על פי שהחזקנו זו את זו בידיים, היה כל פעם מישהו אחר נופל באמצע ההליכה. אבל הגרמ־נים, שליוו אותנו לעבודה, עשו עצמם כלא רואים. אלה היו רובם חיילים קשישים, שלא התאכזרו אלינו כל כך. לעומת זאת המשגי־חות, הגרמניות הצעירות במגפיהן הגבוהים וההדורים, לא יכלו להבין מדוע מתקדמות אנו באיטיות כזאת. הן גערו בנו, היכו בפרגוליהן וככל שתכפו המעידות והנפילות, כן דחקו בנו ללכת מהר יותר.

היער החרפי היה נהדר בצעיפו הלבן, אשר פה ושם קיבל גוון כחלחל. אבל המשגיחות הנאציות לא נתנו לנו ליהנות מן היופי והריצו אותנו בשוטיהן. לא היתה לנו כל ידיעה על המתרחש בעולם החיצוני ועל המצב בחזיתות. שיערנו שהנאצים הולכים מדחי אל דחי, כי המשגיחות שלנו נעשו מיום ליום עצבניות יותר והחלו להחמיר את המשטר בבית־החרושת.

יום אחד נתנו הוראה, כי להליכה לבית־השימוש דרוש רשיון מיוחד. אולם המשגיחה נעדרה תמיד מן הבונקר והיינו נאלצות ל־חכות בסבלנות להופעתה, כדי לקבל ממנה רשות יציאה. פעם אחת,

כאשר לא יכולתי עוד להתאפק, רצתי החוצה בלי רשות. היה כפור גדול בחוץ, אך לא הספקתי ללבוש את המעיל. קוויתי לשוב בטרם תופיע המשגיחה. להוותי נכנסה המשגיחה לבונקר בדיוק ברגע שובי. לא רצתה לשמוע שום הסברים. העיפה עלי את הפרגול ובתור עונש ציוותה עלי לצאת כמו שאני לבושה, בלי המעיל, ולעמוד בכפור הגדול ליד הכניסה לבונקר. דוקא ביום זה שהתה המשגיחה זמן רב בבונקר ואני נאלצתי לעמוד בחוץ משעה 7 בבוקר עד שעה מאוחרת אחר־הצהריים.

בימי החורף של 1945 החלה אחת מנשי ראדום, שעבדה בבונקר שלנו, לכתוב פואמה על חוויותיה ונדודיה על פני המחנות, מיום גירושה מגיטו ראדום והיפרדותה בטומאשוב מבעלה ומילדה. כל יום כתבה שורות אחדות וקראה אותן לפנינו. על אף החרוזים הנ־דושים וההתערובת המשונה של אידיש וגרמנית, שמענו כל יום בעיניים דומעות את השורות החדשות, שבהן תיארה את נסיונותינו המשותפים, במיוחד באושוויץ. אך הפואמה נסתיימה בנעימה אופ־טימית, כי בבית־החרושת לחמרי־נפץ במאלהוף נגיע חיים אל קץ המלחמה. ואלה שורות הסיום במקורן:

„איך זיץ ביי מיין אַרבעט און האָף,
אַז דאָ, אין קליינעם מאַלהאָף,
ווער דער קריג דערגיין צום סוף . . .
איך וועל צוריקקומען אַהיים געשווינדט
און טרעפן מיין מאַן און מיין קינד”.

ימי אביב נושאי תקוה

האביב של שנת 1945 בא פתאום, באופן בלתי צפוי, כאילו יד נעלמת קרעה את שמי־החורף המעוננים וגילתה את השמש הבהירה. יחד עם הפקעים הירוקים הראשונים על עצי היער, הגיע לאזנינו הד רחוק מרעמי ההתפוצצויות של פצצות־אווירונים. לא ידענו אל נכון היכן נופלות הפצצות ואם באות הן ממטוסים סוביטיים או אמריקאיים. אך שיערנו כי אלה הם מטוסים של בעלות־הברית, המפציצים את ברלין השכנה.

עד אז היה עוד נוסח ההודעות הרשמיות הגרמניות אופטימי ביותר והמשגיחות שלנו הוסיפו לטעון, כי צבאות בעלות־הברית נוחלות מפלות קשות. עתה נתבלבלה פתאום דעתן של המשגיחות ובטחונן בנצחונו של היטלר החל להתערער. כל אימת שנשמעה אזעקת הצופרים, המבשרת התקרבותם של מפציצי האויב, פרצה בהלה גדולה בקרב המשגיחות, חיילי ה„וואהרמאַכט” ואף הקצינים הגבוהים שבבית־החרושת שלנו, והם רצו לתפוס מחסה באחד המק־לטים התת־קרקעיים, בעזבם אותנו לגמרי לנפשנו. ברגעים כאלה היינו יוצאות מן הבונקר ונושאות עינינו לשמיים, בתקוה לראות את האווירונים ולגלות את זהותם. אך היער הסמיך וצמרות העצים שכבר כוסו עלוה הסתירו מעינינו לחלוטין את השמיים. אכן, היער שימש הסוואה טובה לבונקרים, לסדנאות ולמחסנים התת־קרקעיים של בית־החרושת לאבק־שריפה, שמעליהם טסו מפציצי בעלות־הברית.

. . . האחראית בצריף שלנו, שרדפה ועינתה אותנו במשך כל החורף, לא שינתה כלל מדרכה אף על פי שהד רעמי התותחים של צבאות הברית התקרב בלי הפסק והיה ברור, כי מפלת הנאצים קרובה לבוא. יום אחד, כאשר „זקנת הצריף” החלה לרדוף אותנו באכזריות מיוחדת והלשינה עלינו לפני „זקנת המחנה”, כי אין אנו מחזיקות את מיטותינו בסדר, החלטנו ללמדה לקח. אף על פי שידענו כי עלולות אנו לשלם בעד המעשה בחיינו.

עובדה תכנית מדוייקת לשם כך, בצורה שהיא לא תדע מי השתתף בקשר. בלילה, אחר כיבוי האור בצריף, החלנו להרעיש במטרה למשוך אותה מחדרה. נשים חזקות אחדות מקבוצתנו חיכו עם שמיכה ביד בפרוזדור החשוך וברגע שהאחראית יצאה מחדרה ובהשמיעה צעקות רצה לאורך הפרוזדור, השליכו הנשים את השמי־כה על ראשה וסחבו אותה לתוך הצריף. כולנו ירדנו ממיטותינו והרבצנו בה דרך השמיכה ככל שכוחותינו עמדו לנו. כל אחת שילמה לה בדרך זו בעד החדשים הארוכים של סבל ועינויים, שבהם סבלנו בשקט לא רק את מכותיה, אלא גם יריקותיה בפנים.

בתחילה צרחה ואיימה, שנשלם ביוקר בעד המעשה הזה. אך בראותנו שהיא נחלשת, הפסקנו את המכות וכך, עטופה בשמיכה, נשאנו אותה לחדרה וזרקנוה על מיטתה. ריחמנו על חייה, לא בגלל הפחד מפני עונש הגרמנים, אלא משום שאף אחת מאתנו לא רצתה לשאת על מצפונה חייה של אשה יהודיה, ותהא חלאת־אדם כמשגיחה זו.

אך למעשה לא היתה כל סיבה לפחדנו מפני עונש על המכות שחלקנו למשגיחה היהודיה. איני יודעת, אם היא בכלל סיפרה לנאצים על קורותיה. נראה, כי היא השתיקה את הענין משום שחש־דה, שהדבר יפגע באוטוריטה שלה והנאצים עלולים עוד להענישה על כך. אולם במשך ימים אחדים חיינו בפחד ובשובנו כל יום מן העבודה בבית־החרושת, ציפינו לעונש. אך לא קרה דבר. „זקנת־הצריף” בלעה את הענין.

האויר האביבי הצח הגדיל את תאבוננו והרעב הציק לי מאוד. החלטתי לנסות להשתכר בשביל כמה מנות־מרק נוספות. הנשים שעבדו במטבח, כמובן, לא ידעו רעב ולכן השתוקקו יותר „להתהדר” בלבושן והיו מעונינות להחליף מזון בבגדים. תרתי, איפוא, אחר דרך לביצוע עיסקה בשמלה או בסודר. מובן שברשותה של כל אחת מאתנו לא היתה אלא שמלה אחת, אותה לא יכלה למכור, אפילו ידעה שתמות ברעב. אבל עלה בדעתי לשדל את ידידתי סאלה רייזמן, שתחליף את שמלתה הירוקה הנאה בשמלה פשוטה יותר ותמורת זאת נקבל שתינו מאחת הנשים שבמטבח כמה מנות־מרק מיוחדות. סאלה קיבלה את שמלתה הירוקה במקרה, בעת חלוקת מלבושים במחנה.

עם סאלה רייזמן עשיתי יחד את כל דרך־הנדודים מגיטו וארשה דרך מאידאנק, ראדום, אושוויץ, ראוואנסבריק, עד מאַלהוף. בעלה היה אחד המנהלים של בית־הדפוס בגיטו, היינו מיודדות מאוד ועזרנו זו לזו.

ערב אחד, אחר העבודה, לקחתי את השמלה הירוקה ונכנסתי לצריף, שבו התגוררו מבשלות המחנה. סאלה ישבה בינתיים על המיטה, עטופה בשמיכה, וחיכתה לשובי עם המרק ועם שמלה אחרת. אך כל הזמן חרדה שמא תכנס המשגיחה לצריף לעריכת ביקורת והיא תיאלץ לרדת ממיטתה. אבל לא קרה דבר והעיסקה שלי בשמ־לה הירוקה הצליחה. אחת המבשלות התפעלה מן השמלה ומיד נתנה לי את שמלתה ואחר משא־ומתן מייגע הסכימה לתת לנו במשך שבוע ימים שתי מנות מרק מיוחדות — אחת לסאלה ואחת לי. גם סאלה היתה מרוצה מן העיסקה. היא רק ביקרה אותי על כך, שלא קבעתי במפורש כמה קליפות תפוחי־אדמה צריכות להיות בכל מנת־מרק. אחר שבוע ימים אפשר היה להכיר בסאלה, שהעלתה משקלה. אפילו אני נראיתי טוב יותר, אף על פי שמחצית מנת־המרק שלי מסרתי לאחותי.

עשיתי עוד כמה עסקות דומות. אך אף אחת לא הצליחה כמו זו עם השמלה הירוקה. סודר טוב החלפתי בגרוע יותר תמורת שתי מנות מרק. לאחר שסחרתי במשך כמה שבועות לא היה עוד מה להחליף והקריירה המסחרית שלי במאלהוף באה אל קיצה.

...ככל שתכפו ההפצצות במאלהוף ובעיירות הסמוכות, איבדו המשגיחים עלינו את עשתונותיהם יותר ויותר והם חדלו להריץ אותנו. השתדלנו, איפוא, לחסוך כוח ולא להתאמץ מדי בעבודה. היו ימים שבהם לא עשינו ממש כלום בבית־החרושת. הנשים, שעסקו בשקילת אבק השריפה, שמו בחמישים אחוז יותר מן המצווה. אלה, שעבדו ליד המכבש, הקטינו את הלחץ ובדרך זו לא היה כל ערך לכדורים.

יום אחד נכנס לבונקר שלנו המכונאי הגרמני, כדי לתקן מכונה שלא פעלה כראוי. אך נראה, כי גם ראשו לא היה נתון לעבודה ותחת לנסות את המכונה, פתח בשיחה אתנו על המצב המדיני ועל מפלתה הבלתי־נמנעת של גרמניה. לאחר שישב אתנו למעלה משעה, הלך להודיע כי לא עלה בידו לגלות את סיבת הקלקול במכונה.

בסוף אפריל 1945, אחר לילה של הפצצות כבדות, לא הובלנו עוד אחר מיפקד־הבוקר לעבודה בבית־החרושת, אלא נצטווינו לחזור לצריף. לא ידענו, אם בית־החרושת שלנו נהרס בהפצצה, או רק ניתנה פקודה להפסיק את העבודה בו. מאז לא נלקחנו עוד לעבודה.

לבדי בעולם החפשי הזר

ימי הבטלה הראשונים במאלהוף הסבו לנו לילות־נדודים מלאי פחד נורא. בחרדה עקבנו אחר כל תנועה של המשגיחים הנאציים, כי לא יכולנו להאמין, שמענינו יתנו לנו פשוט לשבת ולחכות לבוא המשחררים. חובותינו במחנה היו אז רק להתייצב פעמיים ביום, בבוקר ובערב, למיפקד, לכבד את הצריף ולקבל את המרק.

ההפצצות נמשכו בלי הפסק כל היממה כולה. ביום היו האווירונים מנמיכים טוס מעל למחננו, אך פצצות לא השליכו. טייסי־הברית הבחינו, כנראה, כי כאן מחנה של עובדי כפייה וחסו עלינו. הפצצות אלו הזכירו לנו את הימים הטראגיים בוארשה, בראשית המלחמה, כאשר האווירונים הנאציים זרעו, בלי להיתקל בכל התנגדות, חורבן ומות ברחבי פולין. עתה צלצל באזנינו הרעש של אווירוני־הברית כמוסיקה מתוקה. רק חשבנו בעצב עמוק על קרובינו ויקירינו שלא הגיעו חיים לימים אלה, שבהם טועמים הגרמנים מידם של טייסי הברית טעמן של מלחמה ומפלה.

ימים שלמים ישבנו בצריפים ותפרנו לנו מעילים ונעליים, וכחומר גלם שימשו השמיכות. הלילות כבר היו חמים ויכולנו להסתדר בשמיכה אחת לשתיים. את השמיכה השניה גזרנו ותפרנו ממנה מלבושים, כדי שנהיה מוכנות לרגע הגדול של השחרור. מאז קיבלה את הלקח, נראתה אצלנו משגיחת־הצריף לעתים נדירות. גם אנשי הצבא הגרמניים נמנעו מלעבור במחנה. כך לא הפריע לנו איש בעבודה. הוצאנו חוטים מן השמיכות ואלה שימשו חוטי־תפירה. שמיכות אחדות גזרנו לפסים ארוכים; את אלה קלענו לצמות ועשינו מהן סוליות עבות ורכות לנעלינו.

בצריפנו היו לנו בסך־הכל שתי מחטים ואלה עברו מיד ליד. ארגנו את העבודה בצורה שיטתית ועל יסוד עזרה הדדית. אחדות גזרו את הפסים, אחרות קלעו את הצמות ואני תפרתי את הסוליות. את המעילים תפרנו לפי אפנת ספורט. כדוגמת „מעילי רוח". מספריים לא היו לנו וגזרנו הכל בסכין הלחם ולא אחת נעזרנו בשינינו.

היינו עורכות ביקורים בצריפים וקושרות יחסים עם נשים שהובאו בחדשי־החורף האחרונים למאלהוף — מאושוויץ וממחנות אחרים. עד עתה כמעט שלא היתה לנו הזדמנות לשוחח אתן, הן לא עבדו בבית־החרושת שלנו ורק באקראי היינו פוגשות אותן, אך לא היתה אפשרות לקיים שיחה ממושכת אתן. הן עבדו בסנדלריה, בנגריה ובמכבסה, והשגיחו עליהן מאוד שלא יקשרו כל קשר אתנו.

עתה לא היתה עוד מניעה לפגישותינו ושוחחנו אתן ארוכות. הן שולחו מאושוויץ בפברואר 1945 וכמונו הובאו לראואנסבריק. אך אתן קרה דבר משונה. בהגיען לראואנסבריק, לא הוכנסה למחנה, אלא במשך ימים אחדים הובלו ברגל — בקור הגדול ביותר — למאלהוף. אצל רבות מהן קפאו האזניים והבהונות הרגליים. חלק נפל בדרך.

בין נשים אלה מצאתי נערה ממחנה ראדום, שהוצאה ממנו חודש אחד לפנינו. לנערה זו היו קרובים בצד הארי, שהכינו בשבילה ניירות מזוייפים ושלחו פולני שיוציאה מן המחנה. בהיכנס הלה למחנה, כדי למסור לה את הניירות, נפל בידי הנאצים ושניהם נאסרו. היינו אז בראדום בטוחים, ששניהם נורו. אולם לאחר מכן, באושוויץ, הבחנו בנערה הזאת בשטח הכבשן, מאחורי הגדר המכוסה שמיכות. בידעי עד כמה ספורים היו ימי חייהם של האנשים שהועסקו בכבשן של אושוויץ, ראיתי את הנערה כאחת שקמה לתחיית המתים. בשום אופן לא רצתה לספר לי איך הצליחה להינצל משם.

בקרב הנשים החדשות שהיכרתי במאלהוף היו אחדות, אשר עוד שנה קודם לכן הועברו ממאידאנק לאושוויץ. אולם מעולם לא פגשתין באושוויץ, כי הן נמצאו בשדה בקצה האחר של המחנה. מהן שמעתי איך הנאצים במאידאנק חיסלו את „זקנת־המחנה" המהודרת שלנו, את משגיחת־הצריפים, את הקאפו וגם את שבויי־המלחמה הרוסיים והצרפתיים. זה היה בשלהי 1944, כאשר החזית הסובייטית נתקרבה ללובלין. בק. ל. לובלין הוכנס לתאי הגאז כל מי שנשאר. במאידאנק העמידו הנאצים מכונות־יריה על גגות הצריפים ופתחו באש על הקאפו, אשר ניסו ברגע האחרון לברוח.

את „זקנת־המחנה" של מאידאנק, שעינתה את כולנו, רצו הנאצים לשלוח לאושוויץ יחד עם קבוצת נשים נבחרות, שאליה השתייכו גם מכרותי החדשות. אך בראותה שבעלה, שבוי־מלחמה רוסי, נתון באש מכונות־היריה, רצה גם היא לתוך מטר הכדורים ונפלה יחד אתו.

הסיפור על קיצם הטראגי של האנשים במחנות לובלין זעזעני עד מאוד. השארתי שם רבים מחברי לגורל וידידי הקרובים מוארשה, שיחד אתם עברתי חדשים ושנים מרים ביותר ובהלמות לב חקרתי מי מהם נשאר בחיים. אך לא היה ביכולתן של הנשים להשיב על שאלותי, אף על פי שנקבתי כל השמות ואף ניסיתי לתאר את מראיהם.

כאשר חזרתי לצריפי וסיפרתי על קיצם של מאידאנק ושל לובלין, הקשיבו לי הכל בעיניים דומעות. לאלוניה, הנערה המפגרת, לא הסירה ממני במשך כל הזמן את עיניה. לא ידעתי מה הבינה מסיפורי, אך ראיתי איך העוויות־כאב מסתמנות על פניה, הקפואות וחסרות המבע. כשם שאני חקרתי את הנשים ממאידאנק, כך המטירו עתה כולן עלי שאלות, בהאמינן שידועים לי יותר פרטים על לובלין. רק לאלוניה לא הפסיקה את שתיקתה.

אך בשעה מאוחרת בלילה העירה אותי לאלוניה משנתי. נבהלתי מאוד בהרגישי פתאום ביד המלטפת את פני. בראותי את לאלוניה צעקתי ברוגז:

„למה באת אלי כה מאוחר בלילה?"

לאלוניה החלה להתרפק עלי ואמרה בקול חרישי ענוג:

„מרים, כתבתי משהו בשבילך, אך מבקשת אני אותך לא לספר על כך דבר לשום איש".

תחבה לידי פיסת־נייר מגוללת וברחה. הייתי סקרנית לדעת מה כתבה לאַלוניה על הנייר, שהביאה לי באמצע הלילה. ירדתי, איפוא, מן המיטה ובאור הקלוש של הירח ראיתי שיר, כתוב פולנית, בשם „אביב”. היו בו ארבע שורות בחרוזים ילדותיים על שמחת האביב והגעגועים לחופש. על אף החרוזים התפלים, לא האמנתי, שהנערה המטומטמת תהיה מוכשרת לחבר אותם. מעולם לא עלה על דעתי, שלאַלוניה מסוגלת לחשוב. הכל התייחסו אליה כאל יצור אומלל, שאינו תופס כלל מה מתרחש סביבנו. והנה לפתע מביעה לאַלוניה את סבלה וגעגועיה בשיר. למחרת השתדלתי במשך כל היום לפתוח בשיחה אתה, כדי לדעת מה הניע אותה לכתוב את השיר. אך לאַלוניה לא הגיבה לחלוטין. הסתכלה בי במבט קפוא, נענעה את ראשה ולא אמרה מלה.

נראה, כי רגשות הפחד והשמחה, שבהם היתה חדורה האווירה במחנה, חדרו גם לרוחה הרדום של לאַלוניה והיא הביעה אותם בשיר ילדותי.

*

ימים אחדים לאחר מכן, בבוקר שטוף שמש, נעצרו פתאום ליד שער מחננו משאיות אחדות מכוסות בד, שמעליו התנוסס צלב אדום גדול. על אף הצעקות והאיומים של המשגיחים הגרמניים, פתחו כל הנשים בריצה מן הצריפים אל השער, כדי לראות את האורחים המוזרים. מיד נפוצה השמועה, שאלה הם נציגי „הצלב האדום” השוואֶדי.

מן המכוניות יצאו גברים לבושי מדים לבנים, עם צלבים אדומים על זרועותיהם. הם החליפו ברכות עם משגיחי המחנה ומיד פתחו בשיחה נסערת אתם. מן המלים המעטות שהגיעו לאזנינו הבינונו, כי נציגי „הצלב האדום” השוואֶדי מבקשים להיכנס למחנה כדי לחלק בין עובדי הכפיה חבילות מזון. הגרמנים סירבו להכניסם וטענו, כי הם בעצמם יחלקו המזון.

בסופו של דבר הוכנסו החבילות אל מחסן המחנה ומיד ניתנה פקודה ברמקול, שכל הנשים יסתדרו בשורות — כל קבוצה ליד הצריף שלה. הגרמנים החלו לחלק באופן מסודר את החבילות שכללו שומן, פירות מיובשים ושוקולדה, והשוואֶדים עמדו ליד גדר־התיל ועקבו אחר החלוקה.

לאחר שכמה מאות נשים קיבלו את חבילותיהן, עלו השוואֶדים למכוניותיהם ונסעו. כנראה, היו בטוחים שחלוקת החבילות תימשך בסדר מלא. אך ברגע שהשוואֶדים נעלמו, הפסיקו הנאצים את חלוקת החבילות וציוו על הנשים, שחיכו עוד לתורן, להתפזר. רק הנשים משני צריפים נמנו עם המאושרות שקיבלו חבילות. כל היתר, ובכללן גם קבוצתנו הורשאית, הסתכלו בשפתיים קמוצות ובעיניים דומעות, איך הגרמנים שודדים את החבילות לעצמם.

התנהגות השוואֶדים הכאיבה לנו מאוד. לא יכולנו לסלוח להם את העובדה, שגילו אמון כזה בגרמנים ולא חיכו עד שיחולקו כל החבילות. רוגזנו על השוואֶדים נמשך עד למחרת בבוקר, כאשר לפתע הופיעו שוב במטרה להוציאנו מן המחנה. הפעם כבר הוכנסו השוואֶדים פנימה. בנשימה עצורה עקבנו במשך שעות אחדות אחר הדין־ודברים בין נציגי „הצלב האדום” השוואֶדי ובין המשגיחים הנאַציים. בסוף הגיעו לידי הבנה והנאצים הסכימו להוציא בלי שהיות את הנשים מצריפיהן.

הפעם היינו אנו, נשי וארשה, בין המאושרות. אחד הקצינים הנאציים פקד עלינו לאסוף מהר את חפצינו ולהיות מוכנות לדרך. המומות מעוצם השמחה נכנסנו לצריפים, אספנו את רכושנו העלוב והתייצבנו באמצע הכיכר. הנשים מכל הצריפים האחרים הפנו אלינו מבטי־יאוש ורבות מהן בכו ושיכלו ידיהן. ברגע אחרון זה הוסיפו משגיחות אחדות להכותנו בפרגוליהן ולגעור בנו על שאיננו עומדות ישר בשורה. אך נמצאו משגיחות אחרות, שניגשו אלינו ובלחש איחלו לנו אושר, בהוסיפן כי מקנאות הן בנו.

סוף־סוף עברנו את שער המחנה ומצאנו עצמנו מעבר לתיל הדוקרני. כאן ראינו, כי לא רק נציגי „הצלב האדום” השוואֶדי מחכים לנו אלא גם נציגי עמים אחרים. במיוחד הופתענו מנוכחות כושים אחדים. אחד מהם, ענק בעל פרצוף שחור ומבריק ושיניים לבנות כשלג, לקח אותי בזרועותיו, כשהוא מחייך אלי, ונשא אותי לתוך המשאית, שבה כבר ישבה אחותי, נינה, ומרוב התרגשות בכתה בכי הסטארי.

הטענת הנשים נעשתה בחפזון רב, כאילו חששו אנשי „הצלב האדום” שמא יתחרטו הנאצים. כאשר כולנו כבר היינו בפנים, זינקו המכוניות ממקומן ובלי הפסקה המשיכו בנסיעתן שעות אחדות. אחר כך נעצרו בשדה פתוח ואנשי „הצלב האדום” חילקו לנו אוכל. קיבלנו לחם בריבה ותפוחי־אדמה אפויים. אגב כך התרו בנו שוב ושוב שנאכל לאט ובזהירות, בלי לאמץ יותר מדי את הקיבות המצומקות.

על אף מראנו האיום והדוחה, גילו כלפינו גברים אלה לבביות בלתי־רגילה ויחס ענוג שהביאנו עד דמעות. נציגי „הצלב האדום” השוואֶדי הודיעו לנו, כי הם נמנים עם משלחתו של הרוזן פולקא ברנאדוט ובהזדמנות זו פרשו לפנינו את יחוסו הרב של האציל השוואֶדי, שהוא מצאצאיו של המרשל הנפוליאוני המפורסם, ז'אן באַפטיסט ברנאדוט, נסיך פונטאֶקורבו ומייסד השושלת המלכותית הנוכחית של שוואֶדיה. כן סיפרו לנו על המשא ומתן הממושך והמסובך, שניהל הרוזן ברנאדוט עם הנאצים בדבר שחרור הנשים מן המחנות. בסוף, אחרי דין ודברים ממושך, הסכימו הנאצים למסור לשוואֶדים אלפיים נשים, כתמורה בעד חיילים נאציים שנפלו בשבי האמריקאים. קבוצת נשי וארשה השתייכה לאלפיים מאושרות אלו.

אמנם שחרורנו בא רק שבועיים לפני קץ המלחמה, אך דווקא בימים אחרונים אלה הושמדו על־ידי הנאצים מאות אלפי עובדי־כפייה, או פשוט גוועו ברעב. עלינו להודות, איפוא, על חיינו למאמציו הבלתי־רגילים של הרוזן פולקא ברנאדוט.

נסיונותיהם של יהודי ראדום להלחם ולנקום נקמת דם אחיהם

שלל־גוניים וטראגיים היו נסיונותיהם של יהודי ראדום לעמוד על הנפש, להלחם, למרוד, לנקום את נקמתם במרצחי עמנו. גם כאן פעלו, כמובן, הגורמים הכלליים ששיתקו כל אפשרות של התנגדות יעילה: עדיפות הכוח הגרמני, בדידות היהודים, האחריות הקולקטיבית האכזרית, שיטות־המרמה והאשלייה ש־נקט האויב וכו׳. גם היערות היו רחוקים והפרטיזאנים הפולנים ממחתרת א. ק. התייחסו ליהודים באיבה נמרצת. קבוצה גדולה של נוער יהודי, שהצליחה לחדור ליערות בסוף 1942 ולהחזיק מעמד זמן רב, נתנו נפשם כמעט עד האחרון. ורבים היו גילויי התנגדות הספונטאנית, האישית, לרבות השתתפותם של יוצאי ראדום במרד שפרץ במחנה־ההשמדה טרבלינקי, ובהתקוממות הפולנים בוארשה, 1944.

להלן אסופה קטנה של דברי עדות מהימנים על גילויי התנגדות ומרי של יהודי ראדום בשנות האימה והכלייה.

*

רחל גרפינקל מראדום מעידה:

בחורף 1941 כשהוקם הגיטו הגדול בראדום, נודע לי מבעלי יעקב על קיום מחתרת יהודית, אף על פי שלא רצה להכניסני בסו־דה. משתתף היה כל שבוע באספת המחתרת בבית סנדלר בגליניצה. כן קיים מגעים בסתר עם אנשים שונים, בין השאר עם אחד בשם „סרולעק״.

ופעם, בהעדר בעלי מהבית, מצאתי חבילה ובה כרוזים בפול־נית בחתימת „המפלגה המהפכנית הפולנית״. ידוע לי, שעם המפלגה הזאת נמנו גם יהודים משורות השמאל. חבריו עסקו בראש וראשונה באיסוף כספים לעזרת משפחות אסירים ומגורשים. גם נשק היה בידי הארגון. באפריל 1942, נאסר אחד זעלצע, שידוע היה כשותפו של סרולעק. כעבור זמן מה נעצר גם סרולעק, והובא למפקדת המשטרה היהודית. למחרת הבוקר הוצא סרולעק בכוח על־ידי פולנים מבנין המפקדה, ואז הודיע לי בעלי כי גם הוא נאלץ לברוח, משך זמן מה הסתתר, עד שנאסר אדם בשם פיינטוך, שנחשד במסירת סודות הארגון לגרמנים. אז יצא בעלי ממחבואו, וכל הענין נשכח. לאחר זמן נודע לי, כי סרולעק, אחרי שהוצא מהכלא, נלחם כפארטיזאן ביערות ונפל בקרב.

*

בתארו את בריחתם של פעילי השמאל מה„אקציות״ בפברואר ובאפריל 1942, מספר ישראל גלאט:

משה מאלארסקי, שהגרמנים חיפשו אחריו, הסתתר במחסן. לבסוף נתגלה על־ידי הגיסטפו, כנראה כתוצאה מהלשנה. כשבאו אנשי הגיסטפו לקחתו, התנגד בכוח ודקר עצמו בסכין. ידוע, כי מאלארסקי נמנה עם ארגון מחתרתי, ולא רק הוא אלא כל בני משפחתו. גם אחיו יוסף התאבד לאחר עינויים, מבלי לגלות את שמות חבריו.

*

ארגוני מחתרת יהודיים פעלו בראדום זמן רב. כותב ד״ר וויינאפל:

תחילת 1942 הובא מפרבר גליניצה לבית־החולים היהודי, חולה טיפוס שנרשם בשם קורמן. ממשפחתו איש לא בא לבקרו. לעומת זה באו אלי שני אנשים, שביקשו לטפל באופן מיוחד בחולה והודו, כי הוא חברם למפלגה הקומוניסטית במחתרת בפרבר גליניצה. אנשים אלה באו גם בפעם השניה, וביקשוני לאסוף סכום כסף בשביל המחתרת. אספתי אז סכום מסויים אצל בעלי בתי־חרושת לבורס־קאות צמח, בוכמן ואחרים. התורמים ידעו על מטרות המגבית. אירגון המחתרת פעל, אולם על היקפו ופעולתו אין בידי ידיעות מדויקות.

*

הנוער היהודי התעלם מן האיסור לצאת מן הגיטו. בשעת ה־אקציות הסתננו קבוצות קטנות לצד הארי. על הפרק הטראגי הזה מספר ל. קורץ:

בבית־החולים שליד אובוז׳יסקו עבד אחד בשם פינקלשטיין. אחיו, שהיה בצד הארי בשם מוסווה, נתגלה עם עוד יהודי והובאו לגיסטפו. כשהתקרבו למקום המפקדה, התנפלו על הגרמנים וברחו. בשעת הבריחה נורה אחד מהם ליד ז׳רומסקיגו 9 והשני ליד רחוב וארשבסקה. הובאו לבית־החולים ופינקלשטיין הראה עוד סימני חיים. כעבור יומיים באו אנשי הגיסטפו והמיתוהו.

*

והנה עדותו של צבי ראקוץ:

היה זה בנובמבר 1940. חבר „עקיבא״ צבי ברנמן, בן ה־19, הותקף בגן פנץ על־ידי בריון מה„היטלר־יוגנד״. ברנמן השיב בכוח, אולם הוכה באכזריות והיה מוטל חולה קשה זמן ממושך. אספנו כסף ושלחנוהו להבראה, ואחרי שובו באביב 1941 מת.

*

הנוער מחפש דרך למאבק מאורגן על החיים והכבוד הלאומי.

בקיץ 1942 — כותבת רחל רוטנברג — עוד לפני האקציה, באו שליחי תנועת „השומר הצעיר״ מוארשה (פרנקה קירשנבוים מהרוב־יאשוב ויוסף קפלן מוארשה). הם שימשו קשרים מטעם התנועה, ש־ביקשה להדק את הקשרים בין הסניפים, ולהשיג נשק. הם התקשרו עם עו״ד סלבה, שהו בביתו והטיפו להתנגדות מזויינת. על המש־

לוחים למחנות השמדה עוד לא דובר אז. פרנקה היתה בשליחות בראדום כמה פעמים, מצויידת בניירות אריים. נהרגה אחר־כך בפעולה פרטיזנית ביערות לובלין. קפלן נהרג במרד גיטו וארשה.

*

והנה מעיר יחיאל סיטנר:

בסוף 1942 הכרתי משפחה יהודית בשם בורנשטיין ובה שלשה אחים: זלמן, חיים־רפאל ומוטל. לפני המלחמה גרו ליד ככר יגיילונסקי, והיו בעלי־מסעדה. בביתם התגורר גם בעל אחותם גוטק קוריץ. בגיטו שורליקובסקה ניהלו מסעדה בלתי־ליגלית. היה להם מכר פולני, בעל חנות לפירות, מול בית־הסוהר. באמצעות משפחת בורנשטיין הכרתי את האיש שהשתייך לארגון מחתרתי. האחים בורנשטיין, קוריץ, אני ועוד ששה איש, ביניהם גם רוזנברג (נהרג בשטוטגארט), החלטנו לארגן קבוצה מזויינת, להצטייד בנשק, ל־צאת לצד הארי ולהצטרף לפרטיזנים. הפולני הבטיח לנו זאת. מעל לדירת בורנשטיין התחלנו לסדר מחבוא לנשק, ובו הסתתרתנו בשעת הצורך. לפולני נתנו כסף לרכישת נשק. בינתיים באה ה„אקציה" בינואר, ואיבדנו עמו הקשר.

*

על הקשיים, בהם נתנסו היהודים בארגון תנועת התנגדות, אנו למדים מעדותו של מיאצ׳יסלב בוך:

בסתיו 1942 גורשתי למחנה עבודה בוולנוב. שם פגשתי בדניאל ברקוביץ, פינקלר משידלוביץ, קופרווסר מוולנוב, מיכאל ברקוביץ, בויחן מפשיטיק, יאז׳יק וויינגורט מראדום ועוד. קבוצתנו נתארגנה לבריחה ולהצטרפות לפרטיזאנים. למטרה זו קשרנו קשר עם פרטיזאנים יהודים בקרבת קונסק. לצערנו מסר שומר היערות את מקום הימצאם של הפרטיזאנים לגרמנים וכולם ניספו בקרב. אחרי הנסיון הזה קשרנו קשר עם פולני מראדום קוזלובסקי, שעבד במחנה וולנוב. באמצעותו רצינו להתקשר עם הפרטיזאנים מא.ק. הבטחנו למסור להם נשק שהיה שמור במחבוא. הם קיבלו אמנם את הנשק, אולם אותנו דחו.

בידיעות על תנועת ההתנגדות נזכר כמה פעמים שמו של יאז׳י וויינגורט. והנה מה שכותב עליו אחיו סוורין:

אחי יאז׳י בא לראדום מלבוב זמן קצר לפני ה„אקציה". עמד בקשר עם תנועת המחתרת הפולנית, פעל בשורותיה והיה לו נשק. מראדום ברח לוארשה ומשם להונגריה.

*

מנדל גוטפריד מוסיף:

אחרי ה„אקציה" באוגוסט 1942, נתארגנה קבוצת נוער לשם בריחה מהגיטו. היו בה: לולק גורפינקל, מוניק ויגודזקי, זנק וובר, יאז׳יק וויינגורט, פרדק רוזנבוים, סטודניה, שטרן, ואני. עשינו מאמצים להצטרף לפרטיזאנים. בנובמבר 1942 עבדתי במפעל „לאנדווירטשאפט" ברחוב טראוגוטא 61. שם היכרתי פועל פולני בשם מאצ׳יאשצ׳יק, חבר פ.פ.ס. וממנו קיבלתי כרוזים ועתונים של המחתרת. בכרוזים נקראו היהודים להתנגד ולהילחם בגרמנים. הוא הציע לי פעם לברוח מהגיטו, עם כמה חברים, ולהצטרף לפרטיזאנים, והוא יכין בשבילנו את הניירות והמחבוא. בינתיים אבד הקשר. אז יצא יאז׳יק וויינגורט מהגיטו כדי לחדש את הקשר. הפגישה היתה בנגריה שברחוב מלצ׳בסקיגו 6. הפולני הודיע, כי התנאי לקבלת חברים הוא: השגת נשק והוכחות כושר על־ידי מיבצע פירוק נשק מז׳נדרם או מוצב גרמני. כשהישגנו את האקדח הראשון הודיע, שקיבל הוראות חדשות לא לקבל בינתיים יהודים לארגון.

*

פסח שפייזמן מספר:

אברהם הברברג מראדום עבד באילז׳ה יחד עם פועלים פולנים, שאיפשרו לו להצטרף לפרטיזאנים. בסתיו 1942 פעל ביערות איל־ז׳ה, בקבוצה מעורבת פולנית־יהודית. בפלוגה היה גם גיסו לנגה, יוצק־נחושת מראדום. מלנגה נודע לנו אחר כך, כי הברברג נפל בקרב עם הז׳נדרמים בסביבת ויארז׳בניק. בזמן מאוחר יותר אבדו גם עקבותיו של לנגה עצמו.

*

על פרטיזאנים יהודים מראדום מוסר ישראל גלאט:

על תנועת ההתנגדות בסביבה ידוע לנו מפיו של דוד סנקביץ, תושב צ׳יפלוב, שהיה בא לעתים קרובות לגיטו ראדום. הוא בעצמו היה פרטיזאן. אחרי ה„אקציה" הראשונה התחיל הנוער היהודי בורח מהגיטו ליערות, לרוב עם נשק ביד. מתושבי ראדום והעיירות צ׳פלוב, קונוב, ליפסק וזוולין, נתארגנה קבוצה פרטיזאנית בת 100 איש, בפיקודו של בריש אקרמן. הם עמדו בקשרים עם הפרטיזאנים הפולניים מחוגי השמאל, שפעלו בסביבה זו. בעל אחוזה פולני מצ׳פלוב בשם בשקה, עזר בהתחלה לפרטיזאנים היהודים. אולם כאיש הא. ק. האנטישמית, ניהל פוליטיקה דו־פרצופית. פעם הזמין ששה פרטיזאנים יהודים וכולם נהרגו. כשהפלוגה היהודית היתה בסביבת העיירה הודז׳ה, הלשינה עליהם האוכלוסיה הפולנית לפני הז׳נדרמריה הגרמנית. הכפר הוקף והתלקח קרב עז, בו נפלו 64 פרטיזאנים יהודים עם המפקד אקרמן בראש. אולם גם מצד הגרמנים נפלו חללים. שאר הפרטיזאנים התפזרו לקבוצות קטנות וכמעט כולם נפלו, בעיקר מידי אנשי א. ק. יש לציין, כי בפלוגה היהודית היו גם כמה פולנים מתנועת המחתרת השמאלית. אחר שהגרמנים הכריזו חנינה לפרטיזאנים, שיניחו את נשקם, חזרו כמה מהם לגיטו באין ברירה, כי נאלצו להילחם בשתי חזיתות: בגרמנים ובאנשי א.ק. אולם גם המעטים האלה הוצאו אחר כך להורג לפי רשימה שהיתה בידי הגרמנים.

*

בעדויות תופסת מקום מיוחד שליחת המחתרת בקראקא „מירקה". היא נזכרת גם ב„יומן יוסטינה" המפורסם.

והנה מה שכותבת על ביקורה בגיטו ראדום סבה ולקן־וויינפל:

בשעה 7 בערב בא אלי שוטר יהודי והודיע לי, כי מישהו מבקש אותי במשטרה היהודית. כשהגעתי פגשתי את חברתי מארגון „עקיבא" בקראקא, מירקה ליבסקינד. הודעתי כי הנני ערבה לה, חתמתי על התחייבות והוסכם, כי מירה תעזוב למחרת את הגיטו. היא הגיעה לגיטו בניירות אריים, ואני הזמנתיה ללינת לילה לביתי. ממני יצאה אל לולק חוואט וצריכה היתה לחזור אלי. ב־8 בערב בא אלי השוטר שלמה מינצברג כדי לקחתה. הודעתי לו לאן הלכה, והוא הביאה למשטרה. הוברר לי שהמצב חמור וכי במשטרה השמידו את התחייבותי. מיהרתי למפקד המשטרה היהודית, שהודיע לי כי כל הענין כבר ידוע לגיסטפו.

שוחחתי אתה, היא היתה במצב רוח טוב. שאלה על סיבת עצבנותי והוסיפה: בסופו של דבר כולנו נושמד, לכן מוטב למות עם נשק ביד. היה בדעתה להביאני לקראקא. אחיה — סיפרה — הרג בקראקא שני גרמנים ואם לא יפול ימשיך להרוג בהם. „הנני מוכנה למות, אבל עלינו להילחם ולא להיות מובלים כצאן לטבח" — אמרה. חשבתי כי תשוחרר ובבוקר תעזוב את הגיטו. לפנות בוקר הודיע לי השוטר סיטנר כי הוא אמנם הוציאה

מהגיטו, כמדובר, אולם נעצרה על־ידי השוטר מינצברג והוחזרה לגיטו. אחר כך הוצאה להורג על־ידי הגיסטפו. לפני הוצאתה ל־הורג עמדה בעינויים ולא מסרה שום פרטים על פעולות ארגונה. (מירקה היא אחותו של דולק ליבסקינד, ממורדי גיטו קראקא).

*

אחד הקשיים הגדולים היה השגת נשק. על כך כותב מנדל גוטפריד:

הרש סטודניא, מסגר, עבד ב־1943 במפעל „באטא", שם קשר קשרים עם ארגון מחתרת פולני. הובטח לו נשק במחיר 4000 זהובים. כעבור זמן מה נאסר ונשלח לאושוויץ. לגרמנים אמר, שרצה להשיג נשק כדי להתאבד. נתברר, שנאסר בהלשנת מקשר פולני בשם סטאך, שגם הוא נאסר אחר־כך.

*

הנוער היהודי מנסה לחדור ליערות כדי להצטרף לפרטיזאנים. על כך כותב ד"ר וויינאפל:

בגיטו הקטן גרתי עם נח שלאפרמן, בן 21, בנו של אדולף, חשמלאי. לעתים קרובות דיבר אתי על בריחה מהגיטו. רצה לסדר לעצמו תעודות אריות, ולמטרה זו קשר קשרים עם הפולנים בתנו־עת המחתרת, שעבדו אתו יחד. בדעתו היה לארגן קבוצה ובסוד התכנית הכניס כמה מחבריו, כגון השוטר ארטור פרידמן, לאנדוי (בנו של פאביאן) ועוד. שניים אלה נעצרו אחר־כך. אחרי כמה ימים נפרד מאחותו וממני וברח מהגיטו דרך הגדר. כעבור שניים או שלשה ימים הבחינה המשטרה היהודית שנעלם. בא אלי שוטר לחקור את סיבת העדרו. עניתי שלא ידוע לי. לאחר כמה שבו־עות בא בלילה הביתה, עייף, מלוכלך, ובבגדים קרועים. סיפר, כי בילה כל הזמן בפלוגה פרטיזאנית ליד ביאליסטוק והשתתף בפעו־לות. בימים האחרונים הקיפום הגרמנים והם נמלטו. קיבלו פקו־דה לסגת כל אחד לחוד, ונקבע המקום והזמן לפגישה מחודשת. הוא הצליח בינתיים לעבור דרך ביאלובז'ג לראדום, כדי לנוח מהתלאות. את הנשק השאיר, אך בכיסיו היו כדורים. החבאנו אותו למשך כל היום. בלילה שוב עזב את הגיטו. בתחנת הרכבת ניגש אליו שוטר, בדק את תעודותיו ורצה להסגירו לגיסטפו. הוא התקיף את השוטר והצליח לברוח. כעבור כמה שבועות שמעתי מפי הפולנים, כי הצטרף שוב לפרטיזאנים. יש להניח שנפל בקרב.

*

על ההדים שנענו למרד גיטו וארשה בראדום כותב פסח שפיינ־מאן: —

את הידיעות הראשונות על מרד גיטו וארשה הביאו הפולנים. הרוחות ב„גיטו הקטן" נתעוררו מחדש, השתררה מתיחות. בסוף אפריל 1943 ציווה מפקד המשטרה על הנהלת המחנה להכין רשימה של 50 יהודים לשם „שילוח לעבודה". כשהגיע ב־1 במאי לגיטו אונטרשטורמפירר קאפקא, יחד עם האוקראינים, כדי להוציא את 50 היהודים, לא היה כבר ספק ביחס לגורלם. מיד אחרי בואם, הוציאו האוקראינים את הקבוצה בדרך לוולנוב. כשראה קובה פריד, קצין השוטרים היהודים, את הנעשה, לא יכול היה לשלוט ברוחו והתחיל זועק: מספיק, הרסו את הגדרות, ילך כל אחד לאן שהוא רוצה, אני לא אסגיר יותר יהודים למות! המלשין הניך טננבוים מסר את הדברים האלה לגיסטפו. פריד נאסר ועקבותיו אבדו. 50 היהודים עבדו זמן מה בוולנוב. התברר אחר כך, כי ה„אקציה" נועדה לב־חון את הלך הרוחות בגיטו ולגלות גרעין אפשרי של מרד, דוגמת מרד הגיטו בוארשה.

*

על פרשה מיוחדת במינה—ארגון הבריחה להונגריה — מספר סוורין וויינגורט:

התקשרנו עם אדם בשם קולר, יהודי שנמצא בצד הארי ומיצאו מלבוב. זיהה עצמו בכל מיני תעודות. הוא אירגן הבריחה יהודית מהגיטו להונגריה, דרך ההרים, בגבולות צ'כוסלובקיה. קיבל מיהו־דים עשירים סכומים גדולים, אבל ניצל את הכסף גם לשם הברחת יהודים ללא אמצעים. אני יודע על פעולתו מקיץ 1943. מקום ה־פגישות היו בוארשה. מכאן שלח את האנשים לזקופנה בתעודות מזוייפות, בלווי שליחים מהימנים, ומשם הועברו לצ'כיה ולהונגריה. בדרך זו הצליחו דודק מרגלית ואחותו להגיע משם לארץ־ישראל. בדרך זו נסע גם אחי יאז'י, כדי לבדוק את האפשרות להעברת כל משפחתנו לארץ־ישראל. מלבד אחי היו בקבוצה: וורבר, מוניק אופטובסקי, פלה וורבר, אינג' מיצ'יסלב בוך ואשתו. אחרי קשיים הגיעה הקבוצה סוף־סוף להונגריה, שם נשארה עד כניסת הגרמנים. עברו לרומניה כדי להגיע דרך תורכיה לארץ־ישראל. אחי, וורבר ואופטובסקי ניספו באניה. חלק הצליח להגיע לארץ, והזוג בוך חזר מסיבות שונות לפולין. פלה וורבר שהיתה בספינה אחרת מוסרת, כי ראתה מרחוק את האניה, שבה אבדו, כשהיא אחוזה לה־בות, כנראה מפגיעת טורפדו גרמני. היה זה ב־4 או 5 באוגוסט 1944, כ־40 קילומטר מקושטא. בעקבות הקבוצה הנ"ל, יצאה קבוצה נוספת מראדום ובה הבורסקאי בוימן עם אשתו. הם נתגלו על־ידי סוכן הגיסטפו בקראקא. קולר לקח על עצמו את האשמה והוצא להור־רג. את הנאסרים כלאו במחנה פלאשוב.

*

על מקרה קולר מספרת גם מרת פ. גליקשטיין:

קולר היה בן 30, בעל אינטליגנציה. ער, זריז ובעל אומץ לב. השקיע בהצלת יהודים מתמצית דמו. הופיע בראדום בקיץ 1943. התחיל להוציא יהודים כדי להבריחם דרך הונגריה לארץ־ישראל. בחקירות המציא כל מיני תירוצים. אם הצליחו כמה עשרות יהודים מראדום להגיע לרומניה ומשם לא"י, יש להודות על כך למסירותו ועוז רוחו. אולם יד המלשינים היתה בעוכרו. נעצר בקראקא, ואף על פי שטען, כי את היהודים הוא מעסיק בארגון הגרמני „טודט", לא יכול היה לראות ביסורי האנשים בשעת החקירות והודה, כי הוא עוסק בהצלת יהודים. הוכנס לצינוק עם עוד 7 נידונים למות. גם ניסה לברוח, אולם בטרם עלה הדבר בידו הוצא להורג".

*

על מעשי חבלה כלכלית של יהודי ראדום, מספרת רחל חמיאלארז':

היהודים השתדלו להאריך ככל האפשר את העבודה, ותחת שבועות היו עובדים חדשים רבים. בית־החרושת של משה ושלמה חמיאלארז' היה ברשות הגרמנים, בהנהלת מהנדס פולני. כשהובא משה מוארשה לראדום, לשם גילוי הסוד החימי, הוא סירב בכל מיני אמתלאות, ולבסוף אמר למהנדס הפולני שאם ילחץ עליו, יוודע הדבר לחבריו הפולניים במחתרת. המהנדס נרתע ועזב את בית־החרושת. במקומו בא מהנדס גרמני בשם ד"ר ליכטנהיילר, שקרא את חמיאלארז' והציע לו לנהל את בית־החרושת. חמיאלארז' שלח לו מוארשה תעודת־מחלה, ובמקומו בא אחד מעובדיו מלפני המלחמה. ההוא ניסה לתקן, כביכול, את המכונות והמכשירים, עד שהדבר נמאס על הגרמני ולעזרתו נשלח מהנדס פולני מפוזנא. כש־העניינים בבית־החרושת שוב התנהלו בעצלתיים, חיפשו שוב ב־1942 את חמיאלארז' בוארשה. בינתיים התחילה ה„אקציה" הגדולה בוארשה, ואשתו ובתו נשלחו לטרבלינקי. חמיאלארז' ניסה להתאבד

אולם ידידיו הצילוהו. הוא בא בקשר עם פעילים של ארגון מחתרת פולני. בינתיים הגיע באופן פתאומי הקומיסאר של בית־החרושת ד״ר ליכטנהיילר, עם עוזרו לוארשה, והעבירו את חמיאלאר בכוח לראדום. השתדלו בכל מיני איומים להוציא ממנו את ההמצאה החימית, אולם ללא הצלחה. באמצעות פועל פולני הודיע לי, כי הוא רוצה למסור לי דבר חשוב. כששוטר היהודי איפשר לי את הפגישה, הוא נראה אז כזקן על אף 44 שנות חייו. רמז לי לדבר בלחש, ומסר לי בעל פה את הצופן לחוברותיו המקצועיות שהחביא בקירות בית־החרושת, כדי שאמסור את תכנם לאחיו הבכור שאתו ניהל בשותפות את בית־החרושת.

משה ברח אחר כך לוארשה בעזרת הפועלים הפולנים. חלה, הוכנס לבית־החולים האוונגלי כנוצרי ושם מת.

*

על המאמצים להשיג נשק מספר יונה בורנשטיין:

עבדתי עם אחי לייבל בבית־החרושת לרהיטים צבאיים ברחוב מלצ׳נה. לאחר שנודעה לנו האמת המרה טרבלינקה, החלטנו שעלינו להתארגן מחדש ולחפש קשרים עם הצד הארי. הקבוצה כללה את יחיאל סיטנר, שהיה שוטר (כעת בישראל), מנדל גולדברג, האחים זגמן, יוסף ריכטמן, אחי, ואני, זנק וובר, יז׳יק ויינריב ומשה גולדברג. לקבוצה זו השתייכו בין היתר: יחיאל סטשבסקי, יעקב אינטרשטיין, בנו של משה „נוסק״, האחים ברוך וגבריאל מאץ מסקרישוב, מנדל ויעקב איילבוים ואחותם שיינדל מאילז׳ה. אני שימשתי מקשר עם הצד הפולני, ולשם כך הועסקתי בבית־החרושת לזכוכית של האחים נורימברסקי, ומשם הייתי מבקר לפי הכתובת שקבלתי.

פעם קיבלתי כתובת של פולני בשם ברנובסקי, שהיה פעם שכן שלנו. נאמר לי, שהוא כמנהל בית־חרושת לנשק יכול לספק לנו אקדחים. נפגשתי אתו והוסכם, כי בעיסקה הראשונה ימסור לנו ארבעה אקדחים תמורת 2000 זהוב כל אחד. נידברנו שיבוא רכוב על אופניים, ומצד רחוב ואלובה 28 ליד התלמוד תורה לשעבר, ימסור לי דרך הגדר את החבילה עם האקדחים. כעדים לעיסקה היו ובר וויינריב. כמוסכם, זרקתי למחרת את חבילת הכסף דרך הגדר — וקיבלנו חזרה חבילה. הפולני מיהר לברוח, והדבר היה חשוד בעינינו. כשפתחנו את החבילה נתברר, כי תחת אקדחים היו בה... אבנים. הוזהרתי שלא ללכת אליו יותר מחמת סכנה להלשנה. ואמנם כשנפגשתי אתו, איים הוא עלי שיסגיר אותי לגיסטאפו אם אמשיך להטרידו.

אך הכשלון הזה לא ריפה את ידינו. התקשרנו עם פולני בשם אבלבסקי, שישב בברזה־קרטווקה, ועל ידו קבלתי קשר לפולני אחר שהתחיל להמציא לנו מעט נשק, והבטיח להוציא מהגיטו צעירים ליערות. ואכן, כמה קבוצות הצליחו לצאת בדרך זו ליערות בהרי שויאנטוקשיסקה, אולם הרדיפות של הפולנים אילצו כמה מהם לחזור לגיטו. אחדים מהבחורים נהרגו בהתנגשויות עם הפולנים והגרמנים. יש לציין, כי עמד אתנו בקשר, פולני אחד בשם „רונצ׳קה״, נכה בלי־יד, שהתייחס אלינו יפה ועזר לנו בכל הזדמנות.

את ההוצאות למימון הפעולות קבלתי מיוסף ריכטמן, משה גולדברג, ומאחי, והקונספירציה נשמרה במלואה. המלשין נח טננבוים והשוטר מאיר גוזבנד התחילו להתחקות אחרינו, ובשעת כל פגישה של הקבוצה היינו מבחינים, שאחד מהם משתדל להימצא בקרבתנו. קבוצתנו הקטנה לא היתה אלא חלק של קבוצה מאורגנת, שמנתה מ־30 עד 50 איש, אולם מטעמים קונספירטיביים נשמר הדבר בסוד, ואני היכרתי רק את החברים שהזכרתי לעיל.

יחיאל סטשבסקי, יעקב אינטרשטיין, בנו של משה „נוסק״, וברוך מאץ מסקרישוב, עבדו אצל ס.ס. שטאנדארטפעררוואלטונג. משה גולדברג, חבר הקבוצה, מסר להם 4 אקדחים שהוציא ממחסן הס. ס., התחבאו זמן מה אצל פולניה אחת בשכונת „בורקי״, ואחר כך נאלצו לברוח ליערות בסביבת סקרישוב, שם נתפסו על־ידי בריונים פולניים ונרצחו.

גם האחים איילבוים ואחותם מאילז׳ה ברחו ליערות שוויאנטוקשיסקא ושם נרצחו.

בשעה שהועברנו לשקולנה, אחרי חיסול הגיטו הקטן, המשכנו לשמור על הקשר בינינו וחיכינו לאות כדי לצאת ליערות, אולם ה־פולנים הכזיבו. הסוציאליסטים היפנו אותנו לקומוניסטים, והאחרונים לראשונים. לאחר שמספר רב של יהודים הועברו למחנות־ריכוז, התחלנו לתכנן בריחה המונית. נחצבו שתי מנהרות קטנות, ודרכיהן יצאו עשרים וכמה איש. כמה מהם הצליחו להסתנן לפרטיזאנים ביערות, וחלק נתפס על־ידי הפולנים, ותמורת 5 ק״ג סוכר או מלח הוסגרו לידי הגרמנים.

*

בין מארגני מרד טרבלינקה ומשתתפיו היו גם יהודים מראדום. מספר הרדומאי יוסף צימרמן:

בשעת המלחמה היינו בוארשה, ומכאן נשלחנו ביום הכפורים 1942 לטרבלינקי. פגשתי שם את צשה מנדל מראדום. עבדה במטבח גרמני. משם עברה למחסן. אני נאלצתי לעבוד בהפשטת הגברים עם העברתם מהקרונות לצריפים. ידענו שלא נשאר בחיים. התחלנו לחשוב על אפשרות של מרד, של מות בכבוד. נעשו כל ההכנות, אולם שעת האפס נדחתה מיום ליום מסבות שונות. לבסוף ניצלנו את היום שבו הסאדיסט אונטרשטורמפירר פרנץ (לאלקה) בחופש.

היה זה ב־2 באוגוסט 1943. במחנה שלנו מס. 1 ידעו על כך כ־100 איש. אני קיבלתי שני רימוני־יד ואקדח שהוצאו ממחסן הנשק הגרמני. מתפקידי היה להרוג כל גרמני שיזדמן בדרך לצריפים של השומרים האוקראינים, ואם האחרונים לא יצטרפו אלינו — להרוג גם אותם. צשה מנדל השתתפה באופן פעיל בהכנת המרד, וייתכן שגם בהנהגתו. האות צריכה היתה להינתן ב־5 אחה״צ, אולם בגלל הלשנה נאלצנו להקדים במחצית שעה. פתחנו בהצתת הצריפים, הרגנו את הגרמנים שעמדו בקרבתנו. אני זרקתי את שני הרימונים על תחנת הבנזין שעלתה מיד בלהבות, והרגתי אוקראיני אחד. ברחנו ובילינו 3 ימים ביערות, ומשם הצלחנו להגיע לוארשה.

*

על גורלם של יהודי ראדום שגורשו לטרבלינקה בינואר 1943, מוסיף צימרמן:

ברכבת מיוחדת, שהגיעה מראדום עם המגורשים, היכרתי את הימלפרב מרחוב ז׳רומסקיגו 26, אנטוני מלודיסטה ובתו, ועוד. את האחרון הוצאתי מהקרון באמרי לאונטרשטורמפירר, כי הוא אחד המוסיקאים הגדולים בפולין. מלודיסטה ניגן באזני הגרמנים על מפוחית, אולם מכיון שהיה קפוא מקור, לא עלתה הנגינה יפה. אף על פי כן השאירוהו הגרמנים במחנה. ניהל את התזמורת במחנה המוות מספר 2 עד להתקוממות (במחנה מס. 1 ניהל את התזמורת ארטור גולד). עם המשלוח הוארשאי הגיע גם מרק הנצברג, שחלה וצשה מנדל טיפלה בו עד שהוציאוהו להורג. היה שם גם קובא לוקסנבורג, ששימש „קאפו״. כשעבדתי במחנה מצאתי אלפי תעודות של יהודי ראדום מ„המשלוח״ הראשון באוגוסט 1942.

בעתון „אונזער האפנונג״, גליון 18 מ־1946, כותב י. מילר, כי בתעודות על מרד טרבלינקי, צוינה צשה מנדל בין יוזמי המרד ומארגניו. נולדה בראדום ב־1916. אביה היה ממהפכני 1905.

*

מספר אברהם קונסקר:

בסוף 1942 עבדתי במפעל גרמני בכפר ווסולה ליד ראדום. נשלחנו למחנה שהיו בו שבויים רוסיים בקרבת הכפר. מטרת עבודתנו היתה לנקות את המחנה, אחרי שכמעט כל השבויים ניספו ברעב ובטיפוס. שרדה בחיים רק קבוצה קטנה, והגרמנים הציעו להם להצטרף לדיביזיה של ולסוב, ומשסירבו הרעיבו גם אותם למוות.

תפקידנו היה לאסוף את בגדי השבויים וכל מה שנשאר אחריהם ולשרוף. שטח שהכיל כמה עשרות צריפים היה מגודר בתיל דוקרני. תחת צריף מבודד החלטנו לבנות את הבונקר. חפרנו מרתף בעומק של שני מטרים וברוחב של 2½ מטר. את הקירות חיזקנו בקרשים ובסמיכות, ואת האדמה פיזרנו סביב הצריף. עבדנו אז 8 אנשים במשך ימים מספר. בעיקר שאפנו להגיע למים בקרבת הבאר. הכנסנו לבונקר שלשה קרשים מכוסי צמר ששימשו כמיטות לשינה. בלילה העברנו חוטי חשמל מהעמוד הקרוב. היה לנו אור ומכונת־בישול חשמלית קטנה. כשהכל היה מוכן, הסווינו את הפתח ועזבנו את המקום. כעבור שבועיים העבירו את כל הפועלים לבית־החרושת לנשק בפיונקי. אני הלכתי אתם, אולם חברי נשארו בבונקר. הם גרו בו כ־4 שבועות. כשאזל מלאי המזון הם יצאו מהבונקר כדי להשיג מזון. לא רחוק מהמקום נמצא ערימה של תפוחי אדמה שהיתה שייכת לחיל האוויר הגרמני. אחדים מהם ניגשו בלילה עם שקים כדי לאסוף אותם. בדרך נפלו מספר תפוחי־אדמה מהשקים הקרועים, והמשמרות הגרמניים הבחינו בדבר. התחילו חיפושים, אולם ללא תוצאות. האנשים חששו שיגלו אותם והחליטו לעזוב את הבונקר ולחזור לראדום.

*

על ארגון בריחה אחר מוסיף קונסקר:

העבודה בבית־החרושת לנשק היתה איומה. ברחתי גם אני לראדום. כשהגיעו שמועות על אקציה חדשה אירגנתי קבוצה בת 4 אנשים: סבק יזראלוביץ, אברהם הורן — מפיוטרקוב, לינדזן, ואנכי. ב־15 בינואר 1943 בערב היתה סערת שלג. השומר האוקראיני ששמר ליד חוטי התיל התקרב לצריפון. באותו הרגע התקרבנו לגדר התיל והתחלנו לחתוך אותו. הצלחנו לעבור. ליד בית המטבחים הופיעו שני ז'נדרמים שדרשו את תעודותינו לבדיקה. יזראלוביץ' היה היחידי בעל כרטיס זיהוי. הוא הוציאו והז'נדרם התחיל לקרוא לאור הפנס שהחזיק הז'נדרם השני. באותו הרגע שלף במהירות גרזן קטן והנחית מכה על ראש הז'נדרם שצנח ארצה. ברחנו ושמענו מרחוק את היריות של הז'נדרם השני. עברנו נחל קטן ודרך השדות הגענו לכביש המוליך לווארשה. כשהגענו לפירליי כבר היתה שעה 2 בלילה. בחושך, במקום שהיו מוציאים אנשים להורג, נתקלנו בשני שוטרים פולניים שעצרו אותנו. אחד מהם הכיר את לינדזן. אמר השומר „אף פעם לא רצית לתת לי סחורה בקרדיט, ועכשיו תתן עבור זה ראשך". יזראלוביץ' עשה תנועה כאילו ביקש לשחד את השוטר, הוציא את הגרזן והפילו במכה אחת בראש. לא הספקנו לעבור 20 מטרים כשנשמעה יריה, והורן נפל בכדור השוטר השני. בארבע לפנות בוקר הגענו לכפר ווסולה. מצאנו את המחנה במצב שעזבנוהו בשנה שעברה. כשהיגענו למקום הבונקר, היבחנו שכבר נתגלה על־ידי הגרמנים. הבונקר היה הרוס למחצה ומלא מים. אולם החלטנו באין ברירה להשתמש בו, והתחלנו לתקן את הנזקים. ביום השלישי יצאנו להשיג מזון. הגענו לכפר והתקרבנו לבקתה של איכר בשם קריגל, שהיה מוכר לנו. בהתחלה לא רצה לדבר אתנו, אז איימנו עליו, כי אנו קבוצה גדולה ומזויינת, והוא נענה לנו ומכר 70 קילו לחם. כעבור כמה ימים נמאסה על יזראלוביץ' הישיבה בבונקר והחליט לחזור לעיר מולדתו פיוטרקוב. נעצר שם על־ידי הגיסטאפו והוצא להורג. בבונקר נשארנו שנינו, אני ולינדזן. כל זמן שהספיק הלחם לא זזנו מהבונקר. כעבור 8 ימים נשארנו בלי לחם, יצאנו ושוב קנינו אצל האיכר קריגל 50 קילו לחם. ינואר חלף ובפברואר גבר הקור, והמים בבונקר קפאו. שהייה נוספת בבונקר היתה בלתי־אפשרית. לא רחוק מהמחנה היה מחסן מלא קש. חדרנו לתוכו וסדרנו שני „קנים" לשנינו. הכנסנו שם את הלחם ובקבוקי מים. בשלג השתמשנו כמי שתיה. בסוף פברואר הרגשנו בתנועה סביב מחסן הקש, וחזרנו לבונקר.

במשך כמה חודשים היה המזון היחידי שלנו לחם ומים. אולם גם מנות הלחם נתמעטו, כי האיכר סירב למכור בהקפה והכסף אזל. ב־16 במארס יצאנו אליו שוב להשיג ממנו לחם. כשהיינו בבקתה ירד שלג והשארנו עיקבות. לרוע המזל נתקלנו במשטר גרמני, אך הצלחנו להגיע בשלום לבונקר. השארנו בפנים את הלחם ויצאנו החוצה כדי לטשטש את העקבות. לפנות בוקר התעוררנו לקול תנועה. הגרמנים היו בשטח המחנה וחיפשו אותנו. הם גילו את פתח הבונקר, אך כשראו שהכניסה מלאה מים — הסתלקו. אולם פחדנו להישאר. בתחילת אפריל עברנו ליער ווסולה ובנינו בונקר חדש. בכפרים שללנו מזון וכך המשכנו עד יוני 1944.

יום אחד הבחנו ליד הבונקר בשומר היער. עזבנו את היער והסתתרנו כמה שבועות בשדות התבואה שבאחוזת ווסולה. כשהתחיל הקציר עברנו לשפת הנהר הקרוב ליאֶדלינסק, וחפרנו בור בצמחיה הסבוכה של הנהר. גילה אותנו נער, שהתרחץ במקום, ונאלצנו לעקור משם. בסביבת בארטודז'יי נודע לנו מאיכרי המקום, כי הצבא הסובייטי חדר עד לוויסלה והגרמנים נסוגים. הפסקנו להסתתר והתחלנו להסתובב בגלוי בכפרים. וכך הגענו עד ליסוז'מביה. כאן נפגשנו עם הראדומאים זלמן רוטמן, משה לרמן, אחיו, ועוד. הם ברחו מבית־החרושת לנשק בפיונקי וגרו במקלט ביער. הראיתי להם איך בונים בונקר ואיך מגיעים למקורות מים מתחת לאדמה. היו כאן 15 ראדומאים, ולשם זהירות החלטנו להתפזר לקבוצות קטנות. נפרדתי אז מלינדזן, שיצא עם עוד 7 בחורים בכיוון לברטודז'יי.

ביער נתקלתי בפולני, שהיה שם עם עוד 3 פארטיזאנים שמאליים. התחברו אתנו ונתנו לנו נשק. לילה אחד התקפנו משק גרמני בכפר. פעם נתקלנו בשלושה גרמנים מזויינים, שהקפנו אותם, והם סיפרו שברחו מהחזית וכי מזמן מאסו בנאצים. הם שוטטו כמה שבועות. הורדנו מהם את מדיהם ולקחנו את נשקם. בלבוש גרמני יכולנו ביתר קלות להשיג מהאיכרים מזונות. באחד הכפרים נתקלנו, בשעת ביקור בבקתה, בגרמנים שפתחו עלינו באש. זרקנו רימון־יד והבקתה עלתה בלהבות. בינתיים גדלה קבוצתנו עד ל־20 איש, יחד עם 4 הפולנים ושלושת הגרמנים. בכפר פיאחי נתקלנו באחת האחוזות ב„פאֶלקסדויטש". הוא סירב לתת לנו מזון. הלקינו אותו.

אוגוסט 1944. סידרנו ביער שורה שלמה של מחבואות. בינתיים עברה קבוצת לינדזן מיערות יסוז'אמב ליערות גראבוב. הם התהלכו לאור היום, ועקב הלשנת איכר הוקפו על־ידי ז'נדארמים שפתחו עליהם באש. נפלו 6 בחורים וביניהם לינדזן. שני ניצולים הגיעו אלינו. במרוצת הזמן הצטרפו אלינו עוד 6 בחורים שברחו מפיונקי. באוקטובר 1944 היתקפנו את האחוזה של צורר היהודים גורסקי בכפר שליד ברטודז'יי. הוא הזעיק את הז'נדארמריה הגרמנית, שהתחילה לעקוב אחרינו. הספקנו לסגת לבונקר, בו נמצא מחסן הנשק. בינתיים נסוגו חברינו בשמעם את היריות, ואנו בעקבותיהם, בדרך לסטוקוב. שניים מהגרמנים שערקו, נפלו לידי הז'נדארמריה, ולפי שסיפרו האיכרים אחרי המלחמה — הוצאו להורג.

שוב נפרדנו לשתי קבוצות. אני עם קבוצה אחת נשארנו ביערות יסטז'מב, והקבוצה השניה, עם בצלאל פינקלשטיין, עברה לסביבת ווסולה.

כך החזקנו מעמד ביערות עד 15 בינואר 1945. לפי רעמי התותחים וזמזום האווירונים הבינונו, כי התחילה התקפה סובייטית. באותו יום נכנסתי יחד עם הצבא האדום לראדום, שנכבשה באותו ערב. לא מצאנו שם אף יהודי אחד, אולם כבר למחרת הופיעו יחידים, חיוורים ולבושי קרעים, ברחובות העיר. בסוף ינואר היו כבר בראדום 50 יהודים.

*

הבריחה לעבר הארי, חיים במחבואים, בריחה נואשת דרך חפירה ותעלה, מתאר בעדותו שמואל גוטשטאדט:

בסתיו 1943 עבדתי בבית המרחץ ברחוב סטארו־קראקאווסקא, והחלטתי לברוח לוארשה. הצלחתי עם עוד 5 חברים להגיע ברכבת לוארשה ב„ניירות אריים". בעזרת ידיד השגתי דירה ברחוב פאנסקה 46, בקומה הרביעית, דירה שהיתה שייכת ליהודי ועכשיו דר בו דוור פולני, שהשכיר את החדרים. לדירה היו שתי כניסות, מהן אחת חסומה בקרשים. גרתי שם עם עוד 4 יהודים, וביניהם עו"ד לשצ'ינסקי מקונין. היה לנו מקלט מוכן לשעת חירום מאחורי קיר של לבנים, והכניסה אליו דרך ארון. בעד דירה ומזונות שילמנו 21 אלף זהוב. אחרי ששהינו שם כמה חדשים, הגיע אלינו אחד בשם „לשק" עם המלצה מידידינו. רחשנו לו אמון. מביא היה ספרות בלתי־ליגאלית והיה מקשר אותנו עם העולם החיצון, אולם פתאום נפסקו ביקוריו. הרגשנו עצמנו בסכנה. ואמנם, במאי 1944 הוקף הבית על־ידי אנשי ס. ס. וגיסטאפו. שמענו חבטות בדלת, ולשצ'ינסקי ניגש להסתכל דרך חור המנעול. בין אנשי הגיסטאפו הוא הכיר את „לשק". קפץ חזרה להדר וצעק: „אבדנו"! נשמעו יריות לתוך הדלת, ואני הוצאתי את הקרשים שחסמו את הדרך לחדר־המדרגות השני. רצתי למעלה ונכנסתי לתוך פתח המעלית שלא פעלה. נשארתי בידיים תלויות במעלית, בקומה החמישית, במשך 15 רגעים, עד שידי התרופפו מהמאמץ. הגרמנים הציצו לתוך פתח המעלית, אולם לא השגיחו בי. בינתיים הצלחתי להישען ברגל על חתיכת ברזל, ובמצב זה החזקתי מעמד כשעתיים. כשהשתרר שקט, יצאתי מהמחבוא וירדתי לשער כדי לברוח. עמדו שם כמה שוטרים פולניים ליד גוויתו של עו"ד לשצ'ינסקי, שאיבד את עצמו לדעת בקפיצה מהקומה הרביעית. שאר חברי התנגדו בכוח, וגם הם נהרגו במקום. בשער השגיחה בי השכנה פולניה וקראה לשוטרים: „הנה יהודי"! השוטרים תפסוני והביאוני לתחנת המשטרה. לקחו ממני כל התכשיטים שהיו אצלי והכניסוני לצינוק. כעבור 4 ימים, בשבת 21 במאי 1944, הועברתי למחלקה היהודית של הגיסטאפו בשדרות שוך. בתא ארוך וצר היו כ־15 חשודים כיהודים. כולם פניהם לקיר. ברגע מסויים כשביקשתי רשות לגשת לבית־השמוש, פגשתי בפרוזדור את „לשק". שאלתיו מדוע עשה זאת, ענה: „אתה יהודי וכל יהודי חייב למות!".

למחרת היום הובאתי לחקירה אל הרוצח הידוע בראנדט. הודיתי כי הנני יהודי מראדום, זגג מכוניות. — כן, זה טוב, מילמל, „אני יודע כי הנני הולך למות", אמרתי, ואני גם יודע בגלל מי. — בגלל מי? שאל: ואז סיפרתי לו על „לשק" שהיה מביא לנו במשך חדשים ספרות אנטי־נאצית והציע לנו גם נשק. בראנדט הכניסו מיד לשם קונפרונטציה, אולם הוא סירב להודות כי הוא מכיר אותי. הושיבוהו יחד אתי ב„פאביאק". נכלאתי בתא 256 שהיה מיועד לנדונים למות. היו שם 9, שחיכו כל רגע להוצאה להורג, עד שתת־מלא המכסה של 10. חיכיתי למות במשך השבת, יום ראשון ויום שני. עשיתי הכרה עם כמה אנשים, שביניהם אני זוכר יהודי מוינה, מנהל הפירמה „הורניפון". על קירות התא היו כתובות — סימני החיים האחרונים של הנידונים, בין היתר היבחנתי בשלושה שמות של יהודים מראדום. כתובת אחת אמרה: „אני ד"ר נתן קסטנברג מראדום הולך למות בגלל . . . וכאן היה רשום איזה שם שאינני זוכר! שתי כתבות אחרות היו כתובות בידי קונאר ומשה וויסמן.

ביום השלישי לפנות בוקר הוציאו את אנשי התא לחצר בית־הסוהר. התחיל זיהוי האנשים. להפתעתי שאלני אחד מאנשי ס. ס.: „אתה אוטוגלאסר"? כן, עניתי. הוא העמידני בצד. את השאר הובילו למות. הייתי היהודי היחידי מתא 256 ש„נדרשתי". הוכונתי לקבוצת בעלי־מקצוע העובדת בשביל הגיסטאפו ב„פאביאק". היו אלה המומחים הטובים ביותר בפולין במקצועותיהם, ביניהם החיים הוראשאי המפורסם אקרמן ועוד מומחה למנעולים מורכבים. כזגג קיבלתי עבודה מחוץ לתחום ה„פאביאק. כל יום בבוקר יוצא הייתי לשטח רחוב קרמליצקא ההרוס עם עוד פולנים. עבדתי בהתקנת שמשות בבניני הגיסטאפו. הם הזהירוני שבעד כל נסיון של בריחה יירו בי בלי התראה. אך אני חיפשתי דרך לבריחה. עמדתי לברוח ביום שלישי, אך באותו יום לא הוציאו אותי מה„פאביאק", בגלל בריחת שלושה יהודים, ומאז לא הוציאו עוד יהודים מתחום בית־הסוהר. נערכה סלקציה, והסנדלר אקרמן מרחוב ז'רומסקי 32 והחייט מדז'רז'יקוב שליד ראדום, נורו. עתה עבדתי עם הנגרים בתוך המרתף, היו בו מכשירים שונים וגם מנוע. תיארתי לפני חברי בדיוק את המקום של שפך תעלת הביוב שהיבחנתי בו כשהייתי יוצא לעבודה החוצה. פרופ' קורדונסקי, יהודי, עיבד תכנית מדוייקת של חפירה, שלפיה צריך היה לחפור 8 מטרים מהמרתף עד למקום המסומן. חפרנו 6 ימים ואת האדמה הוצאנו לבית השימוש. כשהגענו סוף־סוף לתעלה נתברר, כי היא חסומה לכל הרוחב בלבנים, כנראה עוד מזמן המרד בגיטו וארשה. היסרנו גם את המכשול הזה.

לפני הבריחה היצתנו את פחי הזבל, כדי להסיח את דעת השומרים מהמתרחש במרתף. ברחנו 10 אנשים והיגענו דרך התעלה עד רחוב אוקופובה, בשטח בית החרושת של פייפר. חדרנו לבית־הקברות בפובונזק והסתתרנו בקברים. היה זה בסוף יולי. בבית־הקברות שהינו כמה ימים, עד לפרוץ ההתקוממות הפולנית. בין הניצולים אני נזכר ב־קארולצ'יק מוארשה, ובחשמלאי פוזנאנסקי מפוזנא.

*

במחנה ריכוז ברחוב שקולנה בראדום נמצאים עוד 3000 יהודים. אין כל אפשרות לבריחה. על אף זאת מנסים יהודים את מזלם. האחים בונק, שנזכרו קודם, לא נואשו כהכשלון בבונקר שנתגלה. על כך כותב זליג ליפשיץ:

כעובד בבית־החולים במחנה הריכוז שימש נער יהודי מוארשה בשם סולוב. האחים בונק פנו אליו בהצעה לחפור בכוחות משותפים תעלה לעבר הצד הארי. בית־החולים נמצא בקרבת גדר־התיל. במקום היה בית שימוש נעול במפתח. סולוב איפשר לאחים בונק להישאר במיטות כחולים. הם נכנסו בלילה לבית־שימוש והתחילו בחפירות. עבדו בלילות. המרחק מבית־השימוש לגדר היו 4 מטרים. המים מתחת לאדמה לא איפשרו חפירה עמוקה. כשהיו כבר באמצע הדרך לגדר, שקעה קצת האדמה. סולוב יצא בלילה עם מעדר כדי ליישר את המקום. השגיח בו השומר מעל המגדל

וירה לאות אזעקה. סולוב זרק את המעדר ובשעת הבריחה נתפס. בניית המנהרה נתגלתה וסולוב עם שני האחים בונק הולקו 25 מלקות כל אחד. על פני סולוב צויירו עיגולים צבעוניים כאות לבורח. בפני האחים בונק כבר היו הציורים האלה מזמן הבריחה הקודמת. אופייני הוא העונש „הקל", ביחוד ביחס לרצידיביסטים האחים בונק. במחנה ריכוז זה לא השתמשו בעונש מוות, כי הגרמנים היו מעונינים להחזיק את האנשים לצורך העבודה.

*

על בריחת 3 יהודים עם נשק ביד, מספר משה גולדברג:

בתחילת 1944 ערכו אנשי ס. ס. חיפושים במחנה ברח' שקולנה אחרי בגדים אזרחיים, כי באותו הזמן כבר לבשו אסירי המחנה בגדים בפסים. בחיפושים נתגלו בעליית גג של הבלוק השני 3 חליפות של מדי ס.ס. המדים היו חדשים ומצאו חן בעיני המפקח על הבלוקים שלקחם לעצמו. הם הוחבאו שם על־ידי יעקב אינטרשטיין ואליהו טורובר, שעבדו בבתי־המלאכה לחייטות של הגרמנים והוציאום כדי להשתמש בהן לשעת בריחה.

לאחר שהתכנית הראשונה נכשלה, החליטו הם על צורת בריחה אחרת. עם קבוצת הבריחה נמנו שני אלה וכן יחיאל סטשבסקי, המסיק הראשי במרחצאות ס. ס. שמשם הובילה יציאה לרחוב. התכנית היתה לנצל את שעת ארוחת־הצהריים, לחדור למרחצאות ומשם לרחוב. הם באו אלי למפעל וכאן נתתי להם שיעור בשימוש באקדוחים, שהשאירו אנשי ס. ס. כדי להתקין בהם רצועות. ביום אחד בשעת הצהריים חדרו חברי הקבוצה למרחצאות ויצאו משם מבלי שהשגיחו בהם. באותו היום ברחה גם הקבוצה השניה. שתי הקבוצות צריכות היו להיפגש במקום קבוע מראש, המכונה „בורקי" ואחר כך ביער. הפגישה לא נתקיימה, כי הקבוצה השניה נתגלתה וחבריה הוסגרו לידי הגיסטפו. כולם הוצאו להורג ליד בית־החרושת לנשק. הקבוצה הראשונה הצליחה להגיע למקום המיפגש, ושם הסתתרה במשך כמה שבועות עד שהגיעו ליערות שידלוביץ. זמן מה נלחמו כפרטיזאנים ונהרגו בקרבות. אחרי הבריחה נצטוו כל היהודים, שעבדו במפעל, לגלות לאן ברחה הקבוצה. אולם על אף העינויים לא גילו דבר.

*

על בריחתו מה„טרופנווירטשאַפטסלאַגער" ליערות מספר וייסמן:

במפעל זה הייתי עסוק מ־1941 עד 1944 בטעינה ופריקה ברכבת. העבודה היתה מפרכת. אנשי הס. ס. היכו והתעללו. לאבי, שעבד גם הוא במפעל, שברו יד. כשהגיעו שמועות כי לראדום עומדת להגיע ה„הימלקומנדו", החלטנו אני וחברי בנימין פרידמן, מרדכי וורם, קלמן פשיטיצקי ומאיר פרידמן, לברוח ליער. המפעל היה מגודר בתיל דוקרני. בשטח נמצא צריף שממנו היה מוצא לתעלת ביוב. ביום מסויים, בשעה 11 לפני הצהריים, כשסידרתי כרגיל את החדר של איש הס. ס. הוצאתי מהנרתיק שהיה תלוי בחדר את האקדח וחזרתי לצריף שבו כבר חיכו לי חברי. אחד אחד ירדנו דרך הפתח לתעלה. צנורות התעלה היו בקוטר של מטר אחד, ומי ביוב הגיעו עד לברכיים. התקדמנו בחושך לאט, ואחד החזיק את השני בשורה עורפית. כעבור 10 רגעים כבר נמצאנו בחלק המואר של התעלה, מתחת לרחוב ז'לזנה. הרימונו את המכסה ויצאנו אחד אחד לאור היום. התקדמנו ביחידות בכוון דז'רז'קוב ולמזלנו לא השגיחו בנו. לבסוף הגענו ליער אילז'ה ושם הסתתרנו במשך הלילה הראשון. בבוקר התקדמנו במעבה היער, ולא הספקנו לעבור 2 קילומטרים, כשנשמעו פתאום קולות ותנועה מאחורינו. התחלנו לברוח, אך הרודפים כבר היו בקרבתנו. בנימין פרידמן, שלא היה מסוגל לרוץ יותר, לקח ממני את האקדח, ויחד עם פשיטיצקי וורם התעכבו מאחורי אחד העצים. אני ומאיר פרידמן הצלחנו להימלט. שמענו מאחורינו יריות. היורים היו בבגדים אזרחיים. מרחוק הספקנו לראות את פרידמן ופשיטיצקי נופלים, וחברם וורם קופץ לתוך אגם קטן, שבו נורה. אני וחברי מאיר רצנו למאַקוב, ונכנסנו למפקד היהודי של המחנה „לאנדווירטשאפט" שהירשה לנו להישאר שם.

כעבור 8 ימים הגיע למאַקוב אוטובוס של „הלאַנדווירטשאַפט" מראדום ובו הרוצח הידוע מקס קלינגנברג, כדי להוציא תפוחי־אדמה. מישהו הודיע לו, כי בשטח המפעל נמצאים שני יהודים שהגיעו מהיער. אחרי חיפושים ממושכים מצאו אותנו בשיחים. העלו אותנו על האוטובוס והביאונו לראדום. כאן התחילה החקירה. על כל השאלות מי הוציא את האקדח והיכן חברי, עניתי שאין אני יודע דבר. בשעת החקירה נכנס מפקד המחנה אוברשטורמפירר זיגמן. על שאלתו למה ברחתי, עניתי, כי אני רוצה לחיות. חבט בי וציווה להחזירני למחנה שקולנה. ליד השער שוב חקרו והיכו ולבסוף הכניסוני למשרד. השכיבוני על השלחן, הבלוקפירר החזיקני בראש והקר הכני בשוט. אחרי 30 מכות שלחוני למחסן הלבשה, ושם הלבישוני בגדי אסירים. העסיקוני בחפירת בורות ביוב בשטח המחנה.

*

הצבא האדום מתקרב לגבולות פולין, והתעוררות חדשה מורגשת בקרב יהודי ראדום המעונים. ועם זה גוברת אימת ההשמדה. הם מחפשים כל מיני תחבולות להיחלץ מהכלייה. זלמן פוקס מספר על הבריחה הטראגית של חמשה צעירים מראדום:

משה ישורון נשלח למפעל הכבול לעבודת מדידות. יחד אתו הלכו השוטר יעקב מרגלית, אברהם ווייספוס ושני האחים אורבך. הובילום ז'נדארם. ברגע מסויים ניצלו מרגלית, ווייספוס ואחים אורבך את אי־עירנותו של הז'נדארם וברחו. הצליחו להסתתר בבית מספר 11 ברחוב שפיטלנה, אולם פועלי שירות האוויר הפולני הלשינו עליהם והסגירום לז'נדארמריה. הם הובלו לבית המשמר של המפעל. בפקודת גנרל בטשר הוציאו אותם האוקראינים להורג ביריה, קודם את מרגלית, ווייספוס ואחד האחים אורבך, ואחר כך את האח השני, שניסה לברוח דרך הגדר. גוויותיהם הונחו ליד שער המפעל כאזהרה. פועלי המפעל נוכחו בשעת הרצח, וקיבלו את בגדי הנרצחים.

*

ושוב על האחים בונק, שנתנסו בכמה מעשי בריחה והתנגדות. בעדותו של זליג ליפשיץ אנו קוראים:

„האחים בונק אינם מוותרים על נסיון חדש של בריחה ערב השחרור. הם חוזרים למבנה הראשון שלהם, לבונקר שבצריף. טורחים לנצל שוב את המנהרה שבנו פעם. בינתיים הרסו הגרמנים חלקים מן המנהרה והיא הוצפה מים. יומיים לפני הפינוי ב־24 ביולי 1944, ביצעו האחים בונק, גולדפרב, ונער אחד מסטאַשוב מעשה נואש. הם ניגשו בשטח המואר לגדר התיל, חתכו אותו וברחו. בגלל הלשנת אנשי המקום נתפסו שוב — ועקבותיהם נעלמו.

ערב השחרור נפלו, לאחר שהשקיעו מאמצים ותחבולות כדי להיחלץ מצפרני המרצחים.

*

על בריחתו מבית־החרושת לנשק מספר טוביה פרידמן:

ב־1944 עבדתי בבית־החרושת לנשק בראדום. הואיל והרגשנו שמאיימת עלינו ההשמדה, התארגנו קבוצה בת 20 צעירים ותיכננו בריחה ליער. הכינונו בגדים אזרחיים שהחבאנו במקומות סתר. לא רחוק מבית היציקה גילינו תעלה. יעקב שטריימן עם עוד שני חברים, שעבדו במפעל חתכו את סורג המכסה שסגר על פתח התעלה. אני יחד עם טוביה רוטשטיין ומוטלה בוימאיילגרין, נכנסנו לתעלה כדי לבדוק אם היא ניתנת למעבר. עברנו לכל ארכה עד

למקום שמחוץ לבית־החרושת והסירונו את המכשולים. קבענו את יום הבריחה, אולם פתאום הופיעו באמצע היום אנשי הס. ס. כדי להוציא לפועל את פינוי היהודים מהמפעל למחנה. מכיוון שלא הספקנו לנצל את התעלה, הסתתרנו בחדר הדוודים. ישבנו שם יומיים. הפועלים הפולניים, שעבדו אתנו, ידעו על מחבואנו והביאו לנו אוכל.

כשנעלו אנשי הס. ס. מהשטח, עזבנו את בית־החרושת. היינו „מזויינים" בגרזן קטן, קפיץ ואולר. בלילות הראשונים שכבנו תחת ערימות חיטה קצורה. אחר כך אזל לנו האוכל ואני הלכתי העירה להשיג לחם. החלטתי ללכת מזרחה ולחדור דרך קווי החזית. ביערות יסטז'אמב, על יד קוז'ניץ, נתקלתי בראדומאי מנדל לאסטמאן, שברח מבית־החרושת בפיונקי. היה ביער עם עוד 5 יהודים. לאסטמן נילווה אלי ויחד יצאנו לדרך. הגענו לוויסלה, לקוו החזית. כאן הוא נעלם מעיני. השטח היה מלא משמרות, ועל מעבר הוויסלה אי אפשר היה לחלום. הלכתי, על כן, חזרה. בבית־הקברות בראדום פגשתי עוד שני יהודים. התחלנו לתכנן שוב מעבר דרך קווי החזית. כסף לא היה לנו והיינו חבויים בבונקר בקרבת בית־הקברות. המזון היחידי — תפוחי־אדמה, שהוצאנו בלילה מהשדה. לבסוף יצאנו בכיוון הכפר נובה־מקוסי. כשהתקרבנו למקום נתקלנו במשמר גרמני. ברחנו, נורו יריות, ובינתיים זרקנו את הגרזן והאולר. כשנעצרנו אמרנו, שהננו פולנים הרוצים להוציא תפוחי־אדמה. האמין לנו. שוב חזרתי לראדום והיינו בבית־הקברות. העירה הולך הייתי רק כדי להשיג לחם. פעם, כשהלכתי עם יצחק גוטמן העירה, התנפלו עלינו פולנים בקריאות: „יהודים! עתה נקבל תמורתכם סוכר". אמרתי ל־גוטמן שעלינו לברוח, אך הוא ענה: — „אם השקצים של הרחוב שלי מסוגלים לנהוג כך, מה טעם לחיי בו". ברחתי, ושוב חזרתי לראדום. נתקבלתי לעבודה כפולני במאפיה של גלוגובסקי ברחוב נובוגרודזקה 8, התחילו לחשוד בי כי הנני יהודי. התחפשתי בבגדי שוליה פולני, תפסתי אפניים ונמלטתי בכיוון סקרז'יסקו, כדי להצטרף לקבוצה פרטיזאנית ביערות. לנתי אצל פולני. בבוקר הכירו בי שהנני יהודי, ודרשו כופר נפש בזהב. אחרת יסגירוני לידי הגרמנים. בקושי התחמקתי וברחתי ליער. הואיל ולא נתקלתי בפרטיזאנים, החלטתי לנסות ולעבור את קוו החזית בקרבת פולאווי. שם נתפסתי על־ידי הגרמנים שכלאוני ב„בלינדאז'". כשנרדם החייל ששמר עלי, הוצאתי פגיונו וחתכתי בו את צווארו. ברחתי והסתתרתי אצל פולני, אצלו השארתי את הפגיון, ורק אחרי השחרור קיבלתיו ממנו חזרה למזכרת. כששבתי לראדום התקרבו הרוסים לעיר. אני וטוביה רוטשטיין הצלחנו להשיג נשק. למחרת היום נכנסו הרוסים לעיר ושנינו הצטרפנו מיד למיליציה.

*

ביולי 1944 נערכה „תהלוכת המוות" של 3000 אחרוני יהודי ראדום לטומאשוב, אושוויץ ולמחנות בגרמניה. ראדום נשארה בלי יהודים. מעטים שברחו לצד הארי, נמצאים עוד בוארשה ובסביבתה. אחרים בבונקרים ובמקומות סתר אחרים. באוגוסט 1944 נמצאים עוד כ־100 יהודים מראדום בוארשה וסביבתה. הראדומאים שבפרבר פראגה שוחררו כבר בספטמבר. בין יהודי ראדום שנלחמו בשעת ההתקוממות בוארשה ידועים לנו אינז' ארטור חסקלר, שנפל בקרבות, הקצין מנחם ליפשיץ, לארה רוטמאן, סוורין וויינגורט, רות וייסברג, שמואל גוטשטאדט, שיינפלד (בנו של בעל החנות של יין), צינגיסר מרחוב ז'רומסקי 12, זיידנוובר (בנו של הצורף מרחוב ז'רומסקי 7), הדקוראטור דומניביץ, גלאט מרחוב טראוגוטא, והרופא הראשי של המתקוממים בפרבר סטרובקה — ד"ר קדישביץ־קושינסקי. אחרי כשלון המתקוממים, חיפשו יהודי ראדום הניצולים דרכים להחזיק מעמד עד בוא השחרור. מפלת הגרמנים כבר היתה למעלה מכל ספק. רבים מאנשי ראדום מסתתרים בבונקרים שברחובותיה ההרוסים של וארשה. כאן נמצאו משפחות קפלן ויחיאל לשץ. בלילות מגיחים היו בכדי למצוא מזון ומים בדירות ההרוסות.

על שחרור וארשה נודע להם במקרה כמה ימים אחרי השחרור. מרת קפלן לא זכתה, כי מתה בבונקר, ויחיאל לשץ הילך בברכים כושלות.

*

על השתתפות יהודי ראדום בהתקוממות, כותב סוורין וויינגורט:

יהודי ראדום השתתפו כלוחמים בהתקוממות. אני הייתי בפלוגת המיור ברטקביץ. השתתפתי בקרבות פלוגתי, וידעו שהנני יהודי.

*

על השתתפותו בקרבות הדמים בוארשה מספר שמואל גוטשטאדט:

לאחרי הבריחה מה„פאביאק", הסתתרנו אני ועוד 9 יהודים במשך 8 ימים בתוך הקברים בפובונזק. באמצעות שומר בית־הקברות קיימנו קשר עם העולם החיצון. ב־1 באוגוסט 1944 שמענו הד יריות — פרצה התקוממות הפולנים בוארשה. התייצבנו בפלוגת הקאפיטאן טופולניצקי. בידי הפלוגה נפל הטאנק הגרמני הראשון, אולם אי אפשר היה להפעילו מחמת קלקול. הואיל ובפלוגתנו היו 4 חשמלאים, הוטל עלינו התפקיד לתקן את הטאנק. ואכן, הטאנק הופעל ותפקידו הראשון היה להתקיף מחנה־ריכוז, שהיו כלואים בו שרידים יהודים רבים, וביניהם כ־400 מומחים מעולים. המחנה היה בשטח שבין פובונזק וה„פאביאק". הטאנק חדר לשטח המחנה לאחר שפרץ את החומה מצד אוקופובה. אנשי ס. ס. ברחו בבהלה. שמחת המשוחררים לא ידעה גבול. אנשי המחנה זרקו את בגדי האסירים ולבשו מדים וכובעי פלדה. הם נתקבלו לשורות וצויידו בנשק. מאה מהם נצטרפו למחלקה של טופולניצקי. אני עצמי השתתפתי בקרבות ברחוב אוקופובה, אחר כך בהקמת מתרסים, ולבסוף הועברתי לשטח בית הספר ברחוב אוקופובה. הצבא הגרמני תפס אז עמדות בבית־הקברות הפולני ואנחנו בבית־הקברות היהודי. בגיחות לילה הוצאנו נשק מהגרמנים. משהוקפנו תפסנו עמדה חדשה ברחוב פראנצישקאנסקה 12, עמדה מבוצרת שהחזיקו בה 2000 אנשי א. ק. במשך שלושה שבועות. הגרמנים הרעישו את הבית בתותחים ורוב מגיניו נהרגו. אני ניצלתי בנס. התחמקתי מתוך ההריסות וחדרתי לרחוב קוז'לה. אני עם חברי הופענו כאריים. בשעת הקרבות היו על הבאריקאדות רבים מיהודי ראדום.

אחרי שנאלצנו לנטוש את העמדה ברחוב קוז'לה, עברנו לכיכר קראשינסקי. כאן קיבלתי פקודה להוביל את הקבוצה הראשונה של 800 איש דרך תעלות־ביוב עד לכיכר נאפוליאון. את המצעד הזה לא אשכח לעולם. במשך 5 שעות הלכנו בתוך תעלות מלאות מי־ביוב עד המתניים. תפסנו עמדה ברחוב ז'אלנה 8. הבית הופצץ ונפלו כ־200 איש. שוב בנס ניצלתי. מקבוצתנו בת 10 איש, נמלטי ה„פאביאק", נשארו 4. הגענו לבסוף לרחוב צ'רניקובסקה, שם התחוללו קרבות עזים. הייתי בבית שהוקף על־ידי אנשי ס. ס. ברחתי לקומה הששית, משם עליתי לגג ומהגג לבית הקרוב. בדרך כך הגעתי למפקדת המרד, ששלחה מיד תגבורת והבית נכבש חזרה.

וארשה נכנעת. אני ועוד שלושה יהודים ושני פולנים מחליטים להחזיק מעמד בבונקר עד בוא הצבא הסובייטי מפראגה. ברחוב ווילנובסקה חדרנו מתחת להריסות למרתף, שבו התקנו שני מקומות־סתר. הכינונו מזון מהחנויות הסמוכות של הקואופרטיב „ספולם". בקירבת המקום נמצאו עמדות ס. ס. פעם, בשעת שאיבת מים, נתקלנו במשמר גרמני, שפתח עלינו באש, וברחנו. אחר עיקוב ממושך הגיעו הגרמנים לפתח הבונקר. כשנתפסנו היכחשנו השתתפותנו במרד. האמינו לנו ונשלחנו לעבודה בחפירות התגוננות. לפנות

בוקר הצלחתי לברוח בכיוון אוקאנצ׳ה, אחר כך לסביבת גרויאץ, ומשם נדדתי שלושה ימים עד שהגעתי שוב לראדום. שם הסתתרתי עד לשחרור העיר על־ידי הצבא האדום.

*

יהודי ראדום השתתפו במספרים לא־מבוטלים גם בקרבות של המחנה הראשון והשני של הצבא הפולני העממי. דמם מעורב בדמם של כל לוחמי החופש.

שמואל גוטמן (Grzegorz)

עם הפארטיזאנים

המחבר, רדומאי, שמראהו החיצוני עורר רושם של פריץ פולני, שירת בצבא הפולני בדרגת קאפיטן, הצליח בשם בדוי להצטרף למחתרת הפולנית מבלי שיתגלה מוצאו היהודי.

...היו לי פקודות לבצע פעולות חבלה, בעיקר בהפצצת גשרים, כדי שהגרמנים לא יוכלו להעביר בנקל צבא ותחמושת לחזית. אם כי תיקוני הגשרים לא נמשכו הרבה זמן, נודעה חשיבות לכל הש־הייה. כל הבאטאליון שלנו היה פעיל בפעולה זו, מלבד אלה שמ־תפקידם היה להוציא לפועל פסקי דין של מוות על משתפי פעולה עם הגיסטאפו והס. ס.

מתפקידי היה לפוצץ את הגשר על הנהר בוג, ליד מלקין, אולם הדבר התמהמה בגלל השמירה החזקה של ז׳נדרמים. הואיל ומחוץ לפועלי הרכבת לא הורשה איש לעבור ליד הגשר ביקשתי מהקצין להתקין מדים ותעודות של פועלי רכבת בשבילי ובשביל קבוצת לוחמים. בערב נכנסנו לבית מרזח בעיירה, שבעליו היו מידידינו. מצאתי את המהנדס זאוואדזקי, ויחד בילינו על כוס יי״ש.

הלכתי הביתה דרך היער קצת בגילופין. ידעתי כי הפטרון שלי מחכה לי לארוחת ערב, אחרי שובו מוארשה מהעבודה. עברה בי צמרמורת, כשסיפר לי על המאורע שאירע בבית־החרושת בו עבד. היה שם צעיר יהודי מחופש כנוצרי ושני ז׳נדארמים הכירוהו. הוא הודה מיד, כי הוא יהודי מראדום ושמו גרינברג. אולם כשהוציאוהו הז׳נדארמים מבית־החרושת, שלף כהרף עין אקדוח וחיסלם. עד שהגיעה המיליציה נעלמו עקבותיו.

אחר כך נכנס בעל האחוזה, וישניבסקי, שבישר כי למחרת מת־חיל הקציר והוא מזמינני לעזרה. בבוקר כבר מצאתי את האנשים בעבודה, בירכתים בהצלחה והצטרפתי אליהם. עבדתי בחריצות, תודות לנסיוני מימי נעורי בפוליצ׳נה. אחרי שעה 11 שמענו אנחו־תיו של קטר רכבת, שסחב משא כבד . . . הבינותי מיד מה תוכנו של המטען. היתה זאת הרכבת האומללה עם שני קטרים ו־80 קרו־נות, שהובילה את היהודים לטרבלינקי. צעקות מחרידות. כעבור שני רגעים נעצרה הרכבת בתחנת ז׳לונקי, שלפני ווולומין. פתאום שמענו צעקות פראיות עמוד! עמוד! ואחר כך שמענו יריות. ראינו קבוצת אנשים, ביניהם שלוש נשים ושלושה גברים, רצים בכוון אלינו. אולם טרם הגיעו, נפלו כולם ביריות האוקראינים.

כעבור שעה עברנו בדרך הביתה על פני הגוויות, ובאחת מהן הכרתי את בת אחי אסתר. אפשר לתאר באיזה מצב־רוח הלכתי לארוחה שהכין וישניבסקי. שונא ישראל זה שאלני: — דודי! האם כל כך משפיע עליך היהודונים שנהרגו? זה מזמן צריך היה לחסלם, ועכשיו הגיע הזמן.

כשחזרנו אחרי הצהריים לעבודה ראיתי את המשטרה הפולניה מפנה את הגוויות. למחרת חזרתי מהעבודה מוקדם יותר, כדי להי־ווכח אם כבר הוכנו המדים והתעודות למבצע החבלה. עברתי את החורשה ויצאתי לכביש כדי להיפגש עם חברי „אדאשעק״. עוד

הייתי תחת הרושם של הקורות מיום אתמול, שקוע במחשבות, כש־פתאום הופיעה לקראתי פולניה נוצריה, שהסתכלה בי במבט חודר ועקבה אחרי. משהו שלא כשורה כאן — הרהרתי. האם היא הכי־רה בי שיהודי אני? בצעדים מהירים קרבתי אליה, והיא הסתכלה בי בתמהון. שאלתיה בקול רם מדוע היא מסתכלת בי? על כך ענתה לי בשקט ביידיש: — האם אינך מכיר אותי? היא מורידה בזהירות מטפחתה מראשה ואומרת: — הלא אתה שמואל, שגרת ב־שכנות עמנו. — ומי את? אני הנני אשתו של יהושע בורשטיין, הבורסקאי.

ניגשנו מיד לחורשה הקרובה וכאן פתחה סיפורה. אנו שבע נפשות — אמרה. עד עכשיו היינו מוסתרים אצל פולני, עד שגילו אותנו ונאלצנו לברוח. עתה אנו שוכבים בבור ביער. ואין איש רוצה להכניסנו לביתו.

— רואה את את הבית הקטן בצבע אדום שבין הגבעה והגן? תיגשי שם, תצלצלי שלוש פעמים ותגידי, כי קפיטן גודלבסקי שלח אותך, והאשה תכניס אותך מיד. שמה יוזפא. אולם עליך לדעת, ש־אני נוצרי, כביכול, ואנטישמי גדול, מוצאי מסביבת צ׳נסטוחוב, ובעלך היה קונה אצלי תבואה. וזאת צריכים לדעת גם כל בני משפחתך.

הכל הסתדר בכי טוב, והמשפחה עברה את ימי המלחמה בשלום.

למחרת כבר היו לי כל התעודות וארגזי הרכבת, וכן שעון ש־נמצא אתי עד היום. בלילה קיימנו התייעצות וקבענו, שלמחרת יום רביעי ב־12 בצהריים, ניפגש בוולומין. שלחנו מיד את השליחה שלנו ליערות מאלקין, כדי להודיע לפרטיזאנים שיהיו מוכנים ב־מקרה שנצטרך את עזרתם. היה זה ב־26 או 27 ביולי 1943 (יום חמישי), כשנפגשנו ב־10 בבוקר בקובילקי ליד ווולומין, היינו 7 אנשים. הכנסנו במזוודות את כל המכשירים ומזון, התלבשנו כפועלי רכבת, ובשעה אחת בצהריים נסענו כשתי תחנות, וירדנו. משם הלכנו כששה קילומטרים ברגל. כעבור שעה של הליכה, ראינו את הגשר על הנהר בוג. הנה הז׳נדארם העומד מצד זה של הגשר ומ־אחוריו עוד שניים. הוא מסתכל בנו ושואל לאן פנינו מועדות. אני עונה לו, כי אנו הולכים לתחנה הקטנה טלושטש מעבר לגשר, כדי לקבל ב־6 בערב את הרכבת לפרוסיה המזרחית. — ומדוע אין אתם נוסעים ברכבת הפועלים, הוא שואל? אין אנו בטוחים אם רכבת הפועלים תצא היום בגלל הגשרים שפוצצו על־ידי ה„בנדיטים״. בינתיים נגשו גם שני הז׳נדארמים, ואחד מהם שאל מנין אני יודע כה היטב גרמנית. עניתי לו כי אני מפוזנא. הציע שננוח אצלם. השני שאל אם יש לנו יי״ש. כמובן, עניתי לו, הלא אנו עובדי רכבת גרמניים, ולכן יש לנו ספירט נקי וכן ארוחה טובה. נכנסנו לצריף שלהם, ואחד מהם הלך לאיכר להביא לחם חמאה וביצים. נתנו לנו סבון ומגבת להתרחץ, ובשעת הרחיצה אני לוחש לאחד מאנשי: — אל להפסיד רגע, יש להימלט ומיד. אנו חוזרים לצ־ריף. הגרמנים מפזמים ניגון, מכינים את השולחן, ובו ברגע ניתך עליהם ברד של כדורים ושלושתם נופלים. מיד נתתי פקודה — חברה, לרדת לדשא, להוריק את הארגזים, לקחת שלוש פצצות שעון ודינמיט. הכול יוצאים, ורק אחד נשאר, רובה בידו כדי לחסל את הז׳נדארם הרביעי כשיתקרב. הם ניגשו לגשר בשתי סירות קטנות, ואני הלכתי ברגל, ומזויין ברובה כדי לעמוד על המשמר. ופתאום — הרכבת מתקרבת. אני צועק: — לסגור את הכניסה, כי אנו אבודים. בינתיים שמו הבחורים את הפצצות מתחת לגשר, אולם הרכבת מצפצפת בלי הרף בעצבנות, כי השגיחו שאין משמר על הגשר. אני קורא לכולם לרוץ אחרי ליער, מרחק של שני קילומט־רים. תוך ריצה נשמע רעש התפוצצויות, ואנו ידענו פשר הדבר. אני פוקד לזרוק הכל, מחוץ ללחם, כדי להקל על הריצה. העשן מכ־

סה אותנו וניצוצות אש, כנראה מכדורים מתפוצצים סביבנו. נתברר, כי הקרון האחרון היה מלא תחמושת והתפוצץ באוויר. אחד מאנשינו נפגע בחוט השדרה. לקחנוהו עמנו. והנה אנו שומעים עגלה מתקרבת במהירות. כבר התכוננו לקרב עם הגרמנים, אך היה זה איכר שברח מהשדה. עיכבנו אותו, השכבנו את הפצוע, וכילנו עלינו על העגלה. בקצה היער הלכתי לחפש את הפרטיזאנים, את האיכר שלחנו הביתה. שומר היער קיבל אותנו בסבר פנים יפות, והתקשר בעצמו עם המפקדה בטלפון שדה. כעבור שעה בערך ה־גיעו כשנים־עשר רוכבים, ואחר כך עוד 15 איש, ומפיהם שמענו על החורבן שגרמה ההתפוצצות לגשר ולרכבות.

הפצוע (לובק) מת בינתיים מפצעיו. ולפני מותו הספיק לבקש שיקברוהו בבית עלמין יהודי, כי הוא יהודי ושמו ד"ר לובלשטשיק (או לובלסקי). נדהמתי, אולם התאפקתי שלא לגלות גם את זהותי. קראתי לחברים לכבד את זכרו של הגבור, למלא בקשתו האחרונה. סידרנו ארגז, ציירנו עליו מגן־דוד, ופקדתי להכין את הקבר בבית־העלמין של צ'יז'אוו, בקירבת היער. ב־12 בלילה נערכה הלוויה ופרטיזאנים רבים השתתפו בה. 25 איש „הבטיחו" מכל הצדדים את הכניסה למקום. כומר ערך תפילה ודיבר על המלחמה לחופש המת־נהלת בלי הבדל של גזע ולאום. הובא לקבורה סמוך לאוהל של צדיק. הפרטיזאנים עמדו דום. הספדתיו במלים חמות, ודמעות עמדו בעיני. אך חברי לא ידעו ולא הרגישו, כי מפקדם הוא יהודי שבור ורצוץ האומר בלחש: יתגדל ויתקדש שמה רבא . . .

שתי אחיות מראדום במחתרת גיטו ווילנה

בספרה של רייזל קורצ'אק (רוז'קה) „להבות באפר" (ספריית פועלים / גזירות ת"ש־תש"ה, הוצאת הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר, מרחביה), דף 56/57, מסופר על שתי אחיות מראדום בשם שרה ורוז'קה זילבר, חניכות „השומר הצעיר", עשו בהכשרה בחוות צ'נסטוכוב, בפרוץ המלחמה גנבו גבולות ועברו לווילנה, פעילות במחתרת בגיטו. נפלו בשליחות ליד מאלקיניא שבסמוך לוארשה באפריל 1942, בשעה שהעבירו את „כרוז המרד לכל הגיטאות" של פ.פ.א. (יידישער פאריינקטער פארטיזאנער ארגאניזאציע), שקרא להתגוננות מזויינת, ובידן גם צרור דוקומנטים על מחנה ההשמדה פונאר, כנימוק המשכנע ביותר שאינו מניח מקום לספקות.

והנה מה שכתוב שם על האחיות הללו:

„שרה ורוז'קה אחיות הן, שתיהן חניכות התנועה, שתיהן היו לפני המלחמה בהכשרה, שתיהן פעילות ומסורות. שרה בהירה יותר, פניה סגלגלות, לחייה סמוקות תמיד, ואפה שרוע, לא יהודי. שהתה זמן מה בעיר, בצד הארי, ועבדה כמשרתת בבית אצילים פולנים, ב־הוציאה באותו זמן לפועל כל משימה שהוטלה עליה על־ידי התנועה. לא פעם עמדה פנים אל פנים מול המוות, תחילה בגיטו ואחר כך בעיר, הודות לפקחותה וקור רוחה, וכפי שרגילה היא לומר: אשרה — — ניצלה.

רוז'קה שונה מאחותה. גבהת־קומה ולה שערות כהות ועיניים ירוקות, נאות להפליא, מעוררת תשומת־לב ביפי־תארה. אין היא מן הטיפוס הארי, אך בשעת צרה, עם דוקומנטים תקינים, תסתדר איך שהוא. נמצאת היא בגיטו למיום היוסדו וחיה את גורלו.

עתה שמו האחיות את פניהן לדרך הסכנות. שעה שנכנסה שרה לגיטו, לשם קבלת הוראות — רישומה כשל פולנייה צעירה, אלגנ־טית, שאין לה מגע כלשהו עם יהודים. המשטרה היהודית הניצבת בשער, בודקת בקפידה את ה„שיין" שבידה (נשלח אליה בעוד מועד מן הגיטו „שיין" צהוב, שבלעדיו מן הנמנע לצאת ולבוא בשער). מציצים הזקיפים בחשדנות בנערה זו, שודאי אינה יהודיה, ורק ל־אחר שפותחת אתם בדיבור יידיש, מניחים לה לבוא בשער."

כשהמוות אורב

לזכר אלה שנרצחו בידי טמאים אחרי השואה.

שלושים אלף יהודי ראדום שנורו, נקברו חיים, נשרפו בכבשנים, ורק מעטים מהם זכו שבני משפחתם יאמרו קדיש אחריהם, שידליקו נר לזכר נשמתם, שיזילו דמעות אחריהם, שיכניסום בספר הזכ־רון. רובם לא נשארה במשפחה אף נפש חיה, ועל כן ינקום השם נקמת דמם השפוך ויסתירם בסתר כנפיו לעולמים, ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם יחד עם כל הקדושים והטהורים האלמונים — — —

אכן, גם בטרגדיה הגדולה שפקדה את בני עירנו היו דרגות, שלבים, מדורים. רובם ניספו בתקופת נצחונו הגדול של האשמדאי. בטוחים היו שהיטלר יכבוש את כל העולם והיהודים החיים יקנאו במתים. כשראיתי באושוויץ את הצועדים לכבשני הגזים, נדמה היה לי כאילו הולכים מרצונם הטוב והמוות הוא, כפודה וגואל לגופם הרצוץ ולנפשם האכולה יאוש, ולא פעם היה בי רצון להצטרף לשר־רותיהם . . .

אחרת היה גורלם של אלה ששמעו את פעמי הגאולה וקיוו לראות בנקמה ובנחמה. והטמאים, על סף כניעתם, שפכו את זעמם ורצחום באכזריות — שבועות, ימים, אפילו שעות ספורות לפני השחרור.

אולם טראגי מכל היה גורלם של אלה שעברו כל שבעת מדורי גיהינום, וניצלו בדרך נס, ובפיהם שירה וזמרה: „אנו עולים אר־צה", וחיות טרף צמאות־דם ארבו להם בדרך ורצחום בדם קר.

כך נרצחה אחותי רייזל, שכל חייה השתוקקה לעלות לארץ ישראל, ובאוסטריה, בשליחות תנועתית ארץ־ישראלית, נזרקה מה־רכבת בה נסעה, והמרצחים, כדי לרחוץ בנקיון כפם, סיפרו, שבחורה נוצריה, בדכאון נפשה, קפצה מהרכבת.

אחותי היתה מלאת חיים, עליזה ושמחה. „אני — אמרה — חיה בויטמין ששמו ארץ־ישראל". בשנת 1944 נשלחנו לאושוויץ, ומשם לעבודת כפיה לצ'כיה. כשזכינו לסיום המלחמה, חזרנו לראדום לחפש בני־משפחה. אך בכל דירה יהודית שנכנסנו לתוכה גרו פולנים... ברחנו לאוסטריה, חכינו לעליה בלינץ. אחותי היתה פעילה בתנועת „השומר הצעיר".

בנובמבר 1945 יצאה עם עוד שליחים מטעם התנועה לכינוס בבאד־גסטיין באוסטריה. בנסיעתם חזרה למחנה, נכנסה החבורה לקרון בו ישבו נאצים רוטנים, רוגזים. כולם יצאו לחפש קרונות עוינים פחות — אולם שושנה האמיצה, נשארה.

בתחנת ווילס ירדו חברי המשלחת להתחלק בחוויותיהם מהנסי־עה, וביניהם היתה שושנה. כשהגיעו ללינץ התפזרו, ולא עלה בדעתם שמישהו חסר. אולם כשבאו למחנה וראו כי שושנה איננה, באו אלי. ומשלא חזרה למחרת היום התחלנו לחפשה בכל תחנות המשטרה ובבתי־הסוהר.

לאחר תשעת ימי חפושים נתקבלה ידיעה ממשטרת הרכבת, שבליל 28.11.45 נדרסה בחורה צעירה על־ידי הרכבת. הואיל ולא נמצאו אצלה תעודות (כנראה שהמרצחים לקחו את ארנקה בו היה כסף ודרכון) קבורה בבית־הקברות הנוצרי. בעזרת הג'וינט הועברה ב־14 בדצמבר 1945 לקבר ישראל בבית־הקברות היהודי בלינץ. הי"ד.

חנה גרודזינסקי (מרגלית)

שְׁלֹשִׁים אֶלֶף יְהוּדֵי רָדוֹם, אֲנָשִׁים נָשִׁים וָטַף, זְקֵנִים עִם נְעָרִים, הֲרוּגֵי מַלְכוּת מְשֻׁקֶּצֶת וּמְתֹעֶבֶת, חֲנוּקֵי אֵדֵי־רַעַל – חוּלְיָה בְּתוֹךְ שַׁלְשֶׁלֶת אֲרֻכָּה שֶׁל שֵׁשֶׁת מִילְיוֹנֵי אֲנָשִׁים – טְהוֹרִים וְזַכִּים, חַסְרֵי הֲגָנָה, חַפִּים מִכָּל פֶּשַׁע, נְקִיִּים מִכָּל עָוֹן, קָרְבְּנוֹת־דָּמִים שֶׁל חַיַּת הַטֶּרֶף הַנָּאצִית.

יָבְשָׁה הָעַיִן וְנִחַר הַגָּרוֹן, נָדַם הַבֶּכִי וּפָסְקָה הַדִּמְעָה עַל אִמָּהוֹת אֲהוּבוֹת וְאָבוֹת יְקָרִים, עַל תִּפְאֶרֶת בָּנִים וּבְנוֹת־חֵן, עַל אַחִים טוֹבִים וַאֲחָיוֹת עֲדִינוֹת, רַכּוֹת וַעֲנוּגוֹת.

וְלֹא יֵדַע אִישׁ מְקוֹם קְבוּרָתָם, וְלֹא יִמָּצֵא גַל־עֵד – מַצֵּבָה לְזִכְרָם. עָלוּ בְּדָמָם וּבְנַפְשׁוֹתָם עִם תִּמְרוֹת עָשָׁן שֶׁהִתְאַבֵּךְ מִתּוֹךְ אֵשׁ כִּבְשָׁנֵי הַתֹּפֶת בִּטְרֶבְּלִינְקָה.

אֶפְרָם נִשָּׂא בָּרוּחַ, דֶּרֶךְ שָׂדוֹת וִיעָרִים, בְּמַחֲשַׁכֵּי־לֵיל רָדוּף סוֹעָה לְאֵין מַעֲצוֹר.

וְהָאֵפֶר עֲדַיִן נִשָּׂא בָּאֲוִיר, נִרְדָּף מִסַּעַר.

וְהַלְּבָבוֹת עֲדַיִן דְּמוּעִים וּדְמוּמִים. וּבְלֵיל אָרֹךְ נְדוּד שֵׁנָה, עוֹד תְּנַקֵּר בְּמֹחֵךְ שְׁאֵלַת־תָּם: מַדּוּעַ וְלָמָּה? תְּנַקֵּר וּתְנַקֵּר וְלֹא תֶּרֶף מִמֵּךְ.

אֵין אִישׁ מֵאִתָּנוּ אֲשֶׁר לֹא שִׁכֵּל קָרוֹב מִשְׁפָּחָה. יוּעֲלֶה אֵיפוֹא נֵר־נְשָׁמָה בְּיוֹם הַזִּכָּרוֹן בְּכָל בַּיִת וּבַיִת שֶׁל שְׂרִידֵי יְהוּדֵי רָדוֹם, וּבִדְמִיַּת אֵבֶל נֵשֵׁב לָאָרֶץ, נַרְכִּין אֶת רָאשֵׁנוּ וְנִתְיַחֵד עִם זִכְרָם הַקָּדוֹשׁ בְּתוֹךְ הִרְהוּרֵי עֶצֶב וּמַחֲשֶׁבֶת־אֵימִים עַל יְמֵי הַמַּחֲשַׁכִּים הָהֵם...

זכרון עדי־עד

זכר נפשות זכות שיצאו נשמותיהן בקדושה ובטהרה, אחרי עינויי־גוף ויסורי־נפש אל־אנושיים של עבודת פרך, **רעב וקור, עוני** ומחלות, אשר פריצי־חיות בצורת בני־אדם המיטו עליהם בהיותם כלואים במחנות הריכוז שבפייהינגן ודאכאו **אשר בגרמניה המדינה** — זאת הארץ טומאת העמים.

זכר ישישים מצויינים בחכמה, בטוב־טעם וישוב הדעת, אנשי מעשה ועסק,בעלי קניין וחרושת, עוסקים בצרכי ציבור **באמונה,** נושאים ונותנים ביושר ובדרך־ארץ, מכניסי אורחים ובעלי צדקה.

זכר בחורים בתפארתם ובחן־עלומיהם, תלמידי בתי־אולפנא, בני תורה ושוחרי דעת, ממשיכי מסורת מפוארת של **דת ישראל ותרבותה.**

זכר בחורים מפשוטי העם, ישרים וכנים, נאמנים לערכים מקודשים של האומה ולחזונה הלאומי, שהיו חיים **על יגיע כפיהם** ונהנים מפרי עמלם, והיה להם היום לעבודה ולמלאכה והלילה ללימוד ולקריאה, לחברה ולעסקי ציבור.

אלה פרחי הנוי שצמחו על קרקעה של קהילת ראדום, בעודם באבם נקטפו בידי מפלצות של פושעים ורשעי־בני־אדם.

*

ואלה שמות החללים, בני ראדום, במחנה הריכוז פייהינגן שנטמנו בבית הקברות במקום: *)

מס'	ה ש ם	נולד	יום הפטירה
1	אוברניק אברהם	1.11.1916	6.12.1944
2	אַייאַנברג אברהם	28.12.1915	6.12.1944
3	אברמוביץ' אוריש־לייב	12.4.1914	2.4.1945
4	בירנבאום ברל	15.4.1900	14.1.1945
5	בירנבאום שמואל	18.1.1906	1.3.1945
6	בלייבאס אליעזר	12.6.1924	2.3.1945
7	גולדפרב יחיאל	28.12.1922	17.12.1944
8	גולדאַק אהרן	10.11.1923	18.12.1944
9	גוטמן יחיאל	15.4.1896	31.12.1944
10	גרפינקל שמואל	7.6.1908	7.1.1945
11	גוטמן פנחס	25.5.1926	14.1.1945
12	גרינשפאַן מנדל	25.11.1917	19.1.1945
13	גלאַס משה	15.5.1916	22.1.1945
14	גלאַט פנחס	9.2.1919	23.2.1945
15	גולדפרב גדליה	20.9.1911	27.2.1945
16	גרוספלד יוסף	27.6.1920	15.3.1945
17	גוטמאַן אליהו	30.5.1895	11.4.1945
18	דווידוביץ' פנחס	27.4.1903	22.2.1945
19	הרשנפוס אברהם	1.3.1909	12.3.1945
20	וויינגורט שמואל	30.11.1924	31.12.1944
21	וויינטראוב מאיר	24.2.1911	2.1.1945
22	וויינברג יעקב	21.4.1907	28.1.1945
23	וויזנברג נתן	25.8.1922	14.2.1945
24	וויינגולד אברהם	22.2.1916	2.3.1945
25	וולברג בנציון	10.8.1922	9.3.1945
26	וויסלמאַן מאיר	30.6.1908	24.3.1945
27	זומאַר חיים	12.10.1906	21.12.1944
28	זילברברג נתן	17.6.1909	22.1.1945
29	לומברג יוסף	13.9.1917	18.3.1945
30	לנדר הרש	10.10.1901	24.1.1945
31	למברגר מרדכי	19.3.1909	4.4.1945
32	לוכסנבורג שמואל	12.7.1916	19.1.1945

מס'	ה ש ם	נולד	יום הפטירה
33	מרגלית פנחס	29.9.1905	30.11.1944
34	מינצברג יוסף	20.7.1915	3.3.1945
35	מרגלית ירחמיאל	18.2.1922	4.12.1944
36	מילשטיין ישראל	7.8.1922	22.1.1945
37	נוסבאום ישראל	5.6.1893	21.11.1944
38	ספירטוס ישראל	21.4.1905	27.2.1945
39	פרידמאַן שראזה	18.11.1915	23.11.1944
40	פרידמאַן חיים	15.7.1898	6.12.1944
41	פלדמאַן ישראל	30.2.1906	6.12.1944
42	פרשטנברג וולף	25.2.1903	10.12.1944
43	פרידמאַן פלטה	17.7.1923	16.12.1944
44	פרידמאַן משה	9.3.1921	27.12.1944
45	פריש מלך	18.7.1914	23.12.1944
46	פלדמאַן ירחמיאל	2.5.1913	1.1.1945
47	פוטאַר יעקב	8.10.1898	4.1.1945
48	פריידנרייך מרדכי	20.11.1913	5.1.1945
49	פינקלשטיין אליהו	1901	27.1.1945
50	פאַפלבאום יוסף	27.6.1923	23.2.1945
51	פרנקל דוד	14.5.1898	28.2.1945
52	פליגלמאַן יצחק	23.2.1902	1.3.1945
53	פרידלנד שלמה	26.1.1912	11.3.1945
54	פרסטנברג מנדל	18.8.1920	18.3.1945
55	פרידלנד אברהם	21.11.1918	21.3.1945
56	צינה בנימין	19.6.1922	24.1.1945
57	קופאַר יעקב	10.7.1924	28.12.1944
58	קופאַר יוסף	21.11.1894	30.1.1945
59	קסטנברג משה	7.9.1921	21.2.1945
60	קורץ יצחק	7.8.1922	3.3.1945
61	קסטנברג יצחק	15.2.1912	12.3.1945
26	קונובוצקי שמואל	6.5.1909	20.3.1945
63	קירשנצוויג וויקטור	1.3.1915	2.4.1945
64	רוטמאַן אהרן	9.9.1906	7.12.1944
65	רוטמאַן וולף	18.4.1901	8.12.1944
66	רוזנצווייג יוסף	26.12.1894	17.12.1944
67	רובינשטיין חיים	19.2.1918	25.12.1944

*) מתוך רשימה מקורית של 1600 חללים, יהודים ולא יהודים, הנמצאת בארכיון בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון.

מס׳	ה ש ם	נולד	יום הפטירה
68	רייכמאַן לייב	21.6.1898	28.12.1944
69	רוזנברג יחיאל	24.1.1915	12.1.1945
70	רכטמאַן אברהם	16.5.1923	18.1.1945
71	רפלוביץ׳ יוסף	24.2.1911	22.2.1945
72	רוזנבאום שלום	4.11.1902	25.2.1945
73	רוזנצוויג דוד	2.11.1906	3.3.1945
74	רוזנצוויג ישראל	21.10.1915	5.3.1945
75	רוזנשיין פישל	10.7.1922	10.3.1945
76	רוטמאַן הלל	11.5.1904	20.3.1945
77	רפלוביץ׳ משה	12.2.1915	31.3.1945
78	ריכטמאַן אברהם	15.7.1898	4.4.1945
79	רקוץ׳ יצחק	17.2.1912	11.4.1945
80	שצ׳ראַנסקי יצחק	28.12.1918	28.11.1944
81	שאַנקין יעקב	26.2.1905	30.12.1944
82	שטיינמאַן אברהם	13.5.1913	30.12.1944
83	שיינבאום מרדכי	3.7.1918	6.1.1945
84	שניידרמאַן מרדכי	24.2.1910	5.2.1945
85	שטיינברג יוסף	20.10.1916	8.2.1945

בני־ראדום שגוועו במחנה הריכוז דאכאו, באפריל 1945, ונטמנו בלייטנברג.

(מתוך רשימה של קרבנות רבים, הנמצאת בארכיון בית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון).

מס׳	ה ש ם	נולד	יום הפטירה
1	אייכנבאום יצחק	10.8.1916	24.4.1945
2	ליפפלד יחיאל יוסף	22.4.1921	20.4.1945
3	מילכשטיין משה	20.12.1916	18.4.1945
4	פינקלשטיין אברהם	10.10.1890	21.4.1945
5	פיינגולד ירחמיאל	15.6.1922	22.4.1945
6	פרידמאַן משה	25.11.1921	12.4.1945
7	פשמיסלאַב חיים	28.1.1908	21.4.1945
8	קירשנבאום אברהם	1898	8.4.1945
9	קירשנבאום ישראל	5.2.1925	11.4.1945
10	קופרמאַן ירחמיאל	15.2.1914	22.4.1945
11	רוזנשטיין יעקב	8.5.1906	11.4.1945
12	שטיינברג ישעיה	10.5.1913	23.4.1945
13	שייה דוד או שפיר דוד	11.7.1906	25.4.1945

*

בחרדת קודש, ברתת ובזיע, אנו רושמים דף זכרון זה של קדושי ראדום, קרבנות השואה, אשר יד הזדון הביאה עליהם כליה, למען מנוע בעדם לראות בנחמה ובנקמה — בהגדע זרוע הרשע.

ויקויים בנו:

וְעַסּוֹתֶם רְשָׁעִים —
כִּי־יִהְיוּ אֵפֶר תַּחַת כַּפּוֹת רַגְלֵיכֶם
(מלאכי ג׳—כ״א).

יתגדל שמם לעד ויתקדש זכרם לנצח נצחים!

אריה (לייבל) ריכטמן

מ. סטשבסקי / פליטי יהודי ראדום בברית המועצות

הנדודים (1939—1946)

משה מנדלס יצא לאויר העולם בראדום. גדל והתחנך בבית ספוג מסורת יהודית עממית־שרשית בילדותו למד בחדר, בנעוריו — תלמיד הגימנסיה. ער לעניני הכלל, פעל כעסקן צבורי, ובמיוחד התמסר לפעולה הציונית. כשהגיע לפרקו, הקים משפחה, חי בנחת, וישב בשלוה עד . . .

„עליך להופיע מיד במקום המיועד ולקבל את הפקוד על יחידה. פרטים מפי המפקד הראשי במקום".

זהו נוסח הפקודה, אשר משה־מנדלס קבל באחד בספטמבר שנת 1939 בשעה 2 אחר חצות בלילה.

מיד לבש משה־מנדלס את בגדיו ונפרד מבני ביתו. כחץ מקשת הוא אץ למקום הרכוז. עם בואו לשם, נמסרה לידו קבוצה של 16 איש, כולם יהודים, על ציודם במכשירי הצלה.

ראש העיר גז'צנרובסקי נושא בפני הנאספים נאום קצר. עוד לא הספיק לסיים את דבריו וכבר הוחרשו האזניים מרעש חזק של אוירונים המתקרבים לעיר. קולות נפץ איומים, מהומות ובלהות. זעקות האימים נבלעות בתוך קולות הרעש של ההתפוצציות, צלצולי טלפונים, קריאות נואשות לעזרה — בתים עולים בלהבות. הנה נראה בית־החרושת למסכות־גז אשר ברחוב סקרישבסקה בתוך להבות־אש. מודיעים על חללים ליד תחנת הרכבת. כמה שעות אחר כך נפלה פצצה ברחוב דלוגה ופגעה בבעל בית־חרושת לנעלים — קורמן — מרחוב ז'רומסקי 28. מספר הנפגעים גדל והלך: טיטל־בוים, בבית־חרושת לקפה „יאווה", הבת הבכורה של אפרים מלכיור בעלה מרחוב וואעל 7.

נחשולי פלדה גרמנית הציפו את פולין באויר וביבשה. מאות מפציצים כסו את שמיה ואלפי טנקים פשטו על אדמתה. אלה ואלה מביאים אתם אבדן חיים והרס. מצפים לעזרת בנות־הברית. אנגליה וצרפת הכריזו מלחמה על גרמניה. אולם הישועה עוד רחוקה. בינ־תיים, הקרבות מתגברים והולכים. הגרמנים מטילים לקרב גלים של גייסות במיטב זיונם ותחמושתם. הצבא הפולני מגלה התנגדות עקשנית ו...נסוג. בהגנה הנועזת על ווסטרפלטה (דנציג) נפל איש ראדום — יאמס.

חלום השיי באוגוסט נגוז ואיננו. הכרוז הפטטי של רידז־שמיגלי, הרמטכ"ל הפולני, אינו אלא דברי מליצה וגיבוב מלים.

המאורעות חולפים בזה אחר זה במהירות מסחררת. מתיחות ובהלה השתלטו על האוכלוסיה בכללה. המבוכה במחנה היהודים כפולה ומכופלת. לנגד עיניהם מרחפות התמונות של התעללות ה־גרמנים ביהודים: רצח רטנוי, שריפת בתי־הכנסת בגרמניה, גירוש זבונשין ועוד . . .

האימה גוברת גם בעיר ראדום. אנשים מכינים לעצמם מקומות מחסה ומקלט. חופרים תעלות עקלקלות ומפותלות ואוגרים מכל הבא ליד: קמח, סוכר, מלח, נפט ועוד . . .

משה־מנדלס והיחידה שבפיקודו—בפעולה. פקודה קצרה, ומשה־מנדלס בראש יחידתו צועדים לעבר שדה התעופה. ושם — אימה ופלצות. פצצות תבערה מפילים חללים. שורפים כלי־הטיס ומתחתי־הם קבורים גופות הטייסים. אין לגשת לשדה התעופה. להבות־אש משתרבבות מעל לעיי המפולת שבסביבה. כביש זוואלין אינו אלא שורה ארוכה של בורות ושיחות רחבים ועמוקים. אתה מתקדם קצת — קילומטר אחד או שניים, והנך מוכרח לחפש מחסה מהפצצה. הפצצות מתאויר תוכפות והולכות ונעשות מחוצפות יותר. ראדום —

מרכז המשולש: סקרז'יסקו־ראדום־פיונקי, ובו בתי־חרושת לנשק, גזים וחמרי־נפץ. נטפלו, איפוא, אוירוני האויב למשולש זה וטורחים עליו בלי הרף. הם מריקים את „מטענם" על שלוש הערים האלו. הנה נפל חלל הקצין חיים אלנצוויג—איש ראדום—בהפצצת פיונקי.

תחנת הרדיו המרכזית הפסיקה את שידוריה. העתונים אינם מגיעים. נפוצות ידיעות מנוגדות זו לזו. הבהלה רבה והולכת. ראש הקהילה, יונה זילברברג, מתייצב בפני הסטארוסטה ומבקש ממנו אינפורמציה מוסמכת. הסטארוסטה מצדו מבקש להרגיע את האוכ־לוסיה היהודית ומודיע, כי 800 אוירונים בריטיים נמצאים בדרך לגבול הפולני — — —ובאותו הלילה נפתחו שערי בתי־הכלא והאסירים יצאו לחופשי. בית החרושת לנשק משחרר את 8000 פועליו כהעבודה ומשלם להם שלושה חדשי משכורת: „לכו והצילו את עצמכם!".... המשטרה ופקידי הדאר נסים מנוסת בהלה ללובלין.

משה־מנדלס ויחידתו היו מהאחרונים שעזבו את העיר. אחרים—מפקדיו, רופאים ואחיות נעלמו כבר מזמן. עלה בידי משה־מנדלס לקנות עגלה וסוסים ובליל ה־6 לספטמבר נמלט מהעיר. נוסף למשפחתו לקח עמו גם את הרשל דנציגר ורעיתו, משה יוסל טייכמן ומשפחתו ויוסל זאנגר ובני ביתו. בדרך נוספו עוד כמה ראדומאים.

לפי פקודת ראש העיר וארשה, סטאַז'ינסקי, גבור ההגנה של בירת פולין (נשיא המדינה, ראש הממשלה והמטה הכללי היו כבר בדרך לגבול רומניה) — על כל המוכשר לשאת נשק ולצאת למזרחה של המדינה. רבבות תושבים — מי בגפו ומי עם בני ביתו — יצאו את העיר. לבני מזל האירה ההצלחה והסתדרו בכלי רכב (אוטובוסים, משאיות, אופנים ועגלות), אולם רוב בני העיר שרכו דרכם ברגל.

*

ליל ה־6 בספטמבר. ראדום שרויה באפלה. אין אור בבית, בח־נות. הפנסים ברחובות גם הם כבויים. אם האיר האור אי־שם היתה זו התלקחות פצצת תבערה. דרך זוואלין — יער צללי בני אדם, אנשים, נשים וטף שלובי זרוע איש ברעהו לבל ינתק אחד מהשני. הנה צועד מנדל הורוביץ ומתחת לבית שחיו טלית ותפילין (משה־מנדלס מעלה אותו על עגלתו). הנה הרב קסטנברג דחוק במשאיותי של גוטליב, בעל תעשית הלבנים, הרובינשטיינים — בעלי בית יציקה ואחרים. כולם נדחקים איך שהוא ומצליחים להגיע לזוואלין. על הכביש נסוגים המוני חיילים פולניים ולצדי הכביש במרחק של כמה מאות מטרים יורדים צנחנים גרמניים ומכסים את הכביש ביריו־תיהם.

הבהלה והמהומה אינן ניתנות לתיאור. אנשים נופלים, סוסים כורעים תחתיהם, מכוניות מתרסקות. ריצה ודהירה. איש דוחק את רעהו. פוסעים על גופות. דורכים, רומסים „בוקה מבוקה ומבולקה". משה־מנדלס מריץ את סוסיו בלי הרף — הנה הגיע לגשר שעל ה־ויסלה בפילעוו . . . אהה! אכזבה מרה. הצפיה ל„נס על הויסלה" נגוזה כחלום יעוף. לפני שעות אחדות פרקו אירוני האויב כאן את „מטענם". נפלת שוב לתוך תוהו ובוהו של אבדן והרס. הנך צועד שוב על גופות של חללי אדם, פגרי סוסים ושרידי כלי־רכב מרוסקים (על הגשר נפגע הנדלר, בעל בית הבורסקי „לודביקה" בראדום — יוסף (יאשע) דן ניצל).

עיף ורצוץ הגיע משה־מנדלס סוף־סוף ללובלין וחולם כי כאן יפוש קצת. והנה נקלע לתוך אשו של הגיהנום.

אישי ממשלת פולין, צבא, משטרה ופקידי הדאר מילטו את נפשם ללובלין. אוירוני האויב הקדימו אותם, וזורעים אבדן והרס גם בעיר זו. את „ביקורם" הראשון הם עושים בבית־החרושת לאוירונים פלגה־ושקביץ, ומשה־מנדלס נטבל גם כאן בטבילת אש. פצצת תבערה חצתה לשניים את הבית אשר ברחוב שוינטודוסקה 18, בו מצא מקלט הוא, בני משפחתו ואלו שנילוו אליהם. 17 איש היו למאכולת אש. רק מקרה הוא שאנשי ראדום לא סבלו אבדות בנפש.

חולפים ימים ושוב מנוסת־בהלה. מתעכבים בזמושץ. הרוגים ופצועים מוטלים ברחובות העיר. משאית, ובה ארבעים יהודים מ־לודז' עוברת דרך העיר. החרשתן לכלי־זכוכית, בירנבוים מראדום, עוצר את המכונית, יורד לקנות כמה ככרות לחם. חוזר. פצצה נופלת וכמעט כל הנוסעים מוצאים את קברם בו במקום. משה־מנדלס מריץ את סוסיו הלאה ומחפש לו מקלט באחד הכפרים. הנה הוא מתחיל להבחין ברעם תותחים. הגרמנים חצו את הנהר סן ליד פשמישל. הצבא הגרמני עולה על טומשוב־לובלסקי, צועד בכיוון ללובלין, על מנת להתאחד עם המחנה השני שמעבר לויסלה. הצבא הפולני שהת־רכז בעבי היערות פותח באש תותחים על הגרמנים. הקרב נמשך 4 ימים. הצבא הפולני הושמד. בקרבות אלה השתתף קצין יהודי, פרידמן, מראדום (לשעבר מורה ללאטינית בגימנסיה „חובבי־דעת"). לאחר שחלק גדול מהמחנה הושמד, בקשו ממנו חיילים וסגני קצינים להכנע, והוא סרב. וכאשר גברו הפצרותיהם הוא נשא את קולו ברמה כלפי החיילים ואמר: "סלקו מעל המדים שלי את אותות הקצין ועשו כטוב בעיניכם". החיילים פשטו מחלל אחד את המדים שלו והלבישו את פרידמן. הוא עזב מיד את הפלוגה ובדרך לא דרך הגיע לראדום וכעבור כמה ימים חצה שוב את הגבול והגיע לבריסק אשר בינתיים נכבשה על־ידי הרוסים.

*

הסכם סטאלין—ריבנטרופ עורר בהלה באוכלוסיה היהודית שעל גדות הנהר בוג. כולם עשו מאמץ רב לעקור מתוך רצועת הגבול. משה־מנדלס עבר לקובל. שם מצא כבר הרבה אנשי ראדום. משם תכנן מסעו לבריסק. במכונית נמצאו גם הרופאים קורמן ובורנשטיין, משה כמילאז', הבורסקאי בוכמן ומשפחתו, ואברהם פוקס — כולם ראדומאים. מבריסק עובר משה־מנדלס לוויסוקי־דליטא, מקום שם אחותו דבורה ובעלה חיים הירש קירשטיין—שניהם רופאים בעיר הזאת.

ויסוקי־דליטא הומיה מרוב פליטים שבתוכה. אין מקום פנוי. אין פינה פנויה. תצויין כאן לשבח דמותו האצילה של ר' יעקב־אלי רבינוביץ, עדין הנפש, בעל הבית וגבאי בית־הכנסת. כל ארבעת החדרים שבדירתו וכל המטות שבחדרים העמיד לרשותם של הפלי־טים. גם הרצפות — לאורכן ולרוחבן היו תפוסות על־ידי יהודים ממכריו ומאלה שהם זרים לו לגמרי; יהודים משדליץ, מזריץ ווארשה. קרה שר' יעקב־אלי שכב לישון במיטתו יחיד והשכים בבוקר כ־שיהודים ישנים לצדו וחולצים את עצמותיהם על משכבו. בחדרים מקיר לקיר נמתחו חבלים ועליהם תלו חיתולי תינוקות.

הולך לו אהרן (ארנולד) רוזנפלד (כיום בישראל), מפנה את מבטו לקירות הבתים. תר ומחפש מספר — והנה מזדמן לו משה־מנדלס. שמחה וששון! „שלחוני לכאן לקבל לידי הנהלת בית־הספר במקום. נמסר לי, כי בבית ר' יעקב־אלי רבינוביץ אוכל למצוא אכסניה. גם אליעזר גוטשטדט ובנו מצאו להם מקום אצל ר' יעקב אלי. הבית קלט...

*

— „שם משפחתך? אשתך? וילדך? — בשם ברית־המועצות של הרפובליקות הסוציאליסטיות הרינו אוסרים אותך. הנמצא נשק ברשותך? ומטבע־חוץ? יש לך שהות של 20 דקה לארוז חפציך וללכת עמנו".

זו היתה „קבלת הפנים" שנערכה למשה־מנדלס על־ידי קצין הנ.ק.וו.ד. בליל שבת, 30 במאי 1940, בחצות הלילה, בעיר וויסוקה־דליטא.

אחרי ימי מנוחה באופן יחסי, נגזר על משה־מנדלס ובני משפח־תו מאסר וגולה. הכניסו אותם לתוך קרונות־סוסים, ותחת שמירה מעולה הובלו לירכתי צפון, לאחד המקומות הנדחים שבברית־המועצות. שם שולט הקור והשלג 8 חדשים רצופים בשנה ושלשה חדשים של „לילות לבנים".

בעת הנסיעה בקרונות אלה יכול אתה לעמוד על רגליך, לשכב על גבך. לשבת — לא! הגלגלים מתנועעים זה 5, 8, 10 ימים ולי־לות. שנינו: „חד אמר לא איברי ליליא אלא לגירסא וחד אמר לא איברי ליליא אלא לשינתא", כלומר: אחד אומר כי הלילה נברא רק ללימוד תורה ואחד אומר כי הלילה נברא רק לשינה. אבל לילות אלה של נסיעה לצפון נבראו לנקר במוח כיתושו של טיטוס בשעתו — להפיל עליך אימה ופחד מפני יום המחר. „בערב תאמר מי־יתן בקר".

ליד ריבינסק נעצרה הרכבת. הנך שומע את הפקודה הסטיריאו־טיפית „כולכם מתחת לקרונות". אנשים, נשים וטף בין אם מכירים זה את זה ובין אם הם זרים זה לזה יורדים ועושים את צרכיהם הטבעיים האחד לעיני רעהו. מפקדי הקרונות (מבין הנוסעים) רצים וכליהם בידיהם לספק מנות אוכל — דייסות דוחן — מאכל שהאיכ־רים רגילים לאכול אותו בחלב, אבל לרוב הוא מזון לעופות. דייסה זו ניתנה לנו פעם ב־5 לפנות בוקר ופעם ב־2 בלילה.

*

„אדוני, עשה עמנו טובה והגישה מעט מים, הגרון צחה צמא"— בוקע קולו של מישהו, איש שיבה בעל זקן יורד על מידותיו, שפרצופו נראה דרך אשנב של קרון־סוסים שזה דק הגיע.

משה־מנדלס רץ, מביא דלי מי שתיה. מורידים דרך האשנב כלי לקבלם; והנה... בעיטת מגף של קצין הנ.ק.וו.ד. הופך את הכלי ושופך את המים, ומתנפל על משה־מנדלס. זה האחרון מתרחק משם עלוב ונפגע.

התברר, כי איש השיבה שביקש מים היה פרופסור ידוע מוילנה.

*

אחרי 14 ימי טלטולים הגיעו לקוטלאס, תחנת רכבת על צומת־הדרכים למזרח הרחוק. שם נזדמנו לו למשה־מנדלס ליאו פינקל־שטיין ורעיתו. שתי יממות הם היו יושבים על החולות, בציפייה לקשרי תחבורה. לובן הלילות הניד שינה מעיניהם וגם הזמין את היתושים „לקבלת פני האורחים". „קבלת פנים" זו הטביעה את חותמה על כל הפנים והשאירה את עקבות עקיצותיהם של היתושים שגרמו להתנפחויות. הלך משה־מנדלס לחפש חלב בשביל הילדים, וענו, שלא יחלום על כגון זה.

הועמסנו על אנית־משא והושטנו . . . מה צפוי לנו בעתיד? האתמול רחק מאתנו — ומה יביא יום המחר?

אנו שטים יום ולילה. הנה מגיעים לאזנינו קולות תפילה: „ברכו", „ברוך ה' המבורך לעולם ועד". היתה זו הפתעה נעימה ומרעישה כאחת. עם שחר התאספו יהודים על סיפונה של האניה, מתעטפים בטלי־תות, כורכים על זרועותיהם רצועות של תפילין ועומדים ומתפללים

תפלת שחרית. רטט עובר בכל הגוף. הנה „עם קשה עורף"—בתוך לוע הארי, מתחת לחוטמם של אנשי הנ.ק.ו.ו.ד. יהודים מגורשים, מקיימים פולחן דתי לעיני כל. הנך עומד מלא השתוממות ויראת כבוד.

פקודה קצרה, וחסל סידור תפילה!

לאחר ימי „שיוט" עגנה הספינה, פרקה את מטענה והאנשים הורדו. איש צעיר כבן עשרים וכמה שנים, לא יכול היה לעמוד ב־סבל וביאוש, הטיל את עצמו תהומה.

שני אחים יצאו ורק אחד הגיע.

לעשרות האלפים הקודמים נוספו עוד אלפיים. המרחב עצום. שטח האדמה יספיק בשביל כולם, השתטחו, איפוא, כל האלפיים על האדמה מתחת לשמים קודרים ומעוננים שהמטירו עליהם מגשמיהם, לכבוד בואם.

המקום הוא במרחק של 4 קילומטר מסיקטיווקר, בירת הריפוב־ליקה הקומאית. „להתפלח" העירה? סכנת נפשות. בכל השטח רוח־שים שוטרים ובלשים. עיניהם פקוחות, ורוביהם נטויים. אתה תר, מחפש, אולי יאיר לך המזל ותתקל באיש ראדום. כן! — צעיר מרא־דום, חייט מרחוב ז'ביה עם אשתו. הם מבלים כאן את „ירח־הדבש" בין אלפי הפליטים.

„לתוך הקרונות — מספר 2, מספר 3" — בוקעים קולות של אנשי הנ.ק.ו.ו.ד. מטעינים אנשים. אין האיש קיים, אין קוראים בשמו. קיים רק המספר.

אשת משה־מנדל שולטת בשפה הרוסית. בעינים מלאות דמעות, היא מתחננת בפני רב־החובל של הספינה, אשר הגיע זה עתה לשם גיוס מומחים. היא שוטחת לפניו את בקשתה שיקח אותה ואת בני משפחתה. לאן — לא חשוב! העיקר להנצל מפורעניותו של גיהנום זה. — לא עברה יותר מאשר שעה אחת ומשה־מנדלס ועוד 10 משפ־חות נמצאים כבר בכפר זאטון קרסני וודניק: רופאים, מהנדסים, סופרים ועתונאים. מעסיקים אותם בבדק אניות.

כעבור חדשיים, מקבל משה־מנדלס רשיון להתישב בעיר הבירה סיקטיווקר.

*

— האין פשפשים בביתך? — שואל משה־מנדלס את בעל הדירה.

ישמרני ה' — הוא עונה — התולעים בביתי משמידים את הפשפשים. מילא, עם התולעים נדע איך שהוא להסתדר. משה־מנדלס שוכר את החדר. הוא מקיים את הכתוב בפרקי אבות „ועל הארץ תישן". הישיבה היא על ארגז־עץ ששימש גם שולחן. לולא כלב הבית מי יודע איך היו מסתדרים עם התולעים. הכלב היה לוכד אותם במרמה ובולעם אחת אחת . . .

*

חושך ואפלה. גשם סוחף. דחופים מרוחות מוצאים את עצמם משה מנדלס ובנו בדרכם לביתם. מחפשים מחסה ממטר ומרוח. קופצים מחורבה אחת לשניה.

„אדוני" — מתפרצת צווחה רוטטת ומגיע לאזניהם. צל מת־קרב אליהם, שואל בשפה הפולנית על שמו של מישהו בסביבה זו. ביום השאיר כאן אשה וילד ובתוך האפלה והסערה אינו יכול למצוא את הדרך אליהם.

— גבריאל! — קורא משה־מנדלס בתמהון.

— אוי לי, מי אתה? לשמע שמו הוא פרץ בבכי מרוב שמחה. זה היה גבריאל ויסמן.

על פי מקרה נודע למשה־מנדלס כתובתו של ליאו פינקלשטין. הוא טולטל למחנה עבודה בתנאי חיים גרועים מאד. משה־מנדלס שלח לו חבילות מזון.

*

הקרבות בחזית המערבית נמשכים. הצבא הגרמני מתקדם. „האבהבים" בין ברית־המועצות וגרמניה בעצם פריחתם. משה־מנדלס מביא בכל יום עתון „פראוודה". הוא היה מביא לבעלת הקיוסק חבי־לות עתונים ובשכר טירחתו היה מקבל את העתון במחיר רשמי של 20 קופיקות במקום שלשה רובלים — בשוק החפשי. הוא היה מוכרח גם לקרוא בפניה את הידיעות בקצרה.

— מה הצילום הזה? — שואלת מוכרת העתונים. משה־מנדלס מסביר לה כי זה הוא צילום של קבלת הפנים למולוטוב בברלין. בתמונה היה נראה מולוטוב סועד עם חברי הממשלה הגרמנית „חינם אין מאכילים" — אמרה („דאַראם ניע קאָרמיאַט") והמשיכה בסידור החבילות.

*

יום ה־22 ביוני 1941. הרדיו מודיע כי הצבא הגרמני חדר לתוך תחומי הסובייטים.

להקות האוירייה הגרמנית מפציצות ערים וכפרים בכמה מחלקי רוסיה. ידיעות אלה עוררו בהלה רבה, ובמשך ימים ספורים נעלמו מהשוק, קודם כל המצרכים החיוניים.

הידיעה על ההסכם שנחתם בין שיקורסקי וסטאלין הלהיבה את המוני אזרחי פולין והפיחה בהם תקוות רבות (זה היה ב־12.8.1941). ואמנם, לא עבר הרבה זמן והנה — „פתיחת שערים". שערי מחנות הריכוז נפתחו לרווחה. אזרחי פולין בהמוניהם הציפו את העיר סיקטיווקאר, בירת קאמי.

את אחי אני מבקש. בתוך ההמולה והרעש של אנשים ממקומות שונים אשר החלו להפגש זה עם זה, טבעי הדבר, שבראש התעני־נותם ועיקר שיחתם יעמדו השאלות על בן־משפחה, קרוב, מכר, ידיד וחבר. אולי נזדמן למי שהוא מהמשוחחים לדעת עליהם, להמצא יחד אתם. והנה דוקא מפי אותם האנשים, נודע על רבים מאנשי ראדום הפזורים ברחבי ברית־המועצות.

צעיר, לבוש מכנסי מוכין ולרגליו סנדלים, בלי שרוכים, מפוש־קים לרווחה. ניכר שזה שבועות לא עלה מורה על ראשו ותער על זקנו, סובב והולך ליד חלונו של משה־מנדלס. מציץ לתוך הבית פנימה דרך החלון ונעלם. מופיע שוב, מציץ . . .

— „מוטק"!—הופתע משה־מנדלס. היה זה מוטק בירנבוים. והנה עומד הוא להתפרץ פנימה לתוך הבית. משה־מנדלס עוצר בעדו ליד הכניסה לחדרו, מושיט לידיו זוג לבנים ושולח אותו למרחץ בלווית בנו הצעיר. הוא גם מצווה לשרוף את הלבנים שעל גופו . . .

שוכבים שניהם על הרצפה בחדרו של משה־מנדלס ומגלגלים שיחה על המצב.

— בקשתי מאת הרשל זיידנשניר שגם הוא ילווה אלי. את כתובתך קבלתי מאת מרק קלינמן עוד במחנה...

למחרתו של אותו יום מצא משה־מנדלס את עצמו ואת בני משפחתו ברחוב על מטלטליהם. בעל הדירה, שכל הלילה שתה ל־שכרה, פרץ לחדר וגירש את הדיירים. (זה היה מתן עונש על הלנת זר בדירה).

*

פרופסור קוט נתמנה לשגריר פולין בברית־המועצות. — מקום מושבו בקויבישב. (ממשלת ברית־המועצות, פרט לסטאלין, יצאה את מוסקבה וקבעה את מושבה הארעי בקויבישב). נציגויות של אנ־שים מהימנים נקבעו על־ידי השגריר בכל הערים הגדולות שברחבי ברית־המועצות תחת פקוחו של נציג ראשי. באותו הזמן הציף זרם של משלוחי מזון ובגדים את היהודים, פליטי פולין, מארצות־הברית.

הוקם צבא פולני בפיקודו של הגנרל אנדרס. אמנם, כל זה לא החזיק מעמד זמן רב. הסכם סטאלין־שיקורסקי בוטל. משרדי הנציגויות סוגרו. צבא אנדרס עזב את תחומי רוסיה ועבר למזרח התיכון. יהודים רבים, אזרחי פולין, שהתגייסו לצבא אנדרס, עברו גם הם למזרח התיכון ומשם לארץ־ישראל.

עם פתיחת שערי מחנות־ריכוז מתחילה שוב פרשה ארוכה של נדודים וטלטולים. מתקבלות ידיעות על יהודי ראדום ממקומות שונים: משה רוטנברג, עורכי הדין פניגשטין, קוסוי, מיזלס. כן נודע על לייזר פישמן ועל קבוצה של בני ראדום שעברו מארכנגלסק לקסיל־אורדה שבאזור טשקנט. משה יוסל וקלמן טייכמן, האחים פישל ונחום פישמן, בני העסקן הציוני הידוע בראדום — מרדכי ליב, יעקב באנקר, הינדה דנציגר ואברהם רוזנברג. מנדל וינברג וזיגמונד וונגר עם בני משפחתו. ד״ר קדישביץ, עו״ד קורץ, מגיסטר קיילר, המהנדס טנצר, ד״ר קלרוורם, משפחת גולדבלום, יונס רובינשטין ואחרים טולטלו לאסינו שבאזור נובוסיבירסק. כאן נמצאה גם הגב׳ אולגה לוין עם בעלה ובני משפחתה — עסקנית ידועה בהסתדרות נשים ציוניות „ויצו״ בראדום. היא מצאה גם שם כר נרחב לפעולה סוציאלית. היא נתמנתה לסטארוסטה־אפוטרופוס על 150 גברים ונשים. גם המהנדס טנצר קנה לו פרסום בהמצאתו להפיק שמן מעצים, שהיתה לזה חשיבות רבה בימי המלחמה.

אסור היה להעלות את השמות בכתב על רשימה איזו שהיא, מחשש עינא בישא. אנשים היו נאלצים לשנן בעל פה את השמות ואת המקומות שהם נמצאים בהם. אולי יקרה ויזדמן אחד מכאן והשני מהתם, ישוחחו, יתכננו וידברו על העתיד. (חלק מהאנשים הנזכרים לעיל הגיע דרך פרס ארצה).

*

— שלום־עליכם רבי אברהם! מאין יהודי בא? — יבוא! יכנס! — קודם כל ספל־עולש (ציקאריה) רותח. זה יפה לחימום הגוף — קורא משה־מנדלס לאורח. אברהם פוקס מחמם את ידיו בדפנות הספל, לוגם מהקפה ונאנח על כל לגימה, מבלי להוציא את הסיגריה של מאכורקה מפיו. הוא מרבה לספר על מה שעבר עליו מאז מאסרו בבריסק. (הוא שהה אז בבית חתנו, העו״ד קוטלר), גירושו למחנה־ריכוז, שחרורו וקבלת משרה של שומר־לילה בקומבינט.

אברהם פוקס נעשה בן בית אצל משה־מנדלס. מבקר בדירתו ערב־ערב. לוגם כוס עולש חם וב„פראזדניק״ גם קצת מרק. הוא לוקח לו לחם משלו, מהמנה שקבל למחר, וגם משל מחרתיים.

*

המצב מחמיר והולך. לנינגראד מוקפת בטבעת נאצית. סטלינגראד — במצור. קרבות כבדים מתנהלים ליד שתי ערים אלו. מפה לאוזן מוסרים על מאסרים וגירושים שמבצעים בלילות. שמות מקומות הגירוש: פיטשורה וורקוטה נישאות על שפתיים . . . מספר אנשים לא הופיעו היום לעבודה . . . אימה ופחד; אף אחד איננו בטוח ביום המחר שלו.

הימים הנוראים ממשמשים ובאים. עד עתה, לא עלה אפילו על דעתו של מי־שהוא להתפלל בצבור. ראש השנה, יום־כפור — עבדו בימים אלה בדומה לכל הימים. אולם דווקא כיום מורגש אצל כל אחד ואחד איזה צורך פנימי להיות בצוותא, להתפלל בצבור ואולי גם להתפרץ בשאגת אימים כלפי שמים. על מה? — למה? — ועד מתי?

עבודה בשעת היום — חובה היא. אבל תפילת „כל נדרי״ — נוהגים לאמרה בערב. יהודי פולני מסכן את עצמו. בלילה הוא מוציא את המטה מחדרו, מכסה את החלון בשמיכה. ארבעים יהודים נדחקים לאט, לאט, בחשאי, לתוך החדר. בקול נחנק מדמעות בוקעות מפי בעל התפילה המלים „אור זרוע לצדיק״. בתוך שטף דמעותיו הוא ממשיך „על דעת המקום ועל דעת הקהל״. אין מתפללים (חסר במחזורים). רוצים לבכות ואין בוכים. יראים! „אלו ואלו במלמול ממלמלים״. ומרבים ביללה חרישית. יש רצון לקרוע שחקים! אולם, ר׳ מרדכי, הנמך קולך! ולא — תמיט עלינו שואה . . .

לאטה סובבת הדלת על צירה ומתגלים פנים מבוהלים: — בנו של משה־מנדלס.

„אחד, לבוש אזרחית, מחכה בבית. מבקש שתבוא הביתה״. בהלה. הבכי החנוק החרישי גבר יותר. השתתפות מלאה בצער למשפחה העומדת בפני גירוש. משה־מנדלס לוחץ אליו את בנו. חוזרים הביתה. מחשבות מתרוצצות במוחו כל הדרך. אולי הפליט איזה מלים ולא נזהר בדבורו. הלב מתכווץ, דמעות חונקות . . . הוא נכנס הביתה בקומה זקופה. שואל בשלום האורח. מחליף דברי נימוס. האורח מפליט את שמו בגמגום, מסיבים לשיחה. האורח מתעניין במשה־מנדלס: מי הוא? מה הוא? מה עושה כאן? משה־מנדלס עונה במהירות ובדייקנות מבלי לחשוב הרבה. אבל הוא מרגיש כי עצביו לא יחזיקו מעמד זמן רב. עוד דקה, שתיים, והוא יתמוטט. אוזר עוז ומציע כוס תה לאורח.

— בעונג רב — עונה האורח וחיוך רחב מכסה את פניו.

אשתו של משה־מנדלס משיגה מיחם של ניקל. שמה קסמי־עץ בתוכו ומדליקה אותם. האורח מגביר שטף דבריו, ואינו נותן לאחר לדבר. כל הזמן הוא שואל וחוזר שוב ושואל. הכל הוא תאב לדעת. משה־מנדלס אינו מעיז להציג לפניו את השאלה מהי בעצם מטרת ביקורו אצלו. אולי מתחת להכרה, היה משה־מנדלס רוצה לדחות עד כמה שאפשר את התשובה המרה, מפי האורח לשמע שאלתו . . .

פתאום, טח, טח, טרח! המחם התפוצץ. מרוב פחד ובהלה שכחה אשתו של משה־מנדלס למלאות את המיחם מים.

— „אין דבר. נסתדר גם בלי תה. הלא סוף־סוף ליל צום הכפורים הלילה הזה. ליל כל־נדרי.״

— כל נדרי? — יום כפור? מה זה ולך?

— אני יהודי. ממינסק אני. כן יהודי, מהנדס. עלי לשהות כאן זמן־מה. אמרו לי כי כאן גר יהודי. באתי. בלילה הזה, ישנו הרצון להיות בין יהודים . . .

— לעזאזל! שברתם לי את המיחם, צועקת בעלת הדירה למחרת היום.

— אנשים מלוכלכים כמוכם, הסתלקו מכאן!

בכי ותחנונים — ללא תועלת. משה־מנדלס עם בני משפחתו ועם המטלטלים נמצאים ברחוב, ללא קורת־גג.

*

הסופרת הפולנית ונדה ושילבסקה — „האשה הדגולה״. — כפי שהעתונות מכריזה עליה, מופיעה על במת הצבוריות הפולנית. מיד עם ביטולו של הסכם סטאלין־שיקורסקי קמה תנועה מדינית של הצבוריות הפולנית על אדמת ברית־המועצות. הוקמה דביזיה של צבא פולני על שם קושציושקו. ננקטו צעדים להרכבת ממשלה פולנית. קם „אגוד פטריוטים פולניים״. זמן מה לאחר כך, נוסד גם הועד ליהודי פולין עם ד״ר אמיל זומרשטין בראש — לשעבר יו״ר סיעת היהודים בסיים הפולני.

לפי הסכם עם מוסדות סובייטיים, מועברים כל אזרחי פולין, אשר טולטלו לירכתי הצפון — לרוסיה האירופאית.

יוני 1944. ליאו פינקלשטיין ומשה־מנדלס עוברים לחרסון. אברהם פוקס, מוטק בירנבוים, טננבוים (בנו הבכור של החרשתן למסמרי ברזל בראדום) ועוד — ליתר חלקי אוקראינה.

*

חרסון. עיר גדולה ונאה, הרוסה בחלקה. 19 בתי־כנסת היו ב־עיר וכולם הפכו למוסדות אמנותיים ותרבותיים, לסדנאות ועוד. מענין הדבר, כי באחד מבתי־הספר — בית־ספר מקצועי, עוד נשארו הזגוגיות בחלונות עם „מגן דוד" עליהם. בכניסה לספריה המרכזית הנך נתקל במזוזה דבוקה וצמודה בפתחה.

25 שנים בנין זה בידי הקומוניסטים — והמזוזה קיימת ועומדת בכניסתו. הלחידה ייחשב הדבר הזה? אולי . . . ואולי למעלה מזה...

יהודי חרסון שהיו פזורים בערים רחוקות מבתיהם, חוזרים ל־עירם. „קבלת־פנים" מצד האוכלוסיה הלא־יהודית — אינה נלבבת ביותר.

—„יהודים טבוחים למחצה הגיעו". יהודים רוצים להקים מחדש את בתיהם ולהבטיח את קיומם, וזה ניתן להם בקושי רב. הרעל הנאצי מפעפע בקרב האוכלוסיה, ובתוך עירם בין מכריהם — משט־מה סמויה והתנכרות גלויה.

*

חודש אלול. ימי הרחמים והסליחות קרבים והולכים. אחרי עמל רב משיגים מאת השלטונות שני חדרים. ביזמתו של משה־מנדלס נערכת מגבית, מכינים את החדרים ומכשירים אותם לבית־תפילה. מכניסים לתוכם ארון, שולחנות, ספסלים ואף פרוכת.

במרחק 10 קילומטרים מהעיר טמונים בבור גדול 9 אלפים יהו־דים שנרצחו ונטבחו במקום זה על־ידי הנאצים והוטלו לתוכו — והיה לקברם. דם הנטבחים היה מפעפע מעל לשכבת העפר שכסתה גוויותיהם והרוצחים כיסו על הדם בשכבת עפר נוספת.

ערב יום־הכפורים. תהלוכה של כמה מאות יהודים פולניים ומ־קומיים עושה דרכה לקבר המוני זה. מורי הדרך היו נשים נוצריות— אלמנותיהם של יהודים — בעליהן שנספו. דברי ההספד של ליאו פינקלשטין וה„אל נקמות" — בקעו שערים . . .

*

בפברואר 1945 נקרא ליאו פינקלשטין לתפקיד סגן יו"ר הועד המרכזי של יהודי פולין במוסקבה. לאחר מכן, עם קביעת התאריך של הקונגרס ליהודי פולין, 15.11.1945, יצא למוסקבה גם משה־מנדלס — כצירם של יהודי פולין באוקראינה.

עיקר תפקידו של הקונגרס היה התוית קוי־פעולה לשיקומם של חיי היהודים בפולין ועבוד תכנית להחזרת יהודי פולין מברית־המועצות. בין היתר השתתפו בקונגרס סופרים יהודים ומשוררים, ואמני במה: משה ברודרזון ז"ל, אפרים קגנובסקי ז"ל, אידה קמינ־סקה ובעלה מלמן, ברל מרק, ד"ר דוד ספרד, רחל קורן, אברהם סוצקובר, הרב סורוצ׳קין, ד"ר לנגנס, בונים הלר ואחרים.

ליאו פינקלשטין ישב בראש הקונגרס. הוא היה גם המרצה הראשי.

ברכות בשם יהדות ברית־המועצות השמיעו דוד ברגלסון, איציק ספר ופרץ מרקיש, בדברים נוגעים עד הלב. בזמן הפתיחה היו נוכח השגריר הפולני הפרופ׳ ראאבע. תפילת האזכרה נאמרה על־ידי החזן משה קוסביצקי והביא לידי דמעות. הקונגרס החליט בין היתר לשגר משלחת של 4 אנשים לפולין, לעשות שם את הסידורים וההכ־נות לקבלת יהודי פולין עם שובם מברית־המועצות. על המשלחת, שיצאה לורשה בסוף ינואר 1946, נמנה גם משה־מנדלס.

המשלחת הגיעה ביום השני בפברואר 1946 ומיד קיימה מגע עם הועד המרכזי ליהודי פולין, שבראשו עמד ד"ר אמיל זומרשיין ופנחס זליצקי — איש ראדום — מזכיר כללי. כן בקרה המשלחת במיניסטריון לרפטריאציה. עד מהרה נשלמו פעולות ההכנה להחזרת הרפטריאנטים, וכבר בראשתו של חודש מרץ הגיעה לפולין הקבוצה הראשונה.

טבעי הדבר, כי לא כל הרפטריאנטים יכולים היו להיות נתונים בתוך מסגרת ומשמעת, לשבת בחיבוק ידיים ולצפות לתורם. רבים היו „דוחקי הקץ", אלו נהרו לתחומי פולין, החל עוד במחצית השניה של 1945. יחידים החלו לחצות את הגבול. אחר כך חדרו לפולין קבוצות שלמות. אלה היו ידועים בכינויים „פראים".

רק עם סיומה של 1945, החלה פעולת מאורגנת של ממשלת ברית־המועצות ברפטריאציה של אזרחי פולין, ובתוכם, כמובן, גם יהודים. אבל לא כולם זכו לצאת מערבות סיביר ומיערותיה. רבים היו חללי רעב וקור. ומגפות אף הן הדביקו את היהודים במקומות הגירוש ובמחנות־הריכוז.

קברות יהודי ראדום פזורים בכל רחבי ברית־המועצות. לא על כולם אנו יודעים. נעלה, איפוא, את זכרם של אותם בני עירנו, ה־ידועים לנו:

מנדל ויגברג, זיגמונט ונגר, הרשל זידנשניר, יצחק קוסמן, נחום פישמן, יעקב בנקר, ד"ר שלפרמן. — זכר כולם לברכה.

גורל מר וקשה נפל בחלקו של האמן הצעיר, ברוך־הכשרונות, המוסיקאי איטשע בקמן, וחייו נתקפחו בדמי ימיו באלמא־אטא. חלה, נסע לקרים לשם ריפוי, מלא תקוות להחלץ מזרועותיו של מלאך המות. גילה עקשנות רבה במאבקו עם המות. לשוא. חזר לאלמא־אטא ושם נפח את נשמתו.

ליד קברו הפתוח נתגלה מחזה מזעזע של אם שכולה, שרה, המסורה אליו בלב ונפש והפצע העמוק שנחרת בלבה. ענות־נפשה ויסוריה, כאבה ויגונה על הלקח מחמד נפשה ממנה, מוטטו אותה לגמרי. נדדה למרחקים, אבל גם בבית בנה, שמעון, אמן־הכנור ב־פילהרמוניה של ציריך, לא יכלה להפיג צערה וקפחה את חייה.

*

משה־מנדלס היה תקיף ברצונו לעמוד על חורבותיה של רא־דום העיר, זו שהיתה פעם עיר ואם בישראל, ולראות במו עיניו את הריסותיה. אמנם, נזדמן לו כמה פעמים לשאוב ידיעות על האסון והשואה שפקדו את העיר ולשמוע מפי אנשים שונים תאורי זוועה על העיר; במוסקבה — מפי מרק צ׳כנובסקי, אשר כיהן בשגרירות הפולנית בתור אחד מהמזכירים, בחרסון — מפי קצין יהודי, אשר שהה בראדום. בכל זאת לא יכול או שלא רצה להאמין לספורים אלה. הוא החליט להווכח בעצמו, במראה עיניו בכדי לעמוד על גודל האסון. משה־מנדלס יצא ושטט ברחובות פראגה (וארשה העיר היתה הרוסה וכל החיים התרכזו בפראגה). הוא התהלך בינות ל־משאיות (אמצעי תחבורה היחיד) שעליהן רשומות קוי־התחבורה. הוא מחפש משאית שעליה כתובת המודיעה על קו התחבורה לראדום.

כתובת זו נתגלתה לפניו. הוא מחיש צעדיו ומתקרב אל המשאית — נשאר עומד. המשאית גדושה אנשים — הוא תר אחרי פני יהודי אחד לכל הפחות — אין!

הנסיעה למה? — למי? — כאילו לא ראית את ראדום מימיך, את בית הכנסת, בית המדרש, הגימנסיה? בית הקברות? בית הקברות כיום גדל ורחב. גדל מאד, ארוך בהרבה ורחב בהרבה. פי כמה מאשר לפנים. אז תפס בית־הקברות שטח אדמה — בדרך לקוז׳ניץ — הרחק מהעיר. וכיום? כיום משתרע הוא לארכה ולרחבה של העיר כולה. בכל רחובותיה; ברחובות קוז׳ניצקה, וורשבסקה, לובלסקה, וואעל, שפיטלנה, פודוולנה, בגן הישן, בגן החדש. אין מקום פנוי מקברות בני אדם. אין! בית קברות פה, בית קברות שם — בכל מקום שאתה עומד או הולך! — ולשם מה הנסיעה לשם? הוא מסב ראשו הצדה ונפנה ללכת. קול מגיע לאזניו: „לראדום, נוסעים לראדום". חוזר על עקביו ומחיש צעדיו. משה־מנדלס — בתוך המשאית. הכביש חלק, מכוסה אספלט. המשאית מחליקה כעל זכוכית והלב . . . מפרפר בקרבו, דופק בחזקה, פועם, רוגש וסוער, העינים מורדות, כמבויש הוא יושב על מקומו.

— הלראדום תסע? — שאלו שכנו, גבר כרסתן.

— כן, לראדום — באה תשובה.

— יהודי?

— יהודי.

— סטפן, הואיל נא ושב במקום איש זה, ותן לו לתפוס מקום שם בפנה ההיא.

— אדוני, יותר פנימה, פנימה, פנימה יותר! בשבוע שעבר, עצרו משאית והוציאו מתוכה יהודי, בדרך בין גריצה וביאלובז׳ג... אחר כך הדהדו כמה יריות . . .

— חבל, חבל, בכל זאת איש ראדום!

הלב מתכווץ. היער שלצידי הדרך רומז איומי סכנה. הדרך מתמשכת, מתמשכת והולכת . . . ומחוגי השעון זוחלים בעצלתיים.

טרצ׳ין, גריצה, ביאלובז׳ג. כל אלה כבר מאחוריך. מתקרבים דרך ידלינסק לראדום — ואין יערות עוד. הוקל בהרבה. משה־מנדלס מוציא את ראשו קצת קדימה ונושם עמוקות.

— כאן חייך בטוחים יותר — אומר השכן.

לא יארך הרבה ורגלי משה־מנדלס יעמדו שוב על אדמת ראדום, לאחר שהיה מנותק ממנה כשבע שנים.

*

הלילה בעצומו. המשאית נעצרת ברחוב וורשבסקה ליד תיאטרון „רוזמאיטושצ׳י". משה־מנדלס קופץ מעל המשאית ונכנס לתוך ביתו של יאשע דן. פגישה נלהבת. מעלה קצת מחוויותיו, שומע רבות על אושוויץ, ממנה חזרה משפחת דן.

הדלתות ננעלות. על החלונות מכסים בפחי ברזל . .

משה מנדלס מקיץ משנתו. השעה עדיין מוקדמת. אבל השכיבה קשתה עליו. כולו קודח, כולו לוהט. הוא יורד מעל מטתו, בחפזון לובש את בגדיו. יוצא מהחדר. פונה העירה. עובר ליד בית־משפט השלום, בית הדאר, הכנסיה. מגיע לרוונסקה, מקום הצטלבות הדר־כים. עומד תוהה, מביט ומסתכל. לעיניו מתגלה החורבן והשואה בכל מערומיהם. האסון האיום שירד על הקהילה היהודית בראדום.

כאן המרכז היהודי. כל עסקי המסחר היהודי: מכירה, קניה, משא־ומתן, מקח וממכר. תנועה שוקקת. דופק־החיים של יהודי רא־דום — אין למצוא אף סימן של פרצוף יהודי. אתה חוזר ומעמיק בתוך הרחובות. אין סימן לחנות יהודית. אין עוד למצוא דוכנים ברחוב וואעל למכירת טליתות, ספרים. אין לראות יהודים נוהרים ל־בית הכנסת. אין שומעים קולות נערים וילדים הממהרים לבתי־הספר ולחדרים. הכל חרב, הרס ושבר. נשארו רק האבנים, לו היה להן פה והיו מספרות . . . יתר הרחובות במצב דומה. אמנם רואים חנויות פתוחות, נכנסים קונים ויוצאים. אותן החנויות היו קיימות גם לפני האסון. אבל מי בתוך החנויות? מי עומד ליד הדלפקים? אינך רואה את הזילברשטינים, הדנציגרים, הרוזנבלומים, הטננבוימים, הד־צוקרים . . .

כוס היגונים, הרפי! — משה־מנדלס — מבול של דמעות מציף את פניו. דחוף ומבוהל הוא רץ וממהר לתחנת הרכבת, מתעכב ל־רגע ליד התחנה, מפנה מבטו על העיר. עומד תוהה ומביט . . . חוזר ונוטש את העיר לנצח.

ראדום — עיר ואם בישראל. איכה היית
מלאה ושוקקת חיים יהודיים,
הווי יהודי, תרבות ורוח יהודית.
ראדום — עריסתם של גדולים בישראל,
היה היתה ואיננה עוד!

לאחר השואה

פרקים על שרידי יהדות ראדום, ניצולי מחנות ההשמדה הנאציים, וראשית צעדיהם לקראת חיים מחודשים.

אריה ריכטמן / ה„מרכז הרדומאי" בשטוטגרט

אין לתאר את פרשת התהוותו של ה„מרכז הראדומאי" בשטוט־גרט ואת מסכת פעליו הנפלאים להתאוששותם הגשמי והרוחני של השרידים הניצולים — פליטת יהדות ראדום — מבלי להקדים קצת דבר המרטירולוגיה, שעברה על שרידים אלה עד שנתגלגלו לשטוט־גרט העיר אשר בגרמניה, ושם החלו לצעוד צעדים ראשונים לקראת חיים מחודשים, אחרי ימי עוני, שמד וכליון.

*

מהלך עשרים וששה קילומטרים משטוטגרט, על נהר אֶנץ, שוכן כפר שָלֵו ופייהינגן שמו. כפר זה — שמעו ודאי לא היה מגיע מעולם לאוזנו של יהודי מראדום, אלמלא שירדה על עמנו, תחת השלטון הנאצי, שואה איומה שפקדה גם את קהילתנו, וטלטלה את שרידיה לתוך כפר זה, אשר באדמתו נטמנו גוויותיהם של מאות יהודים, ברובם מבני ראדום. (ראה לקמן רשימת החללים, בני ראדום).

והרי בקיצור מהלך הדברים:

יולי 1944. הצבא הגרמני ניגף בידי הכוחות הסובייטיים המתקר־בים ללובלין. הנאצים עוקרים את כלואי מחנה־הריכוז בשקולנה שבראדום ומעבירים אותם ב„חיפזון" למקומות „בטוחים" יותר... שלושת אלפים יהודים, ביניהם חמש מאות נשים וכחמישים ילדים, מובלים בצעידה ברגל לטומשוב־מזוביאצק (ראה המאמר בפרק השואה „צעדת הדמים ראדום—טומשוב—אושוויץ") ומשם בקרונות סגורים לאושוויץ. כאן „נלקחו" הזקנים, הנשים והילדים, והיתר — 2187 גברים — הובלו לגרמניה למחנה־הריכוז פייהינגן ע"נ אֶנץ (Vaihingen a. d. Enz). במחנה זה עברו העצורים כל שבעת מדורי הגיהנום (ראה המאמר בפרק השואה „גורל יהודי ראדום במחנות־ריכוז שונים על אדמת גרמניה") ולשעת השחרור זכו 320 איש, במחנה פייהינגן עצמו, ועוד מעטים בודדים במחנות־ריכוז אחרים, כגון: הזנטאַל, שנברג, ביסינגן, שוואַרצינגן, אונטרריקסינגן, דאַוט־מרגן, גוסן, קוכנדורף — שנשלחו מהמחנה המרכזי פייהינגן לעבר־דות־פרך שונות. יתרם גוועו ברעב, בקור, במחלות ובעבודה קשה.

ב־7 באפריל 1945, שוחרר מחנה־הריכוז פייהינגן על־ידי הדיבי־זיה הראשונה של הצבא הצרפתי בפיקודו האישי של הגנרל דה־לטר דה־טאסיני (de Lattre de Tassigny) — נתמנה אחר־כך למארשאל, נשלח להודו־סין ושם נפל חלל). יום זה יישאר בזכרונם של הניצולים כיום שחרורם מכל העינויים והצרות.

הצרפתים מצאו את המחנה במצב של חלחלה ואימה. בלוק (גוש צריפים) שלם היה מאוכלס „קראַפירנדע" [1]) וחולי טיפוס. אחרים — מראיהם כ„מוזלמאַנים" [2]). מספר המשוחררים — 837 (320 יהודים ועוד 517 לא־יהודים, בני 16 אומות מאירופה, ובהם אסירים פולי־טיים, מדינאים, סופרים והוגי־דעות, וגם פושעים מועדים וכו'), וכמעט כולם היו במצב גופני ונפשי מזעזע. כן נקבע, כי בקברים המוניים שעל גבעה סמוכה למחנה טמונים 1600 אנשים, ביניהם יהודים רבים, ובהם מבני ראדום.

עם פתיחת שערי המחנה הוחרדו הצרפתים למראה עיניהם, וביחוד למראה אחיהם הצרפתים הכלואים במחנה, שכוח עמידתם היה רפוף מאחרים. מיד ניגשו במרץ לפעולת הצלה, כדי להציל את שניתן להציל ממוות ומניוון. נעשה מעשה רב לחיטוי המחנה מהזוהמה שדבקה בו, והוגשה עזרה רפואית מלאה ויעילה.

בראש ובראשונה התחילו באישפוז החולים בבתי־חולים. בני צרפת, בלגיה, הולנד, דנמרק, ונורבגיה, אושפזו בבתי חולים ובבתי החלמה שבשפייאר, באַדן־באַדן וויסבאַדן. כ־70 יהודים חולים קשה, ברובם ראדומאים, אושפזו בבית־החולים שבפייהינגן, ו־150 יהודים ו־100 רוסים ופולנים „בריאים" (אלה שיכלו להניע רגל בכוחות עצמם) הועברו ב־11 באפריל 1945 לכפר נויאַנבורג (Neuenburg) שבבאַדן — לאחר שהאוכלוסיה הגרמנית גורשה משם על־ידי הצבא הצרפתי, במשך שעות אחדות.

הכפר הוקף משמר צבאי, שמנע את היציאה ממנו ואת הכניסה אליו; ביחוד נתנו את עינם שלא יכנסו גרמנים לתוכו. מפקד הפלוגה הסניטרית והאחראי על שמירת הבריאות של הניצולים היה ד"ר דרמה (Deramaix) ולויטננט ד"ר סאַטז'ה (Satgé) — כיום אורטופד בעל שם בפריס) — סגנו. עזר כנגדם היה חבר אחיות רחמניות צרפתיות, שעשו מאמצים ממאמצים להחזיר לנו את צלם האנוש בנו, להעמידנו על רגלינו ולהשיבנו לאיתננו. היחס המופלא, הטיפול הנאמן ומסירות־הנפש שגילו כלפינו — הפיחו בנו עוז ותעצומות, שבו להעלות אור בנשמותינו הכבויות ולהפיץ מחשכי לבותינו: וכך נתעוררה בנו שנית ההרגשה כי אכן גם אנו בני אדם אנו.

יצויין לברכה גם בן־עירנו יוז'ק פרנקל (בנו של פיוטר פרנקל הי"ד), כעת עורך־דין ידוע בפריס, ששימש תורגמן ומקשר בינינו ובין שלטונות הכיבוש הצרפתיים ועשה הרבה להבנתנו ההדדית.

קשה ביותר היתה עלינו הפרידה ממשחררינו שעה שהועברנו, אחרי שבעה שבועות של נופש והחלמה — הודות להשתדלותו של רב צבאי אמריקני — מנויאַנבורג (שבאיזור הכיבוש הצרפתי) לאיזור הכיבוש האמריקני. הפרידה היתה נלבבת ונרגשת מאד, מלווה קריאות נלהבות: "Vive la France".

---

[1]) כך כונו חולים קשים, שהופקרו ללא טיפול רפואי וללא מזון, כדי להחיש קיצם.

[2]) כך כונו אלה אשר מראה פניהם ומבנה גופם שונו לבלי היכר תמונת אדם בהם. כולם עור ועצמות, ועיניהם נשקפות מתוך עצמות גלגולת. ה„מוזלמאַן" היה מזה־רעב במידה כזו, שפירפר בין החיים והמוות, ובהדרגה גווע עד שמת לפתע.

ראשית המגע עם יהודים מהעולם החפשי

היהודי הראשון מהעולם החפשי, שזכינו לראות אחרי שנות סבל ושמד, היה הרב יעקב קפלן, רב צבאי בחילות הכיבוש הצרפתיים, בדרגת קולונל (ס/א), כיום רב ראשי ליהודי צרפת. הוא ביקר במחנה פייהינגן, בלווית קצינים רמים, למחרת יום השחרור. מראות הזוועה, שהופיעו לנגד עיניו, זעזעוהו עד היסוד בו, והוא הרגיש צורך לעשות דבר־מה בשבילנו, והיה עורך ביקורים ליד מיטתו של כל חולה וחולה, ומברכם ומעודדם. הוא אף ביקש מהם לחזור אחריו מלה במלה על תפילת ה„וידוי״...

*

כעבור יומיים — ושוב רב צבאי עורך ביקור. הפעם ממרוקו. הוא כינס למגרש המחנה את כל ה„בריאים״ (אלה שיכלו להניע רגל ולהגיע לשם בכוחות עצמם) ונאם בפניהם נאום קצר בעברית. בראשית דבריו הביע שמחתו הגדולה מפגישתו, זו הפעם הראשונה, עם ניצולים יהודים מהתופת הנאצית. אחר־כך שפך שיחו על הטבח הרב שנעשה ביהדות אירופה על־ידי קלגסי היטלר ימ״ש, ועל כך שנשארנו מתי מעט. דבר זה הוכח לו — אמר בקול מלא יגון ועצב — במסע השחרור של צבאות בנות הברית, שערך בלוויתם. בסיום דבריו נשא את כפיו, וברכנו בברכת הכהנים: „יברכך וכו׳״, וביקש מכולנו לאמר „קדיש״ לזכר נשמות קרובינו ויקירינו הקדושים.

אנו עומדים שוממים, וממלמלים אחריו את תפילת ה„קדיש״... השפתיים רוטטות והדמעות חונקות בגרון. המלים יוצאות חשאיות ומרוסקות, אך העיניים — יבשות... חרב מקור הדמעות בתוך ים הדמים של אבותינו ואמהותינו, אחינו ואחיותינו — — —

פגישה מדהימה ומזעזעת

— — — רגעים אשר לא ימושו מזכרוננו. היום — יום רביעי לשחרורנו. אנו, קבוצת בני ראדום, שרק לפני שעה קלה הגענו מפייהינגן לכפר נויאֶנבורג, עומדים ברחוב ומחכים ליתר הקבוצות שעומדות להגיע משם. ובינתיים אנו מתבוננים ל„ביתנו״ החדש ומחכים להוראות הצרפתים בדבר סידורינו. והנה מתקרבת מכונית צבאית ונעצרת לא הרחק מאתנו. אשה בשנות הארבעים, במדי קצינת־צבא, יוצאת מהמכונית ובצעדים מהירים היא מתקרבת אלינו. בקול עצבני שואלת היא אותנו על בני ראדום, שמא אנו יודעים דבר עליהם... הילוכה, עצבנותה והתעניינותה בבני ראדום, מרטיט את נפש כולנו, כאילו עבר זרם חשמלי בגופנו. משאמרנו לה, שכמעט כל העומדים בזה הם בני ראדום, צהלו פניה מרוב שמחה. הציגה את עצמה בפנינו בשמה: ד״ר סלקה (שרה) דיאַמנט, בתו של ישראל דיאַמנט ז״ל (נכדתו של שלום דיאַמנט וישראל פרנקל — המערכת). זה שנים שהיא דרה בפריס. מקצועה — רפואה, וכעת משרתת כרופאה צבאית באיזור הכיבוש הצרפתי בבאַדן. רק נודע לה — היא ממשיכה ואומרת — כי לנויאֶנבורג הובאו משוחררים ממחנה־הריכוז שבפייהינגן, מיד ניבא לה לבה כי יש ביניהם יהודים מראדום, ומיד חשה לבוא לכאן — — — ביחוד מתעניינת היא לדעת דבר על גורל בני משפחתה: על בנו של דוד פרנקל — איזיק, ועל בנו של פיוטר פרנקל — יוזק. בסיפוק גילינו לה, ששניהם נשארו בחיים והריהם עומדים להגיע לכאן עוד מעט. היא נתמלאה רעד וחלחלה למשמע דברינו, ומרוב הפתעה תקפה אותה עצבנות וקוצר־רוח. השתדלנו להרגיעה ולהסיח דעתה על־ידי שיחה על בני ראדום, שאולי שמורים לה עדיין בזכרונה, אך כמעט לא זכרה על הנשאלים ולא כלום.

עודנו מדברים אתה, והנה הגיעה מכונית ויצאה ממנה הקבוצה השניה, ובה גם הפרנקלים, קרובי משפחתה. רמזנו לה עליהם. היא זרקה עליהם מבט מוזר ומשונה, ובלי אומר ודברים נפלה על צוואריהם בבכי קורע לב — — — ברגע הראשון, הפרנקלים — לא תפסו הללו את המתרחש ונסוגו קמעה, אולם חיש מהר ניגלה גם להם הסוד...

אנו עמדנו נדהמים ומשתהים למראה עינינו, מחזה כבמעמד של „התוודעות יוסף אל אחיו״ — — —

*

בימים ששהינו בנויאֶנבורג הירבו לבקרנו רבנים צבאיים, שנתלוו לצבא האמריקני. הם גילו התעניינות מרובה בתנאי חיינו ועמדו במיוחד על מצב בריאותנו. הראשון שביקרנו והראה מסירות רבה לענייננו, היה רב בדרגת מאַיור בשם הסלקורן. הוא הביא לנו ידיעות מהנעשה בעולם, ומסר לנו על מצבם ושלומם של ניצולים אחרים. זמן רב ליווה אותנו בדאגתו ומסירות נפשו.

נבצר מהם לכלכל את השחרור

עם כל השינויים לטובה, שחלו במצבנו עם צאתנו משעבוד לגאולה, ולמרות כל התנאים הטובים שהיינו נתונים בהם בנויאֶנבורג להנאתנו הרבה, היתה יד הגורל לרעה על כמה מבני ראדום, והמוות מנע בעדם לראות בנחמתם. אנשים אלה, אשר יסורי השאול של הגיטו ומחנות־הריכוז התישו את כוחם, רעבון של שנים פשט את עורם מעל עצמותיהם, קיבתם נצטמקה עד לכדי זוועה, ובתזונה הבלתי מוגבלת בתנאי החופש, הותקפו מיד במחלות קיבה ומעיהם התפוצצו — — —

אנו, ניצולי מחנה־הריכוז פייהינגן, מרכינים ראשינו על קברם של בני־ראדום: מילשטיין נחמיה (מרחוב וואַל 21, סוחר ידוע, חסיד ויודע תורה), מיכאַן (מרחוב לובלסקי 3) וטננבוים יעקב קופל (בנו של משה טננבוים מרחוב וואַל), שעברו את כל שבעת מדורי הגיהנום ונפחו נפשם, לאחר השחרור, בכפר הגרמני נויאֶנבורג, שם הובאו לקבר ישראל. ת.נ.צ.ב.ה.

באיזור הכיבוש האמריקני

ברוב מאמציו של הרב הצבאי האמריקני שהזכרנו — הסלקורן — ובעזרתו של קצין יהודי גבוה בממשל הצבאי בהיידלברג בשם האַטלר, הועברנו ב־7 ביוני 1945 לעיירה בנסהיים שבאיזור הכיבוש האמריקני. הרוסים נשלחו למחנה אחר, ואילו הפולנים צורפו אלינו.

היות והתנאים הסניטריים בבנסהיים לא הניחו את הדעת, העביר אותנו האַטלר, עוד באותו החודש, למצודת לנגנצל (Schloss Langenzel) ליד היידלברג — טירה היסטורית נאה של נסיכים גרמניים, מוקפת יערות והרים, גאיות ונחלים. כאן ניתנה לנו האפשרות לא רק ליהנות מאוויר צח ולהינפש כראוי, אלא להתחיל גם בפעילות תרבותית־חינוכית מסויימת: אולם גדול ויפה ופסנתר הועמדו לרשותנו. הוצאנו עתון קיר (כתוב אותיות דפוס בידי לייבל ריכטמן), ערכנו נשפי זימרה וסטירה (בהנהלת קדיש קורמן, בנו של שמואל קורמן ז״ל), ערבי קריאה ספרותיים והרצאות על נושאים תרבותיים ולאומיים (המרצים: מרק גוטמן, חיים ברגר ואחרים), וכן שעורים לשפות עברית ואנגלית. אישים רמי־מעלה מהעולם

היהודי, שביקרו בטירה, ביניהם: משה שרתוק (כיום שרת), ד״ר ישראל גולדשטיין, ד״ר נחום גולדמן ורבים אחרים, הביעו הערכתם לפעולותינו, תוך גילוי שביעות רצונם מצעדינו הראשונים לחידוש עצמאותנו הרוחנית, ועודדונו לפעילות־יתר בהמשך צעדינו לקראת חיים חפשיים מלאים.

חיינו בטירה שימשו אבן־שואבת לבני ראדום שבריכוזי־יהודים אחרים בגרמניה ובפולין והם נהרו לכאן בהמוניהם, וכך גדלה המשפחה הרדומאית ועצמה מיום ליום.

הפולנים שהיו אתנו בטירה הועברו, בפקודת שלטונות הכיבוש, למקומות ריכוזי פולנים ליד לודוויגסבורג, ובטירה נשארנו רק אנו היהודים.

יצויינו כאן לשבח מנהלת האונררא בטירה הגב׳ א. אוסטרי (בת ישראל מקנדה) והקצין היהודי בממשל הצבאי האמריקני בהיידלברג מר ק. ל. פלסנר. הבנה רבה גילו כלפינו ורבות דאגו לצרכינו.

ה„מרכז" בשטוטגרט

שני חדשי שבתנו בטירה היו בשבילנו נופש, החלמה וחידוש הכוחות. אך למרות שלא עשינו שם עתותינו לבטלה, ובמידת היכולת דאגנו גם לסיפוק רוחני, הרי עצם היותנו מנותקים ממרכזים עירוניים — הגביל את האפשרות לפעולת־ידיים נרחבה, כראוי לצבור כצבורנו. דבר זה הבין גם הקצין האַשלר, שכאמור לעיל הירבה לדאוג להטבת תנאי חיינו. הוא נקט בפעולה נמרצת למען העבר אותנו לאיזה מרכז עירוני. ואכן, תודות לעמלו, הועברנו ב־25 באוגוסט 1945 מלנגנצל לשטוטגרט, שם הועמד לרשותנו גוש בניינים בני 5 קומות ברחוב ביסמרק לשיכון. הדירות היו מרווחות והסידורים היו נפלאים עם כל הנוחיות. גם לכאן היו מגיעים, יום יום, ניצולים פליטי המחנות בגרמניה ובפולין — אנשים, נשים וטף, ובהם רבים מבני ראדום. המשפחה הרדומאית גדלה, איפוא, ורבתה במידה ניכרת.

עם גידול האוכלוסיה, ראו השלטונות צורך להעמיד לרשותנו, בשביל שיכוננו, עוד גוש בניינים ברחוב ריינסבורג הסמוך. משך כמה חדשים שוב רבתה האוכלוסיה מכוח זרם הפליטים הנוספים שבאו לכאן גם מרומניה, הונגריה, ליטה, וכן חוזרים מברית המועצות, ביניהם רדמואים רבים. מספרם הגיע ל־2000 איש, ונוסף לכך — 250 איש במחנה די־פי בדגרלוך ליד שטוטגרט, שהיה מסונף למרכז בשטוטגרט, ו־600 שהתיישבו בדירות פרטיות בעיר. אך בכל־זאת היו בני ראדום רוב מנין ורוב בנין בקהל הניצולים בשטוטגרט. הם־הם שיזמו וארגנו במקום חיי צבור ותרבות מלאים, בחינוך, תעסוקה, סעד וכו׳; דאגו לסיפוק צרכי הדת ועוד. וכך קם המרכז (Unrra assembly centre) שכונה בפי הכל ה„מרכז הרדומאי".

מוסדות ה„מרכז" הראשונים

מיד כשבאו לשטוטגרט ניגשו הרדומאים לארגן את מוסדות ה„מרכז" שיסדירו את חיי הצבור בכל תחומי החיים. החברים שהתנדבו ראשונים לפעולה זו ונבחרו לועד הראשון, היו: מרק גוטמן — יו״ר; חיים ברגר — סגן־יו״ר; משה קירשנבלט — מזכיר; שמחה ליברך, שמאי וואַקס, נפתלי גלינוביצקי (לודז׳אי, חתנו של משה בינם רכטמן הי״ד מראדום. אשתו וילדו „גורשו" באקצית אוגוסט 1942 מהגיטו הגדול), מרדכי פרידלנד (ששת האחרונים בארה״ב), מרדכי גרטנר (נפטר בישראל), לייבל ריכטמן.

ליד הועד קמו מחלקות שונות: לדיור, תברואה, תעסוקה, הלבשה, תזונה, ועוד. בדאגה לפעולתן הסדירה של המחלקות הללו נשאו חברי הועד הנ״ל וכן בני ראדום אחרים שהתנדבו לכך לשמה, וביניהם: ראובן בורנשטיין, מוטל פריד, מוטל רוזנבוים (שלשתם בארה״ב), ואחריהם — ירחמיאל זילברברג (אחיו של ראש הקהילה בראדום יונה זילברברג הי״ד), אליעזר אייזנברג (מקונסק), אליעזר וויינברג (מגניוואָשוב), יעקב אהרן רוזן (מלודז׳, גיסו של עזריאל ואַרחיווקר). ארבעתם בישראל; יעקב קלפפיש וגדליה ארנברג (בארה״ב), ועוד. כן קמה ועדה לתרבות ועתונות בהרכב החברים: מרק גוטמן, חיים ברגר (זה האחרון מקונסק, כעת מפעילי הרליף הרדומאי בניו־יורק. לקח אשה מבנות ראדום חנקה צוקרמן), שמאי וואַקס (עתונאי לשעבר, משורר. כעת בארה״ב), לייבל ריכטמן; ובית־דין משמעתי בהרכב החברים: שמואל איידלבוים (לשעבר מפעילי התאחדות בעלי מלאכה בראדום), מגר׳ יהושע רוטנברג (בנו של יו״ר ארגון יוצאי ראדום בישראל, משה רוטנברג), מגר׳ חיים גריפל (מסטניסלבוב, חתנו של התעשיין ישראל ורצהייזר הי״ד מראדום), זיסל דולה, משה וילצ׳יק (חמשת האחרונים בארה״ב), אינג׳ יוסף גוטמן (בישראל), ואחריהם — מגר׳ יעקב זילברמן, מגר׳ גודל קורמן (בארה״ב), יעקב ז׳בנר (בישראל) ושמחה שלסר (בגרמניה).

מלבד המחלקות המנויות לעיל אורגנו משטרת ה„מרכז" והמוסדות הבאים:

המחלקה המשפטית

בראשה עמדו מגר׳ יעקב זילברמן ומגר׳ גודל קורמן. ועדה זו הגישה עזרה משפטית לתושבי ה„מרכז" וגם טיפלה בהכנת חומר ומסמכים על פשעי הנאצים — לפי דרישת בתי־משפט ושלטונות הכיבוש.

המחלקה לעזרה רפואית ופיקוח סניטרי

מרפאה מיוחדת שהעסיקה 4—6 רופאים ו־4 אחיות, דאגה לבריאותם של התושבים. ליד המרפאה נתקיים בית־חולים שהכיל 10 מיטות וכן מרפאת ילדים, שהתנהלה על־ידי קצינת האונרר״א מרת ה. דובסון (לא־יהודיה מקנדה). ברוב מסירותה קנתה לה שם טוב ורחשה חיבת כל תושבי ה„מרכז" ושל האמהות הצעירות במיוחד.

בראש המרפאה עמדו הד״ר בוים מראדום (נפטר בארה״ב) והאַחות הראשית גב׳ הרשנשטראוס (לבית גוטמן מראדום, כעת בישראל). מרפאת השיניים התנהלה על־ידי גב׳ ד״ר לנדאַו (בארה״ב).

ועדה מיוחדת בראשותו של ד״ר ווינאַפל (כעת בארה״ב), דאגה למצב הסניטארי של ה„מרכז". לאחר צאתו של ד״ר בוים לארה״ב, עברה הנהלת המרפאה לידי ד״ר י. ווייץ (נפטר בשטוטגרט ימים מספר לפני הגירתו לארה״ב), שעמל רבות בשטח זה, וביחוד הצטיין בדאגתו לילדים. אחריו ועד חיסול ה„מרכז" שימש כרופא ראשי של ה„מרכז" הד״ר וו. שרדזקי, כעת רופא בנהריה.

משטרת ה„מרכז"

שמירת הסדר ב„מרכז" היתה בידי משטרה יהודית בהנהלת מר שכטר, אחר־כך — מר המר (שניהם מלבוב), ולאחריו — דוד וויינטאל. על עניני בטחון בכלל היה ממונה בן־עירנו ישראל גלאַט (כעת מפעילי הרליף הרדומאי בניו־יורק).

השוטרים היו לבושים מדים מיוחדים ובזמן מילוי תפקידם חבשו לראשם כובעים לבנים. הם היו בלתי מזויינים, אולם מספר רובים היה שמור בלשכת המשטרה לשימוש בהם בשעת חירום.

הועדה ההיסטורית

פעלה רבות תוך שיתוף פעולה מלא עם הועדה ההיסטורית המר־כזית במינכן. ועדה זו אספה חומר דוקומנטרי, מסמכים ותמונות על מעשי הזוועה של הנאצים ביהדות פולין בכלל והשמדת קהילת ראדום בפרט. יותר מזה — ועדה זו ראתה גם ענין באיסוף חומר על חיי היהודים בווירטמברג־באדן מלפני עליית היטלר לשלטון, וכן על חיי שארית הפליטה במרכזים יהודיים שונים בגרמניה.

לועדה השתייכו תחילה: פרופ׳ קונסטנטינובסקי, ד״ר ווינאפל, מגר׳ יהושע רוטנברג, מגר׳ חיים גריפל, מרק גוטמן, שמאי וואקס וב. לווינטל. זמן־מה עמד בראשה מגר׳ יהושע רוטנברג, אחריו — ההיסטוריון ד״ר ל. פרידמן, ואחרי עזבו את שטוטגרט והגירת רוב חברי הועדה, עברה ראשות הועדה לידי דוד גרייזדורף (איש ווילנה) וחבריה היו: שמאי וואקס, מרק גוטמן, לייבל ריכטמן.

הועדה לעניני דת

ועדה זו הקיפה בדאגותיה את כל עניני הדת וטרחה למען סיפוק כשרות המטבחים הציבוריים ב„מרכז״, סידור מקוואות, עניני קבו־רה, הכנסת נולדים בבריתו של אאע״ה, סידור קדושין ונשואין, ועוד.

באולם גדול ורחב־ידיים קיים היה בית־כנסת אשר שימש לא רק לתפילה כי אם גם ללימוד התורה. כבימים ההם ישבו בערבים קבוצות־קבוצות והתעמקו בדף גמרא, פוסקים וכו׳. כן התנהלה בו „ישיבה״ בה למדו כ־30 נערים גמרא ודינים, בהדרכת המלמדים תלמידי־חכמים ה. ווקסלר וי. לייזר. (יוצאי הונגריה). תשמישי־קדושה סופקו על־ידי הרבנים הצבאיים והג׳וינט. רבו של המרכז היה הרב ש. הילרט (יוצא פולין).

ביום הכרזת המדינה נערכה בבית־הכנסת תפילה חגיגית רבת־רושם, בהשתתפות נציגי מוסדות והסוכנות היהודית. הטכס הליטורגי ואמירת „מי שבירך״ לשלום מדינת ישראל נעשו על־ידי לייבל ריכטמן. כן קנתה הועדה את עולמה במסיבות „עונג שבת״ שערכה כל ליל שבת לתושבי ה„מרכז״.

ועדה זו מילאה גם משימה מכובדת וקדושה כאחת. היא הביאה לקבר ישראל עשרות חללים, קרבנות רצח אכזרי שבוצע על־ידי הנאצים, ושהוטלו לתוך בור באסלינגן ליד שטוטגרט. כן הביאה לקבר ישראל, בבית־הקברות היהודי בבאד־קאנשטדט, 14 יהודים שנרצחו ונקברו בבית־הקברות הנוצרי בפייהינגן, וכן 12 יהודים שנרצחו שבועיים לפני השחרור וגוויותיהם הוטלו לתוך בור ליד יער בזולדורף — בבית העלמין היהודי בשטיינבאך ליד שוואביש־הול.

ועד החרדים הראשון היה: משה הרשברג (בתו היא זמרת טל־וויזיה בארה״ב), שמחה ליברך (שאר־בשרו וחתנו של השו״ב בינימל ליברך הי״ד), לייבל ריכטמן, שלמה שווינקלשטיין ויעקב לווינטאל. אחרי זמן־מה נוספו לועד: דוד אייזן, יעקב צירנקו וחיים קורמן (זה האחרון היה עסקן ידוע בחוגי בעלי־מלאכה בראדום. נפטר בארה״ב בתש״ך).

*

כעבור שנה ומעלה ליסודו של ה„מרכז״, נערכו בחירות חשאיות, לפי כל הכללים הנהוגים בחברה דמוקרטית, ונבחרו ועד וועדת בקורת חדשים. אלה שוב לא היו „על טהרת בני ראדום״, כי בין 16 חברים — היו 6 שלא מראדום, והם: אינג׳ יעקב בביצקי — מזכיר הועד (איש וילנה, כעת בישראל. מחבר הספר „יידישע לאנדווירטשאפט אין סטאניסלאווער וואיעוואדשאפט״, הוצאה ראשונה — וילנה 1938, הוצאה שניה — שטוטגרט 1948), משה גוטנשטיין ושלמה שווינקל־שטיין (שניהם מבנדין), אברהם רוזנטאל (מפיוטרקוב, נפטר ביש־ראל), הרמן כולבה (מקטוביץ) וליאון מנדל (מלבוב, לקח אשה מבנות ראדום שרה רוטמן). יתר החברים היו: מרק גוטמן, משה רוטנברג, מרדכי גרטנר, ישראל גלאט, מוטל פרידלנד, פסח טננבוים (נפטר במלבורן), לייב זילברשטרום, מלך בורנשטיין, לייבל ריכט־מן, אברהם קריגר.

מרק גוטמן שימש יו״ר הועד עד 1947. בשנה זו נבחר לחבר הועד המרכזי של שארית הפליטה באיזור האמריקני, שמקום מושבו היה במינכן. במקומו כיו״ר הועד בא משה גוטנשטיין, ששירת בכ־הונה זו עד לחיסולו של ה„מרכז״ ביוני 1949 עם „יציאת גרמניה״.

תרבות, חינוך (כללי ומקצועי) וספורט

1) בית תרבות ע״ש ח. נ. ביאליק

בבנין נהדר בן שלוש קומות ברח׳ רייסנבורג, אולמות בו מפו־ארים רחבי־ידיים, נפתח בית תרבות ע״ש ח. נ. ביאליק. תושבי ה„מרכז״ נהנו מספריה המשופעת ספרים בעברית ובאידיש, ומעתונות יומית וכתבי־עת שהופיעו ברחבי העולם היהודי. על־ידה מצאו עצמם הניצולים שוב קשורים בעולם היהודי וביהדות.

בראש בית התרבות עמד משה רוטנברג, שבא לשטוטגרט אחרי שנות נדודים בברית המועצות ומיד נכנס, ראשו ורובו, לעבודה צבורית ותרבותית.

2) חינוך כללי

ב„בית ביאליק״ היה קיים בית ספר עממי עברי, שקנה לו שם טוב מחמת רמתו הפדגוגית הגבוהה. במשך הזמן הוקם גם בית־ספר תיכון, מוכר על־ידי הסוכנות היהודית, אונרר״א והדז׳וינט.

המייסדים, שנמנו גם על המועצה הפדגוגית הראשונה, היו: משה רוטנברג, מגר׳ יהושע רוטנברג, מגר׳ חיים גריפל, לייבל ריכטמן, מרק גוטמן, אינג׳ יוסף גוטמן ורעיתו קרלה, אברהם גולדברג, רחל לנדוי, אליעזר גוטמן (יליד ז׳ביה ליד קוסוב), לאה לנגזם, אדוורד קלטוב, סלומון לדרמן, אדוורד שפיצר (נשא בת ראדום. כעת יו״ר הארגון הרדומאי בסטודיו־סיטי בארה״ב) ויגאל ויינשטיין. ויינשטיין היה חייל בבריגדה העברית (יליד א״י), נשא בשטוטגרט את המורה לאה לנגזם, ופעל רבות בארגון פעולות החינוך של ה„מרכז״.

ראשיתו של בית־הספר העממי היה ב־3 כיתות ובהן 30 תלמיד ו־6 מורים; לאחר מכאן גדל בית־הספר ל־7 כיתות ובהן 110 תלמיד ו־18 מורה. מלבד זה היה קיים גם ליציאום ובו 15 תלמיד, וכן גן־ילדים שראשיתו ב־9 ילדים ואחר־כך למדו בו כ־40 ילד. הגן היה באולם רחב ידיים בבנין אחר באותו הרחוב. גם התלמידים וגם ילדי הגן היו מקבלים, ממטבח מיוחד, ארוחות בוקר וצהריים ללא תשלום.

הנהלת בית־הספר נתקלה בהתחלה, בארגון פעולותיה החינו־כיות, בקשיים גדולים. היה צורך להתגבר על קשיים טכניים ופדגוגיים כאחד. ראשית — היה מחסור בספרי לימוד; פשוט לא היו כמו אלה. אם יש ונתגלגל טופס של ספר לימוד — העתיקוהו, עשו מטריצות והדפיסוהו. המורים נצרכו, איפוא, לתת שעוריהם בעל־פה, בעיקר במתמטיקה ובמדעי הטבע; היו רושמים שעוריהם בכתב מהזכרון, ולפיהם מורים את הלימודים.

לא נעדרו גם קשיים פסיכולוגיים. היה צורך במאמצים רבים כדי להתגבר על החומר האנושי — ילדים ניצולי הגיטאות, יערות ובונקרים, כנסיות ומנזרים, ששוב לא הסכינו לחיים נורמליים. רבים מהם אפילו את הוריהם לא ידעו ואת עמם לא הכירו. היה זה בליל של שפות, ערב־רב — — — רק בכוח מאמציהם העלאיים של חבר המורים, שראה תעודה גדולה לפניו להחזיר לילדים את צלם הילד

היהודי — ניתן היה להתגבר, תוך תקופה קצרה, על הקשיים האלה, ולשוות דמות וצורה לבית־הספר ולילדים. בית־ספר זה שימש אחר־כך למופת ולדוגמא לבתי־ספר אחרים של שארית הפליטה בגרמניה.

כן היו קיימים שעורי ערב לעברית ולאנגלית, שהשתתפו בהם למעלה מ־80 איש, וקורסי־השתלמות לנוער המבוגר עם 30 תלמידים ו־7 מורים. בהשגחת מורים ושליחים מא״י, אורגנו בשביל הילדים והתלמידים, בימי החופש הגדול בקיץ, מחנות נופש והבראה במקומות־קיט שונים בגרמניה.

כמורים בבית הספר שימשו: ד״ר יוסף קורץ (כעת מעובדי מכון וייצמן ברחובות), ד״ר שלום לוי (כעת כימאי בקופת חולים בתל־אביב), רחל פישמן, רחל לנדוי (שתיים האחרונות היו מורות ומחנכות ידועות בראדום), מגר׳ יהושע רוטנברג, קובה בלטמן (שניים האחרונים בארה״ב), אינג׳ יוסף גוטמן, הלה שולוביץ, לייבל ריכטמן, הללו בני ראדום; מגר׳ בן־ציון פלדשוה, חבר ועדת התרבות של ה„מרכז״ (מחבר „שארית הפליטה ביבליאָגראַפיע״, הוצא על־ידי הועדה לתרבות ולחינוך שליד הג׳וינט בגרמניה, שטוטגרט, 1948), ההיסטוריון ד״ר ל. פרידמן, אדוורד שפיצר, אליעזר גוטמן, בן־ציון ברגמן (שניים האחרונים בפרו); קרלה גוטמן (רעית אינג׳ יוסף גוטמן מראדום), לאה ויינשטיין־לאנגזם, גב׳ פייאראייזן (שלושת האחרונות בישראל); גב׳ ד״ר ווייץ, יהודית סטאַל (מורה לריטמיקה ובלט), ואחרון אחרון — אסתר פרנקל, שליחת הסוכנות לגולה, מורה מנוסה ברוכת כשרון, ועוד. כאחות ראשית של בית־הספר שימשה הגב׳ ד״ר מרגלית.

בבית־הספר היה נהוג גם לימוד שפת אידיש וספרותה. המורה היה חנא שמרוק (איש קובל), כיום מרצה בקתדרא לאידיש באוניברסיטה העברית בירושלים — עוזרו של פרופ׳ דב סדן.

כמורות ומחנכות בגן־הילדים שימשו הגברות: פרידה נטוביץ, וארשאווסקה, פולה רובין (לבית גוטמן מראדום) — כעת בארה״ב; מרים גלברון (גיסה הוא המנצח והמלחין הישראלי הנודע ארתור גלברון) — כעת בישראל, ועוד.

תלמידי בית־הספר חבשו כומתות ירוקות, עליהן ז׳טון שסימל את „בית ביאליק״. בחגיגות לאומיות לבשו חולצות לבנות עם עניבות תכלת. מדי שבת בשבתו צעדו התלמידים בטורים מסודרים, בהשגחת מורים, לבית הכנסת האשכנזי במקום לתפילה.

רבים מבוגרי בית הספר שהיגרו לחוץ לארץ, נתקבלו ללא קשיים לאוניברסיטאות, על סמך תעודות הבגרות שהוצאו על־ידי „בית ביאליק״, קיבלו תוארים אקדמאיים במקצועות שונים, ותופסים כעת עמדות עצמאיות ומכובדות במקומות מגוריהם. אחדים מהם עומדים עד היום בקשר מכתבים עם מוריהם לשעבר הנמצאים בישראל.

כמנהל בית־הספר כיהן משה רוטנברג. לאחר עלייתו ארצה בשנת 1947, נמסרה ההנהלה לידי מרדכי כץ (איש לבוב, כעת עורך־דין בחיפה), שכיהן בתפקיד זה עד לחיסולו של ה„מרכז״ עם „יציאת גרמניה״.

ב„מרכז״ נתקיימה ועידת מורים של בתי־הספר היהודיים באיזור ווירטמברג־באַדן, בה השתתפו השליחים מא״י: המשוררת אנדה עמיר־פינקרפלד וברכה ויינשטוק, וכן מפקחי החינוך מהג׳וינט, אוּנרְרא, ובאי־כוח מוסדות אחרים, ביניהם ההיסטוריון הנודע ד״ר פיליפ פרידמן (נפטר בארה״ב בשנת 1960).

חינוך מקצועי

ביוזמתה של הנהלת „בית ביאליק״ נתארגנו, מיד עם הקמת ה„מרכז״, קורסים מקצועיים למסגרות, תפירת בגדי־נשים, צורפות־זהב, מכניקת קולנוע, והנהלת חשבונות. כן נערך קורס חד־פעמי לנהיגה.

ראשיתם של הקורסים — במרתף של „בית ביאליק״, אולם הצלחת המפעל העלתה אותם מתוך המרתף. הקורסים קיבלו סטאַטוס של בית־ספר מקצועי, ובאפריל 1946 עברו רשמית לרשותה של חברת „אורט״.

לרשותו של בית־הספר הועמד בית מפואר בן 3 קומות ברחוב ריינסבורג, ונוספו בו קורסים לטכנאי־שיניים, תפירת לבנים, מחוכים, כובעי־נשים, אלקטרוטכניקה, תיקון מכונות כתיבה וצילום. המנהלות של מקצועות הנשים היו הרדומאיות: מניה בורנשטיין והלה אדלר (האחרונה בישראל). המדריכות היו: סימה בלום, רגינה דרזנר, הנקה פרוכטמן, מרילה קמפנר, פרימט שולץ, שושנה מנדלבוים, שבע מיגדלק, וכן ליאון אלטמן — כולם מראדום. המדריך בקורס של צורפות־זהב היה יעקב וויינגורט, בנו של הדיין הרדומאי הרב מנחם מנדל וויינגורט ז״ל (כעת בארה״ב). מספר המדריכים היה 19 איש, ומספר התלמידים הגיע ל־300.

על הצלחת בית־הספר המקצועי תעיד העובדה, כי בתערוכה הארצית של ה„אורט״ בלנדסברג (ב־1946) זכתה המחלקה לכובעי נשים בפרס ראשון, תפירת בגדי נשים — בפרס שני, ומחלקת צורפות־הזהב היתה היחידה מכל בתי־ספר המקצועיים שבאזור האמריקני, שהציגה בתערוכה את עבודותיה. בתערוכת „אורט״, שנערכה בקונגרס השני של שארית הפליטה באזור הכיבוש האמריקני (ב־1947 בבאַד־רייכנהל), משכו תשומת לבם הדיאגרמות והצילומים של בית־הספר בשטוטגרט, והעתונות הקדישה להם שימת־לב רבה.

בראש הנהלת בית־הספר „אורט״ עמדו: אינג׳ יעקב בביצקי — מנהל כללי (עד דצמבר 1948), אחר־כך מר הנריק הורוביץ, איש ווארשה; משה רוטנברג — המנהל האדמיניסטרטיבי הראשון, ואחרי עלייתו ארצה — מר מתיאַס יז׳ומבק, איש בנדין; אינג׳ מיאַצ׳יסלב בוך, איש לבוב, — מנהל טכני (עד נובמבר 1946), אחריו — מר לב גרייזדורף (מי שהיה מדריך בטכניון „אורט״ בווילנה בשנים 1928—1936). מרכז הקניות היה הרדומאי מאיר רובין.

ספורט

ליד ועד ה„מרכז״ קיים היה מועדון לספורט בשם „הכח״, שתפס מקום חשוב במוסדות הספורט המרכזיים היהודיים בגרמניה. במועדון פעלו סקציות לכדורגל, כדור־רשת, כדור־סל, פינג־פונג, איגרוף ושחייה. הצטיינה במיוחד סקציית הכדורגל, שזכתה פעמים אחדות בהתחרויות ארציות של איגודי הספורט היהודיים. למועדון היה אולם גדול מצוייד בכל מיני מכשירי ספורט, ומנהליו היו הרדומאים אלימלך בורנשטיין ויחזקאל גולדפרב (כעת בארה״ב).

תשומת לב מיוחדת הקדיש המועדון לחינוך הספורט בין תלמידי בית־הספר. מדי פעם בפעם נערכו, בהשתתפותם, הופעות ספורטיביות ותחרויות בריצה, כדורגל ואטלטיקה קלה.

מוסיקה, אמנות והופעות דרמטיות

1) מקהלה

ביוזמת החזן משה רונטל ולייבל ריכטמן נוסדה ב„מרכז״, בסוף 1945, מקהלה מעורבת בת 17 איש, רובם בני ראדום. בקונצרטים בעלי תוכן יהודי־כללי וליטורגי, הופיעה המקהלה ברדיו שטוטגרט ועל הבמה, והסוליסט היה החזן רונטל. כן סיירה במחנות פליטים יהודיים שונים בגרמניה ונתקבלה בכל מקום בהתלהבות.

על המקהלה נמנו הרדומאים: הלה אדלר, דינקה בירנבוים, י׳ז׳יק רוזנברג, לייבל ריכטמן, (הללו בישראל); פלה ודצחייזר,

קרולה ליפשיץ, פאוול גרינוולד, שטריימן (אלה בארה"ב); הינדז'ה פישמן (באפריקה הדרומית), וכן אברהם רוזנטל (מפיוטרקוב, נפטר בישראל) ועוד שבעה אנשים ששמותיהם לא זכורים לי. ניצח על המקהלה החזן רונטל. ליד הפסנתר ד"ר קון.

שידורים ברדיו

תחנת השידור בשטוטגרט היתה משדרת, בחגי ומועדי ישראל ובחגיגיות לאומיות, קונצרטים של שירה עברית ואידיש ופרקי חזנות בביצועו של לייבל ריכטמן, בלווית התזמורת הפילהרמונית של הרדיו בניצוחו של משה גרודניצקי (יליד אושנצ'ין־קויאווסק ליד וולוצלווק, מוסיקאי ברוך כשרון, כעת מורה למוסיקה ומנצח מקהלות בארה"ב). גם התכניות עובדו והוכנו על־ידי שניים אלה. לפרקים היו הקונצרטים מלווים הסברות או הרצאות מעניני דיומא על־ידי נציגי הסוכנות היהודית, ועד הקהילה האשכנזית בשטוטגרט, ועד ה„מרכז" וועדת החינוך של הדז'וינט. תכנית עשירה מיוחדת שודרה ביום הכרזת המדינה.

בהנהלתו של לייבל ריכטמן היו תלמידי „בית ביאליק" וילדי הגן מופיעים ברדיו בשירה עברית ואידיש ודקלומים, כשליד הפסנתר משה גרודניצקי, שהשקיע בעיבוד החומר ובהכנות כשרון ועמל רב, וזמן־מה — הפסנתרן משה גנאט (יליד יאלאשניא ליד ז'ווירץ. למד מוסיקה בהיידלברג, סיים בהצטיינות בית־ספר גבוה למוסיקה בניו־יורק ומכהן שם כעת כמורה). רבים מהתלמידים־ות והילדים גילו כשרונות מיוחדים בשירה, דיקלום ומשחק (ביניהם: הניה ניימן, שניחנה בקול סופרן לירי; גינא גרינברג — כעת ד"ר לרפואה בניו־יורק; רבקה ויינברג — כעת מוסמכת לכלכלה בישראל; הדסה אייזנברג, כעת בברזיל; סטפה מורגנשטרן — כעת אחות ראשית ב„הדסה"; האחיות ארליך, בישראל; רות סנדל, סוניא ניימן, דז'ידה ויזנברג, לושיא וארשאבסקה, בתיה כץ, תמר טאבאטשניק, רחל והינדה הוברמן, יהודית הכטקופ, דבורה וארם, טושה סימל, צפורה גולדמן, חנה גולדברג, חנה לנגר, ישעיה רוזן, יהושע גלנצר, לייב וארשאווטשיק, חיים רוזן, נח מירמלשטיין, יעקב שפירא, צבי שפרבר, חיים קולטון, דוד וולק, דוד זאפילר, צבי רוזן. כל אלה — נערים ונערות ניצולי הגיטאות, יערות ובונקרים, כנסיות ומנזרים. הללו הציגו, בין היתר, משחק מעולה במחזה ההיסטורי „יהודה המכבי". בשירה יפה הצטיינו הילדים מהגן: דוד'ל אייזנברג (נכדו של משה אייזנברג הי"ד מלובלין, מעסקניה המסורים של „ישיבת חכמי לובלין", חותן משה בינם רכטמן הי"ד מראדום. בגיל שנה הובל דוד'ל עם אמו למיידאנק, משם הוברח על־ידי פועל פולני, מכרו של אביו. פולני זה נאסר אח"כ בעוון השתייכות למחתרת, ואשתו זרקה את הילד החוצה. במצב של קפאון, מחמת הקור, מצאו שוטר פולני מונח בשלג והעבירו למוסד ילדים של הכנסיה. לאמו, ששוחררה באושוויץ, נודע במקרה על מקום הימצאו של הילד, יבמאמצים ממאמצים שונים עלה בידה להוציאו מהמוסד ולהחזירו לחיקה. דוד'ל הוא כעת בוגר אוניברסיטה בארה"ב), פולצ'ה כולבה ואחרים. בהצלחה מיוחדת שודרה האופרטה „מרצפנס" מאת קדיה מולודובסקה, בביצוע תלמידי הכיתות הגבוהות של „בית ביאליק".

„השעה העברית" ברדיו שטוטגרט, שנוהלה על־ידי לייבל ריכטמן, נתקיימה במשך שלוש שנים בערך ונקלטה בכל הישובים היהודיים באירופה. לא פעם נתקבלו מכתבי תודה ועידוד מאת אנשים שונים ומוסדות, ועתונים רבים, ביניהם: ה„פאריזער יידישע צייטונג"; „לאנדסבערגער יידישע צייטונג", מינכנער „אונדזער וועג"; „מינכנער יידישע שטימע" ואחרים) פרסמו דברי בקורת חיוביים.

הופעות מוסיקליות ודרמטיות

ביזמתם של אחדים מהמורים והמורות נערכו, באולמי תיאטרון, הופעות מוסיקליות ודרמטיות, בביצועם של תלמידי „בית ביאליק". לא קל היה להכשיר ילדים, אשר אך תמול־שלשום נתענו ביסורי שאול, שיופיעו בפני קהל, ומה גם בסולו, ואף יהיו שרים ומדקלמים שירים בעברית, ומציגים ורוקדים כאחת — — — אמנם, היו ילדים בעלי כשרונות גדולים, אבל המורים היו צריכים לעמול הרבה כדי לגלותם ולהוציאם מהסיוט של העבר הקודר, שעדיין היו נתונים בו.

לא כאן המקום למנות את כל הופעותיהם של התלמידים וילדי הגן, כי תקצר היריעה. ברצוני רק לעמוד על אחדות מההופעות, שהצטיינו בביצוען האמנותי המזהיר.

א) „מרצפס" לקדיה מולודובסקה.

מחזה זה היה נחלתם של ילדי היהודים בפולין שלפני המלחמה והשתייך לרפרטואר ההצגות המסורתיות שלהם. תלמידי „בית ביאליק" העלו את המחזה הזה על במת התיאטרון הגדול בשטוטגרט, והיה הדבר לחוויה עמוקה לצבור הנוכחים, ובהם רבים הורי הילדים. את המוסיקה המלבבת למחזה חיבר משה גרודניצקי.

ב) הצגה לכבוד פורים (מארס 1946 — באולם התיאטרון הגדול)

היתה זו הצגה עשירת תוכן: שירים בעברית ובאידיש, סולו ומקהלה, תמונות פורים, דקלומים, רקודים, וכן חזרה על המחזה „מרצפנס".

ג) קונצרט לשיר ולזמר (אוקטובר 1946 — תיאטרון „מטרופול")

בוצע על־ידי תלמידי בית־הספר העממי. בתכנית — שירים בעברית ובאידיש, סולו ומקהלה. בהופעה זו השתתפו גם בשיר וזמר: הזמרת המחוננת לאה מילשטיין (כעת בישראל) ולייבל ריכטמן. ליד הפסנתר — מר מילשטיין, בעלה של הזמרת.

ד) הצגה לכבוד חנוכה (דצמבר 1947 — ב„שוישפילהאוז")

זוהי היתה אחת ההופעות הנהדרות ביותר, ובוצעה על־ידי תלמידי כל הכיתות וילדי הגן. תכנית עשירה ומגוונת. נוסף לשירי חנוכה, סולו ובמקהלה, היו גם הופעות ריקוד, אקרובטיקה ותרגילי התעמלות, ועל כולם — הצגת המחזה ההיסטורי „יהודה המכבי" בשלוש מערכות.

בארגון ההופעות הנ"ל ועשרות הופעות אחרות, עמלו וטרחו: אברהם זיגלבוים — שחקן צעיר בעל כשרון מוארשה („מרצפנס") יהודית סטאל — רקדנית בלט; מקס מיקסר — רקדן בלט, כעת בארה"ב, הופיע גם בישראל; אסתר פרנקל — שליחת הסוכנות, מורה לעברית; המורות והמחנכות: קרלה גוטמן, פרידה נטוביץ, מרים גלברון, ווארשאבסקה והלה שולוביץ; חייל הבריגדה יגאל ויינשטיין ורעיתו לאה לנגזם; המורה לאידיש חנא שמרוק; מנהל בית־הספר מרדכי כץ; המדריך להתעמלות יוסף פרבל; המנהלים האמנותיים והטכניים פביאן שטראובר ובירך מנדל; מנהלי המקהלה והמנהלים המוסיקליים הפסנתרן משה גרודניצקי ולייבל ריכטמן.

אירועים דתיים

1) תפילת יום הכפורים הראשונה באופרה המלכותית

תפילת יום הכפורים הראשונה לאחר השחרור (1945) התפללו ניצולי פליטת ראדום באופרה המלכותית המפוארת בשטוטגרט.

היה זה מחזה נוגע ללב לראות מאות של ניצולים מהתופת הנאצית, שבנסי־נסים יצאו זה־עתה מכור היסורים אשר התענו בו שנים, יושבים סמוכים וצמודים לאלפי חיילים וקצינים יהודיים מהצבא האמריקני, דרוכים וקשובים ללחן החזן ולדרשה של הרב

הצבאי על ערכו של היום — — —. האולם המכיל שלושת אלפים מקומות ישיבה היה מלא מפה אל פה.

על־יד התיבה עבר החזן משה רונטל (אותם ימים שימש כחזן ראשי של הקהילה האשכנזית בשטוטגרט) ועזרה לידו מקהלת חורבים של שבעה צעירים בני ראדום (זילברמן, שטריימן, גרינוולד, וייסבורד, רוזנברג, רפפורט, ריכטמן). החזן רונטל שבה את לב המתפללים ב„כל נדרי" שלו ובתפילת „מוסף" למחרתו. לאחר התפילה נצרד לפתע קולו ולייבל ריכטמן נאלץ לעבור לפני התיבה בתפילת „נעילה". הרב הצבאי ליאו גינסבורג דרש באנגלית ובאידיש מעניני דיומא.

לאחר הגירתו של רונטל לארה"ב, בראשית שנת 1946, נתקבל לייבל ריכטמן לחזן ראשי במקומו. בימים הנוראים של אותה השנה ערך ריכטמן את התפילות באופרה המלכותית המפוארת, בלווית „מקהלה רדומאית". בימים הנוראים, של שנת 1947, ערך הוא את התפילות בתיאטרון העירוני הגדול, במעמדם של אורחים חשובים, אלפי חיילים, קצינים ורבנים צבאיים.

2) מסיבות „עונג שבת"

הועדה לעניני דת שליד ועד ה„מרכז" קיימה מפעל דתי ותרבותי כאחד, שנתקבל בהתלהבות על־ידי כל התושבים, ללא הבדל השקפה, והוא: מסיבות „עונג שבת" שערכה, מדי שבת בשבתו, באולם הגדול של המטבח הצבורי, ליד שלחנות ערוכים, ובתכניות עשירות של שירה דתית ושירי א"י, מלווים דרשות והרצאות מעניני דיומא.

מסיבות אלו משכו קהל רב והיו לעונג ממש. השתתפו בהן גם חיילים ורבנים צבאיים אמריקניים ואורחים רבים. עד להגירתו לארה"ב הנעים בפרקי חזנות החזן משה רונטל, אחר כך — לייבל ריכטמן, ואחרים.

3) „סדרי" פסח פומביים

פרסום רב קנה לו ועד ה„מרכז" ב„סדרי"־פסח פומביים שהיה עורך, מדי שנה בשנה, במעמדם של אישים דגולים, כגון: המושל האמריקני, מפקדי צבא רמי־מעלה, קציני אונררא, שליחי הסוכנות היהודית והג'וינט, רבנים צבאיים ואורחים רבים מהמקום ומחוץ לארץ. כן נכחו כל תושבי ה„מרכז" באין יוצא מן הכלל.

ליד שלחנות ערוכים בכל טוב, באולם רחב־ידיים מקושט בכרזות לאומיות ומסורתיות בצבע תכלת לבן, בילו הניצולים והאורחים באווירה נעימה ובחגיגיות, תוך התעלות נפשית.

לייבל ריכטמן קרא את ה„הגדה" בניגון מסורתי ובלווית מקהלת „בית ביאליק", ששרה גם שירי א"י. הסברים באנגלית על מהות החג נתן לאורחים אברהם גולדברג, סגן־מנהל האונררא ב„מרכז", ודברים מעניני־דיומא נאמרו, בעברית ובאידיש, על־ידי יו"ר הועד מרק גוטמן ורב צבאי. בשנת 1947 שודר ה„סדר" ברדיו שטוטגרט.

העתון הראשון באידיש במדינת גרמניה

כבר בדצמבר 1945, טרם מלאו שמונה חדשים לשחרורנו ממחנות־הריכוז, יצא לאור ב„מרכז" כתב־עת בן 23 עמודים באידיש. דבר זה היה אז נסיון תרבותי נועז בחיי שארית הפליטה בכלל, שכן מחמת העדר אותיות דפוס עבריות, לא היתה בכלל אפשרות להוציא לאור עתון יהודי. אולם, המפעל נתאפשר בכל־זאת על־ידי כך שלייבל ריכטמן כתב במו ידיו, באותיות דפוס, את התוכן בטופס אחד, ועל־ידי הצינקוגרפיה סודרו המטריצות. כתב־העת נדפס באלפי טפסים, שהופצו ברחבי התפוצות.

שם כתב־העת היה „אויף דער פריי" („בחופש"). בשער גליונו הראשון צוירו, בצבעים טבעיים, דגלי המעצמות המשחררות (ארה"ב, בריטניה, ברית המועצות וצרפת) ומעליהם דגלנו הכחול־לבן. את כתב־העת יזמו וערכו יוצאי עירנו: שמאי וואקס, מרק גוטמן, חיים ברגר, לייבל ריכטמן. הציורים שבו נעשו על־ידי הצייר־האמן בן עירנו משה פרל.

העתונאי הידוע מלונדון הסופר ש. י. דורפזון, כתב על עתון זה ברוב התפעלות ב„דער אמעריקאנער" (The Yewish American) מה־26 באפריל 1946 (עמוד 4). והרי קטע מדבריו: „בשטוטגרט מופיע כתב־עת „אויף דער פריי" שהוא באמת דבר יחיד במינו וראוי לתשומת־לב מיוחדת. כתב־עת זה כתוב, אות באות, בידי עלם יהודי (כפי הנראה — עקשן) ושמו לייבל ריכטמן, וכותב הוא את האותיות העבריות באותה האהבה והקדושה שסופרי סת"ם, יהודינו האדוקים והתמימים, כתבו את ספרי־התורה הקדושים."

כתב העת עורר ענין רב והתלהבות בריכוזי היהודים בגרמניה וברחבי העולם היהודי. למערכת הגיעו מכתבי הערכה רבים והזמנות של מנויים. כתב העת „נחטף" ממש עם הופעתו ו„אזל מן השוק" תוך זמן קצר.

הגליון השני של כתב העת, באותו „כתב היד", הופיע בפברואר 1946 והכיל 60 עמוד. הפוטו־רפורטז' המעניין ומרהיב־עין שבו — מהקונגרס הראשון של שארית הפליטה באזור הכיבוש האמריקני, שנתקיים במינכן ב־27 בינואר 1946 (מטעם ה„מרכז" השתתפו בקונגרס: משה רוטנברג, מרק גוטמן, אברהם רוזנטל) בהשתתפות דוד בן־גוריון — צולם ונערך על־ידי ברנרד גינזבורג, איש זמושטש, כעת בארה"ב.

בגליון השני, בו ישנן כתבות עשירות־תוכן על מהלך הקונגרס, פורסמו גם ברכות שנתקבלו בכתב, בשביל הניצולים בשטוטגרט, מאת דוד בן־גוריון, מרק יארבלום וד"ר יצחק שווארצבארד.

והנה ברכתו של דוד בן־גוריון:
„לחברים היקרים בשטוטגרט,
למרות הכל ועל אף כל המכשולים —
לנו תהיה הארץ ואתם תהיו בין הבונים".
מינכן, 27.1.46 (—) דוד בן־גוריון

יתר הגליונות של כתב העת, שהופיעו עד לחיסולו של ה„מרכז" עם „יציאת גרמניה", נדפסו באותיות דפוס ממש, כי בינתיים רכש הועד אותיות עבריות מבית חרושת ליציקת אותיות בפרנקפורט ע"נ מאיין. (בעל בית החרושת, גרמני, סיפר לכותב השורות האלו, כי עם עליית היטלר לשלטון ונגישותיו ביהודים, הסתיר הוא את דפוסי היציקה של האותיות העבריות שהיה משתמש בהם, קודם לשלטונו של היטלר, לשם יציקת אותיות בשביל בתי דפוס יהודיים. כעת, לאחר המלחמה, הוציא שנית את הדפוסים מהמחבוא והריהו יוצק אותיות עבריות לפי הזמנות המקבל ממרכזים יהודיים).

להכנת הגליון השלישי של כתב־העת, שהופיע ביוני 1946 ב־43 עמודים, צורפו למערכת האדונים: יעקב בביצקי — מזכיר, וברנרד גינזבורג. הגליון הרביעי הופיע ב־66 עמודים, ובו חומר רב ותמונות מרהיבות עין. נוסף לכך הופיעה הוצאה חד־פעמית, באותיות לטיניות, מוקדשת למקרה הרצח בשטוטגרט של הרדומאי שמואל דנציגר ז"ל בידי המשטרה הגרמנית (ראה להלן).

כתב־העת היה מאושר על־ידי שלטונות הכיבוש האמריקניים, ולחברי המערכת היו תעודות עתונאים רשמיות, שאיפשרו להם להתנועע בכל מקום באופן חפשי ולהשיג את האינפורמציה והעזרה הדרושה.

מסדרה של ה„מרכז"

עם רכישת האותיות נפתחה, בהשגחת ועד ה„מרכז", מסדרה אשר גדלה והתרחבה במידה כזו, שאפשר היה להדפיס בה, גם מלבד העתון „אויף דער פריי" גם הזמנות־חוץ שנתקבלו מריכוזים יהודיים שונים. בין השאר סודר ה„לאַנדווירטשאַפטלעכער ועגווייזער" של הועד המרכזי במינכן, והוצאה חד־פעמית של ועד ה„אורט" המחוזי, בעריכתו של יעקב בביצקי.

מנהל המסדרה היה תחילה מר ש. קרקובסקי, אחר־כך — א. מאולטאז' ופשדבורסקי. עם חיסול ה„מרכז" נמסרה המסדרה לסוכנות היהודית.

ספר יזכור

העובדה, שמספר ניכר של ניצולי ראדום נזדמנו למקום אחד, הוליד את הרעיון להציב יד לקהילת ראדום החרבה, בצורת ספר זכרון. מיד עם ייסוד ה„מרכז" נבחרה ועדה בראשותו של יהושע רוטנברג (כעת בארה"ב), שאספה, מיינה ועיבדה חומר מרובה, שהיה בו כדי לשקף את ההרס והכליון של הקהילה.

הועדה עשתה כל המאמצים כדי לפרסם בשטוטגרט את כל החומר הנאסף, אולם מסיבות אוביקטיביות, וביחוד משום „יציאת גרמניה", לא הספיקה להדפיס בשטוטגרט אלא חלק מהחומר, המקיף את מאורעות החורבן מאז פרוץ המלחמה בספטמבר 1939 ועד לאחר ה„גירושים הגדולים" בימי אוגוסט 1942, בהם הובל לטבח רוב מניינה ובניינה של יהדות ראדום.[1]

חלקו השני של החומר, הפותח ב„גיטו הקטן", דרך כל היסורים וה„אקציות" ועד לשחרור — נמסר בכתב־יד לארגון יוצאי ראדום בישראל, ושימש יסוד ל„פרק השואה" בספר זה.

חברי המערכת של הספר היו: מגר' יהושע רוטנברג, רחל רוטנברג, יעקב זיבנר, מרק גוטמן, לייבל ריכטמן, דוד גרייזדורף. באיסוף החומר עזר רבות מגר' גודל קורמן (בנו של אייזיל קורמן ז"ל).

פעילות ציונית ב„מרכז"

מיד עם ייסוד ה„מרכז" נתארגן סניף של התנועה הציונית המאוחדת „איחוד", שפתח בפעולת הסברה ציונית מסועפת בין תושבי ה„מרכז", וביחוד בין הנוער.

לועד ה„איחוד" הראשון השתייכו: מרק גוטמן, משה קירשנבלט, לייבל ריכטמן, ישראל גלאַט ואברהם רוזנטל.

כן נתארגנה קבוצת נוער ציונית בשם „נחם" וקבוצה של „חלוצים לוחמים" (פרטיזנים לשעבר), אשר הלכה, בחלקה, להכשרה ועלתה אח"כ לארץ.

מספר חברי ה„איחוד" גדל מיום ליום, ובאסיפה הכללית, שנתקיימה שלושה חדשים אחרי היוסדו, נבחר ועד חדש בהרכב החברים: משה רוטנברג — יו"ר; ישראל גלאַט — סגן יו"ר; אברהם רוזנטל — מזכיר; מרק גוטמן, לאה לנגזם, לייבל ריכטמן, ישעי' שווינקלשטיין, אפרים קרייצברג, ישראל לדרמן, זלמן וסרמן ושלמה נטוביץ — חברים.

ביוני 1946 התקיימה ב„מרכז" ועידת ה„איחוד" באיזור הכיבוש האמריקני, בהשתתפות באי־כח הועד המרכזי במינכן והסוכנות היהודית לא"י עם ד"ר חיים הופמן (כעת יחיל — המנהל הכללי של משרד החוץ, לשעבר שגריר ישראל בארצות סקנדינביה) וחיים רוקח בראש. בהחלטות שנתקבלו הודגש במיוחד רצונם של ניצולי השואה להמשיך במאבק עקשני למען ארץ ישראל חפשית ועצמאית.

אמנם ה„איחוד" לא החזיק מעמד זמן־רב. הניגודים והבדלי הדעות התחילו לתת את אותותיהם בתוך התנועה המאוחדת, ובסופו של דבר נתפרק לארגונים ציוניים שונים, כגון: ציונים כלליים, פועלי־ציון שמאל, פועלי־ציון ס. ס. — התאחדות, מזרחי ותנועת תורה ועבודה, פועלי אגודת ישראל, הצה"ר, השומר הצעיר; היה קיים גם ארגון נשים ציוניות „ויצו", שעשה רבות למען שילובן של נשי „המרכז" בפעולה צבורית וציונית.

בני ראדום בקיבוץ ובסמינר למדריכים

בקיבוץ וסמינר למדריכים בגרייפנברג, שפעל בהנהגת שליחים מהבריגדה העברית לשם הכשרת קאדרים של מדריכים לפעולות ציוניות־חלוציות, השתתפו בני נוער מה„מרכז", ובינהם הרדומאים: שרה ניידיק, דב לוונטל, צבי רקוץ (שלשתם בישראל); משה קונר, אברהם מושקוביץ, יצחק ברנמן, אבשלום פינקלשטיין ודבורה קסטנברג (האחרונים בארה"ב).

במאבק למדינה יהודית

ועד ה„איחוד" ארגן, בהזדמנויות שונות, אסיפות מחאה נגד המדיניות הבריטית העויינת לישוב היהודי.

באסיפת־מחאה גדולה, שנתקיימה בנובמבר 1945, יצאו בנאומים חריפים הרדומאים: מרק גוטמן, חיים ברגר, ישראל גלאַט ומשה קירשנבלט. ההחלטות שנתקבלו נמסרו, על־ידי יו"ר גוטמן, למושל האמריקני.

*

במרץ 1946 נתקיימה אסיפת־עם המונית, בה נאמו: משה רוטנברג, מרק גוטמן ובא־כח ה„איזראעליטישע קולטוס געמיינדע". בנאומיהם באה לידי ביטוי התמרמרות ניצולי השואה נגד מעשי הנגישות וטרור הדמים, שהבריטים הפעילו אז כלפי הישובים היהודיים בארץ־ישראל.

אחרי האסיפה, בה נכחו גם באי־כח שלטונות הכיבוש, האונרר"א, הג'וינט, הסוכנות היהודית, עתונאים וכתבים מהעתונות היהודית והאמריקנית, פרצה ספונטנית הפגנה, ערוכה בטורים ארוכים, שעברה ברחובות ה„מרכז" כשדגלי הלאום וסיסמאות שונות מנפנפים מעליהם. מהלך ההפגנה הוסרט. ההחלטות שנתקבלו נמסרו על־ידי משלחת מיוחדת, בראשותו של היו"ר גוטמן, לגוברנטור האמריקני. באותו ערב שודרה ברדיו שטוטגרט תכנית מיוחדת מוקדשת ליום ההמחאה. כמובן, שהתכנית טעונה היתה אישור מוקדם מאת המנהל האמריקני של תחנת השידור...

בפני ועדת החקירה האנגלו־אמריקנית

ועדת החקירה האנגלו־אמריקנית הגיעה גם לשטוטגרט (ב־1946), וחקרה את יו"ר ועד ה„מרכז" מרק גוטמן, בנוכחותם של מנהל האונרר"א ותושבי המרכז: משה רוטנברג, שמואל איידלבוים, מגר' חיים גריפל ולאה לנגזם. החקירה ערכה שעות אחדות ואחרי סיומה אמר חבר הועדה ברטלי קראַם דלקמן:

---

[1]) דאָס יידישע ראַדאָם אין חורבות", הוצא על־ידי הועד של ניצולי ראדום בשטוטגרט, 1948, — 277 עמודים.

„מפליאה אותי ומשמחת כאחת העובדה, כי יהודי אשר התענה ביסורים ובמוראות כה גדולים, כאלה שנתנסה במחנה הריכוז הנאציים, עוד יאזר עוז ויעמוד איתן על נקודת השקפתו תוך עקביות מוחלטת כזאת".

מנהל האונרר"א מר לרנר מסר לועדה את תוצאות המשאל, שנערך בין תושבי ה„מרכז" ולפיו 89% מהם הביעו רצונם לעלות לארץ ישראל.

חיילי הבריגדה, בני ראדום, לביקור ב„מרכז"

חוויה עמוקה בלתי רגילה נגרמה לתושבי ה„מרכז" עם ביקורם, ב־1946, של חיילי הבריגדה העברית, בני ראדום: יחזקאל גרוספלד (כעת בירושלים) ודב בנט (כעת בחדרה).

לבנו רחב לראות בני עירנו, אחינו־בשרנו, כחיילים יהודים מארץ ישראל, לוחמים בפושעים הנאציים לצד צבאות בנות־הברית.

בין רגע— וכל תושבי ה„מרכז" נתכנסו סביבם. בהתרגשות הקפנו אותם בשאלות על שרידי ראדום שנשארו לפליטה באירופה, ועל קרובינו בארץ ישראל.

גם החיילים מצאו ב„מרכז" קרובים רבים וידידים מהימים ההם. וכך היתה ההתרגשות כפולה ומכופלת והביאה את כולנו עד לדמעות.

החיילים הטילו על עצמם דבר עריכת הרשימות של הניצולים היושבים בשטוטגרט, ובשובם לארץ פירסמון בעתונות המקומית. כן הביאו אתם צרור של דרישות שלום אישיות לקרובים בא"י.

חיפושים אחרי מרצחי יהדות ראדום

מיד עם היוסד ה„מרכז" נתארגנה קבוצה של בני ראדום, ששמה לה למטרה קדושה לתפוס ולהביא לפני כס המשפט את מרצחי עמנו, וביחוד את אנשי הס.ס. והס.ד. שפעלו בראדום והסביבה, והאחראים להשמדת קרובינו ויקירינו.

חברי הקבוצה: משה פרל, אקרמן, יהושע קופרווסר, לייבל ריכטמן, קופל צוקר, שמחה ליברך, ועוד. „התחלקו" באיזורי פעולה ויצאו לרחבי גרמניה לחפש אחרי הפושעים, בדרך־כלל לפי כתובות משוערות שנמסרו להם מידי בחורים שעבדו אצל הפקידות הנאצית.

בביצוע משימתה נתקלה הקבוצה בקשיים מרובים: הדרכים היו עדיין משובשות וכמה ערים ועיירות היו מופצצות כליל, דבר שסייע הרבה לטשטש את עקבות הפושעים וכתובותיהם, והגרמנים מצדם גם הם התחמקו מלסייע במתן אינפורמציה. בכל־זאת, באמצעים רבים, עלה בידי הקבוצה להתחקות על מקומות מגוריהם של רבים מאנשי הס.ס., בהם גם מפקד מחנה־הריכוז פייהינגן ע"נ ענץ, אוברשטורמפירר (ס/א) לאוטנשלגר, (על אבדן ראדומאים במחנה־ריכוז זה — ראה בפרק השואה), אולם ברוב המקרים נתברר, כי הפושעים כלואים מכבר במחנות מעצר לחקירה, ואחדים מהם עומדים להשתחרר מחוסר הוכחות נגדם, או מחמת בריאות לקויה. פעולה מהירה באיסוף חומר הרשעה, מנעה את שחרורם והם הועמדו לדין. ס.ס. אונטרשטורמפירר פריק, הסדיסט הרוצח שהטיל מוראו על היהודים ב„וויטוורניא" בראדום, נמצא ונתפס על־ידי ליברך, צוקר וריכטמן, והועמד לדין.

ב־1946 ביקר ב„מרכז" טוביה פרידמן, אז מנהל הדקומנטציה ההיסטורית בוינה (מחבר הספר „15 שנים רדפתי אחרי אייכמן", הוצאת „אחיאסף", ירושלים, תשכ"א), ויחד עם פרל, קופרווס ואקרמן, יצאו לחפש את ראשי הס.ס. בראדום, גנרל באֶצ'אֶר ואוברשטורמפירר בלוּם. עשו וגם הצליחו. הפושעים נתפסו, נמסרו לממשלת פולין, נשפטו וניתלו בראדום (ראה בפרק השואה, מאמרו של טוביה פרידמן: „איך נתפסו וניתלו ראשי הס.ס. בראדום?").

בהיותו בשטוטגרט הוטל על פרידמן לתפוס באוסטריה את הקומיסרים הסאַדיסטים של ה„וויטוורניא", יוצאי ארץ זו: פרקוניק (על מעשיו הסאַדיסטיים של זה האחרון, ראה מאמרה של מרים בידרמן בפרק השואה „הסאַדיסט בעל העיניים הלבנות"), רייך, מילר, יאַנקו. ואכן, זמן־מה אחרי שובו לוינה, הודיע פרידמן ל„מרכז" שהללו נתפסו ויועמדו לדין.

ארגונים ב„מרכז"

1) איגוד סטודנטים יהודיים

בראש איגוד הסטודנטים היהודיים שבבתי־הספר הגבוהים שבשטוטגרט ואסלינגן, עמד בן־עירנו ישראל זיידנווּבר. האיגוד, שנוסד בדצמבר 1946, ייצג בכבוד את ענייני הסטודנטים היהודיים בפני המוסדות הרשמיים, דאג לעזרה חמרית לנזקקים ועשה רבות בפעולה תרבותית־לאומית גם מחוץ לשורותיו.

על האיגוד נמנו הרדומאים: גימפל וויינטראוב (כעת רופא בירושלים); אלאֶק אֶלנצוויג — רפואה; סוניק הרשנהורן — הנדסה; ישראל זיידנווּבר — הנדסה, ואשתו דבורה לבית אייגר — כלכלה מדינית (ארבעת האחרונים בארה"ב); יוז'ק־ישראל פרנקל — פוליטכניקום (כעת במלבורן), ועוד.

ב־1947 נתקיימה ב„מרכז" ועידה ארצית של הסטודנטים היהודיים בגרמניה, בהשתתפות נציגי שלטונות הכיבוש האמריקניים, הסוכנות היהודית ומוסדות יהודיים אחרים.

2) איגוד עובדים

בראשותו של בן־עירנו לייב זילברשטרום (כעת בארה"ב) התקיים ב„מרכז" איגוד עובדים, שעמד על משמר ענייני העובדים במוסדות ה„מרכז" ומחוצה לו.

3) איגוד נכים

בהנהלת האדונים אייזנברג, יארוכוּמוביץ, באַכוּס, פעל ב„מרכז" איגוד נכים, שהיה מסונף לאיגוד הנכים המרכזי באיזור הכיבוש האמריקני.

ראדומאים במוסדות חוץ

1) אונרר"א

מוסדות אונרר"א ב„מרכז" פעלו תוך הרמוניה מלאה עם ועד הניצולים וגילו תמיד הבנה לצרכיהם.

הראשון במנהלי אונרר"א היה הרי לרנר, אחריו פ. ווייצן, ולבסוף — לואיס לויתן (לקח אשה בשטוטגרט מבנות ראדום, מריה ליטוואַק). שלושתם מארה"ב.

בחבר העובדים של האונרר"א הועסקו בתפקידים אחראיים כמה מתושבי ה„מרכז", ביניהם בני ראדום: אברהם גולדברג — סגן מנהל (למד מדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים, בשנים 1935/36); יעקב לדרהנדלר — קצין אספקה; יצחק לדרהנדלר — קצין תזונה; הגב' פ. גוטשטדט (בעלה ד"ר גוטשטדט היה ראדומאי) — קצינת סעד. ארבעתם בישראל. כאדמיניסטרטור שימש א. איידמן (יהודי מהונגריה, כעת בארה"ב).

2) הסוכנות היהודית לא״י

סניף הסוכנות היהודית ב„מרכז״, ששטח פעולתו השתרע על איזור וירטמברג־באדן, קבע את מושבו ב„בית ביאליק״, ועסק בהכשרה, עליה, תרבות והסברה.

מנהלי הסניף היו, לפי הסדר, שליחי א״י: נפתלי הרץ אנטמן, סימה גורוויץ (זה האחרון הוא חתנו של ד״ר חיים ארלוזורוב ז״ל) וברעם. כמזכירה כיהנה בת ראדום שרה מנדל (לבית רוטמן), כעת בישראל.

3) ג׳וינט

פעולת הג׳וינט בשטוטגרט החלה עוד באוגוסט 1945 והתמידה בשיתוף פעולה עם ועד ה„מרכז״. במשך כל ימי קיומו של הסניף עמדה בראשו הגב׳ פלורה לוויין, בתו של רב מניו־יורק, שעשתה הרבה להטבת מצבם של הניצולים, ביחוד של החולים והנדכאים. כמזכירה כיהנה בת ראדום סוניה זלוטניק (כעת בארה״ב), בתו של הרב ישעי׳ זלוטניק הי״ד.

4) היאס

בראש הסניף עמד מר דורנפסט.

5) „אורט״

בראש הסניף בשטוטגרט, ששטח פעולתו השתרע על איזור וירטמברג־באדן, עמדו: מר סילברמן (יהודי מארה״ב) ומהנדס ציטרון.

6) ועד איזורי של ניצולי השואה

איזור פעולתו השתרע על מרחב וירטמברג־באדן, ובראשו עמד תחילה מר כמיאל, ואחרי עלייתו לארץ — בן־עירנו מרק גוטמן, עד היבחרו לועד המרכזי במינכן. כמזכיר שימש בן־עירנו חיים זילברברג (כעת בישראל, אחיו של ראש הקהילה יונה זילברברג הי״ד).

7) קרן הקימת לישראל

ב„בית ביאליק״ שכנו שני משרדים של הקהק״ל: איזורי ומקומי. בראש הלשכה האיזורית עמד מר אשכנזי, ואילו בראש הלשכה המקומית — מר יעקב צירנקו (מביאליסטוק), כעת בישראל.

עסקניה לא הסתפקו רק במגביות, הם עשו רבות גם למען חינוך והסברה ציונית בין ההמונים והנוער, ובמיוחד בין הנוער שבגיל בית־הספר.

שיתוף הפעולה בין ועד ה„מרכז״ והקהילה האשכנזית

שיתוף פעולה הרמוני קיים היה, במשך כל ימי קיומו של ה„מרכז״, בין ועד ה„מרכז״ והקהילה האשכנזית בשטוטגרט והמחוז (Israelitische Kultusvereinigung Württemberg-Baden) שבראשה עומד עד היום העסקן רב־הפעלים מר יוסף ווארשר.

מלבד מה שהקהילה העסיקה חזנים ראשיים בני ראדום: משה רונטל, ואחרי הגירתו לארה״ב — לייבל ריכטמן, שיתפה פעולה עם ה„מרכז״ בענינים שונים, ואף לקחה חלק פעיל באסיפות־מחאה נגד המדיניות הבריטית בא״י.

גנרל אייזנהאור והגב׳ רוזוולט ב„מרכז״

בנובמבר 1945 ביקר ב„מרכז״ הגנרל דוויט אייזנהאור — אותה שעה מפקד עליון של צבאות בנות הברית — בלוויית קצינים רמי מעלה. הוא הראה עניין רב במצבם של הניצולים, ביחוד בתחום התזונה, התרבות והחינוך. שוחח אישית עם אחדים מהניצולים ושאלם על תכניותיהם לעתיד. מנהל האונרר״א ויו״ר הועד מר גוטמן, ליווהו במוסדות ה„מרכז״, נתנו לו הסברים מתאימים וענו על שאלותיו.

בקבלת הפנים לכבודו, הוגש למר אייזנהאור כתב־העת „אויף דער פריי״ למזכרת. אייזנהאור השיב בדברי תודה נרגשים והביע הערכתו לפעולות התרבותיות של ה„מרכז״, הנעשות על־ידי אנשים שלא מזמן היו עוד נתונים, תחת המשטר הנאצי, בתנאים האיומים ביותר.

*

זמן־מה אחרי ביקורו של גנרל אייזנהאור, ביקרה ב„מרכז״ הגב׳ אלנורה רוזוולט, אלמנת הנשיא המנוח של ארה״ב. היא סיירה בכל מוסדות ה„מרכז״, שוחחה עם הניצולים על בעיותיהם ומשאלותיהם, והראתה התעניינות מיוחדת במצב הילדים והנוער.

*

חוויה מיוחדת לתושבי ה„מרכז״ היה דבר ביקורם של המשוררים ה. לייוויק וישראל אפרת מארה״ב. האורחים גילו ענין רב בחיים התרבותיים של תושבי ה„מרכז״, והתעניינו במיוחד בגורל היתומים של שמואל דנציגר ז״ל, שנרצח ב„מרכז״ בכדורי המשטרה הגרמנית. (צילומם של שני המשוררים עם הילדים, מופיע ב„אויף דער פריי״).

כן ביקרו ב„מרכז״: השחקן הנודע יונס טורקוב (פירסם ב„אויף דער פריי״ רשימה מלאת התלהבות על הישגי ה„מרכז״ בשטחי התרבות והחינוך); השחקנית והזמרת דיאנה בלומנפלד; הסופר ש. בר־לינסקי; מנהיג פועלי־ציון־שמאל יעקב זרובבל; מנהיג „פועלי אגודת ישראל״ בנימין מינץ ז״ל; זאב הרינג — מראשי ההסתדרות; המפקח הראשי של החינוך מטעם הג׳וינט פרופ׳ קופל פינסון; היועצים היהודיים של המושל האמריקני בגרמניה, ועוד אישים מהעולם היהודי.

שחקנים וזמרים מבחוץ מופיעים ב„מרכז״

הזמרת העממית הראשונה, שכבשה את לבבות תושבי ה„מרכז״, היתה אמא לזרוב־שוור, שבאה מארה״ב להופיע בפני שארית הפליטה מטעם הקונגרס היהודי העולמי.

הזמרת הופיעה בשני קונצרטים, בשירה וזמרה עממית, בשפות עברית,אידיש ואנגלית: ביולי 1946 בתיאטרון „מטרופול״, ובספטמבר 1946 בתיאטרון הממלכתי הגדול של וירטמברג. בלחן הלבבי שניחנה בו, הביאה את שומעיה להתפעלות שאין לתארה במלים.

ערב ראש השנה ההוא, השתתפה הגב׳ שוור בשידור ברדיו שטוטגרט מטעם הסוכנות היהודית — שידור ראשון בשפה זו בגרמניה. בנאום רב־רושם הופיע ד״ר חיים הופמן (כעת יחיל, המנהל הכללי של משרד החוץ) ומנהל סניף הסוכנות במקום מר נפתלי הרץ אנטמן.

את רשמיה מהפגישה הראשונה עם פליטת ניצולי ראדום, העלתה גב׳ לזרוב־שוור בספרה „מיר זיינען דא״ (הוצאת יצחק את הנדלה פונדיישן אינק. ניו־יורק, 1948). בפרק „הקונצרט ברחובות שטוטגרט״, מתארת היא חוויתה הבלתי נשכחת מהקונצרט שנתנה מאוחר בערב מחלון דירתו של משה רוטנברג, לפי דרישה נלהבת

של מאות ניצולים שעמדו למטה ברחוב. היה זה אחרי הקונצרט בתי־אטרון „מטרופול", כאשר הוזמנה למסיבה לביתו של מר רוטנברג וקהל של מאות אנשים התאסף ליד הבית ברחוב ריינסבורג ובמ־חיאות כפיים נלהבות וקצובות דרש ממנה לשיר, ולו ליד החלון. בין היתר שרה את השיר „שבת ביי שלוש סעודות", ו„כשהגעתי — ממ־שיכה הזמרת בספרה — למלים „אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ", היתה לי ההרגשה שמעודי לא שרתי מלים אלו כמו במעמד זה..."

*

ביוזמתו של מרדכי גרטנר ז"ל, אורגנו על־ידי ועד ה„מרכז" הו־פעות של להקות, שחקנים וזמרים ידיעים מבחוץ. בין היתר הופיעו: „להקת התיאטרון של מחנה פליטים לנדסברג; להקת התיאטרון „מיקט"; לולה פולמן — זמרה; נוימן־אורבך — כינור; אברהם זיגלבוים — קריאה; קורנבליט — ריקוד; מקס מיקסר ודגמרה — בלט ומחול; פנינה זלצמן מא"י — פסנתר; להקת התיאטרון „במד־בר" ממחנה פליטים פרנוולד; ריינה סימון — זמרה; שרה ויעקב קרוסמן ופרלמוטר; ש. שווליך, חיה'לה שיפר, ליפשיץ, הרמן יבלוקוב — קריאה וזמר; תזמורת „הפי־בויס"; „מינכענער יידישע ניי־בינע", ועוד.

בסידור ההופעות הנ"ל ובטיפול משביע־רצון באורחים, הוכיח מרדכי גרטנר כושר־ארגון רב, דבר שהתבטא גם בהצלחה קופתית.

תושבי ה„מרכז" שניספו

באוגוסט 1945 נספתה בשטוטגרט בהתנגשות של אופנוע בת־עירנו מרים לסטמן, בתו של יעקב לסטמן הי"ד.

באוקטובר 1745 נרצחו, על־ידי רוצחים אלמונים, תושבי ה„מרכז" אברהם יסקולקה וזכריה זיידל.

בנובמבר 1945 נספה בתאונת דרכים על־יד פרנקפורט ע"נ מאין, בן־עירנו בנימין רוזנברג.

בדרכו לארץ־ישראל נרצח באיטליה, בראשית 1946, על־ידי רוצחים אלמונים, בן־עירנו ישראל קפלן.

באפריל 1946 נספה בתאונת דרכים בשטוטגרט בן־עירנו ברמן, בנו של השו"ב שמריה ברמן הי"ד.

הנ"ל עברו כל שבעה מדורי הגיהנום הנאצי, ויד הגורל הפילתם חלל בזכתם לחופש. ת.נ.צ.ב.ה.

*

סוף דבר

השתדלתי לעמוד כאן על החיוניות הבלתי־רגילה של ניצולי התופת הנאצית בני ראדום — אברים של משפחות מרוסקות, הורים בלי ילדים, ילדים בלי הורים, נשים בלי בעלים, בעלים בלי נשים — והעליתי את הפעולות המפוארות שנעשו על־ידם ב„מרכז הרדומאי" בשטוטגרט, פעולות שרחשו להן כבוד ויקר מצד המוסדות היהודיים בגרמניה ומחוצה לה, ותרמו רבות לחידוש חייהם הגשמיים והרוחניים של הניצולים, תושבי ה„מרכז"

אמנם, אין להתעלם גם מהצללים שהיו בחיי ה„מרכז" (כגון ה„שוק השחור" ואנשי ה„פוקשיבה" [1]) שלא הוסיפו כבוד במעשיהם הבלתי הגונים), אולם האורות הרבים, שבפעולות היפות והמועילות, מרובים היו מן הצללים, והם הושגו במאמצים ללא־ליאות על־ידי אנשים אשר רק תמול שלשום עלו מהגיהנום הנאצי, הרוסים בגופם אך עדיין איתנים בנפשם, ובמקום לשקוע ב„מ"ט שערי טומאה" ולי־הנות מלא חפניים מתנאי החיים הטובים, שעמדו לרשותם בשטוטגרט ללא הגבלה — הקדישו את זמנם ומרצם לחידוש חייהם הגשמיים והרוחניים של אחיהם ואחיותיהם שבנס נשארו בחיים, והשכילו לה־קים ממש „ממלכה" משלהם, עם שרותי בריאות, חינוך כללי ומקצו־עי, תעסוקה וסעד, עם משטרה אבטונומית לשמירה על הסדר, עם בית־דין לשפיטת עבריינים, עם מוסדות שניהלו בהצלחה משא־ומתן עם שלטונות הכיבוש וארגונים צבוריים וממלכתיים, ועוד ועוד.

מחובתי לציין גם את עזרתם הרבה שאנו, בני ראדום בשטוטגרט, מצאנו מצד תושבי ה„מרכז" ניצולים מקהילות חרבות בגליציה, ליטה, רומניה והונגריה — עזרה ושיתוף פעולה שלא יישכחו מלבנו לעולם.

*

כשלוש עשרה שנה חלפו כבר מאז עזבו רוב הניצולים את שטוט־גרט, נטשו את אדמת גרמניה רוויית הדמים, והתפזרו לקצות ארץ. חלק ניכר מהם השתקע במדינת ישראל והצליח לבנות כאן ביתו מחדש, בתנאי חופש ויצירה; יתרם הלכו לארה"ב, קנדה, ארגנטינה, ברזיל וארצות אחרות, וכבר הספיקו להסתגל שם למסגרת חברותית חדשה ואף להתבסס יפה מבחינה כלכלית — ברם בטוח אני, שעדיין לא משו מלבותיהם „ימי המעבר" ההם ב„מרכז הרדומאי" בשטוטגרט וההדרכה המועילה, הגשמית והרוחנית כאחת, ממנה נהנו שם בראשית צעדיהם לקראת חיים מחודשים, לאחר שנות סבל, עוני והרס.

[1]) Pokrzywa = קוצים בפולנית. כך כונו האנשים שהתמכרו לחמרנות במובן הגס של המלה, שלחו מעל פניהם כל רסן מוסרי ונתפסו לחיי הוללות בבחינת „חטוף ואכול" — תופעה של ריאקציה פסיכולוגית נגד הסבל והיסורים שעברו עליהם במחנות־הריכוז.

אריה ריכטמן / ה„מאורעות בשטוטגרט"

ביום ששי, 29 במרס 1946, נורה ונרצח ב„מרכז", בכדורי המש־טרה הגרמנית, בן־עירנו שמואל דנציגר הי"ד.

וכך היה מהלך המאורעות:

בבוקרו של אותו יום, בשעה 6.15, הוקף ה„מרכז" על־ידי פלוגת משטרה גרמנית, שמנתה 250 איש, במלוא זיונה, וכמה מהם פרצו למשרד המיליציה היהודית ודרשו למסור לידיהם 5 הרובים, שהיו שמורים שם לשעת חרום. מפקד המיליציה דחה בתוקף דרישתם, ומיד התקשר טלפונית עם מפקדת המשטרה האמריקנית (M.P.) שפקדה על הגרמנים לצאת ממשרד המיליציה.

רם־קול, שהתנוסס על אוטו, השמיע ברמה פקודות, בפולנית ובגרמנית, שקראו לכל תושבי ה„מרכז", פרט לנשים וילדים, לצאת מהבתים, מאחר ו„בהסכם עם המשטרה האמריקנית ייערך חיפוש בבתים".

פקודות אלו היו בניגוד גמור להוראות שלטונות הכיבוש האמרי־קניים, לפיהן אסור היה למשטרה הגרמנית להיכנס למרכזי די. פ. (Displaced Persons Camps) ללא לוויית משטרה צבאית אמריקנית. ב„נרות" חיפשו, תושבי ה„מרכז", שוטר אמריקני ולא מצאו — לעומת זאת ראו שוטרים גרמניים, במדים ובלי מדים, על זיינם ואלות גומי בידיהם, ערוכים במצב הכן. כן נראו, בסמטאות הסמוכות לרחובות ה„מרכז", שוטרים גרמניים מזויינים, בלוויית כלבים גדולים.

התפרצות־פתע זאת של שוטרים גרמניים, היכתה את תושבי ה„מרכז" בתדהמה. לא תפסו מה מתרחש כאן וברגעים הראשונים ציית חלק מהם לפקודה באופן עוור. התלבשו והתחילו לצאת מבתיהם, אבל מיד התחילו חיכוכים עם הגרמנים, בגלל התנהגותם התוקפנית הגסה. נער אחד, רדומאי, שאחד השוטרים הגרמניים האיץ בו לצאת מהבית בקריאה „יהודי ארור, החש פעמיך! היום נחסל את כולכם" — הגיב לקריאה גסה זו בכך שנשאר עומד על המדרגות מבלי שרצה להתקדם יותר, ארבעה גרמנים עטו עליו והוא נאבק עמהם, אולם הם, הארבעה נגד האחד, גברו עליו, הסבו ידיו מאחורי גבו וכבלו אותו באזיקים. היהודים, שירדו מהבתים ונתקלו במחזה מביש זה, הגיבו בצעקות „ימי היטלר חלפו לעולם מבלי לחזור עוד", „פקודות יכולה לתת רק המשטרה האמריקנית או המיליציה היהודית — ובשום אופן לא המשטרה הגרמנית" וכו', ודרשו בתוקף לשחרר את הנער. באותו רגע נשמעו שתי יריות, וכדור אחד פגע ברגלו של שוטר יהודי ופצע אותו. שני חבריו העבירוהו לאמבולנס.

רעש ושאון. הד היריות והדם שניגר מרגלו של השוטר, הרתיחו את היהודים. בינתיים עלה בידי המשטרה הגרמנית להתחיל בחיפו־שים בבתים, תוך יחס גס וברוטלי לגבי הנשים שנשארו בדירות והגנו על רכושם. בבתים אחדים חיבלו בשטיחים ובוילונות, שברו תמונות, השמידו ספרים, ובבתים אחרים אף ביצעו מעשי שוד, אם אלו חפיסות סיגריות, קופסאות חלב וקקאו, או מלבושים ולבני נשים — ממש פוגרום בנוסח החוליגני הידוע.

המצב המתוח מחמיר והולך. הקהל גועש, ודורש לגרש את הגרמנים מה„מרכז". כהרף־עין התארגנה קבוצה בת חמישים איש, שגילתה התנגדות חריפה, המטירה על השוטרים הפורעים גזרי־עץ, קופסאות־פח ריקות, וכו'. בו ברגע הדהדה שוב יריה ושמואל דנציגר נפל חלל ברחוב ריינסבורג, ושניים אחרים נפצעו.

היו כאלה שראו כיצד שוטר גרמני בדרגת „ואכמייסטר", כיוון באקדחו מול חזהו של דנציגר. הגרמנים עוד לא אמרו הרף, והמשיכו ביריותיהם. כדור אחד חדר דרך חלון לתוך האמבולטוריום ורק על־פי־נס לא היו קרבנות. הכדור חלף ממש ליד זרוע הימנית של רופאת־השיניים ד"ר לנדאו והשאיר בה שריטה קלה.

עם הפסק היריות פרצו המוני התושבים לרחוב. התחילו רוגמים את הגרמנים בכל הבא ליד, ואילצום לסגת לרחובות הסמוכים ל„מר־כז". רק אז הופיעה פלוגה גדולה של המשטרה הצבאית האמריקנית, עם טנקים ומכוניות משוריינות, ציוותה על הגרמנים לעזוב את המ־קום, והקיפה את רחובות ה„מרכז" מכל צדדיו. הגרמנים יצאו מיד, בהשאירם אחריהם מכוניות רבות, שחובלו על־ידי הקהל הנזעם.

ההלויה

הלווייתו של הנרצח נערכה באותו יום. אחרי ארונו הלכו כל תושבי ה„מרכז", מנער ועד זקן, וכן באי־כח שלטונות הכיבוש, אונרר"א, דז'וינט והקהילה האשכנזית בשטוטגרט. הארון, עטוף דגלי תכלת־לבן, ופס שחור מתוח עליו, נישא על־ידי חברי הועד של ה„מרכז". מסע ההלוייה, למעלה משישים מכוניות צבאיות (המלווים רצו ללכת לבית הקברות ברגל, אולם שלטונות הכיבוש לא הירשו זאת מטעמי בטחון), עבר דרך הרחוב הראשי של ה„מרכז", כשמשמר כבוד של חיילים אמריקניים במדים חולק לנרצח את הכבוד האחרון, והמשיך דרך רחובות שטוטגרט המרכזיים לבית העלמין היהודי.

ליד הקבר הפתוח נאמרו דברי הספד נרגשים על־ידי יו"ר הועד מרק גוטמן, ואת תפילת האשכבה אמר הרב הצבאי א. כהן, חזן ו"נטל אמר תפילת „אל מלא רחמים" וגיסו של הנרצח אמר „קדיש". בכי האלמנה הצעירה ויללת הילדים הקטנים, קרעו לבבות.

אבל ומחאה המונית

ביום ה„שבעה" נתקיימה ב„מרכז" אסיפת מחאה המונית, בה באו לידי ביטוי הזעם וההתמרמרות של ניצולי השואה.

בנאומי מחאה חריפים יצאו: יו"ר הועד המרכזי במינכן מר דוד טרגר, מרק גוטמן, משה קירשנבלט, וכן נציגי האונרר"א, הג'וינט, הקהילה האשכנזית והרב הצבאי כהן. כל הנואמים דרשו להעמיד את הפושעים לדין ולהטיל עליהם עונשים חמורים. כן הובאה בדברי הנואמים דרישה, לצייד בנשק את משטרת ה„מרכז", להבטיח חייהם ורכושם של התושבים היהודיים, ולפתוח שערי א"י לעליה חפשית.

מרק גוטמן הגיש תזכיר לנציג שלטונות הכיבוש (קצין בדרגת סגן־אלוף) שהיה נוכח באסיפה והביע אף הוא, בהתרגשות רבה, את צערו למשפחה המיותמת, והבטיח כי „כל עוד שהצבא האמריקני ישהה בגרמניה, דבר כזה לא יישנה".

בו ביום עלו על קברו של הנרצח משלחות של מרכזים יהודיים בגרמניה, פרטיזנים יהודיים לשעבר, לוחמים יהודיים בחזיתות לצד צבאות בנות הברית, שוטרים במדים של מחנה הפליטים פרנוואלד, ותלמידי בתי־ספר. התהלוכה עברה בסך על קברו, כשדגלי הלאום מתנוססים באויר וכרזות המביעות דרישה להענשת הנאשמים, ותבי־עה לפתיחת שערי א"י לעליה חפשית.

— — — וצר לנו מאד, מאוחר מדי!

יומיים אחרי הרצח, הוציא המפקד הראשי של הכוחות האמריק־ניים בגרמניה, גנרל מק־נרני, פקודה חמורה ביותר, האוסרת על המשטרה הגרמנית לעבור את התחומים של מרכזי די.פי.

חזכיר מטעם הקונגרס היהודי העולמי לשר החוץ האמריקני

תזכיר מפורט, שביטא בצורה חריפה את מעשה הפשע האכזרי במרכז די.פי. בשטוטגרט, הוגש לשר החוץ של ממשלת ארצות הב־רית מר פ. ברנס, על־ידי הקונגרס היהודי העולמי, חתום בידי הנרי מונסקי.

בתזכיר הודגשה במיוחד העובדה, כי „במעשה שטוטגרט יש משום פגיעה בשמה הטוב ובכבודה של ממשלת ארה"ב וביסודות הדמוקרטיה, עליה מושתתת מדיניותה, ואשר על חיזוקה נלחמו חיילי ארצות הברית במלחמת העולם השניה".

מחאתו של עמנואל סלר בקונגרס של ארה"ב

חבר הקונגרס עמנואל סלר מניו־יורק, **השמיע מעל במת הקונג־רס האמריקני דרישה נמרצת „לנקוט בצעדים נמרצים נגד כל אלה ממפקדי הצבא, אשר יש לראותם כאחראים למאורעות בשטוטגרט".**

הדי העתונות בעולם

המאורעות בשטוטגרט היכו גלים עמוקים בעתונות הכללית, וביחוד בעתונות היהודית בארה"ב.

ה„טאָג" הניו־יורקי וה„פאָרווערטס" גינו, בצורה חריפה ביותר, את מעשה הרצח בשטוטגרט ואת השלטון הצבאי בגרמניה, ודרשו להעניש את האשמים בכל חומרת הדין. „מה שקרה בשטוטגרט, זהו רצח שאיפות ותקוות עליהן נלחמנו ושפכנו את דמינו בחמש שנות המלחמה" — כתב ה„טאָג" במאמר ראשי תחת הכותרת „הנאַצים שולטים שוב בגרמניה". ובעל המאמר מסיים: „אין הבדל אם זה היה גנרל אמריקני או „נסתר" נאַצי במדים של הצבא האמריקני — יש לסלקו מתפקידו ולהעמידו בפני בית־דין צבאי".

שמואל דנציגר הי"ד

נולד בראדום בשנת 1910 לאביו נח **דנציגר ז"ל** (משכיל ובקי **בדקדוק, מורה לעברית ולתנ"ך ב„חדר" שהחזיק יחד עם אחיו מנשה; מותיקי ההסתדרות הציונית במקום, ובעל־קורא ב„מנין" שלה; לפנים בעל בית מסחר לספרים ברחוב לובלסקי 29). למד ב„חדר" וגם רכש השכלה תיכונית. משחר נעוריו השתייך לנוער הלאומי ונמנה על הפעילים בשורותיו.**

במלחמת גרמניה־פולין, בשנת 1939, השתתף בקרבות ליד וויאַלון. מכלואי גיטו ראדום. נשלח לעבודת כפייה לבית החרושת לנשק בפיונקי. באוקטובר 1944 גורש לאושוויץ ומשם לעבודת־פרך בסוסנוביץ. הובל אחר־כך למאוטהאוזן ברגל ומשם לגוסן, שם שוחרר על־ידי הצבא הצרפתי ב־7 במאי 1945. מחמת מצב בריאותו הרופף בעת השחרור, אושפז על־ידי הצרפתים בבית־החלמה בפריז, שם שהה עד ינואר 1946 והתאושש.

אשתו רבקה, **לבית מנדלמן מראדום, ושני ילדיו, שוחררו באושוויץ ב־17 בינואר 1945 על־ידי הצבא הסובייטי. בהיוודע לו, כי בני משפחתו נשארו בחיים והם נמצאים במרכז די.פי. בשטוט־גרט, עשה מאמצים רבים על מנת להגיע אליהם — ואכן הצליח בכך.**

למחרת יום בואו לשטוטגרט נפל חלל מכדורי המשטרה הגר־מנית, בעמדו על משמר הגנת כבוד עמו, והוא רק בן 35.

כבוד ותהילה לזכרו!

ת.נ.צ.ב.ה.

שרה וולך / בני ראדום ב„עליה ב׳״

(מיבצע ההעפלה — הגירוש לקפריסין)

אל ראש ההר
הדרך מי יחסום לפדויי שבי,
מעבר הר הן זה מכבר
רומזת לנו ארץ צבי —
העפילו, אל ראש ההר העפילו!

(השיר שהושר בפי המעפילים)

*

התחלת שנת 1946. השרידים הניצולים מהתופת הנאצית מתגוונים והולכים במחנות הפליטים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה — ושערי הארץ נעולים בפני עלייתם.

משלחות ממשלחות שונות, יהודיות ולא־יהודיות, מבקרות במחנות אלה כדי לעמוד על מצבם של הפליטים ולמצוא למענם פיתרון — אולם אזני העולם אטומות והשרידים יושבים ומחכים...

והנה, קבוצת צעירים משטוטגרט, רובנו בני ראדום, שנמאסו עלינו חיי הבטלה במחנה ואכילת „לחם חסד״, החלטנו לבלי להמתין עוד לפתרון „נדיבים״ אלא להבקיע בכוחות עצמנו דרך לעתיד טוב יותר — דרך בואכה ארץ ישראל.

לא יצאו ימים מרובים, ונתקבצנו ויצאנו בדרך בלתי חוקית להגשמת המשימה. הדרך ארוכה ורבת תלאות. לשמחתנו לא היינו בודדים בצעדנו זה, כי באיטליה פגשנו קבוצות מעפילים אחרות, ביניהם רבים מבני ראדום.

שלושה חדשים ישבנו בפינה נידחת באיטליה, תחת גגות דולפים ובתנאים סניטריים קשים; סבלנו ממחסור בלחם ובבגדים; לעתים ישנו לבושים, מוכנים להימלט על נפשנו מפני הים הסוער. כל זה גרם לנו סבל שהיה למעלה מיכולתנו — והרי בלאו־הכי תשו כוחותינו בשנות האימים. באותם הימים קרה גם מקרה טראגי עם אחד מטובי חברינו, בן־ראדום, החי ישראל קפלן ז״ל, שנרצח בידי כוליגנים אוקראיניים, ולא זכה לראות בהתגשמות חלומו הנכסף. הבאנו אותו לקבר ישראל בבית הקברות היהודי במילנו.

כתוצאה מהמקרה ומהמצב הקשה בכלל, נשרו רבים בדרך, אולם העקשנים שבינינו התמידו והחזיקו מעמד.

בכליון עיניים ישבנו וחיכינו לאניה שתבוא לקחת אותנו לארץ ישראל. ומה גדולה היתה שמחתנו כשסוף־סוף נתבשרנו שאכן עומדת אניה להגיע בחצות הלילה. היה זה ליל חושך ללא כוכבים. בחורינו משטוטגרט לקחו חלק פעיל בהעלאת האנשים לאניה ובהטענת החבילות, ומהם היו גם שומרי המחנה. עם עלות השחר חיכתה לנו הפתעה נעימה: באניה היו מעפילים משוודיה — פליטים מכל פינות אירופה — ביניהם רבים מראדום, שמאד שמחו לקראתנו.

הפלגנו. אחרי כמה ימי נסיעה, בהיותנו בלב הים, הבחינו בנו האנגלים ופקדו עלינו להטות את אנייתנו לכיוון קפריסין. סירבנו בכל תוקף. האנגלים השתמשו נגדנו בכוח, התפתח קרב ממש, אנייתנו עלתה על שרטון שעל שפת ימה של חיפה, ונאלצנו להיכנע. לבסוף גורשנו לקפריסין.*)

בבואנו למחנה פגשנו שוב ברדומאים שבאו מצרפת, בלגיה, גרמניה ושוודיה. מספרנו הגיע כעת ל־70 בערך, ולמספר זה נוספו אחר־כך כמה ילדים שנולדו במקום.

על כל אחד מאתנו היה לחכות בסבלנות לתורו לעליה. את זמננו הפנוי לא ביזבזנו לריק, כי אם ניצלנוהו לפעילות תרבותית־חברתית, ובעיקר — ללימוד השפה העברית. הידענים שבינינו לימדו — היתר למדו.

עם הכרזת עצמאות מדינת ישראל, שוחררו אחרוני העצורים בקפריסין. הם נתקבלו בארץ על־ידי השלטונות הישראליים. רובם גוייסו מיד לצבא, וכך נפלה בגורלנו הזכות לקחת חלק פעיל במלחמת השחרור — מלחמה אשר קבעה את קיומה ובטחונה של מדינתנו.

*) גירושים אלה לקפריסין התחילו לאחר שהפלמ״ח הצליח בלילה אחד לשחרר את המעפילים שהיו כלואים במחנה עתלית.

זכרון עדי־עד

לבן־עירנו היקר, מראשוני חבורת המעפילים ומטוביה, ב„מרכז הרדומאי״ בשטוטגרט. בעל נפש תמימה ושוקקה, ישר וחבר טוב למופת

הח׳ ישראל קפלן ז״ל

שנהרג באיטליה בידי רוצחים אוקראיניים בדרכו לארץ ישראל.

כבוד ותהילה לזכרו!

ארגוני יוצאי ראדום בישראל ובתפוצות

קורותיהם, התפתחותם ופעולותיהם

אריה ריכטמן / ארגון יוצאי ראדום בישראל

ארגון יוצאי ראדום בישראל נוסד בחודש דצמבר שנת 1942 — היא שנת התגברות מעשי האימים של השלטון הנאצי באירופה, על תעלוליו הזוועתיים ביהודים. הארגון קם ביזמתם של קומץ חברים — יוצאי עירנו בתל־אביב, שהוחרדו לידיעות על ההשמדה האכזרית של יהדות פולין וקהילת ראדום בתוכה. אלו היו הידיעות הראשונות המהימנות, כי הגיעו ממקור שאין להפריכו ולפקפק בו: מפי המשפחות שהגיעו מגיטו ראדום, במסגרת חליפין. (ראה המאמר בנידון בפרק השואה ע׳ 250). עד אז לא נטה איש להאמין באמיתות השמועות השונות על הטבח ההמוני, שהנאצים וגרוריהם עושים בציבור היהודי.

בין מייסדי הארגון ויוזמיו היו החברים: צבי כץ, ישראל בן־צבי (צוויגנברג) יצחק פליגלמן, צבי גלט, חיים הוכמן, ואחרים. פעולתם הראשונה היתה לעורר תנועה צבורית. לשם כך קראו, בנובמבר 1942, לעצרת־אבל ואסיפת מחאה באולם „ישה חפץ" בתל־אביב. באסיפה זו, שריכזה קהל רב, בא לידי ביטוי הזעם המר נגד מעשי ההרג והכליון הנעשים ביקירינו. דברי הספד והמחאות נשמעו מפי הד"ר צבי הלר, יו"ר התאחדות עולי פולין וציר הסיים הפולני לשעבר; ד"ר הורוביץ, בא־כח הממשלה הפולנית בגולה; מר דניאלי מהבריגדה העברית; יחיאל פרנקל וישראל בן־צבי (צווייגנברג). החזן הראשי של בית הכנסת הגדול מר יהושע דלין ערך תפילת האזכרה לקדושים. כן נערכה, ביזמת החי ישראל בן־צבי, אסיפת מחאה גדולה תחת כיפת השמים, אשר באופן ספונטני הפכה לתהלוכה, ומעל לראשי הצועדים נפנפו כרזות ודגלים שחורים. היא פוזרה על־ידי המשטרה של ממשלת המנדט — עם הגיע התהלוכה לסביבת העיריה.

ב־31 בדצמבר 1942 הורכב, בביתו של הח׳ צבי כץ, ועד זמני, וחבריו היו: צבי כץ, ישראל בן־צבי, יצחק פליגלמן, מתתי׳ בן־דב (זיידנווּבר), — חנינא מרגלית, דב קריגר, חיים הוכמן, משה בקמן, משה ויינשטוק והגב׳ מרים שוטלנד. כיו"ר נבחר מ. בן־דב, מזכיר — י. פליגלמן, גזבר — צ. כץ. הועד הזמני ניגש מיד לפעולות.

בפעולה של עזרה ממשית התחיל הועד מיד עם התקבל הידיעה על הצלחת קבוצת רדומאים למלט את עצמם ולהגיע לטהרן דרך ברית המועצות. אחרי מאמצים רבים הצליח הועד למצוא את הקשרים והעביר אליהם חבילות מזון ובגדים. כן נעשתה פעולה אינטנסיבית להשיג רשיונות כניסה לארץ בשביל אלה מהפליטים שרצו בכך. ולמרות הקשיים הרבים מצד השלטון המנדטורי, הצליח הועד בשטח זה, והרבה פליטים מבני־עירנו בטהרן נכנסו לארץ הודות לפעולה זו.

ראשוני הפליטים מטהרן הגיעו לפני חג הפסח שנת תש"ג (1943). פגישה אתם נערכה ב„היכל המלאכה" בת"א, ב־21 באפריל אותה השנה. בהופעתם ובמראיהם הם עשו רושם מדכא. בפעם הראשונה נתגלתה לעיני הרדומאים הטרגדיה האיומה של יהדות אירופה, על כל זוועותיה, בצורה המוחשית ביותר. הסבל הגופני והנפשי עדיין היה ניבט מעל פניהם, כשהחרדה לקראת הבאות הדריכה את מנוחתם. הועד ריכז את כל מאמציו להחיש עזרה לניצולים אלה, עודד את רוחם בעצה ובמעש וסייע בידם להקים ביתם מחדש בארץ ישראל.

האסיפה הראשונה של בני־ראדום, שהתכנסה למטרות ארגוניות ממש, התקיימה ב־2 במרץ 1944 ב„בית שטראוס" בתל־אביב. אסיפה זו בחרה לועד הארגון את החברים הבאים: צבי כץ, ישראל בן־צבי, מתתיהו בן־דב, אברהם גולדשטיין ויצחק פליגלמן. סגנים: חנינא מרגלית והגב׳ מרים שוטלנד. הח׳ יחיאל פרנקל נבחר ליו"ר הכבוד של הארגון — פה אחד. נקבעה כתובת הועד: רח׳ רש"י 46, אצל מלכה מרגלית.

הועד החדש נרתם מיד לפעולות, על־פי תכנית רחבת מימדים שעובדה על־ידו, וכללה בתוכה גם עזרה חמרית לרדומאים שהגיעו לארץ בתוך מחנה צבא אנדרס, והצליחו לחמוק ממנו. לאלו ניתן גם ייעוץ והדרכה משפטיים, כי הם היו נתונים לעיין הפקוחה של האינטליג׳נס הבריטי ולבילושו. הודות לעזרת הארגון, הם השתלבו מהר במעגל החיים האזרחיים של היישוב בארץ ונעלמו מעיני הבולשת. כן נעזרו על־ידי הארגון גם אלה מניצולי השואה אשר הגיעו ארצה בשנות 1944/1945 באורח חוקי למחצה או בלתי חוקי לגמרי. הללו התערו עד מהר בחיי היישוב.

שרות לאומי חשוב עשה הארגון גם בפעולה למען גיוס רדומאים לצבא הבריטי, בעת שהמוסדות הלאומיים קראו לגיוס בכדי לחדור לתוך אירופה, במגמה להציל את השרידים הנמקים בעינויי גוף ונפש תחת השוט והמגלב הנאציים. הראשון להתגייסותו היה הח׳ ישראל בן־צבי. אחריו התגייסו: צבי צוקר, פנחס חייט, יצחק רוטנברג, אליהו בר וייסמן, עובדיה משה מרגלית, יצחק בן־דור (חתנה של דישקה מרגלית), שמואל צוקר־נועם (ניספה בתאונה אווירית בדרום אמריקה, בהיותו בשליחות אחרי קום המדינה), ואחרים. רובם של המתגייסים נשלחו ליחידות קרביות שפעלו באירופה. אחדים מהם (יצחק רוטנברג, צבי צוקר ופנחס חייט) נפלו בשבי ביון, והח׳ בן־צבי היה בשרות צבאי בארץ.

ב־12 בספטמבר 1945, התקיימה אסיפה כללית של הארגון ב„היכל המלאכה" בתל־אביב, בה נכחו 170 חברים. בדו"ח, שנמסר על־ידי יו"ר הועד, הובלטו פעולות העזרה לפליטי טהרן, חיילי צבא אנדרס בני־ראדום, וניצולי השואה שהצליחו להגיע לארץ. כן הודגש בדו"ח דבר יצירת קשרים וקיום מגע עם רדומאים, ששוחררו ממחנות ההשמדה ואשר התרכזו במחנות פליטים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, ובמיוחד על קיום קשרים עם ה„מרכז הרדומאי" בשטוטגרט, ועם בני־עיר שחזרו מברית המועצות לשטחי פולין; כן נמסר על קיום מגע עם מוסדות וארגוני עזרה כלליים, כגון: הועד המרכזי לעזרת יהודי פולין בוורשה ועם ארגוני יוצאי ראדום בארה"ב, צרפת, אוסטרליה וארגנטינה.

אסיפה זו בחרה במועצה בהרכב דלקמן: יחיאל פרנקל, ד"ר יחיאל זליצקי, שמואל טייכמן, מתתיהו שפיר, אברהם גולדשטיין, ישראל בן־צבי, צבי כץ, חנינא מרגלית, שמואל אהרן ניידיק, משה מרגלית, ד"ר יעקב סובול, יהודה צוקר, משה פומרוק, משה זייפמן, צבי גלט, שלום סטרבצ׳ינסקי וגב׳ דיינובסקי. המועצה בחרה מתוכה ועד בהרכב החברים: יחיאל פרנקל — יו"ר כבוד של הארגון, ד"ר יחיאל זליצקי — יו"ר, שמואל טייכמן — סגן יו"ר, מתתיהו שפיר — מזכיר, אברהם גולדשטיין — גזבר, חברים: צבי כץ, ישראל בן־צבי,

חנינא מרגלית, צבי גלט, ופנחס רוזנבוים. כן נבחר ועד בחיפה בהרכב דלקמן: ישראל גרינץ, משה פומרוק, שלום סטרבצ׳ינסקי, משה גוטמן, ארנברג, אברמסון ומנדלמן.

הועד החדש ניגש לפעולה במרץ רב. הוא קרא לבני־ראדום לתרום ביד נדיבה למפעלי ההצלה. קריאתו מצאה הד רחב וההיענות היתה רבה. הפעילים בכך היו החברים: צבי כץ, ישראל בן־צבי, חנינא מרגלית ואברהם גולדשטיין.

תפקידי הארגון הלכו ורבו עם הקמת המדינה ופתיחת שערי הארץ לרווחה. זרם העליה פרץ בממדים לא ישוערו. עשרות אלפי ניצולים ממחנות הריכוז נהרו לארץ וביניהם בני ראדום רבים. רק מעטים מבין ראשוני העולים היו בעלי אמצעים במקצת. רובם הגדול היו חסרי אמצעים ממש, והעיקר בשבילם היה למצוא קורת־גג לראשם. לשם החשת העזרה הדחופה ובממדיה הרחבים, כפי שהיה נדרש אז, היה על הארגון לבקש מאת בני ראדום הוותיקים שיטו את שכמם לשאת בעול עזרה הכספית, עד שיעלה בידי הארגון ליצור אמצעי עזרה ממקורות צבוריים. ובכן — בעזרת בני ראדום הוותיקים ובסיו־עם של אחינו בתפוצות, שנתקבל אחר־כך, ובעיקר מארה״ב, הצליח הארגון בסידור העולים באורח קונסטרוקטיבי, עזר להם להקים בתי מלאכה זעירים, מצא להם תעסוקה — דבר לא קל בימים ההם — ודאג לסידור עניניהם האישיים במוסדות הלאומיים ובמשרדי הממש־לה. עזרה זו הקלה בהרבה את קליטתם בארץ של העולים החדשים.

במרוצת הזמן נוסף לארגון מכשיר כספי שהיה לו לתועלת רבה במילוי תפקידי העזרה — זוהי קופת גמילות חסדים על שם קהילת ראדום החרבה. קופה זו, המאושרת על־ידי הממונה על המחוז שליד משרד הפנים, מחלקת עד היום הלוואות בתנאים נוחים וללא ריבית, לכל הפונים אליה.

*

יו״ר הכבוד, ר׳ יחיאל פרנקל ז״ל, היה הרוח החיה בארגון ופעיל בו עד יומו האחרון. על אף טרדותיו הרבות, בעסקנות הצבו־רית בשטחים אחרים ובדאגות פרנסה, הקדיש את מיטב זמנו ומרצו לטובת הארגון, אשר ראה כעין בבואה של קהילת ראדום בזעיר אנפין. ברגעים הקשים בפעולות הארגון, שעה שהקופה היתה ריקה מחד ונצרכים רבים התדפקו על פתחיה — מאידך, ידע ר׳ יחיאל לעודד את רוח החברים, ועוררם להמשיך בפעולותיהם וליצור מקורות הכנסה לעזרת הנזקקים. באישיותו האצילה, בעלת רמה אינטלקטואלית גבו־הה, ובגישתו הנבונה לענינים, היה מצליח תמיד ליישב חילוקי דעות, ליישר הדורים ובעיקר — למצוא מקורות כספיים למימון פעולות הארגון. מטרה אחת ויחידה היתה לנגד עיניו תמיד: לא להשיב ריקם את פניהם של אלה שביקשו עזרה.

הח׳ משה רוטנברג, מיד עם הגיעו לארץ משטוטגרט — בשנת 1947, העמיד את עצמו לשרות הארגון והיה לסגנו של מורו ורבו ר׳ יחיאל פרנקל. כן היה הדבר עם הח׳ לייזר פישמן. גם הוא הצטרף לעושים במלאכת ה„ארגון״ מיד עם הגיעו לארץ בשנת 1950, וזמן מסויים אף שימש בכהונת מזכיר הועד. לזכותו של הח׳ פישמן יש לזקוף את הצלחת התערוכה, שנערכה ב„בית ציוני אמריקה״ בשנת 1953 — ביום השנה העשירי להשמדת קהילת ראדום. תערוכה זו הצטיינה בשפע מוצגים דוקומנטריים: תמונות, מיסמכים, קטעי עתו־נים, כרזות, רשימות ודיאגרמות. מקום רב תפסו בה המוצגים על תקופת השואה. התערוכה שיקפה במידה רבה את תולדותיה של קהילת ראדום מראשיתה ועד סופה, מימי זוהרה וכליונה, והשאירה רושם בל־ימחה על מבקריה. הדים עליה נקלטו גם בעתונות.

*

דרך ארוכה וקשה עשה הארגון מיום היווסדו, עד כניסתו לבית שלו. את פעולותיו ניהל בתנאים גרועים, ללא קורת־גג וללא כתובת קבועה. את ישיבותיו היה מקיים בבית קפה או בבית אחד החברים, ונוסף לכך הפרעות ותקלות נערמות מדי פעם בדרכי פעולותיו. ברם, החברים לא נלאו מלהמשיך בעבודתם ולמשוך בעול המשימות לבוא לעזרת בני עירם — שרידי ניצולי השואה.

עם פטירתו של הח׳ פרנקל נרכשה הדירה שברחוב י. ל. גולדברג 6), בה חי ופעל עד יומו האחרון, בשביל הארגון. מפעל זה, שנתגשם הודות לנדיבות לבם של חבריו ומוקירי זכרו, שימש גם הנצחה הולמת לזכרו של המנוח הדגול, הציוני בעל זכויות והעסקן רב הפעלים. הבית, המכיל בו את הספריה מעזבונו של המנוח ואת הארכיון לקורות קהילת ראדום החרבה, משמש גם קורת־גג לארגוננו ומקום קבוע בו מתנהלות פעולות הארגון עד היום.

*

ארגון זה, אשר לכאורה עיקר תפקידו אינו אלא סיוע חמרי לנצרכים ותו לא, חרג מתחומו זה הצר ועוסק גם בפעולות אחרות שמטרתן היא — טיפוח קשרי ידידות וקירוב לבבות בין יוצאי עירנו בישראל. אחת הפעולות הללו היא תפילה בציבור בימים הנוראים. יוזם רעיון זה היה ר׳ יחיאל פרנקל. באווירה משפחתית, כמו „בימים ההם״, מתפלל בצוותא ציבור בני העיר, ומעלה בתפילת „יזכור״ את זכר קדושי קהילת ראדום, וכן גבורי מלחמת השחרור ומבצע סיני, בני העיר וילידי הארץ בניהם של בני העיר, שנפלו על הגנת כבוד עמם ומולדתם. קריאת התורה נעשית בספר תורה שהובא מראדום, מוצל מאש התופת הנאצית. החזנים ויתר „כלי קודש״ של ה„מנין הם חברי הארגון, העושים את מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס.

ייזכר כאן לטובה הח׳ פנחס רוזנבוים ז״ל שהיה, עד יומו האחרון, הרוח החיה של ה„מנין״.

*

הארגון שוקד על עריכת עצרות הזכרון ליום השנה לחורבן קהילתנו. באחד האולמות הגדולים של תל־אביב, לרוב ב„בית ציוני אמריקה״, מתכנסים מדי שנה בשנה המוני בני עירנו, מהעיר ומהכ־פר, מהקיבוץ ומהמושבה, כדי להתייחד עם זכר קרוביהם ומכרי־הם הי״ד.

בעצרת הזכרון ליום השנה ה־13, הוצג סרט על חיי היהודים בראדום שמלפני החורבן. סרט זה הוכן ביזמתו ובכספו של בן־עירנו הנכבד מניו־יורק, העסקן רב הפעלים והנדבן דז׳ק דיימונט, בעת ביקורו בראדום לפני המלחמה. למותר לציין את גודל ההתרגשות, שאחזה את הנוכחים באולם, בראותם על המסך את הרחובות והסימ־טאות, שם נולדו וחיו את מיטב שנות נעוריהם, וכן הדמויות הזכורות להם כה היטב, מוסדות, בתי כנסת, בנינים ועוד.

הסרט ניתן לארגון במתנה ונמצא ב„בית פרנקל״.

*

בתוך פעולות הארגון, רבים היו הארועים התרבותיים ופגישות רעים, שנערכו על־ידו בזמנים שונים. אין למנות כאן את כולם, אולם על אחדים מהם כדאי להתעכב מחמת אופיים התרבותי המיוחד.

א) רסיטל לכינור במוזיאון תל־אביב, שבוצע על־ידי בן־עירנו, הכנר העולמי המהולל, כנר ראשון של התזמורת הפיל־הרמונית בציריך, מר שמעון בקמן. במשך שעתיים הוא ריתק את קהל בני עירנו לצלילי נגינתו העילאית, וזכה לתשואות רבות. ב„הדרך״ ניגן יצירות אחדות אשר ניגנן עוד „בבית״ בראדום לפני החורבן.

ב) מסיבה לכבוד בן־עירנו הנכבד ד״ר יהושע גרינץ — איש ירושלים, חוקר בשדה המקרא, מלומד ובלשן, מעובדיה המד־עיים של האנציקלופדיה העברית — לרגל קבלתו פרס טשרני־חובסקי, מטעם עירית תל־אביב־יפו, כאות הוקרה והערכה על עבודתו בתרגום המופת של ספרו של הארכיולוג הנודע הפרופ׳ אולברייט. נאמרו דברי ברכה לחתן הפרס והערכה על תרגומו היפה בפרט ועבודתו המדעית בכלל. בתשובתו למברכים נתגו־ללה פרשה מראשית עבודתו המדעית והמחקר בשדה המקרא עוד בראדום, כשישב על התורה ועל העבודה בבית הוריו ברח׳ ברנרדינסקה, וכאוטודידקט התכונן לעלות לארץ לקנות תורה ודעת באוניברסיטה העברית בירושלים.

ג) ערב ספרותי ב„בית בורוכוב״ לזכר בן־עירנו הסופר והמ־שורר משה דוד גיסר ז״ל, שנפטר בניכר במדינת צ׳ילי. דברי הערכה נאמרו על־ידי ד״ר א. ש. יוריס והסופר דניאל לייבל. שמואל טייכמן ז״ל ויהודה צוקר. יצויין כאן כי משפחת המנוח: אשתו, שני בנים ובת, עלתה לארץ ונמצאת בקיבוץ רמות מנשה.

ד) ערב שירה ופרקי חזנות ב„בית המורה״ לרגל ביקורו של החזן משה רונטל, מי שהיה החזן הראשי האחרון בבית הכ־נסת הגדול בראדום, וכעת חזן בצ׳יקגו. ליד הפסנתר — רעיתו. במסיבת הפרידה, שנערכה לכבודו ב„בית פרנקל״, נוכחו אורחים חשובים, ביניהם: הרב דמבוביץ מארה״ב — רב צבאי לשעבר בכוחות הכיבוש האמריקניים בגרמניה, ויגאל ויינשטיין מפתח תקוה — חייל בבריגדה העברית ומהשליחים שפעלו ב„מרכז הרדומאי״ בשטוטגרט.

*

נוסף לארועים הנ״ל נערכו מסיבות־חג, כגון: חנוכה, פורים ושמחת תורה, ומסיבות קבלת פנים לאורחים מחו״ל. לציון מיוחד ראויה המסיבה שנערכה באולמי „גיל״ לכבוד יו״ר הכבוד של ה„רליף״ בניו־יורק ומייסד קופת גמילות חסדים ע״ש משפחתו, מר ד׳ק דיימונט. כן נערכו מסיבות לכבוד עסקני הארגון החברים משה רוטנ־ברג, חנינא מרגלית ויהודה צוקר, שיצאו לחו״ל לביקור פרטי ודרך אגב עשו שם גם למען הארגון; ומסיבה לכבוד החברים ישראל בן־צבי, בהגיעו לגיל הזיקנה, חנינא מרגלית ואברהם אייזנברג, בהגיעם לגיל העצה. מסיבות אלו קנו להן שם באווירה החברותית והתרבותית ובשולחנות הערוכים בטוב בטעם.

תרומה חשובה להצלחת הערבים הנ״ל תרם רבנו וידידנו הנערץ הרב ד״ר ש. טרייסטמן שליט״א, שהנעים דברי חן למסובים בדרשותיו מלאות הענין ומתובלות אמרות שנונות והומור. שותפים להצלחה זו היו גם החברים ישראל בן־צבי וכותב הטורים האלה, בהנעימם זמירות מהפולקלור היהודי, משירי הארץ ופרקי חזנות.

*

פעולה חשובה נעשתה בזמנו על־ידי הארגון, לבקשת בן־עירנו טוביה פרידמן (כיום מנהל המכון לדוקומנטציה בחיפה) בגביית עדויות מיוצאי ראדום בישראל נגד פושעי מלחמה נאציים — ארבעת הקומיסרים האוסטריים של מפעל הנשק („ויטוורניא״) בראדום, שעינו את 1500 עובדי כפייה היהודים עינויי גוף ונפש, ורבים נרצחו על־ידיהם בשל מה־בכך. חומר המרשיע שנאסף על־ידינו, אושר על־ידי הקונסול האוסטרי בתל־אביב והועבר לבית הדין המחוזי בוינה. ארבעת הקומיסרים נתפסו בזמנו על־ידי טוביה פרידמן והם כלואים עד היום במחנה ריכוז מיוחד ליד לינץ.

ביזמת הח׳ פרידמן נוסחה על־ידי הארגון תביעת פיצויים (שנתאשרה גם על־ידי ארגון יוצאי ראדום בפריס) נגד הנהלת מפעל „שטייר״ שמרכזו בלינץ, שהיתה בשנות הכיבוש הנאצי אחראית למפעל הנשק בראדום. העתקים מתביעה זו נשלחו לראש ממשלת אוסטריה, לקהילה היהודית ולקונגרס היהודי העולמי בוינה.

בו בזמן גם נעשתה הרשמה של בני ראדום בישראל, שעבדו במפעל ובזכותם לדרוש פיצויים מהנהלת „שטייר״ באוסטריה. נרשמו אמנם כ־120 איש ואשה, באנו במגע עם עורך דין (רדומאי) העוסק בעניני פיצויים, אולם לתוצאות עד כה טרם הגענו, כי האוסטרים מסרבים לשלם פיצויים מסוג זה.

עוד פעולה חשובה נעשתה על־ידי הארגון בזמנו, והיא — רישום חללי השואה למען „יד ושם״. לשם כך הוציא הארגון כרוז מיוחד לכל יוצאי ראדום, ובמשך חדשים רבים הופיעו ב„בית פרנקל״ בני־עיר, שבאו לרשום את חללי משפחותיהם הקדושים.

*

מוסדות הארגון: המועצה, הועד, ועדת הבקורת וכו׳, נבחרים בבחירות חשאיות הנערכות בכל שנה באסיפה הכללית. כל בחירה חדשה מכניסה אמנם שינויים בהרכב המוסדות, אולם רוב החברים נבחרים תמיד מחדש וממשיכים למשוך בעול המשימות של הארגון.

חברי המועצה הנוכחית הם (לפי הא״ב): אלבוים חיים, בלטמן מנשה, בנקר זליג, גוטליב מרדכי, גולדשטיין אברהם, עו״ד משה גולדבלום, גוטמן זאב, גלאַט צבי, גולדברג (גולן) שמעון, דן יוסף, וייצמן אברהם, ורצהייזר רחל, כץ צבי, לווין יוסף, מרגלית חנינא, מרגלית שמואל אלי ורעיתו מלכה, מנדלמן (שקדי) דוד, מרגלית יוסף, ניידיק שמואל אהרן, פרידמן אבר־הם, פרידמן יצחק, צוקר יהודה, צווייגנברג (בן־צבי) ישראל, רוטנברג משה, רייכנאַדל משה, ריבאַ פייבל, רייכמן יצחק, ריכטמן אריה, שפר רחל, שטורך אברהם. אייזנמן חיים, מוותיקי ארגון יוצאי ראדום בפריז ופעיליו, שהשתקע בישראל, נבחר גם־הוא למועצה, פה אחד.

יו״ר המועצה — עו״ד משה גולדבלום; סגניו — ישראל בן־צבי ויצחק רייכמן. מזכיר המועצה — זליג בנקר. יצויין לשבח הח׳ יהודה צוקר ששימש כיו״ר המועצה משך שנים רבות.

חברי הועד הנוכחי הם: רוטנברג משה, גולדשטיין אברהם, ריבאַ פייבל, ריכטמן אריה, מרגלית חנינא, ניידיק שמואל אהרן, לווין יוסף, גוטמן זאב, וייצמן אברהם.

יו״ר הארגון — משה רוטנברג, סגנו — אברהם גולדשטיין. גזבר — פייבל ריבאַ. בתפקיד של מזכיר הארגון מכהן ברציפות, מאז שנת 1951, כותב הטורים האלה.

חברי ועדת הבקורת הם: מלכיור שמעון, פיינגולד מרדכי.

כהוקרה לזכויותיו נבחר הח׳ כץ צבי כחבר כבוד של הארגון לכל ימי חייו.

*

יועלה כאן זכרם של שניים מחברינו שבחייהם היו פעילים ומסורים ללא ליאות בעבודת הארגון: האחד, מי שהיה חבר הועד מרדכי גרטנר ז״ל, שהלך מאתנו לעולמים ללא עת (בשנת תשי״ד). את כל מרצו הוא השקיע בהרחבת הפעולות של קופת גמילות חסדים, כדי שלא תשיב ריקם של אלה הזקוקים לעזרתה. יהודי בעל לב חם, ער לבעיות העולים החדשים וצרכיהם, מוכן להיענות תמיד לכל קריאה.

השני — חבר שאין דומה לו בפעילות, במסירות ובדאגה לנצ־רך, היה הח׳ פנחס רוזנבוים ז״ל, מוותיקי ונאמני הארגון, שנלקח מאתנו לפתע פתאום בחג השבועות תש״ך. הוא נתן לזולת לא רק את זמנו ומאודו, אלא גם את לבו — זה הלב הער והתוסס שחדל לפעום תוך כדי עשייה, תוך כדי קיום מצוות „עזוב תעזוב עמו״.

כן יועלה כאן זכרן של שתיים מחברות המועצה משך שנים רבות, פעילות ומסורות ללא גבול, שנלקחו מאתנו ללא עת. האחת היא הח׳ רחל רדבסקה ז״ל, שנפטרה בתל אביב בשנת תשי״ט, והשניה — הח׳ אולה רוטנברג ז״ל, שנפטרה בנכר במדינת אוסטרליה בשנת תשכ״א.

זכרם לא ימוש מאתנו לנצח.

*

בשתיים־שלוש השנים האחרונות הושגו על־ידי הארגון הישגים לא מבוטלים בהרחבת פעולותיו והידוק קשרי ידידות עם ארגוני יוצאי ראדום בתפוצות ומוסדות שונים במקום. ברצוני להצביע כאן על אחדים מהם:

א) הידוק קשרים ומגע מתמיד עם ארגוני יוצאי ראדום בפריס, מלבורן, קנדה והקלוב הרדומאי בקליפורניה, ובמיוחד עם ה„רליף״ בניו־יורק אשר הודות לעזרתו הרבה, בשנים האחרונות, נתאפשר להרחיב את פעולות קופת גמילות חסדים בממדים ניכרים.

ב) חידוש שיתוף הפעולה עם מוסדות ציבוריים בארץ, כגון: „התאחדות עולי פולין״ וקופתה, שמהלוואותיה נהנים גם בני־עירנו (בהמלצת הארגון), עם מרכז קופות גמ״ח שליד הסוכנות היהודית, ועוד.

ג) הכשרת הקרקע והכנת האמצעים להוצאת ספר זכרון זה.

ד) ייסוד קופת גמ״ח מיוחדת ע״ש משפחת דיימונט, על־ידי יו״ר הכבוד של ה„רליף״ בניו־יורק, איש רב הפעלים ונדיב לב הח׳ דז׳ק דיימונט. הישג רב־ערך זה הושג אחרי פעולה מאומצת של הועד, והודות לאימון שחברי ה„רליף״ בארה״ב רוחשים לראשי הארגון בישראל.

*

לסיום הדברים, מחובתנו להביע הערכה מלאה לחברי המועצה והועד לשעבר, שעשו ללא ליאות למען התפתחותו של הארגון ולהצלחת פעולותיו. יצויינו כאן לשבח החברים והחברות: יצחק פליגלמן — ממייסדי הארגון ומזכיר הועד הראשון; מתתיהו שפיר — מוותיקי הארגון ומזכיר הועד משך תקופה מסויימת; חיים הוכמן — ממייסדי הארגון ופעיליו משך שנים רבות; אברהם גולד־ברג — מזכיר הארגון משך תקופה מסויימת; לייזר פישמן — מזכיר הארגון ומפעיליו משך זמן מסויים; ברוך קופר (כעת בקנדה) — מהפעילים בועד; אסתר סרגוביץ — מהפעילות המסורות של המועצה והועד משך שנים רבות; בינה בקר, מהפעילות במועצה שנים רבות. לכולם אנו אומרים: יישר כוחם וחילם!

סוף דבר

בסקירתי הנ״ל על התפתחותו ופעולותיו של הארגון, העליתי על הכתב פעלים ומעשים שהם פרי מאמץ ציבורי ונעשו בצורה מאורגנת, תוך היענות לצווי השעה שהיתה גורלית ומכריעה בדברי ימינו; ברם חובה עלי לרשום לזכרון בספר גם פעולות מבורכות שנעשו בשעתם על ידי יחידים, שעה שתנועה ציבורית וחיי חברה וארגון טרם מצאו להם מהלכין בארצנו.

החבר ש. א. ניידיק, מוותיקי הארגון ופעיליו הנאמנים, המציא לידי פרטים על כמה גילויי התנדבות ועזרה, שבני ראדום, אנשי העליה השניה, הצטיינו בהן עוד בשנים שלפני מלחמת העולם הרא־שונה, עת שהעליה גם היא היתה בלתי מאורגנת ומלווה קשיים רבים. ההיקלטות בארץ היתה קשה שבעתיים, ובעיית העבודה היתה חמורה ביותר. קשה היה לעולה אז למצוא קורת־גג מעל לראשו. הארץ רובה שוממה ומחלות מקננות בה.

במצב קשה זה היה העולה הרדומאי נעזר על־ידי אלה שקדמו לו. העזרה היתה אמנם דלה ומצומצמת, אבל היא נתנה לעולה, אז, הרגשה שהוא איננו גלמוד ועזוב. זה הקל עליו לשאת בסבלו, עד שמצא איכשהו את מקומו וסידורו.

*

בין אנשי־בראשית אלה אשר שמרו על הקשר ההדוק עם ראדום ובאופן אישי עזרו לקליטת בני ראדום שעלו אחריהם, מונה הח׳ ניידיק את בני־עיר הבאים:

א) מנחם קרול ז״ל וביתו.

זהו ר׳ מנדל הידוע — יהודי תמים, ישר־דרך וחי על יגיע כפו. נאמן הרעיון הציוני ומטיף לדת העבודה. אשתו צירל היתה לוקחת את העולים תחת חסותה ובדאגת־אם סיפ־קה להם מזון ומקום לינה. טיפולה המסור והכן עורר בעולים הרגשה ביתית תחת צל קורתה. בני הבית, הבנים והבנות, היו לסמל הדור הצעיר בארץ־ישראל, מהם שומרים, חיילי הגדוד העברי ואנשי עבודה. כולם בריאים וחסונים. השפעתם על העולים היתה עזה, ואורח חייהם החלוצי שימש דוגמה לכולם.

ב) צריף בודד על חולות לוהטים.

בצריף רעוע זה על חולותיה הלוהטים של תל־אביב הקטנה, אשר קירותיו חשופים, גגו־פח ורצפתו חול, גרה משפחה קטנה, חלוצים — יוצאי ראדום. צריף זה משך אליו, כמו במטה קסמים, את כל הרדומאים. בו היו מבלים באחווה וברי־עות. בתוך כותליו הדלים הוסחו כל הדאגות. שם נרקמה מסכת החזון על ארץ ישראל עברית ועל חיים יפים אידיאליים. הצריף הזה היה אחר־כך למישכן קבוצת „אחריות״, שנוסדה על־ידי יוצאי ראדום.

ג) הקיוסק של חברנו צבי כץ.

עוד טרם היה לנו ארגון ובית משלנו „בית פרנקל״, היה לנו קיוסק ב„כיכר מגן דוד״, כלומר: הקיוסק היה רכושו הבלעדי וקנינו הפרטי של חברנו צבי כץ, אבל בהגישו כוס גזוז לעולה החדש היה הוא, בחיוכו הנלבב וב„ברוך הבא״ הרחב שלו, משרה על האורח רוח מרעננת ביתית, עד שהלה היה מרגיש את עצמו כאילו הוא קרוב משפחתו. וצבי כץ לא הסתפק רק במלים טובות ומעודדות, אלא היה הופך עולמות ממש עד שמצא סידור לעולה. אין פלא, איפוא, שלקיוסק של צבי כץ יצא מוניטין בין הרדומאים, וכשהופיעו עולי טהרן ופליטי המחנות, היה הקיוסק התחנה הראשונה שלהם.

ד) הח׳ פנחס רוזנבוים ז״ל.

עוד טרם היה הארגון, היה ביתו פתוח לכל מצוק ומר נפש מבני ראדום, והיה רואה זכות לעצמו בהושטת עזרה לנצרך. בעצמו קבלן בנייה, השיג תעסוקה בשביל רבים מהעו־לים החדשים, סייע בידם בהקמת בתי־מלאכה זעירים, ועודד את רוחם.

*

כל אלה ה„בודדים״ הראשונים (וודאי יימצאו עוד) ראויים לציון לשבח בספר זה כמניחי היסוד לעזרה, שעליו הושתת אחר־כך ארגון יוצאי ראדום בישראל.

בסיון תשכ״א — מאי 1961.

אריה ריכטמן / זכרון להולכים

מרדכי גרטנר ז"ל

נולד בראדום בשנת 1905 לאביו החסיד חיים יונה — איש התורה ותלמיד חכם, ואמו גיטל חנה, שהצטיינה בצדקתה ובנדיבות לבה. קיבל חינוך תורני ב„חדר", אחר כך בישיבה. השכלתו הכללית רכש לו בגימנסיה סמרסון (אח"כ „חובבי דעת"), השתלם במדעי המסחר ובהנהלת חשבונות בבית־הספר למסחר של פסכלסקי.

עם סיום לימודיו הוא עבר לשידובצה, שם שימש זמן־מה בכהונת מנהל בנק יהודי. בשובו לראדום עבד כמנהל חשבונות עצמאי בחברות פרטיות, ובשנים האחרונות שלפני המלחמה — בבית החרו־שת לעורות של דודו ר' ישראל'קה גולדברג הי"ד, איש נדיב לב ובעל מידות.

עוד בימי נעוריו המוקדמים הצטרף לתנועה הציונית, ועם פרישתו של ז'בוטינסקי מההסתדרות הציונית והקמתו את ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח) — עבר גם הוא להסתדרות זו. נמנה על פעילי תנועת „בית"ר" בראדום ותקופה מסויימת הוא היה גם מפק־דה. ביזמתו נוסדה תזמורת „בית"ר", שהודות להתפתחותה ויכולתה היא היתה לאחת התזמורות הטובות בעיר.

יחד עם יהודי ראדום המעונים תחת השלטון הנאצי, עבר את כל שבעת מדורי הגיהנום. ב„אקציות" הגדולות בימי אוגוסט 1942, „גורשו" אשתו העדינה אדלה (לבית מלכיסמן) וילדיו. שבור ורצוץ הוא שיקע את עצמו בארגון עזרה לרעבים ולנדכאים בגיטו הקטן, והיה פעיל ב„מפעל הלחם" למען עובדי כפיית היהודים בבית החרושת לנשק (וויטוורניא).

לאחר השחרור הוא היה ממייסדיו של ה„מרכז הרדומאי" בשטוטגרט ומהפעילים שבו. נשא לאשה את רגינה לבית לנגר, התחיל לבנות ביתו מחדש, וציפה לרגע שיוכל להגשים חלומו הנכסף — לעלות לארץ. זכה ועלה, אולם לבו שנפגע בשנות האימים לא עמד בו, ובא' בסיון תשי"ד נפטר בתל־אביב.

*

היה צנוע ועניו ובעל נפש טהורה. מיזג בתוכו עסקנות לשמה ואהבת ישראל כנה — אהבת אמת. הצטיין בישרו ובנועם הליכו־תיו, איש בר־לבב וחבר טוב למופת.

הבית והסביבה, בהן חונך וגדל, הטביעו עליו את חותמם — חותם הפשטות והעממיות היהודית. איש מסורת ומהנאמנים אליה, מחובבי הניגון היהודי ופרקי חזנות. חסיד ביסודו ונלהב לכל דבר מצווה, לכל דבר טוב. וכשעלה בידו לעשות דבר טוב — כלשהו — לזולת, קרנו פניו מרוב שמחה.

החיוך לא היה סר מעל פניו אף ברגעים הקשים בחייו. שפע זוך ורוך־לב. אופטימי מטבעו — גם לאנחתו נתלוותה אמונה וסבלנות.

חיבתו לציון, שהיתה טבועה בו עוד משחר נעוריו, לא נפגמה אף ברגעים הקודרים ביותר בחייו. התייחס לגלות בשלילה גמורה, וביחוד אחרי שראה במו עינו את השואה האיומה שפקדה את עמו, ואת אבדן משפחתו.

רבה היתה פעילותו למען הרעבים והנדכאים בגיטו ראדום ובמחנה הריכוז בשקולנה. יומם ולילה עמד על משמרתו והושיט עזרה לסובלים, ולחם לאחינו הרעבים העובדים במפעל הנשק ברא־דום. בפעולתו זו, שנתמכה הרבה על־ידי דודו הנדבן ר' ישראלקה גולדברג הי"ד, הוא הציל נפשות רבות מחרפת רעב.

במחנות הריכוז בגרמניה, אפילו בתנאים הבלתי־אנושיים מאד, היה מוצא תמיד עת לעזור לזולת, אם בשיירי האוכל שהיה מביא לחולים ותשושי־כוח, אם בדברי העידוד ש„קרובה הישועה לבוא"...

פרק מיוחד בעסקנותו הציבורית היא פעילותו לאחר המלחמה לטובת שארית הפליטה הרדומאית שבשטוטגרט. היו דרושים אז עסקנים מנוסים ונאמנים, שיארגנו את החיים הצבוריים והסוציאליים של הניצולים, וידריכום בכל בעיותיהם שנתעוררו בראשית צעדיהם לקראת חיים מחודשים, לאחר שנות סבל, עוני ושמד. ואכן — מרדכי היה מראשוני המתנדבים למלאכה חשובה זו. מילא כל תפקיד שהוטל עליו, הצטיין ביזמה וערנות, ועד יום עלותו ארצה שירת ללא ליאות את ציבור אחינו בשטוטגרט.

וגם עם עלייתו לארץ, למרות הקשיים החמריים שנתקל בהם בראשית בואו, מצא שעה פנוייה גם למען ארגוננו. בו ראה את הקהילה הזעירה שנשארה לפליטה מקהילת ראדום הגדולה והמפוא־רת שנחרבה. התמסר ביחוד לפעולות קופת גמילות חסדים, למען תוכל להושיט עזרה לכל הפונים אליה, בלי יוצא מן הכלל. היה מנאמני ה„מנין" הרדומאי בימים הנוראים ואף עבר לפני התיבה.

מרדכי לא החזיק מעולם טובה לעצמו ולא ציפה לתגמול. הוא ידע היטב, כי שכר מצוה — מצוה.

ת.נ.צ.ב.ה.

פנחס רוזנבוים ז"ל

נולד ב־1902 בראדום למשפחה אמידה ומעורה בחיי הציבור. אביו ר' תנחום היה סוחר ובעל־בית מכובד, ופעיל ב„חברה קדישא וחסד של אמת". הרב יחזקאל רוזנבוים־שושני, מראשי ה„מזרחי" בפולין, אח"כ ממייסדי „הפועל המזרחי" בא"י ולבסוף ממייסדי „אח־דות ישראל" וממנהיגיה בפולין — היה אחיו. בנו של הרב פוזנר, רבה של וארשה, היה גיסו — נושא אחותו.

בגיל צעיר מאד עלה ארצה עוד בתקופת העליה השלישית. עשה בכל עבודה קשה, התענה ברעב ובמלריה, אבל עמד בכל אלה ואת הארץ לא עזב, על אף דרישות הוריו המסודרים „לחזור הביתה". כבר בראשית צעדיו עלה על הפיגום, עליו עמד עד סוף ימיו כמעט. ולא מעטים הם הבתים המתנוססים בעיר העברית הראשונה, אותם תיכנן ובנה במו ידיו.

עניו היה באפיו, אבל בקרבו שכנה נשמה יהודית גדולה. שש לקראת מצוות עשיית חסד לזולת ומעשיו הטובים מילא בשקט ובמ־סירות. ביתו שימש כתובת למדוכדכי ונצרכי בני־עירו, וידע את גודל המצווה של „מתן בסתר".

הצניע לכת ולעולם לא ציפה לתודה או הכרה במעשיו. תמיד וללא ליאות היה מוכן לפעולה לטובת היחיד והכלל.

בשנות המאבק נגד השלטון המנדטורי ובתקופות פרעות הער־

בים, היה פעיל, יחד עם אשתו ובניו, בתנועת המחתרת העברית. לא פעם פקדה המשטרה את ביתו וחיפשה בו נשק וכרוזים. אחד מבניו היה מעצורי לטרון.

במלחמת השחרור נפל בנו יוסף בקרב על רמלה, ומאז לא התאושש. חיפש דרך הולמת להנצחת זכרו, ובעזרתו לזולת מצא נחמה פורתא בדרך להנצחה זו.

היה מראשוני ופעילי ארגון יוצאי ראדום בישראל, לו הקדיש מיטב עתותיו וכוחותיו עד הרגע האחרון. כן היה נאמן לתנועה הרביזיוניסטית, אותה שירת ללא סייג עד סוף ימיו.

נפטר בחג השבועות תש"ך.

ת.נ.צ.ב.ה.

הרב ד"ר ש. טרייסטמן

העוסק בצרכי ציבור באמונה

„ויעל מלאך ה' מן הגלגל אל הבוכים"
(שופטים ב') — „זהו פנחס".
(מדרש רבה, ויקרא פ"א).

*

חלפה שנה מאז הלך מאתנו. הלך פיניה ואיננו. פיניה שלנו, זהו פיניה שאינו ניתן לשלטונו של שר השיכחה. פיניה החי והתוסס ביותר שבתוכנו — נגזר מארץ החיים ואיננו אתנו. חבל מאד, חבל!

אם המלה חיים פירושה — תנועה, היה הוא איש החיים המלאים והססגוניים ביותר; אם חיים — משמעותם: ללכת, לעשות, לדאוג, לטפל ולהיות עסוק יומם ולילה — הוא איש רב־פעלים יותר מאשר אנו כולנו. שעה שכולם היו עסוקים ב„מלאכה שבעל פה", היה הוא עסוק במלאכה ממש, והיה משקע את כל כלו בה. לא מדרכי להיות יושב „על התורה", אלא הוא היה עמל וטורח „על העבודה ועל גמילות חסדים", כמאמר חז"ל: „לא המדרש עיקר—אלא המעשה". הוא היה הולך, הוא היה עושה. היה הולך בדרך שתורת ישראל מצווה ללכת; הוא היה עושה מה שעל פי התורה מצווה לעשות.

במעשיו הטובים היה מעין וירטואזיות. פעל ועשה בכל ישותו בבחינת „כל עצמותיו תאמרנה". הופיע בעיני הנצרך כמושיע בלב ונפש. התגלמות של הקרבה עצמית במובן הנאצל של המלה. גילה מסירות נפש ממש לטובתו של חבר, עולה — בן־עיר. היינו רואים אותו תמיד „על הרגליים". „ויצא אל אחיו" — פירש אחד הצדיקים: „הוציא את נשמתו" בשביל אחיו, בבחינת „נפשו יצאה בדברו". כל החיות שבו כאילו היתה כמהה ועורגת למסור את עצמה לעזרת כל יהודי באשר הוא יהודי.

כל אימתי שראוהו ובכל מקום שהיה נראה (ואיפה הוא לא היה נראה ומי מאתנו לא ראהו?) — בכל תנועה שלו ובכל אחת מהעוויותיו, כביכול, היה לוחש לעצמו: „פיניה, לא ה„אני" שלי הוא העיקר, אלא ה„אתה" שלך — זה הוא העיקר: מה שאתה עושה!" דל־ערך וקטן הוא היה בעיניו, ורב העלילה בשביל הזולת. זהו הקו הבולט המציין את אישיותו. רצונו הטוב, אשר דחף אותו למעשים טובים, הדריכהו מנוחה. נבצר ממנו העמידה או הישיבה במקום אחד. הוא היה תמיד ב„הרצה". אף זבוב לא יכול היה להדביקו במעופו לשם סידור מקום חנייה עליו; משל, קיני נמלים בנעליו ובשלהם — הוא הולך, הוא רץ... האיש הזה היה כעין כתובת מתה־לכת, לצרכי הכלל ולצרכי הפרט. כל נצרך וכל נזקק היה פטור מלחפש אחריו — מלפנות אליו: הוא נמצא מאליו לכל מבקש ונענה לכל דורש. הוא היה „בולש" אחרי נצרכים סמויים מן העין, ענווי־לב, יודעי שתיקה — מעין בלש של מתן בסתר, היה חש ומרגיש אי־פה אי־שם נמצא מישהו בבחינת „מן המיצר קראתי". לבו — לב רגיש, משול לסייסמוגרף רושם כל זעזוע. נפשו כמו טרנזיסטר קולט כל אנחה חרישית של חבר.

כאחד, פעיל ותיק ב„ארגון יוצאי ראדום" היה פנחס רוזנבוים לא רק עוסק בצרכי ציבור באמונה, אלא עסק גם בצרכי אמונה בציבור. באיזו התלהבות ומסירות הוא היה מטפל בעבודת ארגון ה„מנין" הרדומאי לימים הנוראים, וכיצד הוא היה בעצמו מנצח על „העבודה" בימים הנוראים גופם; עשה ופעל, הזמין והכין, סידר ודאג לכך ש„הכל יודוך" — שכולם, כל בני ראדום, יבואו אל המוכן „לשמוע אל הרנה ואל התפילה". וכן בחנוכת „בית פרנקל" ובהפצת „קול ראדום" למען כל ראדום... את הכל עשה בחריצות, בלבביות, באהבה רבה ובכשרון המעשה. ומעל לכל — באמונה.

מספרים חסידים: שאל הרבי מפשיסכא את הקוצקאי: — מה פירושה של „אמונה"? מסירות — ענה הקוצקאי („וכל מעשהו באמונה", „ועד דור ודור אמונתו"). מסירות — להיות מסור לענין.

ופיניה הצטיין במסירות. במסירותו הוא הראה רוב ידידות, ובידידותו היתה מורגשת אהבה רבה, ולכך — משמעות חשובה. חשר בה הרבה יותר מאשר אהבה סתם, אהבה שהיא נעדרת ידידות כנה, ידידות אמת.

לא תהיה בזה משום הפרזה אם נצמיד לר' פנחס ז"ל שלנו את שלושת תוארי הכבוד האלה: „יהודי טוב", „חסיד" ו„גיבור", אם כי היה חסר את שלושת הסימנים החיצוניים המציינים את שלו־שת התוארים. „יהודי טוב" — במובן הפשוט של המלה; „חסיד" — אמר המודז'יצאי, זהו „חסד" בצירוף „יוד" (י = יהודי), הוה אומר — העושה חסד ליהודי הוא חסיד; „גיבור" — אמר רומן רולן, „גיבורים" — לדעתי — הם אנשים בעלי גודל־לב. אין אני יודע סימן־היכר אחר המציין גדולה מאשר טוב לב, אין גודל־לב — אין איש גדול".

יהודי יפה הוא היה, אם כי זקן לא עיטר פניו. הוא קרן בזוהר הרקיע. לא תמיד היפה הוא טוב, אבל הטוב לעולם הוא יפה — „צדקתו עומדת לעד"!

כבוד והוד לזכרו.

*

(מאמר לזכרו של המנוח שפורסם ב„ראדאמער שטימע" בניו־יורק במלאת שנה למותו).

ארגוני יוצאי ראדום בארה"ב וקנדה

הקונגרגיישן הרדומאי הראשון

הגירת יהודי ראדום לארצות הברית החלה עוד בשנת 1895, ורק ב־1902 הוחלט, על־ידי קומץ בני־עיר בניו־יורק, על ייסוד ארגון של יוצאי ראדום. בביתו של שבתאי (סאַם) גרוספלד ברחוב אֶסקס נכנסו החברים: פסח מושקובסקי, יוסף ברלינסקי, זיינוול קסטנברג, אליעזר רוזנברג, הרב אלי־גרשון ויינשטיין, וולוול בירנבוים, והחליטו להקים ארגון בשם „קונגרגיישן — אגודת אחים בני ראדום". מושקובסקי נבחר לנשיא, רוזנברג — מזכיר כספים, וקסטנברג לקופאי.

בשנת 1908 הוחלט על שינוי שם הארגון ל„קונגריישן הראדו־מאי הראשון". לנשיא נבחר אברהם מלאך, למזכיר כספים — אברהם פישמן, ולרושם פרטיכלים — משה קופר. פעולות הארגון התבטאו בעיקר בטיפול במהגרים החדשים והגשת עזרה לנצרכים.

בשנת 1915 נרשם הארגון כחוק אצל הממשלה. נרכשה חלקת אדמה בשביל בית־קברות (סמטרי) ונקנה בית באיסט־סייד, רחוב ג' 10. הבית שימש בית־תפילה, וכן למטרת כינוסים ואסיפות. אחת לשבועיים התקיימו ישיבות. בשבתות וחגים באו הרדומאים לבית־התפילה להתפלל עם החזן שלהם, והיו מרגישים עצמם באווירה משפחתית חמה. הבית נהפך לכוח מושך ולגורם חשוב להצטרפותם של בני־ראדום לקונגרגיישן, שבינתיים גדל ורחב ופיתח פעילות רבה בעזרה חמרית ומוסרית לחברים.

ועדה מיוחדת, בראשותו של סאַם גרוספלד, בה השתתפו הח"ח דז'ק דיימונט, סאַם קאַן וטשרלי שטיינברג, ערכה ב„נשיונל תיאטר" נשף מפואר שהכניס —.2,000 דולרים.

בייסוד ה„ראַליף" הצטרף אליו ה„קונגרגיישן" ותרם סכומים גדולים למטרות שונות.

מפעילי הקונגרגיישן נבחרו ל„ראַליף": סאַם גרוספלד לנשיא וטשרלי שטיינברג למזכיר. בין יתר הפעילים היו: אייזיק טננבוים, נתן קסטנברג, אברהם פישמן ויוסף ברלינסקי.

ה„קונגרגיישן" השתתף בסך 500 דולרים לרכישת מכונת רנטגן בשביל בית החולים היהודי בראדום.

אחרי השואה נעשתה פעולת עזרה רחבה והועברו אלפים דולרים לשרידים הניצולים, פליטת יהודי ראדום שהיו בפולין, בגרמניה, בצרפת, שוודיה וישראל. הניצולים שהיגרו לאמריקה, נתקבלו בזרועות פתוחות והוגשה להם עזרה ביד רחבה להשגת קורת־גג ועבודה.

ה„קונגרגיישן" היה מראשוני הארגונים הרדומאים בארה"ב שהחליט על הוצאת ספר זכרון לקדושי קהילת ראדום.

על הפעילים ב„קונגרגיישן" נמנים היום החברים הבאים: סאַם קאַן — נשיא, ישראל זומר — סגן נשיא, סאַם גרוספלד — מזכיר כספים, אברהם מילמאַן — קופאי, טשרלי שטיינברג — מזכיר פרוטוקולים והוספיטלר. נשיא הכבוד — דז'ק דיימונד.

ז כ ר ו ן ־ ע ד

לנשיאי הקונגרגיישן, מזכיריו ועסקניו הפעילים, שהלכו לעולמם

ברלינסקי יוסף	מלאך אברהם	מנדלבוים משה
מושקובסקי פסח	טננבוים אייזיק	קסטנברג נתן
ג'יקובס מוטי	בירנבוים וולוול	גולדפלייס ז'ק
פוגלמן בריש	קופר משה	שפר מנשה
רוזנברג אליעזר	מנדלמן משה	אוסטריאַן איטשה
ויינשטיין אלי־גרשון	פישמן אברהם	וסרמן סאַם

ת. נ. צ. ב. ה.

„מרכז התרבות הרדומאי"

בשנת 1920 החלה הגירה גדולה של הנוער היהודי מראדום לחוץ לארץ, ורבים מהם הגיעו לניו־יורק. הם נתקבלו על־ידי יוצאי ראדום בלבביות ובחמימות. אלה מהמהגרים הצעירים שהיו בראדום פעילים בחיי החברה, המשיכו בהם גם בניו־יורק.

בשנת 1922 נוסד באיסט סייד ברחוב 10 מועדון רדומאי בו היו חדרים מרווחים ואולם לריקודים. המועדון היה פתוח כל ערב ותכניות בידור נערכו בכל שבוע. אולם, במרוצת הזמן נתמעטה ההתעניינות במועדון, משום שרבים מהצעירים הצטרפו לאיגודים מקצועיים ולחוגים חברתיים אחרים.

בשנת 1927 התכנסו באי־כוח ארגוני הרדומאים בניו־יורק והחליטו להקים את „מרכז התרבות הרדומאי". מיד הוחל בפעולות חברתיות ותרבותיות סדירות, שנתקבלו באהדה על־ידי ציבור החברים.

„מרכז התרבות" עורך הצגות ונשפים, הרצאות על נושאים אקטואליים ועוד. כמוכן משתתף המרכז בכינוסי ארגונים יהודיים עולמיים, כגון: הג'וינט, היאס, הקונגרס היהודי העולמי, לאַנדסמאַנ־שאַפט־פאַרבאַנד, המגבית המאוחדת, ידידי ההסתדרות ואגודות אחרות. „מרכז התרבות" זכה בתעודת־הצטיינות של ממשלת ישראל כאות הוקרה בעבור רכישת בונדס בסך —.25,000 דולרים. המרכז עורך אזכרות שנתיות לזכר קרבנות השואה, ועליו רובצת גם האחריות להוצאת העתון „ראַדאָמער שטימע". המרכז הוא חבר ה„ראַליף" ותומך בכל פעולותיו.

שרידי השואה שהגיעו לאמריקה, נתקבלו בסבר פנים יפות ואופשר להם להצטרף כחברים בארגון ללא כל תשלום.

בשנת 1956 הוקם ליד המרכז איגוד נשים („ליידיס אקזיליירי"), שהצליח להגיע תוך זמן קצר להישגים ניכרים, בפעולותיו בשטח הסעד, תרבות וכו'.

חברות האיגוד מארגנות את החגיגות בפורים ובשמחת תורה, מסיבות נשואין, בר־מצוה, יום־הולדת ויובלות. האיגוד הוא חבר ה„ראליף".

חברי „מרכז התרבות" מרגישים עצמם כמו בני משפחה אחת, וכל אחד משתתף בשמחת חברו וחלילה ביגונו. מייסדי המרכז היו: **דז'ק דיימונד, איטשה לנגר, קלמן זייפמן, טשרלי שטיינברג, איטשה בלייוויס ויוסף ברקוביץ.**

חברי האקזקוטיבה כיום הם: איטשה בלייוויס, ליאון גולדמן, הרי גרינברג, דז'וליוס הופמן, איזי קוירש, ווילי מנדלמן, פיליפ וורבר, משה וייסלנד, אלתר וייסברג ואייזיק שניידר.

באיגוד הנשים פעילות החברות: מרי מנדלמן — **נשיאה, פרידה בלייוויס** — סגנית, מניה גולדמן — גזברית, **שרה גרינברג** — מזכירה, גולדה הוכמן — קופאית, הניה והלן גולדברג — **חברות.**

ב„מרכז התרבות" שימשו בתפקידים שונים החברים: **היימי מנדלמן** — נשיא, דז'ק ריטשמן, הרי גולדברג, **ויקטור הוכמן** — סגני נשיאים; אייבי גולדברג, אייב דנציגר, יודל **ריטשמן, הרי** נידל, דז'ק ברקוביץ — **חברים פעילים.**

זכרון־עד
לחברים פעילים ומסורים, שהלכו לעולמם

בייקובסקי יוסף	סוסמן יעקב	רובין מיני
גוסטמן	גב' אברבך	וייסברג רוזה
פיינברג ב.	ברקוביץ גיטל	מילמן נחום ברל
טוגטמן מוריס	לקאייזן מקס	פרידמן לואיס
מיגרמן מלי	לקאייזן לנה	לקסמן איזי
ריטשמן הרי	פלנצר מוריס	ריטשמן לינה
סילוור רבקה	גזובר מרים	בוכמן פרידה
גולדברג ריילה	גולדברג פרייווט	שליפקוביץ ישראל
הגב' נ. כהן	גולדברג ברכה	גולדברג יחיאל
גולדברג ישראל	מילמן פרידה	בייקובסקי לנה
סוסמן סילוויא	גב' ציגלמן	

ת. נ. צ. ב. ה.

ועד העזרה הרדומאי המאוחד לארה"ב וקנדה

להלן תמצית המאמרים, המובאים במלואם בחלק האידיש של הספר, הכתובים בידי החברים: אלפרד ליפסון מניו־יורק ושלמה ליפשיץ מטורונטו.

כשהגיעו בשנת 1917 לאמריקה ידיעות מעציבות על מצב היהודים בפולין, בעטיים של תנועת החירום ונישול היהודים ממקורות הפרנסה, נתכנסו פעילי הארגונים הראדומאים בניו־יורק, ובראשם: דז'ק דיימונט, יוסף בירנבוים, סאם גרוספלד, הרי כץ, נתן קסטנברג, יוסף קורמן, קונסקי, חנוך פומרנץ, משה רדומסקי, גב' סיידי שפיצברג ואחרים, והחליטו לייסד ועד עזרה משותף.

באסיפת המונים בתיאטרון הגדול, פנה הרי כץ בקריאה נרגשת להושיט עזרה לאחים שמעבר לים הנתונים במצוקה. בו במקום נתרמו אלפיים דולרים, שמיד הועברו לראדום.

לעזרה מועילה זו נתקבל מכתב תודה מאגודת בעלי המלאכה (האנדווערקער פאריין) בראדום חתום על־ידי היו"ר משה רובינשטיין והמזכיר אלימלך פיינקינד (האחרון כיום בישראל), ונאמר בו בין היתר: „תמיכתכם נותנת לנו לא רק אמצעים לקניית לחם לרעבים ותרופות לחולים, אלא מחדירה גם אמונה ותקוה בלבות נבוכים ומיואשים. וזוהי הוכחה נאמנה כי אחינו מעבר לים רגישים לסבלותינו ומגישים לנו סעד ועידוד, שעה שאנו עומדים על סף הייאוש".

למרבית הצער שימשה התמיכה הנ"ל כ„**עידוד לשעה" בלבד.** למרות התפתחותה הכלכלית של ראדום, התקיים חלק ניכר מאוכלוסייתה היהודית בדחקות מתמדת, ונזדקק לעזרת מוסדות סוציאליים. על ה„ראליף" היה איפוא להמשיך בפעולות עזרה וסעד. מלבד משלוחי כסף ו„מעות חטים" לפסח, העביר ה„ראליף", בהזדמנויות שונות, ובעיקר בעת ביקורו של אחד מעסקניו בראדום, סכומים ניכרים בשביל יחידים ומוסדות. כך היה ב־1922 באמצעות הח' משה רדומסקי ז"ל, שחילק כמה אלפים דולרים, וב־1936 כשביקרו בראדום דז'ק וסידי דיימונט, שהוסיפו 500 דולרים מכספם הם לתרומה של ה„ראליף". הכסף שימש לייסוד קופת גמילות חסדים, ממנה נעזרו בזמן קצר כ־1500 משפחות, כפי שמעיד דו"ח המזכיר **משה פוקס.** בעת ביקורו זה עשה מר דיימונט סרט דוקומנטרי על ראדום היהודית ומוסדותיה. את הסרט מסר הוא ל„ראליף", שהציגו בכינוסים ואסיפות. העתק ממנו נתן מר דיימונט גם לארגון יוצאי ראדום בישראל במתנה.

עד 1935 לא השתייכו ל„ראליף" כל הארגונים הרדומאים בניו־יורק, ורק אחרי שאלה וגם הארגונים מבלטימור, מונטריאול, וטורונטו, הצטרפו אליו, אושר ה„ראליף" בשנת 1937 כחברה רשמית, תחת השם: „ועד העזרה הרדומאי המאוחד לאמריקה וקנדה אינק.". ה„ראליף" עמד במגע עם ועד בן 15 איש שפעל בראדום ושבאמצעותו הועברו סכומי העזרה. וכשבאה דרישה, מהרופאים פינקלשטיין

וקליינבערגר, למכונת רנטגן בשביל בית־החולים היהודי, נרתמו עסקני ה„ראַליף" לפעולה מיוחדת, ומכונה כזו הועברה מיד לראדום.

בספטמבר 1945 התקיימה בטורונטו ועידה מיוחדת, בה הותוו תכניות פעולה נרחבות למען ניצולי השואה באירופה ובישראל. אושרה גם שליחותו של הח' שלמה ליפשיץ לפולין, לאחר שנבחר כנציג על־ידי 25 ארגונים בקנדה. הודות לביקור זה נקשרו קשרים עם הרבה רדומאים וארגונים בעולם, והתקיים איחוד משפחות מנותקות.

עיקר פעולות ה„ראַליף" התרכזו בשטחים הבאים: השגת רשיונות כניסה לאמריקה וקנדה בשביל שרידי השואה, ועזרה לבאים בסידורם במקום; עזרה לנצרכים בכל מקום שהם, תמיכה לקליטת עולים חדשים בישראל, ונוסף לכך — השתתפות בפיתוח והגנת מדינת ישראל.

כדאי לציין כמה מהפעולות הללו: משוודיה הובאו אחיות תאומות, שהצליחו לסדר לעצמן כאן חיי משפחה; לבלגיה נשלחה מכונה בשביל בן־עיר ובעזרתה הסתדר שם; לאיטליה נשלחו סכומי כסף לפי רשימה שהגיעה משם; לקפריסין נשלחו חבילות מזון; לשטוטגרט נשלחו 300 דולרים ואח"כ עוד 500. בעת ביקורם באמריקה של שמעון פישמן ושמעון צוקר (אלפרד גרנד) מפריז, נמסר להם סכום נכבד לפעולות הצלה וכן 600 דולרים בשביל בית יתומים בפריז. לישראל נשלחו, ביוני 1949 — נוסף לתמיכה קודמת — 2,000 דולרים, לפי בקשה דחופה במברק, חתום על־ידי נציגי הועד דאז (יחיאל פרנקל, ד"ר זליצקי ומשה רוטנברג). כמוכן הועברו אח"כ סכומים נוספים ומאות חבילות מזון ותרופות. ועד היום עוד יד ה„ראַליף" נטויה. תמיכה מיוחדת ניתנה להצלת ילדה חולה של בן־עירנו. ב־1948 הגיעה משוודיה לאמריקה הרדומאית הגב' בירנבוים ובעלה, שבידו היתה ויזת מעבר לקובה. הוא נעצר באליס־איילנד ועמדו להחזירו לשוודיה. הודות לפעולה מיוחדת של ה„ראַליף" והיו"ר טננבוים בראש, התערבו בענין אישים רמי־מעלה ותוצאות ההשתדלויות היו, שנתקבל בסנאַט הושינגטוני חוק מיוחד שאיפשר למשפחת בירנבוים להישאר באמריקה.

בינתיים נוסדו באמריקה ובקנדה — על ידי המהגרים החדשים, ביניהם עסקני ציבור מובהקים — ארגונים חדשים שגם הם הצטרפו ל„ראַליף".

אחד מהארגונים האלה, בשם „ראַדאָמער מיוטשועל סוסייטי", העביר את הביולטין שלו לידי ה„ראַליף" וזה עשה ממנו את הירחון „ראַדאָמער שטימע" שבעריכתו של אלפרד ליפסון (אלתר ליפשיץ) הצליח לרכוש לעצמו פרסום רב וחיבת קהל הרדומאים. לאחר שנתיים, כשמר ליפסון נאלץ היה, מחמת מצב בריאותו ועיסוקיו, להפסיק עבודתו בעריכה, הועבר העתון לטורונטו ושם הוא ממשיך להופיע בעריכתו המצויינת של שלמה ליפשיץ. במשך הזמן נעשה העתון מכשיר יעיל ומקשר בין הרדומאים בעולם כולו.

דבר שני שהעסיק את ה„ראַליף", הוא: הוצאת ספר הזכרון לקהילת ראדום. הודות לעבודות הכנה רבות שנעשו בידי הארגונים הקשורים ב„ראַליף", הן על־ידי איסוף חומר והן על־ידי גיוס כספים, נתאפשר לועדת הספר בישראל לגשת ולבצע את המשימה הגדולה.

ה„ראַדאָמער מיוטשועל סוסייטי" עשה, בהשראת ה„ראַליף", גם פעולה בקשר להקמת מצבת זכרון לקדושי השואה בבית הקברות שלו בניו־יורק.

לבסוף נזכיר פעולה חשובה שה„ראַליף" עודדה וקיבל אותה תחת חסותו, והיא: ייסוד קופת גמילות חסדים ע"ש משפחת דז'ק דיימונד, ליד ארגון יוצאי ראדום בישראל. הח"ח דז'ק דיימונד ורעיתו סידי — ממייסדי ה„ראַליף" וארגונים אחרים, עסקן מסור בלב ונפש בכל הארגונים הרדומאים — תרם למטרה זו 25,000 דולרים שישתלמו במשך 22 שנה. בכך נתן דוגמה נהדרת **לנדיבות לב כנה.**

ואלה הם הארגונים הקשורים ב„ראַליף":

— „ראַדאָמער קולטור צענטער ניו־יורק, ו„ליידיס אקזילרי".
— „ערשטער ראַדאָמער קונגרגיישן", ניו־יורק.
— „ראַדאָמער אינדעפענדענט אייד סאָסייטי" ו„ליידיס אָרגאַניזאַציע".
— „ראַדאָמער מיוטשועל סאָסייטי", ניו־יורק.
— „ראַדאָמער הילפס־פאַריין", מונטריאול.
— „ראַדאָמער רעליף", טורונטו.
— „ראַדאָמער רעליף קלוב", מיאַמי.
— „ראַדאָמער רעליף אָרגאַניזאַציע", וויינלנד.

כן משתפים פעולה עם ה„ראַליף" הארגונים הבאים:

— „ראַדאָמער מיוטשועל בענעפיט סאָסייטי", טורונטו.
— „ראַדאָמער מיוטשועל קאָאָפּעראַטיוו קרעדיט סאָסייטי".
— „ראַדאָמער יאַנגס־מענס" ו„ליידיס אקזילרי", טורונטו.

*

להלן פעילי הארגון בערים: ניו־יורק, טורונטו, מונטריאול, מיאַמי ווינלנד.

בניו־יורק: י. דיימונד — נשיא כבוד, י. קוירש — **נשיא**, י. בירנבוים — סגן נשיא, מניה גולדמן — מזכירת כספים, ח. מנדלמן — גזבר, י. גלאַט — מזכיר פרטיכלים, ל. דובמן — מזכיר התכתבות. חברים: ל. אלטמן, י. ברקוביץ, ח. ברגר, ס. קאַן, א. דנציגר, מ. פרידלנד, חנה גולדברג, וו. הוכמן, מ. קורמן, א. ליפסון, וו. מנדלמן, מ. רוטמן, מלכה רובמן, אנה רובין, מ. רוזנבוים, טש. שטיינברג, סיידי שפיצברג, פ. וורבר, פ. וייסבורד, י. זגמן.

בטורונטו: ש. רוזנבוים — נשיא, ב. הופמן — סגן נשיא, ע. אקרמן — מזכיר כספים, א. גלס — מזכיר התכתבות, מ. הופמן — גזבר, י. קאַן — טראַסטי. חברי האקזקוטיבה: ש. ליפשיץ — עורך ה„ראַדאָמער שטימע", ב. אנשיין, י. אברמוביץ.

במונטריאל: ל. וורק — נשיא, מ. קירשנבלט — סגן נשיא, ה. פירשטנברג — מזכיר פרטיכלים, ג. זיידמן — גזבר, וו. מורנשטיין — טראַסטי, י. פופר — מזכיר. חברי האקזקוטיבה: י. ברנדוויין, פ. גיסר, ח. גוטמן, י. גוטמן, י. לינזן, ד. מנדלבוים, מ. פוטרשניט, מ. צוקר, ליבה וורק, וגב' פוטרשניט.

במיאמי: י. דיימונד — נשיא כבוד, מ. וויצמן — נשיא, מ. זייפמן — סגן נשיא, אנה סיר — מזכירה, י. הופנגרטן — מזכיר פרטיכלים, ק. זייפמן — גזבר. חברי האקזקוטיבה: א. סיר, י. גולדברג, סיידי דיימונד, מילי וייצמן, ד. זייפמן, ביילה הופנגרטן, ג. גולדברג, שורלי שיפמן, פ. שיפמן, שרה ליכטר.

בוינלנד: מ. בירנבוים — נשיא, מ. מלץ — סגן נשיא, י. רוטנברג — מזכיר, מ. קרול — גזבר, מ. קאן — נציג יוצאי קוז'ניץ, ג. לדרמן — נציג יוצאי שידלוביץ.

זכרון־עד
לעסקני הראליף שהלכו לעולמם

טננבוים אייזיק	קסטנברג נתן
הרטמן יעקב	קירשטיין מוטל
פומרנץ חנוך	רוטמן היימי
גולדברג יחיאל	מוזוף א.
רדומסקי משה	הוברמן משה
רדומסקי טש.	

ת.נ.צ.ב.ה.

„ראדאמער ארבעטער רינג, ברענטש, 369"

נוסד בשנת 1911. אסיפת היסוד התקיימה בחודש מרץ בביתו של מוטי ג'ייקובס ביזמתם של סאם גרוספלד — יושב ראש, ג'ון קורמאן — גזבר, ומוריס פרייר — הוספיטלר.

לחגיגת 15 שנות קיומו מנה הברנטש 175 חברים. הכינוסים והאסיפות שנערכו ע"י ה„ראדאמער ארבעטער רינג", ריכזו קהל רב והביאו לתוספת חברים חדשים.

חברי הברנטש לקחו חלק רב בהקמת ה„ארבעטער רינג" על סניפיו ברחבי אמריקה, ובהקמת בנין הפאר שלו על מחלקותיו ומוסדותיו הנהדרים, כגון המרפאה, מחלקת העזרה הסוציאלית, בית ההחלמה המשוכלל, רשת של בתי ספר, ובית ישישים שמראהו כהיכל מפואר. חלקם גם רב ביסודו של ועד הפועלים היהודי. כל הפעולות של הברנטש בשטחים שונים קנו לו שם ופרסום רב בצבוריות היהודית באמריקה.

בשנת 1961 מלאו 50 שנה ל„ראדאמער ארבעטער רינג, ברנטש 369".

יחד עם הברכות והאיחולים, חובה להזכיר את החברים הראשונים: דושאו, אידל ומוריס בלאט, ג'ק קאהן, הרי וג'וזף דנוביץ, הרי פלמנבוים, וו. ואברהם פישמאן, איזידור ומשה הניק, בני וליב בורנשטיין, הרי בלוסטין, רודולף וסול גראספעלד, הרי וגטרוס רוזנצוויג, טש. רובמאן, מוריס סטון, מקס סטורין, טש. שטיינברג, ג'ק דיימונד, אלקס סילברבורג, טש. רוזנברג, מוריס ווייצמאן, פעלטע וג'ק יודקוביץ, בני זלקר, איזידור ליפשיץ, אלעזר יהושע גודמאן, מרים סילבר, בני וויזנברג, ווילי המרשטיין, סאם קוריק, איזידור קארמאן, טש. לדרמאן, סאם פופר, אביגדור הופמאן ועוד.

ראדאמער מיוטשועל בענעפיט סאסייטי בטורונטו

נוסדה בינואר 1925 ביזמתם של בני עירנו: אייבי גלאס, מ. בורנשטיין, ס. בלאט, פ. בלאט, אהרן ליפשיץ, ס. רוזנברג ז"ל, וי. גולדשטיין ז"ל. לאחר מספר חדשים נתקבל אישור חוקי לקיומה של החברה ונערכה מסיבה חגיגית, בה נאספו — .500 דולר לרכישת חלקת אדמה בשביל בית קברות. נבחרה ועדה תרבותית ספרותית, נוסדה התאחדות נשים, נוסד ועד ה„ראליף" וכולם פעלו תוך הרמוניה מלאה.

ה„סאסייטי" שילבה את עצמה בתוך מערכת החיים הציבוריים. השתתפה בכינוסי פועלים ובמועצותיהם. יסדה בשנת 1929 קרן עזרה אשר כלכלה 75 משפחות בכסף, מזון, הלבשה ותרופות. לפעולה זו התמסרו איזי גרין, א. גלס, ה. וו. גלס, מ. גלס, א. אידלמן, הרי טשירובסקי, דז'יי גודמן וסאם רוזנברג ז"ל.

בשנת 1932 רכשה ה„סאסייטי" בית ברחוב בוורלי 210, בספטמבר אותה שנה התקיימה חנוכת הבית בהשתתפות כל אנשי העיר. תהלוכת המונים צעדה ברחובות טורונטו לקצב שיר זמר ונגינה. מעל ראשיהם התנופפו כרזות על ערך החברה ופעולותיה. העתון „די יידישע וועלט" בעריכת ח. מ. קירשנבוים ז"ל, הקדיש גליון מיוחד למאורע זה. נתקבלו הרבה ברכות מעסקני ציבור ואישי חברה בקנדה. מחלקת הנשים קישטה את הבית בהדר ובנוי. באותו זמן נוסד „מפעל המלוה" המחלק הלוואות לחברים, ועוזר לנזקקים במקרים של חוסר עבודה, מחלה, אסון וכו'.

ה„סאסייטי" נחשבה לאחד העורקים הציבוריים החשובים במקום. עסקניה מלאים יזמה ומרץ. משתתפים במוסדות, ארגונים ובמפעלי עזרה יהודיים. תומכים ב„תלמודי תורה" ובבתי־ספר יידישאים מכל הגוונים. נותנים ביד רחבה לכל הפונה אליהם. תורמים ומתרימים בכל הקרנות והמגביות לחיזוקה ושגשוגה של מדינת ישראל, של אזרחי ישראל ושל אחיהם בני עירם בישראל.

ה„סאסייטי" הניחה יסוד להתאחדות יהודי פולין בקנדה. סייעה בבנין „יאנג מאנס ברענטש" בהנהלתו של דזש. גודמן ובהשתתפותם של החברים קרל גרין, עדי לאפער, מעד שווימר, מוריס שווימר, מאלי סילווערמאן, וסאם גולדמן. בשנת 1948 יסדה „יאנג וומנס ברנטש" בראשותה של הגב' הורנפילד והגב' מלי שווימר, שנבחרה לגזברית.

בשנת 1955 חגגה ה„ראדאמער מיוטשועל בענעפיט סאסייטי" את יובל 30 שנה לקיומו. לציון המאורע הוצא אלבום מהודר מלא תוכן על הפעולות המבורכות.

„ראזאמער הילפס פעראיין" במונטריאול

נוסד בשנת 1941 ביזמתם של משה רוזנצוויג, משה בורשטיין, אברהם וינטרויב, משה צוקר, דז'ק בוימאן, וולוול מורגנשטרן, נחמן אלעזר וורקצייג, מקס קיילר ולייבל קירשטיין ז"ל. להנהלה נבחרו: יעקב הרטמאן — נשיא, סאם איידלבוים — סגן נשיא, יוסף בלייכמאן — גזבר, מקס גיסר ז"ל — מזכיר, אברהם קירשטיין — קופאי. מטעם ארגון נשים נכנסו להנהלה: ליבה ורקצייג, מרת פוטרשניט, מרת הפט, מרת בורשטיין, מרת טננבוים, שרה סילברשטיין וחנה, פרל ולילי קירשטיין. ראוי לציין שמר יחיאל פופר (פופיאלניק) התפטר מתפקידו הנכבד כמזכיר ועד הפועלים היהודי במונטריאול, כדי להירתם לאירגון, לנהל את ענייני הכספים ב„ראזאמער הילפספעריין", שם הוא מכהן כגזבר עד היום.

ה„פעראיין" תומך במפעלי עזרה מקומיים שונים. נותן הלוואות בלי ריבית לחברים. נהנים מזה, בעיקר, מהגרים חדשים. דואגים להם ומסייעים להם להסתדר. בגמר המלחמה, אחרי השואה האיומה, הגיש עזרה לקבוצת בנות שמצאו מחסה בשוודיה. נתן —.300 דולרים לעזרת שארית הפליטה בפולין. —.500 דולר תרמו למגבית שנערכה ע"י ד"ר זומרשטיין. —.500 דולרים תרמו לבית היתומים בפריז. —.1500 דולרים נשלחו לבני עירנו שהיו עצורים במחנות בקפריסין. ה„פעראיין" נמצא במגע מתמיד עם ארגון יוצאי ראדום בישראל, נענה לקריאתו למען העולים הבאים לישראל, ולמען הוצאת ספר הזכרון, ועוזר להופעת העתון „ראדאמער שטימע".

הרכב ההנהלה כיום הוא כדלקמן: נחמן אלעזר וורקצייג — נשיא, משה קירשנבלאט — סגן נשיא, יחיאל פופר — גזבר, חיים גוטמאן — מזכיר, גודל זיידמאן — קופאי, וולוויל מורנשטיין — מזכיר. חברי ההנהלה: מנשה צוקר, יוסף לינזן, ישראל ברנדווין, מאיר הרי פופלניק, מ. פוטרשניט, פנחס גיסר, ישראל מנדלבוים, הרשל בירנבוים, גבר' ליבה וורקצייג, גבר' פוטרשניט (בתו של ר' שמואל שוחט), גב' ח. גוטמאן, גב' מאשה סוסנה, גב' פ. גיסר וגב' מנדלבוים.

יירשם לזכר עולם נשיא הארגון יעקב הרטמן ז"ל, שהיה מסור בכל נפשו וכבודו למפעל זה. הוא מילא את תפקידו במלוא האחריות. חום לוהט, גשמים שוטפים, סערות שלג וכפור עז, לא מנעו ממנו מלהשתתף בישיבות ובמועצות למען הצבור הרדומאי ולהגיש עזרה ועצה. הוא הגיע לקנדה בשנת 1904 יחד עם אשתו מיד אחרי נשואי־הם. ימים קשים עברו עליו בשנים הראשונות, אבל כל זה לא החליש את מרצו בשטח העסקנות הצבורית. הוא היה הראשון שנטל על עצמו לרכז בני עירו אצלו בבית. הוא הקצה חדר בו התפללו הרדומאים ביחד. הוא היה ממייסדי בית הכנסת הגדול ליהודי פולין „הדרת קודש עדת ישורון". הוא פעל רבות בשביל הניצולים מהשואה, שהגיעו למונטריאול. נפטר בגיל 74 ב־25 באפריל 1958.

כן הלכו לעולמים החברים: מרדכי גיסר, אשר כהן, שמואל

איידלבוים שהגיע ממחנה ריכוז, אליעזר קירשטיין — איש רב פעלים,ביילה קורמאַן — האם האהובה של ה„פעראיין״, אשר במעשיה הטובים שימשה מופת לרבים.

יהא זכרם ברוך לנצח!

חברת „בני ראדום״ בטורונטו

נוסדה ב־1950 ביזמת חברים שהגיעו לאחר השואה. אסיפת היסוד התקיימה בביתו של ישעיה קופרווייס ונבחרה אז ההנהלה: פ. גולדמן — יו״ר, ח. רוזנבוים — מזכיר, י. קופרווייס וס. לדרמן — קופאים, יצחק ברנמן וסאַם ווייסברג — חברים. החברה החליטה לייצור מקורות כספיים לא ע״י מגביות ותרומות, כי אם על־ידי מפעלים מיוחדים. במשך שלוש שנים גייסה החברה סכומי כסף ניכרים, שנשלחו לבני ראדום בישראל ובארצות אחרות.

הקריאה לעזרה דחופה, שנתקבלה ממשפחה רדומאית בישראל, שילדתם חלתה במחלה קשה, נענתה ע״י „בני ראדום״ בסכום של 1700 דולרים. כמו כן הועברו 400 דולרים לצרכי פעולותיו של ארגון יוצאי ראדום בישראל. בתמיכת החברה מופיע גם העתון „ראַדאָמער שטימע״.

בשבט תשכ״ב (ינואר 1962) חינכה החברה, ברוב עם ופאר, „בית ראדום״ המכיל בתוכו בית כנסת נהדר ומוסדותיה השונים של החברה.

ארגון יוצאי ראדום בפריז

המושבה הרדומאית בפריז קמה מיד עם תום מלחמת העולם הראשונה. היא מנתה החברים: יחיאל מילמאַן, זייפמן, נתן וחיים לייביש הוברמאַן. אח״כ נתווספו: חיים רוזנפלד, נפתלי גולדפרב, יצחק בירנבום ואלפרט. המשפחות הראדומאיות שוויצקי ובסק (נשותיהם היו בנותיו של זרח מלמד) שהשתקעו בפריז בשנת 1905/6, כפליטי תנועת המהפכה הרוסית, הושיטו למהגרים עזרה, כדי יכולתם, וביתם היה פתוח לפניהם באווירה חמה ומשפחתית.

בשנים 25—1923, כשגבר זרם ההגירה לפריז (צרפת היתה אז הארץ הנוחה ביותר לקליטה), היה צורך חיוני להקים „לאַנדסמאַנ־שאַפט״. ברם כל אחד השתייך לזרם פוליטי אחר — וקשה היה להשלים ביניהם... אולם היוזמים הצליחו להתגבר על חילוקי הדעות והארגון קם על בסיס נייטראלי, וכונה בשם „ידידי ראדום״. לועד הזמני נכנסו: מילמן, הוברמן, שוויצקי, קדישביץ, רוזנפלד, יצחק בירנבוים, אלפרט, אברהם זיגמאַן, נפתלי גולדפרב, חיים אנשל ווייצמן ודוד לוקסנברג. אח״כ נכנס גם ד״ר רייכמן שנבחר ליושב ראש הועד, והוברמן — לסגנו.

אחת הפעולות החשובות של הארגון היתה ברכישת חלקת אדמה, בשביל בית קברות רדומאי, על שמו של הח׳ יעקב רייך — מפעל שנתאפשר הודות לנדיבות לבם של כל בני ראדום, לחברות רבות בפריז היו בתי קברות משלהן, כי קבורת מת יהודי נתקלה אז בקשיים גדולים, ובעיה זו נתעוררה גם אצל יוצאי ראדום, בשנת 1929, בעת פטירת אשתו של הח׳ יוסף קדישביץ, אסתר, שהיתה גם היא פעילה במזכירות הארגון. זמן־מה אחרי מותה, נלקח מהארגון אחד החברים היקרים והפעילים יחיאל מילמן, שנהרג בתאונה. הוא הובא לקבורה בבית העלמין הודומאי. בשנים האחרונות הוקם בבית עלמין זה מונומנט רב ממדים לזכר יהודי ראדום — קרבנות השואה.

בשנים 1936/37, כשנערכו „מצודים״ על תושבים בלתי־חוקיים בצרפת, נוסדה חברה בשם „פאַראיין פון ראַדאָמער צוגעהעריקע״ שדאגה לנרדפים בכל עזרה אפשרית. „פאַראיין״ זה, וכן ה„ראַדאָמער פאַטראָנאַט״ (חברה שדאגה לאסירים פוליטיים בראדום), הצטרפו במרוצת הזמן ל„ידידי ראַדום״ ובראש ההנהלה עמד אהרן לוכסנבורג. הוקמה קופת גמילות־חסדים, וניתנת עזרה רפואית חינם. כן נערכות פעולות תרבותיות שונות, ובין היתר — הנשף השנתי, המהווה אירוע חברותי ותרבותי רב־ערך. חברת „ידידי ראדום״ מיוצגת גם בכל חברה, העוסקת בהטבת תנאי חייהם של יהודים, באשר הם שם.

במלחמת העולם השניה, כאשר הנאצים השתלטו על צרפת, ירדו רוב הראדומאים למחתרת, ורבים מהם ניספו, בתוכם פעילי הועד: אברהם זייגמן, יעקב מילמן, יואל שניידר, שפילפויגל, סמוטק, ישראל אלי׳ ויינטרויב ושלום שלימוביץ.

לאחר תבוסת הנאצים, חזרו שרידי הראדומאים הביתה, שבורים ורצוצים מהסיוט שעבר עליהם בשנות המלחמה, ומיד ניגשו להקים מחדש את הארגון, למען הושטת עזרה דחופה לנצרכים. בין העושים במלאכה היו: יוסף קדישביץ, יעקב רייך, משה ווייסבורד, ח. ל. הוברמן, דוד לוכסנבורג, בירנבוים, פסקוביץ, אתנר, נפתלי גולדפרב, והחברים החדשים: שמעון פישמן, משה אפשטיין וישראל גרינגר.

חברת „ידידי ראדום״ היא, עד היום, מהמפורסמות בפריז, ולוקחת חלק פעיל בכל מפעל עזרה לטובת מדינת ישראל. שניים מחברי׳ה הפעילים והוותיקים: חיים אייזנמן ונפתלי גולדפרב, השתקעו באחרונה בישראל.

מייסדי חברת „ידידי ראדום״

יצחק בירנבוים	יחיאל מילדמן	נתן זינגרמן
י. מ. גולדפרב	חנינא מרגלית	מיטלמן
נפתלי גולדפרב	ז׳ק רייך	אברהם שרמן
חיים לייב הוברמן	חיים רוזנפלד	יעקב מיגדל
יוסף קדישביץ	שוויצקי	שמריה גוטמן
אייזיק קרוליק	שרל וייצמן	יעקב מילמן
דוד לוכסנבורג	אברהם זייגמן	אביש לייב פייסכוביץ

יו״ר לשעבר של החברה: ח. ל. הוברמן, י. קדישביץ, י. רייך, ד. לוכסנבורג, א. לוכסנבורג, ד״ר רייכמן.

חברי הועד בשנת 1950:

שמעון פישמן — יו"ר; ח. ל. הוברמן, ישראל ברנמן, י. קדישביץ, — סגני יו"ר.

החברים:			
	מנדל אופטובסקי	הרשל מנדלבוים	ח. י. צייגפינגר
	נטע ווקסמן	נפתלי גולדפרב	אייזיק קרוליק
	ישראל אַתנר	ד"ר גרשון וורבר	פסח פרידמן
	חיים רוזנפלד	יצחק בירנבוים	איטשע גרינגר
	חיים אייזנמן	יואל רוזנברג	שלום מלאך
		משה אפשטיין	

זכרון־עד

לחברים פעילים של „ידידי ראדום", שניספו במאבקם עם המשטר הנאצי:

יעקב מילדמן	סמוטק
אברהם זייגמן	שלום שלימוביץ
שפילפויגל	י. א. ויינטרויב
יואל שניידר	

ת. נ. צ. ב. ה.

ארגון יוצאי ראדום במלבורן (אוסטרליה)

הארגון נוסד, בשנת 1946, עם הגעת הידיעות הראשונות מבני ראדום, שרידי השואה שהתרכזו בשטוטגרט. היוזמים והמייסדים היו: גלט — יו"ר, ח. טננבוים — סגן יו"ר, הולצקנר — גזבר, ש. בנט — מזכיר; קויפמן, מלאך, ופייגה רחל בנט — חברים.

הפעולה הראשונה היתה לכונן „ועדת הגירה", והודות למאמציה קיבל, בשנים 1943—1950, מספר לא מבוטל של בני עיר, אשרות־כניסה לאוסטרליה. כן נשלחו חבילות מזון והלבשה לראדום, ונקשר קשר עם ארגוני יוצאי ראדום בארה"ב, קנדה ופריז.

באסיפה הכללית הראשונה, שהתקיימה באפריל 1948, השתתפו כל המהגרים החדשים. עם התגברות זרם ההגירה, רכש הארגון בית, ששימש מקום מגורים להמהגרים, שלא יכלו לרכוש מיד דירה, ולאחר שגם בית זה נעשה צר מלהכיל את כולם, נקנה, בשנת 1950, בית נוסף ברחוב וויליאַמס ראד 208 — מפעל שנתאפשר הודות לערבויות שניתנו על־ידי חברי הועד הותיקים, וביחוד על־ידי היו"ר ח. טננבוים.

לפי הצעת הגב' פ. ר. בנט, נעשתה פעולה לקבל מישראל אחד מספרי התורה, שניצלו מחורבן ראדום. הודות לעזרתם של לייזר פישמן ואברהם פוקס, נשלח ספר התורה למלבורן, וטכס הכנסתו לבית הכנסת הוחג ברוב עם ופאר, בהשתתפות כל רבני הקהילה, נציגי מוסדות וארגונים וכל יוצאי ראדום במקום.

הארגון עורך, מדי פעם בפעם, ערבי ספרות ונשפי בידור, ושומר ביחוד על קיום עצרות־זכרון ביום השנה להשמדת קהילת ראדום. כן נענה הארגון, בשעתו, לפנייה מ„המרכז הרדומאי" בשטוט־גרט, לסייע בגביית עדויות מרשיעות נגד פושעי מלחמה נאציים שפעלו בראדום.

הארגון נמנה על הארגונים הראשונים במלבורן, שהכריז על המגבית למען ישראל, ותופס מקום השוב בצבוריות היהודית במקום. הוא מיוצג ב„ראַליף פונד", בהתאחדות ה„לאַנדסמאַנשאַפטים" ב„קונגרס לתרבות", ב„קופת גמילות חסדים" ועוד.

חברי הועד בשנת 1959:

חיים טננבוים — נשיא, מוטל קורמן ונפתלי הנדל — סגנים, ירחמיאל בורנשטיין — גזבר, שמואל בנט — מזכיר; חברים: פייגה רחל בנט, סלק טננבוים, מ. ליכטנשטיין, שמואל מיגדלק, אברהם פשדבורסקי, י. פרנקל, בריש צוקר ורעיתו.

זכרון להולכים

(תוספת)

משה לוקסנבורג

בין אנשי המעשה שבהם הצטיינה ראדום והתעשיתית, בלט משה לוקסנבורג בעומק המחשבה ובטעמו הטוב. קשה היה לו להסתגל לפרנסות האוויר והיה מוצא את סיפוקו בספרות והגות. היה גם רחוק מסוג העסקנות לשמה וקשה היה לשכנעו, כי בלי ארגון נשארת האידיאה ערטילאית וללא אפשרות של הגשמה. אולם ברגע שהשתכנע ונכנס לזירה הצבורית, נלחם בשצף קצף נגד הסתגלנים והשתדלנים למיניהם. בעתון „ראדאמער צייטונג" שהוציאה ההסתדרות הציונית בשנות העשרים, היו מאמריו נגד ההתבוללות והאורטודוקסיה האנטי־ציונית מוצאים הד רב, והצטיינו במחשבה והגיון.

עם התחלת העליה הרביעית בשנת 1924 עלה גם משה לוקסנבורג ארצה, ברם המשבר הקשה שפרץ אחר כך בארץ ואי־האפשרות להעלות את משפחתו, אילצוהו, כמו רבים אחרים מהמעמד הבינוני, לרדת בחזרה לגולה. כאן כבר נכנס, ראשו ורובו, בעבודה הציונית המעשית, חדור הכרה כי רק ע"י התרכזות בפעולה למען ארץ־ישראל, אפשר יהיה לקדם את בנין הארץ לקראת עליה וקליטה מבוססת.

רצה הגורל ולא זכה לראות בתקומת מדינת ישראל. הלך ביחד עם כל יהודי ראדום למחנה ההשמדה שהכינה להם חית הטרף הנאצית.

פ. ג.

אברהם גרשון לוין

מוצאו מוילנה — זו ירושלים דליטה. נולד בשנת תרל"ח (1878). קיבל חינוך מסורתי: בילדותו למד ב„חדר", בימי נעוריו — תלמיד ישיבה. כן רכש לו השכלה כללית ושלט בכמה שפות.

בשנת 1900 עבר הוא עם הוריו לראדום, בה הקים אביו בית־חרושת לניקוי מעיים, שנהנה מאהדת היצרנים ברחבי המדינה. תוצרת ביהח"ר נועדה גם לייצוא.

על אף היותו טרוד בעסקיו הפרטיים, הקדיש הוא הרבה מזמנו לצרכי ציבור. במיוחד שיקע את עצמו בעניני חינוך ותרבות. הוא היה מראשוני היוזמים של בית הספר התיכון „חובבי דעת" וממייסדיו. תרם הרבה למען החזקתו של המוסד והתרים גם אחרים. קיומו של המוסד היה בראש דאגותיו תמיד.

כן פעל רבות למען שיפור מצבם של בעלי המלאכה ומשך תקופה ארוכה נמנה על הפעילים ביותר בארגונם, ושימש בין היתר כיו"ר הנהלת הבנק של ארגון בעלי המלאכה.

כאיש תרבות דאג גם לפעולות תרבותיות בין בעלי המלאכה; היה פעיל במועדונים, אירגן הרצאות והופעות, ונתן־יד להקמת ועדת התיאטרון ליד המועדון.

בתקופת „פרשת הרב קסטנברג" מונה לזמן־מה כחבר ועד הקהילה. בשנותיו האחרונות גילה פעילות רבה בהסתדרות הציונית החדשה.

הצטיין בכושר עבודה בלתי רגיל. היה ער ותוסס לכל דבר צבורי־תרבותי. לא נעדר אף פעם מישיבה או אסיפה כלשהי, ופעל ללא ליאות.

את בניו חינך לציונות והגשמה, אולם רצה הגורל ושניים מבניו נתגלגלו לברית המועצות, ורק בן אחד, יוסף, זכה להיות בין המגשימים ועלה לארץ עוד לפני 26 שנה.

ר' אברהם גרשון נכלא עם כל יהודי ראדום בגיטו, ומצא שם את מותו.

ש. ס.

שמואל צוקר

נולד בשנת 1888 לאביו ר' פישל שו"ב; הצעיר מבניו, ציוני ותיק ומסור מנעוריו, בזמן שבני גילו ברובם הצטרפו לאגודות פוליטיות מגוון פועלי גרידא, ואם כי היה פועל, ממקצועו תפר, הוא מצא את דרכו הצבורית בפעולות לאומיות, ותרבות העם; עבודו ועתידו העסיקוהו לבלי השאיר שום מקום לדברים נוספים.

כמו כל בניו של ר' פישל שו"ב אהב שירה והתרפק על פסוקי דזימרא וניגוני שבת וחג.

היה חבר בועד של ההסתדרות הציונית בעיר מהתחלתה ועד סופה, נציגה במועצה ובועד הקהילה, פעיל בקרנות הלאומיות של התנועה הציונית ובכל מקום מילא את תפקידו במסירות ונאמנות מלאה. לא זכה לעלות ארצה וניספה בשואה ביחד עם אשתו ובנו היחיד.

שתי בנותיו התאומות הגיעו אחרי המלחמה לארץ והתערו בה.

י. צ.

זהבה מרחבי (טננבוים)

בת ר' יוסף טננבוים ז"ל. התחנכה על ברכי הציונות החלוצית והיתה מהפעילות בתנועה בכל השטחים, בהם עסק הנוער בימים ההם. מן הראשונות בראדום הקוראות ודוברות עברית. כאשר הגיעו לראדום חלוצים וחלוצות מרוסיה, בדרכם לארץ־ישראל, והתעכבו זמן ממושך בעיר, היתה זהבה (גולדה) בין אלה שדאגו לסידורם ולקיומם.

בשנת 1922 עלתה לארץ בסרטיפיקט, שקיבלה כציון־הוקרה לעבודתה המסורה בתנועה, וכל ראדום הציונית ליוותה אותה לתחנת הרכבת. כאן בארץ סבלה רבות, כדרך כל החלוצים בשנים ההן, אבל קיבלה הכל באהבה. על אף מצוקתה הכלכלית היה צריפה פתוח לכול, ובמיוחד לבני־עירה, שמצאו אצלה אווירה ביתית חמה.

זכתה וגם רוב בני משפחתה עלו לארץ, לפני השואה, והתערו בה. אחיה ד"ר אברהם ארזי נ"י, הוא מהמורים והמחנכים הראשונים בגימנסיה העברית ברחביה בירושלים, חוקר וסופר תלמודי, ומרצה ב„קול ישראל".

היתה אהובה על הכל, ומרובים היו המלווים שבאו לחלוק לה את הכבוד האחרון בדרכה האחרונה.

נפטרה בשנת תשי"ז.

בשנת תשכ"א נפטר בת"א אביה ר' יוסף בשיבה טובה.

משה מאיר מרגלית

נולד בראדום, בשנת 1902, להוריו דוד וליבה לבית צוקר. בגיל צעיר נתייתם מאביו, ונטל פרנסת המשפחה נפל על שכמו.

כבר בבחרותו מתגלית בו הזיקה לתרבות עברית וחינוך ציוני. דואג שאחיותיו תסיימנה את חוק לימודיהן בגימנסיה „חובבי דעת", שעל תומכיה נמנה הוא כל השנים.

בבית מגורי משפחת מרגלית, ברחוב מלצ'נת 4, שכן קיבוץ הכשרה, שרבים מחבריו נמצאים כיום בארץ.

תחילת פעילותו הציונית היתה בתנועת הצה"ר ובית"ר, וזמן־מה שימש יו"ר הסניף המקומי. לאחר־מכן נמנה על פעילי הציונים הכלליים והיה מראשי התורמים והמתרימים לקרן הקיימת וקרן

היסוד, מתומכי הבנק הציוני, ועוד. בית־החרושת שלו שימש מקום הכשרה לחברי אגודת „עקיבא", ולמענם עשה ככל יכולתו.

חדור שאיפה עמוקה להגשמת הרעיון הציוני, ביקר הוא בא"י, בשנת 1936, וכבר שלוש שנים לאחר מכן עלה והשתקע, והקים בנתניה בית החרושת הראשון בארץ לייצור דבק. היה מחלוצי התעשיה העברית ודגל בעבודה עברית. החותמת „תוצרת הארץ", שהטביע על תוצרתו, מילאה לבו גאווה.

רבים היו הקשיים והמכשולים, בהם נתקל בדרכו להגשמת שאיפותיו, אולם התגבר עליהם הודות למרצו וכשרונותיו המרובים.

היה מחבריו הנאמנים ותומכיו של ארגון יוצאי ראדום בישראל.

נפטר בכ"ז אב תשי"ט.

ישראל

שמחה בונים פוטשניק־שוהם

נולד בראדום, בשנת 1905. נכד ונין להשוב"ים ישראל יצחק ניידיק ובונים צוקר ז"ל. לא היה לו המזל להתחנך בבית אב ואם, כי עוד בהיותו ילד זנח אותם אביו, והוא גדל ונתחנך בבית סבא וסבתא.

למד בחדר ובישיבה, הירבה לקרוא וללמוד לימודי חול, והצטיין בהשכלתו.

היה פעיל במוסדות צבוריים שונים, ובעיקר בהסתדרות הציונית. כמזכיר המשרד הארץ־ישראלי המקומי, מילא תפקיד מרכזי בהשגת ובחלוקת הסרטיפיקטים לחלוצים ולעולים.

פירסם בעתונות המקומית מאמרים על נושאים ציוניים וכלליים, והיה ידוע בתקיפותו נגד ה„יורדים" המבזבזים סרטיפיקטים יקרים, ומוציאים דיבת הארץ, למרות שהוזהרו מראש על קשיי הקליטה בארץ, ושדרושים בה אלמנטים החדורים רוח חלוצית.

עלה בשנת 1934. אשתו הצעירה, אותה נשא זמן־מה לאחר עלייתו, מתה עליו אחרי לידת בנם הבכור.

נתקבל לעבודה ב־אפ"ק („אנגלו־פלסטין קומפני") דאז והמשיך, למעלה מעשרים שנה, בבנק לאומי לישראל, והגיע לדרגת מנהל סניף. הודות למרצו וישרו נתחבב על הממונים עליו, נבחר בועדות שונות והיה אהוד על חבריו לעבודה ועל הבאים אתו במגע.

לא זכה לחיים סדירים וליהנות מפרי עמלו הקשה, כי מחלה ממארת שמה קץ לחייו, והוא רק בן 55.

נפטר ב־ל' בניסן תש"ך.

בנו היחיד יאיר התחנך בקיבוץ גליל־ים, שם ממשיך עד היום כחבר.

לזכרו הפרישה המשפחה מעזבונו סכום של —.2500 ל"י, כקרן יסוד לבנין „בית ראדום".

מ. ר.

אהרן דוד בילנדר (המאירי)

מראשוני בוניה ומייסדיה של תנועת „הפועל המזרחי" בא"י. נולד בראדום למשפחה חסידית ומכובדת בעיר. אביו ר' מאיר היה מחסידי גור החריפים ותלמיד חכם.

עלה לארץ בתחילת תרפ"א והיה בין החברים הראשונים של „הפועל המזרחי" שעבדו בכביש טבחה—טבריה בגליל, וכשהסתלק ה„מזרחי" מעבודת הכביש והיא נמסרה להסתדרות הכללית, המשיך זמן־מה לעבוד בגליל אצל קבלנים פרטיים. אחר־כך עבר לירושלים לקבוצה שעבדה ב„ברכות שלמה" ואחרי זה המשיך את נדודיו לפתח תקוה ומפתח תקוה לתל־אביב, וגם כאן היה בין הראשונים לייסוד הסניף בז' שבט תרפ"א.

לקח חלק פעיל במאבקו של „הפועל המזרחי" על זכותו לארגון ועבודה בעיר ובארץ. הוא היה מהחברים המרכזיים שבסניף תל־אביב. בשעת סכסוכי העבודה המפורסמים במאפיית המצות בנוה צדק, ואחר־כך בבנין שמואל דוד, שהסעירו בשעתו את כל הארץ והתנועה הציונית והדתית בכל העולם, היה בילנדר אחד משני הבוררים שהביאו את סכסוך המצות לידי גמר לזכותו של „הפועל המזרחי", בעוד שהבורר השני שכנגדו היה ראש הממשלה של עכשיו, מר דוד בן־גוריון, שדיבר על מתנגדו בהערצה רבה, כעל בעל מוח חריף.

בתל־אביב המשיך עד שנת תרפ"ד כפועל בנין חרוץ ומנוסה. מתרפ"ד ועד סוף תרצ"ב היה חבר מושב כפר חטים בגליל. היה לו כל ימיו תחביב אחד: להתעסק בנסיונות שנראו בעיני אחרים כמוזרים. כך, למשל, התמסר זמן רב לטיפול בגידול כותנה, בצורה פרימיטיבית, שנראתה לעתים כמגוחכת, ולשבחו ייאמר כי הרבה פעמים עלו הנסיונות בהצלחה, אלא שהם איבדו הרבה מערכם, מתוך טבעו המיוחד להתייחס בביטול להרבה מאורעות ואף לנסיונות מדעיים. היה לו חוש הסתכלות עמוק, כעין נקודת השקפה פילוסופית משלו.

היה אוהב תורה ומכבד תלמידי חכמים, אבל תקיף תמיד בדעתו, בייחוד בכל הנוגע לישרות הלב ומשא ומתן באמונה ומתנגד קשה לכל צורה של משוא־פנים שלא כהלכה. עם זה היה בעל העזה רבה, תוך מסירות־נפש שרכשה הוקרת גדולים.

בטבעו מרדני היה, אוהב את צדי הדרכים, גמיש בקושי. רק אהבתו לתורה היוותה כוח ההכרעה שהטילה עליו המרות. בכוח זה עבר את דרך חייו מאז היותו בן 17 כשמרד בשטיבל החסידי בראדום, עבר למחנה הציוני־הדתי ויסד עם אחרים סניף „צעירי מזרחי" בעיר. כך פעל גם כשעזב את כפר חטים והיה מבוני השכונה של „הפועל המזרחי" בהרצליה, ואחר־כך כשעבר לתל־אביב ועבד בעבודת הפיקוח בזמנו של דב יוסף, ויותר מאוחר כשנכנס לעבודה בעיריה במחלקת החשבונות של בית־החולים „הדסה".

עברו עליו חיי עמל קשים, שנים אחדות גם במחסור ומצוקה כספית, בעבודה חלוצית מסורה למען יצירת חיים דתיים במולדת לפני היות המדינה ואחריה — אבל זכה לגמול יפה כשהניח אחריו דור ממשיכים בחיי תורה טהורים. הניח אשה ושלוש בנות, מהן שתיים נשואות. הבכורה — בעלה לומד בכולל אברכים של ישיבת פוניבז', והיא מורה מצטיינת בבית־ספר דתי תיכון בתל־אביב, במקום שהיא בעצמה רכשה השכלתה. השניה גרה במנצ'סטר (אנגליה), בעלה הוא שו"ב יחד עם אביו, שאף הוא שם שו"ב מפורסם, והיא מורה בבית־ספר דתי. השלישית, בת 14, היא תלמידת בית־ספר דתי בתל־אביב.

נפטר בכ' כסלו תשכ"א בהיותו בן ששים וחמש. זכרו יישאר תמיד לטובה, ונשמתו צרורה בצרור היצירה של ארץ ישראל דתית לאומית, עובדת ומגשימה את החזון, שהוא בכל ימי חייו היה שותף נכבד בהגשמתו.

(מתוך מאמרו של נ. עמינוח ב„הצופה" מכ"ו כסלו תשכ"א).

יוסף בר׳ מנחם קרול

היה זה בשנת תרס״ט (1909).
משפחת עמלים בראדום, ר׳ מנחם קרול — צייר שלטים ותפאורות, מעטר ארונות קודש בבתי כנסיות ומדרשות, ולהבדיל — מפאר במות התיאטרון ובתי קרקסאות, קם ובעט בגולה, לקח את אשתו, את ארבעת בניו וחמש בנותיו ושם פעמיו לארץ ישראל. זה עשה רושם כביר בראדום היהודית: יהודי שאינו אדוק כל כך, וגם לא כל כך זקן, יעלה לארץ הקודש, לא על מנת למות בה, כמקובל באותם הימים, ולא לחיות מכספי ה„חלוקה״, — כי אם לרדת ליפו ולעבוד בה כפועל, במכחול ובמצבוע, ובניו עוזרים על ידו.

משכיל היה האיש, ציוני נלהב, וראה באספקלריה שלו, שאין כל טעם ליהודי להשאר בארץ רוסיה הצארית. פרנסה היתה לו בשפע, אולם קושי השעבוד, השפלות המדינית של אחיו בני ישראל, הרדיפות שעדו על ראש בניו הצעירים, בהיותם חדורים ברוח שחרור האדם בכלל ושחרור עמם מכבלי עבדות בפרט, העבירו אותו על דעתו. וגם בארצות הברית, ארץ ההגירה ההמונית בימים ההם, לא ראה תכלית ומנוס משעבוד גלויות.

ביפו קנה לו שביתה ומצא לו נחלה ומנוחה. ביתו הפך לאכסניה של עולי ראדום. אשתו צירל קיבלה כל אחד בסבר פנים יפות: האכילה, איכסנה, הלבישה ופירנסה, והוא, מנחם, עזר לכל אחד להסתדר, למצוא דירה ועבודה ולהכות שורש באדמת המולדת. הוא ובניו השתיכו לארץ ישראל העובדת.

יוסף, בנו, היה כבן שש־עשרה בעלותו לארץ. עוד בראדום, היה חבר לצעירי „פועלי ציון״, ופעל כמקשר בהגנה העצמית. בגיל רך הוכרח כבר לרדת במחתרת ולהמלט בדרך זו מצפרני הבולשת הצארית. בארץ, עבד תחילה בכרמי רחובות, כפועל, כשומר, ועזר מפעם בפעם לאביו בעבודתו כצבע וצייר שלטים. היה פעיל בארגון הספורט היחידי בארץ „מכבי״ ואף התאמן בחשאי בשמוש בנשק. כל בני המשפחה עבדו בזיעת אפם בעיר, אולם כולם נכספו ללכת להתישבות, בכפר. הדבר לא נסתייע, בתנאים הקשים של אותם הימים בארץ. בשנת 1915 חזר יוסף לרחובות, כשומר הכרמים והפרדסים. משם עבר לכפר סבא. בעבודה זו מצא סיפוק רב, ככל חבריו שבאותם הימים, והיה פעיל בשמירה ובעבודה, בהגנה על הנפש והרכוש ובבנין המולדת. בימי האימים בארץ, בעצומה של מלחמת העולם הראשונה, היה יוסף ואחיו וגיסו יעקב בן־דויד (דוידסון) יבדל לחיים, מהפעילים בעבודת המחתרת של תל־אביב — כאשר התורכים השתוללו בישוב ורצו לעקור את תל־אביב ויהודיה גם יחד. התנגד להתנדבות לצבא התורכי, סיכן את חייו ולא הלך לצבא: השמירה וההגנה על תל־אביב קודמת לכל.

יוסף השתייך אז לקבוצת אליהו גולומב שהחליטה לא לעזוב את הישוב בעד כל מחיר. היו לו קשרים עם המוכתר של תל־אביב, באותם הימים, ה׳ תורג׳מן, וזה הודיע לו ולחבריו על כל תנועה חשודה בקרב השלטונות התורכים — שיזהרו ולא יסתובבו ברחובות העיר. אולם משהתקרבו האנגלים לגבולות ארץ ישראל והגיעו עד פתח תקוה — שינו יוסף וחבריו את תכסיסם והחליטו להתגייס, לגדוד העברי. ויוסף היה מן הראשונים. ירד עם חבריו למצרים ועבד בגדוד שנתיים ימים, עד 1920. כשנשתחרר מהגדוד, החלה פעילותו הענפה בבנין תל־אביב ובהרחבתה, היה הרוח החיה באירגון החיילים המשוחררים וכל מגמתו היתה אז: התגשמות חלום נעורים — התישבות על הקרקע.

באותם הימים היה פעיל בתנועת ארץ ישראל העובדת, חבר מסור בהסתדרות, אחד מנאמני ה„הגנה״, שופט למופת במשפט החברים בהסתדרות, „בורר״ בסכסוכי חברים וידידים, ויועץ נאמן לכל דורש. כי פיקח היה, איש המעשה והשכל הישר.

במאי, 1921, היה מראשי המגינים על „נוה־שלום״, ו„שכונת ברנר״ ובשנת 1929 עמד בראש המגינים על „שכונת השכנים״ (כיום סביבת רחוב זמנהוף), שהיתה אז מבודדת מתל־אביב, מוקפת אויבים ערבים. פעם הוקפה פלוגתו על ידי שוטרים בריטיים, אולם בקור רוחו ובתבונתו ידע לסכל זממם ולהצפין את הנשק בארון קודש של בית תפילה תימני. בשנת 1934 התישב יחד עם אחיו חיים בכפר אביחיל, יחד עם חברי הגדוד העברי, מישראל ומארצות הברית. הוא היה אחד ממיסדי הכפר ואף הרוח החיה בו. עמד בראש ההגנה באביחיל והיה מרכז כל הנשק הבלתי ליגאלי שבעמק חפר.

בשנים 1935—1939 שיקע את עצמו בהעלאת מעפילים. ביום עבד קשה במשקו החקלאי והלילה היה קודש לשוט בנקודות החוף השונות ולהבריח מעפילים, בין נתניה ונהריה. לא פעם הציל בקור רוחו את חבריו ומעפיליו ממלכודת בריטית. פעם, כשנוכח שהבולשת הבריטית הלכה בעקבותיו וקנתה שביתה באותו בית קפה, ששם קבעה המפקדה של ההגנה את מושבה באותו לילה, עת חיכו לאנית מעפילים — ניגש אל המפקד הבריטי והציע לו לשחק אתו שח, כי משעמם לו כאן, בליל האופל הקר. המפקד קיבל את הצעתו ובזה הפיג יוסף את כל חששותיו של הבריטי בדבר העפלה בקרבת המקום, ולאחר המשחק בשח, שנמשך שעה ארוכה, נסתלק מכאן עם פלוגתו...

בשנת 1946 חזר לתל־אביב, בגלל חולשתו. אולם לא פסק מלדאוג לכפר אביחיל וביתו בתל־אביב הפך למרכז הכפר. בשנת 1956 גברו סימני חולשתו והוכרח לפרוש מעבודתו ומתפקידיו הציבוריים.

נפטר בה׳ טבת, תשכ״ב.

היה עניו, ישר דרך, שקט ונבון. אהוב על כל יודעיו ומכיריו, ופאר משפחתו הענפה.

מקום כבוד לו בין בוני הארץ ומגיניה.

רבקה (ריבצ׳ה) כץ

מתי מעט היינו אז, בשנים 1924־25, בני טובים הרגילים עדיין לסידורי בית ותפנוקיו, והנה אנו בתל־אביב החמה, עם חבלי הקליטה וחוסר העבודה דאז, מחפשי צל וקורה לחסות בהם, ובאופק — ריבצ׳ה ראַצ׳ימורה־כץ.

ביתה — בית לכולנו, סוד שיחה וחיוכה המלטף. נכנסת מודאג ויצאת רגוע, בחברתה תמיד שקט ונעים; ידעה את ההסתפקות במועט ואף עלינו השפיעה. המטרה המשותפת קשרה את כולנו.

עברו שנים, הוקמו משפחות, גדלנו והסתעפנו. ריבצ׳ה נשארה אותה מכניסת אורחים, ובעזרת בעלה צבי ומשפחתה, אף הרחיבה את יריעות ביתה, שלרבים שימש אכסניה נאה וחמימה.

והנה נסתלקה הדמות היפה משורותינו. ריבצ׳ה נפטרה בדמי ימיה, בתשרי תשכ״ב.

ישמשו־נא שורות ספורות אלה, זכר לחלוצה, חברה וידידה יקרת־ערך.

יהודה צ.

נספחות

ממכתבי הרב מוהליבר אל ישראל פרנקל

עם סיומו של הספר נתגלגלו לידינו תעודות על ראשית חיבת ציון בראדום — שבעה מכתבים מעזבונו של הראשון לציון הגאון הרב שמואל מוהליבר ז"ל, שנכתבו בשעתם אל תלמידו ואיש סודו, הסופר והמורה ר' ישראל פרנקל ז"ל, והם מתייחסים לתקופת חיבת ציון משנת תרמ"ב עד תר"ן. מקצתם של המכתבים הללו נכתבו, בדרך, בעת תקופת רבנותו של הגרש"מ בראדום ורובם מביאליסטוק, לשם עבר לכהן כאב"ד בשנת תרמ"ג.

מפאת ערכם ההיסטורי־לאומי, אנו מפרסמים אותם בספר עדות זה לתולדות קהילת ראדום. שני המכתבים הראשונים מפיצים אור על פעולותיו של הגרש"מ לטובת רעיון הישוב בא"י, וגם על היחס הלבבי ששרר בין הרב הגדול ותלמידו המסור אליו ישראל פרנקל, שהיה גם הוא אחד מעמודי התווך של תנועת חיבת ציון וההשכלה. ראוי לציין גם, שאת נטיעותו הגדולה לפריז, בה עלה בידו לרכוש את לב „הנדיב הידוע" לרעיון ישוב א"י, עשה הגרש"מ בתקופת רבנותו בראדום.

המכתבים הנ"ל, בצירוף הערותיו של ר' יחיאל פרנקל ז"ל (המובאות כאן באותיות פטיט), נתפרסמו בשנות ת"ש — תש"א בבטאון ארגון עסקנים ציונים ותיקים בא"י „הציוני הותיק", שיחיאל פרנקל עמד בראשו.

המערכת

מכתב ראשון

ב"ה ווארשה ג' י"ב סיון תרמ"ב.

ידיד נפשי המופלג, משכיל ושלם מ' ישראל פריינקעל נ"י

הודות לה' כי ההצעה מאקציען כבר עלה על שלחן אצילי לונדון, המציע היה המשכיל המורם מעם העברי מאנק — נוצרי אנגלי — וזה הוא העתק ממכתבו הארוך בשפת אנגליא לה' נ"ס מפה: „בינותי וחקרתי וחברתי הצעה חדשה ומתוקנה אשר ראוה נבונים ויהללוה וקציני הבירזא נטילי הכסף הגידו לי ישרה, ובימים האלה אפרסמה במ"ע היו"ל בארצנו. ובל"ס יצא לה מוניטין בכל בתי הבירזא. והנני נוטל רשות לערכה לפניך. ראש הפנה לחברת ישוב א"י יהי' התיסדות בית מסחר כסף ושטרות בשם „באנק הישראלי", Bank of Israel בבנק כזה יהי' מונח קרן קיימת 10 מיליון ליט' שטרלינג. ואת הכסף הזה יאספו ע"י הוצאת והרחבת שטרי שותפות־אקציען במספר 1. מילליאן אשר כל שטר יהי' 10 ליט' שטרל. השטרות האלה יהיו נמכרים בכל בתי הבירזא ובבתי הבנקירים והחלפנים הגדולים והקטנים. — הבא לקנות שטר כזה השוה עשרה ל"ש מסלק מיד עשרה למאה ר"ל ל"ש אחת. ואח"כ מדי חדש בחדשו ל"ש. השותפים בעלי השטרות — אקציאנערע — ממנים להם שני ועדים ראשיים: הועד הא' נושא ונותן עם ממשלת תוגרמה, כורת ברית ועושה אמנה ומבקש כל מיני בטחון, קונה קרקעות ומושיב את הבאים להתיישב. כללו של דבר הוא משגיח וטורח לטובת אנשי הישוב, והועד השני טורח לטובת בעלי השטרות ולבטחון כספם, יורד לנכסי אנשי יישוב וגובה מהם וטורף מן הלקוחות וקובע זמנים לפרעון. ומה שהועד הראשון מוציא הועד השני טורח להכניס למען יהי' אוצר החברים במלואו ולמען יוכל הבאנק הישראלי לשלם לבעלי השטרות מנת חברים — דיווידנדע — רוחים מפרי כסף תרומתו". ואם כי הוא מאריך במכתבו הרבה יותר ממה שכתוב כאן, לא העתקתי רק עיקר ההצעה למען ידע ידידי כי אנו רואים השגחה אלקית נעלות בכל תהלוכות הענין הנשגב הזה. אנו התחלנו לעסק בזה בראדום והנה באותו פרק ובאותה שעה כבר עלתה ההצעה על השלחן רבים וכן גדולים בלאנדאן, ואקוה לה' כי פעולותינו בפה יתנו עוז וחזוק להצעת ה' מאנק, שיסכימו עליה כל אצילי החבורה בשם. ופעולתנו תהי' דבר בעתו מאד נעלה. **— כן הוגד לי כי הי' מכתב מה' אליפאנט עם בשורות טובות ותקות נעימות וכי כבר ניתן מהסולטאן קאנצעסיע על מסילת הברזל מיפו לבירות. אמנם בעד כל אלה לא אוכל לערוב, כי היא אמת, כי לע"ע הן רק שמועות הפורחות באויר. — מהיום בכל מכתבי העת העברים לא יהי' נדפס שום דבר עוד בדבר העמיגראציאן והאגיטאציאן מחוץ למדינה. כן בדבר יישוב א"י, כי הגיע צירקולאר להצענזוריא כי כל אלה נאסר מטעם הממשלה. למע"ה אם הגיעו מכתבים לראדום על שמי־לשלחם אלי תומ"י בבואם ידידו הדו"ש**

(—) שמואל בהרי"ל מאהליווער

הערת המלבה"ד: **ההדגשות שלנו. כפי הנראה, הקדימה הצעת הנוצרי האנגלי הנרי מונק מלונדון עד' בנק למניות לישוב א"י להצעתו של הרב דוד פרידמן מברלין, שהציע דבר דומה לכך בשנת 1884.**

הגאון רש"מ ז"ל שהה אז בוורשה לרגל עניני ישוב א"י לזמן מסוים ומשם כתב את המכתב הנ"ל לראדום.

מכתב שני

ב"ה א' טוב (י"ז) סיון תרמ"ב.

ידיד נפשי המופלג משכיל ושלם מ' ישראל פריינקעל, רב שלום וברכה.

המכתבים ששלחת לי קבלתים כולם. גם אנכי קבלתי פה מכתבים מהרבה מקומות. בבואי לביתו תדע את הכתוב בהם. והנה ההתעוררות בכל מדינת רוסיא בדבר יישוב א"י הולכת וגדולה למאד. אבל לדאבון נפשנו, הגיעני שמועה לא טובה מקאנסטנטינאפאל מן ה' אליפאנט כי לא פועל מאומה אצל השולטאן ועוד נתן צו שלא להניח את העמיגראנטין בארץ יהודה. ואם כי לפי דברי ה' אוליפאנט הוא רק על ירושלים וסביבותיה, אבל בגלעד ועבר הירדן וסוריא, ארם צובא וארם נהרים ביכלתנו להתיישב כרצוננו ושמה הארץ טובה ושמנה הרבה יותר מסביבות ירושלים־לפי דבריו־עכ"ז נבוכו כל עשתר נותינו מהידיעה הזאת. אם כי אנכי יודע, שזה לא יזיק לנו מכמה טעמים, אבל יגורתי ששמועה זאת תרפה את רצון האנשים הרבים אשר התעוררו בחשק נמרץ לא"י, יתר הדברים אספר לו פא"פ א"ה. — באו לפה גם הראב"ד מבריסק וגם הראב"ד בלאדז ואנו עוסקים ביחד וה' יהי' בעזרנו לבצע את אשר החלותי. — לפי מכתב ה' אליפאנט, סיבת תמורת רצון השולטאן היא מחמת הריב מעגיפטען, כאשר נבא לי לבי מראש, כפי שגליתי את דעתי

לפניך — אם ביני לביני יתחדש מה מדברים הראויים להשמע אודיעך במכתב עוד טרם בואי הגם כי אי"ה בשבוע זו אשוב לביתי בלי ספק. —

ידידו הדו"ש — שמואל במהרי"ל מאהליוועך

הפגישה של הגרש"מ ז"ל עם הרבנים מבריסק ומלודז בוורשה הביאה לידי פרסום קול קורא לרבנים לעוררם לעבודה בשביל ישוב א"י איש איש בעירו. על הקול הקורא הזה חתמו שלשת הגאונים ובזה התחילה התעמולה הרחבה הראשונה. הרב י. ל. פישמן פרסם את הקול הקורא המענין הזה „בספר שמואל" והננו מביאים אתו מגדל חשיבותו מצד תכנו וסגנונו:

„מסבב הסבות הביא אותנו לוורשא ובמשך הענינים לא נמנענו להעלות על לבבנו גורל אחינו המדוכאים והנענים. דרכים רבים חשבנו לטובתם ומצאנו עליהם קמשונים ואשר מצאנו לנכון הוא אך לקדם פני הרעה אם ח"ו תצמח שנית, והננו מזכירים בזה את אשר הסכמנו ומאת כבוד גאונו נחלה, כי ישקול גם הוא את כל האופנים וימצא כי עצתנו נכונה והננו מעתירים פני כבוד גאונו לבלי ימנע טובו ויואיל נא להשתדל לאגוד אגודות עשרה אנשים לכל הפחות גם בעירו כי יהיו נמנים לדבר מצוה רבתא דא. והיה אם ככה יעשו בכל עיר ועיר, אם ראשיתם מצער תהי' הנה אחריתם תשגה מאד ותכון הארץ לעולם ועד. —

הלא כה עתירת מיחלים לתשועה ומצפים לתשובתו — יוסף דובער הלוי (סולובייציק מבריסק דליטא) — שמואל בהרי"ל מאהליוועך — אליהו חיים מייזעל חופ"ב לאדז.

מכתב שלישי

ב"ה ביאליסטוק ה' כ"ג סיון תרמ"ג

ידיד נפשי המופלג ושלם מ' ישראל פריינקעל נ"י, שלום לך יקירי!

מכתבך משבוע העברה קבלתי, הנני מחכה בכל יום על תעודת מסעי, לא הודעתני אם התעודה תהיה על מדינת רוסיא לשנה תמימה או על חוץ למדינה על משך איזה ירחים, ובאמת שניהם כאחד היו טובים. בין כה וכה הזמן היותר טוב להשתמש ברפואות הולך ואיננו ואנכי הנני יושב בטל אסיר התקוה — תמול גם שלשום התאספו פה משולחי הקהלות ווילנא, מינסק, דינאבורג, מוסקוע ועוד ועוד. ביניהם היו, גם איזה רבנים נכבדים. פעולות האספה היא לע"ע על הנייר. והפעולה היותר נכבדה היא התאחדות כל הכחות בעיר המרכזית ביאליסטאק, אבל אם יהיה נקל ההתאחדות להוציאו לפעולה כאשר נקל לכותבו על הנייר, הזמן יורנו!

מאה"ק קבלנו ידיעות טובות. בהקולוניה ראשון־לציון כבר בנו עשרה בתי חומה גדולים. וה' ישלח ברכתו בתבואות ופרי אדמתם, בהקולוניה פתח־תקוה כבר חפרו באר מים חיים עד אשר מצאו מים עלה להם הוצאות החפירה כארבעת אלפים רובל. כבר זרעו גם קצרו את תבואתם. ונשלח להם מפה מבעלי השדות הרשאה להרים תרומה ומעשר כמשפט התורה. כן קבלתי תמול מכתב מהאחד עשר אנשים כי היה אצלם ה' ערלאנגער מפריס בחג השבועות העבר והבטיח להם בשם הבאראן ראטשילד כל טוב. ועומד להגמר קניית קרקעות טובות ושמנות עם בארות מים עבורים. עפ"י כל הידיעות נראה לדבר ברור כי הב' רוטשילד והב' הירש שמו ענין ישוב א"י אל לבם, באמת ותמים. — מה תיעץ אותי ידידי בדבר המאיאנטעק (אחוזת אדמה) של זאוואדע[1] הן כבד עלי לשלם בכל חדש תשעה רוב' מכיסי לגיסו[2] ומן שותפי גלאט הגיעני מכתב מלא תמרורים עליו בתואנות שונות לאמור: הוא מכר סוס אחד מהסוסים על דעתו לבד ולא שאל את פיו או יותר. טוב אף שמיחה בידו למכור, לא שמע בקולו ומכרו בחצי שויו. עגל שנולד מהפרות שלנו רצה גלאט לגדלו וכן הייתי עושה גם אני לוא הייתי בראדום והוא מכרו נגד רצונו, בחצי שויו, כדי להנות מחלב הפרה. ועוד דברים כאלה. הן אמת כי גלאט חשוד בעיני, כי רוצה להדיחו משאתו למען ישאר בעצמו שמה ויעשה בהמאיאנטעק כאדם העושה בשלו ממש אבל גם זה כבד עלי להוציא עוד הוצאות מכספי בכל חדש לתשלומי גיסו, ותחת הכנסה יהיה לי הוצאה. ע"כ עליך, יקירי, הנני סומך, אשר תקרא את גלאט וגיסך ותשמע דברי שניהם ותשפוט ביניהם, כי אולי יש גם אמת בדברי גלאט; ואחר כל אלה לו היה באפשרותי למכור את המאיאנטעק אף עם קצת הפסד או לכה"פ להשכירו לאיש נאמן ובטוח על איזה שנים, אף אם ישאר לי מעט מזעיר אחר נכיון הפאדאטקעס (מסים) וטאָ־ווארזיסטווע (חברה לקרדיט קרקעי), כי טובה מעט הכנסה מהוצאה רבה — האם דברת עם הא' ליכטנשטיין[3] בדבר הרעוערס (שטר חוב) שיש לי על רומנובסקי. ואם לא יאבה לקבל עליו העסק, תדבר נא עם הא' אנשער[4] כי הוא בוודאי יתרצה למוסרו לסאנד (בית המשפט). נא לקיים מבוקשי, כי יראתי שאם ימשך הדבר ילך החוב לאיבוד. — מה נשמע בדבר המשפט שיש על הדאזער (שלטון הקהלה) דמחנם, ואם כבר נמנו וגמרו בחירת דאזאר חדשים. — אדותי לכתוב לך בדרך פרט לא אדע מה רק בדרך כלל. הנני יושב בכבוד ושלום, אבל אל במנוחה, כי טרדותי רבו למאד מבוקר ועד ערב ועד בכלל אין לי רגע מרגוע עד כי בעת כתיבת מכתב אין ביכלתי לגומרו בפעם אחת. — אשר שאלתני על סיבת שאלתי בדבר מניות רב בראדום, הוא דבר פשוט למאד. יען כי מקיפים אותי בחבילות מכתבים ממקומות שונים להשתדל עבור הרבנות דראדום ולדוגמא הנני מסגיר בפה המכתב האחרון אשר קבלתי בעת כתיבת מכתבי אליך מוורשא. ע"כ אולי כבר נשתנה דעתם ודורשים אחרי רב. תודיעני[5] לכתוב לך מה שנולד

---

[1] זאוואדע הוא שם האחוזה שקנה הגרש"מ בשותפות עם מר גלט בחלק הכסף שזכה הרב הגאון כידוע מתולדותיו הכתובות ביד הרב י. ל. פישמן בגורל בפרמיה הרוסית הוצאה א' משנת 1864 שקבל במתנה מאחותו. כפי שסיפרו אז בראדום סכום שזכה הגרש"מ בהגרלה עלה עד סך ארבעים אלף לא"י. אחוזה זו גרמה להרב טרדות, לבסוף מכר אותה לאחר פטירת הרי"פ ז"ל בא כחו בהנהלת משק האחוזה.

[2]) נוגע למר משה קירשנבוים, גיסו של הרי"פ ז"ל, שעבד זמן ידוע באחוזה בתור מנהל המשק ומשגיח על המלצתו ואחריותו של הרי"פ ז"ל. אופייני הוא הסגנון הזהיר והדיפלומטי. הרי"פ ז"ל הרחיק את גיסו תיכף ומיד ממשרתו, כדי להוציא צל של חשש מלבו של הגרש"מ ז"ל, אם כי תלונות השותף גלט היו חשודות בעיניו הרב הגרש"מ ז"ל.

[3] עו"ד מפורסם בראדום.

[4] עו"ד פרטי זאב אנשר מיוצאי סובלק.

[5] שאלת מנוי רב אבד"ק ראדום מ"מ של הגרש"מ נתקלה מיד בקושיים עצומים אשר לא שערום אנשי העדה, באשמת „בן פורת" זה יוסף דרייזין, מורה דת אל"ק בגימנסיה הרוסית בעיר, שרצה לקחת לו בחזקה קרנים ולהמנות בעזרת שר הפלך לרב מטעם הממשלה. וראשי הקהלה בראדום (כמו בכלל בפולין הרוסית), שלא טעמו „טעם" זה, התנגדו לכך, מפני שרצו באב"ד יודע לדון ולהורות וגם שולט בשפות המדינה וע"כ, התלקחה

לי חדושי רעיוני ופרי עשתונותי, לפי גודל טרדות אין לי פנאי לחשוב, זולת בדברי תורה המוכרחים, אבל לא ברעיונות של דרוש. אמנם למען גודל אהבתך לא אוכל להשיבך ריקם. ע״כ אכתוב לך איזה דבר קטן שאמרתי בביהכ״ס יום נכתר הקיסר יר״ה [6] בעטרת הקיסרות וכה היו דברי:

הן ביום זה 90 מיליאנאן אנשים כולם מתפללים בעד שלום הקיסר והצלחתו. בתוכם יש גם תפלת שני מיליאנען ויותר מבני ישראל. ומה תחשב תפלת יהודים, גרים ושפלים, נגד עשרות מיליאנען תפילות האזרחים. אבל הלא תדעו, אחי, כי הגם שונאינו מנדינו יאבו אשר לא יהיה לנו חלק ונחלה בכל זכיות המדינה, אין ביכלתם לסגור שערי שמים בעד תפילתנו, ואולי עוד יותר קרובה תפילתנו להתקבל מתפילת מנדינו. עפ״י הדברים הנעימים והישרים אשר הורו אותנו חז״ל ברבה פרשת השבוע: אמר ריב״ל: אלו היו האומות יודעים מה היה המקדש יפה להם, קסטריות היו מקיפים אותו כדי לשומרו, שהיה יפה להם יותר מלישראל שכן סידר שלמה תפילתו: וגם אל הנכרי אשר לא מעמך ישראל הוא וגו׳ וכתיב ועשית ככל אשר יקרא אליך הנכרי. אבל כשבא אצל ישראל מה כתוב? ונתת לאיש ככל דרכיו אשר תדע את לבבו. אם היה ראוי לו היה נותן לו ואם לאו לא היה נותן לו — רבה במדבר א׳ — הורו אותנו חז״ל אהבת הגר עד כי שלמה ביקש בעד תפלת הגר יותר מבעד תפילת ישראל. אמנם גם השכל מסכים ע״ז אשר השי״ת יקבל תפלת הגר יותר מתפילת האזרח, יען כי לבבו נשבר בקרבו, שומע חרפתו ואין משיב, וקרוב ה׳ לנשברי לב, כי אין לו בטחון אחר רק על ה׳ לבדו. לא כן האיש אשר מתערה כאזרח רענן בארץ, גאותו וחוזק לבו יפעלו אשר יתבונן ה׳ על מעשיו אם ראוי הוא לקבל תפילתו. גם אנחנו, אחי, רבים קמו עלינו לדכא נפשנו לעפר, גרים אנחנו אין לנו תומך וגואל ואל ה׳ עינינו, ליתן בלב המלך שלות השקט ולהיות למגן ולמחסה לעם ישראל הנדכא.

ובאפטרתא דשבוע אמר הנביא: „והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי (הושע ב׳) הן אחינו בכל מקומות מושבותיהם בעלותם רובם רצו להשכיח שם ישראל מקרבם ולהיות לגוי אחד עם יושבי הארץ. האשכנזים רצו להיות אשכנזים גמורים, וב״י האונגרין — אונגרין גמורים, גם הרבה מבני ישראל ברוסיא רצו להיות רוסים גמורים אבל הנביא כבר נבא על זה בפרשה הקודמת כי כל התדמותם לאזרחי הארץ לא יועיל להם לקבלם לאזרחים והוא באמרו „קרא שמו לא עמי כי אתם לא עמי ואנכי לא אהיה לכם לאלקי״ רצונו: כל אחת ואחת מהאומות יאמרו לכם לא עמי אתם, אז תשובו אלי אבל גם אנכי לא אהיה לכם לאלקים על חטאתכם הגדולה אשר פניתם אלי עורף, אמנם אח״כ מנחם אותם כי אם תשובו באמת אלי, אזי במקום אשר יאמר לכם לא עמי אתם יאמר לכם בני אל חי, רצונו: הלא כלנו בני אב אחד אנחנו, אלק׳ חיים, ואח״כ אחים אנחנו כולנו״.

ידעתי כי לא היה כדאי לכתוב דברים פשוטים כאלו. אמנם מדעתי את גודל אהבתך ותשוקתך לשמוע דברי, בטוח אנכי כי תקבל גם אלה הדברים הפשוטים באהבה.

ונא להשיב לי תומ״י, על כל אשר בקשתי ממך במכתבי.

ידידך כנפשך הדורש טובתך.
שמואל בהרב מוהרי״ל מאהליווער

מכתב רביעי

ב״ה ד׳ ר״ח סיון מ״ה למב״י תרמ״ג ביאליסטוק.

ידיד נפשי המופלג ושלם מ׳ ישראל פריינקל מ׳ רב שלום וברכה!

לפלא בעיני על אשר לא קבלתי מאתך תשובה על מכתבי, הן ידעתי כי הרגעים ספורות אצלך, אבל עכ״ז הלא לא תכבד עליך לקחת עבורי רגעים אחדים ולהשיבני! בפרט בדבר הנוגע כמעט לנפשי, כחמת חלישות כחי ורוב העבודה העמוסה עלי בפה, הנני מוכרח לנסוע בקיץ דנא לעמס להנפש מעבודתי ולהתחזק מעט. ובלי פאס (דרכיה) לא יתכן לנסוע. ע״כ אבקשך עוד הפעם תשיבני נא מה לי לעשות להשיג פאס חיש ומהר. ואם עדן לא יהיה אפשר להשיג האואלנעניע (פטורים) מהרבנות דראדום יתנו לי לכה״פ תומ״י פספורט על מדינת רוסיא ואז אפשר אשיג בפה פספורט על חוץ למדינה, ע״י הגוברנטור (שר הפלך) דפה. — ודרוש נא בעיני בשלום ידידי הגביר הנכבד מ׳ ראובן בעקערמאן [1] ולבקשו אולי ביכלתו להיטיב לי בזה ונא להשיבני תומ״י. כן תאבה נא להודיעני מה היה עם החוב מטננבוים וליבהאבער, כי לא אבין, מדוע לא נשלח לי עד היום מותר הכסף אחר תשלום המגיע להגביר הנכבד ר׳ נתנאל בעקערמאן. כן הבילעט ואסחאדנע ע״ס אלף רו״כ, כן יתר הדברים אשר בקשתיו במכתבי הקודם. הרעוערס (שטר) על רומנובסקי מצאתי אצלי. כן ייטיב נא להודיעני מה מעשה בני. [2]
ידידך כנפשך הדו״ש והצלחתך סלה.

(—) שמואל בהרב מוהרי״ל מאהליווער

מלחמה עזה, שנמשכה שנתים עד אשר ניצחה הקהלה ונבחר לרב הר״ר אברהם צבי פרלמוטר זצ״ל, מי שהיה אח״כ רב בוורשה וציר לסיים הפולני הראשון. עלילותיו של דרייזין הקנדידט ליורש מקומו של הגרש״מ (להבדיל בין הטהור להטמא) והדלטוריא שלו ומעשי נקמותיו נגד הרי״פ ז״ל וקהלת ראדום, רבו מלספר ואין כאן המקום להאריך. המלשין דרייזין המיר אח״כ דתו ונעשה למורה באקדמיה הפרוסלבית. המנוח הד״ר גרשון לוין הקדיש לנפתולים הללו כמה פרקים מזכרונותיו המעניינים. גם הסופר ש. ל. ציטרון בספרו „המשומדים״ (באידיש) הקדיש פרק מיוחד למשומד דרייזין. עיי״ש. להסופר ר׳ מיכל רבינוביץ, ירושלים, ג״כ יש זכרונות מעניינים על המומר דרייזין שכדאי שיתפרסמו פעם.

[6] אלכסנדר השלישי קיסר רוסיה.

[1] הגביר ר׳ ראובן ואביו ר׳ נתנאל בקרמן שניהם ז״ל הנזכרים כאן, היו מנכבדי העדה, נדבנים ופועלי צדקה וחסד, היו מתומכיו וממעריציו של הרב הגאון ז״ל. הם שבנו בעיר בכספם את רוב מוסדות הצדקה ומפעלים הצבוריים: בית החולים היהודי בש׳ 1848, ביהכ״נ הגדול ובית המדרש, בית מושב זקנים וכו׳ בנינים נהדרים שהשקיעו בהם מאות אלפים רו״כ ונודעו לתהלה בכל המדינה. ר׳ ראובן ז״ל היה בעל השפעה עצומה אצל שר הפלך ולזה מתכוון הרב ז״ל. ר׳ ראובן ז״ל היה אח״כ גם מחו״צ ומצירי הקונגרס הציוני השני בבזל. על משפחה זו כדאי לייחד את הדבור לעת מצוא.

[2] נוגע לבן הרב זצ״ל ר׳ שלמה ז״ל שנשאר שנים אחדות גר בראדום לאחר שנלקח הרב זצ״ל אחר כבוד לביאליסטוק. לר׳ שלמה הנ״ל נולד בראדום בנו הד״ר יוסף מוהליבר נ״י מנהל הגימנסיה העברית בירושלים, שהיה חביב ואהוב מאד על הרב זצ״ל.

מכתב חמישי

Bad Ems, Hotel Wolf

ב"ה ב' ראה תרמ"ג.

ידיד נפשי ותלמידי יקירי המופלג ושלם
ר' ישראל פריינקל וכו' רב שלום וברכה!

מכתבך הגיעני היום, שמחתי על שלומך ונצטערתי על טרדותיך כי כפי אשר אשער אינם טרדות של עונג ונחת ע"כ איפה התבונן נא אולי המכתב אשר נשלח לך מביאליסטוק עת היותי בראדום זה שבועות אחדים הוא כדבר בעתו?[1] איך שהוא אקוה שתודיעני במכתבך באר היטב מכל אשר אתך. — אנכי אתעכב בפה עוד חמשה עשר יום מהיום. הודות לה' מיום בואי לפה אויר צח ונעים מנשב פה והשמש תופיע בתקפה וטהרה מבוקר ועד ערב. — לפלמנבוים[2] תן סך חמשה רוכ' כאשר ביקש ממני בעצמו במכתבו, אולי יאבה להגדיל חשבונותיו, לא תאבה לו — את הכסף תוכל לשלוח לידידנו הגביר שפילריין בוורשה, ואקבל מאתו דרך שובי לביתי אי"ה. הודיעני נא מה היה מנסיעת האדון לזאוואדע... אתי אין כל חדש.

ידידך דו"ש וחפץ הצלחתך נצח

שמואל בהרב מוהרי"ל מאהליוועד

דרוש בגיני בשלום ידיד־נפשי המשכיל ויקר למאד מ' אברהם יצחק צוקר[3]. [הערת המבלד"פ: מכאן ואילך כתוב למר צוקר הנ"ל] לפלא בעיני על ידידי אשר היה אצלי בווארשא ולא הודיעני אשר ידידנו מהר"י פריינקל הוא ג"כ שם. (הנ"ל).

המכתב הזה נכתב ממקום המרפא אמס, בו התרפא הרב הגאון שנים אחדות. בתרמ"ג קרהו המקרה של גנבת כל כספו, כפי שמזכיר ר' יצחק ניסנבוים נ"י בספרו „הדת והתחיה הלאומית" דף צ"ה, והרב נמצא בדוחק כספי גדול עד שבא הבנקאי הורודישץ והלוה לו כמה שדרש. הגנב נתפס וכל הכסף בידו בהמבורג כשרצה לברוח לאמריקה.

[1] הכונה להצעה שקבל ר' י"פ מביליסטוק לעבור שמה להשתקע בעיר הגדולה כדי שיפטר מנכלי החסידים ומזימותיהם שמררו את חייו.

[2] מזכיר ועד הקהלה שסידר את תעודות המסע בשביל הרב אצל שר הפלך בראדום.

[3] הא' אברהם יצחק צוקר מתלמידי בימ"ד הרבנים לממשלה בוורשה, מו"ס מפורסם בראדום, בן־תורה ואיש נאור, אבי הד"ר מיכאל צוקר מקאליש, היה ממעריציו של הרב הגאון, הא' צוקר היה היו"ר באגודה הציונית הראשונה בראדום שנוסדה לפני הקונגרס הציוני הראשון, עמד בקשרים אישיים עם מורשה הגליל העו"ד ישראל ישינובסקי שהוקירוהו מאד. ראוי האדם היקר הזה לעשות לו נפש במיוחד על מעשיו הפוריים על שדה חבת ציון והציונות.

מכתב ששי

ב"ה מש"ק אור ליום א' י"ד שבט תרמ"ד

לידיד נפשי ותלמידי המופלג והשלם מ' ישראל פריינקל נ"י.
שלום וברכה!

מכתבך קבלתי, התענגתי על שלומך וגם כי שלום לך מסביב. — בדבר הנדבות של מ ז כ ר ת מ ש ה[1] מובן מאליו כי החתומים ואת המכתב אשר נשלח להגבירים בית בעקערמן[2] הם המה גם המעשים בדבר המזכרת משה על ישוב א"י, כי הם הראשים והראשונים לכל דבר בנוגע ליישוב אח"ב. ואם הגבירים הנ"ל רוצים להתנדב ג"כ על הדבר הגדול והקדוש הזה, ישלחו הכסף אלי כי הכסף על מזכרת משה מקבל אנכי להניחם בבאנק עד אשר יתאסף די קניית קאלאניע (מושבה) גדולה. הנדבות יבואו בכל כתבי העתים אשר בשפת עבר וגם להשר הצדיק ר"מ מונטיפיורי בעצמו נשלח שמות כל המתנדבים. אשר שאלתני למתי ישלחו? יכולים לשלוח תיכף או אחר חג הפסח כרצונם. אבל בקשתי שיודיעו לי סכום נדבתם תיכף. תדרוש בגיני בשלום ידידנו הגביר ר' יעקב מארטאפעל[3] ואקוה כי גם הוא יתנדב על הדבר הגדול הזה. ואולי תוכל לעורר עוד איזה אנשים אחרים להתנדב, אחד המרבה ואחד הממעיט. — נתבקשתי מהגבירים חובבי ציון אשר בוורשא שאבוא שמה ג"כ בנידון המזכרת משה. וקרוב הדבר אשר אחר ש"ק הבא אסע שמה ברצות ה'...

הנני ידידך כנפשך הדו"ש והצלחתך.

שמואל בהרב מוהר"יל מאהילעווער

דרוש נא בשלום ידיד נפשנו השלם מ' אברהם שכנא צוקער נ"ר ידידו הדו"ש הנ"ל.

המכתב נשלח מביאליסטוק.

[1] „מזכרת משה". כידוע, נקרא המוסד שהחליטו והכריזו עליו חובבי ציון באספת קטוביץ לשם קניית אדמה ולהתישבות יהודי רוסיה על שמו של השר משה מונטיפיורי למלאת 100 שנה להולדתו. אז הדפיסו גם את תמונותיו של רמ"מ עם שירו היפה של המשורר שלמה מנדלקרן והפיצו את התמונות בכל רחבי רוסיה. תבואת מכירת התמונות היו קדש לישוב ארץ ישראל. הרי"פ ז"ל הפיץ את התמונות ואסף כסף למזכרת משה בראדום ועל התוצאות יבואו עוד פרטים במכתבים הבאים.

[2] על משפחת הנדבנים לבית בקרמן ראה הערתי ב„ציוני הותיק" מחדש תשרי תש"א.

[3] הא' יעקב מרטופל היה מחשובי הבעה"ב בראדום מהדור הישן, בעל בית חרשת לבורסקאות גדול, משחד־מכספו לכל דבר ביד נדיבה. חתנו היה העו"ד סטניסלב סונדרלנד ציר לסיים הפולני משידליץ, שהחזיק תמיד עם העם אשר ממנו יצא; חתנו השני היה הגביר דניאל קלייף (מסובלק) שהיה ראש הקהלה בראדום במשך שנים רבות, והצטיין בנדבותיו לפעילותו הצבורית.

מכתב שביעי

ב"ה יום ה' ער"ח כסלו תרמ"ד.

שלום לך תלמידי ידידי כנפשי המופלג ושלם מ' ישראל פריינקל מ"ו

מכתבך קבלתי... עוד לא הודעתני הסיבה אשר העלתה חמת הזקן[1] עליך? ואולי כשיודע לו הסיבה והיה ביכלתו להשיב אפו ולהשלימו אתך ואם כי אינך צריך לטובתו, עכ"ז גדול השלום ואף כי עם איש כמוהו! אחותי תחי' המליטה בן זכר למז"ט זה כחמשה עשר יום וביום ג' שעבר היה הברית ותמול קבלתי מכתב בכתב ידה, כי היא גם הילד יוסף שיח' שניהם בריאים בע"ה... בדבר ישוב א"י הרעיון הולך ומתחזק בכל תפוצות ישראל. רק בענגלאנד המה מתנגדים לזה, מלבד השר הצדיק הזקן ר' משה מונטיפיורי, ה' יאריך ימיו שהוא נוטה בכל לבבו אחר רעיון זה. וכעת שולחים ציר מיוחד[2] ללונדון ומכתבים בידו מגדולי רבני רוסיא ואשכנז להטות לב גדולי לאנדאן לזה וה' יתן שיצליח במלאכתו.

אוהבך הדו"ש והצלחתך נצח שמואל בהרב מוהר"יל מאהליווער

[1] נוגע לסכסוך שפרץ בין הרי"פ עם הגביר הישיש ר' נתנאל בקרמן, בענין צבורי.

[2] יש לשער שהציר המיוחד היה ר' דוד גורדון מו"ל המגיד שנסע לפריז וללונדון והוביל אתו מכתבי הכרה ותודה להשר ר' משה מונטיפיורי בגלל עבודתו לטובת ישוב א"י (ראה כתבים לתולדות חבת ציון וישוב א"י של א. דרויאנוב חלק א').

התכן

בגיא צלמוות (רשימות, תאורים והוויות)

גילויי עמידה על הנפש

לאחר השואה

ארגוני יוצאי ראדום בישראל ובתפוצות

נספחות

תיקונים והשמטות

עמוד 118:

ברשימה המוקדשת לזכרו של הרב י. זלוטניק הי"ד, צריך להיות: ממשפחתו שרדו 4 בנות ובן. בת אחת בישראל, האחרים — בארה"ב.

עמוד 204:

מחבר המאמר על הבונד איננו דוד ויינטרויב ז"ל, והשם נדפס בטעות.

עמוד 207:

בשורה ה־17 שברשימה על שמואל טייכמן ז"ל, צריך להיות: הניח אשה ושתי בנות.

עמוד 213:

בסוף שורה 2 שבמאמרו של ד"ר י. גרינץ, צריך להיות: (היה במשך שנים בעל בית חרושת לאטריות בקילץ).

בשורה 4 צ"ל: מלבד שלושה אלה, שמנינו בזה, היו היתר, כאמור: הבכורה בהן חנה וכו'.

בשורה 7 צ"ל: בעלת חנות קולוניאלית ידועה בראדום.

עמוד 286, שורה 35:

במקום משה מלרסקי, צריך להיות: ישראל מלרסקי.

עמוד 313, שורה 8:

במקום: Yewish צ"ל: Jewish

עמוד 319:

בשורה ה־14 שברשימה על שמואל דנציגר ז"ל: במקום לבית מנדלמן, צריך להיות: לבית מנדלבוים.

עמוד 334:

בסיום המאמר על ארגון יוצאי ראדום בפריז, צריך להיות: הח' שלמה שפרן מכהן, משנת 1958, כמזכיר הארגון.

י ז כ ו ר

שֶׁהָיִינוּ טוֹבִים־מִכֻּלָּם: יְהוּדֵי שַׁ״ס וּתְהִלִּים,
בְּגוּפִים טְהוֹרִים, בָּם מִסּוֹד כִּנּוֹרוֹת וַחֲלִילִים;
בְּיֹפִי מִכָּל הַמִּינִים וּמִכָּל הַגִּילִים:
הַיְחִידִים בְּעוֹלַם הַגּוֹיִים שֶׁהָיוּ אֲצִילִים —
וְעַל כֵּן רְצָחוּנוּ... וְאוֹיְבֵינוּ פְּלִילִים!:

(א. צ. גרינברג „רחובות הנהר״, קיח)

בֵּינֵיכֶם הֲרוּגֵי יִשְׂרָאֵל, שׁוֹכְבִים אִמִּי וְאָבִי הַיָּפִים.
שׁוֹכְבוֹת אַחְיוֹתַי כְּאַיָּלוֹת הַשָּׂדֶה וְיַלְדֵיהֶן הַיּוֹנִים,
שׁוֹכְבִים בְּחִירֵי מְרֵעַי, יְפוֹת חֲלוֹמִי וּרְנָנַי.
לוּ שְׁאַלְתִּים: מָה סִבַּת זֶה־סוֹפְכֶם־מַר־מִמָּוֶת־נֶאֱלָח? —
וְעָנוּ־לוּ־יָכְלוּ: אֵינֶנּוּ יוֹדְעִים מָה הַחֵטְא...

(שם, קנט)

...את חללי בת־עמי

(ירמיה ח׳, כ״ג)

חללי השואה, קדושי קהילתנו, שנרשמו לזכרון עולם על־ידי קרוביהם וידידיהם במדינת ישראל.

א

אייזנברג אברהם:
האב קלמן שלמה בן יששכר וטשרנה, האחים: חיים ישראל, יוסף ודוד, והאחות שיינדל; אחי־אביו חיים אהרן, מנדל וחנוך; גולדפרב הרשל ויחיאל; שפסיל יהודית וקירשנבלט חיה צירל, בנותיהם של שלוב יצחק והינדה; קירשנצווייג חנה ואחיה יעקב, בניהם של הרצל וריצה גולדפרב.

אייזנברג בת־שבע:
האב שיינפלד שמואל בן גרשון דוד, האם יוטל בת יחיאל מאיר שצ׳נשליבי. האחים: ברל ואשתו רוזה עם בתם אסתר, יוסף ואשתו שרה, משה ואשתו בינה, לייב ואשתו אסתר.

אייזנברג חיים:
האב משה בן חיים מרדכי, האם חנה בת בנימין גולדברג, אחותו לאה בת משה. אחי־אביו אלימלך אייזנברג, והאחיות אייזנברג רחל ושוורצברג מלכה. הסבתא חוה פלמן ובתה שרה זילברשטיין.

אייזנטיר רבקה:
האחיות והאח, בניהם של קופל ובריינדל זליגר: פייפר יהודית ובנה חיים בן איטשה ברוך, רוזנבוים פנינה, זליגר איטה, הינדה ואלימלך; הקרובים זילברברג פישל ואשתו באשה, כהן איטה בת משה וחנטשה.

אקרמן פסח:
אקרמן גיטל בת פסח ופרל; אקרמן חיה מנוחה בת אברהם וגיטל; גולדמן לאה בת מנדל והדסה.

ארליך יוסף:
האב מנחם בן רפאל יוסף, האם רייזל בת לייב וריבה רוטברד, והאחיות בלימה ושרה.

אשפיס:
אשפיס מאטיל רבקה ובעלה אפרים טוכשניידר ושני ילדיהם. אשפיס יהודית ובעלה גרשון מלאך ושני ילדיהם. אשפיס שיינדל ובעלה אנשל מלאך ושני ילדיהם. אשפיס ישראל ואשתו צימל וילדם.

אקרמן צילה וגלנטי־ניימן הדסה:
צוקר לוי בן בנימין וטובה, אשתו רבקה בת חיים ואסתר, ובתם טובה (גוטה); ניימן דוד בן חיים ואשתו הינדה בת לוי ורבקה לבית גרינשפן.

ב

בלייכמן דוד:
האב אברהם יעקב בן מנחם שוחט, האם שושה פייגה בת שמואל יהושע וחיה ויינמן, האחות שושנה (בלימה) והאחים חיים אליהו ואפרים; הדוד ברנמן שמריה ואשתו חנצ׳ה בת מנחם שוחט, בתם רחל ובניהם מנחם ומרדכי; החבר וייצמן שמואל.

בענעט איתמר יוסף:
האחים והאחיות, בניהם של מאיר ורבקה מאשה: שמואל צבי (היסטוריון ועתונאי). יעקב ואשתו אסתר ובנם אריה. חוה ובעלה זליג מנלה ובנם איתמר יוסף. שרה; הדוד דוד בן יעקב והינדה בענעט.

בלום זלמן:
האב אברהם בן יהודה, האם יהודית בת זלמן, האח הרצקה והאחות מינדל; וייספיש רייזל בת זישה.

בלטמן מנשה:
הסבא בלטמן נחמן, הסבתא טובה לבית הוכנבאום, האב דוד, האם רחל לבית רוזנצווייג, הדודים והדודה: אליהו ואשתו ברונקה לבית קליין וילדיהם איסר ולוטק, ליאון ליפה ואשתו רוז׳קה לבית אייזנברג, זושיא ובעלה ברנרד סובלמן.

בוכמן יוסף אהרן ויחזקאל:
האב ישראל דב בן יוסף אהרן, האם סרקה איטה בת חיים מאיר, והאחיות: לאה דבורה, שפרינצה, אסתר רייזל חיימוביץ, רבקה רחל שמוקלר, וילדיהם.

בירנבוים משה:
האב אליעזר בן זלמן, האם חנה פייגה בת דוד לייב רכטמן, האחים יחיאל, פנחס, מנדל, והאחיות מלכה ורבקה.

בלושטיין שרה:

בלושטיין יצחק מנדל בן מרדכי וולף וצימל, ואסתר בת ישראל לייב.

בלַאס בריינדל:

בלַאס יוסף דוד, הבת יוכבד והבן ישראל לייב.

בירנבוים מרדכי:

האב יוסף מאיר בן מנחם, האם חיה גיטל לבית רוזנ־צווייג, האחים מנדל ויחזקאל, והאחיות טובה, צפורה וגולדה.

בירנבוים דינה:

האב איידלס שמואל יעקב בן גצל, האם רבקה מרים בת שמעון יוסף קליין, האחים יצחק וגצל, והאחיות חומה ובלומה.

בורנשטיין צבי ויונה:

האב חיים זאב בן יחזקאל ואסתר, האם בלימה מרים בת יעקב ואיטה, האחים לייבל ויחזקאל, והאחות מאַלה; הדוד ישראל ומשפחתו.

בקרמן בנימין:

האב אלחנן יהודה בן בנימין, האם פרל בת יעקב, האח יעקב והאחיות שרה ובינה.

בלזנשטיין בלה:

האב גולדפרב יחזקאל בן שמאי ודובה, האם מרים רצה בת מאיר ומלכה בילנדר, האח שמאי (עתונאי) והאחיות מלכה, פסה וברוניה; הדודים והדודה, בני מאיר ומלכה בילנדר: יעקב ואשתו, נח, אַלק, שרה ובעלה יוסף זומר ושלושה ילדים; החברות ויינטראוב מרים בת דוד, וינר צלינה מלודז' (גורשה לגיטו ראדום).

בקר בינה:

האב אברהם בן מאיר יחיאל ויטנברג, והאם בלימה לבית חמיליאַז'. האחות יוכבד (יאַדזיאַ), בעלה יוסף זוויקלסקי ובנם אליהו; הגיסה רוטנברג פראַניאַ, לבית זוויקלסקי, ובתם גושיאַ; הדודה ביילה (ברטה), לבית חמיליאַז', בעלה יהושע בושצקי ובניהם וויטק ואליהו; הדודה ברכה, בעלה שמואל פוחצ'בסקי, בנם אליהו ובתם שרה, אשתו של גבריאל פרנקל ז"ל; הדוד משה חמיליאַז' ואשתו גניאַ; הדוד מיכאל טאובר; הדודה רויזה, לבית רוטנברג, ובתה פסה סנקביטש; הבעל בלומן יחזקאל (הניאַק), אביו משה, אמו הינדה ואחותו אדלה.

ברונשטיין ירחמיאל:

ברונשטיין ישראל דב בן שלמה ושיינדל, אשתו רחל בת יעקב יונה ובריינדל, ובניהם: אליעזר, הרשל ויחיאל; בני יעקב יונה ובריינדל ברונשטיין: אברהם ואליעזר, דוד ואשתו בינה. הבנות סימה, חוה ובעלה בריש מייכר וילדיהם נח ויונה.

בוכנר פליציה:

האב פלדמן ישראל הרש, האם מרים בלימה, האח אשר (עורך־דין) והאחיות חנה רחל וצפורה: הדודה קפלן הסה, בעלה שלמה, בנם ישראל ובתם מלכה; החברה פרנס פסה.

ברקמן אפרים:

האב זיסל בן זאב והאם גולדה בת יהודה. האחים: ישראל יאשתו מניה ובניהם ישעיהו וחיים, יהודה ואשתו יאַדז'ה לבית נויגבאור. האחות אייזנברג מניה ובתה חוה; זילברפודן זליג בן ישראל ופייגה. זילבר־פודן אברהם ובנ־מין (יומק), בני זליג ופסה; ברקמן חוה בת משה ולובה. ברקמן הלה בת יוסף ופייגה; צוקר שמואל בר' פישל שו"ב ואסתר לבית קיפר, אשתו פרידה בת אליעזר ורוזה ובנם טוביה.

בנקר אשר זליג:

האחיות: דרזיל ובעלה משה לייב אוסטרוביצקי, בתם פרל ועשרה נכדים. חנה רויזה ובעלה פנחס גינזבורג ובתם שרה. שרה שיינדל ובעלה שמואל גולדפדר וחמישה ילדים. רבקה ובעלה ליאון דען ושני ילדים. מאַטיל סמאַט; הגיס דוד גרינברג ושני ילדים; הדודים דווידובסקי דוד ויוסף והדודה ברטה.

ברגסון אסתר:

גרינמן שלמה בן דוד ודינה, אשתו רייזל בת עקיבא ומרים לבית יעקובוביץ ובנם אהרן. גרינמן אהרן. הרשל וטוביה, בני דוד וליבה; רובמן אלטה דינה בת עקיבא ומרים.

ג

גרינץ ישראל ויהושע ופיירשטיין ברוניה:

האב שלמה בר' חיים יוסף, האם פרל יוכבד בת צבי דוד, והאחות חיה; הקרובים: גליבטר מרדכי בן אליעזר, אשתו מיכל לבית זילברברג (מקילץ), בנם אהרן ובתם מלכה וויטל; כהן פרל לאה בת אליעזר גליבטר, ובנותיה: רבקה וויטל (אשת רוזנר) וילדיה, רוז'ה, דבורה ובעלה וילד; הורוביץ מרדכי (מוטל), אשתו חיה בת אליעזר גליבטר, ובתם שרה; הוניגמן דוד, אשתו רוניה בת חיים אשר קירשנבוים, בנותיהם בראַנדל והוטקה ובנם מנדל; בני חיים אשר קירשנ־בוים: אַנדז'י, חנה'לי ומנדל; צמח מרדכי (מוטל), אשתו הלנקה בת מנדל באַיאַר, בנותיהם: סלקה ובעלה ד"ר וינצברג מוארשה, אַנדז'ה ובעלה ד"ר קלאַר, מנקה (נשואה), ובניהם: מוניאַק וויטק; לוקסמבורג נטע, יחזקאל, מלך, משה ויעקב; אייזנמן ישעיה, אשתו חנה ושבעה בנים.

גוטליב מרדכי:

האב שלמה יששכר בן אליהו הכהן, האם מרים בינה בת מנדל בלומן, בניהם אליעזר, נחמיה ויעקב, ובנותיהם: חיה ברכה, סימה אסתר ובעלה יהושע זיסקינד וילדיהם רחל ואליהו, רוחמה בת מרים (אשת אליהו).

גוטליב אליהו:

האב אליעזר ישראל בן אלי ורוחמה, והאם חיה בת נתן ולאה; הדוד גוטליב יעקב ואשתו בת שבע, ובנותיהם התאומות דבורה ופסיה. הדוד גוטליב יהודה לייב ואשתו דבורה ובתם רות. הדודה פרנס פסיה, לבית גוטליב, ובנותיה חיה ושושנה.

גולדבלום מיצ׳יסלב:

האשה רוזה בת ליאון וליאוניה מלובנצ׳יק ובתם רומנה; גולדבלום שרה, לבית לסטמן, ובנה; כל משפחת שטלמן, בנים, כלות, בת ובעלה והנכדים.

גלט צבי:

האב אברהם יחיאל בן מיכאל, האם ריבה בת משה חיים וייצמן, והאחים מרדכי מנדל ואשר למל.

גרטנר ישראל:

האב חיים יונה בן מרדכי שמואל, האם גיטל בת משה דוד ושרה רבקה קוזלובסקי, והאחות ברוניה ובעלה יעקב גרוספלד ובניהם סמאָק ויונה. הגיסה (אלמנת אחיו מרדכי ז״ל) אַדלה בת ישראל משה מלכיסמן ובנה יונה; קוזלובסקי שרה רבקה, בנה חיים ובתה לאה.

גולדברג מרים:

האב ארליך נתן בן שלמה שבתאי ואסתר ברכה, האם הדסה בת אלי ופייגה, והאח שלמה אלי. הסבתא אסתר ברכה בת ירחמיאל ושיפרה לבית מילר. הדודה רוזנר שרה בת שלמה שבתאי ואסתר ברכה, בעלה חיים ובתם קיילה.

גולדברג מאיר:

האב יוסף בן יעקב ומרים, האם צפורה בת שלום ורוחמה דיאַמנט, האחיות רחל, חנה והניה, והאח בריש ואשתו בלה לבית שפייזמן.

גולדברג:

גולדברג חנה (אשת לייב), בנותיה שרה ליבה ופייגה, בניה מרדכי, שמואל נתן ואשתו חנה בת חיים רוזנ־צווייג. גולדברג יעקב בן משה דוד ואסתר, אשתו זלטה, בנם מרדכי ובתם פסה. גולדברג יחיאל טוביה בן משה דוד ואסתר, אשתו שרה לבית זאַיונץ, בניהם ובנותיהם: יוכבד, אסתר, איטה, מאטיל, לייב, נטע, ישראל ואשתו שרה.

גולדברג משה:

האם גולדברג רחל פרל לבית שטרן (אלמנת ר׳ קלמן שנפטר בישראל), והאחים חיים, אליעזר ודוד; משפחת אברהם׳לה גולדברג: יונה ואשתו גניה לבית זילבר, יצחק ואשתו רחל לבית ז׳בוטינסקי ובנותיהם קילה ודבורה, יחיאל ואשתו גניה לבית וילצ׳יק, הלל ואשתו גיטל לבית בלאָוואָט ובנם אברהם, ישראל ואשתו רחל לבית ויגוצקי ובתם אלקה, רחל לאה ובעלה צבי ליפסקי ובנם דוד, שיינדל ובעלה יוסף אדלסברג ובנו־תיהם קילה ואלקה, טאובה (אשת יוסף צוקר נ״י) והבנות רות ושרה; פאַיונק צבי (בעלה של מרים נ״י לבית גולדברג) בן שמואל מאיר ובנו יעקב; שוורצברד אברהם (מקליש), גיסו של קלמן גולדברג, נורה בגיטו ראדום.

גולדברג טושה:

האב לסטמן יעקב, האם שרה לבית וייסבורד, האח מנדל והאחות מרים. הסבא משה לסטמן והסבתא חיה לבית צוקר, בניהם ובנותיהם: טאובה ובעלה לייבוש הוכברג בתם אסתר ובנם יוסף ואשתו רייזל לבית ספירשטיין, רייזל (אלמנת משה ליבהבר ז״ל) ובתם שרה, לובה ובנה ישראל גולדברג, שרה ובעלה יוסף רפפורט ושני ילדיהם, יוסף ואשתו רייזל לבית צוקר וילדם; הסבא וייסבורד אברהם יצחק והסבתא חנה אסתר, בניהם ובתם: גרשון ואשתו רגינה לבית וונ־גרוביץ ובנם מנדל, דוד ואשתו קילה לבית פרידמן וילדתם, משה ואשתו איטה לבית מרגלית ובנם דוד, לאה (אלמנת חיים וייסבורד ז״ל) ובניה: גרשון, שמחה, דוד, שמואל, מנדל וצבי; הרשנהורן יודל, אשתו יוכבד לבית פרידמן ובניהם בלומה וצבי.

גולדברג אהרן:

האשה שרה אֶטיל בת אברהם ומלכה קדישביץ, והבנים: שלמה צבי, שמואל ומרדכי; קדישביץ אברהם בן טוביה ומרים, בניהם ובתם: רפאל ואשתו צביה לבית מזלמן ובנם דוד, טוביה ואשתו מרים לבית וייסלפיש, נחה ובעלה יוסף פשרובר ובנם ראובן ונכדתם רחל.

גולדשטיין אברהם:

גולדשטיין שלמה זלמן בן צבי, אשתו שרה בת מרים ושלושה בנים; כהן ישראל, אשתו דבורה, בניהם ובנותיהם: משה, שלמה זלמן, צבי, רבקה, אסתר וגיטל; ליברמן דב, אשתו רחל בת יחזקאל גולדשטיין, בנם שלמה ובנותיהם: אסתר, יהודית ובעלה שמאי ושני ילדים; קפלן יהודית בת יחזקאל גולדשטיין (אשת ר׳ נתן נ״י) ובנם סמאָק.

גולדשטיין שרה:

האב נחמן בן שפרה ומשה וויינברג, האם מרים בת גיטל ויחזקאל גולדשטיין, בנותיהם יהודית ולאה, ובנם נפתלי.

גולדשטיין שמחה:
האב יעקב בן ישראל, האם חיה איטה בת ר' שמחה בונם שו"ב צוקר, בנם משה ואשתו רוזה לבית גלוזמן והבת אסנת, בנותיהם: מלכה ובעלה אפרים שפיר ובנם משה, חנה ובעלה שמואל אלטרמן ובניהם שמואל ופנחס.

גולן (גולדברג) פנינה:
האחות גולדשטיין מילכה בת שמואל יעקב וברכה לבית אלטמן. הדודה מייטנברג פרל לבית אלטמן, בניה ובנותיה: יונה ואשתו והילדים, זלמן ואשתו והילדים, רחל ובעלה והילדים, שיינדלה ובעלה והילדים. הדודה גולדברג רייזל לבית אלטמן, בניה ובנותיה: יונה, זלמן, רחל, צירל, רבקה, בלימה, מילכה, יהודית, ומשפחותיהם; גרוספלד מרדכי ובניו אברהם ויצחק.

גורשטיין שושנה:
האם מרגלית ליבה רחל (אלמנת ר' דוד ז"ל) בת לייב וזלטה, האחים: אברהם אבוש ובתו דבורה, פנחס וירחמיאל, והאחיות: זלטה ובעלה ד"ר שמואל בן חנוך שו"ב הרץ ובתם הניה, איטה ובעלה משה וייסבורד ובנם דוד, הינדה; הדוד צוקר הירש דוד בן לייב וזלטה, אשתו רחל לאה בת אהרן ודבורה, הבנים ישראל ואברהם והבנות: ברכה, חנה יעקובוביץ ובני המשפחה זלמן, נתן ודוד, זלטה בנדיקט ובתה אנקה. צוקר חוה בת יעקב. צוקר לושה בת ישראל וחיה. צוקר חנה בת אברהם ושפרינצה; הורוביץ-וארכיווקר רינה בת מנדל וחוה; גוטמן-זילברשטיין הניה בת שמואל; קירשנבלט רוזה.

גובשיוב חנה, מס חיה ואייזנברג דבורה:
האם בינה (אשת מרדכי יוזפובסקי) בת יעקב ומלה לנדוי, האח אליעזר ואשתו צפורה בת הרב ר' יידל מאלכסנדר ובניהם: יחיאל מנדל, שרגא פייבל, שמואל, רוזה, חנה ופייגה מלכה. האחות גלה ובעלה משה חיים וקסמן, בנם שרגא פייבל והבנות רויזה פריידה וסרל איטה. האחות מינדל ובעלה משה ארמן, בנם חיים והבנות לאה ורבקה.

גוטמן י.:
בני יעקב יצחק גוטמן: אהרן ברוך, טוביה ודוד; ויאטראק רייזל בת אהרן ברוך; גוטמן חיה לאה.

גלנצשפיגל שלמה:
גלנצשפיגל ישראל, האם חוה לבית קורמן, ובניהם משה, דוד ואלתר.

גוטהרץ מלך:
גוטהרץ יהודה בן מלך ואדלה, ואדלה בת משה דוד ופרל. גוטהרץ שלמה ודוד, בני נחמיה ורחל.

גרינבוים יצחק:
האב פסח בן מנחם ישראל, הסבא ישראל מנחם בן שמואל חיים, האח שמואל חיים, האחיות נחמה ולאה, והבנים שמשון ולייבל אריה.

גוטמן יונה:
גוטמן דוד בן יונה ורייזל ואשתו חוה בת ישראל ואיטה, הבנות בלומה והדסה והבן אברהם.

גוטשטט-שרשבסקי גניה:
האב ריכטמן קלמן בן מאיר וולף ואיטה, והאחים: יחיאל, יוסף ואשתו סבינה, חיים ואשתו דבורה לבית חודוס.

ד

דומבק ה.:
דומבק אוגניה, הבן סלומון והבת אלינה; שלפרמן רוז'ה.

דויטשר מרדכי ויצחק:
האב צבי, האם חיה רחל, האחות טובה, האחים יעקב ולייבוש דוד, הגיסה פייגה והדוד יצחק; הסבא ורשבסקי שמחה מאיר והסבתא זלדה; הדודים והדודה: גרינשטיין אליעזר יעקב ואשתו שרה, שווארצפיטר דב; בן-ובנות-אח (בני יעקב ופייגה דויטשר): אברהם אבוש, חנה ולאה.

ה

הוכמן חיים:
האב הוכמן שלמה לייב בן יונתן ופייגה והאם פרל ריבה בת שלמה ודבורה ברומברג. האחים: אברהם משה אלתר, שמואל דוד ואשתו צפורה בת שמואל איסר ובנם מרדכי יוסף. האחיות: גיטל (אשת לייבל פרבמן), בנם ישראל יצחק ובנותיהם פייגה דבורה, רייזל פסת וחנה. רחל מאטל ובעלה יעקב מאיר רוזנצווייג, בנם חיים ובתם פייגה דבורה.

הוכבוים (אשל) בנציון:
הוכבוים חנה לבית ויינברג, ורחל (אולה) בת יוסף וחנה.

הרשנפוס (אילון) אליעזר:
הרשנפוס ישראל ואשתו רבקה, בניהם מאיר ואבוש ובתם חיה.

הורוביץ אסתר רחל:
הרב יחיאל הלוי בר' מנחם מנדל קסטנברג, אשתו חנה וששת הבנים (מאשתו הראשונה חיה ז"ל): אברהם ואשתו סרל ושני ילדים, פנחס, שלמה, הרשל, נטע ועוזר. הבן נפתלי והבת ברכה מאשתו השניה.

ו

ורצהייזר מנחם:

האב אנשל בן מנדל ולאה, והאחיות (בנות אנשל וקיילה): הודל עם בעלה שמעון וייסבורד, רבקה; הדודים, בני אנשל ולאה ורצהייזר: שמעון ואשתו מרים. ישראל ואשתו לאה, בניהם אנשל ומנחם ובנו־תיהם מינדלה ורבקה. אשר ואשתו גיטלה ובנם לייב.

ורצהייזר רוז'קה:

האב גורפינקל משה בן מאיר וגיטלה, האם לאה בת הרש לייב וחוה, האחים יהושע ויחיאל והאחות חנה; הדודים והדודות ובני־דוד: חיים, יחיאל, דוד ויעקב (בני מאיר וגיטלה). חיה בת יצחק ורחה. אסתר בת הירש לייב וחוה. חיה והלה (בנות יעקב וינטה). חנה שרה, יהושע, וולף (בני יחיאל ואסתר). יחיאל בן חיים וחיה. לייב, ישראל וגיטלה (בני דוד וחיה); קליינמן מרדכי, גולדה, יעקב, משה, מנשה, (בני הירש לייב וחוה). קליינמן ינטה, נחה, חיה, בנימין, רבקה, יהושע, גיטלה, חיים, ניסן, שבע, אסתר, יוסף, משה, גיטל, חנה; מילשטיין משה וחנה; אייזנברג רבקה, אייזיק, חנה, טובה, הדסה, ברכה, הניה, אסתר, מאכל; צימרמן ינטה ומאיר; שיינפלד אסתר; וויינטראוב שלום, ביילה, אלכסנדר, בנימין, יוכבד, רבקה, עזרא, הודזה, רחל, דוד, הלה; זנדר בלה; רוזנבלט בלימה; גלינקביץ יעקב; הלצמן הלה; גוטמן רומה; גוטשטט ברונקה; פרומן אפרים; גוטמן לאה ומשה אהרן; רוטמן חנקה.

וולף יצחק:

האב וולף בן יחזקאל וזלטה, האם אטל בת וולף ופרימט, הסבא יחזקאל והסבתא זלטה.

וולף שרה:

האב ניידיק מרדכי מנחם מנדל בן ישראל יצחק שו"ב ושיינדל בת שמחה בונים שו"ב צוקר, האם נחמה בת יהושע וחוה איטה רוטנברג, והאח יהושע; רוטנברג יהושע בן דב בריש ורחל, ואשתו לאה בת פרל; וויינטרויב מרים בת דוד.

וינוגרוצקי אלתר:

וינוגרוצקי שרה בת אברהם ואסתר גוטפריד. וינוגרוצקי צבי הרש בן יוסף ונחה; פינקלשטיין שרה בת יוסף ונחה. פינקלשטיין זליג בת יהושע; גוטפריד אסתר בת יצחק וחנה. גוטפריד חיה כאלה בת משה רובינ־שטיין. גוטפריד רייזל רגינה בת אברהם ושרה לוריה.

וייסמן אלימלך:

האב נטע יצחק בן דברא ינטיל, האם דבורה רוכה בת יצחק ואסתר לוכסנבורג, והאחים: יחזקאל, נחום, שמואל, משה, זכריה ומרדכי.

וייסמן חנה:

האחות דבורה ובעלה בנדיט קופלביץ ובתם שרה'לה.

וקשלג (ברקמן) ברכה:

ההורים גרשון ופלה.

וייסמן רבקה:

ליפשטיין אליעזר ואשתו מלכה ובניהם: ירחמיאל, משולם, בריש ואשתו חנה (חנצ'ה) ושני ילדיהם עזריאל ושמואל, הבת חוה ובעלה יחיאל פרידמן ובנם שמעון.

וייסבורד צביה:

האם מדליון פסיה (אלמנת שלמה דוד), והאחיות: חנה ובעלה משה בן יצחק לוכסנבורג ובתם חיה (הלה). אטל ובעלה אברהם בן יוסף ורבקה רייך, בנם חיים ובתם מלכה וילדה. דבורה לייזרוביץ.

ורבר איתמר:

ורבר שמואל אליעזר בן דניאל ורויזה, אשתו מינדל בת אברהם ומלכה לבית גולדפרב, בנם מאניס ואשתו הינדה לבית גולדפרב וילדתם חנה; בתם מלכה רויזה ובעלה בונים בן משה ופייגה זלטה. ורבר פשקה בת נתן דוד ושרה רוזנצווייג; פרידמן אברהם מרדכי בן ביילה ואשתו חנה רחל בת לאה, הבנים: לייבוש, שבתאי, הרשל, איטשה והבת שפרה. פרידמן יעקב בן יצחק; גלט מאטל והילדה ביילה.

וויינטרויב מילכה:

האחים: וויינטרויב הירש בן שלמה והודיס בת בנציון. זכריה ובתו צוטיל. תנחום. יחיאל.

ורטהיים אלתר זאב:

הדודים, בני יהודה ודינה: ורטהיים יעקב ואשתו רייזל גיטל ושלושת ילדיהם, אברהם ואשתו אסתר מלכה וילדם, אהרן ואשתו מניה אטל וילדתם.

וייסבלום משה:

וייסבלום אהרן שמואל בן יעקב וגולדה, אשתו פסיל לבית רוזנמר, הבנים ישעיהו, יחזקאל, עמנואל, והבנות אלקה, אסתר ושרה. וייסבלום דבורה, אלקה וברוך, (בני יעקב וגולדה); רכט אהרן בן יצחק מאיר; שפירא ישראל משה.

ז

ז'בנר־קליינר שושנה:

האב ז'בנר יוסף לייב בן צבי ופריבה, והאם מלכה בת דוד ורייזל זילבר.

זיידמן נחום:

הדודים והדודות, בני גבריאל ומרים זיידמן: יוסף ואשתו רחל לבית מלכיור. מוטל ואשתו צילקה, ילדיהם גרשון ובלימה ועוד ילדה. הרשל ואשתו דכטשה, בנם דוד ובת. גיטל ושני ילדיה. צילקה ושלושת ילדיה. בלימה ובעלה וילד. רבקה ובעלה.

זיידנוובר דוד:
האשה פייגה בת יעקב לייזר וחנה אֶרליכמן, הבנים יעקב מאיר וגדליה, האם רבקה בת גדליה ואסתר חוה זילברשלג. האחות בלימה, בנה ובנותיה: גדליה, חוה רויזה וגיטל. האח הלל ואשתו לאה לבית אקרמן, בניהם ובנותיהם: אסתר חוה, וולוול, בלימה, מאיר. האח אביגדור, בניו ובתו: ברוך, גדליה, בלימה, יוסף, שמחה, ונכדתו איטקה. האח ניסן; החותנת חנה אֶר־ליכמן בת דוד ופריידה מרקוביץ, בניה ובנותיה: יצחק ואשתו רבקה וילדיהם מוניאק, דוד, פלה ושרה. שרה נחה ובעלה דוד שור וילדיהם יוסף וחיה שרה. חיה ובעלה יחזקאל וילדם לייזר. לאה ובעלה איטשה ובתם מניה. דוד.

זיידנוובר טובה:
הבעל קמפל אברהם בן משה ורייזל, הבן והבנות: נתן דוד, רחל לאה ופסה. האחים והאחיות: מרים ובעלה יחזקאל בלומן ובנותיהם לאה, פרל ורחל. חיה וילדתה שרה. משה ואשתו רוז'ה לבית אֶלנצווייג. לייזר ואשתו רבקה לבית גולדברג ובתם רבקה. אייזיק ואשתו הינדה לבית וייצמן ובניהם אידל, בּאַשה ונתן; החותנת אסתר בת השו"ב מקונוב; הגיסה בריינדל ובעלה שמחה. הגיסה לאה ובעלה אברהם ובניהם משה, מאיר ושמחה. הגיסה שבע ובעלה ובנם אברהם. הגיסהביילה ובעלה יעקב דוד ויינטרויב ובנם מאיר. הגיסה יאַטנה. הגיס אליעזר.

זילברברג אברהם:
גולדברג ישראל בן נחמיה ואשתו הניה בת מרדכי שמואל גרטנר, ובניהם: משה ואשתו מלכה ושני ילדי־הם, שמעון, נחמיה, הבת בריינדל זילברברג ובתה שרה; גרינשטיין אליעזר יעקב (מוהל) ואשתו מרים ובניהם: משה, רפאל, רחל, צפורה ואֶתל; אלבוים אהרן, מאיר ואברהם מרדכי (בני רפאל).

זילברפרב (כספי) אפרים:
זילברפרב גרשון בן יחזקאל ומלכה, אשתו לאה בת שמריהו ופייגה, בניהם משה, יחיאל ויעקב והבת צפורה.

זילברשטיין צבי:
זילברשטיין נתן, חנה, ירחמיאל, יצחק, זלטה ורבקה; הוכמן מאיר וחוה; רוזנצווייג גיטל, יעקב ומשה; רוזנבוים יוסף, בנציל ולאה.

זילברשלג אלתר:
האב פישל בן משה ורבקה לבית הלצמן, האם ביילה בת זאב אריה ואיטה לבית בובר והאח זאב אריה; פלדן שיינדל בת משה יעקב ורחל; זילברשלג רבקה בת דב ונחה גוטמן.

ט

טננבוים גודל:
האחים והאחיות, בני יוסף ומאַשה טננבוים: מרדכי ואשתו הינדה לבית בוימאיילגרין ובתם מאַשה. חיה מלכה, בעלה שאול רוטבלט, בניהם מרדכי, שמואל, אברהם, אייזיק, ובתם פייגה. פרל רחל ובעלה מתתיהו טרצ'יץ ובניהם מוטל ויעקב. מרים ובעלה אברהם פרידמן ובנותיהם מאַשה, בריינדל, רבקה ועוד; הדוד והדודות, בני מרדכי ושפרה טננבוים: משה ואשתי ביילה ובנם ד"ר יעקב ומשפחתו. רבקה ובעלה יעקב לייביש, בניהם אברהם, מרדכי, בונים, ובנותיהם דוֹברה ושרה. איטה ובעלה ובנם; הדודה איידל לנגלבן לבית דיאַמנט, בעלה אברהם ובניהם מרדכי ופסח; בקמן ראובן.

טננבוים רבקה:
הדיד שוטלנד פנחס בן אלימלך, אשתו שפרה בת הרב אברהם צבי פרלמוטר, בניהם ובנותיהם: ישראל ואשתו גיטל בת יוסף וחיה יוכבד גולדפרב, והילדים אלימלך, ירחמיאל ואסתר מלכה. חיים אשר ואשתו ביילה. בונים ואשתו רבקה לבית בילנדר ושתי בנות. אֶלקה ובעלה שבתאי בן חיים גולדברג. שרה בלבין ובעלה וילד. יחיאל עוזר. חוה (חבצ'י); הדודות, בנות זלמן ברוך ואיטה שוטלנד: שרה ובעלה אליעזר בן שלמה פינקל־שטיין, הבן ישראל ואשתו לבית צוקר, והבנות גניה ובעלה מוניו פורטנוי, רחל. אסתר ובעלה יעקב וילטשיק. רבקה ובעלה מאיר אובשני והילדים. צ'יפּה הוכמן, הבנים זלמן ברוך ושלמה והבת איטה. אֶלקה ובעלה שמואל ניסנצווייג והילדות. אַנדז'ה מוקוטוביץ ובעלה ושני ילדים. חיה'לי ובעלה אברהם בן שמואל ופסה רוטמן, והבנות חוה, דולה ובעלה וילדיהם.

טמקין צילה:
האם בנקר יהודית לבית גוטמן, האחים אברהם (מומק) ומשה והאחות שרה (בני הירש ויהודית).

טרוקנברג (טור) אברהם:
טרוקנברג לייזר אלי בן ירחמיאל וצירל, אשתו חוה שרה בת מרדכי ושיינדל לבית פרידמן ובנותיהם גיטל ושיינדל; פרידמן אלתר, שמואל, אהרן, פרל, טובה והניה (בני מרדכי ושיינדל).

י

ינובסקי דוד:
ינובסקי ישראל משה בן דוד ורבקה, אשתו שפרה לבית ויינריב ובניהם: יחיאל, צבי, יוסף, דב, אלטה, ברכה, שרה ובעלה ישראל וינרמן, חוה ובעלה דב טורנהיים; ינובסקי ברל ויעקב (בני דוד ורבקה); ינובסקי יחיאל בן יעקב.

ינובסקי מנוחה:
בינשטוק רבקה (אשת נפתלי) בת יחזקאל וטובה לרמן, בנה שלמה ובנותיה טובה, לובה ופייגה.

כ

כץ צבי:
האב משה יוסף בן נתן אלתר, האם איידל בת דוד פרידלנד, האחים שלמה וישראל והאחות פייגה; ה.ר.י אשתו ראצ׳מורה זאב וחיה.

כספי רחל:
האב מנדלקורן אברהם בן אהרן ופייגה לבית גליק־שטיין, האם דובה מירל בת יוסף ופסיה סנדל ובתם מיכאלה; פרידמן גרשון בן יוסף ופייגה וארשבסקי.

כצמן שמחה בונם:
כצמן רפאל בן משה, אשתו חנה לאה בת בנימין ובנם חיים יחיאל; שוורצברג יוסף בן בנימין, אשתו גולדה בת שיינדל נחה, בנם יעקב ובתם שרה. שוורצברג חיים יחיאל בן בנימין, נתן בן יחיאל ויהודית בת חנה.

ל

לדרמן מאיר:
לדרמן הרשל בן פסח ואסתר, הבנים ישראל ואביגדור והבנות שרה, יוכבד, ברכה ופייגה. לדרמן חנה ושרה לאה (בנות פסח ואסתר). לדרמן אסתר בת יחזקאל ופרימט; חיימוביץ׳ לייביש בן יחזקאל, הבנים שמואל וזוסמן והבנות לאה ופרימט; רוזנברג לייביש, אשתו חנה בת יחזקאל, הבנים הירש יוסף, מאיר ושמעון והבנות אסתר, רייזל ובײלה; זלצברג הירש יוסף, הבן אהרן והבת חיה; חינרמן לייביש, אשתו מינדל בת יחזקאל, הבן ראובן והבנות אסתר, רייזל וחיה; טראווה יעקב בן לייבל, אשתו רחל בת פסח ואסתר לדרמן, הבנים פייבל, הירש בר והבנות רבקה ופרימט.

לנגר־טננבוים חנה:
לנגר מרדכי גימפל בן אהרן ובנו שלמה בנימין.

לסלאו־גולדברג גיטלה:
הסבתא לסלאו נחה (אלמנת ר׳ יצחק מאיר ז״ל), האב זיסקינד, האם טאובה לבית רפלוביץ, והאחות חיה; הדודים והדודות: משה ואשתו הינדה ובניהם חנוך ולייב. שלמה ואשתו רחל לבית זלצר ובנם אברהם. ישעיהו ואשתו חנה ובתם פרלה. חנוך ואשתו לאה לבית בירנצווייג, בתם יוכבד ובנם אברהם. שמואל ואשתו פריידה לבית קופל ובנותיהם חנה וזיסל. חיה הורוביץ ובתה חוה דוברצקי. טאובה ובעלה משה רוזנברג ובנם עזריאל; בן־דוד לסלאו יעקב בן דב ומרים, אשתו רגינה לבית גרינגלס ובנם דוד. בן־דוד רוזנברג אברהם, אשתו ליבה לבית קנר ובתם מרים. בת־דוד לסלאו מרים לבית גוטליב. הורוביץ משה.

לוונטל יעקב:
האשה מרים דבורה בת משה ושרה בירנבוים, הבן משה ברוך והבת חנה; לוונטל אהרן בן יונתן וחיה ובנו אברהם. לוונטל יוסף דוד. לוונטל רחל, שרה ולאה (בנות אליעזר ואיטה); פרצלמן קופל, לאה, ישראל, משה, פרימט.

לדרהנדלר יעקב ויצחק:
האב גרשון בן חיים ופרל, האם מרים בת משה אהרן וחיה שרה קרונגולד, האחים והאחיות: משה ואשתו גיטל, בנם מנחם ובתם פרל. רבקה ובעלה הוב־בנד דוד בן שמעון יוסף ובנם חיים שמואל. שרה קלפפיש (אשת יעקב קלפפיש נ״י) ובתם פרל. צביה, דבורה וחנה.

לוין יוסף:
האב אברהם גרשון בן יהודה, האם שיינדל בת דב והאחות הינדה ליובה.

לנגה אהרן:
לנגה חנה בת הירש לייב זילברברג. לנגה מרדכי ולאה (בני אהרן). לנגה אסתר בת משה קריגר. לנגה יעקב, יחיאל, חוה ופולה (בני מרדכי דוד); פליישמן ישראל בן ברל, אשתו מלכה בת יהודה זילברברג, בנותיהם אסתר וחנה ובנם יחיאל.

מ

מלכיור שמעון:
האח אברהם אליהו בן נתן ודינה לבית וייסבלום; הגיס גליבטר מקס.

מכרובסקי־קירשברג מלכה:
מכרובסקי משה ואשתו רחל, בנם יוסיל ובתם מינדל; בני משה וחיה׳לה: חיים שלום ואשתו שרה ושני ילדיהם. שמעון ואשתו שיינדל לבית ליטוואק, בניהם שמואל ויוסף ובתם חיה׳לה.

מילמן נחמיה:
מילמן יצחק דב בן משה אליעזר וגיטל, אשתו חנה רחל בת משה ורייזל זיידנוובר, הבנים לייבל, אברהם ושמעון והבת פייגה.

מינצברג צ׳רלס (פריז) ואחותו הגב׳ קלרוורם:
האב מינצברג שלמה בן ירחמיאל ושרה, האם מניה בת משה ודבורה פרוסאק, האחים והאחיות: יונה, משה, רגינה, פרניה שכטר, הלה גולדשטיין, ברוניה פוביס.

מנדלבוים חיים:
האב מנדלבוים ישראל בן חיים אליעזר וגיטל, והאחות לולה (בת ישראל ואסתר).

מנדלבוים רינה:

האב טננבוים אברהם בן יעקב ושפרינצה, והאחות ננה (בת אברהם ופייגה); בורנשטיין מנחם (מיאטק) בן אלכסנדר וגוטה.

מנדלבוים אלתר:

הבת בלה (בת אלתר ופריינדל). מנדלבוים לייביש בן שמואל ושרה לאה, הבנות: יוכבד קשטן, דבורה חמלניצקי, רחל גוטמן, בילה רבקה, רייזל, והבנים: יצחק, יהושע ואברהם משה (בני לייביש וחיה שרה).

מנדלמן (שקדי) דוד:

מנדלמן־בינשטוק לובה בת יצחק שמואל וחנה פייגה; בינשטוק משה בן אהרן ודבורה; הייט רייזל בת משה ובלומה פוגלמן ובניה (בני ישראל אלימלך ורייזל): יעקב מנדל (מנחם) ואשתו אסתר לבית גוסטינסקי ושני ילדים, שלמה, מיכאל ואשתו וילדם.

מנחה שושנה:

ויינברגר פישל, קילה מינדל בת ברצ׳ה והבנות: רבקה, רחל לאה, פייגה ודבורה; הויזווירט טובה לאה ורייזל (בנות ברצ׳ה).

מרגלית דוד:

מרגלית משה אליעזר בן דוד ואשתו שרה בת נתן שרק; שרק נתן, הבת ברוניה והבן ובק עם אשתו ותינוק; פוקס אֶטל, בת נתן שרק, ובנה אלכסנדר בן ה־7; ניימן חיים ובנו נפתלי; ניימן מינה בת דוד ומרים לבית רוזנבלט ובנם ישראל.

מרגלית־ארזי עליזה:

מרגלית יעקב מנחם יחיאל בן אברהם יצחק ואשתו חנה יהודית בת שמואל צבי ושרה ריישר, ובניהם: שמאי מאיר ואהרן טוביה; ריישר שמואל צבי, נין להצדיק מצ׳ורטקוב הרב צבי (הערשעלע) פרידמן זצ״ל. ריישר שמאי, מנחם אברהם וסימה (בני שמואל צבי ושרה לבית קירשנבוים).

מרגלית מלכה וריבאַ זיסל:

האב צוקר יצחק מנדל שו״ב בן ר׳ בונים שו״ב ואסנת, האם מינדל בת משה וגולדה הנדלסמן, האח שלום והאחיות גיטל ורבקה.

מרגלית שמואל ומלכה:

קירשנבוים אלעזר, אשתו הינדה רויזה בת דוד זילבר, בניהם: יעקב, יחיאל, איטשה, ברל, פרץ, בנותיהם: מלכה ושפרה ומשפחותיהם; קסטנברג משה, אשתו יוכבד בת ר׳ בונים שו״ב צוקר, בנותיהם: תהילה ובעלה שמעון וילדיהם, מלכה ובעלה בצלאל וילדיהם, שיינדלה ובעלה וילדיהם, בנם בונים.

מרגלית חנינא:

האב אליעזר בן חיים יחזקאל ודישקה בת ר׳ בונים שו״ב צוקר, האם פייגה יוכבד בת יחזקאל, האחיות לאה ורייזל והאח ברל ירחמיאל; החברים, בני אברהם פלוצקר: נחום, אהרן ופייבל ומשפחותיהם.

מרגלית חנה:

האם מילדמן מלכה צוטיל (אלמנת הרב שרגא פייבל ז״ל) בת פישל וחיה פוטשניק, האחות פייגה שפטיל ובעלה שלמה בן יוזף שפרלינג, והאח ישראל יעקב ובניו אהרן מרדכי ויחיאל; הגיסה מילדמן סוניאַ (אלמנת יחיאל ז״ל) לבית רוזנקוביץ ובתה שרלוטה; הדודות, בנות הרב אהרן מילדמן ז״ל: אַלטמן צלבה, בניה הרשל ויחיאל ובנותיה הינדה, שפטיל ורויזה. קירשנבוים דבורה, בניה ובתה: חיים יוסף ואשתו וילדיהם, יחיאל, חיה ובעלה וילדיהם.

מייזלס יהושע:

האב אריה (לייבל) בן אביגדור ואלטה ליבה, והאם פרידה בת יהושע ואיטה חוה רוטנברג.

מייזלס רגינה:

האב קורמן אליהו בן מנדל ורחל, האם ינטה בת מרדכי ומינדל מילר, האחים: אברהם ואשתו טאובה לבית גולדברג וילדיהם מרים, רינה ומרק, שלמה ואשתו חנה לבית סלוצקה וילדותיהם מרים ואווה, חיים ואשתו מרים לבית וינוגרודזקה וילדיהם פליציה, אירקה ומרק. האחות פרל ובעלה ישראל ברקוביץ וילדיהם שרה ומרק.

נ

נײדיק שמואל:

האחים והאחיות, בני ישראל יצחק שו״ב ושיינדיל בת ר׳ בונים שו״ב צוקר: דוד ואשתו רייזל בת קופל פנצר, בניהם אפרים ועוד. אברהם יעקב ואשתו פייגה לבית פריידנרייך, בנם משה ואשתו הינדה לבית בלאַס וילדתם יוכבד, בנותיו חנה זוויקלסקי ובעלה שמואל ובנם אפרים פישל, מלכה גלט ובנה מאיר. חיה פוטשניק (אמו של שמחה בונים שוהם שנפטר בארץ). שרה בקמן ובעלה יעקב בן שמואל וצרקה ובנם יצחק (איצ׳ה).

נייהויז אסתר ואברהם:

אייזנמן יונה שלום ואשתו חיה ליבה, הבן מרדכי והבנות פריינדל, זלטה וגיטל.

ניימן מנשה:

האב יצחק בן אברהם, האם פרל בת אהרן ורבקה והאחים משה ושמחה.

ס

סטשבסקי משה:

האחיות גיטל, דבורה ובעלה ד"ר הירש קירשטיין ושני ילדיהם.

סטרבצ׳ינסקי שלום:

האב יעקב דוד בן ברוך, והאחות שרה פרל.

סיטין טובה:

ציטרינוביץ שמרל בן חיים ודינה, אשתו הניה בת טובה וברל ויזנברג, בניהם אהרן, שמואל, משה ושאול, ובנותיהם טשרנה, רבקה, וואֶרה.

סטודני דוד:

הניגסברג שרה בת אֶלקה ודוד ובעלה בצלאל ובנם עמנואל; סטודני לייבוש בן אֶלקה ודוד, וסימה בת נתן גוטליב; בירנבוים שמואל בן חנה ודוד, אשתו גננדיל בת יהודה וזלטה ובניהם דוד ויהודה; פישמן מלך בן יהודה וזלטה, הבן יהודה והבת מינדל; אייזנ־ברג ברל בן ציפה, אשתו ביילה בת יהודה וזלטה, בניהם לייבוש ואברהם ובנותיהם מינדל וציפה; אופטובסקי אֶטל בת יוסף וחיה.

סרגוביץ אסתר:

האב זילברברג מוטל בן יוסף ורבקה, האם פסה בת יעקב והניה גולדפרב, האח והאחיות: גיטמן, גננדל ובעלה יוסף פרידמן ושני ילדיהם, שרה דינה ובעלה נפתלי בן משה ושרה נייהויז ושני ילדיהם, חנה, הניה ודבורה; דודיה ודודותיה, בני יוסף ורבקה זילברברג: אברהם ואשתו ביילה גיטל בת קילה קפלן. חנא ואשתו וילדיהם. לייבוש ואשתו רחל בת שלום וחנה גולדפרב ובניהם: ישראל יצחק, חנה, גיטמן ואשתו וילדיהם, בנימין ואשתו וילדיהם, נפתלי ואשתו וילדיהם. גיטל ובעלה לייביש צוקר, בתם רוחמה ובנם הרש. בריינדל ובעלה אהרן ז׳לניבסקי ובנותיהם גוטשה ורוחמה. רחל ובעלה פלמנבוים ושני ילדיהם. אסתר ובעלה אברהם זימלשטרן ובניהם מוטל ושמעון; דודיה ודודותיה, בני יעקב והנה גולדפרב: נפתלי ואשתו מרים בת נתן ויהודית גולדפרב ושלושת ילדיהם. צפורה ובעלה מרדכי צוקר, בנם ישראל יצחק ובנותיהם רחל, גננדל, וחנה עם בעלה וילדים. רחל ובעלה נטע טננבוים, בנם גיטמן ובנותיהם חנה וטולה עם בעליהם והילדים. סרקה ובעלה משה נייהויז, בניהם גיטמן, מרדכי, יהושע ויצחק עם נשותיהם וילדיהם, ובתם אסתר חנה ובעלה וילדים. שרה ובעלה משה אברמוביץ ושני ילדים. יהודית ובעלה נתן גולדפרב ובנותיהם: רחל ובעלה יצחק פוקסמן וילדיהם, אסתר ובעלה וילדים, ישראל יצחק ואשתו וחמישה ילדים, הינדה; אקרמן יהושע בן חיים וסרקה ואשתו דוברה, בנם ישראל יצחק ובתם הניה; וייצמן משה בן אברהם וביילה גיטל; סנטור יוסף ואשתו מניה לבית נויגבאור, בנם ברנרד ואשתו מניה לבית שצ׳רנסקי ושני ילדיהם; סנטור שפטיל בת לייבל ודינה דנציגר; וקסברג אסתר בת קויפמן ובתיה, בעלה וילדים; רובינשטיין יעקב ודוברה וארבעת ילדיהם.

פ

פרנקל־גרוספלד פרידה:

האח פרנקל פנחס בן ישראל ושפרינצה ואשתו רחל בת יוסף ושרה; דיאַמנט רחמה (אלמנת שלום דיאַמנט ז"ל) ובנותיה: שרה לאה גרפשטיין וחנה; דיאַמנט מימל (אלמנת ישראל דיאַמנט ז"ל) בת ישראל ושפרינצה פרנקל, ובנותיה: רחל לאה ובעלה אברהם בן משה ומטיל סלבה ובנותיהם אסתר ואריאלה. חנה ובעלה מאיר בן דוד קורמן ובנם יעקב; קירשנבוים יעקב פישל בן שלמה ולאה; בושצקי סימה בת פרץ ובלומה; פפלבוים אסתר בת אברהם; הרמן מייטה בת יונה ורייזל; שפייזמן זיינוול בן יונה ופריבה, ואשתו חנה בת מרדכי ודינה; רוזנצוויג מאיר בן מרדכי, ובניו חיים ואברהם; קויפמן יואל יהודה בן הירש ומרים; שפייזמן אליהו ברוך ושמואל זיינוול; מונהייט ביילה בת משה וכלה.

פאריז־ווייצמן פרידה:

האב חיים מרדכי בן מנדל, האם רחל לאה בת יעקב, האחים: מנדל, אברהם, לייבל, ירחמיאל ופישל, והאחות דבורה.

פיינגולד מרדכי:

האב שלמה מאיר בן משה ורבקה לבית גרוסמן, האם שרה שיינדל בת אברהם אליהו צוקר ואסתר פרל לבית פרלמוטר, האחים והאחיות: יעקב ואשתו שרה בת משה ומטל סלבה ובנותיהם חיה ומרים. ישראל דוד ואשתו חיה בת מרדכי לייכטר ובנם אברהם אליהו. איטה ובעלה ירחמיאל בן אליעזר ליפשטיין. אריה שמואל. בירך; הדודות: צוקר־פרלמוטר אסתר פנינה בת משה יאיר וחנה. פלדמן־צוקר רבקה, בניה ירחמיאל יעקב ושמואל ובנותיה: זהבה, רחל, ביילה, וצלבה אשת יוסף טננבוים. פיינגולד חיה שרה (אשת אייזיק) בת שמואל רוזנברג ומרים לבית קלינגר, בנם אברהם אריה ובנותיהם: איטה, רחל ובעלה אברהם שטרוסמן ובתם גיטל (טובה); צוקר משה יאיר בן אברהם אליהו ואסתר פרל לבית פרלמוטר, אשתו חיה בת דב ובלומה ניישבר, בנם בנימין ובנותיהם בלומה וחיה.

פינקלשטיין:

פינקלשטיין משה ואשתו לאה בת יוסף ונחה לבית פשרובר, בנם נחמן ובנותיהם איטה וטולה.

פוקס אברהם:

הבן אליהו והבת אסתר.

פרידמן:

פרידמן יצחק בן צבי ומאטיל ואשתו לאה, בניהם שמואל נתן, יאיר וחיים ישראל, ובתם טובה; מנדלמן וולף בן שמואל ומרים ואשתו טובה בת לאה ונפתלי גולדפרב; קירשנבלט אברהם ואשתו חיה בת אברהם ומלכה לבית קדישביץ.

פינס מתתיהו:

הסבתא יהודית לבית מלכיור (אלמנת מתתיהו פינס ז״ל), בנותיה לאה וחנה ובנה גרשון; האב יעקב בן מתתיהו ויהודית, האם גישה בת צבי הירש זילברברג, האחים והאחות: מרדכי ואשתו חנה לבית מלין ובנם לייב, דוד, גרשון, צפורה פלה; הדוד צווייגנבוים יקו־תיאל ואשתו שרה בת מתתיהו פינס ובנם מתתיהו.

פלדשטיין משה:

האב אליעזר בן רפאל ושרה, האם לאה בת הירש וולף, האחים: יעקב, רפאל, הירש וולף, והאחיות שפרה וקלרה.

פיסז׳ טובה:

פרידמן משה ואטה ובנותיהם: טאובה, מלכה ורייזל. פרידמן אברהם ואלקה, בניהם יחיאל, חיים, פלטי ושמעון, ובתם בתיה; שטיינברג רבקה, בניה ישראל בנימין ומוטל והבת טאובה.

פרידמן טוביה:

האב יעקב בן פסח ורבקה, והאם חיה שרה בת ישראל לייב וטובה לנדר; הסבא ישראל לייב לנדר, והסבתא טובה בת טוביה גרושקביץ, ובניהם: יוסל ואשתו אסתר ובתם בלה, מאיר שמואל ואשתו ובנם טוביה, הרש מוטל ואשתו ושני ילדים; לרמן אהרן, בניו אפרים ויעקב ובתו הינדה; כהן משה, זלמן, הרשל, שרה, שיינדל ודבורה; זייפמן גציל ושמואל וזייפמן האופה; גרושקביץ וולוול בן טוביה; ברל׳ה ה„טאנדייטער״ (מרח׳ טרגובה), אשתו ושלושה ילדים.

פפירבלט מרדכי:

האב שלמה בן פנחס וציפה, האם זלדה בת מוטל (המלמד) ובילה מירל הוברמן, האחים: חיים לייביש ואברהם יצחק, והאחיות: חיה וציפה שיינדל.

פוטרפלם דב:

פוטרפלם אליעזר בן לייבוש, בניו יוסף ומאיר, ובנותיו מרים ואסתר. פוטרפלם הדסה בת צבי. פוטרפלם צבי ויעקב (בני דב).

פרנקל יחזקאל:

האב אליעזר חנינא בן יחזקאל ותמר, האם פרל בת מאיר וולף ואיטה ריכטמן, והאחות רבקה הדסה (רניה).

פרל מאיר ומשה:

האב דוד מנדל בן אברהם, האם מרים בת שלמה אלתר (אחיו של ה„שפת אמת״ זצ״ל), האחים: אליעזר ליפמן ואשתו וילדיהם, לייבל ואשתו וילדיהם, פנחס, ואחותם אסתר; שצ׳רנסקי מנחם, אשתו זיסל והמשפחה.

פרל פרלה:

האב אברמוביץ דוד בן ישראל וולף, והאם מלכה בת מרדכי אייזנשטט.

פרלה שמואל:

פרלה הנדל, ריבה, יחיאל ושלמה (בני יהושע וחנה) ובניהם.

פלדמן אהרן:

פלדמן מאיר יחיאל בן פסח וחיה אסתר, אשתו חנה שרה בת אהרן ומלה ובתם פריידה. פלדמן חנה ליבה בת מאיר יחיאל וטובה. פלדמן פרל בת שמואל ורבקה.

פלדמן שרה:

וולנובסקי יצחק מאיר ופרידה, בנם משה ובנותיהם אסתר ולאה.

צ

צוקר יהודה (לייבוש):

הסבא ירוחם פישל ברוך שו״ב בן ר׳ בונים שו״ב ואסנת, הסבתא אסתר׳ל בת ישראל יצחק קופר, וה־דודים: חיים צבי עם משפחתו, יהושע אלימלך ואשתו ליאוניה בת לייבל זלצברג, דוד ואשתו חנה. אחיו: לוי, יחיאל ואשתו גיטלה ובנם שמחה בונים. בת־דודו לאה בת דוד וחנה עם בעלה ושתי בנותיה. החברים בורנשטיין ישראל ומשפחתו. גולדפרב פישל ומשפחתו (פריז). גיסותיו: רחל׳ה קרונגולד, מאטל ובעלה צדוק טננבוים ובנם חיים. שטאם חיים ואשתו חנה רחל לבית קרונ־גולד ובנם. ציגלמן משה ואשתו פרל לבית ז׳בנר, בנם ובתם. וישליצקי יחיאל ואשתו מרים אטה לבית קרונגולד עם חלק מבניהם ובנותיהם. קרונגולד יחזקאל ואשתו חיה לבית גולדפדר עם חלק מבניהם ובנותיהם. קרונגולד יונה עם חלק ממשפחתו. מנטליק ישראל מאיר ואשתו היצה לבית קרונגולד עם בניהם, בנותיהם ונכדיהם. רובינשטיין ברוך ואשתו רויזה לבית קרונ־גולד עם חלק ממשפחתם. ז׳בנר הרשל ואשתו פריבה לבית קרונגולד עם חלק ממשפחתם.

צוקר יפה:

האב צוקר משה בן ר׳ בונים שו״ב ואסנת, האם ריבה בת משה בוים, והאחים: לייב ובתו איטה. אברהם ואשתו גולדה ובנם יעקב. מרדכי. מאיר. פישל. אביגדור; בוים יצחק בן משה ואשתו.

צוקר בונים וחנה:

האב צוקר אברהם בן פישל שו"ב ובתו שרה; גרינבוים שבע, יעקב ומאיר (בני משה).

צוקר בנימין:

צוקר סימה בת יהודה וחיה רוזנברג, בניה: נח, ישראל ואשתו מרים בת יצחק וחיה רפפורט, בנם אריה ובנותיהם חיה וטובה. בנותיה: שרה, רבקה נחמה ובעלה מנחם אורבך, בנם אריה דב ובתם טובה.

ציטרינבום רחל:

בני שמריהו ופייגה גיטל שוורצברג: מרדכי ואשתו שבע בת שמואל יעקב בוים וילדם מאיר בן ה־6, שמעון ואשתו חנה לבית קורמן, בתם פולה ובנם קלמן, יעקב צבי ואשתו הלה בת משה שפיצבוים ובתם יהודית, רייזל ובעלה יצחק שוורצברג ובניהם: אברהם משה, שלמה, חנוך, יחזקאל וחיים דב. שרה הנה רובינשטיין, בנה אברהם ובתה טובה; המרמן שרה בת יהושע.

צדקוני (רכטמן) דוד:

האב רכטמן משה בונים בן דוד לייב, האם מייטה לבית רוזנצווייג, האחים: ישעיהו ואשתו עם ילדיהם, ישראל אהרן, יוסף, והאחיות: חנה'לה ליטוואק (אשת יחיאל נ"י) וילדיה, רחל (רוכצ'י — אשת נפתלי גלינוביצקי נ"י) וילד.

צווייגנברג (בן־צבי) ישראל:

האח דוד בן צבי ואיטה ואשתו פייגה, והאחיות שרה ברײנדל וגולדה; צווייגנברג חיים בן ישראל מרדכי ואשתו אסתר לבית וילציהר; גולדפרב יואל בן ישראל ואשתו מרים לבית וילציהר.

ק

קדישביץ מרים:

הבת קוסוי סטלה בת חיים זאב קדישביץ, וילדתה אנה־רות (בת אדוארד קוסוי נ"י).

קורץ יוסף:

קורץ חיים בן גרשון ורחל, ומרים בת יעקב ופסה ובניהם: משה והלל. קורץ הלנה בת יעקב ופסה; ויגוצקי רוזה ומשה (בני אברהם והלנה).

קינצלר חיים:

האב יעקב בן יצחק דוד, האם ברכה בת יצחק לבית רפפורט, והאח דוד; רפפורט מנשה ומנחם; פלדפבר ישראל ומינדלה; צוקר מרים.

קירשברג בונם:

האב ישעיהו בן אלי מנדל ודבורה, האם איטה בת אהרן טננבוים, האחים: פסח ואשתו שרה לבית קוז־לובסקי ושתי בנותיהם, ישראל ואשתו גננדיל לבית ספירשטיין ובתם, משה ואשתו רחל לבית גרינשטיין וילדיהם, דוד ואשתו, יוסף ואשתו בת יוסל'ה גולדברג, שמואל ושלמה. האחיות: גוטשה ובעלה יוסף אלבום וילדה, דבורה ולאה.

קליינמן לאה:

האב וורונה מוטל בן מרדכי וחנה, האם שרה לבית אורין, האח משה והאחיות חנה ורבקה; הדודה קסטנברג טובה לבית אורין, בתה צשה ובנה פסח.

קלינסקי יעקב:

קלינסקי אהרן בן יונתן ואלטה, ואשתו טאובה, בנם משה ובנותיהם הינדה ורחל.

קלמן בנימין

האם ליבה מינדל (אלמנת דוד טבל, שנפטר בישראל) בת אברהם יהודה ופסה מינקובסקי, בניה ישראל וראובן ובתה חנה שיינדל.

קריינדל פולה:

האב קופרווסר יחיאל משה בן ישראל, האם גיטל'ה בת לייביש ולאה נייפלד, האחות גולדה (גניה) ובעלה וילדיהם, האח הרשל ואשתו רחל בת משה רוזנברג ובנם אריה; הדוד נייפלד נחום בן לייביש ורחל לאה, ואשתו פייגל'ה.

קיילר דוד:

האב חיים משה, האחים והאחיות: יהושע ואשתו פלה לבית פינס ובנם, פייבל (פוואק), דבורה מלמד ובתה רניושה, ציפה ובעלה יוסף קורמן (דגני) ובניהם מיאטק וסוואק; הדודות: מאשה קופרווס בת צבי דב, חנה נובופולסקה והבנות סלקה ודבורה עם ילדיהן, והבן מוניאק; קיילר אברהם, אשתו וילדיהם.

קוטלר־וולף רגינה ובעלה יעקב (סט. פאולו — ברזיל):

הבן ישראל (נספה באושוויץ), האב מרדכי קוטלר והאם חנה. האחים והאחיות: דוד ואשתו סוניה לבית ריינס ובנותיהם מרילקה ואירנקה, משה ואשתו אלקה בת אברהם פוקס ובניהם אלכסנדר ונחום, רחל ובעלה אברהם צידרוביץ עם בתם לידיה, נטליה גולוביוב ובניה עוזיאל ואדוארד; הגיס פשמיסלב פנחס ובנו ירחמיאל.

קנובל יחיאל נחום:

האשה לאה בת לייבל וגולדה ויינזפט; קנובל אליעזר בן נחום ואֶטיל, אשתו פרל, בנם דוד ובתם חיה. קנובל שלמה יהודה בן שמואל אייזיק וחוה, אשתו חנה שושה, בניהם יעקב ועקיבא, בתם פרל ובעלה יואל ויינברג ובנם דוד. קנובל רחל בת אליעזר וחנה רבקה. קנובל נחום (המלמד) ואשתו ובנותיו ומשפחותיהם; פוטרמן וולוול זאב, אשתו טובה בת יצחק ויוכבד בנדלמן, בניהם יצחק, יהונתן ויחיאל, בתם חנה ובעלה ושלשת ילדיהם; בנדלמן פישל בן יצחק ויוכבד, אשתו פרל לאה, בנותיהם: פייגה חיה, חוה ובעליהן וילדיהן, ובניהם: יצחק, יונתן, קלמן, זאב ואשתו ושלושה ילדים; שטלמן נחום בן אנשל ואשתו רייזל; זגמן יצחק (בעלה של רבקה רויזה), הבנים: שלמה יהודה, שמעון זלמן ואנשל, והבנות: חיה גננדיל ובריינדל; לווין מנדיל בן יחזקאל וחנה, אשתו הדסה בת ירחמיאל ומלכה, הבנים: יעקב, נתן, יחזקאל, ברל, והבנות: רשקה וגיטלה; לווין חנה, גיטלה, אליעזר, קיילה ומלכה.

קצלר רבקה:

שטיינמן רייזל בת באַשה וזלמן; בני זגמן יצחק: שלמה יידל, שמעון, אנשל, בריינדיל.

מלאך־קראוס נעמי:

מלאך שרגא פייבל בן דב ואסתר, אשתו חיה בת משה ורבקה לבית פיינגולד, ובניהם ישראל ודב בר.

קרבל עדה:

אסתרזון נחום וולף בן שמעון וטובה, אשתו פייגה בת לייזר וגלה לבית הרבסט, והבנות: גיטל ובעלה יהודה (יודה) סטרוביסקי וילדם לייזר. מכצ'ה ובעלה יעקב פייאָס וילדותיהם חנה'לה וחוה'לה; רוזנבוים שיינדל בת שמעון וילדיה. רוזנבוים מתתיהו, שמעון, מנדיל, צירלה ושרה.

קוסמן (לבית אסתרזון) לובה:

קוסמן הרשל (המלמד), אשתו הדסה, בניהם: מוטל ואשתו וילדיהם, מאיר ואשתו וילדיהם, שמואל, יצחק, ובנותיהם: רחל, הנה ובעלה ושלושה ילדים.

קרשנבאום אריה וצפורה:

קרשנבאום מנדל, מלה וחיה.

קשטן שמואל:

קשטן שמואל בן יעקב ויוכבד, וצפורה בת משה וחנה זילברשלג.

קז'דן ברכה:

האב באום שמואל יעקב בן קלמן, האם שרה לאה בת הרש לייב; באום יוכבד ובעלה יחיאל וששה ילדים. באום יחיאל ואשתו חיה ובנותיהם אסתר וליבה. באום יוסף (אינג'יניר) ואשתו דורה ובתם גיזלה. באום יהושע ואשתו רחל. באום רחל (אשת משה באום) והילדים בת־שבע ויאיר. באום מירה; שוורצברג מרק (אינג'יניר) ואשתו סבינה לבית באום וילדם רישרד; רוזנבלום פייגה לבית באום והילדים; בליכר נתן ואשתו חנה; ד"ר רוזנצוויג פינקוס.

ר

רובנליכט חנה:

האם פוקסברונר פסיה בת נתן גוטליב. הסבא נתן בן יעקב גוטליב והסבתא בלה; האחיות: רחל אדלר, חיה ומנוחה; הדודים והדודות, בני נתן גוטליב: שלמה יהודה ואשתו פייגה ובניהם, לייזר ואשתו רגינה ובניהם, יעקב, גיטל, צפורה, סימה, ומשפחותיהם.

רדליך אסתר:

וינדר מוטק בן בריש וחנה לבית גולדברג. וינדר בריש בן מרדכי ויגינה.

רובין מאיר:

רובין ישעיהו בן יוסף, וצירל צימל בת מאיר.

רוזנברג יהודה:

רוזנברג חיה רבקה לבית גרינבאום, ורוזנברג שמעון בן יעקב.

רוזנצווייג פלה:

ההורים דוד ושיינדל, האחים: יוסף, בריש ומשה, והאחיות: באַשה וחנה פייגה.

רוזנצווייג מרדכי:

רוזנצווייג הרש (צבי) בן יצחק ומינדל, אשתו שרה בריינדל בת פנחס והינדה מילר, בנם יוסף דב ובנו־תיהם: הינדה, אסתר ורבקה.

רוזנצווייג שרה:

רוזנצווייג יצחק בן אהרן, אשתו לאה בת משה בונם הופמן, בנותיהם בלה וחנה, ובנם משה בונם; רוזנר יונה בן פנחס, אשתו רויזה בת מתתיהו גרין, בניהם ראובן, פנחס, אברהם ומתתיהו, ובנותיהם גיטל ורבקה.

רוטנברג משה:

האשה יהודית והוריה יצחק מאיר בן בריש פישמן מרדומסק ופריינדל בת נתן מינץ מסנדומירז׳; אחי־אשתו: וולף לייב ואשתו אסתר חנה בת מתתיהו גרין, בניהם ראובן ונתן ובתם שרה. ישראל בנימין ואשתו נחמה׳צה בת משה ורשטטסקי ובתם אסתר. אליהו, דוד ואשתו; אחות־אשתו רחל ובעלה אברהם בן ישראל רוזנבוים ובנם ישראל; אחיו יחיאל עוזר בן יהושע ואיטה חוה, אשתו טובה בת יעקב וגיטשה סאַוואַ, בנם יהושע ובתם איטה חוה; הגיס יוסף ציילון מסנדומירז׳.

רייד יוסף:

האב בנימין בן יוסף, האם לאה בת ישראל יצחק שו״ב ניידיק.

רייכנדל משה:

האב שלמה בן יונה, האם ריזקה בת מיכאל, והאחים: מאיר (אינג׳יניר) ודוד.

ריבקין שושנה:

שפיר מרדכי אשר וירחמיאל (בני נתן וליבה גליבטר). שפיר סנדר נתן וחנטשה זלטה (בני ירחמיאל ולאה). שפיר לאה בת סנדר וחנה ליבפלד.

רייכמן יצחק:

האב יואל בן אברהם יעקב וטובה, האם שרה שפרה בת יהושע שלמה ובריינדל ניימן, האח אברהם יעקב ואשתו חיה; רייכמן לאה בת ברוך בנדט ופרל, והבנות בריינדל ופייגה (בנות יצחק ולאה). רייכמן אברהם יעקב ויהושע (בני מאיר שמעון וחיה); שידלובסקי יצחק מאיר בן הרב ר׳ ברוך, ואשתו רבקה בת יהושע שלמה ובריינדל ניימן; פרידמן מרדכי בן גרונם, ואשתו שרה בת בן־ציון וחנה מינצברג.

רקויץ׳ (אפרת) צבי:

האב אפרים פישל בן מנחם מנדל, האם מינדל בת אהרן ושיינדל ברומברג, האחים ירחמיאל וגיטמן והאחות שרה.

ריכטמן־לבנטל חיה:

הבעל ריכטמן הרשל בן מאיר וולף ואיטה, בנה לייבל ובתה שרה שפרה; האב זילברברג דניאל, והאחים: יונה, מוטל, שלמה, בצלאל.

רוטמן־מנדל שרה:

הסבא רוטמן שמואל; הדודים והדודות, בני שמואל ופסה: טוביה, אברהם ואשתו חיה בת זלמן ברוך שוטלנד ובנותיהם דולה וחוה. משה ואשתו לאה בת דוד משה ואסתר גולדברג ובנותיהם אסתר ומאַטיל. הלל ואשתו לבית זילברשטרום. ישראל דוד ואשתו אירקה לבית פריידס. אבנר ואשתו שפרה לבית הופמן, בתם פסה ובנם דב. אסתר ובעלה יוסף מינצברג. פייגה; רוטמן חנה לבית בורנשטיין (אשת יוסף) ובניהם יצחק וצבי; פריידס רבקה, יצחק, חנה וילדיה (בני לייב וחנה) יצחק, אלכסנדר, אברהם, חיה ומרים; רפפורט שיינדל, וייסבורד פייגה, בלטמן חנה (לבית פריידס); פרידמן משה אהרן בן צבי ומאַטיל ואשתו מרים בת נפתלי ולאה גולדפרב; גולדפרב לאה בת צבי ומאַטיל פרידמן; בני לאה ונפתלי גולדפרב: ישראל יצחק, שמואל, ליבה ופסה; פוטר יעקב, אשתו מרים בן דוד משה ואסתר גולדברג, ובנם שלמה; ספיריטוס ישראל, אשתו פריינדל בת משה דוד ואסתר גולדברג, ובנותיהם אסתר ופסה; גלוזמן הנוך ואשתו ליבה בת משה דוד ואסתר גולדברג; גולדברג שמואל בן מרדכי ומינדל.

רוזנבוים לאה:

החותן רוזנבוים תנחום, אשתו אסתר לבית גרין, בניהם: אלימלך ואשתו רייזלה וילדיהם, ראובן ואשתו וילדיהם, יחזקאל (הרב שושני) ואשתו פרלה לבית רוטמן, לייבל ואשתו לאה וילדיהם, בנותיהם: חיה ובעלה אליעזר פלומינקר וילדיהם, פולה ובעלה דוד פוזנר (בן הרב פוזנר ז״ל מוארשה) ושתי ילדות.

ריבאַ (רביב) שרגא פייבל:

ריבאַ יחיאל, ישראל, דוד, אסתר, חיה, איטה (בני הרשל). ריבאַ לייבל בן דוד. ריבאַ משה בן הירש ואשתו צירל בת יחזקאל, בניהם לייבל ואברהם, ובתם לולה. ריבאַ רגינה. ריבאַ רלה בת אברהם; פישמן בנציון בן חיים יחיאל, אשתו פולה בת יצחק ריבאַ, ובנם לייבל; שער יעקב ואשתו רוחמה בת נחמן ובנם יעקב; זילברשלג לייבל, אשתו נחמה בת יחזקאל ובתם פייגה.

רפלוביץ יעקב:

רפלוביץ רחל, הנריק ואשתו פולה לבית מיטלשטדט. רפלוביץ יוכבד, בנה יוסף ובתה דבורה. רפלוביץ הודס, בניה יוסף לייב ומשה, ובתה דבורה; צווייפוס חיה׳לה, בנותיה: טובה, מרים, דינה, אוואַ ויוכבד פרשקו, ובנה ראובן; רוטבלט אייזיק, אשתו ינטה לבית רפלוביץ ובנם יוסף ואשתו; פרידמן אהרן, אשתו אסתר רבקה, וילדיהם מנדל ושמעון; לסלוי זיסקינד בן יצחק מאיר, אשתו טובה לבית רפלוביץ ובתם הלה.

ריכטמן לייבל:

האב אברהם מיכאל (מעכל) בן מאיר וולף ואיטה, האם רחל׳ה בת יצחק לייב וחשקה אַלטנברג (מואַרשה) והאחות חשקה; הדודים והדודות, בני מאיר וולף ואיטה ריכטמן: קלמן ואשתו ובניו: יוסף ואשתו סבינה, חיים ואשתו דבורה, יחיאל. משה ואשתו חנה׳לה לבית פוקס ובתם פרדז׳ה. הרשל, בנו לייבל ובתו שרה שפרה. יעקב ואשתו חנה׳לה (מוולודבה), בנותיהם אלקה׳לה וגיטל׳ה ובנם יוסל׳ה. יוסף ואשתו שרה לאה לבית אייזנברג. פרל׳ה ובעלה אליעזר פרנקל (מטרנופול) ובתם רבקה הדסה. גוטשה ובעלה יצחק טאובר ובנותיהם איטקה וחייקה. רבקה רחל ובעלה חיים וויינטראוב ובניהם מנדל ובנימין; הדוד אלטנברג שמואל דוד (מגלובטשוב) בן יצחק לייב וחשקה, אשתו, בתם ובנם; הקרובים: ריכטמן משה בונים, אשתו מייטה, בניהם ישעיהו, ישראל אהרן ויוסף, בנותיהם חנה׳לה ורחל. ריכטמן מרדכי בן מנדל ואשתו חנה. בני משה ושרה נחה ריכטמן: פייבל, נפתלי, אברהם, אליעזר, בצלאל, אחיותיהם והמשפחות; ידידי בית־אביו: אייבשיץ ישראל יעקב. אַדלרפליגל אברהם שמואל. איידלס שמואל. אייגר שלמה דוד, עקיבא ויצחק. אוסטרוביצקי משה לייב. אייזנברג מנדל, גליקה, משה, מאיר ושרה לאה. ברגר משה אליעזר. בלזברג שלמה. בלאַס מנדל, יהודית ומשה. בירנבוים יוסף מאיר. בירנקרויט ישראל. בילנדר יעקב ונח. ביאַלסקי יצחק. ברמן שמריה שו״ב. בירנבוים אברהם. גוטמן ירחמיאל. גולדברג יוסף, גוטמן שמואל. גליקלר השקה. גולדברג ישראל׳קה, בנו משה ומשפחתו. גוטמן שמשון. גולדפרב יחזקאל ואשתו רצה לבית בילנדר. גרין איטשה. גרינץ שלמה. גרוספלד אהרן מאיר, אשתו וב״ב. גורפינקל איתמר. גוסטינסקי יהודה. גרינבלט שמלקה. גורפינקל משה. דווידזון משה. הרשנפוס שלמה. הוכמן שלמה. הירשמן ישראל יצחק שו״ב. הנדל שלמה ויעקב שמחה וב״ב. הוכגלובר יחזקאל ושלמה. הרשנהורן לייבל. הופמן פישל. הנדלסמן שאול. וויינטראוב חנוך. וויינכט בריש. וויינריב יעקב ומרדכי. וייסמן שאול וב״ב. ורצהייזר ישראל. וייסברג קלמן. ויינטרויב ברכה, פישל, חיים, מאיר, משה. המוהל זלצר מוטל. זיסרמן לייביש מנדל. זיידנוורגר אליעזר ודוד. זילברשטרום בריש. טייטלבוים יעקב דוד. לומברג יוסף. לנדוי אברהם יעקב. ליבהבר מרדכי. השו״ב ליברך בינימל. מילשטיין נחמיה. מלצמן דוד והרשל. מיגדלק יעקב ואביגדור. מנלה זליג. מנדלזיס שמואל ולייביש. מלכיסמן ישראל משה. מרגלית איטשה׳לה. מנטליק אברהם. מורגנשטרן משה ולייבל. מדליון דוד. מגנישבסקי נתן. ניימן חיים. נירנברג יחזקאל. ניימן יצחק. נייהויז מאיר ורייזל. סמיאַטיץ איטשה מאיר. סאָווה דוד. סוקולובסקי זיסקינד. ספיריטוס יחזקאל. השו״ב אֶנגלהרט אליעזר. אֶלנצווייג אברהם יצחק. פרסטר מרדכי ויחזקאל. פישמן איטשה. החובש פריידס מוטי. רופא־שיניים ד״ר פריידס. פינקלשטיין אברהם׳לה. פריידנרייך מרדכי. פינקלר מלכה. סופרי סת״ם פרידמן ירמיה, משה ויצחק. פרצלמן קופל. השו״ב פייבישביץ קופל. צינה מוטל. צוקר פרל׳ה. צוקר אברהם ולייבל. צימרמן חנוך. ציטרינוביץ גדליה. קליינמן יעקב. קניגסברג יוסף. קלפפיש משה. קמפל נח, קלמפנר טוביה. קלמוס לוי. קרישטל משה. קירשנצווייג ברוך, פרימט וברל. קופר דוד. קויפמן בנימין. קירשברג ישעיה וב״ב. קופר מתתיהו. החזן קופר ישראל. קנובל נחום. רוזנבוים תנחום. רובין ישעיה אליעזר. רוזנברג הנדל, יצחק מאיר וירמיה. רקוץ פישל. רוזנקרנץ ברל. רוזנבלום פנחס. רויאַל יצחק מאיר. רייכמן יואל. רמבישבסקי משה ליפה. הזמר רינגרמכר שמואל. רוזנבלט פסח וגיטל׳ה. שיינפלד יעקב לייב, שבתאי, שלום אייזיק. שטיינהורן אברהם. שיינבוים מנדל. שטרן לייבל. פרופסור שיצ׳ר אלחנן. שטרן שלמה. שצ׳רנסקי מנדל. שפיר יעקב. שטרנברג חיים. שטריימלמכר איתמר. שרייבר ישראל אברהם ואהרן. שוטלנד חיים יוסף וישראל יצחק.

ש

שוורץ צלינקה:

האב ריכטמן יוסף בן קלמן וחיה, והאם סבינה.

שוטלנד־שטיינפלד הנה:

הבעל שוטלנד חיים יוסף בן זלמן ברוך ואיטה, והבן אריה; האם גולדפרב חיה יוכבד בת ירחמיאל ורבקה רחל אייכנבוים, האחים והאחיות (בני יוסף וחיה יוכבד): יעקב משה, אשתו לייקה בת אליעזר ומלכה אייכנבוים, בניהם ירחמיאל ולייבל ובנותיהם רבקה ומלכה. מנדל ואשתו צביה בת יוחנן ושרה קירשנבוים, בניהם שלמה ויחזקאל ובתם טאובה. גיטל לאה ובעלה שוטלנד ישראל יצחק בן פנחס ומאַשה בת הרב ר׳ אברהם צבי פרלמוטר, בנם אלימלך ובתם אסתר׳ל. חנה ובעלה בומזצר יעקב בן שמחה ושיינדל; הדודים והדודה, בני ירחמיאל אייכנביים ורבקה רחל לבית דיאַמנט: שמואל (מלובלין, עונה בגיטו ראדום), אשתו מלכה בת יעקב ושרה אַדלר, בנם ירחמיאל, בתם לאה ובעלה מנדל גריפל ובתם רבקה׳לי. לייבוש פסח, אשתו דבורה, בנם קופל ובנותיהם הינדה ומלכה ומשפחותיהם. פריידה ובעלה ירוחם רוטפרב, בניהם משה יוסף וקופל ובתם פייגה ומשפחותיהם.

שנקמן:

ההורים ישעיהו ודבורה, והבנות נחה שפסמן וחיה נייהויז, ומשפחותיהן.

שטיינקר־בנארי דב:

האב מרדכי בן אליהו גולדה, האם רוזה בת אליעזר ונחה קורמן, האח קדיש והאחות גולדה.

שלופמן חיים:

האב אהרן בן חיים וגיטל, האם דבורה לבית וייסמן, האח אריה והאחות שפרה.

שליבקה מרים:

האם בנקר רוזה בת מרדכי קופרבלום (אשת משה מאיר) ואחיותיה: רגינה נוסינוביץ ובנה גרשון, פרידמן שרה ובתה מרים בת שמואל, אסתר בנקר. בנקר דוד בן ירחמיאל ואשתו אסתר.

שנקר דינה (זושה):

הבעל סמוז׳יק איזידור בן יששכר וזלדה; בני אחיה הרשל אפלבוים: גיטל ומנדל, חיה ובעלה יעקב ניסנ־בוים ובתם סוזן, שרה אפלבוים; פינקלשטיין שמואל ואשתו נעמי, בתם מניה ובנם לולק; קורץ משה בן ברל; כוואט קובה ואשתו ובתם אווה; כוואט הניאק ואשתו; בנות איטשה פינקלשטיין: חיה שרה ובעלה וששת בניה, גיטל ובעלה ובתם; גיוורץ אברהם ואשתו גיטל לבית רוזנשפיר ובניהם.

שולוביץ הלה, שילדקרויט פולה והירש יעקב:

האב הירש משה בן הרש לייב וחנה, האם רחל לאה בת אברהם וברכה הולצקנר, האח הרש לייב, והאחיות: פרידה ובעלה מנדל בן דוד ומינקה בלטמן ובתם חנה. אידה ובעלה אליעזר בן חנן וחנה לאה אדלסברג, בנם טולק ובתם חנה. רוזה (רוז׳קה) ודינה; הדוד הירש יעקב בן הרש לייב וחנה ואשתו לובה לבית אייזנמן.

שושני משה:

הגיס בוימן צמח ואשתו פרל לאה לבית רוזנצווייג, בנם יוסיל ואשתו רלטשה ובנם, ובתם חיה׳לה; בני חיים אייזנברג: יעקב ומשה, ומשפחותיהם.

שטורך אברהם:

האשה שרה בת יצחק וטלצה, והבנים: חיים פסח ושמחה בונים; שטורך שלמה בן יוסף ורבקה; וצט שרה בת יוסף ויהודית; החותנת קזמן טלצה (אלמנת העסקן יצחק קזמן ז״ל).

שטורך יצחק:

שטורך יוסף וגרשון (בני ישראל וחנה).

שטיינמן יוסף:

האשה סימה שטיינמן בת אליעזר וחוה; זיידנוובר עזריאל גדליה בן דוד ופרל (האשה יוסטינה נפטרה בישראל) ובתם מרגלית.

שפר רחל:

האב גרושקביץ ישראל יעקב בן משה וצירלה, האם פייגה מאלה בת מנדל ומלכה בירנבוים, האח משה (מוניאק) והאחות חוה (אווא); הסבתא בירנבוים מלכה ובניה (בני מנדל ומלכה): יחזקאל ואשתו איטה לאה, בניהם משה וראובן ובתם רחל. הרשל ואשתו מניה לבית בלט וילדם לושו. ברל ואשתו אסתר וילדם חיים; הדודים והדודות: גרושקביץ יוסף בן משה וצירלה, אשתו וילדיו. פייגה ובעלה מרדכי וילדיהם. שרה ובעלה אברהם ליפשיץ ובתם רוז׳ה פורמן וילדתה. רחל, בעלה ושלושת ילדיהם; גרושקביץ משה, אשתו לבית סוקולובסקי וילדיהם; אברמוביץ חיים, אשתו חוה בת מנדל ומלכה בירנבוים, בניהם ובנותיהם: יחזקאל, הרשל ואשתו רבקה וילדיהם גודל ומנדל, שמואל, פולה, דולה, רחל (אשת חיים זגמן) ובתה; אברמוביץ יעקב, אשתו חיה שרה בת מנדל ומלכה בירנבוים, ובניהם חיים ואברהם; גלט ישראל בן לייביש ואיטה, אשתו פרלה בת מנדל ומלכה בירנבוים, ובנותיהם הניה ורחל; רוזנצווייג צימל לבית בירנבוים, בעלה משה ובנותיהם חנה, מאלה ובעלה ובתם רוז׳ה; רוזנצווייג פלה (אשת איטשה רוזנצווייג נ״י) לבית סטרבצ׳ינסקי; בלט שמעון ואשתו לבית לשץ, בלט הלה ושרה ואמם; אברמוביץ פנחס בן שמאי, אשתו וילד; בן ובנות גודל והינדה פלדמן: אברהם ואשתו וילדים, שרה (סארל) ובעלה ובתם גושה, קלרה ובעלה וילדים, גיטל (אשת יהושע ניימן נ״י) ובניה: ברוך, יחזקאל ובנימין; ברמן אליעזר בן שמואל (שו״ב), אשתו שרה, בתם ובניהם שמואל ומנחם; לומברג שמרל, אשתו נעמי ובנותיהם פייגה וטושה; אדלר מרישה, אחותה דולה והוריהן; מגנישבסקי מניה, אחיה שמואל והוריהם; רייך מניה והוריה; מושקוביץ מטילדה, אחותה והוריהן; רוזנפרב חנקה והאם; גולדברג פולצ׳ה והאם שרה שיינדל; ויינברג רוז׳ה; רוזנפלד אירקה והוריה; שלדז׳יק ניושה; וורבר מאיר, אשתו טרצה ובניהם: יעקב, שמואל ופישל; צסרסקה אסתר והוריה; זומר רוז׳ה ופלה והוריהן; פרלמוטר ינטה, בעלה יעקב ובתם מרים; גולדפרב יואל, אשתו וילדיהם; בירנבוים יחזקאל.

בני־ראדום שגוועו במחנה הריכוז שמברג (ראה המאמר בעמוד 263 על מחנות הריכוז על אדמת גרמניה) וקברותיהם נתגלו ליד העיירה בבלינגן, שם טמונים כאלף יהודים אחרים: *)

השם והמשפחה	שנת הלידה	תאריך הפטירה
גוטמן אברהם	1902	27.11.1944
גוטמן מאיר	1901	29.11.1944
גוטמן ירחמיאל	1891	8.12.1944
גוטמן אברהם	1914	29.12.1944
דגורסקי ליאון	1893	31.10.1944
הוך יוסף	1924	21.11.1944
הפטרצ׳יק מרדכי	1907	30.12.1944
הוטרמן יחיאל	1924	1.1.1945
וישינסקי יעקב	1904	29.11.1944
וסרמן שלום	1910	7.12.1944
וייסבורד ישראל	1924	12.12.1944
וייצמן רפאל	1920	22.12.1944
וייצמן ישראל	1925	31.12.1944
ורונה אברהם	1916	11.1.1945
זלצהנדלר הלל	1901	26.12.1944
זלצטרגר יצחק	1914	6.1.1945
טננבוים יצחק	1905	2.12.1944
טרבה יעקב	1897	29.12.1944
לרר מאיר	1919	29.12.1944
מיינר מקס	1913	29.12.1944
מנדלמן טוביה	1925	31.12.1944

השם והמשפחה	שנת הלידה	תאריך הפטירה
ניסנבוים מאיר	1924	4.12.1944
סובלמן בלמה	1910	26.11.1944
פרידמן מרדכי	1908	19.12.1944
פרקטיץ יוסף	1908	19.12.1944
פומרנץ נתן	1920	23.12.1944
פוליצ׳קה פליקס	1899	29.12.1944
פשיטיצקי משה	1922	9.1.1945
צוקר לייבוש	1919	6.12.1944
צוקר עזריאל	1919	8.1.1945
קליינמן תנחום	1922	13.12.1944
קולצקי אברהם	1916	14.12.1944
קולודז׳יצקי אליעזר	1922	23.12.1944
רוזנברג אליעזר	1909	14.11.1944
ריכטמן פייבל	1899	4.12.1944
ריכטמן בצלאל	1903	9.1.1945
רובינוביץ פנחס	1923	7.1.1945
רוזן מלך	1925	4.1.1945
שפייזר ישראל	1919	24.12.1944
שנקמן משה	1922	18.12.1944
שולדמן אברהם	1913	29.12.1944

*) הרשימה נדפסה ב„ראדאמער שטימע", מרץ 1962, בשם חוקר השואה מרדכי ברנשטיין שביקר במקום, קיבל מהשלטונות רשימת 1700 המעונים במחנה שמברג ומסרה לרשות ה„פארווערטס" בניו־יורק.